

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina IX • Broj 1 (25) • juli 2024. god.

društvene i humanističke studije

▼
ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Tajnica redakcije:

Sanja Dukić

Urednički odbor:

Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-
Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan,
Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Dedić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina IX
Broj 1 (25)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, mart 2024.

SADRŽAJ CONTENTS

TAJNA I SMISAO ŽIVOTNOG DJELA: JASMINA MUSABEGOVIĆ (1941-2023)

Uredila: Ena Begović-Sokolija, Lejla Žujo-Marić:

ROMANI JASMINE MUSABEGOVIĆ U KONCEPCIJAMA POETIKE SVJEDOČENJA / JASMINE MUSABEGOVIĆ'S NOVELS IN THE CONCEPTIONS OF THE POETICS OF TESTIMONY 15

Dijana Hadžizukić, Vedad Spahić

MOSTAR U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ /
MOSTAR IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S NOVELS 35

Elbisa Ustamujić

REMINISCENCIJE SENZACIJA JUGA, MOSTARA I MOSTA U OPUSU
JASMINE MUSABEGOVIĆ / REMINISCENCES OF THE SENSATIONS OF
THE SOUTH, MOSTAR AND MOST IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S OPUS 57

Šehrzada Džafić

ANAGNORIZAM TOPOSA I ATOPOSA U OPUSU JASMINE MUSABEGOVIĆ /
ANAGNORISM OF TOPOI AND ATOPOI IN THE WORKS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ 65

Azra Ičanović

POVIJESNI I SOCIO-KULTURNI ASPEKTI NARATIVNE DE/KONSTRUKCIJE ŽENSKOG
IDENTITETA U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ / HISTORICAL AND SOCIO-
-CULTURAL ASPECTS OF THE NARRATIVE DE/CONSTRUCTION OF FEMALE IDENTITY
IN THE NOVELS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ 89

Indira Durmić

ŽENE NA RASKRIŽJU SVJETOVA: RODNE DINAMIKE I STRATEGIJE U ROMANIMA
JASMINE MUSABEGOVIĆ / WOMEN AT THE CROSSROADS OF WORLDS: GENDER
DYNAMICS AND STRATEGIES IN THE NOVELS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ 103

Safet Sarić

ČULNOST I DUHOVNOST U ROMANU *SKRETNICE* JASMINE MUSABEGOVIĆ /
SENSUALITY AND SPIRITUALITY IN THE NOVEL *CROSSROADS* BY JASMINE MUSABEGOVIĆ 119

Fatima Softić

TIJELO U ROMANU *MOST* JASMINE MUSABEGOVIĆ / A WOMAN'S BODY
IN THE NOVEL *THE BRIDGE* BY WRITER JASMINA MUSABEGOVIĆ 129

Ena Begović-Sokolija

OBLIČJE I NALIČJE ESEJISTIČKOG DISKURSA JASMINE MUSABEGOVIĆ /
THE OBLVERSE AND REVERSE SIDE OF JASMINE MUSABEGOVIĆ'S ESSAYISTIC DISCOURSE 141

Edina Murtić

METODIČKI PRISTUP ROMANU *SKRETNICE* U KOMUNIKACIJSKOM KONTEKSTU /
TEACHING METHODOLOGICAL APPROACH TO THE NOVEL *SKRETNICE* WITHIN
THE COMMUNICATION CONTEXT 161

Marina Katnić-Bakaršić

ČULNOST I INTERMEDIJALNOST KAO STILSKE DOMINANTE U DJELIMA
JASMINE MUSABEGOVIĆ / SENSUOUSNESS AND INTERMEDIALITY AS
STYLISTIC DOMINANTS IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S WORKS 179

Bernisa Puriš

STILIZACIJA (RAZ)GOVORNIH ELEMENATA U ROMANU <i>ŽENE. GLASOVI</i> . JASMINE MUSABEGOVIĆ / STYLIZATION OF ORAL ELEMENTS IN THE NOVEL <i>WOMEN. VOICES</i> . BY JASMINA MUSABEGOVIĆ	189
---	-----

Elma Durmišević

O LEKSICI, STILISTICI I SEMANTICI <i>VODE</i> U ROMANU <i>MOST</i> JASMINE MUSABEGOVIĆ / ABOUT LEXICON, STYLISTICS, AND SEMANTICS OF <i>WATER</i> IN THE NOVEL <i>MOST</i> BY JASMINA MUSABEGOVIĆ	203
---	-----

Ivan Radeljković, Lejla Osmanović

JASMINA MUSABEGOVIĆ I KNJIŽEVNO PREVOĐENJE SA FRANCUSKOG JEZIKA / JASMINA MUSABEGOVIĆ AND LITERARY TRANSLATION FROM THE FRENCH LANGUAGE	213
--	-----

Nirha Efendić

ANTOLOGIJA JASMINE MUSABEGOVIĆ U OKVIRIMA HISTORIJATA BILJEŽENJA I MOTIVSKOG REGISTRA BOŠNJAČKE USPAVANKE / JASMINA MUSABEGOVIĆ'S ANTHOLOGY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE RECORDING HISTORY AND MOTIVE REGISTER OF BOSNIAKS LULLABIES	225
--	-----

Ajla Demiragić, Mirela Rožajac-Zulčić

VJEČNI PLAMEN FENIKSA: O UREDNIČKOM RADU JASMINE MUSABEGOVIĆ / THE ETERNAL FLAME OF THE PHOENIX: ABOUT THE EDITORIAL WORK OF JASMINA MUSABEGOVIĆ	241
--	-----

BOSNISTIKA

Amila Kahrović Posavljak

NARATIVNO KONCIPIRANJE REVIZIONIZMA: <i>TOP JE BIO VREO</i> / NARRATIVE CONCEPTUALIZING OF REVISIONISM: <i>SO HOT WAS THE CANNON</i>	259
---	-----

Almir Bašović

MANIRISTIČKI KNJIŽEVNI KONCERT U 88 FRAGMENTA: NAD KNJIGOM <i>88</i> NADIJE REBRONJE / MANNERIST LITERARY CONCERT IN 88 FRAGMENTS: OVER THE BOOK BY <i>88</i> NADIJA REBRONJA	277
---	-----

Amira Banjić

ISAKOVIĆEV ANGAŽMAN NA REAFIRMACIJI BOSANSKOGA JEZIKA KROZ VARIJANTE NA POPRAVNOM ISPITU I <i>RJEČNIK KARAKTERISTIČNE LEKSIKE</i> <i>BOSANSKOGA JEZIKA</i> / ENGAGEMENT OF ALIJA ISAKOVIC ON REAFFIRMATION OF BOSNIAN LANGUAGE THROUGH „VARIANTS ON CORRECTIONAL EXAM“ AND <i>DICTIONARY OF CHARACTERISTIC LEXICOGRAPHY IN BOSNIAN LANGUAGE</i>	289
---	-----

Halid Bulić

SKRAĆENICE U SMS PORUKAMA NA BOSANSKOM JEZIKU / ABBREVIATIONS IN SMS MESSAGES IN THE BOSNIAN LANGUAGE	301
--	-----

ANGLISTIKA

Nataša V. Ninčević

WOMANHOOD AND DEMOCRATIC HOUSEHOLD IN LOUISA MAY ALCOTT'S <i>LITTLE WOMEN</i> / ŽENSTVENOST I DEMOKRATSKO DOMAČINSTVO U <i>MALIM</i> <i>ŽENAMA</i> LUIZE MEJ OLKOT	325
--	-----

Srebrenka Mačković

RESHAPING MYSTICAL GEOMETRY OF *VISION AND PRAYER* BY DYLAN THOMAS AS ITS POSSIBLE RE-INTERPRETATION 339

Adisa Ahmetspahić

LITERARY GEOGRAPHY AND THE NATIVE AMERICAN URBAN IMAGINARY IN TOMMY ORANGE'S *THERE THERE* / KNJIŽEVNA GEOGRAFIJA I URBANI IMAGINARIJ AMERIČKIH STAROSJEDILACA U ROMANU *TAMO TAMO* TOMMYA ORANGEA 363

Alma Žero

A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE STUDENT AND TEACHER TRAINING IN INCLUSIVE EDUCATION AND SPECIFIC LEARNING DIFFICULTIES IN CANTON SARAJEVO IN BOSNIA AND HERZEGOVINA / KOMPARATIVNA ANALIZA OBUKE STUDENATA I NASTAVNIKA ENGLESKOG JEZIKA IZ INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA I SPECIFIČNIH TEŠKOĆA U UČENJU U KANTONU SARAJEVO U BOSNI I HERCEGOVINI 379

GERMANISTIKA

Dario Marić

ŠUMAN GLAS I OKSITONSKI ODNOSNO PAROKSITONSKI RITAM PRI REPRODUKCIJI MISAONIH TVOREVINA U RAZGOVORIMA NA NJEMAČKOM JEZIKU / BREATHY VOICE AND THE OXYTONIC OR THE PAROXYTONIC RHYTHM IN REPRODUCTION OF THOUGHT CREATIONS IN GERMAN-LANGUAGE CONVERSATIONS 401

Mirjana Matea Kovač, Eva Wendland

EINE BEWERTUNG DER PERZIPIERTEN SPRECHFLÜSSIGKEIT IM DEUTSCHEN ALS FREMDSPRACHE: FALLBEISPIEL AUS DER PRAXIS / AN ASSESSMENT OF PERCEIVED FLUENCY IN GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE: CASE STUDY 419

TURKOLOGIJA

Ksenija Aykut

KULTUROLOŠKO-FEMINISTIČKE TENDENCIJE U TURSOM DRUŠTVU NA PRIMERU STVARALAŠTVA FILIZ BİNGÖLÇE / CULTURAL-FEMINIST TENDENCIES IN TURKISH SOCIETY ON THE EXAMPLE OF FILIZ BİNGÖLÇE'S CREATIVITY 435

Melinda Botalić, Nadira Žunić

PSIHOANALITIČKI PRISTUP PRIPOVIJETKAMA *VLASNICA KUĆE, LJETNA NOĆ I PUTOVANJE VOZOM* AHMETA HAMDIIJA TANPINARA / A PSYCHOANALYTICAL APPROACH TO THE SHORT STORIES *THE OWNER OF THE HOUSE, SUMMER NIGHT* AND *TRAIN JOURNEY* BY AHMET HAMDİ TANPINAR 451

SOCIOLINGVISTIKA

Selma Kešetović, Selma Đuliman

READING GENDER STEREOTYPES IN PRINTED ADVERTISEMENTS / ČITANJA RODNIH STEREOTIPA U ŠTAMPANIM REKLAMNIM PORUKAMA 467

Selma Kešetović

ATTITUDES TOWARDS THE USE OF ENGLISH IN BOSNIAN ADVERTISEMENTS / STAVOVI STUDENATA PREMA UPOTREBI ANGLICIZAMA U REKLAMNIM PORUKAMA NA BOSANSKOM JEZIKU 493

HISTORIOGRAFIJA

Amir Krpić

- IMPACT OF THE BALKAN WARS ON THE SOCIETIES IN SOUTH SLAVIC
LANDS OF AUSTRIA-HUNGARY / UTICAJ BALKANSKIH RATOVA (1912/13)
NA DRUŠTVA U JUŽNOSLAVENSKIM ZEMLJAMA AUSTRO-UGARSKE 509

Belma Buljubašić

- KREIRANJE NEGATIVNE SLIKE O SOCIJALISTIČKOJ BOSNI I HERCEGOVINI:
FABRIKOVANJE AFERA I DESTABILIZACIJA RUKOVODSTVA / CREATING A
NEGATIVE IMAGE OF SOCIALIST BOSNIA AND HERZEGOVINA: FABRICATING
AFFAIRS AND DESTABILIZING THE LEADERSHIP 531

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Nataša V. Duhanaj, Maša M. Đurišić

- SARADNJA PORODICE I ŠKOLE KAO SOCIJALNI KAPITAL /
FAMILY AND SCHOOL COOPERATION AS SOCIAL CAPITAL 561

POLITOLOŠKE TEME

Admir Lisica

- RAZVOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKE DIPLOMATIJE NEPOSREDNO PRIJE I ZA
VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU / THE DEVELOPMENT OF BOSNIAN
DIPLOMACY IMMEDIATELY BEFORE AND DURING THE AGGRESSION AGAINST
BOSNIA AND HERZEGOVINA 581

Nedžma Džananović

- UTJECAJ ČLANSTAVA U MEĐUNARODNIM ORGANIZACIJAMA NA RAZVOJ
UNUTRAŠNJIH KAPACITETA BOSNE I HERCEGOVINE: ČLANSTVO U VIJEĆU
EUROPE / INTERNATIONAL MEMBERSHIPS AND THEIR CONTRIBUTION TO
THE DEVELOPMENT OF ADDITIONAL STATE CAPACITIES OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA: MEMBERSHIP IN THE COUNCIL OF EUROPE 599

Hrustan Šišić

- CULTURAL DIPLOMACY AND THE COLD WAR PERIOD /
KULTURNA DIPLOMACIJA I RAZDOBLJE HLADNOG RATA 621

PRAVNA MISAO

Larisa Velić, Aida Mulalić, Enis Omerović

- INVESTICIONA ARBITRAŽA: MODEL RJEŠAVANJA IMOVINSKOPRAVNIH SPOROVA
NA PRIMJERU BOSNE I HERCEGOVINE I REPUBLIKE HRVATSKE? / INVESTMENT
ARBITRATION: A MODEL FOR RESOLVING PROPERTY LAW DISPUTES ON THE
EXAMPLE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE REPUBLIC OF CROATIA? 645

ISLAMSKE STUDIJE

Ibro Mulić, Rijad Šestan

- POJAM DUŠE (NEFSA) U FILOZOFSKO-TEŠAVVUFSKOM DISKURSU /
THE CONCEPT OF THE SOUL (NAFS) IN THE PHILOSOPHICAL-THESAVVUF DISCOURSE 679

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Danijela Vasilijević, Hadži Živorad Milenović, Biljana Alavanja (INOVATIVNI) MODELI NASTAVE U DOKTORSKIM DISERTACIJAMA FAKULTETA ZA OBRAZOVANJE UČITELJA U REPUBLICI SRBIJI / (INNOVATIVE) TEACHING MODELS IN DOCTORAL DISSERTATIONS AT THE FACULTY OF TEACHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA	699
Tatjana Marić, Dragana Rakas UKLJUČENOST I ZAINTERESOVANOST UČENIKA U NASTAVI / STUDENTS' INVOLVEMENT AND INTEREST IN TEACHING	723
Aleksandar Z. Milenković, Aleksandra S. Maksimović, Slađana B. Dimitrijević, Radojko V. Damjanović PROFESIONALNI IZAZOVI NASTAVNIKA – KVALITATIVNA STUDIJA / PROFESSIONAL CHALLENGES OF TEACHERS – A QUALITATIVE STUDY	737
Zorica Stanisavljević Petrović, Marija Marković KREATIVNE PRAKSE U RAZVOJU KOMPETENCIJA BUDUĆIH PEDAGOGA / CREATIVE PRACTICES IN DEVELOPING COMPETENCIES OF FUTURE PEDAGOGUES	759
Ruženka Šimonji Černak, Mila Beljanski, Mia Marić, Dejan Đorđić, Iлона Kočvarová, Joanna Wnęk-Gozdek SOCIO-DEMOGRAFSKE DETERMINANTE AKADEMSKE MOTIVACIJE KOD STUDENATA / SOCIO-DEMOGRAPHIC DIFFERENCES OF ACADEMIC MOTIVATION IN STUDENTS	783
Duška Pešić, Marta Dedaj, Dejan Savićević, Aleksandar Pešić, Jasmina Damnjanović ENHANCING EARLY MATHEMATICAL LEARNING THROUGH MULTIMEDIA TECHNOLOGIES: A GEOGEBRA-BASED APPROACH IN PRESCHOOL EDUCATION / УНАПРЕЂИВАЊЕ РАНОГ МАТЕМАТИЧКОГ УЧЕЊА ПОМОЋУ МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ПРЕДШКОЛСКОМ ОБРАЗОВАЊУ: ПРИСТУП БАЗИРАН НА ГЕОГЕБРИ	803
Manuela Karlak SPOLNE RAZLIKE U MOTIVIRANOM PONAŠANJU HRVATSKIH STUDENATA ANGLISTIKE I GERMANISTIKE U IZVANNASTAVNOM KONTEKSTU / GENDER DIFFERENCES IN MOTIVATED BEHAVIOR BY CROATIAN STUDENTS OF ENGLISH AND GERMAN IN THE OUT-OF-SCHOOL CONTEXT	825
PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE	
Nada Lazarević KONFIRMATIVNA FAKTORSKA ANALIZA STRUKTURE SKALE SOCIJALNE PODRŠKE (MOSS – SSS) / CONFIRMATORY FACTOR ANALYSIS OF THE STRUCTURE OF THE SOCIAL SUPPORT SCALE (MOSS - SSS)	849
Bojana Perić-Prkosovački, Marijana Gajić ZAVISNOST OD PAMETNIH TELEFONA I KVALITET SNA KOD STUDENATA MEDICINE / SMARTPHONE ADDICTION AND SLEEP QUALITY AMONG MEDICAL STUDENTS	863
Dijana Sulejmanović NEKE DETERMINANTE VRIJEDNOSNOG IDENTITETA MLADIH / SOME DETERMINANTS OF VALUE IDENTITY OF YOUNG PEOPLE	879
Anida Dudić-Sijamija ONLINE SAVJETOVANJE U BOSNI I HERCEGOVINI: NEPOZNANICA ILI POTREBA? / ONLINE COUNSELLING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: UNKNOWN OR NECESSARY?	897

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Viktorija Car, Leali Osmančević

DIGITALNE MEDIJSKE PUBLIKE I GENERACIJE – TEORIJE, TRENDOVI I IZAZOVI /
DIGITAL MEDIA AUDIENCES AND GENERATIONS – THEORIES, TRENDS AND CHALLENGES 919

Amina Vatreš, Selma Alispahić

REKONCEPTUALIZACIJA DRUŠTVENE SOLIDARNOSTI: UMREŽENA
SEGMENTIRANOST KAO NOVI OBLIK DIGITALNIG JAZA / RECONCEPTUALISATION OF
SOCIAL SOLIDARITY: NETWORKED SEGMENTATION AS A NEW DIGITAL DIVIDE 939

Zarfa Hrnjić Kuduzović, Amela Delić Aščić, Tahani Komarica

ULOGA VERBALNE I NEVERBALNE KOMUNIKACIJE U *ONLINE* NASTAVI
STUDENATA ŽURNALISTIKE/KOMUNIKOLOGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI /
PERCEPTION OF VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION IN *ONLINE*
CLASSES OF JOURNALISM/COMMUNICOLOGY STUDENTS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA 963

Antea Boko

PERCEPCIJA VAŽNOSTI PROFESIONALNE KOMUNIKACIJE KOD STUDENATA
GRAĐEVINARSTVA /PERCEPTION OF THE IMPORTANCE OF PROFESSIONAL
COMMUNICATION AMONG CIVIL ENGINEERING STUDENTS 993

Petra Raškaj, Tanja Grmuša

HOW MEDIA FRAMING OF VIDEO GAMES AFFECTS THE PERCEPTION
AND UNDERSTANDING OF THE VIDEO GAME INDUSTRY: THE OPINIONS
OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY OF ZAGREB / KAKO MEDIJSKO
UOKVIRIVANJE VIDEOIGARA UTJEČENA PERCEPCIJU I RAZUMIJEVANJE
INDUSTRIJE VIDEOIGARA: MIŠLJENJA STUDENATA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU 1015

Ivana Šorgić, Miloš Milisavljević

DIFFERENT REALITIES SURROUNDING THE 2022 RUSSO-UKRAINIAN
CONFLICT: THE CASES OF *RUSSIA TODAY* AND CNN / RAZLIČITE STVARNOSTI
VEZANE ZA RUSKO-UKRAJINSKI KONFLIKT IZ 2022.: NA PRIMERU PORTALA
RUSSIA TODAY I CNN 1043

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Nusreta Salić

KVALITET ŽIVOTA STARIJIH OSOBA U INSTITUCIONALNOM SMJEŠTAJU /
THE QUALITY OF LIFE OF ELDERLY PERSONS IN THE INSTITUTIONAL
FORM OF PROTECTION THROUGH THE USER'S PERSPECTIVE 1067

Asim Pandžić

MENADŽMENT KVALITETA INSTITUCIJA SOCIJALNE ZAŠTITE U ODNOSU
NA CILJEVE I PROCESE / QUALITY MANAGEMENT SYSTEM IN SOCIAL
PROTECTION INSTITUTIONS IN RELATION TO ESTABLISHED GOALS AND PROCESSES 1097

KRIMINOLOGIJA

Mirjana Kondor-Langer

POJEDINA OBLJEŽJA POČINITELJA NASILNIH KAZNENIH DJELA
S OBZIROM NA SPOL POČINITELJA / INDIVIDUAL FEATURES OF
VIOLENT CRIME OFFENDERS REGARDING OFFENDER'S SEX 1119

PRIKAZI

Džeja Idrizović

VRIJEDAN DOPRINOS RAZVOJU DIGITALNIH KOMPETENCIJA NASTAVNIKA U RADU SA DJECOM I MLADIMA (EMINA DEDIĆ BUKVIĆ, MIRELA ŠUMAN, NASTAVNICI KAO DIGITALNI MENTORI: PODRŠKA U RADU S DJECOM I MLADIMA U DIGITALNOM OKRUŽENJU, UNIVERZITET U SARAJEVU, SARAJEVO, 2021) 1141

Tanja Grmuša

KAKO POVRATITI POVJERENJE U MEDIJE? (DRAŽEN HOFFMANN, ĐURĐICA KLANCIR, IRENA RADEJ, MIRJANA TONKOVIĆ, ANDREA VRANIĆ, MILICA VUČKOVIĆ, DEZINFORMACIJE: ZAŠTO USPIJEVAJU I ŠTO MOŽEMO UČINITI?, GONG – PRO FACT, ZAGREB, 2022) 1147

Sead Šemsović

ŠTA JE NOVO U NOVIM ČITANJIMA SRPSKE USMENE EPIKE? (DRAGOLJUB PERIĆ: PRAMEN MAGLE POLJE PRITISNUO. NEOBIČNI JUNACI SRPSKE USMENE EPIKE, AKADEMSKA KNJIGA, NOVI SAD, 2022) 1151

Dženita Sarač Rujanac

KNJIGA O KNJIZI – JUGOSLAVENSKA POLEMKA O JUGOSLAVENSKOJ IDEJI I DRŽAVI 1970-IH GODINA [ISTORIJA JUGOSLAVLJE U SVJETLU KRITIKE: POLEMKE U JUGOSLAVENSKIM ČASOPISIMA 1973-1976. POVODOM IZDANJA KNJIGE ISTORIJA JUGOSLAVLJE, I. BOŽIĆ, S. ČIRKOVIĆ, M. EKMEČIĆ V. DEDIJER, PROSVETA, BEOGRAD 1972, (BOŽIDAR JAKŠIĆ, PRIR.), BUYBOOK - MOST ART JUGOSLAVIJA - SREDNJA EUROPA, SARAJEVO - BEOGRAD - ZAGREB, 2022] 1157

Enes Pašalić

ZA ČAST UMA SAMOGA (NOVICA MILIĆ, KRITIKA SRPSKOG UMA, MOST ART JUGOSLAVIJA, ZEMUN, 2023) 1165

Šefko Sulejmanović

ULEMA U VRTLOGU DRUŠTVENIH PRILIKA NA BALKANU U PRVOJ POLOVINI 20. STOLJEČA [SUMEJA LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ (UR.), ULEMA NA BALKANU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA, INSTITUT ZA ISLAMSKU TRADICIJU BOŠNJAKA - - UDRUŽENJE ILMIJJE ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI, SARAJEVO, 2023] 1173

Omer Hamzić

BITI OBJEKAT HISTORIJE: PUTEVI I STRANPUTICE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA (BOŠNJAKA) U DRUGOM SVJETSKOM RATU (ADNAN JAHIĆ, IZMEĐU ČEKIČA I NAKOVNJA – BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI (BOŠNJACI) U DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941 – 1945), BOŠNJAČKA NACIONALNA ZAJEDNICA ZA GRAD ZAGREB I ZAGREBAČKU ŽUPANIJU, ZAGREB, 2023) 1179

Ana Lalić

ELEKTRONSKI KORPUS SMS PORUKA NA BOSANSKOM JEZIKU (HALID BULIĆ, ELMA DURMIŠEVIĆ, AZRA HODŽIĆ-ČAVKIĆ, ENISA BAJRAKTAREVIĆ, AZRA AHMETSPAHIĆ-PELJTO, BELMIN ŠABIĆ, SARAJEVSKI KORPUS SMS PORUKA NA BOSANSKOM JEZIKU, UNIVERZITET U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET, SARAJEVO, 2023) 1187

Uroš Dakić

DEVŠIRMA – REGRUTACIJA JANIČARA [ALADIN HUSIĆ, DEVŠIRMA U BOSNI (REGRUTACIJA BOSANACA U JANIČARE), UNIVERZITET U SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2023] 1191

Lamija Milišić

ZAGLEDANOST U JEZIK [TIN LEMAC, *SLIKA, REFLEKSIJA, ZNAK (UVOD U STILISTIČKO RAZMATRANJE NEKIH ASPEKATA POETSKE MORFOLOGIJE)*, NAKLADA JESENSKI I TURK, ZAGREB, 2023] 1197

Muhidin Džanko

(KAKO) NADŽIVJETI NACIONALIZME (SENADIN MUSABEGOVIĆ, *ODSUTNO TIJELO MOĆI*, BUYBOOK, SARAJEVO - ZAGREB, 2023) 1203

Ljubinka Škodrić

NOVI PRISTUPI U ANALIZI ARHIVA I ARHIVSKE GRAĐE [AMILA KASUMOVIĆ I SANDRA BILETIĆ, *DEKODIRANJE ARHIVA. STRATEGIJE ČITANJA ARHIVSKE GRAĐE NA PRIMJERU KOMISIJE ZA POSLOVE BOSNE I HERCEGOVINE (1878. – 1879.)*, UNIVERZITET U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET, SARAJEVO, 2024] 1209

Šeherzada Džafić

INTERKULTURANI I INTERMEDIJALNI IDENTITET JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI (NADIJA REBRONJA: *TAČKE ISPOD TEKSTA, ISTOČNO OD ZAPADA. PRILOZI JUŽNOSLAVENSKOJ KOMPARATIVISTIČKOJ I INTERKULTURALNOM ČITANJU*, AKADEMSKA KNJIGA, NOVI SAD, 2023) 1213

Matea Tunjić

ZAIGRANO LICE RANONOVOVJEKOVNE EUROPE (ŠIME DEMO, *UVOD U LATINSKU MAKARONSKU KNJIŽEVNOST*, HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA, ZAGREB, 2023) 1217

Azra Hodžić-Čavkić

ETNOKULTURNI STEREOTIPI OD NARCIZMA MALIH RAZLIKA DO POTRESA U JEZIČKOM CENTRU [AMELA ŠEHOVIĆ (UR.), *ETNOKULTURNI STEREOTIPI U SLAVENSKIM, GERMANSKIM, ROMANSKIM I ORIJENTALNIM JEZICIMA: SLIČNOSTI I RAZLIKE U PERCEPCIJI DRUGOGA*, SLAVISTIČKI KOMITET, SARAJEVO] 1223

Amela Delić Aščić

ZAROBLJENI MEDIJI (POST)TRANZICIJSKIH ZEMALJA (IRINA MILUTINOVIĆ, *HIBRIDNI MEDIJI I HIBRIDNI REŽIMI*, ARHIPELAG, BEOGRAD, 2023) 1233

Benjamin Nurkić

AKRIBIČNO SUMIRANJE DISKUSIJA O ISLAMU I LJUDSKIM PRAVIMA (AJLA ČUSTOVIĆ, *ISLAM I LJUDSKA PRAVA*, NAKLADA LJEVAK, ZAGREB, 2022) 1239

Fatima Mahmutović

ZLOUPOTREBA KONCEPTA EUROPEIZACIJE KAO PLATFORME ZA BUDUĆE POLITIČKE OBRAČUNE I PRODUBLJIVANJE DIJALEKTIKE „JA-DRUGI“ U BH. ENTITETU REPUBLIKA SRPSKA (FARIS KOČAN, *IDENTITY, ONTOLOGICAL SECURITY AND EUROPEANISATION IN REPUBLIKA SRPSKA*, PALGRAVE MACMILLAN, 2023) 1243

Mirela Karahasanović

S OVE STRANE ŽIVOTA (SENAD ARNAUT, *NIETZSCHE I GRCI*, GRADSKA BIBLIOTEKA ZENICA, ZENICA, 2023) 1249

Nermin Ormanović

ZAŠTO IZNOVA PISATI O KNJIŽEVNOM DJELU IVE ANDRIĆA I MEŠE SELIMOVIĆA? (ALMA SKOPLJAK, *NOVOPOVLJESNI I POLITIČKI ROMAN IVE ANDRIĆA I MEŠE SELIMOVIĆA*, CENTAR ZA KULTURU I OBRAZOVANJE, TEŠANJ, 2022) 1255

UPUTSTVO ZA AUTORE 1259

**TAJNA I SMISAO ŽIVOTNOG DJELA:
JASMINA MUSABEGOVIĆ (1941-2023)**

Lejla Žujo-Marić:

ROMANI JASMINE MUSABEGOVIĆ U KONCEPCIJAMA POETIKE SVJEDOČENJA /
JASMINE MUSABEGOVIĆ'S NOVELS IN THE CONCEPTIONS OF THE
POETICS OF TESTIMONY 15

Dijana Hadžizukić, Vedad Spahić

MOSTAR U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ /
MOSTAR IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S NOVELS 35

Elbisa Ustamujić

REMINISCENCIJE SENZACIJA JUGA, MOSTARA I MOSTA U OPUSU
JASMINE MUSABEGOVIĆ / REMINISCENCES OF THE SENSATIONS OF
THE SOUTH, MOSTAR AND MOST IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S OPUS 57

Šehrzada Džafić

ANAGNORIZAM TOPOSA I ATOPOSA U OPUSU JASMINE MUSABEGOVIĆ /
ANAGRONISM OF TOPOI AND ATOPOI IN THE WORKS OF
JASMINA MUSABEGOVIĆ 65

Azra Ičanović

POVIJESNI I SOCIO-KULTURNI ASPEKTI NARATIVNE DE/KONSTRUKCIJE
ŽENSKOG IDENTITETA U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ /
HISTORICAL AND SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF THE NARRATIVE
DE/CONSTRUCTION OF FEMALE IDENTITY IN
THE NOVELS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ 89

Indira Durmić

ŽENE NA RASKRIŽJU SVJETOVA: RODNE DINAMIKE I STRATEGIJE U
ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ / WOMEN AT THE CROSSROADS OF
WORLDS: GENDER DYNAMICS AND STRATEGIES IN THE NOVELS OF
JASMINA MUSABEGOVIĆ 103

Safet Sarić ČULNOST I DUHOVNOST U ROMANU <i>SKRETNICE</i> JASMINE MUSABEGOVIĆ / SENSUALITY AND SPIRITUALITY IN THE NOVEL <i>CROSSROADS</i> JASMINE MUSABEGOVIĆ	119
Fatima Softić TIJELO U ROMANU <i>MOST</i> JASMINE MUSABEGOVIĆ / A WOMAN'S BODY IN THE NOVEL <i>THE BRIDGE</i> BY WRITER JASMINA MUSABEGOVIĆ	129
Ena Begović-Sokolija OBLIČJE I NALIČJE ESEJISTIČKOG DISKURSA JASMINE MUSABEGOVIĆ / THE OBTVERSE AND REVERSE SIDE OF JASMINE MUSABEGOVIĆ'S ESSAYISTIC DISCOURSE	141
Edina Murtić METODIČKI PRISTUP ROMANU <i>SKRETNICE</i> U KOMUNIKACIJSKOM KONTEKSTU / TEACHING METHODOLOGICAL APPROACH TO THE NOVEL <i>SKRETNICE</i> WITHIN THE COMMUNICATION CONTEXT	161
Marina Katnić-Bakaršić ČULNOST I INTERMEĐIJALNOST KAO STILSKE DOMINANTE U DJELIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ / SENSUOUSNESS AND INTERMEDIALITY AS STYLISTIC DOMINANTS IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S WORKS	179
Bernisa Puriš STILIZACIJA (RAZ)GOVORNIH ELEMENATA U ROMANU <i>ŽENE. GLASOVI</i> . JASMINE MUSABEGOVIĆ / STYLIZATION OF ORAL ELEMENTS IN THE NOVEL <i>WOMEN. VOICES</i> . BY JASMINA MUSABEGOVIĆ	189
Elma Durmišević O LEKSICI, STILISTICI I SEMANTICI <i>VODE</i> U ROMANU <i>MOST</i> JASMINE MUSABEGOVIĆ / ABOUT LEXICON, STYLISTICS, AND SEMANTICS OF <i>WATER</i> IN THE NOVEL <i>MOST</i> BY JASMINA MUSABEGOVIĆ	203
Ivan Radeljković, Lejla Osmanović JASMINA MUSABEGOVIĆ I KNJIŽEVNO PREVOĐENJE SA FRANCUSKOG JEZIKA / JASMINA MUSABEGOVIĆ AND LITERARY TRANSLATION FROM THE FRENCH LANGUAGE	213
Nirha Efendić ANTOLOGIJA JASMINE MUSABEGOVIĆ U OKVIRIMA HISTORIJATA BILJEŽENJA I MOTIVSKOG REGISTRA BOŠNJAČKE USPAVANKE / JASMINA MUSABEGOVIĆ'S ANTHOLOGY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE RECORDING HISTORY AND MOTIVE REGISTER OF BOSNIACK LULLABIES	225
Ajla Demiragić, Mirela Rožajac-Zulčić VJEČNI PLAMEN FENIKSA: O UREDNIČKOM RADU JASMINE MUSABEGOVIĆ / THE ETERNAL FLAME OF THE PHOENIX: ABOUT THE EDITORIAL WORK OF JASMINA MUSABEGOVIĆ	241

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.15

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 30. 01. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lejla Žujo-Marić

ROMANI JASMINE MUSABEGOVIĆ U KONCEPCIJAMA POETIKE SVJEDOČENJA

Mi smo sudionici ove historije
(Musabegović 1999)

Cilj ovoga teksta jeste analizirati romane *Skretnice* (1986), *Most* (1994), *Žene. Glasovi* (2005) Jasmine Musabegović u svjetlu poetike svjedočenja i njoj imanentnog konstrukta transgeneracijske traume. U spomenutim romanima autorica prikazuje velike historijske događaje kroz prizmu ličnih i porodičnih priča s fokusom na ženski doživljaj rata i svjedočenja o njemu, a centralno mjesto zauzimaju članovi porodice Malić u njenoj ženskoj liniji – od majke Fatime do njenih kćeri Nizame i Selme, umjetnicā čija stvaralačka vokacija snažno protestira humanističkim vrijednostima i antiratnim angažmanom. Polazeći od teorijskih okvira postavljenih, između ostalih, u istraživanjima Alaide Assmann, Shoshane Felman, Dori Laub, Cathy Caruth, Pierrea Nore, Renatte Lachmann, u ovome tekstu fokus će biti na oblicima svjedočenja o ratu u romanesknom tekstu Jasmine Musabegović, te umjetničkim postupcima kojima se postulira pamćenje ratne traume.

Ključne riječi: romani; Jasmina Musabegović; poetika svjedočenja; ratna trauma

1. ARTIKULACIJA POVIJESNOG ISKUSTVA IZ ŽENSKOG UGLA I TRANSGENERACIJSKI POSTULIRANA FIGURA MORALNOG SVJEDOKA

Ratna tematika posebno je snažno odjeknula u romanima Jasmine Musabegović i to u kontinuitetu od osamdesetih godina XX vijeka kroz roman *Skretnice* (1986) i temu Drugog svjetskog rata, da bi u romanima *Most* (1994) i *Žene. Glasovi* (2005) bila u potpunosti zaokružena kao literarno svjedočanstvo historijskog trenutka u kojem podjednako izbijaju talozi jednog dugog vijeka ispunjenog ratovima, zlodjelima i ljudskim patnjama. Na razmeđu romana *Most* i *Žene. Glasovi* stoji zbirka eseja *Naličje historije* (1999) kao mjesto iz kojeg se silnice protežu ka dovršetku romaneskne trilogije o porodici Malić, te propituju drugačije mogućnosti kretanja po linijama historije, a iz kojih se autentično ispisuje ratna trauma i realizuju forme povijesnog svjedočenja.

Ženska percepcija rata različito je kvalifikovana u književnoj kritici: od feministički artikuliranog teksta koji književnu reprezentaciju rata promatra u kontekstu ženskog oslobođenja od patrijarhalne kulture i mizogonije, pa do tekstova u kojima je ratno iskustvo žene tek ljudsko iskustvo tragedije koja nema utemeljenje u spolnom, nego u ideološkom kontekstu prevazilazeći limitirajuće ranije uspostavljene kriterije. Enes Duraković (2012: 303) primjećuje da je „i u onim rijetkim pokušajima sistematskih pregleda i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti žensko pismo izmješteno iz nacionalne i kulturne pripovijesti, da bi tek u prvom desetljeću 21. stoljeća, kao i u ostalim južnoslavenskim sredinama, u sveopćoj reviziji tradicionalnog razumijevanja književnog kanona prestalo biti minoritetni ženski glas“.

Oblikujući ženski ugao historije koji je *pasivan, pounutren*, Nizama, junakinja Jasmine Musabegović iz trilogije o porodici Malić, slijedi historijske *skretnice* svoje majke Fatime, glavne junakinje romana *Skretnice*, gdje se opet osjeća prepoznatljivi „model stvaralačkog poimanja životnog prostora u reminiscenciji, povezanog s aktuelnošću trenutka idramatikom uznemirene duše koja uvijek ima razloga za strepnju“ (Ustamujić 2004: 165). Proživljavajući Drugi svjetski rat kao djevojčica u romanu *Skretnice*, Nizama u romanu *Most* postaje glavni akter, a sadržaj priče su „slike iz zapamćenja djevojčice i otkrivaju se na porodičnoj sceni dramatična iskušenja, poslijeratne razdjelnice i skretnice, opet zatvori („Informbiro“, „velikomuslimani“) i razbijene iluzije ratnika pod ideološkom prisilom i mjerama represije totalitarnog sistema“ (ibid. 166-167). Zaumni glasovi će se prostorno

sublimirati uglas čempresa, a njihovo svjedočanstvo ostat će i dalje neponovljivo, do kraja neiskazivo, pa iako neće imati svoje grlo kojim će se glasati, Nizama će im dati svoj umjetnički glas.

Nizama je žrtva progona, neposredni svjedok dviju racija – jedne u Sarajevu, druge u Mostaru, a to iskustvo eruptira u romanu *Žene. Glasovi* kada postaje žrtva i svjedok novog ratnog pogroma (1992-1995) u čijem se vrtlogu našla ponovo sa svojom porodicom, sada kao jedan od naratora i fokalizatora. Njena misija je da disperzirane oblike kolektivne ratne traume uhvati svojim kalemom na mostarskom čempresu odakle svjedoči i vlastiti položaj ratne žrtve:

„I ja sam, protjerana preko noći, ostala bez ičega. Bosu, u spavaćici su me izbacili iz ateljea, kad sam preko piste iz Sarajeva, došla ovamo, da uzmem i spasim svoje slike. Kakve slike, prva lekcija rata nije mi pomogla. Preko Liske, pored još nespaljene Alibegove kuće, brata ti vile, pored tijela mog profesora Mesuda i njegove žene, koja su tri dana stajala tu (...) Mene nisu tukli, gurali su me kundacima niz stepenice jer sam sporo silazila s potkrovlja. Valjda kad sam shvatila da me neće ubiti ni u logor, moja sreća, jer moja je to bila najveća sreća, tako me podstakla da sam trčecim korakom, kao vilena prelazila liniju, skakala preko već ranjenih i nisam se ni okrenula za ovim vapajem iz razdvojenog neba i zemlje.“ (Musabegović 2005: 16-17)

Postuliranost figure moralnog svjedoka u romanima Jasmine Musabegović proizlazi iz sfere drugosti kamo su smješteni protagonisti. Oni simboliziraju pasivnu stranu historije, odnosno, prema Dubravki Oraić-Tolić (2004), oni dolaze iz tzv. sive zone nesubjekata koji su u paradigmi moderne simbolizirali marginalnost, a u postmodernim formama znanja se pomjeraju ka centru produkujući nove aktivne sfere. Njihova dužnost nije samo pomjeriti se kulturološki s margine prema centru, već i govoriti o ratnim patnjama drugih, te svjedočiti u bosanskohercegovačkom kontekstu da „fašizam znači zaustavljanje točka historije. Ne u znaku predaha, već u znaku njenog negiranja“ (Musabegović 1999: 19). Antifašističke vrijednosti u porodičnom transferu protežu se od majke Fatime do kćeri Nizame, umjetnice koja svoj kist i svoje pero stavlja u službu svjedočenja saobražavajući estetsku funkciju umjetnosti sa etičkim imperativom za istinom i govorom u ime drugih. Istinsna misija svjedoka rata preplitat će se s umjetničkom u novim ratnim okolnostima koje pomjeraju ne samo granice stvarnosti, nego i granice umjetnosti i njenih kapaciteta da iskaže bol i ratnu traumu žrtve. U nemogućnosti da naslika atmosferu nakon praska granate, te da se susretne s ljudskim licima, Nizama se empatijski odnosi spram ratne žrtve, a to je motivira da se suočava i sa sumnjom u smisao umjetnosti. Umjetničke forme čine se nemoćnima da vjerodostojno iskažu ljudske patnje. Prepoznamo u

tome ideju o *kraju umjetnosti* i *apokalipsi* koja prati svijet u drugoj polovini dvadesetog stoljeća, a koju je sasvim sigurno osjećala i njena majka Fatima.

„Ne mogu. To nije za čovjeka. To prelazi ljudske granice. Ko je ikada mogao napisati šta osjeća duša koja ide sporim i urednim korakom u gasne komore. Priče se pričaju iz ugla preživjelih. Dakle, ipak, sretnika. Ti koraci s djecom ispred ili iza sebe su neiskazani. Tu umjetnost staje.“
(Musabegović 2005: 145-146)

U romanu *Skretnice* Musabegovićeva svoju priču gradi oko lijepo Fatime, mlade supruge i majke, koja u bosanskim vrletima, daleko od rodnog Mostara, ispisuje ratno naličje velike historijske priče Drugog svjetskog rata. Ovim romanom je otvorena porodična tematska trilogija, te će i u naredna dva romana u fokusu biti sudbina njene porodice u ratu, ali sa pomjeranjem pripovjedne perspektive ka *unutra*, dok se linija svjedočenja o ratu zadržava na porodičnim prenosi(telj)ima transgeneracijske traume.

Već je Fatimina pozicija u *Skretnicama* određena kao rubna, iako svoj život provodi na dinamičnom mjestu susreta i događaja. Istu rubnu poziciju u društvenim zbivanjima imat će i njena kćerka Nizama, protagonistkinja romana *Most* kojim se otvara drugi dio trilogije o porodici Malić. Ovdje se vrijedi prisjetiti konteksta u kojem je ovaj roman nastao, u teškim ratnim godinama (1993. i 1994.) i nezapamćenom kulturocidu i urbicidu koji se sručio na Mostar i njegove simbole. Ali, „... iako je rušenje Starog mosta u okvirima kulture znak diskontinuiteta i smrti, u vremenu koje slijedi nakon 9. novembra 1993. godine značit će njegovo sve snažnije prisustvo u književnom životu Bosne i Hercegovine i mnogo šire od toga“ (Žujo-Marić 2022: 565), gdje će se književni tekst javiti kao otpor njegovom rušenju i svojevrsna konzervacija pamćenja literarno iskazana kroz apoteoze njegovoj ljepoti, bjelini i eleganciji, kazivanja o mimaru Hajrudinu, o skakačima, o metafizičkim prelascima iz jednog oblika u drugi, s jedne obale na drugu...

Centralni topos, ujedno i metafora, u doživljaju grada jeste njegov Stari most prema kojem je uperen pogled odozdo, iz njegove duhovne osi, kako bi se uzdizanjem dosegla sraslost sa lukom mosta. I ovaj roman, kao i drugi tekstovi inspirirani Mostom i njegovim simbolima, uvodi figuru skakača kojoj su date i mitske dimenzije. Skok sa Starog mosta u Neretvu na stranicama ovoga romana jeste skok u svekosmičko sjedinjenje, ali i put ka spoznavanju ljudskog bića u svim, i ličnim i u kolektivnim, aspektima identiteta.

Roman *Most* trasira unutarnje puteve povratka književnice i njenih junakinja toplini juga i integralu bića prevazilazeći ratnu pustoš formama duha uronjenog u čestice Mediterana koji živi kao emocija i unutarnja inspiracija. Kazivanje o ratu i

rušenju mostarskog Starog mosta potisnuto je svjedočenjem pripadnosti podneblju, graditeljskom sagom iznutra odakle dopire misao o neuništivosti Mosta i vječnom *iskoku iz zemljinih sila u luk* što se može efektno ilustrovati tvrdnjom Vedada Spahića (2016: 132) da je „književnost bila i ostala mjesto na kome se vodi borba značenja, ona je znak historije ali i otpor historiji“. Pronalazeći svoje porodično korijenje u Mostaru i Hercegovini junakinje u romanima Jasmine Musabegović u sebi otkrivaju neraskidive veze sa gradom, Starim mostom, mirisima i zvucima Hercegovine kao odrednicama njihova ženskog senzibiliteta, napose Nizamine slikarske vokacije. Stari most kao emocija, unutarnja stvarnost i inspiracija za Nizamu je centralni umjetnički izazov, kreativni impuls kojim se propituje ljudsko poslanje građenja i težnja ka lijepom. Uхватiti konture mosta i smjestiti ih na slikarsko platno za nju je jednako otkriću tajne umjetničkog stvaranja.

Roman otkriva prostore ženske senzualnosti, unutarnje struje života žene, ali i naličje historijskih događaja u vremenu nakon Drugog svjetskog rata (Hadžizukić 2011), odrastanje i sazrijevanje male slikarice, njen umjetnički doživljaj mosta i hercegovačkog obilja sunca, vode, svjetla i mirisa. Njeno intimno sazrijevanje uz most bitno je drugačije od majčinog. Majčino kretanje uz most je vanjsko, a Nizamino unutrašnje: „Dvije rijeke i dva mosta se sudaraju u našim tijelima, iskustvu i pričama. Majkine i moje rijeke. Mamin i moj most“ (Musabegović 1994: 25). Kao što je Fatimina pozicija u Drugom svjetskom ratu bila vezana uz porodicu, krećući se vanjskim planom događaja, baš kao što se kreće i po mostu, tako je Nizamino ratno kretanje unutarnje, mislima, saosjećanjem, bilježenjem ljudske muke i boli, prepuštajući im svoj glas da iskažu tragične ratne sudbine. Njeno intimno i umjetničko sazrijevanje prati sumnja njenog oca i brata, pripadnika NOP-a, u vrijednosti sistema za koji su se borili dok tonu u siromaštvo i bore se za preživljavanje u novom društvenom poretku.

Sjeća se da je kao djevojčica posmatrala kako su njena majka i komšinke gatale u grah nastojeći otkriti sudbinu svojih najbližih u ratu; grah je bio vanjski izraz njihovih unutarnjih želja, ili, kako kaže njena majka Fatima: „To moje srce zna, ono bje u grahu“ (Musabegović 1994: 25). Nemoć običnog čovjeka pred ratnim naletom, data simboličnom slikom ženskog gatanja u grah, je nažalost ponovljiva, baš kao i ženska priča koja dolazi iz naličja historijskih događaja. Uspostavljajući odnos prema majci, Nizama se, kako primjećuje Elbisa Ustamujić (2004: 166), „poistovjećuje s njom u bolu, strepnji i šuhvi za porod i srodnike“, čiji se najizrazitiji recidiv javlja u posljednjem romanu trilogije *Žene. Glasovi*, sada u ratu od 1992. do 1995. godine. Ona ne samo da replicira ratnu sudbinu svoje porodice, već postaje umjetnički medij

u koji se nakupljaju sudbine i drugih žrtava. Prognana iz svog ateljea, slikarica se priljubljuje uz čempres, stablo u koje sakuplja glasove živih i mrtvih žrtava. Tako crpi nove snage za život, umrežuje glasove nastojeći ih sačuvati od zaborava empatijski identificirajući sa njihovom patnjom. Kćerke Fatime Malić iz *Skretnica*, koja je preživjela Drugi svjetski rat duboko se nadajući da njenu djecu nikad više neće zadesiti novi, opredjeljuju se za umjetnost, Nizama za sliku, Selma za riječ i komuniciraju iz različitih ratom zahvaćenih gradova razmjenjujući slike i riječi, koje kao umjetničko djelo dolaze iznutra. Doživljaj iznutra već je odredio Nizamino umjetničkom sazrijevanje u romanu *Most*. Višeglasje, karakteristično za posljednji roman trilogije, prisutno je i u *Mostu*. Kao djevojčica ona u košmaru dozove ratom osakaćene i uništene, one bez grla.

„Samo ih slušam. Ježim se i najradije bih majci u krilo. Ostavili su me samu iza vrata, a glasovi dopiru do mene i obmotavaju se oko mene. Nepoznata mrtva tijela se dozvana vraćaju. Strah me je od njihovog prisustva. Ništa ne razumijem, a sve znam. Galerije nepoznatih lica u glasovima oživljavaju. Mrtvi, prizvani, roje se oko mene. Njima je tamo, ženama, lakše jer svaka tek sa svojim mrtvim tiho i drago razgovara.“ (Musabegović 1994: 35-36)

Užasi rata u Nizaminom doživljaju su još od djetinjstva praćeni svojevrsnim kretanjem u eshatološke sfere, „u naizgled nepokretne slojeve povijesti“ (Lotman 1998: 25), a što je jedno od obilježja figure moralnog svjedoka kojim ovjerava svoju vjerodostojnost i humanističko poslanje. Važna uloga u poetici svjedočenja pripada tzv. pasivnim slojevima historije, odnosno, figurama mrtvih spram kojih figura moralnog svjedoka određuje svoj identitet, opredjeljuje antiratnu naraciju i istinosnu misiju. Figure mrtvih imaju građivnu ulogu u kontekstu komunikacijske sheme pamćenja jer je sjećanje na mrtve njegova praforma budući dase „u unatraženom vezivanju za mrtve putem sjećanja zajednica osvjedočuje u svom identitetu“ (Assmann 2005: 74).

Glasovi mrtvih u romanu *Žene*. *Glasovi* javljaju se i kao ispovijed o proživljenom zločinu nad vlastitim bićem, ali i nad mrtvim potomstvom, te kao rekurentno porodično predanje o sudbini pojedinih članova porodice kroz različite historijske periode. Glavna junakinja romana slikarica Nizama zaziva svoje mrtve da bi u njima prepoznala vlastito akutelno ratno iskustvo: „... da živi progovore, moraju prije pustiti mrtve da govore: pred-govor mrtvih stvara govor živih“ (Armanini 2009: 3). Priljubljena uz čempres, ona osluškuje život ovog drveta nastojeći da kroz korijenjem uspostavi kontakt sa svojim precima, a krošnjom sa svim živima koji proživljavaju tragediju ponovljive historije:

„Mora da vi umrli, pod zemljom, znate sve. Otkud i inače naša gorljiva pobuda da vam se obraćamo za pomoć. U ovoj nevolji svi uče i mole se mrtvim roditeljima da im spasu djecu, olakšaju nevolju. Jeste li vi nekiput do Svevišnjeg? Ne bi se čovjek inače vijekovima obraćao tako, u nevolji vama?“ (Musabegović 2005: 21)

Dišući mirise zemlje kroz čempres Nizama čuje glasove svojih najmilijih – djeda Abdurahmana i majke Fatime. Nizamini mrtvi preci, a istovremeno i likovi u romanima *Skretnice* i *Most*, javljaju se u prisposobi jake svjetlosti pozivajući je da svojom umjetnošću stane na stranu nevinih i obespravljenih, a Nizamin kalem je, baš poput svjedočenja mrtvih u Karahasanovom *Noćnom vijeću*, bezvremen. Miris zemlje koja *na život miriše*, budi u Nizami sjećanje namajku Fatimu; uspostavljajući svoj odnos prema njoj Nizama se, kako primjećuje Ustamujić (2004: 166), „poistovjećuje s njom u bolu, strepnji i šuhvi za porod i srodnike“.

„Molim ti se, djede Abdurahmane, pa time izražavam svoje nevjerstvo koje je drugi oblik vjere, ali zato što... čuvaj nas, zaštititi naše potomstvo. Dragi Nezire i Fatima, pomozite. Vi to možete i uvijek ste mogli. Djecu nam čuvajte. Umjeli ste u onom svijetu, onom ratu, pa znate i u ovom.“ (Musabegović 2005: 21)

Mrtvi svjedoci imaju pouzdana znanja o ratu: „... svaka mrtva osoba prešutno nosi sa sobom pitanje vjerodostojnosti njene ili njegove individualne smrti“ (Anglet 1998: 100). Osim toga, iskustvo mrtvih u romanima Jasmine Musabegović slijedi nit bošnjačkog romana koji pokazuje, kako primjećuje Sanjin Kodrić (2012), *smisao za historiju* uz naglašenu težnju da se prošlost narativizira i jezički posreduje glasom živih, a trauma proteklih ratova prepoznata kao bolni i kontinuirani usud bosanskohercegovačkog čovjeka. Oživljavanje glasova mrtvih svojevrsni je postupak resemantizacije prošlosti i preispisivanja prepoznatljivog *bosanskog teksta* koji se prema Anglet (1998: 100) može označiti kao „metaforičko-alegorijsko svezretno kazivanje o čovjeku i njegovu svijetu uopće, ali i kao umnogome konkretizirana i lokalizirana priča o sasvim prepoznatljivoj povijesnoj zbilji kao takvoj“.

2. JAVNI I PRIVATNI PROSTORI KAO KOLEKTORI KOLEKTIVNE I LIČNE TRAUME

U komponiranju hronotopa bošnjačkog romana s tematikom iz rata (1992-1995) prisutna su dva tipa testimonijalnog diskursa: svjedočenje koje se realizira iz atmosfere ratnog prezenta, te svjedočenje o ratu koje se realizira iz prostora sjećanja

na taj događaj. Prvi način oblikovanja romanesknog vremena izraz je reporterskog bilježenja događaja, ali podliježe i postmodernističkoj koncepciji Knjige u kojoj, kako primjećuje Tvrтко Kulenović, vrijeme stoji. Ovakav manir je također uvjetovan i tendencijom da se prostor historije dodatno dramaturizuje. Događaji u prošlosti se odigravaju kontinuirano i ponavljaju se, te zbog toga trebaju biti iskazani u prezentu. Oblik prezenta je najprikladniji za posvjedočenje trajnosti patnje kroz koje prolaze žrtve. Ratni prezent je psihološka projekcija vremena posredovana putem teksta koji je dramski napet, a čitalac je u uvučen u struju događaja i ne ostaje ravnodušan na ljudsku tragediju. Ratni prezent obilježava roman *Žene. Glasovi*.

Tijelo kao meta nasilja i političkog manipuliranja pojedincima jedno je od glavnih značenja koje se ovom pojmu pripisuje tokom XX vijeka, a uzrok tome su dva svjetska rata i zločini totalitarnih režima. Izuzetno je važno naglasiti da tijelo u okviru poststrukturalističkih teorija ima i značenje figure pamćenja budući da ima sposobnost sjećanja. U tom smislu Reinhold Göring (1998: 309) ističe da „zbog toga što je tijelo skladište pamćenja, prvo mjesto upisivanja, ono služi kao privilegovani simbol pamćenja i zaboravljanja“. Rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) također pokazuje da se ratna trauma upisuje u prostor ljudskih tijela, te je i problem svjedočenja tijelom jedna od tema bošnjačkog romana s tematikom iz rata (1992-1995). Kao svjedok rata, Jasmina Musabegović u zbirci eseja *Naličje historije* posebno je isticala neprijateljsku strategiju planskog silovanja žena. Pošavši u svojim promišljanjima od ideje da su žene sjemenke kulture i civilizacije, Musabegovićeva (1999: 72) smatra da je silovanje „planirano iz daleko dubljih, dalekosežnijih razloga: žene, a naročito žene bosanske, su nosioci kulture i civilizacije u porodici, i to je suštinski razlog zbog kojeg su ih htjeli zatrijeti. Neprijatelj koji uništava kulturna dobra jednog naroda: biblioteke, škole, hramove, groblja, zna da će žene po svojoj društvenoj funkciji sačuvati uvijek nešto od toga“. Psihološka i seksualna zlostavljanja žene tokom rata fikcionalizirana su u romanu *Žene. Glasovi*, pa izmučeno žensko tijelo povod je i za Nizaminu antiratnu naraciju. Prizivajući sliku nedoklane djevojčice iz romana *Skretnice*, te pisma majke Fatime, misao da *preklano grlo ne pjeva* lajtmotivski prati svjedočenje nevinih u romanu *Žene. Glasovi*. Tijela Mušinovički, te Nizaminih rodica Enise i Hatidže, svjedoče o strahotama silovanja, a gubitak noge u masakru na Markalama vratio je Džemili identitet izgubljen smrću sina tokom Drugog svjetskog rata.

Na tragu Džemilinog iskustva te trauma nastalih usljed granatiranja i prijetnje smrću u sarajevskim neboderima i na čempresu mostarskog juga, i roman *Žene. Glasovi* problematizira status ljudskog bića i njegovog tijela u opkoljenom gradu.

Ljudsko tijelo dobija javnu dimenziju u prostoru okupiranoga grada gdje mu prijete smrt snajperskim hicima ili granatama iz artiljerijskog naoružanja. U romanu *Žene. Glasovi*, pored vrta, kao granični prostor funkcionira i čempres. Obremenjen je simboličkim značenjima u različitim kulturama, a najfrekventnije značenje je besmrtnost, veza sa podzemnim svijetom i duhovnim uspećem (Chevalier-Gheerbrant 1987). Alija Pirić (2010: 284-285) ističe da „čempres izrasta u simbol stanja i ukupnu metaforu položaja intelektualca u ratu, pisca suočenog sa neugodnim položajem bez čvrstog uporišta te prijetećim bodljama sa svih strana“. Osjećajući etičku odgovornost Nizama odlazi na čempres spriječiti snajperistu da puca na grad, a „gledan sa čempresa, grad i svijet razbijaju se u komadiće, teško iznova spojive“ (Hadžizukić 2010: 274).

„Znoj, gust kao smola navire iako iz suha tijela. Majko, panika, ja sam stvarno stablo i smola iz mene, iz straha, izlazi. Hoće li to iko primijetiti, hoće li iko pokušati da meodvoji dok je to moguće. Virim uz uzbukane žile kojima teče uzgor, eto, prvi put i voda teče uzgor, hranjivi sok iz korijena, osjećam koja je žila najdublja i najmekše upala, ali lijena, nije najbolja hraniteljica. Uske, zavijugane su najbolje crpke. Da mi je moje vene, uz njihove kanale priključiti i povezati i prevariti tečnost da u mene skrene. Okrijepila bih se, nahranila i napojila ujedno.“ (Musabegović 2005: 26/27)

Na tom mjestu sjedinjenja s prirodom ova umjetnica osjeća i naboj svoje umjetničke inspiracije, a ona se oslikava u naprednoj komunikaciji sa živima i mrtvima: dok iz korijena čempresa crpi sokove zemlje i glasove svojih najbližih, majke Fatime i djeda Abdurahmana koji je nadahnjuju da pobijedi strah i govori u ime nevinih, na granama čempresa ona osjeća glasove živih ratnih žrtava koji joj se kao radiotalasima javljaju i svjedoče o zlu rata. Kao i vrt, čempres je mjesto gdje je moguće dosegnuti neiskazivo, gdje je ispoljeno i kolektivno i individualno, gdje se historija kao forma pamćenja neminovno prepliće sa životom prirode u kojoj je sve unaprijed pohranjeno. Obnovljivošću i pamćenjem koje je inherentno prirodi kao uvijek živoj materiji, na čempresu je moguće da „presječena ruka drži kist, preklano grlo pjeva“ (Musabegović 2005: 60). Čempres kao mjesto pamćenja nezvaničnih tokova historije personificiranih u ljudskoj patnji i tjelesnoj boli, ukazuje na trajni karakter ratne traume, na iracionalnost počinjenog zločina nad nevinima, ali i na postojanje unutarnjih senzibiliziranih prostora u kojima je moguće pružiti otpor sjećanjem i svjedočenjem.

Odnos privatnih i javnih prostora u teoriji svjedočenja znak je kretanja svjedoka lancem traumatične historije i njegovog mjesta u sistemu moći koja ga postepeno

istiskuje iz vanjske sfere i pretvara u suvišnog i nepoželjnog. Zbog toga prostor kuće ima simbolična značenja u romanu *Žene. Glasovi*. To je mjesto porodične historije, usmenih priča, strepnje pred vanjskim događajima i kratkotrajne sigurnosti. Značenje kuće usko je vezano uz provodni motiv zemlje koja simbolizira život i otpor prirode prema sveprisutnoj smrti tokom rata. Posmatrajući život različitih kuća sa čempresa, Nizama kao da ima mogućnost spoznati unutarnji život žrtava, tajne njihovih bića usko povezane sa (pri)povijestima kuća u kojima žive. Motiv zmijske, prisutan u istim značenjima i u romanu *Most*, simbolizira tajne kuće, a svi događaji u životima ukućana fatalno se okončaju onda kada se „zmija povija po linijama sudbina čeljadi iz kuće. Ona zmija – velika tajna kuće, što savijena leži u temelju svake, od palate do krovinjare“ (Musabegović 2005: 39).

„... kako je to slučaj i kod J. Musabegović, u čijem će se djelu – kao primjera radi – u romanu *Skretnice* (1986), sad iz pretežno „ženske perspektive“ iznova pojaviti i priča o prošlosti, uslijed čega i ovdje i bosanski tekst dobiva svoju još jednu, novu, „žensku“ varijaciju, takvu da se u njoj postepeno potiskuje i ono što su nerijetko ostaci „muškog“, patroceničnog viđenja povijesti i povijesnosti u ostatku bošnjačke poratne modernističke književne prakse“ (Kodrić 2012: 190)

Prostorno pomjerenje od vani ka unutra, od kolektivnog ka ličnom, te potreba da se u skladu s time historija ispričava kao uvijek živo iskustvo koje samo mijenja svoje forme realizirajući se putem teksta kao mehanizma čuvanja pamćenja, uočeno je da je aktivna sadašnjost, prezent koji pomjera svoje značenje ka svevremenosti bitno mjesto artikulacije povijesnog svjedočenja i traumatičnog iskustva svjedoka i ratne žrtve. Ratni prezent obilježava roman *Žene. Glasovi*. Dok svjedoči o bijegu iz Sarajeva u Mostar, te o mostarskim ratnim neprilikama, patnjama u Sarajevu pod opsadom, Nizama istovremeno nastoji kroz naporednu naraciju o prošlim ratovima predočiti ukupni ratni užas i besmisao. Slijedeći historijsku putanju svoje majke koja je preživjela Drugi svjetski rat, s teretom propalih ideala svoga oca Nezira i brata Bećira, Nizama svjedoči o posljednjem ratu nastojeći da iz dramatičnog prezenta raskine lanac zlokobne historije. Dok je Nizamina majka Fatima „u čošku s grahom koji baca i žiškam cigare, osanisana, prebivala i odgonetala sudbinu“ (Musabegović 2005: 144) bespomoćno bdiujući nad vanjskim događajima, dotle je Nizama spremna da promijeni svoj položaj u mračnoj historiji afirmirajući se u ženskoj figuri koja zrcali i porodično, ali i kolektivno iskustvo.

„Kojim li će od moje djece... imati našu sudbinu? Kojim li će dohvatiti britki brid noža! A svi će uvijek taj strah u sebi zatrpavati, da se ne vidi i ne pokazuje. A ja neću. Neću samo sve u sebe

da trpam i da trpim. Ovaj je narod naučio da trpi i da skriva svoju nesretnu zvijezdu, svoju sudbinu. Zadržala sam jednom na rečenicu da svaka generacija Jevreja misli da je posljednja. A mi, mi mislimo u svakoj generaciji da smo posljednji koga će nastojati istrijebiti, da se s nama oslobađa i prestaje to prokletstvo, ili mislimo odnosno pribojavamo se da će odnekud, kako bi tetka rekla, obihuzuriti nož. Moj otac Nezir mi je kazao da je njegova generacija s bratstvom i jedinstvom sve riješila. I ja sam mu vjerovala i slobodno živjela. Fatima nikada nije. Te njene samotne zebnje nikad nisam voljela i bježala sam od njih i od nje". (Musabegović 2005: 144)

3. GLASOVI ŽENA VS. MONOLITNOST VELIKIH PRIČA

Svevremenost historijskog iskustva počiva u govoru žrtava, a realizira se u romanesknom tekstu. Traumatični doživljaj rata artikuliran vlastitim bićem karakterizira ženske glasove u trilogiji o porodici Malić. Oni se javljaju kao svjedoci historijske traume – likovi iz *Skretnica* svjedoče Drugom svjetskom ratu, a likovi okupljeni u kalemu na vrhu čempresa u romanu *Žene. Glasovi* svjedoče o strahotama i ranijih pokolja i posljednjeg rata (1992-1995) okupljajući se u *riječima kao sudbinama*. Polifono raspršene ispovijesti u kojima se podjednako osjeća snaga svake individualne patnje pokazuju daje „kao intimni čin ispovijest znak povjerenja u Drugoga. U njoj se osoba otvara drugoj“ (Finci 2011: 54). Kako dalje smatra Predrag Finci (ibid.) „... u intimnoj se ispovijesti osobna muka dijeli s (bliskim) Drugim. Kroz takvu ispovijest osoba traži „olakšanje“, probija opnu onoga što je mori. A nekad je takva muka bila utajena, jer su mnoge žrtve nasilja i nepravde, od logoraša do silovanih, strahovale da ih neće slušati, a ako ih saslušaju da im neće vjerovati“. Alija Pirić (2010: 284) primjećuje da „autorica uvodi više pripovjedača i naravno više pripovjedačkih perspektiva, koje budući da dolaze iz različitih prostora i različitih vremena međusobno korespondiraju na tematskom planu kontinuiteta žrtve i opetovanosti zla“.

Ključna riječ oko koje se sjedinjuju sve žrtve, te na osnovu koje se oštri Nizamin kalem jeste riječ *genocid*. Ona usmjerava tokove Nizamine umjetničke ekspresije koja ne može biti ništa drugo nego svjedočanstvo boli i patnje žrtava različitih genocidā kroz historiju. U potrazi za slikama Nizama susreće samo usmene ispovijedi ratnih žrtava – od glasa djeda Abdurahmana, Ćemal-age do glasa majke Fatime, sestre Selme, Safije Zemlje, Džemile objedinjenih ratnim gubicima. Glasovi se u početku javljaju kao nemušto krkljanje koje izbija iz *preklanog grla*, a kasnije se ulančavaju u emotivno nabijeno samoiskazivanje – svjedočenje iz perspektive žrtve. Dok Ćemal-agin glas svjedoči o prokletstvu *krvi i tla* simbolizirajući glas iz korijenja koji se

poistovjećuje s tragedijom Nizaminih bližnjih tokom Drugog svjetskog rata, glasovi majke Fatime, Selme, Safije Zemlje, Džemile pletu se oko porodičnih gubitaka i smrti, svjedoče omjestu žene u ratu, oslikavaju „njihovu sudbinsku predodređenost da budu čuvarice, doma, tradicije i jezika“ (Moranjak-Bamburać 2006: 365). To je jedan isti začarani niz ili krug u kome će, „opet ostaviti djecu, a ponijeti majku, izgubiti djecu, potražiti majku, pa tražiti djecu, pa majku, pa mjesta gdje ih je ostavila... Gubljenja se ne zbivaju zajedno. Pa majku, opet, pa djecu, opet, pa sebe, pa ne znam više ni koga je ni šta nije sve izgubila. Žena“ (Musabegović 2005:102). Naratološki gledano, smatra Pirić (2010: 285), u romanu *Žene. Glasovi* „dominira pripovjedna tehnika skaza gdje likovi u potresnim usmenim iskazima/ispovijestima govore živim jezikom žive, potresne događaje, obraćajući se stalno glavnom naratoru, ali ostajući u formi monoloških i rijetkih dijaloških pripovijedanja“. Funkcija ove pripovjedne tehnike jeste razgraditi Veliki historijski narativ ličnim glasovima koji se ravnopravno kreću kroz različite vremenske dimenzije objedinjeni u prostor čempresa kao svojevrzni arhiv ratom uvjetovanih trauma. S tim u vezi vrijedi podsjetiti na Borisa Uspenskog i njegovo razlikovanje „četiri tipa tačke gledišta, u koje spadaju: a.) prostorno-vremenska, b.) frazeološka, c.) ideološka, d.) psihološka tačka gledišta“ (Katnić-Bakaršić 1999: 103), kao i na to da je Bahtin polifoniju definirao kao niz decentriranih glasova ostvarenih tehnikom skaza i promjenjivom tačkom fokalizacije, koja uvijek zadržava unutrašnji tok objedinjujući u sebe elemente psihološkog, ideološkog i vremensko-prostornog. Ovom tehnikom se u romanu kolektivno iskustvo ratova intimizira, a žrtve iz neravnopravnog prostora moći izlaze u prostor gole istine čija je suština u usmenoj kulturi i ispovijedi. U usmenoj kulturi satkana je lična, mala historija Nizamine porodice postavši opoziv vanjskom toku vremena. Takva priča nosi transgeneracijsku vrijednost kao porodično predanje koje se u Nizaminjoj porodici tek bojažljivo šapuće i osjeća kao breme

„Šapti onako kako se prepričavala sudbina iz prošlog jednog od ratova za svaku generaciju. Postoji javna, u udžbenicima historije, i postoji ona tajna, privatna što se tiho šapuće u kućama. Ta privatna historija, kao lanac ponavljanja, hoće li se završiti s postepenim našim nestankom. To je ona zebnja, strah što se šapće, bez snage da se postavi ispred sebe i sagleda. Hvatamo je u poluizgovorenim rečenicama između članova porodice: uvijek je toliko ubijenih...“ (Musabegović 2005: 165)

Misao da je o ratu potrebno svjedočiti tekstom realizira se u romanima Jasmine Musabegović kroz različite metafore koje se odnose na proces pisanja, od kalema do interpunkcijskih znakova koji osjećaju udar granata i smrti nevinih. Šire, u bošnjačkoj

književnosti, ideja pisanja direktno je vezana uz profil likova koji su nosioci svjedočanstva o ratu – od Horozovićevog gradskog pjesnika Morune, Ibrišimovićevog pisca Adema Kahrimana, Karahasanovih Profesora, Simona Mihajlovića i Sare/Serafine, Topčićevih likova pisaca Tvrtka Šišića i Adija Solaka, slikarica Nizame Jasmine Musabegović i Amre Nermine Kurspahić, do junaka Kulenovićeve *Istorije bolesti*. Ovakvi likovi jedino mogu posegnuti za tekстом, riječju ili slikom kao mjestom i sredstvom otpora s nadom da umjetnost još uvijek ima neporecivu i preobražavajuću vrijednost te da svojom trajnošću može nadvladati sveprisutnu smrt. Na tragu poststrukturalističke misli, njihovo svjedočanstvo je replika na Veliki tekst historije iz kojeg je nemoguće iskoračiti, ali je s njime moguće voditi dijalog i na taj način pružati otpor njegovoj monolitnosti. Ratni kaos može poljuljati forme izražavanja moralnog svjedoka, ali nikada ne može poništiti njegovu volju da bude glas žrtava.

Rat je junakinju doveo u tekstualni prostor. Nizamin kist ne može slikati, ali se može oblikovati kao kalem kojim će se ispisivati patnje žrtava. Tekst njime napisan otpor je ratu, razaranju i smrti. Da je unutarnji svijet moguće izraziti u jeziku kazuje Nizama u jednom od pisama upućenih Selmi, sestri i pjesnikinji:

„Evo me, Selma, sestro, mislim i u jeziku, kao ti, a ne samo u bojama. Možda i tako, osim u snažnoj brizi da te svojom mišlju zaštitim od granatiranja u Sarajevu, da oko tebe stavim oklop svog nekog elektriciteta koji se rađa u stalnoj brizi i misli, postajem i dio tebe: svijet razaznajem i u jeziku.“ (Musabegović 2005: 133)

Iako je Nizamin umjetnički izričaj slika, a ne riječ, njena umjetnost u ratu ne može izroditi sliku jer je prate nesmireni glasovi žrtava koje prepoznaju njenu umjetničku i etičku senzibilnost ispovijedajući joj se kao unutrašnja lica. Suosjećajući s patnjama nevinih Nizama se poistovjećuje sa kalemom kao oruđem istinosne misije svjedočanstva o ratu: „Evo i sama sam postala kalem: vrh moga čempresa koji i hvata i bilježi pismenima slikovnim za bol. Kalem sam za bol i sama ja postala. Pa moja ruka ga vodi i moje ga oči razaznaju, ta pismena po nebu ispisana“ (Musabegović 2005: 138). Dijaloška orijentiranost romanesknih tekstova na prelazu milenija i kasnije, osim što je znak kretanja kroz oblike postmodernog znanja, vrijedi i kao indikator oblikovanja povijesnog svjedočenja i figure moralnog svjedoka. Posredstvom intertekstualnosti kao mehanizma dijaloga moralni svjedok pruža otpor totalitarnim mehanizmima monološke svijesti suprotstavljajući joj izbor višeglasja. A sve je to put do kontekstualiziranja vlastitog historijskog iskustva u mozaik s drugima i sličnima kako bi se očuvala cjelina bića ranjena ratnom traumom. In-

tertekstualne veze u romanu *Žene. Glasovi* stavljene su, najvećim dijelom, u kontekst ukupne trilogije koju čine romani *Skretnice*, *Most* i *Žene. Glasovi* kreirajući paletu transgeneracijskog iskustva ozvučenog ženskim glasom. Nirman Moranjak-Bamburać (2006: 361-362) propituje međusobni odnos romana u trilogiji smatrajući da se priča odvija unatrag, te da izraženo dvoglasje u *Skretnicama*, gdje se ne mogu jasno razlučiti govor pripovjedačice i govor lika, nagovještava potpunu polifoniju ostvarenu u posljednjem romanu:

„Stoga, kada kažem da “žensku priču” *Skretnica* dovršava njezina kćer Nizama – pripovjedačica *Mosta* i *Žene. Glasovi*, polazim od mogućnosti da čitanje može u stvari započeti s bilo kojeg pripovijedanjem konstruiranog mjesta: može se smjestiti u vagon-sobu prikačenu za “lokomotivu povijesti” i promatrati pojavljivanje i iščezavanje narativnih “stanica” (skretnice, stanice i vlakovi su ključni simbol *Skretnica*), može prisvojiti “žablju perspektivu” *Mosta* iz koje iskrsava metaforika prijelaza i narativ postajanja (ženom, slikaricom, subjektom generacijske sekvence u porodičnoj priči), ili krenuti iz paradoksalne pozicije između zemlje i neba (kao Nizama, pripovjedačica i lik romana *Žene. Glasovi*), pristati biti čempres, simboličko žalobno stablo i stablo života, te tako odjelotvoriti i oglasoviti zagrobni etnokrajolik pripadanja.“

Posebno je aktuelan i važan Nizamin intratekstualni dijalog sa majkom s čijom sudbinom se identificira i na čiji lik se poziva u traženju sopstvenog mjesta u ratom porušenom svijetu. Prizivanjem majke Fatime, oca Nezira, djeda Abdurahmana Nizama na intertekstualnom nivou uspostavlja dijalog sa iskustvom likova iz prethodnih romana, a posebno *Skretnica*. Odatle se začinje linija identifikacije u historijskom iskustvu predaka, u svojevrstnoj, kako uočava Moranjak-Bamburać, *transgeneracijskoj traumi*, koja se najintenzivnije ponavlja u odnosu majka – dijete: „... pričajući svoju baladičnu priču o izgubljenom, gladnom, promrzlom i konačno zaklanom djetetu, svaka akterica dodatno proživljava dramu svoga potomstva pomjerajući tako težište straha na drugoga“ (Pirić 2010: 286). Na toj liniji umjetnica Nizama se podjednako poziva i na, možda, do kraja neosviješteno iskustvo ratu koje je imala nestašna djevojčica Nizama, „ona djevojčica što je u *Skretnicama* upoznajemo kao vragolasto mjezimče što zajedničku molitvu majke i djece prekida svojim prkosnim tepanjem: "Necu kad umji, necu"“ (Moranjak-Bamburać 2006: 362).

Strepnja za potomstvom, roditeljima, braćom i sestrama, prijateljima i komšijama iskonski je poriv s kojim se u svojim pismima ocu suočava Fatima u romanu *Skretnice*. Njena jedva izgovorena, a duboko naslućena šuhva o budućnosti djece lajtmotivska je misao u kojoj se svojim sudbinama pronalaze svi likovi – žrtve rata u

romanu *Žene. Glasovi*. Tragedija mnogobrojnih porodica leži upravo u neprekidnoj igri *traženja i nenalaženja* koja se prolama u različitim ratovima i na različitim mjestima. Strah je jedno od psiholoških stanja u kojem je najdramatičnije zatočena svaka žrtva „Strah, kozmički strah ponovo nahrupi. Iz svega se izljuje i puni tijelo, svaki gram tijela, a ono ne puca, čvršće je od svakog mosta. Nosi kvintale straha i ne raspada se“ (Musabegović 2005: 9). Umjetnica Nizama koja se buni protiv misli da *preklano grlo ne pjeva*, te da je o ratu nemoguće svjedočiti, priziva sliku iste one djevojčice koja se unutar porodičnog doma tokom Drugog svjetskog rata bunila protiv smrti.

Fokusirajući se na Nizaminu misao *da preklano grlo ne pjeva* Nadina Grebović-Lendo (2014: 104) uočava da je u toj rečenici „jasno vidljiva intertekstualna veza sa mišlju Theodora Adorna, njemačkog filozofa koji je rekao da poezija poslije Auschwitzta nije moguća“. Međutim, Nizama odbija Adornovu i Selminu misao govoreći da se „muk ne može nositi“. Dopisujući se sa vlastitim bićem u njegovim različitim etapama razvoja, koje prati cijela trilogija o porodici Malić, Nizama postaje glas sa cijelog porodičnog stabla utjelovljujući u svome otporu glas svih svojih najmilijih koji su ranije ispaštali težinu historijskih skretnica. Sudbina Fatiminog djevera zaklanog u Drugom svjetskom ratu, čija je raščerečenost simbol bestijalnosti zločina, sa jedne strane, i pamćenja zajednice koju čine žrtve, sa druge strane, aktualizira koncepcije svjedočenja tijelom kao mjestom smrti i nakaženja:

„Ležao je nauznak pred avlijskim vratima na sva tri kaldrmisana niska stepenika. Na prvom mu je ležala zavrnuti glava sa otvorenim grlom, na drugom trup, a na trećem noge: jedna ispružena, a druga savijena do koljena, kao da se u snu širio. Tanka skrama snijega bjelasala se na suncu i plavetnilu. Samo što se nije počela topiti. Kao da je slučajno došla na ovom lijepom i toplom danu; brzo će se povući.“ (Musabegović 1999: 211)

Dok je u *Skretnicama* dominirala vizualizacija zločina i nemušto svjedočenje žrtve tijelom, u romanu *Žene. Glasovi* trauma pretrpljenog zločina je verbalizirana, što korespondira sa Nizaminim haotičnim miješanjem umjetničkih medija i prelaskom sa slike na riječ. Zbog toga će se u jednom glasu na čempresu susresti Nizamin amidža i Ćemal-aga, simultano svjedočeći o prokletstvu koje sa sobom nosi zemlja sa kojom je čovjekovo biće neraskidivo povezano i zbog koje strada tokom ratova: „Nizama, znam da tvoj kalem nije za moj glas pogođen, ali ja sam ti se ušunjao u glasu tvog nekog bliskog, amidže, što su ga u onom ratu u dugačkim gaćama i potkošulji četnici pred kućom zaklali i ostavili da leži raščevrljen na tri stepenika“ (Musabegović 2008: 78).

Repetitivnost rata i stradanja jedna je od tematsko-motivskih okosnica trilogije o porodici Malić. Kao poetsko jezgro ratne traume dominiraju dva lajtmotiva koja se učestalo ponavljaju u romanu *Žene. Glasovi*. Kako primjećuje Pirić (2010: 288-289), riječ je o lajtmotivima „*Ljudi jeste li vidjeli moju majku? Stanite, recite!*, te „*Preklano grlo ne pjeva*.“, što „omogućuje povezivanje fabule i simbolički nagovještava opetovanost slike/situacije, ponavljanje progona i zla“. Razbijeni svjetovi žrtava, njihova tjelesna i fizička razjedinjenost spregnute su u slici *preklanoga grla* koja se kao dominantna slika rata urezala u Fatimino svjedočanstvo o Drugom svjetskom ratu. Misao da je „svijet postao veliko prerezano grlo“ (Musabegović 1999: 221) ponavlja se kao tragično iskustvo žrtava i tokom rata 1992-1995. postavlja ključnim motivacijskim impulsom za Nizamino umjetničko antiratno djelovanje. Ne želeći da se pomiri s činjenicom da *preklano grlo ne može pjevati*, Nizama nastoji svoj kalem otvoriti kao metafizički *most* i prema živima i mrtvima uz priznanje da, koliko se sumnjalo u snagu umjetnosti tokom rata, ona i dalje nudi mogućnost za susret u riječima te upozorava da se o proživljenim ratnim mukama mora svjedočiti.

Porodica kao mjesto sjećanja na ratnu traumu posebno značenje ima u romanu Jasmine Musabegović i njenom ispisivanju ženske historije. Usmjerenje usmenih svjedočanstava je dijaloško, što znači da je za artikulaciju bolnog iskustva žrtvi uvijek potreban onaj Drugi koji može slušati. U tom smislu je vrijedno spomenuti stav Susan J. Brison (1999: 41) koja tvrdi da „pripovijedajući u prvom licu prikladnom slušaocu, preživjeli je, u isto vrijeme i opet, druga osoba, uvjetovan slušaocem kako bi se vratio svome biću“. U teoriji romana dijaloške koncepcije svjedočenja odgovaraju Bahtinovoј teoriji polifonije koja podrazumijeva ravnopravnost različitih glasova čija je funkcija razgraditi totalizirajući i autoritativni monolog kojem su sklone vladajuće društvene strukture. U tom smislu svjedočenje je i jedan od vidova *detronizacije* historiografije individualnomriječju i istinom, te način razgradnje modernističkih metanaracija. Višeglasje žrtava je jedina moguća forma ispovijesti o ratu gdje se još uvijek može realizirati istinosa misija svjedočenja koju naglašava Alaida Assmann (2011). To znači da svako pojedinačno iskustvo treba biti ispriповijedano, te da je istina o istom događaju raspršena u niz silnica i mnoštvo pripovjednih uglova baš kao u književnom naslijeđu koje baštini moderni roman. Takve primjere nalazimo u višeglasno artikuliranim usmenim svjedočenjima u romanima Jasmine Musabegović i Dževada Karahasana. Rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) ispriповijedan je kroz subjektivnu vizuru posredstvom modernističkih narativnih tehnika *skaza*, *doživljenog govora* i *unutarnjeg monologa*, pri čemu se njihova upotreba pokazala primjerenom

za iskazivanje traumatiziranosti žrtava i nemogućnosti da iskustvo verbalizuju na drugačiji način.

U romanu Jasmine Musabegović čempres je simbolično mjesto s kojega se pruža otpor i garantuje očuvanje istine i prava svake žrtve da ispričava svoje traumatično iskustvo. Značajno je napomenuti da su svi prostori, koliko oni sa značenjem javnosti, toliko i oni sa predznakom intimnosti, snažno impregnirani pamćenjem, te djeluju apelativno na junake. Unutarnji prostori nameću pitanje na koji način realizirati svjedočenje kao nerijetko i društveno nepoželjnu naraciju kojom se prenosi negativna poruka o određenom historijskom događaju. Ovo pitanje povezano je i sa poststrukturalističkom razgradnjom metanaracija, kao i problemom statusa svjedočenja kao forme na granici fikcionalnog i fakcionalnog (Džafić 2012). S obzirom na to da usmeni kulturni transferi zavise od memorijskih kapaciteta zajednice, svako pojedinačno svjedočenje razlomljeno je u niz usmenih ispovijedi u kojima se otkriva razorni učinak traume na ljudsko biće. Usmena svjedočanstva pripadaju formama usmene historije (*oral history*) koja konkuriira velikoj zvaničnoj historiji utemeljenoj na dokumentu. Od ideje da *preklano grlo ne pjeva*, nego da samo *krklja*, pa do polifonijskog orkestriranja mnoštva glasova i pripovjednih uglova, u romanima Jasmine Musabegović usmene ispovijedi javljaju se kao glavne forme prenosa znanja o traumatičnom događaju. One mogu biti ispričane samo u unutrašnjim prostorima jer bi se njihov eho u vanjskom prostoru potpuno rasplinuo. Osim toga, potresni govor kakav realiziraju žrtve ne može više imati vanjski, referentni okvir, pa iracionalnost počinjenog zločina traži zavučene unutarnje prostore u kojima jedino može biti adekvatno doživljen i prenesen na moralnog svjedoka koji preuzima lanac svjedočenja i znanje o historijskim događajima pretvori u trajne forme pamćenja, što u kontinuitetu čine junakinje Jasmine Musabegović od *Skretnica* do *Mosta* i *Žene. Glasovi*. Romani Jasmine Musabegović ukazuju na snagu ženskog svjedočenja o ratu koje se modernističkim elementima izvedbe može referirati na postmoderne ideje *kraja umjetnosti* i besmislenosti riječi u svijetu zla, podjednako komunicirajući sa humanistički postuliranom vizijom umjetnosti kao duhovnim spasenjem historijom ranjenog i poniženog bića.

IZVORI

1. Musabegović, Jasmina (1998), *Skretnice*, Svjetlost, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (1999), *Most*, Svjetlost, Sarajevo
3. Musabegović, Jasmina (2005), *Žene. Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Assmann, Alaida (2011), *Duga senka prošlosti (kultura sećanja i politika povesti)*, Biblioteka XX vek, Beograd
2. Assmann, Alaida (2012), *Introduction to Cultural Studies (Topics, Concepts, Issues)*, Erich Schmidt Verlag, Berlin
3. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje*, Vrijeme, Zenica
4. Brison, Susan J. (1999), "Trauma Narratives and Remaking of the Self", u: Mieke Bal, Jonathan V. Crewe, Leo Spitzer (ur.), *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*, UPNE, 39-54.
5. Caruth, Cathy (1991), "Unclaimed Experience: Trauma and Possibility of History", *Yale French Studies, Literature and the Ethical Question*, No. 79, 181-192.
6. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
7. Džafić, Šeharzada (2012), "Čin(ovi) pričanja – fakcija, fikcija, fantastika", *Pismo*, X/1, 188-205.
8. Felman, Shoshana, Dori Laub (1992), *Testimony: Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Routledge
9. Finci, Predrag (2011), *Osobno kao tekst*, Antibarbarus, Zagreb
10. Grebović-Lendo, Nadina (2014), *Svete priče glasom žena*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
11. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
12. Hadžizukić, Dijana (2010), "Glasovi Jasmine Musabegović", *Istraživanja*, 5, 271-275.
13. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1998), "Romansijer i esejist, Jasmina Musabegović", u: Enes Duraković (prir.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Knjiga 4, Novija književnost – proza, Alef, Sarajevo, 758-769.

14. Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program
15. Kodrić, Sanjin (2012), *Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća (Od utilitarizma preporodnog doba do savremene poetike svjedočenja)*, Slavistički komitet, Sarajevo
16. Lotman, Jurij (2001), *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb
17. Musabegović, Jasmina (1999), *Naličje historije*, Oko, Sarajevo
18. Moranjak-Bamburać, Nirman (2004), "Ima li rata u ratnom pismu?", *Sarajevske sveske*, br. 5; dostupno na: <https://www.sveske.ba/en/content/ima-li-rata-u-ratnom-pismu>
19. Moranjak-Bamburać, Nirman (2006), "Trauma – memorija – pripovijedanje", *Sarajevske sveske*, br. 13; dostupno na: <http://sveske.ba/en/content/trauma-%E2%80%93-memorija-%E2%80%93-pripovijedanje>
20. Oraić-Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna*, Naklada Ljevak, Zagreb
21. Pirić, Alija (2010), *Arheologija teksta*, DES, Sarajevo
22. Spahić, Vedad (2016), *Književost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
23. Ustamujić, Elbisa (004), *Tekst i analiza*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
24. Zlatar, Andrea (2004), *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb
25. Žujo-Marić, Lejla (2022), "Književni identitet časopisa *Most*", u: *Slovo o Mostaru*, Zbornik radova sa 5. međunarodne naučne konferencije Mostar, 20. i 21.10.2021, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar, 541-569.

JASMINE MUSABEGOVIĆ'S NOVELS IN THE CONCEPTIONS OF THE POETICS OF TESTIMONY

Summary:

This text aims to analyze the novels *Skretnice* (1986), *Most* (1994), *Žene. Glasovi* (2005) by Jasmina Musabegović in the light of the poetics of testimony and the transgenerational trauma immanent in it. From the novel *Skretnice* to the novel *Most* and *Žene. Glasovi* Jasmina Musabegović portrays major historical events through the prism of personal and family stories with a focus on women's experience of war and witnessing it, and the central place is occupied by members of the Malić family in her female line - from mother Fatima to her daughters Nizama and Selma, artists whose creative vocation strongly protests and conserves humanistic values and anti-war engagement. Starting from the theoretical frameworks established, among others, in the research of Alaida Assmann, Shoshana Felman, Dori Laub, Cathy Caruth, Pierre Nora, and Renata Lachmann, in this text the focus will be on the forms of witnessing war in the novelistic text of Jasmine Musabegović, and the artistic procedures that memory of war trauma is postulated.

Keywords: novels; Jasmina Musabegović; poetics of testimony; war trauma

Adresa autorice
Author's address

Lejla Žujo-Marić
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
lejla.zujo@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.35

UDK 821.163.4(497.6).09-31 Musabegović J.

Primljeno: 11. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dijana Hadžizukić, Vedad Spahić

MOSTAR U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

Rad predstavlja tematološku interpretaciju tri romana Jasmine Musabegović *Skretnice*, *Most* i *Žene*. *Glasovi* sa fokusom na grad Mostar kao opsesivni motiv ove autorice. Teorijska polazišta čine akvizicije poststrukturalnog prostornog obrata, konstruktivističke identitologije, ženskog pisma, kulturnog pamćenja, semiotike prostora, „hibridne fenomenologije“ i stilistike. Takav inkluzivistički intermetodski pristup u dobroj je mjeri odagnao formalističke predrasude prema tematologiji nudeći argumente za zaključak da se predstava Mostara u analiziranim romanima može podvesti pod fukoovski pojmljenu kategoriju heterotopije. Tematološka interpretacija spacijalnog fenomena kakav je grad Mostar u romanima Jasmine Musabegović vodila je i poimanju njene višegeneracijske porodične trilogije u troetapnoj projekciji koja prati periode ljudskog života: djetinjstvo – zrelost – treće doba.

Ključne riječi: tematologija; Mostar; trilogija; intermetodski pristup; identitet; heterotopija

Vjerovatno ne postoji književni stručnjak koji je tokom svoje profesionalne karijere odolio izazovu tematoloških interesovanja. Tako je bilo i u vrijeme dominacije formalnih pristupa književnom tekstu kada je vladao snažan zazor prema ovoj disciplini, a pogotovo danas kada, nakon kulturološkog zaokreta, teme vezane za reprezentaciju činjenica i koncepata iz vanknjiževnog svijeta stoje u fokusu proučavanja književnosti. Riječju, „interes za *konstante* koje tekst dijeli s okolnim svijetom ne treba prikazivati kao novost, avangardizam ili provokaciju, jer zapravo je na djelu *mainsteram* (Dukić 2008: 5). U ovome radu kanimo ostati pri najužem određenju književne teme koje podrazumijeva „glavni predmet, bitni ili neki dio

sadržaja jednog ili više književnih djela“ (Beker 1995: 95), a i značenje atributa *tematološki* suziti ćemo na interes za ekstrinzično, za ono o čemu se u tekstu piše a što postoji izvan teksta.

Za uvodna razjašnjenja smatramo nužnim podsjetiti i na suštinu prigovora i rezervi, od Crocea do Welleka pa i kasnije, prema tematologiji. Smatralo se, naime, da su tematološke rasprave u suprotnosti sa osnovnim načelom pristupa umjetničkom djelu, da uzimaju u fokus samo jedan dio ili jedan aspekt književnog djela narušavajući njegov integritet jer djelo samo kao cjelina postaje estetski predmet. Dobronamjerni Wellek (1949, 1963, 1982) uporno je ponavljao da to mogu biti zanimljiva zapažanja i komentari koji međutim nemaju veze sa književnošću kao estetskim područjem. Već u samim svojim začecima poststrukturalizam se obračunao s ovim ekskluzivizmom ističući da između estetskog i neestetskog ne postoje jasne delimitacije, da je privilegij estetskog povezan s uvjerenjima određenih društvenih krugova, historijski uslovljen, samim time i promjenjiv te da je neophodno prihvatiti širi inkluzivistički koncept čiju suštinu u našem domicilnom kontekstu oslikava npr. obrada jedne za bošnjačku književnost 20. vijeka opsesivne teme – tzv. austrougarske odnosno teme rasapa bosanskog begovata. Lûk od Mulabdića preko Muradbegovića i Kulenovića do Ibrišimovića svjedoči o nerazmrsivoj vezi estetskog, egzistencijalnog i nacionalnog i snažan je argument, a ima ih još mnogo, u suočenju s prigovorima o neprimjerenosti tematoloških istraživanja. Općenito, u imaginarnim univerzumima nebrojenih književnih djela postoji jedan „višak stvarnosti“ što se protivi teorijama koje osporavaju značaj faktografije i stvarnih prostora u fikciji. A i kada toga viška nema ili ga ne vidimo, tu su naša sebstva, uključena u konkretnosti prostora i vremena, kulture i historije, tijela i biografije.

U prilog inkluzivnoj estetici i tematološkoj kritici uveliko su na raspolaganju i dosezi kognitivne nauke (teorije konceptualne integracije i kognitivnog mapiranja) na šta u vezi sa odnosom fikcionalnih i empirijskih prostora, vitalno važnim upravo za temu kojom se ovdje bavimo, ukazuje Marko Juvan (2011: 252):

„Egzistencijalno i duševno iskustvo obe vrste prostora, "stvarnih" i "imaginarnih", prekoračuje njihovu ontološku granicu. Tu transgresiju omogućava semioza: spoznaje stvarnih prostora interpretirane su i osmišljene (procesuirane) posredovanjem memorisanih ili imaginarnih prostornih shema, a s druge strane, imaginarni prostori, ideacijski konstruisani u čitaočevoj svesti uz pomoć združivanja značenja jezičkih jedinica, mogu da se razviju u predstavne slike samo prizivanjem sećanja na spoznaje stvarnih prostora.“

Poststrukturalnu misao o književnosti obilježilo je, između ostalog, prenošenje težišta sa temporalnosti na specijalnost. Na takvim su tendencijama punim svojim potencijalima etablirale se ovovremena pragmatika, sociolingvistika, semiotika kulture, komparatistika, posebno geokritika kao nauka o književnom prostoru koja interdisciplinarno povezuje nauku o književnosti, antropologiju, kulturnu historiju i geografiju. Westphal (2000) geokritiku definira kao poetiku interakcije čovjekovih prostora i književnosti i „istraživanje uloga sadejstvovanja imaginarnih i geosocijalnih prostora u definisanju kulturnih identiteta“, usredsređujući se na pisce čije su „predstave gradova i krajeva uticale na kolektivno pamćenje i opažanje stvarnih prostora“ (Juvan 2011: 245). Pri svemu ipak ostajemo suzdržani i spram ovih iznimno korisnih istraživanja ukoliko ona bivaju sama sebi svrhom ili, kako je to svojedobno vizionarski artikulisao Svetozar Petrović (1984: 74-75):

„Pitanje, dakle, nije hoćemo li tumačeći gledati lijevo ili desno od teksta – pitanje je hoćemo li gledajući lijevo i desno od teksta, gledajući na sve strane na koje poželjno može biti da se gleda, tumačiti tekst kao pjesnički tekst ili kao nešto drugo, kao svjedočanstvo, recimo, o nekoj društvenoj ili psihološkoj situaciji. Drugim riječima, za ovo gledište beznačajnim se čini razlikovanje među vrstama znanja koje unosimo u naše tumačenje književnosti a bitnim pitanje o funkciji koju ta znanja dobivaju u našem postupku“

U ovome radu bavimo se, dakle, temom grada, koja prema Brumelu, Pichoisu i Rousseauu spada u *vječnu tematiku*¹, ispoljavajući se u konstantama i varijacijama kroz različite epohe od antike² do danas³. Vezano za transtemporalni tematski status grada Bogdan Bogdanović (1976: 10-11) će primijetiti da „... činjenica što se u svesti čovekovo oko pojma ‘grad’ od vajkada oplitalo jedan bogat venac slikovitih

- 1 Oblasti tematoloških istraživanja ovi autori dijele na tri skupine. *Osobna tematika* najviše je posvećena iskustvima, sjećanjima i nesvesnim procesima koji se javljaju kao tematska konstanta u književnosti. *Tematika epohe* se bavi idealima, predodžbama, metaforama određenog razdoblja dok je *vječna tematika* fokusirana na sve ono što je aktuelno od drevnih vremena do danas (Usp. Beker 1995: 98).
- 2 Počev, spomenimo samo najprominentnije, od Vergilijevog, Horacijevog i Juvenalovog Rima, biblijske suprotnosti Babilona i Jersalima, kur'anskih Meke i Medine, Boaloovog, Hugoovog ili Baudelairevog Pariza, Poeovog i Dickensovog Londona, Peterburga Puškina, Belog i Dostojevskog, Joyceovog Dablina, Kafkinog Praga, Borgesovog Buenos Airesa, Döblinovog Berlina, Pamukovog Istanbula do Krležinog Zagreba, Sidranovog Sarajeva, Horozovićeve Banja Luke, Smojinog Splita ili Pantićevog Novog Beograda.
- 3 Suštinske razloge povezanosti grada i pripovjedne proze, od samih njenih početaka, Dževad Karahasan (2008) vidi u sljedećem: „Saberimo: tehnička nužnost za nastanak i život pripovjedačke proze je relativno visoka koncentracija pismenih i dobro stojećih ljudi na relativno malom prostoru. Drugim riječima, tehnička nužnost za nastanak i život pripovjedačke proze je grad, jer se svi spomenuti uvjeti mogu steći jedino u gradu. Nezamislivost pripovjedačke proze izvan gradskog ambijenta ima, pored tehničkih, i barem jedan „metafizički“ razlog. To je činjenica da je susret temeljni motiv pripovijedanja, ona forma iz koje se naracija razvila i od koje se, takoreći, ne može udaljiti“.

predstava, kazuje nam da jae čovek oduvek bio obuzet traganjem za smislom grada; to bi moglo da znači još i to da je na vreme osetio svu njegovu sudbinsku važnost“. Enes Duraković (2012) primjećuje da je i tekst novije bošnjačke književnosti snažno okrenut gradu kao simboličkom mjestu kulture, pa i svojevrsnoj *mitologizaciji grada*⁴, pri čemu je jedan od argumenata za ovu tvrdnju upravo Mostar kao *locus* u djelima brojnih pisaca od Bajezidagića i pjesnika na orijentalnim jezicima preko Šantića, Dučića, Ćorovića, Hume i Nametka do novijih autora. U ovome smo radu fokusirani na Mostar kao temu⁵, ili preciznije, (leit)motiv⁶ u romanima Jasmine Musabegović kako bismo provjerili da li ta tema, na način kako je autorica donosi, nudi čitaocima onu vrstu prepoznavanja o kojoj, držeći je jednim od ključnih pojmova našeg vremena, piše Rita Felski (2016: 64), a koje podrazumijeva metaforičke i autorefleksivne dimenzije, a ne zahtijeva izravne sličnosti. Ili, kao što ističe Raymond Trousson (1965), pišući upravo o potrebi rehabilitacije tematologije:

„U svakoj savjesti zaljubljenom u pravdu postoji jedna Antigona, u svakom revoltu jedan Prometej, u svakom traženju Orfej. Zgražamo se pred Medejom, sanjamo pred Tristanom, drhćemo pred Edipom (...) Naši mitovi i naši legendarni junaci su naša mnogoznačnost. Oni su predstavnici čovječanstva, idealne snage tragične sudbine, ljudske egzistencije.“

Postoji li u svakome od nas jedan Mostar?

MOSTAR JASMINE MUSABEGOVIĆ

Jasmina Musabegović svojim je književnokritičkim i uredničkim angažmanom, te književnim stvaralaštvom na svoj način obilježila bosanskohercegovačku književnu scenu zadnjih decenija 20. i početkom 21. vijeka. Bila je član redakcije časopisa *Izraz*, prevodila sa francuskog, a kao intelektualka i poslenica književne riječi bila je angažirana na mnogim poljima. U prostore književnosti ušla je ozbiljnom naučnom

- 4 Ovu kvalifikaciju najprije bismo povezali sa značajem/značenjem koje grad, općenito, ima za modernu književnost, a pregnantno ga sažima Mirko Kovač (2008): „Grad je živo biće u kojemu pulsira skup svih svojstava njegovih žitelja, svih razlika kulturoloških, povijesnih, antropoloških, klasnih i dr. U nj se sažima sve ono što vam daje pravo da bez susprezanja rabite termine da je grad nekoga prihvatio, prognao, proslavio, odužio mu se, ubio ga, itd., jer smo ga uzdigli do osobe i poistovjetili sa životom“.
- 5 Posrijedi je važan i frekventan topos u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti koji se kao tema/motiv nastanio u brojne „poetske i prozne tekstove mnogih pisaca (...) od divanskog pjesništva, brojnih sevdalinki i usmenog narodnog naslijeđa, sve do književnih djela različitih pisaca, kako onih iz preporodnog perioda tako i do pisaca postmoderne orijentacije“ (Žujo-Marić 2019: 238)
- 6 „Za razliku od teme, motiv je manja jedinica, pojedinost veći broj kojih čini cjelinu, tj. doprinose temi. Ako se pak motiv javlja u djelu često, ponovljeno, govorimo o *leitmotivu*“ (Beker 1995: 107).

studijom o Rastku Petroviću 1976. godine, nastalom tokom autoričina studijskog boravka u Parizu, iskazujući već na početku interes za avangardizam, te bunt protiv utilitarizma u umjetnosti. Iste principe je zadržala u IK Svjetlost kao urednica značajnih biblioteka „Feniks“ i „Raskršća“, idući nerijetko ispred svoga vremena u prepoznavanju novih autora, a posebno autorica, čija će djela tek kasnije značajno obilježiti evropsku i svjetsku književnu scenu. U knjizi *Tajna i smisao književnog djela* (1977) Jasmina Musabegović objavljuje niz značajnih studija i eseja o bosanskohercegovačkim književnicima otvarajući puteve za njihova drugačija i originalnija čitanja. Kao takvi osobito se ističu tekstovi o Maku Dizdaru, Nedžadu Ibrišimoviću, Marku Vešoviću, Vitomiru Lukiću, a pridružuju im se kasniji tekstovi o djelima Tvrтка Kulenovića, Hamze Hume, Nikole Šopa, te pjesmi „Tarih za Stari most u Mostaru“ Skendera Kulenovića i njegovoj, kako je navela, historijskoj, mitskoj i pjesničkoj istini.

Rastko Petrović i njegovo djelo te Tajna i smisao književnog djela, uz sve ostale spomenute studije, važni su tekstovi na kojima su se učile mlađe generacije književnih kritičara i historičara. Osim toga, razgovori sa Jasminom Musabegović i njeni savjeti uvijek su bili od koristi. O zbivanjima u Bosni i Hercegovini s kraja dvadesetog vijeka, a posebno o opsadi Sarajeva, Musabegovićeva je progovorila drugačijom vrstom eseja u knjizi *Naličje historije*, afirmirajući poetiku svjedočenja i pamćenja.

Književni opus autorice u užem žanrovskom smislu čine romani *Snopis* (1980), *Skretnice* (1986), *Most* (1994) i *Žene. Glasovi* (2005). Do pojave Jasmine Musabegović u našoj se književnoj historiji spominje tek nekoliko spisateljica. Želimo ovdje posebno istaći da se njeno djelo ne bi smjelo ograničiti isključivo na pojmovni okvir ženskog pisma⁷ jer ono prevazilazi okvire takve kategorizacije dajući samo-

7 Prema Galović-Cupać (2008), „relevantnim se značajkama ženske estetike smatraju sljedeće:

- subjektivnost, asocijativnost, polilogika, mnogoznačnost
- polifono, razmrvljeno jastvo pripovjedača; odgovara mu gramatika mnogostrukih istovremenih odnosa
- destrukcija vremensko-prostornih koordinata
- labava izgradnja događanja, mreža umjesto linearne fabule fabule
- procesualnost (pisanje se odvija kao konstitutivni element onog što je napisano)
- eliptična, parataksična sintaksa i sintaksa uokruživanja
- jezička skepsa kao svijest o razlici između života i napisanoga; prevelika osjetljivost za jezičke formule; sklonost kvaziusmenom izražavanju, pitanjima, usklikima, oslovljavanju
- sinkretizam žanrova (sastavljanje iz krpica); posebna sklonost dijalogijskim i polifonim vrstama teksta, otvorenim formama bez početka i kraja
- tijelo, kuća, voda kao motivi koji se uvijek iznova pojavljuju kao metafore, simboli.“

Kao glavnu spornu tačku ovdje vidimo pitanje mogu li se navedeni kriteriji primijeniti samo na autorice ili žensko pismo ima i muške autore? Ili je pak riječ samo o jednoj od mogućih varijanti pisanja? Nekim svojim odlikama romani Jasmine Musabegović izlaze i izvan poetičkih okvira gornjeg dosta široko postavljenog registra, pri čemu prvenstveno mislimo na izvjesne svjetonazorske i identitetske konjunktore. Stoga podržavamo stav da je u slučaju ove autorice prikladniji širi termin *ginokritika* kao zajednički označitelj za proučavanje književnosti koju su pisale žene (vidjeti Dojčinović Nešić 1993), odnosno proučavanje koje u fokusu ima ženu

svojan autorski pečat u sveukupnoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti.

Rasvjetljujući naličje historije od Drugog svjetskog rata do agresije na Bosnu i Hercegovinu devedesetih godina prošog vijeka, Jasmina Musabegović progovara iz perspektive žene ispisujući romanesknu trilogiju o porodici Fatime Malić. U *Skretnicama*, prvom od tri povezana romana, ispričanom u trećem licu, Fatima ima glavnu ulogu i poziciju fokalizatora kroz čiju se svijest prelamaju događaji u ratom zahvaćenom Sarajevu i okolini. *Most* je kompozicijski dat kao ispovijest Fatimine kćeri, slikarke, koja pamti teško poratno vrijeme u Mostaru kome se vraća u svojim zrelim godinama. Konačno, posljednji roman *Žene, glasovi*, ostvaren u poliperspektivi pripovjedačkih glasova, tematizira posljednji rat u različitim prostorima i gradovima, također iz ženske perspektive. Među pripovjedačicama najznačajnije su Fatimine kćeri – jedna slikarka, a druga spisateljica pa su dijelovi romana u kojima se iskazuje njihov doživljaj rata – jedne u Sarajevu, a druge u Mostaru – najobimniji i tematsko-motivski najpregnantiji.

Jedna od ključnih figura u prozi Jasmine Musabegović jeste figura umjetnice, i protežno tome njena stalna tema je pozicija umjetnosti i smisao stvaralačkog čina općenito, a napose u vremenu rata. Musabegović je vjerovala u snagu umjetnosti. Zatečena mržnjom i zlom koje se uvijek i ciklično ponavlja, ona postavlja pitanja: Može li se naslikati tišina nakon udara granate? Može li se riječju iznijeti emocija majke kojoj su ubili dijete? Pisanje Jasmine Musabegović tako postaje svjedočanstvo o doživljenom, i autobiografsko, i univerzalno, na tragu poetike bosanskog ratnog pisma⁸.

Sarajevo i Mostar u romanima Jasmine Musabegović su prostori propitivanja različitih historijskih tema kao što su: siromašenje muslimanskih porodica, pozicija radničke klase, život u okupiranom Sarajevu, partizanski pokret i oslobođenje, zločini nad Bošnjacima u Hercegovini, hapšenja komunista i nekadašnjih boraca i njihovo odvođenje na Goli Otok, borba za opstanak u opkoljenom Sarajevu i napadnutom

kao proizvođača smisla teksta, historiju, teme, žanrove i strukturu djela koja potpisuju žene (Showalter (1979). Pri tome je opsesivni feministički pojam „roda, putem kojeg se izvršila mala kako književno i kulturnoteorijska, tako i politička revolucija, jedna od kategorija koje se primenjuju, a ne polazište za raspravu“ (Perišić 2014: 165).

8 Poetički i tematski dijagrami bosanskohercegovačkih književnih tekstova inspirisanih ratnim događanjima očitovali su se u nekoliko zajedničkih tendencija, a najmanje su četiri: približavanje stvarnosti, poistovjećivanje individualnog s kolektivnim identitetom, rekonceptualizacija sociusa ka obrascima čvršće grupne i familijarne povezanosti, semantička regeneracija jezika (usp. Spahić 2016). Ove koordinate *ratne karte književnog identiteta* obilježile su i ratno pismo Jasmine Musabegoviću, a prepoznatljive su kroz: osjećaj apsolutne blizine stvarnosti = superstvarnost, stapanje individualnih u zajedničku sudbinu, familijarizaciju kao rezultat egzistencijalne ugroze, demetaforizaciju i novu „estetiku“ referencijalnosti.

Mostaru, ponovo zločini, Markale, Drina, ponovo Hercegovina i Stari most... Glas njenih protagonistkinja je unutarnji glas društva, glas onih koji trpe historiju, glas žene koja je u jednom ratu bila dijete kojeg traži majka, a u drugom majka koja pokušava sačuvati djecu. Metafora *skretnica* prerasla je roman u kojem je nastala i postala metafora životne sudbine svih junakinja Jasmine Musabegović.

Na razmirjima unutrašnje strane historije Jasmina Musabegović ispisuje stranice historije jedne porodice, progovara o međuljudskim odnosima, o ženi u svijetu patrijarhata i njenoj snazi, o odrastanju u sirotištu, o gubicima dragih ljudi. Hercegovka po porodičnim korijenima i po vlastitom osjećanju, Jasmina Musabegović u svoje tekstove unosi senzibilnost mediterana, vrelinu mostarskog sunca i kamena, ljepotu Starog mosta i mostarskih mahala, miris cvijeća i dodir hladne Neretve. Poetizacijom teksta svoje je romane uključila u onu liniju bošnjačke književnosti koju je započeo Hamza Humo, obogativši je ženskom osjećajnošću. Šire gledano, autorica se svojim romanima pridružila onom krugu modernističkih pisaca koji „otkrivaju grad kao kompleksnu i dinamičnu strukturu koja daleko nadmašuje goli prostorni determinizam postajući – navalom dojmova i intenzivnom stimulacijom živaca – i poticaj za čisto mentalne procese“ (Nemec 2010: 12).

ČEŽNJA KA MOSTARSKOJ SVJETLOSTI I TOPLINI

Kako je sama govorila, iako se rodila u Vogošći, a život provela u Sarajevu, duboko u sebi Musabegovićeva je bila i ostala Mostarka, pa utoliko ne iznenađuje učestalost motiva grada Mostara u njenim romanima. Roman *Skretnice* je napisan tradicionalnim realističkim manirom i blizak je konvencionalnom historijskom romanu. Primarno pripovijedno vrijeme romana se podudara sa trajanjem rata, dat je jasan presjek ratnih zbivanja u Sarajevu i van njega, a priča je prezentovana kroz vizuru žene čiji su muž i sin pripadnici partizanskog pokreta. Ono što ovaj roman oneobičava i odmiče od klasičnog historijskog romana jeste ženska percepcija i doživljaj ratnih strahota. Glorifikacija herojstva i idealizacija određene političke ideje prelomljene su i ispražnjene u svijesti žene za koju je rat uvijek i primarno Zlo, a najvažnija zadaća sačuvati porodicu na okupu. Kroz bitke svakodnevnog života Fatima Malić prolazi uzdignute glave, a njeno begovsko i mostarsko porijeklo rijetko se ispoljavaju kao društvena kategorija, a češće kao plemenita sastavnica intime, kao daleko sjećanje ili san. Tako se Mostar u ovom romanu ne javlja kao grad u cjelini, sa svojim ulicama ili znamenitim mjestima, već uvijek i samo kao fokusirani doživljaj rodne kuće, avlije i sokaka, Neretve i Starog mosta: „Velika, razgrađena, sa avlijama, aralukom,

baščama, hajatom i mnogim prozorskim očima“ (Musabegović 1986: 31) rodna kuća još ima i napukle kamene ploče na krovu, što metonimijski konotira propast begovata, ali u isto vrijeme slike poput ove svjedoče o urbanitetu⁹ kao jednoj od centralnih kulturno-identitetskih odrednica pripovijednog svijeta Musabegovićkinih romana, štaviše o estetskom stavu koji podrazumijeva uspostavljanje urbaniteta kao umjetničkog djela. S druge strane, sunčani Mostar se dosljedno kontrastira sa bosanskom hladnoćom, te je slanje sina Bećira k svojim Fatima obrazlagala time da dijete treba biti „u suncu i svjetlosti“. Ta neodvojiva povezanost prostornih odrednica i antropoloških kategorija, vrijednosti i značenja (Juvan 2011) najzornija je u pogledu odozdo, sa Neretve, na Stari most, koji će u romanu *Most* postati fokalizacijsko, simboličko i strukturno središte teksta, a prisutan je već u *Skretnicama*:

„Vrelina je okomito padala na kamenje i rijeku, na plodne baščenske parcele. Ta borba sunca i vode oplodavala je zemlju maštovito i bogato. Pod ovim podmostovljem teklo je i u kovitlacu se točilo tajno vrijeme prvog djetinjstva, sakriveno od očiju i nadzora odraslih. Možda su to prvi temelji njihovih kasnijih vlastitih skloništa. Most je bio bijel, kamen, kao u visini odslikano čisto kamenito dno rječice. Izgledao je kao da sa dnom čini kružnu cjelinu: vršak dubine u drugom pravcu postaje vrškom visine.“ (Musabegović 1986: 78)

Pripovjedna proza u pravilu piše se i čita u skladu s konvencijama reprezentacije koja oponaša model spoznavanja vidom. Međutim, jezički medij je neproziran, on čitaocu ne omogućava da kroz njega vidi predstavljenu stvarnost, već neprestano upozorava na svoju strukturu, procese strukturiranja značenja. Dojam neposrednosti (inherentniji poeziji!) dā se, međutim, postići kao u navedenom odlomku, artikulacijom epifanije, tj. onih posrećenih trenutaka kada nam se stvari objavljuju u svojoj čistoj opstojnosti, „trenutaka intenzivnog, sugestivnog, prisnog doživljaja (...), u kojem postajemo svjesni i predmeta o kojemu se govori, ali i predmeta *takva kakav jest*, i ljepote koju on, *takav kakav jest*, sadržava u sebi i otkriva čitatelju“ (Jelčić 2008: 7). Na tom tragu može se, bar u prvi mah, učiniti paradoksalnim angažirati „sitiničavu“ tematologiju u analizi tekstova koji, poput romana Jasmine Musabegović, koketiraju sa epifanogenim esencijalizmom navodno po svojoj prirodi nesklonim faktografiji i topografiji. Usudimo se povjerovati da će ostatak rada pokazati kako je riječ o predrasudi.

9 Na tragu Zorislava Perkovića (1987) urbanitet poimamo kao kategoriju nesvodivu na građevinske objekte, organizaciju prostora ili građansko ponašanje, iako su i oni vrlo bitni, već uključuje i kulturu življenja, karakter društvenog života, individualizam, pluralizam, kosmopolitizam, toleranciju... a u ovom slučaju i svojevrsnu estetsku dimenziju na način kako o tome kazuje Avdo Humo: „To prisustvo veličine i ljepote, koja je svojom usklađenošću s manjim objektima, kućnom arhitekturom, mahalskim sokacima i baštama izazivala oduševljenje, uvijek je mnogim građanima podgrijavała maštu i podsticala ih da ljepotu prenesu i u život, pa ako ništa drugo, a ono da se bar svoja kuća i njena okolina dovede u sklad sa izvanrednim ambijentom“ (1968/69: 331).

ESTETSKA UTOPIJA GRADA

U romanu *Most* Musabegovićeva sintetizira prethodna pripovjedačka iskustva dajući paralelno vanjsko i unutarnje događanje. Pripovijedno Ja događaje ne niže hronološkim redom već u skladu sa unutarnjom potrebom, a na osnovu asocijativnih veza. „Oblicima unutrašnjeg monologa, lirskim snoviđenjima, igrom asocijacija suptilnim akvarelima, te razmjenjivanjem metafora i simbola, s lakoćom se otvaraju prostori ženske senzualnosti, ovladava složenom psihološkom materijom i vrši pounutrašnjeje realističkih isječaka prošlog i sadašnjeg života“ (Ustamujić 2004: 64-65). I ovdje je posrijedi zaplet koji najustrajnije prati povijest romana, napose modernog, a opisuje junaka koji kreće u postupak istraživanja sebe. Od početnog pitanja: *Kako se kazati samoj sebi?*, do spoznaje da *iz ovih sokova moje slikarstvo iskače*, teče priča žene/umjetnice koja pred čitateljem raskriva svoj unutarnji svijet, osvajajući dio po dio prostora vlastite nutrine. Uprkos preprekama taj je proces identitetskog ucjelovljenja u prostoru porodičnih korijena progresivan i djelotvoran nasuprot znamenitim fabularnim predlošcima poput Krležina *Filipa Latinovicza* čije traganje za identitetom u pokušaju regeneracije stvaralačkog nadahnuća na zavičajnim ishodištima vodi, za ranomodernu prozu tipičnom, fatalnom ishodu. Ishodi tih dvaju pothvata različiti su onoliko koliko se razlikuju smjerovi kretanja protagonista u prostoru. Slikarka se vraća u grad, dok Filip, ne uspjevši sublimirati život velegrada¹⁰, iz njega bježi u ruralni rodni kraj.

Primarni pripovijedni momenat se podudara sa vremenom dolaska odrasle žene iz Pariza u Mostar u kome oživljavaju sjećanja. Junakinja pritom nije vođena infantilnom željom za povratkom u neki „muzej nevinosti“ već dosezanjem, kako smo naznačili, osjećanja cjelovitosti koje je međuvrijeme ukralo ili krije. Samo njeno traganje, prizivanje momenata koji se otkrivaju kao životni putokazi, nije ovdje nikakvo traaganje za izgubljenim vremenom, već istraživanje njegovog mogućeg smisla.¹¹ Prečnik takvog pregnuća je između dvije adrese: jedna je lična sudbina

10 Uglavnom negativne predodžbe grada predstavljaju snažno izraženu liniju u zapadnjačkoj tradiciji. Pokušaji da se obezvrjedi gradski život javljaju se već u srednjem veku. Sa Rousseuom odbacivanje grada kao društveno neprijateljske tvorevine dobija ključni podsticaj. Njegova kritika neprirodnih društvenih formi moderne civilizacije koje sprečavaju slobodan razvoj prirodnih sposobnosti ljudi ishodište je protivrečnosti između zajednice i društva koja se često javlja u novovjekovnoj književnosti. Svi opisi su slični: moderno društvo velikih gradova i industrijskih naselja sprečava bliski, lični kontakt između ljudi što je odlika prirodnih zajednica. Međuljudski odnosi u gradovima obilježeni su odsustvom kontakta, alijenacijom, sumnjičenjem, zavišću... (vidjeti Demrih, Demrih 2014)

11 Utoliko Mostar i Hercegovina i u ovome romanu kao i u nekim drugim dvadesetostoljetnim djelima, naročito putopisima bosanskohercegovačkih autora predstavljaju vraćanje sebi, izvorištu, poniranje u sebe (vidjeti Begović-Sokolija 2022).

junakinje, a druga autentični svijet, svijet za druge, za sve, koji makar kroz estetsku utopiju treba sazdati ili obnoviti.

Jedno od polazišta prostornog obrata (*spatial turn*)¹² u humanistici s kraja prošloga vijeka upravo nas uči da obilježja vremena su u prostoru, a prostor je tačka u kojoj se spajaju prošlost i sadašnjost. Njen hod po sokacima djetinjstva emotivno je oživljen i lirski artikuliran: „To ovaj korak što škripi i od neprikladnih štikli nije šunjanje samo u vlastito sjećanje, u svoje slike, šunja se on, ovaj korak, i u sjećanje ovog neba što je puklo kao zvono, u opojno preplitanje obehralih grana i šuma vode. Sjeća li se samo sebe ovo nebo i ove biljke razlistale kao oslikano pamćenje i ovaj šum što sam sebe doziva i prepliće?“ (Musabegović 1994: 10) Mostar se tako ukazuje kao „semiotički prostor po čijoj meri se rekonstruiše, gradi ličnost samog autora“ (Grubačić 2018: 86), a u ovome slučaju grad to uistinu jeste jer u percepciji umjetnice „nije samo kulisa i hladni kameni omotač društvenog sistema. On je i način osećanja koji daje smisao fizičkom scenariju, koji se katkad pretvara u epifanijski trenutak, u magnoveno ozarenje“ (ibid. 86-87). Riječju, grad se u ovome romanu javlja ne samo kao mjesto zbivanja nego i kao strukturni činilac, ključna komponenta u izgradnji samoga teksta.

Početna pripovijedna pozicija je dosljedno zadržana kroz cio roman izuzev kratkog dijela u kome je narator brat Bećir. Specifičan emotivni odnos koji slikarka ima sa njim motivirao je ovaj postupak promjene pripovjedača i omogućio uvid u Bećirove zatvorske dane. Unutar Bećinog ispovijednog monologa pojavljuje se najmlađa sestra Selma, a zadržavajući pripovijedni fokus unutar njenog vidokruga, kao vidokruga djevojčice, ostvaren je efekat iskošene percepcije na historijske događaje nakon ‘48. godine: hapšenja mladića koji su iznijeli revoluciju, tajne sastanke žena/majki, učenja molitvi za mrtve, bacanje graha za žive, na tihe razgovore roditelja u noći. Na taj način i društveni aspekti života grada Mostara zadobijaju mjesto u samoosvajanju identiteta.¹³ Jezik definiranja sebe ne može se samostalno naučiti. U tom smislu formativnu ulogu zauzima, primjerice, druženje sa mostarskim ženama i učestvovanje

¹² Začet unutar kulturne antropologije *spatial turn* proširio se na druge društvene i humanističke nauke, a kao najbitniji rezultat imao je „priznanje da prostor ne predstavlja tek kulisu izučavanja kulture“ (Radović 2013: 23), već njegovu esencijalnu komponentu.

¹³ Kada autorica govori o sebi kao Mostarki to treba razumjeti upravo u kontekstu ovdje izvedene literarizacije procesa usvajanja identiteta. Identiteti su uvijek rezultat diskursa tj. određenog društvenog okvira i produkt iskazivanja u konkretnim historijskim kontekstima i mjestima gdje su na djelu određene diskurzivne prakse i pri tome niko nema neposredovan pristup sebstvu, nego ga usvajamo i tumačimo putem kulturnih resursa koji su nam dostupni. Dabome, ishodi tog procesa, što kaleidoskopski identiteti Musabegovićkinih junakinja potvrđuju, nisu predračunati jer sebstvo nije svedivo na „puku žarišnu točku kroz koju anonimni kodovi kulture struje i bruje, s posve predvidljivim rezultatima“ (Felski 2016: 83).

u njihovim malim i velikim tajnama. Doživljaj ljetnog pljuska nakon hercegovačke vreline u tom društvu je doživljen ovako:

„Smijale smo se jedna drugoj, i prvi put sam učestvovala u igri odraslih žena. Smijeh je navirao isto tako u curcima, kao što su zebnja i strah maloprije nas u curcima oblijevali. Izlazio je i iz nas i iz kosmosa, i iz rupa u zemlji i brazaca u okeanu. Kao nova neka prirodna pojava, logična poslije nevremena, kojoj niko na put ne može stati. Neki prirodni ciklus – poslije bure olakšanje.“
(Musabegović 1994: 158)

Od početnog odbijanja identifikacije sa majkom iskazanog simbolikom hoda do mosta (majčin put je odozgo – sokakom, a njen odozdo – iznutra)¹⁴, preko odijuma prema ženskom fatalizmu u majčnim riječima: *prokleta žensko*, teče odrastanje djevojčice i spoznavanje sebe. U sokacima svoga djetinjstva, u ljepoti Neretve, mosta i njegovih skakača, u avlijama prepunim cvijeća, bjelini kuća i plavetnilu neba, u cijeloj toj teksturi (ansamblu znakova, *city-textu*¹⁵) koja u interakciji sa primaocem poprira različita značenja, žena će prepoznati izvor svoga bića i svoje umjetnosti: „To mitsko nebo mediteransko“ (Musabegović 1994: 14). To je isto ono Humino nebo ispod kojega je nastao *Grozdanin kikat*, a u kome je Jasmina Musabegović prepoznala iskaz podneblja¹⁶. I njen roman, kao i Humin *Kikat*, potiču sa istog izvora, ispod neba mostarskog, zaokružujući jednu liniju bošnjačkog romana u kojoj dominira lirski doživljaj i svijest da su čovjek i prirodno okruže dio Jednoga¹⁷, s tom razlikom da

14 Simbolika ove generacijske razlike korespondira s teorijom urbaniste Kevina Lyncha (1974) koji je ustanovio da ljudi svoje okruženje razumiju pomoću mentalnih mapa koje se sastoje od pet osnovnih elemenata – puteva, ivica, oblasti, čvorišta i orijentira, a ovi elementi se vremenom premještaju iz individualne u sferu kolektivnih identiteta.

15 Gradski tekst ili tekst grada koji Huyssen definira kao „konglomerat znakova koji se pišu, brišu i reinstaliraju, a koji se sastoje kako od postojećih vidljivih markera u prostornom okruženju, tako i od sjećanja i slika prošlog“ (Radović 2013: 12). Neki od takvih znakova u identitetskom smislu imaju iznimnu formativnu jer formiraju „svakodnevne diskurse i sisteme prdstava ljudi, ne samo o prostoru kojim su okruženi, već posredno i o društvu čiji su članovi, te na kraju, i o samima sebi kao članovima određene zajednice“ (ibid. 14)

16 *Iskaz podneblja* naslov je eseja koji je Musabegovićeva posvetila znamenitom romanu Hamze Hume, eseju koji zajedno sa ovdje analiziranim romanima čini autoričin prilog semiotici grada. Naime, „slika nekog grada vidi se kao jedinstven i celovit tekst sačinjen od više znakova, a koji određuje kako se jedan grad percipira, a često i mitologizuje. Katkad to znači postojanje jednog preovladajućeg, široko rasprostranjenog značenja nekog grada koje se prenosi kroz različite javne diskurse, odnosno postojanje središnje simboličke i vrednosne predstave o nekom gradu u određenom trenutku, pri čemu se ovakvo dominantno značenje menja u zavisnosti od društvenih i političkih okolnosti“ (Radović 2013: 10). Opisana je dinamika u dobroj mjeri potvrđena i na primjeru Mostara čija je urbana semiotika značajno promijenjena zahvaljujući dešavanjima od devedesetih godina prošlog vijeka, a što se odrazilo i u zadnjem romanu Jasmine Musabegović *Žene. Glasovi*. Ekstenzija ratnih politika u tom smislu su i politički prostora što nesmiljeno rade na stvaranju ideologizovanih kognitivnih mapa koje se formiraju fizičkim i simboličkim menadžmentom arhitekture i toponimije grada.

17 U istom kontekstu i predstava o prirodnosti i neposredovanosti artefakata, pogotovo monumentalnih kakav je Stari most, tj. njihova uklopljenost u prirodno okruženje, krucijalna je kada je u pitanju njihova djelotvornost u identitetskim formativnim procesima i strategijama. Sa svim što se smatra prirodnim pojedinac se lakše identifikira, napose kada artefakt postane *mjesto*. Pod konstruktom *mjesto* podrazumijeva se socijalno konstruisan

Humo svoju romanesknu priču izdvaja iz svakog društveno-historijskog konteksta, a Musabegovićeva tematizira ženski doživljaj historije u poratnom periodu kao socio-kulturnoj pozadini djetinjstva i odrastanja.

Naratorica nije učesnik historijskih događaja već svjedok, a njena infantilna perspektiva oneobičava viđenje. K tome, ona je umjetnica pa se njeno kasnije pripovijedanje o djetinjstvu naturalizira onkraj kolektivističkog i ideološkog. I konačno, naratorica je slikarka pa samim time inklina vizualiziranom prikazu podneblja koje je „samo po sebi, svojim ljepotama, likovni i kulturni predložak“ (Musabegović 1999: 53). Taj hercegovački ambijent u kome se zbiva fabula romana daje snažan povod i zamah poetizaciji. Ključni motivi ovoga tipa kod Musabegovićeve jesu zemlja, voda/rijeka/kiša i sunce. Sunce, mostarsko i mediteransko, 'obasjava' roman *Most* u cijelosti. Naratorica toplinu južnog sunca iskazuje doživljajem sličnim doživljaju Huminog Ozrena (istina, u manjoj mjeri), panteistički i panerotski: „Jedino sunce sve to u sebe okрили. Razbija zemljin život kao košticu, otvori i sve nataloženo srkne odjednom. Ili ih tek ono iznjedri? Početak i kraj, to je sunce“ (Musabegović 1994: 11). Ali, Musabegovićkin doživljaj mostarskog podneblja nisu tek povremeni epifanijski blijesci; to su i mnogo dublja i suptilnija proniknuća od onih što se javljaju u trenucima ozarenja¹⁸. U njima se ogleda ideja mjesta, autohtoni duh grada, *genius loci*, ali i vezanost za jedan sistem vrijednosti čiji bi intelektualno-utopistički ideali proširenja životnih mogućnosti mogli biti na snazi i u nekom novom vremenu ili drugoj sredini. Nećemo stoga pogriješiti ako predstavu Mostara u ovome romanu, a u dobroj mjeri i cijeloj trilogiji, podvedemo pod fukoovski pojmljenu kategoriju heterotopije, tj. „djelotvorno ostvarene utopije jer, za razliku od utopija kao nestvarnih, idealiziranih prostora ili rasporeda koji nemaju pravoga prostora nego stupaju u odnos izravne ili obrnute analogije sa stvarnim prostorom ili društvom, heterotopije su zbiljska mjesta (...), lokalizirani (protu)prostori“ (Nemec 2010: 224-225). Na istome tragu, prateći Lehanovu (1998: 71) povijest reprezentacije grada u književnosti prema kojoj postoje dvije vrste predstavljanja urabanog realiteta – „grad kakvim ga konstituira umjetnik, čija unutarnja osjećanja i impresije utjelovljuju jednu urbanu viziju, i grad što ga konstituira mnoštvo (...) kao odvojeni entiteti s odvojenim načinima bivanja“,

fenomen, odnosno značenje koje je pridodato nekoj lokaciji. Mjesto je zapravo prostor koji se javlja na nivou identiteta (Cresswell 2007).

18 Percepcija grada svojstvena Jasmini Musabegović u ovom je pogledu bliska pristupu koji Rita Felski (2016) označava pojmom nečista ili hibridna fenomenologija, a koja više podrazumijeva tumačenje simbola nego intuitivno poimanje suština. Epifanijski uvid ili očarano gledanje, kao čin pozornosti iz čijeg je kruga isključeno sve osim objekta promatranja, u takvoj vrsti percepcije tek je početna pretpostavka potonjih heremenutičkih prozrenja.

možemo konstatirati da se Musabegovićeva lavira između dva „čitanja“ grada – onog koje je svojstveno mnoštvu i „afirmira istost, dakle, viđenje jednog kolektiviteta koji dijeli neko usporedivo i razmjenjivo iskustvo. Na drugoj strani, umjetničko viđenje grada afirmira subjektivno stajalište, osobnost pristupa koji u istosti prepoznaje drugost, pojedinca u zajedništvu gradskog života“ (Lukić 2006: 465). Utoliko, Musabegovićkin Mostar je istodobno realni i fikcionalni toponim.

Iako su romaneskna dešavanja smještena u Mostar, sunce nema Huminu semiotiku. Kako je fikcionalni svijet romana ostvaren ženskom senzibilnošću osjećaj svejedinstva čovjeka i prirode je ispoljen kroz jednost sa zemljom, jer zemlja je arhetipski simbol plodnosti, ona je roditelj, oplodena suncem daje život: „Tijelo i tlo. Meso i zemlja. Jedno. Veliko jedno“ (Musabegović 1994: 17). Zemlja je simbolički princip suprotan nebu – pasivni i ženski. Tako, erotska snaga sjedinjenja kiše i zemlje poetski iskaz nalazi u slici pokislih ženskih tijela s nogama u blatu:

„Noge su upadale, a koža upijala vlagu. Bilo je to veselje zemlje i tijela, neba i vode.

(...)

Jesu li se to brzaci slijevali sa neba ili se tajnim kanalima provlačili iz okeana u nebo, pa nazad u zemlju? Koji tokovi idu u velikoj vodi, kao što ta ista voda kola u nama. Gdje se slijeva i gdje utiče naš brzak, ovaj koji đumi i pulsira ispod kože?

Čemu tražiti odgovor? Treba ostaviti skvašenu halju, lice u posustalom nevremenu uzdignuti nebu da se po njemu kiša sliva, i pustiti da budeš neki brzak okeanskih dubina. Ne znati ga, samo ga osjećati. Radost spajanja zemlje i vode. Njihov gromoglasni smijeh i orgijanje pretvorili su se u tjeskobu. Kiša jenjava, i moje noge izlaze na vlažnu i meku zemlju.“ (Musabegović 1994: 153, 156)

Ako u romanu postoji prirodni motiv koji zaslužuje posebnu pažnju, što zbog frekventnosti, što zbog simboličkih imputacija, onda je to voda u svim svojim pojavnim oblicima. Stvarna Neretva je postala njena unutarnja voda, tok njene umjetnosti i njenog doživljaja svijeta. Slikarka pripada rijeci, a rijeka velikim svjetskim vodama:

„Je li se ovo u njoj krije veliki i teški san čovjekov o vodi. Teški san je nepokretna voda okeana. Ova rijeka doziva tu gustu nepokretnost svojim pokretom i hukom.

I okeani imaju svoje rijeke i svoje brzace. Svoje velike i male naplave, izvore. Svoju vodu u velikoj vodi. Eto to je jedna od slika što postoji u nama bez predajnika. Treba je dozvati iz svoje utrobe, zaumlja.“ (Musabegović 1994: 11-12)

U romanesknom svijetu Jasmine Musabegović voda je elemenat koji čovjeka povezuje sa svijetom, vodama spoznajemo sebe i vodama otičemo. „Sva ta njena univerzalna značenja, naposljetku, svedu se u književnosti na samospoznaju, metaforičko i doslovno prepoznavanje vode u nama, u sebi, u drugome“ (Džafić 2021: 14).

Opčinjena mostarskim Starim mostom i nemogućnošću da slikom ‘uhvati’ trenutak skoka i doticaja tijela sa Neretvom [„... a skok skakača je tren iskoka iz zemljinih sila u luk, put kojim umjetničko djelo poput Starog mosta može da nadmaši samoga sebe“ (Žujo-Marić 2019: 244)], naratorica poseže i za drugim sredstvima, npr. za kompenzacionom sugestivnošću zvučnih efekata koji orkestriraju asocijativna stanja, kako bi iskazala jedinstvo ljepote Mosta, čovjeka i rijeke, ostvareno u bljesku:

„Kupač je pao. Tek u djeliću vremena izravnao se sa podvigom mosta: da sam sebe nadmaši i preskoči. Što tanji mlaz, to dostojanstveniji pad u vodu. Tanji mlaz je manja rana, zasjek britkog noža, i opet sklopljena voda. A taj tren može da živi i traje samo u slici. Neimar ga je okamenio. Jedan jedini tren iskoka iz zemljinih sila u luk. Tada masa samu sebe zaskače.“ (Musabegović 1994: 7)

Naime, već u narednom odlomku aliteracijom suglasnika *m* uspostavljena je zvukovna ekspresivnost kojom se ističe i pojačava snaga dvaju riječi – *majka* i *most* – a koje su temeljne u određivanju naratorčina umjetničkog i ljudskog identiteta: „Dvije rijeke i dva mosta se sudaraju u našim tijelima, iskustvu i pričama. Majkine i moje rijeke. Mamin i moj most. Sada idem njenim putem do mosta. To znači preko mosta, izvana, ali sjećanje na taj most iznutra, znači da idem i prema mostu i na most“ (Musabegović 1994: 8). A sav taj repertoar stilsko-narativnih postupaka djelotvoran je zahvaljujući čitanju prostora u kojem, već smo ranije istakli, građevine, znamenitosti i monumenti nisu tek kulturno-historijski i arhitektonski artefakti već mjesta nabijena osjećajima, ispunjena doživljajima i pretvorena u privilegirane umjetničke pozornice.

Stari most u romanu semantički funkcioniše na nekoliko nivoa – to je konkretan objekat koji je obilježio naratorčino djetinjstvo, metafora životnog puta preko mosta ili ispod njega, prihvatanja ženskosti u sebi i poistovjećenja sa majkom, ali i simbol koji nadraستا sva moguća upisivanja značenja. U semiološkom kontekstu Stari most je za Jasminu Musabegović, a rekli bismo i za bošnjačku književnost, ono što Roland Barthes (2007) označava pojmom *čisti označitelj*: forma u koju se neprestano upisuje značenje (izvedeno iz kolektivnih i osobnih znanja, povijesti, imaginacija...), a da to značenje nikad ne bude konačno ili fiksirano. U klasi takvih nastojanja prominentno

mjesto zauzimaju Musabegovićkine ekfrazе tj. verbalne vedute videne slikarskim očima iliti slike otjelovljene u riječima:

„S ovog, novog mjesta, most se vidi od najdonjeg kamena, od onih koji su u vodi, do vrha. Od prvog udaljenog kamenog potpornja, koji počinje čak od Tepe pa niz Kujundžiluk, do podmostovlja. Kao raširena krila koja će mu odozdo i odozgor trebati da tek u jednom malom, najsitnijem trenu i sam prhne u vis. Kamen do kamena, kamen na kamenu. Bjelina na bjelini. Slaže se, nadograđuje i penje. Nikada ranije, do ovog trenutka i ovog mjesta nije primijetila koliko zidine i hrane i okružuju njegov luk. Taloži se i nagomilava bjelina. Bjelina nije boja ni slikarstvo, a opet, evo jeste; iskazuje masu. Tvrdi tvar se njome glasa. Jedna na drugu. Jedna do druge. Polako. Stameno i mirno. Materija se zbija u sebi.“ (Musabegović 1994: 14)

Opservacija Slobodana Grubačića (2018: 5) o jednom drugom značenju ljepote mogla bi se u cijelosti primijeniti na Musabegovićkin Mostar i njegov most: „Najlepši simbol „poezije od kamena“, Venecija, (...) zbog svoje posebne topografije deluje nestvarno – toliko da njena patina i njen *sfumato* imaju funkciju instrumenta u jedinstvenom „projektu samokreacije“: u projektu stapanja s okolinom, u prelivanju u kome nestaje razlika između predela i ljudskog dela – gotovo na način prolaska kroz oslikani zid“.

Od svog nastanka Stari most privlači umjetnike koji mu pokušavaju dati različite simboličke vrijednosti, da bi se nerijetko njihovi pokušaji sveli na *skelet i smolu* (Kulenović). Musabegovićeva to zna pa svoju viziju Mosta donosi kao bijelu senzaciju; bijelo nije ništa i bijelo je sve; most je bjelina i svjetlost, a svjetlost je sve. I u takvoj dishromatskoj inscenaciji njeno viđenje mosta funkcionira kao verbalna veduta. Slikarski žanr vedute predstavlja humanizaciju monumenta (v. Spahić 2014). Na slikama Bellotta, Brilla, Canaletta neizostavno se nalaze i ljudi, skupine ljudi, tu život pulsira punom dinamikom. Musabegovićkino slikanje mosta riječima ipak ne oskudijeva humanumom premda je naratorica / subjekt percepcije jedini lik koji se pojavljuje, budući da je sam most estetskim činom animiziran i antropomorfiziran (kroz metaizričaj i samim sobom kao umjetničko djelo), štaviše ontološki izjednačen s bićem i životom kao takvima.

SVIJET RAZBIJEN U KOMADIĆE SJEĆANJA

Žene, glasovi je roman koji već svojim naslovom upućuje na polifoničnost kazivanja. Strukturno je ostvaren kao skup ispovijesti o ratnom trenutku sadašnjem uz povremena vraćanja u prošlost porodice Malić, tek onoliko koliko je upućenom

čitatelju neophodno da prepozna događaje i motive iz prethodnih romana. Samo spominjanje imena majke Fatime koja, kako kaže naratorica *na svu sreću nije živa dočekala još jedan rat*, je dovoljno da i u ovaj roman uvuče događaje ispričane u *Skretnicama* i *Mostu*. Likovi brata Bećira kao i najmlađeg brata koji je prethodni rat proveo u Gajretovom sirotištu a u ovom poginuo, djeda, tete Hibe i drugih, povezuju roman sa ranijim kroz priču o različitim generacijama koje ciklično veže ista tragična sudbina. Prepoznat ćemo u ovom romanu minđuše majke Fatime razmijenjene na kraju prošlog rata za maslo, iznova će oživjeti i Neretva i Stari most, i *majčin put i moj put do Mosta*, ali sada u poistovjećenju jer *isti je to put* (ili su drugost i istovjetnost isprepleteni, stopljeni vidovi sebstva, a ne alternativni prekidači?).

Musabegovićkina „upotreba“ Mosta ni u prethodnim romanima, a pogotvo ne u ovome, ne teži zaštititi neke njegove uzvišene monumentalnosti i značenjske nedodirljivosti, već teži angažovanosti. Na tragu teorija prostornog obrata, kako smo naznačili, važnost pojedinog objekta vezana je koliko uz povijest njegova stvaranja i arhitektonske vrijednosti kao takve, toliko i uz smislove koji mu se naknadno prodaju. A od posljednjeg rata Stari most je, nakon rušenja i obnove, definitivno postao i *mjesto sjećanja (lieu de memoire)* (Nora 2006), mjesto identitetski signifikantno ne samo kao materijalna činjenica već i svojom memorijalno-simboličkom funkcijom. „Radi se o lokaciji kolektivnih sećanja, zajedničkom mestu istorijske svesti koje obuhvata simbolički prostor koji se nalazi između istorijskog događaja i savremenog sećanja, između istorije i njene upotrebe (Radović 2013: 31).

Ranije smo pratili majčinu brigu o djeci, a u romanu *Žene. Glasovi* jedna od glavnih naratoriki, Selma, brine o svojoj djeci. Cjelovitost trilogije biva ostvarena i nizom naoko sporednih motiva – prvi roman *Skretnice* započinje slikom trudne žene i mirisom potkuhanog tijesta, treći *Žene. Glasovi* završava pripremom hljeba za djecu. Gusto metaforično tkanje teksta, dubina i višeslojnost svake pojedinačne slike, unutarnji ritam i upečatljiva stvarnost čine jedinstvo strukture ovog romana, koji uz svu disperziju glasova ostaje cjelovit i umjetnički vjerodostojan.

Fatimine kćeri, Nizama slikarka i Selma književnica, progovaraju o ratu iz svojih gradova (Mostar i Sarajevo) povezujući svoju uobičajenu percepciju grada sa doživljajem grada u ratu. U tom smislu ovaj se roman uklapa u recentnu poetološku matricu čiju je temeljnu karakteristiku sažeo Krešimir Nemeć (2010: 28): „Rat je svojom destrukcijom aktivirao novu urbanu epistemologiju: proizvodnju tekstova koji se bave duhovnom dimenzijom pripadnosti gradu, pamćenjem prostora, prisutnošću grada u našim autobiografijama i osobnim pričama“. Nizamina priča počinje iz snajperskog gnijezda na čempresu (a znamo da je čempres dvostruki simbol

– smrti i ponovnog rođenja), uz specifično njen (poznat iz romana *Most*) doživljaj grada i hercegovačkog tla – „Ljubav prema ovom podneblju što je nosimo i u tijelima, zavela nas. Eto.“ (Musabegović 2005: 10), ili, nešto kasnije: „Kako zemlja miriše, kako samo miriše i kroz miris smole ovog čempresa. Zemlja miriše na hranu. A nje nema“ (ibid. 21). I dok grad prolazi najstrašnije trenutke svoje historije te 1993. godine „Neretva, u ovim tektonskim poremećajima zla, nedirnuta, teče. Nju ne dotiču ljudske mjere. Simfonija stijena i planina, zajedno s njom, u svojoj dugovječnosti guta ljudsku bol. Kao tren. Manje od trena“ (ibid. 9).

Slikarka je došla u Mostar nakon što su je protjerali iz stana u Sarajevu, došla je u grad svoga djetinjstva, u istu onu kuću *razgrađenih avlija*. No, umjesto nekadašnjih bašči sada nailazi na ubijene ljude i spaljene kuće – najprije u Liska ulici, a zatim i u poznatim sokacima. I stara kuća je izgledala drugačije i bila pretrpana tuđim stvarima – „Ali su zidovi ipak mirisali na našu kuću. Na zemlju u koju je postavljen kamen i na sunce koje ju je grijalo i od kojeg se skrivala u krošnjama. (...) I tako ofucana i izmijenjena bila je kuća naša. Šta te dvije riječi znače, to samo beskućnik i izbjeglica znaju. (...) Doticaj sa svojim dijelom zemlje i neba, i bilja, to je kuća i snaga“ (ibid. 19). Sinestezijski pobuđene i u sjećanju obnovljene mentalne slike i emocionalna stanja imaju ulogu kohezivnih sila koje drže na okupu cjelovitost bića. Istu poruku, svodivu na čuvenu izjavu jednog od branitelja grada koji je u ratovima devedestih jednako nemilosrdno razoren – *A za Grad ne brinite, on je sve vrijeme bio u vama* (Glavašević 1992) – nosi scena granatiranja kada jedan od vojnika na Bulevaru pjeva pjesmu o gradnji jer „pjesmu o izgradnji ovog grada ne mogu srušiti“ (ibid. 41): *Dvore gradi, aman,/ Dvore gradi, zaman,/ Dvore gradi Komadina Mujo,/ Sred Mostara najljepšega grada. Ali, Žene. Glasovi* su polifoni roman tako da će i motiv grada/razgrada zauzeti svoje mjesto i prepokriti ostatak romana: „Kapije grada i zidine davno su srušene, one što su branile od varvara, pa su se varvari unutra naseljavali, kao opasna bolest što je ulazila u organizam da ga savlada i obori (ibid. 121)“. Ovim zapažanjem autorica sugerira da je na djelu bio, a nakon ratnih dešavanja će po prilici biti još intenzivniji, proces kojim rekonfiguracije identiteta sa sobom neminovno povlače i rekonfiguraciju grada kao teksta.

Glas Musabegovićeve kojim progovara u ovom romanu ponekad je snažno ekspresivan, ponekad sjetno-melanholičan, ponekad grčevito iskidan... i uvijek lirski snažan. Traumatičan doživljaj nikada ne može biti ispričovijedan kao cjelina hronološki i kauzalno povezana, već uvijek kao niz snažnih detalja, svedenih na upечатljiv vizualni ili auditivni detalj. Gledan sa čempresa, Mostar i svijet se razbijaju u komadiće, teško iznova spojive. Ali, ukoliko je ovaj tekst uspio dati odgovor na

pitanje iz uvoda, bar u nekom od tih komadića, mišljenja smo, može se ozrealiti svako.

ZAKLJUČAK

Nakon početnih teorijskih promišljanja o (ne)opravdanosti tematološkog pristupa književnom djelu, utemeljenje za ovakavo čitanje ponudio je poststrukturalni prostorni obrat i inkluzivistički intermetodski pristup analizi romana Jasmine Musabegović. Nije rijedak slučaj da u književnim djelima fikcijski i empirijski prostor postaju jedinstvena kognitivna mapa i estetsko ishodište. Upravo je naša analiza pokazala da književne procedure i tehnike ne suspenduju faktografska znanja o svome predmetu/temi. Štaviše, analogijska struktura, i metaforička i metonimijska, između fikcionalnog i empirijskog donosi ukrštanja, a time i transfere znanja koji nisu tek repeticija poznatoga već i njegovo otkrivanje tamo gdje se estetsko kao moć pronicanja dodiruje s nepoznatim. Dakle, odgovor na pitanje postavljeno u uvodu "Postoji li u svakome od nas jedan Mostar?" je potvrđan u mjeri koliko invencija estetskog doživljaja, kao u slučaju Jasmine Musabegović, vodi otkriću. U tom smislu spacijalnost i grad kao vječna tema književnosti, te grad kao mjesto kulturnog pamćenja i simboličko središte kulture ne mogu ni pod koju cijenu biti izostavljeni iz razumijevanja teksta. U cilju potvrde ovakvoga stava detaljno su analizirana tri romana Jasmine Musabegović: *Skretnice*, *Most* i *Žene. Glasovi* u kojima autorica ispisuje porodičnu historiju omeđenu ratovima, ženskim glasovima i konfiguracijama sebstva čija je dinamika u neposrednoj vezi sa prostornim i kulturalnim toposima. U romanu *Skretnice* grad Mostar javlja se kao daleko sjećanje i čežnja za porodičnom toplinom (djetinjstvo!), a u *Mostu* je narativni fokus pomjeren i generacijski i suštinski, jer naratorica je umjetnica, a Mostar više nije samo grad / prostor zbivanja, već ključna komponenta u strukturi samoga teksta (zrelost!). Grad je mjesto izgradnje identiteta i epifanijski doživljenih prizora, a njegovo simboličko središte ukotvljeno je u sliku Starog mosta. Konačno, posljednji roman *Žene. Glasovi* u polifoničnosti kazivanja nastavlja propitivati odnos umjetnice i grada, ali ovaj put u vremenu rata i rasapa stvarnosti. Komadići sjećanja upisuju se u djeliće prostora, a ispis cjelovitog umjetničkog djela jednak je (ne)mogućnosti ponovnog uspostavljanja smisla u besmislu razorenog grada (treće životno doba!).

IZVORI:

Musabegović, Jasmina (1986), *Skretnice*, Veselin Masleša, Sarajevo
Musabegović Jasmina (1994), *Most*, Bosanska knjiga, Sarajevo
Musabegović, Jasmina (2005), *Žene. Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA:

1. Begović-Sokolija, Ena (2022), "Slika Hercegovine u bosanskohercegovačkim putopisima", *Slovo o Mostaru*, Zbornik radova, 3, 585-610.
2. Beker, Miroslav (1995), *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb
3. Bogdanović, Bogdan (1976), *Urbs & logos*, Gradina, Niš
4. Cresswell, Tim (2004), *Textures of Place*, Blackwell Publishing, Oxford
5. Demrih, Horst S., Ingrid G. Demrih (2014), "Teme i motivi u književnosti (3): Motiv grada", *Polja*, LIX, 487, 87-91.
6. Dojčinović Nešić, Biljana (1993), *Ginokritika: Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*, Književno društvo „Sveti Sava“, Beograd
7. Dukić, Davor (2008), *Tematološki ogledi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
8. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
9. Džafić, Šehzada (2021), "Topos vode u novijoj bosanskohercegovačkoj književnosti", *Društvene i humanističke studije*, 1(14), 13-34.
10. Felski, Rita (2016), *Namjene književnosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
11. Galović Cupać, Mirna (2008), "Žensko pismo / Žena kao autorica / Pitanja odnosa roda i žanra", dostupno na: <http://www.cunterview.net/index.php/Op-263a-kultura/Mirna-Galovic-Zensko-pismo.html>
12. Glavašević, Siniša (1992), *Priče iz Vukovara*, Matica hrvatska, Zagreb
13. Grubačić, Slobodan (2018), *Mapa teksta*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad
14. Humo, Avdo (1968/69), "Ljudi i gradovi", *Zora*, Počasni broj, 330-341.
15. Jelčić, Dubravko (2008), "Predgovor", u: Pavletić, Vlatko, *Trenutak vječnosti: Uvođenje u poetiku epifanija*, Školska knjiga, Zagreb
16. Juvan, Marko (2011), *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Službeni glasnik, Beograd

17. Karahasan, Dževad (2008), "Pripovijedati grad", *Sarajevske sveske*, 21/22; dostupno na <http://sveske.ba/en/content/pripovijedati-grad>
18. Kovač, Mirko (2008), "Pisac i grad", *Sarajevske sveske*, 21/22; dostupno na: <https://sveske.ba/en/content/pisac-i-grad>
19. Kulenović, Skender (1991), *Pjesme/Ponornica*, Svjetlost, Sarajevo
20. Lehan, Richard (1998), *The City in Literature: An Intellectual and Cultural History*, University of California Press, Berkeley
21. Lukić, Jasmina (2006), "Imaginarne geografije egzila: Berlin i Rijeka kao fiktionalni toponimi u prozi Dubravke Ugrešić i Daše Drndić", u: Živa Benčić i Dunja Fališevac (ur.), *Čovjek, prostor, vrijeme: Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, Disput, Zagreb, 461-476.
22. Lynch, Kevin (1974), *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd
23. Musabegović, Jasmina (1977), *Tajna i smisao književnog djela*, Svjetlost, Sarajevo
24. Musabegović, Jasmina (1999), *Naličje historije*, OKO, Sarajevo
25. Nemeč, Krešimir (2010), *Čitanje grada: Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb
26. Nora, Pierre (2006), "Između pamćenja i historije. Problematika mjesta", u: Brkljačić, Maja, Sandra Prlenda (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
27. Perišić, Igor (2014), *Kritika i metakritika*, Institut za književnost i umetnost, Beograd
28. Perković, Zorislav (1987), "Urbanitet i antiurbane tendencije", *Revija za sociologiju*, 1–2, 135–147.
29. Petrović, Svetozar (1984), "Tumačenje poetskog teksta", u: *Kako predavati književnost* (prirednik Aleksandar Jovanović), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 72-76.
30. Radović, Srđan (2013), *Grad kao tekst*, Biblioteka XX vek, Beograd
31. Showalter, Elaine (1997), "Towards a Feminist Poetics", u: K. M. Newton (ed.), *Twentieth-century Literary Theory: A Reader*, Macmillan
32. Spahić, Vedad (2014), "Beletrizacija kulturne povijesti u istraživačkom prečitavanju prošlosti Mostara", *Bosanski jezik*, 11, 56-60.
33. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla

34. Trousson, Raymond (1965), *Un problème de littérature comparée, les Études de thèmes*, Lettres modernes, Paris
35. Ustamujić, Elbisa (2004), *Tekst i analiza*, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru - Fakultet humanističkih nauka, Mostar
36. Wellek, René (1963), *Concepts of Criticism*, Yale University Press
37. Wellek, René (1982), *The Attack on Literature*, Yale University Press
38. Wellek, René, Austin Warren (1949), *Theory of Literature*, Harcourt, Brace, and Co., New York
39. Westphal, Bertrand (2000), "Pour une approche géocritique des textes, esquisses", u: Westphal, Bertrand, *La géocritique: mode d'emploi*, PULIM, Limoges, 9-39.
40. Žujo-Marić, Lejla (2019), "Književna prezentacija Mostara u odabranoj prozi bošnjačkih pisaca", Naučni skup "Bošnjaci u Hercegovini kroz historiju", Zbornik radova (Mostar, 14. 5. 2018), 237-249.

MOSTAR IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S NOVELS

Summary:

This paper presents the thematologic interpretation of three novels written by Jasmina Musabegović, *Skretnice*, *Most*, and *Žene, glasovi*, highlighting Mostar as the author's continuous motif. The theoretical starting points are the acquisitions of the post-structural spatial turn, constructivism, women's writing, cultural memory, semiotics of space, 'hybrid phenomenology', and stylistics. Such an inclusivist inter-method approach dispelled formalist prejudices according to thematology, providing arguments for the representation of Mostar within the Foucaultian category of heterotopia. The interpretation of a spatial phenomenon, being Mostar in Jasmina Musabegović's novels, guided this multigenerational family trilogy in a three-stage projection encompassing the periods of human life: childhood – maturity – the third age.

Keywords: thematology; Mostar; trilogy; inter-method approach; identity; heterotopia

Adrese autora
Authors' address

Dijana Hadžizukić
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
dijana.hadzizukic@unmo.ba

Vedad Spahić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
vedadspahictz@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.57

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 31. 01. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Elbisa Ustamujić

REMINISCENCIJE SENZACIJA JUGA, MOSTARA I MOSTA U OPUSU JASMINE MUSABEGOVIĆ

U radu su iz opusa Jasmine Musabegović analizirani roman *Most* i esej *Iskaz podneblja* o romanu Hamze Hume *Grozdanin kikut* u kojima je spisateljica iskazala privrženost Jugu – Hercegovini, Mostaru i Starom mostu. Time se pridružila pjesnicima “gradske poezije” Mostara koji su ga promovirali kao naš najopjevaniji grad. Junakinja/spisateljica samoiskazuje ženski subjektivitet u maniru *ženskog pisma*. Iskrsavaju reminiscencije i asocijacije doživljaja raskošne prirode, divlje Neretve, luka mosta i bijelih kamenih zdanja, te arhitekture i kulture mahalskog života i kulturnog identiteta ljudi i grada.

Ključne riječi: esej; reminiscencija; pripovijedanje grada; žensko pismo; Jug; Mostar; Stari most

Književnica Jasmina Musabegović od prvog romana *Snopis* pa u *Sketnicama*, *Mostu* i *Žene. Glasovi* te u esejistici ispisuje doživljajnu i iskustvenu autobiografiju. Sve je ispriopovijedano tijelom, poimanjem i dušom upijeno i “jednom viđeno” i iznjedreno iz zapamćenja životnih naplavina. Ispisivana u maniru *ženskog pisma* bliskost autorice i teksta učvršćuje specifično ženska neposrednost odnosa sa svijetom i životnom događajnošću. Već u *Snopisu* junakinja se samoiskazuje lirskim snoviđenjima na labilnoj granici svijesti, dosvjesti i podsvjesti, igrom asocijacija, čime se otvaraju prostori pounutrašnjjenih isječaka prošlog i sadašnjeg života. Uvijek se mogu dozvati zapretane slike najdubljih doživljaja: ratnog i poratnog djetinjstva – grozničava stanja bolesti, vrućica, vlaga, zimomora i traumatično iskustvo improviziranog dječjeg sanatorija u bivšim rudarskim barakama Bakovića, usred teških

bosanskih šuma, zime i magle, u dodiru sa bolešću i smrću malih dječijih tijela. U cjelokupnom romanesknom stvaranju Musabegovićeva isplivavaju i umrežavaju se sjećanja na ratno i poratno odrastanje, stradanja u porodici na društveno-historijskim skretnicama i naličjima historije, viđeno iz dječije i majčine perspektive: „A ja sam ipak stasala na đubrištu rata i smrti, vojske i pobjede (...) zimomora, stalna zimomora, govorila je o prisustvu smrti, u tijelu koje je đikljalo (Musabegović 2003: 82). Tim stanjima ugroženosti, brige i strepnje za živote, opozitna strana su osunčani pejzaži juga povezani sa ozdravljenjem i doživljaji intenzivnog života i radosti za vrijeme školskih raspusta provedenih u Mostaru, u majčinoj rodnoj kući Hadžiomerovića u Cernici. Odatle je ponijela toplinu, ljepotu i umjetnost, oličenu u Jugu, Mostaru i Starom mostu

Svoju fascinaciju južnim podnebljem spisateljica je posvjedočila u eseju o Huminom oblikotvornom iskoraku u romanu *Grozdanin kikut*, o kome kritički promišlja kao o novom, osobenom književnom eksperimentu neograničene slobode fantazije i forme njenog iskazivanja u oblicima lirske proze, koja već u naslovu sadrži mit i intenzitet zvuka, iracionalna stanja zanosa i ekspresiju nove poetike. Suprotno od kritičara iz vremena kada se roman pojavio, koji su se bavili pretežno žanrovskom određenošću djela u odnosu na tradiciju i književni kanon, ona se, više od drugih, približila suštini Huminog poetskog izazova – modernizmu avangarde i „lirskoj revoluciji”. Ranije je već, za vrijeme studijskog boravka u Parizu, iskazala interes za poetiku avangarde i napisala vrijednu monografsku studiju *Rastko Petrović i njegovo djelo*, u kojoj je skrenula pažnju na novi senzibilitet i inovativnost poetskog izraza, “nov način struktuiranja pjesničke riječi”, pri čemu je, kako je ocijenjeno, ostvarila „sraz sa stvralačkom ekstazom pjesnika“ (Kapidžić-Osmanagić).

ISKAZ PODNEBLJA

Esej o *Grozdaninom kikutu* Hamze Hume naslovljen je znakovito kao *Iskaz podneblja*. Musabegovićeva je roman pročitala i doživjela u saobraženju sa pjesnikovim doživljajem životodajnog pulsiranja južnog podneblja, u kojem prostore mita/legende prožimaju životne manifestacije, u imaginarnom zagrljaju svjetla i tame, ljubavi i mržnje, dobra i zla, u ritmu života i smrti, čovjeka i prirode. Poetici modernizma, u kojoj je bestrastvenu muzu zamijenila “crvenokosa”, vatrena žena puna strasti, ljubavi i života, Humo je iz poetskog nasljeđa pridodao panteizam i ekstatična stanja mistične ljubavi.

Humin Mostar u doživljaju Jasmine Musabegović „je sam po sebi svojim ljepotama likovni i kulturni predložak“, ambijent gdje je pjesnik dobio dragocjeno osjećanje „jedinstva čovjeka i svijeta“. To je svijet „zaokružen i nedjeljiv“ gdje se živi veoma prisno sa samom prirodom koja buja u baščama i uvlači se u kuće preko otvorenih hajata i tavana kao njihov sastavni dio. „Pripitomljena priroda razgranatih i kultivisanih avlija bila je ono unutrašnje ozarenje što je život činilo samosvojnim. Uz to, prvi iskoračaj iz avlija sukobljava ga sa divljinom mediteranskog pejzaža, (...) pod ovim raspuklim zvučnim nebom juga. (...) To je osnov koji je kao suštinu poetskog i u samom životu, Hamza Humo htio da pretoči u vlastito umjetničko djelo“. U eseju o *Kikotu* su se susreli autorica i pjesnik „čulnim osjećanjem svijeta“ i osjećanjem pripadnosti i povezanosti sa podnebljem koje pulsira njihovim životnim energijama.

O Mostaru kao osebujnoj temi, gradu jedinstvenog podneblja, baštinjenih kamenih zdanja velike vrijednosti, raskošne prirode, mahalske kulture življenja, pjevali su pjesnici 16. i 17. stoljeća na orijentalnim jezicima gazele o ljubavi i ljepoti mističnog ozarja. O njemu su pjevali i pisali Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović, ali i drugi koji su ga posjetili ili u njemu neko vrijeme živjeli, poput Muse Ćazima Ćatića i Skendera Kulenovića koji su se u Mostaru raspjevali i ostavili u kulturnoj riznici “gradske poezije” svoja vrhunska pjesnička djela.

Jasmina Musabegović se za svoje dragocjene doživljaje i fascinacije Mostarom odužila romanom *Most* i esejističkim reminiscencijama rasutim po svojim rukopisima, koje bljesnu ljepotom i smislom, obično kao reakcija na određenu stvarnost kao što je to u eseju *Naličje historije*. Ispisivani su u ratnom Sarajevu, zatvorenom i ograđenom opsadnim zidom mržnje i ubojitog oružja, gdje iskrasne asocijacija na bijele, tople zidove mostarskih avlija „u kulturi koja zid postavlja ne kao razdiobu već kao čuvara“. Tu je zid „jedan veliki zagrljaj prirode kojim se ona uvlači u najintimniji dio kuće i življenja. ... Uz zid se čak i ruže penju, odrina, tikvice penjačice ... Zid ih čuva i podržava. Uz zid, pri dnu, ređaju se i kamene sećije da se čovjek prisloni i podrži, kamen nam uspravlja leđa i štiti našu slabost“. U kontrastu između užasa opsade i dozvanog sjećanja baštinjene kulture življenja potire se “smrtonosno” značenje sarajevskog zida.

ŽIVI MOST

Roman *Most*, prema riječima autorice, bio je dovršen pred rat, a kada je 1993. godine srušen Stari most, rukopisu je dodan uvodni esej, u prvi mah nazvan “Ubijeni most”,

ali je izmjenjen u „Živi most“ i roman objavljen 1994. Esej počinje riječima: „Mostove su rušili, samo je jedan, Stari, mostarski, ubijen jer on nije samo veleljepna građevina već aksiom postojanja ljudi ovog podneblja“.

Za Jasminu Musabegović kao i njenu protagonistkinju, Mostarku, slikarku/spisateljicu i parisku učenicu, Stari most u simbolici svih svojih značenja je najdublji doživljaj Mostara.

„On znači sveukupnost postojanja, a prije svega južnog podneblja, pa nam se čini da su se u njegovoj kamenoj bjelini skrile sve bijele munare što lete ka nebu, sve bijele avlije što obgrljuju prirodu i unose je u kuću kao najvažniji dio postojanja, sve bijele česme i razigrani đerizi, simboli savladanog i upotrebljenog toka vode. Sva bijela prirodna bjelina kamene mase Hercegovine pretvorila se u bijelu kamenu masu ovog mosta, a time je kamen prešao iz prirodnog u kulturološki kod. I stalno se dešava pred našim očima to pretakanje. Zato je on biće, i zato se za njega kaže da je ubijen, a ne srušen.“ (Musabegović 2003: 8-9)

Most je tako identitetska *os* Mostara, ona tačka iz koje se raskriljuje kultura kamenih zdanja, vrhunska umjetnost luka i njegova opsesivna ljepota. Sve je to zajedno sa mediteranskim rastinjem i jedinstvenom rijekom djelovalo na ljude inspirativno i razvijalo empatiju prema svome gradu. Avdo Humo (1968/69: 331) o toj vezi ljudi i grada bilježi: „To prisustvo veličine i ljepote, koja je svojom usklađenošću s manjim objektima, kućnom arhitekturom, mahalskim sokacima i baštama izazivala oduševljenje, uvijek je mnogim građanima podgrijavala maštu i podsticala ih da ljepotu prenesu i u život, pa ako ništa drugo, a ono da se bar svoja kuća i njena okolina dovede u sklad sa izvanrednim ambijentom“.

Osunčana staza djetinjstva junakinje romana vodi od kuće pravo pored džamije, niz cernički sokak do rijeke, pa plivanjem podmost i *odozdo* „okom ga slijediš ka visinama, ti iz rijeke krećeš s njim u nebo“. Neimar ga je okamenio. „Jedan jedini iskorak iz zemljinih sila u luk“. To je kreativno jezgro i inspirativna energija koja ozaruje i oblikuje njeno pripovijedanje Mostara, pa je krucijalno pitanje kako to dokučiti u vlastitom djelu. Oni koji su uspjeli odgovoriti na to pitanje učinili su Mostar gradom poezije, našim najopjevanijim gradom.

Promišljajući o poetici grada Karahasan razlikuje pripovijedanje o gradu i pripovijedanje grada. Ovo drugo je „pripovijedanje koje do izraza dovede i čitaocu posreduje atmosferu jednog grada, njegovo nevidljivo platonsko biće, osjećanje svijeta koje povezuje njegove građane, njihovo osjećanje samih sebe i svoga grada“ (Karahasan 2008: 156). Za Mirka Kovača (2008: 13) „grad je živo biće u kome pulsira skup svojstava njegovih žitelja, svih razlika kulturoloških, povjesnih, antropoloških,

klasnih (...) za nj nas drže upomene boje mirisi djetinjstva, bližnji. Travnik, Višegrad, Sarajevo opisani Andrićevom umjetničkom rukom imaju mitsku vrijednost”. Bogdan Bogdanović (2008: 57) smatra da bi se “gradska poezija” doživjela, potrebno je: „naučiti vidjeti grad ... udahnuti ga, čuti i saslušati, dodirnuti. Jednom riječju, obuhvatiti ga svim čulima u punom sadejstvu svih ličnih slobodnih asocijacija”.

PRIPOVIJEDANJE MOSTARA

Most je roman o Mostaru ispisivan ženskim senzibilitetom u lirsko-esejističkom maniru. Strukturu pripovijedanja, sugerira nam autorica u autoreferencijlnim razmatranjima, je mreža pokreta i puteva u nepokretnosti, više tokova i planova, sveprisutnost romaneskno-ga i simultanost: „Tišinu stvari ne diraj kad se bojama i ritmom kazuju. Ispuštaju iz sebe arabeske, nepoznate ali iz poznatih obrisa izašle... Bruji energija u ovom času između svih boja, šara i oblika. Sveti čas samoiskazivanja. Ja sam u slici samoj. Ne slikam, i ne gledam, već u slici živim“. Junakinja se samoiskazuje, izviri tajne slike iz njedara praznine i nepostojanja, pa se jednom doživljeno ponovo pronalazi u pripovijednom činu. Javljaju se usložnjene slike i oslikano pamćenje i pokreće misaoni napon da se iz zaumlja dokuči smisao i stvaralački poriv za uprisutnjenjem prošlosti iz razbijenosti i fragmentarnosti davno dogođenog, ostvari sinteza i privede iskazu.

Pred izazovom *kako se kazati samoj sebi i kako prepoznati svoju vodu u velikoj vodi*, te kako uhvatiti i dovesti do platna „tajne slike iz njedara praznine i nepostojanja. I iz moga tijela koje se sjeća kako taj jezik uhvatiti i oslikati? Iznijeti na vidjelo”. Uvodeći u svijet djela doživljajni subjekt i samoiskazivanje roman je plasiran oblicima lirskog govorenja što je prisutno već u *Snopisu*. Možemo se stoga složiti sa mišljenjem Azre Verlašević (2011: 119) da poetski govor Jasmine Musabegović „... u opisivanju bremenitog ženskog kreativnog i uopće kulturnog iskustva neiskorjenjivo se vezuje za metaforički registar Prirode za njeno preobilje i vrelinu Juga, tijela kao generativnu snagu koja u jeziku podstiče *anatomsku slikovnost*. Retrospektivno orijentisan, taj jezik traga za ženskom recepturom znakova koja može vratiti autentičnu osjećajnost života“.

Ženskom imaginacijom, snom i prisnom, igrom asocijacija, suptilnim akvarelima, te razmjenjivanjem metafora, otvaraju se prostori ženske subjektivnosti, ovladava psihološkom supstancom i vrši pounutrašnjenje realističkih isječaka prošlog i sadašnjeg života. Kao kod Prusta, pronalazi se suštinsko biće od nesaznanih dubina do slike i smisla.

Sa stranica romana *Most* isijava životna radost i smisao uživanja u malim stvarima, makar su to cvjetovi alkatmera u avliji. Rastvaraju se nijanse treperenja jedne osobene kulture življenja. Spisateljica kao i njeni likovi mahalskih žena, poput otvorene i susretljive Hibe, su životne sokove i civilizacijske kodove sabrali na Jugu. Na kraju romana Jasmina će reći: „Pa ja samo ovdje živim bez ostatka i taloga. Iz ovih sokova moje slikarstvo iskače”. A pripovijedanje o Mostaru Jasmine Musabegović je, kao i Humin roman, *iskaz podneblja*. Zato se može reći da je roman *Most pripovijedanje Mostara*. U punom smislu, onako kako Karahasan, Kovač i Bogdanović poimaju poetiku grada.

IZVORI I LITERATURA

1. Bogdanović, Bogdan (2008), "O sreći u gradovima", *Sarajevske sveske*, 21-22, 57-60.
2. Humo, Avdo (1968/69), "Ljudi i gradovi", *Zora, Počasni broj*, 330-341.
3. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1998), "Romansijer i esejist, Jasmina Musabegović", u: Enes Duraković (prir.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Knjiga 4, *Novija književnost – proza*, Alef, Sarajevo, 758-769.
4. Karahasan, Dževad (2008), "Pripovijedati grad", *Sarajevske sveske*, 21-22, 156-178.
5. Kovač, Mirko (2008), "Pisac i grad", *Sarajevske sveske*, 21-22, 13-17.
6. Musabegović, Jasmina (1976), *Rastko Petrović i njegovo djelo*, Slovo ljubve, Beograd
7. Musabegović, Jasmina (1977), *Tajna i smisao književnog djela*, Svjetlost, Sarajevo
8. Musabegović, Jasmina (1980), *Snopis*, Veselin Masleša, Sarajevo
9. Musabegović, Jasmina (1986), *Skretnice*, Veselin Masleša, Sarajevo
10. Musabegović, Jasmina (1999), *Naličje historije*, OKO, Sarajevo
11. Musabegović, Jasmina (2003), *Most*, drugo izdanje, Sejtarija, Sarajevo
12. Verlašević, Azra (2011), *U branjevini teksta: bosanskohercegovački ženski roman*, Javna biblioteka „Alija Isaković“, Gradačac

REMINISCENCES OF THE SENSATIONS OF THE SOUTH, MOSTAR AND MOST IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S OPUS

Summary:

The paper analyzes the novel *Most* and the essay *Iskaz poneblja* written on the occasion of the novel *Grozdana's giggle* by Hamza Hume from Jasmina Musabegović's oeuvre. In these texts, the writer expressed her attachment to the South - Herzegovina, Mostar and Stari Most. With that, she joined the poets of the "city poetry" of Mostar, who promoted it as our most sung city. The heroine/writer self-expresses female subjectivity in the manner of female writing. Reminiscences and associations of the experience of luxuriant nature, the wild Neretva, the bridge's arch and white stone buildings, as well as the architecture and culture of mahal life and the cultural identity of the people and the city emerge.

Keywords: Essay; reminiscence; storytelling of the city; l'écriture féminine, South; Mostar; Old Bridge

Adresa autorice
Author's address

Elbisa Ustamujić
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
elbisa.ustamujic@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.65

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 11. 03. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šeherzada Džafić

ANAGRONIZAM TOPOSA I ATOPOŠA U OPUSU JASMINE MUSABEGOVIĆ

Mali je broj autorica koje su uspjele donijeti ginokritički habitus prepoznavanja kakav je onaj kod Jasmine Musabegović. Žena kao naučnica, spisateljica, interpretatorka, inovatorka – kako u kontekstu književne kritike, tako i samoga književnoga teksta – bile bi samo neke od ključnih odrednica stvaralačke biografije ove autorice. Iskustvo akribično-naučnog pregnuća, poetsko-esejističkog ženskog pisma, umijeće dekonstrukcije patrijarhalnih kodova te profiliranje i rekonstrukcija ženskih narativnih identiteta preokupacije su koje Musabegoviću vode do anagronizama. U književno-kritičkom radu, esejističkom opusu, u romanima – od prvog *Snopisa* pa do *Žene. Glasovi* – identiteti, autorski i protagonistični, upisuju se kroz određene topose (tipično ženskih rekognitivnih intimnih prostora) i atopose (sna, aporija tijela, umjetnosti, fantazmagorije), dosežući tekstulani, a preko njega i životni anagronizam. Pod hipotezom da se anagronizmi žene dešavaju upravo preko i između toposa i atoposa, rad propituje načine na koji se oni ispoljavaju i šta reflektiraju. Istraživanje vodi ka zaključku da se motivi prepoznavanja kreću od senzualnih ženskih preko geografskih i historijskih, utkanih u vlastite asocijacije podložene prethodnim iskustvima.

Ključne riječi: topos; atpos; anagronizam; abjekcija; identitet; reprezentacija ženskosti; identitet

1. UVOD: ANAGRONIZAM ANAGRONIZAMA

*Odgonetanje ko si i šta si znači, najšire uzevši,
koordinatno rješenje sebe samog, smisla ovog
svijeta i vlastitog mjesta u njemu... domisliti sebe,
znači ostvariti sebe.*

(Musabegović 1999: 19)

Trenutak spoznaje o bitnosti prepoznavanja, trenutak je koji je obilježio same početke književnosti, no čini se da svoje književno-teorijsko *prepoznavanje* dobiva tek kada nastupa “nova povijesna kultura mimeze i prepoznavanja” (Oraić-Tolić 1990: 209). Dokaz tome je knjiga o anagronizmu¹ italijanskog teoretičara književnosti Piera Boitanija *Anagnorisis: secene i teme prepoznavanja u zapadnoj književnosti* (2021). Refleksije o prepoznavanju nalazimo i u studijama strukturalizma, kao što su knjige Terence Cavea *Prepoznavanja: studija iz poetike* (1988)² i Julie Kristeve *Moći užasa. Ogljed o zazornosti* (1989)³, kao i u esejima Rolanda Barthesa⁴ i Umberta Eca⁵, koji se partikularno naslanjaju na filozofska promišljanja o *tu-bitku* i spoznaji putem znanja⁶ uz konzistentno i ustrajno pozivanje na Aristotela, koji je, po mišljenju Piera

- 1 Anagronizam, *anagnorisis* pojam je koji se ustaljeno koristi za prepoznavanje. U istom značenju upotrebljava se i termin *rekognicija*. U oome radu analogno se koriste pojmovi anagronizam i prepoznavanje utemeljeno na Aristotelovoj (1968: 148) definiciji *anagnorisisa* kao tačke prepoznavanja kada se dešava „(...) prelazak iz neznanja u znanje”.
- 2 Proučavajući anagronizam u različitim tekstovima Terence Cavea ističe kako se povezivanjem sa strukturama iracionalnog i racionalnog znanja dobiva ogledalna slika same književnosti tako da „prepoznavanje predstavlja u minijaturi skandal književnosti kao cjeline“ (1988: 3).
- 3 U knjizi *Moći užasa* (1989) pojavljuju se svi u prethodnim radovima razrađeni elementi autoričine misli, i to primijenjeni na dva glavna modela drugoga: Žensko kao drugo i Istok kao drugo. Zašto postoji to “nešto” što nije ni subjekt ni objekt, ali se stalno vraća, buni, fascinira? To naziremo u fobiji, psihozi. To je eksplozija koju je Freud dosegnuo, ali je i izbjegao, a po Kristevoj psihoanaliza bi je trebala biti sve željnija čuti (1989: 3).
- 4 U eseju *Odlomci ljubavnog govora* (o bestidnosti, odsutnosti, atoposu, tijelu drugoga, razgovoru i posveti), Barthes progovara o mogućnosti spoznaje sebe preko prepoznavanja ili pak neprepoznavanja Drugog. Njegov esej dao je važan doprinos poimanju anagronizma. Vidjeti više u *Goropadni eros* (1982).
- 5 Umberto Eco u svome eseju o prepoznavanju posebnu pažnju posvećuje prepoznavanju koje predstavlja naj-napetiji trenutak književnog teksta. Po njegovu mišljenju, pri samome čitanju književni svijet dopunjujemo zaključivanjem, pri čemu se oslanjamo na znanje o realnom svijetu, na znanje iz enciklopedija, medija, historiografije pa i na sopstveno doživljeno iskustvo. Eco se također naslanja na Aristotelov koncept anagronizma, uvodeći i neke nove momente, posebno one vezane za čitatelje, koji „sami tekst shvaćaju kao prostor prepoznavanja svojih strasti koje mogu biti i izvan djela, ali ih samo djelo potiče“ (Eco 2013: 172).
- 6 Nizu autora koji su se posvetili temi prepoznavanja pridružuju su oni koji su po provenijenciji filozofi kao što su Fridrich Nietzsche (*Radosna znanost*, 1882), Martin Heidegger (*Bitak i vrijeme*, 1927), a najznačajniji doprinos dao je Immanuel Kant (*Kritika čistog uma*, 1984), čija su stanovišta izazvala velike polemike, no s druge strane i mnoga razrješenja u pitanjima spoznaje.

Boitanija, najviše pažnje posvetio prepoznavanju, ali se književna kritika i teorija više bavila s drugim temama, „od mimezisa, preko rodova i žanrova“ (2021: 32), ostavljajući temu prepoznavanja ili baveći se njome sporadično (makar u odnosu na ono koliko se toj temi posvećuje sam Aristotel).

Boitani svoju knjigu započinje motivima tjelesnog prepoznavanja žene u Perraultovoj bajci *Pepeljuga* gdje se „prepoznavanje“ prave princeze dešava u pokušaju prevare (od strane sestara i maćehe, koje radi prepoznavanja „prave“ noge, čak i unatoč boli oskvrnjuju dijelove stopala), sve do momenta dok se ne prepozna cipelica kao „stvarni znak prepoznavanja“ (2023: 41). U tom kontekstu, slučajno ili ne, prva scena *Snopisa*, prve knjige Jasmine Musabegović, donosi sliku prepoznavanja žene odnosno djevojčice preko crnih lakiranih cipelica pa do artikuliranja tipično ženskih motiva – neizravnog bola zbog urezane tijesne trake na nozi, prekranja odjeće, obreda oblačenja, topota štikli – što se motivski proteže kroz djelo, sve u cilju prepoznavanja uloge odnosno ulogâ žene. Na tom tragu cilj je istražiti u kolikoj mjeri se oni podudaraju s Boitanijevom kategorizacijom, nastalom na osnovu Aristotelove podjele prepoznavanja (25. paragraf *Poetike*): prepoznavanje po tjelesnim znacima (od poroda i stečeni); neumjetnička prepoznavanja; od pjesnika udešena; po sjećanju; po zaključivanju; složeno prepoznavanje po krivom zaključivanju te prepoznavanje koje nastaje iz samih događaja, donoseći i nove načine koji „uključuju razum i intuiciju“ (2021: 10).

Kod Musabegovićeve pripovjedačice i protagonistice implicitno se prepoznaju i spoznaju u romanima *Snopis* i *Skretnice*, a potom eksplicitno u romanima *Most* i *Žene. Glasovi*, kada motivi prepoznavanja žene više postaju u funkciji (angažiranih) uloga u društvu. Naša primarna hipoteza je da se prepoznavanje i spoznaja, odnosno zazornost i nemogućnost prepoznavanja, dešavaju preko toposa i atoposa, te seknudarna hipoteza da se preko ustaljenih motiva cijeli opus autorice može shvatiti kao jedinstvena romaneskna cjelina. Preplitanjem interpretacija romana i eseja nastojat ćemo uključiti ključne mehanizme anagronizma, propitati motive prepoznavanja, kao i ishode spoznaje. Inicijalni koncept istraživanja sadržan je u opservaciji Hanife Kapidžić-Osmanagić i Enesa Durakovića da „do jezgra pisanja Jasmine Musabegović, pa onda i do njene implicitne poetike, može se dospjeti suočenjem *Snopisa* i *Skretnica*, s određenim referencama na njeno esejističko pisanje“ (1991/1999: 18)⁷. K tome, prateći hronološki slijed objavljivanja esejističkog i ro-

7 S obzirom da se predgovor izdanja *Skretnica* iz 1999. godine koje uređuje Enes Duraković podudara s predgovorom izdanja iz 1991. godine koje potpisuje Hanifa Kapidžić-Osmanagić, autorica rada daje prednost prvom, tj. starijem tekstu, koji je objavljen kao predgovor za isti roman.

maneskog opusa osporit ćemo uvriježeno mišljenje da romani *Skretnice*, *Most* i *Žene*. *Glasovi* čine trilogiju, jer izostavljanje *Snopisa* iz tog niza uskraćuje nas za neke ključne postavke cjelokupnog opusa uspostavljene kako u prvom romanu, tako i u esejističkom opusu koji prethodi, a sam po sebi predstavlja anagronizam protegnut kroz sve romane i eseje ove autorice.

2. ANAGRONIZAM KROZ ESEJE I KNJIŽEVNO-KRITIČKE OSVRTE

Uloga intelektualca općenito je da rastvori i razbistri kontekst, da ospori i porazi nametnutu šutnju i normalizirani spokoj nevidljive sile, gdje god i kad god je to moguće.

Edward Said

Rijetki pisci su uspjeli svoj opus uokviriti kroz anagronizam⁸ kao što je to pošlo za rukom Jasmini Musabegović. Iz biografskih crtica ovu autoricu je obilježilo djetinjstvo i odrastanje u Mostaru, studij književnosti i zrelije godine u Sarajevu te rat(ovi) kao (post)traumatski generacijski biljeg, koji je u velikoj mjeri preusmjerio i stvaralački opus ove autorice. U prvoj fazi stvaralaštva autorica piše eruditne eseje o piscima južnoslavenskih književnosti. Potom njena ključna preokupacija postaje potraga za najistančanijim životnim detaljima i ulogama žene. Motiv prepoznavanja žene provlači se kroz cijeli opus, kod protagonistica koje su umjetnice (koje spoznaju svoje mogućnosti), do onih koje pokušavaju dekonstruisati patrijarhat i rekonstruirati ženske identitete. U tom smislu u prvi plan izbijaju pitanja: U kojoj mjeri iskustvo bavljenja naučno-istraživačkim radom utječe na fikcionalno stvaralaštvo? U kojoj su mjeri teme (a samim time i protagonistice) proizašle iz iskustva, a koliko su (do)građene maštom? Na koji način se spajaju ustaljeni motivi s maštom, otvarajući nove puteve saznanja i spoznaje? Odgovore na ova pitanja potražiti ćemo u ranoj stvaralačkoj fazi kada se autorica profilira kroz esejističko pisanje, a nastavlja angažiranim romansijerskim pismom.

8 U bosanskohercegovačkoj književnosti anagronizam se kao ključni motiv prepoznaje u opusu Irfana Horozovića, a primjetni su i neki ustaljeni motivi prepoznavanja i u opusu Jasmine Musabegović, npr. prepoznavanje preko prostora kuće, motiva vode, sna, drveća (zbog čega je i sama naslovnica knjige s motivom drveta koje izrasta, zrije i postaje sam papir). Vidjeti više u Džafić (2019). Motiv prepoznavanja prisutan je i kod Tvrtka Kulenovića, što je uočila i Jasmina Musabegović u svome eseju o ovome piscu (1999).

Uvid u književnokritički i esejistički rad pokazuje rani interes Jasmine Musabegović za anagronizam, a iskazala je kroz monografiju o Rastku Petroviću⁹. Nadalje, u knjizi *Tajna i smisao književnog djela* (1977) autorica kroz niz značajnih studija i eseja o bosanskohercegovačkim piscima nastoji za svakog posebno odrediti kognitivni fokus¹⁰. Iako respektuje književno-kritičku metodologiju, autorica u interpretacijama ne guši stvaralačku slobodu. Određene kadence i opservacije, kao i motivi, mogu se pronaći u njenom kasnijem, književnom stvaralaštvu, što primjećuje i Hanifa Kapidžić-Osmanagić iznoseći mišljenje kako je esej Jasmine Musabegović uvijek „jedan ugao gledanja, jedan ključ i mogući pristup djelu (1991: 9). Tako se unutar esejističkog opusa Musabegovićeve uočavaju konstante prepoznavanja kao svojevrsni mapirani toposi¹¹ koji često prelaze u atopose¹², najčešće u kontekstu porodičnih (patrijarhalnih) i ratnih (post)trauma, prenoseći se iz književno-teorijskog u književni diskurs. Primjerice, propitivanje vlastitih utisaka, osjećaja, ali i znanja i iskustava u ogledalu Humina stvaralaštva otkriva nam znamenitog pisca kao „pripovjedača stanja, a ne bogaćenja, pjesnika širokih i slobodnih uzleta fantazije koja se prije svega ogledala u slobodnim komunikacijama s kosmički osmišljanjem čovjekovog bitisanja“ (Musabegović 1999: 52). S druge strane, život ispunjava i spoznaja da sve ljepote (zavičaja, materinstva...) uzmiču ljudskoj prirodi, iako bi pripovjedačica najradije pripadala tom pejzažu, onako kako je podvukla u empatičnom eseju *Zamirisaće opet majčina pogača*: „Sanjajte raznoliki pejzaž Bosne,

9 Monografiju o Rastku Petroviću (1976) Musabegovićeva dijeli u dva dijela: prvi dio predstavlja životni i teorijski kontekst, a drugi je posvećen stvaralaštvu ovog autora, gdje nalazi i motive anagronizma (ispoljeni kroz život, ali i ubjedenja o umjetnostima, poeziji i slikarstvu kao podlozi za djelo).

10 Kod Nedžada Ibrišimovića npr. to je obraćanje „prošlosti kao korijenu nacionalnog, kulturnog i svakog drugog bića čovjeka“ (1977: 7), kod Vitomira Lukića u atmosferi željezničkih stanica „skupljanje prošlosti i budućnosti u jedno: zaustavljeno vrijeme predaha, vlastitog sabiranja“ (37), kod Mirka Marjanovića „jedinstveni način prihvatanja svijeta“ (59) pri čemu „umjetnost više polaže na istinitost, na katarzičnost istine“ (69), kod Maka Dizdara to što je „cijelom stigmatizovanom čovječanstvu protivstavio treperavu suštinu čovjeka“ (74), kod Dare Sekulić „tjeskoba životne materije“ te jezik i stil prepoznatljivi u kolektivnom duhu koji je „ponijela sa svojim prvim spoznajama svijeta“ (79), kod Ivana Kodrića „smireni cjeloviti svijet oslobođen drame unutarnjeg cijepanja“ (95), kod Stanislava Bašića „metafizika svijeta koja se ogleda u predmetima, odnosno tijelima“ (102).

11 Pojam „topos“ koristi se u različitim značenjima i konotacijama, a porijeklo vodi od grčke riječi *tópos* što znači mjesto. Nekada se vezao isključivo za retoriku. Tako je u okviru pronalaženja argumenata i dokaza topos predstavljao sredstvo dokazivanja, ali i kao nalazište argumenata za određeni govor. Vremenom značenja riječi topos su se širila. Godine 1948. E. Curtius objavljuje studiju *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje* u kojoj iznosi mišljenje da su toposi utvrđeni obrasci mišljenja, sa standardiziranim opisima i metaforama. S druge strane, topos se definira i kao opće mjesto, tipizirani motiv u književnom djelu.

12 Pojam atopos poznat je još od Sokrata, a Roland Barthes (1982) ukazuje kako atopos nastaje „u nedostajanju“, konkretno kada „subjekt priznaje [voljeno] biće kao atopos“. Barthes se poziva i na Ničea po kojemu je atopos „izvanredna slika koja je nekim čudom došla da odgovori na posebnost moje želje“ (prema Barthes 1982: 237). Kasnije će Barthes pojam atopos upotrebljavati i za artefakte.

ona ne može stati ni u jedan oblik, kao ni u jedan jedini običaj. Raznolikost je njeno jedinstvo“ (Ibid. 1999: 88). Esej, pak, *Žena u slikarstvu* donosi figuru žene „kao kosmičke roditeljice, odnosno općeg simbola stvaranja i rađanja“ (1999: 78), što će se protegnuti kroz cijeli njen opus. Žena kao takva bit će tema njena prva dva romana, da bi u trećem žena preuzela i ulogu svjedoka zlokobne sudbine vlastitog naroda. U napomeni na početku knjige eseja *Naličje historije* (1999: 7) autorica naglašava kako eseji „nisu nastali iz stvaralačkog erosa već iz nužde“ da se iskustvo (nijemi krik) iznese kroz književno stvaralaštvo. Postupkom *intratekstualnosti* od dnevničkih zapisa potom i eseja određeni će dijelovi u cijelosti (ili djelimično) naći svoje mjesto u kasnijem stvaralaštvu. Tako npr. esej *Ubijeni most*, koji se nastavlja pod nazivom *Žena*, potom *Dnevnik*¹³, te poema *Tarih za Stari most u Mostaru Skendera Kulenovića*, tranzitiraju kroz *Skretnice* (1986), *Most* (1994) i *Žene. Glasovi* (2005).

3. ABJEKCIJA ŽENSKOG IDENTITETA PUTEM SPOZNAJE

Ključni aspekt stvaralaštva Jasmine Musabegović sadržan je u uspostavljanju toposa preko kojih se dolazi do prepoznavanja. Kada se to prepoznavanje događa u negativnom kontekstu topos postaje atoposom ili pak prepoznavanje omogućuje i dodatnu spoznaju što vodi kreiranju novih toposa. S obzirom na to da je Musabegovićki cilj izraziti nijemi krik izazvan, prije svega patrijarhalnim ustrojem društva, ograničenjima koja su nametnuta ženi u toku njenog razvoja, a potom događanjima u njenoj ratom zahvaćenoj domovini, pretpostavka je da prepoznavanje toposa i atoposa možemo iščitati u kontekstu abjekcije¹⁴ identiteta. Naime, od samoga početka autorica razbija patrijarhalni kod dajući prednost matrijarhatu – inicijalno unutar zatečene društvene strukture, a kasnije u kontekstu ratova. Abjekcija je prisutna i kroz odbacivanje nametnutih identiteta. Abjektivni motivi se prepoznaju kao ključni toposi i atoposi preko kojih se opet dešava prepoznavanje i spoznaja identiteta, štaviše smisla ljudske egzistencije. U prvome romanu abjekcija preko tjelesne boli tranzitivno prolazi kroz djetinjstvo, mladalaštvo, majčinstvo i zrelost, a takva preslagivanja

13 Uz interpretacije opusa Marka Vešovića, Hadžema Hajdarevića, Hamza Hume, a tom nizu pridružuju se i kasniji tekstovi o djelima Tvrtka Kulenovića i Nikole Šopa.

14 Abjekcija (abjection) je termin koji uvodi Julija Kristeva, a u sebi sadrži brojna značenja poput odbojnosti i zazornosti. Kristeva ga razvija u knjizi *Užas: ogled o zazornosti* (*Powers of Horror*, Columbia University Press, New York, 1982). Izvor abjekcije je npr. moć majčinske zaštite koja drži prededipalni subjekt vezan za sopstvenu pasivnost. Pisanje je jedan od načina na koji subjekt ponovo izranja iz abjekcije: moć da se odbija, dijeli i ponavlja kroz imenovanje, pomaže subjektu da zamisli *abjekt* i da ga pomjeri kroz jezik. Koncept abjekcije se zasniva na tradicionalnim psihoanalitičkim teorijama Sigmunda Freuda i Jacquesa Lacana, čije su se studije često sužavale na iskustvo dezintegracije ličnih razlika kroz neurozu kod Freuda i psihozu kod Lacana.

toposa i atoposa dešavat će se i u romanima *Skretnice* i *Most*, dok će abjekcija, odnosno identitetski zazor usljed uništavanja svakog dobra, biti uspostavljena kao univerzalni atopos zla, a jedini smisao i jedini topos biti sačuvan putem pisanja, tj. svjedočenja.

3.1. *Snopis* – identitetski tranzicijski topos

Ni cipelice nisu mogle proći bez „pendžeta“ na vrhovima.

(Musabegović, *Snopis* (S) 1980: 5)

Vidjeli smo kako prvu veliku scenu prepoznavanja u svojoj knjizi Boitani donosi kroz motiv cipele¹⁵, koja ima ulogu i u neprepoznavanju i u prepoznavanju. Maćeha tjera kćerke da sijeku petu ili u drugom slučaju prste kako bi im pristala cipela, međutim, unatoč tim očajnim potezima tome nailaze na neprepoznavanje, dok, s druge strane, preko cipelice se prepoznaje ona kojoj i pripada¹⁶. Prva scena u romanu *Snopis* predstavlja tjelesno prepoznavanje preko crnih lakiranih cipelica i štipajuće boli ispod koljena, koja pripovjedačicu vodi u djetinjstvo kada se objektivna bol dočarava kroz cipelice i tijesne dokoljenice na kojima je insistirala majka kako bi time iskazala identitet i potvrdila status u društvu, ali i uspostavila identitet svoje kćerke¹⁷. Bez obzira na bol djevojčici je bitno samo da na cipelicama ostane lakirani sjaj i da se ne isprljaju. Slično je i s dokoljenicama – bitno je da stoje kako treba, bez obzira na krvavi trag koji ostavljaju na nozi. Jedan od vidova anagronizma koji spominje još i Aristotel, a prenosi Boitani, upravo je „prepoznavanje preko tjelesnih biljega/oznaka“ (Boitani 2021: 4). Za razliku od tih jednostavnih oznaka za prepoznavanje, Musabegovićeva je sklonija dubljem prepoznavanju jer bol izazvana cipelama i dokoljenicama predstavlja dekonstrukciju i preusmjeravanje patrijarhalnog ustroja uz svu oskudicu koja se krila ili makar nije trebala biti „prepoznata“. Dakle, prva spoznaja dešava se upravo između konkretnih (cipele i dokoljenice)¹⁸ i apstraktnih

15 Unatoč tome što Pepeljuga ima umazanu odjeću i pepeo na licu zbog kojeg ju je teško prepoznati, stopalo koje odgovara cipeli predstavlja ključni motiv prepoznavanja. Boitani ističe kako su mnogi autori obratili posebnu pažnju na izgled cipele. Tako u verziji C. Perraulta cipela je staklena, a slijedi ga i W. Disney u svojim ekraniziranim verzijama gdje je cipelica ili zlatna ili staklena (Boitani 2021: 3).

16 Kroz književnost stopalo postojano igra ključnu ulogu u prepoznavanju (Boitani podsjeća na stare Grke i Ahilovu petu), a XVI stoljeće obilježila je priča o obučaru koji se vraća iz rata nakon nekoliko godina ali mu cipele ne pristaju, ili slučaj raspoznavanja koji se dešava preko otisaka prsta koji se vremenom promijenio – u svim tim slučajevima prepoznavanje se dešava preko tjelesnih oznaka.

17 „Štipaju i zveckaju crno lakovane dječje cipelice“ (Musabegović 1980).

18 Iako cipele i nove bijele dokoljenice štipaju djevojčicu i pričinjavu bol, ipak je bitnije to kako se ona prezentira, jer iznad svega je potreba, što je i razlogom čestog saginjanja, da „rukom otare prašinu skupljenu na vrhovima cipela ili da počeše obamrlo meso ispod novih gumenih uzica na dokoljenicama“ (S: 8).

toposa (košmar i bol) pri čemu onaj konkretni vodi do apstraktnog: „I u tami crne lakovane cipelice djevojčice što, iako lake, grubo odjekuju svojim „pendžetima“ (S: 5). Iza i iznad svega toga nalazi se majka koja je prikazana kao veliki autoritet u želji da po strogim pravilima odgoji kćerku¹⁹. Za razliku od patrijarhalnog, do tada dominantnog društvenog ustroja, sada se uspostavlja matrahijat, pri čemu ja majka spremna na sve da ostvari ulogu autoritativne majke, a preko toga vrati ili sačuva ugled porodice²⁰. Tvrdoća cipela, toplina ruke i nepodnošljivi bol-svrbež ispod koljena, unutarjni odjek riječi i daleka slika što se lijepila na ulicu prislonjenu na okno abjektivni su toposi koji vode od zazora do jasnih slika bezbrižnog djetinjstva. A bit abjektivnosti jeste upravo to da se cijela ta slika vraća, a ono što je vidjela je slika djevojčice i majke dok se lagano i pod bijelim usijanjem prvog popodneva uspinju, što je bio znak da se toga samo sjeća: „Ipak je razaznavala da je štipanje pod koljenima stvarno, da nije došlo iz ove po zvukovima i po slici, povratne stvarnosti u sjećanju“ (S: 6). Bolno mjesto i zacrvnjelo, tek bi ovlaš uspjela da dotakne vrhovima noktiju kako bi ga smirila i oslobodila, kako bola tako i mogućeg urušavanja „savršenog“ izgleda koji je majka nametnula²¹. I u nastavku, kroz sedam cjelina ovoga prilično atemporalnog romana, spoznaja žene dešava se kroz topose sjećanja na proživljeno djetinjstvo, pri čemu proživljene slike života dolaze u atoposna, pa san postaje nerazumljiv, i u snu počinje osjećati dokoljenice naglašavajući kako ih je obukla samo „da bi prešla iz kuće u kuću“ (S: 7). I toliki bol je nebitan u odnosu na status. Tako bol dobiva dvostruko značenje – on je odraz unutarnjega stanja radi vanjske svrhe. Bol iz sna i sjećanja, postaje stvarniji jer se dešava u stvarnom toposu: „Bol peče, i bunovno češanje više ne pomaže. Budi se. Budi se u drugom vremenu i prostoru. Škrtom vremena borbe... škrtošće sobe umjesto razigranosti i ljepote avlije. Samo bol koja štipa ispod koljena i dalje ostaje. Iz sna se izvukla ali on štipa i ovu stvarnost“ (S: 21) Sve drugo nestaje – toposi djetinjstva zamijenjeni su stvarnošću, dešava se „prepoznavanje kroz osjetila, pamćenje i razum“ (Boitani 2021: 415).

Pored fizičkog bola, spoznaja se dešava preko detaljnih prisjećanja dugih razgovora kod teta Zejne, povučene i nesretne tetke koja se samokašnjava zbog „kćeri

19 „Vodi je sigurna ruka majke koja ide pola koraka ispred nje“ (Musabegović 1980).

20 „Djeca su tu i sve se moglo onda podnijeti. Biće svoji ljudi, naročito djevojke. Bogatstvo nije važno, ali samostalnost i ugled moraju se vratiti njoj porodici. Djeca će ih imati pa time i ona“ (S: 8).

21 „Da krv slobodno proteče. Na vrhovima lakovanih cipelica opet se nakupila prašina. Nije se više smjela saginjati da je očisti dlanom. Već su ionako blizu. Uradiće to brzo kad joj majka oslobodi ruku da bi se pozdravila. Mora to uraditi prije nego što iko primijeti da ima nove cipelice. Mogu pomisliti za onako prašnjave da su stare. Neće se sijati. Neće im možda ni pasti u oči“ (S:10).

rođene pod pogrešnom zvijezdom“ (S: 10) odnosno nepravilno odgojene kćeri. Da je Musabegovićevoj u prvome planu ukazati na unutarnja preobraženja svojih junakinja govore i psihička stanja rezonantna s ambijentom obitavanja. U tom kontekstu upoznajemo teta Zejnu i Minu kao dva suprotna psihološka profila, koja se uklapaju u ambijent „svojih“ prostora:

„Avlija i kuća teta-Zejne nikada je nisu veselile. Bilo je vlage, zapuštenosti i prekomjerne hladovine u bašti. Jednom riječju, nije bila njegovana. I kuća, šćućurena, kao da se i ona skrivala, iako je u njoj sve bilo čisto, zategnuto i na svome mjestu. Jer teta Zejna se skrivala od svijeta. Od svog svijeta. Bježala je posramljena lica i pogleda“ (S: 12).

„(...) njena hladna i pusta kuća, kao okužena, njen muž, koji se nije mogao vidjeti jer je i sam bježao, bili su strašna opomena svoj maminj ženskoj djeci“ (S: 13).

Teta Mine je suprotna od Zejne, ali i ona svoj identitet pokazuje kroz izgled kuće jer nigdje nije bilo „ljepšeg cvijeća, ruža, odrine, mirisa do u nje! To su njene ruke činile: I ovu kafu, i kolače i ovu sjajnu i prostranu kuću punu muzike i smijeha“ (S: 18). Međutim, u tako uspostavljenom toposu javlja se duboki atopos – iako je sve blistalo unutra se dešava rasap: „Jedino je jedan veliki blistavi privjesak kao neotuđiva uspomena na njenu bivšu ljepotu, ženstvenost koju je ugrađivala u sve oko sebe: u kuću, djecu, jelo, ruže, prijateljstvo, život“ (S: 18).

Pored frojdovskih motiva neshvaćenog sna u kojima Kristeva vidi abjekciju, san predstavlja i nesvjesno ispunjenje želje koja je potisnuta pa se ovdje dešava i abjekcija prema načinu na koji se uspostavlja prepoznavanje. Posebno je to bitno u prepoznavanju žene kroz tjelesne izlučevine nakon (zamišljenog, a nikad ostvarenog) porođaja²² i želje za sjedinjenjem, koja je konstanta Marijinog razmišljanja. U ovome slučaju „želje su skrivene od svjesne strane, a što služi narativnoj reprezentaciji ženskog iskustva“ (Kurtović 2015: 29), dakle samo prepoznavanje nailazi na otpor i nastoji se pronaći nove puteve spoznaje²³. To pokazuje kako „prepoznavanje nije ponavaljanje; ono se odnosi ne samo na prethodno poznato, nego i na ono što postaje poznato“ (Felski 2016: 41). Žensko se u romanu pojavljuje kao senzualno, emotiv-

22 U ovome romanu voda je jedan od motiva koji predstavlja metaforički prikaz uživanja žene sa svojim tijelom, pri čemu voda, znoj i žed izrastaju u simbole. Marija sanja vodu. Svaki dio tijela se znoji. Hvata je žed. San i bunilo opsjedaju stvarnost, pa se samim time premješta svjesno i nesvjesno. Užitek je u prirodi i u ženi – roditeljicama života (zemlja i majka). San izjednačava živo ljudsko tijelo sa prirodom, i slast sna je općenje sa samom prirodom.

23 Ovome problemu posebnu pažnju je posvetila Rita Felski govoreći u ugodi, ali i o neugodnostima prepoznavanja: „... u isti mah smirujuće i onespokojavajuće, ono jednim odlučnim potezom povezuje sličnost i različitost“ (Felski 2026: 40), a sami zazor putem prepoznavanja uvodi Julija Kristeva esejem *Moći užasa*.

no, u ponoći življenja. Dok leži u bolnici, pod abjekcijom zabrane, Mariju opsje-
da erotičnost njezina tijela, a vizije iz prošlosti izazivaju još izraženije emocije.
Protagonistica doživljava „zagrljaj sa samom sobom“, „vođenje ljubavi“ sa vlastitom
ženskosti: „To je čulna strast. Bezgranična“ (S: 26). Taj uspostavljeni topos strasti
pripovjedačica želi da zadrži „da se nikada ne prekine“ (S: 26) pri čemu opet imamo
smjenu uspostavljenog toposa i atoposa strasti: „Valjda onog što nadire iz mene. Ja i
želim i ne želim da već jednom izađe iz mene i da sve to prestane. A i da ostane... Da
se produži...“ (S: 26). San izjednačava živo ljudsko tijelo s prirodom, sklad sna je
abjekcija s toposom prirode. U nastavku fragmenti sjećanja vode junakinju do atoposa
djetinjstva pogonjeni heterotopijom bolnice i bolničkog kreveta. Ta su sjećanja došla
nakon što se ona ostvaruje u ulozi majke, dok je u *Snopisu* prisutno upisivanje
tjelesnosti u tekst romana, odnosno inskripcija fizičkoga doživljaja. Identitet se
ispisuje ženskim tijelom, na način ginokritičkog poimanja žene kao „proizvođača
smisla“²⁴.

Ženski identitet se u ovome romanu ispoljava i kroz motiv tijesta koji se javlja
kao topos tipično ženskog/materinskog senzibiliteta: „To fino i sitno zrno, zamućeno
u blato tijesta, sada se razastire u perverziji sve finijeg rada. Od zelenog polja vlati
trave do prozornog, svjetlucavog vela. Sa blagim talasanjem kao oznakom sjećanja
na početak“ (S: 83). Jufka je također kolektivno-identitetski topos, štaviše svojevrсна
vertikala životne dinamike i uspona porodice: „Na njoj se raslo. Uz nju se život
provodio. Ona je kao iz neba, držala svojom snagom i određivala hod naraštaja. Kao
konac njeno vijugavo tijelo išlo je unedogled. One suhe i rijetke pite gurale su čitave
buljuke mladosti u pokret za onom boljom i sigurnijom, za većom i jačom, vezani za
život njome kao pupčanom vrpcom“ (S: 85).

Jačina doživljaja i ispoljavanje ženstvenosti vezano je za jufku: „(...) osjećalo se
da u tom masnom i raširenom ogledalu uživa, potvrđujući svoju životnu sigurnost“
(S: 86) pri čemu i sama jufka postaje živa: „Diše. Pogledaj, kao da je živa. Teže će
takva izgorjeti i ne uspjeti“ (S: 86). I dok je „zelenilo rijeke i granja kupalo kuću“
(S: 85) potvrda ženskog identiteta dešava se u tom „crnkastom tijestu začaranog
kruga jufke“ (S: 86). Iako je roman *Snopis* fragmentaran, neki provlačeći
m o -

24 Ginokritika je termin koji je uvela Elaine Showalter (1979) kako bi označila onu vrstu feminističke kritike koja proučava “ženu kao proizvođača smisla teksta, istoriju, teme, žanrove i strukturu književnosti koju su pisale žene”. Suštinska odlika ginokritike je ginocentričnost – na ženu usmjerena analiza. Osnovna pretpostavka ovog pristupa jeste poimanje roda kao skupa društvenih i psihičkih uslova u kojima su žene stvarale i koji su utjecali na njihovu književnost.

tivi učvršćuju ga kao skladnu cjelinu. Tu ulogu ima, između ostalog, upravo tijesto²⁵. Ritual izrade tijesta i pravljenja jufke bit će i ponovna spona između majke i kćerke. Pri ponovnom susretu, nepomične, dugo su jedna drugoj govorile očima. Dva tijela su govorila dugu i tešku historiju rađanja i izrastanja iz utrobe²⁶ zaokružujući generacijsku, životnu, romanesknu cjelinu²⁷. Na istome je fonu i središnja misao romana *Snopis* da „u svakom čovjeku postoji neka mala lijeha sumnje u svoje postojanje koja svako sjeme, slučajno i besmisleno bačeno, prima i kao stvarno hrani i ono điklja kao korov“ (S: 48), k tome produbljena atoposom da „kasnije će izgubiti taj svoj naivni oblik i postati nešto drugo, neka druga sumnja u sebe, identitet, ali neće ništa izgubiti u snazi i postojanosti“ (S: 49).

3.2. Apercepcija žene na životnim skretnicama

U svojim žilama prepoznavala je podneblje, a u muzici i podneblje i sebe

(Musabegović, *Skretnice* (SK), 1999: 83).

Dok roman *Snopis* donosi unutarnje prepoznavanje žene putem sna, *Skretnice* su u većoj mjeri okrenute vanjskim toposima i apercepciji žene između društvenog statusa i uloga, u kojima primat ima uloga majke, a potom supruge i kćerke. Duhovna stanja junakinja ukazuju na složenost pozicije žene i njenih udjela u svakoj navedenoj ulozi, od nositeljice porodice do stuba domovine. Protagonistica Fatima Malić kao majka, kćerka, supruga i uopće žena opterećena historijskim kontekstom rata i poraća bdije nad sudbinom svoje djece, kako onih rođenih tako i onoga još nerođenog (što nosi u utrobi). Roman u tom smislu možemo kategorisati kao historijski, ali i kao moderan realistički roman, a to bi značilo da anagronizam u ovome romanu nije vezan samo

25 Tijesto je ovdje simbol žene i njene moći da rada, posebno ako se uzme u obzir da Musabegovićeva polazi od zemlje iz koje izrasta zrno pšenice na kojem odrastaju generacije... a kroz ostale romane ovaj motiv se po navlja – žena, kao i zemlja i more, daje život, kao izvor krvi i mlijeka, kao ona koja poklanja ljubav, hranu, toplinu, zagrljaj.

26 „Dugo su tako nepomične ostale usred jufke, sa komadima koji su se lelujali po njima. Umotane u taj neprimjetni zagrljaj zemljanog vela, one su se splele kao dva korijena istog stabla što su se konačno našla u rastresitoj vlazi podatne hraniteljke zemlje, u prerađenom zrnu pšenice“ (S: 91)

27 Motiv s početka romana – odlazak kćerke usljed narušavanja društvenih konvencija – zaokružuje se praštanjem i, na koncu, njenim povratkom. Pri svemu tome na djelu je i dekonstrukcija određenih konvencija romana, ali i njihova, sigurno, uspjeta nadogradnja. Naime, neke kategorije se nadopunjuju, a neke u potpunosti gube. Pozicina pripovjedača u tom predočavanju *unutarnje spoznaje* je cijelo vrijeme u odnosu prema onome o čemu govori. Pri toj intradijegetičkoj poziciji s homodijegetičkim odnosom gotovo se gubi svaka sumnja da progovara žena s jakim iskustvom (bilo da je riječ o dijelovima koji se odnose na djetinjstvo, rađanje ili, pak, slaganje jufki). Kao da se nadograđuje osnovno životno izlaganje postupcima oblikovanja, ali i razgradnje.

za prepoznavanje, već i spoznavanje. U tom kontekstu važno je ukazati na studije koje u središtu zanimanja imaju spoznaju, a predvodi ih Kant koji, uz uvažavanje Aristotela, put do anagronizma i same spoznaje vidi kao angažman tri izvora spoznaje: osjetilnost, uobrazilju i apercepciju.²⁸ Kant to naziva sintezom pod kojom podrazumijeva “radnju potrebnu da se sastave različne predodžbe i da se njihova raznolikost obuhvati u jednoj spoznaji” (1984: 60). Kako to, u kontekstu svega navedenog, čini Jasmina Musabegović? Sudeći po romanu *Skretnice* i načinu kako se putem sna uvezuju apstraktni i konkretni toposi, Musabegovićeva prolazi kroz sve navedene faze koje naposljetku dovode do spoznaje.²⁹ Tako se i Fatima Malić, smještena u *skretničarske topose* (Pirić 2014, Berbić-Imširović 2015), ukazuje kao ženu tranzicije pri čemu topos skretnica ima višestruko značenje: žena na granici, nacija na granici – generalno, ljudski život na skretnici između zla (ratova) i privremenog dobra (do sljedećeg rata).

Za razliku od *Snopisa* gdje se transfer iz toposa jave u atopos sna, i obrnuto, dešavao putem boli, u *Skretnicama* se javlja „snohvatica“ koja uvijek eksplicitno najavi da slijedi san služeći kao kanal do prepoznavanja. Na samome početku Fatima u bezbrižnosti doma, dok mijesi tijesto za kruh, razmišlja o djetinjstvu kao zaštitničkom toposu³⁰ koji je uvod u atopos straha za sudbinu djece, braće i oca³¹. Strah se iz sna prenosi na javu jer predstavlja predskazanje nekog zlehudog događaja.

28 U svojoj *Kritici čistoga uma* Immanuel Kant objašnjava taj proces ovako: “... osjetilnost predočuje pojave empirijski u opažanju... donesene kroz sjećanja, b) uobrazilja u asocijaciji (i reprodukciji): i c) apercepcija u empirijskoj svijesti o identitetu ovih reproduktivnih predožbi s pojavama koje su bile dane, dakle u rekogniciji” (1984: 78). Prema Kantu opća logika apstrahira od svega sadržaje spoznaje pa očekuje da će joj odnekud drugdje dati predodžbe, da bi ove najprije pretvorila u pojmove, a to se zbiva analitički. Raznolikost osjetilnosti potrebna je da bi čistim razumskim pojmovima dala materiju, jer bi bez nje bili bez ikakvog sadržaja, dakle potpuno prazni. Prostor i vrijeme odražavaju raznolikost čistoga zrenja a priori, ali pripadaju ipak uvjetima receptiteta duše pod kojima se jedino mogu dobiti predodžbe o predmetima koji je prema tome moraju aficirati. No, spontanitet našega mišljenja zahtijeva da se „ova raznolikost na stanovit način najprije prode, primi i poveže, da bi se od toga napravila spoznaja” (Kant 1984: 60).

29 Musabegovićeva svoje pripovjedačice (najčešće putem sna) vraća u vrijeme začetaka određenih pojava (uzroka i posljedica), pusti da se odvijaju procesi prepoznavanja, selektiranja, dopunjavanja i sažimanja (*sinteza*) prije uspostave konačnih toposa (spoznaje).

30 „Sad joj je jasno što se tako rado podvlačila pod podmostovlje skladno isklesanog mosta nad rječicom – utokom snažne rijeke što je grad polovila na dvoje. Vrelina je okomito padala na kamenje i rijeku, na plodne baščenske parcele. Ta borba sunca i vode oplodavala je zemlju maštovito i bogato. Pod ovim podmostovljem teklo je i u kovitlacu se točilo tajno vrijeme prvog djetinjstva, sakriveno od nadzora odraslih. Možda su to prvi temelji njihovih kasnijih vlastitih skloništa.“ (SK:78).

31 „Ulazila je u san: veliki vir rijeke ispod mosta okretao se, opasan i prijeteći za njene nevješte udove... ona ne može u slici sna da razabere da li to pliva u časi razmućenog sirćeta ili u riječnom viru. Da li to u rukama iznosi samo riječni vir, a pliva u sirćetu! Ili je obrnuto, pliva u viru, iznosi sirće. I jedno i drugo... stiže je neka jeza i predskazanje, od čega se trzajem probudi. Bojala se tog vira, tog amidžinog ljutog napitka, i bilo kakvog sjećanja na nj“ (SK: 86).

Zapravo san ima višestruke uloge: prepoznavanje, nagovještavanje, a katkad i spoznaja. Tako san ponekad iz atoposa pređe u topos. Naime, načini na koje se Fatima prepoznaje uvijek uključuju sjećanje (najčešće prije samog sna), kada se javljaju scene iz djetinjstva. Jedan od češćih motiva jeste voda, koja se javlja kao topos spoznaje, što se eksplicitno i navodi: „Prepoznavala su se dva oblika beskrajnih, bezobličnih voda: žena i rijeka. Dva izliva napuklih tijela“ (SK: 104), pri čemu, pored spoznaje, voda ima iscjetiteljsku ulogu:

„Stajala je više nje i neosjetno počela da joj se moli. Prirodno, uvijek se sabirala nad ljeskanjem vode. Tražila je pogledom u svim oblicima, da je, tako sveobuhvatna, spere i sastavi. Blago, izlječiteljski. Vodeni lakat odgovarao joj je tišinom i dubinom. Vir je uvirao u njeno tijelo, ne samo preko očiju već kroz svaku osvježenu boru kože“ (SK: 104),

Voda ne samo da predstavlja katalizator prepoznavanja i vraćanja doživljaja iz mladalaštva, već omogućuje i obnovu snage: „Unaprijed se radovala vodi i njenom žuboru, njenoj usplahirenosti i ljutini s kojom se obrušavala na točkove. Kao vrisak snage“ (SK: 120). Kroz sjećanje se doseže prepoznavanje i (samo)spoznaja istovremeno: „Silazila je niz podzemne žile svojih sokova, zaustavljala se na zaboravljenim talozima davnih naplava“. Prepoznavanje se dešava osjetilno: „Kroz samu sebe, dugo i sretno je putovala, pribirajući se i skupljajući u svakom ćošku. Pribirala svoje dijelove, vraćala svoj oblik“. A tijelo postaje više od zaštite: „Tijelo je pobjeđivalo u vlastitoj borbi, u zaboravu na onu vanjsku borbu, opštu i opasniju, u kojoj je i ona za tren mogla opet biti pobijeđena“ (SK: 190). Odmah nakon uspostavljenog toposa uslijedio bi atopos, jer: „Bojala se ovog sna, on je bio davno prepoznat znak“ (SK: 193). Prepoznavanje na taj način postaje i ritual obnavljanja:

„U onaj bezrazložan smijeh kojim se moje tijelo oslobađa viška sunca i prevrlih sokova. Ceptila sam, razigrana. Tu slast, eto, tijelo je pamtilo iako već Bog zna koliko puta izmijenjeno, obnovljeno, a u isto vrijeme i ostarjelo, izrođeno i izmučeno (...) to je valjda njegova najdublja tajna, po kojoj je samo sebe uvijek prepoznavalo“ (SK: 251).

Uz topose prepoznavanja djetinjstva i mladalaštva pripovjedačica evocira drugaricu koja ju je uvodila u život čula: „Pokrila se tim slikama i toplo se opružila po sećiji. Čini se da lik crnomanjaste i maštovite drugarice izbija iz pozadine svake slike sjećanja. Sve čari igre ona joj je otkrivala“ (SK: 79). U opisu njihovoga odnosa slijedi niz opservacija koje ukazuju na spoznaju ženskosti: „Bile su među prvima koje su se usudile uopšte zaplivati i okupati se u rijeci: skinuti se i predati suncu, vodi i vazduhu“ (SK: 81). No, uz uspostavljeni topos, javlja se i atopos izazvan

fragmentarnim sjećanjima: „Osjećala je svoje tijelo, uspokojeno muzikom, kako se proteže u trku pri povratku, preko bašča, voćnjaka, rijeke, do još uvijek tihe kuće sa usnulim djetetom. Spokojem su joj tijelo natapala sjećanja koja više nije mogla čulima dozvati. Nastavljao se mimohod neoslikanog sna“ (SK: 84). Iz izdvojenih segmenata vidno je da je diskurs spoznaja žene čulan, necjelovit, snažno metaforiziran, diskontinuiran. Na sličan način dešavat će se prepoznavanje i ostalih uloga, posebno u vanrednim okolnostima kada će se pokazati snaga majke, ali i supruga, koja će hrabro podnijeti svoju sudbinu uprkos različitim atoposima: od muževog pijančenja do ratnih stradanja, što će u većoj mjeri tematizirati roman *Žene Glasovi*.

3.3. Ekfrazna: slikanje mosta riječima

Kako se kazati samoj sebi?

(Musabegović, *Most* (M), 25)

Roman *Most* toposom mosta³² prati pripovjedačko iskustvo prepoznavanja. Naraciju karakterizira difuzni oblik, decentriranost, fragmentarnost tekstualnog tkiva, a jedino što možemo uzeti kao konstantnu pripovjedačku nit jeste asocijativni niz motiva kojima je svrha prepoznavanje. Pored anagnorisisa same pripovjedačice, koja postavlja pitanje *Kako se kazati samoj sebi?*, do spoznaje da *iz ovih sokova moje slikarstvo iskače*, razotkriva se priča žene koja se prepoznaje kroz identitet umjetnice, pri čemu je sama umjetnost topos spoznaje: „Sve moje slike su kazivanje samoj sebi“ (M: 25). Pripovjedačica svijet oko sebe poima na senzualan način, a i kada se suočava s njim čini to preko slika (uključujući i stvarne slike mosta kao artefakta). Slike iz djetinjstva i odrastanje pored mosta a posteriori grade njenu ličnost odrasle žene.

Prepoznavanje se ostvaruje pomoću jakih integracijskih sila usmjerenih k rasutim mislima, sjećanjima, halucinacijama, ali i predmetima koji pripadaju prošlosti. Sama spoznaja toposa mladalaštva dešava se kroz „prepoznavanje intuicije“ (Boitani 2021:173). Prvi topos sjećanja jeste sjećanje na majku kao glavni glas (iako suprotan od njenog nahodjenja) koji utiče na izgradnju njenoga identiteta. Kroz sjećanja na mnogobrojne detalje iz prošlosti protagonistica pokušava dati smisao sadašnjosti. To je i razlogom što ne samo da ispisuje sjećanje na djetinjstvo već ga nastoji i naslikati, pri čemu se pripovjedne i slikovne opservacije oblikuju kao svojevrsna struja svijesti,

32 Motiv mosta kao toposa prepoznavanja prisutan je već u eseju o mostu: „Most pulsira, vibrira i ujedno otjelotvoruje perpetuum mobile sveukupnog postojanja. Zato je on biće, i zato se za njega kaže da je ubijen, a ne srušen. I zato i ja pokušavam da slijedim skoro svim književnim izrazima tu njegovu sveopću otvorenu metaforu: evo esejom, pjesmom, proznim izrazom i slikom, imginarnom slikom nastalom iz palete moje junakinje u romanu *Most*“ (Musabegović 1999: 27).

a most predstavlja i stvarni objekat u prostoru posredstvom kojeg se evocira djetinjstvo i odrastanje, ali i apstraktni artefakt preko kojeg se artikulira atopos prepoznavanja i spoznaja smisla: „Ni ja se nikom neću kazati, tiha sa stvarima u sebi i oko sebe. Zajedno dišemo i brujimo. Tišinu stvari ne diraj kada se bojama i ritmom kazuju. Ispuštaju iz sebe arabeske, nepoznate, ali iz poznatih obrisa izašle. Nije li novo slikarstvo, upravo to, iz poznatih obrisa nepoznato izlijeće?“ (M: 48). Spoznaja se događa preko prepoznavanja već poznatog. Iskustva proživljenog djetinjstva i mladalaštva podloga su ekfrazе³³, dakle postupka kojime se umjetnost uvodi u umjetnost, u umjetnosti progovara o umjetnosti, što pripovjedačici omogućuje potragu za identitetom, ili štaviše prepoznavanje kroz poistovjećivanje: „Bruji energija u ovom času između svojih boja, šara i oblika. Sveti čas samoslikana. Ja sam u slici samoj. Ne slikam i ne gledam, već u slici živim“ (M: 48). Nizom slika predstavljaju portrete – i mosta³⁴ i pripovjedačice koja prepoznaje svoj i majčin put koji se razilaze³⁵, makar do momenta dok ih ne poveže kobna sudbina rata³⁶.

Pored mosta koji je ključni topos prepoznavanja, ono se vrši i preko pejzaža koji uključuje topose neba, vode i mediteranski kolorit: „To ovaj korak što škripi i od neprikladnih štikli nije šunjanje samo u vlastito sjećanje, u svoje slike, šunja se on, ovaj korak, i u sjećanje ovog neba što je puklo kao zvono, u opojno preplitanje obeharalih grana i šuma vode?“ (M: 10). Duboka povezanost s opisanim čest je element ekfrazе; vizualno moćan opis mosta isijava energiju koja most čini vidljivijim i opipljivijim. Identitet pripovjedačice i umjetnice su jedno, a nemogućnost njihovog ispoljavanja ujedno je uskraćenost uspostave spoznajnog toposa, dok prostor zauzima atopos praznine:

„Ne vide se ni konture mog crteža ni licitarskog srca: jedini ukrasi kojima sam razbila bjelinu zida. Kad svane, na te šumove neću više misliti. A uspavljivala sam se odgonetajući njihovu tajnu“ Da slikam bjelinu? Bijeli paravan i bjelinu u sebi. Ja u svojim slikama ništa drugo i ne radim već razlistavam bjelinu“ (M: 136).

33 Ekfrazom kao vrstom živopisnog opisa u *Retorici* Aristotel označava „oživljavanje neživih stvari“ živim opisom, dok Richard Meek (2009) zapaža da je izraz unatoč zvučnom imenu „suštinski moderna kovanica“ i ističe da je tek u proteklim godinama ekfrazе postala ustaljen naziv za opis djela skulpture i vizuelne umjetnosti u okviru književnih rodova.

34 “Ovaj neimar je uspio, a kako ću ja to uhvatiti? Cijelim životom i bićem osjećam a nikako iz mene na platno da iscure. Čovjek se diže, a sve ga vuče zemlji. I u letu je zemlja u nama“ (M: 11).

35 Julija Kristeva (1989) će posebno pisati o odnosu majke i kćeri koje se „razilaze“ jer se majka pretvara u zazorno kojega se subjekt pokušava osloboditi.

36 „Moj put do mosta je iznutra, odozdo. Od rijeke i vode, do luka. Moj put do mosta nije ovaj kojim hodim. To je put na most. Izvanjski, tuđinski. To je majkin put na most. Dvije ruke i dva mosta se sudaraju u našim tijelima, iskustvu i pričama. Majkine i moje ruke. Mamin i moj most.“ (M:12).

Upustiti se u tu potragu znači putovanje svim čulima, znači prepoznavati se, na koncu, i prepoznati – i duh i tijelo³⁷. Svaki pokušaj nadomještanja moguće praznine izazvane spoznajom da se odlazi, završava još dubljim jazom i atoposom. Nepripadnost, odnosno pripadnost nekom drugom prostoru, istovremeno je i pronalaženje izlaza. Atopos podrazumijeva nemjesnost, atopos je nemogućnost nadomještanja praznine usljed nedostajanja druge osobe ili pak mjesta, baš onako kako tvrdi John Hillis Miller u studiji *Topografies* (1995: 51): „Nemjesnost je u drugoj osobi koju svako teži lišiti nečeg kako bi popunio prazninu, ali ne uspijeva jer su ‘ona’ ili ‘on’ tek utjelovljenje više ‘praznine’ u krajoliku što ga personificiraju pripovjedač ili likovi“.

Kao i u prethodnim, i u ovome romanu prepoznavanje se javlja u odnosu sa drugim. Atopos počiva, kako Boitani objašnjava, u likovima koji „ne žele biti prepoznati“ (2021: 316). Ovdje se atopos uspostavlja kroz lik Hatidže koja predstavlja naizgled suprotnost ali i mogućnost prepoznavanja „Prepuštala je meni da se odlučim, kao što mi je prepustila i odluku da je prepoznam“ (M: 134). Prvi stepen atoposa ispoljio se kroz indirektni susret s njom kada poziva brata da bude paravan između njih dvije: „Da me ni slučajni prolaznici ni na prvi pogled ne poistovjete sa njom. Utoliko je bilo sve to perfidnije u mojoj iskrenoj radosti što sam Hatidžu ponovo vidjela“ (M: 134) pri čemu paravan predstavlja i neslaganje s načinom života koje vodi Hatidža:

„Uvijek sam je se plašila, i nikada otvoreno i srdačno nisam joj prišla u ovim susretima u gradu. Ni ona meni. Riječi nisu značile ono što znače, istine su bile ili potpuno lažne ili dobrim dijelom. Svako je bilo na svoj način nelagodno. I voljele bismo da se ne susrećemo. Ali nam je ipak bilo drago kada se sretnemo. Nismo željele jedna u drugoj da se prepoznamo. A toliko smo bile bliske u lječilištu. Valjda smo jedan drugoj neispunjena mogućnost“ (M: 137).

Atopos se ispoljava i kroz strah da bi mogli prepoznati onaj dio identiteta koji pripovjedačica poistovjećuje sa Hatidžom: „Prepoznali bi možda, moje drugo lice, koje je moglo biti stalno moje“. Međutim, prepoznavanje se ne uspostavlja jer je na Hatidžinom mjestu mogla biti i ona sama. Iz istog tog razloga Hatidžu ne prepoznaju ni drugi. „Moglo je biti i njihovo, zato joj dijele sadaku, sretni i zahvalni što ona taj pad podnosi umjesto njih. Nesvjesno“. Ali dok drugi sve to čine nesvjesno, „... ja svjesno i doživljeno. U tome je razlika. Samo je ne prepoznaju“. Ta bojazan uništila

37 Prvo načelo spoznavanja spoznatljivo je u paroli: jedna osoba, jedno tijelo; jedan um. Ono što definira osobu, zahtijeva tijelo, a tijelo (ljudsko tijelo), zahtijeva um. (usp. Damasio 2005). Tako protagonisticu promatramo kroz njeno tjelesno ostvarenje: „Štogod se zbiva u vašem umu, zbiva se u vremenu i prostoru u kojem se vaše tijelo nalazi i onaj dio prostora što ga vaše tijelo zauzima“ (Damasio 2005: 144).

je želju da Hatidži pomogne i da joj se zahvali. „Prošla bih pored nje, bojeći se da neko našu vezu ne otkrije i ne objelodani“ (M: 139).

Kroz roman pripovjedačica iskazuje atopose u vidu transgeneracijske traume iz II svjetskog rata kroz sjećanje na hapšenje brata Bećira i majčinu bol dok sudbinu pokušava prozrijeti gatajući u grah. Nemogućnost prepoznavanja i spoznaje sudbine prazno je mjesto i atopos nedostajanja, boli i smrti koja je konstantni biljeg tijela u ratu: „To prvo je bilo prisutno u meni kao minerali što biljka isiše iz zemlje“ (M: 68). Jedan od načina prepoznavanja jeste i uvođenje motiva iz mitologije, koji se isprepliću sa prezentom donoseći moguću spoznaju:

„U koju god kuću bih ušla, osmatrala sam gdje bi se u njoj mogla skriti zmija. I onda sam postepeno shvatila: Zmija nije zmija, zmija je najdublja tajna što se krije u njedrima kuće. Po toj tajni skrojena je porodica, svi ljudi koji u njoj i sa njom žive. Duboko, u njedrima zakopan, zmija drži tajnu.

Da kažem tajnu svoje kuće? Ne, neću. Neću da se sruši moja kuća i moja porodica. Neka se nasluti. Jer šutnja u porodici i najviše i najbolje govori o tajni. Ona je putokaz omeđene praznine u kojoj se sklupčala ta zmija“ (142).

U mitologiji, religiji i znanosti zmije simboliziraju plodnost, besmrtnost, obnavljanje, liječenje, ali i zlo. Introjekcija identifikovanja se zbiva preko atoposa neizrecivog jer individue se osjećaju decentrirano. Lik zmije „oduvijek je korišten za prikazivanje i najboljeg i najgoreg: stvaranja, obnove i besmrtnosti, ali i dvoličnosti, apsolutnog zla i smrti. Motiv zmije uza se najčešće ne veže pozitivni topos“ (Piskač 2013: 12).

Za Musabegovićevu pisanje podrazumijeva proces kojem prethode snovi, distanca između jave i sna. Sve to slaže se s procesom spoznaje u kantovskom ključu: „... sinteza raznolikosti proizvodi najprije spoznaju, koja je isprva doduše još sirova i nejasna, pa joj je dakle potrebna analiza; ali sinteza je ipak ono što zapravo sabira elemente spoznaje, sjedinjujući ih u određen sadržaj. Ona je dakle ono prvo na što imamo paziti kad hoćemo da sudimo o prvome postanju naše spoznaje“ (...) sinteza uopće i jest jednostavno djelovanje uobrazilje, slijepe premda neophodne funkcije duše, bez koje mi uopće ne bismo imali nikakve spoznaje, ali koje smo samo rijetko kada svjesni“ (Kant 1984: 61). U svemu tome počiva i uvjerljivost i/skaza koji je takav što zbog velikog znanja, što snage vlastitog doživljaja određenih toposa. Rezultat su hipotipotičke topografske slike prizora koji daju osjećaj istovremenog boravka na dva mjesta, ali i mogućnost anagronizisa odnosno **prepoznavanja** naših vlastitih spoznaja o određenom prostoru/mjestu.

3.4. Konceptualna majeutika u romanu *Žene. Glasovi*

Mrzila sam, ustvari, te znakove koje je prepoznavala na putu i diskretno ih naglas čitala.

(Musabegović, *Žene. Glasovi* (ŽG), 2005: 186)

Za razliku od prethodnih romana gdje se spoznaja dešavala između toposa i atoposa, roman *Žene. Glasovi* je cijeli zasnovan na etičkom imperativu izgradnje toposa usred sveopćeg atoposa. Naime, roman *Žene. Glasovi* „karakterizira etički angažman bez ostatka u svjedočenju i osudi zločina, ali ne u ime ideje, kolektiva ili epskog apsolutizma, nego u ime ljudskosti i humanističke misije čovjeka na zemlji“ (Pirić 2010: 248). Strukturno roman je ostvaren kao skup ispovijesti o ratnom trenutku uz povremena vraćanja u prošlost porodice Malić. Naime, Fatimine kćeri, Nizama slikarka i Selma književnica, progovaraju o ratu iz svojih gradova (Mostar i Sarajevo) povezujući svoju uobičajenu percepciju grada s doživljajem atoposa grada u ratu (vidjeti Hadžizukić 2014). Pripovjedačice progovaraju o zlu koje je kontinuirano i koje je (bilo) nužno prepoznati prije nego se ponovi. Način na koji to čine – postavljanjem pitanja, asocijacijama vezanim za nemile događaje, po principu konceptualne majeutike,³⁸ nastoji se razotkriti zlo, a posebno ono zlo koje se ponavlja – ubijanje, klanje, silovanje³⁹. Jedini modus koji se može usprotiviti tom zlu jeste svjedočenje što se simbolički ostvaruje preko čempresa kao mogućeg toposa pamćenja (vidjeti Žujo-Marić 2011), ali samim time i toposa svjedočenja: „Nizama, polahko, neka san u tebe uđe, ne boj se. Ti već umiješ spavati i visit na ovom čempresu“⁴⁰, a to se može postići poistovjećivanjem sa čempresom: „Pusti se i

38 Istraživačka majeutika oblik je sokratovskog obrazovanja koje se temelji na postavljanju pitanja. Svako pitanje otvara novo i dijalog ne dostiže do cilja u smislu kompletnog rješavanja problema, ali se problem dublje razumije. To je zajednička potraga za istinom, za dubljim uvidom. Vještina postavljanja pitanja koja potpomaže porađanju ideja u sugovornikovo glavi (Brun 2007).

39 U eseju „Rat, žena, kultura“ unutar knjige *Naličje historije* Musabegović piše da je u ratu silovanje jedan od popratnih fenomena opće destrukcije. Ono je bilo planirano i dešavalo se „(...) u cilju brisanja drugoga, u cilju etničkog čišćenja, što je samo eufemizam za stvarni genocid“ (1999: 72). Po Musabegovićevoj silovanje je bilo planirano iz dubljih, dalekosežnijih razloga. Naime, strateški cilj neprijatelja bile su žene kao nositeljke kulture i porodici. Neprijatelj koji uništava kulturna dobra jednog naroda kao što su biblioteke, škole, groblja, zna da će žene po uvijek sačuvati nešto od toga. Tako, umjesto biblioteke izgorjele u ratu, one će djecu naučiti prvim pričama i pjesmama, umjesto srušene džamije ili crkve one će ih naučiti molitvama, u srušenim kućama ili u egzilu one će pripremati nacionalna jela. Ali silovanjem „cilj neprijatelja je da uništi, ponizi i zatre žene kao sjemenke jedne kulture i civilizacije“ (1999: 72). Dakle, dubinski razlog silovanja leži u širokom programu genocida i poniženja jednog naroda napadajući njegovo biološko sjeme.

40 Drvo čempresa se u različitim kulturama pojavljuje kao simbol smrti, ali istovremeno besmrtni duše i boli. U staroj Grčkoj su od drveta čempresa pravljeni urne u kojima se čuvao pepo umrlih. I Platnov zakonik je pisan na ploči čempresa (vidjeti Šilić 1990).

zaboravi se... Eto te. Ušla si i stopila se u taj, kako ti kažeš, čarobni protok života iz jednog, mrtvog, u živući što izrasta u nebo⁴¹. Jedino još drvo može pobijediti zlo:

„Tu mudrost samo biljka ima. Sada si već u korijenu. Ne napreži se da analiziraš, pusti da sva osjetiš kako korijen, tona rekli mi smrtnici i sa one i sa ove strane, mrtvu zemlju u živu biljku pretvara. Upij tu tajnu i znaj je, ali je ne analiziraj. Izgubićeš je. Ponijećeš je u svojim rukama kao zaboravljeno sjećanje, i to isto raditi, kao korijen, iz ništa, nepostojećeg, vaditi živi svijet. Znala si da je otvorena ruka na stećcima to. Ta tajna. Nosi je sa sobom i čuvaj. Ali ne reci nikom, šuti, do svijetu koji si stvorila na platnu i papiru. Taj svijet će se blagorodno osmjehnuti tvojoj ruci i prepoznati je kao svoju tajnu nastanka“ (ŽG: 29).

Pored pisanja i kuća se javlja kao utočišni topos, ali i on je urušen:

– „Ali su zidovi ipak mirisali na našu kuću. Na zemlju u koju je postavljen kamen i na sunce koje ju je grijalo i od kojeg se skrivala u krošnjama. (...) I tako ofucana i izmijenjena bila je kuća naša. Šta te dvije riječi znače, to samo beskućnik i izbjeglica znaju. (...) Doticaj sa svojim dijelom zemlje i neba, i bilja, to je kuća i snaga“ (ŽG: 19).

Prepoznavanje se dešava kroz „vanjski znak“ (Boitani 2021: 414) za razliku od dotadašnjih unutarnjih. Vedad Spahić (2016: 105) kult doma u bošnjačkoj književnosti povezuje upravo s Jasminom Musabegović ističući kako njena predstava doma predstavlja „vješto internaliziran u mitopoetski viktimološki (meta)narativ o destrukciji bošnjačkog identitetskog jezgra“. Sinestezijski pobuđene i u sjećanju obnovljene mentalne slike doma i porušene kuće te njima pobuđena emocionalna stanja imaju ulogu kohezivnih sila koje drže na okupu cjelovitost bića u koje autorica (slično kao i u *Skretnicama*) upisuje traumu⁴² i u tom upisivanju atopose zamjenjuje maštom, nadomjestkom onoga što fizički nedostaje. Znanje koje nudi fikcija takvo je da pritom ne podriva ključni topos romana – topos svjedočenja.

⁴¹ Gaston Bachelard u *Poetici prostora* govori o stablu i njegovoj ulozi u književnosti pri čemu ga vidi i kao bitnu sastavnicu pri određivanju identiteta: „(...) stablo je poput pravog bića shvaćeno u svom biću bez granica. Te su granice samo nespretnosti. Protiv tih nespretnih granica, ti trebaš tom stablu podariti svoje obilje slika, hranjenih unutar tvojeg intimnog prostora, 'tog prostora koji svoje biće sadrži u tebi'. Tada će se i stablo i njegov sanjar zajedno smjestiti, rasti našavši mjesto“ (2000: 198).

⁴² Cathy Caruth (1996: 11) definira traumu kao „doživljaj iznenadnog ili katastrofalnog događaja u kojem je odgovor na događaj odgođen, a nekontrolirano se javljaju halucinacije i drugi nametljivi fenomeni“. Izvor traume ne možemo uvijek jednostavno pronaći u nasilnom događaju iz prošlosti, ona se javlja naknadno, baš kao lovac koji nakon lova lovi preživjeloga (ibid.).

4. ZAKLJUČAK

Književni opus Jasmine Musabegović prostor je anagronizma u kojem se profilira pripovjedački duh sublimirajućim naporednim djelovanjem triju silnica: poetsko-esejističkog dara, znanstvene akribičnosti i umijeća mimetičkog projiciranja stvarnosti. Minuciozni opsevatorski dar i bogatstvo imaginacije omogućili su autorici da prepozna socijalne i psihološke topose individualnih i kolektivnih sjećanja, odnosa, snova, halucinacija... Isti toposi i atoposi povezuju eseje i romane: motivi sna, vode, tijesta, pisanja... pojavljuju se konstanto kao i dramatizacija ženskog senzibiliteta, svijest o ljudskoj prolaznosti i zlu i topos zazornosti.

Napravimo provizorij tranzitornih i podudarnih mjesta unutar opusa:

- koncept senzualno-intimističke invokacije a/toposa ženske duše / spoznaja ženskosti;
- teret ne/ugledne porodice (propast begovata);
- neukrotiva ženskost / samopotcjenjivanje;
- topos kolektiva nadređen potčinjenom atoposu individue;
- ustaljeni motivi: sna, vode, jufke, zmije, kuće, čempresa...

Ključni toposi pamćenja i prepoznavanja prikazani su u obliku onih opipljivih kao što su obuća (štikle, cipele), tijesto, zemlja, voda, nebo, drvo ali i apstraktnih kao što su san, strah, halucinacija i sumnja. Prepoznavanje i spoznaja najčešće se dešavaju između toposa i atoposa. Musabegovićeva izgrađuje određene obrasce kojima prilazi detektiranom toposu (predmetu, motivu, mitološkom artefaktu, konkretnom mjestu) dajući mu značenja u idejnim horizontima vlastitog stvaralaštva omeđenim erosom i etosom života.

Prilog: Toposi i atoposi spoznaje u opusu Jasmine Musabegović

djelo			Topos	atopos	spoznaja
<i>a) Snopis</i>			Java	san	spoznaja žene (kćerke, majke)
			cipele/dokoljenice	doživljaji boli	sazrijevanje
			bolnica	bolnički krevet	transfer u druge prostore
			bjelina svijesti	narkoza	stanje košmara
			doživljaj tijela	opredmećenje tijela	priroda (zemlja, voda)
			tijesto / jufka	meso	spoznaja žene
<i>b) Skretnice</i>			tijesto / kruh	čergarska tkanina	sumnja u identitet
			emancipirana žena	ograničenja sredine	jedino izvjesno majčinstvo
			porodično porijeklo	oslabljeni begovat	deprivacija identiteta
			željeznička stanica	tranzicijski identitet	borba za preživljavanje
		<i>c) Most</i>	topos mosta	mladalaštvo	spoznaja, strast
			miran život	rat	borba za život
			materijalni svijet	čulni svijet	samoprepoznavanje
	<i>d) Žene.Glasovi</i>		smrt/život	zmija/čempres	topos pisanja
			unutarnji svijet	topos kuće	spoznaja pripadnosti
			ponavljajući motivi	voda, zemlja, nebo	prediskazivanje zla
			život	bliskost smrti	prolaznost života

IZVORI

1. Musabegović, Jasmina (1977), *Tajna i smisao književnog djela*, Svjetlost, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (1980), *Snopis*, Veselin Masleša, Sarajevo
3. Musabegović, Jasmina (1986), *Skretnice*, Veselin Masleša, Sarajevo
4. Musabegović, Jasmina (1994), *Most*, Bosanska knjiga, Sarajevo
5. Musabegović, Jasmina (1999), *Naličje historije*, OKO, Sarajevo.
6. Musabegović, Jasmina (2005), *Žene. Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA:

1. Aristotel (1983), *O pjesničkom umijeću*, August Cesarec, Zagreb
2. Barthes, Roland (1982), "Atopos, odlomci ljubavnog govora", u: Milan Komnenić (ur.), *Goropadni Eros*, Prosveta, Beograd
3. Bachelard, Gaston (2000), *Poetika prostora*, Ceres, Zagreb
4. Berbić-Imširović, Mirela (2015), "Skretnice Jasmine Musabegović – retorika hetero-povijesti u Povijesti: politika/etika preživljavanja i (ne)moguće kodi-ranje doma", *Knjiženstvo: Časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 5(5), dostupno na: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/skretnice-jasmine-musabegovic-retorika-hetero-povijesti-u-povijesti-politika-etika-preziviljavanja-i-ne-moguce-kodiranje-doma#gsc.tab=0>
5. Boitani, Piero (2021), *Anagnorisis: Scenes and Themes of Recognition and Revelation in Western Literature*, Brill Rodopi, Leiden - Boston
6. Brun, Jean (2007), *Sokrat*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
7. Caruth, Cathy (1996), *Unclaimed Experience; Trauma, Narrative, and History*, Johns Hopkins University Press, London
8. Čedmil, Šilić (1990), *Atlas drveća i grmlja*, Sarajevo, Svjetlost.
9. Damasio, Antonio (2005), *Osjećaj zbivanja. Tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb
10. Džafić, Šeherzada (2015), *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića*, Centar Samouprava, Sarajevo
11. Džafić, Šeherzada (2020), "Narratives to Fight Trauma – Post-Yugoslav Society in the Third Space", u: *Trauma, Generation – Erzählen*, Frank and Timme, Berlin, 455-469.
12. Eco, Umberto (2013), *Inventing the Enemy*, HarperVia, London

13. Felski, Rita (2016), *Namjene književnosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
14. Hadžizukić, Dijana (2014), *Književna Hercegovina*, Dobra knjiga, Sarajevo
15. Kant, Immanuel (1984), *Kritika čistoga uma*, Matica hrvatska, Zagreb
16. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1991), "Romansijer i esejist Jasmina Musabegović", u: *Skretnice*, predgovor, Svjetlost, Sarajevo
17. Kristeva, Julija (1989), *Moći užasa. Ogleđi o zazornosti*, Naprijed, Zagreb
18. Kundera, Milan (1990), *Umjetnost romana*, Svjetlost, Sarajevo
19. Kurtović, Rajla (2015), "Žensko pismo u romanu *Snopis* Jasmine Musabegović", *Post Scriptum*, 4/5, 29-36.
20. MacFarlane, John (2000), "Aristotle's definition of anagnorisis", *American Journal of Philology*, 121, 367-383.
21. Meek, Richard (2009), *Narrating the Visual in Shakespeare*, Ashgate Publishing
22. Miler, John Hillis (1995), *Topografies*, Stanford University Press, United States
23. Oraić-Tolić, Dubravka (1990), *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
24. Preston, Clarie (2007), "Ekphrasis: painting in words", u: Sylvia Adamson (ed.), *Renaissance Figures of Speech*, Cambridge University press
25. Pirić, Alija (2010): *Arheologija teksta*, Dobra knjiga, Sarajevo
26. Piskač, Davor (2013), "Od rajske ptice do snahe guje: Književna životinja", *Vijenac*, 504; dostupno na: <https://www.matica.hr/vijenac/504/karneval-zivotinja-u-knjizevnosti-21908/>
27. Showalter, Elaine (1997), "Towards a Feminist Poetics", u: K. M. Newton (ed.), *Twentieth-century Literary Theory: A Reader*, Macmillian
28. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ - BZK "Preporod", Tuzla
29. Zlatar, Andrea (2004), *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb
30. Žujo-Marić, Lejla (2011), "Čempres kao prostor pamćenja u romanu *Žene Glasovi* Jasmine Musabegović", *Istraživanja*, 6, 157-162.

ANAGRONISM OF TOPOI AND ATOPOI IN THE WORKS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

Few female authors have managed to bring about a gynocritical habitus of recognition like that of Jasmina Musabegović. A woman as a scholar, writer, and interpreter – both in the context of literary criticism and the literary text itself – would be just some of the key determinants of this author's creative biography. The experience of meticulous scholarly effort, poetic-essayistic feminine writing, the skill of deconstructing patriarchal codes, and the profiling and reconstruction of female narrative identities are preoccupations that lead Musabegović towards anachronisms. In her literary-critical work, essayistic oeuvre, in novels – from the first *Snopis* to *Žene. Glasovi* – identities, both authorial and protagonistic, inscribe themselves through certain topoi (typically female cognitive intimate spaces) and atopoi (dreams, the body's aporia, arts, phantasmagoria), reaching textual, and through it, an existential anachronism. Under the hypothesis that women's anachronisms occur precisely through and between topoi and atopoi, the work examines how they manifest and what they reflect. The research leads to the conclusion that the motifs of recognition range from sensual feminine to geographical and historical, woven into their associations subject to previous experiences.

Keywords: topos; atopos; anachronism; abjection; identity; representation of femininity; identity;

Adresa autorice
Author's address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.89

UDK 821.163.4(497.6).09-31 Musabegović J.

Primljeno: 31. 10. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Azra Ičanović

POVIJESNI I SOCIO-KULTURNI ASPEKTI NARATIVNE DE/KONSTRUKCIJE ŽENSKOG IDENTITETA U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

Polazeći od hipoteze da su ratovi XX st. jedan od ključnih faktora kulturne identifikacije na prostoru Bosne i Hercegovine te da kategorija roda uvjetuje distinktivna obilježja kulturnog identiteta unutar jedne zajednice, rad problematizira narativnu konstrukciju ženskog kulturnog identiteta u romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmine Musabegović. Na temelju kulturoloških istraživanja identiteta, radom se ukazuje da se narativna konstrukcija kulturnog pamćenja u romanima Jasmine Musabegović dominantno vezuje za intimu (izgubljenog!) doma i porodičnog života te da je kulturni identitet centralnih ženskih likova dvostruko kodiran: s jedne strane, on je određen patrijarhalnom tradicijom, a s druge strane kolektivnim bosanskohercegovačkim traumama XX stoljeća u čijem prvom planu se nalaze ratovi kao ključni faktori kulturno-identitetske de(kon)strukcije.

Ključne riječi: kulturni identitet; kulturno pamćenje; poetika svjedočenja; ženska književnost

UVOD

Temeljno uvjetovana (povijesnom) stvarnošću socio-kulturnog prostora u kojem nastaje, bosanskohercegovačka književnost jednim svojim značajnim dijelom ostvaruje se kao medij narativne reprezentacije povijesti Bosne i Hercegovine obilježene višestrukim traumama i specifičnom socio-kulturnom fizionomijom koju, osim kulturno-identitetske perifernosti spram velikih kulturno-civilizacijskih sistema

(Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada...), obilježava i „neprevaziden i nereflektiran model epske patrijarhalne tradicije u tri nacionalne varijante” (Mornjak-Bamburać 2001: 37). Samim time, bosanskohercegovačka književnost (p)ostaje i alternativnim prostorom narativnog uobličanja kulturnog pamćenja (Assmann 2005), što nam, u konačnici, omogućuje (ne)posredno iščitavanje povijesnog procesa de/konstrukcije, re/definiranja i potvrđivanja bosanskohercegovačkog (multi)kulturnog identiteta ili, pak, pojedin(ačn)ih identiteta njegovih mikrokulturnih sastavnica.

U tom smislu, a u kontekstu dosadašnjih istraživanja uloge i značaja književnosti u procesu kulturnih identifikacija na tlu Bosne i Hercegovine te razmatranja procesa narativne konstrukcije kulturnog pamćenja unutar kojeg se utvrđuju i definiraju bosanskohercegovački kulturni identiteti, evidentnim postaje svojevrsno privilegiranje falo(go)centrične vizije prošlosti pri čemu se proces(i) narativne kulturne identifikacije interpretiraju i opisuju slijedom i preko narativne konstrukcije i definiranja kulturnog identiteta muških likova što je djelomično i opravdano s obzirom na njihovo direktno i aktivno učešće u ključnim momentima (velikim pričama) povijesti kao što su ratovi, osvajanja, socio-kulturna te politička previranja i promjene, a koji određuju tok i usmjerenje (narativne) kulturne identifikacije. Žensko povijesno i socio-kulturno iskustvo i povijesni proces(i) konstrukcije ženskog kulturnog identiteta u bosanskohercegovačkoj književnosti interpretiraju se, pritom, ili posredno (dakle, kroz interpretaciju narativne kulturne identifikacije muških članova zajednice) ili pak u okviru njene socio-kulturne pozicioniranosti unutar tradicionalno patrijarhalne (androcentrične) sredine koja postoji kroz etničke i klasne diferencijacije. U oba slučaja, dakle, proces(i) kulturne identifikacije ženskih likova bosanskohercegovačke književnosti dominantno se analiziraju, interpretiraju i opisuju u kontekstu njihove kulturno-identitetske suprotstavljenosti muškim likovima pri čemu se, izuzev klasnih i(li) etničkih diferencijacija, nerijetko zanemaruju drugi povijesni i socio-kulturni aspekti (narativne) konstrukcije i definiranja identiteta bosanskohercegovačkih žena koje (ne)svjesno bivaju situirane van konteksta bosanskohercegovačkih povijesnih i socio-kulturnih (ne)prilika kao ključnih determinanti kulturnih identifikacija.

Međutim, ukoliko krenemo od teze da se tradicija ostvaruje kao jedna od primarnih “ženskih zadaća” (Morley 2005) pri čemu žene (p)ostaju čuvari(ce) kulturnog identiteta naročito u vremenima kad je on u svojoj opstojnosti ugrožen, pitanje ženskog iskustva povijesti, tj. narativne konstrukcije ženskog kulturnog pamćenja i ženskog kulturnog identiteta reprezentiranog i uobličanog u ženskoj književnosti Bosne i Hercegovine javlja se kao jedno od ključnih pitanja

za razumijevanje složenosti i kompleksnosti bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta uopće i(li) kulturnog identiteta njegovih pojedin(ačn)ih sastavnica. Ne zanemarujući uticaj rodnih diferencijacija, nužno je, u tom smislu, narativnu kulturnu identifikaciju ženskih likova u ženskoj književnosti Bosne i Hercegovine smjestiti u kontekst (reprezentiranih) povijesnih i socio-kulturnih zbivanja i utvrditi ključne tačke narativne de/konstrukcije i re/definiranja ženskog kulturnog identiteta. Slijedom toga, ovaj rad, polazeći od hipoteze da se traume XX st. ostvaruju kao ključne determinante kulturnih identifikacija na prostoru Bosne i Hercegovine te da kategorija roda uvjetuje distinktivna obilježja kulturnog identiteta unutar jedne socio-kulturne zajednice, problematizira narativnu konstrukciju ženskog kulturnog identiteta u romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmine Musabegović koji stoje u funkciji reprezentacije egzistencijalne, moralne, etičke, ali i kulturno-identitetske drame bosanskohercegovačke/bošnjačke žene bačene u vrtlog apokalipse Drugog svjetskog rata (*Skretnice*) i posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini (*Žene. Glasovi*). Cilj rada jeste da na temelju kulturoloških istraživanja identiteta ukaže na ključne odrednice narativne konstrukcije kulturnog pamćenja u ženskoj književnosti Bosne i Hercegovine te da, definirajući povijesne i socio-kulturne aspekte kulturne identifikacije ženskih likova u romanima Jasmine Musabegović, istu stavi u kontekst konstrukcije, utvrđivanja i potvrđivanja bosanskohercegovačkih kulturnih identiteta.

ŽENSKA VIZIJA PROŠLOSTI – NARATIVNA KONSTRUKCIJA KULTURNOG SJEĆANJA U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

Orijentirana na žensko iskustvo povijesti i socio-kulturnu pozicioniranost žene unutar i spram nje, Jasmina Musabegović romanima *Skretnice* (1985), *Most* (1994) i *Žene. Glasovi* (2005) ispisuje bosanskohercegovačku historiju od Drugog svjetskog rata do agresije na Bosnu i Hercegovinu s početka 90-ih godina XX stoljeća, gradeći pritom svojevrsnu trilogiju o (po)ratnom životu i stradanju porodice Fatime Malić. U kontekstu kulturološkog istraživanja narativne de/konstrukcije kulturnog identiteta bosanskohercegovačke žene ili, konkretnije, Bošnjakinje, od krucijalnog značaja jesu romani *Skretnice* i *Žene. Glasovi* koji, tematizirajući apokalipsu dvaju ratova, ukazuju ne samo na moralni sunovrat zločin(a)ca nego, također, i na sveopće razaranja i kataklizmu *unutrašnjeg tijela* čovjeka (Bakhtin 1991), što nam, u konačnici, omogućuje iščitavanje narativne de(kon)strukcije i re/definiranja kulturnog identiteta

ne samo dvaju centralnih ženskih likova romana (Fatime i Nizame) nego i drugih likova čiji se identiteti (također određeni stradanjima) konstruiraju i definiraju posredno, kroz vizuru glavnih junakinja.

Postavljajući u središte priče ženske likove kroz čiju se svijest prelamaju ova dva ključna (po definiciji traumatska) momenta bosanskohercegovačke prošlosti koji će temeljno odrediti socijalni, državno-pravni, političko-ideološki, ali i kulturni (samim time i kulturno-identitetski) život Bosne i Hercegovine u XX stoljeću, Jasmina Musabegović falo(g)ocentričnoj slici svijeta suprotstavlja žensku viziju ovog dijela bosanskohercegovačke povijesti. Autorica, kako ističe Azra Verlašević (2010/2011: 42), „sudbinu žene izdvaja sa mape općedruštvenih napetosti i smješta je u ‘zaklon’ ritualne svakodnevnice” unutar koje se ona kulturno-identitetski (samo)određuje slijedom familijarno-hereditarne matrice, ostvarujući se kroz socio-kulturnu ulogu supruge, majke, sestre i(li) kćerke. Međutim, općedruštvene napetosti te socio-kulturna previranja i ratovi, koji će obilježiti XX stoljeće, bivaju infiltrirani u domen porodičnog života i doma te se, u tački prožimanja individualnog i kolektivnog iskustva povijesti, gradi specifičan model kulturnog pamćenja obilježen, s jedne strane, izrazitim (ženskim/majčinskim) senzibilitetom, a, s druge, izuzetnom racionalnošću proisteklom iz povijesno generirane svijesti o vlastitom kulturnom identitetu i svojevrsnom *prokletstvu* socio-kulturne zajednice koja generacijama očekuje *bolja vremena*:

„Ovaj je narod naučio da trpi i da skriva svoju nesretnu zvijezdu, svoju sudbinu. Zadrhtala sam jednom na rečenicu da svaka generacija Jevreja misli da je posljednja. A mi, mi mislimo u svakoj generaciji da smo posljednji koga će nastojati istrijebiti, da se s nama oslobađa i prestaje to prokletstvo, ili mislimo odnosno pribojavamo se da će odnekud, kako bi tetka rekla, obihuzuriti nož.“ (Musabegović 2005: 144)

Sukladno tome, možemo reći da se narativna konstrukcija kulturnog pamćenja u romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* raslojava na dvije razine. S jedne strane, narativno kulturno pamćenje vezuje se za sudbinu i poziciju žene unutar okvira tradicionalne (bošnjačke) porodice pri čemu kroz dvije generacije žena porodice Malić (Fatime i Nizame) možemo pratiti povijesni proces socio-kulturnog sazrijevanja i emancipacije bosanskohercegovačke/bošnjačke žene. U tom smislu, prikazujući period Drugog svjetskog rata i njegove manifestacije u intimnoj i javnoj sferi bosanskohercegovačkog života, u fokusu romana *Skretnice* nalazi se Fatimino (ne)saživljavanje s tradicionalnim (androcentričnim) socio-kulturnim obrascima. Fatima biva rastrgana između vlastitog (begovskog) porijekla, društvenih očekivanja,

sredine i vremena kojima (ne) pripada i pozicije u kojoj se (ne) pronalazi te, napose, vlastitih mogućnosti i htijenja. Musabegović, dakle, kroz lik i životnu svakodnevnicu Fatime Malić konstruira model ženskog kulturnog pamćenja prevashodno vezanog i određenog prostorom i simbolikom doma te familijarno-hereditarnim i socio-kulturnim ulogama koje Fatima zauzima i na osnovu kojih se (samo)identificira. Ona se, u tom smislu, ostvaruje kao zaštitnica i čuvarica doma i porodice, posredno, dakle, i njena patrijarhalnog ustrojstva, ali i begovskog digniteta u vremenima propadanja i siromašenja begovata:

„Znala je da će u sitnicama provjeravati je li baš begove loze. Ne samo po načinu njegovanja kuće, smisla za ljepotu i udobnost, po komplikovanim vezovima i starinskim dijelovima nakita. Ona će govoriti s prirodnom uzdržanošću i mirnoćom, dostojanstvom koje izbija ne samo u držanju već i u načinu odmjerenog i staloznog mišljenja, što su one u uezvijernosti duhovnog propadanja sa raskalašenim muževima izgubile. To će biti onaj tihi udarac koji će prepoznati kao izgubljeni vlastito korijenje.“ (Musabegović 1999: 43)

Nasuprot Fatimi stoji njena kćerka, slikarica Nizama, centralni lik i pripovjedna instanca romana *Žene. Glasovi*. Potvrđujući socio-kulturno sazrijevanje i emancipaciju bosanskohercegovačke/bošnjačke žene, oslobođena okova tradicionalizma, ona razbija rodne (i klasne) kulturno-identitetske stereotipizacije. U tom smislu kulturno pamćenje koje nosi Nizama, a koje uobličuje i definira njen kulturni identitet, ne vezuje se za obrasce patrijarhata, čak ni u (u tolikoj mjeri) za prostor doma i porodice nego za traumu rata kao ključnog identifikacionog faktora bosanskohercegovačke (naročito bošnjačke) kulturne zajednice. Prekidajući (naslijeđeni) zavjet šutnje i ukazujući na sveopću destruktivnost rata koja, u kontekstu kulturne identifikacije, podrazumijeva ne samo kulturno-identitetska suprotstavljanja i potvrđivanja nego i kulturno-identitetsko redefiniranje, Nizama kalemom i snajperom puca u nebo i zaziva pretke u potrazi za spasom i čvrstim uporištem identiteta koje se urušava pred bestijalnom ratnom stvarnošću.

S druge strane romani *Skretnice* i *Žene. Glasovi* oslikavaju transgeneracijsku kumulaciju traume Bošnjaka (Moranjak-Bamburać 2006). Naime, vezujući se za traumatska dešavanja Drugog svjetskog rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu s početka 90-ih godina XX st., narativno kulturno sjećanje, iako još uvijek, naročito u *Skretnicama*, usredotočeno na život i sudbinu porodice Malić, obrazuje se oko ključnog motiva egzistencijalne i kulturno-identitetske ugroženosti bošnjačke zajednice i bošnjačkog identiteta u vrtlogu (političko-ideološkim mijenama, ratovima te etno-konfesionalnom netrpeljivošću deformirane) povijesti. Potvrđujući da kod

*malih naroda*¹ koji se “kroz čitavu svoju povijest bore samo za svoj opstanak – ne samo protiv eksterminacije u ratu nego i protiv asimilacije u miru – rat dobija značenje velikog, možda najvećeg kulturnog događaja” (Vlaisavljević 2007: 61), koji će temeljno odrediti percepciju stvarnosti, proces(e) kulturno-identitetskog (samo)određenja te, napose, odnos prema neprijateljskom *drugom*, Fatimina, u prvi mah stereotipno prihvaćena, primjedba Dženeti: „Misliš da bi oni tebe krili? Prva prilika, pod nož će nas, ovi isti što ih čuvamo. Turke na buljuke, draga moja, znaš ti to?“ (Musabegović 1999: 176), obistinjena već u samim *Skretnicama* kada su joj djevera zaklali četnici, ukazuje da rat donosi duboke uvide u stvarnost i odnose unutar nje “koji se ne smiju više nikada previdjeti i izgubiti, a koji ostavljaju duboke tragove u kulturnoj svijesti nekog naroda” (Vlaisavljević 2007: 65), postajući primarnim ishodištem njihova kulturnog identiteta.

„Svijet je”, prelomljen kroz Fatiminu svijest, u *Skretnicama* „postao veliko prerezano grlo čovjeka” (Musabegović 1999: 221). Klanje, kao krajnji čin de-humanizacije i sakaćenja žrtve te krajnja tačka rušenja ljudskog digniteta, postat će sastavni dio bošnjačke kulture pamćenja. To će se, između ostalog, potvrditi i romanom *Žene. Glasovi* u kojem se usmrćenje metkom percipira kao milosrđe u funkciji očuvanja dostojanstva čovjeka postavljajući se, kojeg li cinizma, kao *zalog* budućeg mirnodopskog (su)života:

„Dok sam plakala, rekao je: ‘Ne plači, moglo je biti i gore.’

- Šta je moglo biti gore, pobogu?

- Mogli su ga zaklati.

Ušutjela sam. I jesu. To je gore. Ali ta istina postoji i u glavama njih koji kolju, i nas koji smo klani. To nam je zajedničko, eto. Na tome, zar, treba poslije rata da počnemo život i mi i oni.“

(Musabegović 2005: 59-60)

Suprotstavljajući se monumentalističkom konceptu povijesti i herojskoj paradigmi proistekloj iz usmene epske tradicije i linije folklornog (epski kodiranog) romantizma, Jasmina Musabegović narativno uobličeno kulturno pamćenje upotpunjuje verističkim slikama zlostavljanja, progona, ubijanja, silovanja i klanja unutar kojih se odvija ne samo egzistencijalna već i emocionalna, psihološka, moralna i etička drama protagonist(ic)a. Pri tome, a s obzirom da se „kultura sjećanja, kao osnova konstrukcije kulturnog identiteta zasniva i biva određena doživljajnim aspektom

1 Pojam *mali narod* Vlaisavljević (2007) upotrebljava u doslovnom smislu fizičke veličine, tj. brojnosti njegovih pripadnika i opsega teritorije. To, međutim, kako ističe, ne podrazumijeva i *malu kulturu* što, između ostalih, potvrđuju upravo kulture balkanskih naroda.

povijesti zajednice koja je ustoličuje” (Ičanović 2022: 206), u romanima Jasmine Musabegović, a naročito u romanu *Žene. Glasovi*, događaj, kao osnova naracije, gotovo u potpunosti biva potisnut doživljajnim aspektom istog pri čemu fabula, shvaćena kao slijed događaja u hronološkom nizu, ostaje u sjeni emocionalno-psihološkog osvješćivanja transgeneracijske traume.

Drugi svjetski rat i agresija na Bosnu i Hercegovinu s kraja XX stoljeća ključni su momenti bosanskohercegovačkog i unutar njega posebno bošnjačkog kulturnog pamćenja na osnovu kojega se definira i konstruira identitet (najmanje) triju mikrokulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture. Sagledavajući svijet kroz optiku socio-kulturno marginalizirane bošnjačke žene, Jasmina Musabegović čitalačkom auditoriju nudi uvid u kulturno-identitetsko re/definiranje žene Bošnjakinje kroz čiji se život i sudbinu prelama tragika i povijesna de(kon)strukcija kulturnog identiteta Bošnjaka uopće.

ŽENSKI KULTURNI IDENTITET U VIHORU BOSANSKOHERCEGOVAČKE POVIJESTI

Kroz romane *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmina Musabegović oslikala je kulturno-identitetski profil bosanskohercegovačke/bošnjačke žene koji, u vrtlogu povijesti i (ne)saživljavanja sa tradicionalnim (patrijarhalnim) socio-kulturnim obrascima, podliježe kontinuiranim transformacijama. Sukladno tome, a s obzirom da oba romana, usprkos vremenskoj distanci romanesknih zbivanja, reprezentiraju razdoblja povijesnih i socio-kulturnih kriza čije ključne odrednice postaju dijelom sjećanja i kulturnog identiteta svih mikrokulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture, *Skretnice* i *Žene. Glasovi* omogućuju kulturološko čitanje povijesnog procesa de/konstrukcije, utvrđivanja i re/definiranja ženskog identiteta u Bosni i Hercegovini na sinhronijskoj i dijahronijskoj razini. Smješteni u kontekst (pred)ratnih dešavanja koja, ostavljajući neizbrisiv trag na kolektivnu svijest, identiteti i Fatime i Nizame podliježu fundamentalnom i neopozivom redefiniranju u vremenu i kroz vrijeme.

Kulturni identitet se, tvrdi Hall (2001: 219), konstruira, utvrđuje i definira „kroz razlike, a ne izvan njih (...) u odnosu prema onome što ono nije, prema onome što mu nedostaje, prema onome što se naziva konstitutivna izvanjskost”. On se razvija i određuje u odnosu spram onoga koji se percipira kao kulturno-identitetski Drugi. U tom smislu, identiteti Fatime i Nizame konfiguiraju se nizom odnosa koje one uspostavljaju s drugim identitetima vlastite i *tude* kulturne zajednice pri čemu se u

poziciju ključnih faktora kulturno-identitetskog definiranja postavljaju rodno i etno-nacionalno definirane opozicije. To možda najočitije postaje u (samo)određenju Fatime u romanu *Skretnice* čiji se identitet dominantno oblikuje u odnosu spram *muškog Drugog*. Naime, dok je Nizama oslobođena okova patrijarhata i tradicije, Fatima je tradicionalno shvaćena kao stub i mjera porodice i doma, čuvarica tradicije i garant kolektivnog identiteta kao kulturnih ekvivalenata biološke reprodukcije (Morley 2005). U skladu s tim, zatvoreni krug tradicionalne (patrijarhalno ustrojene) bošnjačke porodice i prostor doma kao kolijevke identiteta postaju ključne odrednice identifikacije:

„Tanana ljubav i smisao za kuću, porodicu i muža, za ostvareno ognjište držali su je u poletu i zadovoljstvu. Nije voljela ove pregrijane kuhinje, tijesne i pune mirisa od kuhanja, ali će ih kasnije, rađajući po njima usred zime, u sjećanjima voljeti kao svoje jedino životno jezgro gdje su se sve promjene odvijale i odigravale. Shvatiće da su one bile sjeme njenog življenja.“
(Musabegović 1999: 30)

Usprkos tome što je njeno djelovanje ograničeno i zatvoreno u intimnu sferu porodičnog života i doma, Fatima, ispoljavajući izuzetno strpljenje, mudrost i promišljenost, suptilno usmjerava stavove i/li postupke muških likova romana, prevashodno supruga Nezira, čime indirektno ulazi u javnu sferu, djelujući, pritom, na njeno oblikovanje. Svjesna snage i značaja žene za (o)čuvanje porodičnog jedinstva, ona se, nerijetko, izdiže iz strogog ustroja tradicionalne porodice, zauzimajući autoritativnu poziciju nad njenim muškim članovima:

„Nije se on s tobom vjenčao, već sa mnom. Ovo je – i rukom mahnu po kući i imaginarno po djeci – moj i njegov život. I sa mnom ima da rješava sve. Ne tebi da ide. Zna on gdje je mehko, pa tamo i udara. To je nizak potez, nizak. A ti, ti si ga primio.“ (Musabegović 1999: 100)

Rodno određene familijarno-hereditarne i socio-kulturne uloge koje iziskuju skrušenost, poniznost i poslušnost muškim članovima zajednice, bivaju narušene u vremenu egzistencijalne krize. Rat je ušao u sve sfere privatnog i javnog života uvjetujući fundamentalnu dekonstrukciju i redefiniranje identiteta svih članova bosanskohercegovačke zajednice, samim time i žene, koja se, i dalje zadržavajući svoju primarnu zadaću *hraniteljice, čuvarice i odgajateljice nacije* što postaje očito u scenama kada dopušta djeci posvjedočenje zločina kako bi *zapamtili* i spram njega se identificirali, postupno oslobađa patrijarhalno utemeljenog identifikacionog koda.

Razorna moć rata uvjetuje fundamentalnu i neopozivu dekonstrukciju i redefiniranje ženskog identiteta koji svojom senzibilnošću doživljava svaku (žensku)

bol kao svoju: „Žene gube rat, muškarci (ga) preživljavaju” (Musabegović 1999: 218), ponavlja glavna junakinja *Skretnica*, da bi ova izjava bila ovjerena povijesnom zbiljom i njenom literarizacijom u romanu *Žene. Glasovi*.

Ističući da se svijest o kulturno-identitetskoj dekonstrukciji dešava poslije, u procesu mirnodopskog osvješćivanja traume, Jasmina Musabegović poredi ratno rastakanje identiteta s porodom koji, kao događaj „izlučivanja najbitnijeg iz tebe” (Musabegović 2005: 124) što će i samo nositi dio tebe, predstavlja jedan od ključnih momenata (kulturne) identifikacije žene, i tako ukazuje da trauma rata, kao ključni identifikacioni faktor, uvjetuje potpuni redizajn identiteta:

„A kakav ćeš biti kada preživiš, to ti ne znaš. Tvoja bol i stradanje izrodit će novo tijelo s kojim ćeš se i u koje ćeš izlučiti najveći dio sebe. A i ta bol, kada se zaokruži i postane živa ličnost s kojom živiš, postaće najintimniji neznamac. Kao i vlastito dijete. Oboje su se izlučili iz tebe i nose dalje tvoj najdublji i najdragocijeniji dio (...) oni neće vidjeti da si ti raspolučena. Izdvojena. Zauvijek prosječna nadvoje. Taj novi dio tebe važniji je od tebe, intenivniji i značajniji.“
(Musabegović 2005: 124)

Kao najveći kulturni događaj (Vlaisavljević 2007) rat zahvata sve pore života kulturne zajednice. On „nikada nije naprosto vojna stvar” već djeluje na sve članove zajednice i sve aspekte njihova (po)ratnog života obrazujući specifičan kulturni kontekst pri čemu trauma rata „ukazuje da ništa ne smije ‘ispasti’ iz takvog okvira, nijedan doživljaj ma kako bio surov i ‘neljudski’” (Vlaisavljević 2007: 65). U tom smislu, egzistencijalna drama i imperativ preživljavanja u apokaliptičnoj ratnoj zbilji urušavaju ključne stubove: dom, porodicu, ženstvenost, naciju. Gubitak identiteta postaje, sukladno tome, sredstvo preživljavanja. Naime, dok se u *Skretnicama* emocionalno, psihološko, moralno i etičko uniženje bošnjačke žene dominantno manifestiralo kroz propadanje njenog vanjskog tijela, u romanu *Žene. Glasovi* ono zahvata sve pore unutarnjeg tijela i elementarnosti na kojima ono počiva, pa tako i iskonski majčin strah za život djeteta. „Ja, majka”, reći će Safija Zemlja, „sam hrlila za svojim dahom, a nisam čula da je prestao dah moga djeteta” (Musabegović 2005: 64).

Potvrđujući da je proces povijesne de/konstrukcije i re/definiranja bosanskohercegovačkog, a naročito bošnjačkog, kulturnog identiteta praćen kulturno-identitetskim traumama (Spahić 2016), tragiku emocionalnog i identitetskog propadanja bošnjačke žene u romanu *Žene. Glasovi* Musabegović intenzivira verističkim opisima gubitka (ubijanja) djeteta, silovanja i (od strane *četnika* prisiljenog) incesta kao krajnjih oblika destrukcije ženskog digniteta. Zlo je u ovom

ratu kulminiralo, a u toj tragici ratnog postojanja i u boli kolektivnog gubitka, žrtve se ujedinjuju u jedan zajednički vrisak:

„Kako će neko ko nije ovo iskusio razumjeti? Neka zamisli, ne kako njega čereče, već dijete mu, komad po komad, kako gradove čereče, tako i ljude, komad po komad. Na tvoje oči, a ti bespomoćan, ništa ne možeš. I ta vrišteća bespomoćnost iz koje se rađa strah nemoći i neakcije.“
(Musabegović 2005: 51)

U ratnom vremenu vrisak i bol postaju ključnim znacima identifikacije i prepoznavanja Bošnjaka. Kao dio njihova kulturnog pamćenja oni postaju sastavnim dijelom i njihova kulturnog identiteta – razlikovna jedinica koja ih distancira od neprijateljskog *Drugog* koji se nalazi ne izvan već unutar *rastrgane* bosanskohercegovačke makrokulturne zajednice. Stoga ne čudi da narativno sjećanje vezano za Drugi svjetski rat i agresiju na Bosnu i Hercegovinu 90-ih godina XX stoljeća u djelu Jasmine Musabegović ne želi više potiskivati kamene spoticanja između triju mikrokulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture:

„Ja sam dugo mislila šta stoji iza riječi Bosanca? Geografski, to bi mogle biti zelene šume, modre i prozirne rijeke, kulturološki – mostovi kao spoj dva svijeta, dvije civilizacije, u onoj profanoj i istrošenoj upotrebi, a sada znam da nije ništa od toga. Jer, nije tačno da je prethodna generacija istjerala mogućnost ponovne žrtve (...) Iza svake naše riječi stoji prošli i svim snagama potisnuti genocid.“ (Musabegović 2005: 164-165)

U tom smislu, iako otvara pitanje (ne)mogućnosti postojanja i (ne)postojanosti bosanskog (multi)kulturnog identiteta, romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmina Musabegović, reprezentirajući traumu rata, implicira nužnost njegove reevaluacije.

ZAKLJUČAK

Romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* Jasmina Musabegović zasijeca u dva ključna povijesna i socio-kulturna momenta Bosne i Hercegovine XX stoljeću koja su temeljno odredila proces kulturne identifikacije na ovom prostoru. U tom smislu Drugi svjetski rat i agresija na Bosnu i Hercegovinu s početka 90-ih godina XX stoljeća, predstavljajući kolektivne kulturne traume, ukazuju se kao određena mjesta bosanskohercegovačke i, unutar nje naročito bošnjačke kulture sjećanja postajući determinantnim faktorima kulturno-identitetske de/konstrukcije i re/definiranja. U kontekstu bosanskohercegovačke ratne povijesti Musabegović izdvaja likove bo-

šnjačkih žena kroz čiju se svijest prelamaju ratna stradanja. Pritom ona, prateći život i sudbinu dvije generacije žena porodice Malić, slijedi trag narativne de/konstrukcije, utvrđivanja i re/definiranja kulturnog identiteta potvrđujući njegovu dvostruku kodiranost: s jedne strane, kulturni identitet bosanskohercegovačke/bošnjačke žene određen je patrijarhalnom (androcentričnom) tradicijom i familijarno-hereditarnim okolnostima što će, naravno, rezultirati kulturno-identitetskim (rodnim) diferencijacijama unutar jedne socio-kulturne zajednice, a s druge strane kolektivnim bosanskohercegovačkim traumama XX stoljeća u čijem prvom planu su ratovi kao događaji ključni za identifikaciju bosanskohercegovačke/bošnjačke multikulturne zajednice. Slijedom toga možemo zaključiti da je Jasmina Musabegović romanima *Skretnice* i *Žene. Glasovi* narativno zahvatila povijesni proces de/konstrukcije i re/definiranja identiteta bosanskohercegovačke žene u XX stoljeću istovremeno ga situirajući u kontekst transgeneracijskog prijenosa traume, pri čemu se žena, u svojoj primarnoj ulozi *hraniteljice* i *odgajateljice*, ostvaruje i potvrđuje kao *čuvarica* kulturnog pamćenja, a, samim time, i identiteta cjelokupne zajednice.

IZVORI

1. Musabegović, Jasmina (1999), *Skretnice*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (2005), *Žene. Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica
2. Bakhtin, Mikhail (1991), *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Aleksandar Badnjarević (prev.), Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad
3. Džafić, Šeherzada (2015), *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo
4. Hall, Stuart (2001), "Kome treba identitet?", S. Veljković (prev.), *Reč - Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, 64/10, 215-233.
5. Ičanović, Azra (2022), "Bosanskohercegovačka književnost kao prostor de/konstrukcije kulturnog identiteta", *SaZnanje*, 3, 206-214.
6. Morley, David (2005), "Rod doma", *Treća*, 1-2 (VII), 140-168.
7. Moranjak-Bamburać, Nirman (2001/2002), "Bosanski duh prošlosti i aveti postmodernizma", *Razlika/Différance*, 2, 31-49
8. Nora, Pierre (2007), "Između sjećanja i povijesti", Milena Ostojić, Ana Irena Hudl (prev.), *Diskrepancija*, 8(12), 135-165.
9. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
10. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse - studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
11. Verlašević, Azra (2010-2011), "Poetičke (ne)određenosti bosanskohercegovačkog ženskog romana", *Post Scriptum: Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, 1, 39-47
12. Vlasisavljević, Ugo (2007), *Rat kao najveći kulturni događaj: ka semiotici etnonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo

HISTORICAL AND SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF THE NARRATIVE DE/CONSTRUCTION OF FEMALE IDENTITY IN THE NOVELS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

Starting from the hypothesis that the wars of the 20th century are realized as key factors of cultural identification on the territory of Bosnia and Herzegovina and that the category of gender conditions distinctive features of cultural identity within a cultural community, the paper problematizes the narrative construction of female cultural identity in the novels *Skretnice* and *Žene. Glasovi* of Jasmina Musabegović. Based on cultural research on identity issues, the work shows that the narrative construction of cultural memory in Jasmine Musabegović's novels is dominantly linked to the intimacy of the (lost!) home and family life and that the cultural identity of the central female characters is doubly coded: on the one hand, it is determined by the patriarchal tradition, and, on the other hand, by the collective traumas of Bosnia and Herzegovina in the 20th century, in the foreground of which there are wars as key factors of cultural-identity de(con)struction.

Keywords: cultural identity; cultural memory; poetics of testimony; women's literature

Adresa autorice
Author's address

Azra Ičanović
samostalna istraživačica, Bosanska Krupa
azra.becirevic91@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.103

UDK 821.163.4(497.6).09-31 Musabegović J.

Primljeno: 06. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Indira Durmić

ŽENE NA RASKRIŽJU SVJETOVA: RODNE DINAMIKE I STRATEGIJE U ROMANIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

Rad propituje različite aspekte života žena na “raskrižju svjetova” istražujući kompleksne dimenzije njihovog iskustva, identiteta i uloge u različitim društvenim, kulturnim i geopolitičkim kontekstima. Analiza rodničkih implikacija često uključuje kombinaciju različitih teorijskih pristupa kako bi se dobilo što potpunije razumijevanje načina na koje društvo oblikuje i reflektuje rodne uloge i identitete. U romanima Jasmine Musabegović *Skretnice* (1986), *Most* (1994) i *Žene. Glasovi.* (2005) sa dispozicije suvremene feminističke epistemologije (re)interpretiramo poziciju žene kao one koja je u odnosu (sa nekim), a ne isključivo u socijalno konstruisanoj ulozi objekta. Promišljajući u analiziranim romanima žensko iskustvo, rodne dinamike i rodno određena pitanja kroz prizmu različitih feminističkih perspektiva i feminističkih teorijskih praksi došlo se do spoznaje da su žene i u tradicionalnim društvima razvile različite strategije koje su omogućile preživljavanje, prilagodbu i djelomično suočavanje s ograničenjima patrijarhalnih struktura. Ove su strategije bile različite ovisno o kulturi, vremenskom razdoblju i društvenom kontekstu.

Ključne riječi: roman; rod; tradicija; identitet; rat

1. UVOD

Književnost je oduvijek bila prostor istraživanja ljudske psihe, sukoba, moralnih dilema i složenosti ljudskog društva. Pružala je uvid u različite perspektive i poticala razmišljanje o ljudskoj prirodi. Romani Jasmine Musabegović, kojima ćemo se ovdje baviti *Skretnice* (1986), *Most* (1994), *Žene. Glasovi* (2005) kao svoju središnju temu imaju *žensko iskustvo* ispričano iz perspektive žene/djevojčice, žene/majke, žene/supruge, žene/ratnice. Kroz intertekstualnu dekonstrukciju autorica pažljivo ugrađuje reference na klasične književne tekstove kako bi izazvala i reinterpretirala tradicionalne koncepte rodnosti. Likovi se oblikuju kroz sraz s rodnim stereotipima, stvarajući kompleksne i višeslojne prikaze rodnih identiteta, nerijetko subverzivne ženske likove koji nisu u skladu s tradicionalnim rodnim očekivanjima.

Takav lik je Fatima, protagonistkinja romana *Skretnice*, koja bez oklijevanja izražava svoje mišljenje, ponosna je i temperamentna, tolerantna, energična i hrabra, naravna i iracionalna. Kao Fatimina ekstenzija u romanu pojavljuje se Dženeta, drugi ženski lik, neustrašiva žena koja ne pokazuje strah ni pred najvećim problemima i uvijek pronalazeći način kako se suočiti sa izazovima.

Mnogo je elemenata u prilog tome da se roman *Most* čita kao produžetak ili nastavak romana *Skretnice*. U *Mostu* oslobođenje od nametnutog patrijarhalnog obrasca i trauma koje su posljedica rata, frustrirajućih poslijeratnih iskustava te ponavljanja začaranog kruga ustaljenih spolno-rodnih uloga, ne postiže se isključivo prepoznavanjem, već i pomoću zaborava. Pišući o sjećanjima na djetinjstvo u periodu poslije II svjetskog rata Musabegovićeva ispisuje novopovijesnu prozu koja naglašava žensku perspektivu kroz prikaz intimnih i privatnih iskustava žena, posežući za sinestezijskim poticanjem čula, iz perspektive jedne djevojčice koja se nalazi na raskrižju između života i smrti, između sna i jave, između žudnje i sprege.

Žene. Glasovi je posljednji roman ove romaneskne trilogije. Glas Jasmine Musabegović tehnikom unutarnjeg monologa stvara intimnu perspektivu, a rezultat je jedinstvena ratna priča koja se otkriva iznutra. U ovome romanu glas autorice je depersonaliziran i raspršen među svim ženskim glasovima, stvarajući polifoniju koja ovaploćuje teorijski model Mihaila Bahtina. Polifonična struktura obogaćuje naraciju raznolikim perspektivama i govorima, pridonoseći kompleksnosti prikaza ratnih iskustava žena.

Romane *Skretnice*, *Most* i *Žene. Glasovi* možemo promatrati kao prostor sraza tradicionalnih normi, patrijarhalnih struktura i modernih, evolutivnih tendencija. Likovi/žene unutar ovih romana suočavaju se s izazovima i odlukama koje proizlaze

iz uključenosti u različite konjunktore i agende: tradiciju, patrijarhat, promjene u društvu, ratove, evoluciju spolnih uloga... Kako likovi navigiraju kroz ova raskrižja, kako se nose s pritiscima tradicije i patrijarhalnih normi te kako tragaju i grade vlastite identitete i autonomije unutar kompleksnog društvenog i kulturnog konteksta pokušaćemo istražiti dalje u ovom radu.

2. ŽENSKI SVIJET U ROMANESKNIM PROSTORIMA

Prvi dio rada posvećen je načinu na koji se likovi preko svojih uloga uklapaju u obiteljski sistem i druge intimne odnose. Intimno je u samoj osnovi romana; u središtu su intimne sudbine likova (većinom ženskih) i njihovi unutarnji svijetovi. Žensko-muški odnosi, odnosi majki i kćeri, teme gubitka, bolesti, promjene, čežnje, osamljenosti, preljube, drugosti, nasilja, obitelji, rata glavne su tematske preokupacije autorice. Kroz feminističku leću promatrat ćemo ženske likove kako bismo istražili načine na koje se one suočavaju s patrijarhalnim obrascima i stvaraju prostore za redefiniranje ženske subjektivnosti.

Fatimino odbacivanje tradicionalnih rodni očekivanja i izbor životnog puta koji odgovara njezinim vlastitim sklonostima može se shvatiti kao performativni čin koji izaziva postojeće norme. Hrabra i introspektivna žena, u svijetu gdje se tradicija i suvremene dinamike isprepliću, na svakom koraku suočava se sa izazovima rodni očekivanja i suvremenih težnji. Kao žena iz plemićke obitelji s dubokim begovskim korijenima, na prvom velikom raskrižju svog života odlučuje odbaciti svoje plemićko porijeklo i udati se za željezničkog radnika.

„Fatima se uvijek grstila te porodične arabeske i staleške, naravno, te apašičarske dvostrukosti. Kolikogod se sljubavljaju sjećala svog rodnog doma, toliko je sve to u djevojaštvu mrzila i s radošću ga se udajom oslobodila, što mužu nikad ne bi priznala.“ (Musabegović 1986: 85)

U kontekstu tradicije, patrijarhalnog mentaliteta i izazovne borbe za autonomiju i slobodu svaka odluka i svaki korak predstavljaju hrabar čin i ispoljenje unutarnje snage u neprestanoj potrazi za identitetom na putu prema novim horizontima subjektivnosti.

„Prvo, obući će nešto tamno. I to je bio jedan od razloga što su je odbacili. Muslimanka, pa u crnom. Neće se šminkati, ili možda ipak malo surmom da podvuče oči, da se ne vide tragovi jutrošnjeg napora.

Preko crnog kaputa staviće lisicu koju je Nezir ubio, i koju je ona, eto, iz ekstravagantnosti, o kojoj su takođe pričali u čaršiji, obojila u crno. Uz to šubaru nemirne dlake, opet od obojene

lisice... Kao neki krov što se malo nadnosi i prikrija intimu svega što je ispod njega. Ovaj put će staviti samo srebreni nakit. Da iznenadi. I zlato i bunda koju je ponijela bili bi prostački pretenciozni. Mirisali bi na duh kasabe što se predstavlja u svjetlu obilja i bogatstva.

Tako će izgledati.

A ponašaće se jednostavno

Prvo: ničim ne pokazati da je uvrijeđena, oštećena.

Drugo: ljubazna, koketna.

Treće: ponosna na svoje novo stanje, ali ne i preći granicu suzdržanosti.

Četvrto: tom visokom činovniku pokazati da su ravnopravni po visini, i da mu se zato obraća, kao ravnopravnom. Ukoliko bude drzak bilo kako, ako pokaže da mu nije do njenog povjerenja, ubosti ga. Uпитati ga, na primjer da li je on od Jukića ispod Veleža. Da, ma nemojte, porodice nam se odavno znaju, bili su nam kmetovi. Ne, to je prosto, vidio bi me stjeranu uza zid, kada se samo uvredom branim. To nije nikakav dokaz, smijala se, i odbacivala takve priče Ševala-hanume. Ne smije tako. Ali, ali, kada zaboli, gledaš i ti da udariš ondje gdje najprije zaboli. Bolje je da kasnije, ali dugotrajno boli. Smisliće već nešto, iznaći će u razgovoru.

A ako zaplače? Samo to ne. Nikako. Ne plač i stomak. Bože, bolje bi bilo da onda ni ne ide.“
(ibid. 61)

U ovom izrazito performativnom trenutku glavna protagonistica svjesno rekonfigurira svoj identitet kroz pažljiv odabir odjeće, minimalističku šminku te specifičan nakit, ističući srebrne elemente umjesto tradicionalnog zlata. Lisicom obojenom u crno kao modnim dodatkom Fatima unosi dozu ekscentričnosti, izražavajući svoju kreativnost i individualnost. Ovaj čin postaje dio njezinog performativnog izraza, pri čemu ne samo da odražava svoj osobni stil, već i namjerno iznenađuje i preoblikuje konvencionalne norme u pravcu subjektivnosti i autonomije. Govoreći o kategoriji subjekta u okvirima performativnosti identiteta Judith Butler (2001: 87) ističe sljedeću bitnu dimenziju: „...ne mora biti ‘činioca iza čina’, već se činilac na različite načine konstruira činom i kroz čin“. Ovaj teorijskin stav naglašava da identitet nije unaprijed zadana kategorija, već se aktivno stvara kroz sam čin izražavanja i ponašanja, što precizno ilustrira upravo opis Fatiminog performativnog trenutka.

Fatima je ta koja štiti temeljne vrijednosti života bez posredovanja. Posvjedočenje ove teze dato je i u recenziji Enesa Durakovića (Musabegović 1999: 257-258):

„Sva se zbivanja, naime, i u općoj i u ličnoj perspektivi prelamaju kroz svijet, svijest i podsvijest glavne junakinje Fatime, majke i žene koja izuzetnom snagom drži na okupu cijeli porodični kosmos, izložen vrtoglavih virovima i iskušenjima društvenih i historijskih preobražaja i

potresa. Čas u evokativno-retrospektivnim, čas u prezentno neposrednim zbivanjima zanimljive, dramatski koncipirane linije fabuliranja uobličuje se jedna i arhetipski prepoznatljiva i pojedinačno autentična sudbina žene koja kroz iskušenja vremena i života prenosi silinu nezatomljivog vitalizma, čuvajući toplinu životvornog porodičnog svijeta izloženog koliko izvanjskim toliko i unutarnjim silama rastapa.“

Ovaj model obitelji podrazumijeva jasnu podjelu uloga, gdje se žene obično vide kao odgovorne za kućanske poslove i brigu o djeci, dok muškarci preuzimaju aktivnosti povezane s vanjskim svijetom, s tendencijom favoriziranja muškaraca kao glavnih autoriteta u obitelji. No, ponekad je nemoguće držati se nametnutih obrazaca. U okolnostima kakve su ratovi, raskoli, mržnje Fatima postaje žena koja zaobilazi tradicionalne ili očekivane uloge i obrasce ponašanja.

„Hercegovačka muslimanka, koja i intelektualno i svjetonazorski stoji iznad prosjeka vlastite sredine, pa je stoga može misaono i empatijski obuhvatiti, s mužem koji radi na željeznici u nekoj bosanskoj vlažnoj zabiti, njena sudbina neposredno pred i u toku drugog svjetskog rata, situaciono je i narativno polazište ovog romana. Žena i porodica, motivi koje Jasmina Musabegović nikada ne gubi iz vida jer su za nju uvijek najčvršća polazišta u razmišljanju o životu, polako se tematski razvijaju u jednu veliku priču o ženi u kovitlacima najkrupnijih historijskih događaja“. (Dželimović 2020: 15)

U kontekstu života glavne junakinje, pritisnutog društvenim normama, finansijskim izazovima i željom za autonomijom, odluka o abortusu postaje jedna od ključnih, duboko složenih i emotivno nabijenih točaka. Ova scena metonimijski odražava stvarnost žene na raskrižju individualnih sloboda, društvenih stigma i osobnih žrtvi. Poduzimajući dramatične korake kako bi osigurala vlastiti put junakinja je primorana donositi odluke koje će oblikovati njezinu sudbinu, istovremeno pokazujući konflikte i nijanse prisutne u biću ženskog iskustva.

„Sve ga je koštalo još jedne plate, odnosno bureta rakije koji je prodao. Još jednog bureta Sladoju, osim onog njenog, već prodatog, od kojeg su živjeli, da bi za taj novac odveo ženu do ljekara i platio taj davoljom rukom izazvani tok iz nje. Bila je uporna; platio je abortus za njen ćejf, kad je za svoj proćerdao platu. To je bila njena naplata računa. Međutim, rješenje nije bilo mimosvijeta, kako je to vidjela, sklupčana i jedna u punoj čekaonici kod ljekara u tajnoj raboti. Sa šinama u ove kasabe ušla su i takva rješenja. Babo ništa nije znao. Kako bi? Zar bi i ona mogla podnijeti tu misao za svoju kćerku. Vidjela ju je cijelo vrijeme odraslu, na svom mjestu, na tom prokletom zakoračaju. To bi je boljelo. Ovo njeno rješenje je ne boli. Nezira je ubijedila prosto: već je čeprkala, može se roditi unakaženo dijete. Ali nije joj oprostio.“ (Musabegović 1986: 105)

U skladu s Beauvoirinim (1983) promišljanjima o patrijarhatu i pobačaju junakinja Fatima postaje izraz nesklada između ograničavajućih normi nametnutih društvom i njenih unutarnjih želja. Kroz njezinu odluku o pobačaju vidimo kako se bori s patrijarhalnim očekivanjima koja, s jedne strane, zabranjuju i stigmatiziraju pobačaj, dok istodobno očekuju da žene podnose teret okolnosti. Fatima se suočava s kompleksnošću društvenog pritiska i vlastitog subjektivnog iskustva, preispitujući vrijednosti koje su uključene u takvu odluku i izazivajući norme koje su postavljene kao 'prirodne' ili neizbježne. Na taj način, njezina priča konvergira s Beauvoirinom analizom sustava koji manipulira i pitanje pobačaja dovodi u vezu s patrijarhatom naglašavajući da, s jedne strane, muškarci pristaju uz zabranu pobačaja, ali im po potrebi pobačaj i pogoduje, pa su nerijetko, prema Beauvoir, „skloni da olako shvate pobačaj; u njemu vide jednu od mnogobrojnih nesreća na koje je zloba prirode osudila žene, i ne cene vrednosti koje su u njemu založene (1983: 319), sve kako bi se održala kontrole nad ženskim tijelima, ali istovremeno i marginaliziralo žene koje donose takve teške odluke.

Svjetski rat je bio okidač koji je preokrenuo tokove života. Povijesni lom, raskid sa sustavom vrijednosti zasnovanim na klasnom (begovskom) statusu, uz sve životne nedaće, iznjedriće Fatimu koja pobjeđuje, još čvršću, plemenitiju, uzvišeniju. Fatimi, muslimanki koja se našla u vihoru rata, okružena djecom, njena vjerska pripadnost dodatno oblikuje njezinu perspektivu, dok se istovremeno bori sa izazovima samotnog majčinstva. Prinuđena na lažno predstavljanje kako bi zaštitila sebe i obitelj, Fatima postaje simbol interseksionalnih izazova, gdje se religijski, ratni i rodni aspekti isprepliću u složenom pothvatu preživljavanja:

„- Čujem da ste me prepoznali i upozorili na opasnost od mene – sabrano, bez zastoja, dižući suvišne tanjire ispred njega. Tek kad sam to izgovorila, pogledala sam ga. Trgao se. Tijelo je naslonio na jastuk sećije a glavu na zid. Bio je lijep, mlad čovjek. I da ono meso ne izviruje ispod usne izgledao bi profinjeno i plemenito”.

Dugo smo šutjeli i gledali se. Pravo u oči. Ja sam, uspravna i visoka, stajala, a on je sjedio i odozdo gledao u mene. Tu prednost sam iskoristila. Sjela sam opet na drugu stranu, kao potpuno sigurna u sve, da mu pokažem da ga se ne bojim.

„- Valjda vam je jasno, dragi gospodine, - nastavila sam kitnjasto i otmjeno, - Da je mene neko doveo ovamo. – Pauza, namjerna, duga... – Ali taj neko, shvatate, i dalje vodi brigu i o meni i o djeci. Bude li nam falila dlaka s glave, tražiće se krivac. I vjerujte, naći će se... Postoje putevi da se obavijesti, taj koji nas je doveo, ta organizacija, o vašem djelovanju i namjerama. Mojoj djeci i meni ne smije ni dlaka s glave falit. To će odsad biti vaša briga. Naravno, ukoliko ne želite da vašoj glavi nešto usfali. Birajte.“ (Musabegović 1986: 248)

Dženeta, druga izrazito profilirana junakinja, predstavlja neku vrstu kontrasta prema Fatimi, iako je u suštini samo ekstrem do kojeg u datim okolnostima može dovesti ispoljavanje vječitih ženskih karakteristika. Ona postaje oličenje jednog specifičnog oblika ženstvenosti, koji je Fatima u sebi potisnula odabirući put temeljen na odgovornosti i žrtvi. I Dženetu smještamo među “žene na raskrižju”, na točki gdje različiti aspekti ženstvenosti, predstavljeni kroz likove Fatime i Dženete, stvaraju napetost između različitih pristupa i vrijednosti. Ova dinamika čini Dženitu važnim elementom u širem narativu o raskrižjima ženskog iskustva. Izuzetna kao i Fatima, ali istodobno bitno različita, ulazi u priču kao junakinja koja će obogatiti već složeno tkivo romana. Njezina prisutnost donosi novu dimenziju razmatranju životnih putanja i raskrižja na kojima se žene mogu naći, dodajući labirintu ženskih priča dubinu i kompleksnost, ali i širinu različitih aspekata ženstvenosti.

„Dženeta je prva, svojim kanalima, saznala za opasnost. Svu organizaciju sama je preuzela na sebe. Doveda ih, uvela u kuću da niko ne primijeti, popela na tavan i probdjela s njima noć. Fatima se povlačila sa djecom. Dženeta i Nezir su svu noć bodrili prestrašene ljude. “Ko muško, Boga joj njenog”, rekao bi Nezir. S njom su se osjećali kao da su došli na sijelo, a ne da su u bijegu od smrti.“ (Musabegović 1986: 172)

U komentaru koji izražava oduševljenje Dženetinom hrabrošću Nezir koristi izraz “Ko muško”, sugerirajući da Dženeta pokazuje hrabrost i odlučnost koje se tradicionalno povezuju s muškarcima. Iskaz je to koji sublimno opisuje mainstream percpciju Dženete kao ženu koja izlazi iz tradicionalnih okvira, stereotipima o ženama i konvencionalnim rodnim ulogama.

“*Skretnice* su tako historija jedne ljudske emancipacije, jednog ženskog osamostaljenja. Fon rata iskazuje se tako najbolje kao fon revolucije. Ali ni revolucija nije data kao novi apsolut, niti heroína upada u jednu novu alijenaciju. Vrijednost romana je, međutim, u tome što se ovaj individualni rast jednog bogatog ljudskog lika polako shvaća kao tipičan. I istorija je najupečatljivija kada se prelijeva u svijesti, na ekranu svijesti ove neobične žene, neobične kao i svako ljudsko biće viđeno dovoljno izbliza, u svojoj ljudskoj uvjetnosti i u svom ljudskom vinu iznad uvjetnosti. Ta neobična žena ukazuje se kao prototip drugih, svih drugih, kao obična, to jeste tipična... Jasmina Musabegović se u velikoj mjeri poistovjećuje sa tim bitnim ciljem romana: prikazivanjem unutarnjih silnica života jedne žene, i rastom stalnim nadilaženjem zadatih vidova te iste žene. To je svojevrsan put sa fona Bosne na fon čovječanstva i modernosti.“ (Kapidžić-Osmanagić 1998: 765)

Roman *Most* prožima i nastavlja priču prethodnog romana *Skretnice* posredstvom Fatimine kćerke Nizame kao naratorice koja nježno tka most između ova dva djela. Kroz prizore djetinjstva oblikuje novohistorijsku prozu smještenu u turbulentni period nakon Drugog svjetskog rata sa značajnim elementima ženskog pisma u prikazivanju intimnih i privatnih ženskih iskustava. Musabegovićeva sinestezijski aktivira čula kako bi čitatelja dublje uvukla u svijet romana. Posebno važan je ženski naratorski glas koji prenosi ne samo perspektivu članova porodice već i glasove svih sudionika, osvjetljavajući žensku dimenziju u širem kontekstu obiteljske priče kao kompleksno prelamajuće iskustvo. Tekst koji se ostvaruje u prvom licu iz perspektive djevojčice koja odrasta na rubu između sna i jave, na granici života i smrti, oblikuje narativ identiteta. Naratorka postaje svjesna svoje uloge u različitim aspektima života. Ženski glas oblikuje i prenosi ovu priču na način koji nadmašuje tradicionalne norme i očekivanja, stvarajući kompleksan i duboko emotivan narativ žene na raskrižjima vlastitog identiteta.

„Pod pokrivačem, da niko ne vidi, gušila sam se. Od mirisa kojim se s vremena na vrijeme znalo osjetiti sestrino krilo. Trgla sam se. Prestala plakati i počela njuškati. Da li je to stvarno istina? Je li to ženski miris, ili miris ženskog prokletstva, što je majka često govorila, a ja samo naslućivala o čemu se radi. U stvari i znala, ali se pred njima samo pretvarala. To malo dječije lukavstvo je izraz prirodne dvostrukosti u tom periodu: naivnosti i spoznaje. Drugi put, znači. Nakon cijele godine skoro. U novoj zimi. Slatkasto i mamno se unutrašnjost koju nosimo a ne poznajemo izljuje. Zato i mami. Sestrin miris nije mamio, ali vlastiti jeste.“ (Musabegović 1994: 107)

Opis mirisa sestrinog krila i unutrašnjosti koju nosi može ukazivati na početak puberteta, posebno na prvu menstruaciju. Miris ženskog prokletstva, kako je majka imala običaj reći, može odražavati stigmatu ili tajanstvenost koja često prati razvoj ženskog tijela u adolescenciji. Odlomak također ukazuje na proces samoproučavanja i spoznaju sopstvenog tijela. Junakinja prolazi kroz proces otkrivanja mirisa i osjećaja vlastite nutrine, što može biti povezano s odrastanjem i razvojem svijesti o vlastitom tijelu. Miris ženskog prokletstva može se tumačiti i kao opća simbolika ženstvenosti, s naglaskom na kompleksnosti i dualnosti ženskog iskustva. To može uključivati osjećaj mamnosti, privlačnosti, ali i tereta tj. stigme povezane s ženstvenošću. Ova spoznaja izražena kroz osjet mirisa predstavlja jedno od raskrižja u životu protagonistice koje označava prelazak iz jednog životnog razdoblja u drugo, gdje naizgled obični miris postaje simbol dubljih promjena – prelaska iz djetinjstva u adolescenciju ili čak ulazak u svijet odraslih, obilježen spoznajom o vlastitom tijelu,

ženstvenosti i životnim izazovima. Raskrižje predstavlja točku odvajanja staze, gdje protagonistica ulazi u novo poglavlje svog života s proširenom svijesću o sebi i svijetu oko sebe.

Priča o djevojčici, njenim igrama prepoznavanja i ženskim pričama postavlja se kao suprotnost nametnutim društvenim normama. Njezina hrabrost razotkriva potisnutu stranu identiteta i snažan je izraz ženskog subjekta koji se bori protiv patrijarhalnih limita. Njezini iskazi postaju pukotine u ustaljenom diskursu, prodirući duboko u nesvjesno, osnažujući naraciju ženskog iskustva i razbijajući stereotype nametnute društvenim očekivanjima.

„ - Reci joj, nek me pusti da učim balet pa neću onda po kući se vrtiti.

- Pa pusti je.

- Da bude kurva, je li? da se uči da bude kurva?

- Daj, Boga ti, Fatima, šta ti je.

- Ne da mi ni da slikam, dovikujem.

- Pa moraš je jedno pustiti.

- Neka uči. Od igre i slikanja se hljeb ne jede.

- Možda će ona jesti, i to samo ovakav, bijeli. Pusti je, Fatima.

Svako dijete svoju nafaku ima.

- Ona taj i takav hljeb neće jesti dok sam ja živa. Ne miješaj se u moje stvari!“ (ibid. 128-129)

U romanu most postaje metaforičko čvorište ljudskog iskustva, mjesto gdje se odvijaju značajne transformacije i preobražaji. On postaje arenom na kojoj se protagonistica suočava s vlastitim sazrijevanjem i različitim aspektima svoje ličnosti. Most je ne samo fizička konstrukcija, već i simbol spoznaje, mjesto gdje se odvijaju ključni trenuci suočavanja s vlastitim bićem. Ujedno, on može biti i mesto koje izaziva zazornost, ambivalentnost prema onome što se otkriva ili transformira. Ova kompleksna simbolika dodaje romanu dubinu, stvarajući višeslojni prostor u kojem se odvija životna priča.

Kroz motive zazora od vlastitog tijela, od muškog tijela, te sugestivne zvukove u sanatorijumu, roman precizno iscertava procese sazrijevanja djevojčice. Ovi elementi ne samo da oblikuju njezinu jedinstvenu perspektivu već i naglašavaju različitost u modalitetu odrastanja, koje se izdvaja iz okvira iskustava žena u njezinom okruženju, uključujući i njezinu majku. Zaziranje od same sebe odnosi se na emocionalni ili psihički konflikt u kojem individua doživljava nelagodu, distanciranje ili neprijatnost prema vlastitim mislima, osećanjima ili postupcima. To može biti izazvano unutarnjim sukobima, nesigurnostima ili neprihvatanjem određenih aspekata vlastite ličnosti.

„Jesu li to gore bat koraka, škripa kreveta ili glasovi? Ne mogu da razaberem. Koji je to gore krug? Ko u njemu učestvuje? Šta rade, znala sam. Ne dokraja, ali znala sam. I sa samom sobom sam nastavila igru skrivalice i dvostrukosti: izigravala sam i pred sobom kao ranije pred majkom, da ne razumijem šta je to. Ja sam i lagala i nisam. Dubinski sam znala, a površno nisam. Kad svane, na te šumove neću više misliti. A uspavljivala sam se odgonetajući njihovu tajnu. Pomagali su mi da se ne bojim noći ni tamnih sila u vlastitoj igri gdje sam pretpostavljala podzemne snage kojima su se određivala pravila. Pridržavala ih se i strogo ispunjavala: ako mi proviri mali prst, uhvatiće me za njega i odnijeti, ako naglo zaškripim krevetom, skočiće ispod kreveta i ugušiti me. I tako redom. Odgonetanje ovih realnih tavanskih šumova bilo je manje mučno i draškalo je nekom opuštenošću i sladostrašću. Ali i sviješću da radim nešto zabranjeno.“ (ibid. 107-108)

Prema Kristevinoj teoriji zazornost proizlazi iz pobune bića protiv svega što ga ugrožava ili ograničava. Prelazak u zonu zazornosti može remetiti uspostavljeni identitet, sustav i red. Pojedinaac koji je obilježen zazornim izlazi iz zaštite uređenog zakona (sistema) riskirajući urušavanje vlastitoga identiteta jednako kao i rušenje zadanog društvenog poretka:

„Postoji u zazornosti neka od onih žestokih i mračnih pobuna bića protiv svega što ga ugrožava i što mu se čini da dolazi iz nekog prekomjerno velikoga vanjskog ili unutrašnjeg svijeta, bačenog pored mogućega, podnošljivoga, zamislivoga. Ovdje je, posve blizu, ali je neprihvatljivo. Potiče, uznemiruje, opčinjava želju, no ona se ipak ne da zavesti. Ustrašena, ona se odvrća. Zgadivši se, odbacuje. Apsolutno je zaštićuje od ljage, ona se njime ponosi, drži do njega. No istodobno je taj polet, taj grč, taj skok ipak privučen nekim isto toliko zamamnim koliko i zabranjenim ‘drugdje’. Neumorno, kao zbog kakva neukrotiva bumeranga, nalazi se onaj koji je time obuzet, zbog pola pozivanja i odbijanja, doslovce izvan sebe.“ (Kristeva 1987: 7)

Različitim dijelovima romana dominiraju teme poput zazornosti, introspekcije, sazrijevanja i ženskog iskustva. Naratorica se suočava s vlastitim tijelom, prihvaća svoju ženstvenost i gradi identitet kroz proces sazrijevanja. Svoj put prepoznaje kao jedinstveni skok u slobodu, a slikarstvo postaje sredstvo izražavanja svoje najdubljih emocija. Tako i završava svoje pričanje:

„Ludost je pravi kovitlac vasijskih silnica. Onaj stvaralački. To on, u nevidljivom i neosjetnom trenu zahvati tijelo i ponese gore. Kovitlac pusti, nevidovni i neuhvatljivi. Koliko smirenih kovitlaca leži posloženo u ovom vazduhu, u ovim tijelima, kao rasprostrte slike i zvukovi kroz koje idemo i koje tijelima, kao paučinu, razmičemo, da bi se iza našeg koraka opet sklopili. Koliko samo:

Odsutni razlozi postojanja.

Pa ja samo ovdje živim bez ostatka i taloga. Iz ovih skokova moje slikarstvo iskače.“
(Musabegović 1994: 161)

Naratorica doživljava duboku unutarnju transformaciju. Njezin put obuhvaća oslobađanje od tereta prošlosti, fokusiranje na sadašnji trenutak i kreativno izražavanje kroz slikarstvo. Izjava „Pa ja samo ovdje živim bez ostatka i taloga. Iz ovih skokova moje slikarstvo iskače.“ manifestacija je njezine unutarnje slobode i oslobođenja od društvenih tereta i taloga, ističući umjetnički izraz kao sredstvo izbijanja iz okvira. Roman tako zadire u feminističke perspektive, preispitujući norme roda i nudeći kompleksan portret žene koja ne samo da preživljava, već i cvjeta u svjetlu vlastite autentičnosti produbljujući temu ženskog iskustva i stvaralačkog čina.

U romanu *Žene. Glasovi* ne čujemo samo izravni glas naratorke koji postavlja temelje priče, već svjedočimo ravnopravnom sučeljavanju glasova svih žena unutar teksta. Kroz ovu polifonu mrežu različitih perspektiva omogućen je prostor za kompleksnost iskustava svake pojedine žene koja se pojavljuje u romanu. Muhamed Dželilović (2020: 19) nas je na sugestivan način uveo u čitanje ovoga romana *Žene. Glasovi*: „... tehnikom unutrašnjeg monologa ispisala je Jasmina Musabegović svoju novu ratnu prozu *Žene. Glasovi*, treći dio svoje velike romaneskne trilogije. U njoj se opet stapa i nebo i zemlja i živi i mrtvi; a od onih živih, nanovo “susreću” oni koji su ovdje i oni koji su rasuti širom svijeta.“

„ - To moj brat tiho cvili, to je njegov glas, čujem, Selma, kako doziva. Prepoznajem glas našeg brata. Tačno je, taj grubo, hrapavo muški cvileći glas, to je našeg brata glas.

Doziva nas, a nas nema.

- Kakav tvoj brat, to moj sin ovako cvili. Jadna ti sam ja i kukavna.

- To je moj brat Enver.

- Ne, to je moj sin Mirza.

- Otkud u dječaku tako hrapav glas? Neće on ići po hljeb pored nane i dajdže. Nije ti on bio u redu za hljeb.

- Nana ne može, a dajdža na liniji, eto kako.

- Ama, Rifo, to mene moj brat doziva.

- To moj sin mene doziva. Tako je tmulo ječao i kad je bio beba.

- Od toliko glasova što ječe, ti se uhvatila za onaj što se najmanje nemoćan čuje. On je još mali za takav glas. Enver je išao po hljeb ispred Markala.

- Mirza je išao po hljeb i po sladoled...Vidiš da je namještaljka, da ih kao muhe namame. Starije na hljeb, mlade na sladoled.
- Valjda ja znam glas svoga brata što sam ga odgojila.
- Valjda majka bolje zna glas svoga sina.“ (Musabegović 2005: 114)

Naratorica posreduje u prepoznavanju glasova živih i mrtvih, suočavajući nas s konačnim stupnjem zazornog i agonalnog koji reproduciraju ratovi, posebno etnička čišćenja u bosanskohercegovačkim ratovima. U kontekstu romana razgovor s mrtvima može se tumačiti kao manifestacija levinasovske² odgovornosti, gdje junakinja prepoznaje i suočava se s patnjama Drugih (mrtvih) te osjeća moralnu obavezu, iznad formalnih etičkih pravila. To postaje kumulativna tačka transgeneracijske traume koju dijeli s čitateljima. Konačno, oslobođeni individualni ženski glas ženskog u romanu *Žene. Glasovi* može biti autentičan samo kada postane glas **za** i **o** drugima, ključno mjesto feminističke etike solidarnosti koja, važno je naglasiti, mora napustiti ograničenja rodnog predznaka kako bi postala univerzalna.

U romanu *Žene. Glasovi* najglasniji su oni glasovi koji ostaju nijemi – glasovi silovanih žena. Na raskrižju svjetova, u vihoru rata, ove žene nose teret traume, obilježene su neizbrisivim tragovima patnje, a njihovi glasovi ostaju neizgovoreni, zatvoreni u tišini bez mogućnosti rasterećenja. Stoga govorimo o *identitetu traume* (Spahić 2016), o ženama čiji su životi pečaćeni neizrecivim bolom. Musabegovićeva prenosi njihove priče, prikazujući hrabrost i snagu nijemih glasova koji svjedoče o dubokim traumama i gubicima:

„Ima nešto i gore od smrti, šćeri - šaptala je u čošku jedna sasušena žena bez zuba. Usta su joj bila uvučena i skupljena kao suha smokva. Nisam je čula, ali sam je osjetila da mi nešto poručuje. Usta su se samo skupljala i uvlačila u usnu duplju neznatnom naznakom i širenjem. Gledala sam joj u zelene modre oči koje nisu ništa govorile. Znala sam je. To je ona žena što je od šoka oslijepila. Mrtve su joj oči od onog što je vidjela. I nijema je, ali je sebi, odnosno meni, nešto usnama poručivala. Bezglasna poruka koju sam uhvatila po težini i u letu...

² Odgovornost je ključni koncept u filozofiji Emmanuela Levinasa uz “drugost” ili “Drugost” (L’Autre). Levinas naglašava etički odnos prema Drugom kao temeljni element ljudskog iskustva. Levinas smatra da je odgovornost prema Drugom nešto temeljno, neizbježno i neodgodivo. Odgovornost prema Drugom za Levinasa znači prepoznavanje lica Drugog kao nečega svetog, poziv koji nadmašuje bilo kakve formalne etičke norme. Drugi, po Levinasu, uvijek ima prioritet nad bilo kojim apstraktnim moralnim pravilima. To znači da smo odgovorni za dobrobit Drugoga ne zbog nekakvih unaprijed utvrđenih pravila, već zbog samog čina prepoznavanja jedinstvenosti Drugog.

- Gore od smrti. Gore i od svega. Kada ti šći jedinicu, vilu nagorkinju čereče. Jedan, pa drugi, pa treći... Ne znam šta su joj sve psovali. I ona i ja smo zanijemile. Koliko su držali nju, toliko i mene. Ubrzo smo posustale.

I najgore, i najgore, na kraju su joj i babu tjerali da oproba najbolji komad balinke!

- Nećeš bolju imati. Hajde, da vidimo kakvo si muško.

Bacali su ga. On ih je zaklinjao svim njihovim svecima da mu to ne čine. Molio ih da nas sviju pobiju.

Ništa.

Na jednoj nozi ostale su njene crvene dimije, a druga je bila gola.

Od crvenila dimija nije se vidjela krv što iz nje sa dušom isteče. Da duša može isticati i na taj otvor, na koji se rada svijet i obnavlja? Eto, može!

Tišina kroz sve slojeve neba, velove tajni ovog svijeta. Krezuba usta se i ne miču. Ali zanijemila, uz mrtve oči. Mrtve zelene oči su kao da odjednom ova Neretva, stane i zamre. Može li se to uopšte pojmiti. Ne? Eto, to je to mrtvilo, sljepilo koje u sebi krije svu stravu ovog svijeta?“ (Musabegović 2005: 138-139)

Nakon ovog potresnog opisa čina silovanja referirati ćemo se i dalje na tezu o identitetu traume kao posljedici situacija u kojima pojedinac gubi kontrolu nad vlastitim životom i identitetom, a ta iskustva postaju neizbrisive slike koje ostavljaju trajni pečat na žrtvama:

„Dok obično sjećanje teži da se otkrije i rastereti kroz naraciju prezentiranu drugima, sjećanje na traumu ostaje hibernizirano i neartikulirano. Neprerađena memorija ostaje vječno otvoreno poglavlje i zajednički je imenitelj svih identiteta traume. Osoba je primorana da ponovo proživljava traumatsku situaciju. Psiholozi ovaj fenomen označavaju terminima ‘neizbrisiva slika’ ili ‘žig smrti’, a riječ je o klasičnom posttraumatskom sindromu koji se javlja kao posljedica propalog pokušaja integriranja traumatskog iskustva u bazičnu psihološku strukturu ličnosti. U ekstremnim slučajevima neuspjeh inkorporiranja traume u sliku sebe uzrokuje blokadu novih inputa i opisano stanje odrvenjelosti.“ (Spahić 2016: 100)

Svjedoci često iznose svoja iskustva kako bi podijelili svoje priče, suočili se s traumama ili doprinijeli rasvjetljavanju određenih događaja. Društvena zajednica ima ključnu ulogu u validaciji tih iskustava, priznavanju patnji i stvaranju prostora gdje svjedoci neće biti marginalizirani ili ignorirani. Književne studije, romani i dokumentarni tekstovi prostori su podrške i davanja važnosti figuri svjedoka, djelujući kao reprezentativni okviri unutar kojih se ističu iskustva svjedoka i tako stvara ambijent u kojem društvena zajednica može prepoznati i cijiniti te priče.

I Lejla Žujo-Marić (2021: 234) naglašava važnost svjedočenja o ratu putem teksta; „Ratni nered doveo je junakinju Jasmine Musabegović u tekstualni prostor. Nemogućnost stvaranja slika osjeća slikarica Nizama – njen kist ne može slikati, ali se može oblikovati kao kalem kojim će se ispisivati patnje žrtava, a tekst koji je njime napisan je otpor ratu, razaranju i smrti“. Glavna protagonistkinja Nizama, kao čuvarica doma i prostora, postaje oličenje snage ljudskoga duha u suočavanju s teškoćama. Njena uloga dodatno naglašava vezu između pojedinca, doma i identiteta. Kroz Nizamin lik roman svjedoči o otpornosti i borbi za očuvanje onoga što je ostalo u teškim vremenima. Tradicionalno, ženama je pripisivana uloga domaćice i brige za porodicu. Njihova odgovornost obuhvata održavanje domaćinstva, brigu o djeci, podršku suprugu te često i očuvanje kulturnih i društvenih vrijednosti unutar doma. Spahić ističe da „kult doma danas je tek nostalgичna mistifikacija primordijalista, medijski retorički adut ili, u najboljem slučaju, književna prisposoba, (dok) kod Jasmine Musabegović (je) vješto internalizirana u mitopoetski viktimoški (meta)narativ o destrukciji bošnjačkog identitetskog jezgra“ (2016: 105-106).

Rat i traumatična iskustva sastavni su dio ovdašnjih identiteta, ali se o tim tragičnim iskustvima više šuti nego što se govori. Uzrok tome su, po prilici, duboke emocionalne i društvene posljedice koje zajednica i pojedinci nose sa sobom.

„...Prve riječi su duga tegoba što pritišće, a druge su pucketanje koje melje i dušu i tijelo. No obje podrazumijevaju svakodnevni teret što čovjek prenosi s jedne obale na drugu, od zore do sumraka.

Valja živjet', zaključieš, i to su njezine riječi. To vidim tebe i sebe, nas dvije jedno u boli. Vidimo se, u životu kad će biti mjesta za bol. Doći će na mjesto i prostor sadašnjeg straha. Strah, koji se uvlači i u zidove. A o njemu niko ne govori. Čak ni ti. Preklano grlo više nema straha. Ali prije toga je bio veliki strah o kojem to grlo neće moći progovoriti.“ (Musabegović 2005: 164)

Kroz likove žena suočenih s teškoćama rata autorica svjedoči o njihovoj unutarnjoj snazi i duhovnom spasenju koje pronalaze usprkos svemu. Traženje smisla u teškim vremenima upućuje na moć ženskog duha da se izdigne iz ratnih trauma. Svi ovi elementi ukazuju na važnost ženske perspektive i snage u suočavanju s izazovima, te naglašavaju potrebu za prepoznavanjem unutarnjeg duhovnog bogatstva žena.

Zaključno, romani *Skretnice*, *Most* i *Žene. Glasovi* Jasmine Musabegović predstavljaju snažne feminističke narative, ženske priče koje često ostaju nevidljive ili nedovoljno istražene. Kroz složene likove i njihove životne putanje autorica otvara prostor za promišljanje o društvenim normama, rodnoj neravnoteži te posljedicama

rata na živote žena. Ženske sudbine su središnja tema, a dubina ljudskog iskustva oblikovana traumom i otporom ova djela povezuje sa širim društvenim kontekstom, potičući čitatelje na promišljanje o važnosti empatije, solidarnosti te nužnosti promjena kako bi se stvorila pravednija i inkluzivnija zajednica.

IZVORI

1. Musabegović, Jasmina (1986), *Skretnice*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (1994), *Most*, Bosanska knjiga, Sarajevo
3. Musabegović, Jasmina (2005), *Žene. Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

LITERTURA

1. Butler, Judith (2001), *Nevolje s rodom*, Ženska infoteka, Zagreb
2. De Beauvoir, Simone (1983), *Drugi pol. Životno iskustvo*, prevela Mirjana Vukmirović, BIGZ, Beograd
3. Duraković, Enes (ur.) (1998), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, Knjiga 4, Novija književnost – proza, Izdavačka kuća Alef, Sarajevo
4. Duraković, Enes (1999), Predgovor, u: Musabegović, Jasmina (1986), *Skretnice*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
5. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1998), "Romansijer i esejist Jasmina Musabegović", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Knj. 4, Novija književnost – proza, priredio Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 758-769.
6. Kristeva, Julija (1987), *Moći užasa: ogleđ o zazornosti*, prevela Divna Marion, Naprijed, Zagreb
7. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ - BZK "Preporod", Tuzla
8. Dželimović, Muhamed (2020), "Glas žene u "muškoj" historiji / Čitajući djela Jasmine Musabegović", *Život*, LXVII, 1-4, 5-21.
9. Žujo-Marić, Lejla (2021), *Na rubovima vijeka: Svjedočenje kao poetički okvir bošnjačkog romana s tematikom iz rata (1992 – 1995)*, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru – Fakultet humanističkih nauka, Mostar

WOMEN AT THE CROSSROADS OF WORLDS: GENDER DYNAMICS AND STRATEGIES IN THE NOVELS OF JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

Women at the crossroads of worlds: gender dynamics and strategies in Jasmina Musabegovic's novels
The paper examines various aspects of women's lives “at the crossroads of worlds” exploring the complex dimensions of their experiences, identities, and role in different social, cultural, and geopolitical contexts. Analysis of gender implications often involves a combination of different theoretical approaches to gain a more complete understanding of how society shapes and reflects gender roles and identities. In the novels by Jasmina Musabegović *Skretnice* (1986), *Most* (1994), and *Žene. Glasovi.* (2005) From the disposition of contemporary feminist epistemology, we (re)interpret the position of a woman who is in a relationship (with someone), and not exclusively in the socially constructed role of an object. By reflecting, on the analyzed novels, women's experiences, gender dynamics, and gender-specific issues through the prism of different feminist perspectives and feminist theoretical practices, we realized that women in traditional societies also developed different strategies that enabled survival, adaptation, and partial coping with the limitations of patriarchal structures. These strategies varied depending on the culture, period, and social context.

Keywords: novel; gender; tradition; identity; war

Adresa autorice
Author's address

Indira Durmić
samostalna istraživačica, Tuzla
i.durmic@bih.net.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.119

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 16. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Safet Sarić

ČULNOST I DUHOVNOST U ROMANU *SKRETNICE* JASMINE MUSABEGOVIĆ

U eseju se prati protagonistički lik Fatime (Fate) u romanu *Skretnice* na fonu modernih kritičkih polazišta koja svekoliku romanesknu prozu suštinski poistovjećuju s određenim dijalogizmom. U ulozi majke i supruge komunikacijski položaj glavne junakinje usmjerava idejni obrazac romana od vanjskog ka unutaršnjem dijalogu sa samom sobom. Fatima, ogrnuta plaštom apsolutnog subjekta, u sveopćem haosu rata i egzistencijalnom paradoksu nadilazi ulogu žrtve i pasivnog svjedoka pogroma te putem duhovnog iscjeljenja (duhovnom snagom i čestim bremenitošću) postaje akter borbe. U spoznajnoj strukturi romana autorica svojoj životno oplemenjenoj vedeti udahnuje spoznaju kako je ljudskoj sudbini gotovo uvijek podložna diskurzivna moć intuicije. A ta je nesumnjiva snaga odabranom čovjeku data kao sredstvo i rijetka mogućnost da se nađe haos.

Ključne riječi: Jasmina Musabegović; *Skretnice*; autorska pozicija; ženski rukopis; egzistencijalni paradoks; čulnost; duhovnost

Savremena književna nauka neborivo barata pitanjem iskona u tkivu književnoga djela, napose proznog. Međutim, pošto je riječ o artistički opredmećenom i osupnutom iskonu, onda, prema tim (i našim) saznanjima, bivamo zapljusnuti i iracionalnom spoznajom o tzv. životnom svjetonazoru za kojim utaman vapi ne samo književna i umjetnička tlapnja, uopće – već i sveopća ljudska svijest o životu kao takvom.

Sljedujući jednu od ključnih teorijskih misli Wilhelma Dilteya da je gotovo uvijek prisutna izvjesna „jednostranost“ u artističkoj viziji izraza života kao senzacije svi-

jesti/podsvijesti a koja milenijima već ne zastarijeva, moramo se ograničiti i na misao kako je taj svjetonazor, bez izrazitih ambicija, autentičan učinak duhovnog sadržaja. Kako drukčije i shvatiti (prihvatiti) pretpostavku da je stvaralac neminovno osuđen na „izolaciju“ tretmanskim cjelina. Ta svojevrsna aporema, logička neutemeljenost, otvara polje svezremenske sumnje, problematične životne supstancije koja se često snalazi u povijesno ustanovljenim spoznajama prava na svetu „cijelu istinu“, kakva god da je – a nije, naravno, nikome naklonjena. Onaj koji artistski poimanjem istražuje život na egzemplaru primjernog (i primjerenog) platoa, biva, svakako, izložen zahtjevu dokazivanja, pa i objašnjavanja. Ta nezahvalna uloga stvaraoca, posebno književnoga, jeste cijena kojom on plaća apsolutni doticaj sa životom, ma kako to i koliko bilo shvatljivo.

Pa ipak, osmjelimo se ustvrditi kako je književnost, kao umjetnost jezikom, uglavnom podvedena pod karakter socijalne psihologije kako pojedinca – tako i građanstva. Difuzija širenja i grananja, permanentnog odbijanja tzv. svjetlosti od hrapave strane života nije, dakako, isključiva privilegija stvaralačkog čina jer bismo, da je tako, stvaralaštvo (književno, nesporno) ograničili na mističnu škrinju dovoljnu za vanjski pogled. Sadržaj bi bio ne samo degradirajući nego bi ozbiljno narušio i autorovu poziciju u pregnuću da se, koliko-toliko, upusti u polja duhovne čulnosti.

Roman *Skretnice* (1991) Jasmine Musabegović gotovo u cijelosti dotiče baš te pretpostavke u viziji sadržajne duhovnosti i čulnosti koje pripadaju glavnoj protagonistici Fatimi (Fati). Ako se, kako u eseju-predgovoru naglašava Hanifa Kapidžić-Osmanagić (1991), složimo s mišljenjem da je riječ o „modernom realističkom romanu“, onda valja posebno istaknuti kako je riječ i o „ženskom rukopisu“ iz već davne 1986. godine, dakle jednim od prvih romana toga profila u bosanskohercegovačkoj književnosti. Mi ćemo se, načas, zadržati na fenomenu te čulnosti i duhovnosti jer nam se čini kako su te dvije romaneskne potke ujedno i neodvojive sastavnice u sadržajno-fabularnom soku *Skretnica*.

Iz „ontologijske perspektive“, odnosno konstitutivnog miljea bitka, krećemo se u relacijama stvaralačke fikcije tzv. ženskog pitanja, tj. njene (ženine) tlapnje nad vjekovnim dilemama odgojenim na razmeđu čulnosti i žudnje, s jedne, i duhovnosti, s druge strane. Put je to uglavnom iz imaginarnog polja permanentnog spektakla koji se uporno odvija pred nemoćnom individuom, pred iskonski usamljenim spektatorom koji se, milenijski uporno, nalazi i snalazi u poziciji autsajdera osuđenog na čin osmatranja i bijednu poziciju očevica.

Znajući da je „uklapanje“ jedno od osnovnih sredstava romaneskno-narativne sučeljenosti autora sa širokom, gotovo beskrajnom, lepezom likova u srazu sa čulnom

i nedohvatnom stranom tajnovitog i nesaznatog, napokon i neobjašnjivog svijeta, zainteresirani subjekt se, bez predaha, sučeljava sa spoznajom kako je riječ o polifonizmu odabranih sekvenci iz materičnog pulziranja svakodnevlja. Tako nas moderna kritika upozorava kako bi trebalo svekoliku romanesknu prozu suštinski poistovjetiti s određenim dijalogizmom, bilo da je riječ o unutarnjem ili, pak, vanjskom paradoksu koji se otkriva kao napor autora da očituje tzv. stvarnost protežirajući vlastitu fikcionalnost putem jezika, forme i samog čina pisanja. Dakle, riječ je o ulozi egzistencijalne krinke kojom književni umjetnik pokušava uspostaviti kakvu-takvu relaciju između tlapnje i stvarnosti.

Čini se da u književnoj „skretnici“ Jasmine Musabegović upravo otkrivamo autorizirano poigravanje s vlastitim pogledom na relativnu putanju koja nudi fikcionalnu stranu doživljaja tzv. svijeta i u njemu života. Spektakularni napor autorice romana na svakom dograđajnom stupnju narativne građe potvrđuje osnovnu ideju. Izvrnuti svijet u doživljajnoj retorti glavne junakinje simbolički i dijabolički bezbožno obznanjuje tu posuvraćenu rukavicu egzistencijalnog ufanja nad svakodnevnom spoznajom. Fatima seizmografski precizno reagira na životna upozorenja svakodnevlja. Roman *Skretnice* i u tome pogledu možemo detektirati preko dvije djelatne opreke: one koja dolazi nenajavljena, raskolnički raspoložena, i one koja se prelama (i slama) u nastojanju da se shvati (i prihvati) nezaobilazna nevolja samorefleksije. I jedna i druga opreka u mučnom zagrljaju teže svojoj afirmativnosti: Fatima je životni dokaz toga sraza koji se u naoko površnoj detekciji kako-tako objedinjuje u represivni sistem egzistencijalne borbe kao imanentne istinitosti življenja.

Fascinantan je taj protagonistički lik u romanu *Skretnice*, posmatrajući ga posebno i kao nezaobilaznu deiksu u segmentu iskaza i prostorno-vremenskog koordiniranog sistema općeg viđenja. Fata je ogrnuta plaštom apsolutnog subjekta na vjetrometini svakodnevlja, te u tome pogledu predstavlja i tipološku ličnost. Komunikacijska uloga majke i supruge otvara Musabegovićevoj heroini polje razbremenjenog kretanja u njenoj životnoj ambijentalnosti, te se tako u idejnom obrascu romana dolazi do logičke i gotovo sigurne pozicije dijaloga sa samom sobom. Nema gotovo stranice te proze kojom se egzistencijalna referencijalnost u komunikacijskom položaju subjekta ne afirmira funkcionalnošću referentkinje, kako u emotivnoj – tako i čulno-duhovnoj funkciji ideje. Nužni koraci glavne junakinje pozicionirani su svojevrsnom borbom s bizarnim svakodnevijem, ali i nesumnjivim sučeljavanjem s egzistencijalnim mlinom koji melje bez izbora i privilegija. Fata je u djelu apsolut prikazan u položaju mentalne ne/ravnoteže, a u kojoj se istinitost kosi s mogućnošću vjerovatnosti.

Sudbinski ubačena na vjetrometinu bosanskih „skretnica“, a prema dubljoj spoznaji života s kojim se žilavo suočava, Fatima ne odstupi ne samo od toga neiskustvenog položaja već se u potpunosti, bez ikakve sumnje, dijalektički hvata u sraz s njime. Bračno vezana sa željezničarskim uposlenikom, ona odbacuje poziciju životnog outsajdera u neravnopravnom položaju koji se obično zove sudbinskim. Relativno se brzo svikava na taj i takav život i s mentalitetom i tradicijom južnjakinje dovodi se postupno u položaj egzistencijalnog favorita u višestrukoj dužnosti majke i poziciji supruge, ali ni jednog trenutka ne zapostavljajući svijest o fatumu u sebi, ne odričući se, također, ni jednog trenutka, i svijesti o stamenoj ljepoti koja joj pripada, pa i zabrađenog erotizma koji se u višoj razini njene podsvijesti interpolira u rukavce odanosti porodičnim represalijama kao činovima sudbinskog karaktera. Fata se u životnoj vježbaonici stavlja u privilegirani položaj žene koja u toj „teškoj školi“ spoznaje univerzalnu istinu o čovjeku koji nikada nije pošteđen od nevolje. U tome pogledu, ona egzistencijalnu pronicljivost bez predaha stavlja u pogon neodložive borbe sa silama koje nastoje stvoriti procjep u njenoj psihološkoj signalizaciji upozorenja na sistem čovjeku nesklonih situacija koje se ne daju izbjeći, ali kojima se mora oduprijeti.

Pred čitaocem romana *Skretnice*, iz stranice u stranicu, nadograđuje se opis svakodnevlja koji postupno prerasta u konjunkturu proistekle iz fatalnog predodređenja, tj. designacije mentalnog obilježja protagonistice koje i nas stavlja u poziciju svjedoka životne ambijentalnosti kojom se ipak oboružava aura zapretane čulnosti, bez obzira na svijest o njoj samoj. Iz te i takve čulnosti razvija se pred nama duhovnost jednog razboritog mentaliteta žene (koja to nikad ne prestaje biti), bez obzira na svojevrsni koloplet događaja koji je ne štede. Stamenost njene sudbinske vezanosti za život u srazu je silnica koje bespoštedno, poput žrvnja, melju bez prestanka. Ali, baš u tome i počiva autorska ideja u pokušaju višeg osmišljaja jedne ipak nesvakidašnje prirode čije spoznajne percepcije prihvatamo kao da je o nama samima riječ. Zapravo, to postaje i sasvim logično, imajući u vidu postupnost izvjesne metamorfoze izazvane egzistencijalnim paradoksom.

Životni fatalizam intimnih skretnica prelama se u glavnoj junakinji romana ne samo bez predaha već se iskustveno-doživljajno polje opskurnih saznanja interpolira kroz dubinu smisla otvorene borbe bez primisli na bilo kakav eventualni gubitak. Fascinantna je Fatimina uloga majke koja joj nudi netaknutu i razboritu subjektivnost, a koja je, u isto vrijeme, i odano štiti. Fata se tako pred čitaocem romana postupno razvija u protagonisticu privilegiranu da nam pošalje jedinstvenu poruku iz neposrednog života koji se snalazi između ideologijski pragmatičnih obilježja iskustvenog i siline do kraja neizrecivog. Ta se egzistencijalna zakonomjernost, kao neizbježni

fatum, žilavo odupire u voljnom nastojanju glavne protagonistice da, kako-tako, dokuči značenje tzv. objektivne istine. Ali ta je sudbinska borba, naravno, osuđena na bespoštedno rivalstvo u poljima svakodnevne praktičnosti jednog od mogućih odbrambenih sredstava.

Fatima je promptno spremna na svaki iznenađujući trenutak koji atakira na egzistencijalnu slobodu života u porodičnom miljeu, sa svim zadaćama koje joj se dijalektički nalažu kao svijest o odanosti majke i dužnosti supruge. Tako je autorica svojoj vedeti, nespornoj životnoj divi, dala značenje koje bi stvaralac morao osmisлити u prednjem planu svoje kreacije. Životne propozicije kojima je stamena Fata podložna ne odlažu čin borbe s nabujalim nedaćama što ih nameće sveopći kaos rata. Nastojeći i u tim nevoljama ostati uspravna, ona se promovira kao istinska heroina spremna na borbu do kraja. Prkoseći tim nevoljama, izabire put koji vodi do duhovnog iscjeljenja, pa je autorica u tome pogledu očito situira i kao živog svjedoka pogroma. Dajući joj donekle nezavisnu (i nezavidnu) ulogu u idejnom fokusu romana, njena Fatima se preobražava iz pozicije svjedoka u poziciju aktera.

Suočena sa zlom, Fata ne priznaje rezignaciju budući da je kreativno predodređena da se represivnom životu suprotstavlja upravo golim životom. Ne imajući, u krajnjem slučaju, šta izgubiti, ona se brani jedinim suvislim oružjem u fatalnoj ambijentalnosti i duhovnom prostoru svojevršne ignorancije nametnutog. Ta, čini se, jedna od rijetkih oportuniteti živog bića da se uhvati u koštac sa zlom, Fatu afirmira kao aktera s pravodobnom snagom angažiranom na fazi prilagodbe nastalim prilikama, linijom simbolički opredmećenog otpora egzistencijalnoj nemani koja bez predaha radi čovjeku o glavi. Dajući joj tu snagu, autorica svoju junakinju izbavlja iz opskurne situacije haosa. Naoružavši je strpljivošću i univerzalnom vjerom u život kao neponovljivošću fenomena prkosa i trajanja bez zadržke, ona tu ženu nagrađuje aurom simboličkog daha kojim se, bez dileme, uspostavlja snaga ohole gesture kao stava prema čemeru koji neumorno osupnjuje. Bez znakova umora, u pogonskom fenomenu intimne gravitacije, temeljnog svojstva egzistencijalnog paradoksa okrenutog protiv duhovne garniture kojoj se ne da zaživjeti, na pijedestalu vjere u razlog, Fatima njeguje gotovo prkosnu čulnost koje se ni na momenat ne odriče i koje je nesumnjivo svjesna, pa se čini da joj ta voljna snaga pomaže u samoizolaciji od sila zla. Otkrivena u duhovnoj ambijentalnosti etičkog postuliranja života, Fatima se iskonskom snagom, a nevoljom napadnutog čovjeka, stavlja u poziciju subjekta koji se nema namjeru predati. Naprotiv, taj se duhovno oplemenjeni lik bez zadržke predaje borbi koja joj čuva dostojanstvo, čvrsto vjerujući kako to nije uzalud.

U slici ratnog vihora Jasmina Musabegović živo i uvjerljivo na fabularnoj sceni animira senzaciju ljudskog etičkog posrnuća stavljajući ga na položaj egzistencijalnih „skretnica“ montiranih ne samo u simboličkom značenju. Skretnice obitavaju u karakteru nijansi nespokoja neizrecivog i neshvatljivog. Fatima rat proživljava i silom prilika prihvata snagom već spomenutog paradoksa kad samu sebe promovira iz pozicije žrtve apsurdna u apsurdnog junaka. Suprotstavljajući se nadošlom čemeru, ona bira humanu stranu etičkog djelokruga. U beskrajno mnogo izvanjskih, ali i naturalnih slika ratnog bezumlja, Fata se duhovno opredjeljuje za predstavništvo čovječnosti i dobrote. Sva u grču zatečene pošasti, ta se žena snagom buntovnog racija upušta u neravnopravnu borbu, svjesna grube nakane zla i minorne snage ljudskog bića. Spoznaja višeg značenjskog reda je, na neki način, oslobađa pozicije žrtve stavljajući je, autorskom idejom, u polifonijsku ambijentalnost višestrukih značenja.

I pored svih razornih nevolja s kojim se uglavom nenadano i bez prestanka susreće svako živo biće osuđeno na život i trajanje, Fatima je zapljusnuta i obasjana baš vidljivom životnom srećom kao prkosnim apostrofom kojim, čini se, uspješno markira i negira zlo. Duhovna stamenost te žene gotovo bez prestanka stražari i nadzire opaku silu okrenutu kako protiv nje tako i svih drugih, odnosno svega onoga što se žudi kao sreća, harmonija, spokoj i mir.

Nesumnjive su stvaralačke nakane autorice *Skretnica* da djelatnu snagu svoje heroine nagradi položajem životne izabranice. Raspoložuci tom elementarnom snagom, Fata se spremno suočava s plimom naoko neuništivih talasa koji nemilice prijete i gutaju. Ona se od pošasti brani ne samo duhovnom snagom koja joj je voljom sudbine dodijeljena, nego i čestom bremenitošću kojom možda i podsvjesno prkosi alama što neumorno prijete i nasreću na nenačeti, zdravi racij. Ali, ipak, ne smećemo s uma kako je autorica romana svoju junakinju izbacila iz sladunjave i nerealne egzistencijalne ambijentalnosti prikazujući je, realativno počesto, posebno u trenucima nepoželjne joj osame, kao krhko i ne tako sigurno biće. Dodirujući relativnost univerzalne zakonitosti trajanja i opstanka, Jasmina Musabegović barata faktima realnog poimanja suštine čovjekovog bitka i bitisanja. Ni njena Fata nije pošteđena te tvrde i osorne realnosti. Živeći na željezničkim stanicama i njihovim skretnicama, ona se davno navikla na vreli sjaj šina koje, i simbolički gledano, upućuju pogled i misao prema eteričnim predjelima Božijom voljom stvorenih beskrajnih prostora i izazovnih daljina. A čemu bi drugom i služile te egzistencijalne skretnice već subjektivnim predasima na ne/suđenim stanicama vjere u taj i takav život, ma kako se on ipak živio!?

Nepoznati život nije samo perceptivna nevolja junakinje *Skretnica*, nego se nesumnjivost toga usudnog fenomena svakad i svakome oholo nadvija nad zabunama

ljudskim i pred sudbinskim tlopanjama trajanja i u trajanju. Fatima i njena sudbina u tome izazovnom položaju razastiru moć duhovne intoksikacije, neku vrstu elementarne dekodirajuće intonacije kao simboličke smjernice koja ukazuje na put i upozorava na moć sudbinskog skretanja. Instinkt je glavna mentalna poluga koja Fatu afirmira na zlehudom putu nedoumica, sumnji, rezignacija i ne malih poraza. Ali se ta njena mentalna stamenost baš i potvrđuje na taj način. Suočivši se s nezaobilaznim nevoljama, ta žena, iz dana u dan, ne odolijeva potrebi da se suprotstavi. Gard, tako potreban u ljudskom trajanju, porađa suštinu čovjekova četiri suđena zida osame s kojom sudbinski živi. Neminovni i izazovni *intra muros* (skroviti i tajni život) osupnjuje i heroinu *Skretnica*, pomaže joj u čestim snovidenjima, u osami i zbunjujućoj poziciji nesigurnosti, intimne ranjivosti, napose šuhve. To je, prije svega, čulna kontracepcija koja je donekle štiti od oholosti životnih senzacija. Imanentne značajke romana razgolićuju goropadne pojave s kojim se Fata hvata u koštac bez kompleksa dvoumice ili pogubne sumnje. Ta snaga njenog mentalnog zdravlja obezbjeđuje joj gotovo fascinantnu odstupnicu od napada svakovrsne nevolje.

Idejno i ideološki rastvoren položaj glavne junakinje *Skretnica* osmišljava čulnost višeg reda u razornom poretku svih mogućih nevolja koje uporno i beskrupulozno djeluju jer im je to i osnovna značenjska djelatnost. Snagom prokazanog zla, Fata opravdava smisao oružja kojim se amortizira njegovo opako djelovanje. Iz te duhovne ambijentalnosti, a u ključnoj utakmici života bez nužnih predrasuda, ustrajno prkosi izvjesnosti izglednog poraza. Nadilazeći poziciju žrtve, ta se žena u svim nevoljnim okolnostima dovija snagom nenačetog racija u spoznaji da je to ključni momenat u borbi protiv aždaha zla. To je, nesumnjivo, animirana duhovna kategorija višeg značenja.

Fatin se doživljajni svijet odupire izvjesnosti fatalnog i ponižavajućeg. U prirodno obremenjenoj slici etičke katastrofe, ona se užasu viđenog i doživljenog intuitivno suprotstavlja kao egzistencijalnoj praznini koja prijeti biću od krvi i mesa. U spoznajnoj strukturi romana, autorica svojoj životno oplemenjenoj vedeti udahnjuje čulnu spoznaju kako je ljudskoj sudbini gotovo uvijek podložna diskurzivna moć intuicije. A ta je nesumnjiva snaga odabranom čovjeku data kao sredstvo i rijetka mogućnost da se kaos prenebrege.

Naturalistička slika krvoprolića, klanja i smaknuća nedužnih, prelama se kroz prizmu Fatimine duhovne percepcije prihvatanja besmisla rata samo kao prolazne kategorije u djelatnosti beščašća. Vjerujući u trijumfalnu snagu dobra i plemenitosti nad oholim džahilukom, nad neuništivim porivima pogani u ljudskom srcu, ta je žena emotivno-čulno i duhovno eksponirana u empirički prihvaćeni svijet spoznaje. A ta joj je spoznaja novostečena snaga koja izrazitom čulnošću prema senzacijama haosa

biva nagrađena ratobornošću primjerenom samo odanim predstavnicima ljudskog dobra i duha u njemu. Gledajući razjapljena preklana grla nedužnika usmjerena posljednjim krikom prema nebeskom beskraju, ona se duhovno izbavlja na taj način što nepoređak prihvata kao prolaznu stanicu do koje je čovjeka dovela jedna zlokobna tračnica, postavljena kao opomena čovjeku „da ne ide malen ispod zvijezda“. Fata, s puno subjektivnog naboja u svojim opservacijama, čini se, ispravno zaključuje da je zemlja bogata i plodna i u ratu.

S izrazitim osjećajem i potrebom izvornog materinstva, Fatima svakim novim djetetom kao da čini odstupnicu od egzistencijalne nevolje. Rađajući, ona zida bedeme pred kućom kojoj ne želi rasap ni propast. Zapravo, rađajući – ona uspostavlja nove i jedinstvene skretnice prema životu u sebi i nad sobom, životu u koji nikad ne sumnja, a prihvata ga onakvim kakav u suštini i jeste: nepredvidljiv, represivan, strahotan pred strepnjom neizvjesnosti, ali čijim se zakonitostima, bez ostatka, čovjekova volja povinjava. U tome znakovitom materinstvu, bezuslovno i permanentno, Fatima se potvrđuje kao nadošla snaga neophodna za etiku života u porodici i porodice u životu. Pronalazi nezavisno mjesto u svome srcu i duši kako dobičini Neziru, svome bračnom suđeniku, tako i dalekoj i dragoj familiji od koje se nikad duhovno ni iskreno emotivno nije odvojila. Posebno je njen odnos prema ocu u dosluhu s potrebom izrazite privrženosti kćeri-potomkinje. Simbolika neposlanog pisma namijenjenog ocu animira sadržajno-fabularnu liniju romana i kao vid polemičkog odnosa prema nepredvidivom svijetu u njoj i van nje. Taj unutarnji monolog prerasta podsvjesnu potrebu za raspravom sa žestokim tokovima svakodnevlja. On je ujedno i Fatimina duhovna potreba da stane ispred sebe i svoga poslanja na ovaj svijet.

Ne osjećajući dužnost, ona neumorno i hrabro razobličuje košmar u sebi na taj način što se obraća dobroj strani života, a ne tražeći milostinje. To bi se, dakako, kosilo s njenom duhovnom stamenošću, a misao o duhovnoj nedodirljivosti i neranjivosti bila bi ne samo naivna već i posredno izvještačena. Naprotiv, bolne su spoznaje kako se životni sekret nerijetko manifestira poput razmetljivo živog amalgama sudbinskih mijena života, onog i onakvog života koji se koči pred čovjekom kao mitološka aspida uvijek spremna na skok.

Slike rata i ratnih pošasti u romanu *Skretnice* zaslužuju posebnu pažnju. Ni stamena Fata nije u tome pogledu nedodirljiva, budući da je njena egzistencijalna sociologija izvedena s pozornice straha i svekolike neizvjesnosti. Tako se ta neprijatna spoznaja u njenoj psihi razlama fatalnom rečenicom da je i „nebo spram ljudi skrojeno“. Na taj način i na dijalektičkoj sceni životnih rituala, a Fatima gradi duhovnu odstupnicu kojom se relativno efikasno štiti.

Druga po važnosti duhovna dimenzija Fatine ličnosti izrasta iz kulta hljeba. Simbolikom ovjenčani nimet pred čitaocem se razrasta u eliksir opstanka. Neodoljivim mirisom i slatkom koricom svoga nasušnog hljeba na nepcu, ta žena hrani mnoga i gladna i željna usta. Dijeleći komade toga svoga hljeba, ona ujedno hrani i svoju nepripitomljenu, iskonsku glad, potrebu da s tom koricom na nepcu posisa i sve sokove ljudske potrebe da se živi i preživi, da se zlo prenebregne a glava spasi. Fatimin mirisni hljeb u romanu nema samo simboličku već i egzistencijalnu ulogu. Ona svojim hljebom nemilice hrani usta koja zijevaju spram života, a za sami život.

Čulnost te životne favoritkinje kao nabujala rijeka južnog zavičaja pulsira obnovljivom snagom životnog vitaliteta, snagom potrebe za osjetilnom stranom življenja. Sva u stanju razdraganosti, Fatima udiše mirise (*Kako zemlja miriše! Kako samo miriše. Miriše na hranu, na sunce, na vodu, na zemlju, na so...*) kojima nadgrađuje instrumentarij životnog počela, višu dimenziju života bez ostatka. Uvjeren da su ti čulni gejziri voda spasa i voda opstanka, ona se, bez imalo sumnje, stapa s mišlju kako je i zemlja tijelo koje se hrani mirisima, naročito poslije plahe kiše jer tada zemlja sve mirise pusti odjednom.

Stavivši se u službu života i trajanja, protagonistica romana *Skretnice* svjesno izabire stranu kojoj bez ostatka pripada. Bременita neizvještačenim osjećanjima, obogaćena zdravom čulnošću i duhovnošću stamene ličnosti, Fatima pred nama trijumfira kao heroina razuđenog sistema koji se, prosto, zove – život.

IZVOR I LITERATURA

1. Musabegović, Jasmina (1991), *Skretnice*, Svjetlost, Sarajevo
2. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1991), "Romansijer i esejist Jasmina Musabegović", u: Musabegović, Jasmina, *Skretnice*, Svjetlost, Sarajevo, 5-25.

SENSUALITY AND SPIRITUALITY IN THE NOVEL *CROSSROADS* BY JASMINE MUSABEGOVIĆ

Summary:

This essay follows Fatima (Fata), the protagonist of the novel *Crossroads* within the context of contemporary criticism, which essentially identifies all types of novelistic prose with a certain note of dialogism. In the role of mother and wife, the main character's communicative position directs the idea pattern of the novel from the external to the internal dialogue with herself. Fatima, wrapped in the mantle of an absolute subject, in the general chaos of war and existential paradox, transcends the role of victim and passive witness of the pogrom and through spiritual healing becomes an actor in the struggle. In the cognitive structure of the novel, the author breathes into her protagonist the knowledge that human destiny is almost always subject to the discursive power of intuition. And this undoubted power is given to people as a means and a rare possibility to overcome chaos.

Keywords: Jasmina Musabegović; *Skretnice/Crossroads*; author's position; feminine discourse; existential paradox; sensuality; spirituality

Adresa autora
Author's address

Safet Sarić
samostalni istraživač, Mostar
safetsaric19@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.129

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 27. 01. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Fatima Softić

TIJELO U ROMANU *MOST JASMINE MUSABEGOVIĆ*

Tijelo je saveznik polne razlike...

(Elizabeth Grosz 2005: 10)

Predmet istraživanja i analize u ovom radu su načini na koje je reprezentirano tijelo u romanu *Most Jasmine Musabegović*. Objavljen je 1994. i predstavlja neku vrstu nastavka na roman *Skretnice* (1986), a sponu sa romanom *Žene. Glasovi.* (2005). Metaforički i doslovno ovaj roman je most između druga dva romana, odnosno donosi prijelaznu naraciju o sazrijevanju i odrastanju glavne protagonistice koja tokom boravka u sanatorijumu spoznaje promjene na vlastitom tijelu koje ulazi u pubertet i postaje tijelo žene. Istovremeno dešava se i proces identifikacije sa majkom i drugim ženama koje imaju važnu ulogu u životu naratorke. Tijelo kao površina *u* i *na* koju se upisuju značenja, postaje razlog vanjskih i unutrašnjih promjena kroz koje pripovjedačica prolazi. Zbog bolesnog tijela smještena je u sanatorijum, biološkim sazrijevanjem dolazi do identifikacije i razumijevanja majke i sestara, da bi se u sjećanju, performativnom ponavljanju i uočavanju kretanja ka mostu i preko njega, ritualnim češljanjem i sličnim tjelesnim ponavljajućim gestama ostvarila bliskost, razumijevanje i potvrda transgeneracijskih obrazaca ponašanja koji se prenose na ženskoj liniji unutar porodice. Ovaj rad donosi analizu i interpretaciju onih elemenata u kojima je tijelo reprezentirano kao jedna od primarnih odrednica za samoidentifikaciju i rodno pripadanje. Teorijsko polazište analize različitih aspekata tjelesnosti predstavljaju feministička istraživanja bazirana na studiji Elizabeth Grosz *Promenjiva tela*. Posebna pažnja bit će posvećena načinu na koji se formira određena slika tijela, kao i faktorima koji na nju imaju izravan uticaj.

Ključne riječi: most; tijelo; rod; pol; žena; slika tijela

Roman *Most* Jasmine Musabegović objavljen je 1994. godine, a drugo izdanje iz 2003.¹ autorica je dopunila sa dvije pjesme i jednim esejom o rušenju i rekonstrukciji Starog mosta. Riječ je o svojevrsnom nastavku romana *Skretnice* (1986) od koga se razlikuje narativnim postupkom, budući da predstavlja kompleksniju strukturu u kojoj se prepliću stvarnost i mašta, razmišljanja o/u prezentu i sjećanja iz vremena završetka Drugog svjetskog rada. Glavni likovi su članovi iste porodice iz romana *Skretnice* (1986) i *Žene. Glasovi* (2005), ali je uloga naratora drugačija. Zapravo, mogli bismo reći da je *Most* središnji roman „metaforički i doslovno roman – most, mjesto prijelazne naracije o odrastanju i individualnoj traumi odvajanja, koja priču o kolektivnim ranama uklapa u specifičan scenario“ (Moranjak-Bamburać 2006). Priču o mostu, porodici, sazrijevanju i otkrivanju sebe pripovijeda najmlađa kćerka. Ona postaje slikarka i artikulira dvije različite perspektive prilaska mostu – likovnu i narativnu. Specifična bjelina hercegovačkog krajolika ogleda se na slikama koje su izraz njenog iskustva i vezanosti za važne ljude iz djetinjstva, a na drugoj strani nalazi se tmurna i teška atmosfera dječije bolnice u kojoj jedinu bjelinu čine platna kojima su razdvojeni kreveti, ali i prostor privatnog i javnog.

Prema mišljenju Alme Denić-Grabić (2010: 149) u romanu *Most* Jasmina Musabegović „ispisuje novohistorijsku prozu u kojoj su prepoznati elementi ženskog pisma preko uprizorenja intimnog i privatnog ženskog iskustva“, a kroz glas naratorke i njeno pripovijedanje prelamaju se i glasovi drugih žena iz porodice koji su ujedno nit-poveznica sa drugim romanima autorice. Pozicija fokalizatora u romanu povremeno je nejasno određena budući da i sama pripovjedačica odrasta na granici sna i jave, na susretištu života i smrti te unutar samog narativa zauzima različite pozicije, ponekad je pripovjedačica, zatim svjedok, nijemi posmatrač i, u konačnici, izravni učesnik u događajima. Pripovjedačica-slikarka stoji pred bjelinom platna koje u njoj budi sjećanje na bjelinu sanatorijumskih zidova i traumatičano odvajanje od porodice za vrijeme liječenja. Sjećanje na boravak u sanatorijumu, tamo gdje su djeca zbog svoje bolesti *izopćena* iz društva, navodi je na propitivanje životnih pozicija svih žena u njenom životu redom obilježenih tradicijom i patrijarhalnim odgojem. Boravak u sanatorijumu prilika je da se prepozna sazrijevanje vlastitog tijela, ali i osvijeste biološke promjene koje se dešavaju na tijelima drugih žena, onih kojima je okružena i koja se otkrivaju u svojoj punoći i putenosti. Tanke granice, u stvarnosti uspostavljene platnima za razdavajanje, ujedno su razgraničenja između sna i jave, ali i između života i smrti, intimnog i javnog, vanjskog i unutrašnjeg. Kao što navodi

1 Svi citati u ovom radu su iz izdanja objavljenog 2003. godine u izdavačkoj kući Sejtarija.

Denić-Grabić (2010) slika odnosno naracija koja se u romanu pojavljuje kao prijelaz i kao naslovna metafora – most – predstavlja i prilazak mostu sa druge strane, odozdo, čime se postavlja drugačija perspektiva u odnosu na majčinu i inicira „narativ postajanja – (ženom, slikaricom, subjektom generacijske sekvence u porodičnoj priči)“ (Moranjak-Bamburać 2006).

Metafora mosta realizuje se na više različitih razina: podrazumijeva most kojim se prelazi put od djevojčice ka ženi obilježen tjelesnim sazrijevanjem, izgradnju mostova razumijevanja i prepoznavanja među ženama koje predstavljaju granične likove, subjekte važne za uspostavu patrijarhalne porodice kojoj se istovremeno pripada i od koje se bježi, zatim uspostavu generacijskih veza i mostova među različitim likovima romana. Konstrukcija narativnog identiteta pripovjedačice uspostavlja se na osnovu *rodno obilježenog identiteta* u čijoj izgradnji važnu ulogu zauzimaju *tijelo* i tjelesnost zbog koje djevojčica završi u sanatorijumu i biva podvrgnuta liječenju. Bolesno tijelo dovodi do izopćenja iz zajednice, ono je reprezentovano kao krhko, nesavršeno, podložno različitim promjenama koje nisu uvjetovane svjesnim djelovanjem, nego unutarnjim promjenama organizma koje je teško kontrolisati. Tijelo predstavlja površinu *u* i *na* koju se upisuju značenja, označavajući istovremeno mjesto gdje se ukrštaju, prenose i doživljavaju unutrašnje i vanjske senzacije koje ostavljaju trag i važne su za samospoznaju.

Pristup u bavljenu tijelom može biti historijski, biološki kulturološki ili uključiti sve navedene odrednice. U tom smislu treba obratiti pažnju na *življeno telo* (Grosz 2005) koje se na specifične načine predstavlja i upotrebljava u pojedinim kulturama. To je tijelo koje u svom postojanju nije pasivno i ne predstavlja isključivo površinu za upisivanje značenja, nego je isprepletano različitim elementima označavanja i reprezentacije koje i samo proizvodi. Kao takvo ono je nosilac transgeneracijskog življenog iskustva. Cilj ovog rada je pokazati na koji način tijelo egzistira kao mjesto upisa unutrašnjih i vanjskih označitelja te kako se oni prenose kroz različita iskustva i doživljaj pripovjedačice u romanu *Most*.

Kulturalna značenja upisuju se u tijelo koje je, čini se na prvi mah, pasivan medij. Međutim, način na koji je reprezentirano u romanu *Most* svjedoči da ono nije u pasivnom odnosu, naprotiv ono je medij koji na svoju površinu iznosi unutrašnje procese i dovodi do proizvodnje novih označitelja, važnih, u ovom slučaju, za uspostavu biološke zrelosti žene. Biološki zrelo tijelo u kulturološkom smislu je tijelo koje pretpostavlja postojanje izgrađenog rodnog identiteta prilagođenog normama prepoznatljivosti. Krenemo li od polazišta da identiteti nisu fiksni i da su uvijek u procesu, onda i načini na koje doživljavamo tijelo, također, bivaju podložni

promjenama i uticajima kojima se upisuju diskursi. Promjenjivost koja odlikuje tijelo u različitim fazama prati razvojni put sedimentacije ili izgradnje mreže koja u konačnici čini identitet. Elizabeth Grosz odbacuje dualistički odnos muško/žensko koji zastupa de Beauvoir i navodi da tijelo žene ne mora nužno zauzimati oponentsku poziciju u odnosu na muško, nego da se u proseku identifikacije doživljava i u odnosu na druga tijela istog spola obilježena različitim odrednicama koje čine rešetkastu strukturu važnu za reprezentaciju i identifikaciju. Ovo se može odnositi na različite faktore kao što su starost tijela, socijalne prilike i profesionalne posebnosti koje su ostavile trag na sliku tijela, gestikulaciju, stilski izričaj itd. U romanu *Most* dominira naracija koja ženu i žensko tijelo identificira upravo u odnosu na druge žene koje su joj bliske unutar egzistencijalnog prostora, doma i porodice i koje reprezentiraju tjelesnu materijalnost u zrelijoj formi, ali i u odnosu na performative kojima se upostavljaju određene navike i modeli življenja. Procesi identifikacije koje prolazi pripovjedačica u ovom romanu odvijaju se u odnosu na žensko iskustvo do kojeg se ne dolazi naracijom, niti verbalnom komunikacijom, nego razvijanjem transgeneracijskog osjećaja kojim se ponavljaju određeni postupci, radnje i stavovi.

PERFORMATIVNOST TIJELA

Tijelo predstavlja medij, odnosno nosioca izražajnosti preko kojeg se javno komunicira i prikazuje ono što je suštinski privatno (ideje, misli, osjećanja, vjerovanja). S druge strane ono je primatelj informacija iz spoljašnjosti u organizam, komunikator koji preko čulnih aparata prima i odašilje informacije. Iako se informacije percipiraju preko različitih organa, površina tijela je posebno mjesto po tome što zauzima najveću površinu, prima podražaje unutrašnjosti i spoljašnjosti. Tijelo je reprezent na osnovu kojeg se stvara prvi vidljiv i jasan dojam, odnosno predodžba o nekome. Kako navodi Grosz: „Informacija koju obezbeđuje površina kože je kako urođena, tako i stečena, aktivna i pasivna, receptivna i ekspresivna, jedino čulo koje je sposobno da obezbedi “dvostruku senzaciju”“ (2005: 64), objašnjavajući dalje da dvostruke senzacije nastaju onda kada jedan dio tijela dodiruje drugi i na taj način međusobno izlaže različitim senzacijama tijelo koje je aktivno i pasivno, čime nastaje blizak susret između subjekta i objekta. Djelovanje navedenih podražaja dovodi do sitnih, većinom nevidljivih rezova na površini tijela koji ostavljaju trajne posljedice na organizam i ostaju trajno ubilježene u memoriji dodira. Pripovjedačica u romanu *Most* prolazeći preko mosta osjeća dodir svile sa svojih pariških šalvara i u njemu prepoznaje istu *senzualnost dodira* koju je osjetila i njena majka prolazeći istim putem

u dimijama: „Mrsi se svila oko butina kao zamršena misao. Dodiruje i miluje. Znaš da je tu, ta misao, osjećaš je, ali je nekako ne možeš uhvatiti i dovesti u logičan tok“ (Musabegović 2003: 15), navodi ona, osvještavajući misao da sjećanje na sve dolazi:

„I iz moga tijela koje se sjeća. Sjeća u dubokim naslagama čak do onog u tuđem tijelu koje je isto ovako, istim putem, kročilo: majke. Je li to ona ili ja, hodimo li zajedno, ili hodimo jedinstveno? Ovaj pokret ruke ka vjeđama, pa na rub usta da ih ucрта, mahinalno, moj li je ili njen? Je li to njena noga u dimijama ili moja u pariškim šalvarama? Je li se to ona sjeća sebe, Prvog svjetskog rata i svojih, ili se to ja, preko nje, pa ona preko svoje majke, sjećam svega, do pramaterije.“ (Musabegović 2003: 15)

Navedeni odlomak jasno pokazuje da se tjelesno iskustvo senzacije i dodira trajno upisuje na tijelo kao dugoročna memorija. Dodir materijala, u ovom slučaju svile, postaje transgeneracijsko iskustvo žena unutar iste prodice. Nije slučajno da se u navedenom citatu spominje svila kao tkanina karakteristična za bogatije slojeve društva i plemstvo iz kojeg potječe majka Fatima koja je predstavljena u romanu *Skrentice*. Čulo dodira i performativnost pokreta prevazilaze i transcendiraju historijske, društvene, političke, pa i porodične okolnosti. Spoljašnje iskustvo budi unutrašnji osjećaj prisutnosti majke, najvažnije žene na vertikalnoj liniji identifikacije, a preko nje i drugih žena koje prolaze mostom, samo u drugom vremenu. Mjesto na kome dolazi do spajanja unutrašnjosti i spoljašnjosti jeste tačka „obrata spoljašnjosti u telo i unutrašnjosti izvan tela“ (Grosz 2005: 65) i to je ujedno mjesto iz koga se inicira performativni čin ponavljanja istih pokreta tijela i djelovanja po uzoru na majku. U gestikulaciju tijela pripovjedačice upisani su brojni nevidljivi kodovi, pravila, koja se prenose po vertikalnoj liniji unutar porodice i postaju važne odrednice narativnog identiteta. Važnost mosta kao ključne metafore romana manifestira se tokom prelaska preko mosta putem *dužnosti* koji predstavlja majčin put i prilazak mostu iz druge perspektive, dok je Nizamin put ispod mosta i predstavlja „prostor *slobode*“ (Berbić-Imširović 2017: 87). „Golica i miluje svila. Tijelo, naraslo i veliko, tijelo žene i majke, ide ka mostu dugim, zaobilaznim putem“ (Musabegović 2003: 16).

Prepoznavanje tačke prelaska između dječijeg i zrelog, unutrašnjeg i spoljašnjeg doživljaja predstavlja svojevrсно pomjeranje od dualističkog stajališta po kome su jasno naglašene razlike između tijela i duha, spoljašnjosti i vanjskosti i priznanje da više ne postoji jedno ili više tijela koja bi se vezala za navedene odrednice i pojave, nego da postoji tijelo kao univerzalni pojam obogaćeno različitim individualnim iskustvima specifičnim za svakog pojedinačno. Tijelo pripovjedačice osvještava

performativni čin hoda prema mostu, gestikulaciju i dodire svile kao trajno upisanu spoljašnju senzaciju, ali i to da su mogućnosti proizvodnje pojava kojima se upravlja ili ih se ograničava sačuvane u dugoročnoj memoriji. Prihvatanje vlastitog tijela kao odraslog i velikog označava identifikaciju sa majkom, koja se u ovom slučaju dešava u vanjskom prostoru kao prostoru potencijalne rodne ravnopravnosti. Naime, u okviru prostora doma djevojčica pripovjedačica otkriva tajne važne za postajanje ženom, dok njena profesija – umjetnost i slikarstvo – znače osvajanje prostora slobode i otvorenost ka izazovima egzistencije.

Slučajno otkrivanje Hibine tajne, koja je zapravo ritual njegovanja i ljepote, posebna je vrsta perforamtiva važnog za očuvanje ženske ljepote, njenog mira i posvećenosti sebi.

„Okrenuta posljednjim zrakama sunca, vlažna, umotana u čaršaf, Hiba je češljala svoju tek oknivenu i opranu kosu. Pored nje su stajali posrebreteni češljevi i otvorena rezbarena kutija s priborom za kosu. Polahko ju je raščešljavala, prelazila kroz nju prstima i raspredala je. Kosa se sušila na posljednjim zrakama. Sva je bila u kosi. Sjedeći, dopirala joj je skoro do zemlje. Kad bi je češljem potjerala naprijed, naglo bi zamahnula glavom da je zabaci.“ (Musabegović 2003: 171)

Posmatrajući ritual češljanja djevojčica doživljava senzaciju i formira određeni dojam o *slici ženskog tijela*, njenoj ljepoti i načinu na koji se čuva i njeguje. Čin njegovanja zrelog ženskog tijela jednako je tajnovit i nepoznat kao i čin otkrivanja biološkog čišćenja i bubrenja grudi. Slika tijela „sastoji se od različitih emocionalnih i libidalnih stavova prema telu, njegovim delovima i sposobnostima za izvesne vrste izvođenja; i naposljetku, ona je društveni odnos u kome je iskustvo subjekta o vlastitom telu povezano i posredovano odnosima drugih prema vlastitim telima i telu subjekta“ (Grosz 2005: 108). Nakon otkrivanja Hibine tajne djevojčica se identificira sa njom i kroz sliku Hibinog tijela posmatra i doživljava svoje, a sve utiske stečene putem optičkih, taktilnih, termičkih i bolnih utisaka trajno čuva kao dio vlastitog tjelesnog pamćenja.

SAZRIJEVANJE

Različiti su podražaji koje djevojčica smještena u sanatorijum dobija posmatranjem drugih ljudi, osjećajući hladnoću, mirise sredstava za dezinfekciju, gledajući tamno planinsko okruženje i udišući oštri zrak, a svi oni se urezuju u tjelesno iskustvo sazrijevanja tijela kojeg postaje sve više svjesna. Osvještavanje tijela i tjelesnog

predstavlja određenu vrstu buđenja i prepoznavanja spolne razlike u patrijarhalnom društvu, jer je tijelo primarna odrednica za identifikaciju žene, ali i za njeno smještanje unutar zajednice.

„Hatidža je stajala postranice, obučena, utegnuta u neki muški vojnički pojas sa otežalim dojka bez grudnjaka, mehka i nasmijana. U plahte je, osim hrane, odnekud izašla iz mene i krv. Svi su se smijali, podsmješljivo me gledali, dobacivali i presvlačili. Vodajući me od banje do mlade doktorice stažerke kratko ošišane, dugačke, koja je pored sitnog doktora sa bradom izgledala kao džin, ali lijep, a koja je trebala stručno da mi objasni šta se to, to što sam i sama naslućivala iz daleka, po onim istim prikrivenim tragovima u posteljama sestara i majke (sinoc im išla krv na nos, kako je majka govorila) šta se meni dešava. Negdje duboko u sebi svako to zna. A ne vjeruje. Zнала sam, a pravdala se da se nisam posjekla, tražila, istinski, rane po sebi. Obilazeći tako, osvajala sam tajnu tijela, ali i prostora u koji sam došla.“ (Musabegović 2003: 86)

Način na koji su prezentirane biološke promjene koje djevojčica prolazi i postupci okoline zapravo su dobro uvježbani čini skrivanja vlastite tjelesnosti i srama pred menstruacijom koja se unutar doma ne objašnjava medicinski, nego kulturološkim obrascima i performativima prenosivim sa koljena na koljeno. Čak i doktoricu koja medicinski treba objasniti šta se dešava sa tijelom, djevojčica doživljava kao lijepog džina, nepoznatu figuru iz spoljašnjeg svijeta. Tajna tijela je zapravo spoznaja da se tijelo mijenja i da je sve bliže tome da postane tijelo žene, slično Hatizinom tijelu, mehkom i erotičnom, primamljivom i izazovnom istovremeno. Otkrivajući tajnu tijela pripovjedačica se identificira sa ulogama majke i sestara, žena važnih za identifikaciju u unutrašnjem prostoru, prostoru doma i privatnoj sferi. „Telo drugog obezbeđuje okvir za reprezentaciju vlastitog tela“ (Grosz 2005: 67), a tijela drugih su upravo tijela majke i sestara. Navedenim činom ne inicira se samo ulazak u pubertet i biološko sazrijevanje nego i otvara mogućnost uspostavljanja razlike, ali i identifikacije sa drugima. To biološko kodiranje tijela i približavanje djevojčice pojmovima koji će je označiti kao „više biološku, više telesnu, više prirodnu“ (Grosz 2005: 36) podudara se sa osvještavanjem činjenice da tjelesno sazrijevanje u ženu prati gubitak slobode i vraćanje u prostor doma i domesticiteta karakterističan za pripovjedačicu majku Fatimu i njene sestre. Stjecanje svijesti o vlastitoj biologiji i spoznavanje spolne, samim time i statusne razlike između muškaraca i žena predstavlja prihvatanje vlastite različitosti, ali i težnju da se izađe izvan privatnog prostora doma i premosti put ka javnom prostoru sanatorijuma u kome se nalazi mnogo pacijenata i osoblja. Slika koju Nizama ima o vlastitom tijelu mijenja se nakon

što spozna da je njeno tijelo biološki podložno promjenama, a u skladu s tim mijenja se i njen odnos prema vlastitom tijelu čime se naglašava spolna razlika. „Slika tela je u neprestanom procesu proizvodnje i transformacije. Ona menja orijentaciju i pregiba se što se dete više razvija u pravcu adolescencije i doba sazrevanja“ (Grosz 2005: 118).

Oponent obrascima ponašanja i svijesti o vlastitom tijelu i njegovim promjenama je već spomenuta Hatidža, starija djevojčica koju pripovjedačica sreće u sanatorijumu i koja je štiti i po potrebi pomaže. Više puta tokom boravka u sanatorijumu djevojčica sluša Hatidžine uzdahe i hihotanje iza zavjese, sluša erotizirane upute i sa strahom reaguje na Hatidžine prijetnje da će i njoj narasti grudi. Hihotanje i uzdisaji koje djevojčica sluša otkrivaju čulnu stranu tjelečnosti, mogućnost da se tijelom kao objektom aktivno/pasivno djeluje i da ono služi i za užitak, a ne samo za reprodukciju. Kasniji susreti sa Hatidžom, nakon što pripovjedačica odraste, predstavljat će susrete sa strankinjom, prosjakinjom čije je tijelo pomodrijelo i na kraju osakaćeno, a svaki takav susret bit će praćen neprepoznavanjem, susramljenjem spram drugoga, spram tijela čija je pojavnost znak poniženja i stranputice. Hatidžino izlaganje bolesnog tijela je zapravo djelovanje tijelom, manipulisanje bolesnim i pomodrijelim udovima koje ima za cilj izazvati sažaljenje i suosjećanje te izmamiti milostinju prolaznika. Bolesno, pomodrijelo i nateknuto tijelo nije samo odraz Hatidžinog teškog i neurednog života, nego i njenog socijalnog, materijalnog i duhovnog siromaštva koje se najočitije pokazuje izlaganjem tijela.

„Znate li one polučelave prosjakinje, nateknute, pomodrijelih i oboljelih nogu što ih izlažu pogledu i samilosti. Takva je bila Hatidža. Sjedila bi na najprometnijoj ulici, u hladu, ispružene modre i natekle noge. U blizini pijace ili škole.

Ali, ali. Ako bi me presrela, umivena i dotjerana, iako i dalje podbuhla, sa štapom u ruci, ona bi mi se otvoreno i sa radošću javljala. Kao da to nije bila ista osoba.“ (Musabegović 2003: 138)

Polazeći od pojma materije Butler (2001: 308) iznosi pretpostavku da „tela koja nešto znače, koja su materijalna, jesu porozna tela koja se sastoje istvremeno od materije i diskursa, diskursa normi, diskursa koji normalizuje i koji je uvek nasilan i opresivan“, a sam čin normalizacije uspostavlja se ponavljajućim performativima koji se zasnivaju na pozivu i odzivu. U patrijarhalnom sistemu nema mjesta za nesretnice kao što je Hatidža. Njena tragedija dostiže svoj vrhunac kada njeno tijelo prestane biti lijepo i privlačno, a ona od islužene prostitutke postane prosjakinja. Izloženo tijelo uvijek je privlačno, bilo lijepo ili sakato, njegova pojavnost privlači pažnju i neminovno traži usporedbe i promišljanja. Pokušaj da se pokaže solidarnost

i prepoznavanje propada prilikom prvog susreta odrasle pripovjedačice i Hatidže zbog čega njih dvije ostaju pozicionirane na dva različita pola u svakom pogledu – i tjelesnom i sudbinskom.

„A da mi se javljala? Ne bi li onaj dio sramote, neuspjeha, pada na najniže, ono čega se svako boji, prešlo javno, u očima onih koji su bili sa mnom, trunčicu, najmanju, nevidovnu, ali ipak trunčicu, i na mene. Prepoznali bi, možda, moje drugo lice, koje je moglo biti stalno moje. Moglo je biti i njihovo, zato joj dijele sadaku, sretni i zahvalni što ona taj pad podnosi umjesto njih. Nesvjesno. A ja svjesno i doživljeno. U tome je razlika.“ (Musabegović 2003:138-139)

Posljednji susret sa Hatidžom dešava se ispod mosta, za vrijeme dok se pripovjedačica igra sa drugom djecom, a Hatidža, osakaćena, bez jedne noge, leži na kamenu i sunča se. To je mjesto na kome je pripovjedačica prvi put prepozna i zovne po imenu, pokazujući susosjećanje i brigu, ali se Hatidža ne odaziva. Njeno tijelo više nije cjelovito, osakaćeno je i kao takvo izaziva nostalgiju za izgubljenim udom, za nogom koju je otečenu pripovjedačica vidala u vrijeme dok je bila izložena na ferkventnim mjestima u gradu. Taj izgubljeni ud ponovo bi tijelo učinio cjelovitim i Hatidžu približio ljudima koje pripovjedačica svakodnevno susreće.

Važnost estetske komponente i porodičnog nasljeđa ogleđa se u odlomoku u kome pripovjedačica polemizira o sebi i vlastitoj identifikaciji u odnosu na druge:

„Da se kažem ovim ljudima? Prepoznaće me po majci, po neni, ne po meni. Sve slike koje drže o njima skupiće se na moje lice. I oni će u prepoznavanju biti slikari, ti obični ljudi, predmeti mojih slika. Da im se kažem, da me prepoznaju ne po meni nego po onim slikama što žive odjednom u jedinoj slici mog oca. Da im se kažem, ovim mojim licem koje je kao moje platno.“ (Musabegović 2003: 18)

Tragovi porodičnog nasljeđa i genetske odrednice uočljive na spoljašnjoj pojavi pripovjedačice ukazuju na postojanje svijesti o porodičnoj pripadnosti i slikama koje vremenom postaju sastavni dio slike tijela. Kao što za neke ljude vežemo njihove profesije i simbole koje one nose, pripovjedačica sliku tijela gradi na slikama porodičnog nasljeđa, tjelesnim odrednicama majke, nene ili oca prenesenim transgeneracijskim iskustvom sve do nje kao najmlađeg nosioca pamćenja.

Analizom naslovne teme dolazimo do obistinjenja teza da tjelesne promjene prate procese sazrijevanja te da je postajanje ženom proces koji uključuje nastajanje, konstruiranje i prihvatanje promjena za koje se ne može precizno reći kad počinju i gdje se završavaju. Slika tijela koju djevojčica ima u vrijeme kada odlazi u sanatorijum za liječenje plućnih bolesti i slika tijela koju je formirala kao zrela osoba

dok u svilenim šalvarama prelazi preko mosta, putem svoje majke, značajno se razlikuju. Procesulanost koju prati promjenjivost tijela u svim biološkim fazama, prostorima u kojima junakinja obitava, s ljudima, drugim objektima koji je okružuju i predstavljaju značajnu pojavu na njenoj vertikalnoj i horizontalnoj osi identifikacije, dovodi do formiranja tijela žene, zrele i dovoljno samouvjerene da izađe iz prostora domesticiteta i potraži svoje mjesto u vanjskom svijetu slikajući ga na platnima čija bjelina poziva da se ostave tragovi. Osvjestavanje vlastite tjelesnosti put je prepoznavanja spolne razlike i identifikacije sa drugim ženama. Podložnost slike tijela različitim uticajima i transformacijama tokom razvojnih faza pokazuje koliko je tijelo podložno fizičkim, biološkim, društvenim i označiteljskim promjenama.

IZVOR:

1. Musabegović, Jasmina (2003), *Most*, Sejtarija, Sarajevo

LITERATURA:

1. Butler, Džudit (2001), *Tela koja nešto znače, O diskurzivnim granicama „pola“*, s engleskog prevela Slavica Miletić, Samizdat B92, Beograd
2. Butler, Judith (2000), *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, prevela Mirjana Paić Jurinić, Ženska infoteka, Zagreb
3. Berbić-Imširović, Mirela (2017), "Rod, nacija, etika – Kako biti solidaran sa smrću? (O romanima *Skretnice*, *Most*, *Žene*. Glasovi Jasmine Musabegović)", u: *Kamen na cesti: granice, opresija i imperativ solidarnosti*, Centar za ženske studije, Zagreb; dostupno na <https://www.academia.edu/> (23. 01. 2024.)
4. Denić-Grabić, Alma (2010), *Bosanskohercegovački roman na kraju 20. stoljeća*, BZK Preporod, Brčko
5. de Beauvoir, Simone (2016) *Drugi spol*, s francuskog prevela Mirna Šimat, Naklada Ljevak, Zagreb
6. Grosz, Elizabeth (2005), *Promenjiva tela*, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd
7. Moranjak-Bamburać, Nirman (2006), "Trauma – memorija – pripovijedanje", *Sarajevske sveske*, broj 13; dostupno na: <https://www.sveske.ba/en/content/trauma-%E2%80%93-memorija-%E2%80%93-pripovijedanje>

A WOMAN'S BODY IN THE NOVEL *THE BRIDGE* BY WRITER JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

The subject of research and analysis in this paper is how the female body was represented in the novel *The Bridge* written by Jasmina Musabegović. The novel *The Bridge* was published in 1994, and represents a kind of sequel to the novel *Switches* from 1986 and a connection with the novel *Women. The voice* from 2005. Metaphorically and literally this novel represents the connection between the two novels, in fact, a transitional narrative about the maturation and growing up of the main protagonist who, during her stay in a sanatorium, realizes changes in her own body and enters puberty and becomes the body of a woman. At the same time, there is a process of identification with the mother and other women who play an important role in the life of the storyteller and who represent a connection during transitions from one stage of life to another. The body as a place in on which meanings are inscribed, becomes the reason for external and internal changes through which the girl who narrates experiences. Because of the sick body, she went to the sanatorium, the biological maturation of the body causes understanding and identification with the mother and sisters, only to remember performative repetition and observation of movements towards and over the bridge, rhythmic combing, and similar body repetitive gestures felt a closeness, understanding, and existence of transgenerational patterns that are transmitted along the female line in the family. This paper brings an analysis and interpretation of those elements in which the female body is represented as one of the primary determinants for self-identification and gender belonging. The theoretical starting point for the analyses of various aspects of the body in this novel is contemporary feminist research based on Elizabeth Grosz's study *Volatile Bodies*. Special attention will be paid to how a particular image of the human body is formed, as well as the factors that have a direct impact on it.

Keywords: bridge; body; gender; woman; body image

Adresa autorice
Author's address

Fatima Softić
samostalna istraživačica, Sarajevo
fatima-becarevic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 18. 03. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ena Begović-Sokolija

OBLIČJE I NALIČJE ESEJISTIČKOG DISKURSA JASMINE MUSABEGOVIĆ

U radu se analizira esejistički diskurs Jasmine Musabegović s težištem na njenoj drugoj, posljednjoj knjizi takvog prosedeća *Naličje historije* (1999), ali se ne zanemaruje ni njen rani esejistički rad u prvoj knjizi eseja *Tajna i smisao književnog djela* (1977). Budući da su književnokritički i esejistički rad ove autorice, s jedne strane, te njen književnoumjetnički rad, s druge strane, tijesno povezani i premreženi naoko kontradiktornim ali zapravo istovrsnim ideologemima, povremeno se u analizi, radi cjelovitijeg uvida, uzimaju u obzir i mikroeseji koji čine tkivo njenih romana. Zaključak do kojeg se došlo pokazuje da potonji književnokritički eseji, dakle oni koje je autorica pisala u toku i nakon rata i u kojima se prepliće intimno s univerzalnim te susreće mnoštvo opozitnih parova i povremeno paroksizama uvjetovanih promjenom životnog iskustva, zapravo predstavljaju specifični, fluidni esejistički diskurs koji se može okarakterizirati novoskovanom sintagmom “ženski esej”.

Ključne riječi: esej; poetika svjedočenja; angažirana književnost; kultura pamćenja; intermedijalnost

1. O ESEJU I OČEKIVANJIMA KNJIŽEVNE VRSTE

„Naslov je bitna stvar, to je glava pisanog teksta”, veli autorica (Musabegović 1999: 124) čiji je esejistički diskurs predmetom analize ovog rada, pa je stoga i naslov brižljivo izabran. Naime, posuđena je sintagma “obličje i naličje” Jasmine Mu-

sabegović iz njenog eseja o poeziji Hadžema Hajdarevića (Musabegović 1999: 145), a značenje koje je u ovom radu toj sintagmi namjereno podrazumijeva skrivene rukavce i iznevjerena očekivanja eseja kao književne vrste u njenom opusu, kao i to da je težište analize na knjizi eseja *Naličje historije*.

Esej, taj žanr dugog trajanja i veoma raznovrsne tematike, u sebi objedinjuje i naučnost i književnost, a njegova bi *nepodnošljiva lakhoća čitanja i užitka u tekstu* trebala biti proporcionalna lakhoći esejističkog stila pisanja, dakako, kada je riječ o dobrim esejistima. No ne smijemo zapasti u zamku poistovjećivanja eseja i estetičke samostalnosti koju ima umjetnost, jer se esej, kako upozorava Adorno u svom čuvenom „Eseju o eseju”, „od umjetnosti razlikuje svojim medijem, pojmovima i zahtjevom za istinom bez estetičkog privida” (Adorno 1985: 19). Esej, dakle, označava i stil mišljenja i način njegovog iskazivanja; njegova je funkcija spoznajna, ali i estetska.

Više od dvije decenije protekle su između dviju knjiga eseja Jasmine Musabegović: *Tajna i smisao književnog djela* (1977) i *Naličje historije* (1999). Ali, prošao je i cijeli jedan rat između njih, a poslije rata, kako i esejistica svjedoči, ništa više nije isto: „Do Auschwitzta i poslije Auschwitzta ne može se stvarati i misliti isto, da parafraziramo Adorna. A može li poslije Bosne?” (1999: 18) Slično se pitaju i protagonistice njenog romana *Žene. Glasovi*: „Kako će neko ko nije ovo iskusio razumjeti?” (Musabegović 2005: 51) Zapravo, usuđujemo se anticipirati zaključak analize esejističkog (i romanesknog) diskursa Jasmine Musabegović da je iskustvo rata kao cjeloživotna trauma obilježilo sve njene teme u toku i nakon rata: „Neće biti svijeta koji sam živjela. On je srušen, a ja to još ne znam. Dok držimo cijev i dok se skupljamo i branimo, mislimo kako ćemo se vratiti i kako ćemo povratiti ono što nam se ruši. I živote, one prijašnje. A nećemo. Samo to još ne znamo, i to nas drži. Kad se susretnemo sa ruševinama u sebi, znaćemo. I na drugi način bolovati i hrvati” (Musabegović 2005: 132).

Esejistički diskurs Jasmine Musabegović razlikuje se unutar sebe i na sinhronijskoj i na dijahronijskoj ravni¹, ali je za sve zajednički unutarnji, ženski glas autorice koja na specifičan način izražava svoj stil mišljenja, ispunjavajući i spoznajnu ulogu eseja, ali i insistirajući na težnji za istinom. Tematska područja prve knjige njenih eseja tiču se književnih ili znanstvenih problema budući da se bavi opusom pojedinih

1 O crtavši svoj radijski *portret* u istoimenoj emisiji 2012. godine, Jasmina Musabegović veli: „Autoportret nikad nije isti – od mladosti do starosti ima svoj fizički razvoj, ali i unutarnji, duhovni; ima različitu nosivost. Moja nosivost je u tome da sam radila posao koji sam voljela, da sam pisala ono što sam željela i da sam živjela u porodici koju volim. Pa šta hoću više od života?! Nagrade, popularnost – to je ipak samo scena spram ovoga svega” (Radioemisija *Portreti*, v. Literaturu).

književnika; jezik i stil su objektivniji, a unutarnji glas distanciraniji. Tema druge knjige njenih eseja jeste život sam (čak i kada govori o umjetnosti – književnosti, slikarstvu ili filmu); na tim stranicama egzistencija i esencija postaju jedno, a unutarnji glas zapravo je krik. U oba slučaja, doduše, u različitom intenzitetu, teme su aktualne, a odnos esejistice prema građi subjektivan, kako to i zahtijeva esejistički stil (v. Katnić-Bakaršić 1999). Esejistika Jasmine Musabegović ima širok tematski opseg, koji uključuje i književnokritička, i književnoznanstvena, ali i publicistička i kulturološka pitanja i paradigme. Njene esejističke strategije prošle su put od tematske kritike i unutarnjeg, sustvaralačkog pristupa djelu do fragmentiranosti, dijalogizma i asocijativnog izlaganja o različitim temama.

2. TAJNA I SMISAO PRVE KNJIGE ESEJA

Tajna i smisao književnog djela objedinjuje književnokritičke tekstove o poeziji i prozi bosanskohercegovačkih i jugoslavenskih spisatelja koje je Jasmina Musabegović pisala radeći kao urednica-prevoditeljica u izdavačkoj kući “Svjetlost” te kao urednica u redakciji časopisa za književnu i umjetničku kritiku “Izraz”. Autori i autorice koji su bili predmetom njenog zanimanja opravdat će to zanimanje i svojim opusom u narednim decenijama, a neki od njih i svojim kanonskim mjestom u bosanskohercegovačkoj književnosti i južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici. Budući da najčešće pišemo o onome što nas se tiče i što nas dotiče, Musabegović je pisala afirmativnu književnu kritiku, a mediokritete prešućivala. Zapravo bismo ranu esejistiku Jasmine Musabegović mogli definirati pojmovnom aparaturom koju je detaljnom analizom Vedad Spahić (2008) prepoznao u esejima Midhata Begića: esejistika fenomenološke provenijencije, odnosno kritika svijesti / tematska kritika / kritika poistovjećivanja, što je, uostalom, na Begićevom tragu, i dominiralo bosanskohercegovačkom književnokritičkom produkcijom šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća (Ibidem). Potvrdu navedene usporedbe nalazimo i u ocjeni ranog esejističkog rada Jasmine Musabegović iz pera Hanife Kapidžić-Osmanagić (1998: 760): „... begićevsko osjećanje teksta, detektiranje vrijednosti, sposobnost za originalnu analizu, kroz lično usaglašenje sa tekstem”, kao i u samom autoričinom priznanju kako ju je profesor Begić naučio da svakom djelu prilazi *iznutra*, s osjećajem *sustvaralaštva* (Radioemisija *Portreti*, v. *Literaturu*). Premda se Musabegović kao književna kritičarka ne krije iza autoritativnog, znanstvenog *mi*, konstrukcije su ponekad bezlično-pasivne i poopćene. Prigušen je njen vlastiti

identitet, koji tek u proplamsaju osvijetli/obasja djelo o kojem piše. U svojim kasnijim esejima usudit će se izići ispod *Begićevog šinjela*.

Nedžad Ibrišimović jedan je od književnika na kojem autorica ovjerava identitarna utemeljenja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti te njeno mjesto unutar južnoslavenske interliterarne zajednice, propitujući i njenu poziciju u kontekstu svjetske književnosti. U tekstu “Savremeni postupak u tradicionalnom ruhu” za Ibrišimovićev pripovjedni prozede na primjeru tri djela (nadrealističke zbirke novela *Kuća zatvorenih vrata* te romana *Ugurzus* i *Karabeg*) uočava da autor samo prividno prihvata „tradiciju klasičnog pripovjednog postupka sa okosnicom: siže, glavna ličnost i gradnja situacija” kako bi zapravo „umjetničkim postupcima iznutra premodelirao tradicionalno vrijeme romana: prošlost” (Musabegović 1977: 7). Prostor i (objektivno i subjektivno) vrijeme, domen historijske i domen privatne ličnosti, “metafizička intima” ugrađena u historijsku ličnost (konkretno, Taib Karabeg u romanu *Karabeg*) (Ibidem: 11) zaokupljaju autoricu u analizi. Također, ona uočava novine poput “stanja svijesti” koje u žanr romana unosi Ibrišimović (Musabegović 1977: 15), a njegovog *Ugursuza* proglašava “najčišćim oblikom romana ‘toka svijesti’” (Ibidem: 17). Kasnije će se i sama u svom romanesknom opusu uspješno koristiti navedenim narativnim postupcima. Važnost govora, progovora, riječi zaokupljat će autoricu od Ibrišimovićevog Muzafera iz romana *Ugursuz* do njenog romana *Žene. Glasovi*.² Potom, uočivši da Ibrišimović prevladava epsku svijest, zapravo patrijarhalne okvire, kolektivni interes i kolektivnu svijest (Ibidem: 20-21), i te romaneskne tehnike kasnije primjenjuje u svom romanu *Skretnice* (1986). Kao usputnu ali itekako revolucionarnu misao za kraj sedamdesetih godina prošlog stoljeća čitamo njen zaključak da lirika dominira u muslimanskim sredinama, za razliku od šablonizirane epike (Ibidem: 21). Takva je i tek uzgredna opaska o glasu *h* pri analizi riječi *šuhva* u Ibrišimovićevom *Ugursuzu*: „*Slutnja*, predosjećanje nesreće sa lijepom riječju *šuhva*, jer ono *š* u svojoj dužini stalnog zvukovnog prisustva razbija ličnosti, a *h* se vječno skriva kao da ne postoji, a postoji.” (Ibidem: 30)

U drugom tekstu, pišući o zbirkama pripovijetki *Soba za prolaznike* i *Životinje, ljudi* te o romanu *Album* Vitomira Lukića, Jasmina Musabegović uočava da u poetičnost staničnog prostora autor lukavo uvlači i sav dinamizam modernog vibriranja. Sljedeće dvije rečenice mogle bi se odnositi i na samu autoricu, naročito ako imamo na umu njene *Skretnice*, koje će objaviti desetak godina kasnije:

2 Protagonistica romana *Žene. Glasovi*, slikarka Nizama Malić, u jednom od mikroeseja romana kalemom čempresa po nebu ispisuje: „Kada budem mogla da svoje iskustvo ispričam kao tuđe, onda ću doći do riječi (...)” (Musabegović 2005: 50)

„Vitomiru Lukiću, koji se rodio i odrastao na tračnicama kao međama vlastite okućnice, stanica znači i intimni prostor svoga ja, pa će iz svih ovih razloga imati prirodne pretpostavke da je višeslojevito iskaže u relevantnim umjetničkim zahvatima. Zapravo, na prvi pogled pomalo zastarjeli predmet djela, po svim svojim stvarnim dimenzijama veoma će odgovoriti modernom prosedeu: dinamizmu strukture djela, gdje će se ostvariti vlastito vrijeme i prostor djela, psihološka raspolućenost na mnoštvo besputnih puteva savremenog življenja.” (Musabegović 1977: 34)

U jednom od narednih tekstova u knjizi autorica ustvrđuje da sa srednjom generacijom bosanskohercegovačkih pripovjedača, kakav je, uz Ibrišimovića, Lukića, Vuletića bio i Mirko Marjanović, “pripovjedačka Bosna” s kraja devetnaestog stoljeća nastavlja svoj prirodni put, ne iznevjeravajući specifikum “bosanske priče”, ali ulazeći „u najmodernije artikulacione prosedee kako bi se moderno stanje duha čovjeka iz ovih krajeva što vjernije prenijelo u umjetničku riječ” (Musabegović 1977: 57). Pritom, podsjeća Musabegović, prekid s tradicionalnim nikad nije radikalnan niti nihilističan. Tako je i motiv porodice kod Mirka Marjanovića smatrala simbolom za jedan opći, jedinstveni način prihvatanja svijeta ne samo svih njegovih junaka nego i samog pisca. Važnost porodice elaborirat će i sama u svom romanesknom opusu, svojevrsnoj porodičnoj hronici istkanoj i kalemom ispisanom u trima romanima: *Skretnice* (1986), *Most* (1994, 2003) i *Žene. Glasovi* (2005).

Zapis o poeziji Maka Dizdara obimom je škrt, grčevit, a značenjima bremenit. Autorica naglašava da pjesnik, tražeći korijen svom iskazu u bogumilskim vremenima, ne vraća time jedno prošlo doba, nego obnavlja ritam u nama već postojeće zakonitosti: pjesnik današnjeg doba izvjesna je jeres tog doba, jer on dogmi, koja se imperativno kroz sve domene nameće sadašnjem vremenu, suprotstavlja treperavu čovjekovu suštinu i time bar djelimično osujećuje hladnoću dogme. Jezička igra Maka Dizdara, u kojoj glas *h* i ijekavski govor kao „blage, nenametljive (...) jezičke kopče nose svu dubinu neiskazanog” (Musabegović 1977: 76), ima smisla „zato što preispituje cjelinu i životnost *našeg* kulturnog bića” (Musabegović 1977: 77, isticanje moje). Ko zna o kakvim je onovremenim *dogmama* riječ, razumjet će i razmjere ove autoričine opaske i ove kritičarske *jesesi*.

Žensko stvaralaštvo, kao i umjetnički ženski glas uopće, predmetom su njenog zanimanja u tekstovima posvećenim poeziji Dare Sekulić i Mubere Pašić. Prvi susret s poezijom prve spomenute pjesnikinje za Musabegović je u znaku „nalagodnosti i neprijemčljivosti”, koje proizlaze „iz tjeskobe životne materije u pjesmi”, što je zapravo „goli i čisti grč žene” (Musabegović 1977: 79). Tako i prvi dojam nesprem-

nog čitatelja nakon susreta s poezijom Mubere Pašić može biti nekomunikativnost, upravo zbog smionosti ove pjesnikinje da kruni do gola svoju ljušturu, ne priznajući distancu i igrajući u književnosti „na sve ili ništa” (v. Musabegović 1977: 141-145). Na narednim stranicama književna kritičarka na primjeru ovih dviju perjanica opisuje kakvo je to “žensko pero”³ u našoj književnosti sedamdesetih godina, makar ga tako eksplicitno ne nazvavši. Ako Sekulić „sav univerzalizam zbija u svoju ličnu intimu, u svoje odsanjano i ‘ogorčeno’ domište”, ako je nalog njene ličnosti kao žene jedini priznati i prisvojeni univerzum: porodica i kuća, ako *ogorčenost* i *pobunjenništvo* zaokružuju cijelu njenu poeziju u kojoj vodi „tihi rat sa svijetom koji je napravljen po mjeri muškarca” (Musabegović 1977: 79-80), onda pjesnikinja može samo živjeti otpor i naličje svojom poezijom, a kritičarka to detektirati kao začetke “ženskog pisma” u nas, ponudivši i izvjesnu definiciju pojma:

„... svijet žene u iskazu same žene, gdje se i stvarnost drugačije odsijava i prelama. Rije po svojoj nutрини kao po oranici, muški odlučno sa dozom mazohizma zarad vlastitog samospoznanja. Poetsko rastinje što izbija iz njenog reza objelodanjuje tabuisani dio ženinog življenja, njenu svetu i veliku prizemnost koju se svaka žena libi da prizna, a kamoli da iskaže.” (Musabegović 1977: 82)

Na koncu ovog poglavlja spomenimo još esej o vijetnamskoj ratnoj poeziji “Kolektivna smrt”, u kojem Jasmina Musabegović anticipira i svoje “ratno pismo” što će ga ispisivati dvije decenije kasnije u romanima *Most* i *Žene. Glasovi* te zbirci raznorodnih tekstova *Naličje historije*. Oštro suprotstavivši poetsko i panteističko prihvatanje svijeta jednog Vijetnamca i praktično rezoniranje kojim je zatrovan Evropejac, autorica postavlja „ono uobičajeno i vječno pitanje smisla poezije akcije (...): kada i sam život u paklenoj stisci nestaje, kako mu onda u časovima borbe poezija može pomoći?” (Musabegović 1977: 147)⁴ I drugo, možda i važnije, kako pomiriti direktnu angažiranost, koja odražava objektivnost borbe, i zadovoljiti estetske razloge, odnosno doseći istovremeno univerzalizaciju posredstvom umjetničkog čina?! Godinama kasnije svojim perom i djelom, svojim umjetničkim pregalaštvom u opkoljenom Sarajevu, na to će pitanje odgovoriti. U tome je uspjela

3 Ovdje se pod “ženskim perom” ne podrazumijeva pokudeno niti uvredljivo značenje kakvo u posljednje vrijeme ta sintagma sve više poprima, a o čemu će u nastavku biti riječi. Na ovom mjestu misli se na ono značenje koje zagovara i sama Jasmina Musabegović, učenica francuske feminističke škole: „To mora biti visoka književnost da bi svoju malu posebnost što bolje iskazala” (Radioemisija *Portreti*, v. Literaturu).

4 Jedan od mogućih odgovora ponudit će, nakon vlastitog ratnog iskustva, u romanu *Žene. Glasovi*: „Akcija zatamljuje strah i topi ga (...) Hodati, nešto raditi, (uz mogućnost da budeš raskomadani), čuva pamet i odagnava nemoć, mrtvu nemoć...” (Musabegović 2005: 51)

i vijetnamska ratna poezija time što je oslobođena patetike, prejakih, oštrih, uobičajeno borbenih riječi, kako uočava književna kritičarka, zaključujući: „Riječ je teška i skupa, dragocjena isto koliko i sam život. Oboje stoga treba dobro čuvati i dobro upotrijebiti” (Ibidem: 149).

U tekstovima iz navedene zbirke eseja književna kritičarka i povjesničarka književnosti Jasmina Musabegović pokušala je (i uspjela) dokučiti tajnu i smisao književnog djela, poštujući svaki put njegovu autonomnost i cjelovitost i ne omeđujući pritom svoju analizu okovima jedne monohromne književnokritičke ili književnoteorijske misli.

3. OBLIČJE I NALIČJE DRUGE KNJIGE ESEJA

Naličje historije svojevrstni je kolaž, patchwork raznovrsnih i raznorodnih tekstova, od esejističkih promišljanja, izgovorenih pa zapisanih različitim povodima, preko dnevnčkih zapisa i pet književnokritičkih prikaza, do šest na engleski, odnosno francuski jezik prevedenih autoričinih tekstova. Budući da je esej često vezan za konkretan povod, nije neobično što se ističe njegov “situacijski karakter” dok se esejist smatra javnim svjedokom, bilježnikom događaja (Oblučar 2014). Ili, kako kaže Baier (2000: 166), pozivajući se na Lukacs: „Svaki esej ispisuje nevidljivim slovima pored svog naslova riječi: u povodu...” Za nekoliko eseja iz ove knjige autorica naglašava i kojim su povodom nastali.

A nastali su u opkoljenom Sarajevu, u kojem Jasmina Musabegović pruža višestruki otpor ratu: kao čovjek, kao žena, kao majka, kao kulturni pregalac, “žrec”. Na početku knjige navodi da eseje ne objavljuje svojom voljom niti iz “stvaralačkog erosa”, već “iz nužde, neprogovora”, jer joj je vlastita Riječ zapela u “grču užasa” (Musabegović 1999: 7). „Borimo se, tek, za pretpostavku buduće Riječi koja najprije bi. I biće. Prvo ako opstanemo, a drugo tek i ako riječju posvjedočimo”, dodaje Musabegović (1999: 13), svjesna angažirane uloge književnosti i umjetnosti, što je prepoznala i književna historiografija:

„... kako u životu postoje prilike kada se sve, pa i umjetnički dojam, podređuje najsvetijem od svih ciljeva: odbrani života – svoga, svojih bližnjih i svojih sunarodnjaka i ništa manje dostojanstva i ljudske časti, to i Jasmina Musabegović u svojim esejima nastoji biti do kraja angažirana. Ona, kako to i sama kaže, ne fabulira niti estetizira, nego govori kao medij. Kroz njezina usta progovara odlučnost i volja za životom naroda kojem pripada.” (Obradović 2000)

Slika rata dana je iz različitih uglova, kaleidoskopski osvjetljena različitim konfiguracijama⁵, pritom ne težeći da iscrpi predmet svoga bavljenja, nego da ga mozaično sagleda ponudivši cjelinu autoričinog subjektivnog viđenja opkoljenog Grada. Od recipijenata očekuje istomišljenike i sapatnike, te je stoga i ton kojim se obraća subjektivno *ja* ili inkluzivno *mi* (koje znači *ja* i *vi*, a o čemu u esejističkom stilu uopće detaljnije v. Katnić-Bakaršić 1999). Ali čini se da svijet ništa nije naučio, ili ne želi naučiti, jer gotovo da anticipira genocid u Gazi: „Mislili smo prvo da je Aušvic, pa Hirošima najljuća priča. A, eto, ima ih i ljućih. Ne recimo da još ljućih ne može biti! Ništa ne recimo, tek sve pamtimo i čuvajmo kao Žreci, da se slike stalože i usložne kao segmenti zemlje” (Musabegović 1999: 14). A što je neangažiranost i indiferentnost evropska, opća, cjelosvjetska – veća, time je srazmjerna našoj borbi za Nebo i Baklju. (Ibidem: 14)

“Čuvari postojanja” njeno je izlaganje s prvog ratnog Kongresa pisaca BiH, koji su se okupili ne po svom esetskom *credu* niti po svom artikulacionom opredjeljenju, nego „iz najprimarnije potrebe, iz predgrađa civilizacije i kulture, iz potrebe da sačuvamo tek predmet književnog djela: *Život sam*” (Musabegović 1999: 12). Stoga je pisac / umjetnik poput žreca ili Atlasa: „To mi svojim leđima održavamo zemlju ispod nas, a nebo iznad nas. (...) Poturamo se da se sve ne skrši u sveopći kaos” (Ibidem: 13).

Svojevrsni aforizam⁶, koji ostaje dugo odjekivati našom svijeću nakon pročitano djela, jeste motiv *preknanog grla* koji će se i kao lajtmotiv provlačiti kroz njen roman *Žene. Glasovi*⁷, što je i najavila u eseju:

„Da li preklano grlo uopće može da pjeva? Ali iz njega, zasigurno, izlaze neuhvaćeni zvuci pakla koje će jednom trebati artikulirati. Bilježenje zvukova kao osvjedočavanje, kao neposredno bilježenje *kalemom* (opet dominantni motiv iz romana *Žene. Glasovi*, op. E. B-S.) za buduće književno razbokoravanje, ili za buduće *svjedočanstvo* dokumenata koje je jače od književne metaforičke slike. Možda će naše *krikove* tek sljedeća pokoljenja književno imati snage da razrade.” (Musabegović 1999: 13, isticanje moje)

“Naličje historije”, tekst po kojem je cijela zbirka dobila naziv, zapravo je autoričino izlaganje s Okruglog stola “Uloga Bosne u Evropi u Dvadesetom stoljeću”, a koje oštro započinje: „Uloga Bosne u Dvadesetom vijeku je da se Evropa upozna

5 Pojam konfiguracije preuzimam od Theodora Adorna, koji ga je pak preuzeo od Maxa Bensea, a koji esejistu vidi kao eksperimentatora jer kreira konstelacije oko određenog objekta (prema: Oblučar 2014).

6 Ivan Focht bi rekao da je esej zapravo razvijeni aforizam (prema: Katnić-Bakaršić 1999).

7 „Preklano grlo ne pjeva” (Musabegović 2005: 106).

i suoči sa svojim pravim licem: sa svojim odlučujućim, unutarnjim naličjem” (Musabegović 1999: 15). Svijet i licemjerna “gospođa Evropa”, umjesto multi-kulturalnosti, multireligioznosti i priznavanja svih drugosti i različitosti, priznali su opstanak one Bosne koja je nastala na rezultatima etničkog čišćenja, na zatiranju svega što je drugo i drugačije, insistirajući na novom zajedništvu: zločinca i žrtve. O kojoj Bosni govoriti, pita se ogorčeno autorica⁸, cjelovitog za koju su ginula naša goloruka i gladna djeca, ili onoj četvrtini nekadašnje Bosne u kojoj smo sada?! Ali – ostaje ideal Bosna. (Ove oprečne konstatacije, svojevrsni paradoksi, jedno su od stilskih obilježja esejističkog diskursa Jasmine Musabegović.) „Negiranje, ništenje, košenje znači i njeno apsolutno postojanje. Ne može se ništiti ono što ne postoji. Dakle, i čin ništenja je, na izvjestan način priznavanje postojanja” (Musabegović 1999: 16).

Cinična je spoznaja, netom po okončanju Agresije na Bosnu i Hercegovinu, da smo mi ovdje, u slasti ideala, bili sigurni da branimo načela Historije (prava čovjeka, naroda i kultura, da se borimo za Hronos i Kosmos), a ispostavilo se da smo na svojim životima spoznali njeno naličje. „Skrivena, unutarnja struktura ne ulazi u udžbenike historije” (Musabegović 1999: 17). Navedeni primjer otkriva samospoznajnu odliku eseja kao žanra. U tom je smislu Bosna ogledalo Evropi: Bosna je vulkan usred Evrope, a „Evropa i svijet mogu se nageti kroz tamnu rupu Bosne, kroz njeno grotlo i vidjeti svoje pravo, skriveno lice (...) u ovoj rupi, u svojoj ‘sarajevskoj ruži’” (1999: 19).

„Naspram zidova smrti gradimo zidove čuvarne” tekst je s Okruglog stola o ulozi zida u savremenom svijetu u organizaciji Međunarodnog centra za mir. Esej je povod da preispitamo Bachelardovu misao iz jednog od poglavlja kultne knjige *Poetika prostora* kako se ljudi ni danas, kao baštinici civiliziranog svijeta, nisu spremni odreći zida kao metafore društvene sigurnosti, zasebnosti, zaštite snova i misli (Bachelard 2000). Jer, Musabegović koncem 20. stoljeća u opkoljenom Sarajevu suočena je s „aktuelnim (...) iskustvom zida kao podjele ili zatvaranja živog organizma grada, odnosno njegovom opsadom” (Musabegović 1999: 20). Na primjeru ovog eseja najbolje se vidi autoričina pozicija *iznutra* nasuprot *izvana*, jer više nije riječ samo o zanimljivoj salonskoj temi o kojoj umjetnici promišljaju i koju estetiziraju; nije to tek simbol zida (berlinskog, sarajevskog), nego je to tema IZ koje govori a ne O kojoj govori. Naime, „naše iskustvo zida je duboko i prvotnije od svega zornog: postao je naš način postojanja. Ali, i temeljna i globalna njegova negacija” (Musabegović 1999: 21). U nastavku objašnjava taj, naizgled, paradoks: ranije baštinjeno lično i kolektivno

8 „Esejist ne treba da bude ljut, jer ljutnja ne može stvarati eseje, u svakom slučaju ne takve koji bi imali onu neophodnu ludičku vrijednost”, upozorava Baier (2000: 169).

kulturalno iskustvo zida suočeno je s novim iskustvom nametnutog i kažnjeničkog, smrtonosnog. Taj smrtonosni zid, tu žicu koncentracionog logora iznutra oblažemo kamenovima, zidovima plemenitim čuvarima naših avlija i gradova. „Mimikrijom zida smrti” (Ibidem: 21) omogućit će se i život, i umjetnost, i čudo. U našoj kulturi i baštini „zid čuva intimu kuće, porodičnog i privatnog života”, on je „veliki zagrljaj prirode” (Ibidem: 22). A grad se brani vlastitim bedemima odbrane: živim zidom odbrane svojih građana. I umjetnošću, koja je izišla na ulice. Više nije elitna, već kolektivna, a u mraku civilizacije odvija se čudo kojem su težili nadrealisti (i čijom se poetikom autorica intenzivno bavila): život je postao umjetnost a umjetnost život. Na koncu eseja etički nadmoćno zaključuje: „Bedemi i bijeli zidovi nikli iz nas neotuđenih i ogoljenih, iz naše baštine, nazidani u nuždi opstanka, odbranili su čovjeka u nama i sve ljudsko u ovoj degenerisanoj civilizaciji kojoj pripadamo” (Ibidem: 23).

Iz samog naslova sljedećeg teksta “Ubijeni most” jasno je da je predmet ovog eseja personificiran, što se i prvom rečenicom potvrđuje: „Mostove su rušili, samo je jedan, Stari, mostarski, ubijen jer on nije samo veleljepna (sic!) građevina već aksiom postojanja ljudi ovog podneblja” (Musabegović 1999: 24). Tekstom su upamćeni, s jedne strane, neimar Hajrudin, slikari Meha Sefić i Salim Obralić, a intermedijalnost je proširena i na intratekstualnost autoričinog opusa, jer esej direktno korespondira s romanom *Most* i dvjema pjesmama o Starom mostu.

“Umjesto kikota bio bi krik” tekst je nastao povodom stotinu godina od rođenja Hamze Hume. Lik i djelo postali su jedno – Humo i predmet njegovog umjetničkog djela, njegov Mostar, koji je „sam po sebi, također, umjetničko djelo neimarske duše ovog podneblja” (Musabegović 1999: 27). Autorica rekonstruira Humin put od objektivnog Mostara do objektivizacije njegove suštine u drugom obličju – književnom. Panteizam i sufizam Humin isti su postupci kojim su oblikovani i Stari most i Mostar: „... bruji tako kosmički ciklus povezan u Jedno: zemnog, nebeskog, civilizacijskog, prirodnog, regionalnog i univerzalnog – sve u velikom Jedno” (Ibidem: 30). Nakon rata, nakon rušenja Starog mosta i Mostara, proces treba okrenuti unatrag: basamacima književnosti, polahko i strpljivo, uz pomoć Huminih ispisanih stranica, doći do realnog predloška: Mostara. Sada bi nit-vezilja pjesničkog, pripovjedačkog, romansijerskog, esejistickog, čak i intimnog Mostara bio *krik* a ne *kikot*. Ali, budući da se Mostar ne može ponovno okupiti u kriku, neka to ostane u domenu intimne traume, kao privatni osjećaj, jer je krik „jednodimenzionalan iskaz boli” (Ibidem: 31), te stoga, zaključuje autorica optimistično, „vratimo kikot kao nit-vezilju mostarske arabesknosti” (Musabegović 1999: 31).

Predmetom analize još jednog eseja Jasmine Musabegović, naslovljenog "Iskaz podneblja", jeste djelo Hamze Hume, zapravo njegov roman *Grozdanin kikot*, za koji autorica tvrdi da ga je nemoguće "ugurati" u formalne žanrovske odrednice. Iako ga se može porediti s muzičkim djelom, zapravo je „slobodan oblik susreta poezije jednog podneblja, kosmičkih silnica, i čovjeka" (Musabegović 1999: 52). U njemu prepoznaje arhetipsko podneblje i arhetipsko življenje, Huminu biološku i kulturološku "odanost jugu", Mediteranu, dok je čulnost njegova mjera intenzivnog postojanja. Navedeno bi se moglo primijeniti i na njen roman *Most*, u kojem je književna historiografija već uočila poetski snažan, panteistički i panerotski izraz, blizak Huminom (v. Hadžizukić 2014). Uvjerljivim možemo smatrati i samo autoričino priznanje da je to isto podneblje kod nje izgradilo senzibilitet prema suštinski lijepom, univerzalno lijepom. (Radioemisija *Portreti*, v. Literaturu)

Pišući „o poetskom predanju *Kamenog spavača*" Maka Dizdara u istoimenom tekstu, autorica postavlja tezu da je ovom pjesničkom zbirkom Dizdar ne samo ostvario Mallarmeov ideal pjesničke Knjige, kultne Knjige koja sadrži sve prošle napisane knjige poezije, ali i buduće, nenapisane, nego ga je čak i nadmašio. U središtu zbirke je vječni, ahistorijski čovjek, koji je, s jedne strane, povezan sa zemljom, ali oko kojeg je, s druge strane, okupljen Kosmos.

Tekst povodom predstavljanja prvog kola edicije *100 knjiga bošnjačke književnosti* ističe značaj tog pothvata u vremenu kad se zatiru bošnjački narod i njegova materijalna i duhovna kultura, jer na tu destrukciju intelektualni i duhovni potencijal tog naroda odgovara stvaralački. Bošnjačka književnost jedinstvena je i u Evropi i u svijetu po tome što na toj svojoj razmeđnoj poziciji, na mostu, na raskršću između istočne, islamske, s jedne strane, i zapadne, evropsko-kršćanske kulture, s druge strane, zasniva svoj živući rakurs i habitus. „Zato nam je opstanak težak, ali mogućnosti beskonačne" (Musabegović 1999: 38), opet, naizgled paradoksalno, zaključuje autorica. Tekst je svojevrsni *hommage* trojici autora (Midhatu Begiću, Muhsinu Rizviću i Enesu Durakoviću), ali i drugim znanstvenicima i stvaraocima zaslužnim za očuvanje kulturnog i književnog nasljeđa Bošnjaka. Ne bez ponosa i patriotskog zanosa, autorica zaključuje: „Znamo da ljepota i značaj jedne kulture ne zavise od njene realne dominacije. Ali, zato, stvaralački nagon prevazilazi i nadživljava politički, vojnički i svaki drugi nagon." (Ibidem: 40)

Diskusija naslovljena kao "Srušena sloboda stvaraoca" žučna je rasprava s Okruglog stola "Sloboda stvaraoca" u Tesliću 1998. godine. Jasmina Musabegović, kao Bošnjakinja, književnica i žena, naglašava da se ovdje desio genocid i u okviru njega kulturocid i urbicid i to na bošnjačkom narodu i na bošnjačkoj kulturi najviše.

Potertava i da *nacionalno* i *nacionalističko* nisu isto i da se napor odbrane identiteta ne može podvesti pod imenitelj nacionalističkog. „Ne možemo mi biti evropski narod bez svoje putarine, bez svoje brašenice koju ćemo ponijeti” (Musabegović 1999: 49). Pri svemu tome, ne smijemo pasti u kič, a nove generacije možda će umjeti bolje o svemu ovome pisati, rasuđivati, promišljati.⁹

U ciklusu od četiri eseja naslovljenom “Žena” auorica piše: 1. o ženi u ratu i kulturi u referatu na Kongresu žena u Engleskoj 1996. godine, 2. o ženi u slikarstvu u radovima Obralića i Pašića, 3. o transferu uspavanke u budnice u predgovoru za knjigu i kasetu *Bošnjačka uspavanka* 1995. godine te 4. o majčinoj pogači, u zapisu u kojem se ispovjednim tonom obraća “djeci”, dijaspori, prognanicima... Motiv brašenice, pogače, tijesta, hljeba čest je i u njenom romanesknom opusu i tipični je motiv “ženske književnosti”. O teretu rata koji na sebi nosi žena promišlja i u romanesknom diskursu: “... ne znam više ni koga je ni šta nije sve izgubila. Žena.” (Musabegović 2005: 102)

U iznimno intimnim zapisima, kakvi su dnevnički, Musabegović opisuje šest dana u opkoljenom Sarajevu. Jedan takav zapis iz 1994. godine glasi: “... nema struje, vode ni plina. Moram ložiti vatru od malo drva i papira (...) da ispečem mojoj porodici hljeb. Moram ići daleko po vodu i iznijeti je na dvanaesti sprat. I da ja u takvim uslovima fabuliram? Ja sam, ustvari, predmet nacističke fabulacije. (...) ja ne fabuliram niti estetiziram, puštam da me ova nadrealistička ‘condition humaine’ estetizira i fabulira. Govorim, dakle, kao medij” (Musabegović 1999: 92). I to postupkom intermedijalnosti, jer u nastavku obrazlaže važnost žilavosti kulture u ratu¹⁰ (književne promocije, pozorišne predstave, Sarajevo Film Festival) i važnost identiteta (važnost da se sačuvaju fotografije „da (ljudi) barem ne budu potrani u vlastitom sjećanju”, Musabegović 1999: 92). Odnos fotografije i teksta osnova je i projekta “Legende”, započetog 1994. godine u Grenoblu u kojem je deset pisaca fabuliralo nepoznata lica ljudi iz Grenobla, a onda i iz Sarajeva. Osim fotografije, i muzika, slikarstvo, usmena književnost potvrđuju – interdisciplinarnost kulturoloških pogleda na uže polje književnosti.¹¹

9 Mnogo godina kasnije, u jednom intervjuu, Jasmina Musabegović osvijestit će svoj dug Rastku Petroviću, čije je djelo, između ostaloga, zaslužno za ovu misao: „Rastko me naučio kako se voli svoja domovina, i kada je mala, i uništena, i nikakva, i kako se u svijet može ući samo ako imaš vlastitu brašenicu (...), svoj jezik, svoju individu, svoju tradiciju, ali sve to da dovedeš do jednog univerzalnog značenja i univerzalne poruke za sve narode.” (Radioemisija *Portreti*, v. Literaturu)

10 U romanu *Žene*. *Glasovi* opisuje kako gladni ljudi pasu po nizbrdici, ali idu u podne na koncert ili navečer na izložbu i to nije nadrealizam. „Gladni, smrznuti i žedni čuvaće tamo svoj dah. Biće to onaj isti zajednički vrisak (...) Biće to stilizovani vrisak” (Musabegović 2005: 56).

11 U radioemisiji *Portreti* (v. Literaturu) Jasmina Musabegović priznaje da se zbog studije o Rastku Petroviću morala zanimati i za likovnu umjetnost i za psihologiju, jer je to značajno utjecalo na njegova umjetnička oblikovanja.

Kada su autoricu, u svježem poraću, zvali da nakratko iziđe iz Sarajeva na gostovanje u Pariz kako bi govorila o Bosni, uz obrazloženje: „... da svjedočite, da uživo vide vaš bol ali i intelektualna dobra” (Musabegović 1999: 125), zaključila je da je za njih sve *svjedočanstvo*, a za nas *bol*.¹² Ali da vjeruju svemu što kaže, jer ne govori politički nego braneći vlastiti život, i jer je – žena. Jasmina Musabegović potom zapisuje rečenicu koja će mi poslužiti za tumačenje njenih eseja u svjetlu “ženskog pisma”: „To će mi odsad biti put prilaska u svim nastupima” (Musabegović 1999: 125). U Parizu pred kamerama govori „kao pisac, izdavač, ali i kao žena i majka. Ustvari, i ne mogu drugačije da govorim do cijelim svojim bićem. Cijelim bićem sam i ugrožena” (Ibidem: 128). Nakon gostovanja ipak želi što prije nazad, u svoj zatvor. Jer ona je i sudionik i svjedok povijesnih zbivanja.

Posljednje poglavlje na bosanskom jeziku podnaslovljeno “Knjiga” donosi pet književnokritičkih tekstova, a izbor autora o kojima piše kazuje nam i o autoričnim književnim afinitetima: o *Antologiji bošnjačkog eseja XX vijeka* Alije Isakovića – jer i sama piše eseje raznovrsne tematike; o ratnoj zbirci pjesama *Kralj i olupina* Marka Vešovića u kojoj je autor, kao uostalom i autorica u opkoljenom Sarajevu, „prestao da piše a počeo da govori, svjedoči i zapisuje” te „od hermetičnog stvaraoca postao je, promjenom svoje etičke uloge, glasnogovornik istine” (Musabegović 1999: 136); o poetskom bajanju Hadžema Hajdarevića koje dokazuje da je i tada moguće pisati i čitati poeziju u Sarajevu, a ta poezija ovog pjesnika-slikara (jer, kako veli Musabegović, Hajdarevićeve pjesničke slike govore) prošla je i predratni, i ratni, i poratni ispit. Prepoznavši očuvanje života u jednoj drugoj stvarnosti: pjesničkoj, kao da je namjerila takvu ulogu i svojim književnoumjetničkim tekstovima. Kada u tekstu o *Boji kućne građe* Selima Arnauta kaže da je autorova naznaka *roman* za žanrovsko određenje ove knjige zapravo lažni putokaz, isto bismo mogli kazati i za autoričino određenje *esej* za tekstove sabrane u *Naličju historije*. Zaključak bi za oboje mogao biti da je nova žanrovska fluidnost uvjetovana novim životnim iskustvom: svime što se u ratu dešavalo u Bosni i u Sarajevu.

4. “ŽENSKI ESEJ”?

“Žensko pismo” bio je visokointelektualni projekt koji se prvotno vezuje za radove francuskih teoretičarki književnosti Luce Irigaray, Julije Kristeve i Hélène Cixous, a od 1980-ih naovamo u našem književnom i kulturnom diskursu često se spitičemo o

12 O ravnodušnosti svijeta zbog ratnih zbivanja u Bosni u romanekskom diskursu će kazati ovako: „...mi smo za njih tek televizijska slika u mirnom i zaštićenom domu” (Musabegović 2005: 54-55).

tu sintagmu. U najširem smislu pojam “žensko pismo” mogao se smatrati žanrovskom oznakom za književnost koju pišu žene. Ali zašto je onda jednostavno ne nazovu “ženska književnost” i zašto bi spolna odrednica trebala imati utjecaja na književnoznanstveni kategorijalni aparat?!¹³

Kako je književna kritika već uočila, ženski lik, svijet i način mišljenja, ženska logika, emotivnost i ženski princip (v. Šop 1988), uz “lirizaciju proznog iskaza” (Hadžizukić 2014: 114) jesu temeljna poetička načela romanesknog opusa Jasmine Musabegović. Za roman *Skretnice* „treba istaći i originalnost ovog specifičnog pre-takanja čulnog u tekstovno i stilsko, koje je, po načinu doživljaja, po bojama, mi-risima, šumovima i dodirima, vezano za svijet žene i njenim posebnim mogućnostima iskazano” (Kapidžić-Osmanagić 1998: 766), odnosno, eksplicitno, to je „iskaz ženske proze u našoj književnosti” (Ibidem: 767). Njenu “žensku logiku” ističe i Obradović (2000) u zbirci *Naličje historije*: „Dodatnu snagu i uvjerljivost njezinim intelektualnim opservacijama daje njezina takozvana ‘ženska logika’. Teško je ne složiti se s Krležom da su ‘ženske emocije bliže istini i saznanju od bilo kakvog muškog rafiniranog i lukavog mudrovanja’”. “Žensku historiju” na pleća joj stavlja i Dželilović (2020: 5): „Jasmina Musabegović se kontinuirano potvrđivala i kao autorica dubinskih i analitičkih uvida u surovu historijsku turbulenciju balkanskih prostora, pri čemu je neprestano i uporno artikulirala i njegovala onu alternativnu – ‘žensku historiju’ stradanja i uzdizanja prije svega svog vlastitog (na)roda”, dok je feministkinjom naziva Džafić (2024: 351): „Nakon Bisere Alikadić, ključno mjesto u bosanskohercegovačkom ženskom pismu pripada književnici / feministkinji Jasmini Musabegović, koja kroz svoja djela progovara kao razočarana intelektualka zabrinuta nad sudbinom čovječanstva, stavljavajući u prvi plan topos kolektiva u odnosu na potčinjeni atopos individue”.

Imajući na umu navedeno, usudit ću se specifični, fluidni esejistički diskurs Jasmine Musabegović, poglavito u njenoj knjizi *Naličje historije*, ali ne gubeći iz vida ni mikroeseje u njenim romanima, okarakterizirati novoskovanom sintagmom *ženski esej*, dakle, te tekstove pisane ženskim glasom i perom, ali ne pokuđeno niti uvredljivo kakvom u posljednje vrijeme ta sintagma¹⁴ sve više postaje.

Ako postoji “žensko pismo”, onda bi kao njegova potkategorija trebao da postoji i “ženski esej” – to bi bio esej povišene emocionalnosti, naglašeno sentimentaliziran,

13 Ovakva i slična pitanja u svom radu o “ženskom pismu” i recepciji francuske feminističke teorije postavlja Mirela Dakić (2023), ponudivši i odgovore na primjeru djela „začetnica ženskog pisma u hrvatskoj književnosti” Irene Vrkljan i Dubravke Ugrešić i predloživši povratak teorijskoj raspravi o temeljnim feminističkim pojmovima.

14 V., primjerice, provokativan tekst o izdavačkoj hiperprodukciji koja je iznjedrila “žensko pero” (chick lit – literature for chicks) obezvrijedivši i unizivši francusku feminističku kritiku društva i njeno “žensko pismo” (Petrović, Ercegovic 2014).

esej koji u središte stavlja ženu i njena lica i naličja, njeno tijelo i tjelesnost, njene pretkinje i potomke, njene probleme i dileme, stavlja ženu na vjetrometinu intimnih i povijesnih zbivanja, dakle, to je esej koji piše žena sa sviješću o svojoj emancipatorskoj ulozi u književnosti, ali i sviješću o svojoj spolnoj specifičnosti, čime ona i na tematskoj i na tekstualnoj razini upisuje u tekst vlastitu različitost.

Čitajući potonje eseje Jasmine Musabegović ne možemo se oteti dojmu asocijativne veze s vjerovatno najpoznatijim antiratnim esejom "Tri gvineje" Virginije Woolf iz 1938. godine u kojem ova pobornica sufražetskog pokreta oštro piše o besmislu rata i ulozi žene u njegovom sprečavanju, uz propitivanje rodnih razlika i hijerarhijski uređenog patrijarhalnog društva. Woolf će u jednom trenutku uzviknuti glasom autsajderice, ogorčene muškarcima koji vode ratove: „Jer ja, kao žena, nemam domovinu. Kao žena, ja i ne želim nikakvu domovinu. Kao ženi, moja domovina je ceo svet” (Vulf 2001: 125). Ali odmah potom retorički se pita: a šta ako je, nakon što je razum (i bijes i ogorčenost, dodajmo!) rekao svoje, ipak ostalo neko tvrdoglavo osjećanje ljubavi prema domovini u srcu žene? I ona će onda morati nekom aktivnošću da se uključi u njenu odbranu, ako joj je mir ugrožen! A to čine i jedna i druga spisateljica – upravo pisanjem!

Ruku na srce, "ženski esej" Jasmine Musabegović nije nužno formalni esej, nego je pomalo nalik onome što je Phillip Lopate nazvao "personalni esej" (prema Keser Battista 2013: 259). Ali, ne dajmo se zavarati! Iako kreće iz intime mikroprostora – obitelji i doma, te obuhvaća vrijeme ratno i poratno, teme postaju univerzalnije i prenose se na topos grada, države, pa ih prekoračuju i obuhvaćaju cijeli svijet.¹⁵

U hrvatskoj i srpskoj znanosti o književnosti početkom 21. stoljeća još su se "ženskim pismom" označavali „ispovjedni tekstovi u kojima je naratorova vizura izravno usporediva s autoričinom privatnom sudbinom ili sudbinom neke od njezinih unutrašnjih fiksacija" (Novak 2003: 482), odnosno "žensko pisanje se u okvirima ovih teorija shvata mnogo kompleksnije i obuhvata široki krug problema, dotičući se različitih svojstava književnog teksta, a posebno njegovih tematskih i stilskih obeležja. Reč je o procesu afirmacije novog vrednosnog poretka u kojem rodno obeleženo, u ovom slučaju žensko iskustvo, a sa njim i tradicionalno potisnuta sfera domesticiteta, postaju legitimne književne teme" (Lukić 2003). Riječ je, dakle, o literarnom svjedočanstvu u kojem naratoricu možemo počesto poistovjetiti s "autorskim ja", a empatija, intuicija, identifikacija s drugima jesu tradicionalno ženske karakterne osobine.

15 Sličan postupak zamjećuje i Kapidžić-Osmanagić (1998: 765) pišući o romanu *Skretnice*: "Jasmina Musabegović se u velikoj mjeri poistovjećuje sa tim bitnim ciljem romana: prikazivanjem unutarnjih silnica života jedne žene, i rastom i stalnim nadilaženjem zadatih vidova te iste žene. To je svojevrsan put sa fona Bosne na fon čovječanstva i modernosti".

Pišući o romanesknoj trilogiji Jasmine Musabegović, Nirman Moranjak-Bamburać (2006) to naziva „fundacionalističkom fikcijom nacionalnog identiteta” te dodaje:

„... sasvim pouzdano se iz recepcijskog horizonta prepoznaje da je veza naracije i prezentiranog tijela pripovjedačice nužno uspostavila neporecivu scenu etničke diferencijacije, s kojom valja računati i s kojom valja izaći nakraj ako se hoće zaozbiljno izbjeći zamke petrificirajućeg nacionalističkog diskursa”.

Ista autorica podsjeća i na feminističke debate oko dinamike odnosa majke i kćeri koji bi se mogao objasniti „... kritikom mitologiziranih slika majčinstva i idealiziranih slika doma, koje najčešće institucionaliziraju patrijarhalno i nacionalno nasljeđe”. Tako se žene, kao garant identiteta, obavezuju na čuvanje jezika, tradicije, običaja, kulturnog nasljeđa... Iako romani Jasmine Musabegović „djelimice potvrđuju patrijarhalnu naturalizaciju ženskih rodničkih uloga (...), ona se ovdje prvenstveno upošljava kao odbrambeni mehanizam u službi prorađivanja kumulativne transgeneracijske traume Bošnjaka i upravo ju je zbog toga izuzetno teško izložiti kritici”, priznaje Moranjak-Bamburać (2006).

Naime, Jasmina Musabegović u duhu poetike svjedočenja imenuje zlo (genocid, kulturocid, urbicid, klanje, ubijanje, silovanje...) i zločince (fašisti: ustaše i četnici) i u romanima i u esejima, koristeći se pritom aksiološkim atribucijama i emocionalno-ekspresivnim jezičkim sredstvima te emotivnim i sugestivnim iskazom. Za razliku od duboko patrijarhalnog, mačističkog modela moći, koji u svom “ratnom pismu” njeguju, primjerice, Faruk Šehić ili Josip Mlakić, Musabegović ogoljava ratne strahote ne srameći se krika, kletve, suze, majčinske brige. Ona je, zapravo, svjesna (ne)moći umjetnosti da svjedoči: “Tu umjetnost staje. I umjetnost je kurva. Kurva što koketira i staje na pola puta. Nije njoj ni do istine, ni do nutrine... Tek joj je do lijepe zavodničke igre... Pljujem ja na nju” (Musabegović 2005: 145). Prenesimo to i na svijest o povijesnoj bliskosti eseja i retorike, čija je sklonost ugađanje recipijentima, a o čemu govori Adorno (1985). Budući da je svaka istina u eseju parcijalna i subjektivna te podložna promjeni perspektive, ona je zapravo “kondicionalna” (v. Oblučar 2014).

Navedimo tome u prilog i jedan primjer, zapravo mikroesej iz romana *Žene Glasovi*: pitajući se šta stoji iza riječi Bosanac, naratorica isključuje očekivani odgovor da bi to geografski mogle biti prirodne ljepote a kulturološki profana i istrošena upotreba mostova kao spoja dva svijeta i dvije civilizacije, zaključujući kako: „Iza svake naše riječi stoji prošli i svim silama potisnuti genocid” (Musabegović 2005: 164-165). A ta sudbina jednog od ratova za svaku generaciju bilježi se javno,

u udžbenicima historije, ali i šapće tajno, po kućama, uz zebnju i strah da će taj lanac ponavljanja završiti tek našim potpunim nestankom. Nizamin kalem, ispisujući privatnu historiju stradanja, učinila ju je javnim svjedočanstvom. Tako je i trauma silovanja, kolektivna i pojedinačna, još tabu tema u našem društvu, ali Jasmina Musabegović želi ogoliti cijelu istinu, ljudsku i umjetničku. I žensku, naročito žensku! Jer, kako je pišući o *Skretnicama* Ljiljana Šop (1988: 151) ustvrdila: „... žene su u svakom ratu, ma kakvi njegovi motivi i ishod bili, večiti gubitnici”.

5. ZAKLJUČAK

Jedino je otvorena forma eseja, njegova hibridnost i njegova fluidnost mogla kao bujica probiti sve brane i granice žanrova te prodrijeti u svaki diskurs Jasmine Musabegović. Nije li još Crnković (1995: 30) kvantitativnim kriterijem ustvrdila esejizaciju žanrova devedesetih godina prošlog stoljeća, a čini se da ta moda ne jenjava?! Fragmenti svijesti mogu se još jedino uhvatiti fragmentarnim mišljenjem kakvom esejistički stil i jeste prisposodiv. Stvaralački put Jasmine Musabegović išao je od književnog modernizma do politizacije esejističkog diskursa, ali premda su njeni potonji eseji u ovom radu uvjetno nazvani ženskim, potreban je oprez pri upotrebi pojma “ženski esej”. Budući da nije samo riječ o ženskom viđenju svijeta i unaprijed znanoj problematici domesticiteta, ne smijemo je zatvoriti u zamku *ženske ladice*, neke marginalne ženske književnosti, izvan kanona bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, niti da na to (zasluženo) mjesto u kanonu utječe činjenica da je spisateljICA.

Sušтина esejistike i jeste u „dinamičnom smjenjivanju i paradoksalnom povezivanju različitih načina saznavanja svijeta” (Epštejn 1997: 23), što Jasmina Musabegović upravo i čini: slikovno, pojmovno, ispovjedno, moralistički, analitički... Osobenost njenog esejističkog diskursa u tome je što ona i jeste i nije u granicama njegovim. No heterogenost eseja, kao jedno od glavnih svojstava žanra, istakli su u povijesnom pregledu francuskog i engleskog eseja Pierre Glaudes i Jean-François Louette, zaključivši da interes treba suziti na određena obilježja književnog eseja: težnju prema literarnom kvalitetu i naglašenu subjektivnost u takvim tekstovima (prema Oblučar 2014). A toga u djelu analizirane autorice ne manjka!

Premda, naizgled paradoksalno, u esejističkom diskursu Jasmine Musabegović susrećemo polifoniju, višeglasje (u prvom redu ženskih glasova), i premda ispisuje “transgeneracijsku kumulativnu traumu” (Moranjak-Bamburać 2006: 359), čujemo i njen vlastiti krik, koji onda postaje kolektivna poetika, odnosno poetika kolektiva: ne samo preživjeti nego i sačuvati vrijednost života! Time se vraćamo na individualnost i

univerzalnost esejističkog diskursa i u esejima i u romanima. Ako ti eseji i nisu strogo žanrovski omeđeni, ako i nisu svi književnokritički i književnoznanstveni, ako imaju i elemente kritičkog, biografskog, autobiografskog, beletrističkog, svakako predstavljaju značajan kulturološki kapital, osviješten rad na nacionalnom pamćenju¹⁶ i identitarnom osvješćenju, predstavljaju važnu građu za poetiku svjedočenja, “ratno pismo”, “žensko pismo”, a evo i poticaj za esejistička promišljanja.

Jer, nužno, pišući o esejima Jasmine Musabegović, i ovaj tekst skliznuo je u esejistički diskurs, premda se njegova autorica (prividno?) tome opirala, svjesna dijalektičkog rizika na koji upozorava Vilém Flusser (prema Keser Battista 2013): da se izgubim u temi i da izgubim temu. Pozovimo još jednom, pomirljivo, upomoć Adorna (1985: 19): „Ništa se ne može izinterpretirati što ujedno ne bi bilo in-terpretirano u nešto.”

IZVORI

1. Musabegović, Jasmina (1977), *Tajna i smisao književnog djela*, Veselin Masleša, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (1984/1985), “Putopisna proza”, u: *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici*, Svjetlost, Sarajevo, 537–545.
3. Musabegović, Jasmina (1999), *Naličje historije*, OKO, Sarajevo
4. Musabegović, Jasmina (2005), *Žene. Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Adorno, Theodor W. (1985), “Esej o eseju”, u: *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Suvremena misao - Školska knjiga, Zagreb
2. Asman, Alaida (2002), *Rad na nacionalnom pamćenju*, Biblioteka XX vek, Beograd
3. Bachelard, Gaston (2000), *Poetika prostora*, Ceres, Zagreb
4. Baier, Lothar (2000), “Razmišljanje o eseju”, *Novi Izraz*, 9, 164-170.
5. Biti, Vladimir (2000), *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
6. Crnković, Gordana (1995), “Esej, žanr devedesetih”, *Dubrovnik*, 6/5, 27-34.

16 Aluzija na studiju Aleide Assmann *Arbeit am nationalen Gedächtnis* iz 1993. godine (*Rad na nacionalnom pamćenju*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002).

7. Dakić, Mirela (2023), "*Tko nasljeđuje žensko pismo? O domaćoj recepciji francuske feminističke teorije*", *Umjetnost riječi*, LXVII/1, 59-81.
8. Džafić, Šeherzada (2024), "*Žensko pismo bošnjačke književnosti*", u: Bajramović, Muris, Šeherzada Džafić, Ikbal Smajlović, *Bošnjačka proza 20. i 21. stoljeća*, Zavod za kulturu sandžackih Bošnjaka u Republici Srbiji, Novi Pazar, 347-370.
9. Dželilović, Muhamed (2020), "*Glas žene u 'muškoj' historiji /Čitajući djela Jasmine Musabegović/*", *Život*, LXVII, br. 1-4, 5-21.
10. Epštejn, Mihail Naumovič (1997), *Esej*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd
11. Hadžizukić, Dijana (2014), "*Lirizacija proznog iskaza Jasmine Musabegović*", u: *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama*, Dobra knjiga, Sarajevo, 114-130.
12. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1998), "*Romansijer i esejist Jasmina Musabegović*", u: Enes Duraković (prir.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 4, Novija književnost – proza, Alef, Sarajevo, 758-769.
13. Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute Center For Publishing Development Electronic Publishing Program, Budapest
14. Keser Battista, Ivana (2013), "*Esej: razmišljanje u fragmentima*", *Filozofska istraživanja*, 33(2), 257-266.
15. Konrád, György (2000), "*O eseju*", *Novi Izraz*, 9, 171-174.
16. Lukić, Jasmina (2003), "*Žensko pisanje i žensko pismo u devedesetim godinama*", *Sarajevske sveske*, 2, 67-82.
17. Moranjak-Bamburać, Nirman (2006), "*Trauma – memorija – pripovijedanje (Romaneska trilogija Jasmine Musabegović)*", *Sarajevske sveske*, 13, 359-368.
18. Novak, Slobodan Prosperov (2003), *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*, Golden marketing, Zagreb
19. Oblučar, Branislav (2014), "*'Kondicionalna istina' – esej kao književni žanr*", *Umjetnost riječi*, LVIII/1, 75-90.
20. Obradović, Džafer (2000), "*Izraz prigušenog krika i opomene. Prikaz knjige Jasmine Musabegović Naličje historije*", *Most*, XXVI, 125-126; dostupno na: <https://www.most.ba/03637/100.htm>
21. Petrović, Miomir, Ivana Ercegovac (2014), "*Elipsa suvremenog čitanja ili žanrovske besmislice*", *In medias res*, 3(5), 664-676.
22. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, Bosnia Ars, Tuzla
23. Šop, Ljiljana (1988), "*Sudbinske skretnice*", *Izraz*, XXXII/1-2, 149-151.
24. Vulf, Virdžinija (2001), *Tri gvineje*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd

25. Zlatar, Andrea (2004), *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb
26. Dokumentarno-dramski program Radija Federacije Bosne i Hercegovine, Serijal *Portreti*, autoric: Selma Dizdar, maj 2012. (In memoriam: Jasmina Musabegović, 8. 5. 2023.); dostupno na: (<https://federalna.ba/in-memoriam-jasmina-musabegovic-bpwjz?fbclid=IwAR1PeK4Umi97yC-yfvFSx-nrngtZkJZgsrvEzE83uqCBwz6N1-hAw6QJ9F4&mibextid=xfxF2i>)

THE OBVERSE AND REVERSE SIDE OF JASMINA MUSABEGOVIĆ'S ESSAYISTIC DISCOURSE

Summary:

The paper analyses the essayistic discourse of Jasmina Musabegović with a focus on her second and last book of such procedé, *Naličje historije (The Reverse Side of History)* (1999), without neglecting her early essayistic work compiled in her first book of essays, *The Secret and the Meaning of a Literary Work* (1977). Since the literary criticism and essayistic work of this author, on the one hand, and her literary and artistic work, on the other, are closely related and interwoven with seemingly contradictory but identical ideologemes, for a more complete insight, her micro-essays that make up fabric of her novels are occasionally taken into consideration in the analysis. The conclusion reached shows that the author's later literary critique essays, i.e. those that the author wrote during and after the recent war, where the intimate intertwines with the universal and meets a multitude of opposing pairs as well as occasional paroxysms conditioned by a change in life experience, represent a specific, fluid essayistic discourse that can be characterized by the newly coined phrase "women's essay".

Key words: essay; poetics of witnessing; engaged literature; culture of memory; intermediality

Adresa autorice
Author's address

Ena Begović-Sokolija
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ena.begovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.161

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.
371.315.2:81-3

Primljeno: 05. 03. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Murtić

METODIČKI PRISTUP ROMANU *SKRETNICE* U KOMUNIKACIJSKOM KONTEKSTU

Metodički pristup romanu *Skretnice* Jasmine Musabegović u ovome radu stavlja u prvi plan komunikacijske kompetencije učenika. Nastoji se pokazati kako u savremenoj metodici nastave književnosti interpretacija i dalje zauzima centralno mjesto povezujući metodičke modele i potrebe učenika. U procesu metodičke obrade romana kombiniraju se elementi različitih pristupa: interpretacijski, problemski i otvoreni metodički pristup. Cilj je razraditi strategiju čitanja i potaći razvoj jezičnih vještina/kompetencija: čitanje, govorenje, slušanje i pisanje. U ovom tipu metodičke interpretacije roman je postavljen kao literarni predložak u funkciji razvoja temeljnih učeničkih kompetencija. Aktivnosti učenika se usmjeravaju prema samostalnom čitanju, istraživanju i pisanju na teme i probleme koje pokreće roman s tendencijom da se iskoriste benefiti njegove otvorenosti za međupredmetnu korelaciju.

Ključne riječi: metodika; roman; komunikacija; interpretacija; kompetencije

UVOD

Metodički pristup romanu *Skretnice* u ovome radu utemeljit ćemo u stvarnosti metodičkog trenutka u Bosni i Hercegovini i globalnim tendencijama aktualizacije čitanja. U Kantonu Sarajevo započeo je proces kurikularne reforme, ali još uvijek nije do kraja proveden. Prelazak iz dugogodišnje nastavne prakse usmjerene na sadržaje prema nastavi usmjerenoj na učeničke kompetencije i ishode realizira se postepeno. Ovaj dinamičan proces zahtijeva prilagodbu učenika i nastavnika slijedeći

zahtjev da učenici u toku školovanja kroz nastavne sadržaje razviju kompetencije za sadašnje i buduće potrebe pojedinca i društva.¹ Poučavanje maternjeg jezika ključno je za uspješno ostvarivanje cjelokupnog procesa tokom obaveznog školovanja u svim nacionalnim programima i kurikulumima, te zbog toga predmetni kurikulum maternjeg jezika i književnosti sa jezičkim kompetencijama ima posebno važno mjesto. Prema *Evropskom referentnom okviru za cjeloživotno učenje (The European Framework of References for Lifetime Learning)*² na prvom mjestu od svih osam ključnih kompetencija navedena je jezička kompetencija na maternjem jeziku (jezička pismenost), a potom slijedi jezička kompetencija na stranom jeziku, što je u bosanskohercegovačkim starim nastavnim planovima i programima takođe bilo ustrojeno na taj način kada je u pitanju nastava maternjeg jezika i književnosti.

Uprkos važnosti jezičke pismenosti koja počiva na sposobnosti čitanja i razumijevanja teksta, brojna istraživanja i autori ukazuju na „opadanje pismenosti, a uz to i znatno smanjenje zanimanja za čitanje beletristike, kao i smanjenje samog društvenog ugleda književnosti“ (Grosman 2010: 10) u cijelom svijetu. U razvijenim evropskim zemljama proučavanjem čitanja se bave institucije vlade, čitavi instituti i timovi neprestano dolaze do novih spoznaja o tome kako čitanje djeluje na razvoj učenika. Čitanje knjiga se nastoji što više približiti interesima učenika nasuprot pritisku tehnološkog razvoja. U izmijenjenim obrazovnim i društvenim okolnostima čitanje i dalje ostaje važan segment nastavnog procesa u kojem se trebaju kombinirati svi metodički modeli usmjereni na potrebe učenika i uspješnu realizaciju ciljeva i postizanje krajnjih ishoda. Nastavni proces usmjeren na ishode učenja u velikoj mjeri ovisi o individualnoj kompetenciji nastavnika/profesora i njihovoj spremnosti da kreativno odgovore novom metodičkom obzoru. Sam po sebi proces nije moguće realizirati naglo, preko noći. Takva metodička realnost vlada i u sredinama u kojim

1 Ova usklađivanja su povezana sa globalnim PISA (Programme for International Student Assessment) nastojanjima da se „svake tri godine u međunarodnom uspoređivanju preispita osnovne učeničke kompetencije petnaestogodišnjaka“ (Liessmann 2008: 64). Zauzevši kritički stav prema apriornom prihvatanju rezultata PISA testiranja kao glavne mjere kvalitete u obrazovanju, Liessmann navodi čitav niz vrhunskih filozofa i naučnika koji su u evropskom obrazovanju tražili istinski obrazovanog čovjeka u skladu sa humanističkim vrijednostima, nasuprot, kako kaže, pomodnoj dominaciji frazema „cjeloživotno učenje“, razvijanje „timskog rada“, „informatička pismenost“ itd. „Umjesto obrazovnih ciljeva prosvjetiteljstva (autonomija, samosvijest i duhovno prožimanje svijeta), umjesto obrazovnih ciljeva reformatorskih pedagogija (životnost, socijalne kompetencije i radost učenja), umjesto obrazovnih ciljeva neoliberalnih prosvjetnih političara (fleksibilnost, mobilnost i sposobnost za zapošljavanje) pojavio se jedan jedini obrazovni cilj da se položi PISA (ibid. 64). Proces rangiranja znanja usmjeren na ovaj način Liessmann smatra štetnim i vidi u njemu nastavak daljeg urušavanja obrazovanja pojedinca, koje je započelo zapostavljanjem vještina kao što su „čitanje, računanje, pisanje i mišljenje (to se sada zove kompetencija rješavanja problema)“ (ibid. 65).

2 <https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/youth-in-action-keycomp-en.pdf>

je ovaj proces započeo prije nego u Bosni i Hercegovini. „Zato se u strateškim dokumentima jasno naglašava da s ključnim kompetencijama treba odmah početi u okrilju tradicionalno organizirane škole, u koju će se postupno uvoditi sastavnice kurikulskog pristupa“ (Visinko 2014: 22). U dobro razrađenoj strategiji promjena u obrazovanju insistira se na postupnosti, primjeni u ograničenim sredinama uz nužan oprez i analitičko praćenje rezultata.³ Nastavnici u osnovnim i srednjim školama, kao znalci predmeta, u ulozi posrednika ili voditelja u procesu sticanja znanja moraju biti svjesni svoje uloge, koja se sve više usmjerava u organizacijskom smjeru i stvaranju ambijenta u kojem učenici samostalno, uz suptilno usmjeravanje nastavnika, usvajaju nove spoznaje i stižu bitne kompetencije. Metodika nastave književnosti nastoji pronaći metode kako bi se interesi učenika razvijali i usmjerili ka razvoju njihovih kompetencija. Naš cilj je ovim radom pokazati kako se metodičkim pristupom romanu *Skretnice*, koji odstupa od tradicionalne forme realističkog romana, može potaknuti čitateljska znatiželja za čitanjem i otkrivanjem novih spoznaja o sebi i svijetu. Čitanje i interpretacija romana će usmjeriti učenike na promišljanje o bitnim temama: kako se historijske turbulencije prenose na čovjeka i njegov život, kako se makrokosmos reflektuje u svakom mikrokosmosu, pogotovo u kritičnim periodima kao što je rat, o poziciji žene u svim njenim ulogama u životu itd. Metodičkim pristupom *novohistorijskom romanu* bosanskohercegovačke autorice Jasmine Musabegović u komunikacijskom kontekstu čitateljsku recepciju učenika postaviti ćemo kao bitan element u metodičkom pristupu. U svemu tome zastupljene su metode: čitanje, govorenje, pisanje i slušanje koje učenike vode ka krajnjem cilju nastave u komunikacijskom kontekstu.⁴

ROMAN U ŠKOLSKOJ INTERPRETACIJI I SAVREMENIM METODIČKIM SISTEMIMA

Odlučili smo se da roman *Skretnice* u metodičkoj interpretaciji uzmemo za literarni predložak koji će obuhvatiti komunikacijski razrađen metodički pristup. Kao najšira prozna forma roman u školskoj interpretaciji pruža brojne mogućnosti za razvoj učeničkih kompetencija. U metodičkoj prošlosti to su bili odgojni, obrazovni i

3 Čak i kada se u potpunosti ozvaniči zakonskim aktima, uvijek treba krenuti od činjenice da je za svaku promjenu u obrazovanju neophodna priprema, koja podrazumijeva i materijalno-tehničke okolnosti, ambijent, ali i naučnu bazu. Potrebna je naučno utemeljena studija, literatura koja će jasno definirati: *šta se hoće?*

4 Autori Srećko Listeš i Linda Grubišić-Belina (2016: 45) navode kao glavne nastavne metode u nastavi hrvatskoga jezika: metodu govorenja, metodu čitanja i metodu pisanja. Mi smatramo da je i slušanje metoda koja treba imati svoje mjesto uz navedene nastavne metode i zato je navodimo.

funkcionalni zadaci nastave. Dragutin Rosandić je među prvima ukazao na brojne mogućnosti koje pruža školska interpretacija romana. Za nas je interesantno da se dosta navedenih metoda iz te poznate metodičke škole može koristiti i danas u nešto modificiranim pristupima. Iako je prema novim tendencijama u nastavi književnohistorijski pristup u drugom planu, ili nije uopće prisutan, roman kao najšira prozna forma sadrži tematsko-idejni svijet, likove, stilska obilježja, jezik književnog teksta i druge odlike koje se kroz pitanja i zadatke mogu koristiti za razvoj govornog i pismenog izražavanja učenika. „Interpretacija romana prvenstveno otkriva književne vrijednosti teksta, ali istodobno utječe na izgrađivanje učenikove jezične i književne kulture“ (Rosandić 1972: 16). Šezdesete godine XX vijeka su bile iznimno važne za razvoj školskog modela interpretacije, jer se tada „utemeljuju novi književnokritički i metodički pristupi“ (Rosandić u Skupina autora 1994: 98). Školske interpretacije romana Ante Kovačića *U registraturi* postaju model zagrebačke škole metodičke interpretacije. Stilistički pristup Ive Frangeša⁵ inspirisao je brojne potonje interpretacije romana na cijelom južnoslavenskom prostoru. U to vrijeme Bosna i Hercegovina, posebno Sarajevo kao centar izdavaštva i bogate metodičke produkcije, u potpunosti se uklapaju u razvoj školske interpretacije, a roman je zahvaljujući složenosti i obimnosti omogućio potpuni procvat ovog metodičkog pristupa.⁶ Fatima-Nidžara Mujezinović⁷ je pokazala kako se metodički može pristupiti najkomple-

5 Kada je riječ o romanu Frangeš je najviše je uticao interpretiranjem epizode *Buđenje Ivce Kičmanovića*. Kod Juraja Mareka se od tog fragmentarnog metodičkog pristupa odlomku iz romana prelazi na cjelovit trosatni pristup romanu. Taj metodički interpretativni obrazac obuhvata sadržajno-stilsku analizu, idejno-tematsku, i analizu likova prema njihovom razvoju u romanu (Marek 1963).

6 Nekadašnje ugledne izdavačke kuće „Veselin Masleša“ i „Svjetlost“ imale su važnu ulogu u podržavanju odgovarajućeg ambijenta za razvoj nauke i obrazovanja. Tako je Dragutin Rosandić početkom sedamdesetih bio glavni urednik u izdanjima „Veselin Masleša“, gdje su metodičke interpretacije priredili poznati autori iz oblasti metodike nastave književnosti (Diklić, Marek, Skok, Rosandić, Turjačanin i drugi) kao i neki dokazani nastavnici i profesori tadašnjeg srpsko-hrvatskog / hrvatsko-srpskog jezika i književnosti. Izdvojićemo samo jedan dio objavljenih grupnih izdanja: *Metodički pristup književnoumjetničkom tekstu – roman* (1973), *Metodički pristup književnoumjetničkom tekstu - pripovijetka* (1973), *Metodički pristup književnoumjetničkom tekstu - lirika* (1975). Pored toga, Republički Prosvjetno-pedagoški zavod je u ediciji Nastavna biblioteka objavio stotinjak knjiga. Među njima i *Uvođenje učenika srednje škole u svijet romana* (Božović 1973), *Metodički pristup pripovjednoj prozi* (Grupa autora, red. Diklić 1974), *Čas lektire u srednjoj školi* (Mujezinović 1976).

7 Autorica Fatima-Nidžara Mujezinović je sedamdesetih godina bila predvodnica dobro osmišljene nastave maternjeg jezika i književnosti. Njena knjiga *Čas lektire u srednjoj školi* ni po današnjim kriterijima ne zaostaje u metodičkom angažiranju učenika za razvijanje kompetencija pismenosti, uz najsloženije procese interpretacije, analize pa i sinteze u nastavi književnosti. Prema ovom modelu interpretacije, našle su se na školskom satu lektire tada obavezne sljedeće lektire: Sofokle: *Antigona*, Šenoa: *Prosjak Luka*, Balzac: *Evgenija Grande* i Selimović: *Derviš i smrt*. Lektire su zastupljene sukcesivno od prvog do četvrtog razreda, a realiziraju se kroz čitanje (referiranje/koreferiranje), u procesu slušanja i govorenja učenika, kojem prethodi pisanje u vidu domaćih zadaća.

ksnijim književnim vrstama kao što su drama i roman, uz dobro razrađeno vođenje učenika sa (usmjerenim) pitanjima. Takav rad zasnivao se na zadacima za samostalno čitanje, pisanje u vidu domaće zadaće i lektire, a potom referiranje i koreferiranje na školskom satu. U metodičkom modelu školske interpretacije učenici čitaju književni tekst i pripremaju se za interpretaciju preko zadanih teza. Iz prezentiranih sadržaja možemo zaključiti da se i na ovaj način veoma uspješno razvijala kompetencija pismenosti o čemu nam svjedoče citati učeničkih odgovora (Mujezinović 1976). U ovom kreativnom metodičkom pristupu interpretaciji književni tekst je u funkciji usmjerenja učenika ka razvijanju čitalačkih sposobnosti, zapažanju, analizi književnog teksta, ali i pismenom i usmenom osvrtu na pročitano, kao i kritičkom mišljenju i vrednovanju iznesenih činjenica. O tome u uvodnom tekstu autorica kaže:

„Metoda pristupa času lektire koji ćemo izložiti, nema pretenzije da bude obrazac za rad. On je, prije svega, primjer jednog oblika organizacije časa lektire, koji za učenike predstavlja mnogo manje „obavezu“, a mnogo više interesovanje, pa i zadovoljstvo.

S druge strane, iskustvo je pokazalo da nastavnik na ovaj način postiže:

- besprijekornu radnu atmosferu i angažovanost cijelog odjeljenja;
- postavljanje učenika kao subjekta, a nastavnika kao organizatora u nastavi;
- stvaranje navika konciznog usmenog i pismenog izlaganja;
- konfrontiranje stavova i mišljenja učenika, te razvijanje smisla za konstruktivnu kritiku;
- ocjenjivanje velikog broja đaka u toku samo jednog časa.“ (Mujezinović 1976: 3-4)

U nastavku se kaže da primjeri analize „nisu uvijek odgovorili na sve zahtjeve“, ali je prednost u tome što je „suštinski zahtjev ipak ispunjen“. Rajka Božović (1977) dala je primjer kako se metodičke, književno teorijske i druge okolnosti objedinjuju u metodičkom pristupu romanu, posebno se osvrnuvši na primjere koji uključuju dijalog u romanu toka svijesti. Osvrnuvši se na zapažanje Mihaila Bahtina u povodu Dostojevskog da je pisac u dijalogu sa njegovim ličnostima, zaključuje „da je dijalog sa učenicima moguć tek nakon uspostavljenog i raščišćenog dijaloga sa samim sobom“ (Božović 1977: 3.) Slijedeći već dobro razrađeni put školske interpretacije na kraju knjige autorica navodi potencijalna pitanja za metodičke pristupe interpretaciji romana zasnovane na različitim aspektima.⁸ Pitanja su koncipirana u zavisnosti od toga šta je polazište interpretacije: likovi, analiza romana u cijelosti ili

8 „Časopis *Umjetnost riječi* (1957) odigrao je značajnu ulogu u uvođenju tzv. interpretacijske metode u nastavu. Čitav niz edicija Beograda, Zagreba, Sarajeva pristupio je poslu na novoj metodičkoj literaturi. Ono što je urađeno na tom polju u posljednjih deset godina premašuje gotovo sve napisano u nas o toj problematici do tada“ (Božović 1977: 19).

problemsko-tematski pristup. Potvrdila je neophodnost preciziranja metodičkih intencija na primjeru pristupa interpretaciji romana.

Iako nastava bazirana na kurikulumu donosi drugačiji pristup od one usmjerene prema Nastavnom planu i programu (NPP) smatramo da i ovdje vrijedi zapažanje da je puno aktivnosti koje se drugačije imenuju zapravo već provedeno ranije u nastavi. To vrijedi i za metodički pristup romanu. Ako u vidu imamo kompetencije: čitanje, govorenje, pisanje i slušanje, kao primarne na putu sticanja temeljne jezičke kompetencije – komunikacije na maternjem jeziku, čitanje ostaje ključno, jer bez njegovog dobrog provođenja teško da je moguće govoriti o ostalim dobro razvijenim kompetencijama. O važnosti sticanja komunikacijske kompetencije na maternjem jeziku je dosta govoreno (vidjeti Rosandić 2013 i Omerović, Palić 2023), a sama književnost se tumači i prepoznaje kao jedna vrsta razgovora između čitatelja i autora.

„Čitanje umjetničkog teksta jeste *komunikacija*. U komunikacijskom procesu književnoumjetnički tekst postaje prenositelj poruka a učenik čitatelj primatelj poruka. U nastavnom procesu, tj. u nastavnoj komunikaciji koja se temelji na književnoumjetničkom predlošku (tekstu romana), ostvaruju se različite vrste komunikacije. Pri određivanju vrsta komunikacije uzimaju se u obzir jezične djelatnosti: *slušanje, govorenje, čitanje i pisanje*. Na temelju tih jezičnih djelatnosti utvrđuju se vrste komunikacija.“ (Rosandić u Skupina autora 1994: 96)

Čitanje je oduvijek osnova u komunikacijskom procesu doživljaja i obrade teksta. Zbog činjenice da je dubinsko čitanje u našem vremenu 'najugroženija vrsta' (Peti-Stanić 2019: 108) insistiramo na čitanju kao najvažnijoj metodi koja će voditi do razumijevanja, novih spoznaja i izgrađivanja vlastitog stava prema pročitanoj. U poređnom analizom različitih metodičkih sistema koji se uključuju u komunikacijski pristup nastavi uočavamo kombinaciju koja može uključivati određene etape iz različitih metodičkih sistema, kao što su:

- komunikacijski
- problemski
- korelacijsko-integracijski
- stvaralački
- otvoreni.⁹

9 O primjeni svih metodičkih sistema detaljno je pisao Rosandić (2013) na primjeru postavki udžbenika u kurikulumskom kontekstu. Svaki od navedenih metodičkih sistema ima svoj uobičajeni tok i predviđen je za jedan tip metodički osmišljene nastave. Komunikacijski metodički sistem polazi od teze da se preko književnog teksta prenose poruke, problemski se nastoji da učenici uoče ključne probleme u vezi sa književnim tekstom, da ih samostalno analiziraju do njihovog rješenja i objavljivanja rezultata. Korelacijsko-integracijski metodički

Kao što se i u literaturi ističe svaki metodički sistem čini jednu zasebnu metodu, međutim, kada se na taj način organizira nastava uvijek postoji opasnost da se javi otpor prema „šablonskom“ predvidljivom načinu rada što kod učenika može dovesti do zasićenja i smanjenog interesa. U kurikulumski organiziranoj nastavi voditelj nastavnog procesa ima puno više slobode za odabir metodičkih pristupa, pa prema tome mogućnosti su otvorene za razne vidove inovacija. U našem slučaju uzećemo različite metodičke etape iz svakog od navedenih metodičkih modela, za koje smatramo da bi mogle biti poticajne u fazi metodičke obrade romana. Stoga ćemo metodički pristup romanu *Skretnice* usmjeriti na slijedeći način:

- a) motivacija učenika za samostalno čitanje romana i pisanje eseja;
- b) provjera recepcije i čitanje/slušanje napisanog;
- c) diskusija, analiza;
- d) objavljivanje zajedničkih spoznaja i zapažanja.

Činjenica jeste da je vrijeme u kojem živimo nesklono čitanju i razvoju čitanja, ali i da se u kontinuitetu tokom 20. stoljeća kritičkim promišljanjem o nastavi tragaloo za adekvatnim načinima približavanja umjetničkih tekstova učenicima. U traženju pristupa koji razvija motivaciju opet ćemo u centar postaviti učenike i njihovu (ne)zainteresiranosti za čitanje.¹⁰

sistem povezuje dva ili više nastavnih predmeta preko zajedničkog korelata, zahtijeva učenički angažman u kreativnom pisanju, ili drugim aktivnostima (npr. gluma na osnovu literarnog predloška), otvoreni metodički sistem pruža najviše mogućnosti u izboru metodičkih postupaka za samostalno učenje pri čemu nastavnik/profesor vodi proces u školskom poticajnom ambijentu. Rosandić obrazlaže otvoreni metodički sistem kao fleksibilan, upućen na vlastiti izbor učenika u pogledu nastavnih sadržaja, metoda, nastavnih sredstava i pomagala i oblika učenja. Učenici, na primjer, mogu sami odabrati sadržaje između više ponuđenih, zatim biraju da li će raditi u grupi ili paru i sl. Samostalna aktivnost i objavljivanje rezultata do kojih su učenici došli uključuje komunikacijski proces zasnovan na čitanju, zatim usmenu i pismenu aktivnost. Objavljivanje spoznaja vodi ka zajedničkom spoznajnom rezultatu, a u tom procesu spoznaje učenika se provjeravaju usmeno ili nekim pismenim zadacima. Učenici su spremni na aktivno učešće u procesu i mjerenju vlastitih individualnih postignuća, postignuća do kojih su došli u paru ili u timu. Ovakav proces je bio zastupljen i u prethodnim decenijama posebno sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka na dan učeničke samouprave kada su učenici mijenjali uloge sa profesorima. Zapravo, u oba slučaja radi se o metodi povremenog preuzimanja veće odgovornosti s ciljem razvoja samokritičkih sposobnosti kod učenika. U otvorenom metodičkom sistemu uloga nastavnika je uloga organizatora odgojno-obrazovnog procesa. Jer i kada se veći obim izbora sadržaja, metoda i dr. prepusti učenicima opet svu odgovornost i obavezu ima nastavnik.

- 10 „U cijelom se svijetu ljudi suočavaju s promjenama nalik navedenima, sa sve većim utjecajem tehnološkoga razvoja s kojim se moraju hvatati u koštac prilagođavajući nastavu novim interesima (ili nezainteresiranosti) učenika. Michael Fullan zabilježio je da ne možemo birati između promjene ili ne-promjene, nego da samo možemo birati načine reagiranja na promjenu. Učenici jesu i ostatak će najvažnija stvarnost nastave, zato bi njihova promjena zanimanja i potrebe morali cijelo vrijeme biti u središtu razmišljanja o suvremenoj nastavi književnosti i čitateljskoj sposobnosti“ (Grosman 2010: 12).

U procesu doživljajno-spoznajne motivacije za samostalno čitanje romana *Skretnice* Jasmine Musabegović uočavamo nekoliko žarišnih tačaka na kojima je moguće graditi metodički pristup. Roman je napisala žena, a analizom popisa školskih lektira došli smo do zaključka da su prema zastupljenosti autorice romana u odnosu na autore na margini. Činjenica da je roman objavljen 1986. godine i da ga je napisala jedna od najprominentnijih bosanskohercegovačkih autorica biće nam polazna tačka u primjeni poticajnih metodama i postupaka. Zanemarićemo činjenicu da roman *Skretnice* nije uvršten u popis obavezne lektire. Pristupit ćemo mu cjelovito, kako je i jedino moguće sagledati roman (Rosandić 1972). Uz lokalizaciju teksta navest ćemo da roman po svojoj strukturi, načinu pripovijedanja, poziciji naratora i naratorskim tehnikama objedinjuje različite postupke sa kojim se učenici do sada možda nisu susreli.

Na ovaj način će učenici metodom usmenog govora iznositi zapažanja i promišljanja o poziciji žene u književnosti/umjetnosti i društvu, što je bitna učenička kompetencija.¹¹ Pravilno usmeno izražavanje, prema mišljenju anketiranih nastavnika i profesora bosanskog jezika i književnosti i razredne nastave, nedostaje savremenoj bosanskohercegovačkoj nastavi maternjeg jezika i književnosti. Autori Omerović i Palić (2023: 12) ističu važnost ovakvih i sličnih govornih vježbi u nastavi maternjeg jezika: „Vježbe usmenog izražavanja i fokusiranje na komunikacijske sadržaje u nastavi maternjeg jezika osobito su važni za razvoj verbalne fluentnosti učenika, poboljšanje njihovih retoričkih vještina te unapređenje kulture komunikacije i kulture dijaloga“. U ovakvim metodičkim pristupima književnost je medij preko čijih sadržaja se može razviti govorna i pisana komunikacija učenika i njihove kompetencije.

Doživljajno-spoznajna motivacija i samostalno cjelovito čitanje romana će uslijediti nakon čitanja odabranog odlomka iz romana i dijela odabrane književne kritike. Naime, ovdje namjerno izbjegavamo pitanja prije i nakon čitanja, jer smo svjesni da za današnje učenike mogu imati negativan uticaj na doživljaj teksta. Ostaćemo pri ponovo aktueliziranoj metodi interpretativnog čitanja i metodičkoj usmjerenosti na razvoj kompetencije slušanja, ali i motiviranja učenika za samostalno čitanje književnog teksta.

11 „S obzirom na sve probleme u vezi s poučavanjem maternjeg jezika u bosanskohercegovačkoj obrazovnoj praksi autori su u novembru 2020. godine proveli akciono istraživanje u osnovnim i srednjim školama na području Kantona Sarajevo te na širem području Federacije BiH (na prostoru Tuzlanskog, Zeničko-dobojskog, Hercegovačko-neretvanskog, Bosansko-podrinjskog, Unsko-sanskog i Srednjobosanskog kantona)“ (Omerović-Palić 2023: 11).

AKTIVNOST NASTAVNIKA	AKTIVNOSTI UČENIKA
<p>Na zidu učionice postaviti fotografije istaknutih bosanskohercegovačkih književnica (Bisera Alikadić, Jasmina Musabegović, Ljubica Ostojić, Ferida Duraković, Alma Lazarevska itd) Za početak razgovora (metoda dijaloga, metoda monologa) tražiti od učenika da nabroje najpoznatije autorice čije su tekstove, knjige čitali. Da li ste dosada čitali neko djelo Jasmine Musabegović? Možete li sa fotografije pretpostaviti na kojoj je autorica Musabegović?</p> <p>Smatrate li da su u lektirama ravnomjerno zastupljeni muški i ženski autori/ce? Šta mislite da li se kroz vrijeme mijenjala pozicija ženskih autorica? Znate li ko je prva žena dobitnica Nobelove nagrade za književnost, a ko su dobitnice u našem vremenu? Šta na osnovu broja dobitnica i dobitnika Nobelove nagrade možemo zaključiti o poziciji žene pisca? Pročitajte roman <i>Skretnice</i> i pronađite neke detalje na osnovu kojih biste i da ne znate ko je napisao, mogli zaključiti da je riječ o autorici?</p>	<p>Učenici bi trebali pogoditi na kojoj fotografiji je autorica romana <i>Skretnice</i>. Od učenika se očekuje da se prisjete nekih od imena autorica sa kojima su se susreli u lektiri, slobodnom čitanju prema vlastitom izboru, ili nekoj drugoj vrsti: naučno-popularni tekstovi, novinski tekstovi. Očekuje se da će učenici dati najviše odgovora koji su povezani sa školskom lektirom, jer nažalost rijetko čitaju kvalitetne neknjiževne tekstove: Sapfo, Nasiha Kapidžić-Hadžić, Bisera Alikadić, Ivana Brlić-Mažuranić, Alma Lazarevska, Jasna Šamić, Agatha Christie, Jane Austen itd.</p> <p>Pretpostavljamo da će u četvrtom razredu srednje škole biti malo učenika koji su se ranije susretali sa knjigama Jasmine Musabegović, jer je zajedno sa ostalim savremenim bosanskohercegovačkim autorima planirana za četvrti razred srednje škole, pa je tako zastupljena i u čitanci. U školskim lektirama je neuporedivo manje zastupljenih autorica u odnosu prema broju zastupljenih autora. U tradicionalno patrijarhalnom društvu pozicija žene je određena najviše njenom biološkom razlikom u odnosu na muškarca, ona je nositeljica života, obnavljanja života unutar tradicionalne porodice. Takvo shvatanje nije ženu prihvatilo kao ravnopravnu u intelektualnim oblicima javnog djelovanja. Nobelovu nagradu koju dodjeljuje Švedska akademija od 1901. godine prvi put je dobila autorica Selma Lagerlöf, švedska književnica 1909. godine. Neke od dobitnica iz našeg vremena su: Olga Tokarczuk (Poljska) 2018. Louise Glück (SAD) 2020 Annie Ernaux (Francuska) 2022.</p>

„Dijete uči govoriti i slušati kod kuće, na bilo koji način, dok su za njegov razvoj sposobnosti čitanja i pisanja svuda na svijetu odgovorne škola i formalne vladine institucije koje organiziraju i planiraju nastavu. Tako je u Velikoj Britaniji, na primjer, izvještaj o pismenosti naslovljen na vladu i kraljicu. Ondje su osposobili dvjesto stručnjaka specijaliziranih za čitanje, koji obilaze škole i pomažu uvesti uspješniju nastavu, dok se oko pismenosti trude svi, pa čak i vlada. Rad na podizanju pismenosti u takvim uslovima doista može uspjeti.“ (Grosman 2010 :14-15)

Učenici će saznati da osim što je roman napisala autorica i glavni lik u romanu jeste žena Fatima. Ona je lik koja egzistira u okruženju različitih identiteta nastojeći ih pomiriti u sebi. Od početka romana uočavamo složenost karaktera glave junakinje. Naracija u trećem licu isprepletana je sa Fatiminim unutrašnjim monologom, što je bio način da nam je autorica približi kao suprugu, majku, kćerku, sestru, prijateljicu itd.

„Nije očekivala mučninu pred susret s Jukićem. To je zato što je izmijenila zahtjev, pa se još nije pripremila. A nema šta da se pripremi na igru i dopipavanje istine. Odluka je da bude što jednostavnija i otvorenija. Zbunjen otvorenošću Jukić će je teže odbiti. Ono, onu vukodolinu neće ni spominjati.

Prvo, obući će se u tamno. I to je bio jedan od razloga što su je odbacili. Muslimanka, pa u crnom. Neće se šminkati, ili možda ipak malo srmom da podvuče oči, da se ne vide tragovi jutrošnjeg napora.

Preko crnog kaputa staviće lasicu koju je Nezir ubio, i koju je ona, eto, iz ekstravagantnosti, o kojoj su takođe pričali u čaršiji, obojila u crno. Uz to šubaru nemirne dlake, opet od obojene lisice, a nosile su se uz glavu zbijene kape, turbani, saliveni kao dio glave. To joj je dobro stajalo; njena kao salivena glava nosila je te kape kao dio sebe. Glava je još ljepše i pravilnije oblikovala kapu. Ali, ova velika i tršava šubara ulazila je dlakama u lice i pojačavala bjelinu i nježnost njene puti, širila joj glavu i skladnije stajala uz dugačko i vretenasto tijelo. Kao neki krov što se malo nadnosi i prikriva intimu svega što je ispod njega. Ovaj put će staviti samo srebrni nakit. Da iznenadi. I zlato i bunda koju je ponijela bili bi prostački pretenciozni. Mirisali bi na duh kasabe što se predstavlja u svjetlu obilja i bogatstva.

Tako će izgledati.

A ponašaće se jednostavno.“ (Musabegović 1991: 64)

Pitanjima ćemo od učenika saznati kako su doživjeli lik Fatime i šta misle o njoj na osnovu pročitane odlomka.

Pitanja:

- Da li se Fatima doima kao neko koga poznajete?
- Možete li pretpostaviti za kakav susret se priprema?

- Kako nam autorica pripovijeda, u kojem licu?
- Šta mislite na osnovu iznijetih razmišljanja kakav je lik Fatima?
- Koje ženske osobine prepoznajete u liku Fatime?

Pretpostavljamo da će učenici u odgovorima reći da je Fatima žena koja brižljivim odabirom odjeće, brigom za detalje odaje osobu rafiniranog ukusa koja smatra da je to u važnim situacijama jedan od načina na se može govoriti o sebi i slati neku poruku. Fatima promišlja o tome kakav dojam želi ostaviti na sugovornika kojeg namjerava posjetiti, ali o tome kako će i šta će govoriti. Ona se priprema za važan susret brinući o onome što bi u tom susretu moglo presuditi da postigne cilj. O kakvom susretu je riječ, šta Fatima želi i za koga, učenici će saznati čitajući roman. Pokazaće se da ono što na prvi pogled može odavati utisak trivijalnog ima svoju duboku pozadinu u težnji majke, supruge, sestre za spašavanjem voljenih članova njenog porodičnog kosmosa. S obzirom na to da se iz odlomka može zaključiti kako je posrijedi kompleksan lik i situacije, učenicima ćemo predložiti neke od relacija koje im mogu pomoći u sastavljanju pisanih zadataka, ali ćemo reći da nisu obavezni držati se tog okvira ukoliko sami budu imali drugačiju ideju o pisanju eseja. Zadatak za učenike će biti da nakon samostalnog čitanja romana napišu esej u vidu vlastitog zapažanja o liku Fatime i o njenom položaju u životu, odnosno u romanu. Uz to mogu se kritički osvrnuti na sam roman, dati osvrt na historijski period kada se odvija radnja. Učenici će, u zavisnosti od njihove recepcije, iznijeti vlastite stavove i kontekstualizirati roman. Tako će, nadamo se, najbolje upoznati jednu od važnih bosanskohercegovačkih spisateljica, ali i povezati uočene detalje iz književnog teksta sa vlastitim životnim iskustvima. Nakon toga slijedi interpretacija na nastavnom satu.

INTERPRETACIJA NA ŠKOLSKOM SATU

Učenici imaju mogućnost izbora (otvoreni metodički model) prema kojem mogu pripremati izlaganje i interpretaciju podijeljeni u četiri grupe, a svako će unutar grupe moći odabrati da li želi raditi samostalno ili u paru. Kao nastavna sredstva učenici će moći koristiti preporučene knjige, kao i odabrane književnokritičke tekstove sa Interneta. Nastavnik će učenike uputiti na autore čije tekstove mogu pronaći. Na školskom satu interpretacije razvije se analiza u kojoj će učenici kombinirati sve metode: govorenje, slušanje, pisanje i čitanje bitnih dijelova.

Primarna preporučena literatura:

- Musabegović, Jasmina (1991), *Skretnice*, u *Muslimanska književnost XX vijeka*, knj. XXI, Svjetlost, Sarajevo

- Musabegović, Jasmina (1999), *Skretnice* (prir. E. D.), Biblioteka Ars. Lektira, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Spahić, Vedad (2003), *Čitanka 4*, Sarajevo Publishing, Sarajevo

Književne kritike:

- Duraković, Enes (1999), Pogovor *Na skretnicama života*, u Musabegović, Jasmina, *Skretnice*, Biblioteka Ars. lektira, Sarajevo-Publishing, Sarajevo
- Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1991), "Romansijer i esejist Jasmina Musabegović", u: Musabegović, Jasmina (1991), *Skretnice*, Svjetlost, Sarajevo
- Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Zagreb - Sarajevo
- Moranjak-Bamburać, Nirman (2006), "Trauma-memorija-pripovijedanje (Romaneska trilogija Jasmine Musabegović)", *Sarajevske sveske*, br. 13; dostupno na <http://sveske.ba/bs/issues>.

Osnova za interpretaciju je pročitani roman, a nadalje se u diskusiji uključuju citati i razgovor na temelju postavljenih teza. Učenici teze obrazlažu dijelovima vlastitih eseja, književnog teksta i odlomcima iz književne kritike. Njihova zapažanja i promišljanja o pročitanoj romanu na kraju će biti objedinjena u zajedničkom rješenju samostalnog problemskog istraživanja. U dosadašnjim književnokritičkim interpretacijama romana *Skretnice* naglašeno je da se Fatima pojavljuje kao individua uhvaćena u vrtlog života između porodice i sopstvene individualnosti, složenog identiteta koji remeti ustaljeni tradicijski red.

„Ta žena, koja je učena samo jednom kvalitetu života i njegovim suptilnostima, određenoj boji »slatka« i određenom mirisu čistoće, ponosnom držanju glave i gordosti ma i unutar krajnje skromnosti životnih uslova, neće znati, kao ni njen muž, uostalom, na početku rata, na kojoj je strani pravda, ali će to shvatiti gledajući šta se dešava i na kojoj su strani žrtve.“ (Kapidžić-Osmanagić 1991: 16)

Egzistencijalni čvor koji se iz kolektivnog steže u pojedinačnu dramu zanimljiv je i prema koncepciji „polimodalnog egzistencijalističkog romana“ (Kazaz 2004: 99) u kojem se Fatima poput grčke heroine bori da sačuva živote vlastite djece, ali uz muža Nezira spašava brojne druge živote, održavajući u tom segmentu njene borbe tradicionalno prihvaćeni obrazac žene kao obnavljajuće snage života. Fatima se, uz svu žrtvu, suprotstavlja sveopćem zlu koje ih je okružilo. Ona ruši norme, ne samo zbog odabira da se uda za staleški puno „slabiju partiju“, ne ni zbog izrazite

emancipiranosti u „bezzarskom“ hodu ženske otkrivenosti, već u aktivnoj borbi za svoje bližnje. Ta borba podrazumijeva žensku i majčinsku snagu i brigu, ali i odlučan stav pred svima koji joj se nađu na putu. Njen život bukvalno i simbolički izložen je kao neki vagon pun ljudskog iskušenja odabiru ispravnih skretnica. Ona kao snažna lokomotiva ruši sve prepreke, ali joj u jednom momentu bolest i iscrpljenost oduzmu snagu. Roman *Skretnice* za učenike donosi puno mogućnosti da se suoče sa bitnim temama koja se tiču događaja i stanja u vremena između dva rata, u toku i na samom kraju Drugog svjetskog rata.

Prisustvo autorice i ženski govor, u kojem ponekad ne razaznajemo samog naratora od lika Fatime (vid slobodnog neupravnog govora), čine plodnu osnovu za razgovor o romanu. Moguće je razviti dijalog, diskusiju o muškim i ženskim viđenjima istog teksta, o poziciji žene u romanu i u današnjem svijetu. Roman otvara i mogućnost da se lik, stavljen u kontekst historije, posmatra u sivevremenskoj egzistencijalnoj osuđenosti na borbu sa silama zla. U odnosu na nastavni predmet historija moguće je ostvariti korelaciju istražujući historijski okvir zbivanja na području Bosne i Hercegovine, Evrope i svijeta u vrijeme kada se događa radnja romana (oko i za vrijeme Drugog svjetskog rata).

PROBLEMSKO RAZRJEŠENJE NAKON ČITANJA ROMANA *SKRETNICE*

U problemskom razrješenju učenici će prvo iz naslova definirati koji problem su čitajući roman izdvojili, a nakon toga će u cijelosti pročitati esej. Moguće je da učenici prezentiraju grupni rad, rad u paru, individualni rad, u zavisnosti od toga za koji oblik rada su se prema mogućnostima otvoreno metodičkog modela odlučili.

Nakon prezentacije može se razviti diskusija postavljajući Fatimu kao centralni lik u središte svih odnosa koje ona realizuje prema ostalim likovima i kontekstima: Nezir, Lazar, brat Ibrahim, Lazarov sin Ivan, amidža i san o amidži, Dženeta, porodica koja je prihvata u izbjeglištvu, snovi, priviđenja, stvarnost itd. Interpretirajući lik kroz sve ove relacije učenici će postepeno otkrivati i radnju romana te sadržajno i značenjski povezanu simboliku naslova romana. Tako će sami čitajući i govoreći o pročitanom aktuelizirati epizode iz romana i otkrivati složenu fabulu. Nakon toga ćemo tražiti da se prisjete i pronađu u romanu epizode u kojim Fatima izvojuje pobjedu.

„Radnja romana zbiva se pred i tokom Drugog svjetskog rata. Glavna junakinja **Fatima**, Bošnjakinja porijeklom iz hercegovačke begovske porodice, živi uz prugu u nekoj bosanskoj zabit, s djecom i mužem željezničkim službenikom. U teškim vremenima Fatima je stub porodice. Ta senzibilna i natprosječno emancipirana žena želi biti aktivan protagonista u iznalaženju najboljih rješenja (skretnica) za svoje bližnje.“ (Spahić 2003: 209)

Nakon toga ćemo pročitati odlomak iz knjižene kritike (pogovora) Enesa Durakovića, priređivača romana *Skretnice* (1999) .

„Sva se zbivanja, naime, i u općoj i u ličnoj perspektivi prelamaju kroz svijet, svijest i podsvijest glavne junakinje Fatime, majke i žene koja izuzetnom snagom drži na okupu cijeli porodični kosmos, izložen vrtoglavih virovima i iskušenjima društvenih i historijskih preobražaja i potresa. Čas u evokativno-retrospektivnim, čas u prezentno neposrednim zbivanjima zanimljive, dramatski koncipirane linije fabuliranja uobličuje se jedna i arhetipski prepoznatljiva i pojedinačno autentična sudbina žene koja kroz iskušenja vremena i života pronosi silinu nezatomljivog vitalizma, čuvajući toplinu životvornog porodičnog svijeta izloženog koliko izvanjskim, toliko i unutarnjim silama rasapa.“ (Duraković 1999: 257-258)

(...)

„Fatima je samosvjesna, izuzetno senzibilna ličnost koja osjeća da je žena ta matična struja životne obnove i održanja, ona je ta koja u surovosti svijeta osjeća prirodnu i nezatomljivu snagu života koji se brani pred raznim silama koje nagrizaju temeljne i životne opstojnosti i moralne uspravnosti. U tom smislu sve što se zbiva u svijetu i društvu oko nje za Fatimu je bitno ne samo u mjeri koliko se ta zbivanja reflektiraju na njen ili na život porodice, nego i na odnos spram svijeta uopće.“ (ibid. 259)

(...)

„Fatima se po najdubljim principima etičke mjere postojanja opredjeljuje protiv zla braneći sam život, upravo ono čulno meškovanje vitalnih snaga u čovjeku, što ih jer nekad osjećala kao temeljnu istinu svoga bića. Zato će u romanu slike ratnog užasa smjenjivati sublimne evokacije njenog djevojaštva, kao opomena pred zlom koje se usremljuje na uništenje osnovnih principa postojanja.“ (ibid. 260)

Izvodi iz Durakovićevih kritičkih osvrtu na roman su prilagođeni upravo učenicima srednje škole, knjiga je iz edicije pripremljene za školsku lekturu, pa su stil i jezik bliski učenicima. Međutim, očekujemo da će neki učenici vlastite interpretacije potkrijepiti i kritikama ostalih predloženih autora. Učenička saznanja i ovladavanje kompetencijama će također biti relizirana u zavisnosti od strukture odjeljenja i mogućnosti učenika. Većina

njih će vjerovatno prvi put čuti i upoznati književnoteorijske pojmove *novohistorijski roman*, *polimodalni egzistencijalni roman*, ali i razmišljati o intenzivnom doživljaju tijela kao dijela prirode, o poređenju tijela sa rijekom, o igri vode i tijela itd. Kao motivaciju za razgovor navesti ćemo citat, a učenici takođe sami mogu odabrati dijelove romana koje će pročitati i interpretirati.

„Ispod tih, prirodno uvis istjeranih obala strujao je život i prvi koraci djetinjstva. U tom opkoračenju zaustavljale su se, tek samo na trenutak, životne matice vode koja je zabunom pošla u suprotnom pravcu, da bi se ponovo vratila svome toku. Iz zabune je nastao taj mali zastoj-vir-predah. Sve te slike rodnog kraja tjelesno je ponovo doživljavala. Voljela je da se, prilikom posjete roditeljima, vrati tim starim virovima svjetlosti na vodi, u drveću, u prozorima, u arabesci vinove odrine, u šumu voća što prepuno sunca pada na tlo... Ali ovakve ih je u sjećanju više voljela; naramcima je sve slike odjednom skupljala po svom tijelu, tako da su sve u istom trenutku, živjele po njenoj koži, žilama, sluhu, očima. Sva zgusnuta toplina zrelosti.“ (1991: 83)

U mogućoj među predmetnoj korelaciji iz predmeta historija učenici će upoznati/ponoviti najznačajnije historijske okolnosti/okvir iz vremena zbivanja događaja iz romana. Moguće je interpretaciju povezati u korelaciji sa likovnom i muzičkom kulturom navodeći umjetnike koji su tematizirali Drugi svjetski rat. Tema se može proširiti slikama iz novijih ratova i svakodnevnog stradavanja. Za primjer možemo uzeti prikaz rata devedestih godina u Bosni i Hercegovini i patnje ljudi, boli i molitve, stradanja nevinih prognanika koje su prikazali najznačajniji likovni umjetnici našeg prostora i vremena, npr. Mersad Berber i Safet Zec.

ZAKLJUČAK

U metodičkom pristupu romanu *Skretnice* krenuli smo od kompetencijskih potreba učenika. S obzirom na činjenicu da je čitanje u razvijenom tehnološkom svijetu u krizi nastojali smo pokazati kako u nastavi organiziranoj prema zahtjevima kurikuluma i učeničkih kompetencija, nekada možemo posegnuti za kombinacijom različitih metoda i takvim hibridnim pristupom poticati razvoj učeničkih kompetencija: govorenja, slušanja, čitanja i pisanja. U realiziranju kurikuluma poseže se za različitim metodama od igre do složenijih zadataka, koji će motivirati učenike i usmjeriti ih u procesu čitanja, razumijevanja teksta i konačno pomoći u izgradnji vlastitih stavova i kritičkog mišljenja na temelju pročitanih književnih tekstova. Roman *Skretnice* bio je naš izbor za ovakav vid kombinirani eksperimentalni pristup, jer i sam sintetizira tradicionalne i moderne naratorske proseedee. I ne samo u tehnic

pripovijedanja, već i u značenjskom smislu roman se poigrava dekonstruirajući tradicionalni realistički način pripovijedanja simbolikom, netipičnim žanrovskim pripadanjem romana podvrsti ličnog, porodičnog, historijskog. Sve ovo nas je uputilo ka iznalaženju jednog drugačijeg metodičkog modela u kojem se otvorenost ogleđa u propusnosti za primjenu inovativnih metodičkih intencija na zasade tradicionalne školske interpretacije, sa učenicima kao aktivnim sudionicima cjelokupnog procesa uz diskretno, ali pouzdano vođenje profesora. Za ovakav metodički pristup potrebno je planirati najmanje dva školska sata. Ovo je samo jedan od načina kojim se nastoji najviše aktivnosti usmjeriti na čitanje i učeničke kompetencije govorenja, slušanja i pisanja koje su ključne za uspješan nastavni proces, ali i uključivanje učenika u svakodnevni život i njihovu buduću afirmaciju u društvu.

IZVORI:

1. Musabegović, Jasmina (1991), *Skretnice*, Svjetlost, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (1999), *Skretnice*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo

LITERATURA:

1. Božović, Rajka (1977), *Uvođenje učenika srednje škole u svijet romana*, Svjetlost, Sarajevo
2. Diklić, Zvonimir (ur.) (Grupa autora) (1974), *Metodički pristup pripovjednoj prozi*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
3. Diklić, Zvonimir (ur.) (Skupina autora) (1994), *Metodičke upute uz interpretacije književnih djela*, Školska knjiga, Zagreb
4. Frangeš, Ivo (1959), *Stilističke studije*, Naprijed, Zagreb
5. Grosman, Meta (2010), *U obranu čitanja: Čitatelj i književnost u 21. stoljeću*, Algoritam, Zagreb
6. Kazaz Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Zagreb - Sarajevo
7. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja*, Jesenski i Turk, Zagreb
8. Listeš, Srećko, Linda Grubišić-Belina (2016), *Kompetencijski pristup nastavi Hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
9. Marek, Juraj (1963), *Književnost i jezik u školi*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo

10. Moranjak-Bamburać, Nirman (2006) "Trauma-memorija-pripovijedanje: Romaneska trilogija Jasmine Musabegović", *Sarajevske sveske*, br.13, dostupno na <http://sveske.ba/bs/issues>
11. Mujezinović, Fatima-Nidžara (1976), *Čas lektire u srednjoj školi*, Svjetlost - Zavod za udžbenike, Sarajevo
12. Omerović, Mirela, Ismail Palić (2023), *Bosanski jezik i komunikacija u nastavnoj praksi*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
13. Peti-Stanić, Anita (2019), *Čitanjem do (spo)razumijevanja*, Ljevak, Zagreb
14. Rosandić, Dragutin (1972), *Metodički pristup romanu*, Republički prosvjetno-pedagoški zavod Sarajevo - Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
15. Rosandić, Dragutin (2005), *Metodika književnog odgoja*, Školska knjiga, Zagreb
16. Rosandić, Dragutin (2013), *Obrazovni kurikulumi, standardi i kompetencije (s posebnim usmjerenjem na jezično-književno područje)*, Naklada Ljevak, Zagreb
17. Spahić, Vedad (2003), *Čitanka 4*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
18. Visinko, Karol (2014), *Čitanje, poučavanje i učenje*, Školska knjiga, Zagreb
19. Visinko, Karol, Sanja Grkalić-Plenković (2023), *Hrvatski jezik u osnovnoj i srednjoj školi: Udžbenik za studente na školskoj praksi*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka

INTERNETSKI IZVORI:

1. <https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/youth-in-action-keycomp-en.pdf>.
2. <http://kurikulum.ks.gov.ba/bs/dokumenti>
3. <http://sveske.ba/bs/issues>.

TEACHING METHODOLOGICAL APPROACH TO THE NOVEL *SKRETNICE* WITHIN THE COMMUNICATION CONTEXT

Summary:

This paper will problematize a teaching methodological approach to the novel *Skretnice*, in which the students' communication competencies are put in the foreground. This paper tries to show how in the modern teaching methodology of teaching literature the interpretation still occupies a special position by connecting the modern teaching methodological models and students' needs. In the process of the teaching methodological processing of the novel *Skretnice* by Jasmina Musabegović, we try to combine the elements of various methodical approaches: interpretation, a problematic, open teaching methodological approach. The goal is to elaborate a reading strategy and development of language skills/competencies: reading, speaking, listening and writing. The novel will be set as a literary template in the function of developing fundamental students' competencies, in which a teaching methodological interpretation of the novel will be further developed. We will direct the students' activities towards independent reading, research and writing about the topics and problems raised by the novel and its openness for cross-subject correlations.

Key words: teaching methodological; novel; communication; interpretation; competencies

Adresa autorice
Author's address

Edina Murtić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
edina.murtic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.179

UDK 81'38:821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 17. 10. 2023.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Marina Katnić-Bakaršić

ČULNOST I INTERMEDIJALNOST KAO STILSKE DOMINANTE U DJELIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

U radu se proučavaju dvije ključne osobine idiostila Jasmine Musabegović – čulnost i intermedijalnost. Te se dvije osobine mogu smatrati stilskim dominantama u djelima ove književnice, esejističarke, kritičarke i urednice, kod koje je uvijek izražena fokusiranost na jezik. Intermedijalnost se pri tome u nekim slučajevima realizira kao ekfaza (verbalno predstavljanje slika, fotografija, arhitektonskih djela); ponekad se pak verbalnim sredstvima postiže filmičnost, tako da neke scene romana djeluju kao kadrovi. Ukazuje se na jedinstvo stila u cjelokupnom opusu ove autorice, budući da se i u njenim romanima nalaze elementi eseja i drugih žanrova, pri čemu liričnost i čulnost zauzimaju centralno mjesto u svim njenim tekstovima.

Ključne riječi: Jasmina Musabegović; idiostil; stilska dominantna; čulnost; intermedijalnost; ekfaza

1. Književnica, kritičarka, esejističarka, prevoditeljica i ugledna urednica Jasmina Musabegović ostavila je iza sebe opus koji zaslužuje cjelovito i višespekatsko proučavanje. Pri tome, naravno, ne treba zaboraviti da su o tom opusu napisane vrijedne studije, čiji su autori Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Muhamed Dželilović, Dijana Hadžizukić, Tvrtko Kulenović i mnogi drugi. Međutim, njen individualni stil (idiostil) nije dobio dovoljno tumačenja i stilističkih cjelovitih interpretacija, koje bi uzele u obzir cjelokupan opus, bez obzira na njegovu stilsku i/ili žanrovsku pripadnost – od eseja do romana i književne, likovne kritike. U ovom radu zato pokušavam dati bar osnovne osobenosti toga stila na makroplanu, kao i naznake za njegova buduća

proučavanja.¹ Prije svega, kada se piše o idiostilu Jasmine Musabegović, odmah se uočava njena snažna orijentacija na jezik, pri čemu jezik postaje gotovo junak djela. Očit je njen užitak i u odabiru riječi, i u njenom zvučanju, i u poigravanju jezikom i njegovim mogućnostima. Ovo se može pratiti i u fikciji, ali i u esejima i kritičkim osvrtima koje je ova autorica pisala, pa i u monografiji o Rastku Petroviću. Ne treba zaboraviti ni da je i Hanifa Kapidžić-Osmanagić napisala kako Jasmina Musabegović u svojim esejima i u toj studiji ide „za svojim osjećanjem ljepote imenovanja“ (Kapidžić-Osmanagić 1998: 760). Tako npr. u eseju o grafici *Odlazak* Emira Dragulja Jasmina piše i ove riječi: „Odlazak. Rastanak je jedno, odlazak je drugo. Rastanak u sebi nosi i mogući stanak, odnosno sastanak. Odlazak ništa ne nosi obećavajuće u sebi.“ Različita prefiksacija (*raz-* ili *od-*) i odsustvo prefiksa (*stanak*) otvaraju niz novih asocijacija i spona, odnosno smislova. Poigravanje tvorbom riječi, njenim zvukom, nije dakle nikad samo sebi svrha (mada nesumnjivo posjeduje i estetsku, zapravo ludičku funkciju), već je uvijek u skladu sa smislom, sa onim što se važno želi izreći. Za Jasminu Musabegović zvuk riječi i njena forma u skladu su i sa polivalentnim smislom, koji ona tankočutno otkriva i nama.

1.1. Ovaj užitak u jeziku uočljiv je već i u umijeću davanja naslova, u čemu pored kreativnog autorskog talenta možemo prepoznati i urednički nerv. Naime, važno je već naslovom kao jakom pozicijom teksta² privući pažnju čitatelja/-ica, i Jasmina Musabegović to je znala i kao spisateljica i kao urednica. Bilo da su njeni naslovi jednostavni, da sadrže samo jednu riječ, kao npr. *Most* ili *Skretnice*, a sa druge strane *Snopis* kao uspješan okazionalizam / autorski neologizam, oni su uvijek ambigvitetni jer pored doslovnog imaju i konotativno, često simboličko značenje. Nije li ekspresivan prividno jednostavan naslov *Žene. Glasovi*, koji je zapravo izrazito slojevit po metonimijskoj upotrebi riječi glas? Sjetimo se ovdje H. Cixous, koja piše da postoji jedan jezik, koji teče kao med i mlijeko, jezik kojim žene govore kad misle da ih niko ne sluša (Cixous 1991). Jasmina je tako već naslovom simbolički dala glasove, dala jezik ženama, a u njenim romanima ti se ženski glasovi dosljedno čuju i postaju ključni nosioci priče.

2.0. Vratimo se sada osnovnim pitanjima što ih je zadao naslov ovoga teksta. Prije svega, tu je pojam dominante, koji je nastao u doba ruskog formalizma, u radovima

1 Kao izvori, odnosno korpus za rad poslužili su romani *Skretnice*, *Most*, *Žene. Glasovi*, *Snopis*, kao i eseji i kritike „Odlazak“, „Iskaz podneblja“, „Krušnost Šopove jeresi“ (Jasmina Musabegović, *Izabrana djela*, u pripremi).

2 Jake pozicije teksta u stilistici su smisaona i stilska čvorišta teksta, „mjesto koja su po svojoj poziciji u tekstu izuzetno značajna za razumijevanje toga teksta“ (Katnić-Bakaršić 2001: 268). Naslovi (uz podnaslove i nadnaslove) možda su i najznačajnija jaka pozicija.

Borisa Ejhenbauma, Jurijsa Tinjanova i Romana Jakobsona³, i koji se u stilistici može nazvati stilskom dominantom. Stilska dominantna jeste „onaj element stila književnoumjetničkog teksta kojem su potčinjeni svi drugi njegovi elementi“, ili šire, „najznačajniji element stila nekog autora“ (Katnić-Bakaršić 2006: 118). Kao što se iz prethodnog teksta vidi, na širem planu moglo bi se reći da je stilska dominantna Jasmine Musabegović orijentacija na jezik, fascinacija jezikom i njegovo stavljanje u prvi plan. Međutim, takva bi odredba bila preširoka i samim tim ipak nedovoljno precizna, nedovoljno znanstvena. Opredijelila sam se stoga za dvije stilske dominante u njenom stvaralaštvu – čulnost i intermedijalnost. Iako se obično u djelu traga za jednom dominantom, ovdje se nameću čak dvije, koje se skladno dopunjuju u cjelokupnom njenom opusu. Kod nje se čulnost često i realizira u okviru intermedijalnosti.

Ako intermedijalnost shvatimo kao „postupak kojim se strukture i materijali karakteristični za jedan medij prenose u drugi: jedan od tih medija obično je umjetnički“, pri čemu su u prvom planu „načini organizacije materijala svojstveni drugome mediju“ (Pavličić 1988: 170-171), onda možemo reći da je u opusu Jasmine Musabegović prepoznatljivo verbalno opisivanje slike, spomenika ili da se njena proza služi postupcima koji direktno izazivaju asocijacije na druge umjetnosti (film, fotografiju). Želim posebno obratiti pažnju na to da su i čulnost i intermedijalnost kod ove autorice odlika svih tekstova, ne samo književnoumjetničkih. Njeni eseji i kritike također često sadrže elemente književnosti, muzike ili slike.

Pogledajmo kako to funkcionira u eseju o Hamzi Humi, o romanu *Grozdanin kikot*:

„Muzikalnost je proizašla iz same strukture romana koji se gradi na snazi i ubjedljivosti jezika. Naime, muzika jezika odražava dinamičnost i konstrukciju romana. Ona ide od tihog šapata, pritajenosti, pa do gustog krešenda u kojem iskazuje svoj bijes i krik.“

Esejističarka tu otkriva muziku u Huminom jeziku, a opisuje je i muzičkim terminima, te tako kao da prelazimo iz jedne umjetnosti u drugu, što i jeste odlika intermedijalnosti. Kao što je istaknuto, intermedijalnost omogućava književnom djelu ili eseju „da postigne onu kvalitetu koju u normalnim okolnostima ne može dosegnuti“ (Pavličić 1988: 186).

3 „Pronalaženje dominantne pitanje je recepcije i obnavljanja strukture umjetničkog teksta u konkretnoj (pragmatičnoj) situaciji: tek se ovdje potencijalna mnogostranost, polisemičnost, multifunkcionalnost teksta (...) konkretizira (...)“ (Hansen-Löwe 1984: 41).

2.1. Kada opisuje mostarski Stari most ili slike (Obralićevu ili Draguljevu), J. Musabegović ulazi na poseban način u prostor intermedijalnosti, tako da čitatelj/-ica kao da vidi pred sobom arhitektonska ili slikarska djela o kojima riječ. Zapravo tada možemo govoriti o ekfrazi kao stilskoj figuri koja se definira kao verbalni opis „postojećeg ili izmišljenog vizualnog umjetničkog djela – slike, kipa, tapiserije, arhitektonskog motiva, zlatnika i sl.“; ona je uvijek primarno estetska kategorija (Bagić 2012: 84-90). Dok ekfrazu najčešće nalazimo u književnosti (poeziji i prozi), kod ove autorice ona postaje važan element stila i u esejima. Ona kao da slika riječima, i u intermedijalnim pretapanjima nastaju njena prepoznatljiva djela. U tom je smislu bliska stilu Hamze Hume, tako da i u eseju njemu posvećenom nalazimo verbalizirano njeno poimanje čulnosti, koje je opet opisano slikom, poredbom, metaforom:

„Čulnost je mjera intenzivnog postojanja: jeziku se zato daje svoj dah i svoj sok. Puni se pojedinačnim i skupim nabojima ovih ljudi, ali i ovog podneblja, i riječi prirodno pucaju kao rasprse granate: iskazuju svoju crvenu i zrnastu, neprebrojivu nutritinu.“

Slično je i u eseju o Nikoli Šopu, u kojem autorica kao da govori o sebi i svom stilskom credu kada kaže da je odlika njegove poezije „čulno osjećanje svijeta“.

2.2. O filmičnosti strukture romana *Skretnice*, u kojem se uočava niz pripovjednih sekvenci, u literaturi je već bilo riječi (Kapidžić-Osmanagić 1998: 763). Nizanje zasebnih pripovjednih sekvenci, svojevrsna fragmentarnost kao stilsko obilježje podsjeća na nizanje kadrova i filmsku montažu. Međutim, filmičnost se ne ispljuje samo u tome već i unutar samih fragmenata, „kadrova“. Dovoljno je prisjetiti se opisa sa početka toga romana, opisa miješenja kruha, čije čitanje kao da ima efekt gledanja: toliko je vizualno moćan opis, toliko čulan da se može promatrati kao reprezent i sinegdoha cjelokupnoga stila Jasmine Musabegović. Izražena njegova čulnost čini da čitanjem kao da vidimo i osjetimo pod prstima tijesto, njegov miris, teksturu. Zanimljivo je da se prividno trivijalna aktivnost tako uspješno umjetnički estetizira i ovdje i u nekim drugim njenim djelima. Govoreći o ovom romanu, Muhamed Dželilović naglašava njen „izoštreni osjećaj za konkretan detalj“ (2020: 15), što ide u prilog mojoj tvrdnji da sinegdoški i/ili metonimijski predstavljeni likovi i situacije upravo stvaraju taj dojam filmičnosti, često u svojevrsnim krupnim planovima koji su izraženi riječima. Zahvaljujući fragmentarnosti taj se dojam i pojačava, tako da postupak stvara dojam filmske montaže, pri čemu se na rubovima između fragmenata kao svojevrsnih „kadrova“ stvara novi priraštaj smisla i stilogenosti. Fragmentarnost proze kod ove autorice asocijala me i na bavljenje fragmentima, „otpacima“ u

teorijskim radovima i esejima Sadudina Musabegovića. Kao da su Sado i Jasmina bili povezani i u stvaralaštvu, kao da su promatrali svijet na isti način i to pretvorili u djelo, svako u svojoj sferi, u stalnom dijalogu.

2.3. Za razliku od opisa miješenja kruha u *Skretnicama*, opis razvlačenja jufke za pitu u *Snopisu* ima donekle drugačiju funkciju:

„Dugačka, beskrajna jufka. Pjeva u talasima pod rukama. Ne vidim joj kraja ali gdje se djenem tu je početak ili kraj njenog neravnog i magičnog kruga. Na svaki doticaj talasa se i razvlači. Lagano. S lijevom rukom naprijed i desnom iza, polako, razvlači se, dodirnutu iznutra. Nikada joj kraja. Isti pokreti talasastog rastezanja. Šum i talasi njene površine i pjesme što se jednolično i samo za sebe, stisnutih usana, ali pune značenja u pratnji rasteže i razvija. Kao neki beskrajni i uvijek isti obred koji ponavljanjem naliježe na svoju dubinu i mrsi je do glatke podatne kore raširenog oblika. Njena svjetlucava površina, masna kao kitova leđa, ljulja se i vara. Ne zna se gdje izbija i gdje se završava. Glatko fino tijesto brzo se podaje prstima, mekano se izvlači. Odozgo tanki sloj masnoće a odozdo sitna zrnca brašna. Kliska slivenost izbodena je donjim slojem sitnih hrapavosti. Ne puca, kao inače. U cijelcu širokim i laganim pokretima razmahuješ njome u talasima bez kraja. Sitnijim ili krupnijim razmahom i pridržavanjem da ne pukne razvijaš je da se što prije stanjena stegne i uobličí.“

Autorica pronalazi čulnost u svakodnevnim radnjama, u poslovima što ih tradicionalno obavljaju žene, i u tome je ona jedinstvena pojava u bosanskohercegovačkoj književnosti. Humina je čulnost vezana za prirodu i za tjelesno, a kod Jasmine Musabegović ona je vezana i za prirodu, i za umjetnička djela, ali i za svakodnevnicu, koju bi mnogi pisci opisali kao trivijalnu ili monotonu. Miješenje tijesta u *Skretnicama*, koje izaziva reakciju svih čula, prerasta u razvijanje jufke u *Snopisu*, čije značenje više nije samo predmetno, realistično, već oniričko i metaforično. Čini se da njene junakinje nalaze senzualno zadovoljstvo u svakodnevnim radnjama jer su duboko povezane sa zemljom, sa kruhom, i *krušnošću* koju Jasmina spominje kada govori o poeziji Nikole Šopa.

Lirski opisi, već je ukazano, imaju kod ove autorice „višestruku funkciju, pa i onu ritmičku“ (Dželilović 2020: 15). Ovakva „lirizacija proznog iskaza“ (Hadžizukić 2009) uz pojačanu ritmiziranost također predstavlja jedan od važnih stilogenih postupaka što čine specifičan stil Jasmine Musabegović. Jedna od ključnih osobina njenih tekstova jeste zapravo jedinstvo (i jedinstvenost!) stila bez obzira na žanr o kojem se radi. Već je uočeno da kod ove autorice „dijelovi esejističkog pisanja povodom drugih pisaca nose sve elemente vlastite umjetničke proze“ (Kapidžić-Osmanagić 1998: 761). Otuda prepoznatljiva čulnost jezika i u kritikama i u

književnim djelima; otuda jednostavno preuzimanje dijela teksta eseja *Stari most* u romanu *Most*:

“Taj most, osim uobičajene funkcionalnosti da veže dvije obale, krije još niz nebrojenih dimenzija čime se izmješta iz svoje statičnosti i funkcionalnosti – u pokret samog postojanja. On je, naravno, kulturološki kod, jer je djelo vrhunskog našeg neimarskog duha, ali je on i životni kod, i prirodni, i kakav sve ne. U njegovog funkcionalnoj liniji postoji ona dubinska: on obgrljava, ne uništavajući je, samu prirodu, odnosno divljinu rijeke. Ona se ispod njega koprcu, ne samo tokom već i zelenom bojom kao simbolom života. Na toj živoj rijeci, u rukama plivača, u njihovim mišićima, krvotoku, uvukla se, ne samo rijeka s kojom se tijelo hrve, već i sam most. S one skrivene, umjetniku vjerovatno samo dostatne strane - unutrašnje. Tako most, kao završeno djelo, otkriva njedra, i prima, ne samo svoga autora u tajnu svoga postojanja, već i svakog onog ko ispod njega zamahuje, u borbi s rijekom, svojim mišićima. Trenutak kada se nadeš ispod njega, okom ga slijediš ka visinama, ti iz rijeke krećeš s njim u nebo. Prelaziš u drugu dimenziju, živu i pulsirajuću, gornju: Vrhom svojim, most leti k nebu. I ovaj put, stvoren od čovjeka, čovjek njega ponovo slijedi. Sva masa, sva zemlja s njim dotiče nebo. To je onaj najuzvišeniji trenutak tajne postojanja, kad se materija pretače u energiju. Most je ujedno i materija i energija, i vršak umjetničkog remek-djela koje se stalno, otvoreno zbiva pred našim očima. Otvoreno djelo koje nije skamenilo proces svoga nastanka, već taj proces umjetnički materijalizuje.“

Figure opisa stapaju se ovdje sa doživljajem skakanja s mosta satom u drugom licu množine sa uopćenoličnim značenjem, koje čini da i čitatelj/-ica gotovo doživljava taj trenutak. Tako zahvaljujući postupku preregistracije dio eseja postaje dijelom romana, a opet na neki način čuva svoju esejističku posebnost u novom okruženju; u oba konteksta dominiraju liričnost i čulnost kao stilske poveznice.

3.0. Dominante o kojima je bilo riječi nisu jedini stilogeni postupci u djelu J. Musabegović. Detaljna analiza svakako bi bila posvećena kolokvijalnom govoru njenih likova u dijalogu, njegovoj dinamičnosti, živosti, sočnosti (da se i sama poslužim metaforom u opisu stila). Pored toga, izvan ovako koncipirane teme ostaje pitanje slobodnog indirektnog govora, često unutrašnjeg govora, u njenim romanima. Ovi se tipovi govora miješaju, doprinoseći emocionalnosti, izražavanju uzburkanih misli, previranja. Pogledajmo kako to izgleda u narednim primjerima iz romana *Skretnice*:

„Ibrahim? Šta će on? Kako je napustio posao? Ibrahim? Zašto on?“

Ili:

„Čula ga je u tmini kako diše i kako šuška njegov bijeli mantil, kao pod nogama prhki snijeg. Hoće li se snijeg još dublje zariti u mene, tanku i ispijenu? Je li se to oštrica bjeline noža svjetluca i osipa pred mojim tijelom? Ne! Podzemna bjelina uvukla se u moje tijelo preko bubrega. Izdala su me krsta i tu ona širi korijenje. Zmijski nečujno i uporno. Kako se sa njom tek boriti? Dugo je trajala zagledanost njemačkog ljekara. Činilo joj se jedna duga i teška zima bila i prošla. U snježnom mraku sobe za rentgen čula su se samo četiri ljudska suzdržana daha.“

U prvom primjeru unutarnji je govor izrazito afektivan, odražava uzburkani tok misli, dok u drugom prelazak sa trećeg lica na prvo i povratak na treće lice odgovara prelasku sa neupravnog govora kao govora naratora/-ice na unutarnji govor lika, junakinje, koji ima obilježje i upravnog i slobodnog indirektnog govora jer nije odvojen navodnicima ili nekim drugim sredstvom. Takav je govor pogodan za izražavanje snažne afektivnosti koju tu nalazimo. Ujedno, ovaj primjer pokazuje koliko je slikovnost i čulnost zastupljena i tamo gdje je ne bismo očekivali, u opisu bolnice kao ovdje.

Zanimljivo je da se i u dijaloškim sekvencama uz elemente razgovornog stila ponekad prepoznaje liričnost, kao u narednom primjeru iz *Skretnica*:

“- A ti uvijek ovako gledaš u daljinu?

- Kako kad.

- Ja sam gledala mrave. I u njima je veliki svijet. U svemu je veliki svijet”.

Na taj način stalno se odvija pretapanje lirskog u epsko, elemenata razgovornog stila i poetičnih elemenata, deskripcije i naracije. Kod ove autorice opisi zaista jesu svojevrsne stilske figure, pri čemu poprimaju narativnu funkciju, što nije čest slučaj u prozi.⁴

4.0. U zaključku želim reći da je stil Jasmine Musabegović upravo po svojim dominantama (ali ne samo po njima) jedinstvena pojava u bosanskohercegovačkoj književnosti i esejistici, pa i šire. Čulnost i intermedijalnost postaju čvrsta okosnica u svim tekstovima koje ona piše, neovisno o stilu i žanru.

Konačno, vjerujem da fizički nestanak nije trajni odlazak Jasmine Musabegović iz naših života, već je možda, iako je, kako je ona to napisala, za nju to „bijela svila konačnog predaha“ (*Snopis*), *ras-stanak* što nagovještava buduće naše tekstove o Jasmini i njenome djelu.

4 O narativnoj funkciji opisa u pojedinim proznim poetikama vidjeti u Bagić (2012).

LITERATURA

1. Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
2. Cixous, Helene (1991), „*Coming to Writing*“ and *Other Essays*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London
3. Dželilović, Muhamed (2020), "Glas žene u 'muškoj' historiji (Čitajući djela Jasmine Musabegović)", *Život*, 1-4, 5-21.
4. Hadžizukić, Dijana (2009), "Lirizacija proznog iskaza Jasmine Musabegović", *Slovo Gorčina*, br. 31, 57-63
5. Hansen-Löwe, Aage (1984), „Dominanta“, u: Aleksandar Flaker i Dubravka Ugrešić (ur.), *Pojmovnik ruske avangarde 2*, Hrvatski grafički zavod - Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 39-48.
6. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1998), "Romansijer i esejist Jasmina Musabegović", u: Enes Duraković (ur.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost. Proza. IV knjiga*, Alef, Sarajevo, 758-769
7. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
8. Katnić-Bakaršić, Marina (2006), "Izazovi ruskog formalizma", u: Zdenko Lešić et al. (ur.), *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 100-125.
9. Pavličić, Pavao (1988), "Intertekstualnost i intermedijalnost: Tipološki ogled", u: Zvonko Maković et al. (ur.), *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 157-196.

SENSUOUSNESS AND INTERMEDIALITY AS STYLISTIC DOMINANTS IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S WORKS

Summary:

This paper explores the two key features of Jasminina Musabegović's style – sensuousness and intermediality. These two features can be regarded as stylistic dominants in the works of this writer, essayist, critic, and editor, where orientation on language is always strongly present. Intermediality is in some cases realized as ekphrasis (verbal representation of a visual work of art, i.e. a painting, photograph, piece of architecture), whereas in other cases verbal devices create filmicity, so that some of the scenes in her novels look like movie frames. It is argued that there exists unity of style in all works of this author, whereby her novels contain elements of essays and other genres, and lyricism and sensuousness occupy a central place in all her texts.

Keywords: Jasmina Musabegović; idiosyle; stylistic dominance; sensuality; intermediality; ekphrasis

Adresa autorice
Author's address

Marina Katnić-Bakaršić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
marinakatnic@bih.net.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.189

UDK 81'38:821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 14. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Bernisa Puriš

STILIZACIJA (RAZ)GOVORNIH ELEMENATA U ROMANU ŽENE. GLASOVI. JASMINE MUSABEGOVIĆ

*Susreli smo se u riječima kao sudbinama, i
svaki drugi oblik susreta je nevažan.*

Jasmina Musabegović

Cilj je ovoga rada analizirati i interpretirati lingvostilistička sredstva kojima se gradi svijet romana *Žene. Glasovi. Jasmine Musabegović*. Kao glavna stilistička osobina romana u radu se analizira i interpretira njegova razgovorna stilizacija. Polazi se od pretpostavke da se (raz)govornost/usmenost, kao jezičko-stilistička značajka romana, ponajprije ostvaruje na sintaksostilističkoj razini. U tom pravcu posebno se istražuju elementi ekspresivne sintakse, kao što su (raz)govorna (usmena) dužina rečenice, eliptične, nominativne i parcelirane rečenice te sintaksička ponavljanja i gomilanja. Navedena se sintaksostilistička sredstva istražuju kako bi se ukazalo na njihov stilistički potencijal u revitalizaciji tonskih, ritamskih, intonacijskih i intenzitetskih vrijednosti govorenog jezika na temelju kojih se generiraju romaneskni *glasovi* kao narativni subjekt romana. Također, kao značajna sredstva kojima se prenose emocionalno-ekspresivne (afektivne) i intenziviraju semantičke vrijednosti rečenice (iskaza) u radu se istražuju eksklamativne te ekspresivne upitne rečence. Pritom se naročito ukazuje na to da upitne rečenice, osim što nastupaju kao elementi ekspresivne sintakse, imaju značajnu otvaračku (kataforičku) vrijednost u razvijanju pripovjednih sadržaja romana. Pored toga, u radu se ukazuje na stilističke mogućnosti i vrijednosti vernakularnog idioma u stilizaciji romanesknog iskaza narodnom ekspresijom.

Ključne riječi: Jasmina Musabegović; *Žene. Glasovi.*; stil; stilizacija; razgovorni stil; vernakularni idiom; ekspresivna sintaksa

UVOD

Književnost uspostavlja odnos s različitim funkcionalnim stilovima, žanrovima i tekstovima. „Fikcionalni okvir unutar kojeg se ta razmjena odvija“, prema riječima Anere Ryznar (2017: 66), „dopušta da taj odnos podjednako bude odnos preuzimanja i citiranja kao i odnos oblikovanja prema nekom diskurznom obrascu (stilizacija).“ Pojam *stilizacija* Marina Katnić-Bakaršić (2007: 113) određuje kao postupak „oponašanja jezičnih sredstava karakterističnih za neki tip jezične realizacije u svrhu ostvarivanja određene umjetničke funkcije“. Osim oponašanjem neke forme (žanra), stila nekog pravca, nekog djela ili pisca, stilizacija se može prepoznati i kao specifična govorna karakterizacija (Ibid.)

Jezik romana *Žene. Glasovi*.¹ Jasmine Musabegović autentični je (raz)govorni/usmeni jezik kojim već na samom početku romana, tehnikom unutrašnjeg monologa (usp. Dželilović 2020), progovara protagonistica, slikarica Nizama²:

„Tebe znam, Abdurahmane. Ostali su nam drugdje kopani. A živi, svuda po svijetu se raspršili.“
(7)

Nizama, simbolički smještena na čempres, razgovara s glasovima i mrtvih i živih ratnih žrtava svoje porodice ispisujući tako ratnu povijest porodičnog stabla. Sukladno tome roman se ostvaruje u svome višeglasju, što sugerira i sam njegov naslov.

Svijet romana *Žene. Glasovi*. svoje postojanje duguje dobrim dijelom samom jeziku koji ga aktualizira i artikulira činom govorenorazgovorne (usmenorazgovorne)³ stilizacije pripovijedanja. U ovom radu zanimat će nas jezičko-stilski identitet romana s obzirom na jezičke razine na kojima se stilizacija razgovornog jezika u romanu najočiglednije ostvaruje. Poći ćemo od pretpostavke da usmeni govor prijelazom u romaneskni, pisani medij, postaje subjekt, odnosno ‘jezičko biće’ koje više *jest*⁴ nego

1 Književna je kritika roman *Žene. Glasovi*. Jasmine Musabegović ocijenila kao roman koji „po tematici slijedi liniju psihološkog novohistorijskog romana“ (Žujo 2011: 158).

2 Jedna je od karakteristika razgovornog stila, kako to navodi Josip Silić (2006: 114), „oslabljena uloga uvodnih rečenica (rečenica koje uvode u upravni govor)“. Razgovorna je osobina „uvodenje govora *in medias res*“. „Time govor ‘sam sebe’ i začinje i razvija i objašnjava.“ Prema Silićevu mišljenju: „Sve to govori o tome da tekst razgovornog stila nije organiziran po načelima narativnih, nego po načelima dramskih tekstnih sekvencija (ali bez didaskalija, tj. autorovih tumačenja ponašanja likova i uputa za izvođenje drame).“

3 Pojam *razgovorni* Silić (2006: 109) definira kao govorenorazgovorni (ili usmenorazgovorni) i pisanorazgovorni oblik govora.

4 Drugim riječima, ovdje će nas zanimati „način na koji nam neki tekst, osim onoga što *govori*, dopušta da zamijetimo i procijenimo ono što *jest*“ (Genette 2002: 7). A to *jest* u romanu Jasmine Musabegović nije ništa drugo nego subjekt čiji se jezik, u koji on unosi kako psihološki (afektivni) tako i kulturalni dio svog bića, artikulira dikcijom usmenog idioma, u koji se stapaju svi glasovi romanesknog svijeta.

što znači te da se kao takav u romanu *Žene. Glasovi.* najbolje očituje na planu ekspresivne sintakse.

ANALIZA I INTERPRETACIJA

Usmena stilizacija pripovijedanja u romanu *Žene. Glasovi.* stilistički je postupak koji se ostvaruje kako u pripovjedačkom prvom licu jednine, usljed čega se razvijaju monološke sekvence romana, tako i glasovima likova s kojima protagonistica Nizama razgovara, sljedstveno čemu se uspostavljaju njegove dijaloške i dramske sekvence. U oba slučaja govorena inačica razgovornog stila posebno je vidljiva na planu rečenice (iskaza).

Autorica se u romanu koristi trima dominantnim postupcima usmene stilizacije rečenice, a to su 1) (raz)govorna dužina rečenice; 2) ekspresivne upitne i eksklamativne rečenice; 3) vernakularni idiom kao osnova stilematičnosti rečenice.

(Raz)govorna dužina rečenice. Usmeni govor karakterizira pretežnost jednostavnih rečenica nad složenim. U sljedećem primjeru, koji se sastoji od sedam rečenica, najduža, sedma, rečenica sastoji se od 23 sloga⁵, dok su ostale rečenice znatno kraće i ne prelaze više od 12 slogova, što je obilježje govorne sintakse. Parataksno povezane rečenice, brzo, intenzivno kretanje kratkih rečeničnih sadržaja djeluje kao ekvivalent unutrašnjim ritmovima subjekta govora. Naime, njihovim dinamičnim nizanjem uspostavlja se ubrzan ritam, pojačava intenzitet i povisuje intonacija – tako govorno organizirani rečenični sadržaji postaju indikator rezignacije i beznađa kao unutrašnjeg ritma govornog subjekta:

(Hasan)

“Znam da čekaš moju riječ. Ali ja više riječi, Nizama, nemam. Preklano grlo ne pjeva: samo krklja. Drugi pišu i svjedoče. Ja ne mogu. Pusti me. Pokušaj bez moje riječi ući u moje slike i misli što ih nosim.“ (88)

Osim toga, govorenu dužinu rečenice karakterizira eliptičnost, potom osamostaljivanje rečeničnih konstituenata ili njeno parceliranje, zatim postupak gomilanja i ponavljanja usljed čega se konstituiraju i specifični ritamski i intonacijski kvaliteti rečenice (iskaza).

Razgovornost **eliptičnih rečenica** temelji se na postupku oduzimanja redundantnih rečeničnih članova pri čemu se rečenica svodi na informativno i afektivno težište

5 Prikladna dužina cjelina koje slušalac može bez teškoća primiti ne bi smjela prelaziti 20–25 slogova. Informativnost poruke smanjuje broj slogova u jednoj cjelini dobro oformljene govorne poruke (Vuletić 1980: 128).

riječi (usp. Puriš 1998):

„Znam da će sada gruhnuti granata u njihovu kuću i stresti je do temelja. Nigdje se ne mogu sakriti, ni spustiti. Geleri me mogu prije dolje dohvatiti nego ovdje gore. Gore mogu komadi. Da mi je za zmijom i da se uvučem u sigurniju rupu od temelja Bunićeve kuće. Prasak, kao prasak vasiona. Usred srijede. Nadam se da nikoga nije bilo u kući.“ (24)

Onda kada je potrebno uspostaviti dinamiku smjenjivanja *glasova* predstavljenih upravnim govorom, Jasmina Musabegović upotrijebit će eliptičnu rečenicu kao dinamičnu inačicu (raz)govornog stila:

„Ispod nje: „Dosta više nje, Nizama, znam kuda idu vaše riječi. Nisam ja prvi povukao temeljac da se ona počne polahko i neprimjetno rušiti.“ (36)

Intonacijski moment u procesu *parcelacije* rečenice podrazumijeva interjunktorno osamostaljivanje njenih dijelova (sintaksema i/ili klauza), a pozicioni – njihovu finalnu poziciju (postpoziciju) u odnosu na baznu komponentu od koje se oni (parcelati) odvajaju/osamostaljuju (usp. Puriš 2003). Tako u sljedećim primjerima sama struktura rečenice postaje nosilac razgovornosti. Ekspresivna pauza signalizirana tačkom intonacijski ‘prelama’ rečenicu te daje ritam i pojačava značenjske sadržaje osamostaljenog rečeničnog dijela:

„Ja, slikarka iz svijeta, došla u ono gdje sam bez ostatka. I Muha, također.“ (7)

„A moj je izum ovaj čempres koji je sastavljen ustvari od dva. Nižeg i višeg.“ (19)

„Možda i ne treba da ti kažem. Ali treba u ovaj kalem da ispišem, pa time i tebi poručujem. Da se i ja i svi smirimo. Samo se nasmireni, u svojim glasovima i porukama što ih ovaj vrh gore hvata, javljaju. Guraju se u njega. I bivši i sadašnji.“ (20)

„Ne traži ptice u svom kalemu kao tajne znake suštine. Nema ih. Sve su odletjele osim golubova. A grabljivice? Ni njih nema. Nemaju šta da tamane. Razorna buka oružja ih otjerala. I glad vjerovtno. I posječena stabla i šume.“ (55)

„Ja ne mogu s tim da se nosim. Koliko bola i straha stane u jedno oko, a oklijevanja u ruku. (...) Mene samo zanima jesu li moji svi živi. I hoću li ja ostati, sama kao suha grana na ovom stablu, također živa. Tajna umjetnosti mi ne treba. Ničemu.“ (112)

Nominativne rečenice – kao strukture koje vrše funkciju rečeničnog saopćenja bez verbum finituma, u kojima su, dakle, izrečene samo supstantivne riječi – obično

se smatraju elipsama u širem smislu (usp. Puriš 2015). Nominalizaciji (supstantivizaciji) je u romanu ponekad namijenjena uloga nerazvijene dramske didaskalije, ponekad ona poprima obilježje sceničnosti, a ponekad efekat filmskog kadriranja:

„Razdvojiše, na jednu stranu žene i djecu, a na drugu muškinje.

Tišina se prolomi vriskom. Zapomaganje. Rastanak.“ (83)

„Masakr. Jauci na nebu i u kalemu. Metež.

Ali pratim i druge glasove. Jauci i kuknjava bližnjih koji u glasu što prenosi radio, razaznaju glasove svojih. Prepoznaju ih.“ (113)

Kontaktno **ponavljanje** riječi, u sistemu stilskih/retoričkih figura definirano kao *epizeuksa* (Vidjeti Bagić 2012), kao obilježje (raz)govornosti rečenice u romanu *Žene. Glasovi*. upućuje na gradacijski organizirano pojačavanje značenjskih sadržaja riječi. Kako pokazuje sljedeći primjer, stilističko obilježje po kojem se značenjski diferenciraju i gradiraju epizeuksom ponovljene riječi jeste intonacija, naime, drugi član, koji je naglašen i restriktivnim prilogom *samo*, izgovara se povišenim tonom pri čemu se pojačava njegova semantičko-stilistička vrijednost:

„Ponekad, samo ponekad, pogledali bi se šutke (...)“

U narednom primjeru uz epizeuksu (*pričaj, pričaj*) ritmotvorni efekat postignut je i okruženjem, odnosno figurom *ciklos* (*Riječ ... riječi*), tj. ponavljanjem iste riječi na početku i na kraju govornog odsječka:

„Hajde, pričaj, pričaj. Riječ će te odvojiti od stabla. Ono je nijemo, ti nisi. Okupi se na riječi.“ (26)

Prethodni primjeri pokazuju da ponavljanja riječi imaju ritmotvornu ulogu i intonacijski gradiraju emocionalno stanje govornika. Takav je ritam emocije posebno uočljiv onda kada je ona rekreirana anaforičkim ponavljanjem. *Anafora* produžuje rečenično tempo, a intonacija i intenzitet ističu emocionalnost u glasu govornika:

„Bože, samo neka to ne bude moj brat!

A onda će naglas:

Ja sam mu i sestra i mati. Ja sam mu i tetka i dajdža, i nana i amidža. Nisam ga rodila, ali ja sam ga odnjihala. Iz onog rata ga iznijela na ovim rukama. Ja sam ga očuvala. Ja sam više od majke.“ (115-116)

U teksturi romana *Žene. Glasovi*. govoreni tip razgovornog stila podržavaju i *kombinacije* različitih *postupaka ponavljanja* rečeničnih dijelova. Tako se u narednom

primjeru – stilom govorenog rečeničnog kvantiteta, ritma i intenziteta – rekreira, ozvučuje i intonacijski gradira patos u govornikovu glasu. Taj se stilistički izvod ovdje ostvaruje anaforičkim ponavljanjem intenzifikatora *i*⁶, zatim ponavljanjem formalno i značenjski iste (*tajna*), ali i oblički različite riječi (*i tajna tajne; stablo – stabla*, dakle u poliptotonskom ponavljanju), potom distaktnim (epanaleptičkim) i inverzivnim ponavljanjem riječi (*nebeska zraka ... tajna nebeska*), antitetičkim ponavljanjem (*bivših tvojih – budućih tvojih*) te, na kraju, ponavljanjem cijele klauze (uz variranje kategorije vremena):

„Noću, pod zvijezdama naslonit' se na stablo i postati stablo, tada osjećaš bruj listanja i zrijenja. I u svom tijelu osjećaš i svoj krvotok i krvotok živog stabla: to kola nebeska zraka. I tajna nebeska, i tajna zemlje, i tajna svega živog i tajna kuće pod kojom zmija spava, i tajna tajne bivših tvojih koji su u ovoj kući stanovali, i tajna budućih tvojih koji će u ovoj kući stanovati.“
(36)

Usmenoj je stilizaciji na sintaksičkome planu jezika romana svojstven i postupak **gomilanja** rečeničnih dijelova. U tom pravcu nerijetko se ostvaruje **distribucija**. To je sintaksostilistički postupak dodavanja ili nagomilavanja homofunkcionalnih riječi od kojih je prvi ili posljednji član *supstiuent* svih ostalih (usp. Kovačević 2000). Ovaj je stilistički postupak najčešće kombiniran s ponavljanjem. Izdvojit ćemo primjere iz kojih se vidi kako se uz homofunkcionalno distribuirane riječi ponavljaju one relacijske koje, kao intenzifikatori značenja distribuiranih riječi, imaju vrijednost isticanja i potenciranja intonacijske linije iskaza svojstvene usmenom govoru:

„Postepeno, ostale su najviše njene ruke i noge ovdje. Ruke su plesale **po svemu**: po juhci kad je razvlači i posipa nadjev, po podu kada ga riba, po kravi kada je muze, po polju koje gazi i pali, po čilimu bose noge ili u priglavcima na vrhu prstiju, po stablima da dohvate najdalje vočke kako ne bi propale, tada i ruke i noge su uzajamno plesale, po travama koje je gurala u haljine da mirišu i ne uđe moljac. Bila je ona stalno u mojoj kući, jer je ovo njen dom iz kojeg sam je istjerao. (100)

Ne diraj u najdublje tajne.

One će odrediti i misao, i boju pogleda, i pokret ruku, i sve, osjeniče čak i hod i treptaj, sve to slikaj, slikaj njihov iskaz, ali njih same ne diraj. Dobićeš tek bijelu svjetlosnu traku iz umirućeg oka od koje ćeš moći napraviti, kao Malkovič bijeli križ, ti – bijelu zvijezdu. Tajnu ne. Ništa

6 Ivan Ivas (1988: 157) smatra da količina govora prirodno ukazuje na važnost predmeta govora: „Umnožavanjem se izraz produžuje i pojačava te se količinom govora (količinom vremena posvećenog predmetu govora) signalizira važnost sadržaja za govornika i njegovo nastojanje da ga jednako važnim prime i oni kojima je govor upućen.“

bubreg, srce, pluća ne znače izvađeni i zaustavljeni, tek amorfnu masu znače. Oni znače **u svom činjenju**, kako kisik unose u krv, kako krv čiste od otpada, kako razmjenjuju materiju i unose je i kao energiju i kao materiju. Po **činjenju** tek znače. Tako i tajne. Posredno tek tijela dobijaju.“ (58-59)

Po svom intonacijskom reljefu i rečeničnom kvantitetu distribuciji je slična **kumulacija**, koju, za razliku od distribucije, karakterizira *referencijalna sinonimija* (Kovačević 2000: 150). Kumulacijom se u sljedećem primjeru uz ritmiziranost nagomilanih riječi-sinonima potencira afektivnost *glasa* Nizaminog djeda Abdurahmana, koji pripovijeda o nestanku svoga sina Ibrahima:

„Znao sam ja, tada sam znao da njega više nema, da je on umro, poginuo, nestao, preselio na najteži način (...).“ (40)

Roman završava Nizaminim monologom u kojem se njen govor sada postepeno mijenja. Naime, govorni ritam koji prati emocionalnu misao (stav) dijeli se na tri dijela. U prvom je dijelu niz pitanja koja traže odgovor, drugi je dio povezan s prethodnim rastavnim veznikom *ili*. Veznik *ili* efektno uvodi misaono-emocionalne sadržaje kojima se izražava sumnja ili rezignacija. Ti su sadržaji stilistički organizirani u kumulacijski tip gomilanja (*u kuloarskom žamoru susreta, nazdravljanja, upoznavanja*). U istom, kumulacijskom, ritmu ostvaruje se i treći dio monologa (*Svako grabi da se što bolje predstavi ... da bude pozvan ... da ostvari ... da ne propusti ... da se progura i plasira*), pri čemu postupak kumulacije, s efektom iscrpnosti i analitičnosti, počinje djelovati kao argumentacijsko-polemički diskurs⁷, odnosno kao misaono-emocionalni rezime cjelokupna djela:

„Ali ta me riječ ubija iz straha da će ona biti naš usud. Niko ne može da je uzme, ni u mislima ni u osjećanjima. Brzo je se oslobađa, jer njen teret zatire. Da li su i ostali uhvatili, na tom književnom susretu, tu sudbinsku rečenicu? Prebiraju li po sebi, šta li je kod njih suštinska riječ? Sviju je postojanje. Ali pojedinačno, šta je i koja je ta njihova sudbinska riječ? Ili se ta izgovorena rečenica izgubila ubrzo u kuloarskom žamoru susreta, nazdravljanja, novih upoznavanja u kulturnom turizmu. Svako grabi da se što bolje predstavi, opet da bude pozvan, da ostvari više veza i proširi mrežu novih susreta gdje će biti pozvan, da ne propusti ni tajne ni javne pozive druženja, da se progura i plasira. Ko ostaje u čoškovima i promišlja nešto od onoga što se čulo? Ovi ljudi riječi, drže samo do svoje riječi, a ne i do tuđe.“ (166)

7 O stilističkim efektima kumulacije vidjeti u Bagić (2012).

Ekspresivne upitne i eksklamativne rečenice. Kao drugu značajku u postupku razgovorne stilizacije pripovijedanja u romanu *Žene. Glasovi.* izdvojili smo pitanja i eksklamacije. Budući da upitni iskazi traže odgovore, oni zapravo imaju otvaračku (kataforičku) ulogu u strukturi teksta i na najbolji nači utječu na razvoj njegovih pripovjednih sadržaja:

„OTKUD PTICE SADA U KALEMU, TEŠKE PTICE GRABLJIVICE ŠTO ČEPUTAJU KRVAVU MASU?

Nisu slučajno, tako je počelo. Taj vrisak iz nebodera prvi se pred rat čuo u mom stanu. Postoje veliki i pravi predznaci, svako narodno predanje i time počinje. I ovdje su bili veliki i u isto vrijeme tihi predznaci. Ovdje.

Prvo smo, odlazeći na posao, zaticali pred našim neboderom razbacano golubije perje (...).“ (51)

Pitanje kao snažno izražajno sredstvo u romanu ostvaruje akustičku (vrisak rekreiran kao grafostilem – verzalnim slovima), emocionalnu, tematsku, strukturnu vrijednost te posebno stilističku vrijednost metaforičkog i simboličkog nagovještaja, kako se to može vidjeti i iz prethodnog navoda. Upitni je iskaz izražajno sredstvo koje u romanu počiva na ponavljanju i variranju te tako postaje osnova ritma cjelokupne romaneskne strukture, ključ njenog smisla i recepcije. Velika slova kojima su ispisana pitanja govorenju daju sadržaj glasnog dozivanja i molbe:

„GDJE SU MI SAD DJECA?

Opet ona na kalemu. Sjaši i ti i tvoja djeca i tvoja mati.

NIKAKO DA IH ZAJEDNO NAĐEM – STALNO JEDNO GUBIM. TO PREKO TVOGA KALEMA PITAM, ZNA LI NEKO GDJE OSTAVIH DJECU, A GDJE MATER?

Evo, pitaj. Neka je kalem otvoren da odgovori. Napasnica. Njoj živi, i navalila gdje su, a toliko pobijenih, pa ne pitaju.

POBIJENI ZNAMO GDJE SU: ILI NA ZEMLJI ILI U ZEMLJI, ŽIVI SE TRAŽE.“ (34-35)

„LJUDI, JESTE LI MI VIDJELI MAJKU? STANITE, RECITE!

Sudariše se treptaji Safijini i moji. Ne znam da li su oni sadašnji, ili odvojeni, otrgnuti i bajati pa lebde u ovom vazduhu. Safija trepće kao odgovor: „Ženo, pa maloprije si tražila djecu, a sad tražiš majku.“ Žena ne odgovara, znači to je bajati otrgnuti vrisak što luta ovim krševitim padinama pa ga moj čempres načas zapiše.“ (69)

„LJUDI? JE LI MI KO VIDIO MATER GDJE JE OSTALA? LJUDI, VIĐOSTE LI MI DJECU? VILDANU I DŽENANU.

Ove dvije rečenice se vremenski ne podudaraju. Moj kalem hvata titraje ne vodeći računa o vremenu. Tjeram one zastarjele boli i nevolje nesmirene. Obajatile su, ali su iste. Ima ih

odvajkada. Čuva ih nebo i vazduh, samo im treba pogoditi talase. Ja hvatam one što me se tiču. One što istu muku muče.

Ljudi? Čuli ste li moju mater? Fatima zbori da se samo na riječ mogu okupiti, a ja ni grla ni riječi nemam, oboje mi je ukinuto davno. Pri prelazu. Zato pričam s nemuštim mrtvim mojima što su u ovom haremu ukopani.

Useljava se u kalem opet onaj glas, onaj glas, nejak već i ustijnjen: VIDJE LI MI KO MATER? POD SMOKVU SAM JE SPUSTILA. VIDJE LI MI KO DJECU? KRAJ KOŠĆELE SAM IH OSTAVILA.“ (101-102)

„LJUDI, JE LI MI KO VIDIO MAJKU? OSTAVILA SAM JE POD SMOKVOM!

Opet ona žena što zapomaže.“ (140)

Prethodni primjeri ilustriraju uskličnoupitne rečenice razgovornog stila satkane od tonova i naglasaka koji se stalno podižu, pojačavaju, isprepliću i stišavaju (*onaj glas, nejak, već usitnjen*).

U sljedećem primjeru scena nije jednostavna deskripcija, već *sintaksa krika*, akcija riječi: „same riječi su akcija“, kako bi to rekao Petar Guberina (1952: 172), odnosno jezik je ovdje agens. Sadržaj – dramatičnost majčinog vriska – grafostilemski je oživljen:

„Ne...di...me!

To je jasan vrisak, a ne slika u mom kalemu.

Vrisak je jedina riječ što je imamo. Ostalo je šutnja, odnosno profani dogovor oko održanja života. (...)

Ne...di...me... Iz utrobe, iz pramaterije, iz svih glasova i grla u horu. Razdire utrobu njenu i svijju, i utrobu zemlje same. Ali povezuje u jedno jedinstvo cijeli neboder. To je ono zajedničko što ga drži uspravnog do vrha, uz pratnju i vrisak na svakom spratu: ne podrum, ne glad, ne studen, ne potraga za vodom i drvetom. Ne, taj zajednički vrisak je ono po čemu smo isti, po čemu se prepoznajemo.

Kako će neko ko nije ovo iskusio razumjeti? (...)“ (50-51)

Prethodni primjer završava se retoričkim pitanjem. *Retoričko pitanje* oživljava govor, potiče sagovornika na razmišljanje, upućuje na različita misaono-emocionalna stanja govornika. Upravo zbog navedenih i sličnih osobina retorička su pitanja u jeziku romana Jasmine Musabegović čest postupak ekspresivne sintakse:

(Nizama)

„Majko, panika, ja sam stvarno stablo i smola iz mene, iz straha, izlazi. Hoće li to iko primijetiti, hoće li iko pokušati da me odvoji dok je to moguće.“ (26)

„Ja ne mogu s tim da se nosim. Koliko bola i straha stane u jedno oko, a oklijevanja u ruku. (...) Mene samo zanima jesu li moji svi živi. I hoću li ja ostati, sama kao suha grana na ovom stablu, također živa. Tajna umjetnosti mi ne treba. Ničemu.“ (112)

(Safija)

- Moj sin, moje sve kuće. Kućo moja, moj Fahrudine.

U jednoj ruci šći u drugoj unuka-šći kao dva klasića iskočismo u donjem selu. Ljudi nas prihvatiše, ovdašnji. Ne iz našeg donjeg sela, već onog niz Bosnu. I u kuće nas uvedoše, nahraniše i smjestiše, a ja još ništa ne znam. Kako nisam znala? Kako nisam bar tada osjetila? (67)

(Nedžba)

„Boga mi, svi se vi, ko ovaj Mirza, držite meni za dimije, i ti, Hasane, i ono dvoje, svekrva posebno, kao da sam ja neki stub. Ih, majko, a za koga ću se ja prihvatiti! Drži me barem zbog njih. (...)“ Tako bi i neke druge rečenice doturila, samo da izađu iz nje: „(...) Šta li će sa nama biti, tugo moja. Zar je svijetu stalo da nas sviju pobiju?“ (95)

Retoričko pitanje i retoričko obraćanje djeluju kao snažna ekspresivna sredstva koja doprinose retoričnosti diskursa, naglašavaju afektivnost iskaza, dajući mu obilježje patosa. Kako se može vidjeti iz prethodnih primjera, to su glasne forme kojima se u romanu *Žene. Glasovi.* izriče, pretežno, raspoloženje bolne neodređenosti, neizvjesnosti i straha.

Vernakularni idiom⁸ kao osnova stilematičnosti rečenice. Stilizacija, kao metakreativni postupak, najmanje je dvoglasna (postoji prototekst i po njegovom obrascu ostvaren metatekst) (usp. Katnić-Bakaršić 2007). U stilematičnim je rečenicama romana *Žene. Glasovi.* ostvarena koegzistencija dvaju govora – standardnog i narodnoga govora (npr. suodnos općeupotrebne i narodne / regionalne leksike i frazeologije). Stilematičnost se rečenice u romanu temelji kako na vernakularnoj leksici i frazeologiji tako i na gramatici.

8 Pod vernakularnim idiomom Joško Božanić (2019: 21) podrazumijeva idiom koji je određen „govornom komunikacijom, pripadnošću oralno-auralnoj kulturi, pa je stoga njegov izražajni fond, kao kolektivni jezični tezaurus, podloga jezične kreacije u kolokvijalnoj dijaloškoj komunikaciji kao i stvaralačkom poetskom jezičnom činu u usmenosti i mediju pisane riječi“.

„Adem, crn mu obraz bio, osta tamo surgunleisan, nikad se ne javi. (...)

Hoćeš ga jer je nesretnik. Jah, jah, jer si i ti surgunleisana u taj tamo njihov svijet. Da vidiš je li to isto. Prizovi ga sama, ja neću. Odoh.“ (33)

„Klanjam rani sabah i kad god klanjam, umjesto da mislim samo na Boga, preda mnom lebdi moja kuća i kuća mojih sinova. Na brijegu je i ja sam odozgor uvijek gledala u rijeku. Ne ovu tvoju što teče dolje, već onu gorikance što teče. (...)

Svi smo mi golemi rod u ovoj nesreći. Vodom me valjda moj dah i njegov uzdah doveli do tebe. Što se ljutiš, bona? Sve ja tebe razumim. Sin mi je poginuo, bona, a zeta zaklali. Vascijele noći ne spavam, pa zato jedva čekam rani sabah da spojim moj dah i Njegov uzdah.

Izbjeglica sam. Kad su iznenada nahrupili na nas, bježali smo niz rijeku. Vikali su ljudi: „Safija, Safija, eno ti kuća gori.“ Biži ba, kakva kuća, brojala sam čeljad, muškinje, ženkinje, moje, unučad, a najviše unuku-šći Hasibu. O njoj ću potljen.“ (62)

„To samo ova mala ženica, kao čigra zna, valjda joj se stalno to mulja po glavi, i jednom mi je u mimohodu, bez povoda to istresla: ‘Veća je sreća što si ostao živ, već bol što je neko najbliži strado. Osim majci dijete, valjda. Eto što ti je insan, pih, valahi, Hasane, pih...’“ (95)

Osim što navedeni primjeri pokazuju narodni govor s elemenatima ekspresivne sintakse i karakteristične leksike, oni ilustriraju i različitu fonemski oneobičajenu leksiku u odnosu na standardnojezičku formu leksema. Tako se vernakularni stil rečenice ovdje ostvaruje i karakterističnim kolokvijalnim te posebno regionalnim riječima koje se oformljuju po principu restriktivnih, adjekcionih i supstitutivnih fonometaplazmi (npr. *strado*, *gorikance*, *razumim*, *biži*, *šći*, *potljen*).

Posebno su upečatljive rečenice s vremenskom klauzom koja se uvodi veznikom *ha* (čim/kad); zatim karakterističnom upotrebom veznika *jal* (ili) u nabranjanju; također, autorica upotrebljava stilističke mogućnosti i nekih drugih kratkih riječi svojstvenih narodnom i/ili kolokvijalnom iskazu, npr. karakteristične uzvike (*jah*; *ma, ja*); poticajnu česticu *de* (: hajde), pretežno uz vokativ; prilog *haman* i slično:

„**Ha** počnem, on se okrene, kao da je čuo moj glas i pogleda me nasmiješeno. Kako on zna, živa bila, da sam ja začela pjesmu. On zna i kad progovorim, odmah se okreće putmene. Ma, ja, ma ja, zna on kako ja treperim, ko taj tvoj kalem. Ja samo treperim, a on tačno na nebu i u tebi ispisuje moju istinu. Eto. Ti to umiješ. Dobro si i tačno napisala.“ (65)

„A **ha** ona izide u čaršiju ili u kona, ja brzo pitu s krumpijerom, ali naguljenim, razvijem. (...) Snaha ronda te kora, prljavština, te maslo, premasno, snažno... A ja šutim i nudim je: ‘**De, snaho**, samo te snaga može i održati.’ I ona voli ovako, ali nije moderno. Još sa šeničnim brašnom.’ (67)

- Ćamil-aga, ti **haman** svake hefte imaš po jednu kravu za prodaju. Dobra ti ova šarulja, daj da je odmah pazarim. (74)

„Tad se žene nisu mirisale. Njihovo **mišće** je bilo cvijeće koje su znale utrljati u ruke i po vratu. Usput ga uberu, kad sav posao završe, **jal'** ružu, **jal'** katmer, **jal'** zambak, kako je šta procvalo u bašči: natrljaju ruke i vrat, i zadjenu za uho preko šamije.“ (91)

Neposrednost glasa narodnog pripovjedača ostvaruje se i upotrebom posesivnog dativa, naprimjer:

„Znaš li ili ja treba da ti kažem ko je žena što se hvatala za moje noge i koju sam i protiv sebe izvukla bedrima?... Jah, Hatidža, Tidža, Alibegova, **brata ti** prva šći iz prvog braka.“ (20)

„**Njoj** živi, i navalila gdje su, a toliko pobijenih pa ne pitaju.“ (35)

Sintaksostilistički potencijal vernakularnog idioma Jasmina Musabegović upotrebljava prije svega s ciljem govorne karakterizacije likova čiji se govor prenosi, odnosno čiji se *glas* u romanu aktualizira.

ZAKLJUČAK

Stilizacija književnoumjetničkog teksta *Žene. Glasovi. Jasmine Musabegović* potvrđuje se osobinama govorene (usmene) inačice razgovornog jezika. U radu je analizirana sintaksička razina razgovornosti te je ustanovljeno da se ona na planu rečeničnog kvantiteta očituje u ostvarivanju jednostavnih, eliptičnih te parceliranih rečenica svojstvenih razgovornom stilu, a koje proizvode ekspresivne ritamske i intonacijske kvalitete sukladne romanesknom svijetu koji aktualiziraju i artikuliraju. (Raz)govornu sintaksu u romanu *Žene. Glasovi.* obilježavaju i postupci ponavljanja i gomilanja rečeničnih dijelova, retorička pitanja, kao i stilistički potencijal vernakularnog idioma. Iz navedenih se sintaksostilističkih postupaka generiraju glasovi kao narativni subjekt romana.

IZVOR

1. Musabegović, Jasmina (2005) *Žene*. Glasovi., Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
2. Božanić, Joško (2019), *Vernakularna stilistika*, Književni krug – Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu – Katedra Čakavskog sabora, Split
3. Dželilović, Muhamed (2020), "Glas žene u 'muškoj' historiji", *Život*, LXVII/1-4, 5-21.
4. Genette, Gérard (2002), *Fikcija i dikcija*, Ceres, Zagreb
5. Guberina, Petar (1952), *Zvuk i pokret u jeziku*, Matica hrvatska, Zagreb
6. Ivas, Ivan (1988) *Ideologija u govoru*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
7. Katnić-Bakaršić, Marina (2007), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
8. Kovačević, Miloš (2000), *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Katakuzin, Kragujevac
9. Puriš, Bernisa (1998), "Sintaksičko-stilističke osobine elipse", *Bosanski jezik*, 2, 103-116.
10. Puriš, Bernisa (2003), "Sintaksičko-stilističke osobine parcelacije", *Književni jezik*, 21/2, 87-92.
11. Puriš, Bernisa (2015), *Žamor večernjaka u koščelama: Lingvostilistikom kroz „Grozdanin kikut“*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo
12. Ryznar, Anera (2017), *Suvremeni roman u raljama života: Studija o interdiskurzivnosti*, Disput, Zagreb
13. Silić, Josip (2006), *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb
14. Vuletić, Branko (1980), *Gramatika govora*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
15. Žujo, Lejla (2011), "Čempres kao prostor pamćenja u romanu *Žene*. Glasovi Jasmine Musabegović", *Istraživanja*, 6, 157-162.

STYLIZATION OF ORAL ELEMENTS IN THE NOVEL *WOMEN. VOICES.* BY JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

This paper aims to analyze and interpret the linguistic and stylistic means by which the world of the novel *Women. Voices.* by Jasmina Musabegović is built. The paper analyzes and interprets the novel's spoken language stylization, as its main stylistic feature. It is based on the assumption that orality, as a linguistic-stylistic feature of the novel, is primarily realized at the syntactic-stylistic level. In this direction, the elements of expressive syntax, such as spoken (oral) sentence length, elliptical, nominative, and fragmented sentences, as well as syntactic repetitions and accumulations, are especially explored. The mentioned syntactic-stylistic means are investigated to point out their stylistic potential in the revitalization of the tonal, rhythmic, intonation, and intensity values of the spoken language, based on which novelistic voices are generated as the narrative subject of the novel. Also, exclamatory and expressive interrogative sentences are explored in the paper as significant means of conveying emotional-expressive (affective) and intensifying the semantic values of a sentence. In doing so, it is particularly indicated that interrogative sentences, in addition to appearing as elements of expressive syntax, have a significant opening (cataphoric) value in developing the novel's narrative content. In addition, the paper points out the stylistic possibilities and values of the vernacular idiom in the stylization of novelistic expression with folk expression.

Keywords: Jasmina Musabegović; *Žene. Glasovi.* [Women. Voices.]; style; stylization; conversational style; vernacular idiom; expressive syntax

Adresa autorice
Author's address

Bernisa Puriš
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
bernisa.puris@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.267

UDK 81'37:821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 04. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Elma Durmišević

O LEKSICI, STILISTICI I SEMANTICI *VODE* U ROMANU *MOST JASMINE MUSABEGOVIĆ*

Glavni predmet ovog rada jeste leksičko-semantička klasifikacija vodene leksike u romanu *Most Jasmine Musabegović*. Objasniti ćemo stilističku ekspresivnost izabranih vodenih leksema, kao i način na koji spisateljica gradi svoj identitet te identitet svojih likova, i to konceptualizacijom doživljaja vode. Analizira se vodena imenska leksika, kao dominantna u odnosu na ostale vrste riječi, te razvrstava u jedanaest leksičko-semantičkih polja. Ukupno je zabilježeno 79 vodenih imenskih leksema. Očekivano, najfrekventnije vodene lekseme jesu 'voda' i 'most'. Detaljno se opisuju tri vodene lekseme: 'voda', 'most' i 'tihanj', te se zaključuje da leksema 'voda' u romanu *Most* ima asocijativnu i simboličku ulogu; leksema 'most', kao jaka pozicija teksta, budući da je to i naslov romana, predstavlja *promjenu, put i odrastanje*. Okazionalizam *tihanj* ima specifično kulturno-jezičko značenje u kontekstu romana.

Ključne riječi: leksika; stilistika; semantika; konceptualizacija; okazionalizam; *Most*; Jasmina Musabegović

UVOD

Leksika je termin koji podrazumijeva ukupnost riječi jednog jezika, „otvoren i zavisn od života jezičke zajednice” (Dragičević 2010: 17). Uopćeno uzevši, leksiku možemo podijeliti na neutralnu i stilski markiranu, no i dalje smatramo da je svaka „leksema funkcionalna u skladu s ciljevima koji se njenom upotrebom žele postići” (Halilović, Tanović, Šehović 2010: 129). Šipka (1996) opću leksiku posmatra kao ontološku

kategoriju koja podrazumijeva sve postojeće i moguće lekseme, u okviru kojih postoji zajednička leksika (ona koju jedna društvena zajednica posjeduje kroz kolektivno iskustvo) i mentalna leksika (ona koja se razvija u svijesti pojedinca).

Izabrani primjeri vodene leksike ekscerpirani iz romana *Most* diktiraju kriterij analize, pa ćemo vodenu leksiku iz romana klasificirati u nekoliko leksičko-semantička polja, u okviru kojih ćemo govoriti o konceptualizaciji, kolokaciji te stilskoj markiranosti odabranih vodenih leksema.

O LEKSEMI ‘VODA’ I O VODI

U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović, Palić, Šehović 2010: 1446) leksema ‘voda’ značenjski se objašnjava prvenstveno s *hemijskog* aspekta: „vodonikov oksid, najrašireniji hemijski spoj u prirodi, tekućina bez boje, mirisa i okusa, prijeko potrebna za život“; zatim *geografski*: ‘a. različite vrste vodene mase (rijeke jezera, mora, okeani) b. vodena masa nad kojom je uređeno pravo raspolaganja i korištenja’; te na kraju u *razgovornom* registru *voda* je: ‘naziv za različite tekućine (npr. u organizmu čovjeka ili životinje, u biljkama itd.)’. Nakon opisnih definicija data su i 54 primjera u obliku ustaljenih spojeva riječi, frazeoloških izraza te poslovice koji sadrže leksemu ‘voda’.

Voda je neophodna za život, simbol je rađanja, rasta, življenja, obnavljanja; dolazimo na ovaj svijet iz vode, okupani vodom, a isto tako i odlazimo. Simbolički, psihološki i kulturološki, ritualno *voda* je omniprisutna¹ u svijesti i životu pojedinca. U mitologiji starih Grka i Slavena *voda* je imala značajnu ulogu: rijeka Stiks bila je poštovana i od bogova; predstavljala je granicu između zemaljskog i podzemnog svijeta; njena *voda* je mogla učiniti nekoga besmrtnim (Ahilej); najade i nereide su vodene nimfe; u slavenskoj mitologiji rusalka su vodene vile, Vodjenjak je vodeni duh, a Vodanoj vodeni demon. U monoteističkim religijama *voda* nosi mnogo simboličkih značenja: od krštenja i svete vodice, preko duhovno-tjelesnog obrednog pranja dijelova tijela prije molitve, rajskih rijeka i *Zemzem* vrela, do *mikve* i *teville*², a u kontekstu politeizma, spomenut ćemo svetu rijeku Ganges za koju se vjeruje da

1 Jednostavnim internetskim pretraživanjem može se uočiti mnoštvo multimodalnih reklama koje se odnose na važnost hidratacije i vode, pa je *voda*: avantura, jaka, nova avanturica, plavo zlato, prirodno inteligentna i sl. (https://www.google.com/search?q=reklame+za+vodu&scas_esv=602001524&rlz=1C1GCEA_enBA1012BA1012&tbm=vid&sxsrf=ACQVn08wyw0_H7st3T5u5iKt1mAbLJ8Z6A:1706367610854&ei=ehq1ZdLhM8CtwPAP3peauAk&start=10&sa=N&ved=2ahUKEwjShrTa6v2DaxXAFhAIHd6LBpcQ8NMDegQIBBAW&biw=1536&bih=703&dpr=1.25, posjećeno: 27. 01. 2024).

2 Vidjeti više na <https://religioskop.ba/price/tevilla-ritualno-vjersko-pranje-jevreja/>, posjećeno: 28. 1. 2024.

sapire sve grijeha i nečistoće, ali i paganska kupanja i umivanja rosom te cvjetnom vodom. Džafić (2021: 13–14) naglašava kako je voda „tema i motiv književnih djela”, odnosno „glavna tematska preokupacija nekih pisaca”, pa tako i centralna tema romana *Most Jasmine Musabegović*. Hadžizukić (2011: 148) motiv rijeke i vode u romanima vidi kao poetski motiv „koji ima različite asocijativne i simboličke vrijednosti”. *Voda* u romanu *Most*, s pravom smatra Hadžizukić, predstavlja „elemenat koji nas povezuje sa svijetom, vodama spoznajemo sebe i vodama otičemo” (Ibid. 140). Ako uzmemo u obzir da je glavni lik – pripovjedačica – i umjetnica slikarica, te da veoma emotivno i čulno doživljava i proživljava svijet oko sebe, a pogotovo prirodu i *vodu*, te da je prostor u kojem živi i djeluje (Hercegovina, Mostar, Neretva, Stari most) životno povezan sa *mostom i rijekom – vodom*, smatramo to čvrstim argumentima za pristup istraživanju vodene leksike u ovom romanu.

VODENA LEKSIKA U ROMANU *MOST*

Za potrebe ovog rada odlučili smo analizirati izabrane vodene imenske lekseme koje smatramo relevantnim za našu hipotezu da *voda* kreira promišljanje pripovjedačice i glavnog lika romana, te da izborom vodene leksike spisateljica opisuje identitete: i svoj, i svog lika, i svih ostalih likova koji, kao voda u prirodi, kruže oko nje (i spisateljice, i pripovjedačice, i umjetnice slikarice). Glagolske, pridjevske i priložne lekseme koje su vezane za pojam *voda* zabilježili smo u vidno manjem broju u odnosu na imenske lekseme, tako da ih ne navodimo u ovom radu i svjesno težište prebacujemo na najfrekventniju skupinu riječi – imenice.

Ekscerpiranu građu podijelit ćemo (prema Pinter 2018) na nekoliko leksičko-semantičkih polja, u okviru kojih ćemo izvršiti semantičku analizu, koja uključuje i konceptualizaciju izabranih vodenih leksema, a sve s istraživačkim ciljem koji treba da pokaže kako izbor u ovom slučaju vodene leksike gradi posebnu sliku romana, odnosno nadopunjuje umjetnički slikarski svijet pripovjedačice i glavnog lika u romanu *Most*.

Ukupno 79 vodenih imenskih leksema razvrstano je u sljedeća leksičko-semantička polja, dok broj u zagradi pokazuje frekvenciju pojavljivanja u romanu:

1. Leksičko-semantičko polje *vode*: voda (99), vlaga (10), tečnost (2), vlažnost (2)
2. Leksičko-semantičko polje *vodenih imenskih leksema koje se odnose na izgled, stanje i način kretanja vode*: curak (14), brzac (12), tok (11), matica (10), mlaz (8), talas (8), tihanj (8), dubina (5), korito (4), obala (4), plićak (4), naplava

- (4), vir (3), bujica (2), izvor (2), kap (2), kovitlac (2), mlaz (2), mulj (2), protok (2), rukavac (2), vodoskok (2), brzak (1), buk (1), lapavica (1), modrina (1), plićina (1), talog (1), ušće (1), uvir (1), val (1)
3. Leksičko-semantičko polje *hidronima*: Neretva (17), Bosna (7), Radobolja (3), Drina (1)
 4. Leksičko-semantičko polje *tekućih voda*: rijeka (60), potok (3), ponornica (1), tekućica (1)
 5. Leksičko-semantičko polje *stajaćih voda*: okean (11), more (3), bara (1), netekućica (1)
 6. Leksičko-semantičko polje *padavina*: grād (13), kiša (5), snijeg (4), susnježica (1)
 7. Leksičko-semantičko polje *tjelesnih voda*: suza (6), znoj (4)
 8. Leksičko-semantičko polje *agregatnih stanja vode*: led (1), para (1)
 9. Leksičko-semantičko polje *vodenih imenskih leksema koje znače objekte i predmete*: most (68), lûk (10), badanj (9), šlauf (6), bjelutak (5), čamac (3), česma (3), banja (1), flaša (1), lavor (1), mlin (1), nastrešnica (1), podmostovlje (1), tuš (1)
 10. Leksičko-semantičko polje *vodenih imenskih leksema koje znače osobu i djelatnost što je osoba obavlja*: skok (10), skakač (5), kupač (3), kupanje (2), brčkanje (1), davljenik (1), plivač (1), pranje (1), šljapkanje (1)
 11. Leksičko-semantičko polje *faune*: riba (5).

Semantički i stilistički potencijal vodenih imenskih leksema pokazat ćemo na trima izabranim primjerima, a to su vodene imenske lekseme: ‘voda’, ‘most’ i ‘tihanj’. Prve dvije jesu i najfrekventnije, no to nije presudni kriterij za analizu. Presudni kriterij za izbor spomenute tri lekseme jeste njihovo značenje i sveobuhvatnost, kolokacija i asocijativnost, a za leksemu ‘tihanj’ i činjenica da se radi o autorskom neologizmu – okazionalizmu, nastalom inovativnošću spisateljice u specifičnim kulturno-jezičkim oklonostima (Skender Libhard 2020).

LEKSIČKO-SEMANTIČKO POLJE *VODE*

Vodena imenska leksema – voda

Hipoteza koju postavlja Džafić (2021: 18) u svom radu o toposima vode temelji se na tome da je „voda (je) identifikacijski označitelj određenog prostora, a u kognitivnom i gnoseološkom smislu i identitetski signum spoznajnih procesa koji se odvijaju

u samom čovjeku”. Ova se misao uklapa i u našu hipotezu o *vodi* kao identitetskom elementu kojim spisateljica gradi glavni lik:

“Plovim po svemu ovom. I po ovoj nabujaloi i lajavoj **vodi** što se sprema da se sruči na već nestale mlinove i kamenove. Je li se ovo u njoj krije veliki i teški san čovjekov o **vodi**. Teški san je nepokretna **voda** okeana. (...) I okeani imaju svoje rijeke i svoje brzace. Svoje velike i male naplave, izvore. Svoju **vodu** u velikoj **vodi**. Eto to je jedna od slika što postoji u nama bez predajnika”. (Musabegović 1994: 11)³

Podvučene vodene lekseme (‘ploviti’, ‘nabujala’, ‘mlin’, ‘kamen’, ‘okean’, ‘rijeka’, ‘brzac’, ‘naplava’, ‘izvor’) svojom semantikom ulaze u široko značenjsko polje lekseme ‘voda’. One su svojim specifičnim značenjima *podržavajuće i dopunjavajuće* središnjoj leksemi ‘voda’. Zahvaljujući i kolokacijskim vezama lekseme ‘voda’ koje vidimo u primjerima: *(po) nabujaloi i lajavoi vodi, (voda se sprema da se sruči) na već nestale mlinove i kamenove, teški san čovjekov o vodi, nepokretna voda okeana*, vidimo koliko je leksema ‘voda’ ne samo „opće dobro u ljudskim rukama” (Mijić, Bartulović 2016: 129) nego i sami život. Iz navedenog citata može se jasno vidjeti omnipresnost vode u životu pojedinca, a pogotovo kako to doživljava i proživljava pripovjedačica i glavni lik romana *Most* koja sve pretače u *sliku*. Konceptualna slika i pojam “vode” jesu metafora života, predstavljena kroz slikarsko platno, shodno vokaciji pripovjedačice i glavnog lika:

„Veliko platno svim nijansama mirne površinske **vode** beskrajna, a onda u njemu mrežu rijeke; planinskih i ravničarskih, bujica, svih naplava. Veliko platno beskrajna.“ (Musabegović 1994: 11–12)

Boje na platnu jesu upravo boje *vode*:

“Okean: velik i inertan. A onda uhvatiti njegove brzace, naplavine, velike ravničarske rijeke i plae planinske. Mreža pokreta i puteva u nepokretnosti. U uvijek istom. Bujice i kamenje. Prepoznaju se pokretom i bojom. Hiljadu boja u jednoj istoj boji: plavo do zelene. Duga u plavom. Dubine i plićine. Ona pjeskovita, kamenita, muljevita, skliska, oporna. Divlja i tajanstvena dubina. Pitomi plićak se oko nogu plete. Mreža vode, svih **voda** što postoje i što se, ne gubeći se, u njega slivaju.” (Musabegović 1994: 16)

Da bi se na kraju u ušću slile u *Jezik*:

„Jedan jedini veliki jezik i sporazumijevanje tekućica i netekućica u Mreži.“ (Ibid.),

3 Isticanje u ovom citatu i svim sljedećim citatima je naše.

kao multimodalna i *krosmodalna* slika *života*, pa je metaforički, na kraju platno života iscrtano bojama *vode* što simboliziraju *jezik*, a *jezik* je ovdje metafora i *života*, čime se potvrđuje, opet konceptualna slika *vode koja kruži u prirodi*, odnosno njena omniprisutnost.

Zanimljivo je da smo u ekscerpiranoj građi pronašli samo jedan primjer u kojem vodena imenska leksema ‘voda’ ima negativno značenje:

„Tu su bile kožare, smrdjelo je i prljava voda tekla je u tankom curku preko stijena, u Neretvu. Vraćajući se s mosta, preko stijena, noseći na sebi velike šlaufe, uvijek u grupi, taj dio puta, ružan i opasan, trebalo je zaobići i rukama se držati za litice i mic po mic doći do pristojnije staze, a paziti dobro da ne dohvatiš smrdljivi curak i još smrdljiviju vlažnost. Zaustavljenog daha, i zatim, brzo zaboraviti na sve.“ (Musabegović 1994: 13–14)

Olfaktornim čulom ovdje se spoznaje svijet; smrad je sinestezijski vidljiv u *tankom curku*, načinu kako prljava voda teče, a onda još intenzivnije kroz sliku *smrdljivog curka*.

Na drugom kontrastivnom kraju je opozicija *miris vode* koji se personificira kroz miris roditelja:

„**Miris vode** hvata mi nosnice. Rezak je i hladan. To dvije glave iznad mene stoje, još dvije glave je voda valjala po svojoj volji. Dvije glave nasukane na mom krevetu.“ (Musabegović 1994: 36)

Miris koji znači život jeste miris roditelja, to je miris njihovog tijela koji pripovjedačica poistovjećuje s vodom. Preciznije, prisutna je konceptualna slika života kao brodoloma (*dvije glave nasukane na mom krevetu*), dok je krevet *obala – spas*.

LEKSIČKO-SEMANTIČKO POLJE VODENIH IMENSKIH LEKSEMA KOJE ZNAČE OBJEKTE I PREDMETE

Vodena imenska leksema – most

U okviru spomenutog leksičko-semantičkog polja odlučili smo se za analizu ekscerpiranog primjera *most*, koji predstavlja vodenu imensku leksemu objekta što je „namijenjen prelaženju ljudi ili vozila preko vode“ (Halilović, Palić, Šehović 2010: 672). Kriterij odabira u ovom slučaju jeste jaka pozicija teksta koju ova leksema zauzima kao naziv romana – *Most*. Ovo je *most* na *Neretvi*, *most* u *Mostaru* – *Stari*

most, iako nijednom to nije u romanu precizirano. *Most* može biti, i konkretno i simbolički, bilo koji *most*:

„Moj put **do mosta** je iznutra, odozdo. Od rijeke i vode, do lûka. Moj put **do mosta** nije ovaj kojim hodim. To je put **na most**. Izvanjski, tuđinski. To je majkin put **na most**. (...) Mamin i moj **most**. Sada idem njenim putem **do mosta**. To znači **preko mosta**, izvana, ali sjećanje **na taj most** iznutra, znači da idem i **prema mostu** i **na most**. Idem **ka mostu** i unutarnjom i vanskom linijom.“ (Musabegović 1994: 7–8)

Implicitno, to jeste *Stari most* u Mostaru, ali konceptualno *most* je prijelaz, to je slika odrastanja, prelaska iz jednog svijeta u drugi, iz jedne sfere razmišljanja u drugu; to je odnos dviju žena – kćerke i majke. Prijedlozi koji zajedno sa vodenom imenskom leksemom tvore prijedložno-padežni izraz preciziraju konceptualnu sliku mosta kao puta ka odrastanju i zrelosti. Prijedlozi mjesta ovdje su u funkciji izražavanja prostora (*do, na, prema, ka*), a prethodni citat potvrđuje i osnovnu ljudsku potrebu za lokalizacijom i autolokalizacijom (Pinter 2018). *Adlativnost*, odnosno *približavanje* mostu, ovdje je gotovo gradacijski izraženo repeticijom različitih prijedložno-padežnih konstrukcija (*do mosta, na most, prema mostu, ka mostu*). Posebno je markiran prijedlog *do*, koji i spisateljica izdvaja u grafostilističkom smislu: „Moj put *do* mosta nije ovaj kojim hodim“.

Kao što leksema ‘*most*’ otvara ovaj roman, i to naslovom, slika *skakača na mostu*, koji želi ponoviti *skok* oca, posljednja je slika u romanu:

„Amir se dugo jednog ljeta skanjivao. Htio je da ponovi skok svoga oca koji se u ratu, između dva vojnika oteo, u sred zime, u odijelu, i skočio sa **mosta**.“ (Musabegović 1994: 161)

Ne uspijeva to Amiru, ali pripovjedačica slikarica posljednjim potezom kista zaključuje metaforičku sliku mosta, a to je *ponavljanje*:

„Pa ja samo ovdje živim bez ostatka i taloga. Iz ovih skokova moje slikarstvo iskače.“ (Musabegović 1994: 161)

Vodena imenska leksema – tihanj

Aktuelni rječnici bosanskog jezika ne bilježe leksemu ‘*tihanj*’; u našoj kraćoj istraživačkoj anketi govornici bosanskog jezika različite dobi, spola, porijekla i obrazovanja nisu joj znali značenje, pa je s razlogom smatramo autorskim okazionalizmom. Za Bağića je (2012: 131) okazionalizam (on koristi termin *hapaks*) figura dikcije, poseban slučaj neologizma. Smatra da je to riječ „koja se u jeziku

pojavljuje samo jedanput, koja ne ulazi u općeuporabni rječnik i čije je značenje nesigurno, počesto teško dohvativo“ (Ibid.). Okazionalizam karakterizira govornikov stil ili autorski govor (Ibid.). Mišljenja smo da je ovaj okazionalizam *skovan* i upotrijebljen u romanu s namjerom da zadovolji jezičku binarnu opoziciju kojoj (ne)jezička stvarnost teži:

„Voda se prevrtala i koprcala pod njim kao uhvaćena riba što se bori za život. Odozgor vidi njene brzace, kovitlace i **tihanje**. **Tihanj**. Riječ melem. Ali ne u ovoj rijeci. On je najopasniji jer vuče u dno. Opasno, do nepovrata. Na brzacu se samo toku prepusti, valjaće te voda zajedno sa kamenjem, ali **tihanju** ne vjeruj. Bježi od njega. Neiskusni mu povjeruju i pribjegnu: zna to biti zlokobno. Jednom je sama to uradila kad je iz inata, bez grupe, zaplivala niz vodu. Još pamti snagu i bol u mišićima i samotnost u bezglasnoj vodi **tihanja**. To je slika, u plavetnilu vode, i brzaci, i rukavci, i mir, i tišina. Predasi su najdublji. Iz njih se teško povratiti. To. To treba zaustaviti. Tišinu, zastoj, **tihanj** u protoku. A u okeanu mrežu protoka. Sve u nijansama jedne boje. Boje vode.“ (Musabegović 1994: 14–15)

Tako je ‘tihanj’ nastao kao antonimski par leksemi ‘brzac’, a to je ‘mjesto na vodotoku gdje voda vrlo brzo teče’ (Halilović, Palić, Šehović 2010: 95). Stilistički markiran je i postupak u kojem spisateljica ne koristi očekivanu tvorbenu osnovu koja bi nosila leksičko značenje suprotno onom lekseme ‘brzac’, a to je leksema ‘spor’, nego koristi auditivnu pridjevsku leksemu ‘tih’, koju pronalazimo i u frazemu sa sastavnicom *voda: tiha voda brijege valja*. Dovodeći u vezu okazionalizam *tihanj* i frazem *tiha voda brijege valja*, potvrđujemo uspješnost okazionalizma i u fikciji, ali i falciji. *Tihanj* je mirno mjesto u rijeci – opasnost koju ne očekujemo

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ranije književne interpretacije potvrdile su da je *voda* motiv i tema romana *Most Jasmine Musabegović*. Ovaj rad u leksičkoj, semantičkoj i stilističkoj analizi vodenih leksema pokazuje na koji je način vodena leksika iskorištena u funkciji identitetskog uobličavanja likova, napose glavnog lika – pripovjedačice slikarice, ali i opisa svega onog što je pripovjedačica doživjela, proživjela i naslikala na *velikom platnu okeana*.

Ekscerpirana građa vodene leksike pokazuje ukupno 79 vodenih leksema koje su podijeljene u jedanaest leksičko-semantičkih polja. Detaljno su opisane tri vodene lekseme: ‘voda’, kao najobuhvatnija vodena imenska leksema, ujedno i najfrekventnija; leksema ‘most’ koja je i naslov romana i jaka pozicija teksta te okazionalizam ‘tihanj’ kojim spisateljica *upozorava* na neočekivano u konceptualnoj

slici života, ali i jezički uspješno ispunjava antonimski *vodeni* par *brzac : tihanj*. Najfrekventniji koncept koji se javlja kad je voda u pitanju jeste da je *voda život*, most je *put*, *prelazak* i *dolazak*, *tihanj* je *neočekivana opasnost*.

IZVORI

1. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
2. Musabegović, Jasmina (1994), *Most*, Bosanska knjiga, Sarajevo

LITERATURA

1. Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
2. Dragičević, Rajna (2010), *Leksikologija srpskog jezika*, Zavod za udžbenike, Beograd
3. Džafić, Šehzada (2021), "Topos vode u novijoj bosanskohercegovačkoj književnosti", *Društvene i humanističke studije*, 1(14), 13–34.
4. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
5. Halilović, Senahid, Ilijas Tanović, Amela Šehović (2010), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo
6. Mijić, Linda, Anita Bartulović (2016), "Frazemi sa sastavnicom iz semantičkoga polja 'voda' u klasičnim jezicima i hrvatskom jeziku", *Fluminensia*, 28, 123-141.
7. Pinter, Kornelija (2018), *Prostor u jeziku – semantičko polje vode u pjesništvu Delimira Rešickog*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
8. *Religoskop*, Edukativna platforma o doprinosu četiri monoteističke religije razvoju Bosne i Hercegovine, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo <https://religoskop.ba/>, posjećeno 28. 01. 2024.
9. Skender Libhard, Inja (2020), "O okazionalizmima – kako nastaju u njemačkome i kako ih se može prevoditi na hrvatski", *Rasprave*, 46, 339–372.
10. Šipka, Danko (1996), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Beograd

ABOUT LEXICON, STYLISTICS, AND SEMANTICS OF WATER IN THE NOVEL *MOST* BY JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

The main subject of this paper is the lexical-semantic classification of water-related lexicon in the novel *Most (Bridge)* by Jasmina Musabegović. We will explain the stylistic expressiveness of selected water-related lexemes, as well as the way the author constructs her identity and the identities of her characters through the conceptualization of the experience of water. The water lexics are analysed as dominant in relation to other types of words and classified into eleven lexical-semantic fields. Total of 79 water nouns have been registered. As expected, the most common water-related lexemes are 'voda' and 'most'. Three water nouns are described: *voda*, *most* and *tihanj*, and it is concluded that lexeme 'water' has an associative and symbolic role; lexeme 'most', as a strong position of the text, since it is also a title of the novel, represents *change*, a *path* and *growing up*. The nonce word *tihanj* has a specific cultural and linguistic meaning in the context of the novel.

Keywords: lexicon; stylistics; semantics; conceptualization; nonce word; *Most*; Jasmina Musabegović

Adresa autorice
Author's address

Elma Durmišević
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
elma.durmisevic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.213

UDK 811.133.1'255.4:82.03
82.03:81'255.4

Primljeno: 30. 09. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Ivan Radeljković, Lejla Osmanović

JASMINA MUSABEGOVIĆ I KNJIŽEVNO PREVOĐENJE SA FRANCUSKOG JEZIKA

Kao urednica u izdavačkoj kući „Svjetlost” iz Sarajeva, književna kritičarka i prevoditeljica s francuskog jezika, Jasmina Musabegović je zaslužna za širenje kulturnih vidika čitalačke publike osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog vijeka kako u Bosni i Hercegovini tako i na prostoru bivše Jugoslavije. Njena veza s francuskim jezikom i kulturom počinje boravkom u Parizu i istraživačkim radom o Rastku Petroviću, srpskom avangardnom piscu bliskom francuskim nadrealistima. Savremene francuske i općenito frankofone pisce i spisateljice, filozofe, teoretičare i teoretičarke, publika je imala priliku upoznati zahvaljujući njenom uredničkom senzibilitetu osobito kroz edicije „Raskršća“ i „Feniks“. U ovom aspektu njenog rada naročito se ističe jedna potpuna prožetost spisateljskih, prevodilačkih i izdavačkih praksi.

Ključne riječi: Jasmina Musabegović; književno prevođenje; književna kritika; francuski i frankofoni autori

Rijetko se desi da jedna osoba u sebi objedinjuje pisca, izdavača i prevodioca. Upravo takva je bila situacija Jasmine Musabegović, te se čini da je upravo to najznačajnija karakteristika njenog bavljenja književnim prevođenjem. Ovdje kažemo *bavljenja književnim prevođenjem*, a ne jednostavno *prevođenja*, jer njen angažman u ovom polju prevazilazi sam posao književnog prevođenja, te on podrazumijeva također i urednički rad i način promišljanja. Uređujući kolekcije koje je ona uvela – „Feniks“, „Cijeli svijet“ i „Raskršća“ – Musabegovićeva je čitalačkoj publici otkrivala nove kulturne i književne vidike, između ostalog i sa prevodima sa francuskog jezika.

Pored toga, Musabegovićeva se prevođenjem bavila i kao kritičarka, pišući prikaze novoobjavljenih prevoda u tadašnjoj Jugoslaviji. Takvi su bili članci o prevodu *Imena ruže (Il nome della rosa)* Umberta Eca (Musabegović 1985) i naučne knjige *Antropologija smrti (Anthropologie de la mort, 1975)* francuskog antropologa Louisa-Vincenta Thomasa¹ (Musabegović 1981). Ovaj posao joj je bio posve prirodan tim prije jer se i sama bavila književnim prevođenjem, te što se od ranije bavila književno-kritičkim i književno-historijskim istraživanjem. U tom istraživačkom radu se osobito ističe njena monografija o avangardnom srpskom piscu Rastku Petroviću, koji je bio blizak sa nadrealistima Philipom Soupaultom i Markom Ristićem, te je Musabegovićeva za njega tvrdila da „na izvjestan način predstavlja u srpskoj književnosti ono što je u francuskoj predstavljao Gijom Apoliner“, budući da su i jedan i drugi „sušta inkarnacija najautohtonijih stremljenja u umjetnosti, najavangardnijih“, te su, „utičući na razne -izme, ujedno ih prevazilazili“ (Musabegović 1976 : 68).

Ovakva jedinstvena, a opet višestruka i višedimenzionalna, te nadasve modernistička i avangardna perspektiva ne samo da odražava njenu predanost progresivnom kulturnom djelovanju u najširem smislu, a, opet na vrlo konkretne načine, već je i omogućila Musabegovićevoj veliki utjecaj na tada vrlo snažnoj izdavačkoj i prevodilačkoj sceni u Sarajevu.

Njen najveći uspjeh i ponos, u tom višestrukom kulturno-književnom i prevodilačko-izdavačkom domenu, bilo je otkriće Marguerite Duras na ovim prostorima.

Književnica, novinarka, scenaristica i rediteljica, autorica više od osamdeset djela, Marguerite Duras je jedno od centralnih imena francuskih književnih avangardi 1950-ih godina, ali i jedna od najznačajnijih francuskih spisateljica druge polovine dvadesetog vijeka, iako veliki komercijalni uspjeh postiže tek u 1980-im godinama romanom *Ljubavnik (L'Amant, 1984)*. Raznolikošću svog umjetničkog izričaja, Durasova izmiče klasifikacijama i pokušajima svođenja u okvire jedinstvene poetike. Stvaralački impuls ju je vodio ka istraživanju granica diskontinuirane naracije te eksperimentiranju u mogućnostima povezivanja filma i književnosti.

Prva faza njenog književnog opusa počinje romanima *Bestidnici (Les Impudents, 1943)* i *Mirni život (La vie tranquille, 1944)*, koji prolaze potpuno nezapaženo, da bi se onda *Branom na Pacifiku (Un barrage contre le Pacifique, 1950)* i *Gibraltarskim mornarom (Le Marin de Gibraltar, 1952)* afirmirala na književnoj sceni premda u okvirima još vrlo „tradicionalnog“ stilskog izraza. Iako će s *Branom* postići prvi značajniji uspjeh kod publike, za dlaku će joj izmaći ugledna književna nagrada

1 Ovu knjigu su s francuskog preveli Zoran Stojanović i Miodrag Radović.

Goncourt i kasnije će izjaviti da joj nije dodijeljena zbog njenog javno deklarisanog pripadništva Komunističkoj partiji, koju će, uostalom, vrlo brzo napustiti. Roman *Moderato cantabile* (1958) objavljen u izdavačkoj kući *Minuit*, koja je krajem pedesetih okupljala autore *novog romana*, označava prekretnicu u stilskom izrazu te su je kritičari svrstali u okvire poetskog izraza novoromansijera, iako se lično nikada neće eksplicitno izjasniti kao dio te struje. Romani *Zanesenost Lole V. Stein* (*Le Ravissement de Lol. V. Stein*, 1964) i *Vicekonzul* (*Le Vice-consul*, 1965), pozorišni komadi *Skver* (*Le Square*) i *Muzika* (*La Musica*, 1965) te kino-roman nastao na osnovu istoimenog filma *Hirošima, ljubavi moja* (*Hiroshima mon amour*, 1959) čine najznačajniji dio druge faze koja traje do početka sedamdesetih godina kada se Durasova cijelu deceniju okreće radu na filmu i filmskim scenarijima: *India song* (1973), *Žena s Ganga* (*La femme du Gange*, 1973), *Njeno venecijansko ime u pustoj Kalkuti* (*Son nom de Venise dans Calcutta désert*, 1976), *Kamion* (*Le Camion*, 1977). Punu afirmaciju i svjetsku slavu doživljava u trećoj fazi koju pratimo od *Ljubavnika* (1984), preko *Boli* (*La Douleur*, 1985), dijelom fikcionaliziranog dnevničkog zapisa o iskustvu deportacije njenog prvog muža u Drugom svjetskom ratu, *Stvarnog života* (*La Vie materielle*, 1987) i *Emily L.* (1987) do *Ljubavnikovog „nastavka“*, odnosno rekreirane priče *Ljubavnik iz sjeverne Kine* (*L'Amant de la Chine du Nord*, 1991).

Već prvi roman sadržava bit tematske potke i inspiraciju cjelokupnog književnog opusa Marguerite Duras – njen vlastiti život. Autobiografskom materijalu i ljubavi kao centralnoj temi svih njenih romana će se do kraja karijere opsesivno vraćati i modularati ih kroz svoje autofikcije. Ovu će joj repetitivnost spočitavati onaj dio čitalačke i kritičke publike koji u njenim romanima vidi nedostatak stila i originalnosti. Međutim, autobiografski pakt² (Lejeune 1975) Durasova dosljedno iznevjerava ostajući vjerna samo dvosmislenosti koju postiže različitim doziranjem autobiografskog, fikcionalnog i autoreferencijalnog. Njen je uspjeh iznenađujući utoliko više što nije podilazila ukusima publike koja se vremenom očito prestala „bojati Marguerite Duras“ (Calle-Gruber 1986: 104).

Rođena i odrasla u francuskoj koloniji Konšinšini (današnji Vijetnam), u kulturnom i civilizacijskom okviru različitom od francuskog, s drugačijim viđenjem tabuiziranih tema, vješto će se poigravati s voajerstvom publike katkada sugestivnim, a katkada otvoreno sablažnjujućim prikazima ostajući uvijek dosljedna svom viđenju ljubavi koja nikada nije ostvarena, nego uvijek samo u nastajanju. Ljubav u njenim romanima nije svedena samo na ljubav prema drugom biću, ljubavniku, majci, bratu,

2 Prema definiciji Philippea Lejeuna, autobiografski pakt podrazumijeva da je autor stvarna ličnost, da je ujedno i pripovjedač i glavni lik te da pripovijeda o istinitom životnom iskustvu.

nego prema samoj sebi, pisanju, ali ona emociju ne opisuje, tek sugerše njeno postojanje. Nakon trauma Drugog svjetskog rata kada su u francuskoj književnosti mahom dominirale političke, moralne i egzistencijalne teme, publika je bila prijemčiva za jedno drugačije problematiziranje teme ljubavi koja je kod Durasove neraskidivo vezana za smrt. Njene su priče uvijek date iz ženske perspektive, ali su junakinje daleko od samosvjesnih, aktivnih žena. Ingrid Šafranek ih definiše kao „žene u tranziciji“ (Marušić 2014), one koje su u procjepu/na prekretnici između oslobađanja od stega patrijarhata i na pragu vlastite afirmacije. Ipak, one posjeduju izvjesnu snagu i istinski streme spoznaji i ostvarenju vlastitog bića.

Jasmini Musabegović je Durasova mogla biti bliska i po zajedničkoj tematskoj i stilskoj niti koju u stvaralačkom smislu s njom dijeli. Kao autorica romana *Snopis* (1980), *Skretnice* (1986), *Most* (1994) i *Žene. Glasovi* (2005), Jasmina Musabegović u fokus također stavlja žensko iskustvo i propituje granice ostvarenja ženskog bića u okvirima koje je zacrtao patrijarhat. I ta je nit mogla Musabegovićevoj biti vodilja u pomnijem praćenju rada ove autorice čiji je stvaralački potencijal na vrijeme prepoznala. Zahvaljujući uredničkoj strategiji Jasmine Musabegović, nepunu godinu nakon pojavljivanja i osvajanja prestižne Goncourtove nagrade, roman *Ljubavnik* (1984), kojim je Durasova nakon tridesetogodišnjeg prisustva na francuskoj književnoj sceni osvojila širu čitalačku publiku i postigla vrtočlav knjižarski uspjeh i našim je čitaocima bio dostupan u prevodu Muhameda Nezirovića. Ovaj je roman u bivšoj Jugoslaviji postigao veliki uspjeh i popularnost, te je u velikoj mjeri etablirao književnu reputaciju Durasove na ovim prostorima. Uslijediće prevodi još dviju knjiga ove autorice u izdanju „Svjetlosti“: fikcionaliziranog dnevničkog zapisa *Bol* (1986), koji će prevesti Musabegović lično, te „knjige čitanja“, odnosno serije razgovora sa Jérômom Beaujourom naslovljene *Stvarni život* (1987) u prevodu Nade Bojić. Izbor ovih dviju knjiga ukazuje da je Jasmina Musabegović pomno pratila rad Durasove i da interes za nju nije jenjavao. Štaviše, po tematici koju tretiraju, ove knjige ispovijedne proze omogućile su, s jedne strane uvid u biografski sadržaj koji u autofikciji nije tako otvoreno eksploitan, a s druge, detaljnije upoznavanje same ličnosti Marguerite Duras te bolje razumijevanje neuralgičnih čvorišta njenog stvaralačkog rada.

Stvarni život je izrazito heterogena zbirka snimljenih i za potrebe štampanja doradenih kazivanja, povremeno gotovo mazohistički intoniranih o iskustvima koja su oblikovala njen habitus (vrlo destruktivna ponašanja, alkoholne krize sa zamalo tragičnim posljedicama, toksična i vrlo nasilna ljubavna veza), ali je istovremeno i emotivno kazivanje o iskustvu pisanja i susretima odredbenim za kreiranje pojedinih

likova, o pozorištu, domu, prijateljima... Tekst otkriva Durasovu kao ženu, kćerku, spisateljicu, ono što „misli[m] ponekad, izvjesnih dana, o izvjesnim stvarima“ (Diras 1988: 7). Odlučivši da objavi prevod upravo ove knjige, Jasmina Musabegović je našoj publici omogućila bolje upoznavanje pokretačkih sila stvaranja Marguerite Duras.

Bol je, pak, svjedočanstvo o kolektivnoj historiji ispričovijedano kroz ličnu traumu za vrijeme Drugog svjetskog rata. Robert Antelme, prvi suprug Marguerite Duras, i sam pisac, uhapšen je kao pripadnik Pokreta otpora i odveden u logor. U iščekivanju njegovog povratka, Durasova pripovijeda o prkosu i borbi u vremenu u kojem je ljudsko biće svedeno na dehumanizirani „oblik“. „Ovakva literatura“, kako u pogovoru kaže Jasmina Musabegović, „nastaje iz želje da se konačno umjetničkom riječju, a ne samo istinom, dohvate i *žive rane* i istorije i privatnog življenja“ (Diras 1986: 185). U pripovijestima koje prate traumatično ratno iskustvo, Duras neće oklijevati da pokaže i vlastito posrtanje pred moralnim dilemama pripovjedajući o zbližavanju s kolaboracionistom francuskog imena za kojeg će naknadno doznati da je Nijemac. Još jednom Durasova ostaje dosljedna temperamentu buntovnice i pokazuje da ne uzmiče pred društveno neprihvatljivim. O *živim ranama*, odnosno o preživjelim strahotama koncentracionog logora, govori i knjiga Roberta Antelmea *Ljudska vrsta* (*Espèce humaine*, 1947) koju će „Svjetlost“ objaviti 2006. godine u prevodu Kreho Vesne i Fahrudina i ukazuje na potrebu Jasmine Musabegović da, nakon iskustva rata u Bosni i Hercegovini, uredničkim radom doprinese boljem razumijevanju trauma iz prošlosti. Rat je tema još dviju knjiga sa primarno egzistencijalističkom potkom – romana *Tuđa krv* (*Le Sang des autres*, 1945) Simone de Beauvoir u prevodu Nikole Kovača i Vesne Kreho objavljen 1989. godine, koji tretira ključne egzistencijalističke teme poput slobode, odnosa s *Drugim* te intelektualnog angažmana i Sartreovih *Bilješki o ludoriji rata* (*Carnets de la drôle de guerre*, 1983), prevedenih 1989. godine, svjedočanstva o mobilizaciji i zatočeništvu u radnom logoru u Trijeru te Sartreovom otkrivanju kolektiviteta i buđenju političke svijesti. *Bilješke* su važan izvor informacija o začecima Sartreovih filozofskih koncepata koji će kasnije biti dosljedno izvedeni u *Biću i ništavilu* (*L'Être et le Néant*, 1943). Doda li se ovom nizu nekoliko važnih tekstova strukturalističke i poststrukturalističke teorije (i prakse): *Prelaženje znakova* (*La traversée des signes*, 1975) Julije Kristeve, Derridina *Istina o slikarstvu* (*La Vérité en peinture*, 1978), intervju s Claude-Lévi Straussom objavljen pod nazivom *Izbliza i izdaleka* (*De près et de loin*, 1988) te antologija o francuskoj novoj kritici naslovljena *Novim putevima francuske kritike* (1981) koju je priredio i tekstove preveo Dejan Đuričković, vidljivo

je da je Jasmina Musabegović kao urednica dosljedno pratila dešavanja na svjetskoj, a posebno francuskoj kulturnoj sceni, smjenu filozofskih i teorijskih paradigmi i njihovo prelamanje na društvenu zbilju te s njima upoznavala kako akademsku zajednicu na našim prostorima, tako i amatersku publiku željnu da ide ukorak s kulturnom i intelektualnom historijom Francuske.

U uredničkom pozivu Jasmine Musabegović još će dvije teme zauzeti važno mjesto: preispitivanje položaja žene i borba protiv diskriminacije. Izuzetno važna antropološka rasprava Elisabeth Badinter *Jedno je drugo (L'Un est l'autre, 1986)*, objavljena 1988. godine u prevodu Gojka Vrtunića, jedna je od temeljnih knjiga francuskog feminizma koja razmatra evoluciju odnosa između muškaraca i žena kroz historiju, pitanje moći i podjele vlasti te ukazuje na suštinsku komplementarnost spolova. Idejno bliska teorijama Simone de Beauvoir iznesenim u *Drugom spolu (Le Deuxième sexe, 1949)*, Elisabeth Badinter će doprinos emancipaciji žena dati kroz poziv na mišljenje vlastite slobode. O interesu Jasmine Musabegović za mjesto žene u društvu i njenu ulogu govori i zbornik nastao u saradnji sa Institutom za istoriju: *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine: sjećanja učesnika*³ objavljen 1977. godine. Ovaj, za našu historiju važan zbornik, koji je uredila Jasmina Musabegović, iako nema direktne veze s prevođenjem s francuskog jezika, treba u ovom kontekstu biti spomenut, jer svjedoči o nastojanju Musabegovićeve da se čuju *ženski glasovi*.

Urednički će posao Jasmina Musabegović privesti kraju objavljivanjem romana koji se bave ukazivanjem na oblike diskriminatorskih praksi, kao što je *Rasizam objašnjen mojoj kćerci (Le Racisme expliqué à ma fille, 1999)* i identitetskih nedoumica poput *Vrta u Badalpuru (Le Jardin de Badalpour, 2000)* francuske autorice tursko-indijskog porijekla Kenizé Mourad.

Prevodilačkom poslu se Musabegovićeve vratila još jednom sa pomenutom knjigom poznatog marokanskog frankofonog pisca Tahara Ben Jellouna *Rasizam objašnjen mojoj kćerci (Le Racisme expliqué à ma fille, 1999)*. Ova poučna knjiga za djecu, koja je imala veliki odjek u Francuskoj i drugdje, predstavljala je književni događaj u Evropi (Ben Jelloun 1998). Naime, Jelloun je odlučio da napiše ovakvu knjigu za djecu nakon cijelog niza razgovora i zapitkivanja njegove kćerke i njenih školskih drugara o toj temi, o kojoj se, očigledno sa djecom nije govorilo dovoljno u Francuskoj. Pored toga, ne počinje svaka knjiga za djecu tako konkretno kao ova: „Reci, tata, šta je to rasizam?“ (Ben Jelloun 1999: 9).

3 Jasmina Musabegović (ur.), *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine: sjećanja učesnika* [rukopis pripremio Institut za istoriju], Svjetlost, Sarajevo, Budućnost, Novi Sad, 1977.

Prevod ovog djela je dosta gladak, naizgled jednostavan i konkretan, što je i bila Ben Jellounova namjera, budući da je, kako sam kaže, nakon razgovora sa kćerkom sačinio tekst, koji su poslije zajedno iščitavali, te koji je nakon toga u potpunosti prepravio poslije dodatnog razgovora sa njene dvije drugarice (Uvod, str. 7). Rezultat je jednostavan i konkretan izraz koji se ne libi stvari nazvati njihovim pravim imenom, a koji je opet prilagođen djeci, između ostalog i jer objašnjava cijeli niz pojmova vezanih uz problem rasizma.

Čini se, dakle, kako najzanimljiviji aspekti ovog prevoda nisu toliko u pojedinim prevodilačkim izazovima, ili rečenicama i izrazima koje bi bilo manje ili više teško ili izazovno prevesti (iako ima i takvih situacija), već radije u načinu na koji je takav izraz prilagođen datom izdavačkom, kulturnom, jezičkom i obrazovnom kontekstu; te napokon u samom izboru ovog djela i pisca, izboru urednice/prevoditeljice, koje su u ovom slučaju bile ista osoba.

U tekstu prevoda, kada se uporedi sa izvornim tekstom, primjećuje se vrlo diskretna varijacija u tonu: u francuskom izvorniku, jezik je ogoljen do komunikacijskog stila svojstvenog razgovoru, pogotovu objašnjenjima brižnog roditelja na radoznale upite njegovog djeteta; s druge strane, u prevodu, koji uglavnom ipak vjerno slijedi izvornik, primjećuje se mjestimice sklonost riječima i izrazima koji malo više teže književnom izrazu. Umjesto dječije prostog glagola *reći* (fr. *dire*), lik djevojčice koristi pomalo arhaičan glagol: „Kada veliš [...]“ (str. 9). Čemu ovakvi književni markeri, pogotovo u datom kontekstu ovoga izdanja u školskoj ediciji *Mladi dani*, ako to nije upravo namjera da se djeca, kojoj su ove knjige namijenjene, uče književnom jeziku, u isto vrijeme dok ih se informira o opasnostima rasizma?

No, ovaj prevod, pored ovakvog adaptiranja, poseže također vrlo vješto i za ekvivalencijom, odmičući se opravdano od doslovnog prevođenja pojedinih riječi iz izvornika. Na stranicama 29-30, riječ je o rasističkim pogrdnim nazivima za drugog i drugačijeg. Umjesto francuskih rasističkih izraza *raton* (doslovno: štakor, pogrdno *Alžirac*), i *youpin* (pogrdno, *Jevrej*), Musabegovićeva je promućurno uvela izvorne bosanske narodske uvrede: *pogančer* i *ćifutica*. Čini se da ovakav prosede naglašava važnost didaktičkog karaktera ovog djela, jer se dotiče autohtonih pejorativnih izraza i fenomena nepovjerenja i mržnje, pa i rasizma. Jer, kako podsjeća Ben Jelloun (1999: 41): „Rasizam postoji gdje god ima i ljudi. Ne postoji nijedna zemlja koja bi mogla reći da u njoj nema rasizma“.

On, naime, insistira na tome da je jedini način da se zaista suprotstavimo rasizmu zapravo krenuti od sebe, i nipošto ne dopustiti sebi da postanemo nepravedni, čak i kada su nam učinjene velike nepravde:

„Činjenica da si podnosio nepravdu ne znači da te to čini pravednim. Isti je slučaj sa rasizmom. Čovjek koji je bio žrtva rasizma može neki put podleći rasističkim iskušenjima.“ (Ben Jelloun 1999: 34)

No, nepravde i zločini moraju se pamtit, jer je to jedini način da učinimo sve što možemo kako se takve stvari ne bi nikada ponovile. U tom smislu Ben Jelloun objašnjava svojoj kćerci stvari koje baš i nije uvijek lako objasniti djeci, kao što je genocid, te joj tim povodom objašnjava genocid nad Jermenima 1915. godine, pogrome protiv Jevreja, nacistički genocid, te se u tom kontekstu također spominju i „masakr bosanskih Muslimana“ i genocid u Ruandi. Ben Jelloun ne oklijeva ni da vidi zločine kolonijalizma i ratova za nezavisnost, pa i ratne zločine iz Alžirskog rata. U vezi s tim on citira i alžirsko-tuniskog pjesnika Jeana Amroucha, a ovaj prevod njegovih stihova iz pera Jasmine Musabegović, bio bi nažalost, po našim saznanjima, jedini na bosanskom, srpskom, hrvatskom i crnogorskom jeziku:

„Iz ljudskog roda Alžirci su
protjerani
siročad i zatvorenici
u njemu
sa sadašnjošću bez sjećanja i budućnosti.“ (Ben Jelloun 1999: 40)

Sve u svemu, vrlo zanimljivim se čini izbor ovog pisca i naslova, iz nekoliko razloga. Tahar Ben Jelloun, među najznačajnijim je frankofonim (i ne samo) piscima iz Maroka, poznat u cijelom svijetu (pogotovo u Francuskoj), te je u kontekstu frankofone književnosti prevođen i objavljen na govornom području bosanskog, hrvatskog, srpskog i crnogorskog jezika, osobito njegovi romani, uglavnom u Zagrebu i Beogradu.⁴ Ipak, ovaj naslov je objavljen prvo u Sarajevu, u nesretnom kontekstu poraća, i to po svoj prilici upravo zbog tog konteksta, jer: nije li borba protiv rasizma, na razne načine prevashodno slična borbi protiv nacionalizma i šovinizma? Štaviše, nemaju li te dvije borbe apsolutno isti cilj: izgradnju harmoničnog i slobodnog *multikulturalnog* društva? Ove teme su još važnije kada se uzme u obzir da se one obraćaju djeci kao *budućim naraštajima*, i da je ova knjiga u ovoj ediciji osmišljena da bude ponuđena kao neka vrsta dodatne školske lektire, iako se ona u školama, nažalost, ne čita i ne proučava, koliko je nama poznato. Ogromna je šteta što takva vizija nažalost, kako stvari stoje, i ne odgovara raznim „odlučivačima“ i kreatorima

4 Romani *Dijete od pijeska*, *O mojoj majci*, *Sveta noć* i druga izdanja.

obrazovnih (i drugih) politika, etno-elitama čiji su ciljevi zapravo posve suprotni humanističko-prosvjetiteljskoj orijentaciji Jasmine Musabegović i Tahara Ben Jellouna.

Iz ovog je kratkog uvida u prevodilački i urednički rad Jasmine Musabegović jasno da je odigrala vrlo značajnu ulogu u upoznavanju naše čitalačke publike sa aktuelnim dešavanjima na francuskoj i frankofonoj književnoj i kulturnoj sceni osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog vijeka, da je doprinijela bržem protoku ideja te snažnijem približavanju kulturnim tokovima francuskog govornog područja. Samostalno je prevela dvije knjige, a prema dostupnim izvorima, kao urednica je zaslužna za prevod najmanje petnaestak djela s francuskog jezika čije naslove navodimo u hronološkoj listi ispod.

Pod uredničkim nadzorom Jasmine Musabegović objavljeni su sljedeći prevodi:

1. Kristeva, Julija, *Prelaženje znakova*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Raskršća, 1979, preveo Asaf Džanić;
2. Đuričković, Dejan, *Novim putevima francuske kritike*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Raskršća, 1981, izbor, prijevod i predgovor Dejan Đuričković;
3. Duras, Marguerite, *Ljubavnik*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Feniks, 1985, preveo Muhamed Nezirović;
4. Diras, Margerit, *Bol*, Svjetlost, Sarajevo, 1986, prevela Jasmina Musabegović;
5. Diras, Margerit, *Stvarni život*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Feniks, 1987, prevela Nada Bojić;
6. Jursenar, Margerit, *Anna, soror*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Feniks, 1987, prevela Jovana Barić-Jeremić;
7. Badenter, Elizabet, *Jedno je drugo*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Raskršća, 1988, preveo Gojko Vrtunić;
8. Derrida, Jacques, *Istina u slikarstvu*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Raskršća, 1988, preveli Spasoje Ćuzulan i Mirjana Dizdarević;
9. Beauvoir, Simone de, *Tuđa krv*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka TV serije, 1989, preveli Nikola Kovač i Vesna Kreho;
10. Sartr, Žan Pol, *Bilješke o ludoriji rata*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Raskršća, 1989, prevela Eleonora Prohić;
11. Levi Stros, Klod, Eribon, Didije, *Izbliza i izdaleka*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Raskršća, 1989, prevela Nada Bojić;
12. Ben Jelloun, Tahar, *Rasizam objašnjen mojoj kćerci*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Mladi dani, 1999, prevela Jasmina Musabegović;

13. Mourad, Kenizé, *Vrt u Badalpuru*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Feniks, 2001, preveo Nihad Hasanović;
14. Antelme, Robert, *Ljudska vrsta*, Svjetlost, Sarajevo, Biblioteka Feniks, 2006, preveli Vesna i Fahrudin Kreho.

LITERATURA:

1. Ben Jelloun, Tahar (1998), *Le racisme expliqué à ma fille*, Seuil, Pariz
2. Ben Jelloun, Tahar (1999), *Rasizam objašnjen mojoj kćerci*, s francuskog prevela Jasmina Musabegović, Svjetlost, Sarajevo
3. Calle-Gruber, Mireille (1986), "Pourquoi n'a-t-on plus peur de Marguerite Duras?", *Littérature*, br. 6, 104-119.
4. Lejeune, Philippe (1975), *Le pacte autobiographique*, Seuil, Pariz
5. Marušić, Antonela (2014), "Ingrid Šafranek: Likovi Marguerite Duras su 'žene u tranziciji'", *Vox feminae*; dostupno na <https://voxfeminae.net/kultura/ingrid-safranek-likovi-marguerite-duras-su-zene-u-tranziciji/>; pristupljeno 18. 09. 2023.
6. Musabegović, Jasmina (1976), *Rastko Petrović i njegovo djelo*, Slovo ljubve, Beograd
7. Musabegović, Jasmina (ur.), (1977) *Žene Bosne i Hercegovine u narodno-oslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine: sjećanja učesnika* [rukopis pripremio Institut za istoriju], Svjetlost - Budućnost, Sarajevo - Novi Sad,
8. Musabegović, Jasmina (1981), "Osvjetljavanje tabua smrti, L. V. Toma: *Antropologija smrti*", *Život: mjesečni časopis za književnost i kulturu*, god. 30, knj. 59, br. 2, 246.
9. Musabegović, Jasmina (1985), "Politički roman: Zatvorenost sistema - otvorenost djela (Umberto Eco: *Ime Ruže*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1984,- prevodilac Morana Čale)", *Život: mjesečni časopis za književnost i kulturu*, god. 34, knj. 67, br. 5-6, 534-536.

JASMINA MUSABEGOVIĆ AND LITERARY TRANSLATION FROM THE FRENCH LANGUAGE

Summary:

As an editor at the Sarajevo based publishing house Svjetlost, literary critic and translator from the French language, Jasmina Musabegović has been credited with expanding the cultural horizons of the reading public in the eighties and nineties of the twentieth century, both in Bosnia and Herzegovina and former Yugoslavia alike. Her connection with the French language and culture began with her stay in Paris and her research work on Rastko Petrović, a Serbian avant-garde writer close to the French surrealists. Thanks to her editorial sensibility, the public was introduced to contemporary French and generally francophone writers, philosophers, theorists, especially through the “Raskršća” and “Feniks” editions. This aspect of her work is characterised by a complete intertligement of her activities as writer, translator and publisher.

Keywords: Jasmina Musabegović; literary translation; literary criticism; French and Francophone authors

JASMINA MUSABEGOVIĆ ET TRADUCTION LITTÉRAIRE DE LA LANGUE FRANÇAISE

Résumé:

En tant qu'éditrice à la maison d'édition Svjetlost, basée à Sarajevo, écrivaine, critique littéraire et traductrice de langue française, Jasmina Musabegović a élargi les horizons culturels du public de lecture dans les années 80 et 90 du XXe siècle, tant en Bosnie-Herzégovine qu'en l'ex-Yougoslavie. Son lien avec la langue et la culture française commence avec son séjour à Paris et ses travaux de recherche sur Rastko Petrović, écrivain d'avant-garde serbe proche des surréalistes français. Grâce à sa sensibilité éditoriale, le public a pu découvrir des écrivains, philosophes, théoriciens français contemporains et généralement francophones, notamment à travers les éditions «Raskršća» et «Feniks». Cet aspect de son travail se caractérise par une imbrication complète de ses activités d'écrivain, de traductrice et d'éditrice.

Mots-clés: Jasmina Musabegović; traduction littéraire; critique littéraire; auteurs français et francophones

Adresa autora
Authors' address

Ivan Radeljković
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ivan.radeljkovic@ff.unsa.ba

Lejla Osmanović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
lejla.osmanovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.299

UDK 821.163.4(497.6).09-93-1 Musabegović J.

Primljeno: 05. 01. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Nirha Efendić

ANTOLOGIJA JASMIŃE MUSABEGOVIĆ U OKVIRIMA HISTORIJATA BILJEŽENJA I MOTIVSKOG REGISTRA BOŠNJAČKE USPAVANKE

Bosanskohercegovačka i bošnjačka književnica Jasmina Musabegović (1941-2023) kulturnoj javnosti Bosne i Hercegovine poznata je po romanima, esejima i prevodima sa francuskog jezika. Manje je, međutim, poznato da se kulturnom pregalaštvu Musabegovićeve pripisuje i jedno omanje izdanje antologijske zbirke uspavanki na bosanskom jeziku. Spomenuta zbirka objavljena je u izdanju BZK „Preporod“ 1997. godine u Sarajevu, u uredničkoj radionici historičara književnosti i folkloriste Muniba Maglajlića. U ovome radu bit će predstavljena spomenuta zbirka književnice Jasmine Musabegović kroz tematske analize odabranih pjesama na književno-poetičkoj ravni, a potom će se zaći u širi kontekst dosadašnjeg ukupnog rada na sakupljanju narodnih uspavanki kod Bošnjaka. Također, najučestalije teme i motivi sagledat će se u okviru cjelokupnog korpusa koji se odnosi na tu građu. Ovakvim pristupom nastojali smo skrenuti pažnju na kulturni doprinos Musabegovićeve koji se, osim u književnom stvaralaštvu, odrazio i u radu na prikupljanju narodnih umotvorina.

Ključne riječi: Jasmina Musabegović; uspavanka; narodno stvaralaštvo; lirska pjesma

SAKUPLJAČI BOŠNJAČKE USMENE USPAVANKE

Prema dosadašnjim saznanjima prve uspavanke unutar bošnjačkog usmeno-književnog korpusa zabilježio je Omer ef. Humo iz Konjica u drugoj polovini 19. stoljeća svoje terenske zabilješke objavio je u knjizi *Suhla al-wusūl* 1875. Bila je to prva štampana alhamijado knjiga u Bosni i Hercegovini (Huković 1997). Pjesme koje je u spomenutoj knjizi Humo objavio imale su funkciju uspavanki, iako je riječ o ilahijama, odnosno pjesmama koje su napisane u slavu Stvoritelja.¹

Nakon Omera Hume, folkloristički rad na tlu Bosne i Hercegovine provodili su češki muzikolog i likovni umjetnik Ludvík Kuba, te hrvatski učitelj Antun Hangi. Hangi i Kuba donijeli su nove zapise bošnjačkih uspavanki, a Kuba je prvi zabilježio i melodije svojstvene ovoj lirskoj vrsti. Kuba je u svojoj zbirci (1984) od preko hiljadu uglavnom lirskih pjesama, koju je skupljao za Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine 1893, donio 13 uspavanki.² Značaj Kubina rada ponajviše se ogleda u poznavanju nota i bilježnju napjeva, na terenu, dok bi zapisivao i sami tekst pjesme. Antun Hangi je u poznatom etnografskom štivu *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* objavio narodnu uspavanku, koja je, po svemu sudeći, potekla sa prostora srednje Bosne ili iz Krajine, gdje je ovaj prosvjetar radio i tokom niza godina bilježio usmenoknjiževne tvorevine te sabirao građu za svoju knjigu (1990).

Nekoliko uspavanki prikupljenih na sjeveru Bosne našle su se u obimnoj rukopisnoj zbirci Smajila O. Bradarića, vjeroučitelja iz Dervente, koji je tridesetih i četrdesetih godina proteklog stoljeća prikupio više od hiljadu lirskih pjesama sa područja sjeverozapadne Bosne. Bradarićeva zbirka objavljena je tek 2018. u suizdanju Zemaljskog muzeja BiH i Slavističkog komiteta u Sarajevu, a njen sadržaj raspoređen je u 5 svezaka. Originalan rukopis ove zbirke čuva se u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, gdje je pohranjena i kopija zbirke Muharema Kurtagića u 6 svezaka, nastala u istom razdoblju, a čije tri sveske sadrže velik broj lirskih pjesama među kojima su i vrijedni primjerci uspavanki (sv. I, V i VI). Pjesme su uglavnom bilježene od krajiških žena – Kurtagićeve nane i njezinih poznanica. Originalan rukopis otkupila je Matica hrvatska sredinom dvadesetog stoljeća od Muharema Kurtagića lično.

Izrazitije usredsređenje na bošnjačku uspavanku načinio je u ranim godinama svoga folklorističkog bavljenja književnik Alija Nametak, koji je tridesetih godina

1 *Ilahija* – u muslimanskoj tradiciji pjesma spjevana u slavu i čast Stvoritelja.

2 Spomenute pjesme nalaze se pod sljedećim rednim brojevima u Kubinoj zbirci: 472, 587, 600, 770, 798, 806 (2), 821, 822, 823, 909, 1052, 1061.

20. stoljeća objavio u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* prilog „Mostarske muslimanke uspavanke”, tj. jedanaest pjesama sa kratkim uvodom (Nametak 1932). Dionicu uspavanki Nametak je uvećao pripremajući zbirku *Od bešike do motike*, u kojoj se već naslovom ovoj vrsti pjesama daje ishodišnji značaj. Većina Nametkovih uspavanki potječe iz Hercegovine i zabilježene su uglavnom u njegovom rodnom Mostaru te u Hlivnu i Duvnu. Nakon svake uspavanke doneseno je i ime pjevačice, a ponekad i naziv lokaliteta gdje su zabilježene (Nametak 1970). Uz saradnju ondašnjih kustosica Zemaljskog muzeja BiH na Odjeljenju za etnologiju Ljube Simić i Miroslave Fulanović-Šošić, Cvjetko Rihtman je 1974. godine objavio 316 uspavanki u zbirci pod naslovom *Dječije pjesme* sa različitih područja Bosne i Hercegovine, bilježeći uz notni zapis mjesto i izvor pjesme (Rihtman 1973).

Doprinos vrijedan pažnje u bilježenju uspavanki na prostoru Bosne i Hercegovine predstavlja i etnomuzikološki rad Vlade Miloševića, vezan uglavnom za područja sjeverozapadne Bosne. U jednoj od svojih četiriju knjiga pod zajedničkim naslovom *Bosanske narodne pjesme* (1964) Milošević donosi čak 550 različitih pjesama, a među njima 17 uspavanki, uz koje su priloženi i notni zapisi njihovih napjeva.³

Prve leksikografske i književnoteorijske obrade uspavanke kao lirске vrste na štokavskom jezičkom području objavljene su 1984. godine. U leksikonu *Narodna književnost* prilog o uspavanci načinila je Nada Milošević-Đorđević (Pešić, Milošević-Đorđević 1984). U teorijskom smislu potpuniji leksikografski osvrt o ovoj vrsti pjesme donesen je u *Rečniku književnih termina*, u odrednici *Uspavanka*, koju potpisuje Hatidža Krnjević. Ovdje je uspavanka opisana između ostalog kao: „Drevna pesma lirskog karaktera poznata u svetskoj usmenoj (→ obredne pesme) i pisanoj književnosti... Uspavanka je sačuvala arhaično verovanje u moć magije reči. Namijenjena detetu, ona sadrži želje za zdravlje i srećnu budućnost, prožete verom u blagotvorno i samostalno dejstvo reči. Poetsku snagu uspavanke čine liriska neposrednost i toplina i slikovitost izraza“ (Krnjević 1984: 907).

Kada je riječ o bosanskohercegovačkom prostoru, uspavanku je kao vrstu lirске pjesme u usmenoj književnosti na sažet način obuhvatio Munib Maglajlić u jednom presjeku kroz bosanskohercegovačku liriku (1992).

Konačno, književnica Jasmina Musabegović, kojoj je ovaj rad i posvećen, priredila je i 1997. godine objavila prvu antologiju ove vrste bošnjačkih pjesama, pod naslovom *Bošnjačke uspavanke*, u kojoj su – nakon kraćeg uvodnog ogleđa *Zašto uspa-*

3 Uspavanke su objavljene u IV. Knjizi Miloševićevih *Bosanskih narodnih pjesama* i to pod sljedećim rednim brojevima: 32 (111), 33 (113), 34 (188), 35 (166), 36 (10), 37 (5), 38 (93), 39 (481), 40 (114), 41 (518), 42 (42), 43 (297), 44 (296), 45 (388), 46 (223), 47 (389) i 48 (24).

vanke? – donesene dvadeset i dvije pjesme. Uz svaku uspavanku dat je i notni zapis napjeva te podatak o mjestu gdje je koja od uvrštenih pjesama zabilježena. Objavlivanje antologije pratilo je izdavanje audio-kasete na kojoj su uspavanke uvrštene u izbor pjevale Lejla Jusić i Alma Aletić, tada studentice Muzičke akademije u Sarajevu. Iz napomene u knjizi razaznaje se da je odabir uspavanki izvršen uglavnom iz knjige Cvjetka Rihtmana, inače najobimnije zbirke bosanskohercegovačkih uspavanki općenito.

Jedan od iznimnih prinosa proučavanju uspavanke na bosanskohercegovačkom prostoru dala je Jasmina Talam (2005), ponudivši podjelu ovih pjesama u tri skupine: (1) uspavanke čiji je sadržaj i način izlaganja veoma sličan, (2) uspavanke čiji su tekst majke improvizirale na već postojeći melodijski obrazac i (3) ilahija u ulozi uspavanke.

Novi izbor i novi pogled na ovu usmenoknjiževnu lirsku vrstu ponudila je autorica ovoga teksta 2007. godine u vidu antologije pod naslovom *San u bešu, uroci pod bešu*, sa podnaslovom *33 bošnjačke uspavanke* (sa CD-om na kojem Diana Pliska iz Sarajeva pjeva osam pjesama), koju prati omanja studija zasnovana na književnohistorijskom i književnoteorijskom uvidu u bošnjačke uspavanke (Efendić 2007).

Na kraju, tekstovi uspavanki pokazali su se zahvalnim i za lingvostilističke analize, pa je u tekstu Remzija Hadžiefendić-Parić (2007) propitivala repertoar izražajnih sredstava svojstvenih ovoj lirskoj vrsti kao i čitav niz njezinih poetičkih odlika. U ovom tekstu uspavanka je posmatrana i iz ugla savremenih tumačenja književnosti pri čemu se iz vizure spomenute autorice uspavanka sagledava kao ženski govor i žensko pismo.

NAJČEŠĆE TEME I MOTIVI U BOŠNJAČKIM USPAVANKAMA

Motivi koje susrećemo u uspavankama iznenađuju raznolikošću. Često se nailazi na motiv zazivanja dobre sreće djetetu i mirnog sna, što majka izražava stihovima zabilježenim u značajnom broju primjera s nevelikim varijacijama: *San te vara, sreća te ne vara, / San u bešu, nesanak niz bešu, / Nesanak ti voda odnijela, / Za veliko brdo zanjela*.⁴ Nesanak je ovdje budno stanje djeteta, što uspavanka, već po svojoj funkciji, treba zamijeniti stanjem dubokog sna u kojem se dijete blagotvorno odmara, raste i napreduje.

4 *Spavaj, sine, rasti spavajući*, Jasmina Musabegović, *Bošnjačke uspavanke* (1997), autor projekta i urednik Jasmina Musabegović (dalje u *Izvorima*: Musabegović), Preporod, Sarajevo, str. 34. Uspavanka je zabilježena u Mostaru.

Osim zazivanja sreće, među učestalijim nalaze se motivi želje za otklanjanjem uroka, kao i molitve da se čedo zaštiti od dušmanske ruke i zlih namjera različitih neprijatelja. Majka od djeteta želi odagnati zlu sreću, koju uglavnom vidi u urocima i smutnji zavidljivaca: *Uroci ti po gori hodili,/ Travu pasli, s lista vodu pili,/ Studen kamen pod glavu metali,/ Tebi, sine, ništa ne udili.*⁵

Ukrašena bešika treba da skrene urok sa djeteta, što je izraz uvriježenog narodnog vjerovanja da svakog pojedinca, pa prema tome i čedo u bešici, mogu pogubno pogoditi pogled, riječ, želja ili urokljivi predmet koji ga dotakne. Bešiku obično grade vrijedni majstori na moru, od šimširova drveta i s probranim ukrasima: *Beša ti je na moru građena,/ Od lijepa drva šimširova,/ Od lijepa i karanfilova./ Gradile je tri hitra majstora:/ Jedan teše, drugi boju meće,/ Treći meće sjajno ogledalo...*⁶

Iako se motiv ukrašene bešike najčešće povezuje sa urocima, ponekad susrećemo i drugačiji povod – alem-kamen treba obasjati uzglavak i postelju te na taj način omogućiti majci da lakše prihvati i nahrani dijete tokom noći, a u nekim primjerima stihovi o radu graditelja beše obuhvataju glavninu pjesme: *...Jedni kuju, drugi pozlaćuju,/ Treći među šiku na bešiku,/ Šimšir tešu u pozlatu meću,/ A viš glave sve drago kamenje,/ Da te vidi majka podojiti,/ U sred noći kano u sred dana.*⁷

Ako bi beša bila posebno lijepo ukrašena, majstori su je znali i dobro zacijeniti. Zbog toga u jednom primjeru nadžidžana beša putuje od jednog do drugog grada, sve dok ne stigne u ruke bogatog i ponosnog oca iz Banja Luke. Usmeni pjesnik je uspjele dočarao prizor kada je na pazaru novopečeni otac, ozaren roditeljskom srećom – dobivši odgovor na upit o cijeni beše da ona vrijedi „blago nebrojeno“ – odlučno saopćio da je kupuje „lijepog Avde babo“.⁸ Stihovi ove pjesme sačuvali su sjećanje na ushićenje i sreću koja zapljuskuje porodicu sa prispijećem novoga člana. U takvim okolnostima ponosni roditelji bi bili posebno izdašni i darežljivi.

U jednom primjeru motivi ruže, vile i pčelice našli su se u istoj pjesmi, a figurom poređenja poprimili su značaj žuđenih postignuća: *Što ga ruža na list dočekala,/ Nek*

5 *San u bešu, nesan mimo bešu*, Antun Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini* (1990), Treće izdanje, (dalje u *Izvorima*: Hangi) Svjetlost, Sarajevo, str. 102.

6 *Ninaj, sine, u varakli beši*, Ludvik Kuba, *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, (1984) II izd. pripremio, dopunio neobjavljenim pjesmama i dodao indekse Cvjetko Rihtman uz saradnju Ljube Simić, Miroslave Fulanović-Šošić i Dunje Rihtman-Šotrić (dalje u *Izvorima*: Kuba) br. 472, str. 128.

7 *Nini, sine, puna mi tebeša*, Cvjetko Rihtman, *Dječije pjesme* (1974), Zbornik napjeva narodnih pjesama Bosne i Hercegovine (dalje u *Izvorima*: Rihtman), ANUBiH, Sarajevo, br. 71, str. 161.

8 *Nini, bubi, ponikli ti zubi*, Vlado Milošević, *Bosanske narodne pjesme* (1964), (dalje u *Izvorima*: Milošević), Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka: sv. IV (I-IV), br. 42 (420), str. 315-316.

je rumen k'o ruža rumena;/ Što ga vila u svilu povila,/ Nek je hitar kao bila vila;/ Što ga čela medom zadojila,/ Nek je slađi, slađi i od meda...⁹

Uspavanke uobličene i zabilježene u seoskoj sredini sadržavaju motive gore, zelenila trave i neobičnih mitskih stvorenja – vila, koje prema narodnom vjerovanju pomažu da se dijete rodi zdravo, potom da bude lijepo prihvaćeno te da na ispravan način budu obavljene babine. U stihovima jedne uspavanke iz „biloga Hlivna“ nanižani su upravo takvi prizori: *Majka sina u gori rodila,/ U gorici u zelenoj travi./ Gorica ga na list dočekala,/ Bila vila sinu eba bila...¹⁰* Kako je porodilja nakon poroda u pravilu iscrpljena i treba joj je dodatna snaga da materinskim mlijekom nahrani čedo, u nastavku iste pjesme pjesnikinje su na babine pozvale golubicu, koja kao ponude donosi pitu i pogaču, „pitu slatku i pogaču slanu“, u čemu je sažeto životno iskustvo da je dojlji potrebno osigurati jaku hranu ako se želi obilje mlijeka.

Često se u uspavankama nailazi na motiv povijanja djeteta u pelene od bijele svile, čime se željela naglasiti važnost dolaska novog člana porodične zajednice na Ovaj svijet, a tek su rijetki u prošla vremena mogli sebi priuštiti kupovinu ove skupocjene tkanine. S druge strane, sama bjelina općenito simbolizira nevinost i čistotu, pa je stoga *bijela* svila brižljivo čuvana za izuzetne prilike, u kojima bi svojom otmjenošću trebala djelovati na okolinu. U uspavankama, svila je namijenjena novorođenčetu. Dok majka uspavljuje čedo, obraća mu se najbiranijim riječima i poredi ga sa najnježnijim pojavama koje je okružuju. Tako je njezino čedo zaspalo poput janjeta u travi, dok ga je natkrilila udobna i mehka trava djeteline, a lice i glavu prekrila svilena mahrama.¹¹

Na moru kovana beša omiljen je motiv u bošnjačkim uspavankama. More simbolizira obilje vode, a voda, prema tradicionalnom vjerovanju, odnosi uroke, zlu kob. Uroke treba otkloniti, pa je u tu svrhu beša na raznovrsne načine ukrašavana: ona je *varakli*, *džidžali*, ukrašena ogledalom, biserom, alem-kamenom, zlačanom jabukom i slično.¹²

U razvrstavanju uspavanki koje je načinila Jasmina Talam, u opažanjima iznesenim uz dugu skupinu, sakupljačica navodi poteškoću sa kojom se suočila prilikom bilježenja pjesama. Naime, kako primjećuje Talamova (2005: 342), „pored iskazivanja materinske ljubavi i nježnosti, majka je improvizirala i dodatni tekst u kojemu

9 *Majka sina u ruži rodila*, Alija Nametak, *Od beške do motike* (1970) (dalje u *Izvorima*: Nametak), Sarajevo, kaz. Fatima Nametak u Mostaru, str. 10.

10 *Majka sina u gori rodila*, Rihtman, str. 142, br. 3, Livno

11 *Nina, nina, moje janje malo*, Rihtman, br. 40 a, str. 154. Homolj kod Kiseljaka

12 *Allah, Allah, la ilaheillallah*, Rihtman, br. 70, str. 161. Orašje

bi iznijela sve probleme koje nikome nije smjela reći. Taj tekst se, uglavnom, improvizirao na već postojeći melodijski obrazac. Može se reći da su ove vrste uspavanki predstavljale intimni monolog žene i da ih je, zbog toga, bilo veoma teško snimiti. Ova vrsta uspavanki je tekstualno najduža⁷.

Jedan lijep primjer na tragu vrste uspavanki na koje skreće pažnju Talamova zabilježen je na području Bosanske krajine i sadržava čak 42 stiha. Kako je riječ o čisto lirskoj pjesmi koja ne sadrži naraciju, ovdje se nižu motivi zazivanja dobre sreće, ukrašene bešike, dobre vile, pčele koja dijete hrani medom, rumene ružice, da bi pjevačica na kraju uspavanke, pored golemog niza drugih želja, izrazila i onu u kojoj je zatražila da joj dijete do vojne naraste. Na početku uspavanke o kojoj je riječ, majka pjeva o djetetu u trećem licu, a na kraju, kada ga već u svojoj mašti vidi kao odrasla čovjeka, počinje mu se obraćati savjetima kakvi se upućuju zreloj osobi: *Ti si sine od dobra plemena,/ Dobro slušaj cara čestitoga,/ Ne sramoti roditelja svoga,/ I tebi će vavik dobro biti,/ Bićeš vezir cara čestitoga.*¹³

U drugoj pjesmi, koja u znatno manjem broju stihova sadrži uobičajene majčine snove, izražene su i nesvakidašnje želje za ravnomjernim napretkom djeteta i to tako da se sa jednog stepena blagostanja u životu prelazi na drugi – viši i otmjeniji. Majka je dijete tri puta dnevno povijala, a usmeni pjesnik opisao je redosljed utemeljen na majčinim željama, koje na simboličan način nagovještavaju njezina stremljenja da ono i u životu jednako tako napreduje: *Prvi put ga u pamuk povila,/ A drugi put u bijelu svilu,/ Treći puta sve u suho zlato...*¹⁴

Motiv krojenja košuljice također je čest u uspavankama, poglavito onim koje su zabilježene u gradskoj sredini. Dok majka kroji košulju za svoje čedo od cijenjenog tankog platna, izražavajući želju da joj ono dugi vijek poživi, dijete bezbrižno sniva u njezinu krilu. Radosna i radoznala majka nastoji proniknuti u snove svoga čeda, odnosno projicirati vlastito pojavljivanje u njegovom snu, sa često ponavljanom željom za njegov dugi život: *U tvom sanku jesi l' snio majku,/ Da ti majka tanke koše kroji,/ Koše kroji, godinice broji:/ Koliko je u košulji žica,/ Živ mi bio više godinica!*¹⁵

Ako je žena, prije braka u kojem je stekla čedo, živjela u porodici od značajnog ugleda u društvu pa se odatle udala u neki skromniji rod, neminovno je bila suočena sa različitim poteškoćama koje joj otežavaju navikavanje na drugačije prilike, kao i potpunije sporazumijevanje sa neposrednim okruženjem. Zbog toga je majka u ob-

13 *Lila majka nejaka Ahmeta*, Muharem Kurtagić, *Muslimanske narodne pjesme, ženske*, rukopis M. H. I-VI, (dalje u Izvorima: Kurtagić), br. 197, sv. VI, br. 64.

14 *Majka Midhu u želji rodila*, Kurtagić, br. 65.

15 *Nina, buba, rodila te majka*, Rihtman, br. 64, str. 160, Donji Vakuf

raćanju čedu uspavankom, u časima osame nad bešikom, uvjerenja da ju nepoželjna osoba ne može čuti, često izražavala želje da joj djete usvoji navike i praksu iz njene roditeljske kuće, jer ih je smatrala boljim i naprednijim: *Zaspi sine, rasti spavajući,/ U veliko pleme gledajući,/ U tečicu, majkinu sestricu,/ U daidže, braću materine...*¹⁶

Već je navedeno da su običajna praksa Bošnjaka vjerske pjesme korištene u funkciji uspavanki te da je ustaljeni naziv *ilahija* u izravnoj vezi sa šehadetom, iskazom koji označava posvjedočenje jednosti Stvoritelja koji izgovara i po kojem se u osnovi ravna svaki musliman – *Lā illāha illā Allāh*, i koji je ujedno učestali pripjev ove vrste uspavanki. Kada je riječ o uspavankama sa vjerski usredsređenim sadržajima, motivi su nešto raznorodniji. U njima se majka obraća u prvom redu Svevišnjem, sa željama da joj dijete bude zdravo, dugovjeko, ali i lijepo odgojeno u vjerskom pogledu: *Rabbum Allah, Ti mi daj,/ Mome Ali dug zeman,/ Da mi uči i klanja,/ I u mejtef uziđe...*¹⁷ Majka priželjkuje da joj dijete usvoji znanja vezana za vjerske obaveze te da stekne navike odlaska u mekteb, a kasnije i u džamiju. Učestalo ponavljanje šehadeta u funkciji pripjeva pružalo je mogućnost da se uspavanke ove vrste proširuju novim pojedinostima vezanim za vjerske sadržaje pa su tako nastajale ilahije-uspavanke i do četrdesetak stihova dužine. Svaki put bi novi motivi razvijali osnovni sižejni obrazac, što je u najizraženijem vidu prisutno kod uspavanki o susretu sa Božijim Poslanikom. Kada je riječ o ovoj skupini pjesama, sižejna okosnica bila bi sljedeća: majka na putu do džamije susreće Božijeg Poslanika; naziva mu selam, a on joj skreće pažnju na ocvali behar i kratkoću njegova trajanja, poredeći ga sa dunjalučkom prolaznošću ljudskog života; podsjeća je na smrt i dolazak dvaju meleka, koji će ispitivati vjernike vezano za njihova ovosvjetska djela i uvjerenja; majka zamišlja kako će zamoliti za postavljanje pendžera u kaburu, da bi potom kroz njegov ugledala zanosni sjaj Dženneta i krenula opisivati nagrade koje čekaju iskrene vjernike. Varijante ovog omiljenog lirskog obrasca započinjale bi se granati u onom dijelu koji se odnosi na susret lirskog subjekta sa džennetskim ljepotama, a to podrazumijeva da je svaka nadarena pjesnikinja imala mogućnost oblikovanja odgovarajuće predodžbe o priželjkivanim nagradama. U tom smislu je Alija Nametak u svojoj zbirci *Od bešike do motike* donio čak četiri inačice ovog lirskog predloška, koje je zabilježio od četiri različite kazivačice.

Općenito uzevši, uspavanku kao usmenoknjiževnu lirsku vrstu kod Bošnjaka možemo pratiti u dva oblika – uspavanku utemeljenu na doživljaju života i svijeta primjerenom narodnim običajima sredine koja ju je iznjedrila, s jedne, i vjerski usredsređenu uspavanku, tj. ilahiju u funkciji uspanke, s druge strane. Prevladavanje

16 *Spavaj sine u varakli beši*, Kurtagić, sv. VI, br. 66.

17 *Rabbum Allah, Ti mi daj*, Nametak, str. 10-11. Pjevala Fatima Nametak.

želje da dijete usvoji moralne vrijednosti tokom odrastanja prate oba spomenuta oblika, određena motivika se također ponavlja, međutim, ono najvažnije što uspavanku-ilahiju razlikovno odvaja u ovom lirskom usmjerenju jeste zazivanje Stvoritelja, od Kojeg se moli i očekuje ispunjenje želja. Lirski subjekt je ovdje snažno prožet osjećanjem naklonjenosti vjerskim naučavanjima. Nadalje, ilahije su uglavnom proširene čestim pripjevima koji dolaze u formi šehadeta te se i stihovi nižu u većem broju nego u bilo kojem drugom lirskom obliku općenito. Upravo iz tog razloga, ilahije-uspavanke, što se rijetko dešava među drugim lirskim vrstama, često posjeduju stanovitu fabularnu jezgru pa je na toj osnovi moguće ustanoviti sižejni obrazac koji omogućava sagledavanje varijantskih promicanja određene lirske teme. Ilahija-uspavanka je obično molski intonirana, a u pojedinim primjerima susreće se i tema smrti pa je po toj svojoj crti slična baladi. Uspavanke proistekle iz svekolikog narodnog života i običaja sredine koja ih je uobličila obično su pjesme čija dužina ne prelazi petnaest stihova, a osim obraćanja čedu u bešici, motivi su vezani za neka paganska vjerovanja, nebeska tijela i mitološka bića – u čemu prednjači pojava gorske vile – koja, u pjesmi, poprimaju antropomorfna svojstva.

ZBIRKA BOŠNJAČKE USPAVANKE JASMINE MUSABEGOVIĆ

Na samom početku uvodnog eseja, koji prati zbirku *Bošnjačke uspavanke* (1997), u još uvijek od rata rovitoj Bosni, Jasmina Musabegović se s pravom zapitala: „Zašto uspavanke?“, kad su njenom narodu potrebne *budnice*. A potom se, da bi pojasnila svoje posebno zanimanje za ovu poprilično neistraženu usmenoknjiževnu vrstu kod Bošnjaka, prisjetila da su uspavanke „tanka, početna nit kojom, stidljivo, ali samosvjesno i neposredno, ovaj narod iskazuje svoje osjećanje svijeta“ (1997: 5). Nadalje, Musabegović pojašnjava da su ove usmenoknjiževne vrijednosti bile zaturene po „seharama narodnog pamćenja“ i da su se povlačile pred naletom novokomponovanih dječijih pjesmica koje su, također na svoj način lijepe i milozvučne, ali one nisu odražavale duh narodnog kolektiva.

U traganju za odgovorom na pitanje šta su uspavanke Musabegović se poslužila stihom iz jedne od mnogobrojnih: „pa se majka sinom razgovara“, a koji joj je poslužio kao osvjeđenje prvog razgovora, odnosno druženja majke sa djetetom „u četiri uha“. U tom razgovoru majke sa čedom, u trenucima osame, u momentima porodične intime, majka bi izgovarala tajne koje inače ne bi javno govorila, zbog straha ili stida, a morala je nekako da ih kaže, da samoj sebi olakša. Dijete je, u takvim okolnostima, medij i sagovornik kome majka saopćava svoje nevolje. Osim toga,

„Dugo će“, vjeruje književnica, „trebati zvaničnoj književnosti da legalizira i objasni te duboke tajne koje je naša, bošnjačka pjevana književnost uspjela uobličiti u pjesničkom iskazu. Kroz te škrte slike, koje više žive tišinom i neiskazom, prokuljala je sva kob, preplet, istina ljudskog, ženinog postojanja. Sav napor velikih književnih rodova, kao što su romani ili tragedije oličen je u tome da dođu do tog neiskazanog. A u baladama, sevdalinkama pa i uspavankama, to se dešava tako jednostavno i prirodno, sve skupa se objavi u nekoliko riječi“ (Musabegović 1997: 8).

Na poslijetku, Musabegovićeva poetira važno obilježje ovih pjesmama koje ukazuje na „stopljenost muzike i jezika“, na činjenicu da se ove usmenoknjiževne tvorevine uvijek pjevuše, kao što se bez njihovih riječi nikada sama melodija ne sluša. U tom književnica vidi osobitu, zapravo najpresudniju činejnicu ljepote ovoga stvaralaštva.

Antologija, koju je Jasmina Musabegović priredila, sadrži dvadeset i dvije uspavanke, a ovu knjižicu prati i izdanje audio kasete na kojoj je zapisan glas – pjevanje dviju tadašnjih studentica Muzičke akademije u Sarajevu, Alme Aletić i Lejle Jusić.

Prva u nizu uspavanki iz izbora Musabegovićeve zabilježena je u Mostaru i započinje stihovima *Majka Smaju pod đulom rodila, / Đul se truni, moga sina budi.*¹⁸ S ljepotom ove pjesme suočavamo se već u prvim stihovima, a tu je: slika mirisne ruže, koja daje ambijent ugone, dijete u sigurnosti privlačne intime, toplina majčine blizine koja motri šta se događa – pri čemu čak ni ugodni polen cvijeta ne bi smio da naruši sklad i mir u kojem dijete spi. (*Sitan đule, ne truni behara, / Ne budi mi moga sina Smaje!*)

Druga uspavanka započinje uobičajenom asonancom: *Nini, nini, moj sine jedini*, poslije čega se pažnja skeće na lijepo ukrašenu bešiku koja je na „moru kovana“ i koju su gradili vrsni majstori čak tri godine dana. Pa tako: *Jedan kuje, drugi pozlaćuje, a treći meće džidže na bešiku*. Ova uspavanka zabilježena je u Orašju. I u narednoj, trećoj po redu, uspavanci, spominje se more iako je uspavanka zabilježena u centralnoj Bosni, u Nemili, i dolazi u svega tri stiha, uz koje je jasno izražena želja da dijete poraste u dobru, zaštićeno od svih zala i nevolja. Motiv kovanja bešike na moru prisutan je i u četvrtjospavanci koja je zabilježena u Gradačcu, ali i u petoj koja je zabilježena u Prozoru. Činjenica o rasprostranjenosti ovoga motiva ukazuje na vjerovanje po kojem more simbolizira obilje vode, koja treba čedo osloboditi loše energije, a lijepo ukrašena bešika treba da skrene uroke i da odvrati zlu kob od djeteta

18 U ovome odjeljku sve citirane uspavanke odnose se na isti izvor – spomenutu zbirku pod naslovom *Bošnjačke uspavanke* koju je priredila Jasmina Musabegović. Pregled i analiza pratili su redoslijed objavljenih pjesama u samoj zbirci.

(Efendić 2015). Ne bismo isključili ni tumačenje koje more povezuje s talasima što umiruju i uspavljaju svojim ritmom, i pokretom i zvukom.

Na početku smo istakli jedno neobično svojstvo uspavanke koje nastaje u intimnom „dijalogu“ majke i djeteta u bešici. Brojne su uspavanke sačuvala upravo te bliske razgovore u kojima se majka otvarala u nadi da je niko osim djeteta, njezina iskrenog prijatelja i zaštitnika, neće čuti. Uspavankom zabilježenom u Orašju zapamćeno je „ispovijedanje“ majke djetetu zbog nevolja koje je muče i nedostatka pažnje, podrške i zaštite koju je, kao žena i majka, trebala dobiti od svog muža. Tako je majka, u tišini samoće, svome najbližem dostu pjevušila: *Uzalud si deveti u majke,/ Kad ti baba za majku ne haje,/ Već on ide Šidi Fejzaginoj.*

Ipak, najčešći motiv je zazivanje sna djetetu i želja za otklanjanjem uroka, tj. zle čudi od djece, poput stihova uspavanke zabilježene u Zenici koji kažu: *San u bešu, a urok pod bešu,/ San u glavu, a urok u stranu.* U jednoj uspavanci zabilježenoj u Mostaru usmeni pjesnik poentira figuru majke kao odgajateljice i oslonca djetetu u životu, pa tako u njenim stihovima *Majka sina i bije i kara,/ I opet se s njime razgovara.* Često se u uspavankama javlja i motiv šivanja košuljice poput one zabilježene u Jajcu, ali i pčelice koja medom zadoji novorođenče kao u uspavanci zabilježenoj u Donjem Vakufu.

Druga strana audio kasete koja prati antologiju Musabegovićeve, također počinje uspavankom zabilježenom u Mostaru.¹⁹ U ovoj uspavanci prisutne su želje za snom, kao i molitve da voda odnese „nesanak“, da ga „za veliko brdo“ zanese, daleko od čeda koje treba da zađe u spokoj sna i tamo ostane mirno i sigurno. Dijete raste dok spava, vjeruje se, a u ovoj uspavanci, prisutne su želje da dijete naraste i da „veliko dobro“ majku gleda, da ono, naime, postane čovjek od ponosa i ugleda. U uspavanci iz Vlasenice bešu također treba da odnese voda, nekamo, ponovo „za veliko brdo“, gdje će je kovati i ukrašavati sve najbolji kujundžije. Maštom izraženom u svega nekoliko stihova majka je željela da čedu prenese bajkovitost onostranog, da mu prizove lijepe snove koji će odmarati njegovu dušu u svijetu sna i obezbijediti mir i spokoj u trenucima kada dijete ponovo bude budno i kada mu zatreba pažnja. Uspavanka zabilježena u Kozarcu također sadrži motiv morskih majstora koji prema vjerovanju mogu da naprave takvu bešu koja će skrenuti svaki urokljivi pogled od djeteta čuvajući ga magijom svojih šara i ukrasa daleko od zlih sila i teških snova. Motiv kovanja kolijevke na moru prisutan je i u uspavanci zabilježenoj u Prnjavoru. Prema rasporedu pjesama vidljivom u antologiji, Jasmina Musabegović je uznastojala

19 Na strani A nalazi se dest uspavanki, a na strani B još 12.

da donese uspavanke iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, pored primarnog zadatka kojim se rukovodila, a to je da one budu književno-estetski dosljedno odabrane.

Jedno od težih razdoblja u odrastanju beba jeste period nicanja zuba, pa je i ovaj momenat sačuvan u pjesmama posvećenim uspavljivanju djece – u uspavanci iz Hlivna, u prvim stihovima kaže se: *Nini, bubu, nikli sinu zubi, / San u bešu, nesanak niz bešu*, koji ukazuju na nastojanje majke da svojom blizinom smiri nervozu i bol kod djeteta prilikom nicanja zuba. Jedna krajiška uspavanka iz Bosanske Krupe također nosi motive pozlačene bešike koju grade vrsni majstori s mora, noseći je, potom, od grada do grada ne bi li je prodali imućnim roditeljima koji za svoje dijete žele sve samo najbolje. Slični motivi nalaze se i u banjalučkoj uspavanci, pa se teško oteći dojmu da je lirski obrazac po kojem se beša najprije kuje na moru, a potom nosi kroz gradove, jedan od onih koji je najčešće variran i koji je proputovao cijelu Bosnu uzduž i poprijeko.

Budući da majka u uspavankama najčešće izražava svoje želje, među onim najistaknutijim su nade da će dočekati da svoga sina i oženi, da će dočekati taj veliki trenutak u životu svoga djeteta: *Ala, ila, mati te rodila, / Ala, ila, mati te imala, / Imala te i nahranila te, / Ako Bog da i oženila te!* Želje da majka „odhrani“ dijete do punoljetstva prisutne su i u uspavanci zabilježenoj u Cazinu – uz skoro neizostavnu formulu – stih: *San u bešu, a nesan pod bešu!* Posljednja uspavanka iz antologije koju je priredila Jasmina Musabegović zabilježena je u Hlivnu, a za razliku od većine uspavanki iz ovog izbora u njoj su prisutni motivi gore, lastavice koja „pupak odrezuje“ i bijele vile koja povija novorođenče u svileni povoj, a koji ukazuju na mitska vjerovanja i na osnažuju pretpostavku da ova uspavanka nije nastala u gradskoj sredini.

Na kraju, ostaje nedoumica zašto Jasmina Musabegović u svoj izbor nije uvrstila i one uspavanke koje su imale vjerski sadržaj. Takve su uspavanke tekstualno najduže i njima pripada čitav korpus pjesama u kojima je majka nastojala da svojom maštom predoči slike djetetu slike Dženneta, koji dolazi kao nagrada za dobra djela učinjena na ovome svijetu. Dio njih nalazi se i u spomenutom zborniku Cvjetka Rihtmana koji je poslužio kao izvor za većinu pjesmama ove antologije.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Jasmina Musabegović načinila je prvu antologiju bošnjačke narodne uspavanke koja je objavljena u izdavačkoj djelatnosti Bošnjačke zajednice kulture “Preporod” 1997. godine. Odabrala je dvadeset i dvije pjesme prema književno-estetskom kriteriju, ali

i prema odabiru koji je također podrazumijevao pjesme zabilježene na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. Ipak, uspavake zabilježene u istočnoj Bosni ponajrjeđe su zastupljene. Također, ilahije u funkciji uspavanke nisu našle mjesta u ovoj antologiji. Želju da dijete tokom odrastanja usvoji moralne vrijednosti prate i oblici vjerski usredsređene uspavanke, ali i one koja je bliska narodnim običajima određene sredine. Kako god, ovom jedinstvenom antologijom, koja je izašla skupa sa audio kasetom, Musabegovićeva je među prvima skrenula pažnju na ljepotu i značaj ovoga usmenoknjiževnog lirskog oblika kod Bošnjaka. Odabir uspavanki koji je načinila Musabegovićeva značajan je jer je njeno književnoumjetničko, kritički iznijansirano oko uočilo je i izdvojilo bisere iz korpusa ovih pjesama u lirskoj usmenoknjiževnoj baštini Bošnjaka. Doprinos Musabegovićeve pamćenju uspavanki trajno je dobro i sasvim sigurno njemu ćemo se vraćati uvijek kada se budemo bavili ovom vrstom pjesništva.

IZVORI:

1. Musabegović, Jasmina (1997), *Bošnjačka uspavanka*, Preporod, Sarajevo
2. Smajil O. Bradarić, Ms 38, *Narodne umotvorine (iz Dervente i okolice većinom)* – FAZM, Rukopisna zbirka Odjeljenja za Etnologiju, sv. I (I-V)
3. Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja BiH
4. Muharem Kurtagić, *Muslimanske narodne pjesme, ženske*, M. H. 197. sv. I (I-VI)

LITERATURA:

1. Bradarić, Smajil O. (2018), *Narodne umotvorine iz Dervente i okolice*, priredila i uvodnu studiju napisala Nirha Efendić, Zemaljski muzej BiH i Slavistički komitet, Sarajevo
2. Efendić, Nirha (2007), *San u bešu, uroci pod bešu. Bosniaks' lullabies*, BZK Preporod, Sarajevo
3. Efendić, Nirha (2015), *Bošnjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i Slavistički komitet, Sarajevo
4. Hadžiefendić-Parić, Remzija (2007), "Poetika bošnjačkih narodnih uspavanki", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću*, knj. I, 187-216.
5. Hangi, Antun (1990), *Život i običaji muslimana u Bosni Hercegovini*, priredila i uvodnu studiju napisala Radmila Kajmaković, Svjetlost, Sarajevo

6. Huković, Muhamed (1997), *Zbornik alhamijado književnosti*, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, knjiga 11, BZK „Preporod“, Sarajevo
7. Kuba, Ludvík (1984), *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, II izd. pripremio, dopunio neobjavljenim pjesmama i dodao indekse Cvjetko Rihtman uz saradnju Ljube Simić, Miroslave Fulanović-Šotrić i Dunje Rihtman-Šotrić, Svjetlost, Sarajevo
8. Milošević, Vlado (1964), *Bosanske narodne pjesme (I-IV)*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka
9. Nametak, Alija (1932), "Mostarske muslimanske uspavanke", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, vol. II, br. 28, 235-240.
10. Nametak, Alija (1970), *Od bešike do motike. Narodne lirske i pripovijedne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana*, Vlastito izdanje priređivača, Sarajevo
11. Rihtman, Cvjetko (1974), "Dječije pjesme", *Zbornik napjeva narodnih pjesama Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Sarajevo
12. Talam, Jasmina (2005), "Uspavanke u narodnoj muzičkoj tradiciji Zenice i okoline", *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, III, 341-346.

JASMINA MUSABEGOVIĆ'S ANTHOLOGY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE RECORDING HISTORY AND MOTIVE REGISTER OF BOSNIAKS LULLABIES

Summary:

The Bosnian and Bosniak writer Jasmina Musabegović (1941-2023) is known to the cultural public of Bosnia and Herzegovina for her novels, essays, and translations from the French language. It is less known, however, that a small collection of lullabies in the Bosnian language is also attributed to Musabegović's research and writing work. The aforementioned collection was published by BZK „Preporod“ (Bosniaks' Cultural Society „Preporod“) in 1997 in Sarajevo, with the editorial supervision of literary historian and folklorist Munib Maglajlić. In this paper, the aforementioned collection of writer Jasmina Musabegović will be presented through a thematic analysis of selected poems on a literary-poetic level, and then it will go into the broader context of the overall work of the collected folk lullabies among the Bosniaks so far. The most frequent themes and motifs also will be reviewed within the entire corpus related to that material. With this approach, we tried to draw attention to Musabegović's cultural contribution, which, apart from her literary work, was also reflected in her collection of folk wisdom.

Keywords: Jasmina Musabegović; lullaby; folklore; lyric poem

Adresa autorice

Author's address

Nirha Efendić

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

efendicnirha@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.241

UDK 821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 07. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ajla Demiragić, Mirela Rožajac-Zulčić

VJEČNI PLAMEN FENIKSA: O UREDNIČKOM RADU JASMINE MUSABEGOVIĆ

Kada se govori o opusu bosanskohercegovačke romansijerke, književne kritičarke, prevoditeljice i urednice Jasmine Musabegović (1941–2023), pažnja se najvećim dijelom posvećuje njenom spisateljskom radu, dok njen iznimno važan književnokritički i urednički posao ostaje zanemaren. U Izdavačkom preduzeću „Svjetlost” Jasmina Musabegović je uredila veliki broj publikacija. Na temelju uvida u knjige i biblioteke (“Raskršća”, “Cijeli svijet / Ceo svet” i “Feniks”) u članku se nastoji prikazati kreativnost i inovativnost ove vrijedne i svestrane urednice. Posebna pozornost posvećena je biblioteci „Feniks” u kojoj su objavljivana neka od kapitalnih djela suvremene svjestke književnosti, a koju je Musabegović uređivala punih trideset godina, od 1976. do 2006. Podaci o publikacijama objavljenim u okviru ove biblioteke dati su u bibliografiji koja je prilog ovom radu. Na temelju prikaza složenog uredničkog angažmana ove priznate bosanskohercegovačke književnice nastoji se ukazati na to kako urednički (često nevidljivi i nedovoljno javno priznat) posao na presudan način doprinosi razvoju kulture i književnog života zajednice.

Ključne riječi: Jasmina Musabegović; urednički angažman; IP „Svjetlost”; Biblioteka „Feniks”

U bosanskohercegovačkoj književnosti i kulturi od kraja 19. do 50-ih godina 20. stoljeća djelovale su brojne žene čiji se društveno-prosvjetni angažman, profesionalni i umjetnički rad i važna postignuća nisu javno priznavali i valorizirali. Situacija se nije značajno promijenila ni u periodu socijalizma i radničkog samoupravljanja kada su žene, barem formalno, uživale ista društvena i politička prava. Radeći istovremeno kao djelatnice u polju kulturne produkcije i kao književnice, i nadalje su uglavnom

ostajale u sjeni i njihov rad nije doživljavao punu afirmaciju i priznanje. Tek od kraja 90-ih godina, pod utjecajem feminističkih i rodnih studija te s pojavom nove generacije književnih teoretičara/teoretičarki i kritičara/kritičarki, započinje proces afirmacije i valorizacije književnog opusa domaćih autorica. Zahvaljujući tim važnim teorijsko-kritičkim radovima, u našoj povijesti kulture i umjetnosti književnica, kritičarka i prevoditeljica Jasmina Musabegović (1941–2023) ostat će upamćena kao jedna od najznačajnijih bosanskohercegovačkih romansijerki druge polovine 20. stoljeća. Međutim, jedan drugi, podjednako važan rad u polju književnosti i kulture, kako Jasmine Musabegović tako i nekih drugih vrijednih književnica, i nadalje ostaje zanemaren. U pitanju je njihov urednički posao koji je na presudan način oblikovao kulturnu scenu i književni život od kraja 70-ih godina 20. stoljeća do sredine prošlog desetljeća. U tom svjetlu, ovaj rad će ponuditi prikaz uredničkog angažmana Jasmine Musabegović u okviru IP „Svjetlost”, s posebnim fokusom na biblioteku „Feniks” koju je uspješno uređivala punih trideset godina.

Na samom početku važno je istaknuti da se u stručnim radovima koji se bave pitanjima izdavačkih politika i upravljanja izdavačkim kućama redovito naglašava da urednici/urednice imaju izuzetno važnu ulogu u cjelokupnom procesu rada tako što najprije idejno osmišljavaju biblioteke, biraju rukopise, aktivno rade s autoricama/autorima i prevoditeljima/prevoditeljicama te se brinu za opremu knjige i pristup ciljanoj publici.¹ Štoviše, bez kreativnih, nadahnutih i obrazovanih urednika/urednica nema ni kvalitetnog književnog života.² Unatoč tome, njihov posao nije dovoljno cijenjen niti je na odgovarajući način društveno prepoznat i vrednovan. Stoga je iznimno bitno da se učine veći naponi u predstavljanju i afirmaciji uredničkog posla i odavanju javnog priznanja onim urednicima/urednicama koji/e su kroz svoj (nevidljivi) rad doprinijeli razvoju zajednice i procvatu kulture u određenom periodu.

Od perioda uspostave austrougarske uprave pa sve do početka ratova 90-ih, na prostoru Bosne i Hercegovine je djelovao veliki broj urednika, od kojih su mnogi bili i važni i priznati književnici, od Silvija Strahimira Kranjčevića preko Isaka Samokovlije, koji je bio prvi glavni i odgovorni urednik novoformirane IP „Svjetlost” odmah nakon Drugog svjetskog rata, do Meše Selimovića, Maka Dizdara i drugih. S druge strane, relativno mali broj žena dobio je priliku da se profesionalno bavi uredničkim poslom. Pored toga, niti jedna od njih – počevši od Milene Mrazović (1863–1927), koja je

1 U ulozi urednika/urednica i o osnovnim vidovima uredničkog profesionalnog angažmana vidjeti više u Jelušić (2002).

2 Up. razgovor koji je vodio Neven Svilar s jednom od istaknutih hrvatskih urednica Irenom Lukšić (Svilar 2020).

uređivala, časopis *Bosnische Post*³ i Stoje Kašiković (1865–1927), supruge vlasnika i urednika Nikole T. Kašikovića, koja je bila glavna administratorica i suradnica lista *Bosanska vila*⁴, pa sve do urednica koje su na presudan način oblikovale književni život u BiH, poput Jasmine Musabegović, pjesnikinje i prevoditeljice Vojke Smiljanić-Đikić (1932–2016), glavne i odgovorne urednice časopisa *Treći program*⁵ (1972–1992) i *Sarajevskih sveski* (2001–2016) i prerano preminule blistave Farah Tahirbegović (1973–2006), urednice IP „Buybook” – nikada nije dobila odgovarajuće društveno priznanje za svoj urednički rad. Stoga se, ovim prilogom, između ostalog, nastoji odati priznanje barem jednoj od njih, te se iskazuje pohvala i zahvala svim našim urednicama.

UREDNIČKI ANGAŽMAN JASMINE MUSABEGOVIĆ U OKVIRU IP „SVJETLOST”

Svega nekoliko mjeseci nakon završetka Drugog svjetskog rata u Sarajevu je, Uredbom Vlade FD BiH, 5. oktobra 1945. godine osnovano Izdavačko preduzeće „Svjetlost” koje će biti jedno od prvih velikih državnih izdavačkih preduzeća na prostoru Jugoslavije. Sredinom 60-ih godina IKP „Svjetlost“ je proširilo vlastitu knjižarsku mrežu, a istovremeno je integrirano više manjih bosanskohercegovačkih preduzeća s pripadajućim knjižarama. Početkom 70-ih dolazi do njegove ekspanzije, a od 1977. godine pa sve do 1985. godine bit će vodeće izdavačko preduzeće u Jugoslaviji, kako po broju objavljenih naslova tako i po broju zaposlenih (usp. *Svjetlost 1945–2005* 2005: 96).⁶ Nadalje, od sredine 70-ih IKP „Svjetlost“ uspostavlja uspješne poslovne veze sa ostalim velikim izdavačkim kućama bivše Jugoslavije. Iako je u ovom periodu intenzivirana djelatnost izdavanja udžbenika i priručnika, izdavačka djelatnost ostaje u samom središtu, sa stalnim povećanjem objavljenih izdanja, tiraža i povećanjem broja zaposlenih, u prvom redu visokoobrazovanih mladih suradnika.

3 *Bosnische Post* (1884–1918) je bio prvi list koji je izlazio na njemačkom jeziku u BiH, što ga je činilo izuzetno važnim za sve one koji su zahvaljujući austrougarskoj upravi imali poseban interes za ove krajeve (Petrović 2023). Oba lista, *Bosnische Post* i *Bosanska vila*, dostupna su u digitalnoj kolekciji Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine: <https://kolekcije.nub.ba/periodika>

4 O radu Stoje Kašiković vidjeti više u Dujmović (2022).

5 Misli se na *Treći program Radio Sarajeva: izbor iz emitovanih sadržaja trećeg programa Radio Sarajeva*.

6 O značaju ovog preduzeća najbolje govori podatak da je tijekom prvih šest decenija postojanja IP „Svjetlost” izdala 14.745 naslova knjiga, udžbenika, priručnika i drugih publikacija, i to u tiražu od 187.294.589 primjeraka. U njenom sastavu radile su tri štamparije, a imala je velika predstavništva u mnogim gradovima Jugoslavije, dok je na prostoru BiH otvoreno preko sedamdeset poslovnica i knjižara. Nav. prema *Svjetlost 1945–2005* (2005: 19).

Upravo u doba najvećeg poslovnog i izdavačkog razvoja te izdavačke kuće, mlada profesorica južnoslavenskih književnosti i francuskog jezika Jasmina Musabegović zapošljava se 1976. godine u IP „Svjetlost“. Cijeli radni vijek⁷ Musabegović će provesti u ovom preduzeću na poslovima glavne urednice strane književnosti i aktivno će sudjelovati u realizaciji iznimno vrijednih izdanja. Tijekom trideset godina rada Jasmina Musabegović uredila je veliki broj knjiga, dajući nesebičnu podršku kako autorima/autoricama tako i svim ostalim suradnicima/suradnicama s kojima je ne samo uspješno surađivala već, nerijetko, gradila i cjeloživotna prijateljstva.

Iako je bila primarno angažirana kao glavna urednica strane odnosno svjetske književnosti, raspon njezinog uredničkog interesa bio je znatno širi. Pored antologije italijanske poezije 20. stoljeća, koju je sačinio i preveo Mladen Machiedo,⁸ uredila je i dvije zbirke poezije u okviru biblioteke „Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga“⁹, kao i veći broj knjiga domaćih i stranih autora u okviru biblioteke „Lektira“. Na samom početku karijere uredila je i zbornik *Žene BiH u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945: sjećanja učesnika* (1977). Istovremeno, Musabegović je uređivala i publikacije u kojima su okupljeni književno-kritički radovi ili eseji¹⁰, a posebno treba spomenuti prijevode studija koje su objavljene u okviru biblioteke „Raskršća“. U pitanju je važna studija njemačke teoretičarke književnosti i filozofkinje Kate Hamburger¹¹ te radovi istaknutih francuskih mislilaca od Sartrea¹² preko Claudea Lévijsa-Straussa i Eribona Didiera¹³ do Jacquesa

7 Jasmina Musabegović će nastaviti svoj urednički posao i u vrlo teškim ratnim godinama, ali i u vremenu poslijeratne ekonomske tranzicije i nestanka nekadašnjeg giganta. Kao što je to bio slučaj i s ostalim velikim izdavačkim preduzećima s prostora Jugoslavije, neuspjesi i propadanje IP „Svjetlost“ posljedica su nemogućnosti brze prilagodbe novim uvjetima poslovanja u poraču. Preduzeće će biti privatizirano na način koji je „rastvorio dugo stvarani sistem i osnovu za obimnu i sistematsku kulturnu i obrazovnu akciju (...) a njena, nekada grandiozna, izdavačka djelatnost se održava samo zahvaljujući požrtvovanom radu svojih preostalih nosilaca i saradnika“ (Filipović 2005: 15). O tragičnom razaranju preduzeća u kojem je radila oko trideset godina Jasmina Musabegović je ponudila kratak komentar u izvavi objavljenoj u monografiji napisanoj povodom proslave šezdeset godina poslovanja IP „Svjetlost“: „Šta je za mene Svjetlost? Prije svega značajna institucija Bosne, znak identiteta ove zemlje, pa onda i ono što samo ime nosi: obrazovanje, razvoj vlastitog stvaralaštva... itd. Nije li zato u prošlom ratu i bila tako snažno napadnuta? No, izgleda da su unutarnje granate i najkobnije. Lično, kao čovjek koji je tu proveo većinu svog radnog vijeka, neću da govorim, neka ostane dio moje biografije“ (2005: 264).

8 Mladen Machiedo (1982), *Antologija talijanske poezije XX stoljeća*

9 Mirko Marjanović, *Voda teče kako teče*, u: Radanović, Nenad i Mirko Marjanović (1982), *Smrt Alojza Križmana. Voda teče kako teče*; Dara Sekulić. *Poezija*, u: Mandić, Svetislav i Dara Sekulić (1982), *Poezija*

10 Slobodan Blagojević (1986), *Poezija, mistika, povijest; Izbor iz kritika, biografija, bibliografija – Nedžad Ibrišimović* (2005). Vol. 10, priredio Nihad Agić.

11 Käte Hamburger (1982), *Istina i estetska istina*, preveo Ranko Sladojević

12 Jean-Paul Sartre (1989), *Bilješke o ludoriji rata*, prevela Eleonora Prohić

13 Claude Lévi-Strauss i Eribon Didier (1989), *Izbliza i izdaleka*, prevela Nada Bojić

Derridae.¹⁴ S druge strane, kao urednica nije gubila iz vida domaće, suvremene teoretičarke/teoretičarke. Tako je u biblioteci “Savremenici” uredila knjigu eseja o poeziji istaknutog pjesnika, proznog i dramskog pisca te prevoditelja, kritičara i publiciste Slobodana Blagojevića.¹⁵

Godine 1977. napravljen je izuzetno vrijedan izdavački poduhvat – pokretanje velikog i složenog izdavačkog niza “Cijeli svijet / Ceo svet” u kojem su sudjelovale, kao udruženi izdavači, sve važne izdavačke kuće s prostora Jugoslavije¹⁶, a IP „Svjetlost“ je bila izvršni izdavač. Na tragu jugoslavenske politike nesvrstanih, u okviru izdavačkog niza „Cijeli svet / Ceo svet“ unutar nekoliko kola objavljena su reprezentativna književna ostvarenja do tada zanemarenih književnosti Afrike, Azije i Južne Amerike. Tako su već u okviru prve godine objavljeni romani nigerijskog književnika Chinua Achebe¹⁷ i indijskog književnika, diplomate i proučavatelja poezije Rajana Balachandra¹⁸ te arapskog pisca Jusufa Idriza.¹⁹ Pored književnih djela arapske, kineske, indijske, meksičke, indijske i latinoameričkih književnosti u okviru ove biblioteke objavljene su studije i pregledi istaknutih znanstvenika poput Francesca Gabrielija i njegove utjecajne studije o arapskoj književnosti.²⁰ Kao glavna urednica za stranu književnost IP „Svjetlost“ Jasmina Musabegović je bila posebno pohvaljena jer je u okviru ove biblioteke objavljeno iznimno važno djelo arapske kulture Al-Ma’arrijeva *Poslanica o opraštanju*.²¹ Godinu dana prije početka agresije na BiH, u kojoj će se ponoviti ono za što se vjerovalo da se više nikada neće desiti na tlu Evrope, uredila je knjigu svjedočenja o strašnim zločinima holokausta Rikice-Radmile Šlozberg.²²

Nakon rata, pored posla urednice beletristike u okviru biblioteke „BID: biblioteka izabranih djela”²³ te zbirke kritičkih radova objavljenih u nizu „Izabrana djela

14 Jacques Derrida (1990), *Istina u slikarstvu*, preveli Spasoje Ćuzulan i Mirjana Dizdarević

15 Slobodan Blagojević (1986), *Poezija, mistika, povijest*

16 „Budućnost” (Novi Sad), „Matica Srpska” (Novi Sad), „Prosvjeta” (Beograd), „Misla” (Skopje), „Mladost” (Zagreb) i „Pobjeda” (Titograd).

17 Chinua Achebe (1977), *Božja Strela*, preveli Ana Mateljak i Dragan Mateljak

18 Radžan Balačandra (1977), *Tamni igrač*, prevela Mirjana Stefanović

19 Jusuf Idriz (1977), *Šejh-Baba i druge pripovijetke*, prevele Nada Bojanić, Hatidža Čar i Jasna Šamić; izbor i pogovor Sulejman Grozdanić

20 Frančesko Gabrieli (1985), *Arapska književnost*, preveli Milana Piletić i Srđan Musić; pogovor Darko Tanašković

21 Abu al-A lá al-Ma’arri (1979), *Poslanica o opraštenju*, priredio, preveo, napomene i pogovor Sulejman Grozdanić

22 Rikica-Radmila Šlozberg (1990), *Šest miliona*

23 Uredila je dvije knjige iz tog niza: Gabriel García Márquez (1999), *Sto godina samoće*, preveo Dragan Bećirović; pogovor Srebren Dizdar, te *Hiljadu i jedna noć: izabrane priče* (2002), prijevod i pogovor Esad Duraković

Nedžada Ibrišimović²⁴, Musabegović je aktivno sudjelovala u promociji publikacija u kojima su se nastojali prikazati i dokumentirati patnja i stradanje Sarajeva tijekom opsade. Kao posebno drag uređivački projekt izdvajala je knjigu *Kraj stoljeća*²⁵ novinara i urednika nekadašnje Televizije Sarajevo, kolumniste „Oslobođenja“ i urednika Radija Slobodna Evropa Hamze Bakšića.

S promocije knjige *Kraj stoljeća* novinara Hamze Bakšića (1939–2008)

Fotografija iz porodičnog arhiva, ustupljena ljubaznošću Senadina Musabegovića.

BIBLIOTEKA “FENIKS”

Kako je naznačeno na početku, svoj najveći urednički doprinos Jasmina Musabegović dala je u okviru biblioteke „Feniks“. U oproštajnom govoru na komemoraciji povodom njene smrti akademkinja Marina Katnić-Bakaršić, pored ostalog, posebno je naglasila da je „upravo urednički rad Jasmine Musabegović, njen izbor djela, autora i prevodilaca u biblioteci ‘Feniks’ Izdavačke kuće ‘Svjetlost’ bio zaslužan da je Sarajevo stavljeno u centar književnih zbivanja, ne na periferiju (...) i da je teško i pojmiti koliki značaj je ova biblioteka imala u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji.”²⁶

24 *Izbor iz kritika, biografija, bibliografija – Nedžad Ibrišimović* (2005), Vol. 10, prir. Nihad Agić

25 Hamza Bakšić (1997), *Kraj stoljeća*

26 *Književni svijet Jasmine Musabegović je pohvala ljubavi i životu, slobodi i dostojanstvu*, Fokus.ba, <https://www.fokus.ba/magazin/kultura/knjizevni-svijet-jasmine-musabegovic-je-pohvala-ljubavi-i-zivotu-slobodi-i-dostojanstvu/2608530/>

„Feniks: biblioteka svjetske književnosti” u okviru IP „Svjetlost” pokrenuta je 1956. godine i od samog početka u njoj su isključivo objavljivana djela moderne svjetske književnosti. Nakon što je sredinom 70-ih godina Jasmina Musabegović postala glavna urednica, ova biblioteka počinje izlaziti pod skraćenim nazivom „Feniks”. Sa sviješću da je nastupilo doba nove poststrukturalne teorijske misli i novih poetika, u duhu postmodernog zaokreta Jasmina Musabegović osmislila je posve nov i vrlo specifičan izdavački niz, nastojeći da na temelju osobnih uvida u suvremena teorijska gibanja pravi kvalitetne odabire i da zadovoljava zahtjeve umjetnički vrijedne književnosti. Ova biblioteka nastojat će da predstavi, prije svega, generaciju književnika i književnica evropske i svjetske suvremene književnosti. Važno je istaknuti da je, pored djela autora i autorica koji/e su nagrađeni najuglednijim književnim priznanjima, Jasmina Musabegović bila dovoljno hrabra da objavi i djela manje poznatih autora, pa čak i neobjavljene rukopise koji su svjetlo dana ugledali upravo u prijevodima u okviru biblioteke „Feniks”.²⁷ Važna specifičnost ove biblioteke ogleda se u tome što je urednica nastojala da kreira jednu od prvih biblioteka na prostoru tadašnje Jugoslavije u kojoj su bile gotovo ravnopravno zastupljene i književnice. Štoviše, Musabegović je bila među prvima u uredničkom poslu koja je prepoznala iznimnu vrijednost feministički orijentiranih spisateljica, te je kroz prijevode romana Marguerite Duras i Christe Wolf doprinijela afirmaciji ženskog pisma. Tijekom uređivanja ove biblioteke, radeći na djelima stranih književnika i književnica, Musabegović je prvenstveno saradivala s prevoditeljima i prevoditeljicama. I upravo taj suradnji Jasmina Musabegović je posvetila posebnu pažnju vodeći uvijek računa o tome da se prevoditeljski rad mora tretirati i vrednovati kao autorski. Budući da je ovu biblioteku uređivala tijekom cijele iznimno plodne uredničke karijere, uspjela je da stvori veliki krug suradnika/suradnica, ali i, što je, vjerujemo, njoj bilo i mnogo važnije, prijateljica i prijatelja. O tim plodnim suradnjama i saputništvima rado je pisala i koristila prilike tijekom okruglih stolova

27 Prisjećajući se prvog susreta i poznanstva s tada mladim slavisticama i prevoditeljicama, kasnije uvažanim univerzitetskim profesoricama Nirman Moranjak-Bamburać (1950–2007) i Marinom Katnić-Bakaršić, Jasmina Musabegović je navela kako je mlade prevoditeljice, na preporuku profesora Nazifa Kusturice, angažirala da prevedu dva rukopisa Fazila Iskandera. Ovog slabo poznatog književnika Jasmini Musabegović je na sajmu knjiga u tadašnjem SSSR-u preporučila prevoditeljica Natalija Virta. Štoviše, kako se prisjeća Musabegović, Virta će je i upoznati s ovim književnikom čiji rukopisi, u tom trenutku, nisu bili objavljeni u njegovoj zemlji, te će joj sam autor predati svoja dva rukopisa na ruskom: *Stara kuća pod čempresom* i *Pitoni i kunići*. Tako će dva mala remek-djela u izvanrednim prijevodima imati priliku da najprije upoznaju čitatelji i čitateljice s prozora Bosne i Hercegovine i tadašnje Jugoslavije (usp. Musabegović 2017: 169).

i konferencija da napomene koliko su doticaji i direktna suradnja među ljudima nužan preduvjet za nastanak knjiga i procvat kulture.

S promocije romana Juana Goytisoloa *Opsadno stanje* koji je sa španskog preveo Asaf Džanić (1953–2012). Fotografija iz porodičnog arhiva, ustupljena ljubaznošću Senadina Musabegovića.

U nastavku slijedi bibliografija koja obuhvaća popis knjiga koje je Jasmina Musabegović uredila unutar biblioteke „Feniks”.²⁸ Kako nam forma ovog teksta ne dozvoljava kreiranje uputnica s varijantnih oblika imena na utvrđene, pored etimološkog načina pisanja imena i prezimena autora i autorica u zagradi je dat i fonetski način, onako kako je štampano na samim publikacijama te zabilježeno u dostupnim normativnim datotekama osobnih imena autora i autorica. Reference su navedene hronološkim redoslijedom. To na prvi pogled čini jasnim da nakon prve decenije rada ove biblioteke, tijekom koje su izlazile do dvije publikacije godišnje, slijedi intenzivniji period koji svoj vrhunac bilježi u drugoj polovini 80-ih i 1990.

28 Budući da nije praksa da se prilikom bibliotečke obrade publikacija navodi ime urednika/urednice izdavačkog niza (biblioteke), što je utvrđeno pregledom bibliografskih zapisa dostupnih u Kooperativnom online bibliografskom sistemu i servisu BiH (COBISS.BH), u ovom radu nisu napravljene bibliografije spomenutih biblioteka jer ih Jasmina Musabegović nije samostalno uređivala. Navode se samo one objavljene knjige za koje se pouzdano moglo utvrditi da ih je ona uredila. Pored toga, budući da je poseban izazov bio doći do ovih knjiga, metod „de visum” prilikom izrade ove bibliografije nije mogao biti primijenjen u potpunosti. Ovog prilikom zahvaljujemo Senadinu Musabegoviću na susretljivosti i pomoći prilikom izrade popisa publikacija koje je uredila Jasmina Musabegović.

godine (1987 – 6 publikacija; 1988 – 8 publikacija; 1989 – 8 publikacija; a 1990 – 10 publikacija), nakon čega slijede pad i pauza koje nije potrebno dodatno objašnjavati. Bez detaljnog istraživanja ne može se tvrditi, ali je moguće pretpostaviti da bismo danas u izdavaštvu Bosne i Hercegovine teško našli biblioteku bar približno istog kontinuiteta i broja djela.

Pažnju treba skrenuti i na to da je riječ o prijevodima djela svjetske književnosti, što uređivački i izdavački proces čini znatno složenijim. Neki autori/autorice su zastupljeniji, npr. prevedeno je pet djela Lawrencea Durrela (ciklus *Avinjonski kvintet*), tri Marguerite Duras, tri Christe Wolf (*Kassandra* u 2. izd.), dok su ostali predstavljeni s jednim ili dva djela. Prijevodi su rađeni s engleskog, francuskog, njemačkog, ruskog, arapskog, italijanskog, poljskog, finskog, portugalskog... , a među prevodiocima i prevoditeljicama prepoznaju se etablirana imena koja su obilježila akademski i kulturni život Bosne i Hercegovine.

Riječ je o publikacijama prepoznatljivog i brižljivo osmišljenog dizajna²⁹ koji doprinosi izgledu ove biblioteke kao cjeline, što dodatno svjedoči ozbiljnosti kojom se pristupalo svim aspektima uređenja i opreme knjige.

BIBLIOTEKA „FENIKS” (IP „SVJETLOST” SARAJEVO) (1976–2002)³⁰

1976.

1. Cassola, Carlo (Kasola, Karlo). *Đizela*. Prevela Razija Sarajlić.

1978.

2. Koroljkov, Jurij. *Negdje u Njemačkoj: dokumentovana povijest*. Preveo i predgovor napisao Dragutin Jovanović.
3. Meri, Veijo. *Uže od manile*. Preveo Osman Đikić.

1979.

4. Andrzejewski, Jerzy (Andrzejewski, Jerži). *Sada je i tebi kraj*. Preveo Petar Vujičić.
5. Sender, Ramón José (Sender, Ramon Hose). *Ključ; Rekvijem za jednog španskog seljaka*. Preveo Muhamed Nezirović.

1981.

6. Singer, Isaac Bashevis (Singer, Isak Baševiš). *U sudnici moga oca*. Preveo David Albahari.

29 Likovni urednik biblioteke bio je akademski slikar Mustafa Ibrulj (1949–1995).

30 Navedeni vremenski okvir odnosi se na period u kojem je Jasmina Musabegović bila glavna urednica biblioteke „Feniks”.

1982.

7. Canetti, Elias (Kaneti, Elijas). *Glasovi Marakeša: zapisi poslije jednog putovanja*. Prevela Zeina Mehmedbašić.

1983.

8. Yourcenar, Marguerite (Jursenar, Margerit). *Oproštajni udarac*. Preveo Mile Pešorda.

1984.

9. Murdoch, Iris (Murdoch, Ajris). *Sveta i profana mašina ljubavi*. Prevela Ranka Milanović-Jovanović.

1985.

10. Duras, Marguerite (Diras, Margerit). *Ljubavnik*. Preveo Muhamed Nezirović.
11. Paveze, Cesare (Paveze, Čezare). *Đavo na brežuljku*. Prevela Jugana Stojanović.
12. Platonov, Andrej Platonovič. *Iskop*. Prijevod i pogovor Jasmina Ina Krstanović.

1986.

13. Andrzejewski, Jerzy (Andrzejewski, Jerži). *Zdruzgotina*. Preveo Petar Vujičić.
14. Duras, Marguerite (Diras, Margerit). *Bol*. Prevela Jasmina Musabegović.
15. Mailer, Norman (Mejler, Norman). *Muškarčine ne plešu*. Prevela Milica Babić.

1987.

16. Cato, Nancy (Kejtou, Nensi). *Sve rijeke teku*. Prevele Donka Čabak i Vesna Balvanović.
17. Golding, William (Golding, Vilijam). *Slobodan pad*. Preveli Ivo Šoljan i Samir Busovača.
18. Morante, Elsa (Morante, Elza). *Istorija: sablazan koja traje već deset hiljada godina*. 2. knj. Prijevod i pogovor Razija Sarajlić.
19. Trifonov, Juriî Valentinovič. *Vrijeme i mjesto*. Prevela Danica Jakšić.
20. Wolf, Christa (Volf, Krista). *Kassandra*. Preveo Drago Tešević.
21. Yourcenar, Marguerite (Jursenar, Margerit). *Anna, Soror*. Prevela Jovana Barić-Jeremić.

1988.

22. Cato, Nancy (Kejtou, Nensi). *Praoci*. Knj. 1, 2. Prevele Gordana Đurić i Milica Babić.
23. Duras, Marguerite (Diras, Margerit). *Stvarni život*. Prevela Nada Bojić.
24. Durrell, Lawrence (Darel, Lorens). *Avinjonski kvintet. Konstanca ili samotne vježbe*. Preveo Zoran Mutić.
25. Enquist, Per Olov (Enkvist, Per Ulov). *Pali anđeo: ljubavni roman*. Preveli Mihailo Vesović i Moma Dimić.
26. Frisch, Max (Friš, Maks). *Neka mi ime bude Gantenbajjn*. Prevela Zeina Mehmedbašić.
27. Mailer, Norman (Mejler, Norman). *Drevne večeri*. Preveo Zoran Mutić.
28. Singer, Isaac Bashevis (Singer, Isak Baševic). *Strasti i druge pripovijetke*. 3. izd. Prevod Vinka Šoljan i Ivo Šoljan.
29. Vargas Llosa, Mario (Vargas Ljosa, Mario). *Tetka Hulija i piskaralo*. Prevela Marica Josimčević.

1989.

30. Bellonci, Maria (Belonči, Marija). *Privatna renesansa*. Preveli Aleksandar Đukić i Smaragda Mujagić-Đukić.
31. Durrell, Lawrence (Darel, Lorens). *Avinjonski kvintet. Kvinks ili rasparačeva pripovijest*. Preveli Zoran Mutić i Amela Simić.
32. Durrell, Lawrence (Darel, Lorens). *Avinjonski kvintet. Monsieur ili Princ tame*. Prevele Ranka Miladinović-Jovanović i Amela Simić.
33. Durrell, Lawrence (Darel, Lorens). *Avinjonski kvintet. Sebastijan ili u vlasti strasti*. Prevela Nevenka Bjelica.
34. Iskander, Fazil Abdulovič. *Pitoni i kunići*. Prevela Nirman Moranjak-Bamburać.
35. Iskander, Fazil Abdulovič. *Stara kuća pod čempresom*. Prevela Marina Katnić-Bakaršić.
36. Taylor, Peter (Tejlor, Piter). *Poziv u Memfis*. Preveli Milica Koljević i Nikola Koljević.
37. Wolf, Christa (Volf, Krista). *Bez mjesta. Nigdje*. Preveli Stevan Tontić i Rajko Đurica.

1990.

38. Bellow, Saul (Belou, Sol). *Ne propusti dan*. 3. izd. Prevela Jara Ribnikar. Svjetlost (1. izd. 1963, 2. izd. 1977).

39. Delibes, Miguel (Delibes, Migel). *Ljubavna pisma čulnog šezdesetogodišnjaka*. Prevela Rosa-Marija Selmanović.
 40. Durell, Lavrence (Darel, Lorens). *Avinjonski kvintet. Livija ili živa sahranjena*. Prevela Ranka Milanović-Jovanović.
 41. Hein, Christoph (Hajn, Kristof). *Hornov kraj*. Preveo Đorđo Vasić.
 42. Lindgren, Torgny (Lindgren, Torgni). *Put zmijin po steni*. Prijevod i pogovor Zvonimir Popović.
 43. Maḥfūz, Naḡīb (Mahfuz, Nedžib). *Put između dva dvorca*. Preveo Sulejman Grozdanić.
 44. Tyler, Ann (Tajler, En). *Slučajni turista*. Prevela Nevena Krstanović-Matovac.
 45. Wolf, Christa (Volf, Krista). *Kassandra*. Preveo Drago Tešević.
 46. Xianliang, Zhang (Šanlijan, Džan). *Pola muškarca je žena*. Prevela Zorana Jeremić.
- 1991.
47. Edlis, Juliu. *Zadušnice*. Preveo Gorjana Dragišić.
 48. Fallaci, Oriana (Fallači, Orijana). *Inšallah*. Preveo Nijaz Čardaklija.
 49. Gray, Alasdair (Grej, Alizder). *Lanark*. Prijevod i pogovor Jelena Bogavac.
 50. Kadare, Ismail. *Palata snova*. Preveo Skeljzen Malići.
 51. Kanovič, Grigorij. *Suze i molitve luđaka*. Prijevod i pogovor Nirman Moranjak-Bamburać.
- 1995.
52. Šālih, al-Ṭayyib (Salih, Tajib). *Vrijeme seobe na sjever*. Prevela Delila Dizdarević.
- 1999.
53. Saramago, José (Saramago, Žoze). *Evandjelje po Isusu Kristu*. Preveo Nijaz Čardaklija.
 54. Tabucchi, Antonio (Tabuki, Antonio). *Requiem*. Prijevod i pogovor Nadina Šehović.
 55. Yaşar, Kemal. *Legenda o Araratu*. Prevela i pogovor napisala Lamija Hadžiosmanović.
- 2001.
56. García Márquez, Gabriel (Garsia Markes, Gabriel). *Ljubav u doba kolere*. Preveo Dragan Bećirović.

57. Goytisolo, Juan (Gojtisolo, Huan). *Opsadno stanje*. Preveo Asaf Džanić.
58. Mourad, Kenizé (Murad, Kenize). *Vrt u Badalpuru*. Preveo Nihad Hasanović.
59. Wolf, Christa (Volf, Krista). *Medeja. Glasovi*. Preveo Vahidin Preljević. 2003.
60. Bompiani, Ginevra. *Srebrno doba*. Prevela Asja Hadžihasanović. 2006.
61. Antelme, Robert. *Ljudska vrsta*. Preveli Vesna Kreho i Fahrudin Kreho.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Jasmina Musabegović je cijeli radni vijek posvetila izdavaštvu. Svojim neumornim radom ona nije samo doprinijela tržišnom uspjehu jedne izdavačke kuće već i kulturnom razvoju cijele zajednice. Njen urednički rad bio je istovremeno i borba za stvaranje boljih uvjeta za obrazovanje i umjetničko (samo)izražavanje. Kroz biblioteku „Feniks“ neprestano je okupljala ljude koji su zajedno s njom znali koliko je važno omogućiti da književni život procvjeta i da se potom neprestano razvija i širi. Kao inovativna i svestrana urednica Jasmina Musabegović je uspjela pozicionirati biblioteku „Feniks“ u sam vrh bosanskohercegovačke i jugoslavenske izdavačke scene. Na temelju uvida u odabrane publikacije i biblioteke u ovome članku se nastojalo prikazati urednički rad, posvećenost i inovativnost Jasmine Musabegović. Iz njenog rada, uvjereni smo, nove generacije urednika i urednica mogu mnogo da nauče jer će „Feniks“ za svaku novu generaciju, uvijek gorjeti istim blještavim plamenom.

LITERATURA

1. Dujmović, Sonja M. (2022), "Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema Bosanskoj vili", u: Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić (ur.), *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Fondacija Heinrich Böll Sarajevo, 93–162.
2. Musabegović, Jasmina (2017), "Oneobičavanje", u: Almir Bašović, Ajla Demiragić i Marina Katnić-Bakaršić (ur.), *Život, narativ sjećanje: prof. dr. Nirman Moranjak Bamburać (1954 – 2007)*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 196-171.
3. Jelušić, Srećko (2002), *Ogledi o nakladništvu*, Naklada Ljevak, Zagreb
4. Petrović, Ivica (2023), "Milena Preindslberger Mrazović – novinarka i književnica". *Mostariensia*, 2, 97–110.
5. Svilar, Neven (2020), "Uređivanje i uredničko prigovaranje"; dostupno na: <https://www.books.hr/u-fokusu/uredjivanje-i-urednicko-prigovaranje> (20. 10. 2023)
6. *Šezdeset godina Svjetlosti 1945-2005*. (2005), Svjetlost, Sarajevo

THE ETERNAL FLAME OF THE PHOENIX: ABOUT THE EDITORIAL WORK OF JASMINA MUSABEGOVIĆ

Summary:

When it comes to the works of the Bosnian novelist, literary critic, translator, and editor Jasmina Musabegović (1941–2023), attention is mostly devoted to her fiction, while her extremely important literary critical and editorial work remains neglected. Jasmina Musabegović edited a substantial number of books within the publishing company "Svjetlost". Based on insights into publications and editions ("Raskršća", "Cijeli svijet/Ceo svet" and "Feniks"), this article aims to shed light on the creativity and innovation of this extremely valuable and important editor. Particular attention in the article is devoted to the "Feniks" library, where some of the major works of contemporary literature were published, and which Musabegović edited for thirty years, from 1976 to 2006. Information about the publications published within this library is given in the bibliography attached to this work. Presenting the complex editorial engagement of this recognized writer from Bosnia and Herzegovina, the article aims to point out how editorial work (often invisible and insufficiently publicly acknowledged) contributes in a crucial way to the development of culture and literature.

Keywords: Jasmina Musabegović; editorial engagement; „Svjetlost“ publishing house; „Feniks” edition

Adrese autorica
Authors' address

Ajla Demiragić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ajla.demiragic@ff.unsa.ba

Mirela Rožajac-Zulčić
Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakultet, Biblioteka
m.rozajac@pfsa.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Amila Kahrović Posavljak

NARATIVNO KONCIPIRANJE REVIZIONIZMA: *TOP JE BIO VREO* /
NARRATIVE CONCEPTUALIZING OF REVISIONISM: *SO HOT*
WAS THE CANNON 259

Almir Bašović

MANIRISTIČKI KNJIŽEVNI KONCERT U 88 FRAGMENTA:
NAD KNJIGOM *88* NADIJE REBRONJE / MANNERIST
LITERARY CONCERT IN 88 FRAGMENTS:
OVER THE BOOK BY NADIJA REBRONJE 277

Amira Banjić

ISAKOVIČEV ANGAŽMAN NA REAFIRMACIJI BOSANSKOGA
JEZIKA KROZ *VARIJANTE NA POPRAVNOM ISPITU I RJEČNIK*
KARAKTERISTIČNE LEKSIKE BOSANSKOGA JEZIKA / ENGAGEMENT
OF ALIJA ISAKOVIC ON REAFFIRMATION OF BOSNIAN LANGUAGE
THROUGH *VARIANTS ON CORRECTIONAL EXAM AND*
DICTIONARY OF CHARACTERISTIC LEXICOGRAPHY IN BOSNIAN
LANGUAGE 289

Halid Bulić

SKRAĆENICE U SMS PORUKAMA NA BOSANSKOM JEZIKU /
ABBREVIATIONS IN SMS MESSAGES IN THE BOSNIAN
LANGUAGE 301

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.259

UDK 821.163.41.09 Kecmanović V.

Primljeno: 01. 03. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amila Kahrović-Posavljak

NARATIVNO KONCIPIRANJE REVIZIONIZMA: *TOP JE BIO VREO*

Top je bio vreo Vladimira Kecmanovića spada u red romana koji su dobili veliku pažnju odmah po objavljivanju. Budući da tematizira opsadu Sarajeva, uz glavnog lika, dječaka – nijemog svjedoka i pripovjedača – pri površnom čitanju se može doimati kao roman koji otvara prostor za suočavanje sa prošlošću. Pomnije čitanje, uz razobličavanje narativnih strategija, otkriva revizionističku sliku opsade Sarajeva u periodu 1992-1996. Plošni likovi, bez proturječnosti, često su svedeni na kolektivni identitet. Iako su neki od kritičara tvrdili suprotno, aktanti su oštro etnički polarizirani i uopće cijela priča funkcionira kao specifičan strukturni hijazam kada je u pitanju odnos agresor – žrtva. Razvoj radnje je u cijelosti podređen stvaranju ovakvog efekta, baš kao i distribucija dijaloga odnosno govor likova. Cilj ovog rada je istražiti neke od narativnih strategija koje doprinose tom efektu, uz isticanje ideološki motiviranih stereotipa koji čine osnovu naracije i proizvodnje inverznih slika opsade Sarajeva.

Ključne riječi: roman; opsada; narativ; revizionizam; likovi

1. UVOD

Roman *Top je bio vreo* Vladimira Kecmanovića objavljen je prvi put 2008. godine i u Srbiji je dobio nagrade „Borislav Pekić“ i „Meša Selimović“. Siže romana tiče se prvog perioda opsade Sarajeva i počinje scenom granatiranja. Fokalizator je dječak čiji će roditelji, ubrzo nakon početka priče, poginuti od granate u stanu, a on će ostati sam i nijem na brizi komšiluku koji je predstavljen kao multinacionalan. Iako je

roman izazvao oštre polemike *a propos* odnosa književnosti i ideologije, površinska narativna postavka je nekim kritičarima bila dovoljna da ga pozitivno ocijene. Tako je Stevan Tontić (2009: 201) napisao:

„A glavni lik romana je dječak čiji roditelji (Srbi) ginu od granate, nakon čega ga prima dobra muslimanka koju jednog dana ipak mora da napusti sakrivši se kod nekih sunarodnika. No i ti će uskoro biti surovo likvidirani. Jedna druga muslimanka je oličenje čistog merhametluka – stalno daruje hranu jednom Srbinu. (Uzged: čini se da je autor likove ‘dobra’ i ‘zla’ nastojao da etnički ravnomjerno rasporedi.) Dječak, poslije svih preživljenih užasa, uspijeva da pobjegne iz obruča krvavog nasilja i onda još opali iz topa na svoj grozomorni grad.“

Ovako površnim čitanjem prikrivaju se tekstualne strategije u romanu. Sličnu, ovlašnu i naizgled apolitičnu kritiku napisao je Mileta Aćimović Ivkov (2009: 172) koji insitira na “etički izbalansiranom angažmanu”:

„Pažljivo građena dimenzija etički izbalansiranog angažmana predočena u ovom van sumnje provokativnom romanu, ovim se gorkim rečima potvrđuje, iskupljuje i navrhunjuje. I, jednom vaspostavljena, nadalje duž njegovog sadržaja harmonizovano varira. Iz tog će razloga u jednom momentu dečak Amer, Gavroš ovih Kecmanovićevih sarajevskih *Jadnika*, prenoseći opštije saznanje otuda i kazati: ‘A i četnika (...) ima svakakvih. (...) Ali ima i normalne raje’.“

Igor Perišić (2017: 119) ide korak dalje i, ne analizirajući detaljnije tekst, tvrdi:

„Nastajući na sada već prilično velikoj vremenskoj distanci od ratova na prostorima bivše Jugoslavije, romani Vladimira Kecmanovića (*Feliks* 2007, *Top je bio vreo* 2008) – jezički izbrušeni, precizni u narativnom kadriranju i sa vešto sklopljenim sižeima – pokušavaju da uspostave novi posredni angažman u odnosu na proživljenu stvarnost devedesetih. Odustajanjem od eksplicitnih ideoloških označavanja u samoj prozi, odnosno isticanjem interesovanja za pojedinačne tragičke sudbine bez obzira na stranu sa koje dolazile, na delu je jedna nova strategija upotrebe kolonizujućih mehanizama tekstualnosti koji se sada koriste za trasiranje puta prividno ideološki ‘čistoj’ književnosti, što istovremeno, na teorijskom planu, otvara mogućnost postavljanja pitanja da li je ideološka dekolonizacija načelno moguća misija s obzirom na široko rasprostranjeno savremeno čitanje gramšijevsko-altiserovskog pojma interpelacije.“

Maciej Czerwiński (2015: 330) roman *Top je bio vreo* svrstava u djela koja uspostavljaju „svesno ili ne, eksplicitno ili implicitno – paralelu s događajima pre pedesetak godina”.

Nenad Veličković je autor kritike u kojoj se osvrće na prethodna čitanja i, na izvjestan način, sumira polemiku. Naveo je kritike Marka Krstića, Milete Aćimovića Ivkova, Zorana Jankovića, Vladimira Arsenića, Saše Ćirića, Ružice Marjanović i Miljenka Jergovića. Istovremeno kao glavno ideološki, a i književnoteorijski, problematično mjesto Veličković (2014) prepoznaje problem odnosa pripovjedač – fokalizator, problem (ne)informiranog čitaoca i problem vjerodostojnosti odnosno “iznevjeravanja stvarnosti”. Također, Veličković ističe da su pohvale stizale od kritičara „koji nisu posvetili dovoljno pažnje činjenici da dječak *nije*¹ pripovjedač”² (Ibidem: 33), naglašavajući kako su „opponenti upravo preko činjenice da je dječak fokalizator došli do skrivenog autora i taj njegov postupak povezali s ideološkom tezom romana” (Ibidem). Veličković (Ibidem: 46) ističe da se autor strateški „... koristi pripovjedačem koji iz perspektive zlostavljanog djeteta motiviše granatiranje Sarajeva, tako što nastoji uvjeriti čitaoca da je granatiranje pravedna odmazda za zlostavljanje” te da se cijela strategija ovog romana „može opisati kao redukcija složene historijske situacije na prostu epsku matricu” (Ibidem: 47).

Oštru kritiku romana dao je Haris Imamović (2014), naglašavajući da: „Kecmanovićev cilj nije samo napraviti spomen-roman za srpske civilne žrtve u Sarajevu, već ta stradanja stavlja u relaciju sa stradanjem Muslimana i ostalih nesrpskih građana Sarajeva ‘92-95, započinjući priču o odgovornosti. On priču o zločinima ‘branilaca grada’ funkcionalizira u korist amnestije srpskih vojnika”.³

Budući da „reprezentacije su osnov kulturalnog pamćenja” (Assmann 2011: 306), pitanje je kakvo to kulturalno pamćenje roman *Top je bio vreo* teži zasnovati. Stoga na postavkama savremene naratologije vrijedi ispitati kako su u tom pogledu funkcionalizirane narativne strategije poput odnosa pripovjedača, fokalizacije i vremenske distance sa događajima; koncepta kolektivnog aktanta; odnosa osobina i raspoloženja kod likova te pitanja karakterizacije. Osim toga, kako smo najavili, otvara se i mogućnost za posmatranje romana kao hijazma na strukturnom nivou.

1 Kurziv Veličkovićev.

2 Za Veličkovićev stav da dječak nije pripovjedač u romanu nema eksplicitnog dokaza, već kritičar to zaključuje iz pripovjedne svijesti.

3 Imamovićev tekst dostavljen je autorici ovog rada iz lične arhive Harisa Imamovića. Objavljen je 2014. godine na portalu E-novine čija je arhiva, u međuvremenu, nestala.

2. ZASNIVANJE IDEOLOŠKIH POSTAVKI ROMANA

Scena koja otvara roman *Top je bio vreo* nudi stereotipizacije koje će naracijom biti dalje razvijane. Tu je, odmah, priča o cijelim muslimanskim porodicama koje su “pomahnitale”: „Pusti ti Memiče. Nemoj đavola prizivat. O’š da te optuže kako iz kuće četnicima šalješ signale? Vidiš da su ljudi pomahnitali” (Kecmanović 2014: 12). “Pomahnitale” muslimanske porodice su strah i trepet unutarnjeg stanja tokom opsade Sarajeva i ključni su kolektivni aktant relativizacije istine o opsadi. Baš kao i porodice ogrezle u švercu, čime se implicira da je izgladnjivanje Sarajlija tokom opsade bilo na izvjestan način unutarnji posao. Tako bi komšinica Tidža:

„... svaki čas se, pošto bi pucnjava minula – vraćala sa kafom.

Koju je dobila od Sakiba, sestrinog muža.

Koji je bio inspektor u policiji.

I mogao da nabavi od ptice mlijeko.“ (Kecmanović 2014: 16)

Tokom jednog od prvih granatiranja majka komšinice Munevere kaže: „Radovane, bolje ti se namah sam zaklat, nego čekat nas da te koljemo” (Kecmanović 2014: 9). Osim bijesa čiji je ishod linč, kolektivni aktant (muslimani u opkoljenom Sarajevu) karakteriziran je jezičkim aberacijama – nepravilnim, prostačkim i loše artikuliranim govorom. Odnos muslimana prema drugima temelji se na kolektiviziranju krivice. Pripovjedač saopćava: „A komšinica Ševala: Kakav Radovan! Da je samo Radovan! Svi su oni isti!” (Kecmanović 2014: 10). Naspram ovakvog ponašanja muslimana u zajedničkm prostoru gdje se ljudi skrivaju od granatiranja čuju se i drugačiji glasovi: “Kao da komšija Zdenko odmahuje rukom iznad glave. Prema buci topova. I kaže: Barbarizam” (Kecmanović 2014: 9).

Uz kolektiviziranje krivice dominantne osobine muslimana su nepismenost i povišena emotivnost. Većina njihovih iskaza je u povišenom emotivnom tonu – često su uzvičnici, čak i na mjestima gdje se to ne bi očekivalo. Izražajno muslimani su površni, primitivni, neispravno se izražavaju i neprestano psuju. Najčešće se, kad psuju, koristi izravni govor. S druge strane, njihove misli pripovjedač redovno donosi u formi slobodnog neupravnog govora.

Kada dječaku pripovjedaču poginu roditelji od granate i on, kao centralni fokalizator, ostane na milost komšiluku, počinje se otkrivati zlo ljudi pod opsadom. Naracija ide linijom gradacije – od Srba koji dobijaju otkaze i nemaju slobodu kretanja do potpunog pogroma. Vrhunac nasilja detaljno prikazan je u draško-vičevskoj sceni pred kraj romana kada “branioci” upadaju u stan starca Nikole i

njegove žene Mitre gdje se dječak, postavši nepoželjan kod komšija muslimana i preživjevši mentalno zlostavljanje, sakriva. Nakon što su zaklali Milana koji se, ne htijući u vojsku, krio kod dvoje staraca, Nikola je hrabro skočio na napadače. Kecmanović pokušava reprojicirati scene iz partizanskih filmova o poštenim ljudima koji se sami obračunaju sa mnoštvom zlikovaca.

„I ugledao komšiju Nikolu koji je skočio sa stolice.

I – u dva koraka se našao iza Ahminih leđa.

A onda, kao panter – skočio.

Uhvatio ga za vrat.

I oborio na pod.

Čuo sam kako se iz Ahminog grla prolama neljudski urlik.

I vidio kako jedan od ljudi s kalašnjikovima hvata komšiju Nikolu za glavu.

I kako mu drugi prislanja kalašnjikov na čelo.

I – ispaljuje rafal.

Pucnji su odjeknuli jače od pucnjeva topova.

I – potpuno su mi zaglušili uši.

Kao na filmu bez tona gledao sam kako trojica ljudi, s mukom, oslobadaju Ahmin vrat Nikolinog samrtničkog zagrljaja.“ (Kecmanović 2014: 249-250)

Ahmo tuče dijete i razbija mu tranzistor koji je ponijelo iz stana nakon pogibije roditelja. Poslije kolektivnog silovanja starice Mitre, dječak bježi kroz prozor i odlazi na stranu onih koji grad drže pod opsadom.

3. ŽRTVA I ZLOČINAC: HIJAZAM

Nakon što dječak napusti Sarajevo postaje vidljivo da je roman koncipiran kao neka vrsta hijazma.⁴ Kod ljudi koji su pod opsadom (muslimana dominantno, jer drugi bivaju protjerani ili pobijeni) – nered, zločin i kriminal su pravilo. Kod snaga koje drže grad pod opsadom – nered, zločin i kriminal su izuzeci s kojima se zvanična vojska hoće obračunati. Tome svjedoči sve, od načina govora do ustroja, uniformi i načina komunikacije. Događaj koji remeti ovaj red zbiva se kada dječak dobije dozvolu da puca na grad. No tu se, jasno, radi o vanrednom postupku koji samo pojačava efekt hijazma. Dječak je van-poretka i njegovi postupci su duboko

4 Posrijedi je konceptualiziranje hijazma slično onome koje srećemo kod Corngolda (1988: 99): „Chiasmus according to *Webster's Third New International Dictionary*, is 'the inversion of the order of syntactical elements in the second of two juxtaposed and syntactically parallel phrases or clauses.' (...) The kind of chiasm that recurs in Kafka with particular significance fuses both definitions above: it is a chiasmic parallelism of concepts”.

utemeljeni u traumati. A sugerira se ustvari “opravdanost” granatiranja – dječak, nakon što je iskusio život u gradu, uzima top i gađa Sarajevo. I to, ne gađa grad pod opsadom i nedužne ljude, nego:

„Dole je bio komšija Nikola. Kom je rafal uništio lice.
I Milanov preklani vrat. Iz kog šiklja krv.
I Amer koji kaže:
Koji ćeš kurac s onim četnicima.
I komšinica Mitra. Koji jaši Salkan.
I koja tiho ječi.
Kao da sanja ružan san.
Naglo sam povukao.
I top se trznuo.
I zemlja se zatresla.
I – u ušima mi je zazujalo. I utruli su mi zubi.
Ali, nisam pao u snijeg.
I – uspio sam da čujem i fjuk. I drugi pucanj.
Eto, dobro je bilo, rekao je Obren. Aj’ sad da te vodim kući.
Pusti ga nek rokne još jednom, rekao je Aco.
I smjestio granatu u cijev.
A onda me uhvatio za ruku.
I upro prst prema grupi zgrada pored rijeke.
Vidiš, tamo gađaš, rekao je. Tamo su grupisani balijski snajperisti, koji nam ubijaju ljude.
Dole je bila noga moje majke.
I majčin trup iz kog je iscurila krv.
I majčine oči koje gledaju u strop.
Dole je bila očeva maljava, krvava ruka, odvojena od ostatka tijela.
I očevu lice koje se ne vidi od krvi.
I dole sam bio ja.
Pored potpornog zida. Na parketu.
Sa zubima koji trnu i ušima koje zuje. Prekriven krečom i prašinom.
Pogledao sam u Acine noge.
Na njima su bile vojničke čizme.
A nogavice su bile uvučene u čizme – bile su šarene.
Osvrnuo sam se oko sebe.

Svi ljudi koje sam vidio bili su u šarenim uniformama.

Ili u vojničkim pantalonama zelenkaste boje.

Čovjeka u sivim pantalonama nigdje nije bilo.

Povukao sam konopac.

I top je trznuo.

I – ovaj put ne samo da sam čuo oba pucnja i fijuk.

Ovaj put sam i vidio kako se, dole, kod Mušetovih, iz jedne od zgrada pored rijeke – diže oblak dima.

Dobro je bilo mali, aj' sad odmori, rekao je brkati čovjek. Ne boj se, pucaćeš još.

I pucao sam.

Pucao...” (Kecmanović 2014: 281-282-283)

Između scene u kojoj dječaka, po granatiranju stana i pogibiji roditelja, maltretira lokalni kriminalac “branilac” Ahmo, i scene u kojoj dječak puca na grad, narativne sekvence su postavljene kao gradacija zla muslimanskog kolektivnog aktanta unutar kojeg vlada iracionalna mržnja. I to na dvije razine. Prva je razina glavnih likova. Tu su i branioци Sarajeva koje, bez izuzetka, Kecmanović prikazuje kao siledžije, kriminalce i ratne zločince vođene primitivizmom, mržnjom, nasiljem i pljačkom nasuprot ikakve vojne discipline i ustroja. Druga je razina sporednih likova, npr. komšinica Ševale i Munevere, ili dječakovog druga iz škole koji ga odvođi u među branioce u jedan od nebodera. To je mjesto ispunjeno promiskuitetnim mladim muslimankama i djecom koja ratuju, švercuju i imaju seksualne odnose. Svi su, bez izuzetka, nasilni, lažljivi i skloni švercu, a neboder je distopijski kriminalni harem:

„Sjećam se da je – jednom ili dva puta – teta Zuhra izašla iz svog stana.

I pitala gdje je Mirsad.

I zašto Amer ne ide na spavanje.

I da joj Amer odgovarao:

Dobro je, stara, samo spavaj.

I sjećam se da je u neka doba niz stepenice strčala djevojka u spavaćici.

I viknula:

Đe su ona dvoj'ca dosad, š'a tutnje po čitavu noć?

I da je Amer rekao:

U bolnici su, ranjen im jaran.

Da je za njom strčala još jedna polugola djevojka.

I viknula:

Kakav jaran, to nek pričaju nekom drugom, opet se neđe kurvaju.

I da je Amer viknuo:

Jok, nego će vama polagat račune! Aj' voz' gore, š'a ov'da gologuze skaćete!/?

A onda meni tiše:

Eto, vidiš, Mirsad i Zlaja ne moraju silovat. Trebe im se same nabacuju.

Mirsad i Zlaja, pričao je – kad stvarno treba odradit akciju – idu i bore se.

A kad nema akcije – ne glume mangupe.

I ne maltretiraju narod.

Nego – prave posao.

Trguju.

Viskijem. Kafom. Cigaretama. Uljem. Brašnom. Benzinom.

Svim što je potrebno.

Nešto iz druge ruke.

A nešto – direktno s četnicima.

A i četnika, pričao je, ima svakakvih.

Neki su papani što bi samo rokali iz topa. I još, gore, po brdima, priča se, seru protiv onih koji trguju.

Neki su idioti koji samo maltretiraju i kolju. Ko ovi Ahmini kreteni.

Ali, ima i normalne raje.

I s tom, normalnom rajom – pričao je – Mirsad i Zlaja prave posao.

Sjećam se da je pominjao nekog Srđana i Miću, s kojima su Mirsad i Zlaja do rata bili nerazdvojni. A i sada – ne prode dan da se ne čuju preko motorole.

I da je rekao:

A onaj Zoka iz tvog ulaza, pričaju, posto totalni kreten. Umjesto da radi poso s gradskom rajom, gore se shaverio s papcima. I sad je prvi u rokanju po gradu.

A i kod nas, rekao je, ima budala, samo takvih". (Kecmanović 2014: 130-131)

Ova sekvenca, ispričana riječima dječaka koji je iskusio grad pod opsadom i opozicija je šutnji nijemog, nedužnog, vršnjaka, je sukus revizionističke agende romana i tu je najvidljivija hijazamska struktura odnosa agresor – žrtva. Onaj koji će nakon dječakovog izlaska iz Sarajeva biti predstavljen kao normalan, čak pristojan vojnik (Zoka), iz perspektive “branilaca” je “papak” koji se “nije shaverio” s gradskom rajom. Oni koji su iz perspektive kriminalnih “branilaca” Sarajeva normalna raja, vidjet će se po dječakovom odlasku iz Sarajeva, u srpskoj vojsci su prekoreni izuzeci. Kod muslimana je kriminal dominantna odrednica kolektivnog “mi”, dok je u srpskoj vojsci to tek devijacija vojničke norme. Amerovo kazivanje

sažima hijerarhiju nasilja unutar opkoljenog Sarajeva.

Ista je tendencija i na nivou sporednih likova. Komšinice verbalno zlostavljaju pripadnike druge nacionalnosti. Naprimjer, kada se muslimani dižu i protiv Hrvata i protiv UNPROFOR-a, sporedni likovi su stavljeni u funkciju podržavanja dominantnog zla:

„I – komšinica Štefica i komšija Joža više nisu bili nasmijani.

I – kada bi došli do poljskog klozeta – uglavnom su ćutali.

Obavili bi nuždu i brže-bolje nestajali.

I – pogledi su im bili nekako izgubljeni.

I – mnogo su ostarili.

I – počeli su da liče na komšinicu Mitru i komšiju Nikolu.” (Kecmanović 2014: 240)

Kolektivni muslimanski aktant funkcioniра kao neprijateljski prema svima. Prvo prema Srbima, pa onda i Hrvatima te međunarodnim snagama. Opkoljeno Sarajevo postaje prostor izvan poretka gdje je unutarne nasilje pod opsadom nesrazmjerno veće od opsade same. Jedan od primjera kako sporedni likovi omogućuju unutarnju konzistentnost nasilja je komšinica Ševala:

„I dok su komšinicu Šteficu i komšiju Jožu smještali u kombi Unprofora, komšinica Ševala je dobacila: E moji muslimani! Puštajte dušmane da se izvuku! Pa se posl’je pitajte š’a nas je snašlo!“ (Kecmanović 2014: 243)

4. HOMOGENO I HETEROGENO ZLO: NARATOLOŠKO OBZORJE

U pokušaju da naraciju izvuče iz oštro polariziranih i ideološki nedvosmislenih opozicija Kecmanović poseže za likom čija je pozicija “između” – Muneverom. To je komšinica koja smatra da je spaljivanje knjiga “haram” te pomaže komšiji Nikoli. Munevera je antipod ostalim muslimanima, izuzetak, jer donosi hranu:

„A Munevera nije pričala – uvijek je bila čutljiva kao i sada. Ali je, kada je sretniš – smrknuto gledala. Kao da ti ništa dobro ne misli.

I – nije izbivala iz džamije.

A sada, kada o Srbima svi govore sve najgore – Muneverina majka priča kao i ranije. Ni manje, ni više.

A Munevera i dalje ćuti.

Ćuti – ali pomaže.

Donese hranu bez koje bi odavno pocrkali od gladi.

I to – da niko ne zna i ne vidi.“ (Kecmanović 2014: 199)

U ovom smislu važna je i tvrdnja starca:

„Eto, rekao je, kako nikada ne znaš šta će rat sa sobom donijet. Mene, kojem su u onom ratu njeni pobili porodicu, od gladi spasava žena kojoj su porodicu pobili moji.

Valjda smo se, rekao je, tako i pronašli.“ (Kecmanović 2014: 199)

Muneverina dobrota nema očit motiv. Jedino Nikola razumije dubinu historijskih odnosa, toliko da u svojoj dobroti nalazi opravdanje nasilnicima. Lik Nikole je neiznijansirano dobar, kao što su muslimani prikazani kao neiznijansirano loši uz blagi i neuvjerljiv izuzetak – Muneveru.

Kecmanovićevi likovi su plošni, površni, pamfletistički, bez gotovo ikakve unutar-nje dinamike. Čak i kada se uzme u obzir da je pripovjedač odnosno fokalizator dječak, potpuno je neuvjerljivo da osviješteno dijete ne raspozna ništa od dinamike drugih, odnosno da se u njihovom ponašanju ispoljava uvijek isti obrazac. Primjerice, kada Nikola biva odveden na kopanje rovova kao naizgled pomagač, a zapravo saučesnik zločinaca, pojavljuje se hodža: “I kako je komandant-psiropata, kada je tog hodžu ugledao, skočio na noge. Kao da mu je stigao vrhovni komandant” (Kecmanović 2014: 218). Priča implicira da je hodža spasio Nikolu jer je urgirala Munevera što se čini kao dokaz moralnog kredibiliteta muslimanima i odstupanje od uprošćene monoideološke koncepcije. No, zapravo je u pitanju temeljno odricanje bilo kakvog moralnog orijentira muslimanima jer hodže mogu spašavati, čak i usmjeriti cijelo ponašanje branitelja u drugom smjeru, ali neće bez urgencije i to iz ličnih razloga.

Kecmanović je uveo i scene koje nemaju narativnu nužnost ni opravdanje, a sve u funkciji relativizacije opsade. Tako se i izvještavanje iz opkoljenog Sarajeva predstavlja kao namješteni spektakl:

„Amer mi je objasnio kako Jašar radi za strane novinare.

Snimatelji se namjeste u zaklon iz kog mogu da vide most.

A Jašar, na njihov znak – kao glumac – most prelazi.

Kada ga vide, snajperisti sa svih strana počnu da pucaju.

A Jašar, kao baletan, skače i izbjegava metke.“ (Kecmanović 2014: 179)

Jašar je Rom čija je narativna funkcija da travestira izvještavanje međunarodnih dopisnika, koje je snažan dokument o opsadi, korišten i pred sudovima, predsta-

vljajući sve to kao glumu. Zapravo u romanu su svi utvrđeni elementi opsade Sarajeva prikazani kao laž. Čak i ono što je uvjetovalo narativni impetus – granata koja jedanaestogodišnjem srpskom dječaku ubija roditelje – je iznuđeni odgovor s obzirom na prirodu muslimanskog divljaštva u opkoljenom gradu. I sva opsada se – budući da priča “otkriva” kako je u Sarajevu među muslimanima sve samo zlo, nasilje, primitivizam, pljačka, silovanja, ubistva, lažna vojska i lažno izvještavanje – abolira kao opravdana, ako ne i iznuđena. Otuda ovaj roman ima temeljnu revizionističku notu, posebno s obzirom na činjenicu da je glavni uzrok ratova devedesetih – velikosrpska ideologija – ostao u cijelosti netaknut⁵.

Svaki čin u romanu ima ono što je Uri Margolin (1986: 210) nazvao “dualni aspekt načina i stvari”⁶. Zlo čine svi (granata koja je ubila dječakove roditelje potencijalno je ispaljena sa srpskih položaja). Ideološki koncept relativizacije opsade je skriven u različitom intenzitetu i načinu činjenja tog zla (manner). Muslimansko zlo u opkoljenom gradu je sveprisutno, sveprožimajuće, “prirodno” izvire iz riječi i postupaka. Zlo granatiranja koje čine srpski vojnici je iznuđeno, vojno uredno, strukturirano i opravdano, a oni koji izađu iz okvira vojne discipline i posegnu za nešto više od nužnog zla tek su izuzetak. Kod muslimana pak – i o tome je također riječ u već spomenutoj strukturi hijazma – oni koji ne čine zlo ili mu barem dijelom izmiču su predstavljeni kao izuzetak.

Razlike u koncipiranju likova naratologija objašnjava njihovom kategorizacijom u različite modele. Tako bi, s obzirom na način i intenzitet činjenja zla, ovdje zapravo bilo riječi o razlici u intenzitetu odnosa osobina i raspoloženja, koju je postavio još Seymour Chatman (1980). Odsustvo karaktera, divljačko zlostavljanje, pljačka, prostački i plošan govor, nasilje svake vrste, razvrat i sklonost silovanjima, sve su to u Kecmanovićevom romanu svojstva površno koncipiranih likova, konkretno muslimana koji, budući su uglavnom isti, reprezentuju identitet kolektivnog aktanta kojem pripadaju. U srpskoj vojsci stvari stoje razmjerno drugačije, pri čemu se uočava i jedna dodatna važna činjenica. Naime, dječak na položajima oko Sarajeva sreće vojnike koji se i brinu za njega i puštaju ga da puca, ali u kojima postoje naznake unutarnjih proturječnosti koliko su mogle biti razvijene u tako kratkoj sekvenci radnje. Dječak “gore” zatiče samo vojnike, što implicira da nema civila koji čine zločine. U opkoljenom Sarajevu, zlo čine čak i žene i djeca. Na srpskim položajima zlo je vojna stvar, štviše opravdana kada se vidi šta i koga dolje vojnici gađaju. Nakon proživljenog zla u opkoljenom Sarajevu, dječak se susreće sa drugačijom strukturom

5 Valjalo bi ovdje uzeti u obzir klasifikaciju strategija odbrane od krivice, koju je ponudila Assmannova (2011: 217): „... izjednačavanje, eksternalizaciju, brisanje, ćutanje i krivotvorenje.”

6 Engleski original: „dual aspects of manner and matter” (Margolin 1986: 210). Prevod AKP.

i hijerarhijom te njegovo pucanje po gradu poprma sasvim drugo značenje u kontekstu moralnog opravdavanja opsade. Muslimani u opkoljenom Sarajevu su puke funkcije zla rasparčane po socijalnoj ljestvici, bez ikakve suštinske heterogenosti. A za ovu vrstu kolektivnog identiteta i jesu najprikladniji plošni likovi:

„Plošni lik je obdaren vrlo malo ili jednom osobinom (Chatman 1980: 132) (...) To ne znači da nije sposoban za veliku živahnost ili moć, niti čak da ga je trebalo ‘tipizirati’ iako je često tipiziran, (pretpostavljam da pod ‘tipiziran’ Forster misli da je ‘lahko prepoznatljiv u odnosu na poznate tipove u stvarnom ili fiktivnom svijetu’). Drugo, budući da postoji samo jedna osobina (ili jedina koja dominira), ponašanje plošnog lika je vrlo predvidljivo.“⁷ (Chatman 1980: 132)

U ovom smislu je važno pitanje stepena jer „ljudsko biće koje je imenovano, prisutno i važno izglednije će postati lik (makar bio i sporedni) nego objekt koji je imenovan, prisutan i važan ili ljudsko biće koje je imenovano, prisutno i nevažno”⁸ (Chatman 1980: 165). Odnos homogenosti/ heterogenosti lika i karakteriziranja svjedoči spomenutom hijazmu. Muslimanski likovi u opkoljenom Sarajevu imaju najviši stepen “karakteriziranja”: imenovani su i prisutni, a ipak su u cijelosti površni, jednoglasni i bez dubljih unutarnjih previranja (izuzev rijetkih pogoršavanja kao kada komšinici Tidži pogine sin). Vojnici koji Sarajevo drže u opsadi su u mnogo manjem stepenu karakteri – nisu svi imenovani i prikazani su u ograničenom broju radnji – ali su, ipak, s unutarnjim heterogenostima i bez konzistentnog i sveprožimajućeg zla, a što je svakako povezano s tim da dječak, koji zanijemio u Sarajevu, ponovo progovara tek kad se nađe na položajima srpskih vojnika oko grada. U naratološkom smislu tu je ključni protok vremena:

„U jednoj važnoj varijanti, IND⁹-ove personološke značajke mijenjaju se u svoje suprotnosti, tako da se čini da IND kao cjelina rezdvaja se na dva vremenska karakterna fragmenta ili tipa osobe koji su nekompatibilni ili čak proturječni.“¹⁰ (Margolin 1995: 14)

7 “Flat character is endowed with a single trait or very few” (Chatman 1980: 132) (...) “This does not mean that flat character is not capable of great vivacity or power, nor even that he needed be ‘typed’, though frequently he is (I presume by ‘typed’ Forster means ‘easily recognizable with reference to familiar types in the real or fictive world’). Secondly, since there is only a single trait (or clearly dominating the others), the behavior of the flat character is highly predictable.” (Chatman 1980: 132). Prevod AKP.

8 “Characterhood, in this view, would be a question of degree: a human being who is named, present and important is *more likely* to be a character (be he ever so minor) than an object that is named, present, and important, or a human being who is named, present, but unimportant and whatsoever” (Chatman 1980: 141). Prevod AKP.

9 Uri Margolin (1990: 844) će IND označiti kao “non-actual” individual.

10 “In one important variety, the IND’s personological features change into their opposites, so that the IND as a whole seems to fall into two temporal character fragments or types of person which are incompatible or even contradictory”. (Margolin 1995: 14). Prevod: AKP

Međutim, činjenica da je konačno progovorio na položaju odakle je izgledno došla granata koja je ubila njegove roditelje unosi nestabilnost unutar uzroka događaja u naraciji. Drugim riječima, otvara pitanje da li je dječak izgubio moć govora kao rezultat šoka zbog gubitka roditelja ili je, nakon prvog šoka, prestao govoriti suočivši se sa brutalnim nasiljem likova predstavljenih kao branitelji.

Za roman zasnovan na strogoj opoziciji muslimana u opkoljenom Sarajevu prema drugima (Srbi, Hrvati, UNPROFOR) prvorazredno je važna činjenica da je pripovjedač autodijegetski¹¹ pa – što je ključno za ideološki monologizam priče – iščezava distinkcija lika i pripovijedanja. John Frow (2014: 110) zaključuje da se u ovakvim slučajevima „likovi čitaju kao metonimije klasa ličnosti”¹². Za ovo razmatranje je bitan zaključak da su „lik i pripovjedač sparena ‘iluzija alteriteta’”¹³ (Ibidem: 174). Iako se može čitati kao odnos koji podrazumijeva sveznajućeg pripovjedača, riječ je o potpunom izostanku unutrašnje proturječnosti kod glavnog lika – dječaka. Sva posljedica svodi se na njegovu zanimjelost, a pripovijedanje nijemog svjedoka zločina naturalizira tok njegova postajanja ne zločincem nego onim koji ima pravo da granatira Sarajevo. Baš zbog ovoga, činovi i događaji obuhvaćeni sižeom nisu linearni, u smislu promjene stanja, već uzročni što implicira hijerarhiju (Chatman 1981: 45), posebno kada je u pitanju zločin.

Hijerarhija događaja, činova i uzroka je nedvosmisleno postavljena u romanu. Uzrok dječakovog gubitka roditelja (što je za njega bio događaj, a ne čin) je opsada Sarajeva odnosno granatiranje. Uzrok dječakovog djelovanja odnosno čina je nedvosmisleno i neiznijansirano muslimansko zlo unutar opkoljenog grada. Time je implicite motivirana njegova voljna akcija: svjesno i namjerno pomjerenje iz grada na mjesto odakle se vrši opsada je opravdano jer je opravdana i sama opsada. Dječak puca po gradu kada je shvatio kakvo zlo ustvari gađa. Narativni krug se zatvara. Otuda su, da parafraziramo Hühna (2016), događaji u radnji, koji predstavljaju odlučne promjene unutar sekvence ispričane priče, i prezentacijski događaji – definirani kao odlučne promjene u pripovjedačevoj poziciji, stavu ili svijesti.

Pripovjedač je, na bazičnom nivou, homodijegetski. No, imajući u vidu važne napomene iz Gennettove i potonje teorije Mieke Bal problem je usloženjen, pa razmatranje pripovjedača može dovesti i do drugačijeg shvatanja ideološke monolitnosti

11 Ovdje je bitno uzeti u obzir pripovjedača u prvom licu vis-a-vis koncepata internog i eksternog fokalizatora koje propituje William F. Edmiston, u radu koji će biti korišten u daljoj analizi.

12 “(...) characters are read as metonyms of classes of person” (Frow 2014: 110). Prevod AKP.

13 “Character and narrator are the twin ‘illusions of alterity’ on which novel is built” (Frow 2014: 174). Prevod AKP.

priče. Homodijegetski pripovjedač u priči može imati izvanjsku fokalizaciju¹⁴ koja je panhronijska. Edmiston (1989: 736) ističe: „Slijedeći Cohna, Rimon-Kenan (1983: 74) navodi da se izvanjska fokalizacija pojavljuje kod pripovjedača u prvom licu kada je ona perspektiva pripovjedne svijesti a ne iskustvene svijesti”¹⁵. Nejasna je vremenska distanca između dječaka koji je iskustvo život pod opsadom, te otišao na položaje s kojih gađa grad, i dječaka-pripovjedača, pod uslovom da se odmaknemo od Veličkovićeve ocjene i prihvatimo da je dječak ujedno i pripovjedač i fokalizator. Prešućena vremenska distanca je važna jer pripovjedač funkcioniše dvostruko, odnosno: „On je sada izvanjski toj priči, ali ne onoliko koliko je to bezlični pripovjedač koji u njoj nikada nije ni postojao. Tehnički govoreći, on je izvanjski dijegezi, ali ne fikcionalnom svijetu u kojem još živi”¹⁶ (Edmiston 1981: 738). To znači da su vremenska distanca i pripovjedna perspektiva *nakon događaja* dio fikcijskog svijeta. Prešućena vremenska distanca je važna jer nije isto ako pripovjedač neiznijansirano priča nakon kratke ili duže distance. Ovdje bi se onda radilo o pripovjedaču u prvom licu koji, prema Edmistonu (Ibidem), „može smjestiti fokus u svoje iskustveno biće, kao učesnik u priči, i dozvoliti kasnijem sebi da fokalizira likove i događaje baš onako kako ih je percipirao u vrijeme događaja – pripovjedno ja ovdje ostaje tiho, ne ispravlja se, i zadržava svo naknadno znanje”¹⁷. Iskustveno *ja* je fokalizator onda kada *narrative statement* ne sadrži ništa više od onoga što je mogao percipirati ili znati u trenutku događaja (‘Vjerovao sam’, ‘Bio sam ubi-

14 Važno je uzeti u obzir sljedeće: „In Bal’s theory, focalization does not only refer to actual process of seeing or observing, which can only take place in a situation of spatio-temporal proximity of focalizer and focalized object, but also to such processes as thinking, deliberating, judging and, in particular, remembering. These two kinds of focalization (let us call them physical and psychological focalization) cover two modes of perception that are in my opinion essentially different in a number of respects crucial to narrative theory. First, the condition of spatio-temporal proximity rigorously applies in the case of the physical focalization, whereas it does not apply for psychological focalization. The question is, then, whether it is acceptable to use term ‘focalization’ for two such entirely different concepts” (Bronzwaer 1981: 197).

15 „Following Cohn, Rimon-Kenan (1983: 74) states that external focalization occurs in first-person narratives when the perspective is that of the narrating self rather than that of experiencing self” (Edmiston 1989: 736). Prevod AKP.

16 “He is now external to that story, but not as much as an impersonal narrator who never existed within it. Technically speaking, he is external to diegesis, but not to the fictional world in which he still lives” (Edmiston 1981: 738). Prevod AKP.

17 Pogledajmo, uzimajući u obzir vremensku distancu, stav Assmannove (2011: 185): „Sećanje ne odoleva nasilju traume, tu ne postoji nikakvo objektivno registrovanje kao pomoću fotoaparata, nego se prijemni aparat i sam preoblikuje usled traumatičnog događaja”. Ovo se ne može primijeniti na transformaciju dječaka u zločinca jer se odnosi samo na koncept sjećanja. U najboljem slučaju, ako bismo se poslužili dekonstruktivističkim konceptima (koje neki smatraju oprečnim naratologiji), uzevši u obzir distancu događaja i vremena pripovijedanja, mogli bismo istraživati ne kako dječak postaje zločinac, nego kako zločinac ono što je preživio prevodi u revizionistički narativ.

jedem’).”¹⁸ Naslanjanjući se na Genettea i razmatrajući tipove fokaliziranja, Edmiston (1989: 741) širi koncept paralipse ističući da se može pojaviti na dva načina:

„Prvi, u kojem pripovjedno ja govori manje nego što zna, zapravo je prilično konvencionalan i možda zapravo ne zaslužuje da se nazove prekršajem. Javlja se unutarnjom fokalizacijom, svaki put kad pripovjedač odbije unaprijed ispričati ishod epizode, svaki put kad dopusti da dominira perspektiva doživljajnog ja. Ova vrsta ‘hiperrestrikcije’ jednostavno znači da pripovjedač postaje saglasan sa svojim mlađim ja, kojem je dopušteno fokalizirati u neznanju o tome što budućnost nosi.”¹⁹

5. ZAKLJUČAK

Monološki koncept romana *Top je bio vreo* kada su u pitanju predodžbe o muslimanima egzistira na svim dijegetskim i fokalizacijskim nivoima. Jedina revizija percepcije je kada pripovjedač/dječak puca po gradu, što je, u Kecmanovićevom površnom i potpuno homogenom prikazu, njegov odgovor na nasilje koje je inherentno ljudima opkoljenog Sarajeva.

Među tipovima iskaza dominira dijalog, skupa sa slobodnim neupravnim govorom koji je, prema Mieke Bal, interferencija između pripovjedačevog i diskursa lika, odnosno interferencija između dva teksta, kako je to u reviziji njenog koncepta potcrtao Bronzwaer (1981: 199). Pripovjedač slobodnim neupravnim govorom predočava diskurzivni (samim tim i ideološki) svijet muslimana. To sugerira dječakovo “ispravno” razumijevanje ljudi u opkoljenom gradu koji su primitivni, monodimenzionirani, bez unutarnjih složenosti i, u svom naopakom postupanju, u cijelosti transparentni. Upravo će ova, do ekstrema dovedena transparentnost likova, pojačati efekat plošnosti. Može se govoriti i o određenoj vrsti udvajanja jer transparentnost ima funkciju intenzivirati dojam ispravnosti i utemeljenosti percepcije glavnog lika – pripovjedača, te pokazati kako je muslimanski kolektivni aktant toliko bahat da i

18 “(...) place focus in his experiencing self, a participant inside the story, allow the latter to focalize characters and events just as he perceived them at the time of the events. The focalization is delegated to the experiencing self, and the narrating self remains silent, provides no correction, and withholds all the subsequent knowledge (‘I believed’ ‘I was convinced’)” (Edmiston 1981: 739).

19 „The first, in which the narrating self says less than he knows, is actually quite conventional and may not in fact deserve to be called an infraction. It occurs in internal focalization, every time the narrator refuses to tell the outcome of an episode in advance, every time he allows the perspective of experiencing self to dominate. This kind of ‘hyper-restriction’ means simply that the narrator becomes consonant with his younger self, who is allowed to focalize in ignorance of what the future holds” (Edmiston 1989: 741). Prevod AKP.

ne skriva zločine. Svaki njihov zločin je apsolutno javan, kao da ga odigravaju na sceni. Roman Vladimira Kecmanovića *Top je bio vreo*, da zaključimo, koristeći optiku dječaka-pripovjedača, redukcijom likova na zajednički identitet kolektivnog aktanta, izgradnjom plošnih likova i hijazmom na tekstualnom nivou – zapravo daje revizionistički prikaz opsade Sarajeva.²⁰

IZVOR:

1. Kecmanović, Vladimir (2014), *Top je bio vreo*, Laguna, Beograd

LITERATURA:

1. Assmann, Aleida (2011), *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd
2. Bronzwaer, Wilhelmus Jozef Maria (1981), "Mieke Bal's Concept of Focalization: A Critical Note", *Poetics Today*, 2(2), 193-201.
3. Chatman, Seymour (1980), *Story and discourse*, Cornell University Press, Ithaca and London
4. Corngold, Stanley (1988), *Franz Kafka: The Necessity of Form*, Cornell University Press, Ithaca
5. Czerwiński, Maciej (2015), "Unuci i preci. Dva vida ratne ponovljivosti u savremenom romanu", *Književna istorija*, 156(47), 327-340.
6. Edmiston, William F. (1989), "Focalization and the First-Person Narrator: A revision of the theory", *Poetics Today*, 10(4), 729-744.
7. Frow, John (2014), *Character and Person*. Oxford University Press, New York
8. Hühn, Peter (2016), "The Eventfulness of Non-Events", u: Baroni, Raphaël, Françoise Revaz (ur.), *Narrative sequence in contemporary narratology*, Ohio State University Press, Ohio, 37-47.
9. Imamović, Haris (2014), "Ako pitaš kako mi je, da ti roknem samo dvije", E-novine, rukopis dostupan autorici
10. Margolin, Uri (1986), "The Doer and the Deed: Action as a Basis for Characterization in Narrative", *Poetics Today*, 7(2), 205-225.
11. Maroglin, Uri (1990), "Individuals in Narrative Worlds: An Ontological Perspective", *Poetics Today*, 11(4), 843-871.

20 Za historijsku pozadinu pogledati presude protiv Stanislava Galića <https://www.refworld.org/cases,ICTY,47fdfb565.html> i Dragomira Miloševića <https://www.refworld.org/cases,ICTY,4b41e1942.html>.

12. Margolin, Uri (1995), "Changing individuals in narrative: Science, philosophy, literature", *Semiotica*, 107(1-2), 5-32. _
13. Tontić, Stevan (2009), "Bogata žetva romansijerskih ostvarenja. Srpski roman 2008", *Novi Izraz*, 43-44, 197-204.
14. Aćimović Ivkov, Mileta (2009), "Nema priča", *Polja*, 456, 170-175.
15. Perišić, Igor (2017), "Nacrt za tipologiju tranzicijskih puteva savremene srpske proze", u: Karlić, Virna, Sanja Šakić, Dušan Marinković (ur.), *Tranzicija i kulturno pamćenje. Zbornik radova*, Srednja Europa, Zagreb, 113-123.
16. Veličković, Nenad (2014), "Mandarinska slika rata u romanu *Top je bio vreo* Vladimira Kecmanovića", u: Hansen-Kokoruš, Renate (ur.), *Facing the present: Transition in Post-Yugoslavia*, Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 33-49.
17. <https://www.refworld.org/cases,ICTY,47fdfb565.html> (30. 12. 2023)
18. <https://www.refworld.org/cases,ICTY,4b41e1942.html> (30. 12. 2023)

NARRATIVE CONCEPTUALIZING OF REVISIONISM: *SO HOT WAS THE CANNON*

Summary:

So Hot Was the Cannon by Vladimir Kecmanović received a lot of attention immediately after publication. Since it thematizes the siege of Sarajevo, along with the main character, a boy – a mute witness and narrator, upon a superficial reading of the text, it may appear as a novel that opens up space for confronting the past. A closer reading, along with unraveling the narrative strategies, reveals a revisionist picture of the siege of Sarajevo from 1992-1996. Thus, the characters are flat, without contradictions, often reduced to a collective identity. The plot, although some of the critics claimed the opposite, is sharply polarized among different collective ethnically distributed actants in the novel, and the whole story in general functions as a specific structural chiasm regarding aggressor – victim relation. The development of the plot is entirely subordinated to the creation of this effect, just like the distribution of dialogue, i.e. the speech of the characters. This paper aims to investigate some of the narrative strategies that contribute to this effect while highlighting the ideologically motivated stereotypes that form the basis of the narrative and the production of inverse images of the siege of Sarajevo.

Keywords: novel; siege; narrative; revisionism; characters

Adresa autorice
Author's address

Amila Kahrović-Posavljak
Karl-Franzens-Universität Graz
Institut für Slawistik
amilakahrovicposavljak@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.277

UDK 821.163.4(497.6).09-31

Primljeno: 07. 03. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Almir Bašović

MANIRISTIČKI KNJIŽEVNI KONCERT U 88 FRAGMENTA: NAD KNJIGOM 88 NADIJE REBRONJE

Tekst se bavi knjigom 88 Nadije Rebronje, koja je koncipirana kao 88 klavirskih tipki, odnosno fragmenata. U tekstu se preoznaju neke važne veze koje ova knjiga uspostavlja sa tradicijom manirističke književnosti, kako je u svojim slavnim knjigama *Manirizam u književnosti* i *Svijet kao labirint* objašnjava Gustav René Hocke. Umjesto otvaranja prema totalitetu stvarnosti, knjiga 88 je građena kao maniristička knjiga koja se zatvara u svoju vlastitu, umjetničku stvarnost propitujući mjesto koje u današnjem svijetu zauzima književnost i umjetnost uopće. Zatim se izvlače implikacije koje proizlaze iz veze koju Rebronja uspostavlja sa tradicijom magijskog realizma, a koje se tiču konstrukcije motivacijskih sistema i odnosa prema fenomenu čudesnog u ovoj knjizi. Preko pojmova *simultanizma* i *kataloga* knjiga 88 povezuje se s tradicijom ruske avangarde, kako tu tradiciju razumijeva Aleksandar Flaker. Također, pokazuje se da prevrednovanje, kao važan postupak avangarde, u knjizi 88 ima važno mjesto, s obzirom na to da autorica prevrednuje figuru putovanja i topos trga u odnosu na klasičnu književnost. To prevrednovanje se dovodi u vezu i s tradicijom hikaje, poučne priče iz islamske tradicije, kao i farse kao forme zasnovane na preokretu. Na kraju teksta se fragmentarnost u knjizi 88 povezuje sa atomiziranjem unutar manirističke književnosti i sa avangardnim doživljajem svijeta, te se razmatra odnos koji svijet ove knjige uspostavlja sa „optimalnom projekcijom“ kao karakteristikom avangarde, s jedne, i pojmom utopije kao alternative slobodnog mišljenja, s druge strane.

Ključne riječi: 88; manirizam; magijski realizam; ruska avangarda; simultanizam; katalog; prevrednovanje; fragment; optimalna projekcija; utopija; beskonačnost

Knjiga 88 (2022) Nadije Rebronje građena je od 88 bijelih i crnih „klavirskih tipki“, fragmenata, koji nisu povezani nekim vanjskim, mehaničkim okvirom. Kao jedan od ključeva za razumijevanje konstrukcijskog principa na kojem se ovo književno djelo gradi, može nam poslužiti 6. tipka/fragment, u kojem ženski govoreći subjekt kaže kako je upoznala pijanistu koji je ranije bio filozof, student hidronautike, kandidat za porno glumca, radnik na plantaži. Nakon što je pročitao *Božanstvenu komediju*, taj je pijanista razbio klavir „i ostavio za sobom osamdeset osam svjetova u osamdeset osam dirki“. Fragment završava rečenicom:

– postoji tačno trideset šest melodija koje zvuče kao da ih je on komponovao i tačno pedeset dvije priče koje zvuče kao da ih je on napisao. (Rebronja 2022: 10)

Spajanje muzike i književnosti, dakle spajanje ne samo različitih žanrova nego i različitih vrsta umjetnosti, odnosno ideja o gradnji knjige koja se može doživjeti i kao svojevrsno „sviranje“ na klavirskim tipkama, u kojoj redosljed fragmenata jeste označen rednim brojevima ali nije obavezujući, jer čitalac sam može izabrati neku „svoju“ kombinaciju tipki, upućuje na vezu između knjige 88 i nekih temeljnih osobina manirističke umjetnosti, kako je u svojim slavnim knjigama *Manirizam u književnosti* i *Svijet kao labirint* objašnjava Gustav René Hocke. Podsjećamo, Hocke pokazuje da u evropskoj umjetnosti postoje dvije tendencije. Jedna je klasična tendencija koja operira s uređenim svijetom i u kojoj umjetnost govori o temeljnim istinama svijeta i čovjeka u njemu. Druga linija je maniristička i ona dominira u epohama kriza u kojima nema konsenzusa oko temeljnih pitanja, a u tim epohama umjetnost je uglavnom okrenuta samoj sebi, ona se zatvara u vlastitu, umjetničku stvarnost, jer to su epohe u kojima ne postoji čvrsta i jasna slika svijeta na koju bi se moglo referirati. Ovo Hockeovo razmišljanje moglo bi se dopuniti Bahtinovim (1991: 215-216), koji kaže da se u vremenu krize umjetnost bavi „preispitivanjem samog mjesta umjetnosti u cjelini kulture, u događanju života“.

U knjizi 88 postoji niz fragmenata koji se suptilno pitaju o mjestu koje institucije književnosti i umjetnosti imaju u našem današnjem svijetu. Tako, naprimjer, u 9. fragmentu Rebronja piše o dječaku koji gleda dok gori jedna velika biblioteka. Taj dječak kasnije postane pisac koji nije objavio ni jednu knjigu, iako ih je na jezicima koji više ne postoje smislio na stotine. „Svaki je govornik tih jezika bio ogledalo i odraz“, a u tom piscu su „svakodnevno gorjele, izgarale njegove knjige“ (Rebronja 2022: 13). U 12. *crnoj dirci* Rebronja piše o spaljenim knjigama kao o vazduhu koji udišemo, o tome kako u nama otkucavaju svi zabranjeni i svi zaboravljeni pisci (Isto: 16), u 46. fragmentu govori se o skupljanju rječnika latinskog, francuskog, nje-

mačkog, sanskrtā i kineskog jezika, zatim rječnika mitologije, rječnika simbola, rječnika tumačenja snova, da bi ovaj fragment efektno završio pitanjem: „... šta će ti tolike riječi, ako nemaš hrabrosti da ih izgovoriš“ (Isto: 50). U 52. fragmentu se govori o liku iz knjige koji je umro nekoliko puta, jer ga je prvo ubio njegov pisac nadajući se boljoj prodaji knjige, drugi put su ga ubili čitaoci tako što su ga zaboravili, a o narednim njegovim smrtima se ništa ne zna, jer se policija uopće time ne bavi. Kaže se kako na kraju knjige stoji adresa na kojoj će se taj lik pojaviti ako ga neki čitalac potraži, te će tako imati priliku da umre još nekoliko puta (Isto: 56). U 78. fragmentu Rebronja piše o velikoj kamenoj kapiji, iza koje stvarnost jeste pozorišna predstava u kojoj svaki prolaznik igra svoju ulogu, a mi koji stojimo s ove strane stvarnosti sjećamo se da smo nekada bili dio te predstave (Isto: 82). Kao primjer tematiziranja muzike, dakle jedine umjetnosti koja „nema označeno“, ali istovremeno i kao primjer svojevrsnog ključa za razumijevanje konstrukcijskog principa na kojem se knjiga 88 zasniva, ovdje neka budu navedena dva fragmenta. U 5. *crnoj dirci* stoji:

- *ako si svirač u metrou onda sviraš muziku koja se kreće brzinom od ko-zna-koliko kilometara na sat.*
- *onda se krećeš previše brzo da bi bio tijelo, samo si muzika.* (Isto: 9)

77. *crna dirka* Nadije Rebronje izgleda ovako:

- *svi su svirači samo jedan svirač, sve su melodije samo u jednom čovjeku.*
- *sve su umjetnosti muzika, mi smo njene bijele dirke, crne su dirke naše sjenke i odrazi.* (Isto: 81)

U *Ogledalu mahnitosti* Zvonimir Mrkonjić (1991: 215-216) kaže da ogledalo predstavlja jedan od operatora i simbola manirističke umjetnosti, a vezu s manirizmom Nadija Rebronja pokazuje tematizirajući na više mjesta upravo važnost ogledala za svijet koji gradi knjiga 88. Naprimjer, u 75. fragmentu se kaže kako je od slomljenog ogledala nastala crvena tvrđava, koja se u vodi ogledala dajući odraz žene u crvenoj haljini koja sjedi i piše. Pisar jednog vladara koji se zvao crveni je tu sliku nacrtao na margini svog rukopisa, a i pisar i vladar i rukopis su nestali u vulkanu, kada je ubijen njihov grad (Rebronja 2022: 79). Također, u 72. *crnoj dirkise* kaže:

- *ljudi koji gledaju ispred sebe, uvijek gledaju unutar sebe.*
- *budućnost je uvijek ogledalo.* (Isto: 76)

Iz gotovo svih navedenih primjera jasno je da u djelu 88 Rebronja gradi svijet u kojem se – sasvim maniristički i sasvim u skladu s onom linijom književnosti koja

se zove borhesovskom – jedna knjiga doživljava jednako stvarno kao stol ili klavir na kojem ta knjiga stoji. Kao primjer ovog uvjerenja neka bude navedeno da u 3. fragmentu Rebronja piše o čovjeku koji je jednom nedeljno išao u javnu kuću, uvijek birao istu djevojku, i to Ruskinju s kojom je razgovarao o Dostojevskom, saznajući uvijek nešto novo o Dmitriju Karamazovu. Na kraju pripovjedač kaže da je tog čovjeka sreo i da mu je on rekao kako se jednog jutra probudio kao Dmitrij Karamazov te da otada ne ide u javnu kuću, jer je saznao sve (Rebronja 2022: 7). U jednom svom slavnom Prologu Jorge Luis Borges (1985: 137) piše:

Zamorno je i nezahvalno natezanje pisati opširne knjige, razlagati na petsto stranica zamisao koja se savršeno dade izreći u nekoliko minuta. Bolje je uzeti kao da te knjige već postoje, i dati sažetak, komentar.

Borhesovski postupak u knjizi 88 Nadije Rebronje ogleda se i u tome što je autorica zamislila da su neke pripovijetke, novele, ili, čak, romani već napisani i onda nam ona u svojim fragmentima donosi „sažetak“ karaktera, sudbine, ili egzistencijalne situacije na kojima se ta „napisana“ djela zasnivaju. Pri tome se neke osnovne osobine proistekle iz ovakvog postupka, također, mogu povezati s tradicijom magijskog realizma.

U svojim fragmentima Rebronja uglavnom odbija lokalizirati priču, ona odbija navesti konkretne historijske okolnosti kao okvir unutar kojeg se odvija događaj što stoji u temelju sižea, a motivacijski sistemi u ovoj knjizi nisu svedeni na socijalnu, psihološku, ekonomsku, ili biološku motivaciju. Događaji na kojima se grade priče ovdje su vezani za pojam čudesnog, kao jedan od temeljnih pojmova svih manirističkih poetika, što bi knjigu 88 moglo povezati s tradicijom magijskog realizma. Jaime Valdivieso (1978: 57) pojmom magijski realizam označava „ona dela ili epizode koje sadrže jednu mitsku i magijsku kosmoviziju – sveta, antiistorijsku, gde nisu jasne granice između žive i nežive materije, između kulture i prirode, gde predmeti imaju antropomorfna svojstva, a moć im je blagotvorna ili zlosretna; na neki način, to je stvarnost koja prethodi načelima razuma i zakona uzročnosti“. Sve ove osobine magijskog realizma na izvjestan način mogu se prepoznati i u knjizi 88 Nadije Rebronje. Također, ta knjiga pokazuje vezu s tim tipom književnosti uzimajući u obzir ono što u svom tekstu *Ka teorijskoj formulaciji magijskog realizma* (1978) kaže Lucila-Ines Mena, vezujući magijski realizam upravo za pojam čudesnog. Ona konstatira da je to novi tip objektivizma, koji, prodirući dublje u stvarnost, dodiruje nezamislive tajne, ali tajne koje nisu izvan stvarnosti, već su njen sastavni dio, te zaključuje kako ovaj tip objektivizma jeste zasnovan na tajanstvenom i natprirodnom koji ne dolaze u sukob sa stvarnošću, već je dopunjavaju.

Nedostatak vanjskog okvira koji bi nam omogućio da knjigu 88 čitamo kao priču koja ima „početak, sredinu i kraj“, dakle okvira koji bi nam otkrio poetičko načelo pomoću kojeg se događaji u ovoj knjizi izdvajaju iz nedovršive stvarnosti te povezuju u jednu cjelinu preko vremenskih ili prostornih odnosa, kao i činjenica da se ovi fragmenti mogu čitati po „neutvrđenom“ redosljedju, jer postoje *istovremeno*, upućuju na vezu ove knjige s ruskom avangardom, kako taj književni fenomen razumijeva Aleksandar Flaker. On na jednom mjestu o ovim osobinama avangarde piše:

„**Globalni** simultanimizam označuje nam, dakle, tekstove ili njihove dijelove u kojima se pojavljuju raznoprostorni ili raznovremenski predmeti ili zbivanja koji pripadaju među sobom udaljenim regijama, zemljama ili kontinentima s orijentacijom na obuhvat cijele Europe, pa čak i zemaljske kugle. Često se takav simultanimizam ostvaruje u nabranjanju raznorodnih predmeta ili zbivanja – njihovim **katalogiziranjem**.“ (Flaker 2009: 70)

Katalogiziranje u knjizi Nadije Rebronje jeste povezano sa postupkom oneobičavanja, očudjenja, kako su ga shvatali ruski formalisti, u prvom redu Viktor Šklovski, a 88 jeste svojevrsni „popis govora“ o velikim riječima koje u ovom „katalogu“ *vidimo*, a ne *prepoznajemo*. Smrt, herojstvo, knjige, politika, ideologija, sloboda, ljubav, tradicija – sve te velike književne teme ovdje su tipke na klaviru kojima smisao ovisi i od prevrednovanja što im ga „daju“ polutonovi. Kako kaže Flaker (2009), avangarda je antiformativna formacija ili estetski proces kojim dominira prevrednovanje, ali da bi se nešto prevrednovalo mora, dakako, postojati i vrijednost. U slučaju knjige 88 prevrednovanje se odnosi, naprimjer, na figuru putovanja kao najstariju epsku figuru. Tako se 2. *crna dirka* sastoji od dvije rečenice:

– *iz brzog voza možeš vidjeti kako voz prozorima lomi svijet oko nas.*

– *potrebno je slomiti svijet da bi od parčića izgradio novi.* (Rebronja 2022: 6)

Rebronja u svom 25. fragmentu govori o heroju koji tokom jedne duge bitke otme zastavu svog naroda od neprijatelja, ali na putu svojoj kući on umire od rana. Zastavu povjeri glasniku iz bratskog naroda, da je vrati tamo gdje je pripadala, ali ovaj u gradu ne zatekne nikoga, jer nijedan čovjek nije preživio rat. Kaže se: „– to je priča o narodu koji je imao zastavu iako nije postojao“ (Isto: 29). Također, 21. fragment govori o putu, on se bavi ljudima u lažnim uniformama „sa stotinama, hiljadama, milionima nepotrošenih kilometara pruge ispred njih“, koji s voza skidaju neke druge ljude, raspitavši se prethodno za njihova imena. Roman o tom događaju je trebao napisati pisac koji je umro nekoliko mjeseci nakon svog rođenja, a zločincima je trebao suditi njegov brat blizanac, sudija koji je umro nekoliko dana prije svog brata (Isto: 25). Za

razliku od putovanja u klasičnoj književnosti, koje se uvijek povezivalo i s nekom spoznajom i s nekim smisaonim zaokruženjem, u knjizi 88 putovanje se, dakle, završava konstatacijama o tome da putovanju više nema ko dati smisao.

Slično se u ovoj knjizi prevrednuje i topos trga, kao važno mjesto susreta u klasičnoj književnosti. U 80. fragmentu govori se o kući u koju niko nije ušao stotinu pedeset godina, koja se nalazi na trgu gdje su strijeljane izdajice sistema, a zatim su i njih tu strijeljali drugovi ovih prvih. Prošla su „dva, tri, četiri rata, na trgu je bio strah i djevojčica je plakala“. Fragment završava konstatacijom: „– iz kuće je jednoga dana izašao jedan čovjek. Nosio je posve novu dječiju loptu i rekao: kakav mir, kakav mir“ (Isto: 84). U 81. fragmentu se opisuje trg na kojem je vračara prolaznicima poklanjala cvijet pa onda proricala sudbinu, i to parnim datumima u mjesecu sreću, a neparnim datumima nesreću. Iznad trga je neko vježbao klavir svakog dana, a zidovi su „lukavo krali dio melodije“, sve dok jedna melodija nije potpuno utonula u zid. Zatim se kaže: „kada je zgrada srušena pronašli su samo jedan sasvim svjež buket cvijeća i među ciglama rasute dirke klavira“ (Isto: 85). O toposu trga i smislu koji on dobija u knjizi 88 možda najefektnije govori 82. *crna dirka*:

– *trgovi su kružnice na mapi grada. na jednom trgu nalazi se statua plesača.*

– *njegove cipele plešu u krug još od prije nastanka grada, nastanka zemlje, nastanka svijeta.*

(Isto: 86)

Suptilne veze koje Rebronja uspostavlja s tradicijom ogledaju se i u njenom odnosu prema *Ciganskom romanceru* Federica Garcije Lorce. Jednim dijelom preuzima njegovo spajanje narativnog s lirskim, preuzima suzdržanost tona njegovog govorećeg subjekta, zatim temu putovanja i njegovo tematiziranje mitologije i tradicije koji se se spajaju sa suvremenošću glasa, Lorcino osjećanje za iracionalne postupke, za magijske sile univerzuma... Polazeći od tradicije balade, Lorca često počinje *in medias res*, što je slučaj i sa fragmentima u knjizi 88, ali se ovdje prevrednovanje ogleđa u činjenici da tamo gdje kod Lorce imamo osjećanje nedovršenosti Rebronja insistira na prividnoj zaokruženosti događaja, sudbine, karaktera ili egzistencijalne situacije o kojima piše. Također, Lorca je, sasvim u skladu s tradicijom koju preuzima, muškarcima pripisivao osobine zrelosti, razuma i sposobnosti reagiranja u skladu sa situacijom; kod Rebronje se insistira na dječijoj logici, iracionalnom ponašanju muških „likova“, čije se reakcije, želje i htijenja najčešće pretvaraju u vlastitu suprotnost.

Neki od fragmenata Nadije Rebronje uspostavljaju i vezu s hikajama, poučnim pričama iz islamske tradicije. (Rebronja se islamskom tradicijom bavila u svojoj

studiji *Derviš ili čovek, život i smrt*, pišući o religijskom podtekstu romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića.) Ta tradicija se iznutra, organski, povezuje sa tradicijom farse u evropskoj kulturi, jer se veliki broj ovih fragmenata, baš kao i farsa, zasniva na preokretu. Omiljena tema farse jeste priča o prevarenom prevarantu, a kod Rebronje se ovaj princip često povezuje sa intencijom hikaje da pouči. Tako se u 59. fragmentu govori o čovjeku koji u novinama pročita vijest da će umrijeti „za tačno dva mjeseca, tri dana i četrnaest sati“. Nakon što nizom radnji taj čovjek pokušava „prevariti“ preostalo vrijeme, on umire „tačno dva dana, tri sata i sedamnaest minuta nakon što je na kiosku kupio novine“ (Isto: 63). Sličan preokret nalazimo u *73. bijeloj dirci*, koja izgleda ovako:

- u nekom trenutku shvatio je da živi vječno ali su ga svakog dana, svake godine, svakog stoljeća svi iznova zaboravljali. želio je da bude slavan, ali nije umio da svira. zato je teškim kamenom uništio klavir. onda je zapalio radnju s muzičkim instrumentima.
- u pepelu je pisalo njegovo ime. (Isto: 77)

Također, preokret u pojedinim fragmentima Nadije Rebronje zasniva se na jednostavnoj promjeni tačke gledišta, koja idiličnu situaciju preokreće u svoju suprotnost. Takav je, naprimjer, slučaj sa *63. bijelom dirkom*:

- djevojčica se svakoga jutra igrala loptom koju je bacala ka velikom zidu. lopta se odbijala o zid i vraćala u djevojčicine ruke. loptu joj je poklonio otac nakon što je pomilovao po kosi.
- to je bio zid velikog logora u kom je otac spalio hiljadu djevojčica. (Isto: 67)

Na kraju, ne i najmanje bitno, treba reći kako vezu i s avangardom i sa manirističkom književnošću knjiga 88 Nadije Rebronje demonstrira preko svoje fragmentarne strukture. Hocke u knjizi *Svijet kao labirint* kaže da se fragmentarizam u umjetnosti našeg vremena pojavljuje kao neke vrste održavanje fragmentarizma iz vremena od 1550. do 1650. te zatim zaključuje:

„Atomiziranje“, razmrvljenost naših društvenih prilika, mnogo jače doživljavanje katastrofičnosti, još veća skepsa spram učenju tradicije o izbavljenju, društvena izoliranost umjetnika u našem masovnom društvu, njegovo monologiziranje koje ga sve više izolira – to predstavlja osnovu za potrebne diferencijacije. Bilo bi pogrešno u suvremenomu „modernitetu“ vidjeti „plitkost“ ili smrtonosno raspadanje! Intenzivnost ontologijskog odnosa danas, jamačno je duhovno intenzivnija a socijalno još manje konformistička. Sada već pomalo frenetička tendencija da se stare forme (ne oprezno kao ranije) „totalno“ slome, kako bi se bilo što apsolutnoga, neizrecivo apsolutnoga barem naslutilo jer se ne može ni izreći ni učiniti vidljivim,

jamačno proizilazi iz istinske potresenosti koju ne žele vidjeti samo čuvari najrazličitijih konstruktivnih svjetonazora „našminkani praznim riječima“. (Hocke 1991: 144)

U svojoj knjizi *Teorija avangarde* Peter Bürger primjećuje da klasičar u materijalu prepoznaje i poštuje nosioca značenja, a avangardista u njemu vidi tek prazni znak kojem samo on može pozajmiti značenje. Klasičar se prema materijalu odnosi kao prema cjelini, dok ga avangardista izdvaja iz životnog totaliteta, izolira i fragmentira. Isti autor dalje kaže:

„Kao i odnos prema materijalu, razlikuje se i konstrukcija dela. Klasičar stvara svoje delo s namerom da dā živu sliku totaliteta; ovu intenciju klasičar sledi čak i kad predstavljeni segment realnosti ograničava na davanje trenutnog štimunga. Avangardist, naprotiv, spaja fragmente s namerom da prezentuje smisao (pri čemu smisao može biti i ukazivanje na to da više nema nikakvog smisla). Delo se više ne stvara kao organska celina, nego se montira od fragmenata.“ (Bürger 1998: 108-109)

U vrijednoj studiji *Estetika fragmenta* Vahidin Preljević naglašava u kojoj mjeri proučavanje fragmenta i fenomena fragmentarnosti povlači za sobom pitanje cjeline umjetničkog djela te tretira taj problem baveći se fragmentom i totalitetom. Taj autor navodi jednu podjelu fragmenata koja bi nam ovdje možda mogla pomoći da artikuliramo pitanje o cjelini knjige 88 i njenom smisaonom zaokruženju. Prema Preljeviću (2007), prvu skupinu fragmenata činili bi fragmenti kao dijelovi cjeline čiji integritet nije upitan; u drugu skupinu bi spadali fragmenti kao dijelovi neke cjeline kojoj u vremenskom smislu više ili još ne pripadaju i koju metonimijski predstavljaju; treći bi bili fragmenti koji su potpuno izgubili vezu s matičnom cjelinom, tako da više ne mogu postati njezin dio.

Iz svega dosad ovdje rečenog o knjizi Nadije Rebronje jasno je da fragmenti od kojih je knjiga 88 sastavljena nisu i ne mogu biti dijelovi neke cjeline čiji integritet nije upitan. Ukoliko bismo pristali na shvatanje ovih fragmenata kao samostalnih dijelova koji su potpuno izgubili vezu s matičnom cjelinom, onda bismo knjigu 88 mogli čitati kao neku vrstu poezije u prozi, ili čak kao zbirku aforizama, jer aforistički tip mišljenja jeste izdvojen zaokruženim mislima koje su same sebi dovoljne i koje su nezavisne od konteksta. Ipak, takvo shvatanje ovih fragmenata onemogućuje činjenica da prirodu veze između tih fragmenata i cjeline bitno određuje to što su svi ti fragmenti u sebi udvojeni, odnosno činjenica da su svi oni sastavljeni iz dva dijela označena početnim crticama. Te se mikrocjeline koje grade fragment kod Rebronje jedna prema drugoj odnose na različite načine. Nekada je, kako smo vidjeli, drugi

dio u funkciji preokreta poput onog u farsu ili pouke na kraju hikaje, postoje slučajevi kada se fragmenti međusobno u znatnoj mjeri dopunjavaju, zatim slučajevi kada se oni komentiraju kao lik i njegov odraz u ogledalu, slučajevi kada drugi dio fragmenta stoji vremenski udaljen od prvog, pa se prividno nudi uzročno-posljedična veza između događaja.

Tako se čini kako fragmenti u knjizi 88 spadaju u onu skupinu fragmenata koji „još uvijek nisu“, ili „već nisu“, dio neke čvrste cjeline, koju oni metonimijski predstavljaju. A možda bi nam za razmišljanje o prirodi cjeline i smisla onog zaokruženja knjige 88 od preciznog određivanja tipa fragmenata više od koristi bila jedna književnopovijesna činjenica vezana za taj pojam. Naime, u svojoj studiji Preljević (2007: 51) piše:

„Još u Novom zavjetu fragmentu u smislu ulomka ili ostatka pridaje se transcendentni odnos metafizički značaj. Međutim, za razliku od kruto propisanog shvaćanja metafizičkog u kršćanskoj i svakoj drugoj religijskoj dogmi, rani romantičari znali su kao dosljedni Kantovi učenici da više ne može postojati direktna veza između uma i „stvari po sebi“, pa prema tome ni između jezika i metafizičke istine. Ta veza postaje posredna, izokolna, stvar „beskonačnog približavanja“, koja se kod romantičara javlja u pojmovima kao što su „čežnja“ i „slutnja“. Za njih je fragment indicija cjeline sačuvane (ali i u značenju „poništene“ pa i „podignute na višu razinu“, kako sugerira multivalentnost njemačkog glagola *aufheben*) u budućnosti, i izraz „čežnje za beskonačnim“.“

Upravo bi razmišljanje o naslovu ove knjige Nadije Rebronje i o njenom insistiranju na nepoštivanju jednog pravila pravopisa moglo pomoći da se preispita veza između prirode fragmentarnosti i cjeline djela 88. Naime, kada bi se broj 88 iz naslova podvrgnuo jednoj, ne baš matematičkoj nego više „grafološkoj“ operaciji i kada bi se taj broj zarotirao, onda bismo dobili dva matematička znaka za beskonačnost koji stoje jedan iznad drugog. To što Rebronja insistira na započinjanju svih rečenica malim slovom, iako na kraju svake rečenice koristi tačku, može biti i signal za njen odnos prema početku, koji se diskurzivno ne da objasniti, ali i njen odnos prema kraju. Nepoštivanje pravopisa na početku rečenice kao da poziva na brisanje one tačke na njenom kraju, odnosno na poništavanje izoliranosti jednog fragmenta i njegovo povezivanje sa susjednim fragmentom (podsjetimo da susjednost, zapravo, predstavlja važan princip metonimije). A „dvije beskonačnosti“ koje sugerira igra s naslovom ove knjige same po sebi predstavljaju svojevrsan oksimoron, jer se imenici koja nema množinu ta množina ovom operacijom paradoksalno nameće.

Tako bi se ova „čežnja za beskonačnim“, koja prostiče iz fragmentarnosti knjige 88, a koja tu čežnju istovremeno parodira, mogla povezati i sa slikom svijeta s obzirom na veze između ove knjige i manirizma odnosno avangarde. U knjizi *Svijet kao labirint* (1991) Gustav René Hocke kaže da manirizam nije samo izraz duhovne krize, već je ujedno i dolaženje do svijesti činjenice da je svijet raskliman, da je posrijedi kriza epohe. Povodom ruske avangarde Aleksandar Flaker govori o pojmu „optimalne projekcije“ i njenoj razlici u odnosu na „utopiju“, koja već svojom izvornom semantikom označava „mjesto“ odnosno „zemlju“ koja ne postoji, navodeći kako tekstovi koji su oblikovali utopiju nju redovno označavaju kao zatvoren, omeđen prostor s idealnom društvenom strukturom koju suprotstavljaju realnim društvenim odnosima. Za razliku od utopije, kaže dalje Flaker (2009: 58-59), „optimalna projekcija“ ne označava idealno stukturirani prostor budućnosti, ona ga i ne nastoji definirati, već označava kretanje kao biranje „optimalne varijante“ u prevladavanju zbilje.

Mogućnost postojanja „dvije beskonačnosti“ u vezi s knjigom 88 kao da upućuje na nedolučnost Nadije Rebronje između optimalne projekcije kao prevladavanja zbilje i utopije koja nije shvaćena kao društveni već kao svojevrsni umjetnički raj. Jer, kako to u eseju *Svi putevi vode u Utopiju* kaže Ilija Trojanow (2019: 54):

„Postaje u tome vidljiv utopijski postupak: vladajuće okolnosti su okrenute naglavačke, izvrnute; ono što vrijedi u poznatoj svakodnevnici u misaonom eksperimentu je stavljeno van snage. Utopija je stoga puno više od nekog otoka blaženih na kojem vladaju mir i jednakost i na kojem je obrazovanje najviše dobro. *Utopija* je anticipacija promjene u carstvu imaginacije; Utopija provocira najslobodnije mišljenje da smisli alternative.“

Neka, na kraju, kao jedan od primjera iz knjige Nadije Rebronje u kojem se ogleda i „prevladavanje zbilje“ i „anticipacija promjene u carstvu imaginacije“ posluži 57. *bijela dirka*:

- jedan je pjesnik umro u svojoj knjizi. nakon nekoliko godina, rodio se u svojoj novoj knjizi. novorođeni pjesnik je otišao da posjeti grob umrlog pjesnika. tamo nije pronašao sebe.
- ipak, položio je cvijeće na grob u kom ga nije bilo. u nadgrobni spomenik bili su uklesani stihovi koje će jednom upisati u neku narednu knjigu, prije nego što umre.

IZVOR:

1. Rebronja, Nadija (2022), 88, Buybook, Sarajevo - Zagreb

LITERATURA

1. Bahtin, Mihail (1991), *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad
2. Borges, Jorge Luis (1985), *Sabrana djela I-VI. II knjiga*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
3. Bürger, Peter (1998), *Teorija avangarde*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd
4. Flaker, Aleksandar (2009), *Ruska avangarda 2. Književnost i slikarstvo*. Profil International / Službeni glasnik, Zagreb - Beograd
5. Hocke, Gustav René (1984), *Manirizam u književnosti. Alkemija jezika i ezoterično umijeće kombiniranja: prilozi poredbenoj povijesti evropskih književnosti*, Cekade, Zagreb
6. Hocke, Gustav René (1991), *Svijet kao labirint. Manira i manija u europskoj umjetnosti od 1520 do 1650 i u suvremenosti*, August Cesarec, Zagreb
7. Mena, Lucila-Ines (1978), "Ka teorijskoj formulaciji magijskog realizma", *Delo*, 8/9, 60-72.
8. Mrkonjić, Zvonimir (1985), *Ogledalo mahnitosti*, Cekade, Zagreb
9. Petrov, Aleksandar (ur.) (1970), *Poetika ruskog formalizma*, Prosveta, Beograd
10. Preljević, Vahidin (2007), *Estetika fragmenta. Tragovi romantizma u Čovjeku bez svojstva Roberta Musila*, Naklada Jurčić, Zagreb
11. Trojanow, Ilija (2019), "Svi putevi vode u Utopiju", *Život*, 3-4, 54-56.
12. Valdivieso, Jaime (1978), "Magijska i fantastična stvarnost", *Delo*, 8/9, 57-59.

MANNERIST LITERARY CONCERT IN 88 FRAGMENTS: OVER THE BOOK 88 BY NADIJA REBRONJA

Summary:

The paper deals with Nadija Rebronja's book *88*, which is conceived as 88 piano keys or fragments. The paper recognizes some important links that this book establishes with the mannerist literary tradition, as understood and explained by Gustav René Hocke in his widely acknowledged books *Mannerism in Literature* and *The World as a Labyrinth*. Instead of opening up to the totality of all things, *88* resembles a mannerist work that closes itself into its own artistic reality and questions the place that literature and art occupy in today's world. The paper also deals with the implications that arise from the connection Nadija Rebronja establishes with the tradition of magic(al)realism, particularly regarding the construction of motivational systems and their relation to the phenomenon of magic in this book. By utilising the concepts of *simultaneity* and *catalogue*, *88* relates to the tradition of the Russian avant-garde, as understood by Aleksandar Flaker. It is also shown that a reassessment, a significant avant-garde procedure, holds an important place in the *88*, since the author re-evaluates the figure of travel and a topos of the town square in relation to classical literature. This reassessment is linked to the tradition of *hikaye*, instructive stories that have come from the Islamic tradition, as well as a farce - a literary form based on reversal. The final part of this paper deals with the fragmentation in Nadija Rebronja's *88* which can be linked to the atomization within the mannerist literature and the avant-garde understanding of the world. It also explores the ways in which the world created in this book relates to, on the one hand, the "optimal projection" as one of the characteristics of the avant-garde, and the concept of utopia as an alternative to freethinking on the other.

Keywords: *88*; mannerism; magic(al) realism; Russian avant-garde; simultaneity; catalogue; reassessment; fragment; optimal projection; utopia; infinity

Adresa autora
Author's address

Almir Bašović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
almirbasovic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.289

UDK 929 Isaković A.
811.163.4(497.6)

Primljeno: 11. 02. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Amira Banjić

ISAKOVIĆEV ANGAŽMAN NA REAFIRMACIJI BOSANSKOGA JEZIKA KROZ VARIJANTE NA POPRAVNOM ISPITU I RJEČNIK KARAKTERISTIČNE LEKSIKE U BOSANSKOME JEZIKU

U ovom radu se govori o zalaganjima i doprinosima Alije Isakovića u procesima reafirmacije bosanskoga jezika unutar srpskohrvatskog jezičkog unitarizma tokom druge polovine 20. stoljeća. Predstavljen je historijski kontekst ondašnje jezičke politike te za odabranu temu značajna Isakovićeva djela. Posebno je u fokusu sociolingvistički prilog „Varijante na popravnom ispitu“ te leksikografsko djelo *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* kao svjedočanstva borbe za priznavanje specifičnosti bosanske varijante, te priznavanje karakteristične leksike bosanskoga jezika u tadašnjoj jezičkoj normi. Rezultati djelovanja Alije Isakovića na ovome planu uočljivi su kako u jugoslavenskom periodu (djelimična promjena kursa zvanične jezičke politike), tako i periodu državnoga osamostaljenja kada je jezička politika uveliko kreirana na zasadima Isakovićevih koncepata.

Ključne riječi: Alija Isaković; bosanski jezik; srpskohrvatski jezik; jezička politika; varijante; rječnik

JEZIČKA POLITIKA U DRUGOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA

Alija Isaković, istaknuti intelektualac i književnik, zavrijedio je priznanje u savremenim naučnim i stručnim krugovima i zbog svog reafirmatorskog zalaganja na polju bosanskoga jezika. Iako po vokaciji nije bio lingvista, svoj intelektualni angažman u oživotvorenju svijesti o specifičnostima bosanskoga jezika otpočinjje 60-ih godina 20. stoljeća, u vremenu koje su obilježile polemike o jeziku i njegovoj

normi. Važnost njegovog zalaganja za ravnopravan status bosanskoga jezika unutar srpskohrvatske jezičke standardizacije reflektira se i u današnjim raspravama o bošnjačkom identitetu i bosanskom jeziku. O tome svjedoče i publicirana posebna izdanja posvećena Aliji Isakoviću, poput *Zbornika radova Alija Isaković i bosanski jezik* (2018) u izdanju Instituta za jezik u Sarajevu, kao i *Život, časopis za književnost i kulturu* (2002), broj 1-12, u izdanju Društva pisaca Bosne i Hercegovine, objavljen nakon naučnog skupa posvećenog Aliji Isakoviću.

Stoga ćemo se i u ovom radu referirati na značajne studije i radove posvećene višedecenijskom Isakovićevom angažmanu koji mu je pribavio status nezvaničnog reformatora bosanskoga jezika. Prije toga neophodno je ukazati na jezičku politiku u Bosni i Hercegovini koja je činila kontekst i podlogu Isakovićevom djelovanju.

Bosanski jezik je osporavan desetljećima unazad, a ta se praksa posebno ustalila nakon dokidanja zvanične nominacije jezika u Bosni i Hercegovini, kojom je naziv bosanski zamijenjen nazivom srpsko-hrvatski jezik.¹ Nakon toga, godinama poslije, primjetan je konstantni oportunitizam prema bosanskome jeziku koji dopire iz političkih ali i iz nekih naučnih krugova, koji se manifestovao svođenjem bosanskog jezika i bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti pod srpsko ili hrvatsko određenje. Na prostoru Bosne i Hercegovine službenu nominaciju jezika određivala je politika, tj. suprotstavljene politike „sa željom da neko kroz jezik ‘nadvlada’ drugog“, a „problem ‘nadvladavanja’ nominacije određenog ili određenih jezika veći je što su ‘jezici’ gramatički i leksički bliži“ (Solak 2014: 21). Problemi nominacije i prihvatanja bosanskoga jezika unutar standardnojezičkih procesa u Bosni i Hercegovini bili su i ostali ideološke prirode, a izvor su im politike koje su Bosnu i Hercegovinu vidjele kao cjelovit i autonoman državno-pravni okvir i kulturni prostor. Pitanje etno-nacionalnog identiteta bosanskih muslimana i njihovog maternjeg jezika tretirano je do 70-tih godina u kontekstu tzv. „nacionaliziranja muslimana“, tj. tendencije da se bosanski muslimani integriraju u nacionalne korpuse ili Srba ili Hrvata, pri čemu je ta „misao o opredjeljenju donesena izvana, otuda je imala prodrijeti u muslimanske mase i njima ovladati“ (Firdus, prema Isaković 1990: 14)

Temelji standardno-jezičkih procesa koji su se nakon II svjetskog rata kod Bošnjaka odvijali u sklopu srpskohrvatskog jezičkog okrilja podignuti su Novosadskim književnim dogovorom 1954. godine. Iako, naizgled, polaze od principa jezičkog zajedništva i tolerancije *Pravopis* i *Rječnik* Matice srpske i Matice hrvatske, kao produkti Dogovora, zalažu se samo za istočnu odnosno zapadnu jezičku varijantu

1 Pogledati više u Solak (2014).

„bez uočavanja i priznavanja cjelovitosti tog jezika koja se potvrđuje baš na središnjem dijelu, na njegovim ‘međuvarijantskim prostorima’“ (Jahić 1999: 32-33). Zanemarivanje bosanske varijante ili, štaviše, proglašavanje njenih sasvim određenih posebnosti neknjiževnim i nevažecim unutar norme srpskohrvatskog jezika, bilo je povod Isakovićeva otvorenog i javnog zalaganja za priznavanje i bosanske varijante.²

ISAKOVIĆEVA AFIRMACIJA BOSANSKOGA JEZIKA KROZ VARIJANTE

Na samom početku valjalo bi ukazati na to da se pojam *varijante* odnosio ne na „jezične nego jezično-sociološke pojave“, pa su se varijante smatrale kao „adaptacija jedinstvenog standardnog jezika tradiciji i suvremenim potrebama nacija kao definiranih socio-etničkih formacija“ (Brozović 1970: 35). Na prostoru Bosne i Hercegovine funkcionisale su tri nacije – Muslimani (današnji Bošnjaci), Srbi i Hrvati, pa se smatralo da je upravo to prostor gdje postoji nacionalno nehomogen standardni jezik. Kako su na snazi djelovali procesi priznavanja nacionalne posebnosti bosanskih muslimana, otvorilo se i novo pitanje u pogledu njihovih prava na nacionalnu varijantu, prava koja su već imali Srbi i Hrvati. Međutim, zagovarajući dvovarijantne raslojenosti sh. jezika, sve do 90-ih godina 20. vijeka za bosanski jezik koriste termin *bosanskohercegovački standardnojezički izraz*, smatrajući ga međuvarijantnim tipom, odnosno subvarijantom. S tim u vezi, može se zaključiti da je ovaj pojam ukazivao na to da je pitanje određivanja varijanti sh. jezika bilo prvenstveno političke prirode, jer je bosanska tzv. subvarijanta u potpunosti odgovarala onome što se u Srbiji i Hrvatskoj nazivalo varijantom.

Dok su se mnogi lingvisti sklanjali „pod okrilje serbokroatističkog kišobrana“ (Jahić 1999: 245) nazivajući bosansku varijantu bosanskohercegovačkim standardnojezičkim izrazom, doprinoseći time njenom potcjenjivanju, Alija Isaković je istupio svojim prodornim tekstom „Varijante na popravnom ispitu“ objavljenom u časopisu *Život*.³ Iako je bio prešućen, ovaj tekst može se smatrati početkom njegovog

2 Pored Alije Isakovića, značajnu kritiku upućenu k pravopisnoj normi MS i MH dao je i Mehmedalija Mak Dizdar u svom tekstu „Marginalije o jeziku i oko njega“, gdje se bavi srpsko-hrvatskom isključivosti nauštrb bosanskog jezika ističući kako je bosanski jezik doživio „da ga pojedinci kastriraju, i da tu kastraciju proglase naučnom i zakonitom“ (1991: 190). Spomenutim tekstovima ova dva autora otvaraju pitanje statusa bosanskoga jezika unutar srpskohrvatske jezičke zajednice u 20. stoljeću.

3 Pored ovog teksta, Alija Isaković je objavio i druge važne tekstove u kojima je izlagao svoje stavove o jeziku: „Nervoza u našem književnom jeziku“ (1965) kao prvi tekst kojim započinje svoj rad na afirmaciji bosanskog jezika, a potom i „Leksika muslimanskih pisaca i naši pravopisi“ (1984), „Vukova svijetla slutnja“ (1987), „Bosanski jezik“ (1991) i dr.

aktivnog angažmana na reafirmaciji bosanskoga jezika. Isaković iznosi oštru kritiku bh. lingvistima koji šute na decenijsko opredjeljivanje bosanskih muslimana za istočnu ili zapadnu odrednicu. Tekst započinje:

„Vjerujem da nikad ranije duhovna komponenta intelektualnog BH-bića nije bila stavljena u veću kušnju: biti čeječen bez vlastitog pristanka, biti negiran u onome u čemu si bio uzor, biti pod-, ispod-, sub-, među-, mini-, nad- biti pred činom biti ili ne biti, kolebat se, dijalogizirati sa sobom, gledati i ne vidjeti, slušati i ne čuti, opredjeljivati se iz generacije u generaciju i – griješiti“ (Isaković 1987: 131).

Svjestan političkog ozračja u kojem se nalazi, Isaković je naglašavao da je bosanski jezik egzistirao i da egzistira koliko i srpski i hrvatski jezik: „Mi smo integralan dio srpskohrvatskog jezičkog područja i podjednako podliježemo jezičkom pulsiranju“ (1987: 134-135).

U „Varijantama na popravnom ispitu“, ali i drugim sociolingvističkim tekstovima, Isaković se protivi srpsko-hrvatskoj jezičkoj supremaciji zalažući se za „normu kao sociolingvističku kategoriju u jeziku, normu u kojoj će svaki kolektiv participirati podjednako i na isti način da bi i nju i taj jezik mogao doživljavati kao svoj“ (Baotić, prema Duraković 2018: 41). U tekstu „Varijante na popravnom ispitu – o sociolingvističkim pogledima Alije Isakovića“ Edim Šator se posebno bavi ovim Isakovićevim tekstom ističući da je „logično njegovo razmišljanje, jer ako su se na prostoru nekadašnjeg sh. jezika izdvajale istočna i zapadna varijanta sa svojim karakteristikama, nelogično je bilo prihvatiti da je BiH prostor gdje se te varijante poništavaju ili ukrštavaju“ (Šator 2005: 96). Time bi se posebnost bosanskohercegovačkog izraza, kako on ističe, spuštala na nivo subvarijante, jer „ako su se ovdje ukrštavale te dvije varijante, onda je ovdje morala postojati posebna varijanta, a to i Isaković veoma slikovito i logično ističe *žuta + plava boja smiješane ne daju žutoplavu već zelenu boju*“ (Šator 2005: 96).

Da bi potpunije objasnio svoju tezu o priznavanju i bosanske/bosansko-hercegovačke varijante, imajući u vidu da su svi narodi (pa tako i Bošnjaci) imali udjela u izgradnji nekadašnjeg sh. jezika, Isaković je predstavio trokomponentni sistem (*a*, *b* i *c* komponenta), pri čemu je *a* komponentna značila bazu sh. jezika, odnosno ono što je imanentno trima varijantama. Tako bilježi sljedeće:

„b-komponenta = ono u HV i/ili SV što je zajedničko sa BV.

c-komponenta = ono u HV i/ili SV čega nema u BV.

(...)

BV nema svoju c komponentu. To je njena karakteristika a ne manjkavost, jer ima dvostruku b komponentu (HV-b + SV-b). Tako je i BV komplementarna (a nikako sub!): ako nema ništa izrazito što druge dvije nemaju, i što nije sasvim tačno, BV ništa nedostaje. Tako je svaki ovaj varijantski niz cjelovit i svaki podjednako samostalno funkcioniše, sa zajedničkim a + b, dok je c podređeno na obje strane“ (Isaković 1987: 141-142).

Iz ovoga zaključujemo da tu bosansku varijantu, pored baze sh. jezika, odlikuju *b* komponenta i srpske i hrvatske varijante, dok, kako to naglašava i autor, *c* komponenta bosanske varijante nije ušla u standardni jezik: „C komponenta u ostale dvije varijante ustvari predstavlja sve ono što te varijante odvaja od bosanske varijante, kao i ono što ih međusobno razdvaja“ (Šator 2005: 97). Kao što to uočava i Jasmin Hodžić pišući o „Varijantama na poravnom“: „... svojevrsnog jezičkog prožimanja je moralo biti, samo na bosanskohercegovački jezički izraz ne bi se u cjelini moglo gledati kao na prožimanje istočnih i zapadnih jezičkih obilježja – prava istina je u traganju za autohtonim izrazom“ (2018: 51). Stoga, Isaković i navodi HV-c i SV-c jezička obilježja koja ne mogu egzistirati u bosanskoj varijanti poput: ekavice, razlike u akcentima, leksike, pisanja stranih riječi itd.

Prema Isakovićevom viđenju varijantnog raslojavanja sprskohrvatskog jezika, priznavanjem bosanske varijante ne bi došlo do dubljih razdora, nego, naprotiv, do značajnih uticaja na druge dvije. Zbog toga i Enes Duraković smatra da je Isaković položaj bosanskog jezika proučavao u sklopu „sveukupnog kulturno-identitetskog samoprepoznavanja, vraćanja nasilno uskraćenog prava da se i u jezičkoj normi uvažavaju autentične posebnosti, vrijednosti i karakteristike koje će u normiranju zajedničkog jezika uživati ravnopravan status“ (2018: 43). Odbijajući dvovarijantsku normu kao i subvarijantski položaj bosanskoga jezika Isaković je prvi koji se na planu jezičke politike suprotstavio tendencijama nacionaliziranja Muslimana.

AFIRMACIJA LEKSIKE MUSLIMANSKIH PISACA U RJEČNIKU

konteksu Isakovićevog afirmatorskog angažmana na polju bosanskoga jezika središte njegovog zanimanja zauzeo je leksikografski rad. Nakon što je u leksikografiju kročio *Rječnikom stare rudarsko-geološke terminologije* (1970), najveći iskorak napravio je sa *Rječnikom karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (1991), i to sa četiri izdanja⁴ u kojima afirmira leksičko blago bosanskoga jezika. U

4 Četvrto izdanje izašlo je pod nazivom *Rječnik bosanskoga jezika* pa je naišlo na kritike od strane nekih lingvista, da takav naziv nije korespondirao sa sadržinom rječnika. Npr. Šator: „Četvrto izdanje je štampano 1995. i pod

sabranu leksiku u datom rječniku podjednak značaj imaju predgovor i pogovor, koji se na poseban način nadovezuju na stavove iznesene u *Varijantama*. Navlastito one u kojima se potencira da opstojnost bosanskoga jezika ne bi trebalo propitivati u sklopu srpskog ili hrvatskog:

„Bosanski jezik nije nastao ni u okrilju srpskoga ni u okrilju hrvatskoga jezika, nije njihova izvedenica, već jedna od objektivnih naporednosti. Bosanski jezik imao je i vlastiti tok do početka XX vijeka, kada su političke prilike izmijenile njegov javni status“ (Isaković 1992: 6).

S tim u vezi i *Rječnik* vidi kao „pokušaj da se to ispravi i da se naš zajednički jezik, koji svako imenuje prema svojoj tradiciji, obogati onim što mu nudi njegov, vrlo značajan udio“ (Isaković 1992: 26).

Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku nastao je kao Isakovićeva reakcija na jednostrane pristupe i političke uplive u proces standardizacije srpskohrvatskoga jezika i ignorantskog odnosa prema specifičnosti bh. jezičkog izraza.⁵ Bio je to svojevrsni „pokušaj da se tadašnji zajednički jezik obogati i bosanskom leksikom, da se toj leksici da mjesto kakvo zaslužuje, tj. da bude dio standarda“ (Šator 2016: 568).

Predgovor *Rječnika* predstavlja svojevrsan kratak historijat bosanskoga jezika jer u njemu kazuje o društvenim prilikama koje su bile razlogom marginalizacije Bošnjaka tokom standardizacijskih procesa i izrade pravopisa. Ukazujući na historijski kontinuitet bosanskoga jezika sve do 1907. godine, autor govori o političkom karakteru jezičke politike tokom 20. stoljeća:

„Jer, nestajanje bosanskoga jezika iz lingvističke terminologije XX vijeka nije nikakva lingvistička uzročnost, kao što nestajanje Bošnjaka-Muslimana iz jugoslovenske sociologije XX vijeka nije uzorokovano biološkom činjenicom već političkom igrom“ (Isaković 1992: 8).

U predgovoru se osvrće i na Vukovu reformu i Bečki književni dogovor iz 1850. godine, koji, prema riječima autora, potvrđuju već postojeću govornu i pisanu tradiciju u Bosni i Hercegovini. Naime, Isaković smatra da su Vukove reforme bile od izvjesnog značaja kako za srpski i hrvatski tako i za bosanski jezik ali najviše u domenu kreiranja prvih pomaka ka standardizaciji jezika, te prihvatanja svega onoga što je bosanski jezik kroz tradicijski okvir već sa sobom nosio.

Razloge za neravnopravan odnos prema bosanskom jeziku i Muslimanima tokom drugačijim naslovom - Rječnik bosanskoga jezika, što je ipak bilo preambiciozno i nije odgovaralo sadržaju samog rječnika“ (2016: 566).

5 U predgovoru Isaković navodi i to da je u *Rječniku* u izdanju MS i MH izostavljen veliki broj književnih izvora muslimanskih pisaca čija je leksika ubilježena kao neknjiževna (1,8 %).

standardizacijskih procesa autor vidi u ukidanju javnog imenovanja i javne upotrebe bosanskoga jezika 1907. godine od strane austrougarskih vlasti. Ovaj akt olakšao je „političkim vlastima (u Kraljevini Jugoslaviji i poslije Drugog svjetskog rata) da se bosanski jezik šutke izopći iz jezičkih dogovaranja, u beznadežnom iščekivanju da se Muslimani-Bošnjaci nacionalno opredijele, da kažu da jesu ono što kao narod nikada nisu bili“ (Isaković 1992: 24).

Pored ovih stavova, autor se u predgovoru osvrće i na mnoge autore, lingviste i književnike, koji su u svojim djelima pažnju posvetili bosanskome jeziku. Stoga se ovaj predgovor s pravom naziva kratkim historijatom bosanskoga jezika jer su u njemu sadržani dokazi o opstojnosti bosanskoga jezika kao i problemi s kojima se taj jezik kroz historiju susretao i dan-danas susreće.

Pogovor ovog rječnika sastoji se od tri dijela: 1. *Čemu ovaj rječnik?*, 2. *Moja zadaća?* i 3. *Kako dalje?* Prvo pitanje obrazlaže sljedećim:

„Na izvjestan način, ovaj Rječnik je rječnik književno sumnjivih riječi, značenjski i normativno ambivalentnih, jezičkom isključivošću osakaćenih, nepriznavanjem osramoćenih: riječi (s više razloga) nepoznatih, protjeranih u arhaizme, u provincijalizme, u tuđice, riječi s indingnacijom odbačenih, što ne priliči nikojem jeziku i ničijem pravopisu. Ovaj Rječnik je moje nastojanje da se tim riječima vrati njihova književna čast i javno uvažavanje“ (Isaković 1992: 483).

Naime, u prvom dijelu pogovora Isaković upućuje oštre kritike na račun Pravopisa iz 1960-te koji se, prema riječima autora, poigravao sa bosanskom tradicijom, navodeći primjere specifičnosti bosanskohercegovačkih izraza koje je tadašnja norma proglasila neknjiževnim: *aždaha, bahnuti, čejrek, grješan, hendek, hmiljeti, hrđa, hrvač, hrzati, huckati...* (Isaković 1992: 484).

U dijelu *Moja zadaća* autor opisuje sadržinu *Rječnika* navodeći da se sastoji od oko 13.500 riječi čije je tumačenje svedeno na najmanju mjeru. Naime, Isaković je građu „crpio iz oko 160 izvora među kojima su se našla razna starija djela od XVI vijeka pa sve do najnovijih djela. Pored književnih tekstova u izvorima su se našli i razni listovi, časopisi, antologije, rječnici, pravopisi, a također se koristio i vlastitim rezultatima istraživanja bošnjačkih govora u Stocu, Sarajevu, Tešnju, Mostaru i drugim sredinama koja je provodio sam autor“ (Šator 2016: 568).

U trećem dijelu pogovora *Kako dalje?* Isaković navodi za kakva se normativna rješenja bosanskog jezika zalagao u pogledu: fonološkog prvopisa, ikavice, turcizama, glasa *h*, zamjene staroga glasa *jata*, odnosa *ć/št* i *h/k*, udvojenih suglasnika (u turcizmima), glagola sa nastavcima *-irati, -isati, -ovati*, oblika plurala imenica, genitiva množine (u nekih imenica ž. roda), promjene ličnih imena, pridjevskih

nastavaka -ji, -iji, infinitiva bez -i, infinitiva ili da+prezent, pisanja futura I, te leksičkog bogaćenja. Za ovaj dio pogovora smatra se da je Isakovićev svojevrsni pokušaj normiranja bosanskoga jezika, a mnogi koncepti za koje se zalagao prihvaćeni su kao dio savremene bosanske standardnojezičke norme⁶, zbog čega Refik Bulić navodi kako je „njegova uloga u procesima standardizacije bosanskoga jezika bila velika i nemjerljiva“ (2018: 21).

Izvori u *Rječniku* otkrivaju da je ovim korpusom obuhvaćen petstoljetni kontinuitet bošnjačkog jezičkog stvaralaštva te da, podsjeća Isaković, „potomci davnih Bošnjana i danas žive u bosanskome jeziku koji je ostavio intenzivan trag, bezmalo – savršen kontinuitet, ostavio u svome jeziku kazivana i pisana djela neosporne književne i znanstvene vrijednosti, dostojne svekolikog poštovanja i modernoga lingvističkog elaboriranja“ (1992: 10). *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* mjesto je gdje su takve pojave zabilježene i opisane.

ZNAČAJ ISAKOVIĆEVOG RADA NA REAFIRMACIJI BOSANSKOGA JEZIKA

Isakovićev angažman u procesu jezičkog planiranja unutar srpskohrvatskog jezičkog unitarizma Indira Šabić (2017) vidi u nekoliko segmenata. Pored osnaživanja nacionalne svijesti kod Bošnjaka, leksikografskog doprinosa i zalaganja za bosansku varijantu, što je predstavljeno i u ovome radu, autorica izdvaja i: 1. antologiziranje korpusa tekstova na bosanskome jeziku, 2. saradnju sa političkim agregatom i 3. promicanje bosanskoga jezika u inozemstvu.

Ne smije se zanemariti ni Isakovićev posredan lingvistički angažman u antologičarskom izboru bošnjačke književnosti. *Biserjem* kao prvom antologijom bošnjačke književnosti, pa i ostalim antologijama⁷, presudno je uticao na „zvanično priznavanje bosanskomuslimanske književnosti kao takve, pri čemu sasvim otvoreno kritizira i višedesetljetno zanemarivanje ove književnosti“ (Kodrić 2018: 45).

Iz svega navedenog može se zaključiti da je Isakovića borba za priznavanje bosanskoga jezika (i bošnjačke književnosti i identiteta) u kontekstu višedecenijskog srpskohrvatskog unitarizma obilježena aktivnim jezičko-normativnim angažmanom. Izdvojili smo prešućen, a kasnije izložen kritikama i osudama, tekst „Varijante na

6 U radu „Isakovićevo pitanje *Kako dalje?* – Standardni bosanski jezik u jednom pitanju i sto odgovora“ Refik Bulić pokazuje koliko su određeni jezički principi za koje se zalagao Isaković prihvaćeni u savremenoj jezičkoj normi i praksi.

7 Npr. *Hodoljublje* (1973), zbirka tekstova *Hasanaginica* (1975), *Antologija bošnjačkog eseja* (1996), *O „nacionaliziranju“ Muslimana* (1990), *Putopisi* (izbor) (1985).

popravnom ispitu“, kojim su uz “Marginalije o jeziku i oko njega” Maka Dizdara, vizirana nova shvatanja jezičke politike u Bosni i Hercegovini. Uticaj ovog i ovakvih Isakovićevih tekstova Duraković očitava već u dokumentima skupa organizovanog od strane Kulturno-prosvjetnog vijeća SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu 1971. godine, gdje se „rezolutno odbija dvovarijantna jezička praksa u Bosni i Hercegovini i prvi put, opet slijedom Isakovićevih brojnih tekstova, ukazuje na udio Muslimana (Bošnjaka) u bogaćenju zajedničkoga jezika (2018: 53).

Iako u određenim segmentima kritikovan, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (posebno predgovor i pogovor) zajedno sa „Varijantama na popravnom ispitu“ predstavlja ključni onovremeni doprinos borbi da se u jezičku normu uvrste autentične bosanske posebnosti. Isakovićev rad na reafirmaciji bosanskoga jezika pritom je lišen nacionalromantičarskih ideja, ali nikada na užtrb svijesti o jeziku kao biću kulture, posebno kada su, kao na južnoslavenskom prostoru, književno-jezička križanja ostavila neizbrisiv identitetski pečat:

„I pored svega što se događalo u srpsko-hrvatskim pravopisnim preganjanjima od 1850. do danas, nisam pristalica nategnutih pravopisnih barijera među našim jezicima-varijantama i veći dio onoga što je bilo konvencijalno u zajedničkom pravopisu prihvatio bih i danas, ne odričući se, pritom, onoga tradicijskog čega ima u svakome jeziku i pravopisu“ (Isaković 1994: 174)

Radovi Alije Isakovića su aktuelni i danas. Recentna jezička politika u Bosni i Hercegovini, na teritorijama gdje Bošnjaci čine većinu, čedo je Isakovićevih konceptualizacija.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Alija Isaković je reafirmirao bosanski jezik u vremenu kada je s tim u vezi preovladavala šutnja bošnjačkih intelektualaca i lingvista. Ostvarenim doprinosom stekao je status reformatora bosanskog jezika Na početku rada predstavljen je historijski kontekst Isakovićeve angažmana. Neprihvatanje bosanskoga jezika imalo je ideološku i političku pozadinu pa je sasvim prirodno da se u procesima (pred)standardizacije bosanskoga jezika, tim problemima Isaković najviše bavio u sociolingvističkim tekstovima. Njegovo tadašnje zalaganje za prihvatanje i bosanske varijante unutar standardnojezičkih procesa u Bosni i Hercegovini urodilo je plodom u promjeni kursa jezičke politike, odbacivanjem koncepta dvovarijantnog raslojavanja sh. jezika kojim je u velikoj mjeri bio suspendiran bosanski jezički identitet. Njegov rad na tom planu ovjeren je *Rječnikom karakteristične leksike u bosanskome jeziku*,

čija sadržina obuhvata bogatu leksiku bosanskih pisaca, a građa datira od 1550. do 1985. godine. Predgovor i pogovor ovoj knjizi također sadrže važne aplikativne i teorijsko-konceptualne doprinose standardizaciji bosanskoga jezika.

LITERATURA I IZVORI:

1. Brozović, Dalibor (1970), *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb.
2. Bulić, Refik (2018), "Isakovićevo pitanje kako dalje? – Standardni bosanski jezik u jednom pitanju i sto odgovora", u: *Alija Isaković i bosanski jezik*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
3. Dizdar, Mak (1991), „Marginalije o jeziku i oko njega“, u: Senahid Halilović, *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
4. Duraković, Enes (2018), *Riječ i svijet Alije Isakovića*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Hodžić, Jasmin (2018), *Bosanski jezik*, Simurg Media, STAV – Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
6. Isaković, Alija (1987), *Neminovnosti. Baština. Kritika. Jezik. Intervjui*, IGTRU Univerzal, Tuzla
7. Isaković, Alija (1990), *O nacionaliziranju Muslimana: 100 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb
8. Isaković, Alija (1992), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
9. Isaković, Alija (1994), *Antologija zla*, Ljiljan, Sarajevo
10. Jahić, Dževad (1999), *Bošnjački narod i njegov jezik*, Ljiljan - ZE Company, Sarajevo - Zenica
11. Jahić, Dževad (1999). *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Ljiljan - ZE Company, Sarajevo - Zenica
12. Kalajdžija, Alen (ur.) (2018), *Zbornik radova Alija Isaković i bosanski jezik*, edicija Posebna izdanja, knj. 30, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
13. Kodrić, Sanjin (2018), "Kako govoriti o književnom jeziku a ćutati o književnosti?: Alija Isaković i afirmacija bosanskog jezika i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti", u: *Alija Isaković i bosanski jezik*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

14. Solak, Edina (2014), *Raspave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Posebna izdanja, knj. XX, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
15. Šabić, Indira (2018), "Jezička politika Alije Isakovića vis-a-vis serbo-kroatizam", u: *Alija Isaković i bosanski jezik*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
16. Šator, Edim (2005), "Varijante na popravnom ispitu – O sociolingvističkim pogledima Alije Isakovića", *Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, XXX /191
17. Šator, Edim (2016), "Doprinos Alije Isakovića bosnistici", u: *Zbornik radova s naučnog skupa Hercegovački naučnici i tradicija istraživanja u Bosni i Hercegovini*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar

ENGAGEMENT OF ALIJA ISAKOVIC ON REAFFIRMATION OF BOSNIAN LANGUAGE THROUGH „VARIANTS ON CORRECTIONAL EXAM“ AND *DICTIONARY OF CHARACTERISTIC LEXICOGRAPHY IN BOSNIAN LANGUAGE*

Summary:

This paper discusses Alija Isakovic's commitment and contributions to the processes of reaffirmation Bosnian language within Serbo-Croatian linguistic unitarism in the second half of the 20th century. We have shown the historical context of the language policy and Isakovic's significant work for the selected theme. The focus of this paper is on the sociolinguistic text "Varijante na popravnom ispitu" and the lexicographic work *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, which represents a kind of struggle for the specificity of the Bosnian variant and characteristic lexicon of Bosnian language in that linguistic norm. The results of Isakovic's work are noticeable in the Yugoslav period (partial change in the field of official language policy), but it's also noticeable in period of state independence when language policy was created based on Isaković's concepts.

Keywords: Alija Isakovic; Bosnian language; Serbo-Croatian language; language policy; variants; dictionary

Adresa autorice
Author's address

Amira Banjić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amira.banjic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.301

UDK 811.163.4*3'373.4

Primljeno: 26. 02. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Halid Bulić

SKRAĆENICE U SMS PORUKAMA NA BOSANSKOM JEZIKU

U radu se predstavljaju skraćenice koje se koriste u SMS porukama na bosanskom jeziku. Skraćenice zabilježene u analiziranom korpusu raznovrsne su po porijeklu, mehanizmima skraćivanja, morfološkim i sintaksičkim osobinama. Prepoznate skraćenice najprije su razvrstane s obzirom na jedinice čijim su skraćivanjem nastale – na skraćenice nastale od riječi (imenica, pridjeva, zamjenica, brojeva, glagola, priloga, prijedloga, veznika, riječca) i na skraćenice nastale od grupa riječi ili rečenica, odnosno iskaza. Unutar tako određenih grupa razdvojene su i opisane skraćenice s obzirom na način skraćivanja kojim su postale. Skraćenice u SMS porukama u nekim se slučajevima tvore u skladu s pravilima skraćivanja u standardnom jeziku, ali obično odstupaju od normiranih oblika. Iste riječi i konstrukcije mogu se skraćivati na više različitih načina, a skraćenice najčešće variraju u pogledu upotrebe velikih i malih slova te pisanju ili izostavljanju tačke na kraju. Skraćenice najčešće nastaju finalnom elizijom, odnosno izostavljanjem završetka riječi i svođenja riječi na početak. Također nastaju i svođenjem riječi na prvo slovo i još neka za značenje značajna slova u unutrašnjosti ili na kraju riječi. U korpusu nije pronađena nijedna riječ bosanskog jezika u kojoj se brojke i slova koriste kao logogrami ili se ugrađuju u veće izraze koji se čitaju kao rebusi. Naročito zanimljiva pojava u skraćivanju jeste značenjski nemotivirano umnožavanje grafema na kraju pojedinih skraćenica. U korpusu je potvrđen znatan broj skraćenica nastalih ispuštanjem samoglasnika i ponekog suglasnika te svođenjem samo na neke suglasnike.

Ključne riječi: skraćenica; kratica; SMS; tekstizam; bosanski jezik

1. UVOD

1.1. Prva SMS poruka poslana je 1992. godine, a desetak godina nakon toga SMS-ovi su počeli postajati masovna pojava i svakodnevni oblik komunikacije milijardi korisnika. U jeziku SMS poruka zapažen je niz osobina po kojima se one razlikuju od drugih oblika komunikacije pa su postale tema mnogih lingvističkih istraživanja u svijetu.¹ Jedna od upadljivijih osobina SMS komunikacije jeste velik broj primjera skraćivanja riječi, sintagmi i rečenica. To je ujedno i najbolje istražena osobina SMS poruka u jezicima svijeta. Skraćenice riječi i rečenica karakteristične za SMS komunikaciju u literaturi se obično nazivaju *tekstizmi*.²

U bosnističkom su SMS poruke kao jezička pojava prošle *skoro* nezapaženo. Do 2023. godine o ovoj su temi objavljena samo dva rada, oba o skraćivanju: “Skraćivanje riječi u kratkim tekstualnim porukama (SMS-ovima) na bosanskom jeziku” Amele Šehović (2012) i “Skraćenice u tekstualnim porukama” Edne Klimentić (2016). Osim tih radova, danas postoji još jedino *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023), koji sadrži 10.000 autentičnih poruka, i njegova pojava može biti poticajna za buduća istraživanja. U ovom ćemo radu predstaviti rezultate istraživanja skraćivanja riječi i konstrukcija u *Sarajevskom korpusu*. Cilj je rada prepoznati skraćenice u SMS porukama i opisati njihovo porijeklo, mehanizme skraćivanja i relevantne morfološke i sintaksičke osobine.

1.2. Iako ovo nije prvo istraživanje skraćivanja u SMS porukama na bosanskom jeziku, ono je opravdano zbog više razloga. Prije svega, zasnovano je na obilnim korpusnim podacima čija je metodologija sakupljanja jasna i koji su, u konačnici, provjerljivi. Podaci u istraživanju A. Šehović dobijeni su na osnovu ankete, a „informatore/ke za anketu odabrani/e su iz redova studentske populacije, otvorenije za bilo kakve jezičke promjene i inovacije, pa tako i na planu skraćivanja riječi” (Šehović 2012: 104), a podaci u tekstu E. Klimentić dobijeni su “analizom poruka nastalih kao rezultat prepiske među tinejdžerima (četnaestogodišnjaci)” (Klimentić 2016: 14). Ni za jedno istraživanje nije poznat broj niti lingvističko zaleđe ispitanika. S druge strane, *Sarajevski korpus* obuhvaća poruke poslana u razdoblju od 2002. do 2022. godine, a „pošiljaoci i primaoci poruka koje su uključene u *Sarajevski korpus*

1 Usp. Crystal (2008), Cougnon, Fairon (2014), Harper, Palen, Taylor (2005), Tagg (2012), Frick (2017) i dr.

2 Usp. definiciju *tekstizma* u Crystal (2008: 187): „Skraćeni oblik riječi distinktivan za pisanje poruka (*texting*), poput *c* za *see*, *txt* za *text*, *jk* za *just kidding* i *2day* za *today*. Neki od ovih oblika koriste se i u drugim načinima elektronske komunikacije”. Svi prijevodi u tekstu su naši.

SMS poruka na bosanskom jeziku veoma su raznovrsni i po dobi i po obrazovanju tako da je korpus prilično reprezentativan, iako je u suštini sakupljen oportunistički” (Bulić 2023: xiii).³ Stoga analiza *Sarajevskog korpusa* ima potencijal da dokaže postojanje većeg broja primjera i varijacija skraćivanja te pruži i značajne informacije o funkcioniranju SMS diskursa općenito. Osim toga, novo istraživanje omogućuje i komparaciju s podacima iz ranijih istraživanja, tj. dijahronijski uvid, na osnovu čega se može konstatirati razvoj ili posvjedočiti postojanje inovacija.

Zahvaljujući rezultatima ovog istraživanja bit će omogućeno poređenje pojave skraćivanja jezičkih jedinica u SMS porukama s njihovim skraćivanjem u drugim komunikacijskim “ekosistemima”, poput mejlova, aplikacija za instant dopisivanje ili internetskih foruma⁴. Također će biti moguće uspoređivanje stanja u bosanskom jeziku sa stanjem u drugim jezicima, naročito slavenskim, a među njima južno-slavenskim.⁵

Budući da *Sarajevski korpus* nije korpus standardnog jezika (Bulić 2023: xii), analiza skraćenih riječi i konstrukcija u njemu omogućit će i uspoređivanje dobijenih rezultata te analize s normativnim preporukama za skraćivanje ili skraćenicama zabilježenim u korpusima standardnog bosanskog jezika. Takav uvid u stvarne podatke može omogućiti bolje jezičko planiranje, tj. dati smjernice za realnije buduće normiranje. Analiza također može biti korisna za poučavanje pravopisa, jer može ukazati na to u kojoj mjeri i u kojim primjerima korisnici poruka prilikom skraćivanja riječi ne slijede ortografsku normu pa se onda na te primjere može pojačano ukazivati prilikom nastave i obuke.

Napokon, budući da se većina skraćenica zapaženih u analiziranom korpusu ne navode i ne tumače u priručnicima standardnog jezika, rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti za praktične svrhe: kao olakšanje prevodiocima koji prevode s bosanskoga ili učenicima koji bosanski uče kao drugi ili strani jezik.

1.3. Skraćenicama ćemo u ovom radu smatrati pojavnice potvrđene u korpusu koje se formalno mogu prepoznati kao dio ili spoj više dijelova neke riječi, spoja riječi ili rečenice, a čije je značenje potpuno jednako značenju te iste riječi, spoja riječi ili rečenice. Među njima ćemo razlikovati *obične skraćenice* ili *kratice*, „koje

3 Više podataka o *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023) može se saznati iz njegova *Predgovora* (Bulić 2023). Predgovor i uzorak korpusa dostupni su na: <https://www.ff.unsa.ba/files/CentarZaBHS/propisi/Sarajevo-Corpus-of-SMS-Messages-in-Bosnian.pdf>.

4 O skraćivanju na internetskim forumima v. Šehović (2016).

5 Za druge slavenske jezike usp.: Antolić (2014), Časar (2012), Michelizza (2008), Polovina, Jelić (2020), Shamyeva (2014), Tichá (2004), Važnik (2006), Jovanov, Sarafova (2011) itd.

postoje samo u pisanom tekstu, a u govoru se dekodiraju, odnosno izgovaraju (čitaju) kao pune riječi (kao da i nisu skraćene)” (R. Bulić 2022: 395) i *složene skraćenice (akronime)*, koji „nisu isključivo pravopisni problem, nego i problem morfologije, odnosno tvorbe riječi” a „nastaju spajanjem početnih dijelova (...) ili početnih slova dviju ili više riječi koje predstavljaju jednu značenjsku cjelinu” (ibid., 405).⁶

Jedinice prepoznate kao skraćenice razvrstavat ćemo najprije s obzirom na jedinice čijim su skraćivanjem nastale. Prvo ćemo predstaviti skraćenice nastale skraćivanjem jedne riječi, razvrstane s obzirom na vrstu riječi koja je skraćena. Slijedit ćemo “školski” redoslijed vrsta riječi primijenjen u *Gramatici bosanskoga jezika* (Jahić, Halilović, Palić 2000): imenice, pridjevi, zamjenice, brojevi, glagoli, prilozi, prijedlozi, veznici, riječice.⁷ Potom ćemo predstaviti skraćenice nastale skraćivanjem spojeva riječi i rečenica, odnosno iskaza. Unutar tako određenih grupa razdvajat ćemo i opisivati skraćenice s obzirom na način skraćivanja kojim su postale.

Prezentacija činjenica mogla bi izgledati i drukčije: najprije prema načinima tvorbe (skraćivanja) pa onda unutar tako određenih cjelina na osnovu vrste jedinica koje se skraćuju. Prezentacije u kojima je način skraćivanja istaknut u prvi plan već su primijenjene u nekim ranijim radovima o skraćenicama u SMS porukama (usp. Šehović 2012; Polovina, Jelić 2020) i to je praktično u takvim istraživanjima, jer se u njima stavlja u fokus *skraćivanje*, njegovi tipovi te odnos skraćivanja u standardnom jeziku i SMS porukama ili druge sociolingvističke pojave. U ovom radu fokus je stavljen na *skraćenice*, prije svega na njihove oblike i značenja, potom na varijacije i gramatičke osobine. Stoga je preglednije najprije razvrstavati skraćenice s obzirom na jedinice od kojih su postale, jer je vjerovatno da će unutar tako razvrstanih primjera biti očiglednije i njihove druge značajne osobine. S druge strane, to neće naškoditi predstavljanju načina skraćivanja, već će i njih učiniti vidljivijim unutar tako određenih grupa.

1.4. Značenja skraćenica prepoznatih u korpusu tumačit ćemo na osnovu obavijesti o značenju koje su ostavili informanti i na osnovu konteksta. Uz neke poruke u *Sarajevskom korpusu* informanti su ostavili napomene za koje su smatrali da bi mogle biti važne za razumijevanje poruke. Neke od tih napomena odnose se na tumačenje

6 U ovom radu termin *skraćenica* zadržavamo kao hiperonim terminima *kratica* i *složena skraćenica*. Za drukčije viđenje po kome se termin *skraćenica* koristi samo za pojave koje ovdje nazivamo *složenim skraćenicama* usp. Grebović (2003).

7 U analiziranom korpusu nema potvrda za skraćivanje uzvika. Je li skraćivanje uzvika teorijski moguće, zanimljivo je pitanje, ali se njime nećemo baviti ovom prilikom.

skraćenice, npr. “AP = Alipašino Polje” (00383)⁸, ali takvih napomena nema mnogo. U ostalim slučajevima za tumačenje skraćenica oslanjat ćemo se na kontekst. Za neke skraćenice dostupni kontekst je isključivo poruka u kojoj se pojavljuju. Poruke u *Sarajevskom korpusu* često su situacijski povezane, odnosno predstavljaju dijalog⁹, pa je dostupni kontekst za tumačenje skraćenica u takvim porukama cijeli dijalog. Nažalost, neke skraćenice nismo mogli protumačiti na osnovu uvida u dostupni kontekst, ali je takvih skraćenica malo.¹⁰

1.5. U ovom radu skraćenicama nećemo smatrati oblike koji su nastali izostavljanjem početka riječi (inicijalna elizija, afereza) ili izostavljanjem završetka riječi (finalna elizija, apokopa) ako se ti oblici koriste u svakodnevnom razgovornom jeziku, naprimjer: *net* (< internet), *bus* (< autobus), *manet* (< allahimanet), jer to nisu primjeri skraćivanja, već *isijecanja* (engl. *clipping*) (usp. Marković 2012: 88). Jedinice poput *reć* (< reći), *hajd* (< hajde), *ev* (< evo), *et* (< eto) također nećemo razmatrati, jer je njihovo uobličjenje uzrokovano fonetskom, a ne tvorbenom pojavom. Jedinice čija je osnova nastala redukcijom duže osnove pa onda dobila neki sufiks, poput: *hista* (< historija), *faks* (< fakultet), *kreda* (< kredit) primjer su tvorbe hipokoristika na način koji je u međunarodnoj lingvistici poznat kao *truncation* (usp. Marković 2012: 87), a ne skraćivanja.

Skraćeni geografski nazivi često se koriste u razgovoru na način koji izgleda kao upotreba hipokoristika. Takvi su primjeri zabilježeni i u *Sarajevskom korpusu*: *alpas* (< Alpaš < Ali-pašino Polje), *cvila* (< Čengić-Vila), *trebna* (< Trebević). Ni njih nećemo smatrati skraćenicama.

1.6. Prilikom istraživanja primijenjene su metode analize sadržaja (tj. korpusa), metoda klasifikacije (razvrstavanje skraćenica na grupe s obzirom na relevantne kriterije) te u ograničenom opsegu komparativna metoda. Gdje je relevantno, kompariraju se skraćenice prepoznate u korpusu s njihovim ekvivalentima u standardnom bosanskom jeziku, potom rezultati ovog istraživanja s rezultatima ranijih istraživanja skraćivanja u bosanskom jeziku.

8 Svaka poruka u *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023) ima jedinstveni petocifreni broj. U radu ćemo navoditi broj poruke samo u slučaju ako je veoma važno da bude naveden ili ako navodimo odlomak koji je cijela rečenica ili je veći od rečenice.

9 Povezane poruke u *Korpusu* uredno su označene strelicama.

10 To su skraćenice: *Av*, *BP*, *igm*, *MMI*, *N.T.*, *NIV*, *NK*, *pav*, *paz*, *PB*, *ps*, *SelamPS*, *Tpolje*.

2. ANALIZA I DISKUSIJA

2.1. U tekstu koji slijedi predstaviti ćemo skraćenice koje smo zapazili horizontalnim čitanjem u *Sarajevskom korpusu* (Bulić i dr. 2023). Predstaviti ćemo najprije skraćenice pojedinih vrsta riječi, a na kraju skraćenice nastale od grupa riječi i rečenica.

2.2. U korpusu je prepoznato najviše skraćenica koje su porijeklom od imenica. Najprije ćemo predstaviti one koje u sebi sadrže dijelove samo jedne riječi.

2.2.1. Mnoge skraćenice zabilježene u korpusu upotrijebljene su u obliku u kome su normirane ili u kome se koriste u svim funkcionalnim stilovima. One ne predstavljaju izrazitu odliku jezika SMS poruka, već pisanog jezika općenito. Među takvim se naročito ističu uobičajene oznake za mjerne jedinice, koje se u pravopisima označavaju kao simboli (usp. Halilović 2017: 111, R. Bulić 2022: 410): *gr* – gram, *h* – sat, *kg* – kilogram, *km* – kilometar, *l* – litar (u *Korpusu* i *lit.*), *m²* – kvadratni metar (u *Korpusu* zabilježena kao *m2*), *min* – minuta.

2.2.2. Najveći broj primjera skraćivanja jedne riječi u *Korpusu* zasniva se na svođenju riječi na njen početak. U standardnom jeziku riječ se prilikom takva skraćivanja može svesti na jedno slovo te na dva ili više slova, i to do prvog, drugog, trećeg ili četvrtog samoglasnika ili do kraja prvog, drugog ili trećeg sloga (usp. R. Bulić 2022: 395–400). Mnoge su skraćenice ostvarene u SMS-ovima prigodne, „nastaju u skladu s trenutnim potrebama osoba koje pišu” (Ibidem: 394), ali se formom uklapaju u obrasce po kojima nastaju i ustaljene skraćenice, odnosno u obrasce skraćivanja u standardnom jeziku. Amela Šehović takve jedinice naziva *kraticama nastalim slobodnim skraćivanjem*. „Kratice nastale na ovaj način skraćeno obilježavaju pojmove koji se obično pišu u svom punom obliku. No, kada se već skraćuju, primjenjuju se važeća pravopisna pravila” (Šehović 2012: 108, usp. 2016: 409).

2.2.3. Pravopisi preporučuju da se skraćenice koje predstavljaju početak pune riječi pišu s tačkom na kraju. U mnogim slučajevima tačka je u takvim skraćenicama napisana i u SMS korpusu: *bat.* – baterija, *Bug.* – Bugojno, *cet.* – četvrtak, *ef.* – efendija, *fen.* – fening, *g.* – godište, *Glav.* – Glavatičevo, *j.* – jezik (Bosanski j.), *knj.* – knjiga, *med.* – medicina, ali i medicinski, *op.* – operacija, *pet.* – petak, *polugod.* –

polugodište, *pred.* – predavanje, *por.* – poruka, *rac.* – račun, *telef.* – telefon, *ul.* – ulica.

Zanimljiv je slučaj skraćivanja riječi *punjenje* na *punjen.*, jer je riječ prekinuta usred digrafa *nj* – to svjedoči da se skraćivanje u nekim slučajevima vrši doslovno mehanički.

2.2.4. U korpusu su zabilježeni i brojni primjeri skraćivanja koji se u praksi nekih korisnika poruka pišu s tačkom, a u praksi drugih bez tačke. Takve su kratice: *bibl.* i *bibl* – biblioteka, *br* i *br.* – broj, *kred* i *kred.* – kredit, *mes* i *mes.*, *mess* i *mess.* – Messenger, *mob* i *mob.* – mobitel, *pon* i *pon.* – ponedjeljak, *ut* i *ut.* – utorak. U porukama je uvijek dovoljno kontekstualnih ili kontekstualnih podataka pa se pisanje ili izostavljanje tačke na kraju skraćenice ne odražava na razumijevanje poruke.

2.2.5. Skraćenica osnovnog oblika *poz* ‘pozdrav’ i ‘pozdraviti’ u *Korpusu* ima više varijacija. Osim navedene verzije bez tačke, ima i verziju *poz.* te verzije s umnoženim završnim grafemom *z*: *pozz*, *pozzz*, *pozzzz*. Verzija s umnožavanjem suglasnika *z* na završetku izraziti je tekstizam. Umnožavanje finalnog suglasnika u kratici „može biti izraz tendencije ka ekspresivnom izražavanju ili ka jezičkoj igri” (Šehović 2012: 109). U nekim slučajevima autori poruka završno *z* zamjenjuju sa *y*: *pozz* > *poyy*, što je korak dalje u izvedbi jezičke igre: autori tobože zbog navike prstiju greškom pišu slovo *y*, koje se na “engleskim” tipkovnicama nalazi na mjestu na kome se na “bosanskima” nalazi slovo *z*.

2.2.6. Verzije s tačkom i bez tačke ima i kratica za *Sarajevo* (*sa* i *sa.*). Ta kratica pokazuje i varijacije u pogledu velikih i malih slova: *Sa* i *SA*.

Izrazitu varijabilnost pokazuje i kratica za *internet*: *int*, *inter*, *inter.*, *intern*, *intern.* – pri čemu se u jednom slučaju u istoj poruci miješaju *inter.* i *intern.* (poruka 05315).

2.2.7. U velikom broju primjera kratice nastale od jedne riječi pišu se bez tačke na kraju. To je protivno normativnim preporukama, ali ne umanjuje razumijevanje u konkretnim kontekstima. Mnoge takve kratice odnose se na geografske nazive: *hadz* – Hadžići, *hr* – Hrasno, *IST* – Istanbul, *mo* – Mostar, *vog* – Vogošća. U ovu grupu može se svrstati i kratica *D* – Divan (naziv kafića na Bašćaršiji). U nekim se primjerima ostvaruje veća raznolikost u pogledu velikih i malih slova: *ro*, *RO*, *Ro* – Rožaje. U primjeru *bulj* – Buljakov Potok (nestandardni oblik od *Boljakov Potok*) naziv od dvije riječi, netipično, sveden je na početak prve.

Često se ovaj tip kratica odnosi na školske ili akademske predmete: *fiz* – fizika, *geo* – geografija, *hem* – hemija, *mat* – matematika, *morf* – morfologija.

Ostale kratice ove vrste odnose se na pojave značajne za svakodnevni život koje autori poruka imaju potrebu često spominjati: *amf* i *amfi* – amfiteatar, *dog* – dogovor (ali i dogovoriti), *ep* – epizoda, *inf* i *info* – informacija, *inst* i *insta* – Instagram, *kanc* – kancelarija, *konf* – konferencija, *korep* – korepeticija, *kr* – kredit (ali i krenuti), *lit* – litar (uz *l*), *mi* – minuta (možda je greška; uz standardnojezičko *min*), *mj* – mjesec, *pj* – pjesma, *prob* i *probl* – problem, *prof* – profesor / profesorica, *rodj* – rođendan, *sk* – škola, *sl* – sladoled, *tel* – telefon, *vib* – Viber, *vr* – vrijeme, *wiki* – Wikipedija, *z* – zdravlje (u: dom zdravlja), *zam* – zamrzivač, *zg* – zgrada.

2.2.8. Sljedeći važan mehanizam skraćivanja jedne riječi u SMS diskursu jeste svođenje na prvo slovo i još neka za značenje značajna slova u unutrašnjosti ili na kraju riječi. U nekim od tako skraćenih riječi snažno se osjećaju šavovi između morfema ili vezanih osnova: *Bg* – Beograd, *eeg* – elektroencefalogram, *ekg* – elektrokardiogram, *Fb* i *fb* – Facebook, *IG* i *ig* – Instagram, *TS* – trafostanica, *TV* i *tv* – televizija, *UZV* i *uzv* – ultrazvuk, *WA*, *wa* i *wapp* – WhatsApp, *vc*, *wc* – ‘water closet’, *yt* – YouTube.

2.2.9. Druge se, pak, skraćuju po tradiciji ili navici. Obično su to dvoslovne skraćenice geografskih naziva: *Gž* – Goražde, *Pg* – Podgorica, *Tz* i *tz* – Tuzla, *VG* i *Vg* – Vogošća, *Zg* – Zagreb. One su u nekim slučajevima korištene kao autooznake i često se koriste u ukrštenim riječima. U novijim pravopisima bosanskog jezika te se skraćenice ne navode, ali se za njih može izvesti normativna preporuka po analogiji sa skraćenicama za imena država, npr. *AF* i *AFG* – Afganistan, *AL* i *ALB* – Albanija, *ITA* i *IT* – Italija, *POL* i *PL* – Poljska (usp. Halilović 2017: 96, R. Bulić 2022: 405): treba ih pisati velikim slovima i bez tačke na kraju.

2.2.10. Ukoliko se navedene skraćenice mogu deklinirati, pravopisi preporučuju da se na oblike različite od osnovnog doda crtica i sufiks napisan malim slovima, kao prilikom deklinacije skraćenice *TV*: *G TV-a*, *D TV-u...* Tako je u zabilježenom primjeru *VG* – *I VG-om*. Međutim, u istraživanom korpusu SMS poruka pojavljuju se i drukčiji načini zapisivanja deklinacije skraćenice, naprimjer: *tv* – *L tvu*, *wc* – *L wc-u*, *yt* – *L ytu*. Nestandardni i neobični načini zapisivanja deklinacije potvrđeni su i kod skraćenica nastalih od više riječi, o čemu će biti govora kasnije.

2.2.11. U standardnom bosanskom jeziku manji broj riječi može se skratiti i svesti na grupu slova, ali za razliku od skraćenica opisanih u prethodnom odlomku, koje se sastoje od početaka morfološki prepoznatljivih dijelova riječi ili su dvoslovne i tradicionalno poznate – u ovima su slova koja se zadržavaju u skraćenici suglasnici. U mnogim se primjerima zadržavaju svi suglasnici, tako da se skraćivanje *de facto* svodi na izostavljanje samoglasnika. „Samoglasnici se očigledno smatraju manje važnim od suglasnika za prenošenje informacije” (Šehović 2012: 109). Tako su nastale sljedeće skraćenice od imenica: *brt* – brat, brate, *dbr* – Dobrinja, *jzr* – jezero, *mdrs* – medresa, *mtm* – matematika, *rtg* – rendgen (< Rentgen < Röntgen), *skl* – škola, *whts* – WhatsApp. Ovaj je način skraćivanja popularan u SMS porukama i kod drugih vrsta riječi. Tako nastale skraćenice mogu se smatrati tekstizmima.

U jednoj je poruci potvrđeno dodavanje gramatičkog sufiksa na tako nastalu skraćenicu: *Bgu* – Bogu (“Hvala Bgu....sretno” /04286/).

Skraćenice *hz.* – hafiz, *dr* i *dr.* – doktor, *wp* – WhatsApp nastale su svođenjem na početno i završno slovo.

2.3. Skraćenice nastale od više riječi pokazuju slične varijacije u oblicima i odnose prema skraćivanju u standardnom jeziku kao i one nastale od jedne riječi. Neke su nastale skraćivanjem riječi iz stranih jezika, najviše engleskog, rijetko latinskog, grčkog i drugih jezika; nekad su preuzete izravno iz stranog jezika ili međunarodne komunikacije, a nekad su strane riječi skraćene na govornom prostoru bosanskog jezika. Takve se skraćenice skoro isključivo čitaju kako su napisane ili se slovkaju, a „čak je moguće da ih govornici koriste (izgovaraju i pišu) u skraćenom obliku, a da i ne znaju od kojih su riječi skraćene” (R. Bulić 2022: 406).

2.3.1. U korpusu smo prepoznali sljedeće skraćenice od više stranih riječi: *AEK* – Athlitiki Enosis Konstantinoupoleos (fudbalski klub), *BBI* i *bbi* – Bosnia Bank International, *bf* – best friend, *cd* – compact disc, *cips* – Citizens Identity Protection System, *CM* i *cm* – Cosmetic Market, *CT* – computed tomography, *cv* – curriculum vitae, *dm* – Drogerie Markt, *DVD* – digital video disc¹¹, *FFC* – Final Fight Championship, *GTA* – Grand Theft Auto (videoigra), *ISO* – International Organization for Standardization, *P.s.* i *Ps.* – post scriptum, *PDF* i *pdf* – portable document format, *SCC*, *Scs* i *scc* – Sarajevo City Center, *SMS* i *sms* – Short Message Service, *USB* i *usb* – universal serial bus.

¹¹ Skraćenicu *DVD* možemo tumačiti i kao ‘digital video disc’ ili ‘digital versatile disc’ i kao ‘digitalni videodisk’ ili ‘digitalni višenamjenski disk’ (usp. R. Bulić 2022: 415). U prvom slučaju treba je čitati [dī-vī-dī], a u drugom [dē-vē-dē].

Skraćenica *UK* može se tumačiti i kao ‘Ujedinjeno Kraljevstvo’ i kao ‘United Kingdom’, a kontekst ne nudi nikakvih argumenata za davanje prednosti jednom ili drugom tumačenju.

2.3.2. Skraćenice nastale od više riječi bosanskog jezika tvore se istim mehanizmima i pokazuju iste tipove varijacija kao i one stranog porijekla. U korpusu su prepoznate sljedeće: *AG* – Arhitektura i građevina (studentski klub), *AP* i *Ap* – Alipašino Polje, *Bht* – Bosanskohercegovačka televizija, *BiH* i *bih* – Bosna i Hercegovina, *bihamk* – Bosanskohercegovački auto-moto klub, *BKC* i *bkc* – Bosanski kulturni centar, *CK* – Crveni križ, *Cmz* i *cmz* – Centar mentalnog zdravlja, *CZK* – Centar za kulturu, *d.o.o.* i *doo* – društvo ograničene odgovornosti, *DDD* – dezinfekcija, dezinfekcija, deratizacija, *DDK* – dobrovoljno darivanje krvi, *DIP*, *Dip* i *dip* – Dijagnostika i poliklinika, *dkr* – Društvo, kultura i religija (školski predmet), *FIN* – Fakultet islamskih nauka, *GHB* i *ghb* – Gazi Husrev-begova biblioteka, *GO* – godišnji odmor, *Hg* i *hg* – historijska gramatika, *ISSS* – Informacioni sistem studentskih službi, *IZ* – Islamska zajednica, *KM*, *Km* i *km* – konvertibilna marka, *ksc* – Katolički školski centar, *MSS* – Mješovita srednja škola, *Mup* i *mup* – Ministarstvo unutrašnjih poslova, *NP* – Novi Pazar, *NPP* – nastavni plan i program, *NV* – nastavničko vijeće, *OO* – općinski odbor, *OV* – odjeljsko vijeće, *pm* – pička materina, *pmf* – Prirodno-matematički fakultet, *Rs* – Republika srpska, *RTV* i *rtv* – radiotelevizija, *TVSA* – Televizija Sarajevo, *untz* – Univerzitet u Tuzli, *ZOT* – zadatak objektivnog tipa.

2.3.3. U *Korpusu* je zabilježen i primjer skraćenice koja je, prema napomeni informanta, namjerno napisana s greškom i ima izraženu ludičku funkciju: *pijo* < *PIO* – Penzijsko i invalidsko osiguranje (02894).

2.3.4. U nekim porukama skraćenice su upotrijebljene u kosim padežima, a gramatički se nastavci obično dodaju na nenormirane i neobične načine. Sve skraćenice koje su potvrđene u takvim oblicima u standardnom se bosanskom jeziku pišu svim velikim slovima, a padežni nastavak malim slovom i od osnove odvojen crticom. Tako je upotrijebljen jedino genitiv *IZ-a* (< Islamska zajednica): „Možeš li provjeriti na internetu da nisu možda objavljeni rezultati za onaj konkurs *IZ-a* ‘Dova u mjesecu ramazanu’?” (07789).

Sljedeće su skraćenice upotrijebljene u genitivu: *dipa*, *Mup-a*, *mupa*, *pmfa*, *RTVa*, *rtva*, *ZOTA*. U primjerima je očigledno na koji način skraćivanje i deklinacija odstupaju od norme. Vrijedi zapaziti oblik *ZOTA*¹² kao izuzetno rijedak primjer u

12 “Iz *ZOTA* sam imao 75/76 bodova.” (09596)

kome se gramatički nastavak piše velikim slovom i bez crtice uz osnovu. Takav oblik može zbuniti čitaoca i navesti ga na pomisao da je riječ o potencijalnoj skraćenici *ZOTA* (bez nastavka), a ne o genitivu skraćenice *ZOT*.

U dativu se koristi jedino skraćenica *Rsu* (< RS ‘Republika srpska’), a u instrumentalu skraćenice *CTom* (< CT) i *sms-om* (< SMS). Malo je više skraćenica upotrijebljenih u lokativu: *Apu* i *AP-u* (< AP ‘Alipašino Polje’), *Cmu* (< CM ‘Cosmetic Market’), *dmu* (< DM ‘Drogerie Markt’), *pdf-u* (< PDF) i *sccu* (< SCC ‘Sarajevo City Center’).

2.3.5. Kao posebnu grupu imenskih skraćenica izdvojiti ćemo skraćenice koje sadrže broj: *mp3*, *3G*, *3g*, *4G* i *sk4*. Od njih se jedino posljednja ponekad u izgovoru koristi dekodirana: *Sport klub 4*, a ostale se izgovaraju isključivo kao skraćenice, pri čemu se broj, naravno, čita kao puna riječ. U *Korpusu* je zabilježena upotreba genitiva skraćenice *3g* u obliku *3ga* (“Mislim da mi je nestalo *3ga* jer neće nigdje poruka da se posalje :)” /04734/).

2.3.6. U *Sarajevskom korpusu* nismo pronašli nijednu riječ bosanskog jezika u kojoj bi se brojka koristila kao logogram ili se ugrađivala u veću jedinicu po principu rebusa. Literatura o jeziku SMS poruka u drugim slavenskim jezicima navodi veoma malo primjera za ovu pojavu u slavenskim jezicima. Takvi su primjeri *nejldussi* < **nejjednodušši** ‘najjednostavniji’ u češkom (Hašová 2002); *o5* < **opät** ‘opet’ u slovačkom (Tichá 2004); *u3, ju3* < **jutri** ‘sutra’, *5ek* < **petek** ‘petak’ u slovenskom (Michelizza 2008); *3maj sie* < **trzymaj się** ‘čuvaj se’ u poljskom (usp. *Welsh Textspeak* 2009); *u3povala* < **utripovala** u srpskom (Polovina, Jelić 2020: 338) i sl. S druge strane, engleski ima obilje logograma i skraćenica tipa rebusa (usp. *Crystal* 2008: 37–41, 189–198).

2.4. Skraćenice nastale od pridjeva manje su brojne u SMS-ovima na bosanskom jeziku nego imenske, ali i one nastaju raznovrsnim mehanizmima skraćivanja. One u porukama obično imaju funkciju atributa ili stoje kao supstantivat, odnosno ostatak sintagme *pridjev + imenica* iz koje je imenica izostavljena.

2.4.1. Najviše pridjevskih skraćenica nastaje svodenjem riječi na početak, nekad s tačkom na kraju, a nekad bez nje: *aut* – autobuska (stanica), *bos.* – Bosanski (sveska iz bos.), *elek.* – elektronske, *eng* i *engl.* – engleski, *franc.* – francuski, *graf* – Grafička (škola), *I* – Istočno (Sarajevo), *lat* – latinski, *med.* – medicinski (ali i medicina), *obj*

– objektivno (ali i objasniti), *ovj.* – ovjerena (kopija), *soc.* – socijalni (radnik), ali i Socijalno (dio Sarajeva), *tram* – tramvajska (stanica), ali i tramvaj, *v.* – veliki (odmor), *zk* – zemljišnoknjižni (izvadak).

U ovu grupu svrstat ćemo i skraćenicu *i sl* – i slično, koja se u standardnom jeziku koristi s tačkom, a u *Korpusu* je potvrđena i bez tačke.¹³

Pridjev *sljedeći* skraćuje se na više načina: *slj*, *slj.* te *sled*, što stoji umjesto nestandardnog *sledeći* i *sl*, *sl.*, što se može tumačiti i kao skraćivanje nestandardnog *sledeći* i kao mehaničko prekidanje riječi usred digrafa *lj*.

Skraćenicom *sig* skraćuju se pridjev *siguran* i prilog *sigurno*, a pridjev *siguran* skraćuje se i kao *sigg*. Skraćenice nastale takvim mehanizmom skraćivanja su tekstizmi, koji, kako je već spomenuto, nastaju i od imenica.

2.4.2. Skraćivanje svođenjem na početna slova prepoznatljivih dijelova riječi prisutno je u skraćenicama *bh* – bosanskohercegovački, *bhs* – Bosanski, Hrvatski i Srpski (akademski predmet), *PP* i *pp* – protupožarna (zaštita).

2.4.3. Svođenje riječi na niz suglasnika, odnosno izostavljanje svih samoglasnika i ponekog suglasnika prisutno je u skraćenicama *bzvz* – bezveze i *stsl* – Staroslavenski (akademski predmet).

Riječ *bezveze* također se pojavljuje u skraćenom obliku *beze*, koji se može čuti i u razgovornom jeziku, doduše rijetko, ali ga na osnovu usvojene metodologije ne možemo proglasiti skraćenicom. Inače, noviji pravopisi bosanskog jezika registriraju riječ *bezveze*, ali kao prilog (usp. Halilović 2017: 198, R. Bulić 2022: 487). Ona može biti prilog (*Ona bezveze pjeva*), ali može biti i pridjev (*Džemper mu je bezveze*), i to indeklinabilni. U novijim radovima u kojima se razmatraju indeklinabilni pridjevi (Bulić 2009; Marković 2010: 79–80) ne spominje se domaći indeklinabilni pridjev *bezveze*.

2.5. Zamjenice se u skraćenom obliku koriste u manje varijacija nego imenice i pridjevi, ali broj njihovih skraćenih upotreba nije zanemariv. Uglavnom se skraćuju

13 Sintaksičke okoline u kojima se skraćunica *i sl* koristi u *Korpusu* upućuju na zaključak da je riječ *slično* u njima pridjev u akuzativu: „Pajdi ja sam završio onu metodologiju poslat cu xxxxxxxx da svoje malo sredi, font prpred i sl.” (00628); „Ne bi bilo lose da mi poneses sve sto imas za taj predmet (predavanja i sl) da iskopiram jer ja nemam fkt apsolutno nista.” (01790); „U petak navecer sam dosla u Xxxxxx, tako da sam skroz zaboravila na mobitel, drustvene mreze i sl.” (02383). Zato navedenu skraćenicu predstavljamo na ovom mjestu. Teorijski je moguće je da se pridjev *slično* u drugim okolinama ostvaruje u drugom padežnom obliku, naprimjer: *Bavili su se transportom, trgovinom, ugostiteljstvom i sličnim*. Moguće je da se prethodni primjer i drukčije završi: *Bavili su se transportom, trgovinom, ugostiteljstvom i slično*. Takvo bi tumačenje podržalo stav da je riječ *slično* u spomenutoj konstrukciji prilog.

lične zamjenice. Jedini skraćeni oblik nelične zamjenice je *nis* – ništa (06523, 09834, 09889).

2.5.1. Lične zamjenice u nominativu kratke su same po sebi i ne pojavljuju se njihovi skraćeni oblici. Međutim, pojavljuju se skraćenice od njihovih kosih padeža: *mn* – mene ili meni, *tb* i *tbe* – tebe, *tbm* – tobom.

2.5.2. Osim u slobodnom obliku, lične zamjenice koriste se i u skraćenicama koje nastaju od spojeva naglašenih riječi i klitika. Mehanizam skraćivanja u tom slučaju uvijek je izostavljanje samoglasnika. Jedini zabilježeni primjer u kome je zamjenica akcentogena riječ jeste *ktb* – kod tebe. U drugim slučajevima skraćenica predstavlja spoj enklitičkog oblika lične zamjenice i oblika imenice, naprimjer: *Bgm* i *bgm* – Boga mi ili bogami¹⁴, *Bgt* i *bgt* – Boga ti ili bogati, *Bgte* – Bog te, *mjkt* – majke ti – ili spoj oblika lične zamjenice i glagola: *jbg* – jebi ga ili jebiga, *jbt* – jebo te.

2.6. Jedini potvrđeni primjeri skraćivanja brojeva bez upotrebe cifri jesu *dr* i *dr* – drugi.

2.7. Glagoli se u SMS porukama skraćuju na dva načina: svođenjem na početak ili izostavljanjem samoglasnika.

2.7.1. Među skraćenicama glagola u kojima je riječ svedena na početak neke se završavaju tačkom, a u nekima tačka nije napisana. Zabilježeni su sljedeći primjeri takvih skraćenica: *azur* – ažurirati, *deakt* – deaktivirati, *dog* – dogovoriti (ali i dogovor), *kont* – kontakti, *kr* – krenuti (ali i kredit), *mor* – morati, *nap* – napraviti, *naz* i *nazz* – nazovi, *nez* i *nezz* – ne znam, *obj* – objasniti (ali i objektivno), *odg* – odgovoriti (“iz tog razloga ti nisam mogla odg” /01937/) i odgovarati (“gdje ti odg?” /05034/), *odz* – odzvoniti, *op* – opasti (“Eee zeno sta ima kako si jutros jel pritisak ista op” /00373/), *pogl* – pogledati, *pos* – poslati, *poz* – pozdraviti (ali i pozdrav), *proz* – prozvati, *ucl* – učlaniti, *upal* – upaliti, *vid* – vidjeti, *zab* – zaboraviti, *zaj* – zajebavati.

2.7.2. Skraćivanje glagola izostavljanjem samoglasnika dešava se skoro isključivo u oblicima *prezenta* – jedini izuzetak je *nmj* – nemoj, koji nije oblik prezenta. Skraćivanje se dešava i u potvrdnim i u odričnim oblicima.

14 U standardnom bosanskom jeziku pravi se razlika između čestica *bogami* i *bogati* i spojeva riječi *Boga mi* i *Boga ti*. O tome više vidjeti u normativnim priručnicima (usp. R. Bulić 2022: 189, 497). Malo detaljnija analiza razlika spomenutih riječi i konstrukcija može se pronaći u H. Bulić (2022: 89–93), ali čini se da ni tu nije rečeno sve što bi se o ovoj temi moglo reći.

Primjeri skraćivanja potvrdnih oblika su *hocs* – hoćeš, *mlm* – molim, *mrm* – moram, *msm* – mislim, *mzs* – možeš. U ovu grupu ide i skraćenica preuzeta izravno iz engleskog jezika ili međunarodne komunikacije *pls* – please ‘molim (te)’, koja ima i bosansku verziju *plz*, prilagođenu izgovoru.

Odrični oblici glagola krata se u sljedećim primjerima: *nmg* i *nmgu* – ne mogu, *nmz* – ne može, *nmj* – nemoj¹⁵, *nmrs* – ne moraš, *nznm* – ne znam. Kako vidimo, većinom se skraćuju oblici modalnih glagola.

2.8. Manji broj priloga koristi se u SMS porukama u skraćenom obliku, ali neki od njih su frekventni u *Korpusu*. To se naročito odnosi na vremenske priloge čije su skraćenice tvorene izostavljanjem samoglasnika: *dns* – danas, *str* – sutra, *vcr*, *vcrs*, *včrs* – večeras. Isti način tvorbe primijenjen je i u skraćenicama količinskih priloga *cc* i *cca* – cirka te *klk* – koliko. Ostali skraćeni oblici priloga zapaženi u *Korpusu* tvore se svođenjem riječi na početak, s tačkom ili bez nje: *iskr* – iskreno, *log* – logično, *maks* i *max* – maksimalno, *ozb* – ozbiljno, *sig* i *sig.* – sigurno (*sig.* znači i siguran), *ugl* i *ugl.* – uglavnom.

Skraćenice nekih priloga i priložnih izraza iz engleskog jezika ušli su u SMS komunikaciju na bosanskom jeziku u gotovu obliku iz jezika izvora ili iz međunarodne komunikacije. Takvi su: *asap* – as soon as possible ‘što prije’, *btw* – by the way ‘uzgred’, *O. K.*, *OK*, *ok* – all correct, sve uredu, *ofc* – of course ‘naravno’.

Jedini primjer upotrebe brojke kao logograma (u značenju cijele riječi koja nije broj) zabilježen je u priložnom izrazu *2 bad < too bad* ‘baš šteta (dosl. baš loše)’ (09929).

2.9. Prijedlozi nisu riječi koje se obično koriste u skraćenom obliku. Jedini primjer skraćivanja prijedloga zabilježili smo u skraćenom prijedložno-padežnom izrazu *ktb* – kod tebe, koji smo već spomenuli prilikom predstavljanja skraćivanja zamjenica.

2.10. Veznici i izrazi s funkcijom povezivanja (junktori)¹⁶ također nisu skloni skraćivanju. U *Korpusu* su registrirana svega dva primjera: skraćenica *tkd* – tako da, nastala izostavljanjem samoglasnika, te *tj* i *tj.* – to jest, nastala svođenjem na prva slova prepoznatljivih dijelova izraza, čija je verzija s tačkom dio standardnog bosanskog jezika.

15 O kategorijalnom statusu riječi *nemoj* ne postoji jedinstveno mišljenje među gramatičarima. Prema nekim mišljenjima je *čestica* (usp. Stevanović 1974: 105, Marković 2012: 445), a prema nekima *glagol* (usp. Riđanović 2015: 138, H. Bulić 2022: 99–101).

16 Više o razlikovanju termina *veznik* i *junktor* v. u Bulić (2013) i Bulić (2021).

2.11. Čestice koje se koriste u skraćenom obliku nisu brojne, ali se relativno često koriste. Najčešće se skraćuju modalne čestice, i to mehanizmom izostavljanja samoglasnika: *fkt* – fakat, *mzd* – možda, *vjv* – vjerovatno. Takva je i engleska skraćenica *myb* – maybe ‘možda’. Skraćenica *ustv* – ustvari – nastala je finalnom elizijom (svodenjem na početak riječi), a *npr* i *npr*: – naprimjer – zadržavanjem početaka prepoznatljivih cjelina unutar riječi. Kraćenje čestice *bogami* spominjali smo uz opis kraćenja zamjenica, a o čestici *akobogda* bit će riječi u odlomku o kraćenju rečenica.

2.12. U SMS porukama na bosanskom jeziku ponekad se skraćuju cijele rečenice, klauze ili “ekvivalenti rečenica”. Ovdje nemamo namjeru preciznije se baviti definiranjem rečenice – to je svakako pitanje s kojim cjelokupna sintaksa još nije načisto. “Ekvivalentima rečenica” smatrat ćemo ostvarene (zapisane) dijelove rečenica, odnosno iskaze koji ne sadrže predikat, ali posjeduju samostalnost – u pisanju naglašenu interpunkcijom, a u izgovoru intonacijom.¹⁷ Tipični primjeri “ekvivalenta rečenice” jesu pozdrav za zatvaranje dijaloga *lijep pozdrav* ili slične jedinice porijeklom iz orijentalnih jezika, kakve su *alejkumusselam*, kojom se odgovara na islamski pozdrav selam, ili *džellešanuhu*, koja se koristi sa značenjem ‘Neka je slavno Uzvišeno Biće Njegovo’ (Halilović 1996: 221).

2.12.1. Ranija istraživanja skraćenica u SMS porukama na bosanskom jeziku dovela su do različitih rezultata u pogledu kraćenja cijelih rečenica. A. Šehović (2012: 110) navodi da u korpusu koji je istraživala „još uvijek nisu zabilježene kratice skupa riječi dužine rečenice”. U novijem istraživanju skraćivanja riječi na internetskim forumima ista autorica tvrdi da u njenom korpusu nema potvrda za skraćivanje „skupa riječi dužine rečenice”, ali navodi da potvrde takva skraćivanja u našem jeziku postoje te navodi primjere “*amr* (= ako me razumiješ), varijanta engleske verzije IYKWIM (if you know what I mean), i *bm*k (= boli me kur...)” (Šehović 2016: 411). S druge strane, većina skraćenica koje navodi E. Klimentić (2016: 14) predstavljaju skraćenice klauza ili rečenica: *APP* – Ako prođe, prođe, *POS* – Pucam od smijeha, *AMR* – Ako me razumiješ, *NMP* – Nemam pojma, *SAJB* – Sorry ako je bilo, koja se koristi „u slučaju kada se jedna poruka, obavijest, pošalje više puta” (ibid.).

2.12.2. U našem korpusu najviše je skraćenih pozdrava, a skoro svaki od njih ima više varijacija. Prije svega takav je islamski pozdrav selam, koji ima skraćene varijante *selam al* i *Selam al.*, a u standardnom se jeziku piše kao *es-selamu alejkum*,

¹⁷ Ovdje je prikladnije upotrijebiti uvjetni termin *ekvivalent rečenice* nego uvriježeni termin *iskaz*, jer *iskaz* može sadržavati predikat.

selam alejkum ili *selamun alejkum* (usp. R. Bulić 2022: 594). Odgovor na selam u standardnom se jeziku piše *alejkumu selam* i *alejkumus-selam*, a u korpusu se pojavljuje skraćen na sljedeće načine: *A. selam*, *A.selam*, *A. s.*, *A.s.*, *Al selam*, *Als*, *Alj sel*, *Aselam te ve a selam*, *w selam* i *Ws*, što je skraćeno od *ve alejkumu selam* ili *ve alejkumus-selam*. Dijalozi se često zatvaraju pozdravom *mahsuz selam*, a on se skraćuje kao *MS*, *M. S*, *ms* ili *M. selam*.

2.12.3. Veliku raznovrsnost formi skraćivanja pokazuje izraz *lijep pozdrav*, koji se upotrebljava na kraju poruka s formalnim tonom. Skraćuje se na sljedeće načine: *L. P*, *L.p.*, *LP*, *Lp*, *lp*, *lp.*, a čini se da se taj pozdrav u SMS korpusu koristi kao formalni parnjak neformalnim oblicima *poz.*, *poz*, *pozz...*

2.12.4. Skraćenice *BŠMO*, *B Š M O*, *B.Š.M.O.*, *B. Š. M. O.*, *BSMO* stoje umjesto bajramske čestitke *Bajram šerif mubarek olsun*. Tipični odgovor *ARO* – Allah razi olsun – nije potvrđen u *Sarajevskom korpusu*.

2.12.5. Izostavljanjem samoglasnika nastaju skraćenice *nmvz* – nema veze i *lkn* – lahku noć. Svođenjem na početke prepoznatljivih dijelova tvore se *LN* – lahku noć, *HB* i *hB* – hvala Bogu, *dz.s.* – džellešanuhu, *tjt* – to je to, *vtp.* – volim te puno. Kombinacijom navedenih dvaju postupaka nastala je skraćenica *bzs* – Bože sačuvaj (01320).

2.12.6. Najčešće korištena skraćenica u SMS porukama na bosanskom jeziku jeste skraćenica *aBd*, koja znači ‘ako Bog da’. Govoreći o budućnosti, autori poruka obično iz pobožnosti ili vjerskog uvjerenja ili pak kao čistu pragmatičku ogradu “za svaki slučaj” koriste izraz *ako Bog da*, česticu *akobogda* ili neku od njihovih skraćenica: *aBd*, *abd*, *ABD*, *Abd*, *aBda*, *abg*, *akb*, *akbg*, *akoBda*. H. Bulić (2019: 209) smatra da je ta skraćenica „jedan od simbola bosanskog jezika u digitalnom dobu, koji još nikako da se probije do normativnih priručnika”. Međutim, u *Bosanskom pravopisu* Refika Bulića (2022: 394) skraćenice *aBd* (‘ako Bog da’) i *abd* (‘akobogda’) postale su predmet normiranja. Za skraćenicu *aBd* navodi se da, iako je prigodna, ona ipak “za razliku od ostalih skraćenica iz ove skupine ima tendenciju širenja u ograničenim vrstama pisanih tekstova (dopisivanju, pisanju dnevnika, raznih planova i sl.)” (ibid.). Autor je tretira kao skraćenu rečenicu i preporučuje da se u rečenici od ostatka teksta odvaja ili ne odvaja zarezima na isti način kako bi se postupalo i u slučaju kad ne bi bila skraćena. Autor također preporučuje da se skraćenica *aBd* uopće ne koristi na

početku rečenice. Ova je skraćenica zasad najbolji primjer djelovanja SMS diskursa na oblikovanje standardnog jezika.

2.12.7. Nekoliko skraćenica rečenica ili “ekvivalenata rečenica” zabilježenih u *Korpusu* preuzete su iz engleskog jezika ili međunarodne komunikacije. Takve su, naprimjer: *lol* – laughing out loud ‘grohotom se smijem’, *SOS* – signal za pomoć zasnovan na Morzeovu alfabetu, *thx* – thanks ‘hvala’, *ty* – thank you ‘hvala’, *Yolo* – you only live once ‘samo jednom se živi’. Njih nećemo posebno komentirati.

3. ZAKLJUČAK

U dosadašnjem izlaganju predstavili smo rezultate analize skraćenica upotrijebljenih u *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić i dr. 2023). U analiziranim porukama potvrđena je upotreba velikog broja skraćenica koje su raznovrsne po porijeklu, mehanizmima skraćivanja, morfološkim i sintaksičkim osobinama. Također je pokazano da se iste riječi i konstrukcije mogu skraćivati na više različitih načina.

Najčešći način nastanka skraćenica u *Korpusu* jeste finalna elizija, odnosno izostavljanje završnog dijela riječi i svođenje na početni dio. Skraćenice nastaju i svođenjem riječi na prvo slovo i još neka za značenje značajna slova u unutrašnjosti ili na kraju riječi. Tako se mogu skraćivati i rečenice. Potvrđeno je da se skraćivanje u nekim slučajevima vrši potpuno mehanički.

U literaturi o jeziku SMS poruka na engleskom, pa i na slavenskim jezicima, kao izrazit oblik tekstizma spominju se skraćenice nastale upotrebom brojki i slova kao logograma (naprimjer u engleskom *2b* ‘to be’) ili njihovim uključivanjem u kombinacije koje se dekodiraju kao rebusi (naprimjer u engleskom *gr8* ‘great’). U korpusu nije pronađena nijedna riječ bosanskog jezika u kojoj bi se brojke i slova koristili na takav način.

Značajna karakteristika skraćivanja u SMS porukama na bosanskom jeziku jeste i značenjski nemotivirano umnožavanje grafema na kraju pojedinih skraćenica, naprimjer, *pozz* – pozdrav, *sigg* – siguran i sl.

Skraćenice se u nekim porukama tvore i koriste u skladu s normativnim preporukama, ali u većini slučajeva ne vladaju se u skladu s pravopisnom normom bosanskog jezika. Varijacije su najočiglednije u vezi s upotrebom velikih i malih slova te u upotrebi ili izostavljanju tačke na kraju skraćenice. U SMS porukama su veoma

česte nestandardne i neobične deklinacije skraćenica.

Važna osobina jezika SMS poruka jesu skraćenice koje nastaju tako što se iz riječi ili spoja riječi izostave samoglasnici, ponekad i neki suglasnici te se svedu samo na neke suglasnike. Takve su skraćenice u *Sarajevskom korpusu* raznolike i frekventne.

Neke su skraćenice nastale od stranih riječi ili rečenica. U nekim su slučajevima preuzete iz stranih jezika ili međunarodne komunikacije u gotovu obliku, a neke su nastale na govornom prostoru bosanskog jezika.

Najupečatljivija skraćenica u SMS porukama na bosanskom jeziku jeste *aBd* – ako Bog da. Ona u *Korpusu* ima više varijacija: *abd, ABD, Abd, aBda, abg, akb, akbg, akoBda*, a njena upotreba odavno izlazi iz diskursa SMS poruka i koristi se u različitim vrstama tekstova pa je napokon i normirana u *Bosanskom pravopisu* R. Bulića (2022). To je najznačajniji primjer djelovanja SMS diskursa na standardni bosanski jezik.

IZVOR

1. Bulić, Halid, Elma Durmišević, Azra Hodžić-Čavkić, Enisa Ivojević, Azra Ahmetspahić-Peljto, Belmin Šabić (2023), *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo

LITERATURA

1. Antolič, Sanja (2014), "Jezik mladostnikov v SMS-ih v zadnjem triletju osnovne šole", diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor
2. Bulić, Halid (2009), "Indeklinabilni pridjevi u bosanskom jeziku", *Pismo* VII/1, Sarajevo, 26–52.
3. Bulić, Halid (2013), "Veznici i junktori u bosanskom jeziku – teorijsko i terminološko razgraničenje", *Bosnistika plus*, I/1, 31–47.
4. Bulić, Halid (2019), "Knjiga o SMS porukama i njihovu utjecaju na jezik" (prikaz knjige David Crystal, *Txtng: The Gr8 Db8*, Oxford University Press, 2008, ix + 239 str.), *Pismo*, XVII, 208–217.
5. Bulić, Halid (2021), *Veznici u savremenom bosanskom jeziku*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

6. Bulić, Halid (2022), "Čestice bosanskog jezika i gramatička kategorija lica", *Sarajevski filološki susreti* 6, knj. 1, Sarajevo, 86–107.
7. Bulić, Halid (2023), "Predgovor", u: Bulić i dr., *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, vii–xv
8. Bulić, Refik (2022), *Bosanski pravopis*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla
9. Cougnon, Louise-Amélie, Cédric Fairon (eds.) (2014), *SMS Communication: A linguistic approach*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam - Philadelphia
10. Crystal, David (2008), *Txtng: The Gr8 Db8*, Oxford University Press, New York
11. Časar, Tina (2012), "Jezikovne uresničitve v SMS-ih", diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana
12. Frick, Karina (2017), *Elliptische Strukturen in SMS: Eine korpusbasierte Untersuchung des Schweizerdeutschen*, Walter de Gruyter GmbH, Berlin, Boston
13. Grebović, Selma (2003), "Skraćenice u bosanskom jeziku", *Pismo* I/1, Sarajevo, 59–71.
14. Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, BZK Preporod, Sarajevo
15. Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Slavistički komitet, Sarajevo
16. Harper, Richard, Leysia Palen, Alex Taylor (eds) (2005), *The Inside Text: Social, Cultural and Design Perspectives on SMS*, Springer, Dordrecht
17. Hašová, Lucie (2002), "Lásky jedné esemesky", *Naše řeč*, 85 [online], <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7693>
18. Jovanov, Jane, Nataša Sarafova (2011), "Vlijaniето na kratkite SMS poraki vrz sovremeniot makedonki jazik", *Godišen zbornik*, Filološki fakultet "Goce Delčev" Štip, 129–136.
19. Klimentić, Edna (2016), "Skraćenice u tekstualnim porukama", *Lingvazin* 4/1, 14–15.
20. Marković, Ivan (2010), *Uvod u pridjev*, Disput, Zagreb
21. Marković, Ivan (2012), *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb
22. Michelizza, Mija (2008), "Jezik SMS-jev in SMS-komunikacija", *Jezikoslovni zapiski*, 14/1, 151–166.

23. Polovina, Vesna, Gordana Jelić (2020), "Shortening and clipping in Serbian text messaging", *Anali Filološkog fakulteta*, 32/2, 321–343.
24. Riđanović, Midhat (2015), *Totalni promašaj lingvistike na zapadnom Balkanu*, autor, Sarajevo
25. Shameyeva, Sh. K. (2014), "Influence of SMS Abbreviations upon the Language: Pronunciation and Spelling of the Words in English, Kazakh and Russian", *Vestnik* 3(51), 66–71.
26. Stevanović, Mihailo (1974), *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd
27. Šehović, Amela (2012), "Skraćivanje riječi u kratkim tekstualnim porukama (SMS-ovima) na bosanskom jeziku", *Gradovrh, časopis za književno-jezična, društvena i prirodosnanstvena pitanja*, 9/9, 103–113.
28. Šehović, Amela (2016), "Skraćivanje riječi na internetskim forumima", u: Branko Tošović, Arno Wonisch (ur.), *Wortbildung und Internet*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, Graz, 405–418.
29. Tagg, Caroline (2012), *The Discourse of Text Messaging: Analysis of SMS Communication*, Continuum International Publishing Group, London – New York
30. Tichá, Hana (2004), *SMS*, [http://edu.fmph.uniba.sk/~winczer/Socialne Aspekty/TichaSMS.htm](http://edu.fmph.uniba.sk/~winczer/Socialne_Asppekty/TichaSMS.htm).
31. Važnik, Sergej (2006), "Belaruskaja mova ŭ Intèrnèce", *Acta Neophilologica* VIII, 79–89.
32. *Welsh Textspeak* (August 20, 2009), <https://languagehat.com/welsh-textspeak/>, posjećeno 1. 5. 2023.

ABBREVIATIONS IN SMS MESSAGES IN THE BOSNIAN LANGUAGE

Summary:

The paper presents the abbreviations used in SMS messages in the Bosnian language. Abbreviations recorded in the analyzed corpus are diverse in origin, shortening mechanisms, and morphological and syntactic features. Recognized abbreviations are first classified according to the type of shortened units – into abbreviations formed from words (nouns, adjectives, pronouns, numbers, verbs, adverbs, prepositions, conjunctions, particles) and abbreviations formed from groups of words, sentences, or utterances. Within the classes defined in that way, abbreviations are divided about the mechanism of shortening and described. Abbreviations in SMS messages are in some cases formed by the norms of the standard language but usually deviate from the standard forms. The same words and constructions can be abbreviated in several different ways, and abbreviations most often vary in terms of the use of upper and lower case letters as well as the writing or omission of a period at the end. Abbreviations are most often created by final elision, i.e. by omitting the end of the word and reducing the word to the beginning. They are also created by reducing the word to the first letter and some other meaningful letters inside the word or at the end of the word. In the corpus, not a single word of the Bosnian language was found in which numbers and letters are used as logograms or are incorporated into larger expressions that are read as rebuses. A particularly interesting phenomenon in shortening is the unmotivated multiplication of graphemes at the end of some abbreviations. A significant number of abbreviations created by dropping vowels and some consonants or reducing them to only some consonants are confirmed in the corpus.

Keywords: abbreviation; shortening; SMS; textism; Bosnian language

Adresa autora
Author's address

Halid Bulić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
halid.bulic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Nataša V. Ninčević

WOMANHOOD AND DEMOCRATIC HOUSEHOLD IN LOUISA MAY
ALCOTT'S *LITTLE WOMEN* / ŽENSTVENOST I DEMOKRATSKO
DOMAĆINSTVO U *MALIM ŽENAMA* LUIZE MEJ OLKOT 325

Srebrenka Mačković

RESHAPING MYSTICAL GEOMETRY OF *VISION AND PRAYER*
BY DYLAN THOMAS AS ITS POSSIBLE RE-INTERPRETATION 339

Adisa Ahmetpahić

LITERARY GEOGRAPHY AND THE NATIVE AMERICAN URBAN
IMAGINARY IN TOMMY ORANGE'S *THERE THERE* / KNJIŽEVNA
GEOGRAFIJA I URBANI IMAGINARIJ AMERIČKIH STAROSJEDILACA
U ROMANU *TAMO TAMO* TOMMYA ORANGEA 363

Alma Žero

A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE STUDENT AND
TEACHER TRAINING IN INCLUSIVE EDUCATION AND SPECIFIC
LEARNING DIFFICULTIES IN CANTON SARAJEVO IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA / KOMPARATIVNA ANALIZA OBUKE STUDENATA I
NASTAVNIKA ENGLESKOG JEZIKA IZ INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA
I SPECIFIČNIH TEŠKOĆA U UČENJU U KANTONU SARAJEVO U
BOSNI I HERCEGOVINI 379

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.325

UDK 305-055.2:821.111(73).09-31 Alcott L.M.

Primljeno: 28. 01. 2024.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nataša V. Ninčetović

WOMANHOOD AND DEMOCRATIC HOUSEHOLD IN LOUISA MAY ALCOTT'S *LITTLE WOMEN*

This paper deals with the issues of womanhood and democratic household in *Little Women*, a novel by Louisa May Alcott. The theoretical framework for the research is Barbara Welter's classic essay on the concept of "true" womanhood in Victorian America. By analyzing the four cardinal traits of proper womanhood as reflected in the novel, the conclusion emerges that Meg, Beth, Jo, and Amy's growing into womanhood simultaneously confirms the limitation of women's potential in Victorian America and testifies to the struggle for actualization. The development of the four girls is under the indisputable influence of both the gender discourses that prevail in society and the progressive views of their mother. However, since each girl interprets these visions differently and adapts them to their various personalities, their paths to womanhood are unique. Finally, the paper aims to demonstrate that the March sisters attempt to strike a balance between actualization and adaption to the needs of the family, two equally important, but opposing aspirations. In conclusion, the actualization of the March girls, initially jeopardized by the limitations of patriarchal culture, is further complicated by their desire to remain true to their family's (mother's) teaching, which is especially emphasized during Amy and Jo's attempts to realize their artistic ambitions.

Keywords: Louisa May Alcott; *Little Women*; womanhood; democratic household; actualisation

1.1. Introduction

For almost 160 years, Louisa May Alcott's best-known novel, *Little Women* (1868/1869),¹ has not stopped arousing the interest of both readers and critics. When the representation of women in Alcott's most enduring novel is concerned, the opinions of critics are quite divided. Whereas some critics (Nina Auerbach, Sarah Elbert, Shai Rudin) praise Alcott's masterpiece as subversive and boundary-pushing, other critics (Judith Fetterley, Orly Lubin, Stephanie Foote) interpret the novel's vision as confirming conventional gender stereotyping. The main "stumbling block" seems to be that the novel ends with the marriage of the three of four sisters and their confinement to the private sphere. On the one hand, Fetterley (1979) and Foote (2005) emphasise that the development of the March girls can be described as curbing their anger and wishes (both materialistic and that of independence) and link such development with the domestication of the female gender characteristic of nineteenth-century Victorian America. On the other hand, Sarah Elbert contends that *Little Women* continues to be important and relevant precisely because it views "domesticity and feminism as not only compatible, but essential to one another" (1984: 144).

However, this paper takes the middle ground between these two opposed critical circles. The fact is that Meg, Jo, and Amy indeed remain within the house. However, the vision of family life as reflected in the novel is an extraordinary one. The March family, which serves as a role model, is a prototype of the so-called democratic household, in which there is no artificial division of roles and responsibilities. A household conceived in this way is aimed not at limiting, but at encouraging personal development.

The theoretical framework for the research is Barbara Welter's influential essay on the concept of true womanhood in Victorian America. According to Welter, a woman in the first half of the nineteenth century in America, to be labelled as a proper one, had to possess four virtues: purity, piety, domesticity, and submissiveness (1966: 152). Instead of being Eve the temptress, the woman was perceived as a better version of Eve, the Eve who worked "in cooperation with the Redeemer" (1966: 152). In the view of Victorian ideology, the loss of chastity was the worst thing that could happen to a woman. Purity was every girl's most precious dowry, and marriage was the central life event. As Welter contends, these four values were appreciated primarily be-

1 Although the paper refers to Alcott's novel as *Little Women*, it deals with both *Little Women* and *Happy Wives*, its sequel published in 1869. Even though the two novels were originally published separately, they are considered a whole and referred to as *Little Women*.

cause they did not distance the woman from her home (1966: 153), of which she was the sovereign but meek ruler. Hence, a “true” woman was a domestic woman, a woman who should never have lost sight of her proper sphere. Moreover, absolute obedience to her husband was expected of her, and submission was praised as “the most feminine virtue” (1966: 159).

By analysing the March sisters through the prism of the cult of true womanhood, this paper aims to demonstrate that their attitudes are somewhat shaped by both the cult and its redefined version provided by their mother. However, each of them interprets both visions of womanhood differently and adapts them to their personality. Hence, while their maturation has some common characteristics, the character differences of the sisters necessarily result in some peculiarities, so that each blossoming into womanhood is unique.

However, in the view of Mrs March, who is the role model for the girls, it is equally important to express individuality and adapt to the needs of the family. Marmee’s emphasis on both individuality and democratic household is Alcott’s adaptation of John Bunyan’s vision of moral quest as reflected in *The Pilgrim’s Progress* (1678/1684). *Little Women* contains numerous allusions to Bunyan’s religious allegory, which Alcott “creatively transforms and places in the context of her own time and place” (Waters 1994: 153). As *The Pilgrim’s Progress* implies, to be a good Christian, it is equally important to strive towards individuality and to be aware of the importance of personal contribution to the well-being of the group. In the context of Victorian America, the awareness that the well-being of the family as a whole depends on the individual contributions of all its members is the way to transform the family into a stable backbone of society based on the principles of equality and equal distribution of duties and privileges. However, the ensuing discussion aims to demonstrate that actualisation and group (family) belonging sometimes turn out to be equally important, but opposing aspirations between which it is not easy to strike a balance. This paper aims to demonstrate that the March girls’ striving for individuality, initially jeopardised by the constraints of patriarchal culture, is further complicated by their desire to live up to the expectations of their family, their mother in particular.

1.2. The cult of true womanhood redefined

1.2.1. Piety and purity

At first glance, all the women in the March household possess the qualities prescribed by the cult of true womanhood. However, a comprehensive analysis of the required attributes as reflected in the March family demonstrates that of all the mentioned attributes, the only one that cannot be questioned is purity. Although never explicitly discussed, there are hints in the novel that testify to the supremacy of purity for the Marches. Marmee, the role model for her daughters, may seem gentle and indulgent, but does not approve of pleasing the senses and is a strong opponent of flirting, drinking, and gambling. For example, alcohol is strictly forbidden in the March household and is never consumed, not even when they have a reason to celebrate. To Laurie's surprise, alcohol is not even served at Meg's wedding, for which decision he is given the following explanation: "You know he [Mr March] thinks that wine should only be used in illness, and mother says that neither she nor her daughters will ever offer it to any young man under her roof" (Alcott 2007: 277). Furthermore, although Meg, Jo, Beth, and Amy seem to enjoy unlimited freedom, their freedom is partial and refers to the choice of hobbies and interests, whereas their mother is always on the lookout, while keeping a watchful eye on their male acquaintances.

If the girls' endorsement of purity is evident, their piety is quite unconventional within the context of Calvinist America. The Marches are deeply religious, but, as Sarah Rivas astutely observes, they do not "actively practice conventional Christianity" (2014: 57). Although the family members do mention God and rely on him in moments of crisis and illness, their church attendance is never spoken of. Be that as it may, Mrs March and her daughters demonstrate their Christianity with their good deeds, generosity and charity. For example, the sisters, on the initiative of their mother, give up their Christmas breakfast and bestow it upon the poor Hummel family. Although the March family lives modestly, this does not prevent Marmee from helping those who are in dire need. Hence, their faith is not of a nominal, but of a practical nature.

1.2.2. Domesticity – democratic household

When it comes to the other two desirable qualities for Victorian women, Alcott's vision in *Little Women* is even more unconventional. *Little Women* is definitely a do-

mestic novel. It deals with everyday issues such as children's upbringing, education, courtship, and marriage. On the one hand, it follows some of the conventions of the sentimental novel. The sentimentalists highlighted the importance of family and the dedication of parents, primarily mothers, to raising children and instilling virtues by personal example. In this respect, Marmee resembles a sentimental mother with the boundless love and attention she gives to her daughters. However, the vision of family life deviates somewhat from the sentimental one. Unlike the sentimentalists, who insisted on the concept of separate spheres, and on the inexorable authority of the father figure, to whom the mother was subordinate, Alcott advocated the idea of the so-called democratic household.

The Victorian ideology declares the father to be the main and most often the only breadwinner of the family, who is active outside the home, whereas the woman is the sovereign, but meek and humble ruler of the private sphere. However, the situation is substantially different in the March household. Given that Mr March is absent from the house for a long period, Mrs March is forced to perform all parental duties, including the duty to sustain the family. Still, since opportunities for remunerative work for women in Victorian America are quite limited, the children, specifically Meg and Jo, contribute to the financial security of the family. Even when the father returns from the war, the division of labour and roles in the family is practically unchanged.

Therefore, *Little Women* represents a progressive domestic novel, one which does not reproduce the ideology of separate spheres. Even though *Little Women*, like other sentimental and domestic novels, suggests that the family is the most important thing in the world, the vision of family life it represents does not resemble either a sentimental or a so-called "fashionable" family.² If the sentimentalists, as Strickland correctly notices, erected the wall between the sexes (1985: 109), this novel is aimed at breaking down that wall. Moreover, *Little Women* suggests that the division of labour³ is to blame for the conflict between the genders. The suggested solution which will result in the proper functioning of the family, which is the basic social unit, is the joint labour and cooperation of all family members. Therefore, there is an ingrained

2 An obvious allusion to such a type of family are the Moffats, the family with whom Meg spends some time. Alcott's view of such families is rather negative, and her main argument against this kind of family is that the mother and father neglect their parental duties and that children are encouraged to enter the world of adults before their time. As evidenced by the example of the Moffats, such a parenting style has harmful effects on the development of children, particularly girls, whose flirting and alcohol consumption are viewed favourably.

3 The division of labour and consequential ideology of separate spheres are the results of the Industrial Revolution. Before it, production was done at home, and both male and female members participated in the work. However, the Revolution moved production to factories, to which men had to commute. It was no longer feasible for women to take part in production since someone had to take care of the house and children.

attitude in the March family that everyone must contribute to the welfare and well-being of the family since, in Marmee's words, "the comfort of all depends on each doing their share faithfully" (2007: 132). There is no division of jobs into male and female, and the emphasis is on helping each other and sharing both responsibilities and privileges.

1.2.3. The vision of gender in *Little Women*

Both in her life and fiction, Alcott advocated the attitude that "human nature is very much the same in men and women" (Alcott 1870: 341–342). For example, *Little Women* may be viewed as an implicit critique of traditional gender roles. In reversing what is traditionally considered male and female duty, Alcott suggests that masculinity and femininity are social and cultural constructs and that traits regarded as masculine in feminine exist in each individual. In fact, there should be a balance of male and female principles in everyone. For instance, Laurie is fond of playing the piano, which is conventionally regarded as a feminine activity, whereas Jo exhibits "male" ambition. Likewise, Mr March often takes on the function of the "counsellor and guide for his troubled daughters" (Foote 2005: 83), whereas his wife and daughters take on the role of provider.

However, the desired blend of male and female principles is not easily attainable in a world where the emphasis is on the differences between the sexes. At the beginning of the novel male and female characters are separated and there is a minimum of contact between them. Mr March is at the front, the Laurences are isolated in their mansion, whereas the female members of the March household live in a sort of matriarchal utopia.⁴ It is Jo who is credited for bridging the gender gap in the novel by taking the initiative to befriend Laurie. The reactions of the sisters (particularly Meg) to the introduction of the boy into their circle reveal that girls are also prejudiced against the opposite sex. In Meg's view, boys are by definition wild and indolent, and experience teaches her that boys may also have many positive traits. In fact, both the boy and the girls mature together and serve as corrective to each other, which is an example of Alcott's (for the Victorian era) progressive idea that boys and girls should grow up and be educated together, "correcting one another's faults and learning the lessons of comradeship" (Strickland 1985: 117).

4 See Nina Auerbach's classic study *Communities of Women: An Idea in Fiction* (1978: 73).

1.2.4. Submissiveness – companionate marriage

The most disputed attribute of Marmee and her daughters is definitely submissiveness. As stated by Welter, this is the most feminine of all the prescribed virtues (1966: 158). In the ideology of Victorian America, “men were the movers, the doers, the actors” (Ibid: 159). Women were expected to suppress all ambitions except those related to home and family and submit to duty and primarily to men. If we analyse Marmee and her daughters in relation to this trait, large individual differences are noticeable. To be sure, the role model for Meg, Beth, Amy, and Jo is definitely their mother.

We argue that Marmee is by no means a submissive woman. On the surface, Marmee is a meek housewife. Still, it turns out that this apparently humble woman is quite capable of standing up for her views and has consistent rules from which she never deviates. This is best evidenced when she expels Amy from school after the teacher physically punishes her. Moreover, she encourages her daughters to educate and to work on themselves. For example, she supports Jo’s writing aspirations, but only on the grounds that her writing is aligned with her values. Furthermore, the March girls are not confined to the house, but are allowed to experience the world outside its boundaries. Hence, Meg is allowed to attend parties, Amy to travel to Europe, and Jo to search for work in New York.

In Marmee’s view, marriage does not mean that a woman should only dedicate herself to the children. She is an ardent advocate of the so-called companionate marriage. Companionate marriage does not only refer to the husband’s involvement in raising children, it also refers to a woman’s interest in her husband’s preoccupations even after she becomes a mother. For example, Marmee reproves Meg for making the common mistake of young wives by devoting herself completely to the children and neglecting her husband. From Marmee’s point of view, young mothers should not, because of the birth of children, stop being interested in their husbands and stop working on personal development:

“Go out more, keep cheerful as well as busy, – for you are the sunshine maker of the family, and if you get dismal there is be no fair weather. Then I’d try to make an interest in whatever John likes, talk with him, let him read to you, exchange ideas, and help each other in that way. Don’t shut yourself up in a bandbox because you are a woman, but understand what is going on, and educate yourself to take part in the world’s work, for it all affects you and yours” (Alcott 2007: 423–424).

However, not every man in the fictional world of *Little Women* is the right choice for companionate marriage. This kind of marital community entails a male character

that fits into the category of “domesticated male” (Strickland 1985: 103). In contrast with the stereotypical Victorian male, who is viewed as active, aggressive and selfish, Alcott’s domesticated male is sensitive towards his surroundings, fond of children and values home and family above everything. Mr March, Professor Bhaer and Laurie fit into this conception of male character. On the other hand, John Brook and Meg’s marriage is by no means egalitarian. John is represented as a typical Victorian man who does not value domestic skills. However, he is not the only one to blame for the undemocratic marital union. As Sarah Elbert persuasively argues, Alcott adopts the position that prerequisites for a democratic marriage are the enlightened beliefs of both parties (1984: 157). In the case of Meg and John, a democratic marriage is impossible because neither of them wants it.⁵

As this paper aims to demonstrate, the development of the four girls is under the indisputable influence of both the gender discourses that prevail in society and the progressive views of their mother. However, since each girl interprets these visions differently and adapts them to their various personalities, their paths into womanhood, although they share some characteristics, take different directions. Whereas Amy and Jo have internalised their mother’s lesson on the importance of marriage equality, they have to reconcile their artistic ambitions with their duty to the family. On the other hand, Meg and Beth are docile daughters who have assimilated only Marmee’s devotion to the household, but do not seem to have any ambitions in terms of personal fulfilment. Therefore, their respective developments imply a search for a balance between individuality and adaptation to the family’s expectations. Even though all the sisters attempt to strike a balance between these two opposing, but equally important objectives, this task turns out to be a laborious and difficult one.

1.3. Each path to womanhood is unique

The four March sisters, who are very different characters, should embody the range of possibilities for women in Victorian America, with whom most female readers could easily identify. They are all influenced by Marmee’s redefined version of the cult of true womanhood, but adapt it to their different personalities. As a result, as Foote aptly remarks, “by the end of the novel, Jo, Amy, and Meg are happily married and are labouring in the fields best suited to the strengths as well as the weaknesses of their personalities” (2005: 69).

5 Their relationship fits into the category of romantic marriage, which, as Elbert argues, is by definition “passionate, selfish, and unequal” (Elbert 1984: 161).

The most conventional character among the March sisters is definitely Meg. The oldest sister is acutely aware of the limits that patriarchal society imposes on women and she consciously chooses to remain tucked away in the private sphere. At first glance, Meg seems to have fully assimilated the values of the cult of true womanhood. Still, her behaviour does not arise out of her beliefs, but out of her decision to achieve her goal – material security – by performing true femininity. Meg is aware that in the Victorian age it is not so important to actually possess all the traits attributed to the “true” woman as it is to be seemingly proper. Meg is the archetypal Victorian woman because she is a “skilled actress” (Halttunen 1984: 245), ready to pretend to be a flawless woman in order to attract a fine match in the form of a well-to-do man who will fulfil all her (materialistic) desires. Therefore, Meg exhibits a partial self-denial that manifests itself in the lack of aspirations except those related to finding a wealthy husband and creating a home of her own.⁶

According to Smith, Beth is the only March girl who not only displays, but also fully internalises the values of the cult of true womanhood (2021: 3). In other words, Beth is honestly and even pitifully reconciled to gender stereotypes and does not want anything for herself. Only Beth does not have any plans for the future and does not dare to wish for anything. In the view of Maruo-Schröder, “Beth’s death can be seen as a lesson of self-denial gone too far” (2018: 405). However, there are hints in the novel that attest to the statement that Beth is not the embodiment of self-denial which Alcott implicitly criticises by ending her life prematurely. Like Jo and Amy, she also has artistic aspirations and is dedicated to developing her musical talent. The main difference concerning pursuing their interests is that Beth, due to her introverted nature, rarely and shyly talks about it.

As for her timidity, Beth is acutely aware that this is her greatest flaw, her “bosom enemy” (Alcott 2007: 19). She may not fully overcome this shortcoming, but makes a big step in that direction by befriending Laurie and visiting his home to practise playing the piano. In support of the claim that Beth’s life is not so strictly limited to the private sphere are the facts that she goes to the market to buy necessities and that it is Beth who visits the Hummels when they need help. This goes in line with Co-hoon’s argument that Beth “overcomes her quietness and shyness if there is some greater or more necessary service that must be performed” (2015: 165). As only Beth follows her mother’s advice to the letter and visits the sick baby, it may be argued that she is the only one who fully internalises Mrs March’s benevolence. After her

6 However, she matures to a certain extent, and despite the impending disinheritance from Aunt March decides to listen to her heart and accept the marriage proposal of the industrious but poor Mr Brooke.

death, a huge loss is felt in the March family, whose members only then begin to appreciate her efforts in running the household and her unreserved support for her sisters. Her obedience and dedication to the family greatly influence the establishment of a balance between attachment to the family and the expression of individuality in the other sisters, specifically Jo and Amy.

Of all the March sisters, Jo has always been the most intriguing and beloved among them. Like her sisters, she is deeply aware of the limitations of women's potential in patriarchal Victorian America, but is determined to find a way to overcome them. That is precisely the reason why she embraces activities that were considered men's activities in Victorian America, such as whistling, jumping, and the adoption of a "cross-dressing language" (Murphy 1990: 577). Moreover, Jo begins to hate her gender, because the fact that she was born as a girl is the worst possible initial position for someone who strives to achieve something. In Jo's view, at least at the beginning of her development, men are equated with action and power. By adopting a behaviour that was more customary to men, Jo attempts to "appropriate male power" (Keyser 1993: 66). However, what Jo does not realise at the beginning of her journey to womanhood is that "[B]iological gender does not confine a person; society's gender expectations and stereotypes confine a person" (Bender 2017: 144). Jo is afraid of maturing since she predicts that the pressures to conform to the cult of true womanhood will increase as time goes on.

Unlike her sisters, who dream of finding a suitable match who will provide for them, Jo dreads such prospects for the future. The current marital ideology stands in stark contrast with her values. The Victorian concept of marriage glorifies marriage as the crucial event in the life of every woman, after which a woman loses her identity and becomes a hostage of her own home and husband. However, unlike Meg, Jo succeeds in finding a husband who will allow her to be his equal partner. Jo and Friedrich's marital union resembles that of her parents, but still transcends it. Both unions are examples of companionate marriage, but Jo's also succeeds in combining vocation with domesticity, which was the coveted, but hard-to-achieve dream of many *Little Women* readers.

Although at the beginning of the novel Amy and Jo seem like antagonistic characters, since Amy is very conventional, while Jo is a tomboy who defies convention, by the end of the novel both transform. This transformation manifests itself in the adoption of values promoted by Marmee, companionate marriage and altruism in particular. For example, Amy proves "true to the mother's teaching" (2007: 491) since she overcomes her initial selfishness and renounces marriage of convenience. How-

ever, the omnipresence and dominant influence that Marmee exerts on her daughters is both their blessing and their curse. That “curse” is most pronounced when Jo and Amy step into the public sphere in an attempt to realise their artistic ambitions.

Unlike Beth and Meg, who are “safely removed from the trials of life” (Murphy 1990: 572), Jo and Amy are willing to step out of their comfort zone and challenge established gender stereotypes and prejudices. Once Jo and Amy venture out into the world in hopes of realising their dreams, it turns out that both lack perseverance and the ability to make independent judgments. Especially indicative is Amy’s realisation that “talent is not the same as genius, and no amount of energy can make it so” (2007: 437) which she arrives at after just one visit to Rome, “as if possessing the genius of Michelangelo were a woman’s only excuse for pursuing artistic activity, as if she had no responsibility to nurture mere talent” (Murphy 1990: 572). However, this paper argues that Amy’s permanent and Jo’s (hopefully) temporary abandonment of artistic careers is not only the consequence of the limited opportunities for women artists in nineteenth-century America. Their decisions may also be interpreted as a logical outcome of adopting Marmee’s value system, according to which the only important thing is to have talent and “the consciousness of possessing one should satisfy one” (Alcott 2007: 82). Amy and Jo’s easy abandonment of their dreams attest to a certain flaw in Marmee’s idealistic concept of a self-sufficient democratic household. Amy and Jo’s abrupt decisions speak in support of the conclusion that the adoption of Marmee’s attitudes is insufficiently good preparation for leaving the framework of the private sphere into the cruel and materialistic outside world regulated by different rules.

1.4. Conclusion

To sum up, *Little Women* is an unconventional domestic novel. It delineates the blossoming into womanhood of the four March girls, which is simultaneously shaped by the gender discourses prevailing in society and their redefined version provided by their mother. A comprehensive analysis of the cult of true womanhood as reflected in the March household demonstrates that piety and purity are values that are highly valued and aspired to, but in a non-traditional way. On the other hand, whereas Marmee attaches great importance to housework and raising children, she encourages her daughters not to accept a subordinate role, but to strive for equality. In other words, Marmee, the girls’ role model, believes that for a better position of women, the transformation of the family into a community based on equality and sharing of

duties and responsibilities is of key importance. Marmee is an ardent advocate of companionate marriage and democratic household, which aim to demolish the wall between the sexes that was “erected” by the sentimentalist revolution and the division of labour after the Industrial Revolution.

Starting from the observation that all the daughters assimilate Marmee’s values, but adapt them to their personalities, the paper proves that each path to womanhood is unique. Meg, Jo, Beth, and Amy adopt their mother’s teaching to varying degrees. Meg is the most conventional, but simultaneously the most docile daughter who assimilates her mother’s dedication to the household, but adopts a submissive position to her husband. Beth is not only an obedient daughter and an exemplary housewife, but attempts with all her might to overcome her excessive timidity and develop her talents. However, her blossoming into womanhood is thwarted by a premature death.

A certain limitation of Marmee’s view of womanhood becomes evident in the case of Jo and Amy. Both of them by the end of the novel adopt their mother’s altruism and concept of companionate marriage. However, too strong hold that Mrs March exerts over them proves to be both a blessing and a curse. This becomes evident when Jo and Amy venture out into the world to pursue their artistic ambitions. It turns out that not only the restrictions of the patriarchal culture, but also the relationship that the family has towards affirmation in the public sphere, contribute to their easy abandonment of artistic careers. The conclusion emerges that the March girls’ striving for individuality, initially jeopardised by the constraints of the prevailing gender discourses, is further complicated by their desire to live up to the expectations of their family, their mother in particular.

REFERENCES

1. Alcott, Louisa May (1870), *An Old-Fashioned Girl*, Roberts Brothers, Boston
2. Alcott, Louisa May (2007), *Little Women and Good Wives*, Vintage Books, London
3. Auerbach, Nina (1978), *Communities of Women: An Idea in Fiction*, Harvard UP, Cambridge
4. Bender, Clare (2017), “Gender Stereotyping in ‘Little Women’: ‘Let us be Elegant or Die’”, *MJUR*, 8, 140–153.
5. Cohoon, Lorinda (2015), “‘Dishes and Dusters’: Valuing Beth’s Labor in Louisa May Alcott’s ‘Little Women’; or, Staying in for Service”, in: Anne K.

- Phillips and Gregory Eiselein (eds.), *Critical Insights: "Little Women"*, Salem Press, Ipswich, Massachusetts, 159–173.
6. Elbert, Sarah (1984), *A Hunger for Home: Louisa May Alcott and "Little Women"*, Temple UP, Philadelphia
 7. Fetterley, Judith (1979), "'Little Women': Alcott's Civil War", *Feminist Studies*, 5 (2), 369–383.
 8. Foote, Stephanie (2005), "Resentful 'Little Women': Gender and Class Feeling in Louisa May Alcott", *College Literature*, 32(1), 63–85.
 9. Halttunen, Karen (1984), "The Domestic Drama of Louisa May Alcott", *Feminist Studies*, 10(2), 233–254.
 10. Keyser, Elizabeth L (1993), *Whispers in the Dark: The Fiction of Louisa May Alcott*, Tennessee UP, Knoxville
 11. Maruo-Schröder, Nicole (2018), "Louisa May Alcott", in: Christine Gerhardt (ed.), *The Handbook of the American Novel of the Nineteenth-Century*, De Gruyter, Berlin, 399–417.
 12. Murphy, Ann (1990), "The Borders of Ethical, Erotic and Artistic Possibilities in 'Little Women'", *Signs*, 15(3), *The Ideology of Mothering: Disruption and Reproduction of Patriarchy*, 562–585.
 13. Rivas, Sarah (2014), "Defining Nineteenth-Century Womanhood: The Cult of Marmee and 'Little Women'", *Scientia et Humanitas: A Journal of Student Research*, 4, 53–63.
 14. Smith, Shardai (2021), "Dismantling Gender Roles and Redefining Womanhood in Louisa May Alcott's 'Little Women'", *Locus: The Seton Hall Journal of Undergraduate Research*, 4, 1–12.
 15. Strickland, Charles (1985), *Victorian Domesticity: Families in the Life and Art of Louisa May Alcott*, Alabama UP, Tuscaloosa, Alabama
 16. Waters, Karla (1994), "Seeking Home: Secularizing the Quest for the Celestial City in 'Little Women' and 'The Wonderful Wizard of Oz'", in: John C. Hawley (ed.), *Reform and Counterreform: Dialectics of the Word in Western Christianity since Luther*, Mouton de Gruyter, Berlin, 153–171.
 18. Welter, Barbara (1966), "The Cult of True Womanhood: 1820-1860", *American Quarterly*, 18(2), 151–174.

ŽENSTVENOST I DEMOKRATSKO DOMAĆINSTVO U *MALIM ŽENAMA* LUIZE MEJ OLKOT

Sažetak:

Ovaj rad se bavi pitanjima ženstvenosti i demokratskog domaćinstva u *Malim ženama*, romanu Luize Mej Olkot. Teoretski okvir istraživanja je klasični esej Barbare Velter o kultu „prave“ ženstvenosti u viktorijanskoj Americi. Iz analize četiri glavne osobine ženstvenosti, tj. njihovog prisustva u romanu, proizilazi zaključak da izrastanje Meg, Džo, Bet i Ejmi u žene istovremeno potvrđuje ograničenost ženskog potencijala u viktorijanskoj Americi i svedoči o borbi za aktuelizaciju. Razvoj četiri devojke je pod istovremenim uticajem rodnih diskursa koji preovlađuju u društvu i progresivnih ideja njihove majke. Međutim, kako svaka devojka tumači ove vizije različito i prilagođava ih svojim raličitim ličnostima, svako postajanje ženom je jedinstveno. Konačno, rad sugerše da sestre Marč pokušavaju da uspostave ravnotežu između aktuelizacije i potrebe da se prilagode porodici, dve podjednako važne, ali oponirajuće aspiracije. Proizilazi zaključak da aktuelizacija Meg, Džo i Ejmi, najpre ugrožena ograničenjima patrijarhalne kulture, biva dodatno komplikovana njihovom potrebom da ostanu verne majčinom učenju, što je naročito naglašeno tokom pokušaja Džo i Ejmi da ostvare svoje umetničke ambicije.

Ključne reči: Luiza Mej Olkot; *Male žene*; ženstvenost; demokratsko domaćinstvo; aktuelizacija

Author's address

Adresa autorice

Nataša V. Ninčetiović

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

natasa.nincetovic@pr.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.339

UDK 821.111.09-1

Primljeno: 16. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Srebrenka Mačković

RESHAPING MYSTICAL GEOMETRY OF "VISION AND PRAYER" BY DYLAN THOMAS AS ITS POSSIBLE RE-INTERPRETATION

Although Dylan Thomas and his poem "Vision and Prayer" (1944) are usually not attributed to a specific kind of visual/concrete or "shaped poetry," his highly enigmatic and daring poetical articulation displays some interesting typographical features that can qualify him to be included in the label. It is a unique experiment of a kind mainly because of its two distinct geometric shapes, i.e. diamond and hourglass, within the two equal Parts, with six stanzas in each one of them. These shapes create a kind of "mystical geometry," since they differ both in their pictorial presentation and the content matter. The paper tried to follow various attempts in English literature that might have served as a source of inspiration for Thomas in the works of George Herbert, Sir Thomas Browne, and W.B. Yeats. It also presents previous critical interpretations that revolved mainly around the themes of birth, death, and re-birth Resurrection of Jesus Christ, since religious imagery and poetic language seem to invite such an approach (Tindall, Burdette, Kidder, Bauer). However, a combination of Derridean deconstruction/restructuring and computer-assisted pictorial manipulation of the text produced yet an interesting experiment in analysis, having brought together all the stanzas into a 'grand diamond' shape. The newly reshaped version of the 'poem' opened up possibilities for interpretation while pointing out the central geometric shapes that emerged in the process.

Keywords: visual poetry; mystical geometry; religious imagery; 'grand diamond' shape; re-interpretation

1. DISTINCTIVE AND DIVERSE POETIC VOICES IN MID-1930s BRITAIN

Having been aware that poetry in Britain was moving more and more towards social and urban topics after the Great Depression, as exemplified in the early poems by W. H. Auden and the Auden Group¹, some other emerging poets of the period opted for a different kind of poetic expression. One of them was an exuberant young man from Swansea, Wales, Dylan Marlais Thomas (1914-1953) who admired the Auden Group's "push" for simple diction and imagery, as well as their handling of larger public issues in their early poems, but was more interested, albeit for a short while, in surrealist poetry, whose main proponents in Britain were David Gascoyne and George Barker. Due to his affinity for expressionism and surrealism, his early works are often connected to *The New Apocalypse Movement* which he refuted despite the claims that he was the most important proponent of this kind of poetic expression in the early 1940s. His poetic articulation was, afterwards, labelled as "neo-Romanticism", which, in due time, became associated, primarily with his poems. The reason for such a label was seen, primarily, in his emotional evocations of childhood spent in the pastoral landscapes of his native Wales that was easy to grasp and reminiscent of the Romantic poetry that millions of British people had already been familiar with through their education and popular acclaim, and it is no wonder that it was well received. It seems that the complex and mostly unintelligible poetry of his immediate Modernist predecessors and the highly politicised social agenda of his contemporary fellow poets have become too difficult to both understand and appreciate at the bottom level. Thomas appealed to the wide readership with his new and innovative style, which was, at the same time, different yet not so complex to deal with. Nevertheless, it should be borne in mind that he was still searching for his distinctive poetic voice and that his modest background and a lack of proper education seemed to be a major obstacle when compared to his contemporaries.

It was a sheer stroke of fortune that Geoffrey Grigson, a journalist for *The Morning Post*, had started his own periodical *New Verse* in 1933. The new literary magazine had opened its pages to the lines of promising English poets, mainly from Auden's circle, but also to Barker, Gascoyne and Dylan Thomas, as well as to the French poet

1 Besides Auden, writers associated with this group are Christopher Isherwood, Louis MacNeice, Cecil Day-Lewis and Stephen Spender. Although they never worked together, they were of similar ages and of middle-class origin but educated at prestigious universities (Oxford and Cambridge), and their poetry reflected their leftist (later on even Communist) views and preoccupations with the working class and oppressed masses in general.

Paul Éluard, one of the founding members of Surrealist Movement. *New Verse* also published the works of the Swiss sculptor, painter and printmaker Alberto Giacometti, who was considered to be a proponent of 'concrete poetry'. This kind of poetic articulation and literary/pictorial style is sometimes described as visual poetry, because of its insistence on creating a striking typographical effect on paper/canvas/cloth rather than relying on the conventional verbal analysis or the explanation of the meaning of diverse language elements. Although various kinds of such poetry had been discovered in different parts of the world and different periods, it was the French poet Guillaume Apollinaire, who revived this form of pictorial expression in his collection *Calligrammes* (1918).

Although the majority of studies on concrete poetry in Britain refer to four names: Ian Hamilton Finlay, Edwin Morgan, Bob Cobbing and Dom Sylvester Houédard (Thomas 2019: 2-3), and "Vision and Prayer" is usually not attributed to this avant-garde branch of poetry, it certainly displays some interesting typographical features that can qualify it for the label. Notable exceptions are *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, which states how "Dylan Thomas's "Vision and Prayer" is comprised of stanzas arranged in geometric forms in spatial dialogue with the verse itself, a trait also consistent in John Hollander's² *Types of Shape* (1969)" (Greene et al. 2012: 1417), and Matthias Bauer who wrote how this poem "seems to be the most obviously visual and iconic of his poems, if 'iconic' is taken in one of its most simple senses, that is, the visual shape of a text imitating a particular meaning." (Bauer 2001: 167)

2. ATYPICAL SHAPE AND STRUCTURE OF "VISION AND PRAYER"

"Vision and Prayer" was first published in *Horizon* in January 1945³, and most critical interpretations agree that the poem belongs to his "womb-tomb" period (Moynihan 1964: 632). In contrast to his earlier poetry which appears to be joyful and carefree

2 Joh Hollander, a former Professor of English at Yale University, experimented for decades with diverse kinds of shapes that he trans-created into his own version of poetry. He had called them 'pattern poems' because their printed format presented a graphic/pictorial form of some familiar object that corresponded to the subject of the visible text. Hollander applied all kinds of objects into his shapes, such as a skeleton key, an old Mazda lamp, a bell curve, the beach umbrella, an arrow-sign, a cat, a swan, and a variety of letter-shaped poems implying love, or love crisis. (Hollander 1991: 30-98)

3 It was republished in *The Sewanee Review* (Vol. 53, No. 3, Summer 1945), and subsequently, in his fourth collection of poetry *Deaths and Entrances* (1946). The poem was reprinted many times in all the subsequent editions of Thomas's poetry, the last one issued on the occasion of his hundredth birthday. This New Centenary edition is used throughout the paper as the source.

and mostly related to his childhood and youth in pastoral Welsh landscapes, his war and post-war poems are laden with religious, i.e. Christian, imagery and symbolism, as well as themes of birth, rebirth and death. As Moynihan aptly describes:

“The pervasive influence of the Bible certainly had much to do with his treatment of these subjects. And age - his shift from an obsession with genesis and womb, to the objective world that suffers and loves, to the formulation of a vision of perpetuity - surely had just as much to do with the shape the poetry assumed. In fact, rather than the early poetry building toward the thematic unity of the later poetry, the opposite would appear to be the case - the final poems bring out the thematic and symbolic unity inherent in the early poems.” (Moynihan 1964: 632)

The poem consists of 12 stanzas divided into two equal Parts (Part I is in the shape of a diamond, whereas Part II has an hourglass shape), with six stanzas in each part, 102 lines each, which differ both in their pictorial presentation and in the content matter. Each stanza is comprised of 17 lines, where line 9 serves as a dividing verse between each subsection above and below within the stanza. The overall outcome is 204 lines of verse, and the poem is, without doubt, one of Thomas’s most complex, as well as most complicated ones.

The first stanza in Part I of the poem has the shape of a diamond:

*Who
Are you
Who is born
In the next room
So loud to my own
That I can hear the womb
Opening and the dark run
Over the ghost and the dropped son
Behind the wall thin as a wren's bone?*

*In the birth bloody room unknown
To the burn and turn of time
And the heart print of man
Bows no baptism
But dark alone
Blessing on
The wild
Child. (Thomas 1945: 413)*

The 'diamond' is made up of two joined triangles, where the lines begin with a single word (Who) and become larger as the words continue in the upper part of the triangle, only to start descending at line 10 ("In the birth bloody room unknown...") towards the final single word in the first stanza (Child) (Goodby 2016: p. 165). The central, median, otherwise not visible, break (shown above as a red line for the sake of clarity) divides not only the stanza into two sub-parts, or in the shape of two seemingly identical triangles, but it also serves as a key to the main issue in the stanza. It is a macabre scene, where a narrator hears the womb opening and some invisible woman giving birth to the wild Child.

Although the poem and the first stanza begin with the interrogative 'Who', it soon becomes obvious that the poet, probably, refers to the Immaculate Conception that has led to the birth of God's Child (Jesus Christ), who is "wild" because it was born out of wedlock. The words such as "ghost", "the dropped son", and "baptism" make the poetical references and such an interpretation rather obvious. The shape of a lower triangle is reminiscent of a woman's womb (as it has been perceived by the majority of critics), which can be understood only when seeing the stanza in its printed form.

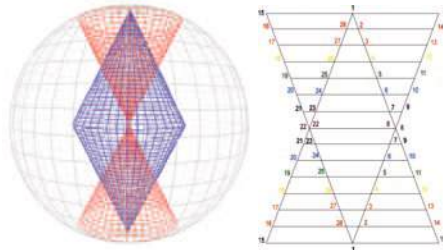
The same pattern is repeated consistently throughout the remaining five stanzas in Part I, whereas in Part II, it assumes the shape of an hourglass or two inverted triangles where the central line is the single word:

*In the name of the lost who glory in
The swinish plains of carrion
Under the burial song
Of the birds of burden
Heavy with the drowned
And the green dust
And bearing
The ghost
From
The ground
Like pollen
On the black plume
And the beak of slime
I pray though I belong
Not wholly to that lamenting
Brethren for joy has moved within
The inmost marrow of my heart bone.* (Thomas 1945: 419)

Thomas wanted to create the appearance of a perfect balance and that is the reason why, in most editions of this poem, there have been some blank spaces left between the letters in certain words (as indicated in the stanza above) to preserve the illusion of the perfect shape. It comes as no surprise that anybody who had dared either just to read, or to offer a critical analysis of this multifaceted poem, had to observe closely its geometric shapes.

3. POSSIBLE INFLUENCES ON THE GEOMETRIC SHAPES AND SYMMETRY IN "VISION AND PRAYER"

It is not certain how Dylan Thomas came to the idea of using these two geometric forms/shapes for his enigmatic poem. When placed next to each other on a piece of paper, these two shapes are similar because of their (inscribed) triangles, but, also, contrary, for they appear as turned upside down. Nevertheless, such a representation is shown in one of the diagrams W.B. Yeats used in the Chapter "Foundations" in his highly complicated treatise *A Vision* (1925). It suited his ideas of 'double cones', where, in order to illustrate how his imagined gyres function (figure to the left below), he applied a doubled form of the double cone. Its presentation below shows clearly its symmetrical geometric features (figure to the right below):

(Finneran 1997: 658-660)

In the centre is the diamond shape, and on each side is one hourglass. For Yeats, the Diamond shape represented the *Original of the Celestial Body*, and the *Spirit* moved within it as a single gyre. The two of them combined (*Spirit* and *the Celestial Body*) are permanent unchangeable Principles (pure knowledge and spiritual reality), or the *Solar* element in his complex cosmic system, which is deemed to be an objective and collective element in Yeats' system of duality. The Hourglass shape stands for the *Lunar* element as an individual and subjective feature. Without going into further elaboration of Yeats' concepts, it should be noted that such an approach of joining

together hourglass and diamond shapes is central to Robert K. Burdette's intricate analysis of "Vision and Prayer". It relies precisely on these esoteric and mystical elements of gyres and geometry. (Burdette 1972: 98-120) Burdette presents the actual shape of the poem as Thomas had insisted on being published, and gives his own, at times, quite hermetic interpretation, claiming that the theme of rebirth (which Yeats discussed in the Chapter "Process" of his book *A Vision*) provides enough evidence for his comparison with "Vision and Prayer." The same claim could be applied to Sir Thomas Browne and his book *Garden of Cyrus*, where, as Sharon Cadman Seelig pointed out, "the driving force of this treatise is not scientific inquiry, but rather the pursuit of the idea of order in nature, Browne's desire to see and to show 'how nature Geometrized, and observeth order in all things'" (Seelig 2008: 32). Thomas expressed a similar notion about mystical geometry in a letter addressed to his intimate friend Pamela Hansford Johnson: "I lie in the dark and think. I think of God and Death and Triangles" (Ferris 1987: 129). Despite Thomas's affinity to Yeats and his poetry, as he wrote, again, to Pamela Hansford Johnson in 1933 (Walker 2019: 215), and occasional readings of his works, there is not enough evidence that he considered this book of Yeats' even as a possible inspiration, so Burdette's interpretation is more imaginative and overtly abstract than academic or critical.

Most literary experts have recognised the similar geometric pattern/shape in the well-known poem "Easter-Wings" by the English metaphysical poet George Herbert. It was published in his posthumous collection *The Temple* (1633) in an unusual way – sideways, or horizontally, and the poet arranged the words in such a manner that it clearly resembles the outspread wings, as shown below:

(Bryant-Scott: 2019)

While reading the poem, a reader can simply turn the book 90 degrees to the left and read it without problems (Tobin 2010). However, most modern editions display it in a normal, vertical way, which is the same method Dylan Thomas has duly applied in his graphic presentation of the hourglass in Part II of "Vision and Prayer".

Professor Vendler (1975) and other critics paid particular attention to the structural appearance of the lines that might have appeared as a novelty to the English readership when the poem was published. Nevertheless, such a practice has been known for a long time in other literary traditions, and, in this poem, Herbert revived the ancient method of *technopaegnon*. It is the term that originated in ancient Greece, and it denoted a poem in which the words, or, sometimes, mere letters within the words, were arranged visually to create some recognizable shapes (the term in Greek means 'shaped poetry'), usually found in natural settings. These poems were referred to in Latin sources as *carminae figurate* and were mostly in the shape of a square or a rectangle (Greene et al. 2012). It is quite a demanding process, during which the graphic and iconic (pictorial) elements are observed simultaneously with their linguistic and symbolic properties. The reading of lines/words without looking at the poem at the same time will give no result since the full perception of *technopaegnia* can be achieved only by visual means.

Almost all the consulted critics and interpreting academics of "Vision and Prayer" sought to find the real sources of inspiration for this poem, in addition to Herbert's experiments with geometric shapes. Professor Tindall claimed that Dylan Thomas read some of Herbert's poems, including "Easter-Wings," which can be labelled as "figured poems", like Lewis Carroll's famous "The Mouse Tale" from *Alice in Wonderland*. (Tindall 1996: 240) However, Matthias Bauer mentions how, contrary to some claims, Thomas acknowledged "some influence from Francis Thompson, but not from Hopkins, nor from George Herbert" (Bauer 2001: 179).

Other sources pointed out the works of Sir Thomas Browne – a person with diverse interests and even greater knowledge of issues that exceeded his profession as a physician in Norfolk in the 17th century. The best term to describe him and his enormous knowledge would be a polymath – the person versatile in so many domains that encompassed not only science and medicine, but also religion and, notably, its esoteric aspects. In addition, Browne was quite fond of inventing or coining new words, which he had happened to be the first one to use or write down. Although a prolific author, whose first major work was *Religio Medici* (*The Religion of a Doctor*, 1642), his last two books are of particular importance for Dylan Thomas and the poem discussed in the paper. They had been written as two interrelated, yet antithetical philosophical discourses, and each one of them retained a certain kind of duality both in terms of their subject matter and form.

The first one, published in 1658, came out as the result of his interest in about 40-50 Anglo-Saxon burial pots, having been excavated at Walsingham near Norfolk in

the mid-17th century. The title reflects Browne's scholarly interest but also displays his fine erudition: *Hydriotaphia, Urn Burial, or, a Discourse of the Sepulchral Urns lately found in Norfolk*. The first compound word in the title means 'a large pot' (*Hydria*) in Greek, whereas the second one (*taphos*) means a 'tomb', therefore, the English translation as *Urn Burial* (the original spelling was *Urne Buriall*) is quite appropriate. In this book, especially in its Fifth chapter, Browne celebrates a human being as 'a noble animal,' who is equally splendid in its ashes as it has been in his life. However, he expands his musings in the second, supplementary or companion volume of an even more elaborate and complicated title: *The Garden of Cyrus, or The Quincuncial Lozenge, or Network Plantations of the Ancients, naturally, artificially, mystically* (1658). The word that seems to be even more troublesome is *Quincuncial*, which has been derived from 'quincunx'. It is the Latin term for the geometric shape of a rectangle, which Browne had borrowed from the famous Roman philosopher Quintilian. The frontispiece of *The Garden of Cyrus* actually, quotes the text from Quintilian's *Institutio Oratoria (Institutes of Oratory)*, Book VIII., Part 3.ix:

"Quid [illo] quincunxe speciosius, qui, in quamcumque partem spectaveris, **rectus** est?"; or, roughly, "What more beautiful [way to plant trees] than **the quincunx**, that, from whatever direction you regard it, presents straight lines?" (James Eason, *The Garden of Cyrus: Quincunx*)

The quote appears under the pictorial representation of the 'quincunx' (Fig. 1), which is the geometric pattern of five points arranged in such a way that they form a cross, with four of them giving a rectangle or a square (*rectus*), and the fifth one happens to be in the centre. It is the shape of a rhombus, or a diamond, which was taken as a possible basis for different letters, once the printing press had been invented by Gutenberg in the mid-15th century. In this book, Browne tries to explain the evidence of the 'quincunx' in nature, in diverse forms and shapes that he enumerates with the precision of an experienced, practical scientist, but, also, in arts and some mystical and esoteric interpretations of the pattern. In his view, all these examples can be taken as the visible proof of "the wisdom of the God". Without going any further with the elaboration of Browne's complicated geometrical symbols, suffice to say that he believed that the most adequate iteration of the 'quincunx' is a diagonal cross inscribed into the circle. His idea is revisited in an interesting text by Matthias Bauer, who provides several illustrations, presented below:

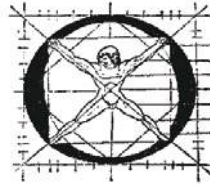
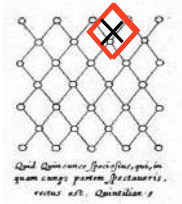
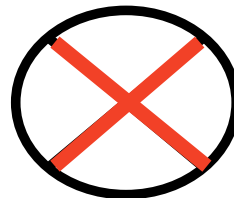

Fig. 1: Browne's 'quincunx' Fig. 2: "O" and "X" Fig. 3: *De Occulta Philosophia*

In his article, Bauer develops this geometrical symbolism even further. In his view, the crucial element of Browne's treatise is the letter 'X' that corresponds to the five points of the 'quincunx', but also contains the reflection of Egyptian pyramids. (Bauer 2001: 170) Bauer supports further his arguments with a picture of the man inscribed in a pentagram (Fig. 3), from Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim's *De Occulta Philosophia libri III (Three Books of the Occult Philosophy)*, published in Latin in Cologne, 1533). (Bauer 2001: p. 174) Bauer also illustrates his claim with the letters "O" and "X" (Fig. 2) he found in the book by the Renaissance French typographer Geoffroy Tory's book *Champ Fleury ou l'art et science de la proportion des lettres (Champ Fleury or the Craft and knowledge of proportion of letters)*, published in Paris in 1529) (Bauer 2001: 175).⁴

Nevertheless, one needs to mention one more important example of the diagonal cross. This time it is placed within a rectangular shape (figure left below):

Such a representation of the letter "X" within a circle reveals two sets of triangles, as illustrated above. From a horizontal view, one can discern Herbert's wings, and the vertical triangles recall Dylan Thomas's hourglass. On the other hand, Browne's perfect shape of "X" includes the circle that covers the five points in the diagonal intersection of two lines that form the cross (figure above right). It is not a traditional vertical cross, but the diagonal one, which is known in heraldry as St. Andrew's cross. According to the Christian legend, Andrew was one of the original twelve Apostles.

⁴ The book is available online, both in French and English, and can be accessed at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86095803>.

After Christ had been executed and ascended to Heaven, Andrew continued to preach his teachings. He was, eventually, captured by the Roman Governor of Patras in Greece, Aegates, who condemned him to the same fate as Jesus Christ. Nevertheless, Andrew thought he was unworthy to be crucified on the upright cross, and embraced the diagonal one, thus sending a strong message about his unbroken faith. Since he was believed to have visited many countries during his mission, his cross can be found in diverse insignia of southern Ukraine, Armenia, and, most notably, Scotland in the form of a white diagonal cross on a blue background, referred to as "The Saltire".

It is highly unlikely that Dylan Thomas was even remotely aware of scholarly deliberations about Sir Thomas Browne, which continued for several centuries after his ideas had been elaborated in these aforementioned two discourses. Despite his avid interest in the Romantics, who, especially S. T. Coleridge, had found the concept of the 'quincunx' omnipresent in Brown's explications, Thomas was too young when the reprint of *The Garden of Cyrus* was published in 1927. He seemed equally unaware of the renewed interest in Browne's theories that Lytton Strachey expressed in 1906, but there is a slight possibility that he might have come across Browne in his father's lavish library, which he had collected as a teacher of English at Swansea, but, again, given that he did not pursue further education after the age of 16, he would return to these ideas only during his writer's block from 1942-1944. During this time he was involved with writing scripts for patriotic films (such as *Fuel for Battle*, or *Our Country*), which supported the British World War II efforts, and did not write any poems, and when he finally did, in the summer of 1944, his mind was preoccupied with dark issues of death. If one takes into account the horrors of World War II, which caused him and his family to escape from London to Wales and back, and Thomas's perplexed mind caused by his chain-smoking, heavy drinking and domestic quarrels with his wife Caitlin Macnamara, it is no wonder that his first post-war collection of poetry was entitled *Deaths and Entrances* (1946). As John Goodby explains:

"Its eponymous title is derived from John Donne's last sermon, 'Death's Duell', which presents birth as an entrance from the womb, one kind of tomb, into this world, another kind of tomb: 'deliverance from that death, the death of the wombe, is an entrance, a delivering over to another death', our mortal existence being nothing but 'dying Life, and living Death'." (Goodby 2013: 313)

Most of the poems he composed once he regained his voice dealt with religious topics. The most famous of them, apart from the eponymous poem that gave the col-

lection its title, are: "A Refusal to Mourn the Death, by Fire, of a Child in London", "The Conversation of Prayers", "The Hunchback in the Park", "There was a saviour", "Ceremony After a Fire Raid" and "Holy Spring". Even with his other poems, such as seven "Religious Sonnets", entitled "Poems for a Poem" (1935), "Vision and Prayer" deserves to be explored with a careful consideration of its religious overtones and undertones, as expressed in sometimes rather cryptic poetic language. It pervades the poem's topics, but also the style Thomas develops for the purpose.

4. PREVIOUS TRADITIONAL INTERPRETATIONS OF THE POEM

Although with the application of diverse schools of critical thought, literary analyses have become more complex, and, the more recent ones, having been published on the occasion of Dylan Thomas's Centenary (before and after 2014), began to question severely Thomas's pronounced interest in geometrical forms in "Vision and Prayer" from a different perspective, most critics usually apply familiar, traditional literary methods when analysing this poem. They primarily focus on the language of the poem and the abundant imagery associated with it, and refer to certain groups of words surrounding either the main theme in Part I: birth of a child or nativity, and death or mourning leading to a re-birth in Part II. Without knowing both the poet's Welsh and Christian (Protestant Presbyterian) background, and the context of circumstances he was exposed to when composing the poem (World War II), one could easily interpret the poem on a plain level as a sorrow/mourning of the father over the dead child. However, the child is not just any male boy, but a heavenly son, the Son/Child of God, i.e. Jesus Christ. He had been sent to Earth to warn and redeem people who expected a Messiah or the Saviour. His mission was intertwined with his vision, and, if the analysis continues in this vein, it would have to disregard other signs and hints that Thomas carefully concealed. A rather intense imagery evokes the coming of Christ and the light that obliterates darkness from the child's loin. It is a possible reference to the Biblical notion of procreation, but this juxtaposition of light and loin (in addition to Thomas's usual excessive use of alliterations) may also refer to the loincloth Christ wore when crucified. Part II ("Prayer") starts with the image of a burial song of departing birds, which can be understood as a mock resurrection. As Tindall explains: "The burial song' of these dark birds of resurrection implies both birth as well as death: for tomb is womb" (Tindall 1996: 244-245). In line with his argument, Tindall concludes that "'The heart bone', as other union of death and life, is the poet's creative instrument, of which his son and his poem are products" (Tindall

1996: 245). Another way to interpret Part I must be performed as an extended exercise that wants readers to imagine a process of producing a poem, or, poetry, in general. It is the method Tindall applies in his detailed analysis. For him, one can see the process of birth on two levels. The first one seems to be a rather naturalistic, very physical aspect of creating poetry that can be equalised with a woman/mother giving birth to a child. It is recreated in Part I, stanza i. (furthermore, quoted lines from respective stanzas in each Part will be referred to throughout the paper as: I.i.1, I.ii.5, etc.), but from behind the wall, where a poet/father hears “the womb Opening“ coming from “the birth bloody room unknown.“ Cries are so “loud” that he can hear them distinctly from “Behind the wall thin as a wren’s bone” (I.i.9), and a “dropped son” comes to turbulent times in this world (“To the burn and turn of time“ – I.i.11). It is strange that a “man“/“father“ seems not to welcome (t)his offspring of his with joy (“the heart print of man Bows no baptism” – I.i.12-13), but leaves his parental/creator’s duties to some unknown, “dark“ forces to perform the blessing of “The wild Child“ (I.i.15-16). This is the gist of stanza I, as being retold in plain words, as Burdette has done consistently in his analysis.

However, there are some puzzling issues that can only be explained on a metaphorical, elevated level. It is what Tindall does, since he sums the story in a few sentences at the outset of his interpretation, and concludes: “All the rest is metaphorical” (Tindall 1996: 239). The puzzling issues relate to “a wren’s bone” and “the heart print of man“. A cluster of words containing “a wren’s bone” is repeated three times in Part I (stanzas i., ii. And iii.), and once more in Part II (II.2.). For Tindall, these words seem to suggest two things – they can be understood as “a former or future wing.” (1996: 241), but they also “commonly imply sex and death” (Ibid.). If understood as the flapping of the wings, it denotes a departure from this world towards heaven. However, there is no doubt about the connection of “a wren’s bone” to a male sexual organ, which is “becoming a phallic snake” and ‘writhes down’ (I.iii.3), reaching sexual fulfilment (Tindall 1996: 245) Given that this interpretation of Tindall’s dates way back to 1962, when Freudian undertones in deciphering Thomas’s exuberant use of words associated with free practice of sexual urges dominated the critical attitudes (although Tindall, in his introduction, refutes such simplistic labels for Thomas – Tindall 1996: 9), his understanding of this expression is not altogether convincing. If taken literally, one needs to bear in mind that a wren is a rather small, round brown bird with tiny legs that, according to folk legend, was hiding under the eagle’s wing in the great bird’s attempt to reach the highest point in the skies. When the eagle could no longer fly due to its exhaustion, the wren came from under his

wing and continued to fly even higher. It made him the king of the birds, whereas, in Celtic tales, wrens symbolize determination, optimism and happiness, and, more importantly, a good sign for the future. This explains Tindall's view about "a former or future wing," but, as in many other critical points in his analysis, there are too many uncertainties. It is rather obvious in his introduction, where he openly states that the answer to these questions "depends on which of the several meanings of diamond and wing you prefer" (Tindall 1996: 240). And a sentence or two later: "In either case, the poet meant them to be where they are; but what he meant and what he meant for us to conclude remain dark" (Ibid.).

As for "the heart print of man", Tindall develops his argument by equating it with a process of composing, or, even, giving "birth" to a poem, or leaving the poet's distinctive mark on it as in a "footprint". Sounds coming behind the thin wren's wall (or obstetrician's bloody room) are poems being painfully delivered from the womb (Tindall 1996: 241). The analysis continues by bringing together the human with the divine child (Christ) and presenting the poet/father as an alternative Godlike Creator to the Sun/Son.

Such a comparison is further developed in Tindall's creative analysis, which served as a starting point for some other critics. One of them, Rushworth M. Kidder, while giving credit to Tindall's explanations as the best one to date, offers some of his own:

"Faced with a vision of a holy birth, the narrator describes his reaction, offers a prayer, and is overwhelmed by an unexpected result. Few referential or allusive images appear; the vocabulary is simple, and syntax (once missing punctuation marks are supplied) causes no problem. Although questions of interpretation arise, ambiguity is not a central element, for this poem depends less on the delights of conundrums than on the emotional and dramatic investment that the poet makes." (Kidder 1973: 158)

Kidder explored three types of religious imagery in Thomas's poetry, so his analysis centres on "the holy birth" of Jesus Christ. It is interesting to note that Kidder became interested in Thomas as a doctoral student under the actual guidance of Professor Tindall, who was the mentor for his doctoral dissertation, out of which Kidder's book emerged. Tindall was among the first critics who asked the right questions about two intertwined issues: form and theme, and he saw many similarities with other English poets, particularly Gerald Manley Hopkins, who had also used the shape of a diamond in their poetry ("That Nature is a Heraclitean Fire"). However:

"The shapes of the stanzas are significant and ambiguous. A diamond, carrying for Thomas the meaning of Hopkins' "immortal diamond", must stand for light, vision and eternity. Yet Thomas'

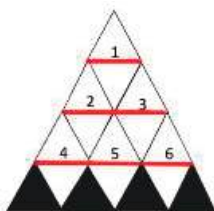
diamonds are often black as coal. Even such diamonds, however, hold light, promise vision, image, art and bring things forth.” (Tindall 1996: 239)

In his subsequent analysis, fifty years later (Tindall’s *The Reader’s Guide to Dylan Thomas* was originally published in 1962), Matthias Bauer provides an additional piece of information regarding the poet’s insistence on keeping the layout of his poem intact, as he had sent it to his American publisher:

“In a letter to his American publisher (James Laughlin), Dylan Thomas, returning the proofs of “Vision and Prayer”, insisted that the shape had to be “absolutely symmetrical” with “no variations in the straight diamond lines” and their “complete reversal” in Part II (Thomas 1987: 542–43). Thomas thus obviously thought of the shape in terms of a diamond.” (Bauer 2001: 176)

5. AN ATTEMPT TO OFFER A DIFFERENT YET MEANINGFUL ANALYSIS OF “VISION AND PRAYER”

Thomas, obviously, had good reasons to have the appearance of his poem as he had imagined it. However, one should try to expand his shape to, at least, two compact sets of stanzas. In Part I, one could use the shape of a ‘grand diamond’, i.e., all the six rhombus-shaped stanzas presented as a whole. The result is reminiscent of a triangle/pyramid, which needs to have four more triangles at the bottom (in black) to complete the shape:

The lines in red subdividing diamond-shaped stanzas 1, 2, 3, 4, 5 and 6 into two parts (triangles again!) could be observed as a hidden message. They are contained in the longest lines (line 9), which cuts the shape into two equal triangular subsections within each stanza:

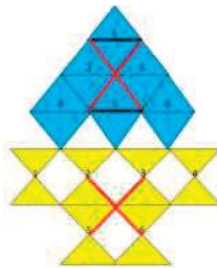
- 1 Behind the wall thin as a wren’s bone?
- 2 And the midwives of miracle sing

- 3 Who bore him with a bonfire in
- 4 And the lightnings of adoration
- 5 The cloud climb of the exhaling tomb
- 6 Young from the canyons of oblivion!

When the first and last lines of the six stanzas in Part II are joined and read together in the same manner by placing together lines 1 and 17 within each stanza as a continuous flow of verse, the result is a combination of 12 lines as follows:

- 1 In the name of the lost who glory in
- 17 The inmost marrow of my heart bone
- 18 That he who learns now the sun and moon
- 35 In the centre of dark I pray him
- 36 That he let the dead lie though they moan
- 53 Under the night forever falling.
- 54 Forever falling night is a known
- 61 For the country of death is the heart's size
- 62 And the star of the lost the shape of the eyes.
- 79 And the known dark of the earth amen.
- 80 I turn the corner of prayer and burn
- 97 One. The sun roars at the prayer's end.

A similar approach could be applied to Part II with hourglass shapes, but they must be perceived as joined with diamond shapes. The result is reminiscent of a large diamond, where rhomboid shapes in blue are juxtaposed with hourglass ones in yellow. Of course, a different arrangement is also possible, where the shapes from Part I will be mirrored with those in Part II, and in the same order – stanzas 1, 2, 3, 4, 5, 6 (or 7-12), but they must be presented as two sets of three equal shapes on top of each other to attain some kind of visual appearance:

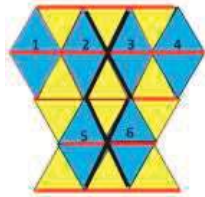

The diagonal cross (in red) is revealed both in the joint rhombus shapes (in blue) when all six diamond shapes are placed next to one another, and a single hourglass emerges at the centre when the red cross is outlined with two black horizontal lines. However, it is not possible to achieve the same effect when applying the same method to six hourglass shapes (in yellow) following the same principle of adding one in the first row, two in the second, and three in the third one. When the four hourglasses are placed in the first row, and two more beneath them in the second, as shown above, another diagonal cross (in red), emerges, as well as four diamond shapes (in white) that appear between hourglasses. The outlined hourglass shape within the set of joined six diamond shapes produces a new hourglass, as follows:

*Behind the wall thin as a wren's bone ?
In the birth bloody room unknown
To the burn and turn of time
And the heart print of man
Bows no baptism
But dark alone
Blessing on
The wild
Child.
There
Crouched bare
In the shrine
Of his blazing
Breast I shall waken
To the judge blown bedlam
Of the uncaged sea bottom
The cloud climb of the exhaling tomb*
(Thomas 1945: I.i.10-17+ I.v.1-9)

A daring interpreter can see the substance of both main themes in such a newly constructed "stanza". It contains the image of a delivery room (the birth of a child), but, also, "the tomb" as an obvious association of death and rebirth through resurrection.

The second possibility is the intersecting of rhomboid and hourglass shapes when all the shapes are combined in a large, 'grand diamond':

The two diagonal crosses (in black) are strikingly revealed both in the joint rhombus shapes (in blue) when all six diamond shapes are interspersed one to another with six hourglasses. The central shape is a diamond again (in yellow, since it takes its upper part from the lower triangle of hourglass 2, and the lower triangle belongs to the upper part of hourglass 5, but is outlined with black lines of the rhombus). When excised from its original place within the poem, this central diamond shape reads like this:

*F o r
A l l m e n
T h e a d o r e d
I n f a n t l i g h t o r
T h e d a z z l i n g p r i s o n
Y a w n t o h i s u p c o m i n g.
I n t h e n a m e o f t h e w a n t o n
L o s t o n t h e u n c h r i s t e n e d m o u n t a i n
I n t h e c e n t r e o f d a r k I p r a y h i m
A n d t h e s t a r o f t h e l o s t t h e s h a p e o f t h e e y e s.
I n t h e n a m e o f t h e f a t h e r l e s s
I n t h e n a m e o f t h e u n b o r n
A n d t h e u n d e s i r e r s
O f m i d w i v i n g m o r n i n g ' s
H a n d s o r i n s t r u m e n t s
O i n t h e n a m e
O f n o o n e
N o w o r
(Thomas 1945: II.ii.10-17+ II.v.1-9)*

This second newly constructed diamond-shaped "stanza" reveals the scene of the crowd witnessing "his upcoming" (ascension/resurrection) that takes place "on the

unchristened mountain" (Golgotha, where Christ has been crucified). Christ is evoked in the lower triangle ("the star of the lost"), but also referred directly to Him in "the adored infant," but also in "the fatherless" and "the unborn". An unnamed speaker prays to Him "in the centre of the dark" on behalf of: "the wanton," "the fatherless," and "the unborn." One must add the last one at the very bottom of this constructed stanza: "of noone" (II.v.8-9). Thomas indeed uses the same wording "in the name of" three times in the upper triangle of his original Part II, stanza v. As a matter of fact, the wording is repeated, since he opened it with stanza i. of Part II, although he refers there to "the lost" ones:

*In the name of the lost who glory in
The swinish plains of carrion (Ibid., II.i.1-2)*

Thomas will use this phrase again in the final stanza of Part II: "In the name of the damned," and also obliquely "In the name of the undesirers in the midwives mornings." (II.v.4-5) "In the name of" is the formula often heard in the Christian prayer: "In the name of Father, the Son and the Holy Spirit/Ghost." Once more, there is a direct quote from the Bible (Matthew, 28:19), or, at least, a reference to it, where Jesus issues a direct command (the Great Commission) on the mountain of Galilee ("unchristened mountain"?) to his disciples to: "Go, therefore, and make disciples of all nations, baptizing them in the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit". St. Andrew, having been crucified on the diagonal cross, immediately comes to mind, since he continued his Teacher's mission and was executed because of it. However, the choice of Thomas's words in this allusion to the Trinitarian formula is puzzling. The adjective "wanton" denotes an irresponsible, wicked, cruel, even malevolent person, but also a person of lustful, promiscuous, lecherous, bawdy behaviour. If it is associated with the Father (i.e. God), it is clearly blasphemy, since "the fatherless" refers to the Son, who had been begotten through the intervention of the Holy Spirit in the womb of Mary (the Immaculate Conception). However, Thomas refers to the wanton people who are bored (they "yawn" at his upcoming), and are, definitely, "unchristened" and not part of the baptized, Christian community. Tindall makes it clear that the "unchristened mountain" refers to "unbelievers," although he makes an intertextual hint to Dante's Purgatorial mountain that does have a name (Tindall 1996: 245). One can embark again on these kinds of analyses that are mostly based on the close reading approach, but it would be, primarily, the process of retelling other critics' views or quoting some of their interpretations without probing into the uncharted territories. In the same way, one can try to apply a kind of literal

Derridean deconstructing of the poem, which has been done to some degree above, in order to play with the existing shapes and show that, even in such a process, "Vision and Prayer" can offer multiple possibilities to re-interpret both its form and speculate freely about newly "discovered" meanings. Despite some interesting findings that arise from the subsequent restructuring of some lines and shapes, it should be borne in mind that Thomas had clearly instructed his American publisher James Laughlin to print the poem as he had submitted it, since he added some blank spaces in some lines for such a purpose. Accordingly, his wish should be respected by adhering strictly to the available editions, both printed and electronic ones, nevertheless, his "unchartered territories" should be more frequently visited and interpreted even within the framework of unorthodox experiments. That is why it is better not to pursue any more this type of analysis, because it can lead to a dead-end or utter confusion.

The aforementioned exercise in different placements of diamonds and hourglass shapes can also be considered abstract and un-academic/uncritical, since, it is very likely, that no one attempted to analyse the poem in this manner. Yet, with the help of modern technology, it is difficult to speculate if Thomas had ever thought about it in this way. As Walford Davies aptly said in his more recent study of Thomas.

"Today, we have even that ridiculous disguise and escape from genuine 'poetic' form – the automatic centralizing of lines made so thoughtlessly easy by PCs. Such artificial facility is nowhere near the inward craft that went to the making of 'shape' poems such as Herbert's 'Easter Wings' or Vaughan's 'The Waterfall' or Thomas's 'Vision and Prayer'. In Thomas's poem the religious tribute is increased by the ambiguous emblematic diamond and hourglass 'shapes' created, because they are controlled by concentration, thematic relevance and the human voice, not by simple print-off." (Davies 2014: 17)

6. CONCLUSION

The paper tried to accommodate some of the most important facts related to the tradition of "shape" poems in English regarding a specific experiment with Dylan Thomas's poem "Vision and Prayer". It rearranged the lines from both parts of the poem having followed the newly imagined pattern that could emerge once the stanzas from diamond and hourglass shapes have been joined into a single geometric whole. The outcome was not only interesting, but also reminiscent of two principal geometrical objects outlined in the poem's pictorial pattern (i.e. rhombus in the pictorial version of a diamond, and two sets of triangles as hourglass). When the lines from intersected stanzas are reproduced in an artificial form, the shape of an hourglass

comes out of the grand diamond, whereas the shape of a diamond emerges from the joined set of hourglass lines. Instead of appearing randomly placed together and making no sense as deconstructed from the original poems, these two newly re-constructed shapes opened some possibilities for further elaboration and interpretation. Perhaps, Dylan Thomas himself would have considered such an attempt in line with his ideas about the visual aspects of his poetry, which could complement his otherwise powerful auditory features that still resonate among his readers. And even more so among his academic interpreters, using the new technologies, and willing to search for new uncharted territories he had amply provided eighty years ago when he created "Vision and Prayer" as the perpetual source of wonder and inspiration.

This was such an attempt, open to new possibilities for interpretation that still need to be discovered.

REFERENCES

1. Bauer, Matthias (2001), "'Vision and Prayer': Dylan Thomas and the Power of X", In: Wolfgang G. Müller and Olga Fischer (eds.), *From Sign to Signing: Iconicity in language and literature 3*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia, 167-182.
2. Burdette, Robert K. (1972), *The Saga of Prayer: The Poetry of Dylan Thomas*, Mouton, The Hague - Paris
3. Davies, Walford (2014), *Writers of Wales: Dylan Thomas*, University of Wales Press Cardiff
4. Ferris, Paul (ed.) (1987), *The Collected Letters of Dylan Thomas*, Paladin Grafton, London
5. Greene, Roland et al. (ed.) (2012), *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton University Press, Princeton
6. Goodby, John (2013), *The Poetry of Dylan Thomas Under the Spelling Wall*, Liverpool University Press, Liverpool
7. Goodby, John (ed.) (2014, 2016), *The Collected Poems of Dylan Thomas: The New Centenary Edition*, Weidenfeld & Nicholson, London
8. Hollander, John (1991), *Types of Shape*, Yale University Press, New Haven
9. Kidder, Rushworth M. (1973), *Dylan Thomas: The Country of the Spirit*, Princeton University Press, Princeton, N. J.
10. Moynihan, William T. (1964), "Dylan Thomas and the 'Biblical Rhythm'", *PMLA*, 79(5), 631-647.

11. Seelig, Sharon Cadman (2008), "'Speake, that I may see thee': The Styles of Sir Thomas Browne", in: Reid Barbour and Claire Preston (2008), *Sir Thomas Browne: The World Proposed*, Oxford University Press, Oxford, 13-35.
12. Thomas, Dylan (1945), "Vision and Prayer [Poem]", *The Sewanee Review*, 53(3), 413–424.
13. Thomas, Greg (2019), *Border Blurs: Concrete Poetry in England and Scotland*, Liverpool University Press, Liverpool
14. Tindall, York William (1996), *The Reader's Guide to Dylan Thomas*, The University of Syracuse Press, Syracuse
15. Tobin, John (ed.) (2010), *George Herbert: The Complete English Poems*, Penguin Books, London
16. Vendler, Helen (1975), *The Poetry of George Herbert*, Harvard University Press, Cambridge, MA
17. Walker, Tom (2019), "'Fine contrary excess': Seamus Heaney, Derek Mahon and Thomas's Northern Irish Afterlives", In: Allen, Edward (ed.) (2019), *Re-ading Dylan Thomas*, Edinburgh University Press Edinburgh, 215-232.

INTERNET SOURCES:

1. Bryant-Scott, Bruce (2019.), *Through Lent With George Herbert*, As retrieved from: <https://theislandparson.com/2019/03/13/easter-wings/>
2. Eason, James, *The Garden of Cyrus: Quincunx*, As retrieved from: <https://penelope.uchicago.edu/gardennoframes/quincunx.html>
3. Finneran, Richard (ed.) (1997), *W. B. Yeats: The Poems*, 658-660. As retrieved from: <https://www.yeatsvision.com/Geometry.html>

PREOBLIKOVANJE MISTIČNE GEOMETRIJE U PJESMI "VISION AND PRAYER" DYLANA THOMASA I NJENE MOGUĆE RE-INTERPRETACIJE

Sažetak:

Iako se Dylan Thomas i njegova pjesma "Vision and Prayer" (1944) obično ne vezuju za vizuelnu/konkretnu ili "oblikovanu poeziju", upravo ga veoma enigmatska i smjela poetska artikulacija u ovoj pjesmi, koja iskazuje zanimljive tipografske karakteristike, kvalificira da ga se podvede i pod takvu oznaku. Riječ je o jedinstvenom pjesničkom eksperimentu ponajviše zbog dva posebna geometrijska oblika – romba/dijamanta i pješčanog sata – u okviru dva jednaka dijela pjesme sa po šest strofa. Ovi oblici tvore specifičnu vrstu "mistične geometrije", jer se razlikuju kako po slikovnoj pojavnosti, tako i po svojoj sadržini. U radu se daje osvrt na različite pokušaje u engleskoj književnosti koji su mogli poslužiti kao inspiracija za Thomasa i to u djelima Georgea Herberta, Sir Thomasa Brownea i W. B. Yeatsa. Istovremeno se navode i neke prethodne kritičke interpretacije (Tindall, Burdette, Kidder, Bauer), koje su se uglavnom kretale oko tema rođenja, smrti i ponovnog rođenja (uskrsnuća) Isusa Krista, budući da religiozne pjesničke predodžbe i pjesnički jezik prosto nameću takav pristup. Međutim, kombiniranje derridijanske dekonstrukcije/restrukcije i kompjuterske slikovne manipulacije teksta rezultiralo je zanimljivom analizom nakon što su sve strofe spojene u oblik "velikog dijamanta". Nova, preoblikovana verzija ove "pjesme" otvorila je mogućnost drugačije interpretacije ukazujući na centralne geometrijske oblike koji su se pojavili u tom procesu.

Cljučne riječi: vizuelna poezija; mistična geometrija; religiozne predodžbe; oblik 'velikog dijamanta'; re-interpretacija

Author's address

Adresa autorice

Srebrenka Mačković
University of Sarajevo
Faculty of Philosophy
srebrenkamackovic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.363

UDK 821.111(73).09

Primljeno: 18.12. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adisa Ahmetspahić

LITERARY GEOGRAPHY AND THE NATIVE AMERICAN URBAN IMAGINARY IN TOMMY ORANGE'S *THERE THERE*

Ever since Tommy Orange's novel *There There* was published in 2018, Native American urban experience has been pointed out as the novel's crux. The characters in the novel are Native American but most of them feel estranged from the community since they do not live on reservations, whereby the general implication is that reservations have become ossified as identity markers for many Native Americans. This paper aims to analyze how the novel's characters use urban areas to create spaces of belonging, thus debunking the myth of the "reservation Indian". Aided by Edward Soja's theories on Thirdspace and Robert Tally's theory of topophrenia, the paper discusses regional powwows, non-profit organizations, American Indian cultural centers, and digital storytelling/narrativization as specific examples of the subjects' awareness of space, their engagement and inscription into space through the above-mentioned practices.

KEYWORDS: Native American; urban; spatiality, Tommy Orange; identity; Thirdspace; topophrenia

1. REDEFINITION THROUGH SPACE

Being Indian has never been about returning to the land. The land is everywhere or nowhere. (Orange 2018: 14)

Native American urban identities have been one of the major critical and thematic concerns in literary works by Native Americans ever since the Relocation Era¹, as is the case with Tommy Orange's novel *There There* (2018). The novel tracks the lives of a large group of urban Native Americans living in Oakland, their living conditions, health issues, and their struggle with feelings of displacement in a predominantly white society and space. The novel contains *Prologue* in which the author offers several stories on the pre-Columbian era and the Native American settlements, thus establishing the importance of reclaiming native spaces. As Orange (Cheyenne and Arapaho Tribes of Oklahoma) mentioned in an interview, he strives to debunk the myth that Native American identity is tightly linked to reservations:

We must leave behind some of this narrow-minded thinking on what it means to be Indian, because all this reservation identity based stuff didn't exist before reservations, and what did it mean then? Reservation consciousness is an adaptation after removal, after being pushed there. Being Indian meant something totally different before reservations. So we can't just refer back to reservations like we've been on reservations forever. We have to think of the new thing that we're going to be. How are we going to remain Indian and not have to fall back on trope and tired stereotype? We have to make new ways. (Tommy Orange gives voice)

There is a variety of terms that Native American activists and (literary) critics use to refer to the above-mentioned construction of new ways, terms such as: retradition-ize, retribalize, revive, make-unmake, etc². The great majority of them refer to space³ as one of the crucial identity axes in Native American communities. The spatial turn in the humanities beginning in the 1980s has provided a valuable theoretical framework for the analysis of space and its importance for human identity, as well as with theories applicable to the construction and analysis of space in (US) literature.

1 The term refers to the 1950s and 1960s relocation policies of the US government whereby Native Americans would be moved from reservations to cities in order to assimilate. Background and supplementary information can be found in: Dunbar-Ortiz (2014).

2 More information can be found in: Barnd (2017) and Dennis (2006).

3 Spatial theorists differentiate between place and space, whereby place is physical and locational and space is the emotional dimension given to place. Additional information in: Soja (1996); Lefebvre (1991); Lefebvre (1996); Anzaldúa (1987); Tuan (1977); Foucault (1971).

Worldwide migrations and movements as consequences of the Second World War, decolonization, and globalization have definitely affected our understanding of geographical boundaries and have influenced geopolitical organization to a great extent. Developments in technology, on the other hand, introduced the compression of time and space, which deepened the human sensitivity to space (Tally 2013: 12-19).

For centuries, and particularly after the Second World War, the United States of America have been attracting people from all over the world, eventually gaining the recognition of a *melting pot*,⁴ a pot of hyphenated identities, which brings together people from different racial, ethnic, and cultural backgrounds. Many communities have felt jeopardized either by poor socio-economic occurrences they found themselves in or by assimilation practices which threaten(ed) their racial or ethnic identities⁵. Rethinking space as something much more than physical surroundings, something that human beings construct and interact with, became highly prominent in marginalized communities. In Native American communities, however, the feelings of displacement have been present for centuries and became even more pronounced in the Relocation Era, during which large groups of Native Americans were moved to live outside reservations. Many of them have developed feelings of estrangement from the community, even in cases when their families have been living in cities for decades. They felt the need to reconceptualize the urban space into a space they belong to, a space which does not diminish their indigeneity as portrayed in Tommy Orange's debut novel *There There*.

This reading of *There There* resonates with theorists whose works focus on the experience of space in the city, or urban space, such as Edward Soja's theory of Thirdspace. Soja employs a trialectic approach to space, whereby he combines concepts and elements of space, usually observed individually, to create a meeting point that is much more inclusive and encompassing. Soja's approach to space combines physical space (Firstspace) with the imagined and perceptual dimension of that physical space (Secondspace) to create an amalgamation of the two, a third category (Thirdspace). Evading exclusive dialectics, Soja shifts the focus to Thirdspace which is not only an in-between space. It is much more dimensional and encompassing, a

4 The term was first used in a play by Israel Zangwill in 1908 to designate the influx of immigrants of different races and ethnicities and their merging in the United States. See more in: Kearny Datesman & et al. (2005).

5 US Border Studies, first developed for examining literature produced alongside the US-Mexican border, are worth mentioning here because of their consideration of marginal spaces or in-between spaces in which different identities converge and converse with one another, including Native American communities. Gloria Anzaldúa, Mary Louise Pratt, José David Saldivar, Louis Owens, and Arnold Krupat are some names involved in Border studies. Supplementary information in: Wilson & Donnan (2016).

space where all places are, capable of being seen from every angle, each standing clear; but also a secret and conjectured object, filled with illusions and allusions, a space that is common to all of us yet never able to be completely seen and understood, an “unimaginable universe”. (Soja 1996: 56)

Robert Tally’s theory of topophrenia is particularly applicable to the Native American construction of urban space. Topophrenia refers to the subject’s consciousness of space and its involvement with space, actions, and/or social arrangements. Laden with possibilities of an individual’s self-projection and inscription into space, topophrenia is the essence of human existence and experience, according to Tally (2019: 15). Drawing upon Soja’s Thirdspace theory and Tally’s topophrenia,⁶ this paper shall provide a spatialized reading of urban Native American identities in Tommy Orange’s *There There*. The paper shall analyze characters’ projections of indigeneity onto the urban context as a means to create a space of belonging and a space of identity actualization – a Thirdspace. The Big Oakland Powwow infused with electronic music, non-profit organizations, and digital storytelling/narrativization shall be analyzed as specific examples of the subjects’ awareness of space and as examples of the Thirdspace.

It seems inevitable to discuss Native American urban identities without considering the socio-historical background of Native American urbanity. Orange’s prologue to the novel provides a brief overview of Native American history and position since the colonization era to this day, accentuating the importance of socio-historical context for understanding Native American urban identities: “Getting us to cities was supposed to be the final, necessary step in our assimilation, absorption, erasure, the completion of a five-hundred-year-old genocidal campaign. But the city made us new, and we made it ours” (Orange 2018: 12). The quote alludes to the redefinition through space. On that note, the section that follows shall provide background to Native American urbanity, which will serve as the foundation to the discussion of urban identity and literary geography in the novel *There There* in the main section.

2. NATIVE AMERICAN ACTIVISM AND URBANIZATION

Although the urbanization of Native American communities has frequently been studied in the context of World War II and the 1950s Relocation Act, more recent studies

6 Due to the ambit of the paper, detailed discussion of the spatial turn as well as Soja’s and Tally’s theories will be avoided and the focus will be placed on the primary text.

on Native American urbanity show great orientation toward examining Native American settlements from the pre-Columbian era. There are numerous archaeological sites that testify to the urbanity of the Northern American continent prior to European colonization. For example, the predecessors of the Pueblo communities, the Anasazi of the southwest, are well-known for their carefully planned landscape architecture. Mesa Verde National Park is considered “most well developed example” while Cahokia, located east of St. Louis, is “the largest settlement” found, to name a few (Snipp 2013: 174-189). *Urban American Indians: Reclaiming Native Space* (2016) by Donna Martinez et al focuses on patterns of Native American urban community formation and their relatedness to North American pre-Columbian civilizations:

“Ancient North America was comprised of some of the largest urban populations in the world. Many are familiar with the history of civilizations in Greece, Italy, China, Egypt, Mexico, and Central and South America. Yet few are aware of North American ancient civilizations; the idea of American Indian cities runs contrary to stereotypes of nomadic American Indians on unsettled vacant land waiting to be “discovered”. Ancient Native space was not racially pure; American Indian civilizations were urban, multi-tribal, and multilingual”. (Martinez et al 2016: 32)

Even though assimilation of Native Americans is associated with 1950s relocations programs, the process of assimilation had begun much earlier through assimilation programs, mostly through boarding schools and “Indian Praying Towns” on Native American land in order to obtrude European epistemological and ontological patterns (Coulombe 2011: 21). Many Native American children acquired literacy and language as a means of talking/writing back. For example, Zitkala-Ša⁷ who is notable for her collection of short stories titled *American Indian Stories*. In these stories, Zitkala-Ša recorded her boarding school experience and activism. She fought ardently for the enfranchisement and self-government of Native Americans, which eventually resulted in Indian Citizenship Act in 1924. The decades to follow were even more turbulent and yielded more activism and results.

Fueled by centuries-long repression and removal acts as well as by the American Civil Rights movement, Native American communities strove to reclaim their sovereignty in the 1960s. Their self-redefinition and self-determination resonated with the Red Power Movement which adopted a confrontational policy, e.g., occupying Alcatraz Island in San Francisco Bay (1969-1971) and Wounded Knee on Pine Ridge Reservation (1972) (Fixico 2002: 388-389) and the occupation of the Bureau of Indian Affairs in Washington D.C. in 1972 (Coulombe 2011: 34-35). They sought to contest

7 Originally published as *American Indian Stories* (1921). Hayworth Publishing House.

the policies of the termination era which aimed at ending the responsibilities of the federal government toward Native American nations thus encouraging them to migrate to urban areas. A series of other events also helped Native Americans to obtain publicity and national attention, such as: the 1973 television appearance of Sacheen Littlefeather at Academy Awards, nomination of Winona LaDuke by the Green Party as a vice president of the US in 1996 and 2000, John Herrington being the first Native American astronaut to go to space, the establishing of Native American studies programs first at the University of Minnesota, Twin Cities, then at the University of California and Berkeley (Coulombe 2011: 34).

Termination era and the activities of the Red Power Movement coincided with an increase in the number of literary works by Native Americans. Notably, the Pulitzer Prize-winning novel *House Made of Dawn* by N. Scott Momaday was published in 1968 which is termed as the inception of Native American Literary Renaissance that encompasses numerous other names including James Welch, L.M. Silko, Joy Harjo, to name a few (Weaver 1997: 121). Some of the most prominent themes in their works include Native American tradition and urbanity, living inside/outside reservations, cultural and religious clashes; themes which, undoubtedly, are present in many of the subsequent literary works by Native Americans.

A year later, in 1969, *Custer Died for Your Sins: An Indian Manifesto* by Vine Deloria was published, “advancing a forceful academic tradition of indigenous intellectuals that continues today. Native American scholars are increasingly defining the terms of academic debate, calling for more attention to the political and economic threats to indigenous people, land, and sovereignty” (Coulombe 2011: 34-35). Deloria’s work served as a springboard for a number of other subsequent (non-)literary works which searingly discussed the importance attached to land and space in Native American communities, particularly after the removal, migration to urban areas, and uranium mining and nuclear waste on tribal lands.⁸ The above-mentioned activism spawned a variety of organizations and associations which were “created to ensure the continuance of American Indian cultures” and which “contribute to the continued retaking of Native space”, especially in urban areas (Martinez 2016: 52). In addition to poor living conditions, *There There* faithfully portrays a number of challenges⁹

8 Leslie Marmon Silko (Laguna Pueblo) wrote extensively on the importance of the land and its mistreatment in the contemporary era. More can be found in Silko’s collection of essays titled *Yellow Woman and the Beauty of the Spirit* (1996) and the novel *Ceremony* (1977).

9 The Bay Area Equity Atlas, a data support system designed to track economic (in)equity of California’s tribal nations, offers more resources and information about living conditions, housing, health disparities, and education: <https://bayareaequityatlas.org/about#us>.

faced by urban indigenous populations in the Bay Area¹⁰, such as scarce economic opportunities, poor housing, low-wage jobs, juvenile delinquency, alcoholism, and urban racial hierarchy. It also delineates how urban Native Americans construct and navigate their Native identities amid the above-mentioned tribulations.

3. NATIVE AMERICAN URBAN IMAGINARY IN *THERE THERE*

The beginning of the twenty-first century recorded a profusion of works on Native American urban life and space, mainly focusing on reclaiming Native space in urban areas and debunking the myth of the “reservation Indian”. Contemporary Native American literature also shows orientation toward the issue of urbanity and space. When asked in an interview about the Native urban experience and the alienation from the land, Tommy Orange points out that it is not the land only but space in general that Native Americans value:

I think the idea of acclimating to a city environment is something that everyone has gone through. Also the way I frame environment through a Native lens has to do with understanding a way of life—to respect the “all your relations” thing. “All my relations” is a thing you hear in the Native community. It’s a way to have a relationship to your environment that gets to the cities too. It sort of counteracts this “connection to the land” Native trope, it’s a way to have connection to the land. Native people can have a connection to the city in the same way that you would any place. Like the way the sound of the freeway sounds like a river and how you can have that connection to it—a respect and love for the environment no matter where you’re at.
(Tommy Orange gives voice)

Faced with alienation from community and poor living conditions, Orange’s characters go through severe internal conflicts and identity issues caused no longer by confinement in reservations but by predominantly poor living conditions. The novel’s prologues pose questions about home and native identity which is confirmed through that home or space of belonging. One of the prologues discusses home as a fluid space that is constructed by the individual:

“An Urban Indian belongs to the city, and cities belong to the earth. Everything here is formed in relation to every other living and nonliving thing from the earth. All our relations. [...] Urban

10 Bay Area American Indian Council (BAAIC), a non-profit organization for the promotion of rights of Native Americans in the Bay Area, was founded in 1996. BAAIC organizes cultural events and cultural mentorship, after-school courses and programs for 11 counties in California. More information available at: <http://www.baaic.org/>.

Indians feel at home walking in the shadow of a downtown building. We came to know the downtown Oakland skyline better than we did any sacred mountain range, the redwoods in the Oakland hills better than any other deep wild forest. We know the sound of the freeway better than we do rivers, the howl of distant trains better than wolf howls, we know the smell of gas and freshly wet concrete and burned rubber better than we do the smell of cedar or sage or even fry bread—which isn't traditional, like reservations aren't traditional". (Orange 2018: 4)

The author also skillfully problematizes the post-colonial identification frames that have become ossified inside and outside Native American communities, i.e. the trope of reservation Indians and reservations as fixed places of Native American residence. The consciousness of and close connection to urban architecture, e.g. skyline, freeway, shows characters' rootedness in that space and the characters' inscription of those spaces with home-like qualities. Most characters move from one end of the city to another using cars, buses, bikes, and BART, or even to some other parts of the southwestern USA, eventually coming back to Oakland. Their acts of walking the streets, observing skylines, or using public transport are acts of writing and interpreting those spaces as their own: "appropriation of the topographic system on the part of the pedestrian (just as the speaker appropriates and takes on the language) [...] is a spatial acting-out of the place (just as the speech act is an acoustic acting-out of language)" (de Certeau 1984: 97-98). Through their movements, the characters achieve narrative development which is intertwined with the use of technologies and the Internet which further help them overcome feelings of isolation and marginalization in the contemporary urban context. Thus, urban space is performed, reclaimed, and narrativized as a new category – a Thirdspace.

As noticed earlier, contemporary Native American scholarship concentrates on reinventing and reclaiming native spaces, which is also illustrated in the novel through Dene Oxendene (Cheyenne and Arapaho Tribes of Oklahoma) who thinks about Oakland as the land of his ancestors. In a wish to deploy his dying uncle's project of filming urban Native American experience, Dene appears before a panel of judges to receive a grant. In the waiting room, Dene starts a conversation with a non-Native man, Rob, whom he asks if he is from Oakland. The man's reply that "*no one's really from here*" (Orange 2018: 34) leaves Dene pondering about his ancestry and belonging in Oakland as a Native American. Incensed by Rob's remark, Dene feels an urge "to explain that they're not the same, that Dene is Native, born and raised in Oakland, from Oakland" (Orange 2018: 35). For Dene, Oakland is his "*buried ancestral land*" (Orange 2018: 35), he did not only grow up in Oakland but his ancestors had inhabited

the area before the European arrival. Dene's tendency to map Oakland symbolically and diachronically helps him evade spatial anxiety imposed by alienation from the reservation community and from the entrapment in poor living conditions. He takes an active role in constructing space or even reconstructing Oakland into a home space – in reclaiming Oakland.

For many Native Americans, moving outside the reservation boundaries, both physical and imaginary, means to contravene their Native Americanness. As an illustration, the protagonist of Sherman Alexie's novel *The Absolutely True Diary of a Part-Time Indian* wants to attend school outside the reservation and is immediately condemned by the community for doing so. Similarly, Orange and his narrator, more openly than Alexie, aim to destabilize the idea that reservations are the loci of Native American belonging. Orange's characters debunk reservation identity and reservation consciousness by inscribing themselves into the city and its landmarks, as mentioned above: "We know the sound of the freeway better than we do rivers, the howl of distant trains better than wolf howls, we know the smell of gas and freshly wet concrete and burned rubber better than we do the smell of cedar or sage or even fry bread" (Orange 2018: 14). Through their acts of spatial engagement, they show that reservations and Native Americans are not inextricably linked.

New ways of identification frames for urban Native Americans are reflected in the blend of cultural and traditional modes of expression and urban environment. Orange portrays the establishing of different organizations, associations, cultural centers, regional powwows, non-profit organizations in the act of space-making:

"We found one another, started up Indian Centers, brought out our families and powwows, our dances, our songs, our beadwork. We bought and rented homes, slept on the streets, under freeways; we went to school, joined the armed forces, populated Indian bars in the Fruitvale in Oakland and in the Mission in San Francisco. We lived in boxcar villages in Richmond. We made art and we made babies and we made way for our people to go back and forth between reservation and city". (Orange 2018: 12)

The Big Oakland Powwow is the fulcrum of the novel, all the characters presented in the novel are preparing for the powwow. Native Americans come from different parts of the USA to attend the powwow or to serve as emcees, dancers, and drummers. In other words, all members are included to keep up the communal spirit and perpetuate the sense of collective identity. The powwow serves not only as a gathering but as a channel of identity expression that has gained more weight and acclaim in the contemporary era. After the removal from reservations to more urban environments,

many Native Americans have been facing racism and discrimination, so the perpetuation and appropriation of their traditions was strongly needed for them to “maintain distinct identities in places that can be strongly anti-Native” (Johnson 2013: 224). Powwows have strong spatial dimensions since the ground is considered sacred after receiving blessings from the elders. For urban Native Americans, construction of space and immersion of oneself into that space generates a sense of orientation and belonging: “We made powwows because we needed a place to be together. Something intertribal, something old, something to make us money, something we could work toward, for our jewelry, our songs, our dances, our drum” (Orange 2018: 110). Powwows serve as spaces that give substance to the characters who feel lost by allowing them to (re)connect with the community and “recognize their shared sense of identity” (Krivokapić & Runtić 2020: 21).

Powwows are also spaces of learning, mainly for the youth unknowledgeable about their traditions or that have quandaries navigating their Native identity. For instance, Orvil finds regalia in his grandmother’s closet and furtively puts it on believing it would solidify his identity since he believes he does not know how to be a Native American: “And virtually everything Orvil learned about being Indian he’d learned virtually. From watching hours and hours of powwow footage, documentaries on YouTube, by reading all that there was to read on sites like Wikipedia, PowWows.com, and Indian Country Today” (Orange 2018: 97). The virtual world provides him with *a window*, a new space, in which he can perform his Native American identity. In this way, technology feeds new expressions of indigeneity in the urban area or in the globalized world.

Older generations of urban Native Americans like Orvil’s grandmother, Opal Viola Victoria Bear Shield, report different methods of keeping in touch with the community. She recalls numerous programs for Native youth while she was growing up in Oakland during which she learned from elders how to make regalia and other ornaments (Orange 2018: 130). Many urban Native American communities have established Indian centers¹¹ through which they would relay important information, languages, learn about and teach traditions and ceremonies. These centers usually have tribal councils presided over by the elders who provide the community with guidance and reassurance (Sage 2016: 68-69). Impartation of knowledge and transmission of oral tradition, albeit in a different form, and environment shows that the

11 Many of the above-mentioned centers have official web pages which showcase their mission and work. More can be found at, for example: <https://denverindiancenter.org/>, <http://indiancenter.org/>, <http://www.maicnet.org/>, <https://www.friendshiphousesf.org/>. Some of the websites have sections on elder services with detailed information on the enrollment criteria and application (e.g. <https://www.cheyenneandrapaho-nsn.gov/elders>).

communal sense of identity did not vanish in urban areas. Traditional roles, such as those of storytellers and grandmothers, are preserved in the urban environment and its challenges. Grace Sage maintains that “American Indian identity did not disappear in the city; rather, it developed in complex ways that combined elements of tribal culture, a broader sense of ‘being Indian,’ and the integration of experiences of rural reservation and urban life” (2016: 74).

Edwin Black, a mixed-blood Native American, analyzes the coalescence of tradition and the modern through powwow music. He refers to a group of First Nations DJs and producers, A Tribe Called Red, who “make electronic music with samples from powwow drum groups. It’s the most modern, or most postmodern, form of Indigenous music [Edwin has ever] heard that’s both traditional and new-sounding” (Orange 2018: 65). The group is mapping space in and through music, permuting their indigeneity and transcending dialectics of being and belonging which tacitly requires Native Americans either to live on reservations to be Native Americans or to completely assimilate in the mainstream culture.¹²

The electronic powwow music, for example, is a Thirdspace, it is a new category that talks back to the either/or positions and spaces: “it does not derive simply from an additive combination of its binary antecedents but rather from a disordering, deconstruction, and tentative reconstitution of their presumed totalization producing an open alternative that is both similar and strikingly different” (Soja 1996: 61). Soja’s notion of *thirding* and Thirdspace concurs well with Gerald Vizenor’s (Anishinaabe) concept of survivance which is a portmanteau of survival and resistance coined to signify Native American cultural endurance and continuity.¹³ The acts of spatiality and of Thirdspace-making are pure examples of survivance: “But what we are is what our ancestors did. How they survived” (Orange 2018: 13).

Dene Oxendene’s storytelling project is yet another example of Thirdspace. Dene applies for a grant to film other Native Americans telling stories about their urban experience without predetermined questions. By creating a digital space of gathering of urban Native Americans, Dene not only brings their urban experience to light but also challenges the existing stereotypes and provides guidance to those who feel lost:

“There are so many stories here. I know this means a lot of editing, a lot of watching, and a lot of listening, but that’s just what our community needs considering how long it’s been ignored, has remained invisible. I’m gonna set up a room down at the Indian Center. What I want to do

12 More about electronic powwow music can be found in: Charleyboy (2015).

13 More information to be found in: Vizenor (1999) & Vizenor (ed.) (2008).

is to pay the storytellers for their stories. Stories are invaluable, but to pay is to appreciate. And this is not just qualitative data collection. I want to bring something new to the vision of the Native experience as it's seen on the screen. We haven't seen the Urban Indian story. What we've seen is full of the kinds of stereotypes that are the reason no one is interested in the Native story in general, it's too sad, so sad it can't even be entertaining, but more importantly because of the way it's been portrayed, it looks pathetic." (Orange 2018: 36)

Dene uses technology to ensure the continuation of storytelling, as one of the pillars of communal identity, while at the same time engendering a shared (virtual) space. He believes stories help Native people orient themselves vis-à-vis one another and other entities, similar to Michel de Certeau's theories on the equivalence of space and a narrative. To tell a story means to map, to narrativize means to spatialize, according to de Certeau (1984: 91-130). The stories that Dene wants to hear would serve the Native urban population as guidance in Oakland that is through these stories transformed into a new Oakland, an abstract space inhabited by urban Natives' systems of signs and practices.

Stories and storytelling in Native American communities have different purposes,¹⁴ but generally they are observed as integral to individual's and community's well-being. For them, these virtual spaces enabled by technology are a real opportunity for mutual communication and practical confirmation of a Thirdspace or home that is not a closed space in the shape of reservations or poor living conditions in the urban environment. The role of storytelling is to aid self-recovery, reintegration into the community, and inscription into space (Kondali 2017: 113-137).

Finally, the human need to narrativize is a spatializing practice and space at the same time, as Gerhard van den Heever notices: "literary production itself has a spatial context, to which it refers either implicitly or explicitly through its coded rhetoric, and into which it functions and projects as a material instance of space-making itself" (2017: 70). Similarly, Robert T. Tally Jr. asserts that "narrative also makes place, establishing relations among places and assigning various levels of significance to different spaces and places" (2019: 20). Even though the spatial turn in literary studies took place under the aegis of late twentieth century socio-philosophical thought, it has been present in Native American systems of belief longer than that. Native American scholarship and literature often elucidates the strong cultural embeddedness of maps, places, and narratives:

14 This is due to the heterogeneity of Native American nations, and this statement is not meant to homogenize and generalize Native American beliefs but to point out a shared belief.

“Indigenous peoples have always had maps. We’ve had songs, chants, prayers, migration stories, shell arrangements, drawings on hides, on wood, and stone. These maps aid our memories; they give reference to our places of origin ... places we hope to go. They also ... define our relationship ... because they are ours ... we can relate.” (qtd. in Sage 2016: 56)

With their stories, the characters in the novel create a map which would serve as orientation, just like the BART map that they use, implying that even traditional Native American mapping can be adapted in the urban context: “When you hear stories from people like you, you feel less alone. When you feel less alone, and like you have a community of people behind you, alongside you” (Orange 2018: 98).

Orange, on the other hand, does the mapping with the novel for the reader. He says his target audience of readers is primarily his urban Native audience that is underrepresented in literature: “I came to find there was very little in literature about Oakland, and almost nothing about Native people living in cities. In fact, the Native fiction I read made me feel less Native” (Q&A: Tommy Orange). Writing a novel about and for urban Native Americans would not only provide a shared space between a Native author and the reader but would also help reinscribe the Native American urban experience and counter cliché-ridden representations. The gist is that the reader orients itself within the text, the reader takes on a performative role in the text and translates the text into a mental image that is further transposed in the relationship between the reader and the world.

4. CONCLUSION

There There is a considerable portrayal of the pervasive effects of displacement, with a strong emphasis on the politics of identity and its interplay with space. Namely, the author’s and the characters’ exploration and rendition of the urban experience show that this experience defies fixed definitions. It is rather transformative as the characters navigate between urbanity and indigeneity, successfully circumventing both binarities and creating a space where urbanity and indigeneity reside without excluding each other. The space they create resists and deconstructs the “reservation Indian” stereotype. By mapping Oakland with their Native hubs, centers, traditions, electronic powwow music, digital storytelling, the characters turn Oakland into a space of belonging, thereby transcending different types of confinement. The analysis of the novel also reveals the potentials of technology in creating a home-like space or becoming that space itself. Through their acts of space-making, Orange’s characters

narrativize their experience; for them, mapping and narrativizing have a liberating effect. Narrativization could also have a didactic purpose for the general audience, both Native and non-Native, that seems to be negligent of the urban Native American story, as outlined by the novel's central character.

BIBLIOGRAPHY

1. Anzaldúa, Gloria (1987), *Borderlands/La Frontera*, Spinsters/Aunt Lute Press.
2. Barnd, Natchee Blu (2017), *Native Space: Geographic Strategies to Unsettle Settler Colonialism*, Oregon State University Press
3. Charleyboy, Lisa (2015), *Urban Tribes: Native Americans in the City*, edited by Mary Beth Leatherdale, Annick Press
4. College of Arts, Humanities and Social Sciences (2021, April 6), *Q&A: Tommy Orange, author of "There there"*, Arts, Humanities & Social Sciences, available at : <https://liberalarts.du.edu/news-events/all-articles/qa-tommy-orange-author-there-there>
5. Coulombe, Joseph (2011), *Reading Native American Literature*, Taylor & Francis e-Library
6. de Certeau, Michel (1984), *The Practice of Everyday Life*, translated by Steven Rendall, University of California Press
7. Dennis, Helen May (2006), *Native American Literature: Towards a Spatialized Reading*, Routledge
8. Dunbar-Ortiz, Roxanne (2014), *An Indigenous Peoples' History of the United States*, Beacon Press
9. Electricliterature (2021, March 15), *Tommy Orange gives voice to Urban Native Americans*, Electric Literature, available at: <https://electricliterature.com/tommy-orange-gives-voice-to-urban-native-americans/>
10. Fixico, Donald (2002), "Federal and State Policies", in: Philip J. Deloria and Neil Salisbury (eds.), *A Companion to American Indian History*, Blackwell Publishers, pp. 379-396.
11. Foucault, Michel (1971), *The Order of Things*, Vintage Books
12. Johnson, Jay (2013), "Dancing into Place: the Role of the Powwow within Urban Indigenous Communities", in: E. Peters & C. Andersen (eds.), *Indigenous in the City: Contemporary Identities and Cultural Innovation*, UBC Press, 216-230.

13. Kearny Datesman, Marryanne, JoAnn Crandall, and Edward Kearny (2005), *American Ways: An Introduction to American Culture*, 3rd edition, Pearson Education ESL
14. Kondali, Ksenija (2017), *Prepleti paradigmi: prošlost, pamćenje i prostor u američkoj ženskoj prozi* [Interbraiding of Paradigms: History, Memory and Space in Contemporary American Women's Writing], Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
15. Krivokapić, Marija, Sanja Runtić (2020). "Native American Urban Narratives: Theodore Van Alst's *Sacred Smokes* and Tommy Orange's *There There*", in: [sic] – a Journal of Literature, Culture and Literary Translation, issue Masked Paradigms, No. 3 – Year 10, 1-30. University of Zadar
16. Lefebvre, Henri (1991), *The Production of Space*, Blackwell
17. Lefebvre, Henri (1996), *Writings on Cities/Henri Lefebvre*, selected, translated and introduced by Eleonore Kofman and Elizabeth Lebas. Blackwell
18. Martinez, Donna (2016), "Native Space, Colonial Space, and Cultural Mobility", in: D. Martinez, G. Sage, & A. Ono (eds.), *Urban American Indians: Reclaiming Native Space*, Prager, 31-55.
19. Orange, Tommy (2018), *There There*, Alfred A. Knopf
20. Sage, Grace (2016), "Building Relationships and Mapping Community in the Urban Environment", in: D. Martinez, G. Sage, & A. Ono (eds.), *Urban American Indians: Reclaiming Native Space*, Praeger, 56–80.
21. Snipp, Matthew (2013), "American Indians and Alaska Natives in Urban Environments", in: E. Peters & C. Andersen (Eds.), *Indigenous in the City: Contemporary Identities and Cultural Innovation*, UBC Press, 173–192.
22. Soja, Edward (1996), *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishers
23. Tally, Robert (2013), *Spatiality*, Routledge
24. Tally, Robert (2019), *Topophrenia: Place, Narrative, and the Spatial Imagination*, Indiana University Press
25. Tuan, Yi-Fu (1977), *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press
26. van den Heever, G. (2017). "Spatializing Practices at the Intersections: Representations and Productions of Spaces", in: Tally, R. (ed.), *The Routledge Handbook of Literature and Space*, Routledge, 70-82.
27. Vizenor, Gerald (1999), *Manifest Manners: Narratives on Postindian Survivance*. Wesleyan UP

28. Vizenor, Gerald (ed.) (2008), *Survivance: Narratives of Native Presence*. University of Nebraska Press
29. Weaver, Jace (1997), *That the People Might Live: Native American Literatures and Native American Communities*, Oxford University Press
30. Wilson, Thomas & Hastings Donnan (2016), *A Companion to Border Studies*, Wiley

KNJIŽEVNA GEOGRAFIJA I URBANI IMAGINARIJ AMERIČKIH STAROSJEDILACA U ROMANU *TAMO TAMO* TOMMYA ORANGEA

Sažetak:

Urbano iskustvo američkih starosjedilaca se ističe kao srž romana *Tamo Tamo* autora Tommya Oranega sve od njegovog objavljivanja 2018. godine. Likovi u romanu jesu pripadnici američkog starosjedilačkog stanovništva, ali većina njih se osjeća otuđeno od zajednice jer žive van rezervata, pri čemu je opća implikacija da su se rezervati osificirali kao markeri identiteta za mnoge od njih. Cilj ovog rada je analizirati kako likovi u romanu koriste urbana područja za stvaranje prostora pripadnosti, time potkopavajući mit o "rezervatskom Indijancu". Uz pomoć teorije Edwarda Soje o Trećeprstoru i teorije topofrenije Roberta Tallya, u radu se razmatraju regionalne "powwow" manifestacije, neprofitne organizacije, starosjedilački kulturalni centri, i digitalno pripovijedanje/narativizacija kao specifični primjeri svijesti subjekata o prostoru, njihovog sudjelovanja u prostoru i upisivanja sebe u prostor kroz te prakse.

Ključne riječi: američko starosjedilačko; urbano; spacijalnost; Tommy Orange; identitet; Trećeprstor; topofrenija

Adresa autorice
Authors' address

Adisa Ahmetspahić
University of Zenica
Faculty of Philosophy
adisa.ahmetspahic@unze.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.379

UDK 376:811.111

811.111:371.3

Primljeno: 27. 02. 2024

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Alma Žero

A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE STUDENT AND TEACHER TRAINING IN INCLUSIVE EDUCATION AND SPECIFIC LEARNING DIFFICULTIES IN CANTON SARAJEVO IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The aim of this study was to conduct a comparative analysis of topics on inclusive education and Specific Learning Difficulties (SpLDs) provided in initial and continuing training opportunities for English language students and teachers in Canton Sarajevo in Bosnia and Herzegovina. The study follows a convergent mixed methods design with an explanatory nature. A questionnaire was used to gather both quantitative and qualitative data on student and teacher views about training in inclusive education and SpLDs at the English Department of the University of Sarajevo and the formal English language teacher professional development programs in Canton Sarajevo. The results suggest that teachers are exposed to more topics on inclusion and SpLDs in their professional training compared to students and potential future English language teachers in their initial training, with a focus on strategies of reflective practice to inclusive language teaching and language learning processes of students with SpLDs.

Key words: English language teacher training; inclusive education; specific learning difficulties

1. INTRODUCTION

The concept of inclusion emerged as a fundamental catalyst in comprehensive educational change towards more just and equitable societies. It has been explored from multiple perspectives and conceptualized based on context-embedded connotations but the widely accepted understanding situates inclusive education at the core of addressing and responding to learner diversity through increasing their participation and reducing barriers in the learning process (UNICEF 2014). Initial and continuing teacher training is at the heart of the current study since quality preparation and professional development programs are key to advancing quality inclusive practice and education for all. The UN *Guidelines for Inclusion* (2005) highlight teacher training as one of the major global and cross-regional concerns in ensuring inclusive education. With the onset of such a global paradigm shift in education, “little attention has been paid to the implications of these ideas for initial teacher training and further professional learning of teachers” (Forlin 2010: xix). Training in inclusive education has been found to positively affect teacher beliefs and attitudes (see Avramidis and Norwich 2002), teacher knowledge (Forlin and Chambers 2011), and teacher self-efficacy (Forlin, Sharma, and Loreman 2014; Sharma and Sokal 2015). However, the content, design, and structure of training programs vary across contexts. In their research on student and teacher available training, Pinnock and Nicholls (2012) look at topics ranging from enabling environments to learner participation, with a focus on needs analysis and assessment adjustments. Florian and Spratt (2013), however, emphasize practical implications with the Inclusive Practice Project (IPP). Three course units were developed for the IPP: ‘Understanding Learning’, ‘Social Justice’, and ‘Becoming an Active Professional’, with the aim to develop a diversity-inclusive approach to initial training based on the principles of inclusive pedagogy and to ensure that student teachers become ‘inclusive practitioners’. In addition, the *Profile of Inclusive Teachers* (European Agency for Special Needs and Inclusive Education [EASNIE] 2012) has become a global guideline in designing quality training in both initial and continuing professional learning as it outlines key inclusive values; namely, valuing learner diversity, supporting all learners, working with others, and personal professional development of teachers and educators. The study at hand explores the extent to which some of these aspects and topics are addressed in English language student and teacher training but adds the dimension of language-based difficulties that English language learners might experience. Hence, we investigate training in both inclusive education and Specific Learning Difficulties (SpLDs). SpLDs are neurodevelopmental

tal disorders with a biological origin and genetic and environmental factors that affect the brain's ability to process both verbal and nonverbal information (American Psychiatric Association [APA] 2013). The most widely researched SpLD is dyslexia as it manifests most prominently in learners of English as a foreign language due to its deep orthography (Daloiso 2017). Clearly, English language initial and continuing teacher training in SpLDs seems more than relevant and highly necessary, especially in connection to inclusive practice in the English language classroom.

1.1. Research problem and research question

Thus, the aim of this study is to investigate both student and teacher training in inclusive education and SpLDs in Canton Sarajevo in Bosnia and Herzegovina, with a focus on the content covered by available initial and continuing programs. Bosnia and Herzegovina is comprised of two entities and one district; the Federation of Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska, and Brčko District. The Federation is then further divided into ten cantons, one of which is the research sample Canton Sarajevo. Bosnia and Herzegovina (BiH), and Canton Sarajevo, started the process of inclusive education in 2004 but considerable challenges have delayed that process since then, such as the aforementioned decentralized education sector with multiple administrative levels, architectural and attitudinal barriers, insufficiently prepared teachers, lack of inter-sectoral cooperation, and low levels of family-school support (Žero 2022; Žero and Pižorn 2022). However, several documents have contributed to the development of training initiatives for teachers and other educators in Bosnia and Herzegovina. *The Framework Law on Primary and Secondary Education in Bosnia and Herzegovina* (Official Gazette of BiH, 18/2003) does not explicitly mention teacher training for inclusion but it does state (Article 21, 18/03) that teaching staff, pedagogues, psychologists, special education teachers, speech therapists, and school principals are to be included in training programs, professional development and evaluation procedures, with the goal to upgrade their knowledge and skills. *Recommendations for Inclusive Education in Bosnia and Herzegovina* (Ministry of Civil Affairs [MCP] 2019), a breakthrough document, emphasizes the importance of increasing school capacity to create an inclusive environment and improving teacher competencies. In addition, the *Guidelines for Inclusive Education* (Agencija za predškolsko, osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje [APOS0] 2020) serves as a non-mandatory basis for the development of educational programs and as a guide in the systemic development of inclusive education in BiH. While inclusive education

has thus been a more prominent topic, SpLDs are yet to become a focal point in legislation and training programs in Canton Sarajevo. The first comprehensive training program in teaching students with SpLDs was held in 2022, with both English language students and teachers participating. Other programs or research in English language teacher and student training in SpLDs is inconclusive or non-existent at the time of writing this paper. Although relatively small-scale, this research study is the first attempt in analyzing training program topics as they relate to inclusive education and SpLDs. Since the purpose of this study is to provide a comparative analysis of English language and student training in inclusive education and SpLDs, the main research question is *To what extent are topics related to inclusive education and specific learning difficulties covered in training programs for English language students and teachers in Canton Sarajevo?*

2. RESEARCH METHODOLOGY

Due to the comparative nature of the research, a mixed methods approach was used in order to gather reliable and comprehensive data on the research problem, as suggested by Cohen et al. (2007). The research follows a convergent design with an explanatory nature (Creswell and Creswell 2018) as quantitative data was gathered through Likert-scale items while open-ended questions allowed for a more fine-grained analysis and understanding of the gathered results.

2.1. Participants

Both English language students and teachers in Canton Sarajevo were asked to complete the questionnaire. Across the entire sample (N=211), 184 female and 26 male participants completed the questionnaire accounting for 87.2% female respondents, which reflects the current English language teacher and student population.

All students from the Department of English Language and Literature of the University of Sarajevo were invited to participate in the research. Undergraduate students are enrolled in years 1-3 of the Bachelor's study program (BA students). Graduate students are enrolled in years 4-5 of the university program, i.e. years 1-2 of the Master's program in teacher education (MA students). However, teacher qualifications and requirements are not harmonized at the national level and students who complete the BA program are eligible to teach in primary schools across different regions in BiH (Abadžija 2015). For that reason, both BA and MA programs were considered

in this study, as both BA and MA students might join the teaching workforce after completing their studies. The student response rate to the questionnaire was satisfactory, 144 (92% of the total N=157). A total of 130 undergraduate students and all graduate students (N=14) completed the questionnaire. Table 1 gives a demographics overview of the student respondents.

Table 1. Demographics overview of student respondents (N=144)

	Undergraduate students (N=130)		Graduate students (N=14)		Total (N=144)	
	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%
Gender						
Male	21	16	1	7	22	15
Female	108	83	13	93	121	84
Other	1	1	1	1	1	1
Age						
18-19	24	18			24	17
20-25	102	78	9	64	111	77
> 25	4	3	5	36	9	6
Year of study						
1 (BA)	48	37			48	33
2 (BA)	27	21			27	19
3 (BA)	55	42			55	38
4 (MA)			6	43	6	4
5 (MA)			8	57	8	6

In contrast, a total of 67 primary school English language teachers completed the questionnaire, which is approximately 40% of the total primary school English language teaching population in Canton Sarajevo. In terms of their formal education, the majority of teachers obtained their degree in the pre-Bologna system (57%) followed by teachers who completed a Master's program in the Bologna system (28%). However, 9% of the respondents teach in primary school with a Bachelor's degree, while 6% of the respondents obtained another type of formal degree in the pre-Bologna system which consisted of 2 study years in order to obtain a teaching license. Table 2 gives a more detailed demographics overview of the teacher respondents.

Table 2. Demographics overview of primary school teacher respondents (N=67)

	Frequency	%
Gender		
Male	4	6
Female	63	94
Age		
< 29	7	10
30-39	24	36
40-49	23	34
50-59	11	16
> 60	2	3
Education		
Secondary school or equivalent		
4 years (pre-Bologna system)	38	57
3 years (Bologna system), Bachelor's degree	6	9
3+2 years (Bologna system), Master's degree	19	28
Other	4	6

2.2. Instrument

The questionnaire is comprised of two sections adapted to both English language teachers and students. Section A consists of demographics- and profile-related questions with continuous and categorical scales; more specifically, pre-set response options, yes-no responses, and multiple-response options. Both students and teachers were asked to further explain questions relating to their teaching and training experience. Section B is the main questionnaire scale on student and teacher preparation regarding topics about inclusive foreign language teaching and specific learning difficulties. It consists of 12 Likert-scale items that were extracted from the UNICEF Inclusive Teacher Development Survey by Pinnock and Nicholls (2012) and then further adapted to topics on SpLDs and teaching students with SpLDs. Likert scales were used because they “build in a degree of sensitivity and differentiation of response while still generating numbers” (Cohen et al. 2007: 325). The scale was designed around the aspect of attention given to specific topics in student and teacher training and, thus, responses ranged from *No attention given*, *Attention occasionally given*, *Some attention given*, *Regularly covered*, *Well covered*, and *Do not know*. In addition, open-ended questions offered a more in-depth analysis of quantifiable responses. The instrument was piloted on a small sample of students, and their comments were taken into consideration in designing the final questionnaire.

The complete questionnaire is provided in Appendix 1.

2.3. Data collection and analysis

The questionnaire was distributed via a Microsoft forms link to the students of the Department of English Language and Literature at the University of Sarajevo and to all primary school English language teachers in Canton Sarajevo. Participation was on a voluntary basis. The link was shared with the students through the official corresponding email on January 15, 2022 and stayed open for 2 months, until March 15, 2022. The link was shared with teachers through the former representative of the English language teacher body of Canton Sarajevo on January 15, 2022 and stayed open until March 25, 2022. On February 21, 2022, the Ministry of Education forwarded the link to the questionnaire to every primary school asking principals to share the information with English language teachers in their schools. The researcher sent a follow-up email two weeks before closing the link, as per standard procedure.

There were two data sets in the analysis; the first including questions for both teachers (N=67) and students (N=144) for a total of N=211; the second including different questions for teachers and students on their teaching and training experience (view Appendix 1). Frequencies of responses were determined for both students and teachers, after which open-ended questions were analyzed following Creswell's (2014) six-step procedure for qualitative data analysis. Statistical significance was tested only for the overall difference in student-teacher response. Internal reliability of the questionnaire was ensured through McDonald's omega. The entire scale has a very high internal reliability (0.93), indicating that some items might be redundant. However, it might be possible that this is a product of general low vs. high quality training that some respondents receive, and it is deemed useful to keep all items in case certain trends in later studies report specific differences. When testing for statistical significance, the threshold was $p < 0.05$. Reliability testing was performed using JASP v.0.12, while statistical significance was analyzed using STATISTICA v.12.

2.4. Ethical considerations

All study participants were asked to participate on a voluntary basis and to give informed consent. Questionnaire respondents were asked to submit their consent with the questionnaire (see Appendix 1). All participants were assured that their responses would remain anonymous and confidential, and used strictly for research purposes.

3. RESULTS AND DISCUSSION

In order to test the difference in student and teacher responses with regard to topics on inclusive education and SpLDs, an independent t-test was performed between students and teachers on their results on the Likert scale. The t-test indicates that teachers are exposed to slightly more topics on inclusion and SpLDs in their professional training in comparison to students and potential future English language teachers in their initial training ($t=1.9$, $df=201$, $p=0.05$). A comparative overview of percentage frequencies of student and teacher responses to selected statements is shown in Table 3, with a follow-up discussion that integrates the results with the participants' open-ended responses.

Table 3. Percentage frequencies of student and teacher responses to covered topics on inclusive education and specific learning difficulties in initial and continuing training

Percentage frequency of responses to selected statements						
	No attention	Occasional attention	Some attention	Regularly covered	Covered well	Do not know
Statement	Theoretical/practical concepts and principles of inclusive education					
Teachers	13.4%	25.4%	38.8%*	7.5%	7.5%	7.5%
BA students	16.9%	27.7%*	30%	6.9%	4.6%	13.8%
MA students	7.1%	35.7%	42.9%*	7.1%	7.1%	
Statement	Methods/strategies for reflective practice to inclusive language teaching.					
Teachers	13.4%	25.4%	40.3%*	7.5%	3%	10.4%
BA students	22.3%	32.3%*	21.5%	3.8%	3.8%	16.2%
MA students	50%*	28.6%	21.4%			
Statement	Different models/approaches to student language learning.					
Teachers	7.5%	17.9%	37.3%*	19.4%	9%	9%
BA students	13.8%	23.1%	31.5%*	10.8%	8.5%	12.3%
MA students	7.1%	7.1%	14.3%	28.6%	42.9%*	
Statement	Varied learning activities to engage a diverse range of students.					
Teachers	7.5%	23.9%	34.3%*	13.4%	14.9%	6%
BA students	14.6%	26.2%*	25.4%	10.8%	10.8%	12.3%
MA students		21.4%	28.6%	7.1%	35.7%*	7.1%
Statement	Language learning processes of students with SpLDs					
Teachers	16.4%	29.9%	34.3%*	11.9%	3%	4.5%
BA students	20%	26.2%*	24.6%	6.2%	4.6%	18.5%
MA students	28.6%	42.9%*	28.6%			
Statement	Meeting the needs of students with SpLDs in ELT					
Teachers	13.4%	28.4%	37.3%*	11.9%	3%	6%
BA students	22.3%	33.1%*	18.5%	5.4%	3.8%	16.9%
MA students	28.6%	28.6%	35.7%*		7.1%	
Statement	Assessing, testing or evaluating students with SpLDs in ELT					
Teachers	25.4%*	23.9%	25.4%*	13.4%	3%	9%
BA students	26.2%*	23.8%	20%	6.2%	4.6%	19.2%
MA students	35.7%	50%*	14.3%			

* most frequent response

Based on student and teacher responses, inclusive education and SpLDs seem to be generally neglected in their initial and continuing training in Canton Sarajevo. Both pre-service and in-service teachers said that occasional or some attention is dedicated to concepts and principles of inclusive education and to methods and strategies for reflective practice on inclusive foreign language teaching. More than 16% of undergraduate students did not know whether reflective practice is an integral component of their education while 50% of graduate students stated that no attention is given to that topic, which is a concerning result considering that reflection constitutes a

critical aspect of student and teacher professional learning. However, qualitative data suggests that reflective practice is a foundational element of the MA teaching program but that the students lack training in applying reflective strategies for the development of inclusive skills (“We do many activities that include reflection... we write reflections after observing classes, after we teach a class, and after important modules were covered in class but I’m not sure how we can use these reflections for inclusive education”); “There should be some connection to inclusion when we talk about reflective strategies because we don’t know yet how to apply them to the context of inclusion”). In addition, the results evidently suggest that the MA program covers different models and approaches to language learning (42.9%) and varied learning activities to engage diverse learners (35.7%). This result is in agreement with Forlin (2010) as it suggests the need for more implications of subject-matter content for inclusive practice in order for students to make organic connections between those two aspects throughout their activities. Similarly, teachers (see Table 3 for quantitative data) provided numerous explanations on the varied opportunities in interactive and innovative teaching methodology but, once again, rare links to the tenets of inclusive education and inclusive principles (“Truth be told, there were very few seminars on the topic of inclusive education, but none dealt with language teaching specifically”), subject-specific training (“Lectures usually end with general theory that I don’t know how to apply in my English class”), and English language learners (“Topics covered by professional development in the Sarajevo Canton are greatly focused on learning about different styles but it would be better if more attention was given to the language learning processes of students with the most common difficulties in English class”). These results align with Florian and Spratt (2013) who confirm that more comprehensive training programs ensure the development of ‘inclusive practitioners’, a concept mostly absent from the participants’ responses in this study. However, teacher and MA student responses are different from the BA students’ qualitative data as it suggests that students who complete BA studies and decide to become English language teachers in regions other than Canton Sarajevo do not have a critical understanding of English language teaching methodology and language learner diversity, let alone inclusive principles and practices (“I believe that one course in teaching methodology during the Bachelor’s program is not enough”; “We cover the main ideas in the methodology of teaching English but there is no space to go deeper into the topics for us to feel truly knowledgeable”). Although the harmonization of teacher qualification is beyond the scope of this study, the results do emphasize the need for urgent renegotiation in that regard for the sake of quality education for all across BiH.

Topics related to students with SpLDs, such as meeting their needs, understanding their language learning processes, or assessing them in English language teaching (ELT), were almost equally critically evaluated by all three groups. While the results indicate that teacher training gives some attention to language learning processes of students with SpLDs (34.3%), both BA and most MA students state that SpLDs are only occasionally tackled. Meeting the needs of diverse learners is a key inclusive principle, and yet, meeting the needs of learners with SpLDs in English language teaching has also been sporadically covered according to the results (similar to Žero and Pižorn 2022). That notion particularly concerned the students due to their need for more practical experience in working with students with SpLDs. In that regard, the importance of understanding the causes and characteristics of SpLDs was emphasized by MA students (“I can’t name any ways in which some learning difficulties manifest themselves in students and that scares me because there have been reports of more students with difficulties such as dyslexia every year”) while teachers showed practical understanding due to direct classroom experience and contact. This affirms the impact that significant training has on the participants’ beliefs (Avramidis and Norwich 2002), knowledge (Forlin and Chambers 2011), and self-efficacy in teaching inclusively (Sharma and Sokal 2015).

However, the most concerning aspect for all three groups was the assessment, evaluation, and testing of students with SpLDs in English language classrooms. While the quantitative data suggests some or occasional attention (see Table 3), further analysis of participants’ responses suggests that the topic of assessment of students with disabilities and SpLDs is not given any significant attention in their initial and continuing professional learning (“It is really difficult to grade a student with dyslexia when you don’t even know how to design the test” stated one teacher while an MA student said that “Almost all of our courses skip the topic of assessment. We did work on alternative ideas but not on formal testing that we’ll have to do once we start working in formal school systems”). All three groups highlight the need for more training in how to adequately assess students with diverse needs, especially when standardized testing is required (“We have this standard test at the end of the year called ‘eksterna matura’ and the evaluation of students with disabilities is done with an individualised test but it only applies to students who follow the individual program. We need more topics that deal with assessing students with difficulties that don’t follow specific individual programs and that is usually the case with students with difficulties such as dyslexia and dysgraphia. But how would the system allow us to provide assessment that is inclusive when all matura tests are the same?”). Hence, the important question

of inclusive practice in teaching and assessing all students despite the programs that they follow at school was raised, in particular students with SpLDs who are undiagnosed and/or tend not to apply for individualized school programs, as well as the question of systemic support in providing meaningful accommodation in assessment. This result also corroborates the mixed methods approach in the present research since it implies that quantitative data with regard to direct experience should be followed by qualitative response options in order to fully grasp the contextual aspect of the researched topic.

4. CONCLUSION

Inclusive foreign language teaching is at a pre-emergent stage in Bosnia and Herzegovina, with rare subject-specific training for both English language students and teachers. While SpLDs and teaching students with SpLDs are rarely covered in initial and continuing training programs in Canton Sarajevo, the tenets of inclusive education have become more prominent topics. According to Florian and Rouse (2009), the task of initial training is to prepare future teachers for a profession that accepts individual and collective responsibility for improving the learning and participation of all children, and thus it is key to ensuring quality inclusive education. However, this study confirms that students and potential future English language teachers in Canton Sarajevo explore less topics on inclusive education and language-based difficulties such as SpLDs than practicing teachers. While both teachers and MA students report quality dedication to varied English language teaching approaches, reflective practice, and theoretical concepts of inclusive principles that are inherent to English language methodology, BA students confirm the need for more attention to teaching methodology in general study programs that take on the role of initial training in context-specific situations where BA graduates join the teaching workforce. Eventually, all participants are concerned about the lack of subject-related links and practical implications, as well as scarce focus on diverse learner needs and assessment strategies in inclusive English language classrooms. It is essential to revise training opportunities and subject-specific topics that will ensure more inclusive practices and critical reflection on current barriers to the learning and teaching process.

REFERENCES

1. Abadžija, Maja (2015), *Inicijalno obrazovanje predmetnih nastavnika u BiH* [Initial professional teacher education in BiH], Centar za politike i upravljanje, Sarajevo
2. Agencija za predškolsko, osnovnoškolsko i srednješkolsko obrazovanje u BiH [APOS0] (2020), *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* [Guidelines for Inclusive Education]; <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Smjernice-inkluzija.pdf>
3. American Psychiatric Association [APA] (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5)* (5th ed.), American Psychiatric Publishing
4. Avramidis, Elias, Brahm Norwich (2002), "Teachers' attitudes towards integration /inclusion: a review of the literature", *European Journal of Special Needs Education*, 17(2), 129-147.
5. Cohen, Louis, Lawrence Manion, Keith Morrison (2007), *Research Methods in Education* (6th ed.), Routledge
6. Creswell, John W. (2014), *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches* (4th ed.), Sage Publications
7. Creswell, John W., David J. Creswell (2018), *Research design: A qualitative, quantitative and mixed method approaches*, SAGE Publications
8. Daloso, Michele (2017), *Supporting Learners with Dyslexia in the ELT Classroom*, Oxford University Press
9. European Agency for Special Needs and Inclusive Education [EASNIE] (2012). *Profile of Inclusive Teachers*, European Agency for Development in Special Needs Education; <https://www.european-agency.org/sites/default/files/Profile-of-Inclusive-Teachers.pdf>
10. Florian, Lani, Martyn Rouse (2009), "The inclusive practice project in Scotland: Teacher education for inclusive education", *Teaching and Teacher Education*, 25(4), 594-601.
11. Florian, Lani, Jennifer Spratt (2013), "Enacting inclusion: a framework for interrogating inclusive practice", *European Journal of Special Needs Education*, 28(2), 119-135.
12. Forlin, Chris (Ed.) (2010), *Teacher education for inclusion: Changing paradigms and innovative approaches*, Routledge

13. Forlin, Chris, Dianne Chambers (2011), "Teacher preparation for inclusive education: Increasing knowledge but raising concerns", *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 39(1), 17-32.
14. Forlin, Chris, Umesh Sharma, Tim Loreman (2014), "Predictors of improved teaching efficacy following basic training for inclusion in Hong Kong" *International Journal of Inclusive Education*, 18(7), 718-730.
15. Ministarstvo civilnih poslova [Ministry of Civil Affairs – MCP]. (2019), *Preporuke za inkluzivni odgoj i obrazovanje u Bosni i Hercegovini* [Recommendations for Inclusive Education in Bosnia and Herzegovina], <https://rm.coe.int/recommendations-for-inclusive-education-in-bih-2019-final-bhs/1680a37844>
16. Official Gazette [BiH] (2003), *Framework Law on Primary and Secondary Education in Bosnia and Herzegovina*; <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Framework-Law.pdf>
17. Pinnock, Helen, Hayley Nicholls (2012), *Global teacher training and inclusion Survey: Report for UNICEF Rights, Education and Protection Project (REAP)*, Australian Government and UNICEF Education
18. Sharma, Umesh, Laura Sokal (2015), "The impact of a teacher education course on pre-service teachers' beliefs about inclusion: an international comparison", *Journal of Research in Special Educational Needs*, 15, 276-284.
19. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO] (2005), *Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All*, UNESCO
20. United Nations Children's Emergency Fund [UNICEF] (2014), *Companion technical booklet 2 (CTB 2)*, United Nations
21. Žero, Alma (2022), "Inclusive Education in Bosnia and Herzegovina: Exploring English language teachers' competencies", *European Journal of Applied Linguistics*, 10(2), 284-309.
22. Žero, Alma, Karmen Pižorn (2022), "Undergraduate and Graduate Students' Beliefs about Dyslexia: Implications for Initial Foreign Language Teacher Education", *Center for Educational Policy Studies Journal (CEPS)*, 12(4), 101-127.

Appendix 1. Research questionnaire

Questionnaire on Training in Inclusive Education and Specific Learning Difficulties

You are invited to participate in research designed by Alma Žero (Senior Teaching Assistant, University of Sarajevo; PhD Researcher, University of Ljubljana), with the purpose to explore and comparatively analyze student and teacher training in inclusive education and Specific learning difficulties (SpLDs).

Participation in this questionnaire is entirely voluntary. You can withdraw at any time. It will take you approximately 10 minutes to complete. We believe that there are no known risks associated with this research and your answers will remain entirely confidential and anonymous. No personally identifiable information will be collected and responses cannot be traced back to the respondent. The obtained data and reporting of results will only be used for research purposes.

If you have any questions, please contact the researcher at alma.zero@ff.unsa.ba.

By submitting this questionnaire, you agree that the information may be used in the research study.

Section A: Personal Information and Background (Pre-service teachers)

(1) Please indicate your gender:

- Male
- Female
- Other

(2) Please indicate your age:

- 18-19
- 20-25
- above 25

(3) Please indicate your current year of study:

- 1 (BA)
- 2 (BA)
- 3 (BA)
- 4 (1st MA)
- 5 (1st MA)

(4) Have you studied a module or enrolled in a course on inclusive education?

- yes
- no

Please provide further explanation:

(5) Have you studied about the language learning processes of students with specific learning difficulties?

- yes
- no

Please provide further explanation:

(6) Have you had experience working in a school in some form of teaching and/or teacher support role?

- yes
- no

Please provide further explanation:

Section A: Personal Information and Background (In-service teachers)

(1) Please indicate your gender:

- Male
- Female
- Other

(2) Please indicate your age:

- 29 or below
- 30-39 years
- 40-49 years
- 50-59 years
- 60 or above

(3) Your highest level of completed education is:

- Secondary school or its equivalent
- 4 years (pre-Bologna system)
- 3 years (Bologna system), Bachelor's Degree
- 3+2 years (Bologna system), Master's Degree
- Other, please specify: _____

(4) How many years of experience have you had teaching English?

less than 5 years

- 6-10 years
- 11-15 years
- 16-20 years
- more than 20 years

(5) How would you rate the amount of training in inclusive education that you had?

- high (more than 40 hours)
- some (less than 40 hours)
- none

Please provide further explanation:

(6) How would you rate the amount of training in teaching students with specific learning difficulties that you had?

- high (more than 40 hours)
- some (less than 40 hours)
- none

Please provide further explanation:

Section B: Teacher Preparation and Training

The following statements pertain to preparation and training in inclusive education and teaching students with specific learning difficulties. Please indicate whether you disagree or agree with the following statements by selecting a score to represent your view.

(7) In your experience, to what extent are the following topics covered by teacher training and preparation in the Sarajevo Canton?

	No attention ever given to this	Attention occasionally paid to this	Some attention is paid to this issue	This issue is regularly covered	This is usually covered well	Do not know
1. Theoretical/practical concepts and principles of inclusive education						
2. Methods and strategies for reflective practice to inclusive language teaching						
3. Different models and approaches to student language learning						
4. Using varied learning activities to engage a diverse range of students						
5. Language learning processes of students with specific learning difficulties						
6. Meeting the needs of students with disabilities in language teaching and learning						
7. Meeting the needs of students with emotional and/or behavioral difficulties in language teaching and learning						
8. Meeting the needs of students with audiovisual impairments in language teaching and learning						
9. Meeting the needs of students with specific learning difficulties in language teaching and learning						
10. Meeting the needs of students with mobility or physical coordination impairments in language teaching and learning						
11. Assessing, testing or evaluating the language learning of students with disabilities						
12. Assessing, testing or evaluating the language learning of students with specific learning difficulties						

(8) Please share any examples or further points to help illustrate your answers to the previous question:

KOMPARATIVNA ANALIZA OBUKE STUDENATA I NASTAVNIKA ENGLESKOG JEZIKA IZ INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA I SPECIFIČNIH TEŠKOĆA U UČENJU U KANTONU SARAJEVO U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak:

Cilj ovog istraživanja je komparativna analiza tema o inkluzivnom obrazovanju i specifičnim teškoćama u učenju koje se obrađuju tokom inicijalnog obrazovanja studenata engleskog jezika i kontinuiranog usavršavanja nastavnika engleskog jezika u Kantonu Sarajevo u Bosni i Hercegovini. Studija prati dizajn konvergentne mješovite metode sa eksplanatornom prirodom. Upitnik je korišten za prikupljanje kvantitativnih i kvalitativnih podataka o stavovima studenata na Odsjeku za engleski jezik i književnost na Univerzitetu u Sarajevu i nastavnika engleskog jezika u Kantonu Sarajevo. Rezultati ukazuju na to da nastavnici obrađuju više tema o inkluziji i specifičnim teškoćama u učenju u odnosu na studente i potencijalne buduće nastavnike engleskog jezika u njihovoj početnoj obuci, sa fokusom na strategije refleksije o inkluzivnoj nastavi jezika i procesa učenja jezika kod učenika sa specifičnim teškoćama u učenju.

Cljučne riječi: obuka nastavnika engleskog jezika; inkluzivno obrazovanje; specifične teškoće u učenju

Author's address

Adresa autorice

Alma Žero

University of Sarajevo

Faculty of Philosophy

alma.zero@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Dario Marić

ŠUMAN GLAS I OKSITONSKI ODNOSNO PAROKSITONSKI RITAM
PRI REPRODUKCIJI MISAONIH TVOREVINA U RAZGOVORIMA NA
NJEMAČKOM JEZIKU / BREATHY VOICE AND THE OXYTONIC OR
THE PAROXYTONIC RHYTHM IN REPRODUCTION OF THOUGHT
CREATIONS IN GERMAN-LANGUAGE CONVERSATIONS 401

Mirjana Matea Kovač, Eva Wendland

EINE BEWERTUNG DER PERZIPIERTEN SPRECHFLÜSSIGKEIT IM
DEUTSCHEN ALS FREMDSPRACHE: FALLBEISPIEL
AUS DER PRAXIS / AN ASSESSMENT OF PERCEIVED FLUENCY IN
GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE: CASE STUDY 419

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.401

UDK 811.112.2:81'342.2

Primljeno: 12. 01. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dario Marić

ŠUMAN GLAS I OKSITONSKI ODNOSNO PAROKSITONSKI RITAM PRI REPRODUKCIJI MISAONIH TVOREVINA U RAZGOVORIMA NA NJEMAČKOM JEZIKU

U ovom istraživanju se polazi od pretpostavke da se šuman glas unutar skupa jezično-prozodijskih obilježja osim za reprodukciju već ostvarenih izričaja, za obilježavanje izričaja za koje govornik pretpostavlja da bi ih sudionici eventualnih budućih događaja mogli izreći i za obilježavanje nadodanih fiktivnih izričaja u razgovorima na njemačkom jeziku koristi i za obilježavanje izricanja drugih misaonih tvorevina. Korpus ovog istraživanja predstavljaju isječci iz razgovora vođenih unutar njemačkih radijskih kontakt-emisija koji sadržavaju po jednu upotrebu šumnog glasa. Analiza pokazuje da se šuman glas ostvaruje u jednom dijelu upravnog govora te da potom ostaje bez šumnosti, pa preostaje modalan glas. Upravni govor je u analizi dijelom predstavljao verbaliziranje pretpostavljenih izričaja ili konkretne, dijelom višestruko u prošlosti ostvarivane izričaje. Misaone tvorevine koje su verbalizirane su uz izričaje obuhvaćale i prijašnje vlastite misli odnosno pretpostavljene tuđe misli.

Ključne riječi: šuman glas; razgovori na njemačkom jeziku; upravni govor; jezično-prozodijski skup obilježja

1. UVOD

Reprodukcija vlastitog ili tuđeg govora odnosno izricanje vlastitih prijašnjih misli čest je postupak kojim se pri pripovijedanju dočarava atmosfera, karakteriziraju ili tipiziraju sudionici događaja i sl. (za njemački jezik u takvim situacijama v. Günthner

1997a i Auer 2006 o konstrukciji s kvotativnom česticom *so*). Povremeno se posredovani govor u razgovorima na njemačkom jeziku ostvaruje glasovno istaknut između ostalog i da bi bio čujno odijeljen od izvornog, primarnog govora govornika kao što je npr. slučaj s upravnim govorom koji se može ostvarivati napetim glasom (njem. “gepresste Stimme” v. Günthner 1997a).

Čini se da se mogućnost ostvarivanja govora uz bilo koje razlikovno glasovno obilježje (npr. uz nosnost, škripav glas, visoki registar itd.) namjenski koristi u komunikaciji na određenom broju jezika svijeta. Prema teoriji Merlina Donalda (1991) čovjek je postupno razvijao veću motoričku višenamjenost izvršnih govornih organa nizanjem pokušaja čije je posljedice pratio. Tako i šuman glas koji je proizvod šumne fonacije može biti hotimično obavijestan u govoru, u nekim jezicima i u mentalnom leksikonu. Šuman glas u razgovorima na finskom jeziku npr. može sudjelovati u upravljanju mehanizmom uzimanja i prepuštanja riječi (Ogden 2004). Upotreba šumnog glasa u određenom broju jezika starosjedilaca Sjeverne Amerike postoji i na razini leksičkog unosa, u jeziku mazatek iz otomanguanske porodice jezika koji se govori u Meksiku primjerice može biti razlikovno obilježje otvornika (Kirk, Ladefoged i Ladefoged 1993), a u zapadnoapačkom jeziku i jeziku hupa iz athapaskanske porodice jezika, od kojih se prvi govori u Arizoni u SAD-u, a drugi u Kaliforniji, razlikovno obilježje zvonačnika (Gordon 2001; za pregled jezika američkih kontinenata v. Matasović 2001). Unutar istraživanja prozodije upitnih informiranja i retoričkih pitanja na njemačkom jeziku ispitanici su, između ostalog, znatno češće ostvarivali retorička pitanja šumnim glasom nego što je to bio slučaj s upitnim informiranjima (Braun, Dehé, Neitsch, Wochner i Zahner 2019).

Nije teško zaključiti da kombiniranjem simultanih jezičnih i višestrukih prozodijskih obilježja izričajni obrasci u usmenoj upotrebi jezika svijeta bivaju jedinstveniji, prepoznatljiviji te bliži jednofunktionalnosti, a rano prepoznavanje verbalnih poteza osigurava komunikaciju bez ili sa zanemarivo malo semantičke buke ili buke u kanalu ukoliko recipijent mora prekidati govornika postavljajući pitanja da bi dokučio što mu je u prvi mah promaklo.

Unutar istraživanja govora jezično-prozodijski skupovi obilježja (“co-occurring set of cues”) prvi se put spominju u kapitalnom djelu etnografije komunikacije (Gumperz 1982). U njemu se tumači na osnovi kojih se čujnih značajki, koje se udružuju u svega nekoliko govornih stilova, prepoznaje reklama na televizijskim programima SAD-a. Uz leksičke i sintaktičke specifičnosti reklame navode se i označen ritam, brži ili sporiji govor od uobičajenoga, visok stupanj varijacija u govornoj melodiji i nosnost. U istraživanjima interakcijske stilistike (Selting i Sandig

1997) ponavljana prozodijska obilježja, ponavljani prozodijski skupovi obilježja kao i ponavljane strukture na drugim razinama jezične analize (leksičkoj, sintaktičkoj) prepoznaju se kao često supojavna (njem. “Merkmalbündel”) konstitutivna obilježja lokalno upotrijebljenih stilova koji sukladno tome i imaju samo “lokalne ovlasti” u razgovoru.

Istraživanje čiji će rezultati biti detaljno prikazani u ovom članku je potaknuto pojedinačnim primjerima upotrebe šumnog glasa pri usmenoj reprodukciji prijašnjih misaonih tvorevina koje se ne spominju u dosadašnjim istraživanjima. Usmeno reproducirane misaone tvorevine bile bi misli odnosno izričaji u razgovorima na njemačkom jeziku koji ne predstavljaju samo prethodno ostvarene izričaje sudionika prošlih razgovora kojima se trenutno nešto predbacuje, izričaje za koje govornik pretpostavlja da bi ih sudionici eventualnih budućih događaja mogli izreći ili neizrečene izričaje koje recipijent dodaje događaju koji se trenutno prepričava kao što se sugerira u radovima od Günthner (1997a i 1997b). Cilj je uz pomoć analize korpusa dokazati da se spomenuti primjeri upotrebe šumnog glasa izvan tih upotreba ne pojavljuju slučajno kao usamljeni primjeri ili kao pogreške.

2. FIZIOLOGIJA ŠUMNOG GLASA, AKUSTIČKI KORELATI ŠUMNOSTI U GLASU I PERCEPCIJA ŠUMNOSTI

Šuman glas (engl. *breathy voice*) ostvaruje se, u usporedbi s modalnim glasom, opuštenijim grkljanskim mišićima koji glasnice u periodičnom pokretu ne sastavljaju u potpunosti i posljedičnim slabim medijalnim pritiskom na glasnice, zbog čega “the transglottal pulmonic airflow is copious enough.” (Laver 1994: 418), pa ga konstantno odlikuje značajan udio šuma uz harmonični udio u govornom signalu (v. Horga i Liker 2016: 198).

U usporedbi s modalnim glasom šuman glas ima jake harmonike niskih frekvencija i istovremeno slabe harmonike visokih frekvencija, a spominju se i razmjerno niža osnovna frekvencija i narušen raspored formanta u usporedbi s otvornicima ostvarenim modalnim glasom (usp. Gobl i Chasaide 2010 i Gordon 2001).

U glasnijem govoru šum je po svoj prilici nerazmjerno čujniji od onog u tišem govoru (Belle 2005), pa bi šumnost prema tome trebala predstavljati dodatan mig za glasnoću. Ta bi činjenica mogla objasniti reprodukciju tuđeg vikanja samo šumnim govorom u nemogućnosti da se reproducira vika: najprije iz obzira prema ljudima u blizini koji ne sudjeluju u razgovoru, eventualno i iz obzira prema sudionicima u razgovoru koji bi mogli biti osjetljivi na jake podražaje. Također se navodi da govor

ispitanika koji su unutar istraživanja povezanosti percepcije i proizvodnje šumnosti u govoru izrazito točno kategorizirali šuman i modalan glas sadrži manje šumnosti od govora ispitanika koji su tu kategorizaciju odradili manje precizno (Park, Perkell, Matthies i Stepp 2019). To govori u prilog vezi između percepcije govora i njegove proizvodnje i upućuje na zaključak da će i sudionici u razgovorima koji će poslužiti kao korpus ovog istraživanja biti različito osjetljivi na šumnost, što u percepciji govora, što u njegovoj proizvodnji. Spomenuto istraživanje je podrazumijevalo višestruko produženo ostvarivanje otvornika /a/ i određivanje granice šumnosti unutar sintetički proizvedenog otvornika /a/ kojem je šumnost u konstantnom porastu, od strane istih ispitanika.

3. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Susanne Günthner u svojem istraživanju postupaka stilizacije sudionika prepričavanog događaja u upravnom govoru (1997a) te u istraživanju sintaktičkih i prozo-dijskih ostvarenja upravnog i neupravnog govora u svakodnevnim razgovorima na njemačkom jeziku (1997b) nailazi između ostalog i na šuman glas. On se povremeno pojavljuje unutar rekonstrukcije izričaja iz prošlih razgovora koje su tada ostvarili sudionici kojima se trenutno nešto predbacuje [v. primjer pod a.) preuzet iz Günthner 1997b: 230], unutar izričaja za koje govornik pretpostavlja da bi ih sudionici eventualnih budućih događaja mogli izreći, te unutar neizrečenih, izmišljenih izričaja koje recipijent dodaje događaju koji se trenutno prepričava. U tome postupku istovremeno se ostvaruju prozodijska obilježja kojima se donekle oponaša glas sudionika događaja i kojim govornik istovremeno kritički komentira njegov tadašnji verbalni postupak karikirajući ga.

a.)

Alte Mutter

(Stara majka)

45 Ulla: s' gibt welche.(.) bei de-

ima nekih ... kod

46 bei de MILLERE hän se domols au gsa:hh

kod Millera oni su tada isto rekli

47 ((leicht jammernd, behaucht))<mei Gott. kriegt die A:LT no a KIND↑↓.>

((pomalo jadikujući, šuman glas)) bože moj, stara će još roditi dijete

48 und die WAR. GAR. NET. ALT.

a uopće nije bila stara

Šuman glas (u primjerima na njem. *behaucht*, na engl. *aspirated*) može sudjelovati u postupku stilizacije, društvene kategorizacije i istovremenom kritiziranju sudionika prošlih doživljaja koji se prepričavaju na njemačkom jeziku što kod Günthner (2007: 422) dolazi do izražaja u primjeru s arogantnim članovima ispitnog povjerenstva:

STIPENDIUM (SCHOLARSHIP)

38 Klara: *ja=und wie LIEFS=n dann?*

'yeah and then what happened?'

39 Inge: *ja also die also die alle saßen mir (.) so gegenüber.*

'yeah well they well they all sat (.) across from me.'

40 <<*behaucht*> *lauter fFU:RCHTbar wichtige gesichter;*>

<<*aspirated*> *'a bunch of terribly important faces;'*>

41 Klara: *hihihihihhh[hh]*

Budući da je šuman glas u dosadašnjim istraživanjima sintaktičkih i prozodijskih ostvarenja upravnog i neupravnog govora u razgovorima na njemačkom jeziku predstavljao jedno od mogućih jezično-prozodijskih obilježja govornih stilova koji čine zavisnu varijablu istraživanja, vjeruje se da bi stavljanje fokusa na šuman glas njegovim postavljanjem za nezavisnu varijablu ukazao i na neke dodatne upotrebe šumnog glasa pri verbaliziranju misaonih tvorevina.

4. TEORIJSKI OKVIRI, PODACI I METODE ISTRAŽIVANJA

Korpus ovog istraživanja predstavlja 30 isječaka iz razgovora vođenih unutar radijske kontakt-emisije “Im Gespräch” nacionalnog programa “Deutschlandfunk Kultur” njemačke javne radijske ustanove “Deutschlandradio” koji sadržavaju po jednu upotrebu šumnog glasa. Teorijski i metodološki okviri istraživanja preuzeti su od fonetike razgovora (Local, Wells i Sebba 1985 i Local, Kelly i Wells 1986) i interakcijske stilistike (Selting i Sandig 1997), koje se opet u značajnoj mjeri oslanjaju na postavke i metode sociološke analize razgovora (v. Sacks 1995) i etnografske teorije kontekstuacije (Hymes 1974 i Gumperz 1982). Fonetika razgovora je istraživačka paradigma koja je usredotočena na zvučne obrasce i njihove interakcijske funkcije u stvarnim razgovorima, dok je interakcijska stilistika usmjerena prema svjesno ponovljenim jezičnim ili prozodijskim obrascima koji sugovornicima lokalno prenose upute kako da protumače pripadni niz izričaja. U fokusu sociološke analize razgovora stoje svakodnevni verbalni postupci sudionika u društvenoj interakciji koji

se analiziraju empirijski, kvalitativno i uz pomoć snimaka autentičnih interakcija. Etnografsku teoriju kontekstuacije zanimaju kontekstuirajući migovi koji sugovornicima u razgovorima posredstvom prozodijskih, kinezičkih (gestičkih, mimičkih ili proksemičkih) sredstava ili izborom riječi daju upute kako da protumače izričaj.

Šuman glas je prepoznavan auditivnom metodom pri čemu su odabirani samo jasno šumni primjeri. Razgovori iz korpusa ovog istraživanja bilježeni su prema GAT 2 (Selting i sur. 2009) notacijskoj konvenciji za analizu razgovora. Izričaji unutar kojih se ostvaruje šuman glas kao i izričaji ostvareni prije i poslije njih, koji se na bilo koji način odnose na njih ili koji zajedno s njima čine dijelove veće konverzacijske strukture, u ovom se istraživanju analiziraju rekonstruirajući perspektive sudionika u razgovoru.

5. REZULTATI ANALIZE

Analiza rečenica koje se izriču šumnim glasom i njihovog govornog okruženja pokazala je da ih govornik izriče kao stavove i mišljenja drugih ljudi koje bi ti ljudi nekada mogli izreći ili da reproducira stvarne, nekada prije ostvarene izričaje koji također mogu biti ustaljeni i iz tog razloga višestruko ostvarivani ili da ih izriče kao prijašnje vlastite misli odnosno pretpostavljene tuđe misli. U sljedećim poglavljima ovog poglavlja sve će vrste misaonih tvorevina čije su rekonstrukcije u korpusu ovog istraživanja bile verbalizirane biti i oprimjerene.

5.1. Potencijalni izričaj

Naredni transkript u retku 06 sadrži potencijalne buduće rečenice čovjeka koji je pronašao rješenje u vezi s organiziranjem stvari u stanu: *Mensch, diese Sachen habe ich nie gebraucht. Die habe ich ei'ng'ich auch nie gemocht. (Čovječe, ove stvari nisam nikad ni trebao. Nisu mi se nikad ni sviđale.)*

Transkript 1: *Lijepi prazni ormar*

- 01 go: °hh und ´dAnn wird ein ^WUNder pas<<creaky>sieren>
i onda će se dogoditi čudo
- 02 von äh voll auto´MATisch,
potpuno automatski
- 03 °hh in diesen ^SCHÖnen ^IEeren schrank wird ihre ^mUtter und sie

- u ovaj lijepi prazni ormar će Vaša majka i Vi sami*
`sElbst,
- 04 werden sie nIcht <<creaky>mehr> alles hin^EINlassen was da
nećete više sve puštati unutra što je tu bilo prije
vorher `drIn <<creaky>war>
- 05 °hh <<all> sondern da=wird=man=dann ^gAnz von `SELbst sagen ja;>
nego će čovjek onda sam od sebe reći
- 06 °h <<šuman glas> mensch diese sachen habe ich ^NIE ge↓`brAucht
čovječe! ove stvari nisam nikad ni trebao
die habe ich eingich auch nie ge^mOcht->
nisu mi se nikad ni sviđale
- 07 °h die `KÖNN wir jetzt <<creaky>weggeben>
sada ih možemo dati nekome
- 08 ^In diesen schönen ^schrAnk °h da komm jetzt nur die sachen
u ovaj lijepi ormar, tu će sada doći stvari koje stvarno još
die ich ^wRklich noch <<creaky>ANziehe und die ich wirklich
oblačim i koje mi se stvarno sviđaju
mAg>

Gost koji ih izriče savjetuje u vezi s organiziranjem stvari u stanu voditelja i slušatelje tijekom cijele emisije, što i inače radi u svome poslu s klijentima. Spomenuto rješenje pretpostavlja oslobađanje prostora u vlastitom stanu. Objerečenice su izgovorene šumnim glasom, a stvoren je i oksitonski ritam naglašavanjem posljednje riječi u objerečenice (*gebraucht* i *gemocht*).

5.2. Izričaj ostvaren u prošlosti

U sljedećem transkriptu pozivateljica jasno kritizira tadašnju argumentaciju svog stanodavca kojom je odgovorio na njezin zahtjev da joj bolje reguliraju grijanje:

Transkript 2: *Ah, to smo zaboravili!*

- 01 po: meine `Erste ^frAge muss ich das be`ZAHlen kann ich dafür ne
moje prvo pitanje: moram li to platiti, mogu li za to
abrechnung ver^lAngen,
zahtijevati obračun

- 02 °hh und meine ´zwEite frage ist man hat mir immer gesagt w? als
i moje drugo pitanje je: uvijek su mi govorili kada sam se već
ich mich schon mal im ˉJUni beschwert hatte-
jednom žalila u lipnju
- 03 °h <<šuman glas> ja wir könn doch> nich für ´JEden von wir haben
pa ne možemo valjda za svakog, mi imamo četiri tisuće stanova
vier tausend ˉwOhnungen un_da `kÖnn wa doch nich für jeden
i tu ne možemo za svakoga individualno podešavati
individuell das ↑`EINstellen;
- 04 °hh das war das ↑ˉErste mal un_als ich dann am ↑ˉsIebenten ´Juli
to je bilo prvi put i kad sam onda nazvala sedmog srpnja
ˉAngerufen hab hat man mir gesagt=
rekli su mi
- 05 ==<<h>ˉACH> das ham wa verˉGESsen ˘rUnterzufahren,
ah, to smo zaboravili sniziti.

Kritizirajući, pozivateljica u retku 03 reproducira dva stanodavčeva izričaja od kojih se prvi djelomično ostvaruje šumnim glasom: *Ja, wir könn doch nich ´für jeden von ... Wir haben viertausend Wohnungen un´ da könn´ wa doch nich´ für jeden individuell das einstellen (Pa ne možemo valjda za svakog, mi imamo četiri tisuće stanova i tu ne možemo za svakoga individualno podešavati.)*. Stanodavac dakle pravda paušalnu regulaciju grijanja u svojim stanovima velikim brojem stanova.

5.3. Višestruko ostvarivan izričaj

U transkriptu br. 3 gost emisije kritizira prezabrinutost roditelja koji od njega traže savjete tako što, između ostalog, u retku 04 reproducira njihov u prošlosti višestruko ostvarivani izričaj: *Mensch, Herr Fina, wir sind schwanger oder wir kriegen unser zweites Kind. (Gospodine Fina recite, trudna sam / moja supruga/djevojka je trudna ili dobit ćemo drugo dijete).*

Transkript 3: *Što čitati?*

- 01 go: °h ja aber zur zur ´FRAge,
da, ali da se vratimo pitanju

- 02 °h ähm ja es gibt ne ne GRO:ße landschaft von von rAtgebern in
da, postoji mnoštvo savjetnika
schriftlicher fOrm und es gibt äh mittlerweile auch wirklich
u pisanom obliku i u međuvremenu su u ponudi i stvarno
sEhr sehr gute podcasts die man hören 'KANN,
jako, jako dobri podcasti koji se mogu slušati
- 03 °hh ähm °h wenn mIch eltern FRAGEN-
kada me roditelji pitaju
- 04 <<p, šuman glas>mensch herr fina wir sind schwANGER> oder wir
gospodine Fina recite, trudna sam/moja supruga/djevojka je
kriegen unser zweites KIND-
trudna ili dobit ćemo drugo dijete
- 05 was=könn=wa=denn=da=MAchen->=
Što možemo tu napraviti?
- 06 =<<f>was solln wa denn ^LEsen;>
Što možemo čitati?
- 07 °hh oder freunde mich auch FRAGEN-
ili me prijatelji također pitaju
- 08 was SOLlen wa=denn=da=lesen-
Što trebamo tu čitati?
- 09 <<creaky>ich=sach=den oa lest n gutes BUCH n ro mAn entspannt
ja im kažem: čitajte dobru knjigu, roman, opustite se
euch->

Prva rečenica reproduciranog izričaja se izgovara šumnim glasom nakon čega se prelazi na modalan glas, a čujan oksitonski ritam nastaje naglašavanjem posljednjih riječi u rečenicama (*schwanger* i *Kind*). Gost emisije u nastavku iznosi da budućim roditeljima savjetuje da se radije opuste umjesto da čitaju stručnu literaturu o trudnoći, porođaju i brizi za novorođenče.

5.4. Prijašnje vlastite misli

Transkript br. 4 oprimjeruje verbaliziranje vlastitih misli u retku 06 čime pozivateljica dočarava i istodobno kritizira svoj pesimistični stav iz vremena kad je učila voziti bicikl kao odrasla.

Transkript 4: Učenje vožnje biciklom

- 01 po: °h Ich wollte fAhrrad fahren lERnen (.) i:m: alter von etwa
htjela sam učiti voziti bicikl u dobi od otprilike trideset
drEiβik,=
- 02 =<<all>weil ich das als kInd halt nich gelernt HAbE,>
jer to nisam naučila kao dijete
- 03 °hh un i hab s mir sElber <<creaky>beigebracht>;
i sama sam to naučila
- 04 und ich hab jEdes hindernis MITgenommen was es überhaupt nur
i sa svakom sam se mogućom preprekom uhvatila u koštac
↑gAb-
- 05 °h un HAB dann immer ge<<creaky>dacht>
i onda sam uvijek mislila
- 06 <<šuman glas>oa das ↑GEHT nicht und das fühlt sich ↑fURchtbar**
eh to ne može i osjećaj je grozan i ja to ne mogu i tako dalje
an und> ich kAnn das nicht und so wEiter,
- 07 °hh und ähm hab gedacht es ist FALSCH fahrrad fahren zu lernen
i ee mislila sam pogrešno je učiti voziti bicikl kad tako puno
wenn so viel schIef <<creaky>geht>
toga ne ide
- 0 aber ich WOLLte es unbedIngt-
ali to sam htjela pod svaku cijenu

Izričaj: *Oa, das geht nicht und das fühlt sich furchtbar an und ich kann das nicht und so weiter (Eh, to ne može i osjećaj je grozan i ja to ne mogu i tako dalje)* koji reproducira njezine misli se u prvoj rečenici izgovara šumnim glasom, a svakoj rečenici naglašava se pretposljednja (paroksitonski ritam) odnosno posljednja riječ (oksitonski ritam) (*geht, furchtbar i weiter*).

5.5. Pretpostavljene tuđe misli

U retku 09 transkripta br. 5 pozivateljica iznosi misli za koje ona pretpostavlja da bi žene mogle sprečavati u tome da učinkovitije dogovaraju zajednička druženja. To se događa u sklopu slijeda iznošenja vlastitih iskustava s dogovaranjem druženja s prijateljima.

Transkript 5: *Zajednički doručak*

- 01 go1: °hh also der ^kAnn auch der hat immer so n paar 'JUNGSgruppen,=
dakle on može također... on ima uvijek par skupina mladića
- 02 =und mit denen fährt er ^Einmal im jahr auch 'WEG?=
i s njima se i odveze jednom godišnje
- 03 =un _die machen einfach ^Ein 'jAhr vorher machen die n ter^MIN
i oni jednostavno odrede termin jednu godinu ranije
'Aus,
- 04 °h ich versuche das mit meinen ^Anderen ^FREUNDDinnen irgendwie
to pokušavam s mojim drugim prijateljicama nekako postići
°hInzukriegen und wir ^schEitern kläglich schon am ^frÜhstück
i nekako zakažemo već kod planova za zajednički doručak
irgendwie das wir [zusammen haben 'wOllen],
- 05 vo: [hhhhhh ha ha ha ha ha ha ha ha]
- 06 go2: [ha ha ha ha ha ha ha ha ha ha]
- 07 go1: [ich habe da das]
imam osjećaj da
<<h> ge^fÜhl dass da ^mÄnner ^wIe sie grad gesagt haben sehr
su muškarci u vezi s tim, kao što ste upravo rekli,
viel pragMATischer sind,=
puno pragmatičniji
- 08 =und einfach an den ter^mInkalender das ^FESTlegen-
i to jednostavno u rokovniku odrede
- 09 °h <<all> un _die frau denk> <<šuman glas>a: aber da könnte
a žene misle: ali tu bi moglo još biti to i tu bi moglo biti
noch ↑^DAS sein> und da könnte noch ↑^dAs sein und lass mal
još to i nećemo još odrediti
^Offenhalten;
- 10 un _dann am ende `KLAPPT_S nicht;=
i onda na kraju ne uspije
- 11 =da müssen wir uns irgendwie `ANstrengen wir ^frAuen dass wir
oko toga se moramo nekako potruditi mi žene da bismo bolje
das besser hin<<creaky>kriegen>
uspjeli u tome

U redcima 01, 02 i 03 pozivateljica iznosi iskustva s dogovaranjem druženja njezinog supruga sa svojim prijateljima radi usporedbe s iskustvima s dogovaranjem druženja s vlastitim prijateljicama. Izričaj koji izražava pretpostavljene misli žena se u prvoj od tri rečenice izgovara šumnim glasom. Odlikuje ga i ritam koji nastaje naglašavanjem pretposljednje riječi u rečenici (dva puta *das*) odnosno posljednje riječi u rečenici (*offenhalten*).

5.6. Popratni jezično-prozodijski obrasci šumnog glasa u upravnom govoru, konteksti pojavljivanja i trajanje šumnosti

Analiza je pokazala da šuman glas često dolazi u kombinaciji s drugim bojama glasa i drugim prozodijskim obilježjima kao npr. s okruglim glasom, škripavim glasom, s razmjerno tihim glasom, ubrzanim govorom, glasnijim govorom, visokim registrom (v. transkript 6). U sljedećem transkriptu gošća emisije kritizira česte neobične reakcije na njenu društvenu ulogu rekonstruirajući rečenicu kojom je njena prijateljica jednu takvu reakciju i izrekla. Okrugao glas oponaša osobu s pomalo ograničenim intelektualnim sposobnostima.

Transkript 6: *Najbolje kao i uvijek*

- 05 go: °hh als ich das ˈbUch veröffentlicht habe kam (0,7) ((mljacne))
kada sam objavila knjigu netko mi je prišao koga sam dugo
ähm jemand auf mich ↑`ZU die ich sehr lange ^kAnnte aus dem
pознавала s posla i onda mi rekao
Arbeitskontext die dann sagte-
- 06 <<šuman glas, okrugao glas>e (-) **wie soll ich_n_jetzt mit dir**
kako da se sad s tobom ophodim?
^UMgehen;
- 07 **(.) s_`WEIß ich gar nich,>**
To uopće ne znam.
- 08 <<šapat>wo_i_s_dachte am besten wie ˈIMmer?
Na to joj ja odgovorim: možda najbolje kao i uvijek.

Rekonstruirani izričaji su u više navrata započinjali riječima: *ja*: (v. transkripte 7 i 8), *Mensch* (v. transkripte 1 i 3), *he*, *boa*, *a*: (v. transkript 5). Na ovom mjestu je bitno istaknuti da se u svim reproduciranim izričajima odnosno verbaliziranim

mislima uz šuman glas smjenjuju ritam koji nastaje naglašavanjem posljednje riječi u rečenici, tj. oksitonski ritam i ritam koji nastaje naglašavanjem preposljednje riječi u rečenici, tj. paroksitonski ritam. Takav niz od više rečenica s naglašenom posljednjom ili preposljednjom riječju može biti realiziran unutar jedne intonacijske jedinice (v. transkripte 4 i 5 npr.), a moguće je također i da svaka pojedinačna rečenica bude realizirana u zasebnoj intonacijskoj jedinici što je slučaj u narednom transkriptu u kojem gost emisije izriče rečenice koje bi ljudi zainteresirani za prirodne znanosti, kojima se on trudi nešto objasniti, mogli izreći.

Transkript 7: *To je dakle tako i tako*

- 05 ahA? °hh das 'klIngt ↓aber plau^SIbel was der 'sAcht,
aha, zvuči uvjerljivo što on govori
- 06 das is jetzt nich igenwie vom ^hImmel 'hOch^HERgeholt sondern,
nije da nema nikakve veze
- 07 °hh <<šuman glas>^JA:;=
08 =das kann ich ver^STEhen,=
to mogu razumjeti
- 09 =das ist also ↑^SO und_so>:=
to je dakle tako i tako

Reproducirani izričaji odnosno verbalizirane misli su u razgovorima funkcionirali kao dijelovi obrazlaganja vlastitih interesa, mišljenja, stavova, kao dijelovi dužih savjetovanja (v. transkript 1), kritiziranja (v. transkripte 2 i 3), opisivanja vlastitih postupaka (v. transkript 4), doživljaja (v. transkript 5), kao dijelovi upitnih informiranja te zagovaranja nekoga ili nečega što je slučaj u sljedećem transkriptu:

Transkript 8: „*Messenger i e-mail*“

- 01 go: °h dass: äh die hersteller_ne gewisse `VORarbeit
da proizvođači odrade određeni pripremni dio posla
leisten;=
02 =dass Sie nämlich wenn sie `SAgen-
da Vi naime, kada oni kažu
- 03 °hh <<šuman glas>'jA:> bei_nem neuen
kod novog messenger

^mEssenger oder bei einer email wäre mir ´wIchtig

ili kod e-maila bi mi bilo važno

dass es ver^SCHLÜSselt ist?

da je enkriptiran

Gošća emisije (go), stručnjakinja za sigurnost na internetu, zagovara enkripciju poruka od strane ponuđača usluga messenger-a i e-maila. Prema njenom mišljenju bi ta praksa doprinosila sigurnosti na internetu. Potencijalnim izričajem korisnika messenger-a odnosno e-maila u upravnom govoru ona pojačano cilja na svijest korisnika interneta o važnosti enkripcije kod usluga messenger-a i e-maila.

Ustrajavanje u šumnom glasu je variralo i kretalo se od izricanja samo jedne riječi upravnog govora odnosno misli šumnim glasom nakon čega bi se nastavljalo modalnim do izricanja cijele tri intonacijske jedinice šumnim glasom. Šuman glas nije uvijek započinjao istodobno s upravnim govorom odnosno izricanjem misli, u određenom broju slučajeva započinjao bi nešto ranije, u drugima opet nešto kasnije.

6. RASPRAVA

Šuman glas i upravni govor odnosno šuman glas i verbaliziranje misli po svoj prilici služe kao ilustracija u razgovornim sekvencijama u kojima je preciznost karakterizacije sudionika opisivanog događaja, preciznost opisa radnje i okolnosti događaja odnosno potencijalne situacije i živost koju sve spomenute ilustracije u pripovijedanje unose, djelotvorna i stoga poželjna. Učinci (perlokucijski čin) koji se ovakvim ilustracijama unutar već spomenutih većih verbalnih projekata nastoje postići kod sudionika u razgovoru su uvjeravanje sugovornika u ispravnost govornikovih stavova, mišljenja, savjeta, kritika i sl. ili uvjeravanje u vjerodostojnost govornikovih opisa i rekonstrukcija događaja.

Relativno kratko trajanje šumne fonacije kojoj slijedi povratak na modalnu fonaciju može se objasniti povećanim gubitkom zraka potrebnog za govor za vrijeme šumne fonacije koju, kao što je već navedeno, odlikuje nesastavljanje glasnica u potpunosti i posljedični veći protok zraka kroz grkljan.

U razgovorima nije mogla biti potvrđena izvorna glasnost za sve rekonstruirane izričaje koja bi, kao što je ranije spomenuto, mogla biti signalizirana dodatnim migom za glasnoću, šumnošću. Druge boje glasa i druga prozodijska obilježja u kombinaciji sa šumnim glasom dodatno su karakterizirali određenog sudionika u razgovoru, njegovo emocionalno stanje, intelektualne sposobnosti itd. (v. transkript 6).

Pretpostavlja se da riječi kojima rekonstruirani izričaji počinju ih zapravo najavljuju, što bi bio slučaj s kvotativnom česticom *ja.*, odnosno da najavljuju određenu vrstu rekonstruiranih izričaja, *he?* npr. pitanje koje postavlja začuđen govornik.

7. ZAKLJUČAK

Prozodijski obrazac koji kontekstuirá reprodukciju ranije ostvarenih izričaja, izričaja koji bi u budućnosti mogli biti izgovoreni, koji kontekstuirá verbaliziranje vlastitih prijašnjih misli ili pretpostavljenih tuđih misli unutar razgovornih sekvencija na njemačkom jeziku u kojima uvjeravanje sugovornika u ispravnost govornikovih mišljenja, stavova, savjeta, kritika i sl. ili uvjeravanje sugovornika u vjerodostojnost govornikovih opisa i rekonstrukcija događaja igra bitnu ulogu, u korpusu koji je korišten za ovo istraživanje čine šuman glas i oksitonski ili paroksitonski ritam. Verbalizirane misaone tvorevine dakle sadrže osim u literaturi spominjanih prethodno ostvarenih izričaja sudionika prošlih razgovora kojima se trenutno nešto prebacuje, izričaja za koje govornik pretpostavlja da bi ih sudionici eventualnih budućih događaja mogli izreći, te neizrečenih izričaja koje recipijent dodaje događaju koji se trenutno prepričava također i vlastite prijašnje misli i pretpostavljene tuđe misli. Upravni govor izrečen šumnim glasom često započinje riječima *ja.*, *Mensch* i dr., a samo trajanje šumnog glasa može sezati od šumnog ostvarenja samo jedne riječi do šumnog ostvarenja cijele tri intonacijske jedinice.

LITERATURA

1. Auer, Peter (2006), "Construction Grammar meets Conversation: Einige Überlegungen am Beispiel von "so"-Konstruktionen", u: Susanne Günthner i Wolfgang Imo (ur.), *Konstruktionen in der Interaktion*, de Gruyter, Berlin, 291-314.
2. Belle, Irene Velsvik (2005), "Reliability in Perceptual Analysis of Voice Quality", *Journal of voice*, 19(4), 555-573.
3. Braun, Bettina, Nicole Dehé, Jana Neitsch, Daniela Wochner, Katharina Zahner (2019), "The Prosody of Rhetorical and Information-Seeking Questions in German", *Language and Speech*, 62(4), 779-807.
4. Donald, Merlin (1991), *Origins of the modern mind*, Harvard University Press, Cambridge/London

5. Gobl, Christer, Ailbhe Ni Chasaide (2010), "Voice Source Variation and Its Communicative Functions", u: John Hardcastle, John Laver, Fiona Gibbon, (ur.), *Handbook of Phonetic Sciences*, Blackwell Publishing, Malden/Oxford/Chichester, 378-423.
6. Gordon, Matthew (2001), "Linguistic aspects of voice quality with special reference to Athabaskan", Athabaskan Languages Conference, Los Angeles; dostupno na: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=26b003f9aa6afe38249d7794d3605111bdf098a1>
7. Gumperz, John (1982), *Discourse strategies*, Cambridge University Press, Cambridge
8. Günthner, Susanne (1997a), "Direkte und indirekte Rede in Alltagsgesprächen. Zur Interaktion von Syntax und Prosodie in der Redewiedergabe", u: Peter Schlobinski (ur.), *Syntax des gesprochenen Deutsch*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 227-263.
9. Günthner, Susanne (1997b), "Stilisierungsverfahren in der Redewiedergabe. Die 'Überlagerung von Stimmen' als Mittel der moralischen Verurteilung in Vorwurfsrekonstruktionen", u: Barbara Sandig i Margret Selting (ur.), *Sprech- und Gesprächsstile*, de Gruyter, Berlin/New York, 94-122.
10. <https://doi.org/10.1515/9783110820447.94>
11. Günthner, Susanne (2007), "The construction of otherness in reported dialogues as a resource for identity work", u: Peter Auer (ur.), *Style and Social Identities*, de Gruyter, Berlin/New York, 419-443.
12. Horga, Damir, Marko Liker (2016), *Artikulacijska fonetika*, Ibis grafika, Zagreb
13. Hymes, Dell (1974), *Foundations in Sociolinguistics*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia
14. Kirk, Paul L., Jenny Ladefoged, Peter Ladefoged (1993), "Quantifying acoustic properties of modal, breathy and creaky vowels in Jalapa Mazatec", u: Anthony Mattina i Timothy Montler (ur.), *American Indian linguistics and ethnography in honor of Laurence C. Thompson*, University of Montana Press, Missoula, MT, 435-450.
15. Laver, John (1994), *Principles of phonetics*, Cambridge University Press, Cambridge
16. Local, John, Bill Wells, Mark Sebba (1985), "Phonology for Conversation. Phonetic Aspects of Turn Delimitation in London Jamaican", *Journal of Pragmatics*, 9, 309-330.

17. Local, John, John Kelly, Bill Wells (1986), "Towards a phonology of conversation. Turn-taking in Tyneside English", *Journal of Linguistics*, 22, 411-437.
18. Matasović, Ranko (2001), *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Matica hrvatska, Zagreb
19. Ogden, Richard (2004), "Non-modal voice quality and turn-taking in Finnish", u: Elizabeth Couper-Kuhlen i Cecilia E. Ford (ur.), *Sound Patterns in Interaction*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 29-62.
20. Park, Yeonggwang, Joseph Perkell, Melanie Matthies, Cara Steppa (2019), "Categorization in the Perception of Breathy Voice Quality and Its Relation to Voice Production in Healthy Speakers", *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 62(3), 1-12.
21. Sacks, Harvey (1995), *Lectures on Conversation, Volumes I & II*, Blackwell Publishing, Malden/Oxford/Carlton
22. Selting, Margret, Barbara Sandig (1997), "Interaktionale Stilistik. Methodologische Aspekte der Analyse von Sprechstilen", u: Margret Selting i Barbara Sandig (ur.), *Sprech- und Gesprächsstile*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 9-43.
23. Selting, Margret, Peter Auer, Dagmar Barth-Weingarten, Jörg Bergmann, Pia Bergmann, Karin Birkner, Elizabeth Couper-Kuhlen, Arnulf Deppermann, Peter Gilles, Susanne Günthner, Martin Hartung, Friederike Kern, Christine Mertzluft, Christian Meyer, Miriam Morek, Frank Oberzaucher, Jörg Peters, Uta Quasthoff, Wilfried Schütte, Anja Stukenbrock, Susanne Uhmann (2009), "Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem (GAT 2)", *Gesprächsforschung*, 10, 353-402.

BREATHY VOICE AND THE OXYTONIC OR THE PAROXYTONIC RHYTHM IN REPRODUCTION OF THOUGHT CREATIONS IN GERMAN-LANGUAGE CONVERSATIONS

Summary:

This research is based on the assumption that the breathy voice within a set of linguistic-prosodic features, in addition to the reproduction of already realized utterances, marking utterances that the speaker assumes participants of possible future events could utter and marking added fictive utterances in German-language conversations is also used for reproduction of other thought creations. The corpus of this research consists of clips from conversations conducted within German phone-in radio shows, with each of them containing a single use of breathy voice. The analysis shows that the breathy voice is realized in one part of the reported speech and then remains without breathiness, leaving the modal voice. In the analysis, reported speech partly represented the verbalization of assumed utterances or concrete utterances realized multiple times in the past. Thought creations whose reconstructions were verbalized included, in addition to utterances, previous thoughts or assumed thoughts of others.

Keywords: breathy voice; conversations in German; administrative speech; a linguistic-prosodic set of characteristics

Adresa autora
Author's address

Dario Marić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
dario.maric@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.419

UDK 811.112.2'243

Primljeno: 15. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirjana Matea Kovač, Eva Wendland

EINE BEWERTUNG DER PERZIPIERTEN SPRECHFLÜSSIGKEIT IM DEUTSCHEN ALS FREMDSPRACHE: FALLBEISPIEL AUS DER PRAXIS

Sprechflüssigkeit ist ein wichtiger Aspekt der Fremdsprachenkompetenz, der nicht nur objektiv messbar ist, sondern zugleich auch subjektiv von Zuhörern wahrgenommen wird. Der Begriff perzipierte Sprechflüssigkeit bezieht sich somit auf die subjektive Wahrnehmung der Sprachkompetenz des Sprechenden. Dies beinhaltet eine situativ angemessene Sprechgeschwindigkeit und fließende Rede ohne Verzögerungen. Hauptbestandteil des vorliegenden Beitrags ist die Bewertung und Analyse der perzipierten Sprechflüssigkeit kroatischer Germanistikstudierenden im Rahmen eines einsemestrigen Seminars. Mithilfe von Beurteilungsbögen wurde die Sprechflüssigkeit in Deutsch als Fremdsprache bewertet. Bei der Bewertung handelt es sich um die subjektive Einschätzung einer L1-Sprecherin aus Deutschland, die Teilnehmerin desselben Seminars war. Die Kriterien der Bewertung umfassen das Sprechtempo, die Intonation, Verständlichkeit und Verzögerungen verschiedener Art. Diese Untersuchung hat vor allem herausgestellt, welche Komponenten die perzipierte Sprechflüssigkeit beeinflussen. Sprechgeschwindigkeit, die einer muttersprachlichen Rede sehr nahekommt, wirkt sich besonders positiv auf die perzipierte Sprechflüssigkeit aus. Es ist zwar keine messbare Bewertung der Sprechflüssigkeit, sie liefert jedoch aufschlussreiche Ergebnisse. Diese könnten beispielsweise als Grundlage dienen, um gezielte Übungsaufgaben zu entwickeln, um die identifizierten Schwachstellen zu verbessern.

Schlüsselwörter: perzipierte Sprechflüssigkeit; Sprechgeschwindigkeit; Automatisierung; formelhafte Sequenzen

1. EINLEITUNG

Sprache bildet das Fundament menschlicher Kommunikation und ermöglicht die Übermittlung von Gedanken, Emotionen und Informationen. Sich in einer Sprache flüssig und gewöhnt ausdrücken zu können, erfordert für jeden Nichtmuttersprachler ein hohes Maß an kognitiven Fähigkeiten, sprachlichem Wissen, praktischer Übung sowie Wiederholung. Ziel eines L2-Lernenden ist es zweifellos, eine Natürlichkeit in der Sprache zu erlangen, die einem muttersprachlichen Gebrauch möglichst nahekommt. Während es beim tatsächlichen und alltäglichen Fremdsprachengebrauch in erster Linie darum geht, dem Rezipienten einen Sachverhalt verständlich übermitteln zu können, gibt es weitere Indikatoren, die einen Sprecher sprachgewandt erscheinen lassen. Aber wann wird eine Person als sprachgewandt betrachtet? Welche Kriterien werden verwendet, um die Sprechgeschwindigkeit eines Fremdsprachenlernenden zu bewerten?

Hauptbestandteil des vorliegenden Beitrags ist die Bewertung und Analyse der perzipierten Sprechflüssigkeit kroatischer Germanistikstudierenden im Rahmen eines einsemestrigen Seminars. Die sprachliche Sprechflüssigkeit in Deutsch als Fremdsprache wurde mittels Beurteilungsbögen bewertet. Bevor auf die empirische Untersuchung eingegangen wird, wird der theoretische Teil dieser Arbeit zunächst eine umfassende Definition von Sprechflüssigkeit einführen, gefolgt von einer vertieften Betrachtung der perzipierten Sprechflüssigkeit. Durch die Darstellung und Analyse der Beurteilungsbögen sollen anschließend Erkenntnisse darüber gewonnen werden, welche Faktoren maßgeblich die Wahrnehmung der Sprechflüssigkeit beeinflussen.

2. SPRECHFLÜSSIGKEIT

2.1 Definition

Sprechflüssigkeit ist die Fähigkeit, Sprachwissen in einem Kommunikationsakt mühelos zu aktivieren. Im Hinblick auf das Lehren und Lernen von Fremdsprachen wird dieser Begriff meist als hochentwickelte Sprachkenntnisse oder eine allgemein kompetente Art des Sprechens verstanden. Die Fähigkeit zum freien flüssigen Sprechen, die als solche auch nicht immer bei nativen Sprechenden gegeben ist, wird in der universitären Lehr-Lern-Kommunikation grundsätzlich indirekt vorausgesetzt (vgl. Grzeszczakowska-Pawlikowska 2023: 106).

Um ein umfassendes Verständnis der Sprechflüssigkeit zu entwickeln, ist es entscheidend, verschiedene Dimensionen zu berücksichtigen, darunter Geschwindigkeit, Kohärenz, Kreativität und (soziale) Angemessenheit. In der Linguistik existieren dazu verschiedene Definitionsansätze, um die Bedeutung des Begriffs Sprechflüssigkeit zu bestimmen (Reitbrecht 2017; 2019). Kovač (2021) gibt in ihrer Arbeit einen umfassenden Überblick über die verschiedenen Forschungsbeiträge zu dieser Thematik. Als erste wichtige Unterscheidung, die in der Forschung getroffen wurde, müssen die zwei Hauptkonzeptualisierungen von Sprechflüssigkeit genannt werden: Sprechflüssigkeit im weiteren und im engeren Sinne (vgl. Lennon 2000: 389). Im weiteren Sinne wird eine hohe allgemeine Sprachbeherrschung impliziert – das Wissen über Wortschatz und Grammatik ist hier von Bedeutung. Im engeren Sinne ist die Fähigkeit des konkreten Sprechens gemeint. Dies beinhaltet eine „ausreichende Sprechgeschwindigkeit und fließende Sprache ohne Verzögerungen“ (Kovač 2021: 60).

Eine ähnliche Differenzierung macht auch Aguado (2017), indem sie zwischen explizitem und implizitem Sprachwissen unterscheidet. Das explizite „ist bewusstes, metasprachlich formulierbares Wissen über Sprache, d.h. Lernende haben direkten Zugang zu diesem Wissen und können es auch benennen“ (vgl. Aguado 2017: 3). Explizites sprachliches Wissen bezeichnet demnach eine kognitive Fähigkeit, die auf der Konzeptualisierung, Mustererkennung und Kategorisierung basiert. Es umfasst die Fähigkeit, den Inhalt einer Aussage grammatisch, orthografisch und syntaktisch korrekt zu formulieren. Der Zugang zum Sprachwissen erfordert Zeit und Fokus auf die Form der Sprache. Erworben wird dieses Wissen durch die gezielte Vermittlung von grammatischen Regeln und die bewusste Anwendung dieser Regeln in Übungen und Aufgaben. Darüber hinaus beinhaltet es die Fähigkeit, sich im sozialen Kontext angemessen auszudrücken. Das implizite Sprachwissen hingegen bezieht sich auf „beiläufig erworbenes, unbewusstes, beispiel- bzw. gedächtnisbasiertes, automatisiertes Wissen“ (Aguado 2017: 3). Dieses wird durch sprachliche Interaktionen, Wahrnehmung und Speicherung von sprachlichen Sequenzen erworben. Dieses Wissen ist nicht verbalisierbar und liegt außerhalb des Bewusstseins der Lernenden. Der Erwerb dieses impliziten Wissens erfordert viel Input und Erfahrung sowie eine kontinuierliche Wiederholung. Obwohl der Erwerb Zeit benötigt, ermöglicht das automatisierte Wissen einen schnellen und automatischen Zugriff, sogar unter Zeitdruck. Daher wird implizites Wissen oft als automatisiertes und intuitives Wissen betrachtet.

Eine weitere Unterteilung wurde durch Segalowitz (2010; 2016) unternommen. Dieser differenziert innerhalb des Begriffes der Sprechflüssigkeit drei verschiedene Bereiche. Dies ist erstens der Bereich der *kognitiven Sprechflüssigkeit*, der ein glo-

bales Maß für die Sprechflüssigkeit darstellt. Dies bildet die Voraussetzung für die *Äußerungssprechflüssigkeit* [nach Segalowitz (2010; 2016): *utterance fluency*], die sich aus den „zeitlichen Variablen wie ‚Sprechgeschwindigkeit‘, ‚mittlere Äußerungslänge‘, ‚Phonierungs-Zeit-Verhältnis‘ (Phonierungszeit / Gesamtsprechzeit)‘, ‚Artikulationsrate‘, ‚stille Pausen und dergleichen“ (vgl. Kovač 2021: 61) ergibt. Demnach handelt es sich bei diesem Aspekt der Sprechflüssigkeit um einen objektiven sowie messbaren Parameter (Götz 2007). Demgegenüber steht der dritte Bereich der Sprechflüssigkeit, die sogenannte *perzipierte Sprechflüssigkeit* (vgl. Segalowitz 2016). Diese bezieht sich auf die subjektive Wahrnehmung der Sprachkompetenz des Sprechenden. Die vorliegende Arbeit wird sich insbesondere mit diesem Bereich befassen, der durch das subjektive Empfinden des Zuhörenden bestimmt ist.

2.2 Perzipierte Sprechflüssigkeit

Im Folgenden soll die perzipierte Sprechflüssigkeit genauer betrachtet werden. Dazu wird Fosters (2020) Arbeit hinzugezogen, die einen ausgiebigen Forschungsüberblick über Sprechflüssigkeit in der L2 liefert. Segalowitz (2016) merkt an, die wahrgenommene Sprechflüssigkeit sei die Einschätzung des Zuhörenden, wie leicht es dem Sprecher fällt, seine Gedanken in Sprache umzusetzen (vgl. Foster 2020: 448). Diese Sprachverarbeitung erfolgt durch ein Drei-Stufen-Modell, das von Levelt (1989) hinreichend dargelegt wurde (vgl. Foster 2020; Reitbrecht 2017). Zunächst muss die Idee über eine sprachliche Äußerung konzeptualisiert werden. Anschließend erfolgt die Formulierung, in der lexikalische und grammatische Einheiten abgerufen und strukturiert werden. Als letzter Schritt folgt die Artikulation der Äußerung. Relevant für eine flüssige Sprachäußerung ist, dass die genannten Schritte parallel ablaufen. In der Muttersprache sind diese Prozesse in der Regel so automatisiert, dass sie simultan erfolgen. Daraus resultiert die Wahrnehmung einer flüssigen Sprachverwendung, welches das Ziel eines L2-Lernenden ist. Diese Automatisierung von der Konzeptualisierung bis hin zur Artikulation spielt somit eine signifikante Rolle. In der L2 kann durch Wiederholungen die automatisierte Verarbeitung gesteigert werden. Intention dieser Automatisierung ist die unbewusste, unkontrollierte und effiziente Verarbeitung der Prozesse, die für die artikulierte Sprachäußerung erforderlich sind. Ein relevantes und hilfreiches Instrument, um die Prozesse der Konzeptualisierung, Formulierung und Artikulation zu beschleunigen sowie zu automatisieren, sind vorgefertigte lexikalische Sequenzen. Das sind standardisierte sprachliche Formulie-

rungen, die als ganze lexikalische Sequenzen gespeichert sind und nicht bei jedem Gebrauch von Neuem gebildet, sondern als Ganzes aus dem Langzeitgedächtnis abgerufen werden (vgl. Wood 2010). Aufgrund dieses vorgeschichteten Charakters können diese Sequenzen in der mündlichen Sprache sowohl flüssig produziert als auch wahrgenommen werden. Einige Beispiele sind Routineformeln wie Begrüßungen, Verabschiedungen, Beglückwünschungen oder Entschuldigungen. Auch Gesprächsgliederungen, Kollokationen, Präpositionalphrasen, Präpositionalverben und Satzmuster werden als vorgefertigte lexikalische Einheiten betrachtet. Diese vorgefertigten Sequenzen dienen dazu, die kognitive Energie bei der Sprachverarbeitung zu sparen und unterstützen somit die Konzeptualisierung, Formulierung und Produktion von Sprache. Zusätzlich gewinnt der Lernende durch die Verwendung von diesen Einheiten an Zeit, die für die Planung und den Äußerungsprozess nützlich ist. Dies ermöglicht das Sprechen ohne Verzögerungen, was wiederum eine wahrgenommene angemessene Sprechgeschwindigkeit erzeugt. Dies ist nach Kovač (2021) und Reitbrecht (2013; 2017) einer der relevantesten Indikatoren für Sprechflüssigkeit. Auch Foster (2020) erkennt den Stellenwert der Sprechgeschwindigkeit innerhalb ihres Forschungsüberblickes an. So führt sie die Beobachtung von Saito et al. (2018) auf, dass muttersprachliche Rezensenten bei der Bewertung von L2-Sprechenden die Geschwindigkeit der Artikulation als primären Indikator für Sprechflüssigkeit ansehen (vgl. Foster 2020: 448). Ebenso sieht Anderson (1982) in der Sprechgeschwindigkeit und dem Grad der Sprachbeherrschung einen Zusammenhang, was er damit begründet, dass eine höhere Sprechgeschwindigkeit als Indikator für Sprachwissen, welches prozeduralisiert (automatisiert) ist, angesehen werden kann. Diesem Zusammenhang von Artikulationsgeschwindigkeit und automatisiertem L2-Wissen stimmt auch Foster (2020) zu, und geht zudem auf die Häufigkeit von Eigenkorrektur als Überwachung der Sprache auf Fehler ein. Diesbezüglich stellen Suzuki et al. (2021) fest, dass die perzipierte Sprechflüssigkeit neben der Sprechgeschwindigkeit mit dem Verhältnis von Pausen und Redefluss zusammenhängt, hingegen lediglich in geringerem Maße mit Verzögerungen aufgrund von Eigenverbesserungen.

Zusammenfassend zeichnet sich ein flüssig wahrgenommener Sprachgebrauch durch die Kenntnis und intensive Nutzung vorgefertigter sprachlicher Sequenzen, die die Automatisierung des Sprechprozesses steigern, sowie durch die dadurch erlangte Sprechgeschwindigkeit aus.

3. METHODE

In dem folgenden Kapitel dieses Beitrags werden die zugrundeliegenden Beurteilungen dargelegt. Dafür wird zunächst die Gruppe der zu bewertenden Studierenden vorgestellt. Anschließend werden der Kontext, unter dem die Begutachtungen erfolgten, sowie die Bewertungskriterien angeführt und erläutert. Bei der Bewertung handelt es sich um die subjektive Einschätzung einer L1-Sprecherin aus Deutschland, die ebenso Teilnehmerin desselben Seminars wie die kroatischen Germanistikstudierenden war. Ziel war es herauszufinden, wie eine Muttersprachlerin, eine Erasmus-Studentin der Universität Kiel, die Rede der kroatischen Studierenden wahrnimmt.

3.1 Probandenbeschreibung

Die Sprechflüssigkeit im Deutschen als Fremdsprache wurde von einer Gruppe bestehend aus sechs kroatischen Studierenden der Universität Split bewertet. Die Probanden befanden sich zum Zeitpunkt der Beobachtung im Masterstudium des Faches Germanistik und nahmen an dem gleichen Germanistikseminar teil – *Die Entwicklung der Sprechflüssigkeit in Deutsch als Fremdsprache*. Die Studierenden begannen alle, Deutsch bereits als zweite Fremdsprache in der Schule zu lernen, berichteten jedoch fast ausnahmslos, dass ein merklich flüssiges Sprechen erst an der Universität realisierbar wurde. Ein Student verbrachte im Rahmen eines Erasmuspraktikums ein Jahr in Deutschland, was sich positiv auf seine Sprechflüssigkeit ausgewirkt hat.

3.2 Bewertungsgrundlage

Als Grundlage für die Bewertung der Sprechflüssigkeit der Germanistikstudierenden dienten zwei Beurteilungsbögen, die die Dozentin zu Beginn des Semesters verteilte. Im Verlauf des Seminars hielt jede(r) Studierende einen Vortrag, bei dem die Aufmerksamkeit der Zuhörerenden speziell auf der Sprechflüssigkeit der/des Vortragenden lag. Die Erasmusstudentin bewertete die Sprechflüssigkeit aller Studierenden während des Semesters, begleitet von kontinuierlicher Unterstützung und Anleitung der Dozentin. Die Vorträge dienten als Grundlage für die Bewertung durch die Mitstudierenden. Ebenso wurden Nachbesprechungen sowie verschiedene mündliche Aktivitäten im Unterricht, wie Rollenspiele oder Debatten, miteinbezogen. Die Kriterien der Bewertung umfassten die perzipierte Sprechgeschwindigkeit, die Intonation, die Verständlichkeit und das Auftreten verschiedener Arten von Verzögerungen.

Die erste Bewertungstabelle bot eine allgemeinere Einschätzung der Sprechflüssigkeit, während die zweite eine detailliertere Beurteilung beinhaltete.

Der folgende Beurteilungsbogen (Tabelle 1) zielt auf eine allgemeinere Bewertung der Studierenden ab. Die erste zu beurteilende Aussage wird wie folgt bewertet: *eins – Ich stimme überhaupt nicht zu, zwei – Ich stimme nicht zu, drei – Ich kann mich nicht entscheiden, vier – Ich stimme zu, fünf – Ich stimme vollkommen zu*. Alle weiteren Aspekte werden mit den Punkten: *eins - sehr schlecht, ..., fünf – sehr gut* bewertet. Alle in Tabelle 1 enthaltenen Variablen (Sprechgeschwindigkeit, gefüllte Pausen, Selbstreparaturen) basieren auf relevanten Untersuchungen zur perzipierten Sprechflüssigkeit (vgl. Kovač 2021). Die Bewertungskriterien zu Aussprache und flüssigem Sprechen werden in der Tabelle 2 dargestellt. Diese Kriterien wurden im finnischen LangPro-Projekt bei Educode entwickelt. Der mündliche Test dieses Projekts hat sieben Sprechaufgaben (Vorlesen, Interview, über Bilder erzählen, Rollenspiel, den Text referieren, eine Situation beschreiben und Monolog). Jeder Testteil wird nach aufgabenspezifischen Kriterien bewertet, der sich an dem GER und an dem finnischen Lehrplänen orientieren. Pilotversuche haben gezeigt, dass die vorgestellte Skala, die für den Zweck dieses Beitrags angepasst wurde, erfolgreich für die Bewertungszwecke eingesetzt werden kann (vgl. Kara 2011: 31).

Tabelle 1: Allgemeine Bewertung der Sprechflüssigkeit der Studierenden

Die Lernenden verwenden expressives Sprechen.
Keine Fehler bei der Aussprache.
Der Inhalt ist verständlich.
Die Lernenden korrigieren Aussprachefehler.
Allgemeine Einschätzung der Sprechflüssigkeit.

Tabelle 2: Bewertungskriterien zu Aussprache und flüssigem Sprechen (vgl. Kara 2011: 32)

Bewertung	Ausdruck und Lautstärke	Phrasengrenzen	Deutliches und natürliches Sprechen	Sprechgeschwindigkeit
1	Oft schwer zu verstehen. Neigt dazu, mit leiser Stimme zu sprechen.	Stockend mit unnatürlichen Pausen. Spricht oft Wort für Wort aus.	Der Redefluss wird durch viele Pausen unterbrochen.	Spricht sehr langsam und mühsam.
2	Verständlich, obwohl fremder Akzent deutlich ist. Spricht mit leiser Stimme.	Das Sprechen ist manchmal fließend, aber verschiedene unnatürliche Unterbrechungen kommen sehr deutlich vor.	Das Sprechen ist manchmal fließend, aber verschiedene unnatürliche Pausen kommen oft vor.	Spricht langsam.
3	Aussprache und Intonation sind sehr deutlich und natürlich. Die Lautstärke ist grundsätzlich angemessen im gesamten Text.	Bekannte Abschnitte gelingen fließend. Bei längeren Abschnitten kommen Pausen und Verzögerungen vor.	Das Sprechen ist im Allgemeinen fließend und natürlich. Gelegentliche Pausen treten wegen Schwierigkeiten mit schwierigen Wörtern und/oder Strukturen auf.	Das Sprechtempo variiert aufgrund von Schwierigkeiten bei der Planung und/oder der Sprachproduktion.
4	Die Lernenden können die Intonation variieren, so dass feinste Bedeutungsnuancen ausgedrückt werden können. Die Lautstärke ist je nach Kommunikationssituation angemessen.	Spricht im Allgemeinen mit guter Formulierung, meist in Sätzen und Satzeinheiten, mit angemessener Aufmerksamkeit auf dem Ausdruck.	Fließendes, natürliches und müheloses Sprechen.	Spricht konsequent im Konversationstempo. Eine angemessene Geschwindigkeit während des Sprechens.

4. ANALYSE

Die durchgeführte Untersuchung und Bewertung der perzipierten Sprechflüssigkeit von sechs kroatischen Germanistikstudierenden liefert interessante Ergebnisse (Tabelle 3 und 4). Für eine konkrete Analyse der Punkte wurden die arithmetischen Mittelwerte errechnet.

Tabelle 3: Allgemeine Bewertung

Die Lernenden verwenden expressives Sprechen.	3,17
Keine Fehler bei der Aussprache.	3,5
Der Inhalt ist verständlich.	4,83
Die Lernenden korrigieren Aussprachefehler.	4,17
Allgemeine Einschätzung der Sprechflüssigkeit.	4

Tabelle 4: Detaillierte Bewertung der Sprechflüssigkeit

Ausdruck und Lautstärke	3,33
Phrasengrenzen	3,00
Deutliches und natürliches Sprechen	2,67
Sprechgeschwindigkeit	3,50

5. UNTERSUCHUNGSERGEBNISSE UND DISKUSSION

In der ersten Bewertungstabelle fällt auf, dass die Studierenden insgesamt sehr effizient abschneiden, wobei der Durchschnittswert für die allgemeine Einschätzung der Sprechflüssigkeit bei 4 liegt, was einer Bewertung von *gut* entspricht. Besonders bemerkenswert ist, dass der Inhalt der Rede mit einem Durchschnittswert von 4,83 als sehr verständlich bewertet wird. Dies legt nahe, dass die Studierenden in der Lage sind, ihre Gedanken klar und deutlich zu kommunizieren. Da die verständliche Übermittlung von Gedanken als wichtigstes Kommunikationsziel angesehen werden kann, kann von einer ausgedrückten durchschnittlichen Sprechflüssigkeit aller bewerteten Studierenden ausgegangen werden. Ebenso ist positiv anzumerken, dass die Wörter mit einem Durchschnittswert von 3,5 richtig ausgesprochen werden. Das Korrigieren von Aussprachefehlern ist mit einem arithmetischen Mittelwert von 4,17 ebenfalls nennenswert. Aguado betont in ihrem Beitrag die Relevanz auf der Sprachaufmerksamkeit, und dass „[e]in wichtiges Ziel des Fremdsprachenunterrichts [...] daher die Automatisierung der Aktivierung der Aufmerksamkeit auf Lernendenseite ist“ (Aguado 2017: 9). Gelingt es den Studierenden, gezielt auf die eigene Aussprache und Formulierung zu achten, wird der Fremdsprachenerwerb zu einem selbstgesteuerten Lernen. Foster führt Forschungsergebnisse an, die die Irrelevanz von Wiederholungen sowie Eigenkorrekturen für die Zuhörenden und deren Wahrnehmung der Sprechflüssigkeit herausstellen (vgl. Foster 2020: 448). Schwierigkeiten scheinen die Studierenden beim Einsatz expressiver Sprache zu haben, da der Durchschnittswert hier nur bei 3,17 liegt. Dies kann darauf zurückzuführen sein, dass die Aufmerksamkeit der Lernenden noch verstärkt auf den Abläufen der Sprachproduktion liegt.

In der zweiten Beurteilungstabelle, die eine detaillierte Bewertung umfasst, sind die Durchschnittswerte insgesamt etwas niedriger, jedoch immer noch im akzeptablen Bereich. Die Mittelwerte für Phrasengrenzen mit 3,00 und Natürlichkeit des Sprechens mit 2,67 fallen etwas niedriger aus, was darauf hindeutet, dass die Studierenden möglicherweise Schwierigkeiten haben, fließend zwischen verschiedenen Phrasen zu wechseln und es häufiger zu Verzögerungen innerhalb der Äußerungen kommt. Ein Grund dafür könnte eine mangelnde Verwendung von vorgefertigten lexikalischen

Sequenzen sein, da diese sprachlichen Sequenzen eine flüssige Sprachproduktion fördern und zu einer verbesserten perzipierten Sprechflüssigkeit beitragen. In einer Forschungsarbeit von Gruber und Kovač wurde die Bedeutung von Konjunktionadverbien für die Sprechflüssigkeit untersucht. Es wurden auch andere lexikalische Einheiten berücksichtigt, die für die Kohäsion sowie das flüssige Sprechen förderlich sind (vgl. Gruber und Kovač 2022). Das Ergebnis dieser Untersuchung zeigt, dass eine kompetente Verwendung dieser Sequenzen bei L2-Lernenden maßgeblich für eine gute Bewertung von L1-Sprechenden ist (vgl. Gruber und Kovač 2022: 675) und zur natürlichen Sprachverwendung beiträgt. Jedoch wurde in weiteren Studien ebenso belegt, dass es bei L2-Sprechenden häufig an dieser Verwendung mangelt (vgl. Gruber und Kovač 2022). In dem Germanistikseminar, das die Grundlage dieser Arbeit darstellt, wurde von der Dozentin anfänglich eine Sammlung an formelhaften sprachlichen Sequenzen verteilt, der sich die Studierenden bei mündlichen Äußerungen bedienen sollten. Im Laufe des Semesters wurde wiederholt auf diese Stütze hingewiesen, sodass ein Anstieg der verwendeten vorgefertigten Sequenzen festgestellt werden konnte. Allerdings muss festgehalten werden, dass keine große Variation der formelhaften Ausdrücke bei den Lernenden registriert wurde. Häufig wurden dieselben Sequenzen von einem Lernenden verwendet, die daraufhin von den anderen Studierenden ebenfalls übernommen wurden. Zu den häufig vermerkten Einheiten gehören: *Es muss erwähnt werden, dass ...; Es ist fraglich, ob ...; Es ist nicht zu vergessen, dass ...; Man kann nicht leugnen, dass ...; Auf der einen Seite, ..., auf der anderen Seite*, sowie die Konjunktionen und Adverbien: *und; aber; sicherlich; dann; eigentlich*. Ausdruck und Lautstärke der L2-Lernenden sowie deren Sprechgeschwindigkeit werden mit einem Durchschnittswert von jeweils 3,33 und 3,5 bewertet. Besonders hervorzuheben ist hier die Sprechgeschwindigkeit, da diese in verschiedenen Forschungsbeiträgen als einer der wichtigsten Indikatoren für perzipierte Sprechflüssigkeit herausgestellt wurde.

6. FAZIT

Die Arbeit hat sich mit der perzipierten Sprechflüssigkeit von sechs kroatischen Studierenden befasst, die während eines einsemestrigen Seminars beobachtet und bewertet wurden. Die Auswertung der Beurteilung lieferte hilfreiche Ergebnisse. Insgesamt zeigen die Durchschnittswerte, dass die kroatischen Studierenden gute Präsentationsfähigkeiten im Deutschen aufweisen, insbesondere hinsichtlich der Verständlichkeit des Inhalts und der Aussprache. Es gibt jedoch noch Verbesser-

ungspotenzial, insbesondere im Bereich der expressiven Sprache und der flüssigen Verbindung von Phrasen. Diese Arbeit hat vor allem herausgestellt, welche Komponenten die perzipierte Sprechflüssigkeit beeinflussen, sowie jene, die weniger Einfluss haben. Eine Sprechgeschwindigkeit, die einer muttersprachlichen Rede sehr nahekommt, wirkt sich besonders positiv auf die perzipierte Sprechflüssigkeit aus. Folglich fiel die allgemeine Einschätzung der Sprechflüssigkeit gut aus, auch wenn einige Bereiche Defizite aufwiesen. Die Sprechgeschwindigkeit wurde jedoch als angemessen empfunden.

Die Begrenztheit dieser Fallstudie zeigt sich vor allem in der geringen Anzahl der TeilnehmerInnen. Eine größere Anzahl von Bewertenden würde zu einer größeren Relevanz der erzielten Ergebnisse beitragen. Trotz der geringen Stichprobengröße könnte die Forschung jedoch als Grundlage für weitere Studien dienen. Diese wiederum könnten dazu verwendet werden, gezielte Übungsaufgaben zu entwickeln, um die identifizierten Schwachstellen zu verbessern. Auf diese Weise könnten Fremdsprachenlehrkräfte einen besonderen Fokus auf die Vermittlung einer Vielzahl an formelhaften Sequenzen setzen.

LITERATURVERZEICHNIS

1. Aguado, Karin (2017), "Sprachaufmerksamkeit–Sprachreflexion–Sprachkönnen", *Manuskript zum Plenarvortrag auf dem Deutschlehrtag 2017 in Barcelona*, 1–18. https://www.researchgate.net/publication/335892341_Sprachaufmerksamkeit_-_Sprachreflexion_-_Sprachkonnen_Plenarvortrag_auf_dem_Deutschlehrtag_2017_in_Barcelona_15_September_2017_Goethe-Institut_Universitat_Pompeo_Fabra_Barcelona_Katalonien
2. Anderson, John. R. (1982), "Acquisition of cognitive skill", *Psychological Review*, 89(4), 369–406.
3. Foster, Paulina (2020), "Oral fluency in a second language: A research agenda for the next ten years", *Language Teaching*, 53(4), 446–461.
4. Grzeszczakowska-Pawlikowska, Beata (2023), "Die Relevanz von Sprechflüssigkeit in der interkulturellen Lehr-/Lernkommunikation am Beispiel studentischer Referate – ausgewählte empirisch basierte Erkenntnisse", *Academic Journal of Modern Philology*, 19, 105-116.
5. Götz, Sandra (2007). "Performanzphänomene in gesprochenem Lernerenglisch: Eine korpusbasierte Pilotstudie", *Zeitschrift für Fremdsprachenforschung*, 18(1), 67–84.

6. Gruber, Verena, Mirjana Matea Kovač (2022), "Eine praxisorientierte Interventionsstudie zur Verwendung von Konjunkionaladverbien", *Društvene i humanističke studije*, 2(19), 671–690.
7. Kara, Hannele (2011), "Deutsch besser sprechen. Aussprachetraining in der gymnasialen Oberstufe", *Zeitschrift für Sprachunterricht und Sprachenlernen*, 2, 29–32.
8. Kovač, Mirjana Matea (2021), "Sprechgeschwindigkeit als Indikator der perzipierten Sprechflüssigkeit in Deutsch als Fremdsprache", *Linguistica Pragensia*, 31(1), 59–73.
9. Lennon, Paul (2000), "The lexical element in spoken second language fluency", In: Riggenbach, H. (Hg.), *Perspectives on fluency*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 25–42.
10. Reitbrecht, Sandra (2017), *Häsitationsphänomene in der Fremdsprache Deutsch und ihre Bedeutung für die Sprechwirkung* (Schriften zur Sprachwissenschaft und Phonetik 10), Frank & Timme, Berlin
11. Reitbrecht, Sandra (2019), "Sprechflüssigkeit: Lernziel oder auch Lehrziel", In: Guerrero Calle, Santi, Naomi Shafer (Hg.), *Produktion und Partizipation in Deutsch als Fremd- und Zweitsprache. Sprechen – Schreiben – Mitreden* (Sondernummer Rundbrief AkDaF), AkDaF / ledafids Stallikon, 11–20.
12. Saito, Kazuya, Meltem Ilkan, Viktoria Magne, Mai Ngoc Tran, Shungo Suzuki (2018), "Acoustic characteristics and learner profiles of low, mid and high-level second language fluency", *Applied Psycholinguistics*, 39, 593–617.
13. Segalowitz, Norman (2010), *Cognitive bases of second language fluency*, Routledge, New York
14. Segalowitz, Norman (2016), "Second language fluency and its underlying cognitive and social determinants", *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 54/2, 79–95.
15. Suzuki, Shungo, Judit Kormos, Takumi Uchihara (2021), "The relationship between utterance and perceived fluency: A meta-analysis of correlational studies", *The Modern Language Journal*, 105(2), 435–463.
16. Wood, David (2010), *Formulaic language and second language speech fluency: Background, evidence and classroom applications*, Continuum, London

AN ASSESSMENT OF PERCEIVED FLUENCY IN GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE: CASE STUDY

Summary:

Speech fluency is an important aspect of foreign language competence that can not only be measured objectively but is also perceived subjectively by listeners. The term perceived fluency therefore refers to the subjective perception of the speaker's language competence. This includes a situationally appropriate speech rate and fluent speech without delays. The main goal of this article is the assessment and analysis of the perceived fluency of Croatian students of German studies in the context of a one-semester seminar. Speech fluency in German as a foreign language was assessed using assessment forms. The evaluation is the subjective assessment of an L1 speaker from Germany who was a participant in the same seminar. The evaluation criteria include speech rate, intonation, intelligibility, and delays of various kinds. This study particularly highlighted which components influence perceived fluency. Speech rate, which is very close to that of a native speaker, has a particularly positive impact on perceived fluency. While it is not a measurable assessment of fluency, it still provides insightful results. These could, for example, serve as a basis for developing targeted training tasks to improve the identified weak points.

Keywords: perceived fluency; speaking rate; automation; formulaic sequences

Authors' address

Adresse des Autors

Mirjana Matea Kovač
Universität in Split
Philosophische Fakultät
mirjana@ffst.hr

Eva Wendland
Universität in Split
Philosophische Fakultät
eva.wendland99@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Ksenija Aykut

KULTUROLOŠKO-FEMINISTIČKE TENDENCIJE U TURSKOM
DRUŠTVU NA PRIMERU STVARALAŠTVA FILIZ BINGOLČE /
CULTURAL-FEMINIST TENDENCIES IN TURKISH SOCIETY
ON THE EXAMPLE OF FILIZ BİNGÖLÇE'S CREATIVITY 435

Melinda Botalić, Nadira Žunić

PSIHOANALITIČKI PRISTUP PRIPOVIJETKAMA *VLASNICA KUĆE*,
LJETNA NOĆ I PUTOVANJE VOZOM AHMETA HAMDIIJA TANPINARA /
A PSYCHOANALYTICAL APPROACH TO THE SHORT STORIES *THE*
OWNER OF THE HOUSE, *SUMMER NIGHT* AND *TRAIN JOURNEY*
BY AHMET HAMDİ TANPINAR 451

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.435

UDK 811.512.161.09:141.72
141.72:811.512.161.09

Primljeno: 23. 01. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Ksenija Aykut

KULTUROLOŠKO-FEMINISTIČKE TENDENCIJE U TURSKOM DRUŠTVU NA PRIMERU STVARALAŠTVA FILIZ BINGÖLÇE

U turskom društvu feminizam u formi tema ženske emancipacije i ženskih prava počeo se intenzivnije razvijati u književnom i umetničkom stvaralaštvu u drugoj polovini 20. veka i traje u različitom obimu sve do danas. Pored književnih dela, socioloških studija i različitih oblika umetničkog stvaralaštva kojima se iskazuje feministički sadržaj, jedinstven primer specifičnog ženskog izraza pojavio se u formi specijalizovanog rečnika ženskog žargona. Predmet ovog rada su leksikografska i književna analiza dela i društveni doprinos autorke Filiz Bingölçe (Filiz Bingölçe) koja je značajan deo svog stvaralaštva posvetila ukazivanju na položaj turske žene u društvu sa tradicionalnim odlikama, koje joj nameće obrazac ponašanja smerne i poslušne žene i majke, što predstavlja izazov za nove generacije devojaka i žena koje stasavaju u vreme ubrzanog naučnog i tehnološkog razvoja i napretka u svim oblastima pri pokušaju da nađu svoje mesto kao poštovane i cenjene jedinke u društvu. Metodom analize izabranog korpusa značajnog stvaralaštva autorke, koji čini *Rečnik ženskog žargona* i *Tužbalice ubijenih žena*, cilj nam je da, sa aspekta leksikografskog i književnog rada, naučnoj javnosti predstavimo njen način feminističke borbe i doprinos razumevanju intimnog i skrivenog ženskog bića u tradicionalno muškoj sredini. Iz rada proizlazi zaključak da se turske žene i u savremenom dobu stege tradicije ne mogu lako osloboditi te da se bitka za ravnopravnu egzistenciju nastavlja kako na širem društvenom planu tako i u individualnom kontekstu žene kao jedinke.

Ključne reči: feminizam u Turskoj; tursko feminističko stvaralaštvo; ženski rečnik; tužbalice; kulturološki elementi u turskom jeziku i društvu

1. FEMINISTIČKE TENDENCIJE U TURSKOJ

Začeci turskih feminističkih pokreta počinju da se javljaju u kasnom periodu Osmanlijskog carstva, u doba Tanzimata, krajem 19. veka. Ove borbe za ženska prava nazivaju se „osmanski feminizam“ i od skorijeg vremena se javljaju u okviru feminističkog političkog diskursa (Çakır 2007: 61). Njihovi zahtevi su bili da žene budu tretirane kao ljudska bića i da imaju pravo na učenje i profesionalnu karijeru (Merçil, Senemoğlu 2014: 17). Uspostavom republike i razvojem ženske književnosti došlo je do značajnih promena koje i danas imaju svoj istorijski značaj, posebno kad se ima u vidu da se emancipacija nije uspjela ostvariti u mnogim segmentima društva, različitim regionima i specifičnim kulturnim zajednicama.

Osnivanjem Republike Turske 1923. godine Mustafa Kemal Atatürk je sproveo korenite reforme koje su, između ostalog, imale za cilj i poboljšanje položaja žene u turskom društvu. Atatürk je ubrzao usvajanje Građanskog zakona 1926. godine, koji zabranjuje poligamiju i ženama daje jednaka prava po pitanju razvoda i starateljstva nad decom. U ovom periodu nastaju i prva ženska udruženja poput „Unije turskih žena“ (Türk Kadınlar Birliği) koja je imala za cilj da se bori za pravo učešća žena u političkom životu i da budu birane na izborima (Merçil, Senemoğlu 2014: 15). Godine 1934. žene su stekle pravo glasa, pre nego u mnogim evropskim zemljama. Međutim, može se reći da su žene, dobivši ovo pravo, platile visoku cenu koja je odredila njihovu sudbinu za naredne gotovo četiri decenije. Napredak koji je ostvaren nije doveo do njihove značajnije zastupljenosti u političkom i društvenom životu, naprotiv rezultirao je višedecenijskom stagnacijom u rešavanju ženskog pitanja.

Iako su ženama mnoga prava priznata na papiru, u stvarnosti nisu postojali mehanizmi koji bi omogućili njihovo korišćenje, pa su od tih prava imale koristi uglavnom žene iz viših društvenih slojeva iz većih gradova, kao i one bliske vladajućim krugovima. Uprkos garancijama koje je davao ustav, žene su i dalje imale podređen položaj u porodici i društvu. Može se konstatovati da je pravo buđenje ženskog pokreta započelo nakon vojnog udara 1980. godine, koji je izazvao depolitizaciju društva i doveo do suspenzije demokratije. U ovako teškim okolnostima razvija se turski ženski pokret, kao prvi demokratski opozicioni pokret toga doba. Tumači se da su turski državni zvaničnici potcenili ili pogrešno razumeli politički stav novih feministkinja, smatrajući da se one bore za nešto što su osnivači Republike već uredili kada su usvojili Građanski zakon i priznali prava ženama (Gündüz 2004: 17). Međutim, ove nove feministkinje su kritikovale nepromenjene forme patrijarhata, koje su vladale u porodici i svakodnevnom životu i insistirale su na tome da se žene moraju zaštititi od zlostavljanja i nasilja.

Kako bi ostvarile svoje ciljeve sprovele su niz akcija tokom 80-ih i 90-ih godina prošlog veka. Organizovale su prve feminističke simpozijume i kongrese, feminističke grupe, prvi centar i sklonište za pomoć žrtvama nasilja pod nazivom *Ljubičasti krov* (Mor Çati), prvi *Centar za ženske studije na Univerzitetu u Istanbulu* (Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi), što je praćeno osnivanjem još 14 takvih centara na univerzitetima širom Turske, kao i *Fondaciju ženskog bibliotečko-informativnog centra* (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı) sa velikom zbirkom ženskih publikacija od perioda Osmanlijskog carstva pa do savremenog doba. Takođe, tokom 80-ih godina je počela da se objavljuje strana i domaća feministička književnost, kao i veliki broj feminističkih publikacija koje su zahvaljujući svom visokom tiražu uspevale da obaveštavaju žensku populaciju o planovima i aktivnostima feminističkih grupa.

Pokret je bio dosta uspešan jer je ostvari ciljeve kao što su ukidanje članova i odredaba građanskog i krivičnog prava koji su i dalje bili diskriminatorni prema ženama. Građansko pravo je konačno u potpunosti reformisano 2001. godine, čime žene dobijaju značajno veća prava. Još jedna reforma Krivičnog zakonika 2004. godine doprinela je ukidanju preostalih diskriminatornih članova zakonskog teksta. Pojavljuje se i ženska književnost, što je veoma značajno u zemlji u kojoj su tradicionalne rodne uloge bile vekovima utvrđene, a žene teško postajale vidljive kako na društvenom i političkom tako i na književnom planu. Ipak, dok su mnoga prava garantovana na papiru, u praksi se nedosledno i nedovoljno sprovode, pa su tako pitanja ženskih prava i zaštite žena od nasilja u Turskoj i dalje aktuelna tema, zbog koje se oseća snažna potreba da se ženski glas čuje. Tursko društvo je i dalje u većini tradicionalno, na žene se gleda kao na simbole časti i odanosti porodici, one još uvek nisu stekle sva prava ili nisu dovoljno iskoristile postojeća.

U takvom društvenom okruženju svoj rad započinje spisateljica, novinarka, publicistkinja, leksikografkinja i režiserka dokumentarnih filmova Filiz Bingölçe (Filiz Bingölçe).

2. FILIZ BINGOLÇE – ŽIVOT, STVARALAŠTVO I FEMINISTIČKI DISKURS

Filiz Bingölçe je rođena 1965. godine u Erzurumu, u istočnoj Anadoliji. Diplomirala je 1987. na Univerzitetu u Ankari na Smeru za radio i televiziju Visoke škole za medije. U periodu od 1989. do 2005. radila je u različitim medijskim kućama kao

dopisnik, izveštač, urednik i organizator programa. Između ostalog, pisala je za najpoznatije dnevne listove *Hurijet* (Hürriyet), *Milijet* (Milliyet) i *Aktuel* (Aktüel). Kasnije je osnovala svoju izdavačku kuću *Alt Ust* (Alt Üst Yayinevi), a radila je i kao režiser, uglavnom dokumentarnih filmova čija je glavna tematika bila žena. Posebno se istakla kao leksikograf. Teme kojima se najviše bavila bile su upotreba jezika od strane posebnih grupa, odnos između jezika i pola, jezika i nasilja nad ženama, zatim analiza ženskog govora, ulični jezik, ali i humor u njemu. Ova veoma plodna autorka i svestrana ličnost napustila nas je rano. Nakon dugogodišnje bolesti preminula je u Ankari 2016. godine u 50. godini života.

Objavila je više specijalizovanih rečnika: *Rečnik ženskog žargona* (Kadın Argosu Sözlüğü) (2001), *Rečnik fudbalskog žargona* (Futbol Argosu Sözlüğü) (2005), *Rečnik vojničkog žargona* (Asker Argosu Sözlüğü) (2005), *Rečnik ženskog žargona 2* (Kadın Argosu Sözlüğü 2) (2005) i *Rečnik osmanlijskog žargona* (Osmanlı Argosu Sözlüğü) (2011). Značajno delo koja je napisala o radničkim pravima žena i ženskom pitanju uopšte, nosi naslov *Super žena super teško. Ekonomsko nasilje prema ženama u Turskoj* (Süper Kadın Süper Zor. Türkiye’de Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet) (2010). Autor je dokumentarnih filmova: *Ženske posleničke pesme* (Kadın İş Türküleri) (2010) i *Gongok tužbalice/ Naspram Sredozemnog mora* (Gongok/ Akdeniz’e Karşı) (2013).

Tokom snimanja filma *Kadın İş Türküleri* prikupila je materijal za knjigu *Nije naricanje već protest. Tužbalice ubijenih žena* (Yas Değil İsyân: Öldürülmüş Kadın Ağzı Ağıtlar) (2011). Naime, žene koje su govorile posleničke pesme, spontano su izražavale tugu zbog devojaka i žena žrtava običajnog prava u zločinima počinjenim od strane članova porodice i bližeg okruženja. Ovo je svojevrsna pobuna protiv nasilja nad ženama u Anadoliji, koje, nažalost, i danas postoji.

1.1. REČNIK ŽENSKOG ŽARGONA

Rečnik ženskog žargona predstavlja delo ove spisateljice, koje je nesumnjivo izazvalo najviše reakcija u turskom društvu. Ovaj rečnik se smatra prvim pravim usko specijalizovanim i obimnijim rečnikom koji objedinjuje žargonizme, idiome, kao i vulgarizme koje koriste isključivo žene kao socijalna grupa. Od velikog broja primera koje je autorka navela na turskom jeziku izabrali smo određen broj kao ilustraciju njenog rada. Ističemo da su svi prevodi naziva dela, korišćenih primera, citata i komentara, kao i stihova narodne poezije, naši.

Rečnik ženskog žargona objavljen je 2001/2. godine i izazvao je veliku pometnju u javnosti. Naime, protiv spisateljice i njenog izdavača pokrenut je zbog eksplicitnosti dela sudski postupak od strane *Komisije za zaštitu od neprimerenog sadržaja* (Muzir Kurulu), u čijem se izveštaju kaže: „... da su pojmovi turska žena i njena čast nespojivi sa žargonom“ (2003a). Tuženi su prvobitno proglašeni krivima. Ipak, 2003. godine doneta je oslobađajuća presuda.

Kada govorimo o motivu nastanka ovakvog rečnika treba reći da su žene u turskom društvu uvek nosile attribute smernih i moralnih, pa je očekivano da su razvile poseban vokabular pomoću kojeg bi komunicirale, a da pritom njihove poruke ostanu skrivene od ostatka sveta ukoliko one to žele. Posebno, upotreba vulgarizama predstavlja tabu temu jer se takav govor prvenstveno vezuje za mušku populaciju ili za žene koje ne žive u skladu sa društveno prihvatljivim načelima. U turskom društvu je bilo nezamislivo da žena psuje, koristi ružne reči i vulgarno se izražava.

Ovaj rečnik pored svoje lingvističke funkcije zalazi i u sferu sociologije. Izabrane reči i izrazi, kako smo istakli, uskomešali su javnost, pokazavši koliko je žargon još uvek predmet različitih kontroverzi. Izdavanje ovog rečnika potvrdilo je koliko je teško rušiti tabue u društvu sa jakom patrijarhalnom tradicijom, kakvo je tursko. S druge strane, mnogi pisci i žurnalisti su svojim člancima o ovom leksikografskom radu podržali autorku, posvedočivši na taj način svima znanu činjenicu da svi pripadnici društva svakodnevno koriste žargonski jezik. Poznati kolumnista Murat Çelikan (Murat Çelikkan) (2002) istakao je da među razlozima za progon autorke leži činjenica da je rečnik pisan u oblasti „kojom vladaju muškarci“, i da je upravo to razlog zbog kojeg je pretrpeo snažnu osudu sa obrazloženjem da se navodno radi o „izdanju koje je usmereno na zloupotrebu i izazivanje seksualne želje i koji povređuje moral društva“.

Kako se član turskog krivičnog zakona na koji su se pozvali članovi *Komisije za zaštitu od neprimerenog sadržaja* generalno koristi za definiciju pornografskih publikacija, sud nije imao osnova za zahtev da se knjiga povuče iz prodaje, ali je naložio visoku novčanu kaznu. Autorka i izdavač nisu prihvatili odluku suda, pa je započet sudski proces koji je trajao godinu dana. Nakon okončanog procesa autorka je oslobođena optužbi. Izdavač rečnika Semih Sokmen (Semih Sökmen) u svojoj izjavi (2003b) na sudu naveo je da se: „... veliki broj reči iz ovog rečnika u različitim formama pojavljuje u delima najjemenitijih leksikografa turskog jezika, kao što su: najstariji rečnik turskog jezika Mahmuta Kaşgarlija,¹ rečnik žargona Hulkija Aktunča (Hulki Aktunç) (1998) i etimološki rečnik Andreasa Ticea (Andreas Tietze) (2016-

1 Mahmud Kaşgarlı, *Divan-ü Lugât-it –Türk*, autor najstarijeg rečnika turskog jezika iz 11. veka

2019), te da nije jasno kojim se kriterijumima Komisija vodila tvrdeći da se radi o nepoželjnim rečima“.

Rečnik ženskog žargona predstavlja leksikografsko delo srednjeg obima. Sadrži preko 180 stranica na kojima se nalaze žargonske reči koje je autorka prikupila kako iz priznatih rečnika žargona tako i iz svoje okoline intervjuišući preko 2500 žena koje su na taj način učestvovala u pripremi materijala za nastanak ovog specijalizovanog rečnika. Autorka je tako pokazala da gotovo svi govornici svakodnevno upotrebljavaju žargonske reči i izraze.

Za ovaj rečnik predgovor je napisao autor najpoznatijeg turskog rečnika žargona Hulki Aktunç, koji naglašava: „Pisati rečnik samostalno, tačnije stvarati rečnik, jeste jedna vrsta slatke ludosti. A tako nastala jezička goropad donosi značajne koristi pre svega onima koji govore i pišu tim jezikom, a onda i svim ostalim jezicima” (2001: 4). Filiz Bingölçe je ovim rečnikom turskoj javnosti prikazala skriveni svet žena, što predstavlja produkt njenog feminističkog istraživanja problematike ženskog pitanja.

Rečnik je štampan u tiražu od 3500 primeraka, što je u Turskoj uobičajen tiraž predviđen za rečnike (2003b). Nakon kratkog prikaza dela u uvodu autorka prezentira rečnik u kojem su leme koje stoje u svom osnovnom obliku poredane abecednim redom i nalaze se sa leve, dok su tumačenja sa desne strane rečnika. Pored svake leme stoji odgovarajuće tumačenje.

Neki od primera koje autorka navodi, a sakupila ih je iz svog okruženja su:

Abış „naivan muškarac, papučar“ (Bingölçe 2001: 7);

Dantelaci „ljubitelj žena koji je intelektualac ili se trudi da izgleda kao intelektualac“ (Ibidem: 45);

Şentakar „muškarac kojem je na umu jedino seksualni odnos sa ženom. Koristi se da izrazi kako su svi muškarci isti“ (Ibidem: 154);

Kışlık yorgan „zimski jorgan - debela žena“ (Ibidem: 100);

Nane çöpü „peteljka nane - nepotrebna, neupotrebljiva stvar ili osoba“ (Ibidem: 120);

Rölantide kalmak - Amcam baktım hep rölantide kalıyor, birinci vitese bile takamıyor. „biti u leri, şlaffovati - Vidim čiča sve u leri, ne može ni u prvu da ubaci. - podrugljiv izraz za one koji ne mogu dovršiti seksualni čin“ (Ibidem: 137).

Na osnovu navedenih primera vidi se da je autorka pružila detaljna deskriptivna objašnjenja žargonizama u formi različitih vrsta reči, frazeoloških glagola, izraza, fraza i čitavih rečenica, koji su u rečniku napisani velikim slovima radi lakše preglednosti i separacije od pojašnjenja i drugih komentara. Autorka je znalački izabrala izraze koje koriste isključivo žene u međusobnoj komunikaciji, s tim što

većinu tih reči čine one koje se ne koriste u svakodnevnom govoru, odnosno one koje su skrivene. U odeljku koji pruža informacije o markiranoj lemi u najvećem broju slučajeva daje se deskriptivno objašnjenje kako bi se što preciznije definisala leksema. Pored toga, autorka u tumačenju pruža odgovarajuće sinonime iz književnog jezika, kao i argotne sinonime za određeni žargonizam. Na primer:

Ev haşeresi - çocuk „kućna buba - dete“ (Bingölçe 2001: 58);

Ev zararlısı - misafir „kućna štetočina - gost“ (Ibidem: 59);

Hamal - çök iş yapan, işkolik „nosač - koji mnogo radi, radoholičar“ (Ibidem: 65).

Kao odrednice često se pojavljuju različite fraze i izrazi koji su karakteristični za užu grupu korisnika, i to u svom sekundarnom značenju. Na primer:

Beton dökmek „zabetonirati - apstinirati duže vreme“ (Bingölçe 2001: 27);

Portatif mucize „pokretno čudo - vibrator“ (Ibidem: 135);

Nadasa bırakmak „zaparložiti - ostaviti da čeka, ne otići na zakazani sastanak“ (Ibidem: 120);

Perhizi bozmak „prekinuti post - ostvariti seksualni kontakt nakon dužeg vremena“ (Ibidem: 133);

Lafın kubbesini yıkmak „rasturiti kupolu reči - pričati veoma sugestivno“ (Ibidem: 110);

Karpuz yutmak „progutati lubenicu - ostati u drugom stanju“ (Ibidem: 92);

Minibüse binmek „popeti se u minibus - ući u menopauzu“ (Ibidem: 118).

Ono što privlači pažnju u ovom rečniku u odnosu na ostale jeste činjenica da se na mestu odrednice može sresti čitava rečenica koja je najčešće u formi izreke ili poslovice:

Bey bana pırt dedi „Gospodin mi je rekao odlepršaj. - šaljivo objasniti da (je) neki važan i uticajan čovek ne želi“ (Bingölçe 2001: 27);

Delikli boncuk yerde kalmaz „Probušena đinđuva neće ostati na zemlji. - žena sa seksualnim iskustvom će uvek biti tražena“ (Ibidem: 46);

Ankara'da oturup İstanbul'un bokunu karıştırmak „Živeti u Ankari, a petljati se u balege Istanbula. - izražava situaciju kada se potpuno irelevantne osobe bave nepotrebnim i udaljenim temama“ (Ibidem: 17).

Ovo delo, osim po svom semantičkom bogatstvu i do tada nezavedenim žargonskim leksemama, značajno je jer pisano je po leksikografskim normama koje se mnogo ne razlikuju od ostalih rečnika žargona. Tehnički gledano, ipak se može primetiti da je autorka više obratila pažnju na semantički aspekt nego na usko tehničke i lingvističke norme. Tako se u rečniku može izdvojiti veliki broj karakterističnih

primera žargonizama među kojima izdvajamo one koje je autorka zadržala u primarnom značenju, u formi u kojoj se koriste u svakodnevnoj komunikaciji:

Bozuk plak „pokvarena ploča - nešto što se ponavlja iznova i dosađuje“ (Bingölçe 2001: 32).

Kokoş „neukusno odevena žena“ (Bingölçe 2001: 103).

Neki od njih su sačuvani kao kompletni iskazi u formi rečenice, odnosno izreke ili poslovice:

Sen şimdi benden çocuk da istersin „Sad ćeš ti od mene tražiti još i dete da ti rodim - koristi se da opiše ponašanje muškaraca čijim željama nema kraja“ (Bingölçe 2001: 142);

Seni doğuracağıma iki taş doğursaydım da inşaata temel olurdu „Kamo sreće da sam umesto tebe rodila dva kamena, bar bi bila temelj za kuću. - kaže se za nezahvalnu decu“ (Ibidem: 142).

Navedeni primeri se često koriste u kolokvijalnom i narodnom govoru, ali ih je autorka uvrstila u vokabular imajući u vidu da su karakteristični za govor žena.

Ukoliko se značenja pojedinih žargonskih leksema uporede sa značenjima iz drugih rečnika, mogu se videti određene razlike, što potvrđuje poznatu homonimiju (vidi Aykut 2011: 190) u turskom, posebno razvijenu u žargonskom jeziku. Tako u *Rečniku ženskog žargona* reč *çaça* znači „devojka koja prati modu, fenserka“ (Bingölçe 2001: 38), dok se u drugim rečnicima za istu reč beleže značenja: „majstor, tata mata; iskusan mornar, morski vuk; stara prostitutka, vlasnica bordela, madam“. Slična je situacija i sa žargonizmom *ful casus* koji u *Velikom rečniku žargona* nosi značenje „onaj koji ništa ne zna“, dok u *Rečniku ženskog žargona* ova reč proširuje svoje značenje u: „komšinica koja hoće sve da zna i nezalica koja se pravi da sve zna“ (Ibidem: 63).

U rečniku posebno mesto zauzimaju opštepoznate fraze i izrazi iz turskog jezika, koje autorka daje u njihovom sekundarnom značenju vezanom za ženski vokabular, što su značenja koja se, u manjoj ili većoj meri, razlikuju od svog primarnog značenja. Na primer:

Balta girmemiş orman „šuma u koju sekira nije ušla - neko veoma dlakav“ (Bingölçe 2001: 24);

Balon uçurmak „puštati balon - lagati, pričati bajke“ (Ibidem: 24);

Belgrad Ormanı „Beogradska šuma - neobrijane dlake iako je došlo vreme za depilaciju“ (Ibidem: 26).

İş kazası „nezgoda na radu - neočekivano ostati u drugom stanju“ (Ibidem: 76);

İşgal bedeli „naknada za korišćenje - iznos koji se plaća prostitutkama“ (Ibidem: 76);

Kumbara „kasica - mesto za sakrivanje para, u grudnjak ili u grudi“ (Ibidem: 107);

Lanet halkası „ukleta alka - venčani prsten, burma“ (Ibidem: 111);
Sessiz film „nemi film - platonska, neuzvraćena ljubav“ (Ibidem: 143).

Žargonske rečenice ili modifikovane poslovice takođe se ubrajaju u ovu kategoriju:

Yoğurdu bol olunca neresine süreceğini bilememek. „Ne znati kuda (sve) namazati kiselo mleko kad ga (se) ima previše. - koristi se da opiše osobu koja nerazumno troši i rasipa novac“ (Bingölçe 2001: 175);

Pamuk Presesti Kul Kedisi oldu. „Bila je Snežana sa sedam patuljaka, a sad je Pepeljuga. - šalji izraz za devojkicu koja se udala“ (Ibidem: 130);

Kırk orospu biraraya gelse böyle çocuk doğuramamak. „Da dođe četrdeset rospija, ne bi rodile ovakvo dete. – izraz koji označava čudne i nesvakidašnje tipove ljudi“ (Ibidem: 99);

Makina bozuldu elde yıka. „Mašina se pokvarila, peri na ruke. – podrugljiv način izražavanja upućen muškarcima koji prisiljavaju žene na seksualni odnos“ (Ibidem: 113);

Puştun sonu dede olur; orospunun sonu ebe olur „Na kraju od ‘muškarčine’ postane deda, a od rospije babica. – koristi se da na podrugljiv način označi požudne muškarce koji uznemiravaju mlade devojkice“ (Ibidem: 135).

Takođe, autorka koristi i imena poznatih ličnosti, karakterističnih likova, nazive različitih umetničkih ostvarenja, pa čak i toponime kao žargonizme:

Leydi Di „Lejdi Dajana - lepa, ali nesrećna žena. Žena preterano posvećena otmenosti i prefinjenosti“ (Bingölçe 2001: 111);

Parçala Behçet - Ahmet birden karşında parçala behçetleşince e tabii ben de korktum yani. „Rasturi Behçete!² - Kad je Ahmet prema meni odjedanput počeo da se ponaša kao rasturač Behçet, e tada sam se prepala, naravno.“ (Ibidem: 132).

Hanso „Hans – Švaba, muškarac iz Nemačke - uglavnom se koristi za površne muškarce, strance“ (Ibidem: 65).

Adisababa „Adis Abeba - muškarac sa neurednom dugom kosom i bradom“ (Ibidem: 9).

İvan divandelen „Ivan koji dere divan – „zagoreo muškarac“ u seksu. Rus“ (Ibidem: 77).

Sezen Aksu³ Tatilde „Sezen Aksu je na bolovanju - Koristi se za odbijanje odnosa tokom ciklusa“ (Ibidem: 143).

2 Popularni avanturističko-erotski film iz 1972. nastao u periodu hiperprodukcije turskog filma, koja je pod nazivom Yeşilçam (Yeşilçam) trajala tokom 50-ih, 60-ih i 70-ih godina 20. veka.

3 Sezen Aksu (1954 -) je jedna od najpopularnijih pevačica turske pop muzike, kantautor i producent. Saraduje sa kolegama iz balkanskih zemalja, a projekat koji se ostvarila sa Goranom Bregovićem povećao je njenu međunarodnu popularnost.

Uprkos manjim nedostacima u odnosu na druga leksikografska dela koja se bave žargonskom tematikom, ovaj rečnik zauzima značajno mesto u jezičkoj sferi turskog jezika, ali i u sociološkom domenu kao prikaz psihološko-jezičke strukture jedne društvene grupe. Autorka je rušeći tabue koji se vezuju za govor žena otkrila javnosti skriven i specifičan vokabular, zavela ga kao rečnik i objasnila njegovo značenje. Na taj način, ovo leksikografsko delo zaslužuje punu pažnju istraživača turkološke, sociološke i psihološke struke. Lingvistička istraživanja pokazuju da se jezik menja, a žargonski jezik još bržim tempom kao svojstvo skoro svake generacije ponaosob. Kako zapaža D. Andrić (2005: 6), „раније су жаргонски изрази или остарели са генерацијом која их је лансирала или су бивали остављени млађој, док је претходна, старећи прала руке од њих; данас млади не чекају да се реч излиже, да се сасуши...“. Stoga, eventualne primedbe, koje bi se mogle izreći na račun izbora reči koje je autorka izdvojila kao govor određene grupe u smislu da se ograničila na određeni period i nešto užu ciljnu grupu, mogu se razmatrati u svetlu činjenice da osnovni postulat ovakvog rečnika mora biti tajnost, što autorki ne daje previše mogućnosti da obradi govore geografski i staleški udaljenih socijalnih grupa. Značaj ovog rečnika je nesumnjiv jer predstavlja delo koje zajedno sa srazmerno ograničenim brojem knjiga turskih spisateljica feministkinja načinje žensko pitanje koje je do danas aktuelno u Turskoj.

2.2. TUŽBALICE UBIJENIH ŽENA

Prikupljajući građu za posleničke narodne pesme koje su govorile žene iz anadoljskih sela i kasaba, Filiz Bingölçe je zabeležila tužbalice koje je nazvala *Tužbalice ubijenih žena*. Ova tematika se tokom njenog terenskog rada sama nametnula jer odslikava veliku tugu, patnju i teskobu turskih žena, koje su svoju pobunu mogle da izraze samo u pesmama. Naime, u nekim delovima Anadolije se, na veliku žalost, još uvek događaju zločini počinjeni na osnovu običajnog prava koje se primenjuje uprkos zvaničnim državnim zakonima. Ovakva praksa se naziva *töre cinayeti* (ubistvo iz časti) i *Rečnik Turskog lingvističkog društva* je definiše na sledeći način: „U nekim sredinama ubistvo devojke ili žene s obrazloženjem da ne poštuje tradicionalne norme, počinjeno od strane člana porodice na osnovu odluke koju porodica donosi“ (TDK 2011: 2378). Tako se u Anadoliji u vremenu koje prolazi stvara posebna vrsta tužbalice čije su teme ubistva i patnje žena, koje je autorka sakupila u knjizi *Nije naricanje već protest. Tužbalice ubijenih žena*. Govoreći o ovoj knjizi, Turna Ezgi (2021) navodi da se ove tužbalice, za razliku od uobičajenih, ne izgovaraju od strane

preživelih koji ih ispraćaju na poslednji počinak, već su izgovorene od strane žena osuđenih na smrt i patnju, koje izražavaju svoje misli i tugu, i tako prenose svoj glas i poruku. One se govore u prvom licu i izražavaju otpor i pobunu.

Priče o nesrećnim sudbinama žena prikupljene su u različitim delovima Anadolije u formi narodnih pesama – turkija (türkü), a svima im je zajedničko da su žrtve iz bilo kojeg razloga (kleveta, otkup za nevestu, čast, običaji i slično) osuđene od strane okoline. Prenose se usmenom tradicijom.

Filiz Bingölçe koja je, što na terenu što u literaturi sakupila 38 ovakvih tužbalica, kao i više narodnih pesama, izraza i izreka čiji sadržaj se odnosi na nepravedan položaj žena, u predgovoru knjige kaže: „Tužbalice u ovoj knjizi, bez sumnje, govore o Turskoj iz prošlog perioda. Podsećaju nas na zločine koji su izvršeni pre više desetina ili stotina godina. Međutim, ono što je najtužnije jeste činjenica da su zločini nad ženama danas dostigli još pogubniji nivo“ (2021).

Među tužbalicama koje se i danas pevaju i izvode u narodu, pažnju privlači turkija pod nazivom *Moje bele ruke su obojili kanom* (Ağ elime mor kınalar yakdılar), čija prva strofa glasi:

*Moje bele ruke obojiše kanom,
Tužna mi je sudbina, poslaše me tuđinu.
Udaše me sa dvanaest godina
A ja plačem, plačem, pa brišem suze... (2004)*

Turkija-tužbalica *Pisareva avlija* (Kâtibin Avlusu) pripoveda o tragičnoj sudbini udate žene, majke troje dece, koja postaje žrtva svog muža zbog nesloge u braku. Priča koja prati stihove govori o tome kako muž, koji je u ovom slučaju iz višeg staleža jer radi u državnoj službi kao pisar, jednoga dana oštri nož i na pitanje svoje žene zašto to čini, odgovara da je to za nju. Žena u panici odlazi kod majke, ali je ona ipak šalje nazad muževljevoj kući. Njegovi roditelji podržavaju sina u nameri, pa svekar odlazi na molitvu, a svekrva kod komšinice. Muž tada nožem koji je naoštrio ubija svoju suprugu zadavši joj više udaraca po telu. Uvodni deo govori o zločinu na sledeći način:

*Pisareva avlija uska i široka,
Odoh ja na molitvu, ubijte je, reče.
Tri zveri usmrtiše nevestu.*

*Ne ubij zlotvore, ne ubij, kajaćeš se
I tebe će pogubiti... (2004)*

Ova turkija sadrži više socioloških aspekata relevantnih za položaj turske žene. Činjenica da se radi o mužu koji ima odgovoran posao, ukazuje da se porodično nasilje još u vreme kada su stvarane narodne pesme, događalo i u viđenijim porodicama. Veliki značaj običaja i pritisak okoline ogleda se u činjenici da majka žrtve ne poveruje ćerkinim rečima da joj se sprema strašna kazna, a čak i da poveruje neće je prihvatiti jer joj kao žena ne može pružiti zaštitu u strogom tradicionalnom okruženju. Razlog zločina je još porazniji ako se ima u vidu da muž ubija suprugu na nagovor majke, koja kao svekrva svojim spletkama može uticati na brak i život svog sina i snahe. Takođe i svekar učestvuje u zaveri i čini da „tri zveri usmrte nevestu/snahu“. U nastavku pesme postoji nada u delimično zadovoljenje pravde i osećaj kajanja, budući da muž zazire od susreta sa svojim pretpostavljenim višim činovnikom, kao i da kroz stihove priznaje da je zločin počinio na nagovor majke i oca. Stih „i tebe će pogubiti“ govori o svesti da postoji kazna za najteži zločin.

Zeleni sanduk moje Ajše (Ayşe'min Yeşil Sandığı) priča nam o životu mlade neveste Ajše čiji muž odmah po venčanju odlazi u vojsku, a ona ostaje u kući sa svekrom i svekrvom. Svekrva je stalno kinji i podstiče muža, koji veoma voli snahu, da čini isto. Jednog dana svekar pod ženinim uticajem u trenutku napetosti ošamari snahu. Ajše, ne mogavši da podnese nepravdu, presudi sebi bacivši se u reku Kizilirmak. Svekar, očajan zbog toga, napušta dom, odlazi u planinu Urgup, gubi razum i na kraju strada kao žrtva ubistva.

Prvu strofu pesme govori muž:

*Zeleni devojački sanduk moje Ajše
Tek ga je otvorila
Iz pameti mi se ne briše
Kako li se prepustila bujici*

Drugu strofu govori svekar:

*Draga Ajše moja modra ljubičice,
Planine su maglovite moja Ajše
Sišao sam u pustinju Urgupa
Ali vратиću se moja Ajše. (2004)*

Kao što se vidi iz stihova, sudbina devojaka i žena vezana je za stroge porodične odnose i okove koje nameću običaji ne dopuštajući da one same odlučuju o svom životu.

3. ORGANIZACIJE U BORBI ZA PRAVA ŽENA

Progovarajući o sudbinama devojaka koje silom udaju putem ugovorenih brakova, o devojčicama prisiljenim na brak i o nasilju kojem su žene izložene, autorka pruža hrabar doprinos savremenim ženskim pokretima u Turskoj, koji od svoje borbe ne odustaju uprkos značajnom porastu nasilja i nakon perioda u kojem je Filiz Bingölçe stvarala.

Kao rezultat borbe organizacija za prava žena i podizanja svesti društva i države o nasilju nad ženama, u cilju informisanosti i podsećanja na ovu problematiku nastalo je nekoliko veb-stranica koje se bave feminističkim pitanjima. Jedna od takvih stranica je *Anıt Sayaç* (Digitalni spomenik ženama žrtvama nasilja) koja je uređena tako da podseća na spomenik sa ispisanim imenima ubijenih žena, žrtava nasilja u porodici, zajedno sa brojčanikom koji prikazuje broj žrtava za svaku godinu i koji se svakodnevno ažurira. Ukoliko se obeleži ime, prikazuju se informacije o žrtvi: njeno ime i prezime, starost, način na koji je stradala, kao i podaci o statusu ubice. Pored toga, dostupan je i onlajn novinski članak koji je izvestio o ubistvu. Digitalni spomenik je osmišljen kao koncept za podizanje društvene svesti po ovom kritičnom pitanju, i kao prikaz poražavajuće statistike o tome da nasilje ne jenjava, već se povećava iz godine u godinu. Prateći ovu stranicu i navedene podatke na brojčaniku nada se sve više gubi. Prema podacima koje prikazuje veb-stranica *Digitalni spomenik ženama žrtvama nasilja*, kao i *Platforma za zaustavljanje nasilja nad ženama* (Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu) u 2019. godini u Turskoj je ubijeno 418 žena, a u 2020. godini najmanje 300 imajući u vidu da se dogodio još 171 slučaj nerazjašnjenih ubistava. Poređenja radi, u vreme kada je Filiz Bingölçe pisala knjigu, 2011. godine, broj žrtava je bio 118 žena. Podaci pokazuju da je nasilje nad ženama u porastu i da su neophodne sveobuhvatne mere kako bi se stalo na put negativnim tendencijama i nedopustivom činu ugrožavanja života.

Turska je bila potpisnica Istanbulske konvencije Saveta Evrope 2011. godine i prva zemlja koja je ratifikovala ovaj dokument čija primena treba da osigura prevenciju nasilja nad ženama i da se bori protiv svih oblika nasilja, ali se devet godina kasnije povukla iz tog sporazuma, što je rezultiralo revoltom i protestima ženske populacije i organizacija naprednih društvenih grupa.

4. ZAKLJUČAK

Filiz Bingolče kao svestrana autorka koja se bave ženskim pitanjem i problemima sa kojima se žene svakodnevno sreću uspešno naglašava da isti problemi muče žene različitog statusa iz raznih slojeva društva. *Rečnik ženskog žargona* pored svoje lingvističke vrednosti izražava značajan kulturološki aspekt stremeći cilju da predstavi ženu kao biće koje ne prihvata obavezu da bude okovano moralnim normama, već kao biće koje poseduje sposobnost življenja i stvaranja izvan ustaljenih i tradicionalnih pravila. Žargonski jezik je čuvar kulturne baštine skrivene od očiju javnosti, čak i od onih sa kojim se deli dom. Žensko usmeno predanje izražava mnogo više od samog jezika jer se u njemu čuva indentitet pripadnica jedne populacije, psihološko i emotivno stanje njegovih kreatorki i želja da iskažu svoje misli i potrebe bez narušavanja kolektivnog mira i ustaljenih društvenih normi. U zemlji kao što je Turska, gde je patrijarhalni sistem usađen u kolektivnu svest, feminističke borbe ne prestaju ni danas u nadi da će izmeniti neka od tradicionalnih moralnih pravila koja žene ne štite, već ih opterećuju.

Upoređujući dva analizirana dela možemo zaključiti da se rečnik žargona, po prirodi stvari, obraća sloju obrazovanih i samosvesnih pripadnica ženske populacije, dok se tužbalice odnose na tragičnu sudbinu obespravljenih devojaka i žena u pretežno ruralnim sredinama, koje imaju značajno slabiju perspektivu za boljitak imajući u vidu da se sistem vrednosti kojem pripadaju zasniva na duboko ukorenjenoj, nepopustljivoj tradiciji.

Stvarajući u ovakvim uslovima Filiz Bingolče je pokazala značajnu inicijativu da se ženski glas što više čuje i doprinese osvešćivanju okoline. Iako autorka nije lingvista, to nije bila smetnja da sačini rečnik koji je podigao veliku prašinu u javnosti. Pokazala je poznavanje jezika i tematike koju obrađuje, kao i principe praktične upotrebe žargonizama. Govoreći o svom iskustvu prilikom pripreme ovog dela, autorka kaže: „Žargon je tvorevina koja u trenutku kada je najbezazlenija postaje najagresivnija“ (Bingölçe 2001: 3).

Eminentni leksikograf Hulki Aktunç (2001: 3) ističe: „Na stranicama ovog rečnika mogu se videti kreativnost žena i njihove fantazije, kao i način na koji one ismevaju pojave koje ih zaokupljaju“. Konstatacija ovog vrsnog sastavljača dela iz oblasti žargonske leksikografije na najsveobuhvatniji način svedoči o prirodi i vrednosti, ne samo dela Filiz Bingolče koja je svojim radom otkrila jedan skriveni svet, već i o domišljatosti i ekspresivnosti ženskog sveta.

Aktuelnost feminističkog stvaralaštva Filiz Bingölçe ne gubi na svojoj vrednosti ako se zna da je problem femicida društveno zlo koje u određenim sredinama, kako je već objašnjeno, ne jenjava, a njeno pionirsko leksikografsko delo slabo je poznato van granica Turske.

LITERATURA

1. Андрић, Драгослав (2005), *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*, Zepher Book, Београд
2. *Anıt Sayaç* (2008), <http://anitsayac.com/?year=2023> [23. februar 2023.]
3. Aktunç, Hulki (1998), *Büyük Argo Sözlüğü*, YXY, İstanbul
4. Aykut, Ksenija (2011), *Kontrastiranje turskog i srpskog jezika*, Kolor Pres, Lapovo
5. Bingölçe, Filiz (2001), *Kadın Argosu Sözlüğü*, Metis Yayınları, İstanbul
6. Çakır, Serpil (2007), "Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism", *Aspasia*, 1, 61-83.
7. Çelikkan, Murat (2002a), "Barbarları Beklerken", *Radikal*, 16 Nisan 2003. <<https://www.metiskitap.com/catalog/text/57678>>. [23. februar 2023.]
8. Çelikkan Murat (2002b), "Sözlüğe Porno Muamelesi", *Radikal*, 13 Temmuz 2002. <<https://www.metiskitap.com/catalog/text/57676>>. [23. februar 2023.]
9. Gündüz, Zuhâl Yeşilyurt (2004), "The Women's Movement in Turkey: From Tanzimat towards European Union Membership", *Perceptions: Journal of International Affairs*, 9(3), 115-134.
10. Merçil, İpek, Osman Senemoğlu (2014), "The Historical Grounds of the Turkish Women's Movement", *HSS*, vol. III, no. 1, 13-27.
11. Sökmen Semih (2003), "Kadın Argosu Sözlüğü Dava Dosyasından"; dostupno na: <<https://www.metiskitap.com/Catalog/Text/70280>>. [23. februar 2023.]
12. TDK (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. baskı, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara
13. Tietze, Andreas (2016-2019), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Simurg, Ankara
14. Toros, Turna Ezgi (2021), "Yas Değil İSYAN: Öldürülmüş Kadın Ağzı Ağıtlar"; dostupno na: <<https://muziklimevzular.blog/2021/01/03/yas-degil-isyan-oldurulmus-kadin-agzi-agitlar/>> [23. februar 2023.]
15. Türkçe Bilgi (2004) <<https://www.turkcebilgi.com/ag-elime-mor-kinalar-yaktilar/>> [23. februar 2023.]

CULTURAL-FEMINIST TENDENCIES IN TURKISH SOCIETY ON THE EXAMPLE OF FILIZ BİNGÖLÇE'S CREATIVITY

Summary:

In Turkish society, feminism in themes of women's emancipation and women's rights began to develop more intensively in literary and artistic creativity in the second half of the 20th century and continues to varying degrees until today. In addition to literary works, sociological studies, and various forms of artistic creativity expressing feminist content, a unique example of a specific female expression appeared in a specialized dictionary of female jargon. The subject of this paper is the lexicographic and literary analysis of social contribution of the author Filiz Bingölçe who devoted a significant part of her work to pointing out the position of Turkish women in a traditional society, which requires them to be humble and obedient wives and mothers, which represents a challenge for new generations of young women who are living in a time of accelerated scientific and technological developments while at the same time trying to find their place as respected individuals in society. Using the method of analyzing the selected corpus of the author's significant work, which consists of the "Dictionary of Feminine Jargon" and "Threnody of Murdered Women", our goal is to present to the scientific public the author's feminist struggle and her contribution to the understanding of the intimate and hidden female being in a traditionally male environment. We can conclude that according to Turkish women, even in the modern era, the constraints of traditions cannot be easily unchained and that the battle for equal existence continues both on a wider social scale and in the individual context of women as individuals.

Keywords: feminism in Turkey; Turkish feminist creativity; women's vocabulary; threnody; cultural elements in the Turkish language and society

Adresa autorice
Author's address

Ksenija Aykut
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
ksenija.aykut@fil.bg.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.451

UDK 821.512.161.09 Tanpinar A.H.

Primljeno: 03. 02. 2024.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Melinda Botalić, Nadira Žunić

**PSIHOANALITIČKI PRISTUP PRIPOVIJETKAMA
VLASNICA KUĆE, LJETNA NOĆ I PUTOVANJE VOZOM
AHMETA HAMDIIJA TANPINARA**

Problemi vrijednosti književnog djela i užitka u njemu leže otprilike ondje gdje se dodiruju psihoanaliza, lingvistika i ideologija, a to je područje dosad nedovoljno istraženo.

Terry Eagleton

Rad se temelji na psihoanalitičkom pristupu snovima i nesvjesnom u trima pripovijetkama turskog autora Ahmeta Hamdija Tanpinara. Teorijska polazišta uvida u prirodu ljudske psihe i jezika kao medija njenog iskaza u našem istraživanju su radovi Sigmunda Freuda i Jacquesa Lacana. Ovo psihoanalitičko čitanje pripovjedaka *Vlasnica kuće, Ljetna noć i Putovanje vozom* naglasak stavlja na elemente kao što su vrijeme, prošlost, snovi, *nesvjesno, drugo*, odnosno lična historija likova u odnosu na svijet koji oni grade unutar sebe. Krize identiteta koje proživljavaju glavni junaci analiziranih pripovjedaka svoje korijene imaju u traumama iz djetinjstva, a snovi predstavljaju ključ otkrivanja nesvjesnog. Primjenom Freudove psihoanalize na tekst nastojali su se otkriti simptomi teksta i nesvjesni mehanizmi čije se značenje krije u slikama, simbolima i metaforama. U njegovim pripovijetkama zatičemo priču o slomu unutrašnjeg svijeta junaka, o njihovom bijegu od stvarnosti i neprekidnom traganju, a sami subjekt(i) teksta konstruiraju se kroz vlastitu prošlost, tačnije, definira ga/ih splet događaja i ljudi iz prošlosti.

Ključne riječi: Ahmet Hamdi Tanpinar; pripovijetke; *nesvjesno*; snovi; *drugo*

UVOD

Kompleksnost ljudske psihe, prema Freudu, temelji se prije svega na nesvjesnom. Dinamika nesvjesnog, po njegovom mišljenju, rezultat je bioloških poriva ili trauma koje je čovjek ranije doživio, najvjerovatnije u djetinjstvu. „Dijete u ranom razdoblju života nije ujedinjeni subjekt nasuprot stalnom objektu koji priželjkuje; ono je složeno, promjenjivo polje nagonskih energija u koje je subjekt (dijete) uhvaćen i raspršen, u kojemu još nema središta identiteta i gdje su granice između subjekta i vanjskog svijeta neodređene“ (Eagleton 1987: 103). Do formiranja identiteta („ega“) odnosno osobe u doslovnom smislu riječi dolazi tek nadilaženjem edipovskog kompleksa. Nakon toga slijedi faza formiranja savjesti kroz usvajanje moralnih uzusa, i po Freudu to se naziva „superego“. Međutim, sve to ne potire nagonsku stranu ličnosti odnosno „id“ koja se kao takva izjednačava sa nesvjesnim (Burzyńska, Markowski 2009: 55). Na tom tragu, kod Lacana, u analizi književnog teksta, dominira primjena teze o pojedincu, odnosno subjektu i njegovom razvoju kroz faze simboličkog i imaginarnog. Po njemu, ego je dio imaginarnog poretka, a subjekt simboličkog (v. Peternai Andrić 2012). „Ego nije samostalni i samosvjesni subjekt koji točno zna što hoće i što želi i koji svoja htijenja i želje artikulira kako sam hoće i želi. On gleda na druge i u odnosu na njih nalazi svoj identitet“ (Lešić 2003: 97). Shodno navedenom, dijete/subjekt u *drugom* traži ovjeru samog sebe i na taj način tvori cjelovitu sliku o sebi. Dijete, potom, iz imaginarnog stadija prelazi u stanje simboličkog poretka, a to podrazumijeva i određene nametnute društvene i spolne uloge. Tada nastupa problem, jer dijete postaje podijeljeni subjekt koji se nalazi između svjesnog i nesvjesnog, što Lacana vodi do jezika koji za njega predstavlja beskrajni proces razlike i odsutnosti, „metaforički svijet zrcala, ustupa mjesto metonimijskom svijetu jezika“ (Eagleton 1987: 111). Lacan kao dokaz tezi da jezik predstavlja neovisno područje izvan stvarnosti dodaje Freudovo tumačenje sna, te mu pridružuje mehanizme sažimanja i premještanja koji su poistovjeđeni s jezikom.

U čitanju pripovjedaka *Vlasnica kuće, Ljetna noć i Putovanje vozom Ahmeta Hamdija Tanpinara* naglasak će biti na elementima kao što su vrijeme, prošlost, snovi, nesvjesno odnosno lična historija likova s obzirom na svijet koji unutar sebe grade. Bez obzira da li se one promatraju kao priče o ljudima i njihovim sudbinama ili kao alegorijski prikazi opće situacije određenog doba i mjesta, unutar njih sve može imati funkciju subjekta/centralnog identiteta, odnosno *drugog*/marginaliziranog. Zapravo, apstraktni pojmovi materijalizirani su u svrhu nečijeg samjeravanja s njima, ogledanja

u njima i preuzimanja, pounutrenja određenih karakteristika, stavova ili predodžbi. Brojna pitanja koja će se otvoriti u tumačenju ovih pripovjedaka, iziskuju odgovore u kontekstu psihoanalitičkog pristupa književnom tekstu, ali i samom autoru.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) savremeni je turski autor i ličnost koja je svojim djelima obilježila dvadeseto stoljeće turske književnosti. Kao historičar književnosti i kritičar podjednako je vrednovao i staru i novu književnost, dok je kao umjetnik uvijek tragao za novim. Tako je stasao pisac “moderne” koji je ostao vjeran nacionalnoj historiji i tradicionalnom stilu. U fokusu njegovih proza su unutrašnje borbe, zamjene svjesnog i nesvjesnog, sna i jave, sadašnjosti i prošlosti, realnosti i uobrazilje, prisebnosti i raznih psihotičnih stanja. Analiza tri Tanpınarove pripovijetke *Vlasnica kuće*, *Ljetna noć* i *Putovanje vozom* dat će nam uvid i u to koliko je psihoanaliza imala utjecaja na samog autora.

ČITANJE PRIPOVJEDAKA *VLASNICA KUĆE*, *LJETNA NOĆ* I *PUTOVANJE VOZOM* IZ PERSPEKTIVE PSIHOANALIZE

Teza postojanja nesvjesnog u ljudskoj psihi i utjecaj potisnutih sjećanja na nju, tačnije utjecaj nesvjesnog na svjesno, u fokusu je Freudovih teorija ljudske ličnosti, što vidimo i u analiziranim pripovijetkama. Prva među pripovijetkama iz odabrane grupe *Evin Sahibi*¹ odnosno *Vlasnica kuće* nudi mogućnost dvojakog shvatanja onoga o čemu pripovijeda. Vlasnik/vlasnica je riječ koja se koristi za osobu koja posjeduje nešto. Kuću kao objekt može posjedovati i osoba muškog i ženskog roda, međutim, kada je riječ o konceptu kuće koji podrazumijeva i posjedovanje svega što se s njom dovodi u vezu, situacija je malo drugačija i postaje upitno da li ijedno od navedenih značenja mogu doći u obzir. U konkretnom slučaju, vlasnica kuće (života svih koji su u njoj živjeli) jeste zmija. Osim što u mitologiji simbolizira besmrtnost, zbog njene osobine da uvijek iznova mijenja kožu, odbacuje staru da bi se presvukla novom, u psihoanalizi generalno simbolizira muškost. Sam Freud pristupa mitovima iz perspektive proučavanja sna kao hermetične kreacije čiji mehanizam i simbolika zavise od psihe autora, a što svoje temelje opet ima u nesvjesnom. Zmija (njen materijalizirani koncept) utječe od početka do kraja na život jednog čovjeka,

1 Budući da u turskom jeziku nema formalne oznake roda određene imenice za muški rod se koriste i za ženski. Na osnovi provedene analize pripovijetke, odlučeno je da se u prevodu koristi imenica ženskog roda, tj. vlasnica. Prijevod je održiv i s obzirom na tematiku, a i zbog Tanpınarove sklonosti zamjene riječi u odnosu na njihov primarno značenje u smjeru rodnih konotacija..

pripovijedača, čiji se glas čuje *s onu stranu života*.² Zmija je bila razlogom smrti njegovog oca, majke, djeda, pa i njega samoga – da umre, u figurativnom smislu, prije biološke smrti. Kroz cijelu pripovijetku se provlače motivi zmije i sna. Prema Freudu postoje dva vida teme sna: hermeneutička tema (shvaćanje sna) i fenomenološka tema (otkrivanje suštine sna). Nadalje, Freud smatra da se „snovi javljaju pod pritiskom složenog psihičkog života, u procesu tzv. kondenzacije, u kojem se zbijaju različiti i često protivrječni sadržaji psihe“ (Lešić 2005: 45). Što se, pak, sadržaja sna tiče, tu razlikuje manifestni i latentni sadržaj, pri čemu je prvi onaj koji je očit, dok je drugi onaj koji je temeljni sadržaj i koji je prognan u nesvjesno.

U snovima koje sanjaju likovi u pripovijeci *Vlasnica kuće* predviđaju se mnoge stvari, najprije majka predvidi svoju smrt, potom snovi djetetu, kasnije čovjeku najavljuju da će izgubiti nekog/nešto. Snovi, isto kao i književnost komuniciraju indirektno (v. Barry 2020) i ne daju eksplicitne iskaze, stoga je bitno prodrijeti u suštinu onoga prikazanog na površini. S tim u vezi Freud je u knjizi *Tumačenje snova* ukazao da su slike i prizori koje čovjek sanja zapravo „... posredan, simbolički izraz nekih dubokih, u nesvjesno potisnutih čovjekovih težnji i poriva, briga i strahova, kompleksa i trauma. U procesu koji je on nazvao „simbolizacijom“ ti se nesvjesni sadržaji čovjekove psihe prerađuju u slike koje se očituju u snu, a da čovjek koji sanja nije svjestan što one znače“ (Lešić 2005: 51).

Pripovijetka *Vlasnica kuće*, freudovski kazano, govori o čovjeku poremećene psihe koji se ne uspijeva ostvariti u životu ni na jednom planu. Razloge za to treba tražiti u djetinjstvu – izgubio je i majku i oca kao vrlo mali, a s trinaest godina i djeda koji se poslije smrti roditelja brinuo za njega. Iz priče se može zaključiti da su kao porodica bili drukčiji, najprije što su živjeli u stranoj zemlji, a potom i što nisu živjeli u klasičnom tipu porodice: dva roditelja, djeca, pa tek onda drugi članovi, već su imali zajednicu tri generacije – otac, kći i unuk. Njih troje međusobno je povezivala – zmija. Živio je okružen smrću i navikao se na njeno prisustvo, dok je ona njega izbjegavala. Već vrlo rano se prepoznao kao *drugo*, ne zbog toga što su bili stranci, već upravo zbog načina života koji su vodili. Ta predodređenost mu se nikako nije sviđala, želio je da se ne razlikuje od većine, da ga ne gledaju kao *drugo*: „Šta je moglo biti strašnije od toga da ne ličim na druge ljude?“ (Tanpinar 1999: 286) Tek kad se udaljio od nje, zaboravljajući je u zagrljaju voljene žene, smrt mu se najavila kroz bolest, koja ga je odvojila od žene, kažnjavajući ga tako zbog toga što je prestao

2 Cijela pripovijetka je u formi dnevnika bolesnika koji leži u bolnici svjestan da iz nje neće izaći živ. Izbor upravo ovakve forme (linearnoj) narativnoj ravni omogućuje *nadgradnju*, odnosno transformaciju u jednu vrstu cikličnog pripovijedanja, gdje je nakon konačne tačke, smrti, moguć povratak u život.

misлити na nju. Prisilila ga je da se pomiri sa saznanjem da ga je izabrala da svaki dan života provede iščekujući je, te predviđa da će ona na kraju doći utjelovljena u zmiji.

Sama pripovijetka počinje rečenicom kojom se priči donekle želi dati historioografski predznak: „Iz bilježnice pronađene u nekoj bolnici“ (Tanpinar 1999: 263). Pripovjedač čiji se glas čuje u prvom je licu i koordinira pažnjom čitatelja vodeći ga kroz svoja sjećanja. U priči se stalno poseže za simboličkom materijalizacijom, odnosno personifikacijom različitih pojmova, kojima se daje mjesto učesnika u događajima. Tako je bolest glavnog lika njegov vječiti saputnik od malih nogu, prisutan u svim mogućim situacijama u kojima se našao. Zatičemo je kako leži kraj njega u bolesničkom krevetu, „nekad čak u zagrljaju s njim“ (Tanpinar 1999: 263). Temperatura koju mu bolest uzrokuje je mali crni pas sklupčan kraj njegovih nogu, koji mu svojim vrelin, ljepljivim jezikom liže najprije ruke, a onda i cijelo tijelo. Brkovi su repovi malih škorpija, a bolnica je košnica. Smrt je, i to najstrašniji njen oblik, bila poput zraka koji je udisao, odnosno stalni čudnovati gost njihove porodice. Strah je bio poput mora što se uliva svake noći u njihovu kuću. Kako priča odmiče, uvode se i likovi koji će obilježiti njegov život, najprije majka, koja je umrla mlada, a onda i njen otac, djed glavnog lika. Djed je dječaku bio jedini čvrst oslonac, figura oca (koji se u tekstu spominje tek na jednom mjestu, i to samo da se kaže kako je umro pod prilično nerazjašnjenim okolnostima nekoliko mjeseci nakon što se dječak rodio), ali koja ne prelazi u figuru Zakona u psihoanalitičkom smislu. Djed se, štaviše, na jednom mjestu demaskira kao dječakov sapatnik koji nakon smrti svoje kćeri traži izlaz iz boli u neprekidnom tumananju kućom po noći, dakle, suprotno oličenju zabrana. Sjećanje na zvuk djedovih koraka kao odraslom čovjeku značilo mu je kartu za vožnju u prošlost, pružalo mu radost jer je tamo nalazio sjećanje na ono čega je ostao željan:

„I danas se sjećam zvuka njegovih koraka... Tad lica koja se grče u bolu smjenjuju ona koja su moje djetinjstvo činila sretnim; samoća što me godinama stezala poput obruča popušta i ja kroz suze koje lagano teku ugledam majku, koje se sjećam uvijek blijede, poput bijele vile i mladu, lijepu ženu koja mi je na kratko otvorila bašću ljepote.“ (Tanpinar 1999: 271)

Kako majku nikad nije vidio, od malih nogu zamišljao ju je na osnovu opisa koje su mu davali. Ona je bila glavni lik njegovih snova i maštanja. U njima su očiti upisi Edipovog kompleksa, koji se mogao i dalje razvijati s obzirom na odsustvo Zakona (oca) koji prijete kastracijom. Tako je majka uvijek bila zatočena princeza koja čeka njega da je spasi. Psihoanalitički gledano, ovako predstavljen glavni lik i nema druge izgleda nego da ne uspije ostvariti zdrav odnos sa nekom ženom kad odraste. U tom

smislu uvjerljivosti pripovijetke doprinosi funkciju sugestivnog pripovjedača, koji se preklapa sa impliciranim autorom. Snovi, mašta i sjećanje su njegov/njihov način bijega od stvarnosti u nešto ljepše i pokušaj nadomještanja gubitka.

Oko figure majke se u priči plete cijela legenda o tome kako ju je od malih nogu pa sve do smrti opsjedala zmija i u snu i na javi. Nisu pomogle ni selidbe u drugu kuću, ni putovanja na koja su je slali. A doktorima i hodžama koje su angažovali da joj pomognu ruke su, također, bile svezane. Zmija je vremenom postala poput njene sjenke, a kad su odlučili, opet, ne bi li ozdravila, da je udaju, transformirala se u tamnoputog mladića. Ton fantastike, nadnaravni događaji i navodi da zmija nije utjecala samo na majku glavnog lika, već i na sve ukućane, čak i životinje, u priču su ukomponirali tako da zapravo služe za odvratanje čitatelja od eventualnog zaključka da je jednostavno riječ o priči o duševno bolesnoj osobi. U tom smislu rad teksta je usmjeren da govori o svemu, samo ne o onome o čemu se da naslutiti. Zato se i priča o majci završava opisom njene smrti, kad je glavnom liku bilo tri godine. Rečeno je da je umrla od ujeda crne zmije, kakvu su ukućani često mogli vidjeti oko kuće, u dvorištu, a jednom prilikom i u samom krevetu žene. Tako tekst do kraja ostaje vjeran svojoj nakani.

Najveća promjena u životu glavnog lika nastala je poslije smrti djeda, nakon što je promijenio sredinu i otišao živjeti kod tetke njegove majke u Istanbul. Tamo je saznao da je djed bio lud, odnosno da su djeda smatrali ludim. To saznanje je doprinijelo da se ponovno prepozna kao *drugi*, ali ovoga puta jer je on tako želio:

„Ove riječi su mi odjednom djelovale kao zastrašujući sažetak proteklih godina. Osjetio sam da se nešto strano u meni odlomilo. Znači djed je bio lud?... Svjetlost koju su unosili u moj život je bila toliko blještava i surova, da sam im (rodacima) želio postati neprijatelj. Dobro, moj život je bio zastrašujući i pomalo ludački, svi događaji jesu bili teški. Ali ja sam se navikao na njega, u takvom okviru sam rastao... Pronašao sam se u tim mračnim elementima. Sad mi ovu noć rasplinjuju okrutnom svjetlošću koja ionako ne razjašnjava ništa... I najmanji me razlog mogao potaknuti da pobjegnem iz njihovog svijeta.“ (Tanpinar 1999: 291-292)

Uspio je ostvariti dobar odnos s tetkom i polako se navići na novi život, mada je uvijek i svugdje osjećao prisustvo smrti i prepoznavao njene oblike. U jednom trenutku glavni lik pounutruje ono što ga je cijelog života pratilo i prihvata ga kao sastavni dio sebe: „Sad shvatam, dok pišem ove redove i razmišljam o svom životu, da on ustvari nije ništa drugo do pripovijest o smrti“ (Tanpinar 1999: 292). U ovom dijelu analize moramo se osvrnuti na onaj aspekt psihoanalitičke teorije koji govori o *nagonu smrti* odnosno *erosu* i *thanatosu*. Prema Freudu, *thanatos* nije suprotstavljen

erosu, već, naprotiv, *eros* je povezan s nagonom smrti u okviru razvijanja *libida*. Tekst potvrđuje ovaj stav i predstavlja smrt kao latentnu, ali i stalnu *sjenku* života, naročito kad je riječ o ljubavi i *erosu*. Uz to, *thanatos* se poslije određenog vremena počeo javljati kao imanentna konstanta (Skledar 2007: 204) života glavnog lika, a *eros*, koji je svojevrsno dramatično opiranje smrti služio mu je za prevladavanje pojedinačne smrtnosti i vraćanje u iskon (Ibidem: 204). Freud je u razradi ove teorije, tj. teorije *nagona smrti* kao glavne značajke izdvojio destruktivnost i prisilu ponavljanja potisnutih sadržaja pomoću kojih se život održava. Ako se vratimo na tekst, možemo vidjeti da upravo ova dva načela upravljaju glavnim likom/pripovjedačem. Njegova destruktivnost je najprije usmjerena prema voljenoj ženi, a poslije i prema njemu samome. Inače, cijeli njegov život usklađen je u odnosu na razne vrste straha, u smislu reakcije na dešavanja u kojima je sudjelovao, a čije je efekte mogao osjetiti. Tako je njegovo djetinjstvo prožeto strepnjom, stanjem očekivanja i pripreme za neku nepoznatu opasnost, poslije i kao odrastao čovjek stalno je anksiozan, u stanju nepripremljenosti za iznenadnu opasnost, u njegovom slučaju, opasnost od ludila, koje ga je obuzelo i dovelo do nesvjesnog pokušaja da ubije vlastitu ženu, da bi se na kraju navikao na strah koji proizišao iz stvarnoga susreta s opasnošću ludila. Međutim, kad je prošao period u kome je bio pod okriljem osjećaja sigurnosti i izgubio ono što se suprotstavlja smrti, ljubavni zagrljaj, sve njegove odbrambene mjere ostale su bespomoćne u odnosu na snagu nagona smrti, koji je postao jači od nagona za životom. Rezultat je bio upravo ono na čemu Freud insistira kada upoređuje ova dva nagona: želja iz nesvjesnog je doprla do svijesti – cilj svakog života jeste smrt. Na kraju se prepūšta čekanju ostvarenja želje koja je bila prisutna cijelog života. *Eros* i *thanatos* nisu, dakle, međusobno nepovezani. *Thanatos* nije puka suprotnost *erosu* i *biosu*, smrt nije samo puka negacija života, nego i njegovo oslobađanje za povratak u nevremeni/svevremeni iskon svekolikoga bića. Život i smrt trajno su jedinstvo u razlici i mijeni, vječno vraćanje jednakoga (v. Skledar 2007).

Zanimljivo je kako u cijelom tekstu događaji koji se tiču direktno glavnog lika, koji bi mu mogli donijeti sreću ili tugu (smrt bližnjih ili njegovo vjenčanje), zauzimaju manje mjesta, štaviše, predstavljeni su u jednoj ili dvije rečenice, dok njegova razmišljanja o ljudskoj sudbini ili muzici zauzimaju i po nekoliko stranica. I to se može razumjeti kao rad teksta, i kao idealan oblik konvenira dekonstrukcijskom/psihoanalitičkom pristupu analize, gdje se najprije mora utvrditi ono bitno u tekstu, jer to je nerijetko samo usput spomenuto, a nakon toga kroz odabrani ključ i dešifrirati. Tako između ostalog, imamo motiv *slabog* muškarca, koji zbog nedostatka samopouzdanja gubi povjerenje u ženu koju voli i priređuje joj ljubomorne scene.

Pažnju privlači i prstenasta struktura pripovjedanja (koja je odlika svih pripovijetki ove grupe) gdje je okvirni prsten priča o bolesniku i njegovom životu, drugi prsten je priča o djetinjstvu u stranoj državi, s djedom, bez oca i majke. Treći prsten je priča o majci, a četvrti, o voljenoj ženi. Posljednji, peti prsten zatvara niz vraćajući se ponovno na bolest. Na kraju se priča ipak dokodira kao alegorija apsurdna, uzaludnosti borbe glavnog lika za zdrav razum, ali i kao transfer realnog poretka gdje glavni lik predstavlja Turke kao narod, a djed i majka osmansku državu s čijim nestankom ljudi gube orijentaciju i ne mogu se snaći. Zamjena povijesne podloge sasvim drugom rezultira identitetskim krahom, subjekti se fragmentiraju, što za rezultat ima poljuljane identitete. Subjekt asimilira jedan vid drugoga i transformira se, u cijelosti ili djelomično, prema modelu koji mu daje drugi. Osobnost ili jastvo ustanovljava se nizom identifikacija (v. Culler 2001).

Ljetna noć jedna je od rijetkih pripovjedaka ovog autora koju žanrovski možemo svrstati u kratke priče. Uprkos tome u njoj je na jednom mjestu skoncentrisano sve po čemu je Tanpinarovo prozno stvaralaštvo prepoznatljivo: od glavnog lika, muškarca srednjih godina koji je rasijan i čudan, preko organizacije pripovjedanja unutrašnjim monolozima i sjećanjima, preklapanja sna i jave, simbolike, a unutar nje i zamjene muških i ženskih simbola, do višeznačnih navoda. Ne treba zanemariti ni priličan broj nedoumica koje nastaju usljed nezavršenih rečenica ili njihovog neuobičajenog smjenjivanja. U tom smislu ova pripovijetka je najsličnija snu jer upravo poput sna prelazi s jedne slike na drugu, a interpretacija (treba da) popunjava te elipse, ili odsustva u datom snu (v. Lešić 2002). Pripovijedanje zapravo ima strukturu arabeske. Fabuliranje nije linearno u smislu filozofije linearnog poimanja vremena gdje svijest o vremenu kao takvom zahtijeva brže kretanje od početka prema kraju (Duraković 2007: 19). Prije se može reći da je raspršeno u određenom prostoru. Dodirna tačka ove pripovijetke sa strukturom arabeske jeste i ponavljanje odnosno povlačenje elemenata, kako ćemo pokazati nešto kasnije, u smislu ovladavanja prostorom/vremenom. Ono što je, pak, odvaja od arabeske jeste da se ne osjeća prisustvo stanja smirenosti, lagodnosti ili relaksiranosti, već nemir i napregnutost, iako ne u smislu žudnje koja bi se uvećavala kako se pripovijedanje bliži raspletu, već prije u izostanku samog raspleta. Radnja je smještena u kuću u jednoj istanbulskoj četvrti (Goztepe), dok je vremenska odrednica ljeto, ali, što je za psihoanalitičku analizu još znakovitije, sve se dešava noću. Dvije žene (sestre) i jedan čovjek nalaze se u spavaćoj sobi. Dok su žene zauzete pripremanjem kreveta, čovjek je utonuo u misli i gleda krevet. Rad teksta usmjeren je tako da povlači paralele između čovjekove prošlosti, dešavanja i odnosa u njoj, te trenutne situacije i mjesta na kome se nalazi.

U suštini stiče se dojam da je situacija u prezentu priče postavljena na taj način samo iz razloga kako bi se pomoću paralela i drugih narativnih sredstava ispričala čovjekova prošlost i objasnio događaj koji ga je obilježio za cijeli život. Međutim, rečenice koje opisuju taj događaj/iskustvo više skrivaju nego što otkrivaju, neodređene su i smislom nepotpune, mada na kraju svake od njih stoji tačka, kao da je riječ o kompletnom iskazu. Što se tiče sredstava upotrebljenih da se razjasni situacija, ona su tu da, namjerno ili ne, zbune čitatelja do te mjere da mu često nije jasno ko, kad, šta govori/misli. Čovjek, očito psihički opterećen, poslije trideset pet godina ponovno se našao u kući, i u sobi, gdje je ležao *bolesnik*. Pri pomisli na *bolesnika* miješaju mu se osjećaji straha, radoznalosti i privlačnosti: „Pitam se da li znaju da su me ugostili na najčudnijem mjestu mog djetinjstva? Bolesnik je ležao u ovoj sobi... Noćima sam se budio u strahu zbog krikova tog čovjeka. Kadgod bih čuo njegov glas mislio sam da me zove sebi... Čovjek je bio veoma lijep, zar ne?“ (Tanpinar 1999: 149)

Prisutno je i sjećanje na bolesnikovu usvojenu služavku s kojom je čovjek kao dječak od petnaest godina imao nejasan odnos, a za koju se pričalo/znalo da je imala pobačaj nakon odnosa s gazdom. Žena je bila starija od njega i s njom je u dvorištu, pored bunara, doživio drhtaje uzbuđenja za koje nije kako treba ni znao šta predstavljaju. Nakon što čovjek prizna (u sebi) da se poslije tog iskustva počeo još više plašiti *bolesnika*, jer se osjećao kao stvar koja mu pripada, kao što mu je i ona pripadala, postaje izvjesno da je s tom ženom imao seksualne odnose. Međutim, postavlja se pitanje da se nije nešto slično desilo i između njega i *bolesnika*, jer je, kako smo istakli, osjećao da mu na neki način pripada, a s obzirom na to da kasnije nikad više nije bio ni s jednom ženom, niti se ikada oženio. Na tom tragu ovu pripovijetku možemo uporediti s Joyceovom pripovijetkom *Sestre* (v. Oğuzertem 2000). Naime, u obje pripovijetke postoji čovjek koji je paralisiran zbog grijeha koje je počinio. Kod Joycea je to svećenik, dok je kod Tanpinara neimenovani susjed, *bolesnik*. Kako se u Joyceovom tekstu naslućuje da postoji nekakva (erotska) veza dječaka/pripovjedača i starog svećenika, tako se, kako smo skrenuli pažnju, isto dešava i u *Ljetnoj noći*. Svi simboli i simbolička značenja su u funkciji aluzija, koje opet prilično jasno ukazuju na ono što je latentna razina teksta. Sasvim je jasno da ovaj dječak, *frojdovski* rečeno, nije potisnuo grešne želje u prostor nesvjesnog, te shodno tome nije uspio ni zauzeti očekivano mjesto u seksualnim, ali ni u porodičnim i društvenim odnosima. Ono o čemu priča šuti i način na koji šuti mogu biti jednako važni kao i ono o čemu govori; u onome što je odsutno, naizgled sporedno ili ambivalentno može se skrivati ključ njenog značenja (v. Eagleton 1987).

Noć, pripremanje za počinak, ali uz odgađanje, kao i razmišljanje jedne od žena kako se život za neimenovanog čovjeka završava, jer se nije oženio i nema djece, dok sestra i ona nastavljaju život, jer imaju po nekoliko djece, može se shvatiti kao neprekidna konfrontacija binarizama, borba *erosa/biosa* i *thanatosa*, muških i ženskih elemenata, dobra i zla i, u krajnjoj liniji, sučeljavanje linearnog vremena, koje ima svoj početak i kraj, i cikličnog, čiji je kraj ujedno i početak.

U trećoj pripovijeci *Putovanje vozom* željeznička stanica predstavlja svojevrsni granični topos postavljen na početak i kraj okvirne priče unutar koje se smješta priča o sudbini/sudbinama ljudi. Tekst kroz kompariranje/kontrastiranje na manifestnom pripovjednom planu pokazuje da je svaki pojam sadržan u svom opozitu, odnosno, daje poruku da su naizgled suprotne stvari više slične nego bi se to pomislilo. Kao što je željeznička stanica mjesto na kome se zatvara krug, tako se počinje i završava opisima pripadnika putujuće trupe glumaca, da bi se pokazalo kako (ni)su bili na početku. Naime, grupa od pet umornih i promrzlih ljudi, stapala se s ostalim putnicima koji su čekali voz i zajedno s njima obrazovali skoro jedinstvenu plastičnu masu. Međutim, i pored toga svaki od njih je imao neku osobinu koja ga je izdvajala iz mase na peronu. Vođa njihove grupe bio je stariji, zapušteni muškarac koji je odavao dojam intelektualca, neuspješnog u svom okršaju s usudom i bez svijesti da nosi svoj jad (Tanpinar 1999: 137). Ovdje, prije svega, nailazimo na samjerevanje/prepoznavanje na koje pripovjedač / implicirani autor potencira u pripovijeci. On generalno nema dodirnih tačaka s ljudima s kojima dijeli vagon i koje promatra, mada njegovo pozicioniranje među njih simbolički ukazuje da s njima dijeli istu sudbinu. Sama simbolika naslova, putovanje, može imati više značenja, kao što je npr. psihoanalitičko, gdje predstavlja smrt, ili putovanje u figurativnom smislu iz prošlosti u budućnost, odnosno, iz neznanja ka znanju/spoznaji. Pripovjedač je rezoner, daje svoje mišljenje, ali nije sugestivan.

Nakon kratke napomene da je u grupi i mlađi atletski razvijen čovjek prelazi se na tri žene. Iz nekog razloga su predstavljene u odnosu spram dvije žene sa sela čija su lica od nosa prema dolje bila prekrivena i koje su sjedile na svojim ogromnim pletenim torbama. Tako nasuprot veličanstvenog spokoja ovih žena imamo užurbanost i očiti umor glumica iz trupe, koje na sebi imaju fabričke čarape i stare, pohabane cipele (Tanpinar 1999: 138). Na vannarativnoj ravni sugerira se susret i različitost dva svijeta, odnosno sve promjene koje je Istanbul/Turska doživljava od kraja Osmanske države i utemeljenja republike s ljudim koji su zaglavljani između prošlosti i sadašnjosti, tj. Istoka i Zapada. Kad su se putnici ukrcali i kada je voz krenuo, pripovjedač obraća pažnju na ponašanje članova trupe u novom okruženju.

Tako saznajemo da je glumica koja ima dijete veoma razgovorna, da najmlađa od njih traži inspiraciju za svoje ponašanje prema suprotnom spolu u filmovima i ljubavnim romanima, a da najljepša od njih koristi svoje najjače adute, krupne crne oči, da provjeri kakav utjecaj ima na ljude oko sebe. Pripovjedač pokazuje određenu dozu čuđenja kada razmišlja kako žvoti različitih ljudi brzo nađu načina da se uklope/preklope sa životima sebi sličnih, kao da ne misli na konkretnu situaciju već promišlja o generalnom poretku stvari: „Svako je odabrao u skladu sa svojim mogućnostima i situacijom. U stvari, kao da su ove uzajamne pozicije radile selekciju, kao da su odmakle godine, opala kosa, ostarjelo tijelo, sami od sebe privlačili neku drugu vrstu ljubavi, veću skromnost i manju izbirljivost“ (Tanpinar 1999: 139).

Putovanje vozom osim pređenih kilometara predstavlja vraćanje žene, glavne junakinje umetnute priče, kroz ličnu historiju. Cijeli jedan životni put stao je u putovanje vozom. Put koji je Zejnep, glumica putujuće trupe, prevalila od svog rođenja u Istanbulu i djetinjstva koje je poput *Pepeljuge* provodila uz zlu maćehu. Razlika je bila u tome što je ona umjesto vile sa čarobnim štapićem sklopila pakt s „dobrim i pravičnim đavolčićem plesa“ (Tanpinar 1999: 142). Pošto je taj đavolčić tjerao njene noge i sve druge dijelove tijela u pokret, mlada žena se nije smirivala, plesala je, imitirala, glumila. Nije pomoglo ni što su je udali za nekakvog obučara koji je dobro zarađivao, ali je bio okrutan, pa ju je to samo još više učvrstilo u želji da slijedi put koji njene noge odaberu. Išla je od pozorišta do društava i putujućih trupa, a kad nije bilo tog posla, radila bi po noćnim klubovima. Na kraju se skrasila među njima, čak je zapala za oko nekom bogatašu koji ju je zaprosio. I baš kad je trebalo da umiri đavolčića u svojim nogama, desi se nesreća u kojoj poginu i ona i njen budući muž. Kroz priču koju mu stari glumac priča o sudbini Zejnep, pripovjedač uviđa da su „neki ljudi rođeni da bi bili žrtve ljudi istog soja“ (Tanpinar 1999: 146).

Potom se, i drugi put, život(i) samjerava(ju), ovoga puta u odnosu na djevojku: „Ljudski žvoti nisu toliko različiti koliko nam se čini. Uzmite svoje iskustvo u važnim trenucima i bez mijenjanja ga unesite u okvir određenih okolnosti, ono što će iz toga proizići je da ste popunili jedan potpuno drugi život“ (Tanpinar 1999: 144). Ovdje je ponovo evidentan upis mišljenja stvarnog autora, koji je sa svoje strane, poput djevojke Zejnep, bio poseban u onome što radi, toga je bio svjestan, ali je isto tako smatrao da mu ljudi oko njega nisu baš uvijek naklonjeni. Kraj priče mogući je početak druge, jer se ponovno nalaze na željezničkoj stanici. Objekti pripovjedačeve pažnje su ostali isti, ali su na vidjelo izašle neke nove njihove karakteristike tako da mogu ući u novo okruženje i zauzeti nove/stare pozicije. Za razliku od prethodne priče ovdje se povlače jasne granice između razmišljanja i govora, prošlosti i sadašnjosti kao da se želi iskazati

i jasnije uvjerenje iznesene stavove i njihovu univerzalnost. S druge strane, sama simbolika putovanja podrazumijeva i traganje za svojim jastvom, koje, premda obitava u nespješnom, omogućava likovima da iz jednog drugog ugla sagledaju svoje postojanje. Uzmemo li u obzir i transformaciju koju je domovina prošla, od tradicionalnog ka modernom, onda sa sigurnošću možemo ustvrditi da individualne krize svoje uzroke imaju u rasapu tradicija i različitim životnim shvatanjima i oprečnim svjetovima umjetnika/umjetnica i društva.

ZAKLJUČAK

Glavni likovi u analiziranim pripovijetkama proživljavaju krize identiteta čiji uzroci uglavnom leže u traumama iz djetinjstva, a slaganje mozaika kroz snove ili sjećanja ključno je u otkrivanju nespješnog. Komunikacija nespješnog dijela psihe sa sviješću, odnosno nespješno kao tvorbeno ishodište sna, prema Freudu, predstavlja potisnute želje koje se iz nespješnog probijaju u svijest što se potvrdilo u analiziranim pripovijetkama. Također, pokazalo se da primjenom Freudove psihoanalize na književni tekst otkrivamo simptome teksta i nespješne mehanizme koji imaju svoje značenje, a koje se krije u slikama, simbolima i metaforama. S druge strane, od koristi je bio i Lacanov doprinos intepretaciji književnosti koji se ogleda u tezi da je „nespješno stukturirano u jezik“ i kao takvo određuje mjesto subjekta u društvu i njegov odnos prema jeziku. Upravo u pripovijetkama *Vlasnica kuće, Ljetna noć i Putovanje vozom* sve navedeno možemo pronaći u nizu tematsko-motivskih jedinica koje obrađuju, od snova, bolnih sjećanja i trauma djetinjstva, podsvjesnih reakcija glavnih likova, Edipovog kompleksa, nagona smrti, problema seksualnosti, do traganja za identitetom. Tanpinar je uvijek preferirao traženje, odnosno i razmišljanje iznova prije donošenja konačnih i nepromjenjivih sudova. U njegovim pripovijetkama zatičemo priču o slomu unutrašnjeg svijeta junaka, o njihovom bijegu od stvarnosti i neprekidnom traganju, a sami subjekt(i) teksta konstruira(ju) se kroz vlastitu prošlost, tačnije, definira ga/ih splet događaja i ljudi iz prošlosti. Kroz transformacije pripovjedača od neutralnog rezonera događaja, do unesenijeg fokalizatora, održava se privid „samopostojanja“ teksta. Bez obzira da li se radilo o sveznajućem pripovjedaču linearne priče, ili je u pitanju skup različitih pripovjednih vizura, on kazuje *iznutra*, iz same priče. Tako se i svijet pripovijetki razvija ili linijom naracije: retrospekcijama, epizodama o likovima i njihovom montažom u inicijalni pripovjedni tok, ili je priča privremeno potisnuta, kako bi u prvi plan došao pripovjedač/promatrač ili neki njegov komentar.

IZVOR:

1. Tanpınar, Ahmet Hamdi (1999), *Hikâyeler*, Dergâh Yayınları, IV. Baskı, İstanbul

LITERATURA:

1. Barry, Peter (2020), *Beginning theory: An introduction to literary and cultural theory*, Manchester university press. Online edition; dostupno na: <https://staff-new.uny.ac.id/upload/132299491/pendidikan/beginningtheoryanintroductiontoliteraryandculturaltheorysecondedition.pdf>
2. Biti, Vladimir (2000), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb
3. Burzyńska, Anna, Michał Paweł Markowski (2009), *Književne teorije XX. veka*, Službeni glasnik, Beograd
4. Culler, Jonathan (2001), *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb
5. Duraković, Esad (2007), *Orijentologija-univerzum sakralnog teksta*, Arhipelag, Sarajevo
6. Kantarcioğlu, Sevim (2004), *Yapıbozumcu ve Semiotik Yaklaşımlar Işığında Tanpınar Hikayeleri*, Akçağ, Ankara
7. Eagleton, Terry (1987), *Književna teorija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
8. Frojd, Sigmund (1969), *Tumačenje snova, I i II*, Matica srpska, Novi Sad
9. Lakan, Žak (1983), *Spisi*, Prosveta, Beograd
10. Lešić, Zdenko (2003), *Poststrukturalistička čitanka: Nova čitanja*, Buybook, Sarajevo
11. Lešić, Zdenko (2005), *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
12. Oğuzertem, Süha (2000), *Gizemli bir 'Yaz Gecesi'nde Freud, Joyce, Tanpınar*, Kitap-lık 40, İstanbul
13. Oğuzertem, Süha (2004), "Psikanalitik Eleştiri ve Tanpınar'ın Metinleri", *Edebiyat, İlim ve Problemleri Sempozyumu'nda sunduğu makale*, Ankara
14. Peternai Andrić, Kristina (2012), *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Antibarbarus, Zagreb
15. Skledar, Nikola (2007), "Freudovo shvaćanje kulture između erosa i thanatosa. Tumačenje Paula Ricoeura", *Sociologija i prostor*, 45, 176(2), 203-211.

A PSYCHOANALYTICAL APPROACH TO THE SHORT STORIES *THE OWNER OF THE HOUSE, SUMMER NIGHT AND TRAIN JOURNEY* BY AHMET HAMDI TANPINAR

Summary:

The paper deals with the psychoanalytical approach to dreams and the unconscious in three short stories by the Turkish author Ahmet Hamdi Tanpinar. Insight into the nature of the human psyche and language as a medium of expression will be based on the works of Sigmund Freud and Jacques Lacan. The psychoanalytical literature that we will use in this research will represent the fundamental theoretical basis on which we will try to valorize the above-mentioned stories. As part of the reading of the short stories *The Owner of The House, Summer Night* and *Train Journey* by the Turkish author Ahmed Hamdi Tanpinar, the emphasis will be on elements such as time, the past, dreams, the unconscious, the other or the personal history of the characters about the world they build within themselves. The identity crises experienced by the protagonists of the analyzed stories have their roots in childhood traumas, and dreams represent the key to uncovering the unconscious. By applying Freud's psychoanalysis to the text, they tried to reveal the symptoms of the text and the unconscious mechanisms whose meaning is hidden in images, symbols, and metaphors. In his short stories, we find the story of the collapse of the inner world of the hero, of their escape from reality and continuous search, while the subject(s) of the text itself is constructed through its past, or more precisely, it is defined by a complex of events and people from the past.

Keywords: Ahmet Hamdi Tanpinar; short stories; *the unconscious*; dreams; *the other*

Adrese autorica
Authors' address

Melinda Botalić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
melinda.botalic@untz.ba

Nadira Žunić
samostalna istraživačica, Tuzla
nadiraj@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLINGVISTIKA

Selma Kešetović, Selma Đuliman

READING GENDER STEREOTYPES IN PRINTED ADVERTISEMENTS /
ČITANJA RODNIH STEREOTIPA U ŠTAMPANIM REKLAMNIM
PORUKAMA 467

Selma Kešetović

ATTITUDES TOWARDS THE USE OF ENGLISH IN BOSNIAN
ADVERTISEMENTS / STAVOVI STUDENATA PREMA UPOTREBI
ANGLICIZAMA U REKLAMNIM PORUKAMA NA BOSANSKOM
JEZIKU 493

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.467

UDK 811.111'22:659.118]:305-055.1/2

Primljeno: 12. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Selma Kešetović, Selma Đuliman

READING GENDER STEREOTYPES IN PRINTED ADVERTISEMENTS

Semiotics describes how advertising messages manipulate the connection between 'meaning' and 'reality' by investigating how already determined meanings are attributed to given products, thus establishing methods of decoding their true meaning. Therefore, the central theme of the semiotic approach to advertising is establishing a connection between meaning and reality. To that extent, semiotics as the science of signs is not an abstract study but rather reflects the essence of social life emphasizing the multi-layered and dynamic character of meaning creation. Advertising messages, therefore, have as much meaning as they have 'readers'. This research aimed to establish a connection between gender stereotypes and advertising messages, i.e. to point out the main gender stereotypes shown in advertising messages, and to determine whether, in the new century, there have been changes in the way and contexts of the portrayal of women and men in advertisements compared to of the same in the past. A total of 31 advertising messages displayed in a women's magazine were examined. A detailed analysis of the visual representation of female and male bodies, symbols, body positioning, and products was conducted. Messages are direct and open. Human bodies are glorified by emphasizing a healthy, well-shaped, well-groomed female and male body as a symbol of the extension of the species. It has also been noted that advertising messages reflect changes in society and social expectations among members of both sexes.

Keywords: gender; stereotype; advertisement; semiotics

1. INTRODUCTION

Advertisement is a global phenomenon. Advertising is a model of communication in marketing. However, advertising has not been used only as a tool for selling goods and offering services, but for the promotion of different cultural values. Advertisers employ a long list of different types of professionals to develop advertisements for important social content. Linguists, psychologists, sociologists, visual artists, and economists all work together on the development of all parts of advertisements, both verbal and visual. Advertisers are well aware of the value of messages that advertisements convey. By convincing potential buyers/customers/users of how much they need the advertised product/service, advertisers do not only sell the product/service itself but the concept that lies behind it. In the majority of cases, these concepts are influenced by social categories, such as gender.

This article aims to give a brief overview of gender stereotypes and their representations in images in advertisements displayed in the women's magazine *Cosmopolitan*. Are the same rules of representations of females and males applied in the advertisements intended for Western society? Which category is the most prevailing one in the media representations? Cultural values are represented in the media, but at the same time, the media impose cultural values via their devices, i.e. in this case advertisements on society. Advertisement is a complex semiotic sign that promotes the value of a product and at the same time informs viewers/readers. The focus of research is on visual representations in advertisements including women, men, body positioning, and the messages they convey.

2. METHODOLOGY

This article will represent research conducted on a body of 31 advertisements displayed in the American issue of *Cosmopolitan* magazine from 2005 to 2010. Women and men were represented differently in advertisements in the past, but now, some changes in the representations have been observed. Gender is still the most dominating social category in Western culture, but the division between the two genders has lessened. This is especially visible in the representation of genders in advertisements. Social expectations from both genders have altered, thus, these alterations entered the world of the media in general including advertisements.

Cosmopolitan magazine promotes values such as glamour, fashion designers and beauty products, and accompanying accessories. The content of *Cosmopolitan* deals

with different topics from different fields of study: health and body issues, philosophical ideologies such as gender ideology, professional careers, social status, all aspects of human relationships, fashion, and other trends in society. Gauntlett (2008) gives a brief overview of findings in *Cosmopolitan* magazine. He claims that articles give two different poles of one perspective; in the same issue, one can find an article that encourages readers to accept their bodies as they are and another that encourages them to practice, eat healthy, and stay fit. The same happens with other topics such as marriage, professional life, dating, etc. Editors justify this bipolarity of their articles claiming that their job is to offer both aspects of a topic. However, one cannot avoid concluding that their real intention is to shock readers and, at the same time, retain their target group of readers. *Cosmopolitan* defines a woman as sophisticated, urban, educated, glamorous, hard-working, and sexy. Susan Douglas (1995, in Gauntlett 2008: 58) defines this as the final triumph of capitalism: feminism is used to promote narcissism. Women will buy beauty products and spend money on anything they promote as fashionable. All the mentioned leads to one conclusion and that is that economic power regulates social trends. In this manner, it promotes and imposes cultural and social values on its readers. Their target reading group is women aged 20 to 40, financially independent, educated, politically aware, sexually free, and ready to make changes in the world regardless of their ethnic and national group, race, religion, or any other socially determined qualification.

This research is limited to women's magazines and advertisements displayed there for the sake of this article.

3. ON GENDER STEREOTYPES

Gender stereotypes reflect general characteristics, opinions, and roles applied towards females and males. These processes are omnipresent. Gender is multidimensional and multifactorial and encompasses the following categories: gender roles, stereotypes, behavior, systems of values, sex typing, sexual orientation, identity, gender schematic, and attitudes. The definition of gender stereotypes is not an easily obtained task. Broadly speaking, gender stereotypes can be formulated as mutually accepted and agreed characteristics of behavior, attitudes, images, and emotions that are attributed to both women and men. Biernat and Kobrynowicz in Swann et al. (1999: 76) give a brief overview of earlier authors' definitions of gender stereotypes, and we will try to provide them in the lines to follow. According to Eckes (1994) representations of gender stereotypes are sets of personal traits, attitudes, overt behaviors,

and physical appearance and they can affect one's impression of gender independently. To clarify, when we form an impression of a person, irrelevant whether a person is a woman or a man, then one aspect of gender stereotypes will dominate over the others. Whether it is a person's attitudes, behavior or anything else is context-dependent. Differences between groups, male or female, would be noticeable through the prism of gender stereotypes. Although gender stereotypes may overlap, the nuances of variability will be present. These nuances are mostly visible in the area of life where one gender is dominant, e.g. the world of business. Traditionally perceived as a man-dominant field, the world of business is likely to perceive man as naturally ambitious. On the other hand, in the world of fashion, where women traditionally played a dominant role, men would be perceived as more feminine than they usually are.

Gender stereotyping is the process of applying gender stereotypes when forming an impression of a person. Assimilative gender stereotyping is the most common when a person's gender is the only feature known and based on this knowledge people make impressions and draw conclusions. When this type of gender stereotyping happens, then traditional stereotypes of women and men are likely to be applied: men are dynamic, physically stronger, and powerful and women are passive, of weaker physical appearance, and subordinate. The nullified gender stereotyping process is when some gender-specific characteristics are known such as the tone of the voice, physical strength, gestures, etc. In this case, observers will connect these to traditionally given roles to women and men. Contrastive gender stereotyping refers to counter-stereotypical judgments of women and men. If a woman is marked as more masculine than a man, then her professional and physical abilities will be judged as more competent than those of a male counterpart. However, the latter two processes should be taken with a pinch of salt because the category of gender affects judgments and impressions' formulation. It is the most stable of all social categories. Employers are noted to hire men for traditionally male jobs rather than women. The perceiver will judge a man in comparison to all men in general and stereotypes related to this group, and not in comparison to a woman of the same age, education, and social status. However, if both woman and man are labeled as, for example, aggressive, then a woman would be considered more aggressive than other women in her group, and a man would be considered more aggressive than other men in his group. Bearing in mind that women are believed to be less aggressive than men, an aggressive woman is crossing the limits of her sex. On the other hand, aggressiveness is not an unexpected characteristic of men, and an aggressive man is not crossing the limits of his sex. The

judgement of aggressiveness is equivalent but its interpretation differs across sexes. Judgments are interpreted concerning different sexes. For example, an emotional woman is not judged in the same way as an emotional man. Women are expected to be emotional and when we accentuate that a woman is emotional then what we are emphasizing is that she is more emotional than socially expected, more emotional than other women. In the same manner, the degree of height is differently judged for women and men. Men are expected to be tall, and when we mark a man as short then we are referring to other men, to the mean standards of height of men. Individuals are judged concerning their groups' standards, and these standards are different for the two groups, a group of women and a group of men. These judgments are influenced by gender stereotypes. However, modern social science offers a model for overcoming these 'double' standards. Biernat and Kobrynowicz in Swann et al. (1999: 84) propose an objective judgment scale that will allow researchers to determine the actual value of judgment. They say if the height in terms of short and tall is a subjective judgment scale, then we should introduce an objective judgment scale in terms of feet and inches, centimeters, and meters. Thus, if a woman is 175 cm tall, she is considered to be tall for a woman, and a 192 cm tall man is considered to be a tall man. These measure units, objective judgment scales, are unchangeable and present a method to display the effects of gender stereotypes. Biernat et al. (1991) conducted research where they showed photographs of women and men to research participants. Men were marked taller and heavier than women than their actual size. The research results showed that objective judgment units were more in agreement with stereotypes than subjective judgment units. The same group of authors proposed a question that has no physically visible connection: how much do women and men from the same photographs earn per year? The responses were the same: men were judged to earn more than women. However, women who earned less than men were seen as financially more successful than men who earned more. The explanation for these opposite judgments lies in different standards for the financial success of women and men. Successful women are judged in terms of their group, and financial expectations for this group are less than the financial expectations for a group of men. Thus, we can conclude that gender beliefs about height, weight, strength, and income are accurate stereotypes.

Biernat et al. (1991) in Swann et al. (1999: 94) further explain that their research led them to question people's self-stereotyping. They found that both women and men compare themselves with others that they believe are similar to them and the social category of gender is the prevailing one here. Women and men when asked the

same questions about income responded in comparison to their gender group. Furthermore, when self-stereotyping women and men described themselves as having the features of their group even when there was no objective judgment evidence for that. Williams and Bets (1977, 1990) (in Gauntlett 2008: 40) researched gender stereotypes people apply to women and men by providing a list of adjectives that participants should use to describe themselves and their friends. The findings were ambivalent: when describing their friends participants used adjectives that described stereotypical characteristics of their friends. However, when describing themselves they ascribed certain attributes to themselves that are more typical for members of other groups, e.g. a total of 25% of both women and men described themselves using adjectives that were more stereotypic for men and women respectively. In conclusion, people do not apply gender stereotypes to themselves although they do to their closest ones.

4. ON GENDER STEREOTYPES IN ADVERTISING

Semiotics studies how signs catalyze meaning, suggesting such interpretations depend on the structural set of signs that appears during the definition processes. The semiotics of advertising analyze the advertising message from different points, clarifying its structure and semantics, and understanding the basis for the suggestive effect of advertising. “Successful advertising can manifest rich, intimate, and astute cultural and subcultural messages and representations as well as universal biological desires” (Cortese 2008: 29). Gender stereotypes that contain sexism and inequality are already represented in advertisements for children. Later, those patterns are supplemented with given qualities, e.g. “real” men are open, decisive, brave, prone to sports, and strong. On the other hand, “real” women are expected to be sympathetic, gentle, loving, and caring for their children and families. Both of the sexes are expected to fulfill their roles in society. Advertisements very often reach for these cultural and collective markers such as the most classical types of cultural stereotyping, national resentments, gender and sexual exclusivity, intergenerational clichés, and such (Stolac, Vlastelić 2014).

Earlier, the dominant gender stereotypes represented in the advertising industry were macho men versus family-dedicated women, men were depicted as emotionally distant and helpless around children, and women were obsessed with shopping and beauty products. Both men and women were expected to strive for the ideal body shape and never to age Swann, Langlois, and Gilbert (2000).

In this section of our research, we will focus on visual parts of advertisements to decode the messages they show, and to determine what prevailing gender stereotypes are now in advertisements in the twenty-first century. We will also try to decide whether gender stereotypes have changed in comparison to the traditional ones, and in what direction these changes, if any, go. Visual parts are gestures, posture, body, and facial expressions, but also colors and positions of objects and people. Goffman (1976) in his book *Gender Advertisements* discusses three basic techniques used to construct power and superiority: size, attention, and positioning. Humans reveal their hidden thoughts, desires, and ideas by gesturing, and they, in advertisements as well as in real life, witness our verbalizations. Advertisements are reflections of real-life images and their interpretation in the eye of a beholder. Now, let us see and discuss advertisements, their visual cues, and the prevalent images and messages, in our corpus.

Fig. 1.1 (May 2006)

Athletic male bodies (Fig. 1.1) present an ideal that men should strive for, and women should agree to no less than a muscular man. A male model is represented as an athlete, a swimmer jumping off of a product advertised, a shower gel, which he uses as a diving board. The subliminal message is the usage of this shower gel can turn a man into a handsome athlete.

Lately, androgyne models are more present in the advertising industry to blur gender differences. In our examples, Figures 1.2 and 1.3 both female and male models

have the same hair color, hairdos, clothes, posture, and gestures. In Figure 1.2 one model ironically says: “*we’re just too different.*” although they are almost the same, but then concludes “*i am what i am. boy crazy*”, confirming the attitude that being yourself is all right no matter how much one differs from the standards.

Fig. 1.2 (April 2007)

Fig. 1.3 (April 2007)

Gender is the key factor for human socialization processes. Girls and boys change during the period of puberty. Although they are usually divided during their early years, after puberty the interests of members of other groups lead them to mingle. Sexual motivations are the ultimate reason why these two groups leave their primary group and search for the members of the opposing group. Advertisers, as socially and culturally cunning wits, use images of sexuality to shock and attract attention to their products. In Figures 1.4 and 1.5 both couples are in an intimate atmosphere, sexually involved and advertisers want customers to believe that the usage of the products they advertise leads these couples to sexual intercourse. The verbal part of Figure 1.4 adds to this idea because it clearly shows the difference between ***SMALL TALK*** meaning chat and ***PILLOW TALK*** meaning the relaxed, intimate conversation that occurs between two partners after the act of love next to which a product stands.

Fig. 1.4 (February 2008)

Fig. 1.5 (February 2009)

Huge companies such as Calvin Klein do not put much of an emphasis on verbal parts in their advertisements. Their brand names speak volumes for themselves. Thus, they only put the brand name and the name of their product and let the image do the magic.

An ideal body image for both women and men is a must. The classic triangular shape of broad shoulders and narrow waist presents an ideal body image of a man, and a small waist is an ideal image of a woman. Reproduction is a biological and social demand that leads both sexes to display interest in sexual acts, and to reproduce both sexes need to be perfectly healthy. Led by the proverb *Mens sana in corpore sano*, advertisers emphasize the importance of a healthy body in their advertisements.

Large pupils are a sign of sexual arousal. The half-open mouth is also a sign of sexual need. Thus, advertisers use them in their promotion of various products, but usually, they use these signs for beauty products. In Figure 1.6 a woman is sitting with her legs spread inviting for the sexual act. Her head is softly bent and she is looking directly at the camera with her enlarged pupils. Her mouth is half open and the expression of her face is displaying sexual arousal. Although she is wearing a white dress (white symbolizes purity), the atmosphere around her is sexually colored. A man in this ad is naked and positioned in water (again, water symbolizes cleanness). Thus, two opposing extremes purity and cleanness, on one side, and sexual arousal, on the other side, fuse into a desired image.

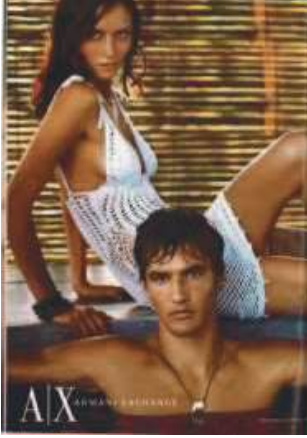

Fig. 1.6 (June 2009)

Fig. 1.7 (June 2009)

Scenes of insinuated sex are no rare case in advertisements (Fig. 1.7). A man and a woman are involved in an act of explicit love-making with their half-naked bodies fully exposed in the advertisement, and a bottle of a product is displayed next to them. Again, advertisers while promoting a product, i.e. a male and female perfume, evoke a sense of smell as an important factor of attraction between sexes.

Fig. 1.8 (December 2008)

Fig. 1.9 (July 2008)

Fig. 1.10. (July 2009)

Youth, health, and beauty are signs of sex appeal and, for those reasons, are numerous present in advertisements in *Cosmopolitan* magazine. Perfect skin is achieved through the usage of anti-aging products such as lotions, powders, foundations, etc. Models in advertisements have perfect facial and body skin, and in this

way, advertisers lead their potential buyers to connect with their models (Fig. 1.8). The smell, as one of the primal signs of sexual attraction in mammals, is recognized by advertisers and emphasized in promoting perfumes (Fig. 1.9). Women in advertisements for perfumes display sexually initiated positions of the body that are appealing to men. They are almost always in a lying position with their lips and eyes half open simulating the act of sex. Their bodies are usually half-naked. The display of female breasts is of crucial importance for evoking sexual attraction. Healthy, long hair is another sign of sexual attraction in women and is abundantly represented through advertising. Healthy teeth and a wide smile (Fig. 1.9) are also considered signs of approval and initiation of sexual attraction. In Western culture, women's legs present the ultimate factor of sexual attraction. Thus, they are always displayed in advertisements as long, hairless, and tanned (Fig. 1.10).

Sexual attraction is biologically influenced and is more or less defined, performed, and understood in all cultures in the same manner. However, the idea of sexual attractiveness varies across cultures, i.e. what is considered to be sexually attractive in one culture is not necessarily treated in the same way in another culture. As we previously mentioned, female legs are considered to be highly sexually attractive in Western culture, and thus, women pay a lot of attention to the beauty of their legs and use beauty products for their legs. However, in Japan female neck has the same status as the female legs in Western culture. Japanese men consider the female neck to be the most sexually attractive part of a woman's body. Consequently, Japanese women invest as much energy, time, and money in the beauty of their necks as Westerners in their legs. Thus, we can conclude that standards of beauty are culturally influenced. Sometimes these standards may go unnoticed by members of other cultures. For example, the ideal of the female body is lean, thin, and toned in Western culture. On the other hand, in the South Pacific thin women are not considered to be sexually attractive (McGarty, Yzerbyt, Spears 2004). However, regardless of cultural influence and ideology, one is considered to be the universal ideal of beauty: a healthy body with perfect skin.

Advertisements are omnipresent and very often people are not aware of their presence, at least on a subconscious level. However, they do leave a mark on our minds, and whether we want it or not, our brain memorizes them and they affect us subconsciously. This subconscious level is the field that advertisers strike the most. The subliminal messages provoke and influence potential buyers to consume advertised products. Deconstruction of these advertisements shows that advertisers use the principles of contemporary psychology to send concealed messages. Concealed messages

stay stored in people's minds and stimulate their desires. Advertisers rely on the theory that once memorized messages will entice customers to consume the brands they advertise. Advertisements for lipsticks are exemplars of this theory (Schneider 2005). Products are almost always positioned near women's lips representing phallic symbols (Fig. 1.11).

Fig. 1.11 (May 2009)

Other sexual subliminal messages are also present in advertisements of this kind. In Fig. 1.12 naked woman's legs that protrude out of open watermelon are represented as if a woman is involved in sexual intercourse. A watermelon symbolizes the scent of a perfume advertised in a literal sense, but in a non-literal sense, it is a symbol of a man's genital parts.

Fig. 1.12 (March 2006)

In Figure 1.13 an object is given human characteristics and the ability to involve sexually. The object is placed in a glass area, and together with its reflection in the glass represents the couple in a sexual act that could be one interpretation of an image. Another interpretation could be that one is involved in self-pleasure. The verbal part of this advertisement just adds to the message – INTRODUCE YOUR LEGS TO FOUR PLAY., which could be also understood as foreplay, a sexual activity that precedes intercourse. The Quattro razor has four razor blades and they used homophones *four* and *fore* in the text block to denote intercourse.

Fig. 1.13 (March 2007)

Cortese (2008: 42) claims that women's bodies are often chopped in parts in advertisements. In this manner, their bodies are in focus instead of their intellectual and emotional capacities. Objectification of women leaves them with human characteristics. In Figure 1.14 women's legs are in the center of the advertisement, their faces are invisible and therefore unimportant. However, the objectification is not the exclusive privilege of women. In the corpus we analyzed, several examples of chopping male bodies were found as well. These examples display that male sexuality is accentuated as the most important feature of men. In Figure 1.15 male genitals X-ray is given to symbolize the characteristic of a product. As in Figure 1.15, in Figure 1.16

male's private parts are represented dismembering of his head, brain, and face, i.e. individuality. Human sexuality seems to be the safe card that advertisers use abundantly.

Fig. 1.14 (May 2010)

Fig. 1.15 (April 2009)

Fig. 1.16 (August 2005)

The process of mating and attraction is one of the aspects of social life that also varies across cultures. The stereotypes of mating and attraction from real life are copied in the media, and consequently in advertising. In conservative cultures, this process is usually hidden and one must possess a certain amount of cultural knowledge to be able to recognize it. Otherwise, it may lead to confusion and embarrassment. For example, in rural parts of China, youngsters display their attraction by singing to each other about some innocent and sexually unrelated thing. The ritual of

singing itself symbolizes sexual attraction (Cortese 2008: 37). However, Western culture has abandoned conservative rules of displaying attraction long ago. Here people openly show their interest in others in numerous ways. Advertisers, as loyal copyists of real life, use this in their advertisements. Rituals related to attraction and interaction exist in Western culture as well. The initial step is a smile (Fig. 1.17) as a sign of approval that leads to the next level: communication between the parties involved. As the relationship progresses a couple displays affection by kissing, caressing, cuddling, and sometimes the whole ritual is displayed in one advertisement (Fig. 1.18).

Fig. 1.17 (October 2007) Fig. 1.18 (October 2007)

What has been noticed in advertisements in our corpus of research is that the equality of partners is shown on all levels of the attraction ritual. Women and men are represented as enjoying the ritual in the same way. Women are not shy. Contrary, they are sometimes shown as the initiators of the ritual. Their bodies are positioned on the same level. Submissiveness of one gender in comparison to another is absent. They play the same role in the act; both of them are leading actors. If we remember that in the past representation of gender stereotypes in the media, and advertising in particular, was different, where women's role was to please men, we can conclude that this representation changed significantly in advertising in the new millennium. Now, they are equals. Their roles in life are the same. Women and men have equal rights – to enjoy their professional and personal lives in all aspects.

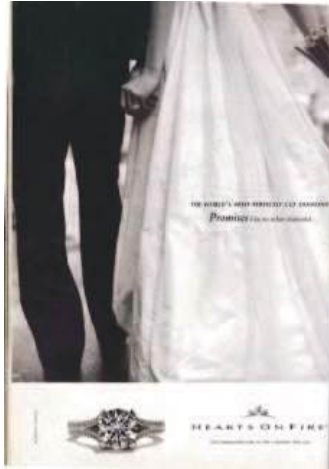

Fig. 1.19 (April 2006)

Furthermore, advertisers did not abandon emphasizing the importance of stereotypes present from the beginning of time, such as wedding ceremonies (Fig. 1.19), and marriage life in their advertisements.

Also, stereotypes of men as decision-makers and problem-solvers are present in advertisements. Fathers actively play their parental role without disregarding their good looks. Gender stereotypical systems of values are altered in favor of women: women enjoy sexual life, they are partners in parenting, and they influence the wheel of fortune in their men on all levels, physical and emotional. Advertisers present products they advertise as the means for these changes. Moreover, women are now initiators of social changes in society. In the past predominant gender stereotypes in advertisements presented women whose satisfaction evolved around a household. Now, their focus shifted to products that will help them initiate changes in their partners. Advertisements follow and reflect social changes. Although reasons for these changes may not necessarily be to please women's rights demands, but rather initiated to meet capitalistic demands of gaining money, they are present. It appears as an ever-present *Circulus vicious* manner: advertisements reflect social changes and advertisers' approach to represent the mentioned changes influences people's views of the world (Fig. 1.20).

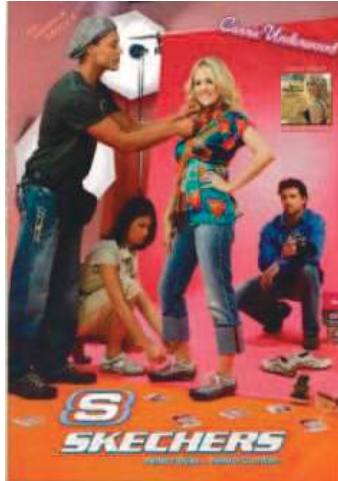

Fig. 1.20 (September 2005)

Goffman (1976) introduced the concept of *relative size* as a visual sign of comparative power and authority. In his findings, he gives examples of advertisements where women are always placed in a lower position in comparison to men. However, in our research, we found that this concept changed in twenty-first-century advertisements. Women are now represented above men (Fig. 1.21). They are always in front of men and unlike in the past, men are serving women now.

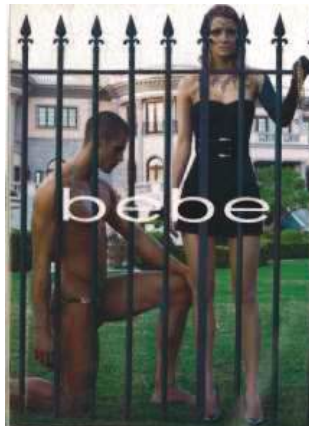

Fig. 1.21 (May 2009)

Fig. 1.22 (September 2006)

Traditional occupational roles of women and men also changed in advertisements in the first decade of the twenty-first century. In the past, men were represented as decision-makers, and women as secretaries taking down notes to complete tasks men presented before them. Those roles changed as well (Fig. 1.22). Traditionally, women were hairdressers or beauticians and were interested in occupations related to the fashion design industry. That aspect of professional life accommodated other social modifications as well. In Figure 1.22 we see a man who is helping a woman working as her assistant and another man ready to record that in his notebook. The whole advertisement revolves around a woman who looks pleased with her position and with her work. A woman who uses products advertised will be treated like a queen and will tame men around her in the process.

Goffman (1976) also introduced the concept of *function ranking* to show gender inequality in which a man is playing a leading role in an advertisement. A man was active and a woman was passive. However, in Figure 1.23 men are active in pleasing a woman. She is sitting on a couch which symbolizes a throne carried by two men as her subordinates.

Fig. 1.23 (March 2005)

Unlike what was practiced in the past media representation of gender, men are often mocked in advertisements in the new millennium (Fig. 1.24). In Figure 1.24 a male model is represented in a very embarrassing situation, namely, he is caught naked in a public place and he uses an umbrella to hide himself. On the other hand, a female model is represented as a domineering figure who controls the situation.

Fig. 1.24 (July 2007)

However, some stereotypes will always stay firm. For example, the dominance of male physical strength over women is still represented in advertisements. In Fig. 1.25 a woman and a man are represented together involved in a typically male sports game – rugby. Although they are playing it together as a one-gender mixed team, a man’s muscular power is visible. A woman also has muscles but his power is seen in his ability to lift her lightly which is again shown through the expression on his face – he is smiling while performing the act of lifting her.

The concept of function ranking was represented in differences in race in the past. The members of the African-American community were always represented as passive or submissive in contrast to the domineering Caucasians. Latin Americans were underrepresented appearing in a statistically insignificant number of advertisements either as sexually promiscuous or performing menial jobs (Swann, Langlois, Gilbert 2000). However, we found examples of changes in these trends. Although statistically not present as Caucasians, their role in advertisements altered. Members of different races are represented side by side with Caucasians in the central position embracing them as if sending a message that they finally accept them (Fig. 1.26).

Fig. 1.25 (July 2009)

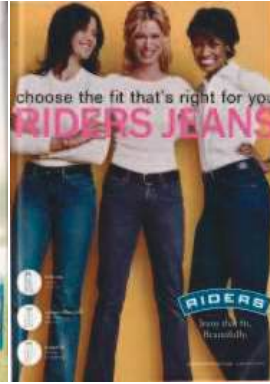

Fig. 1.26 (March 2005)

Again, some stereotypes are retained. Thus, African-Americans are usually represented as athletes, and Latin American women as interested in improving their looks to be more attractive. Furthermore, we must note that we did not find any examples of interracial couples. Thus, we can conclude that although other races (other than the prevailing one) entered the world of advertising and gained new roles, advertisers still display a conservative view over the process of mixing different races. As if they want to send a message that they only cohabit but do not live together. Advertisers are still more pro-traditional than the society proclaims. This is the case due to several reasons but the more important reason may be that they do not want to offend those potential buyers who still have conservative views of the world. (Swann, Langlois, Gilbert 2000)

Fig. 1.27 (September 2009)

Goffman (1976) introduced another concept – *licensed withdrawal*. This he explains is displaying people in advertisements who are psychologically absent from the situation. They may be either surprised, shocked, or sad (Fig. 1.27). However, unlike Goffman, in our corpus, we did not find many examples of women’s instability. The reason for this may lie in the fact that women are not to be represented as unstable in a magazine for women. This may be understood as offensive, and advertisers dread insulting their customers in any way. Women are now in possession of disposable income that they are willing to spend on products that will improve them in every aspect. However, an offended woman would not even consider spending her money on something that would make her feel uncomfortable. Advertisers relay their advertisements on findings of contemporary psychology (Schiffman, Kanuk 2004) and are well aware of these facts.

So far, we have analyzed women alone in advertisements, and women and men together, and we must accept that we found no advertisements of two or more men in our corpus. However, we did find men alone in advertisements and they are always portrayed as self-assured, in charge of the situation, fulfilling the standards of metro sexuality – neat, elegant, well-mannered, and successful heterosexual man (Fig. 1.28).

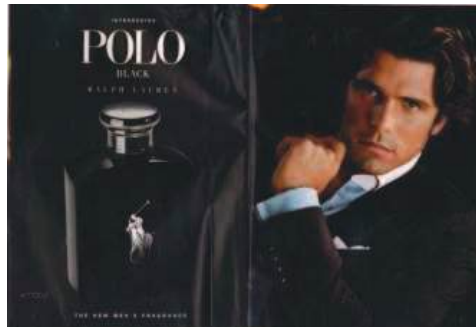

Fig. 1.28 (February 2008)

In the past, only women were pressured to conform to the ideal of beauty. Nowadays, the same pressure is put on men as well. Today, men are expected to have muscular bodies, thus, they are expected to invest some time in shaping their bodies in the gym. Men are also expected to smell nice, and to be dressed fashionably, thus, advertisers represent men in advertisements enjoying while they are purchasing their products. Advertisers take the traditional stereotype of a man being a successful professional and alter it in a way that helps them sell their products. Now, the success of a man is measured by his looks – a successful man wears fashion designer’s suits,

and shoes, goes to the gym, and goes to beauty salons. What is more, a successful man is more attractive to women. Success must be visible to the man; it cannot just be spread by word of mouth. This is just one example that adds to our theory that the advertising industry is only in the service of capitalistic demands to sell and gain money. In this process, advertisers will use all the knowledge and information of the world and people.

Angela Goddard (2003) discusses the notion of anthropomorphism as the process of giving human shape to inanimate objects. One of the reasons why people are doing this is because they want to fear less of the world around them. She lists examples of people's activities in this manner such as speaking spoons in cartoons, hurricanes, and other misfortunes are given names (i.e. usually women's names to catastrophes e.g. hurricane Katrina in New Orleans). Men are especially weak towards their vehicles and usually give them women's names. The effect that women have on men is equal to the effect of their cars and boats. Thus, very often they refer to their vehicles giving them female gender. Spender (1980) in Goddard (2003) claim that men give their vehicles female names and characteristics because they see them as status symbols that are traditionally male-controlled. Thus, once again language is a reflection of our perspective of the world. In Figure 1.29 we see a man embracing his car and at the same time he was hit in the back by an arrow. This arrow symbolizes Cupid's arrow that when once hits a person then that person is hopelessly in love with another person. However, in this case, a man feels the same affection towards his car.

Fig. 1.29 (May 2006)

Fig. 1.30 (May 2006)

Advertisers once again count on their customers' knowledge and ability to read the messages they send them. In Figure 1.30 apart from visual messages advertisers send a verbal one as well. They use the same adjectives to describe a car as they

would use to describe a woman standing next to that car: ***CURVY, SEXY, STYLISH... YOU ARE WHAT YOU DRIVE.***

The major characteristic of our time is speed. People eat fast food, drive fast cars, telephone while driving, doing two or more things at the same time to meet the demands of the time they live in. Advertisers, as professional recorders of the world around them, offer products that conform to the speed of their customers' time.

Taboos are usually avoided topics for public discussion. Media and especially the advertising industry refuses to openly talk let alone propagate what is socially marked as taboo. However, together as society changes, taboos change as well, and what is once considered a taboo in time may become a norm. Such was the case with products and issues related to women's hygienic needs. Sanitary pads, menstruation, and cramps have been considered to be taboo for a long time in advertising and the media in general in the past. However, we found several examples in our corpus of advertisements promoting sanitary pads of different brands (Fig. 1.31) as well as pills against menstrual cramps. This means that women are finally permitted to talk about biologically influenced issues.

Fig. 1.31 (September 2005)

5. CONCLUSION

The one stereotype that stays firmly embedded is the male physical strength over women and it is represented in advertisements in English corpora. Men are taller, heavier, more muscular, and physically dominant over women. First, this stereotype developed influenced by biological reasons: men are stronger than women. Finally, this stereotype is nourished via media as a response to women's growing power in

the world of finance and politics. Women earned their authority but men are still physically dominant.

The pressure of the ideal body in women and men is represented in Western culture. Men are expected to fulfill the demands of ideal beauty just as women are. They are encouraged to buy beauty products that will make them look better, smell nicer, and dress fashionably. Also, they are encouraged to invest time and money in their gym classes to build muscular bodies. The reason for this is that healthy bodies will reproduce, and reproduction is both a biologically and socially predominant factor. Thus, healthy and nice-looking women's and men's bodies with immaculate skin is a stereotype that is promoted in all cultures with the same aim: to prolong their species.

Members of all races are represented in advertisements and women of all races are given power in advertisements which reflects their entrance into the business world in reality. Furthermore, women are represented as stable, decision-makers equally participating in both professional and private spheres.

Aging is taboo. It is not discussed or represented in advertisements. We found very few advertisements with aging models. Youth and health promise reproduction and prolonging of life and, thus, aging is denied in advertisements. Further, a healthy young body as a sign of sexual appeal is celebrated. The process of mating is openly represented. Thus, signs of health and youth such as full lips and long hair in women and the triangular shape of broad shoulders and narrow waist in men are constantly repeated in advertisements in Western culture. Further, long-established stereotypes such as wedding ceremonies, marriage, and family life are also represented in advertisements.

It is interesting to point out that the majority of women's bodies are chopped in advertisements only one of men's. This adds to our claim that women are represented as less able physically and intellectually in society. Women are represented as objects that serve certain purposes, e.g. if a woman's head is not represented in an advertisement, then it implies that she has no mental abilities, or if a woman's legs are represented without the rest of her body, then that is a sign of her inability to think but to please men sexually. In the corpus, we found one example of chopping a male body with the lower part of the body in focus as a symbol of his only function – to reproduce.

This research is limited to 31 advertisements displayed in a magazine for women *Cosmopolitan*. The recommendation would be to conduct the same type of research on a larger body of corpus to establish how stable the conclusions are on gender

stereotypes in printed advertisements in a women's magazine. Also, one of the recommendations would be to analyze the representation of gender stereotypes in advertisements in magazines of different genres, i.e. political, sports, and gardening, and to compare and contrast them with the ones received in this research.

REFERENCES

1. Cortese, Anthony J. (2008), *Provocateur Images of Women and Minorities in Advertising*, Rowman & Littlefield Publishers, New York
2. Goffman, Erving (1976), *Gender Advertisements*, Harper & Row Publishers, New York
3. Gauntlett, David (2008), *Media, Gender and Identity*, Routledge, Oxon
4. Goddard, Angela (2003), *Language and Gender*, Routledge Tylor & Francis Group, London and New York
5. Goddard, Angela (2005), *The Language of Advertising*, Routledge Tylor & Francis Group, London and New York
6. McGarty, Craig, Vincent Y. Yzerbyt, Russell Spears (2004), *Stereotypes as Explanations the Formation of Meaningful Beliefs about Social Groups*, Cambridge
7. Schiffman, Leon G., Leslie Lazar Kanuk (2004). *Ponašanje potrošača*, Mate, Zagreb
8. Schneider, David J. (2005), *The Psychology of Stereotyping*, The Guilford Press, London & New York
9. Stolac, Diana, Anastazija Vlastelić (2014), *Jezik reklama*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
10. Swann Jr., William B., Judith H. Langlois, Lucia A. Gilbert (2000), *Sexism and Stereotypes in Modern Society*, American Psychological Association, Washington, DC

ČITANJA RODNIH STEREOTIPA U ŠTAMPANIM REKLAMNIM PORUKAMA

Sažetak:

Semiotika opisuje načine pomoću kojih reklamne poruke manipuliraju vezom između 'značenja' i 'stvarnosti' i to tako što istražuje način na koji se već određena značenja pripisuju datim proizvodima, te tako uspostavlja metode dekodiranja njihovog istinskog značenja. Stoga, centralna tema semiotičkog pristupa reklamiranju jeste uspostavljanje veze između značenja i realnosti. Utoliko semiotika kao nauka o znakovima nije nikakvo apstraktno učenje, već odražava bit društvenog života naglašavajući višeslojni i dinamički karakter stvaranja značenja. Reklamne poruke, stoga, imaju onoliko značenja koliko imaju 'čitalaca'. Cilj ovog istraživanja bio je uspostaviti vezu između rodni stereotipova i reklamnih poruka, odnosno ukazati na glavne rodne stereotipove prikazane u reklamnim porukama, te utvrditi da li je u novom stoljeću došlo do promjena u načinu i kontekstima prikazivanja žena i muškaraca u reklamama u odnosu na prikazivanje istih u prošlosti. Ispitana je 31 reklamna poruka prikazana u časopisu za žene. Sprovedena je detaljna analiza vizualne reprezentacije ženskih i muških tijela, simbola, pozicioniranja tijela i proizvoda. Poruke su direktne i otvorene. Ljudska tijela se glorifikuju stavljanjem akcenat na zdravo, lijepo oblikovano, njegovano žensko i muško tijelo kao simbol produžetka vrste. Također je zabilježeno da reklamne poruke odražavaju promjene u društvu i društvenim očekivanjima kod pripadnika oba pola.

Ključne riječi: rod; stereotip; reklamna poruka; semiotika

Authors' address

Adrese autorica

Selma Kešetović

University of Tuzla

Faculty of Humanities and Social Sciences

selma.kesetovic@untz.ba

Selma Đuliman

University of Sarajevo

Faculty of Philosophy

selma.djuliman@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.493

UDK 811.111'27:659.118(497.6)-057.875

Primljeno: 12. 02. 2024.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Selma Kešetović

STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS THE USE OF ENGLISH IN BOSNIAN ADVERTISEMENTS

One of the significant changes within Bosnian society and educational reality after the last war is the teaching and learning of English as a dominant foreign language at each level of the educational system, but also through the various forms of non-formal and informal education. This fact has a profound impact on the everyday communication of children and youth and their growing up in the post-war and globalized world. In this regard, this study investigated the attitudes of newer generations of Bosnians, who have learned English since kindergarten age and are highly proficient, towards the use of English in advertisements. Different advertisements were presented to respondents, i.e. the students of the University of Tuzla, and then they were given a questionnaire consisting of statements that measured their attitudes toward English in advertisements. A questionnaire was given in the form of a Likert's scale and the data received were analyzed using the SPSS software. As it was expected, respondents showed positive attitudes towards the use of English in Bosnian advertisements. They did not feel threatened and claimed that English did not jeopardize the position of their mother tongue. Additionally, they rated advertisements containing English elements with higher marks than advertisements containing Bosnian only. Finally, the respondents claimed that English enriched their culture in general.

Keywords: attitudes; advertisement; students; globalization; English for Specific Purposes

1. INTRODUCTION

English has been widely used in advertisements to reach international target groups. However, very few studies have measured the attitudes towards the use of English in advertisements intended for the Bosnian market. Knowing that Bosnian society is monolingual, or more precise that there are no native speakers of English there, we rightfully claim that the use of English in Bosnian advertisements is to fulfill a symbolic function: it is a global language, the language of technology, and a sign of modernity and prestige.

This study investigated the attitudes of newer generations of Bosnians, who have learned English since kindergarten and are highly proficient, towards the use of English in advertisements. Ten different advertisements promoting beauty products (shower gels, perfumes, cremes, make-up, depilation cremes, toothpaste, sanitary pads), non-alcoholic beverages, cars, and clothes were presented to examinees and then they were given a questionnaire consisting of statements that measured their attitudes toward English in advertisements. The results received will be hybridized with the variable of gender and then presented and interpreted. A questionnaire was given in the form of a Likert's scale and analyzed using the standard SPSS software for the social sciences.

2. ON ADVERTISEMENTS

Definitions of advertisements are numerous. Some authors claim that advertisement is information. Others define it as a global phenomenon. All agree that advertisement is an extremely invasive text type. The English language is a *lingua franca* and is perceived as a language of cultural prestige that found its place in advertisements through the usage of Anglicisms, slogans, word puns, and other language devices. Stolac and Vlastelić (2014) suggest the localization of world corporations' advertisements into Croatian language and space. They convinced us that the economic side of advertisement would not be lost should we translate and adapt advertisements from English into Croatian.

Advertisers use the knowledge of all other professionals: linguists, psychologists, sociologists, anthropologists, and marketing experts to create a message that will touch upon, form, reform, and change readers/viewers/customers' attitudes, values, and wishes. Language is one segment of advertising discourse. Therefore, very skillful usage of language is necessary for successful and memorable advertisements. Very often advertisers use all resources of a language to create attractive and engaging ad-

vertisements: rhymes, catchphrases, jokes, myths, religious elements, sayings, literary phrases, and all to affect consumers' emotions.

Knežević (2019) in his research on the rise of Anglicisms in marketing concluded that people do not perceive Anglicisms in advertisements and that the presence of Anglicisms does not affect their consumers' needs. However, he urges Croatian linguists to insist on the usage of Croatian in the advertising industry to preserve their linguistic identity. (<https://zir.nsk.hr/islandora/object/acmt%3A74/datastream/PDF/view>) Furthermore, it is widely known how protective French are of their language and sensitive about the usage of English so much so that they proclaimed law on the preservation of the French language. However, it seems that there are some changes in this area as well. Riggio (2021) researched attitudes towards Anglicism and Americanization in France. The respondents were almost unanimous – they did not mind the usage of English words when there were no French equivalents but wanted to speak their mother tongue. They also expressed their appreciation for all the efforts that the Académie Française and related language legislation do for their French. (<https://knightscholar.geneseo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1286&context=proceedings-of-great-day>)

Thus, it can be concluded that English usage in global advertising is a marker of modernity, progress, and sophistication.

3. ON ATTITUDES TOWARD LANGUAGE

In general, there are various definitions of attitudes. “Some psychologists view attitudes as having cognitive, behavioral, and affective components. Your attitude toward someone or something depends on what you think and feel about the person or thing, based on your thoughts and feelings” (Katz & Stotland 1959, according to Sternberg 1998: 472).

Bugarski (1986) claims that attitudes toward language present verbalized utterances of attitudes. They are divided into several categories according to different dimensions:

1. According to the object of research:
 - Attitudes towards language in general, towards languages, dialects, sociolects, idiolects;
2. According to the manner of manifestation:
 - conscious attitudes;
 - unconscious systems of values;

3. According to their type:

- aesthetic (pleasant, melodic);
- pragmatic (rich, valuable, functional);
- moral (good, bad);

4. According to their effects:

From completely harmless to extremely dangerous. Attitudes contain three components: cognitive, emotional, and active.

4. RESEARCH DESIGN

A total of 111 first-year students attending the University of Tuzla participated in this research. Students were chosen from five different departments: Mathematics, Civil Engineering, Journalism, Linguistics, and English Language and Literature deliberately to compare and contrast the obtained results and conclude whether there are any significant differences between them. The sample included 14 or 12.6% Math students, 31 or 27.9% Civil Engineering students, 23 or 20.7% Journalism students, 16 or 14.4% Linguistics students and 27 or 24.3% English students. A total of 73 (65.8%) female and 38 (34.2%) male students filled in the questionnaire. Civil Engineering students took English as an elective course in the first semester. For Math students, English is an obligatory course in the first semester. However, for Journalism students, English is an obligatory subject in all eight semesters. For all three departments, the English course is organized and taught in the form of ESP. Students of the Linguistics department do not have English as a subject offered in their curricula.

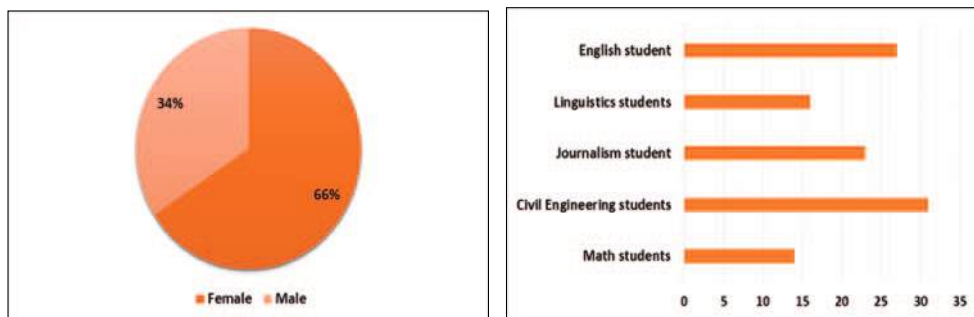

Figure 1. Sample Survey

The questionnaire consisted of two parts. The first part referred to the respondents' gender, age, type of secondary school, length of studying English in primary and sec-

ondary school, and final grades at the end of secondary school and first semester. The second part of the questionnaire was given in the form of a Likert scale with 10 items that respondents expressed their (dis)agreement with. Their responses varied from 1 (absolutely disagree), 2 (disagree), 3 (do not know), 4 (agree), and 5 (absolutely agree). These items were related to the respondents' attitudes toward the use of English in the media, attitudes toward English, and attitudes toward the use of English in Bosnian advertisements. The questionnaire was given in Bosnian. The researcher emphasized that the questionnaire was anonymous and explained the answer mode before the respondents responded.

The quantitative data analysis includes standard descriptive statistics (frequencies, central tendencies, variability), as well as the Chi-Square Test and Contingency Coefficient.

5. DESCRIPTIVE ANALYSIS AND A COMPARISON OF DIFFERENCES IN ATTITUDES CONCERNING GENDER

A total of 67 or 60.4% of examinees were 19-year-olds, with 15, or 13.5% 20-year-olds and 28, or 25.2% 18-year-olds. The third variable inquired about respondents' secondary school education and the following results were received: 63 or 56.8% graduated from grammar school while 48 or 43.2% graduated from technical high school. The fourth and fifth variables referred to the number of years that respondents spent learning English in their primary and secondary schools. Based on the responses obtained, it can be concluded that they learned English for nine years in total on average, five years in primary and four years in secondary school. The sixth variable referred to the respondents' final mark in English in their secondary school and the following results were received: 64.9% had a mark of excellent, 16.2% had a mark of very good, 13.5% good and 4.5% had a mark of sufficient. However, the situation changed after the first semester exams and according to the eighth variable the following marks were received: 16.2% had a mark of excellent, 15.3% had a mark of very good, 9.9% had a mark above average, 23.4% had a mark average and 12.6% had a mark sufficient.

The second part of the questionnaire was given in the form of a Likert scale consisting of 10 items, which were analyzed individually as presented in Table 1. Due to restrictions imposed by the scope of this paper, attitudes in relation to respondents' gender will be presented here.

Both female and male students, a total of 54.8% agreed, 9.6% absolutely agreed, and 55.3% agreed and 18.4% absolutely agreed, respectively, showed positive attitudes towards the use of the mother tongue in the media, both written and electronic (Figure 2).

The received value of the Chi-Square test was 3.375 and it proves that there was no statistically significant difference in responses between female and male respondents. The Contingency Coefficient was 0.172 which means that there is no association between the two groups.

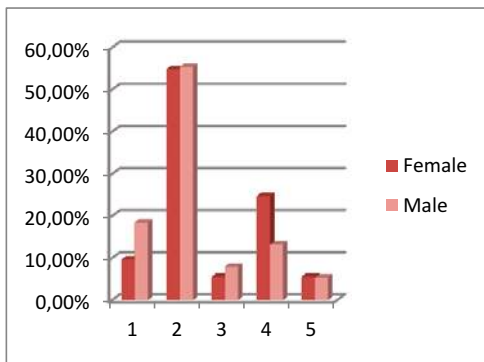

Figure 2. (The usage of mother tongue in the media.)

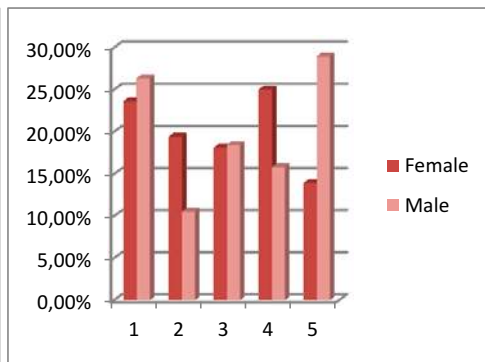

Figure 3. (Foreign words deteriorate my understanding of the content in the media.)

The second item on the Likert scale was used as a control item for the first one and the received results are in congruency. Both female and male respondents have disagreed that foreign words, i.e. English are the reason for the deterioration of their mother tongue. A total of 25% of female examinees disagreed, 13.9% absolutely disagreed with this claim, 15.8% of male examinees disagreed and 28.9% absolutely disagreed with it (Figure 3). The value of the Chi-Square test was 5.206, and it showed no statistically significant differences in responses between the two cohorts examined. The Contingency Coefficient was 0.213.

The third item examined the use of English in the media and the extent to which it affects understanding the news. Respondents of both genders disagreed with the claim that the presence of English lessens their understanding of the information displayed in the media. A total of 34.7% of female respondents disagreed and 39.5% of male respondents absolutely disagreed with the claim (Figure 4). The value of the Chi-Square test was 2.959, which means that there is no convincing evidence that the presence of English in the media affects respondents' understanding of their con-

tent. The Contingency Coefficient was 0.162 and supports the previous Chi-Square test.

Female and male respondents unanimously agreed that English is the global language of today – the language of technology, science, and business, i.e. 74% of female respondents and 76.3% of male respondents absolutely agreed with the claim (Figure 5).

Furthermore, the fifth claim examined respondents' attitudes toward learning English, and no statistically significant difference in responses was observed. Both female (47.9% absolutely agreed and 21.9% agreed) and male (26.3% absolutely agreed and 23.7% agreed) respondents agreed that English must be learned regardless of their attitude toward it (Figure 6).

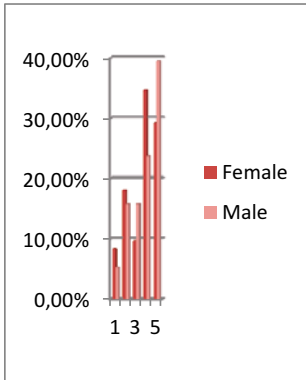

Figure 4. (Understanding the news)

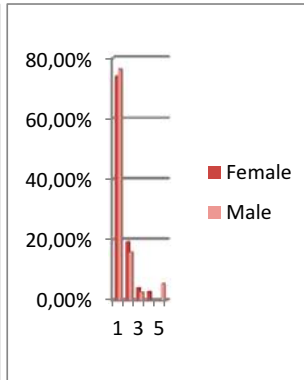

Figure 5. (English is a global language)

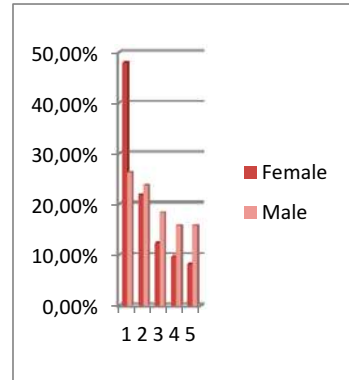

Figure 6. (One must learn English)

The following fifth statement examined the respondents' attitudes toward the use of English in advertisements for the Bosnian market. A total of 46.5% of female respondents and 36.8% of male respondents absolutely disagreed that the quality of a product would increase if its name was in English. Further, 34.2% of female respondents and 23.7% of male respondents disagreed with the claim, as given in Figure 7. The value of the Chi-Square test was 5.905. The Contingency Coefficient was 0.225. Both tests confirm that respondents agree that the name of the product would not affect its quality, whether in English or their mother tongue.

The seventh claim examined respondents' understanding of a product's characteristics when written in English. Here, also statistically congruent responses were received from both female and male examinees. A total of 61.6% of female respon-

dents and 57.9% of male respondents absolutely agreed with the claim, plus, 31.5% of females and 21.1% of males agreed with it (Figure 8). The value of the Chi-Square test was 7.015. The Contingency Coefficient was 0.244. There is no statistically significant difference in the response of the two groups.

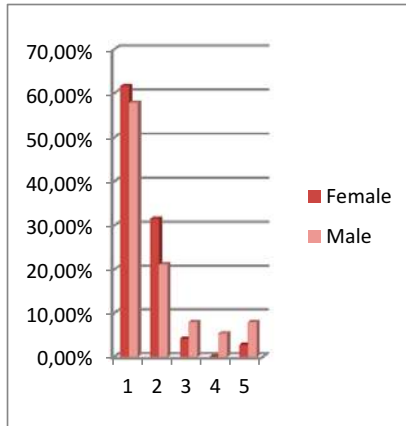
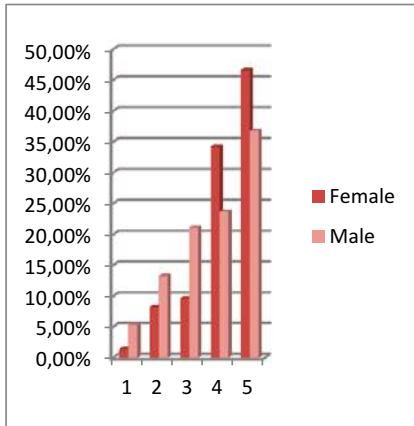

Figure 7. (English in the Bosnian market) **Figure 8.** (Products in English)

The following claim examined respondents' sensibility towards their seniors. Here, the results received were the results expected. A total of 47.9% of female examinees and 42.1% of male examinees absolutely agreed (1 in Figure 9.) that all parts of advertisements should be translated into their mother tongue so that all citizens could understand it regardless of their age, gender, and level of education. Plus, 31.5% of female and 28.9% of male respondents agreed (2 in Figure 9.) with the claim. The value of the Chi-Square test was 1.318. The Contingency Coefficient was 0.108. The results are illustrated in Figure 9.

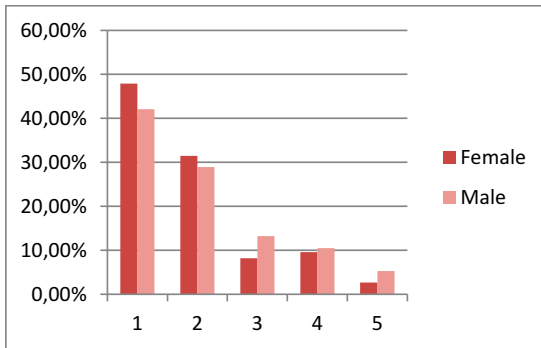

Figure 9. (Translation of advertisements)

The ninth claim examined whether the respondents understood the role of global language in the market arena. Surprisingly, respondents remained rather reserved when showing their attitude toward the use of English in advertisements for the sake of an increase in sales. A total of 39.7% of females and 39.5% of males did not know the answer to the claim. The results are given in Figure 10. The value of the Chi-Square test was 5.234. The Contingency Coefficient was 0.212.

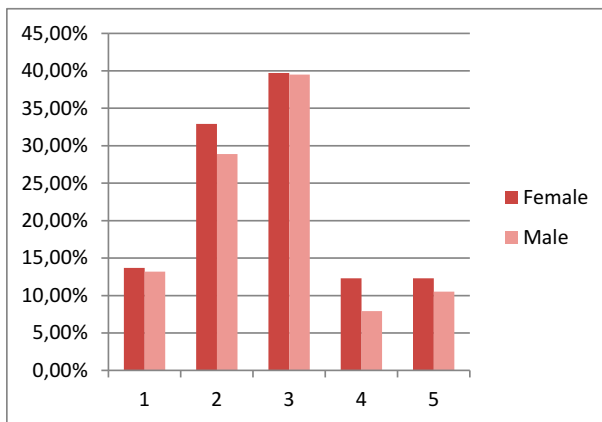

Figure 10. (Global language in the market)

The last claim *The use of English in advertisements influences our culture in general and the result is the adoption of elements of Western culture into our culture* showed statistically significant differences in responses between female and male examinees. The value of the Chi-Square test was 9.806. The limited value for 4 degrees

of freedom and a level of security of 0.05 was 9.488. Since the received value was greater than the limited value there was a statistically significant difference in attitude toward the claim concerning gender. The Contingency Coefficient was 0.285. A total of 53.4% of female examinees and 34.2% of male examinees agreed that Western culture influences our culture via advertisements. Further, 16.4% of females, as opposed to 39.5% of male respondents, did not know whether our culture was westernized. The results are given in Figure 11.

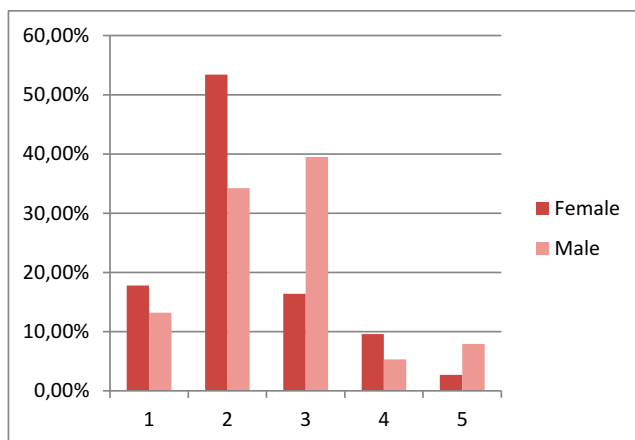

Figure 11. (Influence of English on our culture)

6. DISCUSSION

The respondents displayed positive attitudes towards the use of English in advertisements for the Bosnian market and were also satisfied with the use of their mother tongue in the media, both written and electronic. These results came as a surprise because they are not consistent with previous findings in similar studies, e.g. Kešetović (2007), when respondents claimed to be extremely unsatisfied with the use of language they found in the media. The reasons for such results are two-fold: either the situation with language in the media improved, which is probably not the case, or the newer generations became accustomed to the present-day usage of language in the media and consider it to be the standard one, which is more likely the case. However, they showed a rather purist attitude toward the introduction of new, foreign words into their mother tongue. The reasons lie in extra-linguistic factors: the respondents

equate language with the nation and thus, feel very protective toward their mother tongue.

Although they do not welcome English words into their vocabulary, their usage does not affect their understanding of news or information. This is expected and consistent since the majority of the respondents have learned English for nine years on average and claim to possess a good command of it. One of the most frequent and best ways to master a language is through exposure to its usage in the media. The newer generations recognize that English is a *lingua franca* essential for the existence in the modern world today.

The respondents recognize that the name of the product does not necessarily imply its quality. However, they also have shown that they do not understand the rules of business and did not want to take a stand on the claim that advertisers use English deliberately to increase the sale of products/services. Rather they remained reserved and unwilling to answer.

Further, the respondents were highly sensitive towards senior generations and understood the lack of their knowledge of English, thus, suggesting that advertisements be translated into the mother tongue to be informative for all the citizens.

Female examinees proved to be protective of their culture and displayed a rather negative attitude towards the influence of Western culture on their own culture. These results are consistent with the findings of other authors who conducted similar studies, e.g. Trudgill (2000), and Labov (1972). Due to their traditional role of child-rearing and transmitting the values to their offspring, women are more varied in protecting their culture.

7. CONCLUSION

Attitudes towards the language were relatively stable in all respondents. Although they showed almost identical attitudes towards their mother tongue, they were tolerant towards the usage of English in advertisements for the Bosnian market. The reason for this lies in the fact that their knowledge of English is quite good.

Attitudes depend on linguistic knowledge as well as on the history of the human mind, and on experience in evaluating and judging. Thus, it is to be assumed that the attitudes of the respondents will change according to the aforementioned factors in time.

As it was expected, respondents showed positive attitudes towards the use of English in Bosnian advertisements. They did not feel threatened and claimed that English

did not jeopardize the position of their mother tongue. Additionally, they rated advertisements containing English elements higher than advertisements containing Bosnian only. Finally, the respondents claimed that English enriched their culture in general.

The results of this study are relevant for teaching English for specific purposes but also for marketing specialists.

REFERENCES:

1. Bugarski, Ranko (1986), *Jezik u društvu*, Prosveta, Beograd
2. Kešetović, Selma (2007), *Attitudes towards the English Language of the Junior and Senior Faculty in Tuzla*, MA, University of Tuzla, Faculty of Humanities and Social Sciences, Tuzla
3. Labov, William (1972), "Some Principles of Linguistic Methodology", *Language in Society*, 1(1), 97-120.
4. Sternberg, Robert J. (1998), *In Search of the Human Mind*, Second Edition, Harcourt Brace College Publishers, New York
5. Stolac, Diana, Anastazija Vlastelić (2014), *Jezik reklama*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
6. Trudgill, Peter (2000), *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*, Penguin Books, London
7. <https://zir.nsk.hr/islandora/object/acmt%3A74/datastream/PDF/view> (Retrieved January 2024)
8. <https://knightscholar.geneseo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1286&context=proceedings-of-great-day> (Retrieved January 2024)

STAVOVI STUDENATA PREMA UPOTREBI ANGLICIZAMA U REKLAMNIM PORUKAMA NA BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak:

Engleski jezik je prvi strani jezik koji učenici osnovnih škola u Bosni i Hercegovini uče od prvog razreda. S rastućom upotrebom elektroničkih medija u školi i svakodnevnom životu raste i prisustvo anglicizama u jeziku. S tim u vezi sprovedeno je istraživanje kojim se ispituju stavovi novijih generacija prema upotrebi anglicizama u reklamnim porukama. Ispitanici su studenti prvih godina različitih studijskih profila na Univerzitetu u Tuzli. Najprije su pogledali različite reklamne poruke koje su sadržavale anglicizme u svom verbalnom dijelu, a potom im je dat upitnik koji se sastojao iz dva dijela. U prvom dijelu su bila pitanja općeg karaktera (starosna dob, spol, završena srednja škola, zaključna ocjena iz engleskog jezika), a drugi dio je sadržavao izjave u formi Likertove skale kojima su ispitanici izražavali svoje (ne)slaganje. Korišten je standardni SPSS softver za analizu podataka. Ispitanici su pokazali pozitivne stavove prema upotrebi anglicizama u reklamnim porukama na bosanskom jeziku. Smatraju da prisustvo anglicizama ne ugrožava njihov maternji jezik. Reklamne poruke koje sadržavaju anglicizme ocijenili su boljom ocjenom. Naposljetku, ispitanici su tvrdili da prisustvo anglicizama obogaćuje njihovu kulturu općenito.

Cljučne riječi: stavovi; reklamne poruke; sudenti; globalizacija; engleski jezik u struci

Author's address

Adrese autorice

Selma Kešetović

University of Tuzla

Faculty of Humanities and Social Sciences

selma.kesetovic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Amir Krpić

IMPACT OF THE BALKAN WARS ON THE SOCIETIES IN SOUTH
SLAVIC LANDS OF AUSTRIA-HUNGARY / UTICAJ BALKANSKIH
RATOVA (1912/13) NA DRUŠTVA U JUŽNOSLAVENSKIM ZEMLJAMA
AUSTRO-UGARSKE 509

Belma Buljubašić

KREIRANJE NEGATIVNE SLIKE O SOCIJALISTIČKOJ BOSNI I
HERCEGOVINI: FABRIKOVANJE AFERA I DESTABILIZACIJA
RUKOVODSTVA / CREATING A NEGATIVE IMAGE OF SOCIALIST
BOSNIA AND HERZEGOVINA: FABRICATING AFFAIRS AND
DESTABILIZING THE LEADERSHIP 531

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.509

UDK 94(497)“1912/1913“

Primljeno: 29. 01. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Amir Krpić

IMPACT OF THE BALKAN WARS (1912/13) ON THE SOCIETIES IN SOUTH SLAVIC LANDS OF AUSTRIA-HUNGARY

This paper discusses the immediate consequences that the Balkan Wars (1912-1913) had on the societies in the South Slavic lands of Austria-Hungary. It represents an attempt to summarize the previous results of research on various issues related to the consequences of the Balkan Wars in these lands individually. The focus was on finding common characteristics, as well as peculiarities regarding the impact of the wars on societies in the Slavic south of the Monarchy. In this sense, the focus of attention was on the national question, the political scene, the way of governing, and the economy. It stands out that the Balkan Wars were the spark that ignited the flame of nationalism in the south of the Monarchy, within the framework of the Yugoslav question. Foreshadowing a new era, these wars were for some an indication of the inevitability of reforming the Monarchy in a direction that would ensure a more favourable position for its Yugoslavs, and for others even an indication of its imminent destruction and Yugoslav unification on a broader basis. At the same time, the wars caused new or deepened existing crises in the lands to the south of the Monarchy, serving as an excuse for its authorities to introduce emergency measures or tighten existing restrictions. While in most of the South Slavic lands, the Austro-Hungarian government faced the united front of those forces that openly expressed their support for the Balkan allies, in Bosnia it greatly benefited from the growing political rift between the two dominant national communities and their political representatives. The wars left negative economic consequences in all lands, and by creating new circumstances, they enabled a different approach to solving the agrarian issue in Bosnia.

Keywords: Balkan Wars; Habsburg Slavs; South Slavs; Austria-Hungary

A handful of books, studies, and articles have been written about the Balkan Wars from different angles and perspectives. Naturally, not all of these publications have been used here concerning the aims and scope of the paper. In writing this article, I have relied on the publications considered most suitable for its purpose, which is summarizing the impact of the wars on societies in the South Slavic lands of Austria-Hungary. In other words, the paper is grounded in those publications that provided the most important and illustrative facts.

Igor Despot (2013) has very systematically described the impact of the Balkan Wars in Croatia and Dalmatia in his book which I have used as a starting point. A valuable paper on the situation in Dalmatia has also been published by Milan Gulić (2013). Both authors have analyzed primarily the writings of the Croatian and Dalmatian press of the time in the context of frontline events and their reflections on the local public. Stjepan Matković (2016) has described the changes in political narratives in Croatia during the Balkan Wars and under their influence. For issues about Slovenian lands, I have relied on the works of Vladimir Prebilič and Blaž Torkar (2013) and Igor Ivašković (2020), who have discussed the impact of war events primarily on the Slovenian political scene. Another interesting contribution I have to mention here, that describes the impact of the wars on society – in this particular case on the situation in Trieste and the fear of war on a wider scale is the work of Sabine Rutar (2020) in which she specifically deals with the fear of people who knew that they would be mobilized for the needs of the war – a fear that has reached its peak with the outbreak of war in the Balkans. Although the paper is based on the attitudes and feelings of a few politically active persons, mostly of a socialist orientation, there is no doubt that such fear existed among many other people in Trieste and beyond alike. No matter how many people welcomed the war euphoria and how much the press and later historiographies celebrated it, this paper actually shows the other side of the coin – the fear for personal existence, both physical and economical, in the case of (being mobilized for) a greater war.

Older generations of Bosnian historians have left us invaluable works on the impact of the Balkan Wars on the situation in the newest province of the Monarchy. In the first place, there is the work of Hamdija Kapidžić (1963) on the state of emergency that was introduced in this land during the Scutari crisis, one of the most heated episodes during the entire crisis in the Balkans. There is also the work of Božo Madžar (1984), who also dealt with the issue of emergency measures in Bosnia and Herzegovina during the crisis, although in this paper primary attention has been paid to labor associations and their political organizations. Dževad Juzbašić (2000) showed how the wars changed the socio-political settings of the treatment of the agrarian

issue in Bosnia and Herzegovina – the most important internal issue in this land during the entire period of Austro-Hungarian rule. More recently, Amir Duranović (2013) addressed the issue of the increase in political aggressiveness of the Bosnian Serbs during the crisis, especially emphasizing the importance of the military successes of the Serbian army on the mood of the most numerous people in Bosnia and Herzegovina back then. The influence of the Balkan Wars on the political attitudes of the leading Bosnian Muslim politicians of that time, through a short analysis of the contemporary Muslim press, has been published by Fikret Karčić (2017). The question of expatriates, who previously left Bosnia during the Austro-Hungarian rule, and who expressed their intention to return during the Balkan Wars, has been thoroughly studied by Tomislav Kraljačić (1990). Also, for a long time Safet Bandžović (2011, 2012a, 2012b, 2013, 2016) has been dealing with the repercussions of the Balkan Wars in terms of the displacement of the Muslim population in the Balkans generally. For the purpose of this paper, of particular importance were those parts of his works regarding the influx of refugees on the territory of Habsburg Bosnia.

Of the publications concerning the general consequences of the Balkan Wars, in addition to the well-known publications, I would like to single out the work of Katrin Boeckh (2016) on the Russian Pan-Slavist movement and its activities during the crisis in the Balkans in 1912/13, in which she highlights the impact of this particular crisis on the rise of Pan-Slavism in Russia. Wolfgang Höpken (2020) has left a thorough analysis of the place of the Balkan Wars in the history of 20th-century-European warfare. Respecting the different views on this issue that others, primarily historians of warfare have left – spanning from claims that the Balkan Wars were marginal in the general history of European warfare to completely opposite claims that they were actually the introduction or the first phase of the world wars – the author explains the hybrid nature of the Balkan Wars by analyzing their four key elements. Further on, Alma Hannig (2020) showed how the war simmering in the Balkans affected the diplomatic relations between Austria-Hungary and its main ally, the German Empire, further complicating the Monarchy's position.

When the Ottoman Empire was invaded by the forces of four Balkan countries in October 1912, little could have been known about how the wars would affect the region and international relations in general. Ottoman Empire was forced out of the Balkans almost entirely, while Greece, Serbia, Montenegro, and Bulgaria – and with the second (phase of the) war Romania – gained the upper hand, although Bulgaria

eventually ended up overpowered by its former allies. Despite not being directly involved in the wars, Austria-Hungary has faced significant consequences of these wars.

The Balkan Wars, lasting less than a full year between 1912 and 1913, haven't been just a regional conflict, but a major turning point on an international scale, raising the Eastern question to its peak (Calic 2019b). They were a sort of introduction to 20th-century warfare, a prelude to the First World War, or even its first phase (Hall 2002), though its real place in the history of European warfare is still widely discussed (Höpken 2020). Although the main target of the Balkan allies has been the Ottoman Empire, the motives of the wars haven't been linked just to the Sultan's state, but from a geopolitical viewpoint, the wars have also been a step in the struggle against Austria-Hungary and its ambitions in the Balkans (Ivašković 2020). Moreover, albeit the Ottomans suffered a terrible military defeat, it was the Habsburgs who faced the political defeat and the downfall of its Balkan policies (Redžić 1987), as well as diplomatic disagreements and occasional misunderstandings during the crisis with its main ally, the German Empire (Hannig 2020). Even more, it brought the Dual Monarchy very close to an open war against Russia – where Pan-Slavist activities and sentiments of solidarity with “southern brothers” reached their peak during the crisis – but international diplomacy managed to avoid it (Boeckh 2016). Therefore, the Monarchy's interests have significantly been affected in many aspects, forcing their leading men to try to follow up the war developments by several measures (Juzbašić 2002). The rumours had already started to spread across Europe that after the Ottoman Empire, Austria-Hungary was next in line, as it had failed to solve its internal national question in the same manner as the Ottomans had failed to solve the Macedonian question, and even some Austrians have acknowledged that the Balkan Wars opened the fatal phase of their history (Kolejka 1979).

1. NATIONAL QUESTION

The first and principal reason the Balkan Wars caused so much trouble to the Monarchy was the ethnic composition of the population in its southern lands. Carniola, Croatia-Slavonia, Dalmatia, Bosnia-Herzegovina, as well as significant parts of Styria, Carinthia, and the Littoral all had absolute (South) Slavic majority, which in the age of nationalism turned out to be particularly important. As the question of national identity has long been open in the Monarchy's south, and as three Slavic countries gained an outstanding victory in the First Balkan war against the „centuries-old oppressor“ of the Slavs, the heightened turbulences in the South Slavic societies can

be easily understood. The victorious war of the Balkan countries therefore caused huge worries to the Monarchy's authorities primarily due to the deepening of the South Slavic question (Hall 2002). Whether the South Slavic people would unite has become the first-class problem in the Monarchy, often being discussed in the Joint Government sessions, as the war efforts of the Balkan countries against the Ottoman Empire have been understood as taking place under the banner of the liberation of the Slavs from foreign rule (Kapidžić 1963). One government official claimed that „if we don't assist the justified wishes and interests of our Yugoslavs, there might be a problem of them turning into centrifugal forces“ (Kapidžić 1963). In that sense, the wars have accelerated the plans of the authorities to solve the South Slavic question inside the Monarchy (Juzbašić 2002).

Stirring the spirits up, the Balkan Wars brought more radical and aggressive voices in favour of Yugoslavism (Pavlović 2004). Believing that after the defeat of the Ottoman Empire, Austria-Hungary would be forced to solve the question of its Slavs (Prebilič, Torkar 2013), critics have become louder than ever in favour of reforming the Monarchy. One Slovenian political magazine of liberal political orientation wrote that the year 1912 taught Yugoslavs more than all the history books and that the year opened their eyes so they could no longer fall into the traps of Metternichs of Vienna (Ivašković 2020). „The cannons announced the Yugoslavian Easter“ shot out one famous Slovenian supporter of Yugoslav unification in April 1913, expressing the importance of the Balkan Wars for the matter of unification of South Slavic peoples (Prebilič, Torkar 2013: 339).

The South Slavic or Yugoslav question indeed reached its highest point up to the moment. One confidential report from May 1913, submitted to the Emperor claimed (Calic 2019a: 53):

„The South Slavic idea, meaning the idea of the Serbo-Croatian fraternization ... has now reached the highest leadership and ... is not only the solution for all segments of the population in political matters but also in cultural and economic ones as well. This is true not only for Croatia and Slavonia but also for Bosnia and Herzegovina and particularly for Dalmatia, where a revolutionary, antimonarchical spirit has promptly gained ground.“

Furthermore, it has turned from being just an Austro-Hungarian question to being an international question (Kolejka 1979). As that question was virtually the most important question at the moment in the Slavic South, it's understandable why the wars caused so much turbulence in that field, and why historians discussed this particular question more than any other in this context.

The South Slavic question had not been a uniform question with only one way and one target. Intellectuals and national workers have been discussing it far and wide since the mid-19th century in modern-day Croatia and Slovenia. Over time, it has gained a lot of supporters as nationalism kept seizing the hearts and minds of people, but the ways of achieving it have usually been on thin ice, as its proponents mostly favoured the „inner“ solution, i. e. solution inside the framework of the Habsburg Monarchy. Therefore, until the Balkan Wars, the very notion of the Yugoslav question was primarily understood as a need for the establishment of a third state unit inside the Monarchy, next to Austria and Hungary (Ivašković 2020; Matković 2016). That has been the stance of Slovenian and Croat intellectuals more than anyone else, with Vojvodina leaning more toward Serbia, and Bosnian elites only catching the flows led by other centres. Slovenians feared the dissolution of the Monarchy would leave them vulnerable to German and Italian expansionism, while Yugoslav unification led by Serbia would be a step back in economic sense (Prebilič, Torkar 2013). Although the trialist option remained a dominant idea of Croat intellectuals up until the last year of the First World War, the Balkan crisis marked a turning point in changing of political mentality of many intellectuals, even some established politicians (such as Ante Trumbić and Juraj Biankini), but especially the younger generation that saw a violent opposition to the Habsburg imperial idea as more useful than further parliamentary struggles (Matković 2016). The Balkan Wars have also been the turning point in wider acceptance of the Yugoslav idea in Croat lands, not just among the elites, but among the ordinary population as well (Despot 2013). Moreover, due to the political struggle between the parties for influence and support, this idea reached the Croat and Serb peasants in Croatia and Dalmatia (Despot 2013). Affecting the national question(s), the Balkan Wars have stretched the relations between communities in Bosnia-Herzegovina as well, deepening the gap primarily between Serbs and Bosnian Muslims almost to the abyss, to the point that relations among the two groups mirrored those between warring parties in the wars (Duranović 2013).

With the rapid rise of Serbia and its military victories in the wars, other options have also come to the public scene. Unlike Slovenian and Croatian territories, where the idea of Yugoslavism still had higher support, in Vojvodina and Bosnia-Herzegovina the people (mainly Serbs) favoured the option of Serbian expansion. Moreover, some Slovenians have also favoured the option of cooperation with Serbia. The *Preporod* (“Resurgence”) group was the most prominent in this sense (Prebilič, Torkar 2013). Serbian victories played a role in changing the attitude of at least some people, as expressed by Ivan Hribar. Although he has had a long political career in the Monarchy’s

authorities, he sympathized with Serbia. Her victory in the battle of Kumanovo in October 1912 marked the decisive turning point for Hribar, as he recognized Serbia as the „Yugoslav Piedmont“ (Prebilič, Torkar 2013). In Slovenia, liberals have welcomed the victories of Serbian guns, as for them – and Croat political elites as well – they were guarantees of the inevitability of the reformation of Monarchy on the grounds of equality of nations (Ivašković 2020). Bosnian Serbs were particularly rapturous. One Diet representative has warned the Governor that Serbian victories at Kumanovo (in October 1912) and Bregalnitsa (in July 1913) have overwhelmed Bosnian Serbs up to the point from which they could not return to the status of loyal subjects (Duranović 2013). In Croatia and especially Dalmatia, military victories caused eruptions of joy among both Serbs and Croats (Suppan 1980). They have celebrated it on the streets, singing patriotic songs and anthems of Serbia and Montenegro, and even cheering for their kings. As one author has observed, acclaiming the foreign kings was a voice against the Monarchy, as „long live King Peter“ has had the same meaning as „down with Francis Joseph“ (Gulić 2013). The Serbian military victories have given additional moral strength, particularly to the nationalist youth in Bosnia (Redžić 1987; Milošević, Lukić 2022) and Croat lands (Matković 2016).

However, as the First Balkan War ignited the flame of Yugoslavism, the Second Balkan War, begun in late June 1913, dispersed it to some degree. A war between two Slavic nations has been a blow to Slavic unity and solidarity, causing a partial change of opinion among Habsburg Slavs as well. In Slovenia and Croatia, a part of those who previously supported the idea of Slavic unity started showing aloofness. Their attitudes kept evolving, reaching the point of Slovenian and Croatian peculiarities. Between the end of the Balkan Wars and the start of the First World War, some Slovenians began thinking about Slovenian unity, instead of trialism for the first time (Prebilič, Torkar 2013). Among Croats, the Party of Right has split into two lines, with one favouring Croat unity, instead of wider Yugoslavism (Despot 2013).

2. POLITICS AND GOVERNANCE

Most political parties and political magazines in all South Slavic lands of Austria-Hungary have supported the Balkan allies and their war efforts. There have been just a few exemptions. In Slovenia, one pro-Austrian magazine, following the Monarchy's policy, criticized both the allies and the Slovenian parties and magazines that supported them (Prebilič, Torkar 2013). In Bosnia, Muslim political parties and the general public have opposed too, supporting the Ottoman Empire and Muslims in its

territories affected by the wars. Against the wars themselves were workers', socialist, and social democratic organizations in all lands, following the anti-war policies of the Second International (Prebilič, Torkar 2013; Despot 2013; Madžar 1984; Matković 2016). However, the wars have brought an end to unified workers' organizations, in Bosnia at least, along ethnic lines. The successes of the Serbian army have hugely influenced the Serbs in Bosnia, including workers, pushing them to split from the non-Serb workers and to establish their own political magazine *Zvono* (eng. *Bell*) (Hadžibegović 1980). Also, when the war between Serbia and Bulgaria broke out in June 1913, divisions emerged among the previous supporters: some favoured Bulgaria, others favoured Serbia, while some stood neutral expressing regrets for the war between the two Slavic nations (Despot 2013; Gulić 2013). The Monarchy authorities tried to take advantage of the divisions in order to counter the turbulences on its territory caused by the war developments.

In that sense, Bosnia-Herzegovina happened to be the most fertile field. As it has been stated earlier, Muslims predominantly supported the Ottoman side in the war; a sentiment based on traditional, political, but predominantly religious grounds. Although some youths and progressives have shown solidarity with other Slavs, both Muslim parties and magazines and virtually all Diet representatives stood against the war actions of Balkan countries (Juzbašić 2002). Effectively, it meant that Austria-Hungary could find a common word with the Bosnian Muslims in countering the nationalist flows of South Slavs inside at least this part of the Monarchy. On the other side, Muslims themselves recognized the chance for cooperation. In fact, the congruence of interests of Bosnian Muslims and Austria-Hungary has come out as a major shift in political realities in Bosnia-Herzegovina (Juzbašić 2002). This shift, symbolically marked by the appellation of two Muslim Diet representatives (Duranović 2013), has emerged from a simple understanding of the new conditions in the region. Bosnian Muslims were aware of what had been happening to their fellow Muslims in the territories conquered by Balkan allies and began switching to a pro-Monarchy stance, which has been noticed by some contemporaries (Karčić 2017), including Governor Potiorek as well (Kamberović 2005; Potiorek 2016).

The Ottoman defeat has led to a paradigm change among Bosnian Muslim elites as it has become clear that Muslims had to find a new framework for their survival (Karčić 2017). In fact, the Balkan crisis has made them realize two quintessentially important things: 1) the return of the Ottoman Empire was definitely an illusion – proven in 1908, and now confirmed by pushing the Empire far away from Bosnian borders, 2) an alternative to Austro-Hungarian rule in Bosnia wasn't the Ottoman

Empire, but Serbia – the very same Serbia whose actions in the south they passionately disliked. This brought huge support for the Monarchy from the Muslims from that moment on, even to the point that it seemed the Muslims preferred war against Serbia, which was also a goal of the war party at the highest level of the Monarchy, including the Bosnian governor Oskar Potiorek. This orientational shift caused Muslims to welcome the First World War as their own war, as they were cognizant that the downfall of the Monarchy would mean Serbian expansion on Bosnia (Duranović 2013).

Public life in Bosnia during the Balkan Wars has been hectic, as Bosnian Muslims and Serbs stood on completely divergent stances (Juzbašić 2002). Local fights haven't been rare. The main stumbling rock between them has been the agrarian question. Rumours about the intrusion of the Serbian army in Bosnia and resolving the question in favour of the peasants, who were predominantly Serbs, have been one of the main reasons for the conflict between the sides. The Balkan Wars haven't created tensions between Serbs and Muslims, as they have been there for decades, but they have heavily intensified them (Duranović 2013). Serb demonstrations in favour of Serbia and the allies have been followed by Muslim counter-demonstrations – the largest being those during the Scutari crisis – in favour of Austria-Hungary, the Emperor, and even the Governor (Duranović 2013; Despot 2013; Redžić 1987). The authorities have taken advantage of the situation, skilfully playing out the politics of ethnic divisions. The governor has even had plans to establish the *Schutzkorps* as additional units of the gendarmerie, made up of the Croats and Muslims, purposely avoiding the Serbs (Kapidžić 1963). Among other measures, this one has been particularly insulting for the Serbs, as they felt both vulnerable and offended by being regarded as disloyal. The governor has aimed to benefit from the ethnic divisions, to deepen the gap between the two main groups in Bosnia, effectively preventing the united actions of the people on the grounds of Slavic unity, as was the case in other Habsburg lands (Juzbašić 2002). To contribute to the complexity of the situation, the position of the Bosnian Croats has been interesting as well. Their urban elites have begun catching the flaws of Yugoslavism, but the peasantry has been still passive (Juzbašić 2002). However, despite general initial sympathies with the Balkan allies on the grounds of Slavic solidarity, the Bosnian Croats – unlike those in Croatia and Dalmatia – haven't been eager to welcome close cooperation with Serbia and their stance has been much more loyalist (Šehić 2024).

Additionally, the wars have caused a wave of refugees, mainly Muslim, returning to Bosnia from the Ottoman territories lost in the battles against Balkan allies (on the

details of the persecution of Muslims during the Balkan Wars see: Bandžović 2011, Bandžović 2012a, Bandžović 2012b, Bandžović 2013, Bandžović 2016). Although primarily of a humanitarian nature, this question has its national-political aspect, as settling the refugees has become another source of tension between the Serbs and Muslims (Duranović 2013). As of November 1912, the Bosnian Muslim expatriates began appealing for the return to their former homeland. The Land Government in Sarajevo took over this task and even allocated money to finance the return, but only for the former Bosnians (excluding Ottoman Muslims). Due to health and sanitary reasons, the Government conditioned the return by the use of naval lines via Trieste. In early February 1913 the Joint Finance Ministry decided to cut funds for financing the return, and in the following month agreed with the Land Government to suspend the mass return at the state expenses. Lack of funds, Ottoman agitations to settle in Anatolia instead of returning to Bosnia, as well as possible Austro-Hungarian calculations regarding the resettlement have caused the return to be limited to merely 6.000 individuals, far less than the estimates of the Government and Muslim politicians on how many people would like to return. Nevertheless, the settlement of these returnees proved to be challenging. Leaving the humanitarian and social reasons aside, the return of the expatriates happened to be a chance for Muslim politicians to strengthen the share of Muslims in the total population, and a base for military volunteers for the Government in case of an ever-closer war, but also as an obstacle to allocation of land to foreign colonists. The Governor feared that the settlement of larger masses of Muslim refugees could harm the Government's actions on establishing the Serb-included Diet majority, as well as it could have increased the urban proletariat that would eventually raise social tensions. Orthodox and Catholic majority municipalities were particularly against the settling of returnees, and even some Muslim areas as well, as the returnees have somewhere been regarded as disloyal and unreliable elements. Eventually, the Land Government spent a little bit less than one million Crowns for the needs of transport and an additional almost a million Crowns for loans for houses, livestock, and agricultural tools (Kraljačić 1990).

The whole situation during the crisis has raised the question of security in the province. This, together with the proximity of Bosnia to Serbia and Montenegro, as well as past experiences, led the authorities to take extraordinary measures. Due to the wars, the high authorities of the Monarchy prepared the extraordinary measures already in November 1912, sanctioned by the Emperor in January 1913, and finally imposed on the 1st of May that year. The society faced the Constitution suspended and movement, gatherings and judicial rights limited, and the press censored, among

other regulations (Kapidžić 1963; Duranović 2013). The authorities have put the hardest pressure on Serb and workers' organizations. The army has taken over the Workers' chamber, confiscated property worth a significant amount of money, and dissolved all workers' organizations and Social Democratic Party branches in the entire province (Madžar 1984). Although these measures have been in force only for ten days, they have left noticeable consequences. It appeared as if the population generally accepted the extraordinary measures as a sign of Monarchy's determination, although with a clear difference between the ethnic groups, as it seemed the Muslims accepted them as a preparation for the war against Serbia, the Serbs feared them, while Croats showed no signs of delight (Kapidžić 1963). Moreover, Bosnian politicians have lost their self-confidence as virtually everyone understood that rights and guarantees previously granted by the Constitution could be taken away in the same manner as they were given (Kapidžić 1963).

During the wars, Croatia-Slavonia has also faced extraordinary measures. The Diet was dissolved in February and the Constitution was suspended in early April 1912, introducing the state of emergency under the Commissariat (Despot 2013, Matković 2016). These measures, however, were imposed primarily because of the long-standing political situation in this kingdom, but partly because the crisis in the region was expected (Despot 2013). Nevertheless, lifting them was prolonged due to the wars. The Hungarian government was especially skeptical about lifting the state of emergency in the kingdom as it had reservations regarding the impacts of the wars (Kann, David 1984). The state of emergency has brought more than 200 processes of high treason, press censorship, and mobilization (Redžić 1987; Despot 2013). All of it has brought more open and harsh criticism towards the Monarchy's authorities and consequently more support for Yugoslav unification, as the general circumstances – the wars and the state of emergency – pushed the population towards homogenization (Despot 2013). The critics have accused the leading statesmen of showing “more concern and understanding for the autonomy of the half-wild Albanian tribes, who do not represent either a political or an ethnic whole, than respect[ing] the existing, legally protected constitutional autonomy of the ancient kingdom of Croatia” and for advocating “for Albanian state autonomy, showing more generosity toward the destructive Ottoman Empire, (...) than justice for its own people” (Matković 2016: 192). Regarding the Albanian question, similar expressions of criticism, although less aggressive, came from some Slovenians (Ivašković 2020), and even some high Monarchy officials, such as the Joint Finance Minister Leon Biliński (2004).

The state of emergency, lasting much longer than in Bosnia, hasn't passed unnoticed in Dalmatia as well. Although this kingdom was spared of such measures, its Diet had no meetings as a sign of solidarity with its northern neighbour. Political demonstrations were often, involving even the members of the Monarchy's officials in this constituent kingdom. The crisis has brought processes of high treason in Dalmatia too, mobilization, dismissal of officials, as well as dissolving some local councils. One Austrian magazine has written that the victories of Serbian guns turned Dalmatia into a land hostile towards Monarchy (Gulić 2013; Despot 2013).

The area of Vojvodina and Slovenian lands, primarily due to their geographical distance from the areas and states directly affected by the wars, has had no emergency measures. However, some measures have been imposed there as well. Slovenian press has faced intensified press censorship as of November 1912 (Prebilič, Torkar 2013). As Serbs in the area of Vojvodina showed a lot of sympathies with their southern neighbours, actively supporting its army, the government imposed certain punitive anti-Serbian measures, that in turn increased dissent (Kann, David 1984).

Dalmatian politician Josip Smodlaka has summarized the state of affairs in the South Slavic lands – although it could have been primarily applied only to modern-day Croatia, Slovenia, and Bosnia – in the following way:

“Absolutism in Croatia, military dictatorship in Bosnia, in Dalmatia, torturing of our soldiers, arresting and persecuting of innocent people, dissolving the municipalities, opening the magazines in post offices, dissolving the organizations, pre-emptive press censorship, prohibition of expressions, police tyranny and spy regime (...) are clear features of a current state of war in the south of the Monarchy (...)“, leading him to conclude that: ‘The Yugoslavs of this Monarchy, especially Dalmatians, shall never forget how they have been treated in this case.’ (Gulić 2013: 373)

Generally speaking, as some authors have already observed, as the war efforts of Balkan allies – especially Serbia and Montenegro – have been going more successful, joy and delight among Habsburg South Slavs have also been increasing, followed by anxiety of the governments, all of which got to the highest point during the Crisis of Scutari, particularly in Dalmatia and Bosnia (Duranović 2013; Kapidžić 1964; Gulić 2013).

3. ECONOMY

Economic consequences are a natural part of every war. As economic activities usually transcend political borders, even those areas unaffected by wars directly face the consequences, as war events break the established economic routes or cause side effects.

The Italo-Turkish War of 1911 has already created a crisis in the money supply on the European market, which has only got worse after the outbreak of the Balkan Wars. Austria-Hungary has been particularly affected in this sense, as the war area used to be a market for Austro-Hungarian economic activities. The termination of exports to the Balkan countries had to be replaced by a quick restructuring of the export trade, for which the Monarchy didn't have enough economic power. Additionally, when the war broke out, these countries imposed a moratorium on payments, so Austro-Hungarian merchants haven't been eager to do their business due to uncertainty (Despot 2013).

The Balkan Wars – although miles away – have caused the slowdown of industrialization in Slovenia, raising unemployment and misery, at least according to the Slovenian press, as well as causing increased money withdrawal from bank savings (Prebilič, Torkar 2013). In Croat lands, closer and more directly connected to the areas affected by the wars, a rise of bank capital has slowed down, just as the economy in general has been negatively influenced, since the Ottoman Empire, as well as the Croatian population, changed its customers' needs during the 1912-13 crisis (Suppan 1980).

However, as a predominantly agricultural land, modern-day Croatia has experienced fewer negative effects caused by the wars than industrially more developed parts of the Monarchy. As one Croatian magazine wrote, new entrepreneurships were virtually impossible in those circumstances, and everyone was satisfied with keeping their current state of fortunes. Employees had difficulties in keeping their enterprises going, and some of them reduced their production activities and working days to three or four a week. In some parts of Croatia, economic enterprises have stopped working at all. Explicitly harsh proved to be the measure of mobilization, as the mobilized have been usually the most productive members of families and society in general. Mobilization has left many households desperate and with serious difficulties to survive. Village households have been generally on the brink of existence. The Land government tried to solve the problems through construction projects, but it was far from being enough. Even the Croatian housewives have faced problems, as it was

the Bulgarians who traditionally managed the gardening, and many Bulgarians went to assist their native country when the wars began. On the other hand, as the wars generally cause harm to most of the population, they also offer earning opportunities to a few. Bookstores have started to sell maps, and some have got into writing and selling poems and marches for the victory of the Allies, as well as gramophone recordings. Trade over the border, mostly illegal, included the smuggling of ammunition, while some merchants found their fortune in selling the *opanci* (traditional peasant shoes) to the Serbian soldiers (Despot 2013).

To the south, in the Kingdom of Dalmatia, the wars have brought difficulties as well. Mobilization happened to be the most problematic of all measures. Dalmatian representatives in the *Reichsrat* have stated that no land in the Monarchy has faced such harsh economic and social consequences caused by the mobilization as was the case with Dalmatia. Except for the people, the mobilization here encompassed the horses and wagons as well. Dalmatian economy suffered just as that of the rest of the Monarchy. Its most developed industry branch, cement production, in November 1912 exported only 2100 metric cents. For comparison, one year earlier, the export amounted to 5750 metric cents (Despot 2013).

The economy of Bosnia has been harmed by the wars as well. Although the least or one of the least developed parts of the Monarchy, Bosnia stood quite well compared to its Balkan neighbours in economic terms before the wars. On the eve of the wars, for example, the net product of heavy industry in Bosnia was significantly higher than those of Bulgaria and Serbia combined (Palare 2010). However, the wars have caused negative indicators in many fields. First and foremost, they have increased unemployment and fluctuation in the workforce, especially in smaller communities (Hadžibegović 1980). In the industrial field, they have specifically harmed the chemical industry.

Summarizing the impact of the Balkan Wars on Bosnia's economy, Peter Sugar stated that "[t]he Balkan Wars pushed economic issues into the background and the administration of Bosnia-Herzegovina had to concentrate on the military measures which the Ministry of War demanded" and that "[t]he final years of Bilinski's administration and, in general, the years of the first World War, saw a decline in the industrial activities in Bosnia-Herzegovina. Foreseeing the invasion of the Serbian army, the government ordered the banks to ship their cash holdings to Austria-Hungary, and removed the capital and much of the machinery of enterprises owned by it. The privately-owned factories either followed this example or were taken over by the military with disastrous results" (Sugar 1963: 66-67).

On the positive side in some way, the wars and their side effects pushed the administration in Bosnia to accept more Bosnians as workers in the railways (Hadžibegović 1980). However, the wars have caused the most turbulence in the socio-economic field. As a land characterized by the remnants of serfdom, the agrarian question remained dominant even during the 1912/13 crisis. As it has been stated earlier, rumours of the arrival of the Serbian army emboldened the Serbs and frightened the Muslims. It also had significant political effects, as the Monarchy's authorities in Bosnia could no longer delay resolving the agrarian question in favour of the peasants (Juzbašić 2002; Bilinski 2004).

New political realities have brought the idea of an obligatory emancipation of the tenants to the table again. The Serbs have got a strong argument in favour of it, and even the Monarchy officials began considering it as a better option than the existing voluntary emancipation. Both the Governor and the Joint Finance Minister stood for, although with different approaches. The very aim of their new approach has been a neutralization of Serbia's influence on the peasants (Juzbašić 2002; Duranović 2013).

In November 1913, the Governor of Bosnia, Oskar Potiorek, privately informed the Croat and Muslim members of the Diet Presidency (Nikola Mandić and Safvet-bey Bašagić respectively) of the necessity of amending the Law on emancipation of the tenants – particularly because of the experience from the wars. He warned them that the question would be radically resolved on the Ottoman territories lost in the wars, implying that the Monarchy could not lag behind them (Juzbašić 2002).

The Balkan Wars therefore initiated a change in the 1911 *Law of Emancipation of the Tenants*. The Serb political circles offered two proposals, both of which would eventually lead to obligatory emancipation. However, one was more moderate and gradual, and the other one was more imminent and radical. Pressured by the Governor, the Muslim Diet representatives accepted the former (proposal of Danilo Dimović), projected to become a new law. However, it has never become a law as the Diet was initially suspended and eventually dissolved with the outbreak of the First World War (Imamović 2007) never to be reconvened again.

As the new law never became a reality, we cannot speculate to what degree it would have affected the process of emancipation. Ever since the beginning of the Austro-Hungarian rule in Bosnia-Herzegovina, the process of gradual emancipation of the tenants has been ongoing, based on an agreement between a landlord and a tenant. A few hundred tenant lands were bought annually with the tendency of growth. The years 1912 and 1913 were the peak of this process, as more than five thousand tenant lands were bought each year. It's questionable, however, if this was the direct consequence of the Balkan Wars,

as the number of tenant lands bought from the landlords was in constant growth since 1908, or with just one exception even since 1903 (Kamberović 2005). Therefore, the correlation between the peak of the emancipation process and the wars is obvious, but we must keep in mind that a correlation does not necessarily and always mean causation. Whether this was a causation has not yet been deeply studied and definitely proved. Additionally, as Đorđe Krstić has noted, Serb peasants in some parts of Bosnia, particularly Krajina, have rejected any kind of land buying, as they believed in the arrival of Serbia and resolving their social status and obligations towards their landlords for free (Šabotić 2019). We know that the 1911 *Law of Emancipation* accelerated the land purchase, but whether the Balkan Wars themselves had a decisive impact on the pace of emancipation of the serfs is a question that requires further research.

CONCLUSION

The Balkan Wars were a major turning point in the history of the Balkans and Austria-Hungary in general. They irreversibly changed the political reality in the region, causing social turbulences even in the lands not directly affected by military activities. The Monarchy's Balkan policy hit a wall and in the upcoming years proved to be a complete failure. Military victories of Serbia, Montenegro, and Bulgaria – as Slavic nations – overwhelmed the Slavs inside the Monarchy, pushing some among them to call more openly for the Yugoslav unit of the Monarchy, and a few others to call for a complete dissolution of the Monarchy and unification with Serbia and Montenegro. The question of the status of South Slavs in the Monarchy became the central problem of their authorities, as they realized how troublesome it might become if they kept ignoring the people's wishes and interests.

While the public debate on the future of South Slavs in the Monarchy was alive and in fact reached its peak during the wars, the political life in her South was suppressed. As a response to the outburst of Yugoslav nationalism and solidarity with Serbia and Montenegro, the authorities have chosen to impose extraordinary measures in most of the Monarchy's Slavic south or at least strengthen the censorship in the best case. Some magazines were banned, organizations dissolved and suspended, and the property of some of them seized. While the wars brought about closer cooperation between Serbs and Croats in Croat lands, they caused tensions between Serbs and Muslims in Bosnia, bringing it to the edge of open conflict. General mistrust between the people and the government was increased due to the wars, leaving dangerous social settings for the upcoming First World War.

The wars had consequences in the economic sphere, as usual. In industrially more developed parts of the Monarchy, these were higher, as the wars have, firstly, broken the flow of money, and secondly, as they generally occurred in what was the Austro-Hungarian trade area. However, even the less developed parts, such as Coat lands and Bosnia, have suffered significantly. Economic activities decreased, while some industry branches were particularly affected. The wars have also created new circumstances for the main issue in Bosnia – the agrarian one, enabling different approaches both from the position of the government and national-political elites.

It should be mentioned, however, that the consequences of the Balkan Wars alone cannot be separated from the general developments. In some aspects, the wars haven't created new occurrences, but rather intensified them bringing them to their peak. Settings for social turbulences in the Monarchy's south have already been set, and some of them just needed a spark to ignite them. The Balkan Wars appeared to be that spark. Additionally, a new, much greater war followed just a year later, making it – as Igor Despot has noticed – challenging to differentiate what was caused by the Balkan Wars, and what by other factors, further complicating properly addressing the question of the real impacts of the Balkan Wars.

BIBLIOGRAPHY

1. Bandžović, Safet (2011), "Demografska deosmanizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878-1914.)", in: Zijad Šehić (ed.), *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. godine*, Zbornik radova sa Međunarodne konferencije "Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. godine" održane u Sarajevu 30. i 31. marta 2009., Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 207-235.
2. Banždović, Safet (2012), "Balkanski ratovi i muhadžirski pokreti (1912-1913)", *Pregled*, 1, 31-56.
3. Bandžović, Safet (2012), "Ratovi i deosmanizacija Balkana (1912-1913.)", *Arhivska praksa*, 15, 465-498.
4. Bandžović, Safet (2013), *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.-1923.)*, autor, Sarajevo
5. Bandžović, Safet (2016), "Tokovi deosmanizacije i Bošnjaci: iskušenja i ratovi (1912–1918)", in: Anes Džunuzović (ed.), *Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV-XX stoljeće)*, Zbornik radova sa Naučnog skupa "Bošnjaci u Osmanskom

- carstvu (XV-XX stoljeće)”, održanog 20. decembra 2014. u Sarajevu, Udruženje “Mladi muslimani”, Sarajevo, 99-155.
6. Kamberović, Husnija (ed.) (2004), *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Biliškog*, Institut za istoriju, Sarajevo
 7. Boeckh, Katrin (2016), “The Rebirth of Pan-Slavism in the Russian Empire, 1912–13”, in: Katrin Boeckh, Sabine Rutar (eds.), *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 105-138.
 8. Boeckh, Katrin, Sabine Rutar (eds.) (2016), *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
 9. Boeckh, Katrin, Sabine Rutar (eds.) (2020), *The Wars of Yesterday: The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-13*, Berghahn, New York – Oxford
 10. Calic, Marie-Janine (2019), *A History of Yugoslavia*, Purdue University Press, West Lafayette
 11. Calic, Marie-Janine (2019), *The Great Cauldron. A History of Southeastern Europe*, Harvard University Press, London
 12. Despot, Igor (2013), *Balkanski ratovi 1912. – 1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Plejada, Zagreb
 13. Duranović, Amir (2013), “The Aggressiveness of Bosnian and Herzegovinian Serbs in the Public Discourse during the Balkan Wars”, in: Hakan M. Yavuz, Isa Blumi (eds.), *War and nationalism: the Balkan Wars, 1912–1913, and their sociopolitical implications*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 371-398.
 14. Gulić, Milan (2013), “Odjek Balkanskih ratova u Dalmaciji”, in: Srđan Rudić, Miljan Milkić (eds.), *Balkanski ratovi 1912-1913: nova viđenja i tumačenja*, Istorijski institut – Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 353-377.
 15. Hadžibegović, Iljas (1980), *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo
 16. Hall, Richard (2002), *The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the First World War*, Routledge, London – New York
 17. Hannig, Alma (2020), “Austria-Hungary, Germany and the Balkan Wars: A Diplomatic Struggle for Peace, Influence and Supremacy”, in: Katrin Boeckh, Sabine Rutar (eds.), *The Wars of Yesterday: The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-13*, Berghahn, New York – Oxford, 113-136.

18. Höpken, Wilhelm (2020), "‘Modern Wars’ and ‘Backward Societies’. The Balkan Wars in the History of Twentieth-Century European Warfare", in: Katrin Boeckh, Sabine Rutar (eds.), *The Wars of Yesterday: The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-13*, Berghahn, New York – Oxford, 19-90.
19. Imamović, Mustafa (2007), *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Magistat – Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
20. Ivašković, Igor (2020), "Geopolitički zaokret liberalnih slovenskih krugova u Primorskoj pred Prvi svjetski rat", *Časopis za suvremenu povijest*, 52(1), 193-217.
21. Juzbašić, Dževad (2002), *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
22. Juzbašić, Dževad, Zijad Šehić (eds.) (2015), *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
23. Kamberović, Husnija (2005), *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Institut „Ibn Sina“ Sarajevo, Sarajevo
24. Kann, Robert A., Zdeněk V. David (1984), *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918*, University of Washington Press, Seattle - London
25. Kapidžić, Hamdija (1963), "Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIII, 5-48.
26. Karčić Fikret (2017), "Odjek balkanskih ratova u Bosni i Hercegovini: promjena paradigme bošnjačkog vođstva", in: Edin Mutapčić (ed.), *Historija države i prava BiH – izazovi i perspektive*, Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 50 godina naučnog i publicističkog rada prof. dr. Mustafe Imamovića održanog u Tuzli od 28. do 30. novembra 2014. godine, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 43-50.
27. Kolejka, Josef (1979), *Balkánská otázka 1908-1914: mezinárodní socialistické hnutí o mladoturecké revoluci a o balkánských válkách*, Vyd. 1., Univerzita J. E. Purkyně, Brno
28. Kraljačić, Tomislav (1990), "Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata", in: Nusret Šehić (ed.), *Migracije*

- i Bosna i Hercegovina*, Materijali s naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine, Institut za istoriju – Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 151-162.
29. Madžar, Božo (1984), "Balkanski ratovi i iznimne mjere u Bosni i Hercegovini 1912-1913.", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXV, 63-72.
30. Matković, Stjepan (2016), "Political Narratives in Croatia in the Face of War in the Balkans", in: Katrin Boeckh, Sabine Rutar (eds.), *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 179-196.
31. Milošević, Borivoje, Sandra Lukić (2022), "Balkanski ratovi i Jugoslovenska revolucionarna omladina", *Sineza: časopis za humanističke i društvene nauke*, 3(2), 33-49.
32. Palare, Majkl (2010), *Balkanske privrede oko 1800-1914: evolucija bez razvoja*, Službeni glasnik, Beograd
33. Pavlović, Stevan (2004), *Istorija Balkana 1804-1945*, Clio, Beograd
34. Prebilič, Vladimir, Blaž Torkar (2013), "The Balkan Wars as an element of the Slovenian national awakening", in: Srđan Rudić, Miljan Miljković (eds.), *Balkanski ratovi 1912-1913: nova viđenja i tumačenja*, Istorijski institut – Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 333-352.
35. Redžić, Enver (1987), "Omladinski pokret i Sarajevski atentat", *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 298-333.
36. Rudić, Srđan, Miljan Miljković (eds.) (2013), *Balkanski ratovi 1912-1913: nova viđenja i tumačenja*, Istorijski institut – Institut za strategijska istraživanja, Beograd
37. Rutar, Sabine (2020), "The Future Enemy's Soldiers-To-Be: Fear of War in Trieste, Austria-Hungary", in: Katrin Boeckh, Sabine Rutar (eds.), *The Wars of Yesterday: The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-13*, Berghahn, New York – Oxford, 285-311.
38. Sugar, Peter (1963), *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, University of Washington Press, Seattle
39. Suppan, Arnold (1980), "Die Kroaten", in: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band III: Die Völker des

Reiches, 1. Teilband, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 626-733.

40. Šabotić, Izet (2019), *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla
41. Šehić, Zijad (2024), "Bosna i Hercegovina u vrijeme balkanske krize 1912/1913," in: Hana Younis, Muhamed Nametak (eds.), *Historija Bosne i Hercegovine IV: Bosna i Hercegovina u austrougarsko doba*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 67-74.

UTICAJ BALKANSKIH RATOVA (1912/13) NA DRUŠTVA U JUŽNOSLAVENSKIM ZEMLJAMA AUSTRO-UGARSKE

Sažetak:

U radu se govori o neposrednim posljedicama koje su Balkanski ratovi (1912-1913) ostavili na društva u južnoslavenskim zemljama Austro-Ugarske. On predstavlja pokušaj sumiranja dosadašnjih rezultata istraživanja različitih pitanja vezanih za posljedice Balkanskih ratova u ovim zemljama pojedinačno. Težište je bilo na pronalaženju zajedničkih karakteristika, kao i posebnosti u pogledu uticaja ratova na društva na slavenskom jugu Monarhije. U tom smislu u fokusu pažnje bili su nacionalno pitanje, politička scena, način upravljanja i privreda. Primjećuje se da su Balkanski ratovi predstavljali varnicu koja je rasplamsala plamen nacionalizma na jugu Monarhije, u okviru tadašnjeg jugoslavenskog pitanja. Nagovještavajući novo doba, ovi ratovi su jednim bili pokazatelj neizbježnosti reforme Monarhije u pravcu koji bi osiguravao povoljniji položaj za njene Jugoslavene, a drugima čak i naznaka njenog skorijeg kraja i jugoslavenskog ujedinjenja na širim osnovama. Istovremeno, ratovi su izazvali nove ili produbili postojeće krize u zemljama na jugu Monarhije, posluživši njenim vlastima kao izgovor za uvođenje vanrednih mjera ili pooštavanje postojećih restrikcija. Dok se u većini južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske vlast suočavala sa udruženim frontom onih snaga koje su otvoreno iskazivale podršku balkanskim saveznicama, to je u Bosni uveliko koristila sve veći politički razdor između dvije dominantne nacionalne zajednice i njenih političkih predstavnika. Ratovi su u svim zemljama ostavili negativne ekonomske posljedice, a stvarajući nove okolnosti u Bosni su omogućili drugačiji pristup rješavanju agrarnog pitanja.

Ključne riječi: Balkanski ratovi; habsburški Slaveni; Južni Slaveni; Austro-Ugarska

Author's address

Adresa autora

Amir Krpić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

krpic.amir@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.531

UDK 323.14:[316.774:32.019.5(497.1)]“19“

Primljeno: 20. 02. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Belma Buljubašić

KREIRANJE NEGATIVNE SLIKE O SOCIJALISTIČKOJ BOSNI I HERCEGOVINI: FABRIKOVANJE AFERA I DESTABILIZACIJA REPUBLIČKOG RUKOVODSTVA

U radu je dat prikaz kontinuiranih napada na Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu i njeno političko rukovodstvo u toku osamdesetih godina prošlog vijeka. Destabilizacija komunističkog rukovodstva BiH vođena je iz centara moći iz Beograda – prvenstveno iz intelektualnih centara i putem medija. Rukovodstvo ove republike predstavljano je kao izrazito represivno, a Bosna i Hercegovina kao *tamni vilajet* u kojem se zabranjuje intelektualno stvaralaštvo i svaka kritika sistema i vlasti. Jugoslavija je u to vrijeme bila u izuzetno nepovoljnom ekonomskom položaju, ali se u srbijanskim medijima BiH predstavljala kao izuzetak u odnosu na većinu drugih republika u Federaciji. Osim toga, BiH je predstavljana kao anacionalna republika, a česti su bili i stereotipi i negativni sadržaji o Muslimanima koji su bili većinski narod. Neka dešavanja su pretvorena u afere čime se slabilo rukovodstvo i razaralo bosanskohercegovačko društvo.

Ključne riječi: destabilizacija; komunističko rukovodstvo; afere; tamni vilajet; instrumentalizacija medija; osamdesete godine 20. vijeka

U drugoj polovini osamdesetih godina 20. vijeka, Bosna i Hercegovina je bila poprište različitih afera koje su slabile Savez komunista BiH. Beogradski mediji, prije svega *Televizija Beograd*, dnevne novine *Politika* i sedmični magazin *NIN*, su od dešavanja u BiH pravili prvorazrednu senzaciju nastojeći prikazati komunističko rukovodstvo u ovoj republici rigidnim i nesposobnim, a BiH kao republiku u kojoj

je nemoguća bilo kakva konstruktivna kritika ili intelektualno stvaralaštvo. Iako je fokus rada na dešavanjima iz druge polovine osamdesetih godina, na početku članka ću dati nešto širi uvid koji će obuhvatiti i rane osamdesete godine prošlog vijeka. Takav pristup je neophodan da bi se pokazao kontinuitet napada na Bosnu i Hercegovinu kao navodno neperspektivnu i republiku bez historijskog kontinuiteta, što je doprinijelo razjedinjavanju bosanskohercegovačkog društvenog tkiva koje je prethodilo krvavom ratu i agresiji na BiH. Napominjem da je tema izrazito kompleksna i široka i da zahtijeva detaljno arhivsko istraživanje o svim događajima i medijskim istupima. S obzirom na ograničenost prostora za pisanje članka, ovdje ću se osvrnuti samo na neke od ključnih momenata kako bi procesi destabilizacije BiH bili jasniji.

U današnjem javnom i medijskom prostoru u BiH prisutna su, uglavnom, samo prisjećanja na neke od tzv. afera, prvenstveno na Sarajevski proces iz 1983. godine i slučaj sa mjeničnim poslovanjem Agrokomerca koji je punio novinske stupce krajem osamdesetih godina. O tim slučajevima je napisano više članaka i knjiga (Bosanski institut Cirih 1987; Dodik 2003; Danilović 2006; Filipović 2008), a čak je i sam Fikret Abdić, glavni akter u slučaju Agrokomerc, koji je nakon rata osuđen za ratni zločin napisao knjigu *Od idola do ratnog zločinca i nazad*. Osim u akademskom diskursu o ova dva događaja se najčešće govori u svakodnevnim pričama, predizbornim skupovima ili političkim istupima, a Sarajevski proces je česta tema i u medijima i na društvenim mrežama te uglavnom dolazi od onih koji kroz ovaj slučaj nastoje objasniti kako se tadašnja vlast „obračunavala“ s vjernicima. Al Jazeera je 2015. godine emitovala dokumentarni film od dvije epizode – *Sarajevski proces* koji donosi arhivske snimke i razgovore sa osuđenima, advokatima i pravnicima učesnicima procesa.¹ Svake godine dio medija podsjeti na godišnjicu Sarajevskog procesa i kratko podsjeti na imena osuđenika, djela za koja su ih teretili i presude²

Agrokomerc se smatrao privrednim čudom jer je preporodio jedan od najsiromašnijih krajeva Bosne i Hercegovine – Veliku Kladušu, a Fikret Abdić postao je glavni lider tog dijela bosanske krajine, neko kome se bespogovorno vjerovalo i koga su prozvali Babo. O kultu ličnosti Abdića najbolje svjedoči slogan iz tog vremena – *Voda teče kako Babo reče*³. Interes za propast Agrokomerca vlada i danas,

¹ Obje epizode su dostupne na Youtube-u.

² <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/sarajevski-proces-prije-31-godinu-izrecene-su-presude-aliji-izetbegovic-i-ostalim-optuzenima>
<https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2013/10/20/sarajevski-proces-30-godisnja-drzavna-tajna>

³ <https://www.youtube.com/watch?v=Z97BHWwfqJE>

prvenstveno zbog ratnih dešavanja u Velikoj Kladaši i političkog angažmana Fikreta Abdića koji je i u današnje vrijeme lider za veliki dio Kladašana. U vrijeme formiranja prvih stranaka u BiH na početku devedesetih godina Fikret Abdić bio je jedan od najistaknutijih članova Stranke demokratske i uz Aliju Izetbegovića kandidat za člana Predsjedništva BiH iz reda bošnjačkog naroda. Na prvim demokratskim izborima osvojio je najveći broj glasova, ali je odustao od funkcije i prepustio je Izetbegoviću. Abdić je ubrzo izašao iz SDA i tokom rata u BiH je osnovao tzv. Autonomnu pokrajinu Zapadna Bosna. Na lokalnim izborima je osvojio dva uzastopna mandata za načelnika Velike Kladaše 2016. i 2020. godine. Godine 2012. izašao je iz zatvora gdje je služio kaznu zbog ratnog zločina, odnosno na uslovnu slobodu nakon što je odslužio dvije trećine kazne pri čemu ga je dočekalo više od 3.000 hiljade ljudi koji su u Pulu, grad u kojem je bio na odsluženju kazne, stigli sa 40 autobusa.⁴

Dvije spomenute afere najviše su u žiži interesovanja jer je prvooptuženi u Sarajevskom procesu bio Alija Izetbegović, prvi predsjednik RBiH, dok je Fikret Abdić koji je bio pobjednik prvih demokratskih izbora, nakon ratnih osuđen je kao ratni zločinac.⁵ Afera Agrokomerc je značajna i zbog toga što se u dijelu bošnjačke javnosti tretira kao montirana afera koja je imala za cilj oslabiti uticaj jednog od vodećih muslimanskih političara Hamdije Pozderca.⁶

1. PRIKAZ BOSNE I HERCEGOVINE U BEOGRADSKOJ JAVNOJ I INTELEKTUALNOJ SFERI I REAKCIJE RUKOVODSTVA BIH U RANIM OSAMDESETIM GODINAMA

Denis Veladžić (2019) navodi da tendenciozno i manipulativno pisanje o BiH počinje odmah nakon Titove smrti i da se bosanskohercegovačke teme izrazito negativno tretiraju u beogradskoj javnosti. Prema ovom autoru, o BiH se kreiraju medijske slike koje su izraz antibosanskih ideoloških i političkih koncepata. Rearanžira se predodžba o tamnom vilajetu, o Bosni kao izrazito etatizirano-birokratska sredini i prostoru represije. Već ranih osamdesetih godina BiH se počinje prikazivati kao neintelektualna čvrstorukaška sredina, u kojoj nije moguće ispoljiti nikakvu kreativnost i intelektualno stvaralaštvo, a republička vlast se nastoji prikazati kao rigidna, re-

⁴ <https://www.noviplamen.net/glavna/afera-agrokomerc/>

⁵ <https://hayat.ba/ko-je-uhapseni-fikret-abdic-osudivani-ratni-zlocinac-i-izdajnik-bosnjaka-koji-ih-je-ubijao-i-mucio-u-logorima/195987/>

<https://avaz.ba/vijesti/bih/576690/ko-je-krajiski-babo-ratni-zlocinac-izdajnik-kriminalac>

⁶ https://www.dw-com.translate.google.hr/legende-i-mitovi-o-slu%C4%8Daju-agrokomerc/a-40321381?_x_tr_sl=hr&_x_tr_tl=bs&_x_tr_hl=bs&_x_tr_pto=sc

presivna i dogmatska. Sama sintagma tamni vilajet ukazuje da je riječ o intelektualno zapuštenoj sredini u kojoj je vlast gotovo staljinistička, a tonovi jednoglasni. Tome se pridodaje i plasiranje stereotipa o Muslimanima (sada Bošnjacima) i islamskom nasljeđu, o širenju muslimanskog nacionalizma, Muslimanima se negira status nacije, nazivajući to izmišljotinom komunista (Veladžić, D. 2019).

BiH se sve češće prikazuje kao republika koja nema historijski kontinuitet. Pri tome treba imati na umu da je većinsko stanovništvo ove republike bilo muslimansko. BiH se, naime, nastojalo diskreditovati napadom na njen najbrojniji narod, iako Muslimani nisu bili dominantno većinski u BiH, što pokazuju i rezultati svih popisa provedenih u vrijeme SFRJ. Fabrikovanje teza o tobožnjem muslimanskom nacionalizmu i prikazivanje Muslimana kao komunističke izmišljotine išlo je u prilog tezi da BiH treba pripojiti Srbiji i Hrvatskoj. S druge strane, uporno je ponavljano da Muslimani zapravo nisu nacija, već posebna vjerska skupina otpadnika od srpskog naroda.

Već krajem 1981. na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije raspravljalo se o nedaćama koje su zahvatile Srbiju, a za šta su bile optužene pokrajine kao i sama Federacija. Na toj sjednici se govorilo i o BiH kao republici koja je anacionalna i vještačka tvorevina, a negiran je i nacionalni identitet Muslimana (Lučić 2022), što je izazvalo svojevrsan šok u drugim krajevima Jugoslavije (Sarač-Rujanac 2012).

Iako se komunističko rukovodstvo Bosne i Hercegovine angažovalo i radilo na suzbijanju nacionalizama, oštro kritikujući i najbanalnije pojave u društvu koje su u sebi nosile iskrnu nacionalizma, iz Srbije su među tzv. kritičkom inteligencijom optuživani za čvrstorukaštvo i gušenje sloboda. Sarač-Rujanac (2020) piše da je početkom osamdesetih godina rukovodstvo SKBiH optuženo da je bastion birokratsko-etatičke moći koji podržava panislamizam, što je izazvalo oštre prepiske u jugoslovenskoj štampi između suprotstavljenih strana. Konkretno, radilo se o slučaju Vojislava Šešelja, u to vrijeme docenta na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, a u devedesetim jednog od vodećih srpskih nacionalista. Kako navodi Sarač-Rujanac (Ibidem), Šešelj je svesrdno prihvaćen među beogradskom kritičkom inteligencijom kao još jedan sarajevski disident i mladi perspektivni intelektualac koji je žrtva komunističkog rukovodstva. Njegovi tekstovi u *NIN-u*, *Književnoj reči* i *Politici* pokrenuli su diskusiju o rukovodstvu BiH kao staljinistima, a Šešelj je insistirao da se istraži navodni plagijat disertacije, koja je poslije pretvorena u knjigu, autora Brane Miljuša, tadašnjeg sekretara Gradskog komiteta SK Sarajeva, a čiji je mentor bio jedan od najuticajnijih muslimanskih političara Hamdija Pozderac. Kako

dalje navodi Sarač-Rujanac (2020), Šešelj je u tekstovima između 1981. i 1983. godine pisao o *muslimanskom nacionalnom klubu* na Fakultetu političkih nauka, kao i nacionalističkim i panislamističkim istupima bošnjačkih intelektualaca – Atifa Purivatre, Nijaza Durakovića, Arifa Tanovića i drugih.

O beogradskoj kritičkoj inteligenciji s početka osamdesetih godina Veladžić (2019) navodi da su se oni u poređenju sa inteligencijom iz Zagreba i Ljubljane isticali po svom političkom aktivizmu. Autor dijeli beogradsku inteligenciju na dvije skupine – ljevičare, koji su proistekli iz čuvene filozofske grupe Praxis i koji djeluju opoziciono i kritikuju Savez komunista za otuđenje i dogmatski pristup marksizmu, i etnonacionaliste, koji su u sukobu sa vlašću zbog njihovog odnosa prema nacionalnoj politici. Kao glavni predstavnik prve skupine izdvojio se filozof „praxisovac“ Ljubomir Tadić, a kao neformalni lider druge grupe ističe se srpski nacionalista Dobrica Ćosić.

Teza o Muslimanima kao poturicama, konvertitima i izdajnicima se, kako navodi Veladžić (2019), pojavila na beogradskoj javnoj sceni početkom osamdesetih godina, što se potkrepljivalo pričama o njihovim srpskim korijenima stvarajući antagonizam prema ovoj nacionalnoj skupini, negirajući im nacionalnu posebnost i insistirajući na narativu o njihovim antisrpskim djelovanjima i izdajničkom karakteru kroz historiju. Tome su doprinosila i kvaziknjiževna djela poput izrazito popularnog Draškovićevog romana *Nož* (1982) koji je odmah po objavljivanju bio zabranjen zbog širenja nacionalne mržnje. Prema svjedočenjima nekoliko Beograđana s kojim sam imala neformalne razgovore, knjiga je, uprkos zabrani, bilo lako dostupna i prodavala se ispod pijačnih tezgi. O popularnosti te knjige svjedoči i njena ekranizacija. Film snimljen na kraju devedesetih godina i danas je popularan na društvenim mrežama, naročito kadar kada efendija traži od Alije Osmanovića da mu nabroji imena svojih predaka i kada završi, on mu kaže da nastavi, na šta mu Osmanović odgovara da nema dalje, a efendija mu odgovara da ima dalje, samo su ta imena srpska, a o tome ga kući nisu učili.⁷ K tome, roman Muslimane predstavlja kao ustaše koji kolju srpsku porodicu za pravoslavni Božić 1942. godine te im se četnici poslije svete. Na ovaj način je među širokim masama na pervertiran način otvarano pitanje identiteta Muslimana u Jugoslaviji, što je išlo u prilog nacionalističkim tezama o izmišljenoj izdajničkoj naciji, produktu komunista. Štaviše, ovaj je roman u dijelu beogradske javnosti predstavljan kao tobože pomirljiva knjiga koja se bavi krizom identiteta, te da na čovjeka najviše utiče njegovo vaspitanje, a ne pripadnost naciji.⁸

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=bUvWgw2HCrl>

⁸ <https://www.laguna.rs/laguna-bukmarker-kultni-roman-vuka-draskovica-noz-u-prodaji-od-6-decembra-unos->

Sve ove teze možemo naći i danas i to ne samo u raspravama među korisnicima društvenih mreža, već i u javnom govoru visokih političkih dužnosnika i sveštenstva Srpske pravoslavne crkve. Otud i Dodikovo stalno insistiranje na oslovljavanju Bošnjaka muslimanima, čime ih svodi isključivo na vjersku skupinu koja nema nacionalne posebnosti. Ili, kada je pokojni vladika Atanasije Jevtić kaže:

„Ima ljudi sa neprijatnim znojem, šta da radite, jadni muslimani pošto jedu loj. Znae šta se desilo u selu Brdarici? Čovek bio dobar, svraćao ljude kući, putnike. Jedno jutro svratio dvojicu, žena čista, posluženje, ali uzrujala se: jao, oprostite, čistila sam, oprostite što mi smrdi, i tako nekoliko puta, jao, oprostite što mi smrdi. Otišli oni i čovek će: ludo jedna, oni smrde, a ne soba. Bili muslimani, ona jadna nije znala. Jedan je musliman rekao u Bosni, lako je vama, vi se jednom okupate“⁹

Sarajevski proces ili suđenje muslimanskim intelektualcima počinje u ljeto 1983. godine. Grupa muslimana je procesuirana i optužena za podrivanje ustavnog poretka SFRJ. Među njima je bio i Alija Izetbegović, u to vrijeme potpuno anonimna figura, koji je još 1970. godine napisao za tadašnji kontekst kontroverznu knjigu *Islamska deklaracija*. Izetbegović piše o položaju muslimana u svijetu i propagira povratak na tekovine islama, ne samo kao religije već i kao stila života. On otvoreno kritikuje socijalistički društveni poredak, naglašavajući da su napredne zemlje razvile i razvijaju kapitalizam, dok su siromašne zemlje socijalističke (Izetbegović 1970).

Optuženo je 13 muslimanskih intelektualaca od kojih su neki već bili osuđivani u periodu između 1946. i 1950. godine uglavnom, kako je navedeno, zbog djela protiv naroda i države (*Sarajevski proces* 1987). Optuženima se stavilo na teret da su opsjednuti idejom islamskog preporoda, islamizacijom Muslimana, da su ostvarivali kontakt sa Iranskom ambasadam u Beču, dobili vize za ulazak u Iran i besplatne avionske karte, da su pisali o nepovoljnom položaju Muslimana u SFRJ, kritikovali socijalistički sistem, težili islamizaciji BiH, itd (Ibidem). Ono što je posebno indikativno jeste da je prvooptuženi Alija Izetbegović *Islamsku deklaraciju* napisao trinaest godina prije procesa i da je ta knjiga bila potpuno nepoznata u bh. i jugoslovenskoj javnosti, odnosno nije imala nikakav odjek. Postavlja se pitanje zašto je proces pokrenut toliko godina nakon njenog objavljivanja i otvara sumnju da su komunistički kadrovi iz BiH pokretanjem ovog procesa nastojali dokazati da su

13744.html

⁹ <https://radiosarajevo.ba/metromahala/lica/tako-je-govorio-atanasije-jevtic-muslimani-smrde-na-loj/408946>

spremni obračunati se sa islamistima, podstaknuti stalnim napadima i optužbama koje su dolazile iz beogradskih krugova.

Jedan od optuženih, Rušid Prguda, je umro u toku istrage, a suđenje je trajalo od 18. jula do 19. avgusta. Svih 12 optuženih je osuđeno na izrazito visoke kazne. Prvostepeni sud je izrekao kazne od pet do 15 godina zatvora, Vrhovni sud BiH od tri i po do 12 godina, a savezni sud od dvije godine i osam mjeseci do devet godina zatvora (Ibidem).

Advokat četvorice optuženih u procesu Rajko Danilović (2006) naveo je da je tretman prema zatvorenicima iz Sarajevskog procesa bio brutalan, da je upotrebljavana fizička sila, prijetnja oružjem da će uhapšenik ili neko iz njegove bliske porodice biti ubijen, da im se onemogućavalo angažovanje advokata.

Najstariji i najčitaniji sarajevski dnevni list *Oslobođenje* je objavljivao detalje sa suđenja. U tim tekstovima se već u samim naslovima isticalo da će se Savez komunista snažno obračunati sa svim nacionalistima i onima koji ugrožavaju socijalistički poredak. Faktički su optuženici u medijima osuđeni prije izricanja presude, a oštri ton novinara koji su pratili suđenje bio je usaglašen sa stavovima komunističkog rukovodstva.

Dok se početkom osamdesetih u drugim republičkim rukovodstvima dešavala ozbiljna politička transformacija, Bosna i Hercegovina je, kako navodi Sarač-Rujanac (2012), ostala na tradicionalnoj liniji snažnog suprotstavljanja svemu što je po procjeni partijskog rukovodstva moglo ugroziti nacionalnu ravnotežu. Dok su u drugim republikama postojale dominantne nacije, Savez komunista BiH je bio bosanski, odnosno partija svih naroda. Kao takav u potpunosti se pridržavao nacionalnog balansa i veoma se pazilo da ne dođe do preferiranja jedne nacije. To je podrazumijevalo značajno oštriju borbu protiv nacionalizma nego što je bio slučaj u drugim republikama. Pri tome je, osim na unutrašnji nacionalizam, trebalo odgovarati i na tendencije iz Beograda koje su sam status BiH dovodile pitanje.

Da Sarajevski proces ne bi izazvao dodatne probleme u samoj BiH, novinar koji izvještava o toku suđenja morao je biti iste nacionalnosti kao i optuženici. U strahu da ovakav proces ne dovede do međunacionalnih tenzija vlast se pobrinula da i tu napravi balans, pa je 1984. godine Vojislav Šešelj, kojeg su beogradski intelektualci i štampa proglasili disidentom osuđen na osam godina zatvora zbog kontrarevolucionarnog djelovanja (Anđelić 2003). Ipak, kako navodi Anđelić (Ibidem), taj proces nije dobro pripremljen, a režimu je trebalo nešto uvjerljivije i više, pa se u tom smislu pokušavalo iskonstruisati nekakav pravosudni balans. Slično kao i u slučaju sa muslimanskim intelektualcima, pronađena je grupa navodnih srpskih nacionalista u sarajevskom naselju Ilidža. Jedan od optuženih je bio

pravoslavni sveštenik koji je naveo da ga je tajna policija zvala na razgovor više od pedeset puta, a za jednog osumnjičenog će se ispostaviti da uopšte i nije bio Srbin, nego Hrvat. Razlog hapšenja je banalan – razgovori po kafanama koje je prenio neko od doušnika tajne policije.

2. INSTRUMENTALIZACIJA RADIO-TELEVIZIJE BEOGRAD

Bosanskohercegovačka dešavanja iz druge polovine osamdesetih detaljno su praćena u srbijanskim medijima. Većinu tzv. bh. afera fabrikovali su upravo beogradski mediji. Stoga ću dati kraći pregled srbijanske medijske scene u navedenom periodu. Stanje na *Televiziji Beograd* drastično se promijenilo osamdesetih godina. Veljanovski (1996) djelovanje ovog medija dijeli u tri faze. Prva faza je od početka osamdesetih godina do Osme sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije 1987. godine; druga faza započinje Osmom sjednicom a završava donošenjem Zakona o radiju i televiziji 1991. godine; treća faza je period od donošenja Zakona i proteže se kroz sve ratove na području SFRJ.

Nakon Titove smrti aktuelizira se pitanje Kosova, što će imati veliki uticaj u nacionalnoj homogenizaciji srpskog naroda u Jugoslaviji. Kao prelomna tačka Miloševićeve politike prema Kosovu u periodu koji je prethodio Osmoj sjednici CK SKS identifikuje se Zbor komunista na Kosovu Polju održan u aprilu 1987. Godine i emitovan na *Televiziji Beograd*. Milošević je imao ogromnu podršku medija. Uz ozvučenje se obratio s prozora moleći okupljene da se razgovara sa delegatima. da ne drži miting, već sastanak. Beogradska televizija je izvijestila da je u salu ušlo još stotinjak delegata te je nakon polusatnog prekida sastanak nastavljen. Razgovor je potrajao cijelu noć. Na TV Beograd emitovani su i neki od govora predstavnika Srba sa Kosova Polja koji su tvrdili da im Albanci čine život nesnošljivim.¹⁰

Međutim, TV Beograd nije u svom programu emitovala kako je došlo do sukoba milicije i demonstranata, tj. da su okupljeni inicirali sukob. U kasnijem svjedočenju za BBC-ijev dokumentarni film *Smrt Jugoslavije* Miroslav Šolević¹¹ je objasnio stvarni tok događaja iz čega je postala jasna uloga koju je imala *Televizija Beograd*. Tokom Miloševićevog boravka na Kosovu, nekoliko dana prije Zbora¹², Šolević mu

¹⁰ *Smrt Jugoslavije*, BBC, 1995, prva epizoda: *Uvod u nacionalizam*

¹¹ Miroslav Šolević je bio jedan od glavnih organizatora mitinga i jedan od vođa kosovskih Srba koji je pomagao Miloševiću u instrumentalizaciji demonstranata.

¹² Umjesto Miloševića je trebao doći Ivan Stambolić, ali je poslao Miloševića smatrajući ga čovjekom od povjerenja

je sugerisao da se treba sastati sa narodom, a ne sa funkcionerima. Milošević je pristao na to, iako je taj postupak predstavljao kršenje dotadašnje prakse. Šolević je rekao da su imali malo vremena da se pripreme, ali su rekli da svi koji znaju „dobro da se biju“ ponesu sve što treba. Istovarili su dvije prikolice kamenja kako bi proširili trotoar u slučaju da zatreba.

„Ovi su naši bežali, što je ohrabrilu policiju, pa je ona krenula u dobar juriš. Dok su ove naše doterali do kamenja. Kad su ih doterali dotle, onda ovi naši okrenu tako da nijedan nije prošao bez poklona od narodne mase. Svi su dobili po dva, tri, po pet. Po šlemu, po leđima, po glavi. I onda pridemo opet tamo do Miloševića i kažemo, napolju milicija tuče naš narod“, rekao je Šolević.¹³

Prikaz ovog događaja na *Televiziji Beograd* imao je snažan odjek u javnosti Srbije. „Njena prezentacija na beogradskoj televiziji promovisala je Miloševića u nacionalnog lidera. Njegova uzgredna izjava demonstrantima (‘Niko ne sme da vas bije!’) postaje medijska atrakcija.“ (Vekarić 2011: 35)

Tadašnji predsjednik Predsjedništva Srbije Ivan Stambolić nastojao je da smiri novonastalu medijsku situaciju smatrajući da se nacionalističkom retorikom koja je dominirala u sadržajima ništa neće postići. Dragiša Pavlović, predsjednik Gradskog komiteta Beograda, zajedno sa Ivanom Stambolićem kritikovao je trenutno stanje u medijima u kojima je bilo sve više nacionalističkih sadržaja usmjerenih prema kosovskim Albancima. Na konferenciji za novinare, koja je održana 11. septembra 1987. godine, Pavlović je izjavio da se u javnim istupima pojavljuju pojedine ideje i ličnosti otvorenog antikomunističkog karaktera i to iza zaklona navodnog doprinosa sprovođenju zaključaka o Kosovu. Dodao je i da se svaka riječ uperena protiv srpskog nacionalizma smatra popustljivošću prema albanskom separatizmu.¹⁴

Njegov istup bio je i povod Osme sjednice CK SKS, kojoj je prethodila sjednica Predsjedništva CK SKS, a na kojoj je odlučeno da se Pavlović isključi iz Predsjedništva Saveza komunista. Odluka je potvrđena na Osmoj sjednici čime je otpočelo i novo poglavlje u srbijanskim medijima. „Političke razlike do kojih je sve više dolazilo između republičko-pokrajinskih rukovodstava sve više su se odražavale na ponašanje državnih elektronskih medija“ (Veljanovski 1996: 618). *Televizija Beograd* pratila je Miloševića tokom 1988. godine, koju su obilježile „antibirokratske revolucije“ i „spontana okupljanja naroda“.

¹³ *Smrt Jugoslavije*, BBC, 1995. I epizoda

¹⁴ NIN, 27. 9. 1987., „Šta je Pavlović rekao“, str. 18-19

U julu 1988. godine održana je proširena sjednica Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije. Predsjednik Predsjedništva SFRJ Raif Dizdarević (2000) postavio je pitanja šta će se dogoditi ako takve grupe krenu u višenacionalnu BiH da traže podršku Srba, ako krenu u srpske krajeve u Hrvatskoj, ako krenu u Sloveniju i ako grupe iz raznih krajeva zemlje počnu odlaziti na Kosovo. U Beogradu se 19. novembra dogodila ‘kruna svih mitinga’ – miting na Ušću. Na mitingu su se mogle čuti i vidjeti već korištene parole i transparenti, simboli i slike Slobodana Miloševića. „Bilo je tada, tvrdila je državna televizija, više od milion ljudi na Ušću, a ostali su procenili da ih je bilo nekoliko stotina hiljada.“¹⁵ Na Vidovdan 1989. obilježena je 600. godišnjica Bitke na Kosovu. *Televizija Beograd* pokrivala je ovaj događaj cijeli dan. Prema saopštenju reportera, događaj je pratilo dvanaest kamera *TV Beograd*, a okupilo se više od milion i po ljudi.

3. SRBIJANSKA ŠTAMPA KAO VODEĆI AGITATOR NACIONALIZMA

U periodu od 1985. do 1991. godine glavni i odgovorni urednik *Politike* bio je Živorad Žika Minović. U poređenju sa *Politikom*, koja je nekad bila najmjerodavniji i najuvaženiji list u SFRJ, ‘list kojem se vjeruje’, *Politika Ekspres*, koja je osnovana 1970, imala je drugačiji uređivački koncept, sa senzacionalističkim prijelomom, kratkim člancima i krupnim naslovima. Poput *Večernjih novosti*, bila je namijenjena slabije obrazovanim čitateljima. Glavni urednik od 1986. Slobodan Jovanović vjeran je Miloševićev pristaša (Thompson 1996). Promjena uređivačke prakse u *Politici* počinje 1987. godine, prije septembarske Osme sjednice CK SKS. Nepažljiv čitalac bi pomislio da je *Politika* i u ovom periodu nastavila sa već prepoznatljivom ulogom afirmacije socijalističkog društva, na šta su ukazivali beskrajno dugački članci sa raznih sjednica, sastanaka i konferencija u kojima je isticano jačanje sistema, kao i ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Kvantitativni pokazatelji nedvosmisleno govore o uticaju *Politike* u SFRJ. U 1986. godini imala je tiraž 263 744, a *Politika Ekspres* 253 356, dok je u 1987. godini tiraž *Politike* u prosjeku iznosio 254 915, a *Politike Ekspres* 228 618 (Vekarić 2011). I u BiH je *Politika* bila veoma čitana, a uticaj beogradskih medija u ovoj republici bio je izrazito veliki. Nekada je broj prodatih primjeraka *Politike* bio veći od prodatih primjeraka *Oslobođenja*. „U borbi za osvajanje medija, Miloševiću je bilo najviše stalo do *Politike*. (...) *Politika*

¹⁵ Objavljeno na E-novinama: „Kratka istorija užasa“, 02. 04. 2009. link <http://www.e-novine.com/feed/srbija/srbija-tema/24566-Kratka-istorija-uasa.txt> više nije dostupan

je sugestivno uticala na ostalu štampu, upućivala je kojim pravcem treba krenuti i udariti, a televizija ju je samo pratila svojim ogromnim uticajem na javno mnjenje“ (Bjelica 1997: 71). U *NIP Politika* više od 75% novinara su bili članovi Saveza komunista, na *Televiziji Beograd* 80%, a najmanje ih je bilo u *NIP Borba* 65 (Ibidem).

Funkcija jugoslovenskog Predsjedništva je znatno oslabila što su potvrđivali i stavovi novinara spram odluka koje je Predsjedništvo donosilo. To se vidjelo po tretmanu saveznih rukovodilaca i rukovodilaca iz drugih republika u medijima. Njihovi govori i odluke su prenošeni u skraćenim verzijama ili su potpuno ignorisani. Na primjer, kada se predsjednik Predsjedništva SFRJ Raif Dizdarević obratio građanima SFRJ povodom teške krize koja je potresala državu, pri čemu se veoma opširno osvrnuo i na probleme u sredstvima javnog informisanja, u *NIN-u*¹⁶ je taj dio potpuno izostavljen. O sredstvima javnog informisanja Dizdarević (2011: 193) je rekao:

„Uzela su takvog i tolikog maha javna konfrontiranja rukovodstava i pojedinih sredina, pojedinih nosilaca odgovornih funkcija, a u to se uprežu i sredstva javnog informisanja. (...) Mi se obraćamo sredstvima javnog informisanja da doprinose smirivanju napetosti u zemlji i da ne raspiruju strasti, međunacionalno sukobljavanje, da ne podstiču one akcije koje ugrožavaju političku stabilnost i ustavni poredak u zemlji. Ona mogu mnogo da učine za smirivanje napetosti.“

4. ODJECI I REAGOVANJA

Politikina rubrika Odjeci i reagovanja izlazila je na stranicama ovog dnevnog lista od jula 1988. do marta 1991. godine. Rubrika je predstavljena kao glas naroda, a zapravo je služila za jačanje podrške Slobodanu Miloševiću. „Rubrika *Odjeci i reagovanja* od velikog je značaja za razumevanje načina na koji je javno mnjenje u Srbiji i delovima Jugoslavije naseljenim srpskim stanovništvom bilo sistematski pripremano za buduću dirigovanu dekonstrukciju zemlje i ratove u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i, najzad, na Kosovu.“¹⁷ Pisma čitatelja, od kojih su izabirana najtendencioznija, a dio njih je najvjerovatnije nastajao i unutar *Politike*, služila su za diskriminaciju i eliminaciju političkih protivnika Slobodana Miloševića. „Mnogi anonimusi postali su prekonoc poznati nacionalni borci i patrioti. Dovoljno je bilo da napadnu nekog ko nije bio po volji režimu pa da dobiju prostor u glavnim

¹⁶ NIN, „Usmerimo nezadovoljstvo“, 16. 10. 1988., str. 13

¹⁷ <http://www.hlc-rdc.org/?p=21693>, pristupljeno: 11. 01. 2020.

novinama (na primer u *Politikinoj* rubrici „Odjeci i reagovanja“) ili učešće u emisijama glavne televizije“ (Bjelica 1997: 101). Odjeci i reagovanja su slijedili tradiciju nekadašnje *Politikine* rubrike *Među nama*. Pod tom tradicijom se ne misli i na sadržaj, već isključivo na formu. Kao najčitaniji list u SFRJ *Politika* je oduvijek nastojala da uspostavi vezu sa svojim čitateljstvom što je bilo popularno i u drugim dnevnim novinama. „Oslanjajući se na tradiciju rubrike ‘Među nama’, koja je godinama objavljivala pisma čitalaca, ‘Odjeci i reagovanja’ su do marta 1991. služili kao poligon za pljuvanje režimskih protivnika, i najavu političkih čistki. (...) ‘Odjeci i reagovanja’ širom otvaraju stranice *Politike* za govor mržnje, koji se plasira pod krinkom liberalizacije štampe“ (Vekarić 2011: 48-49).

U Odjecima i reagovanjima često su se kao čitatelji pojavljivali anonimni doktori, magistri, inženjeri, ekonomisti, što je pokazivalo da Miloševića osim ‘običnog’ naroda navodno podržavaju i intelektualci. Mimica i Vučetić (2008) ističu da pisma čitalaca objavljena u ovoj rubrici, ne odražavaju samo duh vremena, nego stvaraju jednu novu stvarnost koja ubrzo postaje stvarnija od ‘stvarne stvarnosti’. U *Politikinoj* rubrici koju su navodno pisali čitatelji, napadane su mnoge javne ličnosti kojima je i na taj način pripremana politička čistka ili eliminacija iz javnog života. Napadani su Albanci, Slovenci, Hrvati i svi drugi koje je političko rukovodstvo Srbije okarakterisalo kao neprijatelje srpskog naroda. Predstavljano je kao da radnička klasa i poštteni intelektualci podržavaju Miloševića i politiku rukovodstva. „Pamfletska, pseudopatriotska i šovinistička ofanziva ne samo na političke protivnike i neistomišljenike u Srbiji nego i na cele narode izvan nje, trajaće bezmalo pune tri godine (od jula 1988. do marta 1991). Nedužna tradicionalno stroga neutralna *Politikina* rubrika ‘Među nama’ biće postupno unakažena i odgurnuta u zapećak“ (Nenadović 1996: 585).

5. „AFERE“ IZ DRUGE POLOVINE OSAMDESETIH GODINA

Kao četiri glavne bh. afere iz druge polovine osamdesetih godina koje su u srbijanskoj javnosti, medijima i intelektualnim krugovima kao dokazi o „tamnovilajetskoj“ BiH iskorištene za destabilizaciju republike jesu: afera u mjestu Moševac, afera Fašistički rođendan, afera u Agrokomerc i afera sa vikendicama u Neumu. Afere su poredane hronološki, prema godinama u kojima je javnost saznala za njih. Sve osim Fašističkog rođendana, trajale su duže vrijeme, odnosno više godina.

O čuvenom rođendanu Isidore Bjelice već su pisali neki autori (npr. Ivo Lučić te Aleksandar Hemon i Miljenko Jergović kao akteri samog događaja). Afera Ag-

rokomerc je detaljno obrađena kroz knjige i tekstove različitih autora, što je navedeno i u prvom dijelu članka (Vidjeti Dupanović 2021). Izgradnja luksuznih vikendica u Neumu, bosanskohercegovačkom gradiću na obali Jadrana, je također detaljno istražena. Afera Moševac je najmanje istražena pa stoga ću se u nastavku rada najviše i baviti događanjima u selu kod Maglaja koji su punili stupce od 1985. do 1989. godine. O ostale tri afere navest ću samo neke najbitnije podatke, zbog ograničenosti prostora. Sve četiri afere su iskorištene za učvršćivanje teze iz ranih osamdesetih godina o tamnovilajetskoj BiH i njenom dogmatskom rukovodstvu. Pritom se, istini za volju, otvara i pitanje odgovornosti rukovodstva BiH za ova dešavanja koja su tendenciozno izdvajana da se dokaže kako je BiH najproblematičnija u cijeloj Jugoslaviji. A odgovornost je u tome što se dosta toga prikivalo, a poslužilo je nacionalistima iz Beograda da upravo insistiraju kako se tu stalno nešto sakriva, te su kada je svaki od tih slučajeva „otkriven“ u beogradskim medijima organizovali medijsku kampanju i svaki slučaj značajno predimenzionirali.

U javnost je početkom 1987. godine „iscurila“ vijest o proslavi rođendana u stanu Isidore Bjelice, kćerke poznatog šahiste Dimitrija Bjelice. Proslava se desila u decembru 1986. godine u centru Sarajeva, a gosti su nosili nacistička obilježja, pravili sendviče sa kukastim krstovima iscrtanim od majoneze.¹⁸ Vijest o rođendanskoj zabavi prvo je objavljena u *Politici* u januaru 1987. godine. Dopisnik ovog lista iz Sarajeva bio je Muharem Durić, koji se često isticao po tendencioznim tekstovima koji su išli na ruku srpskom nacionalizmu i dokazivanju teze o represivnoj politici bh. rukovodstva. Tako je bilo i u ovom slučaju. Durić je naveo da Sarajevo šuti po običaju, te da je i najnoviji slučaj obavljen velom šutnje što mu daje znatno veću dimenziju nego zaslužuje.¹⁹ Novinar je u članku naveo i da se za slučaj saznalo zahvaljujući grupi studenata koja je poslala pismo na adresu sarajevske redakcije *isto* što ga navodi na zaključak da je poslano i drugim medijima, kao i da stvari nisu benigne kakvim se nastoje prikazati. Iz ovog teksta se vrlo lako da iščitati da je zabava dokone sarajevske omladine od kojih su, kako je kasnije izvjestilo i isto, neki bili i članovi Saveza komunista inspirisana nacističkom ideologijom koju baštini dio sarajevske urbane omladine. Očekivano, čim je slučaj izašao u isto odmah se oglasilo i *Oslobođenje* i različiti politički organi da osude ovaj događaj koji je predstavljen kao udar na tekovine samoupravnog socijalizma i prvorazredan skandal. Slučaj danima je bio glavna tema u javnosti, a isto je svakodnevno donosilo nove informacije. Druga organizatorica rođendana bila je Gordana Grozdanić, kćerka

¹⁸ <https://www.noviplamen.net/glavna/bosanskohercegovačke-afere-u-vrijeme-sfrj/>

¹⁹ *Politika*, „Maskenbal u crnim košuljama“, 07. 01. 1987., str. 14

uglednog profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu Sulejmana Grozdanića. Sve ovo se koristilo da se pokaže navodna negativna strana djece uglednih Sarajlija, jer su na rođendan uglavnom bili prisutni studenti iz dobrostojećih viđenijih porodica. Isidora Bjelica je u razgovoru koji sam obavila s njom 2014. godine za potrebe pisanja doktorske disertacije navela da je samo slijedila trendove koji su dolazili iz Slovenije, a ticali su se činjenice da je u SFRJ na snazi član 133 Krivičnog zakona SFRJ, kolokvijalno nazivan verbalni delikt, koji je ograničavao slobodu govora. Bila je to podrška slovenačkoj omladini koja je tražila da se ukine Štafeta mladosti i manifestacija slavljenja Titovog rođendana te da se uvede civilno služenje vojnog roka. Slično kao što je Dušan Makavejev ismijavao Prvomajsku paradu u filmu *Parada* ili spomeničku kulturu, kult ličnosti i nemogućnost propitivanja postojećih narativa kroz film *Spomenicima ne treba verovati*. Inače Makavejev je bio pod uticajem čuvenog Frojdovog učenika Vilhelma Reicha koji je izbačen iz komunističke partije Njemačke zbog tvrdnje da je komunizam zapravo crveni fašizam te da i komunizam i fašizam ograničavaju ljudske slobode. Naravno da ovdje treba uzeti u obzir i mogućnost da su studenti ovim performansom željeli ukazati na autoritativnu politiku Saveza komunista BiH koja nije dozvoljavala drugačije mišljenje i koja je surovo kažnjavala disidente.

I *Politika* i *Oslobođenje* objavili su imena 19 gostiju na rođendan, a ustanovljeno je da su četiri učesnika članovi Saveza komunista.²⁰ U spomenutom intervjuu Isidora Bjelica je navela da je na rođendan bilo prisutan 21 gost i da u medijima nisu navedena imena dvojice učesnika jer su bili saradnici Državne bezbjednosti i da danas uživaju status uglednih građana, ne želeći navesti njihova imena, ali je, kako je rekla, radi se o istaknutim umjetnicima liberalima koje je policija svjesno zaštitila jer je željela plasirati sliku o fašizmom zadojenoj sarajevskoj omladini. Nakon brojnih sastanaka i konferencija omladinskih organizacija i Gradskog komiteta, slučaj je zaključen 30. 01. 1987. godine pri čemu je navedeno da učesnici zabave ili, kako su mediji pisali, maskenbala nisu homogena grupa što potvrđuje i činjenica da su neki od njih u članstvu SKBiH.²¹

Iste godine počela je afera sa preduzećem Agrokomerc²² čiji su se tadašnji direktor Fikret Abdić i njegovi saradnici teretili za privredni kriminal, jer su mjeničnim poslovanjem napravljena enormna dugovanja. O značaju Agrokomerca za BiH a

²⁰ *Oslobođenje*, „Poznata i imena aktera”, 10. 01. 1987., str. 2 i *Politika*, „Poznati učesnici ‘maskenbala’” 10. 01. 1987., str. 13

²¹ *Oslobođenje*, „Gorke pouke ‘rođendanskog slavlja’”, 31. 01. 1987., str. 3 i *Politika*, „Reč je o – izolovanoj grupi”, 31. 01. 1987., str. 13

²² <https://www.noviplamen.net/glavna/afera-agrokomerc/>

posebno za Krajinu i Veliku Kladušu, koja je do formiranja i razvoja ovog privrednog preduzeća bila izrazito siromašan kraj, svjedoče samo neki podaci: Agrokomerc je bio prehrambeno preduzeće sa modernom opremom koje je imalo 59 tvornica i zapošljavalo 13.600 radnika. U preduzeću je bilo zaposleno 15 prevoditelja raznih svjetskih jezika i naručivalo se 256 stručnih časopisa iz svih oblasti kojima se Agrokomerc bavio.²³

Iako se o finansijskim problemima Agrokomerca govorilo i nekoliko godina ranije, i o ovoj aferi prvi su izvjestili beogradski mediji. U avgustu 1987. godine novinar lista *Borba* Boro Marić napisao da je preduzeće izdavalo mjenice bez pokrića i napravilo ogroman dug.²⁴ Za uspjeh Agrokomerca posebno su bili zaslužni braća Hamdija i Hakija Pozderac, koji su bili ugledni rukovodeći kadrovi u BiH. Novinar Emir Habul koji je za *Oslobođenje* pratio i druge afere (Fašistički rođendan, izgradnju vikendica u Neumu) u razgovoru 2014. godine prisjetio se da su bh. novinari bili prilično suzdržani, meditim počeli su se pojavljivati tendenciozni komentari šefa Tanjuga u Bosni i Hercegovini Dubravka Curaća, šefa dopisništva *Večernjih novosti*, Komuniste, itd. To je nagnalo i druge novinare iz BiH da se uključe u ovaj slučaj, upravo zbog optužbi da se u BiH stalno nešto prikriva, pa se sarajevsko *Oslobođenje* aktivno uključilo u praćenje slučaja.

Novinar Boro Marić je napisao da je Velika Kladuša poprimila oblike kvazi državnice koja će imati svoj prijevoz, svoju televiziju, radio stanicu, bazen olimpijskih razmjera, asfaltne puteve u najzabačenijim selima kojima je dnevno prolazilo tek desetak auta. Marić je naveo da Velika Kladuša ima i svoju prvomajsku paradu.²⁵

Iako je Agrokomerc bio u dugovima, ukupna ekonomska situacija u cijeloj Federaciji je bila izrazito nepovoljna, a mjenično poslovanje nije predstavljalo izuzetak u odnosu na druga preduzeća u Jugoslaviji. Međutim, o tome se nije pisalo niti su takvi slučajevi svakodnevno bili dio medijskog izvještavanja. To otvara pitanje šta je bila stvarna pozadina pokretanja ove afere. Na proširenoj sjednici CK SKBiH održanoj 12. 09. 1987. Hamdija Pozderac je podnio ostavku. U saopćenju je stajalo:

„Učestvujući u današnjoj raspravi, drug Hamdija Pozderac je obavijestio Predsjedništvo CK SK BiH da je nakon temeljnog sagledavanja svih elemenata političke situacije stvorene slučajem ‘Agrokomerc’, negativnih ekonomskih i političkih posljedica koje su zbog toga nastale i veoma se nepovoljno odrazile na stanje i odnose u zemlji i na međunarodni ugled i poziciju

²³ Iz dokumentarnog filma *Raspad industrije u BiH: Agrokomerc*, dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=Z97BHWwfqJE&t=441s>

²⁴ <https://www.noviplamen.net/glavna/afera-agrokomerc/>

²⁵ *Oslobođenje*, „Premjeravanje moći i nemoći”, 22. 8. 1987., str. 3

Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, odlučio da podnese ostavku na funkciju potpredsjednika Predsjedništva SFRJ i člana Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.“ (prema Dodik 2003: 183)

Optužnica protiv Fikreta Abdića, Hakije Pozderca i drugih podignuta je u februaru 1988. godine, a suđenje je počelo u maju iste godine. U aprilu iste godine umro je Hamdija Pozderac. U toku suđenja grupa optuženih, a naročito Abdić, imali su veliku podršku mještana. Emir Habul se u intervjuu iz 2014. prisjetio da je u toku suđenja Savez komunista BiH već bio jako oslabljen i da vlast više nije imala nekadašnji autoritet, što je značilo i da nije bilo otvorenog miješanja u rad novinara. Ali je štampa iz Srbije, koja je već bila pod punom kontrolom Miloševićevog Centralnog komiteta, prije svega novinari *Politike* i *Politike ekspres*, imala jasan cilj – širenje negativne slike na ukupnu političku scenu Bosne i Hercegovine i rušenje rukovodstva BiH.

Advokat Hakije Pozderca tvrdi da je afera Agrokomerc imala za cilj smjenu Hamdije Pozderca. To potvrđuje argumentima da su Hakiju Pozderca pustili nakon godinu dana i nikad ga više nisu na sud pozvali, a da su Abdića osudili na četiri godine zatvora, ali ta presuda je ukinuta, i postupak više nije ni nastavljen.²⁶ Advokat Tapuškić se prisjetio i da je u Agrokomercu sve stalo na nekoliko mjeseci samo da bi se obračunalo sa Hamdijom Pozdercem i da nije bila riječ o borbi protiv privrednog kriminala već o političkom obračunu. U to vrijeme je po istoj logici, kako je naveo Tapuškić, trebalo uhapsiti više od 20.000 ljudi jer je unutrašnji dug Jugoslavije bio veći od 40 milijardi dolara. Petar Dodik (2003: 5), član bosanskohercegovačkog Predsjedništva, smatra da je propašću Agrokomerca, kao jednog od najvećih i najuspješnijih preduzeća, propalo i političko rukovodstvo BiH.

Godine 1988. jugoslovenska javnost je saznala i za izgradnju elitnih vikendica u Neumu²⁷, bosanskohercegovačkom gradu na obali Jadrana, koje su pripadale visokim funkcionerima iz BiH. O ovoj aferi su izvještavali *Naši dani*, *Televizija Sarajevo* i još neki mediji iz BiH. Afera je pokazala da su funkcioneri itekako zloupotrebili svoj položaj i da su klasne razlike u društvu bile sveprisutne. I ovaj događaj išao je na ruku nacionalistima iz drugih republika da dokažu kako je rukovodstvo BiH ne samo etatičko, već i duboko korumpirano. Priču o izgradnji vikendica pratila je i

²⁶ Intervju s Branislavom Tapuškićem, “Pola veka u sudnici”, 10. 4. 2014. godine, dostupno na: <http://www.vre-me.com/cms/view.php?id=1188792>

²⁷ <https://www.noviplamen.net/glavna/posljednji-udarac-bosanskohercegovaackom-komunistickom-rukovodstvu-afere-neum/>

priča o funkcionerskim zloupotrebama pri podizanju kredita. *Politika* je i ovaj put iskoristila priliku da navede da se o svemu tome već dugo zna, ali se kao i uvijek šuti.²⁸

Broj izgrađenih vila je bio više od dvije stotine. Španović (1989: 72) piše o 288 vila, a Anđelić (2005: 99) o više od 200 vila koje je tadašnja funkcionerska elita posjedovala i da te vile nisu pripadale lokalnim mještanima. U vrijeme kada je afera s vikendicama došla u javnost u BiH su djelovali i tzv. omladinski časopisi *Naši dani* i *Valter*, čiji su novinari otvoreno i na potpuno drugačiji način izvještavali od dnevnim i aktuelnim dešavanjima u odnosu na konvencionalne medije. Oni su bili svjesni da Savez komunista više nema ni približno nekadašnju moć pa su otvoreno prozivali rukovodeće kadrove koristeći trend demokratizacije medija. Međutim, iz ove perspektive i nakon svega što se dogodilo u BiH, u razgovorima sa novinarima i urednicima koji su bili aktivni u tom periodu, dolazim do zaključka da su mišljenja o njihovom djelovanju podijeljena. Dok neki smatraju da su se po prvi put mogle čitati otvorene kritike politika i političkih lidera te da je u to vrijeme počeo razvoj istraživačkog novinarstva, drugi su mišljenja da su svojim napadima na ove čelnike samo pomogli nacionalističkim snagama. Komunističko rukovodstvo, koje je do nastojalo održati autoritet u BiH i suprotstavljati se napadima iz susjednih republika, u omladinskim časopisima je iz dana u dan prikazivano ne samo kao nesposobno, već i duboko ogrezlo u korupciju.²⁹

6. AFERA MOŠEVAC

Iako je afera Moševac počela 1985. godine, prije svih koje su navedene u prethodnom poglavlju, o njoj ću posebno i detaljnije pisati iz dva raloaga. Prvi je što je ona je najmanje istražena. U dostupnoj literaturi nalazimo samo neke najosnovnije detalje. Drugi razlog je što je ona po mnogo čemu posebna u odnosu na druge, posebno Agrokomerc i izgradnju vikendica u Neumu. Dok su se u obje ove afere spominjali visokopozicionirani rukovodioci, u aferi Moševac se nije radilo ni o kakvom velikom kriminalu, ili izrugivanju samoupravnog socijalističkog sistema, niti je imala ikakve veze sa isticanjem slavljenjem i veličanjem bilo čega što je u SFRJ bilo nedopustivo. Omladinski magazin *Naši dani* nazvao je ovu aferu *seoskom pljačkom*, koja je počela oko novca od samodoprinosa u mjesnoj zajednici, da bi na kraju beogradski mediji iskoristili i ovaj lokalni događaj kao dokaz bahatosti i represije SKBiH.

²⁸ „Moćnici uzimali pare i zataškavali falsifikate“, *Politika*, 31. 10. 1988, 7.

²⁹ „Nacionalizirati opljačkano“, *Naši dani*, 02. 09. 1988, 6–7.

Moševac je mjesto koje je pripadalo maglajskoj opštini. Centralni protagonisti slučaja bili su Dževad Galijašević koji je bio na čelu organizacije SSO Moševac i Hasan Delić. Galijašević je 26. 05. 1985. godine izabran za predsjednika Omladinske organizacije, a sedam dana nakon toga je mjesnoj partijskoj organizaciji dao na razmatranje svoj materijal *Samoupravljanje u organima i organizacijama MZ „25. novembar“* u kojem je predstavio dostignuti stepen razvoja socijalističkih i samoupravnih odnosa u mjesnoj zajednici Moševac, odnosno nerad i kršenje statuta. Desetak dana kasnije održana je sljedeća sjednica na kojoj je traženo da se utvrdi stepen idejno-političke odgovornosti rukovodstva ove mjesne zajednice koje je novac trošilo nenamjenski i raspustilo organ samoupravne društvene kontrole (Galijašević 1989). Afera je, dakle, započela pitanjem – *gdje su pare od mjesnog samodoprinosu?*

Afera Moševac je, kako je navedeno u *Našim danima*, otpočela običnom seoskom pljačkom, a nastavila se maratonskim svađama, ubjeđivanjima, kafanskim tučama i sudskim procesima, da bi na kraju kulminirala ultimativnim zahtjevima stanovnika Moševca za provođenjem radikalne diferencijacije u svim opštinskim strukturama.³⁰ Kako navodi Veladžić (2011), pozivajući se na izvore, slučaj Moševac je imao dvije strane priče. Jedna je bila da su u Moševcu isljeđivani akteri ove afere, te da ih je islijeđivao maglajski SUP i službenici Državne bezbjednosti iz Doboja, što je dovelo do masovne i represivne kulminacije. Prema navodnim pričama, cijelo selo je privođeno i maltretirano. Ti podaci ukazuju na paranoju sistema, koji je vjerovao u svoju snagu i koristio silu, pritom zapadajući u zamku i potvrđujući optužbe koje su bh. sistemu upućivane i od aktera afere i od navodnih demokrata iz Sarajeva i Beograda. Druga strana priče je da je Galijašević provodio ‘dogaćanje naroda’ po uzoru na zbivanja u Srbiji i na Kosovu, koristeći identičnu retoriku kao srbijansko rukovodstvo. Uz to, Galijašević je zastupao i tezu srbijanske štampe o muslimanskom nacionalizmu u Bosni i Hercegovini (Veladžić 2011).

Galijašević je u svojoj knjizi (1989) naveo da su sredinom 1986. godine počela privođenja u OSUP Maglaj i Centar službe bezbjednosti Doboj. Razgovori su na početku bili praćeni uvredama, psovkama i prijetnjama, i kako nisu željeli da popuste, cijela partijska organizacija je prebijana. Istaknuo je i kako su se borili protiv jednog staljinističkog odnosa gdje je pendrek bio najjači argument, da su im upadali u kuće bez naloga, hapsili ih na spavanju, plijenili dokumente, presretali ih i zabranjivali putovanja.

³⁰ *Naši dani*, „Ja sam fanatik“, 03. 02. 1989., str. 28-30

U novembru 1987. godine u Moševcu se dogodio incident u kojem je gazda seoske kafane Safet Muminović zajedno sa maloljetnikom I. M. polupao prozore na kućama Dževada Galijaševića i Mehmeda Mašića, te demolirao automobil Ramiza Husanovića. Povod je bilo sknavljenje nadgrobnog spomenika Muminovićeve majke, koji je posumnjao da je to djelo ove trojice. Stotinjak mještana se uputilo prema Muminovićevoj kafani zajedno sa Galijaševićem i Jasminom Hasanbašićem demolirajući kafanu, na šta je Muminović pucao iz puške. Opštinski SUP pritvorio je Galijaševića, Muminovića, Hasanbašića, maloljetnika I. M. i Hasana Delića. Delić i Galijašević su primili rješenje o tridesetodnevnom pritvoru i počeli štrajk glađu.³¹ *Naši dani* su objavili kratak komentar na dešavanja u ovom mjestu: „Eto dokle je dogurao zahtjev mještana od prije tri godine da se preispita kuda je nestalo nekoliko daski i vreća cementa, koji su pripadali mjesnoj zajednici. Slučaj već godinama puni stupce i jugoslovenskih listova. Moševački čvor se i te kako zapetljao.“

Suđenje je počelo 28. 12. 1987. godine. Delića, Galijaševića i Hasanbašića su teretili za ometanje milicije u vršenju službene dužnosti. Hasanbašić se branio šutnjom, Galijašević je tvrdio da ga je pretukao zatvorski čuvar, dok je Delić tvrdio da on i Galijašević nisu mogli napasti Muminovićevu kafanu, jer su u to vrijeme bili u Beogradu kako bi saveznim organima prijavili moševački slučaj. Suđenje je izazvalo veliki interes ne samo mještana Moševca, već i šire javnosti, a pratilo ga je 14 novinara.³² Problem oko ‘nekoliko vreća cementa’ postao je udarna tema svih jugoslovenskih medija. Mještani Moševca podržavali su tzv. liderski dvojac Galijaševića i Delića. U sve te političke zavrzlake upetljao se i sud, jer je pritvaranje i suđenje akterima događaja (fizičkog obračuna i lupanja prozora) ostavilo mogućnost špekulacija zašto se za ovu vrstu učinjenih djela organizuje takvo suđenje.³³

U toku suđenja Galijašević i njegovi drugovi imali su veliku podršku svojih mještana koji su se okupljali ispred suda pjevali revolucionarne pjesme i uzvikivali: „Sudite ubici, pustite nam djecu!“ Na suđenju su se pojavljivali svjedoci koji su davali kontradiktorne izjave, što je kod prisutnih, kako je navedeno u *Našim danima*, izazivalo smijeh. Opaske sudije Savića također su bile neprofesionalne. Jedan od svjedoka milicioner Hasib Agić izjavio je da on i njegov kolega nisu potezali palicu na mještane, tvrdeći da ne poznaje ni mještane ni selo Moševac. Optuženi Hasanbašić je pitao milicionera koliko je puta dolazio u selo i kontaktirao sa mještanima. Sudija Savić je pitao Hasanbašića da li on to zna, na šta je dobio potvrđan odgovor. Sudija

³¹ *Naši dani*, „Moševački rat se nastavlja“, 04. 12. 1987., str. 4

³² *Naši dani*, „Moševac ubeskraj“, 08. 01. 1988., str. 5

³³ *Naši dani*, „U Moševcu ništa novo“, 22. 01. 1988., str. 8

mu je rekao: „Pa što onda pitate svjedoka“. Jedan od novinara je demonstrativno napustio sjednicu konstatujući da takvo nešto u životu nije vidio. Novinar *Naših dana* je suđenje nazvao lakrdijom, a dok je suđenje trajalo, okupljeni u sudnici su pjevali ‘Padaj silo i nepravdo’. U Maglaju je preovladavalo mišljenje da je sreća što je riječ o jednonacionalnoj sredini, dok je novinar smatrao da bi sreća bila da je sredina višenacionalna, jer bi akteri bili optuženi za nacionalizam i ne bi se stvorio cijeli slučaj. Delić i Galijašević su dobili sedam mjeseci zatvora.³⁴

Iako su glavni akteri ove afere zatvoreni, situacija se i dalje nije smirivala. Na red je došao nastavnik Borislav Đurković koji je na drugoj sjednici OK SSRN Maglaj održanoj 23. 11. 1986. rekao da se ne slaže sa konstatacijom da je ponašanje Galijaševića i Delića neprijateljsko, jer za takve tvrdnje treba imati i jake argumente, te da verbalni delikti ne bi smjeli zavaravati da se mladi svrstaju u neprijatelje. Đurković je istaknuo i da je u općinskoj organizaciji bilo nesamoupravnih radnji, ali da se ne može složiti sa nepotkrijepljenom tvrdnjom da se Bilten moševačke grupe rasturao po inostranstvu kao neprijateljski pamflet, jer takve paušalne ocjene nisu primjerene članovima Saveza komunista. Predsjednik OK SK Đorđo Todorović tražio je od direktora škole u kojoj je Đurković bio zaposlen ocjenu njegovog ponašanja, zahtijevajući da se postavi pitanje njegove političke odgovornosti. Nakon više sastanaka OK SK utvrđeno je da za takvo nešto ne postoji osnova, međutim u međuvremenu se pojavljuje informacija koja otkriva da se ovaj nastavnik zalagao za ukidanje člana 133. što je bilo dovoljno da se slučaj Moševac ponovo pokrene.³⁵ Ovakvim stavovima i islijeđivanjima od strane općinske vlasti samo se išlo na ruku svima onima koji su htjeli dokazati da je lokalna vlast birokratska i „čvrstorukaška“. Zapravo, ovakvim ponašanjem oni su demonstrirali ustaljenu politiku koja je zahtijevala da se odlučno reaguje na društvene pojave koje su ocijenjivane kao antisocijalističke i antisamoupravne, ali su na taj način i slabili svoju moć.

U ljeto 1988. godine slučaj Moševac je ponovo počeo puniti novinske stupce. Povod je bio izvještaj o materijalno-finansijskom poslovanju Mjesne zajednice 25. novembar Moševac u periodu 1984-1988. godina, koji je uglavnom potvrdio sumnje mještana da se društvena imovina potkradala. Utvrđeno je da je oko 20 miliona dinara iz mjesnog samodoprinosu otišlo u privatne džepove. Mještani su tvrdili da se stvarna šteta i ne može utvrditi zbog nedostatka dokumentacije. Drugi razlog nesporazuma bio je Mjesečni informativni bilten SSO Moševca u kojem je Galijašević bio glavni, a Delić odgovorni urednik. Najnoviji broj biltena je izašao na 52 stranice, a navodno

³⁴ *Naši dani*, „U Moševcu ništa novo“, 22. 01. 1988., str. 8-9

³⁵ *Naši dani*, „Za kim zvona zvone“, 05. 02. 1988., str. 18

je štampan u 4.500 primjeraka. U Savjetu za informisanje SSRN Maglaj konstatovano je da je interni bilten prerastao u javni bilten, što je bilo nedopustivo. Bilten je bio neuobičajen i jedinstven i po sadržaju i stilu. Prozvani su svi odgovorni za aferu Moševac sa etiketama koje u jugoslovenskim medijima ne bi prošle bez sudskog epiloga. U uvodnoj 'riječi urednika' bivši predsjednik OK SSRN Maglaj Tihomir Lukes je nazvan maglajskim Pavelićem i malograđaninom, Slavko Tumbić je otjelotvorenje Andrije Artukovića, a Duško Zgonjanin je ministar laži. Za ovaj slučaj urednik je optužio sve funkcionere koji su makar jednom boravili u ovoj mjesnoj zajednici – od općinskih funkcionera do Uzelca i Zgonjanina. Zgonjaninu je posvećeno više priloga u kojem ga nazivaju Al Kapone iz Čelince poručivši mu da ide u penziju i da se čuva. Veći dio sadržaja je posvećen i Službi državne bezbjednosti Doboj i miliciji, a Delić navodi da je suđenje na maglajskom sudu bilo policijska režija. Ovaj dvojac je najavio da će u narednim brojevima objaviti sve dokumente, ne samo o ovom, već i o svim jugoslovenskim slučajevima, koji su sklonjeni pred milicijom. Najavili su i neke od naslova, između ostalih i 'Život i djelo Hamdije Pozderca', 'Zašto je pao Agrokomerc' i sl. Novinar *Naših dana* Manojlo Tomić naveo je kako je teško zaključiti da li je posrijedi tek ogorčenost dvojice ljudi koji su preživjeli maltretiranje zbog uglavnom legitimnih zahtjeva ili su u pitanju mnogo opasnije igre. Bilten je pretenciozan, zaključuje Tomić, jer je uvjerenje da je samo Moševac demokratska i slobodoumna oaza u 'staljinističkoj Bosni i Hercegovini'.³⁶

Galijašević i Delić su nakon presude odbili služiti zatvorske kazne. U decembru 1988. izdata je za njima potjernica. Na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu je 14. januara 1989. godine održana tribina o ljudskim pravima 'Moševac, to je moja sloboda'. Kako je navedeno u *Našim danima*, tribina je trebala da razbije predrasudu o nemogućnosti javnog dijaloga između institucija sistema i pojedinca ili grupa koje su bile sa njima u sukobu. Umjesto toga, naveo je novinar Jasmin Duraković, tribina se pretvorila u politički skandal koji je pokazao sav sjaj i bijedu bosanskohercegovačke politike. Na plakatima koji su najavili tribinu navedeno je i ime Dževada Galijaševića predsjednika MZ Moševac za kojim je dva mjeseca prije tribine raspisana javna potjernica. U tom periodu on je obavljao svoju predsjedničku funkciju, a mještani nisu dozvoljavali organima SUP-a da uđu u selo i uhapse ga. Navedeno je da je Galijašević prisustvovao i razgovorima Moševčana sa RK SSRN 04. januara na kojima je tema bila rješavanje slučaja Moševac. Na tribini su osim Galijaševića prisustvovali Edina Rešidović, predsjednica RK SSRNBiH (javnosti poznata kao javna tužiteljica iz Sarajevskog procesa), i Dragoljub Mićunović,

³⁶ *Naši dani*, „Moševljani opet jašu”, 21. 07. 1988., str. 3.

potpredsjednik Foruma za ljudska prava koji je djelovao pri Saveznoj konferenciji SSRNJ. „Veliki broj novinara, poznatih gostiju u amfiteatru, kao i prisustvo TV kamera pokazuju da se ovakvi skupovi ne mogu više tako lako zaobilaziti.“³⁷

Poslije tribine Fakultet je bio opkoljen, ali je Galijašević uspio pobjeći organima SUP-a. Međutim sutradan je javljeno da su ga tu večer ipak uspjeli uhapsiti. Nakon trinaest dana štrajka gladu i zahvaljujući velikim pritiscima jugoslovenske javnosti, Galijašević je ipak pomilovan.³⁸ Hasan Delić je bio u bjekstvu. Na zboru radnih ljudi i građana koji je održan dan nakon Galijaševićevog puštanja iz zatvora tražilo se ukidanje zatvorske kazne za Hasana Delića i otvaranje procesa diferencijacije u opštinskim organima u Maglaju. Dat je rok od sedam dana za ispunjenje zahtjeva, a ukoliko se zahtjevi ne ispoštuju, zapriječeno je kolektivnim štrajkom.

Za Galijaševićevo oslobađanje zauzeli su se, prema njegovim tvrdnjama, razni odbori, grupe građana, pojedinci, a u ime Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja sam Dobrica Ćosić.³⁹ Galijaševiću je pružana velika podrška iz Beograda, članci su objavljeni u *Politici*, nerijetko u rubrici Odjeci i reagovanja. Tu je npr. objavljeno pismo podrške Galijaševiću koji su potpisali radnici Fabrike celuloze iz Loznice. Navedeno je: „Radni ljudi Fabrike celuloze se dive hrabrosti Dževada Galijaševića iz Moševca BiH. Vaša solidarnost sa napaćenim narodima Kosova je veličanstvena bez obzira što ste onemogućeni da je iskažete. Istrajte, narod je uz vas. Pravda uvek pobeđuje.“⁴⁰

Dok su bosanskohercegovački mediji ukazivali na apsurd cijele situacije, apelujući da se slučaj razumno riješi, *Politika* je po već isprobanom receptu podijelila aktere na dobre i loše, apsolutno podržavajući Delića i Galijaševića koji su bili predstavljeni kao borci za pravdu. Bosanskohercegovačku političku garnituru prikazali su kao nepopustljivu i staljinističku. Za dokaz im je poslužila Opštinska konferencija SSRN Maglaj održana 29. oktobra 1988. godine, na kojoj su između ostalih prisustvovala i osmorica mještana koji su podržavali Galijaševića i Delića, a koji su prethodno zatražili pomoć u Skupštini SFRJ i Saveznoj konferenciji SSRNJ. Jedan od prisutnih delegata na sjednici Junuz Vehabović izjavio je da je stao na stranu Galijaševića i Delića nakon čega mu je došlo rješenje da mu se oduzima dozvola za nošenje oružja, zbog čega se ovaj dotadašnji portir u ‘Natronu’ našao na ulici. Žalio se opštinskom

³⁷ *Naši dani*, „Moševac ponovo na nogama”, 20. 01. 1989., str. 16; *Naši dani*, “Sarajevska triler priča”, 20. 01. 1989., str. 16-17, *Naši dani*; „Ja sam fanatik”, 03. 02. 1989., str. 28-30

³⁸ *Naši dani*, „Sarajevska triler priča”, 20. 01. 1989., str. 17

³⁹ *Naši dani*, „Ja sam fanatik”, 03. 02. 1989., str. 29

⁴⁰ *Politika*, „Oduševljeni Dževadom Galijaševićom”, 03. 10. 1988., str. 13

komitetu gdje ga, kako je naveo nisu razumjeli, a u SUP-u je komandir milicije rekao da Vehabović podržava desnicu. Politika je ovu izjavu posebno izdvojila.⁴¹

Delić i Galijašević su u 1989. godini optuživali bosanskohercegovačko rukovodstvo da vodi antisrpsku politiku i otvoreno su saradivali sa vođom kosovskih Srba Miroslavom Šolevićem. Sekretar za unutrašnje poslove SR BiH Muhamed Bešić optuživao je Delića i Galijaševića da rade na ‘antibirokratskom povezivanju’ naroda iz Bosne i Hercegovine i Srbije.⁴² Emir Habul je u spomenutom intervjuu iz 2014. godine naglasio da su stanovnici Bosne i Hercegovine više vjerovali medijima izvan BiH, nego što su vjerovali *Oslobođenju* i *Televiziji Sarajevo*. To je, zapravo, predstavljalo refleks prijašnjih vremena.

„Vjerovalo se da Oslobođenje nešto krije, iako se izvještavalo pošteno i korektno. I kad bi Oslobođenje upozoravalo da otvorene afere Agrokomerc, Moševac ili Neum idu u pravcu podrivanja Republike i da prevazilaze i povode i uzroke, doživljavani su kao odbranaški i kao ‘pravovjerni’. Beogradska izdanja su destabilizirala nacionalne odnose, a u javnosti se to doživljavalo kao novinarska hrabrost. Borba je u to vrijeme imala profesionalni zalet, ali i politički tretman jedne političke frakcije u BiH. Prva objavljuje visinu mjeničnog duga u avgustu 1987. godine, zatim i stenogram zbog kojeg je Hamdija Pozderac podnio ostavku – sjednicu Poslovnog odbora SOUR-a Agrokomerca na kojoj je Pozderac pozvao na razvoj na štetu samoupravljanja. Jednom sam pitao tadašnjeg sekretara RSUP-a zašto favorizuju Borbu, odgovorio mi je da se plaše da će druga politička frakcija blokirati tekstove u Oslobođenju. Onda se otvara afera Neum, a Moševac je imao godinu ili dvije finasijsku, obavještajnu i političku logistiku iz Beograda. I onda kreće priča o ugroženosti srpskog naroda u BiH.“⁴³

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Međunacionalni sukobi u Bosnu i Hercegovinu su uvezeni iz drugih republika, prvenstveno iz Srbije u čijem su javnom i intelektualnom prostoru odmah nakon Titove smrti počeli napadi na Bosnu i Hercegovinu, njeno nasljeđe, kontinuitet i budućnost. U toku druge polovine osamdesetih godina to je preraslo u otvoreno

⁴¹ *Politika*, „U slučaju Moševac ništa novo”, 30. 10. 1988., str. 6; posebno izdvojen antrfile sa Vehabovićevom izjavom „Bez posla jer ‘podržava desnicu’”

⁴² Veladžić (2011), prema: *Oslobođenje*, „Otvoreni pokušaji razbijanja BiH (iz uvodne riječi M. Bešića, sekretara RSUP)”, 22. 03. 1989. str. 3; *Oslobođenje*, „Bešić demantuje Galijaševića”, 24. 3. 1989., str. 3; *Danas*, „Tijesna moševačka koža”, 28. 03. 1989. gdje su navedene Galijaševićeve riječi: „Odreći se Šolevića značilo bi odreći se principa za koje se Moševljani bore već četiri godine“

⁴³ Iz istraživačkog intervjua obavljenog 2014. godine za potrebe pisanja doktorske disertacije

huškanje, a svaki problem koji se dešavao u BiH korišten je za njenu destrukciju. Činjenica da su Muslimani činili najveći udio stanovništva korištena je za fabrikovanje priča o muslimanskom nacionalizmu i težnjama za islamizacijom. Stereotipnim narativima o muslimanima nastojalo su predstaviti ovaj narod kao vještački, a islam kao političku religiju koja ne pripada evropskom tlu. U negativnom prikazu Muslimana tendenciozno su predstavljani njihovi korijeni kao i uloga u Drugom svjetskom ratu kao neprijateljskog i izdajničkog naroda.

Negativne konstrukcije o BiH posebno su se intenzivirale u drugoj polovini osamdesetih godina kada je cijela jugoslovenska Federacija bila u nepovoljnom položaju zbog ekonomske krize. Međutim, kroz sadržaje beogradskih medija se doimalo kao da je u BiH stanje posebno problematično, a njeno rukovodstvo etatičko-birokratsko i dogmatsko. Kontinuirani rad na destabilizaciji ove republike dovodio je do međunarodnih tenzija što je bila svojevrsna priprema za rat i agresiju koji su uslijedili.

Montirani procesi su služili da se učvrsti slika o BiH kao o tamnom vilajetu gdje se guše slobode, ljudska i intelektualna prava, ali je svaki od tih procesa izazvan ili podržan iz drugih republika, prvenstveno Srbije, pri čemu je rukovodstvo BiH nastojalo dokazati kako se obračunavaju sa nacionalizmom o kojem se govorilo u intelektualnim krugovima u Beogradu, da bi poslije toga ti isti krugovi to koristili da dokažu kako je bosanskohercegovačko rukovodstvo izrazito represivno.

LITERATURA:

1. Anđelić, Neven (2005), *Bosna i Hercegovina - između Tita i rata*, Samizdat B92, Beograd
2. Bjelica, Mihailo (1997), *Mediji i politička moć*, Institut za političke studije - Radnička štampa, Beograd
3. Buljubašić, Belma (2020), "Bosanskohercegovačke afere u vrijeme SFRJ", *Novi plamen*; dostupno na: <https://www.noviplamen.net/glavna/bosanskohercegovačke-afere-u-vrijeme-sfrj/>
4. Buljubašić, Belma (2021), "Afera Agrokomerc", *Novi plamen*; dostupno na: <https://www.noviplamen.net/glavna/afera-agrokomerc/>
5. Buljubašić, Belma (2021), "Posljednji udarac bosanskohercegovačkom komunističkom rukovodstvu: Afera Neum", *Novi plamen*; dostupno na: <https://www.noviplamen.net/glavna/posljednji-udarac-bosanskohercegovačkom-komunističkom-rukovodstvu-afera-neum/>
6. Danilović, Ranko (2006), *Sarajevski proces 1983*, Bosanska riječ, Tuzla

7. Dupanović, Dino (2021), "Mjesto i uloga medija u aferi Agrokomerc – od nacionalizma do oslobođenja", *Historia moderna B&H*, 2(2), 39-87.
8. Dizdarević, Raif (2000), *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Svjetlost, Sarajevo
9. Dizdarević, Raif (2011), *Put u raspad*, Institut za historiju, Sarajevo
10. Dodik, Petar (2003), *Uspon i pad Agrokomerca*, DES, Sarajevo
11. Filipović, Muhamed (2008), *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*, TDP, Sarajevo
12. Galijašević, Dževad (1989), *Moševac: Što je bilo - bilo je*, Multiprint, Beograd
13. Izetbegović, Alija (1970), *Islamska deklaracija*; dostupno na <http://www.bastabalkana.com/wp-content/uploads/2012/09/Islamska-Deklaracija-knjiga-o-islamizaciji-muslimana-Alija-Izetbegovic.pdf>
14. Lučić, Iva (2022), *U ime nacije: politički proces revaloriziranja Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji (1956-1971)*, University Press, Sarajevo
15. Mimica, Aljoša, Radina Vučetić (2008), *Vreme kada je narod govorio „Odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988-1991*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd
16. Nenadović, Aleksandar (1996), "“Politika“ u nacionalističkoj oluji", u: Nebojša Popov (ur.) *Srpska strana rata*, Republika - Vikom grafik, Beograd i Građanska čitaonica, Zrenjanin, 583-609.
17. Sarač–Rujanac, Dženita (2012), *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za historiju, Sarajevo
18. Sarač–Rujanac, Dženita (2020), *Branko Mikulić. Politička biografija 1965-1989*, Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo
19. *Sarajevski proces: Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. g. (sabrani dokumenti)* (1987), Bosanski institut, Carih
20. Španović, Srđan (1989), *Kvadratura jugoslavenkog kruga*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb
21. Thompson, Mark (1995), *Kovanje rata*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava i Građanska inicijativa za slobodu javne riječi, Zagreb
22. Vekarić, Bruno (2011), *Reči i nedela: Pozivanje ili podsticanje na ratne zločine u medijima u Srbiji 1991-1992.*, Centar za tranzicione procese, Beograd
23. Veladžić, Denis (2019), "Diseminacija slike tamnovilajetske BiH u beogradskoj izdavačkoj i informativnoj djelatnosti s početka 1980-ih godina", *Historijska traganja*, 18, 115-172.
24. Veladžić. Sabina (2011), "Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osam-

desetih godina 20. stoljeća – ‘Stvaranje preduslova’ za tronacionalu dezintegraciju”, *Historijska traganja*, 7, 201-229.

25. Veljanovski, Rade (1996), “Zaokret elektronskih medija”, u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Republika - Vikom grafik, Beograd i Građanska čitaonica, Zrenjanin, 610-636.

TV emisije:

1. *Kako se raspadala Jugoslavija, Beogradski miting i Kosovo*, peta epizoda
2. *Mediji u Srbiji: Hronika propadanja*, Slaviša Lekić, prva epizoda, 2012.
3. *Smrt Jugoslavije: Uvod u nacionalizam*, BBC, prva epizoda, 1995.

Članci u štampi:

1. „Bezumlje jedne logike“, *NIN*, Beograd, 13. 9. 1987., str. 11-12
2. „Gorke pouke ‘rođendanskog slavlja’“, *Oslobođenje*, 31. 01. 1987., str. 3
3. “Reč je o – izolovanoj grupi”, *Politika*, 31. 01. 1987., str. 13
4. „Maskenbal u crnim košuljama“, *Politika*, 07. 01. 1987., str. 14
5. „Moćnici uzimali pare i zataškavali falsifikate“, *Politika*, 31. 10. 1988., 7
6. „Moševac ubeskraj“, *Naši dani*, Sarajevo, 08. 01. 1988., str. 5
7. „Moševački rat se nastavlja“, *Naši dani*, Sarajevo, 04. 12. 1987., str. 4
8. „Moševljani opet jašu“, *Naši dani*, Sarajevo, 21. 07. 1988., str. 3
9. „Oduševljeni Dževadom Galijaševićom“, *Politika*, Beograd, 03. 10. 1988., str. 13
10. „Poznata i imena aktera“, *Oslobođenje*, 10. 01. 1987., str. 2
11. „Poznati učesnici „maskenbala“, *Politika*, 10. 01. 1987., str. 13
12. „Premjeravanje moći i nemoći“, *Oslobođenje*, 22. 08. 1987., str. 3
13. „Sarajevska triler priča“, *Naši dani*, Sarajevo, 20. 01. 1989., str. 16-17
14. „Šta je Pavlović rekao“, *NIN*, Beograd, 27. 09. 1987. str. 18-19
15. „U Moševcu ništa novo“, *Naši dani*, Sarajevo, 22. 01. 1988., str. 8
16. „U slučaju Moševac ništa novo“, *Politika*, Beograd, 30. 10. 1988., str. 6
17. „Usmerimo nezadovoljstvo“, *NIN*, Beograd, 16. 10. 1988., str. 13
18. „Za kim zvona zvone“, *Naši dani*, Sarajevo, 05. 02. 1988., str. 18
19. „Završna reč Slobodana Miloševića“, *NIN*, Beograd, 16. 10. 1988., str. 12
20. Avramov, Smilja, „Kosovski boj i pravo naroda“, *Politika*, Beograd, 28. 06. 1989., str. 9
21. Durić, Muharem, „Maskenbal u crnim košuljama“, *Politika*, Beograd, 07. 01. 1987., str. 14

22. Đapo, Fahrudin, „Ja sam fanatik“, *Naši dani*, Sarajevo, 03. 02. 1989., str. 28-30
23. Horvat, Branko, „Intervju: Zašto nisam poslušan“, *Naši dani*, Sarajevo, 05. 02. 1988., str. 10-13
24. Duraković, Jasmin, Emil Vlajki, „Moševac ponovo na nogama“, *Naši dani*, Sarajevo, 20. 01. 1989., str. 16

YouTube:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=lpDxN1GU1ac&t=2501s>
2. <https://www.youtube.com/watch?v=Jc-ALvfPyd4&t=2042s>
3. <https://www.youtube.com/watch?v=Z97BHWwfqJE>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=bUvWgw2HCrl>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=Z97BHWwfqJE&t=441s>

Online izvori:

1. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/sarajevski-proces-prije-31-godinu-izrecene-su-presude-aliji-izetbegovicu-i-ostalim-optuzenima>
2. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2013/10/20/sarajevski-proces-30-godisnja-drzavna-tajna>
3. <https://hayat.ba/ko-je-uhapseni-fikret-abdic-osudivani-ratni-zlocinac-i-izdajnik-bosnjaka-koji-ih-je-ubijao-i-mucio-u-logorima/195987/>
4. <https://avaz.ba/vijesti/bih/576690/ko-je-krajiski-babo-ratni-zlocinac-izdajnik-kriminalac>
5. https://www-dw-com.translate.goog/hr/legende-i-mitovi-o-slu%C4%8Daju-agrokomerc/a-40321381?_x_tr_sl=hr&_x_tr_tl=bs&_x_tr_hl=bs&_x_tr_pto=sc
6. <https://www.laguna.rs/laguna-bukmarker-kultni-roman-vuka-draskovica-noz-u-prodaji-od-6-decembra-unos-13744.html>
7. <https://radiosarajevo.ba/metromahala/lica/tako-je-govorio-atanasije-jevtic-muslimani-smrde-na-loj/408946>
8. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1188792>

Intervjui:

1. Intervju sa Emirom Habulom, rukopis, 16. i 17. 09. 2014. (u arhivi autorice)
2. Intervju sa Isidorom Bjelicom, rukopis, 30. 09. 2014. (u arhivi autorice)

CREATING A NEGATIVE IMAGE OF SOCIALIST BOSNIA AND HERZEGOVINA: FABRICATING AFFAIRS AND DESTABILIZING THE LEADERSHIP

Summary:

The paper describes the continuous attacks on the socialist Republic of Bosnia and Herzegovina and its political leadership during the eighties of the last century. The destabilization of the B&H communist leadership was conducted from the power centers in Belgrade - primarily from the intellectual centers and through the media. The leadership of this republic is described as extremely repressive, and Bosnia and Herzegovina is the so-called dark province, in which intellectual creativity and any criticism of the system and government is prohibited. At that time, Yugoslavia was in an extremely unfavorable economic position, but in the Serbian media, BiH was presented as an exception compared to most other republics in the Federation. In addition, BiH was presented as a non-national republic, and there were frequent stereotypes and negative content about Muslims, who were the majority people of this republic. Numerous events were turned into affairs, which weakened the leadership and destroyed the Bosnian society.

Keywords: destabilization; communist leadership; affairs; dark vilayet; instrumentalization of the media; 1980s

Adresa autorice
Author's address

Belma Buljubašić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
belma.buljubasic@fpn.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Nataša V. Duhanaj, Maša M. Đurišić

SARADNJA PORODICE I ŠKOLE KAO SOCIJALNI KAPITAL /

FAMILY AND SCHOOL COOPERATION AS SOCIAL CAPITAL 561

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.561

UDK 37.064.1:37.018.2

Primljeno: 18. 11. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Nataša V. Duhanaj, Maša M. Đurišić

SARADNJA PORODICE I ŠKOLE KAO SOCIJALNI KAPITAL

Polazeći od uverenja da interakcija i povezivanje među ljudima, na kojima se zasniva i odnos porodice i škole čini vrednost za sebe, iz specifičnog aspekta teorije socijalnog kapitala sagledana je saradnja porodice i škole. Cilj rada je da se saradnja porodice i škole opiše kao forma socijalnog kapitala odnosno kao resurs koji doprinosi obrazovnim postignućima učenika. Zastupljenost i ishodi socijalnog kapitala u oblasti obrazovanja analizirani su polazeći od različitih stanovišta. Različiti nivoi analize socijalnog kapitala potencijalno vode implikacijama za unapređenje saradnje porodice i škole operacionalizovane različitim aktivnostima roditeljske uključenosti u dečije obrazovanje u skladu sa (ne)jednakostima porodičnih resursa i konteksta.

Ključne reči: sistemska ekološka teorija; socijalni kapital; obrazovanje; saradnja porodice i škole

UVOD

U društvenim naukama zastupljeno je uverenje da pored ekonomskih resursa, pojedinac akumulira i socijalna i kulturna dobra (resurse), koja doprinose njegovom prilagođavanju, obrazovanju i razvoju u različitim aspektima života. Ova dobra se prenose s generacije na generaciju i na taj način doprinose razvoju pojedinca i društva (Perna, Titus 2005). U tom smislu, u naučnoj literaturi se govori o ishodima obrazovanja i razvoja dece u vezi sa socijalnim i kulturnim resursima (Bourdieu, Passeron 1990; Coleman 1990; Davis 1991).

U okviru ovog rada koncept socijalnog kapitala primenjen je kao analitičko sredstvo u tumačenju društvenih procesa i praksi, društvenih interakcija i odnosa u oblasti obrazovanja, kako bi se opisala saradnja porodice i škole. Polazeći od značaja saradnje porodice, škole i zajednice, kao forme socijalnog kapitala, pretpostavlja se da saradnja vodi formiranju socijalnih veza i odnosa, doprinoseći razvoju kapaciteta učesnika procesa, unapređujući obrazovna postignuća učenika (Crosnoe 2004; Karin, Veisson 2007; Stefanski, Valli, Jacobson 2016).

U razmatranju socijalnog kapitala polazi se od stanovišta istaknutih autora Džejmsa Kolmana (James Coleman) i Pjera Burdjea (Pierre Bourdieu). Uprkos razlikama u shvatanju socijalnog kapitala kod navedenih autora, prepoznate su zajedničke karakteristike koje doprinose razumevanju koncepta u sferi saradnje porodice i škole.

TEORIJSKO METODOLOŠKI OKVIR RADA

O složenosti odnosa porodice i škole svedoče različite konceptualizacije, različiti teorijski okviri razmatranja. Složenost se tumači mikrosistemskim karakteristikama porodice i škole, kao i mezosistemskim i mikrosistemskim činiocima koji se prepliću i oblikuju vezu porodice i škole u makrookruženju. Veliki broj aktera procesa (porodica/roditelj, dete, škola/nastavnici, stručne službe i uprava škole), kao i dinamika koja se odnosi na svakog od njih posebno, utiču na specifičnost uspostavljenih relacija (Ferguson 2005; Jeynes 2005; Theodorou 2007). Različite konceptualizacije i empirijski modeli proučavanja odnosa porodice i škole imaju korene u teoriji ekoloških sistema (Bronfenbrenner 1979). Ekološka sistemska teorija ističe važnost trajnih interakcija u okruženju bliskih detetu (npr. porodica i škola), kao potencijalnog doprinosa aspektima obrazovanja i razvoja. Bronfenbrennerov koncept mezosistema opisuje način na koji mikrosistemi indirektno doprinose i utiču na različite aspekte razvoja i obrazovanja deteta, odnosno kako različiti sistemi (okruženja), koji obuhvataju i dete, ostvaruju uticaje jedni na druge (npr. odnosi roditelja i nastavnika). Teorija ekoloških sistema naglašava i da su odnosi i interakcije dece sa osobama ili objektima u njihovom neposrednom okruženju, kao što su aktivnosti roditelja sa decom (učenje, čitanje, igranje) važni za socioemocionalni, intelektualni i obrazovni razvoj dece (Bronfenbrenner 1999). To znači da razvoj dece i adolescenata zavisi od interakcija sa i unutar konteksta, a kontekst obuhvata i socioekonomske resurse porodice, komšiluk, obrazovne institucije, životna iskustva. Navedeni konteksti oblikuju identitet učenika i socio-

emocionalni, intelektualni i obrazovni razvoj tokom detinjstva i adolescencija (Ren, Zhang, Jiang, Huang 2021).

U krugu porodice roditelji posvećuju, izdvajaju i ulažu resurse (ekonomske i psihološke) u obrazovanje dece (Avviisati, Besbas, Guyon 2010; Gauthier, Jong, 2021; Zhao, Liao, Zhang 2023). Ulaganje resursa porodice u obrazovanje dece u zapadnoj naučnoj literaturi često se konceptualizuje kao roditeljska uključenost u dečije obrazovanje (McNeal 1999; Ferrara 2015; Cleland, Lumsdon 2021). S obzirom da se u našoj zemlji o odnosu porodice i škole govori primenom termina saradnja, a da saradnja obuhvata širok spektar sadržaja i aktivnosti porodice i škole u cilju unapređenja obrazovnih postignuća i razvoja učenika, u ovom radu o odnosu porodice i škole govori se i kao o saradnji i kao o roditeljskoj uključenosti u dečije obrazovanje. Izjednačavanje navedenih termina u značenju dovodi se u vezu sa aktivnostima koje čine roditeljsku uključenost u dečije obrazovanje (npr. komunikacija putem roditeljskih sastanaka, pomoć u izradi domaćih zadataka, radionice za roditelje i slično), a prepoznaju se kao ekvivalent aktivnostima saradnje porodice i škole u Srbiji. U tom smislu, zaključuje se da saradnja porodice i škole operacionalizovana aktivnostima roditeljske uključenosti u dečije obrazovanje (Epstein 2011) može voditi benefitima dečijeg obrazovanja. Uključenost roditelja u obrazovanje i interakcije sa decom i školom definisani su kao važna komponenta obrazovnog postignuća dece (Fan, Chen 2001; Hill, Tyson 2009; Jeynes 2016; Graves, Brown Wright 2011) i kao faktor od suštinskog značaja za unapređenje obrazovnih postignuća i socio-emocionalne regulacije učenika (Hill, Castellino, Lansford, Novolin, Dodge, Bates 2004).

U skladu sa navedenim prepoznaje se da sistemska ekološka perspektiva sa naglaskom na socijalni kapital (kao produkt interakcija porodice, škole i zajednice) čini adekvatan okvir tumačenja i razumevanja saradnje porodice, škole i zajednice u vezi sa obrazovnim postignućima učenika.

KONCEPT SOCIJALNOG KAPITALA

Pluralizam definicija socijalnog kapitala, uslovljen je različitim funkcionalističkim, kritičkim i racionalističkim teorijskim tradicijama. U velikoj meri one su usmerile metodološke pristupe proučavanja socijalnog kapitala u društvenim naukama. Imajući u vidu da jedinstvena definicija socijalnog kapitala ne postoji, u nastavku rada predstavljena su stanovišta o socijalnom kapitalu autora Džejmsa Kolmana i Pjera Burdjea. Navedeni autori socijalni kapital definišu kao individualno (Bourdieu 1986) i kolektivno (društveno) odnosno državno dobro (Coleman 1990) sa ograničenim ili

rasprostranjenim dometom. Bliska stanovišta navedenih autora u shvatanju socijalnog kapitala podrazumevaju da socijalni kapital nastaje i razvija se u odnosima između ljudi, a odnosi su sačinjeni od: socijalnih obaveza i očekivanja, kanala informisanja i zajedničkih socijalnih normi (Bhandari, Yasunobu 2009). Socijalni kapital tumači se kao ishod socijalnih veza i odnosa, ali i kao resurs koji pojedincu i porodica-ma potencijalno omogućava pristup ekonomskom i kulturnom kapitalu (House, Umberson, Landis 1988). Polazeći od navedenog, zaključuje se da razvijeni socijalni kapital doprinosi koheziji i poverenju među pojedincima u okruženju, uvećanju kumulativnog znanja i zajedničkim pozitivnim ishodima u međusobnim odnosima (kao i dobiti dece u zajednici).

Džejs Kolman socijalni kapital preciznije definiše u paradigmatom okviru teorije racionalnog izbora i funkcionalističkog pogleda na društvenu akciju. Naime, pojedinačne interese u okviru društvene strukture Kolman tumači kao vrednost društvenih odnosa i konteksta, i kao važan aspekt u definisanju društvenog položaja i delovanja pojedinca (Coleman 1988). U skladu sa stanovištima teorije racionalnog izbora, Kolman navodi da akteri imaju kontrolu nad određenim resursima i interese za određene resurse i događaje, a socijalni kapital je konstitutivni deo tih resursa. Socijalni kapital je definisan preko njegove funkcije koju kao socijalno-strukturni resurs poseduje: „... on nije jedinstven entitet, već varijetet entiteta koji imaju dve zajedničke karakteristike: svi se oni sastoje od nekog aspekta društvene strukture i svi oni omogućavaju-olakšavaju određene akcije individua koje se nalaze unutar strukture” (Coleman 1988: 98; Coleman 1990: 302). To znači da je, za razliku od drugih oblika kapitala, socijalni kapital inherentan u strukturi odnosa između učesnika odnosa (Coleman 1988). Čini ga raznovrsnost različitih entiteta koji imaju dve zajedničke karakteristike: sadrže aspekte socijalne strukture i olakšavaju individualnu ili kooperativnu akciju aktera u postojećoj strukturi (Coleman 1988). Socijalni kapital je „promoter” individualne akcije koji vodi mobilnosti, stvaranju povoljnih mogućnosti za pojedinca da putem saradnje sa grupama ostvari svoje individualne interese, bez obzira na nedostatak pristupa drugim resursima (npr. ekonomskim). Kolman socijalni kapital određuje kao privatno i javno dobro, koje se prostire izvan pojedinca i obuhvata široku mrežu odnosa zasnovanu na poverenju i zajedničkim vrednostima.

U svom radu Kolman posebno razmatra uticaj socijalnog kapitala na generisanje ljudskog kapitala, odnosno ispituje uticaj koji socijalni kapital u vidu saradnje porodice i škole ostvaruje na obrazovna postignuća učenika (Coleman 1966, 1988, 1990). Saradnja porodice i škole, konceptualizovana kao uključenost roditelja u dečije

obrazovanje, po Kolmanu čini adekvatan paradigmatički okvir obrazovnog socijalnog kapitala.

Kritika upućena Kolmanovom konceptu socijalnog kapitala odnosi se na objašnjenje mehanizma koji ga generišu (reciprocitet i norme), zatim efekte (privilegovan pristup informacijama) kao i društvenih organizacija koje obezbeđuju materijalizaciju socijalnog kapitala. Kritika je upućena i shvatanju socijalnog kapitala kao potencijalno javnog dobra, imajući u vidu da u svojim shvatanjima Kolman insistira na zatvaranju mreža odnosa, kao preduslova funkcionalnosti društvenih odnosa. Samim tim pitanje „širenja” socijalnog kapitala kao nečega što doprinosi razvoju društva je upitno. I uverenje da socijalni kapital postoji samo ukoliko je vidljiv na nivou zajednice, kao i neprecizno objašnjenje procesa tranzicije socijalnog kapitala sa individualnog nivoa na nivo zajednice, su predmet kritike (Portes 2000). Predmet kritike odnosi se i na činjenicu da različiti motivi utiču na razmenu socijalnog kapitala, a da se ti motivi ne mogu uvek objasniti u okvirima racionalnog delovanja pojedinca (Portes 1998; Quibria 2003). Pojedini autori ukazuju i na kontekstualnu uslovljenost socijalnog kapitala, što otežava sagledavanje njegove integrativne funkcije (Foley, Edwards 1999).

Pjer Burdje razlikuje tri forme kapitala: ekonomski (kao novac, institucionalizovan u formi svojinskih prava), kulturni (institucionalizovan u formi obrazovanja) i socijalni (društvene veze, institucionalizovane u vidu društvenog statusa). On socijalni kapital definiše u okvirima konstruktivističkog strukturalizma. Socijalni kapital određuje kao „skup aktuelnih ili potencijalnih resursa koji su povezani sa posedovanjem trajnih mreža više ili manje institucionalizovanih odnosa međusobnog poznavanja i priznavanja – ili drugim rečima, koji su povezani sa članstvom u grupama – koje obezbeđuje svakom od članova podršku kolektivno posedovanom kapitalu, „akreditiv” koji im daje pravo na kredit, u različitom smislu reči“ (Bourdieu 1983: 51).

Burdje socijalni kapital određuje kao „vlasništvo“ pojedinca, a ne društvene grupe ili zajednice. Objavljuje da socijalni kapital pripada onima koji ulažu napore da ga steknu, postizanjem pozicija moći, statusa i razvijanjem dobre volje (Bourdieu 1986). Po Burdju, obim socijalnog kapitala zavisi od veličine mreža ili veza koje pojedinac može da mobilizuje i od obima (ekonomskog, kulturnog ili simboličkog) kapitala koji poseduje putem onih sa kojima je povezan. Portes (1998: 7) naglašava stavovište Burdja na sledeći način: „Da bi osoba posedovala socijalni kapital, ona mora biti u odnosu sa drugima i upravo su ti drugi (a ne on sam) stvarni izvor njegove ili njene prednosti”. Burdje zaključuje da, iako relativno nesvodljiv na ekonom-

ski i kulturni kapital, socijalni kapital nikada nije potpuno nezavisan od njih (Bourdieu 1983: 51).

Prema Burdjeu, socijalni kapital je povezan sa drugim oblicima kapitala pri čemu je ekonomski kapital najznačajniji i u korenu svih ostalih oblika kapitala (Bourdieu 1986). Posmatrajući vezu sa društvenom strukturom on smatra da su posedovanje i pristup različitim oblicima kapitala nejednako distribuirani, što ukazuje na potrebu analize načina na koji se socijalni kapital može kombinovati i transformisati u druge oblike kapitala. To znači da nemaju svi isti i privilegovan pristup socijalnom kapitalu i mogućnostima njegovog korišćenja, što ukazuje na vezu sa klasnom uslovljenošću. Burdje navodi da porodica, koja sintetički reflektuje posedovanje različitih oblika kapitala, ima primaran značaj u sticanju i reprodukciji socijalnog kapitala. To znači da reprodukcija socijalnog kapitala podrazumeva investicije (vremena i energije i – direktno ili indirektno – ekonomskog kapitala) u mrežu odnosa koja se svesno ili nesvesno (kod pojedinaca ili kolektiva) uspostavlja radi dugoročne koristi, koje ove društvene veze mogu da donesu (Bourdieu 1986). Burdje ističe značaj porodice s obzirom na kulturni kapital koji ona poseduje (preko kulturnog nivoa roditelja, mesta stanovanja, jezika itd) i kojim doprinosi podršci u razvoju dece (transmisiji socijalnog i kulturnog nasleđa u školovanje). Socijalni kapital se odnosi na resurse koji su potencijalno dostupni preko učešća u društvenim mrežama. Kod reprodukcije kulturnog kapitala i stvaranja svojevrsne konstrukcije društvene stvarnosti – habitusa – ta je uloga, pored porodice, pridata instituciji školstva – obrazovanja, koje, po njegovom mišljenju, ima funkciju selekcije i legitimizacije društvenih nejednakosti. Polazeći od Burdjeovog shvatanja, veza socijalnog i drugih oblika kapitala, kao i njegova transformacija (sa naglaskom na ekonomski kapital) ukazuje na nezaobilaznu kategoriju društvene moći, posedovanja resursa, odnosno „društveni kapital kao atribut elite” (Pavićević 2012: 502).

U poređenju Burdjeovog i Kolmanovog stanovišta o socijalnom kapitalu Pavićević (2012: 503) ističe da „Kolmanova definicija oprezno odstupa od Burdijeovog tumačenja socijalnog kapitala kao individualnog resursa koji je određen klasnom stratifikacijom i pozicijom individue u njoj. Burdijeova konceptualizacija društvenog kapitala se ne odnosi na zajedničke investicije i benefit uzajamnosti, dok je kod Kolmana akcenat stavljen na razumevanje načina i mogućnosti da pojedinci kroz pristup i saradnju u grupama ostvaruju svoje individualne interese, bez obzira na nedostatak pristupa drugim socijalnim i ekonomskim resursima”.

SOCIJALNI KAPITAL I SARADNJA PORODICE, ŠKOLE I ZAJEDNICE

U savremenom društvenom kontekstu obrazovne institucije (škole) imaju sve veću ulogu i značaj u prenošenju i razvoju ne samo ljudskog, već i socijalnog kapitala (socijalnih pravila i normi). Naučna istraživanja ispituju ishode obrazovanja i razvoja dece u vezi sa različitim oblicima kapitala koje učenici i njihove porodice (ne) poseduju (ekonomski, socijalni, kulturni) (Parcel, Dufur 2001; White, Glick 2000).

Kolman posebno razmatra uticaj socijalnog kapitala na generisanje ljudskog kapitala, odnosno ispituje uticaj koji socijalni kapital, u vidu saradnje porodice i škole, ostvaruje na obrazovna postignuća učenika (Coleman 1966, 1988, 1990). On razvija koncept socijalnog kapitala u cilju konceptualizovanja društvenih obrazaca i procesa koji doprinose etničkim razlikama u obrazovnim postignućima učenika. Ispitujući obrazovna postignuća učenika različitog porekla i socio-ekonomskog statusa ustanovio je da socijalni kapital nije ograničen samo na povlašćene društvene slojeve, već da može doneti realnu dobit siromašnim i marginalizovanim zajednicama (Coleman, prema Field 2008). Tvrdio je da su obrazovna očekivanja, norme i obaveze koje postoje unutar porodice ili zajednice značajan socijalni kapital koji može uticati na investiranje roditelja u njihovu decu, što zauzvrat utiče na obrazovni uspeh učenika. Rezultati Kolmanovih istraživanja podstakli su brojne dodatne studije (Dika, Singh 2002; Coleman, Hoffer prema Field 2008; Field 2008). Noviji radovi su potvrđivali da je socijalni kapital blisko povezan sa ishodima obrazovanja. Od četrnaest studija koje su se detaljno bavile istraživanjem veze između socijalnog kapitala i obrazovnog postignuća većina je konstatovala pozitivnu povezanost (Dika, Singh 2002).

Kolman razlikuje dve perspektive u definisanju socijalnog kapitala: perspektiva porodice i perspektiva okruženja (zajednice). Porodicu i okruženje doživljava kao najveće i najvažnije „proizvođače” socijalnog kapitala. Smatra da i porodica i okruženje imaju važnu ulogu u formiranju ljudskog kapitala mlade generacije, odnosno različite oblike kapitala sagledava kao resurs koji može doprineti obrazovnim i razvojnim ishodima dece. Na mikronivou, socijalni kapital porodice podrazumeva porodične odnose i kvalitet komunikacije roditelja i dece. Baveći se obrazovnim postignućima učenika različitog porekla i društveno-ekonomskog statusa Kolman (1988) socijalni kapital porodice sagledava kao resurs, koji detetu omogućava pristup ljudskom kapitalu odrasle osobe. Ovaj proces je uslovljen kako fizičkim prisustvom odraslog u porodici tako i pažnjom odraslih prema detetu.

Fizičko odsustvo roditelja opisuje kao strukturalni nedostatak porodičnog socijalnog kapitala (Coleman 1988). Međutim, navodi da čak i kada su odrasli fizički prisutni, usled odsustva čvrstih veza između dece i roditelja, može se pojaviti deficit socijalnog kapitala u porodici. U tom smislu ukazuje da ljudski kapital roditelja može biti irelevantan za obrazovne ishode dece ukoliko roditelji sa decom nemaju izgrađen socijalni kapital (Coleman 1988). Kada roditelji posvećuju vreme i pružaju podršku dečijem obrazovanju različitim aktivnostima kod kuće i/ili u školi, Kolman navodi da doprinose razvoju socijalnog kapitala porodice unapređujući time obrazovna postignuća dece. Razgovori roditelja i dece o obrazovanju i školi, roditeljske aspiracije i očekivanja ustanovljeni su kao jedna od značajnijih aktivnosti roditeljske uključenosti u dečije obrazovanje koja ostvaruje pozitivan efekat na obrazovna postignuća učenika i njihovo ponašanje (McNeal 2001). Istraživanja koja se zasnivaju na Kolmanovom shvatanju socijalnog kapitala upućuju i na zaključak da deca iz porodica sa manjim socijalnim kapitalom (porodice sa jednim roditeljem) u većem stepenu napuštaju školu (Hoffer 1986). U prilog navedenom brojna istraživanja su ustanovila da je struktura porodice resurs koji može uticati na generisanje socijalnog kapitala i voditi pozitivnim ishodima obrazovanja (Pong 1998; Teachman, Paasch, Carvel, prema Halpern 2005).

Za razliku od Kolmana, Burdje kvalitetne odnose u porodici (npr. podrška i učešće roditelja u zajedničkim aktivnostima sa decom) tumači kao kulturni kapital. Socijalni kapital opisuje kao ukupnost resursa, koji potiču od pripadnosti grupama izvan porodice. Nivo obrazovanja roditelja tumači kao aspekt kulturnog kapitala, dok ga Kolmana vidi kao meru ljudskog kapitala porodice. Kada govori o socijalnom kapitalu porodice, Burdje ne uzima u obzir strukturu porodice (prisustvo oba roditelja, broj braće i sestara, itd.), dok je ovaj aspekt uključen u koncept socijalnog kapitala Kolmana. U razmatranju kapitala u oblasti obrazovanja Burdije stavlja fokus na socioekonomski status i kulturni kapital pojedinca u postizanju ishoda obrazovanja. Ova fokusiranost utemeljena je naučnim rezultatima o doprinosu ekonomskog kapitala obrazovnim ishodima pojedinca (Baranović, Jugović, Pužić 2013; Portes, Fernández-Kelly, Haller 2009). U tom smislu, nedostatak socijalnog kapitala pojedinca objašnjava nedostatkom ekonomskog kapitala (Bruen 2014).

U kontekstu škola (mezonivo) Kolman smatra da razvijeni socijalni kapital postoji kada između porodice i škole, kao i samih roditelja u školi, postoje veze koje podrazumevaju poštovanje normi, poverenje i osećaj postojanja zajedničkog identiteta. O vrednosti socijalnog kapitala na relaciji porodica-škola svedoče rezultati naučnih istraživanja o razlikama u obrazovnim postignućima između učenika koji

pohadaju različite škole (državne srednje škole, katoličke škole i druge privatne škole). Ove razlike se objašnjavaju socijalnim kapitalom škole (Coleman, Hoffer 1987). Pretpostavlja se da škole s nerazvijenim socijalnim kapitalom doprinose osećaju nepoverenja roditelja u školu, kao i uverenjima roditelja i dece da određene norme škole ne treba poštovati. Rezultati Kolmanovih istraživanja o značaju školskog socijalnog kapitala kao ishoda saradnje roditelja sa drugim roditeljima i roditelja sa decom potvrđeni su naučnim rezultatima o unapređenim obrazovnim postignućima dece, čiji roditelji poznaju roditelje najboljeg druga svog deteta (Israel, Beaulieu, Glenn 2001). Socijalni kapital porodice i škole nastaje kao ishod različitih oblika komunikacije i aktivnosti roditelja i nastavnika, unapređujući različite aspekte života roditelja, nastavnika i učenika (Hill, Taylor 2004). Pretpostavlja se da kada roditelji borave u školi i komuniciraju sa nastavnicima doprinose izgradnji socijalnog kapitala, koji može unaprediti obrazovna postignuća i ponašanja dece. U tom smislu aktivnosti saradnje porodice i škole kao što je npr. volontiranje roditelja u odeljenju deteta može imati pozitivne efekte za učenike. Vrednost socijalnog kapitala kao resursa na mezonivou dovodi se u vezu sa širokom mrežom odnosa koju roditelji grade (sa drugim roditeljima, nastavnicima, lokalnom zajednicom – razvijenim socijalnim kapitalom) i time doprinose saradnji sa školom (Sheldon 2002). Kvalitativna analiza porodično-školskih veza ukazuje da roditelji sa visokim stepenom uključenosti u školski život razvijaju stabilnije veze sa drugim roditeljima putem aktivne razmene informacija o školi (Lareau 1987; Lareau, Shumar 1996).

Pozitivni ishodi razvijenog socijalnog kapitala porodice i škole reflektuju se u oblasti unapređenih obrazovnih postignuća učenika. Međutim, važno je istaći da zadatak škole nije samo razvoj ljudskog kapitala (znanja, veština), već i razvoj socijalnog kapitala. To znači da i porodica i škola moraju dati doprinos razvoju učenika kao odgovornih pojedinca i građana koji aktivno participiraju u društvu. U svom radu Kolman skreće pažnju i na doprinos i vrednost mreže odnosa porodice, škole i zajednice, sa akcentom na ulogu i značaj zajednice (vanškolskih organizacija, udruženja, komšija...) kao resursa koji može doprineti obrazovnoj podršci i podučavanju učenika (Sanders 2001, 2005). Istraživanja o odnosu porodice, škole i zajednice ukazuju da povoljni socijalni i ekonomski uslovi razvoja dece vode boljem školskom uspehu (Leventhal, Brooks-Gunn 2000). U tom smislu, kvalitet institucionalnih resursa organizacija i poslovnih subjekata koji podržavaju i stimulišu dečiji razvoj i obrazovanje putem vanškolskih programa, donacija školama i porodicama, važan su doprinos. Pri tome ne treba zanemariti doprinos i vrednost međuljudskih odnosa komšija u zajednici kao potencijalni doprinos dečijem razvoju.

Polazeći od stanovišta Džejmisa Kolmana o uzajamnom dejstvu različitih aspekata socijalnog kapitala i obrazovnog postignuća postavlja se pitanje uticaja različitih faktora sa „pristupom i mobilizacijom socijalnog kapitala” (Dika, Singh 2002: 43). U skladu s tim, naučna literatura ukazuje da roditelji različitog socio-ekonomskog statusa mogu saradivati sa školom na različite način, primenjivati različite aktivnosti uključenosti u dečije obrazovanje i time u većoj ili manjoj meri doprineti obrazovnim postignućima učenika. Socio-ekonomski status porodice koji podrazumeva složenu strukturu, odnosno koncept vrednovan godinama ili nivoom obrazovanja roditelja, njihovim profesionalnim statusom i prihodima čini važan aspekt saradnje porodice i škole (Volodina, Heppt, Weinert 2021). To znači da društveni status porodice utiče i na saradnju porodice i škole doprinoseći u većoj ili manjoj meri obrazovnim postignućima učenika. Porodice se razlikuju u ekonomskim, socijalnim i kulturnim formama kapitala koji se konvertuje u školski uspeh ili neuspeh (Carvalho 2001). Zaključak je da se socio-ekonomski status porodice odnosno prednosti i nedostaci tog statusa mogu preneti sa roditelja na njihovu decu (Bradley, Corwyn 2002). Razlike habitusa porodica, kao tendencije i predispozicije ka određenim oblicima percepcije, stavova i ponašanja (Bourdieu 2005), potencijalno mogu uticati na oblike saradnje porodice i škole i u vezi su sa resursima koje porodica (ne) poseduje (novčana sredstva, nivo obrazovanja, obrazovna iskustva roditelja, poverenje u obrazovni sistem) (Grenfell, James 1998). Habitus može usloviti da roditelji nižeg socio-ekonomskog statusa ispolje manju uključenost u dečije obrazovanje. Na primer, roditelji nižeg obrazovnog nivoa mogu osećati niži stepen samopouzdanja za saradnju sa školom. U skladu s tim, mogu izbegavati komunikaciju i razgovore sa nastavnicima, jer se ne osećaju prijatno usled nedovoljne informisanosti o funkcionisanju školskog sistema ili usled ranijih negativnih iskustava sa školovanjem.

Kao i roditelji različitog socio-ekonomskog statusa, i roditelji koji pripadaju različitim kulturnim i etničkim grupama mogu pridati značaj različitim oblicima saradnje porodice i škole odnosno uključenost u dečije obrazovanje mogu zasnivati na aktivnostima koje sa decom realizuju kod kuće. Navedene razlike habitusa roditelja različitih društvenih kategorija mogu dovesti do toga da roditelji imaju manje ili više razvijen socijalni kapital u odnosu sa školom (Lee, Bowen 2006). Naučna literatura navodi da su porodice višeg socioekonomskog statusa u mogućnosti da obezbede svojoj deci bolje uslove za obrazovanje putem obrazovnih materijala i resursa kod kuće, kao što su npr. knjige i časopisi (Volodina, Heppt, Veinert 2021). Broj knjiga u porodici često se smatra jednim od prediktora socio-ekonomskog statusa (Rutkovski, Rutkovski 2013) i dovodi se u vezu ne samo sa profesionalnim statusom i prestižom,

već i sa kulturnim kapitalom porodice (Sieben, Lechner 2019). Ovim se potvrđuje i Burdjeovo stanovište da se porodice razlikuju u pogledu obrazovnog habitusa, odnosno da se pojedinci različitog porekla i socioekonomskog statusa razlikuju u odnosu na obrazovni habitus i kulturni kapital. Time se objašnjavaju i razlike u nivou i uticaju različitih oblika saradnje porodice i škole na obrazovna postignuća učenika. Deca iz porodica višeg socioekonomskog statusa ili porodice više društvene klase nasleđuju različite i bogatije oblike kulturnog kapitala u odnosu na decu iz porodica nižeg socio-ekonomskog statusa (Lareau 2003). Naučna istraživanja ukazuju i da roditelji višeg socio-ekonomskog statusa saradnju sa školom zasnivaju na aktivnostima roditeljske uključenosti u školi i generalno provode više vremena sa svojom decom (Zick, Bryant, Österbacka 2001; Sayer, Gauthier, Furstenberg Jr 2004). Roditelji nižeg socioekonomskog statusa često su manje angažovani u saradnji sa školom i obrazovanju njihove dece usled nepovoljnih životnih okolnosti (Hill, Taylor 2004; Wang, Deng, Yang 2016; Tan 2019).

Burdjeova teorija kulturnog kapitala korišćena je za istraživanja društvene stratifikacije u školama. Naime, Burdje tvrdi da škole doprinose stratifikaciji društvenih klasa jačanjem kulturnog kapitala pojedinaca više ili srednje klase (Bourdieu, Passeron 1990). U skladu s tim, saradnja porodice i škole i različiti oblici roditeljske uključenosti u dečije obrazovanje, zasnovani na npr. obrazovnim očekivanjima ili na stilu roditeljstva, mogu doprineti obrazovnim postignućima učenika. Navedena povezanost objašnjava se procesima prenošenja vrednosti obrazovanja na decu. Prenošnje vrednosti obrazovanja na decu može doprineti obrazovnom uspehu dece ukoliko se obrazovanje tumači kao sredstvo društvene mobilnosti, društvenog statusa, prestiža i moći.

ZAKLJUČAK

Analiza koncepta socijalnog kapitala u obrazovnom kontekstu ukazala je na njegovu složenost kao analitičkog sredstva, koja se ogleda u višedimenzionalnosti društvenih i obrazovnih procesa te njihove međusobne povezanosti, ali i mogućnosti generisanja empirijskih istraživanja i konkretnih obrazovnih praksi koje afirmišu socijalne veze i odnose u oblasti obrazovanja.

U okviru ovog rada Bronfenbrennerova sistemska ekološka teorija dečijeg razvoja, sa naglaskom na socijalni kapital Kolmana i Burdjea, prepoznaje se kao adekvatan okvir za buduća istraživanja o doprinosu razvijenog socijalnog kapitala porodice i škole obrazovnim postignućima učenika. Buduća istraživanja o saradnji porodice i

škole kao formi socijalnog kapitala mogu doprineti uvidu i zaključcima o doprinosu ovog odnosa obrazovnim postignućima učenika različitog društvenog statusa. Imajući u vidu da se porodice učenika razlikuju u ekonomskim, socijalnim i kulturnim formama kapitala koji se konvertuje u školski uspeh ili neuspeh (Pavlović-Breneselović 2013) saradnju porodice i škole treba bazirati na uvažavanju navedenih razlika i (ne)jednakosti. Model škole uopšte, pa i model saradnje porodice i škole pogoduje određenom profilu porodice, usled čega se može pojačati diskriminacija na bazi socijalnih, obrazovnih i kulturnih razlika. U tom smislu, saradnja porodice i škole mora biti osmišljena tako da zadovolji i unapredi potrebe i interesovanja porodica različitog socio-ekonomskog statusa i kulturnog porekla. Razlike koje postoje u uspešnosti učenika, jesu posledica različitog nivoa razvijenosti socijalnog kapitala u konkretnom kontekstu, a ovim aspektom se Burdje bavi u okviru teorije kapitala.

LITERATURA

1. Avvisati, Francesco, Bruno Besbas, Nina Guyon (2010), "Parental involvement in schools: A Literature Review", *Dans Revue d'économie politique*, 5(120), 759-778.
2. Baranović, Branislava, Ivana Jugović, Saša Puzić (2013), "Važnost obiteljskog podrijetla i roda za uspjeh iz matematike i odabir srednje škole", *Revija za socijalnu politiku*, 3(21), 285-307.
3. Bhandari, Humnath, Kumi Yasunobu (2009), "What is Social Capital? A Comprehensive Review of the Concept", *Asian Journal of Social Science*, 37(3), 480-510.
4. Bourdieu, Pierre (1983), "The Fields of cultural production, or: The economic world reversed", *Poetics*, 12, 311-356.
5. Bourdieu, Pierre (1986), "The forms of capital", in: J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York, 241-258.
6. Bourdieu, Pierre (2005), *The Social Structures of the Economy*, Polity Press, Cambridge – Malden
7. Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Passeron (1990), *Reproduction in education, society and culture* (2nd ed.), Sage, London
8. Bronfenbrenner, Urie (1979), *The ecology of human development*, Harvard University Press, Cambridge, MA

9. Bronfenbrenner, Urie (1999), "Environments in developmental perspective: Theoretical and operational models", In: S. L. Friedman & T. D. Wachs (eds.), *Measuring environment across the life span: Emerging methods and concepts*, American Psychological Association, 3–28.
10. Bruen, Teresa (2014), *Mature students' narratives of Irish higher education: A critical bourdieusian analysis*, Doctoral thesis, University of Sheffield, Sheffield
11. Carvalho, Maria Eulina (2001), *Rethinking Family-School Relation: A Critique of Parent Involvement in Schools*, Lawrence Eelbaum Associates, Mahwah
12. Cleland, Jonathan, David Lumsdon (2021), "How Can School-Parental Participation Support the Generation of Social Capital for Parents?", *Educational & Child Psychology*, 2(38), 19-39.
13. Coleman, James (1988), "Social capital in the creation of human capital", *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
14. Coleman, James (1990), *Foundations of social theory*, The Belknap Press - Harvard University Press
15. Coleman, James, Ernest Campbell, Carol Hobson, James McPartland, Alexander Mood, Frederic Weinfeld, Robert York (1966), *Equality of educational opportunity*, Government Printing Office, Washington DC
16. Crosnoe, Robert (2004), "Social Capital and the Interplay of Families and Schools", *Journal of Marriage and Family*, 2(66), 267-280.
17. Davis, Don (1991), "Schools reaching out: Family, school, community partnerships for student success", *Phi Delta Kappan*, 72, 376-382.
18. Sandran, Kusum Singh (2002), "Applications of social capital in educational literature: A critical synthesis", *Review of Educational Research*, 72(1), 31-60.
19. Epstein, Joyce (2011), *School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools* (2nd ed.), Westview Press, Philadelphia, PA
20. Epstein, Joyce, Susan Dauber (1991), "School programs and teacher practices of parent involvement in inner-city elementary and middle schools", *The Elementary School Journal*, 91(3), 289–305.
21. Fan, Xitao, Michael Chen (2001), "Parental involvement and students' academic achievement: A meta-analysis", *Educational Psychology Review*, 13(1), 1-22.

22. Ferguson, Chris (2005). *Organising family and community connections with school: how do school stuff build meaningful relationships with all stakeholders*; dostupno na: <https://www.sedl.org/>
23. Ferrara, Margaret (2015), "Parent Involvement Facilitators: Unlocking Social Capital Wealth", *School Community Journal*, 1(25), 29-51.
24. Field, John (2008), *Social Capital*, Routledge, London and New York
25. Foley, Michael, Bob Edwards (1999), "Is it time to disinvest in social capital?", *Journal of Public Policy*, 19(2), 141-173.
26. Gauthier, Anne, Petra de Jong (2021), "Costly children: The motivations for parental investment in children in a low fertility context", *GENUS*, 77(6).
27. Graves Scott, Lynda Brown Wright (2011), "Parent involvement at school entry: A national examination of group differences and achievement", *School Psychology International*, 32(1), 35-48.
28. Grenfell, Michael, David James (1998), *Bourdieu and Education: Acts of Practical Theory*, Psychology Press
29. Halpern, David (2005), *Social Capital*, Polity Press, Cambridge
30. Hill, Nancy, Diana Tyson (2009), "Parental involvement in middle school: A meta-analytic assessment of the strategies that promote achievement", *Developmental Psychology*, 45(3), 740-763.
31. Hill, Nancy, Domini Castellino, Jennifer Lansford, Patrick Nowlin, Kenneth Dodge, John Bates, Gregory Pettit (2004), "Parent academic involvement as related to school behavior, achievement, and aspirations: Demographic variations across adolescence", *Child Development*, 75 (5), 1491-1509.
32. Nancy, Lorraine Taylor (2004), "Parental school involvement and children's academic achievement: Pragmatics and issues", *Current Directions in Psychological Science*, 13, 161-164.
33. House, James, Debra Umberson, Karl Landis (1988), "Social Relationships and Health", *Science*, 241(4865), 540-545.
34. House, James, Debra Umberson, Karl Landis (1988), "Structures and processes of social support", *Annual Review of Sociology*, 14, 293-318.
35. Israel, Glenn, Lionel Beaulieu, Hartless Glenn (2001), "The Influence of Family and Community Social Capital on Educational Achievement", *Rural Sociology*, 1(66), 43-68.
36. Jeynes, William (2005), "A Meta-Analysis of the Relation of Parental Involvement to Urban Elementary School Student Academic Achievement", *Urban Education*, 40(3), 237-269.

37. Jeynes, William (2016), "A Meta-Analysis: The Relationship Between Parental Involvement and African American School Outcomes", *Journal of Black Studies*, 3(47).
38. Lareau, Annette (1987), "Social class differences in family-school relationships: The importance of cultural capital", *Sociology of Education*, 60, 73–85.
39. Lareau, Annette (2003), *Unequal childhoods: Class, race, and family life*, University of California Press, Berkeley
40. Lareau, Annette, Wesley Shumar (1996), "The problem of individualism in family-school policies", *Sociology of Education*, 69, 24–39.
41. Lee, Jung-Sook, Natasha Bowen (2006), "Parent Involvement, Cultural Capital, and the Achievement Gap among Elementary School Children", *American Educational Research Journal*, 43, 193-218.
42. Leventhal, Tama, Jeanne Brooks-Gunn (2000), "The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes", *Psychological Bulletin*, 126, 309-337.
43. McNeal, Ralph (1999), "Parental Involvement as Social Capital: Differential Effectiveness on Science Achievement, Truancy, and Dropping Out", *Social Forces*, 1(78), 117-144.
44. McNeal, Ralph (2001), "Differential effects of parental involvement on cognitive and behavioural outcomes by socioeconomic status", *The Journal of Socio-Economics*, 30(2), 171-180.
45. Parcel, Toby, Mikaela Dufur (2001), "Capital at home and at school: Effects on child social adjustment", *Journal of Marriage and the Family*, 63, 32–47.
46. Pavićević, Olivera (2012), "Pozitivni i negativni aspekti socijalnog kapitala", *Sociologija*, 3(54), 501-526.
47. Pavlović-Breneselović, Dragana (2013), "Partnerstvo porodice i škole kao dimenzija kvaliteta obrazovanja: Kontraverza učešća roditelja u odlučivanju u školi", *Proceedings of the Institute for Pedagogy & Andragogy*, Beograd; dostupno na: <http://www.researchgate.net/publication/236974724>
48. Perna, Laura, Marvin Titus (2005), "The relationship between parental involvement as social capital and college enrollment: An examination of racial/ethnic group differences", *The Journal of Higher Education*, 76, 485–518.
49. Pong, Suet-ling (1998), "The school compositional effect of single parenthood on 10-th grade achievement", *Sociology of Education*, 71(1), 23-42.
50. Portes, Alejandro (1998), "Social capital: its origins and applications in modern sociology", *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.

51. Portes, Alejandro (2000), "The two meanings of social capital", *Sociological Forum*, 15, 1–12.
52. Portes, Alejandro, Patricia Fernández, William Haller (2009), "The Adaptation of the Immigrant Second Generation in America: Theoretical Overview and Recent Evidence", *Journal Ethnic Migrant Studies*, 35(7), 1077-1104.
53. Quibria, Muhammad Ghulam (2003), "The puzzle of social capital: a critical review", *ERD Working Paper*, 40, Asian Development Bank
54. Ren, Yi, Feng Zhang, Jiang Ying, Huang Siling (2021), "Family socioeconomic status, educational expectations, and academic achievement among Chinese rural-to-urban migrant adolescents: The protective role of subjective socioeconomic status", *Journal of Early Adolescence*, 41(8), 1129-1150.
55. Sanders, Mavis (2001), "The role of "community" in comprehensive school, family, and community partnership programs", *The Elementary School Journal*, 102(1), 19–34.
56. Sanders, Mavis, Steven Sheldon, Joyce Epstein (2005), "Improving schools' partnership programs in the national network of partnership schools", *Journal of Educational Research & Policy Studies*, 5, 24–47.
57. Sheldon, Steven (2002), "Parents' social networks and beliefs as predictors of parent involvement", *The Elementary School Journal*, 102, 301–316.
58. Stefanski, Amanda, Linda Valli, Reuben Jacobson (2016), "Beyond Involvement and Engagement: The Role of the Family in School–Community Partnerships", *School Community Journal*, 2(26), 135-160.
59. Tan, Cheng-Young (2019), "Involvement Practices, Socioeconomic Status, and Student Science Achievement: Insights From a Typology of Home and School Involvement Patterns", *American Education Research Journal*, 3(56)
60. Theodorou, Eleni (2007), "Reading between the lines: exploring the assumptions and implications of parental involvement", *International Journal about Parents in Education* 1(0), 90-95.
61. Volodina, Anna, Birgit Heppt, Sabine Weinert (2021), "Relations between the comprehension of connectives and school performance in primary school", *Learning and instruction*, 74(5)
62. Wang, Yiji, Ciping Deng, Xiangdong Yang, (2016) "Family economic status and parental involvement: Influences of parental expectation and perceived barriers", *School Psychology International*, 5(37), 536-553.
63. White, Michael, Jennifer Glick (2000), "Generation status, social capital, and the routes out of high school", *Sociological Forum*, 15(4), 671–691.

64. Zhao, Nan, Wanqing Liao, Zizhe Zhang (2023), "The effect of intergenerational mobility on family education investment: Evidence from China", *Humanities and Social Sciences Communications*, 10(613)
65. Zick, Cathleen, K. W. Bryant, Eva Österbacka (2001), "Mothers' Employment, Parental Involvement, and the Implications for Intermediate Child Outcomes", *Social Science Research*, 30(1)

FAMILY AND SCHOOL COOPERATION AS SOCIAL CAPITAL

Summary:

Starting from the belief that the interaction and connection between people, on which the relationship between the family and the school is based, is a value for itself, from the specific aspect of the theory of social capital, the cooperation between the family and the school is viewed. The paper aims to describe the cooperation between family and school as a form of social capital, i.e. as a resource that contributes to the educational achievements of students. Representation and outcomes of social capital in the field of education are analyzed starting from different points of view. Different levels of social capital analysis potentially lead to implications for the improvement of family-school cooperation operationalized by different activities of parental involvement in children's education by (in)equality of family resources and context.

Keywords: systemic ecological theory; social capital; education; family-school cooperation

Adrese autorica
Authors' address

Nataša V. Duhanaj
OŠ „Veselin Masleša”, Beograd
inigold3@gmail.com

Maša M. Đurišić
Univerzitet u Beogradu
Visoka škola socijalnog rada, Beograd
masa.djurisic@asp.edu.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Admir Lisica

RAZVOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKE DIPLOMATIJE NEPOSREDNO
PRIJE I ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU / THE
DEVELOPMENT OF BOSNIAN DIPLOMACY IMMEDIATELY
BEFORE AND DURING THE AGGRESSION AGAINST
BOSNIA AND HERZEGOVINA 581

Nedžma Džananović

UTJECAJ ČLANSTAVA U MEĐUNARODNIM ORGANIZACIJAMA NA
RAZVOJ UNUTRAŠNJIH KAPACITETA BOSNE I HERCEGOVINE:
ČLANSTVO U VIJEĆU EUROPE / INTERNATIONAL MEMBERSHIPS AND
THEIR CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF ADDITIONAL
STATE CAPACITIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA: MEMBERSHIP
IN THE COUNCIL OF EUROPE 599

Hrustan Šišić

CULTURAL DIPLOMACY AND THE COLD WAR PERIOD /
KULTURNA DIPLOMACIJA I RAZDOBLJE HLADNOG RATA 621

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.581

UDK 327:94(497.6)

Primljeno: 11. 01. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Admir Lisica

RAZVOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKE DIPLOMATIJE NEPOSREDNO PRIJE I ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU

Razvoj bosanskohercegovačke diplomatije potrebno je posmatrati već u periodu prije proglašenja nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine u martu 1992. godine, jer se godinu dana ranije dešavaju značajni događaji koji će u određenoj mjeri utjecati na priznavanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne države, ali i na međunarodno pozicioniranje ove zemlje tokom ratnog perioda. Iako se o zvaničnoj bosanskohercegovačkoj diplomatiji može govoriti tek nakon priznavanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, te formiranja nadležnih državnih institucija, 1991. godina je izuzetno važna, jer lobiranje koje su tadašnji bosanskohercegovački političari vršili na međunarodnom planu, podjednako na Zapadu i Istoku, od velike je važnosti, što su određeni međunarodni lideri potvrdili prilikom priznavanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine i uspostavljanja zvaničnih diplomatskih odnosa u prvim mjesecima 1992. godine. Rad se zasniva na pretpostavci da diplomatija u uslovima agresije predstavlja mukotrpan i višeslojan posao, ali da ove otežavajuće okolnosti nisu u konačnici bitnije utjecale na uspješnost bosanskohercegovačke diplomatije. Fokus rada je usmjeren na napore bosanskohercegovačke diplomatije da u uslovima agresije izgradi respektabilnu diplomatsku mrežu širom svijetu, a u smjeru dobijanja podrške za priznavanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne države, ali i njene odbrane od agresije u periodu koji je uslijedio. Cilj rada jeste da uz konsultiranje arhivskih dokumenata i drugih relevantnih izvora analiziramo ključne događaje koji su bili od važnosti pri uspostavljanju diplomatskih kontakata bosanskohercegovačkih zvaničnika sa važnijim državama u svijetu te kako se bosanskohercegovačka diplomatija razvijala u uslovima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Ova analiza će uz deskriptivni pristup, koji se nameće kao nužan, ponuditi i odgovore na koji način aktivnosti prije proglašenja nezavisnosti doprinosu

razvoju diplomatije, kako je tekao njen razvoj tokom agresije i u kojoj mjeri su ratne okolnosti bile otežavajuće za funkcioniranje bosanskohercegovačke diplomatije.

Ključne riječi: diplomatija; Bosna i Hercegovina; agresija; međunarodni odnosi; razvoj

UVOD

Uloga diplomatije ključna je u kontekstu jačanja međunarodne pozicije određene zemlje. Posebno su važni diplomatski kontakti i zagovaranja kada je riječ o državama koje su usljed geopolitičkih promjena na svjetskoj političkoj sceni uspjele da obnove svoju nezavisnost. Nakon 1989. godine, periodu u kojem su bivše komunističke države započele tranzicionu epohu na putu ka demokratizaciji društva, veliki broj zemalja koje su bile sastavni dio određenih saveza ili državnih zajednica kreću vlastitim putem. Takve odluke uvijek su teške i neizvjesne, što je bio slučaj i sa Bosnom i Hercegovinom. U okolnostima u kakvim se našla Bosna i Hercegovina, formalna i neformalna diplomatija su se nametale kao nužnost. Ovom izuzetno značajnom temom bavili su se mnogobrojni autori nastojeći ukazati na proces stjecanja nezavisnosti i državnosti Bosne i Hercegovine. U svemu tome sastavni dio bila je bosanskohercegovačka aktivna diplomatija. Prezentiranjem važnih događaja hronološkim pristupom moguće je spoznati u kakvim je okolnostima bosanskohercegovački diplomatski ostvario međunarodno priznanje, prijem u Ujedinjene nacije i članstvo u međunarodnim organizacijama. Za razumijevanje razvoja bosanskohercegovačke diplomatije u ratnim uslovima, te zbog čega već u prvim mjesecima diplomatske aktivnosti rezultiraju značajnim uspjehom, potrebno je sagledati stanje prije referenduma i provedene aktivnosti u smjeru informiranja svjetske javnosti o stanju u Bosni i Hercegovini.

STANJE PRIJE REFERENDUMA O NEZAVISNOSTI I POČETNE DIPLOMATSKE AKTIVNOSTI

Usljed političke krize u Jugoslaviji krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća jugoslovenske republike suočile su se sa novim okolnostima. Sve je ukazivalo na početak disolucije Jugoslavije, čemu je najviše doprinio velikosrpski nacionalizam. Pritisci usmjereni prema kosovskim Albancima (Schwartz 2000: 27) te napad na Sloveniju i Hrvatsku od strane Jugoslovenske narodne armije (JNA) bili su uvod u

agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Neposredno prije događaja u Sloveniji i Hrvatskoj, međunarodni akteri, u prvom redu Sjedinjene Američke Države i Francuska, zalagali su se za očuvanje Jugoslavije (Šehić 2013), Tadašnji predsjednik Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović nastojao je iznaći mirno rješenje jugoslovenske političke krize, a lično se i zalagao za opstanak Jugoslavije (Arifhodžić 2022), o čemu govore i mnogobrojni sastanci tokom 1991. godine širom bivše Jugoslavije na kojima je raspravljano o budućnosti zemlje (Izetbegović 2020). Uz Izetbegovića, spremnost na dogovor pokazivao je i njegov makedonski kolega Kiro Gligorov, s kojim je na sastanku „šestorice“ u Stojčevcu kod Sarajeva ostalim predsjednicima republika ponudio *Platformu o ustrojstvu buduće Jugoslavije*. Tim je prijedlogom predviđeno da Srbija i Crna Gora budu središte federacije (ili konfederacije), Bosna i Hercegovina i Makedonija polusamostalne, ali konstitutivne republike, a Hrvatska i Slovenija onoliko suverene i autonomne unutar konfederacije, koliko su smatrale potrebnim. Ovaj prijedlog je odbijen, a razlog tome je raniji dogovor između Tuđmana i Miloševića u Karađorđevu i Tikvešu tokom proljeća 1991. godine. (Medić 2021). Napori Izetbegovića u smjeru pridobijanja Miloševića i Tuđmana bili su uzaludni, te je postajalo jasno kako će i sam Izetbegović morati prihvatiti novu realnost koju je nametao “srpsko-hrvatski dogovor”. Prema mišljenju Šadinlije (2018), u Karađorđevu je dogovoren temeljni princip budućih srpsko-hrvatskih odnosa, a to je da se svi međusobni sukobi trebaju riješiti teritorijalnim namirivanjem na račun Bosne i Hercegovine.

Osim Gligorova, na sličnim stajalištima bio je i predsjednik Slovenije Milan Kučan, koji je također iskazivao podršku ideji bosanskohercegovačkog i makedonskog lidera. Tokom jednog od sastanaka sa američkim visokim zvaničnikom Jamesom Bakerom, Kučan je naglasio da plan Gligorov-Izetbegović nema za cilj odvajanje od Jugoslavije. Prijedlog o stepenastvoj federaciji za koji su se zalagala tri pomenuta predsjednika nije ozbiljnije razmatran od strane ostalih aktera. (Mulaosmanović 2013). Takvo rješenje nije zadovoljavalo srpsko političko vodstvo iako se prisutnima činilo da je sastanak na Stojčevcu bio korak naprijed. Napori za očuvanjem Jugoslavije bili su očigledno uzaludni, što je značilo da će bosanskohercegovačka politika morati da se preorijentira, a što se ubrzo i desilo.

Shvatajući opasnost za Bosnu i Hercegovinu Alija Izetbegović nastoji 1991. godinu iskoristiti za aktivnosti jačanja pozicije Bosne i Hercegovine na međunarodnom planu. U autobiografskoj knjizi *Sjećanja* Izetbegović, tadašnji predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, ističe da je 1991. godine s mladim bosanskohercegovačkim diplomatskim timom nastojao upoznati svjetsku javnost o

trenutnom stanju u Jugoslaviji, s posebnim fokusom na Bosnu i Hercegovinu. U martu 1991. godine austrijski zvaničnici pozvali su Izetbegovića u Beč na konferenciju o manjinama. Prema zapisima iz *Sjećanja* ovaj poziv i sastanak s predstavnicima Republike Austrije, koji je održan 25. marta 1991. godine, može se smatrati početkom zvanične bosanske diplomatije (Lisica 2022). Aliju Izetbegovića tada je primio tadašnji predsjednik Republike Austrije Kurt Waldheim, a imao je priliku upoznati se i sa ministrom vanjskih poslova Aloisom Mockom. Mock se u ratnim godinama svrstao među velike prijatelje Bosne i Hercegovine. Za svoje zasluge i zagovaranje među svjetskim zvaničnicima za bosansku stvar Mock je nakon agresije od predsjednika Alije Izetbegovića odlikovan prestižnim državnim priznanjem *Ordenom časti Zmaja od Bosne* (Arifhodžić 2022). U narednim godinama Austrija je nastavila aktivno pomagati Bosnu i Hercegovinu, posebno bošnjačkim izbjeglicama, koje su im se za gostoprimstvo odužili integriranjem i jačanjem austrijskog društva što potvrđuje uloga i mjesto brojnih građana bosanskohercegovačkog porijekla u Austriji. Svega nepuna dva mjeseca nakon zvanične posjete Beču Izetbegović je na poziv iranske administracije otputovao u posjetu Teheranu, gdje je na najvišem nivou bio primljen od tadašnjeg iranskog političkog vodstva. Jedan od domaćina tada bio je i ministar vanjskih poslova Ali Akbar Velayati. Nakon Austrije i Irana, treća zvanična posjeta Izetbegovića bila je Republici Turskoj u kojoj ga je dočekaao tadašnji predsjednik Republike Turske Turgut Özal. U Turskoj je razgovarano o mnogobrojnim pitanjima, a između ostalog bilo je razgovora i o Organizaciji islamske konferencije (OIC), čiji će član u narednom periodu postati Republika Bosna i Hercegovina. Bosanskohercegovačko balansiranje odnosa između Zapada i Istoka vidljivo je iz posjete koja je uslijedila nakon gostovanja u Austriji, Iranu i Turskoj. Naime, Izetbegović je na poziv američkog State Departmenta posjetio Sjedinjene Američke Države, gdje se sastao s četvericom istaknutih američkih senatora. Krajem augusta 1991. godine Izetbegović odlazi u Rim na sastanak ministara Evropske zajednice, na kojem je u konačnici usvojena Deklaracija o Jugoslaviji. Putovanje u Rim je iskoristio i za sastanak sa Papom (Izetbegović 2020). Do kraja 1991. godine, bosanskohercegovačka delegacija posjetila je još nekoliko inostranih zvaničnika s ciljem informiranja o trenutnom stanju u Jugoslaviji.

Aktivno djelovanje na međunarodnom planu potvrđuje tezu o preusmjeravanju bosanskohercegovačke politike od nastojanja da se očuva Jugoslavija, prema aktivnom djelovanju na međunarodnom planu, koje je u velikoj mjeri urodilo plodom tokom 1992. godine. Važno je istaći da prije samog referenduma o nezavisnosti Republika Bugarska u januaru 1992. godine postaje prva država koja je priznala

nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine (Lisica 2022b). Diplomatske posjete neposredno prije raspisivanja referenduma i njegove provedbe dale su određene rezultate već u prvim mjesecima 1992. godine o čemu govori i pismo tadašnjeg predsjednika Republike Turske Süleymana Demirela, u kojem pojašnjava razloge zbog kojih se Turska odlučila da među prvim državama prizna nezavisnost Bosne i Hercegovine, referirajući se na posjetu Izetbegovića i ostatka delegacije godinu dana ranije. Pismo je Predsjedništvu upućeno 8. februara 1992. godine, dva dana nakon priznavanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine od strane ove države. Neposredno prije proglašenja nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine Bill Clinton, tadašnji guverner američke savezne države Arkansas, upućuje pismo Predsjedništvu Bosne i Hercegovine u kojem daje podršku Bosni i Hercegovini i njenom narodu, te joj nudi priskrbu i intenzivniju buduću saradnju. Iz uvida u ovaj dokument može se zaključiti kako je bosanskohercegovačko pitanje već prije Referenduma o nezavisnosti postajalo sve važnije u politici Sjedinjenih Američkih Država.¹ Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je 20. januara 1992. godine podnijelo zvanični zahtjeve Skupštini da raspiše referendum o nezavisnosti, što je bio ključni preduslov njenog budućeg međunarodnog priznanja. Na sjednici održanoj 24. i 25. januara 1992. godine, bošnjačkim i hrvatskim glasovima Skupština se opredjelila za postupanje prema zahtjevu Predsjedništva (Šehić 2013).

Diplomatski naponi u smjeru zadobijanja međunarodne podrške u prvim mjesecima 1992. godine bili su od presudnog značaja. Budući prvi ministar vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine Haris Silajdžić, znajući da će podrška bosanskohercegovačkih Hrvata u provedbi referenduma biti itekako značajna, održao je sastanak sa Papom, kako bi od njega dobio podršku za nezavisnost Bosne i Hercegovine, što je Papa učinio, te utjecao na bosanskohercegovačke Hrvate da masovno izađu na referendum i izjasne se za nezavisnost Bosne i Hercegovine. (Lisica 2022b). Među bh Hrvatima bila su prisutna određena previranja oko pitanja referenduma jer su politički predstavnici bh Hrvata o tome imali različita mišljenja. Osim problematike oko definiranja pitanja referenduma, određeni krugovi unutar Hrvatske demokratske zajednice su promovirali ideju kantonizacije koja nije imala potrebnu većinu. U konačnici, prevladalo je mišljenje rukovodstva HDZ-a okupljenog oko Stjepana Kljujića i Katoličke crkve da se na referndumu podrži nezavisnost (Kliko 2019). Uzmemo li u obzir navedene okolnosti s pravom se može zaključiti da su uprkos složenom političkom trenutku, ne samo za Bosnu i Hercegovinu već i za ostatak Jugoslavije, bosanskohercegovački politički predstavnici

¹ roclamation, State of Arkansas, Arkansas/Republic of Bosnia and Herzegovina, 08. 02. 1992.

tokom 1991. godine uz značajne napore doprinijeli u granicama mogućnosti da već na početku 1992. godine Bosna i Hercegovina bude prepoznata u međunarodnim krugovima kao nezavisna država. Naravno, i druge okolnosti, mimo neposrednog uticaja i djelovanja bosanskohercegovačkih političara, išle su u prilog tome.

MEĐUNARODNA PRIZNANJA, ČLANSTVO U UN I OTVARANJE DIPLOMATSKIH UREDA

U prva četiri mjeseca 1992. godine Bosnu i Hercegovinu su priznale sve vodeće evropske sile, ali i Sjedinjene Američke Države. Evropska zajednica je odlučila priznati nezavisnost Bosne i Hercegovine 6. aprila, a predsjednik SAD George Bush potpisao je odluku o priznanju nezavisnosti Bosne i Hercegovine 7. aprila 1992. godine. Dan kasnije je Bijela kuća objavila Bushevu izjavu u kojoj se navodi da će SAD odmah početi konsultacije o uspostavi punih diplomatskih odnosa (Šadinlija 2018). Neposredno prije spomenute odluke Haris Silajdžić, koji će kasnije biti i zvanično potvrđen za ministra vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine, razgovarao je sa američkim državnim sekretarom Jamesom Bakerom. Nakon ovog izuzetno plodonosnog razgovora Baker je uputio pismo Izetbegoviću u kojem predlaže dijalog između Republike Bosne i Hercegovine i Sjedinjenih Američkih Država o uspostavljanju punopravnih diplomatskih odnosa, što sasvim sigurno spada među najznačajnije početne diplomatske uspjehe nakon sticanja nezavisnosti (Arifhodžić 2022). Diplomatski odnosi između SAD i Bosne i Hercegovine uspostavljeni su 6. augusta 1992. godine. Prvi ambasador SAD Victor Jackovich predao je akreditive 23. juna 1993. godine, dok je ambasada SAD u Sarajevu otvorena 4. jula 1994. godine, simbolično, na Dan nezavisnosti te države (Karčić 2021).

Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine potvrđeno je njenim prijemom u članstvo Ujedinjenih nacija na Generalnoj skupštini UN 22. maja 1992. godine, zajedno sa Hrvatskom i Slovenijom. Ako napravimo komparaciju sa današnjim geopolitičkim okolnostima i pozicijom Kosova, koje ni nakon petnaest godina nije primljeno u UN, jasno je šta je i koliko značilo punopravno članstvo Bosne i Hercegovine svega nekoliko mjeseci nakon proglašenja nezavisnosti. Međutim, odluka UN, ali i stav Sjedinjenih Američkih Država prema Bosni i hercegovini nisu imali ozbiljniji utjecaj na velikosrpski režim, koji je širom Bosne i Hercegovine intenzivirao agresiju (Lisica 2022b). Priznanje i članstvo u UN i u tom smislu su bili od ključne važnosti jer su bosanskohercegovački diplomatski predstavnici su imali

sva prava kao i ostale članice ove međunarodne organizacije što im je olakšalo zagovaranje u interesu Bosne i Hercegovine (Sokol 2019).

U periodu od sticanja nezavisnosti do danas Bosna i Hercegovina je stekla članstvo u 89 značajnih organizacija, a čak 40 njih ostvareno je u prvih pet godina (Džananović 2019). Bosanskohercegovačka diplomatija svoje aktivnosti je intenzivirala nakon međunarodnih priznanja koja su tokom 1992. godine kontinuirano pristizala u Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine. Nakon punopravnog članstva u UN na sjedinici Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine 16. juna 1992. godine dr. Haris Silajdžić je potvrđen za ministra vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine², iako je i prije toga diplomatski djelovao na međunarodnoj sceni o čemu je već bilo riječi. Važno je napomenuti da, u skladu sa okolnostima koje su tada vladale, Ministarstvo vanjskih poslova u prvim mjesecima nakon formiranja djeluje sa svega 20% kapaciteta. Tada je bilo svega osam uposlenika. Dvije godine kasnije broj uposlenika u Ministarstvu porastao je na trideset (Sokol 2019). Generalno, bosanskohercegovački diplomatski predstavnici tada djeluju u vanrednim okolnostima, bez zadovoljavajućih materijalno-tehničkih resursa. U ratnom periodu diplomatija funkcionira u značajnom mjeri na entuzijazmu pojedinaca, s dosta improvizacije, ali uprkos tome rezultati su poprilično zadovoljavajući što potvrđuje i prezentirani podatak o velikom broju ratnih učlanjenja Bosne i Hercegovine u međunarodne organizacije.

O aktivnostima Predsjedništva i Ministarstva vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 1992. godine svjedoče mnogobrojni zvanični izvještaji o putovanjima predsjednika Predsjedništva Alije Izetbegovića i ministra vanjskih poslova Harisa Silajdžića. Jedan od prvih izvještaja iz 1992. godine sačinjen je nakon diplomatskih aktivnosti u Francuskoj. Na tom putovanju uz predsjednika Predsjedništva Aliju Izetbegovića boravio je Haris Silajdžić, budući ministar vanjskih poslova, a tada prema funkciji ministar za vanjsku saradnju, šefica kabineta predsjednika Sabina Berberović, te Fejzulah Arapović službenik za bezbjednost.³ Opširan izvještaj o putovanjima bosanskohercegovačkih predstavnika u Pakistan, Ujedinjene Arapske Emirate, Iran, Tursku i Albaniju u periodu od 26. do 31. oktobra 1992. godine sačinio je republički savjetnik Hajrudin Somun. Delegaciju Republike Bosne i Hercegovine dočekali su uz najviše državne počasti predsjednik Pakistana Gul Isak Kan i predsjednik Vlade Navaz Šerif. Razgovarano je o pomoći Pakistana

² Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Odluka o izboru predsjednika Vlade, potpredsjednika Vlade i ministara – članova Vlade Republike Bosne i Hercegovine, Br. 02-111-414/92, 15. 06. 1992. Sarajevo.

³ Kabinet predsjednika, Izvještaj o putovanju predsjednika Predsjedništva u Francusku, 15-16. 01. 1992.

te o unapređenju saradnje na svim nivoima, uz molbu bosanskohercegovačke strane da se Pakistana založi za Bosnu i Hercegovinu na međunarodnom planu.⁴ U narednim godinama Pakistan je realizirao različite aktivnosti podrške Bosni i Hercegovini. U izvještaju se navodi kako je sastanak u Ujedinjenim Arapskim Emiratima kojem je domaćin bio predsjednik UAE Zajed Bin Sultan Al-Nahajan bio intenzivan, da se razmatrala pomoć UAE Bosni i Hercegovini, te otvaranje biroa/predstavništva Bosne i Hercegovine u Abu Dabiu. Sastanak u Iranu je također bio plodonosan, a bosanskohercegovačku delegaciju ugostio je iranski predsjednik Rafsandžani. Razgovarano je o iranskoj pomoći u hrani, oružju, nafti i lijekovima na čemu je Alija Izetbegović bio zahvalan iranskom predsjedniku, ali i vjerskom vođi Hamneiju, najutjecajnijem iranskom zvaničniku.⁵ Obećanja sa ovog sastanka nisu ostala neispunjena jer tokom rata Iran je, uprkos embargu, kontinuirano dopremao nauružanje za Armiju Republike Bosne i Hercegovine, uz prećutnu američku saglasnost (Hadžikadunić 2013) O iranskoj pomoći u svojoj knjizi *Završiti rat* govori i Richard Holbrooke, u kontekstu pritisaka na Aliju Izetbegoviću po završetku agresije da se Bosna i Hercegovina distancira od „Iranaca i mudžahedina“ (Holbrooke 1998: 265).

U Turskoj je bosanskohercegovački diplomatski tim razgovarao sa predsjednikom ove zemlje Turgutom Özalom, predsjednikom Vlade Süleymanom Demirelom, te ministrom vanjskih poslova Hikmetom Çetinom. Razgovarano je o humanitarnoj pomoći u višemilionskom iznosu, te o mogućnosti da se bošnjačke izbjeglice smjeste u Turskoj i Sjevernom Kipru. Kratak sastanak u povratku Alija Izetbegović je održao sa političkim predstavnicima Albanije, koja je izrazila podršku Bosni i Hercegovini, ali zbog finansijske krize Albanija nije bila spremna za finansijsku pomoć. Sa svim spomenutim delegacijama je razgovarano i o što skorijoj uspostavi diplomatskih odnosa.⁶ Svi navedeni sastanci bili su u službi promocije interesa Bosne i Hercegovine, što se nametalo kao nužno u ratnim okolnostima za jednu zemlju koja je tek proglasila nezavisnost. Da je bosanskohercegovačka diplomatija bila podjednako aktivna na Istoku i Zapadu potvrđuju izuzetno dinamične diplomatske aktivnosti prema SAD, koje su tokom agresije pokazale svoju prijateljsku opredjeljenost prema suverenitetu Bosne i Hercegovine. U kontekstu odnosa između

⁴ Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Izvještaj o posjeti Predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine g. Alije Izetbegovića Islamskoj Republici Pakistan, Sarajevo, 04. 11. 1992.

⁵ Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Izvještaj o radnim posjetama predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine g. Alije Izetbegovića UAE, Iranu, Turskoj i Albaniji 26-31. oktobra 1992. godine, Sarajevo, 07. 11. 1992. godine.

⁶ Isto

SAD i Bosne i Hercegovine iznimno je važno spomenuti zvanične posjete Alije Izetbegovića i saradnika SAD-u tokom perioda agresije. Naime, prema istraživanjima Hamze Karčića (2013) Alija Izetbegović je tokom ratnih godina čak šest puta zvanično posjetio SAD, od toga su četiri susreta bila sa predsjednikom Clintonom. Za jednu mladu državu kakva je tada bila Bosna i Hercegovina veliku stvar predstavlja da u prvim godinama i počecima njenog diplomatskog puta predsjednik ostvaruje česte kontakte sa američkom administracijom. Uspostavljanje jakih veza sa SAD bio je cilj diplomatskih Bosne i Hercegovine, čije je vodstvo bilo svjesno da bez angažmana ove sile u ratu se ne može očekivati pozitivan epilog.

Međunarodnom pozicioniranju Bosne i Hercegovine te jačanju veze sa SAD doprinijelo je učešće u procesima bosanskohercegovačkog diplomate Muhameda Šaćirbegovića (Sacirbay). Od strane predsjednika Alije Izetbegovića imenovan je za ambasadora, predstavnika Bosne i Hercegovine u New Yorku, specijalno po pitanju prijema Bosne i Hercegovine u Ujedinjene nacije. Djelovanje Sacirbaya se može okarakterisati kao veoma energično (Džananović 2019). Odluka o imenovanju Sacirbaya donesena je početkom 1992. godine. Bilo je važno da Bosna i Hercegovina na bitnim mjestima ima vlastite predstavnike kako se o njenoj sudbini ne bi razgovaralo bez nje. Bosna i Hercegovina je na putu do nezavisnosti imala dosta prepreka i u ličnostima određenih svjetskih lidera, među kojima ističe posebno negativna uloga francuskog predsjednika François Mitterranda (Sacirbay 2020). Odnosi sa Francuskom su promijenili smjer nakon što Jacques Chirac dolazi na mjesto predsjednika.

Diplomatske aktivnosti bile su intenzivne tokom prve godine agresije, a da su bile i plodonosne potvrđuju zvanični podaci i epilog tih aktivnosti. Naime, napori bosanskohercegovačke diplomatije na kraju ratne 1992. godine rezultirali su time da je Bosna i Hercegovina priznata kao nezavisna država od 76 država (Arifhodžić 2022). Značajno je spomenuti da su bosanskohercegovačkoj diplomatiji na početku pristupale diplomate iz službe SFRJ, koji su u početku činili i njeno glavno jezgro. Vladin dokument *Prijedlog stavova o aktivnostima za otvaranje diplomatsko-konzularnih predstavništva Bosne i Hercegovine u inostranstvu, sa pregledom DKP-a RBiH u inostranstvu i sistematizacijom poslova* sadrži spisak zemalja u kojima je trebalo hitno otvoriti diplomatska predstavništva. Naime, uprkos velikom broju priznanja Bosne i Hercegovine od strane zemalja širom svijeta, njena diplomatska mreža razvijala se sporo (Arifhodžić 2022). Dokument Vlade govori o svjesnosti tadašnjih ključnih političkih predstavnika koliko je važno jačanje diplomatske mreže, ali i o tome da stanje na terenu nije bilo na potrebnom nivou. Tokom 1993. godine

diplomatska predstavništva Bosne i Hercegovine osnivana su širom svijeta, a mnoga od njih su istoj godini postala zvanične ambasade Republike Bosne i Hercegovine. Umjesto dotadašnjeg ministra Harisa Silajdžića, koji je nastavio sa diplomatskih aktivnostima sa pozicije predsjednika Vlade, na čelo Ministarstva vanjskih poslova dolazi dr. Irfan Ljubijankić.⁷ Ljubijankić je kao i Silijadžić podjednako bio posvećen jačanju međunarodne pozicije Bosne i Hercegovine. Od stjecanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine do aprila 1995. godine Bosna i Hercegovina je dobila priznanje od 93, a imala je uspostavljene diplomatske veze sa 62 zemlje, dok je u više od 40 diplomatsko-konzularnih punktova u svijetu imala svoje diplomatske predstavnike, te jednak broj otvorenih stranih ambasada u Bosni i Hercegovini (Vlajčić 1996). U pogledu jačanja međunarodne pozicije Bosne i Hercegovine tokom 1993. godine bilježi se niz značajnih događaja. Ljetni mjeseci nisu donijeli željeni mir. Pritisak međunarodne zajednice na bošnjačke političke predstavnike da prihvate novo uređenje Bosne i Hercegovine bio je sve izraženiji. Veliku dilemu izazvao je Ženevski mirovni plan, koji je podrazumijevao podjelu na tri etničke republike (Begić 1997). Owen-Stoltenbergov ili Ženevski plan nametao je izuzetno labavu uniju etničkih republika, koja kroz dvije godine od potpisivanja sporazuma može biti raspuštena putem referenduma, što bi značilo i raspad Bosne i Hercegovine. U takvim okolnostima 27. i 28. septembra 1993. godine u Sarajevu je organiziran Bošnjački sabor. Na Bošnjačkom saboru, te kasnije na zasjedanju Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, odbijen je Owen-Stoltenbergov plan, kojim bi bosanskohercegovačka Vlada dobila 33% teritorije. Time je zvanično odbačena mogućnost podjele Bosne i Hercegovine (Najetović 2009).

Početkom 1993. godine za prvu ambasadoricu Bosne i Hercegovine jednoj stranoj zemlji imenovana je Bisera Turković. Prve mjesece provedene na čelu ambasade u Republici Hrvatskoj ona ocjenjuje kao dosta zahtjevne, što je bilo razumljivo, zbog kompleksnosti odnosa između Hrvatske i Bosne i Hercegovine u periodu od 1993. do 1994. godine (Turković 2022). Nakon ambasade u Hrvatskoj, Bosna i Hercegovina otvara svoje diplomatske urede u Pakistanu, Iranu, Sjedinjenim Američkim Državama i Maleziji (Sokol 2019). U januaru 1993. godine otvorena je i prva ambasada u opkoljenom Sarajevu i to ona Republike Francuske (Ambassade de France 2023), čije političko rukovodstvo na početku srpsko-crnogorske agresije nije imalo pozitivnu ulogu. Ubrzo nakon Francuske ambasade u Bosni i Hercegovini otvaraju SAD, Iran, Hrvatska, Turska i Njemačka (Sokol 2019). Za izgradnju pozitivnog međunarodnog

⁷ Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Odluka o imenovanju ministara u Vladi Republike Bosne i Hercegovine, br. 02-111-736/93, 28.10.1993. Sarajevo.

imidža Bosne i Hercegovine, te pridobijanje prijatelja za bosansku stvar uloženo je puno truda od strane formalnih i neformalnih aktera. Sumirajući rezultate kontinuiranog zalaganja bosanskohercegovačkih diplomata u uslovima agresije, te zasluge koje je javnost pripisivala njemu i Harisu Silajdžiću, Alija Izetbegović (1995: 21) je izjavio:

„Ponekad hvale mene i Silajdžića kako uspijevamo vani. Uistinu, svijet je prema nama uslužan, vrata nam se svugdje otvaraju, pruža se pomoć Bosni itd. Nije to ni zasluga ni moja ni Silajdžićeva. To je zasluga Bosne, bolje rečeno dvije stvari vezane za Bosnu – njena patnja i njen otpor.

Iako velike zasluge za uspostavljanje i djelovanje diplomatije Bosne i Hercegovine u prvim godinama od postizanja nezavisnosti pripadaju trojcu Izetbegović, Silajdžić, Sacirbay, koji su sa saradnicima kreirali međunarodnu politiku Bosne i Hercegovine, važnu ulogu imaju i prvi ambasadori i diplomatski službenici Bosne i Hercegovine nerijetko primorani da svoje aktivnosti realiziraju uz određenu improvizaciju, a zbog nedostatka potrebnih resursa za nesmetano djelovanje i obavljanje ustaljenih diplomatskih dužnosti, te nedovoljno osposobljenog kadra.

PRITISCI NA BOSANSKOHERCEGOVAČKE DIPLOMATSKE PREDSTAVNIKE I POSTIZANJE MIRA

Tokom 1994. i 1995. godine, broj diplomatskih predstavništva, konzularnih ureda i ambasada Bosne i Hercegovine i u Bosni i Hercegovini je rastao, uprkos svim otežavajućim okolnostima. Najvažnija diplomatska aktivnost 1994. godine jeste potpisivanje Washingtonskog mirovnog sporazuma kojim je okončan sukob između Hrvatskog vijeća odbrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine. Na ovaj način kreiran je put za formiranje bošnjačko-hrvatske federacije (današnji entitet Federacija BiH). Međunarodna zajednica je vršila pritisak na hrvatsku stranu da potpiše sporazum, posebno SAD. Specijalni izaslanik tadašnjeg predsjednika Clintona Charles Redman posjetio je Zagreb u više navrata, a prema dostupnim izvorima Hrvatska je bila u opasnosti od uvođenja sankcija baš kao kao Srbija i Crna Gora, a zbog učešća Hrvatske vojske u sukobima na teritoriji Bosne i Hercegovine, te je potpisivanje ovog sporazuma bilo nužno za predsjednika Tuđmana. Sporazum za novi Ustav u Washingtonu 18. Marta 1994. godine potpisali su Alija Izetbegović, Franjo Tuđman, Haris Silajdžić i Krešimir Zubak (Begić 1997; Najetović 2009). Prema Mulaosmanoviću (2013), američka strana nije željela ništa prepustiti slučaju, te su strane bile faktički primorane na potpisivanje sporazuma. Kasim Trnka, glavni

saradnik Harisa Silajdžića tokom Washingtonskih pregovora, nedugo nakon potpisivanja, prezentirao je dokument koje su dvije strane prihvatile:

„Na temelju suverenosti i teritorijalne cjelovitosti Republike Bosne i Hercegovine, narodi i građani Bosne i Hercegovine, odlučivši osigurati punu nacionalnu jednakost, demokratske odnose i najviše standarde, prava čovjeka i ljudske slobode, ovime osnivaju Federaciju. Bošnjaci i Hrvati, kao konstitutivni narodi (zajedno s ostalima) i građani Republike Bosne i Hercegovine, u vršenju svojih suverenih prava, pretvaraju unutrašnje ustrojstvo područja s većinskim bošnjačkim i hrvatskim pučanstvom u Republici Bosni i Hercegovini u Federaciju koja se sastoji od federalnih jedinica s jednakim pravima i odgovornostima. Odluke o ustavnom ustrojstvu područja Republike Bosne i Hercegovine s većinskim srpskim pučanstvom donijet će se tijekom pregovora o mirnom rješenju i na Međunarodnoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji.“ (prema Mulaosmanović 2013: 150)

Ubistvo ministra vanjskih poslova Irfana Ljubijankića od strane takozvane Vojske Republike Srpske Krajine bio je veliki gubitak za Vladu Republike Bosne i Hercegovine. Uprkos tome, Bosna i Hercegovina je nastavila sa ustaljenim aktivnostima na međunarodnom planu, a na mjesto Ljubijankića imenovan je Muhamed Sacirbay (Arifhodžić 2022). Jedan od najozbiljnijih izazova za novog ministra vanjskih poslova bio je sastanak u Ankari koji je održan 4. septembra 1995. godine. Uz Sacirbaya sastanku je prisustvovao Alija Izetbegović. Tu je američka delegacija izvršila je pritisak na bosanskohercegovački diplomatski tim oko prihvatanja imena „Republika Srpska“, a ovakvo ime je branio Robert Owen, pravni ekspert iz tima Richarda Holbrooka. On je naveo kako u SAD ispred svoga imena riječ republika ima i Teksas, a predstavlja samo jednu od saveznih država. Nakon velikog pritiska usaglašeno je pomenuto ime, a Holbrook se kasnije hvalio kako su „pritisnuli Izebegovića uza zid“. Nakon potpisivanja Ženevskih, a kasnije i Njujorških principa, stekli su se uslovi za konačne dogovore u Daytonu. Bitno je istaći kako u drugoj polovini 1995. godine velikosrpska strana doživljava mnogobrojne vojne poraze na frontu. Uz američki pritisak bosanskohercegovačka strana je bila primorana da početkom oktobra 1995. potpiše *Sporazum o prekidu vatre u Bosni i Hercegovini*, što je faktički bilo spasonosno rješenje za velikosrpsku stranu koje je na taj način izbjegla potpuni vojnički poraz, čega je bilo svjesno i srpsko rukovodstvo u Beogradu (Bećirović 2021). Po naređenju Alije Izetbegovića uspostavljen je prekid vatre od 12. oktobra 1995. godine, čime su na teritoriji Bosne i Hercegovine okončane ratne operacije (Šadinlija 2018). I prije samih razgovora u Daytonu izvršen je pritisak na bosanskohercegovački diplomatski tim, kojem je dato

do znanja da će ukoliko odbije mirovno rješenje biti krivac za nastavak rata tj. da dogovora nema zbog „tvrdoglavosti Sarajeva“ (Hoolbruke, 1998). Posebno su američki dužnosnici neposredno pred pregovore u Daytonu bili kritični prema Muhamedu Sacirbayu, ističući kako ih njegovo ponašanje iritira. Navodi se također da u pojedinim trenucima vođe bosanske delegacije Izetbegović, Sacirbay i Silajdžić nisu uvijek iskazivali međusobno razumijevanje, što je evidentirano kao jedna od slabosti u diplomatskim aktivnostima posljednjih mjeseci rata. Alija Izetbegović u svojim memorima također potvrđuje da su pregovori oko uspostave mira u Bosni i Hercegovini bili izuzetno teški, a iz njegovih zapisa može se zaključiti da je i sam bio pod velikim pritiskom, te da nije pretjerano zadovoljan ovakvim epilogom (Izetbegović 2001). O događajima neposredno i za vrijeme pregovora u Daytonu Sacirbay je detaljno govorio u intervju za sedmični magazin „Stav“:

„Ja sam u diplomatiju došao kao čovjek izvana, imao sam najmanje da izgubim i nisam želio da njima kažem da moraju ili da ću ih ja nekako ucijeniti. Meni je bilo stalo da napravim što je najbolje, ali podsjetit ću vas na jednu istinu, rizik da Dayton propadne, rat se nastavi i da mi budemo optuženi za to je ogroman, mnogo veći za nas koji predstavljamo cijelu Bosnu i Hercegovinu i njeno stanovništvo nego za neke koji predstavljaju svoje lične interese i interese Srbije. Zato neću kazati da je predsjednik u tome bio kriv, ali hoću kazati da nismo trebali ići jer je Holbrooke vidio da pregovori ne idu u pogledu toga kako kvalitativno politički treba BiH da izgleda. Njegov je rezon bio veoma jasan, ne mogu dovesti Bošnjake da se slože s Miloševićevom i Karadžićevom vizijom Bosne i Hercegovine, onda ću ih dovesti u pregovore o kartama, kada staviš liniju u te karte, to je već gotovo. RS je primila prava autonomne jedinice i pravo da sve negira i osporava. To nema nijedna autonomna regija. A ona to radi sada na instrukcije ne samo Beograda nego i Rusije i Kine. Mi smo sada postali novi diplomatski ratni teren velikih sila. U Daytonu 1995. sam vidio da su moje američke vrijednosti izdate, sada vidimo da su izdati i američki i evropski interesi. Mi smo bili uvjereni od 1992. do 1995. da je ono što se dešava u Bosni zadnji rat 20. stoljeća, ali jasno je sada da je to bio prvi sukob 21. stoljeća i da se dalje nastavlja.“ (Sacirbay 2020)

Diplomatski naponi uloženi tokom višednevnih pregovora u Daytonu donijeli su mir. Daytonski mirovni sporazum je nametnuto rješenje, ali je u konačnici dovelo do okončanja dugogodišnjeg rata. Kasim Begić (1997) navodi da je u odnosu na ranije pokušaje uspostavljanja mira Daytonski sporazum predstavljao sasvim novi pristup iznalaženja mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Holbrook (1998) je Daytonski sporazum, potpisan u Parisu 14. decembra 1995. godine, smatrao za veliki uspjeh SAD, što je direktno išlo u korist i Evropi, koja je bila zadovoljna okonačnjem rata.

Bosanskohercegovačka diplomatija, uz sve nedostatke, probleme s kadroviranjem i objektivne prepreke usljed vanrednog stanja, na koncu agresije imala je uspjeha. Bliski saradnici tadašnjeg predsjednika SAD Billa Clintona u svojim memoarima, kao i sam Clinton, daju prilično pozitivne osvrtne na Izetbegovića, Sacibaya i Silijadžića i njihovu diplomatsku aktivnost. Holbrooke, između ostalog, za Silajdžića ističe da je imao intenzitet, bio energičan. U knjizi *My life* Aliju Izetbegovića spominje više puta, a konstatira da je imao ulogu vodećeg političara. Holbrooke Izetbegovića smatra ključnim akterom opstanka Bosne i Hercegovine, a njegovu borbu smatra revolucionarnom. Kada je riječ o Sacirbayu, Hoolbruke, ali i Strobe Talbott, smatraju kako je on kroz svoje djelovanje ostavio utisak da je podjednako „Amerikanac i Bosanac“ (Karčić 2021: 44). Ono što se može uzeti kao slabost diplomatskog djelovanja u vanrednim okolnostima jeste da su bosanskohercegovački predstavnici često sučeljavali vlastita mišljenja, nisu pokazivali jedinstvene stavove u trenucima kada je to bilo neophodno, a što su međunarodni zvaničnici znali da iskoriste.

Rezultati na međunarodnom planu postignuti u periodu od 1991. do 1995. godine bili su značajan preduslov za kasnije unapređenje diplomatske mreže i međunarodnog pozicioniranja Bosne i Hercegovine. Činjenica da je Bosna i Hercegovina na kraju agresije imala širom svijeta blizu četrdeset otvorenih diplomatskih predstavništava govori o značajnom uspjehu bosanskohercegovačke diplomatije. Rad diplomatskih ureda u prvim godinama bio je otežan zbog nedostatka sredstava, a diplomate često nisu imale ni naknadu za svoje radne obaveze (Sokol 2019), čime je postignuti uspjeh u ratnom periodu još značajniji. Trideset dvije godine poslije Bosnu i Hercegovinu priznaje 177 država širom svijeta (MVP 2020), a u posljednjih nekoliko godina primjetno je nastojanje Bosne i Hercegovine da ojača diplomatsko-konzularnu mrežu kroz otvaranje dodatnih ureda. Iako se pregovarački procesi tokom rata mogu ocijeniti različito, jer se očekivanja bosanskohercegovačkih delegacija i rezultati nisu uvijek poklapali, neosporna je činjenica da je rasprostranjenost diplomatskih ureda širom svijeta omogućila promociju interesa Bosne i Hercegovine.

ZAKLJUČAK

Geopolitičke promjene koje su krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog stoljeća zahvatile Evropu nisu mimoišle ni područje Balkana. Disolucija Jugoslavije je kreirala novu društveno-političku realnost, čiji epilog su bile nezavisne države među kojima je bila i Bosna i Hercegovina. Put u nezavisnost Bosne i Hercegovine bio je izuzetno neizvjestan i mukotrpan i iziskivao je kontinuirano

ulaganje napora u cilju pridobijanja međunarodne naklonosti. Značajne aktivnosti u tom smjeru su realizirane neposredno prije referenduma o nezavisnosti, kada su činjeni prvi diplomatski potezi u smjeru lobiranja za Bosnu i Hercegovinu, koji će se kasnije ispostaviti kao izuzetno značajni, o čemu svjedoče različiti zvanični dokumenti i zapisi. Bosanskohercegovačke diplomate su bile neprekidno primorane da brane poziciju Bosne i Hercegovine na međunarodnoj sceni, a posebno u vremenu agresije od 1992. do 1995. godine kada Bosna i Hercegovina formira svoje državne institucije. Tokom 1992. godine Bosna i Hercegovina je priznata od gotovo svih kredibilnih svjetskih sila, ali se na uspostavljanje diplomatskih odnos moralo sačekati, što potvrđuje činjenica da je prva ambasada otvorena u Hrvatskoj 1993. godine. Iste godine je u Bosni i Hercegovini otvorena ambasada Republike Francuske u Sarajevu. Tokom rada glavni fokus je bio na analizi aktivnosti diplomatskih predstavnika Bosne i Hercegovine u smjeru jačanja njene međunarodne pozicije. U uslovima agresije te aktivnosti bile su iznimno otežane. Diplomatske aktivnosti Bosne i Hercegovine u ratnom periodu od 1992. do 1995. godine mogu se tematizirati na različite načine i iz različitih uglova, što ovu temu čini kompleksnom, ali i izuzetno privlačnom za autore koji se bave historijom, međunarodnim odnosima i sociološkim procesima.

IZVORI

1. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Pismo Sulejmana Demirela upućeno Aliji Izetbegoviću o priznavanju nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, Ankara, 08. 02. 1992.
2. Proclamation, State of Arkansas, Arkansas / Republic of Bosnia and Hercegovina, 08. 02. 1992.
3. Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Kabinet predsjednika, Izvještaj o putovanju predsjednika Predsjedništva u Francusku, 15-16. 01. 1992.
4. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Izvještaj o posjeti Predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine g. Alije Izetbegovića Islamskoj Republici Pakistan, Sarajevo, 04. 11. 1992.
5. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Izvještaj o radnim posjetama predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine g. Alije Izetbegovića UAE, Iranu, Turskoj i Albaniji 26-31. oktobra 1992. godine, Sarajevo, 07. 11. 1992. godine.

6. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Odluka o imenovanju ministara u Vladi Republike Bosne i Hercegovine, br. 02-111-736/93, 28. 10. 1993. Sarajevo.
7. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Odluka o izboru predsjednika Vlade, potpredsjednika Vlade i ministara – članova Vlade Republike Bosne i Hercegovine, Br. 02-111-414/92, 15. 06. 1992. Sarajevo.

LITERATURA

1. Arifhodžić, Nerkez (2022), *Diplomatija Bosne i Hercegovine od nezavisnosti do Dejtona*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo
2. Bećirović, Denis (2021), *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
3. Begić Kasim I. (1997) *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Bosanska knjiga – Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo
4. Hadžikadunić, Emir (2013), *Zašto Iran?*, Centar za napredne studije, Sarajevo
5. Hoolbruke, Richard (1998), *Završiti rat*, Šahimpašić, Sarajevo
6. Izetbegović, Alija (1995), *Čudo bosanskog otpora: odabrani govori, intervjui, izjave 1994.*, BH Press, Sarajevo
7. Izetbegović, Alija (2020), *Sjećanja*, JU Muzej Alija Izetbegović, Sarajevo
8. Karčić, Hamza (2021), *Međunarodni odnosi: pogled iz Sarajeva*, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
9. Kliko, Amir (2019), *Rat u Srednjoj Bosni 1992-1994.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
10. Lisica, Admir (2022), *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije*, Udruženje za razvoj saradnje domovine i dijaspore, Sarajevo
11. Mulaosmanović, Admir (2013), *Izetbegovićevih deset godina 1990-2000*, Dobra knjiga, Sarajevo
12. Najetović, Džemal (2009), *Britanska politika u Bosni i Hercegovini 1992-1995.*, DES, Sarajevo
13. Schwartz, Stephen (2000), *Kosovo: Background to a War*, Anthem Press, London

14. Šadinlija, Mesud (2018), *Između pravde i realpolitike. Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
15. Šehić, Zijad (2013), *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna*, Dobra knjiga, Sarajevo
16. Turković, Bisera (2022), *Moj životni put*, Dobra knjiga, Sarajevo, Sarajevo
17. Vlajčić, Sulejman (1996), *Dr. Irfan Ljubijankić čovjek, Bošnjak, šehid...*, SDA BiH – Centar za analitiku, dokumentaciju i komuniciranje s javnošću, Sarajevo
18. Džananović, Nedžma (2019), "BiH's Engagement in Multilateral Fora: Key Foreign Policy Positions Within International Organizations", u: Hasić, Jasmin, Dženeta Karabegović, *Bosnia and Herzegovina's foreign policy since independence: New Perspectives on South-East Europe*, Palgrave Macmillan, 45-69.
19. Karčić, Hamza (2013), "Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991-1995", *Godišnjak BZK "Preporod"*, 339-346.
20. Lisica, Admir (2022), "Bosna i Hercegovina: Od ZAVNOBIH-a do Dayton", *Zbornik radova ZAVNOS – Historijske okolnosti autonomije Sandžaka*, Bošnjačko nacionalno vijeće, Novi Pazar, 191-206.
21. Medić, Jasmin (2021), "Bosna i Hercegovina između raspada Jugoslavije i sticanja nezavisnosti", *Zbornik radova – Međunarodna naučna konferencija: Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti (2)*, Institut za historiju, Sarajevo, 257-277.
22. Sokol, Anida (2019), "BiH's Wartime Foreign Policy: Lobbying for Peace and Lifting the Arms Embargo", u: Hasić, Jasmin, Dženeta Karabegović, *Bosnia and Herzegovina's foreign policy since independence: New Perspectives on South-East Europe*, Palgrave Macmillan, 23-43.

INTERNET

1. <https://ba.ambafrance.org/-Ambasada-> (Pristupljeno: 15.6.2023.)
2. <https://stav.ba/vijest/muhamed-sacirbey-ja-znam-da-predsjednik-izetbegovic-nikad-nije-izdao/85> (Pristupljeno: 20.7.2023.)
3. https://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/bilateralni_odnosi/datumi_priznanja_i_uspostave_diplomatskih_odnosa/?id=6 (Pristupljeno: 9.1.2024.)

THE DEVELOPMENT OF BOSNIAN DIPLOMACY IMMEDIATELY BEFORE AND DURING THE AGGRESSION AGAINST BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

Diplomacy in the conditions of aggression represented a painstaking multi-layered job, which was not easily implemented. The development of Bosnia and Herzegovina's diplomacy should be observed immediately before the declaration of independence of the Republic of Bosnia and Herzegovina in March 1992, because significant events took place a year earlier that would to a certain extent affect the recognition of Bosnia and Herzegovina as an independent state, as well as the international positioning of this country due to the war period. Although official Bosnian diplomacy can only be spoken of after the recognition of the independence of Bosnia and Herzegovina, and the establishment of competent state institutions, the year 1991 was extremely important, because the lobbying carried out by Bosnian politicians at the time on the international level, both in the West and in the East, was of great importance. importance, which certain international leaders confirmed when recognizing the independence of Bosnia and Herzegovina or establishing official diplomatic relations in the first months of 1992. Immediately before the holding of the Referendum on the independence of Bosnia and Herzegovina, the Government of the SR of Bosnia and Herzegovina had intensive contacts with officials from outside the then Yugoslavia, which was a kind of prerequisite for the later establishment of official diplomatic relations. The aim of the paper is to present the key events that were of great importance in the establishment of diplomatic contacts of Bosnian officials with the rest of the world, to clarify how Bosnian diplomacy developed in the conditions of aggression against the independent Republic of Bosnia and Herzegovina.

Adresa autora

Author's address

Admir Lisica

samostalni istraživač, Sarajevo

admir-lisica@outlook.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.599

UDK 341.1:341.24

Primljeno: 12. 03. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Nedžma Džananović

UTJECAJ ČLANSTAVA U MEĐUNARODNIM ORGANIZACIJAMA NA RAZVOJ UNUTRAŠNJIH I VANJSKOPOLITIČKIH KAPACITETA BOSNE I HERCEGOVINE: ČLANSTVO U VIJEĆU EUROPE

Članstvo BiH u Vijeću Europe, u širem teorijskom smislu, primjer je pomalo zanemarenog aspekta u odnosima između država i međunarodnih organizacija – efekata koji međunarodna članstva s pratećim pravima i obavezama imaju na postizanje unutarnjeg političkog konsenzusa i izgradnju dodatnih kapaciteta države, što je posebno značajno za male, ranjive i visoko decentralizirane države, poput Bosne i Hercegovine. Iako koncept članstva nije ni zahtjevan ni ekskluzivan poput europskog, BiH je vodila žestoku diplomatsku i političku borbu za ovo članstvo – ispunjavanjem pretprijetnih uvjeta (usvajanje Izbornog zakona BiH) i intenzivnim diplomatskim lobiranjem, te uz obavezu ispunjavanja čitavog niza postprijetnih uvjeta. Više od dvije decenije članstva donijelo je primjere izgradnje dodatnih državnih kapaciteta – imperativ ustavnih promjena, nadogradnju pravosudne i diplomatsko-birokratske infrastrukture kroz formiranje interesornih grupa, inovativna institucionalna rješenja, uvođenje novih funkcija ili institucija, projiciranje sopstvenih političkih vrijednosti u kontekst aktuelnih problema i pitanja kojima se međunarodna organizacija i njeno članstvo bave, te otvaranje novih prilika za međunarodne karijere funkcionera, diplomata ili građana BiH.

Ključne riječi: međunarodne organizacije; međunarodna članstva; Bosna i Hercegovina; Vijeće Europe

UVOD

Nešto malo duže od dva vijeka traje novija historija multilateralne diplomatije i međunarodnih organizacija – tačnije od Bečkog kongresa (1814-1815.) i osnivanja Centralne komisije za plovidbu na Rajni (1815.) kao prvog stalnog međuvladinog tijela koje je zajednički osnovalo pet država. Međunarodne vladine organizacije prešle su dalek, put, od prvih, nepolitičkih, tehničkih i mjeriteljskih, čiji je cilj bio osiguravanje intenzivirane međunarodne interakcije tog vremena, preko Lige naroda, do, nešto kasnije i Organizacije Ujedinjenih nacija (OUN). S formiranjem OUN i počinje era međunarodnih odnosa u kojima međunarodne vladine organizacije nastupaju kao, mandatom ograničeni, ali ravnopravni akteri državama u međunarodnim odnosima (Coulombis & Wolfe 1990). Njihov nastanak, razvoj i eskalacija njihovog broja u drugoj polovini XX i sada u XXI vijeku svjedoči o internacionalizaciji svakodnevnog života, globalizaciji, povezanosti i međuovisnosti (Jacobson 1989). Nema države koja istovremeno nije članica brojnih organizacija, i gotovo da nema oblasti u kojoj se države nisu dogovorile o formiranju međunarodne organizacije koja osigurava razmjenu informacija, prostor za razgovor i saradnju, standarde i/ili superviziju (Archer 1989). U skladu s ulogama i stalno novim temama i potrebama, očekivanja od međunarodnih organizacija su nikad veća – da ponovo izgrađuju ratom razorena i podijeljena društva, pomažu zaustavljanju širenja bolesti i virusa, pruže podršku državama u sprečavanju ili prevazilaženju posljedica ekonomskih kriza, presuđuju u međunarodnim konfliktima i/ili ih rješavaju, bore se protiv ekstremnog siromaštva i gladi, upućuju države na zajedničko djelovanje u kontekstu zaštite okoliša, unapređuju slobodu trgovine i njenu etičnost, promoviraju spolnu ravnopravnost, reformiraju pravne sisteme, smanjuju korupciju i bore se protiv terorizma (Gutner 2017: 15).

Politološka, pravna i literatura o međunarodnim odnosima i diplomatiji govori iscrpno i detaljno o međunarodnim vladinim organizacijama, pogotovo kad se radi o odnosu između država članica i organizacije. U tom kontekstu recentna literatura uglavnom govori o aspektima multilateralnog djelovanja koji ograničavaju suverenitet i nadležnost država (Alvarez 2005; Barnett & Duvall 2014; Drosse 2020; Hurd 2014; Jacobson 1989) ili pitanje državnog suvereniteta stavljaju u širi kontekst globalizacije (Barkin 2015).

Nerijetko se gubi iz vida aspekt dvosmjernosti odnosa – države se pozicioniraju u međunarodnim organizacijama čije su članice i koriste prava i obaveze koje proizlaze iz članstva za ostvarenje svojih vanjskopolitičkih ciljeva, te, simultano, doprinose realizaciji ciljeva tih organizacija. Pri tom, posebno je važno razumjeti da se ekspanzija utjecaja međunarodnih organizacija odvija kao reimaginacija savremenih

država u skladu sa zapadnim modelom država i da je međunarodno pravo glavni instrument tog procesa (Fiti Sinclair 2017: 2). Segment koji međunarodna literatura disproporcionalno zanemaruje je efekat koji članstvo u međunarodnim organizacijama ima na države koje su male, ranjive/ugrožene i one koje usljed decentraliziranog uređenja imaju ograničene ovlasti na državnom nivou (Fiti Sinclair 2017; Insanally 2013), kao i na poticanje pravnih i institucionalnih reformi koje mogu rezultirati razvojem demokratskih institucija i pravne države. Taj posebni ugao gledanja aktuelizira se veoma rijetko, i gotovo uvijek kad se prate potencijalni negativni utjecaji na domaću vladavinu i demokratske procese (Daugirdas 2013).

Bosna i Hercegovina istraživački je posebno relevantna kao studija slučaja na osnovu koje se može pratiti na koje sve načine ispunjavanje međunarodnih obaveza pomaže ili odmaže postizanju unutarnjeg političkog konsenzusa, konsolidiranju vanjskopolitičkih prioriteta i vanjskopolitičkog sadržaja, te izgradnji dodatnih kapaciteta unutar same države. Ovaj članak u središte pažnje stavlja međunarodno članstvo BiH u Vijeću Europe, ostvareno 2002. godine, u dejtonskoj realnosti BiH i post-dejtonskom vanjskopolitičkom kontekstu. Prateći taj konkretan okvir detaljno će biti predstavljeni primjeri izgradnje dodatnih državnih kapaciteta – imperativ ustavnih promjena, nadogradnja pravosudne i diplomatsko-birokratske infrastrukture kroz formiranje interesornih grupa, inovativna institucionalna rješenja, uvođenje novih funkcija ili institucija, projiciranje sopstvenih političkih vrijednosti u kontekst aktuelnih problema i pitanja kojima se međunarodna organizacija i njeno članstvo bave.

Iako se sličan kontekst, pa i pitanja, mogu pratiti i na primjeru članstava BiH u nekim drugim organizacijama, Vijeće Europe posebno je ilustrativan primjer iz više razloga. Prvi je post-dejtonski unutrašnjopolitički kontekst, koji je prethodno spomenut, a posebno će biti elaboriran u nastavku. Drugi proizlazi iz činjenice da se ne radi o članstvu koje se ostvaruje isključivo na osnovu iskazane volje države ili njenim pristupanjem odgovarajućem međunarodnom dokumentu, već o kompleksnijem načinu pristupanja koje podrazumijeva i jasno iskazanu volju države koja želi članstvo, ispunjavanje niza pretpristupnih uvjeta koje propisuje međunarodna organizacija, odgovarajuće preporuke relevantnih organa međunarodne organizacije koji pozitivno ocjenjuju tok ispunjavanja pretpristupnih uvjeta, kao i saglasnost država članica međunarodne organizacije (Droesse 2020: 179). Treći razlog je što Vijeće Europe kako u političkom, tako i međunarodnopravnom smislu, predstavlja stvarnu novinu za BiH, ali i svaku drugu državu sljednicu bivše Jugoslavije, budući da ni bivša zajednička država nije bila članica ove organizacije. S tim u vezi je i četvrti razlog tj. činjenica da Vijeće Europe predstavlja jednu od međunarodnih i europskih organizacija koje

imaju supranacionalne ingerencije, konkretno u oblasti zaštite ljudskih prava, što, također, predstavlja posebnu novinu.

OSNOVNE PRETPOSTAVKE ZA MEĐUNARODNA ČLANSTVA BiH

Za puno razumijevanje konteksta i efekata članstva BiH u Vijeću Europe potrebno je osvrnuti se na opće pretpostavke za preuzimanje prava i obaveza koja podrazumijevaju međunarodna članstva – strateško vanjskopolitičko usmjerenje, ostvarena međunarodna članstva, te institucionalne i finansijske kapacitete za ostvarivanje prava i obaveza.

Jedno od rijetkih istraživanja vanjskopolitičkog outputa BiH (Hasić & Karabegović 2019), u inače vrlo skromnoj naučnoj i stručnoj literaturi o vanjskoj politici BiH, upravo u dijelu koji se bavi angažmanom BiH na multilateralnom planu (Džananović 2019: 46) identificira faktore koji determiniraju vanjskopolitički angažman BiH u ovom polju. To su, ponajprije, univerzalni trendovi intenziviranja globalizacije i međuovisnosti, koji potiču interesno organiziranje zemalja po regionalnom principu i različite oblike i nivoe integracije (Rana 2011: 40), realni vanjskopolitički kapaciteti kojima BiH, kao jedna od malih, ranjivih i zemalja u razvoju, raspolaže (Thorhallsson & Bailes 2016: 296), ostvarivanje unutarnje kohezije i saglasnosti oko konkretnih vanjskopolitičkih aktivnosti (Todorović 2013: 259), a u nekim slučajevima i nivo ličnog angažmana (Nissen Adler 2016: 93) pojedinih diplomatskih predstavnika BiH u multilateralnim tijelima.

Iako prethodno navedeni okviri ne osiguravaju veliki kapacitet za djelovanje na međunarodnoj sceni, BiH je od stjecanja nezavisnosti ostvarila članstvo u 89 međunarodnih organizacija u rasponu od globalnih, poput OUN do regionalnih tipa Regionalnog vijeća za saradnju (Regional Cooperation Council - RCC) ili Savske komisije.

Gotovo polovina članstava, tačnije njih 40, realizirano je u prvih pet godina nezavisnosti BiH, a shodno ratnim okolnostima i tadašnjim prioritetima ona se odnose uglavnom na globalni međunarodni okvir – Organizaciju Ujedinjenih nacija (OUN) i pripadajuće agencije (UNHCR, UNICEF, UNESCO, UNIDO, WHO). Bosna i Hercegovina se već 1992. godine učlanila i u Organizaciju za sigurnost i saradnju u Europi (Organization of Security and Cooperation in Europe – OSCE) i regionalnu organizaciju Srednjeevropsku inicijativu Central European Initiative – CEI. Članstva u međunarodnim organizacijama ostvarena u ovom periodu posebno su vrijedno nasljeđe Republike Bosne i Hercegovine, s obzirom na činjenicu da se nakon izbora održanih 1996. vlast konstituirala i vanjska politika počela voditi u skladu s Ustavom

Bosne i Hercegovine (Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma) i pripadajućom podjelom nadležnosti u vanjskoj politici¹. Svaka vanjskopolitička odluka, uključujući odluke o članstvima u međunarodnim organizacijama, stavovima, mišljenjima, načinu glasanja i/ili ispunjavanju međunarodnih prava i obaveza koje proizlaze iz članstava u međunarodnim organizacijama, ovise o unutrašnjem konsenzusu tj. slaganju stavova članova tročlanog Predsjedništva BiH. Činjenica da je većina međunarodnih članstava realizirana nakon 1997. godine govori u prilog tome da je Predsjedništvo BiH, suprotno općem dojmu, ipak, ostvarivalo aktivan konsenzus u vanjskopolitičkom odlučivanju.

Međunarodna članstva BiH ostvarena nakon 2000. godine više su regionalno orijentirana. Na to je, pored ostalih faktora iz perioda postratne konsolidacije BiH i re-

¹ Član V tačka 3 Ustava BiH navodi sljedeće nadležnosti Predsjedništva BiH u vanjskoj politici: 1. vođenje vanjske politike; 2. imenovanje ambasadora i drugih predstavnika BiH, od kojih najviše dvije trećine mogu biti izabrani s područja Federacije BiH; 3. predstavljanje BiH u međunarodnim i europskim organizacijama i institucijama i traženje članstva u onim međunarodnim organizacijama u kojima BiH nije član; 4. vođenje pregovora za zaključenje međunarodnih ugovora BiH, otkazivanje, i, uz suglasnost Parlamentarne skupštine BiH, ratificiranje takvih ugovora; 5. koordinacija, prema potrebi, s međunarodnim i nevladinim organizacijama u BiH. Provođenje vanjske politike BiH povjereno je Ministarstvu vanjskih poslova. U nedostatku zakona o vanjskim poslovima koji bi precizirao ovlasti, prava, obaveze i položaj Ministarstva u odnosu na druge institucije, oblast je zasad regulirana Zakonom o ministarstvima i drugim tijelima uprave. Prema članu 8, Ministarstvo vanjskih poslova BiH nadležno je za:

- provedbu utvrđene politike BiH i radi na razvoju međunarodnih odnosa sukladno stajalištima i smjericama Predsjedništva BiH;
- predlaganje za utvrđivanja stajališta o pitanjima od interesa za vanjskopolitičke aktivnosti i međunarodni položaj BiH;
- zastupanje BiH u diplomatskim odnosima prema drugim državama, međunarodnim organizacijama i na međunarodnim konferencijama te za neposrednu komunikaciju s diplomatskim predstavništvima i predstavništvima drugih država međunarodnih organizacija u BiH i obavljanje stručne poslove u vezi s tim;
- praćenje stanja i razvoj međunarodnih odnosa BiH s drugim državama, međunarodnim organizacijama i drugim subjektima međunarodnoga prava i međunarodnih odnosa i o tome izvješćuje Parlamentarnu skupštinu BiH, Predsjedništvo BiH i Vijeće ministara BiH;
- predlaganje Predsjedništvu BiH glede uspostave ili prekida diplomatskih ili konzularnih odnosa s drugim državama;
- suradnju s međunarodnim organizacijama, predlaganje Predsjedništvu BiH za učlanjenje, odnosno sudjelovanje BiH u radu međunarodnih organizacija;
- organiziranje, usmjeravanje i usklađivanje rada diplomatsko-konzularnih predstavništava BiH u inozemstvu;
- pripremanje i organiziranje međunarodnih posjeta i susreta;
- pripremanje bilateralnih i multilateralnih sporazuma;
- obavljanje poslova u vezi s boravkom i zaštitom prava i interesa državljana BiH na stalnom i privremenom boravku u inozemstvu i domaćih pravnih osoba u inozemstvu;
- praćenje - u suradnji s nadležnim ministarstvima i institucijama - međunarodnih ekonomskih kretanja i odnosa i izvješćuje nadležna tijela o tome, kao i o ekonomskim odnosima BiH s pojedinim zemljama i regijama;
- poticanje, razvijanje i usklađivanje suradnje s iseljeništvom iz BiH;
- pripremu dokumentacije, raščlambu, informacije i druge materijale za potrebe Predsjedništva BiH, Vijeća ministara BiH i drugih tijela nadležnih za provedbu vanjske politike.

giona, utjecala i opredijeljenost Europske unije (EU) za intenzivan angažman u regionu i otvaranje moguće opcije članstva za zemlje Zapadnog Balkana, čime su potaknuti, a kasnije, na izvjestan način i nametnuti (obaveza iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju), procesi ponovnog uspostavljanja veza između zemalja regiona, stvaranje uvjeta za unapređivanje susjedske saradnje i funkcionalno integriranje regiona. U tom periodu BiH će postati članica i/ili osnivač 14 regionalnih organizacija ili inicijativa u različitim oblastima. Njihov broj, očekivano, nije veliki kao u prvim godinama nezavisnosti, ali se, s obzirom na njihov regionalni karakter, radi o organizacijama i inicijativama koje su znatno autentičnije, bliže realnim interesima i kapacitetima, a samim tim predstavljaju i pogodniji teren za efektivno diplomatsko djelovanje.

Teret najvećeg dijela multilateralnih aktivnosti nosi infrastruktura Ministarstva vanjskih poslova BiH (2019: 48), kako samo sjedište u Sarajevu, tako i diplomatska mreža. Ipak, u skladu s tokovima i trendovima u međunarodnim odnosima (Rana 2011: 16), Ministarstvo vanjskih poslova BiH nema monopol nad međunarodnim članstvima i sudjelovanjima u multilateralnim inicijativama, niti je izolirano od dešavanja i trendova u državnoj službi. Članstvo tj. prava i obaveze često podrazumijevaju aktivan odnos drugih državnih institucija, resornih ministarstava ili agencija. U tom smislu, u prethodnom periodu, ostvareni su značajni pomaci u ostvarivanju unutrašnje koordinacije i konsolidacije međunarodnih aktivnosti. Značajan faktor u tome bio je porast broja državnih ministarstava (s originalna tri dejtonska do današnjih 9), te njihovo kadrovsko kapacitiranje u skladu s funkcijama međunarodnog predstavljanja BiH i koordinacije na nivou BiH u pojedinim oblastima². Državne institucije i agencije, danas, samostalno i/ili u koordinaciji s MVP BiH, politički i operativno, odgovaraju za međunarodna članstva u svojim resorima. Razmjena informacija i koordinacija aktivnosti s drugim institucijama čest je izvor problema u fokusiranom, konzistentnom i koherentnom vanjskopolitičkom djelovanju i za administrativno puno bolje kapacitirane države. Iako se ograničen broj resora i relativno mala državna administracija (oko 4.200 državnih službenika) uglavnom navodi kao jedan od nedostataka ukupnog administrativnog kapaciteta BiH, u smislu mikro menadžmenta i uspostavljanja interresorne saradnje i komunikacije, njena je veličina zapravo prednost. Postojeći nivo interresorne koordinacije i mehanizmi ostvarivanja konzistentnosti i koherentnosti pristupa prema vani, MVP BIH smatra zadovoljavajućim, a posebno se ističu kontinuirani mehanizmi saradnje s Ministarstvom vanjske trgovine, Ministarstvom odbrane i Ministarstvom civilnih poslova BiH.

² Ministarstva koja nemaju direktnu nadležnost nad nekim pitanjima, poput obimnog Ministarstva civilnih poslova s 9 različitih sektora, imaju nadležnost međunarodnog predstavljanja BiH u tim oblastima, kao i koordinacijsku ulogu na državnom nivou. www.mcp.gov.ba

Kad je riječ o strateškom fokusu, prva vanjskopolitička strategija BiH sadržana u dokumentu iz 2003. godine „Opći pravci i prioriteti za vođenje vanjske politike“ (Predsjedništvo Bosne i Hercegovine 2003) sasvim sigurno nije bila dovoljno detaljno razrađena da bi ju se smatralo sveobuhvatnom vanjskopolitičkom strategijom (Arapović 2010: 111), ali je dokument, kako navodi Todorović (2013: 259), „nastao u određenom vremenskom tesnacu kad je bilo neophodno da se postigne nekakav napredak u zajedničkom delovanju na spoljnopolitičkoj sceni“. „Opći pravci“ su samim svojim sadržajem jasan dokaz dvosmjernog tj. povratnog djelovanja realiziranih međunarodnih članstava na BiH – vrsta, obim i generalni vanjskopolitički fokus BiH bio bi znatno drugačiji da nije bilo članstava koje je ostvarila Republika Bosna i Hercegovina, te prava i obaveza koja su ona podrazumijevala. Dokument, naime, identifikira i potvrđuje značaj koji za BiH ima djelovanje u multilateralnim okvirima, kao i opredjeljenje da se BiH nastavi izražavati upravo kroz multilateralne okvire. Članstva, sama po sebi, čak ni kad se radi o strukturalnim akterima poput EU i NATO-a, ne mogu predstavljati strateške ciljeve, što je jedna od problematičnih postavki „Općih pravaca“. No, vrijeme će pokazati da će upravo njihovo takvo imenovanje poslužiti kao geopolitičko i strateško pozicioniranje BiH u kontekst dominantno zapadnoeuropskih i euroatlantskih struktura nasuprot opredjeljenjima i djelovanju nekih drugih značajnih međunarodnih aktera. Dalje, dokument, vrlo eksplicitno, navodi strateške ciljeve u regionalnom kontekstu (dobrosusjedski odnosi, dugoročna stabilnost, sigurnost, ekonomski prosperitet), ciljana članstva (EU, NATO, Svjetska trgovinska organizacija – WTO), prioritetne angažmane u ostvarenim članstvima (OSCE, CEI, South East European Cooperation Process – SEEC, South European Cooperative Initiative – SECI, Adriatic Ionian Initiative – AII, Danube Cooperation Process – DCP), ali i pitanja od posebnog interesa (regionalna kontrola naoružanja). Obaveze koje proistječu iz zaključenih i prihvaćenih sporazuma i drugih međunarodnih instrumenata, te članstava u međunarodnim organizacijama i asocijacijama, pokazat će se ne samo kao orijentir na nivou principa, već i kao sasvim adekvatan temelj za izgradnju solidne vanjskopolitičke pozicije, te sadržajne i smislene diplomatske prakse. Štaviše, ispunjavanje međunarodnih obaveza proisteklih iz ostvarenih članstava doprinijet će efikasnijem funkcioniranju mehanizama postizanja internih političkih dogovora. U većini država, vanjska politika derivira se iz unutarnjih političkih procesa koji kreiraju sve javne politike, pa i vanjsku. Iako će kompleksan politički sistem i čest izostanak unutarnjeg konsenzusa ostati glavne prepreke konsolidiranom vanjskopolitičkom djelovanju, upravo će prava i obaveze proistekle iz međunarodnih sporazuma i članstava u međunarodnim organizacijama pomoći stvaranju konsenzualnog,

strateški fokusiranog i koordiniranog djelovanja na vanjskom, multilateralnom planu, ali, posebno značajno, i na unutarnjem.

Strategija vanjske politike BiH 2018-2023, sadržajno nešto obimnija u odnosu na dokument iz 2003. godine, ne precizira konkretne ciljeve vanjskopolitičkog djelovanja, već se oni naziru u poglavljima Načela vanjske politike BiH i Stupovi vanjske politike BiH (Vuletić 2018). Ovaj dokument, ipak, na adekvatan način valorizira dosadašnji multilateralni angažman BiH i potvrđuje kontinuitet na tom planu: „... (BiH) treba da djeluje u skladu s obavezama koje proističu iz zaključenih i prihvaćenih sporazuma i drugih međunarodnih instrumenata, te članstava u međunarodnim organizacijama i asocijacijama“ (Predsjedništvo Bosne i Hercegovine 2018: 3). To je izuzetno značajan momenat ne samo u vanjskopolitičkom smislu, već i u smislu anticipiranja i prihvatanja obaveza i promjena koje međunarodna članstva mogu izazvati na unutarnjem planu. Države, općenito, u kontekstu međunarodnih članstava, prave dva značajna izbora – kada ulaze u članstvo tj. kada ga prihvataju, te kada biraju da li će, i na unutarnjem i na vanjskom planu, slijediti pravila i zahtjeve organizacije (Hurd 2014: 9). Kontinuirano strateško opredjeljenje za poštovanje obaveza koje proizlaze iz međunarodnih članstava koja najnovija Strategija afirmira, podrazumijeva jasnu političku obavezu za prihvatanje pravila i odluka tih međunarodnih organizacija koje se mogu odnositi i na unutarnje politike.

Važno je istaknuti i spremnost BiH na ispunjavanje finansijskih obaveza koje proizlaze iz međunarodnih članstava, jer je to jedan od osnovnih kvalifikativa država članica u svakoj međunarodnoj organizaciji. Zakon o budžetu tj. akt Parlamentarne skupštine kojim se godišnje utvrđuje plan finansijskih aktivnosti budžetskih korisnika, podrazumijeva i budžet institucija i međunarodnih obaveza BiH, što omogućava glatko ispunjavanje svih finansijskih obaveza koje proizlaze iz članstava u pojedinim međunarodnim organizacijama. Uredno finansiranje tih obaveza, tj. plaćanje članarina u međunarodnim organizacijama, osnovna je pretpostavka mogućnosti ravnopravnog participiranja u oblikovanju, odlučivanju i implementaciji odluka unutar jedne međunarodne organizacije. Finansijske obaveze, na drugoj strani, povremeno se aktualiziraju od strane parlamentaraca³ i medija⁴, no prevladava opći stav da su članstva

³ Poslaničko pitanje Saše Magazinovića iz septembra 2017. godine jedan je od takvih primjera. Njegovo pitanje se odnosilo na iznose koji se plaćaju za pojedinačne članarine, kao i procjenu benefita članstva. U odgovoru koje je dostavilo Vijeće ministara BiH, uz pojedinačne iznose članarina uplaćenih za 2017. godinu, stoji da je analiza svrsishodnosti članstava provedena u periodu 2014-15., te da je „zajednički stav ministarstava i institucija da su članstva u međunarodnim organizacijama više nego opravdana, da su od izuzetne važnosti za svaku pojedinu instituciju, da je korist koja se ostvaruje od članstva višestruka, te da zbog toga ne treba dovoditi u pitanje plaćanje kontribucija“ – Odgovor Vijeća ministara na poslaničko pitanje Saše Magazinovića od 28. 12. 2017. godine.

opravdana, a da benefiti višestruko nadilaze inicijalne troškove članarina.

ČLANSTVO BIH U VIJEĆU EUROPE

Vijeće Europe sa svojih 47 članica druga je najveća europska organizacija poslije OSCE-a i predstavlja značajan forum za razmjenu mišljenja i promociju demokratije, vladavine prava, poštovanja ljudskih prava, ali i čitavog niza društvenih pitanja relevantnih za kontinentalni kontekst. BiH je aplicirala za članstvo u Vijeću Europe još za vrijeme rata, u aprilu 1995. godine. Vijeće Europe otvorilo je Ured Sekretarijata Vijeća Europe u Sarajevu već u aprilu 1996. godine, kako bi organizacija mogla preuzeti svoje obaveze prema Aneksu 6 (Sporazum o ljudskim pravima) Dejtonskog mirovnog sporazuma. Mandat Vijeća Europe podrazumijevao je pomoć pri uspostavljanju Komisije za ljudska prava BiH, Ombudsmana za ljudska prava, te imenovanje stranih sudija u skladu s Aneksima 4. i 7. Dejtonskog sporazuma⁵. Ured je, također, uz ostale zadatke iz domena misije međunarodne vladine organizacije u nekoj državi, sudjelovao u pripremama BiH za ispunjavanje uvjeta za punopravno članstvo u organizaciji.

Iako koncept članstva nije ni zahtjevan ni ekskluzivan poput eurounijskog, BiH je vodila žestoku diplomatsku i političku borbu za ovo članstvo – ispunjavanjem pretprijetnih uvjeta (usvajanje Izbornog zakona BiH) i intenzivnim diplomatskim lobiranjem, te uz obavezu ispunjavanja čitavog niza postprijemnih uvjeta. Sam prijem u članstvo bio je osporavan s više različitih pozicija – od primjedbi za tužbu protiv SR Jugoslavije pred Međunarodnim sudom pravde (International Court of Justice – ICJ), zahtjeva da BiH čeka istovremeni prijem sa, tada još uvijek Saveznom Republikom Jugoslavijom, do insistiranja na odgovornosti bh. vlasti za hapšenje ratnih zločinaca Radovana Karadžića i Ratka Mladića⁶. Političke grupacije, organizirane slično kao i u Europskom parlamentu, bile su vrlo suzdržane prema prijemu BiH u članstvo i pune kritika na račun „dejtonskog političkog sistema“. Intenzivna diplomatska kampanja u kojoj se posebno istaknuo tadašnji ambasador BiH pri Vijeću Europe Igor Gaon, pridobila je najprije manje kritične zemlje – Hrvatsku, Sloveniju, Grčku, Tursku i

⁴ <https://www.vecernji.ba/vijesti/clanarine-u-razlicitim-organizacijama-izvlace-milijune-iz-bih-1105960>

⁵ Aktuelni i ultimativni zahtjevi Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) i Hrvatske demokratske zajednice BiH (HDZ BiH) za „odlaskom stranih sudija“ iz Ustavnog suda BiH, nisu dio međunarodnih normi i standarda na kojima međunarodna zajednica insistira. Naprotiv, to je pokušaj naknadne reinterpretacije DMS i direktna prijetnja dejtonskom političkom poretku.

⁶ Radovan Karadžić je uhapšen nakon 13 godina bježanja 21. jula 2008. godine u Beogradu, a Ratko Mladić tri godine kasnije – 26. maja 2011. u Lazarevu, Srbija. SR Jugoslavija je u Vijeće Europe primljena godinu dana nakon BiH, u aprilu 2003. godine.

Rusiju. Ključnim se smatralo zadobijanje britanske podrške, koja je onda otvorila vrata za podršku i drugih zapadnoeuropskih članica (Suljagić 2002). Nakon obraćanja političkog izvjestioca Laszla Surjana i pravne izvjestiteljice Anneli Jaatenmaki na plenarnoj sjednici Parlamentarne skupštine Vijeće Europe održane 22. januara 2002., koji su preporučili prijem BiH, prevladala je logika da je na političko stanje u zemlji lakše utjecati mehanizmima članstva, te je ishod glasanja u Parlamentarnoj skupštini VE (PSVE) bio uvjerljiv – 105 glasova ZA, sa samo 1 glasom PROTIV⁷. Prijem je formaliziran odlukom Komiteta ministara u aprilu iste godine, pa je BiH tada postala 44 članica organizacije. Kao punopravna članica BiH dobila je stolicu za svog ministra vanjskih poslova tj. stalnog predstavnika u Komitetu ministara⁸. Delegacija Parlamentarne skupštine BiH od 5 članova punopravno sudjelovanje u pokretanju inicijativa, izradi izvještaja i oblikovanju rada PSVE⁹. Europski sud za ljudska prava (European Court of Human Rights – ECHR) dobio je i sudiju iz BiH¹⁰, a građani BiH pravo pristupa Sudu. BiH je pristupila i Kongresu lokalnih i regionalnih vlasti gdje ima 5 od ukupno 612 članova, te potpisala i ratificirala čitav niz konvencija i parcijalnih sporazuma. Prema podacima Ureda VE u BiH dosad su potpisana 94 sporazuma, od čega je ratificirano njih 91 (Council of Europe 2021: 6).

Za razliku od članstva u UN i preuzimanja međunarodnih sporazuma i konvencija koje je BiH preuzela od bivše Jugoslavije, prihvatanje sporazuma i konvencija iz okrilja Vijeća Europe predstavlja pionirski zahvat BiH i ulazak u normativni okvir u kakvom ni bivša Jugoslavija, ni BiH kao jedna od njenih republika, nisu imale priliku participirati. Europska komisija za demokratiju putem prava, poznatija kao Venecijanska komisija, također, se počela baviti BiH i specifičnostima njenog političkog sistema¹¹.

⁷ Iako je parlamentarna delegacija susjedne Hrvatske podržavala prijem BiH, jedna članica delegacije, HDZ-ova parlamentarka Zdravka Bušić, glasala je protiv. Bušićeva je kasnije, u ime HDZ, bila i članica Europskog parlamenta u periodu 2013-2014. Nakon toga, bila je državna sekretarka u hrvatskom Ministarstvu vanjskih poslova i europskih integracija do polovine 2020. godine kada je izabrana za članicu Hrvatskog sabora iz izborne jedinice XI. XI. izborna jedinica je posebna izborna jedinica za izbor zastupnika koje biraju hrvatski državljani koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj, a Bušićeva je izabrana glasovima hrvatskih državljana koji žive u Bosni i Hercegovini.

⁸ U vrijeme prijema BiH u Vijeće Europe ministar vanjskih poslova bio je prof. dr. Zlatko Lagumdžija. Danas je u ovom tijelu aktuelni ministar Elmedin Konaković.

⁹ Delegaciju u aktuelnom sazivu čine: Saša Magazinović, Snježana Novaković-Bursać, Darijana Filipović, Branislav Borenović i Sabina Čudić, a Parlamentarna skupština BiH je imenovala i 5 njihovih zamjenika.

¹⁰ Prva sutkinja iz BiH (2004-2011) bila je profesorica prava iz Banja Luke Ljiljana Mijović. Trenutno je član ECHR u ime BiH Faris Vehabović. Predsjedništvo BiH u januaru o. g. zatražilo je pokretanje procedure izbora novog sudije.

¹¹ Najnovija intervencija Venecijanske komisije od 16. 03. 2024, postupajući po zahtjevu predsjednice Ustavnog suda BiH Valerije Galić, preporučuje korake koje može poduzeti Ustavni sud BiH kako bi spriječio potpunu paralizu svog rada usljed budućeg penzionisanja sudija i unaprijedio svoj trenutni rad, u okolnostima izostanka troje domaćih sudija. Više na: <https://www.venice.coe.int/webforms/events/?id=3525>

Uz jasnu potvrdu europske perspektive BiH te blizine i privlačnosti daljih integracija, članstvom u Vijeću Europe BiH je dobila najdužu i najdetaljniju listu post-prijemnih uvjeta u historiji ove organizacije, njih 73. Većina obaveza ispunjena je u prve tri godine nakon članstva, dok su one političkog i permanentnog karaktera ostale u monitoringu na dva nivoa – od strane Komiteta ministara Vijeća Evrope – Sekretarijata Vijeća Evrope – u okviru Izvještačke grupe zemalja za demokratsku stabilnost (GR-EDS) i od strane Komiteta za ispunjavanje obaveza zemalja članica (Monitoring komitet) Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope (Council of Europe 2018). Svaki od pretprijemnih i postprijemnih uvjeta, svako imenovanje, podrazumijevalo je konsenzualno odlučivanje unutar same BiH, na različitim nivoima, i u različitim institucijama.

Pravosudni aspekt članstva

Iako je Vijeće Europe imalo značajnu medijatorsku, stručnu i normativnu ulogu u čitavom nizu reformskih procesa u BiH koji su uslijedili po stjecanju punopravnog članstva, poput npr. sudjelovanja u reformi visokog obrazovanja u BiH, pristup Europskom sudu za ljudska prava postat će jedna od najznačajnijih beneficija za građane BiH, ali i jedan od najznačajnijih mehanizama testiranja spremnosti BiH, i u političkom i u pravnom smislu, za ispunjavanje međunarodnopravnih obaveza. I dok je strah stručne i političke javnosti tada bio da će najveći problem u implementaciji presuda Suda u Strasbourgu biti značajna finansijska sredstva, pogotovo u smislu isplate odšteta oštećenim, najvećim problemom, u kontekstu implementacije presuda, pokazat će se unutarnja politika.

U periodu od 2004. godine, kad su krenule prve aplikacije prema ECHR iz BiH do 2020., ECHR je donio 118 presuda i 86 odluka u slučajevima iz BiH (Department for the Execution of Judgements of the European Court of Human Rights 2020). Samo u 2019. godini bilo je 1,037 aplikacija iz BiH, a donijeta je 21 presuda koja je utvrdila kršenje Europske konvencije o ljudskim pravima. U 2023. godini Sud je razmatrao 328 aplikacija iz BiH, 326 je odbačeno, a u dvjema donesenim presudama utvrđeno je bar po jedno kršenje odredbi ECHR¹². Među najveće uspjehe u kontekstu BiH i doprinosa unutarnjim reformama Ured za izvršavanje presuda Europskog suda za

¹² Za integralne i ažurirane podatke o aplikacijama i sudskim procesima pogledati na http://www.echr.coe.int/Documents/CP_Bosnia_and_Herzegovina_ENG.pdf

ljudska prava ubraja: jačanje prava na slobodu i sigurnost [slučajevi: Tokić i ostali (12455/04+), Hadžić i Suljić (39446/06+), Al Hamdani (31098/10)]; omogućavanje boljeg funkcioniranja pravosuđa [slučaj: Avdić (28357/11)]; sprečavanje kažnjavanja mimo postojećeg zakona (Maktouf i Damjanović (2312/08)]; zaštitu principa *Ne bis in idem* [slučaj Muslija (32042/11)]; zaštitu imovinskih prava [slučajevi: Suljagić (27912/02), Karanović (39462/03), Čolić i ostali (1218/07+), Momić i ostali (1441/07+)]; te zaštitu tj. omogućavanje uživanja izbornih prava [slučaj Baralija (30100/18)] (*Bosnia and Herzegovina. Execution of the European Court of Human Rights' Judgements. Main Achievements in Member States, 2024*)

Implementacija presuda podrazumijevala je znatno više od osiguravanja novca za odštete. Kao članica VE, potpisnica Europske konvencije o ljudskim pravima i strana pred ECHR, BiH je morala uspostaviti sistem zastupanja i razviti mehanizam implementacije presuda. Do 2006. godine BiH i nije imala zastupnika tj. agenta pred ECHR, pa se komunikacija s BiH odvijala preko Ureda pravobranioca BiH.

Zadaci postavljeni pred prvu agenticu BiH pred ECHR koja je imenovana polovinom 2006. godine, Moniku Mijić, bili su veoma složeni – uz pionirski rad u zastupanja Vijeća ministara BiH pred ECHR i osiguranja komunikacije između dva tijela, agentica je bila zadužena i za brigu o izvršenju presuda ECHR u BiH. To je predstavljalo posebnu poteškoću obzirom na složen politički i pravosudni sistem u BiH, koji ne poznaje klasičnu hijerarhiju i subordinaciju. Rad s domaćim tijelima za koja je utvrđeno da su povrijedila neka od prava koja štiti Konvencija i tijelima nadležnim za provođenje presuda bio je izuzetno zahtjevan i zbog činjenice da je i Europska konvencija i mogućnost pristupa ECHR bila potpuna novina za BiH, jer ni bivša Jugoslavija nije bila ni članica VE ni potpisnica Konvencije. Ured agenta osnovan pri državnom Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice je, tako, bio dodatno angažiran u aktivnostima informiranja i organizacije primarne edukacije različitih pravosudnih organa u BiH o ovom novom normativnom okviru, te je dao poseban doprinos u podizanju nivoa ukupnih kapaciteta i kvaliteta pravosudnih institucija u BiH. Djelujući u ovom pravcu Ured agenta je osigurao da se i presude koje je BiH „izgubila“ pred ECHR tj. u kojima je utvrđeno kršenje prava koje štiti Konvencija ne tumače kao „poraz“ BiH, već kao jedan od načina na koji se pravni i pravosudni sistem u BiH može učiniti boljim i odgovornijim u ovom segmentu. Agentica je, u sklopu svoje nadležnosti za implementiranje presuda pred domaćim organima dobila i obavezu i pravo davanja inicijative Vijeću ministara ili drugom nadležnom organu za usklađivanje propisa za koje je povodom određenih slučajeva koji su razmatrani pred ECHR utvrđeno da nisu u skladu s Konvencijom. To je

samo po sebi primjer nadogradnje postojećeg sistema i značajna mogućnost za dalji institucionalni razvoj BiH.

Angažman Ureda agenta BiH pred ECHR direktno je doprinio i neočekivano povoljnom sudskom epilogu velikog regionalnog spora oko štednje u slovenačkoj Ljubljanskoj banci 2014. godine, na osnovu kojeg i štediše iz BiH i drugih zemalja regiona sada mogu naplatiti svoja potraživanja od Ljubljanske banke. Tek je ovom presudom oborena slovenska pozicija da i štednja Ljubljanske banke ulazi u sukcesiju imovine bivše Jugoslavije. Iako je u sličnoj tužbi povodom Ljubljanske štednje ECHR deset godina ranije propustio utvrditi odgovornost Slovenije, u slučaju „Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the former Yugoslav Republic of Macedonia” utvrđena je odgovornost Slovenije i obaveza isplate novca štedišama iz BiH i drugih zemalja.

Institucionalni i pravosudni uspjesi koje je BiH ostvarila na unutarnjem planu zahvaljujući članstvu u VE malo su poznati javnosti, a ni politika ih dovoljno ne ističe. Naime, prvih deset godina članstva obilježeno je značajnim presudama u tzv. strukturalnim oblastima koje su omogućile implementaciju i u drugim slučajevima – povrat imovine, stanarska prava, prava na penziju interno raseljenih, plaćanje ratne odštete, efikasnost pravosuđa, retroaktivna primjena zakona i sl. BiH je zahvaljujući uspostavi i radu Ureda agenta, ali i saradnji svih relevantnih vlasti na političkom i pravosudnom nivou, uspješno provela najveći dio donesenih presuda.

I u domaćoj i u međunarodnoj javnosti ovi su uspjesi zasjenjeni izuzetkom koji se odnosi na tzv. Sejdić-Finci grupu¹³ presuda koje se odnose na diskriminaciju po osnovu etničke pripadnosti pri uživanju punog biračkog prava. BiH je u obavezi da presude primjeni promjenom Izbornog zakona koji bi eliminirao diskriminaciju, na osnovu etničke pripadnosti, ali politički dogovor oko novog izbornog zakonodavstva nije postignut ni skoro 15 godina nakon donošenja prve presude (Committee of Ministers of the Council of Europe 2023b). Nepostizanje dogovora je izazvalo i višegodišnji zastoj i u drugom europskom integracijskom procesu – onom prema EU u kojem je implementacija presude Sejdić-Finci postala značajan pokazatelj ispunjavanja političkih i pravnih/međunarodnopravnih uvjeta za članstvo te jedan od uvjeta za stjecanje statusa kandidata za članstvo u EU (European Commission 2019)¹⁴.

Iako nesprovođenje presude nastavlja diskriminaciju i ograničava politička prava građana BiH, te kompromitira poziciju BiH kao članice VE i njen kapacitet za ispu-

¹³ Sejdić-Finci grupa presuda uključuje i presude u slučajevima Pilav v. BiH, Zornić v. BiH i Pudarić v. BiH, koje se, također, tiču diskriminacije u biračkim pravima.

¹⁴ Bosni i Hercegovini status kandidata za članstvo dodijeljen je u decembru 2022. godine i bez implementacije ovih presuda. Riječ je o značajnom geopolitičkom zaokretu same EU nakon agresije Rusije na Ukrajinu

njavanje međunarodnopravnih obaveza, ponašanje BiH u VE nije bez presedana. BiH nije jedina država koju je Komitet ministara prozivao i proziva za nesprovođenje presuda (Committee of Ministers of the Council of Europe 2023a). Također, ne može se reći ni da politika u BiH ignorira ovo pitanje i da ga dugoročno nema namjeru riješiti, jer svi konkretni pokušaji i različite političke ideje oko reforme dejtonskog ustava polaze od potrebe implementacije ovih presuda.

Politički i diplomatski aspekti članstva

Prva decenija članstva BiH u VE protekla je u znaku ispunjavanja post-prijemnih obaveza i neimplementacije presuda iz Sejdić-Finci grupe. S obzirom na to da se vlasti u BiH četiri i po godine nisu mogli dogovoriti o implementaciji presude, PSVE je u oktobru 2013. donijela preporuku kojom Bosni i Hercegovini ostavlja rok od godinu dana, odnosno do oktobra 2014. da provede presudu. Rok nije ispoštovan jer su pokušaji političkih dogovora propali već početkom 2014. godine, pa su opći izbori u oktobru 2014. godine provedeni prema važećim diskriminirajućim odredbama Ustava BiH i Izbornog zakona BiH. BiH se našla suočena s mogućnošću da Komitet Vijeća Evrope za akreditacije i imunitetski status uskrati daljnje učešće u radu PSVE bh. parlamentarnoj delegaciji. Taj je scenarij praktične suspenzije članstva zamalo doveo u pitanje i predsjedavanje Komitetom ministara VE koje je sljedovalo BiH u periodu maj-novembar 2015. godine. Na januarskom zasjedanju PSVE 2015. godine petočlana parlamentarna delegacija BiH (s još pet zamjenika članova), koja je u periodu 2010-2014. funkcionirala s poteškoćama, jer nije imala izabranog šefa delegacije, bila je iznenađujuće jedinstvena u stavu da je suspenzija drastična i konačna sankcija, koja ne pomaže iznalaženju rješenja i ne ostavlja druga sredstva pritiska. Dodatno, bh. parlamentarci su izrazili očekivanja da će ovo pitanje biti riješeno u roku od šest mjeseci nakon održavanja općih izbora (do sredine 2015. godine), navodeći da će politička volja za primjenu presuda iz Sejdić-Finci grupe biti jedan od ključnih kriterija u pregovorima za formiranje buduće vlasti u državnim institucijama.

Unutarnje političke nesuglasice u Predsjedništvu BiH¹⁵ uzrokovale su i višegodišnju blokadu imenovanja predstavnika u stalnim tijelima Vijeća Europe: Europskoj komisiji za demokraciju putem prava (Venecijanska komisija), Europskoj komisiji protiv rasizma i netolerancije (ECRI), Europskom komitetu za sprečavanje mučenja i neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT), Grupi stručnjaka za

¹⁵ O bh. kandidatima odlučuje Predsjedništvo BiH u skladu sa svojim ustavnim ovlaštenjima i prema Odluci o postupku kandidiranja i imenovanja predstavnika BiH u međunarodnim organizacijama i institucijama.

borbu protiv trgovanja ljudima (GRETA), Savjetodavnom komitetu Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina i Komitetu eksperata Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima.

Usprkos kontinuiranim unutrašnjim neslaganjima prvo bh. predsjedavanje Komitetom ministara VE u periodu maj-novembar 2015. kao jedna od najznačajnijih i najzahtjevnijih aktivnosti BiH na međunarodnom planu proteklo je uspješno i na način da je „Bosna i Hercegovina pokazala kako jedna mala zemlja može veoma uspješno da predsjedava jednom velikom i važnom međunarodnom organizacijom“ (Vijeće Evrope – Predsjedavanje Bosne i Hercegovine 2016: 7).

Ambiciozan, ali adekvatan izbor prioriteta predsjedavanja, kao i čitav niz neočekivanih međunarodnih dešavanja (izbjeglička kriza, teroristički napadi...) koja su u tom periodu pogodila Europu i afektirala rad Vijeća Europe, rastegnuli su političke i diplomatsko-administrativne kapacitete BiH do krajnjih granica i polučili uspjeh koji je prepoznat i od organa VE, ali i od samih članica. U svom šestomjesečnom predsjedavanju BiH je odabrala sljedeće prioritete (Vijeće Evrope – Predsjedavanje Bosne i Hercegovine 2016):

- zaštitu i promociju ženskih ljudskih prava s posebnim naglaskom na borbu protiv nasilja nad ženama što se manifestiralo u posebnoj podršci daljoj ratifikaciji i implementaciji Konvencije o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija. U Sarajevu je organizirana i tematska konferencija pod nazivom „Monitoring i implementacija Istanbulske konvencije – nove sinergije“);
- odnos prema susjednim državama regionima, prvenstveno mediteranskim, što se pokazalo izuzetno značajnim i hrabrim izborom pogotovo u kontekstu izbjegličke krize u Europi, ali i političke krize u Europi izazvane migracijskim valovima, te potrebe za intenziviranjem saradnje i zajedničkom borbom protiv terorizma (teroristički napadi u Tunisu i Francuskoj);
- interkulturalni dijalog koji je shvaćen i interpretiran kao unutrašnja vrijednost bh. društva koju je BiH „podijelila“ s Vijećem Europe, insistirajući na uključivanju religijske dimenzije interkulturalnog dijaloga. Konferencija je, također, održana u Sarajevu;
- Europska kulturna konvencija i aktivnosti VE usmjerene ka pružanju podrške europskom filmu – bh. predsjedavanje vrlo je vješto kombiniralo obilježavanje 60. godišnjice jedne od prvih i najprihvaćenijih Konvencija i jedan od najprepoznatljivijih savremenih kulturnih projekata u BiH – Sarajevo Film Festival. Bh. predsjedavanje organiziralo je i konferenciju u Sarajevu o filmskoj industriji

koja je gotovo vizionarski otvorila značajnu temu diskriminacije žena u ovoj grani umjetnosti. Tzv. „Sarajevska deklaracija“ usvojena na ovoj konferenciji značajan je međunarodni dokument koji skreće pažnju na discrimination and underrepresentation of women u filmskoj industriji u Europi insistirajući na odanosti vrijednosnim opredjeljenjima za ravnopravnost spolova, ali i razvijanju sistema indikatora i praktičnih mjera u kulturnim politikama.

- Ostala pitanja na koja se predsjedavanje osvrnulo su socijalna inkluzija mladih, pogotovo onih iz ugroženih kategorija, pitanja efikasnosti sudske prakse, pravo na obrazovanje i dostupnost vaspitno-obrazovnim procesima, cyber-kriminal, strateški razvoj visokog obrazovanja i standarda kvalifikacija, te promocija kampanje VE protiv govora mržnje.

Osim planiranih prioriteta i aktivnosti bh. predsjedavanje suočilo se i s nizom dešavanja koja su zahtijevala promptnu, delikatnu i odgovornu reakciju. Predsjedavanje je obilježila izbjeglička kriza i njeni prateći elementi – fragmentiranost kontinenta, ksenofobija, nepovjerenje, isključenost, ali i značajne sigurnosne prijetnje u vidu terorističkih napada. Prema općoj ocjeni (Vijeće Evrope - Predsjedavanje Bosne i Hercegovine 2016: 8) jedinstveni doprinos bh. predsjedavanja je u tome što je vrlo hrabro i ambiciozno prepoznalo i potrebe trenutka i, umjesto diplomatskog distanciranja, odabralo da iskoristi svoj kredibilitet i razumijevanje problema u svrhu intenziviranja dijaloga, insistiranja na odbrani zajedničkih vrijednosti i jačanja socijalne kohezije.

Uz to, bh. predsjedavanje je u relevantnim projektima i aktivnostima (obrazovanje, sigurnost) uspjelo dati i novu dimenziju saradnji VE s drugim međunarodnim organizacijama poput EU i OSCE¹⁶. Dobrim ocjenama šestomjesečnog predsjedavanja i izgradnjom imidža kredibilnog diplomatskog aktera unutar same organizacije posebno je doprinio i uspješan angažman BiH u postizanju konsenzusa između EU, Turske i Rusije vezan za potpisivanje Protokola na Konvenciju VE o sprečavanju terorizma, koji se tiče problema stranih terorističkih boraca, a predsjedavanje je intenziviralo i aktivnosti na unutrašnjoj reformi Komiteta ministara i u otklanjanju poteškoća u pregovorima za novi dvogodišnji budžet same organizacije.

Samo predsjedavanje pratio je čitav niz kulturnih, umjetničkih i raznih drugih promotivnih događaja u sklopu same organizacije i grada Strasbourga, koje su inicirane i organizirane od strane MVP BiH, ali vrlo aktivno podržavane od ostalih nivoa vlasti i poslovne zajednice iz BiH. Predsjedavanje je otvorilo priliku i za veću fleksibilnost

¹⁶ U istom periodu je susjedna Srbija predsjedavala OSCE-om.

i inovativnost te je iskorišteno za jačanje potencijala za dugoročnu saradnju relevantnih državnih organa i stake-holdera.

Jedan od ključnih momenata u organizaciji ovog predsjedavanja su i adekvatne pripreme na unutrašnjem planu – Vijeće ministara BiH je u okviru priprema za predsjedavanje formiralo i poseban Interresorni tim koji je okupio predstavnike drugih relevantnih državnih ministarstava, kao i predstavnike nižih nivoa, te uspješno realizirao 17 konferencija/seminara održanih u BiH tokom mandata. Najveći dio tereta, ipak, bio je na bročano maloj, ali izuzetno agilnoj Stalnoj misiji pri VE u Strazburu koju je tada vodio ambasador Almir Šahović. Tim u misiji je za vrijeme mandata na čelu Komiteta ministara dodatno ojačan sa svega nekoliko volontera-stažista.

U kontekstu posebno intenzivnih i zahtjevnih diplomatskih napora važno je istaknuti i da je u januaru 2018. godine za komesarku za ljudska prava Vijeća Europe izabrana Dunja Mijatović, koja je u aprilu te godine stupila na dužnost. Nakon ranije pomenute višegodišnje blokade imenovanja predstavnika u stalnim tijelima Vijeća Europe, BiH se izborila za jednu od najvažnijih i najviših funkcija u samom Vijeću Europe i široj europskoj institucionalnoj arhitekturi. Na ovu poziciju u historiji Vijeća Europe nikad nije izabrana žena, kao ni pojedinac koji ne dolazi iz države koja nije članica Europske unije. Mijatović je pobijedila u drugom krugu glasanja u PSVE sa 107 prema 103 glasa protiv kandidata Pierre-Yvesa Le Borgna kojeg je kandidirala Francuska.¹⁷ Kandidat Slovenije, Goran Klemenčić povukao je svoju kandidaturu i pozvao na podršku za Mijatović (“Dunja Mijatović novi komesar za ljudska prava u Vijeću Evrope BiH” 2018).

Kao i kod svake kandidature za visoke pozicije u međunarodnim organizacijama, osim što se radi o valorizaciji uspješne karijere kandidatkinje, konkretno u domenu zaštite i promocije ljudskih prava, ovaj izbor važan je primjer promocije BiH kadrova na međunarodnom planu, pa i same države. Uspješan izbor bio bi nemoguć bez izuzetnog angažmana Ministarstva vanjskih poslova BiH, koje je, postupajući po relevantnoj i konsenzualnoj odluci Predsjedništva BiH, putem diplomatsko-konzularnih predstavništava BiH u državama članicama VE vodilo intenzivnu kampanju promocije kandidature i traženja podrške (Ministarstvo vanjskih poslova BiH 2018). Mijatović je izabrana na najvišu međunarodnu funkciju koju je ikada obavljao neko iz Bosne i Hercegovine u bilo kojoj drugoj međunarodnoj organizaciji.

¹⁷ Iako je Francuska moćna politička i diplomatska sila i u drugim međunarodnim organizacijama, u kontekstu Vijeća Europe jedan je od osnivača i domaćin tj. država u kojoj se nalazi sjedište i sva glavna tijela Vijeća Europe.

ZAKLJUČAK

Razmišljanjima i istraživanjima o dinamici odnosa između država i međunarodnih organizacija dominiraju koncepti fokusirani na pitanja suvereniteta i nadležnosti, dok se uglavnom zanemaruje efekat koji članstvo u međunarodnim organizacijama ima na države koje su male, ranjive/ugrožene i one koje usljed decentraliziranog uređenja imaju ograničene ovlasti na državnom nivou. Ovaj članak u središte pažnje je stavio članstvo Bosne i Hercegovine u Vijeću Europe, te istražio neke od načina na koje ispunjavanje međunarodnih obaveza pomaže (ili odmaže) postizanju unutrašnjeg političkog konsenzusa, konsolidiranju vanjskopolitičkih prioriteta i izgradnji dodatnih kapaciteta unutar same države. Slijedeći taj konkretan okvir, predstavljeni su primjeri izgradnje dodatnih državnih kapaciteta – imperativ ustavnih i zakonskih promjena, nadogradnja pravosudne i diplomatsko-birokratske infrastrukture kroz formiranje interresornih grupa, prihvatanje inovativnih i fleksibilnih institucionalnih rješenja, uvođenje novih funkcija ili institucija, projiciranje sopstvenih političkih vrijednosti u kontekst aktuelnih problema i pitanja kojima se međunarodna organizacija i njeno članstvo organizacija bave, te otvaranje novih prilika za međunarodne karijere funkcionera, diplomata ili građana BiH.

Članstvo BiH u VE vrlo je značajno utjecalo na reformske procese u BiH i potvrdilo inicijalni motiv prijema – da je povoljan politički utjecaj znatno lakše ostvariti mehanizmima članstva, nego rigoroznim pretprijetnim uvjetima. Uspješno ispunjavanje velikog broja postprijemnih uvjeta i kontinuiran monitoring ispunjavanja dugoročnih obaveza, kao i praćenje implementacije presuda ECHR predstavljaju vrlo značajne mehanizme međunarodnog članstva koji doprinose procesu izgradnje institucija, jačanju vladavine prava i poštovanju ljudskih prava u zemlji, a prava i obaveze koje proizlaze iz članstva i direktno doprinose izgradnji unutarnjeg konsenzusa i unutarnjih mehanizama i kapaciteta. Ne umanjujući značaj potrebe za otklanjanjem diskriminirajućih ustavnih odredbi na koje ukazuju presude iz grupe Sejdić-Finci, potrebno je adekvatno znati cijeniti i istaknuti uspjeh BiH u uspostavljanju mehanizama implementacije presuda i implementiranju svih drugih presuda, od kojih su neke također bile politički osjetljive, a koje ne ulaze u ustavnu materiju. U smislu razvoja vanjskopolitičkog sadržaja, te diplomatsko-birokratskih kapaciteta, šestomjesečno predsjedavanje Komitetom ministara pokazalo je da, i pored ozbiljnih unutarnjih neslaganja, BiH može biti kompetentan i fokusiran međunarodni akter, s izgrađenom sposobnošću da sopstvene političke vrijednosti i senzibilitete spaja s aktuelnim problemima i pitanjima, prepoznajući i promovirajući i vrijednosti na kojima počiva sama VE.

LITERATURA:

1. Alvarez, José E. (2005), *International Organizations as Law-Makers*, Oxford University Press
2. Arapović, Adis (2010), *Vanjska politika BiH: determinante i perspektive*, Centri civilnih inicijativa, Sarajevo
3. Archer, Clive (1989), "Roles of International Organizations", In: *International Relations in the Twentieth Century: A Reader*, Macmillan Education, 221–239.
4. Barkin, J. Samuel (2015), *International Organization: Theories and Institutions*, Springer
5. Barnett, Michael, Raymond Duvall (2014), "International Organizations and the Diffusion of Power", In: *International Organization and Global Governance*, Routledge, 48–59.
6. *Bosnia and Herzegovina. Execution of the European Court of Human Rights' Judgements. Main Achievements in Member States* (2024), Department for the Execution of Judgements of the European Court of Justice. Retrieved February 8, 2024, from <https://www.coe.int/en/web/execution>
7. Committee of Ministers of the Council of Europe (2023a), *Implementing ECHR judgments: Latest decisions from the Committee of Ministers*, Council of Europe Committee of Ministers. <https://www.coe.int/en/web/portal/-/implementing-echr-judgments-latest-decisions-from-the-council-of-europe-s-committee-of-ministers-2>
8. Committee of Ministers of the Council of Europe (2023b), *Interim Resolution CM/ResDH(2023)481 Execution of the judgments of the European Court of Human Rights Sejdić and Finci group against Bosnia and Herzegovina*. Council of Europe Committee of Ministers. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680ad9976
9. Coulombis, Theodore A., James H. Wolfe (1990), *Introduction to International Relations: Power and Justice* (International Editions), Prentice-Hall
10. Council of Europe (2018), *Documents signed and ratified by BiH*, Council of Europe; www.coe.int/en/web/sarajevo/documents-bih
11. Council of Europe (2021), *Council of Europe Action Plan for Bosnia and Herzegovina 2022-2025*, Council of Europe
12. Daugirdas, Kristina (2013), "Congress Underestimated: The Case of the World Bank", *American Journal of International Law*, 107(3), 517–562.

13. Department for the Execution of Judgements of the European Court of Human Rights (2020), *Country Factsheet - Bosnia and Herzegovina*; <https://rm.coe.int/1680709741>
14. Droege, Gerd (2020), *Membership in International Organizations, Paradigms of Membership Structures, Legal Implications of Membership and the Concept of International Organization*, Springer - Asser Press
15. Dunja Mijatović novi komesar za ljudska prava u Vijeću Evrope BiH (2018, January 24). *Oslobodjenje*; <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dunja-mijatovic-novi-komesar-za-ljudska-prava-u-vijecu-evrope>
16. Džananović, Nedžma (2019), "BiH's Engagement in Multilateral Fora: Key Foreign Policy Positions Within International Organizations", In: J. Hasić & D. Karabegović (Eds.), *Bosnia and Herzegovina's Foreign Policy Since Independence*, Springer International Publishing, 45–69.
17. European Commission (2019), *Key findings of the Opinion on Bosnia and Herzegovina's EU membership application and analytical report*, European Commission; https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/COUNTRY_19_2778
18. Fiti Sinclair, Guy (2017), *To Reform the World, International Organizations and the Making of the Modern States*, Oxford University Press
19. Gutner, Tamar (2017), *International Organizations in World Politics*, SAGE
20. Hasić, Jasmin, Dženeta Karabegović (2019), "Structure, Frameworks, Processes, Institutions and Actors of BiH Foreign Policy Since Independence", In: *Bosnia and Herzegovina's Foreign Policy Since Independence*, Palgrave Macmillan, 1–22.
21. Hurd, Ian (2014), *International Organizations, Politics, Law, Practice* (Second Edition), Cambridge University Press
22. Insanally, Rudy (2013), *Multilateral diplomacy for Small States "The art of letting others have your way"*, Guyenterprise Advertising Agency
23. Jacobson, Harold K. (1989), "The Nature of International Organizations", In: *International Relations in the Twentieth Century: A Reader*, Macmillan Education, 207–220.
24. Ministarstvo vanjskih poslova BiH (2018), *Izbor Dunje Mijatović za povjerenika za ljudska prava VE rezultat je i izuzetnog angažmana Ministarstva vanjskih poslova BiH*, Ministarstvo vanjskih poslova BiH; https://www.mvp.gov.ba/aktuelnosti/iz_dkp_i_misija/default.aspx?id=38062&pageIndex=1

25. Nissen Adler, Rebecca (2016), "Diplomatic Agency", In: *The SAGE Handbook of Diplomacy*, SAGE, 92–103.
26. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine (2003), *Opći pravci i prioriteti za provođenje vanjske politike BiH*; http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/osnovni_pravci_vanjske_politike_bih/?id=2
27. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine (2018), *Strategija vanjske politike Bosne i Hercegovine 2018-2023*, Predsjedništvo BiH; <http://www.predsjednistvo.bih.ba/vanj/default.aspx?id=79555&langTag=bs-BA>
28. Rana, Kishan S. (2011), *21st-Century Diplomacy: A Practitioner's Guide*, Bloomsbury Publishing,
29. Suljagić, Emir (2002, January 25), "Još 90 uslova za BiH", *BH Dani*, 241; <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/241/t24107.shtml>.
30. Thorhallsson, Baldur, Alyson J. K. Bailes (2016), "Small State Diplomacy", In: *The SAGE Handbook of Diplomacy*, SAGE, 294–307.
31. Todorović, Luka (2013), *Međudomaća politika: Dileme spoljne politike Bosne i Hercegovine*, Nezavisni univerzitet Banja Luka
32. *Vijeće Evrope – Predsjedavanje Bosne i Hercegovine* (2016), Ministarstvo vanjskih poslova BiH
33. Vuletić, Davor (2018), *U susret novoj Strategiji vanjske politike Bosne i Hercegovine 2018-2023*, Friedrich Ebert Stiftung, Foreign Policy Initiative BiH; <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/14873.pdf>

INTERNATIONAL MEMBERSHIPS AND THEIR CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF ADDITIONAL STATE CAPACITIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA: MEMBERSHIP IN THE COUNCIL OF EUROPE

Summary:

The membership of Bosnia and Herzegovina (BiH) in the Council of Europe, in a broader theoretical sense, is an example of a somewhat neglected aspect in the relations between states and international organizations — the effect that international memberships, with a company in rights and obligations, have on achieving internal political consensus and building additional state capacities. This is particularly important for small, vulnerable, and highly decentralized states like Bosnia and Herzegovina. Although the concept of membership is neither demanding nor exclusive like that of the European Union, BiH waged a fierce diplomatic and political battle for this membership – by fulfilling pre-accession conditions (adopting the Election Law of BiH) and through intensive diplomatic lobbying, along with the obligation to meet a whole series of post-admission conditions. More than two decades of membership have provided examples of building additional state capacities – the imperative for constitutional changes, the upgrading of judicial and diplomatic-bureaucratic infrastructure through the formation of inter-ministerial groups, innovative institutional solutions, introduction of new functions or institutions; projecting one's political values in the context of current problems and issues that the international organization and its membership address, and opening new opportunities for international careers for officials, diplomats, or citizens of BiH.

Keywords: international organizations; international memberships; Bosnia and Herzegovina; Council of Europe

Adresa autorice
Author's address

Nedžma Džananović
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
nedzma.džananovic@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.621

UDK 327.54:341.7
341.7:327.54

Primljeno: 02. 03. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Hrustan Šišić

CULTURAL DIPLOMACY AND THE COLD WAR PERIOD

In addition to the massive arms race, the Cold War was psychological in winning over and attracting foreign individuals, groups, and governments. This study analyzes the very important role of cultural diplomacy in the Cold War, a period marked by intense geopolitical tensions between the United States and the Soviet Union. Taking into account the catastrophic consequences of a possible direct military conflict between the two superpowers, cultural diplomacy and the concept of projecting soft power to achieve national interests was of crucial importance. Focusing on the interplay between the two superpowers, this study analyzes the mechanisms and influence of cultural diplomacy on international relations during the Cold War. Moreover, it analyzes the approach of the United States and the Soviet Union to this concept and provides insight into the key strategic differences in the use of cultural diplomacy in foreign policy of the period.

Keywords: cultural diplomacy; Cold War; United States; Soviet Union

INTRODUCTION

The Cold War era witnessed a complex interplay of geopolitical tensions, ideological clashes, and military competition between the United States and the Soviet Union. As a result of this intense rivalry, cultural diplomacy has emerged as a key tool for both superpowers in exerting influence, changing perceptions, and advancing their national interests. Rooted in the theoretical framework of soft power, cultural diplomacy has become a means of projecting national attractiveness and legitimacy without

the use of coercion and military power. This article analyzes the value and position of cultural diplomacy during the Cold War, exploring the theoretical background, mechanisms, and role in international politics of the period.

Taking into account the catastrophic consequences of a possible direct military conflict between the two superpowers, cultural diplomacy and the concept of projecting soft power in order to achieve national interests was of crucial importance. In that regard, this study attempts to answer the question of what was the importance of cultural diplomacy during the Cold War and how did the United States and the Soviet Union use this concept to pursue their political interests? Also, in what ways did cultural diplomacy serve as a tool for overcoming ideological differences, breaking stereotypes by forcing international educational and cultural cooperation? In addition to that, in what ways did cultural diplomacy facilitate communication and relations between nations, especially in situations where diplomatic relations were threatened or did not exist at all? Finally, this study provides an insight into the similarities and differences between the cultural diplomacy strategies of the United States and the Soviet Union, including the main aspects and elements used. The answers to these research questions contribute to a comprehensive understanding of the dynamics of the Cold War and the knowledge related to this historical period, focusing on the importance of cultural diplomacy and international educational and cultural cooperation. Hence, this study aims to shed light on the international politics of this period, public perception, and strategic objectives of the United States and the Soviet Union. Historical analysis especially of the period of the first decades of the Cold War, including exchanges of high-profile artists and the utilization of cultural diplomacy in response to the spread of communism, will contribute to a more nuanced understanding of the soft power dynamics that characterized this period in international relations.

This research begins with the theoretical framework of cultural diplomacy and the significance of an analytical approach to the topic. This is followed by a section on the concept of psychological warfare during the Cold War, which played a pivotal role in the ideological confrontation between the two superpowers. After that, this study focuses on Soviet cultural diplomacy, its main features and an approach that had significant differences from the American one. In that regard, following section relates to the American institutional and legal framework for cultural diplomacy and an analysis of foreign aid as a tool in the foreign policy of the United States. The analysis also includes exchange programs and their significance for cultural diplomacy during the Cold War.

THEORETICAL FRAMEWORK: CULTURAL DIPLOMACY

The concepts of cultural diplomacy, soft power, and public diplomacy have entered the lexicon of international relations over time and have become standard concepts in foreign policy thinking (Ien Ang & Mar 2015). Considering the focus of this research and the insufficient unexplored nature of the concept of cultural diplomacy, in the following lines we will try to provide an insight into the definition, historical development, as well as the main determinants. In a historical sense, cultural diplomacy is linked to cross-cultural interactions that had an important impact on societies through the encounters of ordinary people, merchants, ritualists, missionaries, with other cultural customs and traditions, which resulted in the spread of languages across geographical areas, bringing new cultural products, etc. (Grincheva 2023). However, with the development of the system of modern states during the 19th century, the concept of cultural diplomacy gained importance as a tool that newly formed states used to create, communicate, and share their national identities in the global arena (Grincheva 2023). At the beginning of the 20th century, or more precisely from 1910, the institutionalization of cultural diplomacy took place, when the first dedicated cultural agencies, such as Alliance Francais or British Council, were founded to coordinate cultural activities abroad (Grincheva 2023). The majority of large countries in the 20th century implemented forms of global external cultural projection that can be called “external cultural action” (Chaubet & Martin 2011). This involves both public actors and private actors with very variable political and cultural roles, from major film companies to various transnational organizations such as philanthropic foundations (Chaubet & Martin 2011). In the second half of the 20th century, in the initial period of the Cold War between the United States and the Soviet Union, the concept of cultural diplomacy gained wider employment (Grincheva 2023). The semantic field of the term cultural diplomacy has expanded significantly over the years and now refers to almost any practice related to purposeful cultural cooperation between nations or groups of nations (Ien Ang & Mar 2015). In this regard, the once separate terms of cultural relations, which meant a natural and organic rapprochement without governmental interventions, and cultural diplomacy, which exclusively referred to formal diplomats and their diplomatic practices in the direction of serving national interests, became intertwined over time (Ien Ang & Mar 2015).

The first definition of cultural diplomacy appeared only in 1959 by the US State Department as: the direct and enduring contact between people of different nations... to help create a better climate of international trust and understanding in which official

relations can operate (Grincheva 2023). Cultural diplomacy in the literature is also defined as ‘a significant element of a country’s foreign policy, promotion of its culture, education and arts, and a significant element in shaping a positive image of a country abroad (Kiełdanowicz 2009). The goal of cultural diplomacy is to foster a common understanding between nations (Uminska-Woroniecka 2016). It includes the exchange of ideas, information, art and other aspects of culture among nations and their peoples in order to foster mutual understanding (Uminska-Woroniecka 2016). Some cultural diplomacy activities include tourist visits, study exchange process, books and media circulation, transfer of ideas by any means, initiated by state or private organizations (Kiełdanowicz 2009).

Cultural diplomacy springs from two premises: first, that good relations can take root in the fertile ground of understanding and respect; second, cultural diplomacy rests on the assumption that art, language, and education are among the most significant entry points into a culture (Cooper et al. 2013). Culture and education can draw people closer and accentuate commonalities whereas official policy can appear adversarial or accentuate differences (Cooper et al. 2013). The basic task of cultural diplomacy is to build mutual understanding between nations and overcome differences. Cultural diplomacy can present a different picture than what official policy may imply – to possibly correct wrong or superficial understandings of certain policies. In this way, it can break down stereotypes and negative or simplified impressions that arise from policy choices or hostile portrayals (Cooper et al. 2013). Some of the most important tools of cultural diplomacy include art, exhibitions, exchanges (educational programs), literature, language teaching, broadcasting and promotion of ideas (Lenczowski 2009).

Cultural diplomacy can explain certain components of a nation’s culture that are seemingly difficult to comprehend for a foreign population. Student educational exchanges provide an excellent opportunity to gain deeper knowledge about why a particular society favors certain practices or beliefs. Also, cultural diplomacy can reach certain constituencies of society that could not be reached by traditional diplomacy. In certain situations of the non-existence of official relations between countries, artists, for instance, can communicate with each other and build connections. The United States and Cuba have been involved in many high-profile artist exchanges, including the New York Philharmonic, the New York City Ballet, and the Jazz at Lincoln Center musicians, despite the strained relationship between the two governments (Cooper et al. 2013). Such exchanges undoubtedly preserve ties in periods of crisis between governments, provide fertile ground for traditional diplomacy, and remind

citizens of both countries that they have things in common despite the official positions of the governments (Cooper et al. 2013). Also, cultural diplomacy can open additional lines of communication between countries and influence a change in perspectives about the other party. One of the examples from the Cold War period is the visit of American jazz musicians to the Soviet Union, which proved that the Soviets had a reductionist view of the United States. Meeting musicians who spoke openly about the racist history of the United States while at the same time celebrating the American musical form and emphasizing their pride as Americans further complicated the Soviet image of the United States (Cooper et al. 2013).

Cultural diplomacy involving the exchange of ideas and values became very important during the Cold War between the United States and the Soviet Union. Finn notes the following: History is a useful reminder of how seriously the United States once took the promotion of mutual understanding through cultural exchange. Policymakers understood the link between engagement with foreign audiences and the victory over ideological enemies and considered cultural diplomacy vital to U.S. national security (Lenczowski 2009). After World War II, the United States faced a fear of the Soviet threat of spreading communism as the world's dominant ideology. Believing in its value system as an alternative to the world, the US government organized a program of cultural relations with other countries at the beginning of the Cold War following its national security interests. George F. Kennan, the architect of the Containment Policy, was an early advocate of cultural programs urging the American political establishment to maximize cultural contacts by all means that would break down the very present negative stereotypes about America in the world (Bu 1999). The US government has organized its cultural policies in line with Cold War concerns and has relied heavily on private resources to conduct cultural diplomacy (e.g., through educational exchanges) (Bu 1999). Private institutions such as philanthropic foundations, professional organizations, and universities, due to their expertise and cultural interactions with foreign countries, played a new role in the conduct of American cultural diplomacy at the beginning of the Cold War. One of the reasons why the role of philanthropic foundations in American cultural diplomacy was so pronounced in this period is the fact that the institutionalization of cultural diplomacy by the American government was in its infancy. The strengthening of cultural diplomacy agencies required a certain period, which led to the joint performance of American state and non-state agencies in this field. The role of non-state actors was particularly prominent in sensitive areas, such as communist-organized systems in Eastern Europe. The role of philanthropic foundations in such environments was to

reach out to society, creating conditions for the cultural promotion of American values.

Due to its geographical position and political and economic importance, the European continent was the epicenter of the Cold War confrontation between the United States and the Soviet Union. The scheme of European spheres of influence then spilled over into the international system so that the countries of Asia and the Middle East were divided between the influence of Moscow and Washington. The Soviet Union was the successor to the Russian Empire. Hence, the state based its role on a sense of geopolitical power in the Eurasian region and its historical geopolitical tendencies to dominate the political circumstances of its region. After the Second World War, the nature of the international system was based on a bipolar structure based on a system of spheres of influence and diminished sovereignty of subordinate states by two great powers (Lewkowicz 2018). In this way, the United States and the Soviet Union institutionalized the international order by establishing social norms that enabled them to maintain their hegemonic position (Lewkowicz 2018).

SOVIET CULTURAL DIPLOMACY

Cultural relations between the Soviet Union and the United States existed before the Second World War. It is recorded that during the 1920s and 1930s, several thousand American tourists visited the Soviet Union while Soviet technical delegations and performers traveled around the United States (Gould-Davies 2003). However, cultural relations were official only on the Soviet side in the organization of the All-Union Society for Cultural Ties (VOKS), while the State Department showed a lack of interest and cultural activities were mostly based on private or non-governmental initiatives (Gould-Davies 2003). However, the establishment of a grand military coalition during the Second World War based on common military interests also influenced the increase of cultural exchanges between the two countries in fields such as art, culture, and sports (Gould-Davies 2003).

During the 1950s and 1960s, the Soviets significantly expanded their cultural offensive by promoting their attitudes, values, and ideas among intellectual, business, and industrial groups in the Western and Eastern blocs. In this context, a large number of friendly associations and cultural relations societies were established, and the number of exchanges of cultural delegations between the Soviet Union and other countries increased greatly, as well as the number of exchanges of students and intellectuals. Soviet-sponsored cultural delegations have been growing steadily since 1954. In that

year, for example, 84 exchanges with Western European countries were organized under the category of culture, peace, and friendship (CIA 1958). During 1955, the number of exchanges of Soviet cultural delegations with Western European countries increased to 114 (CIA 1958). During 1956, a total of 475 delegations from Western European countries visited the Soviet Union, including delegations described as cultural, labor, government, sports, economic, scientific, technical, professional, tourist, Communist party, and Communist front groups (CIA 1958). On the other hand, during the same year, 469 different Soviet delegations visited Western European countries (CIA 1958). A total of 1,327 Soviet delegations visited Eastern European communist countries during 1956, of which 225 were cultural delegations (CIA 1958). The total number of Eastern European delegations that stayed in the Soviet Union during 1956 is not known, but it is very likely that it was a significant number of delegations. Due to the Soviet intervention in Hungary in 1956, a significant number of foreign delegations to Moscow were canceled, which negatively affected the country's image in the world.

Soviet authorities invested considerable resources in cultural diplomacy, but however, this process of the power of attraction was greatly limited by the brutality of Stalin's regime. Studying Soviet soft power in Poland, Babiracki cites the observations of a Hungarian writer regarding the brutality of the Red Army: "... for many, this young Russian (a member of the Red Army) brought a kind of liberation... yet this soldier could not bring freedom because neither he didn't have... that also applied to many bureaucrats, writers, intellectuals. They simply had no freedom. They wanted to project soft power abroad, but they were unsuccessful because there was nothing soft about Stalinism in the Soviet Union" (Babiracki 2015). Nevertheless, the Soviet cultural influence on entire Eastern Europe was undeniable. In Eastern Europe, the communists managed to deeply influence languages, fashions, landscapes, identities, and values; the impact of Soviet-sponsored political, economic and cultural integration was enormous (Babiracki 2015). Still, several Eastern European regimes, which were more liberal and economically open to the West, became attractive for Soviet citizens from all social spheres. One of those countries is Poland, which culturally and intellectually leaned towards the West, which generated a process of reversed soft power. In his book, Babiracki cited the example of the Russian writer Viktor Erofeev, who liked to spend summers with his wife in Poland, a country that became their only window to the West in the 1970s (Babiracki 2015). The brutality and absolute control of social life of Stalin's regime harmed the exercise of soft power in the countries of the Eastern Bloc.

In the satellite states of the Soviet Union, the relaxation of the atmosphere on the cultural and artistic level came after Stalin's death in 1953. Until then, many artists in the communist world were also propagandists who were forced to work within the realistic framework of the then government, describing scenes that glorify communist ideals. Artists were also labeled depending on their political views. In 1955, in Czechoslovakia, there was an uprising of artists against the centralized administration of the Art Union in the country as well as against the lack of artistic pluralism (Maruška 1997). As a result of the uprising, communist magazines in Czechoslovakia began publishing articles in which some of the critical art historians openly attacked Stalin's rigid realistic views (Maruška 1997). There was also rehabilitation of Czech art history in the country, which some saw as the first sign of the awakening of Czech national identity. The change of government in the Soviet Union also meant open space for other communist satellites to revolt against the Stalinist regimes, as was the case with the protests in Hungary in 1956. Protests and revolts against dictatorial regimes in communist satellites have resulted in more artistic freedom, contact with the West through the education sector, and some liberalization of society. In the case of Yugoslavia, there was a relaxation of relations with Moscow, which was chaired by Nikita Khrushchev after Stalin's death.

After Stalin's death, cultural relations became very important in consolidating Soviet control over Eastern Europe (Gould-Davies 2003). Also, cultural influence became one of the most significant instruments in the post-Stalin opening to the Third World, where the Soviet Union began to actively gather support from nationalist – but non-communist – regimes (Gould-Davies 2003). These efforts were particularly directed towards India and the Middle East, where the Soviet exhibitions in Cairo and Damascus were particularly successful (Gould-Davies 2003). A sign that cultural propaganda was gaining in importance during the Cold War was the establishment in 1957 of the Soviet State Committee for Cultural Ties with Foreign Countries (Maruška 1997). Among other things, this agency had the task of reactivating and intensifying the exchange processes that lasted between 1955 and 1956. In addition, Soviet friendship and cultural relations societies, which were very active in areas such as Latin America and the Far East, played a significant role in the cultural offensive.

Such societies significantly influenced the non-communist population by gathering sympathy for attitudes towards the Soviet Union and influencing the concrete development of relations with Moscow by increasing trade, establishing or re-establishing diplomatic relations, accepting a neutral stance on various international issues, etc.

Through such and similar associations, Soviet propaganda promoted the emphasis on better workers' rights and resistance against American imperialism. Due to the open invasion of Nazi Germany into the Soviet Union during World War II, many states and organizations nurtured sympathy and openly supported Soviet resistance, which also had a positive effect on Soviet propaganda during the Cold War. In short, the main goals of Soviet propaganda in the world were:

- 1) to promote political, military, and economic programs in non-Orbit areas that are beneficial to the bloc of communist countries;
- 2) to promote the establishment or continuation of trade and diplomatic relations with the Soviet Union;
- 3) to promote understanding and appreciation for Soviet culture;
- 4) to support any action that will limit the military strength or military expansion of the West. (Maruška 1997)

The Soviets, similar to the Americans, had their information centers, libraries, and reading rooms in many countries where communist books and publications were available for a better understanding of the Soviet people. Many studies have been written on various aspects of Soviet culture. Their cultural societies around the world have organized social gatherings, exhibitions, and many other activities such as performances by musicians, artists, writers, and even athletes. According to an American report from the late 1950s, the Soviet definition of culture included almost everything, including athletics (Maruška 1997).

Soviet friendship and cultural relations societies have been a great opportunity for exploitation by the Soviet intelligence service. Among the leaders of such societies was usually a well-trusted communist who had access to the facilities and members of the society, and who at the same time cooperated with the Soviet intelligence service in carrying out any assigned tasks (CIA 1958). Facilities of cultural societies, such as information centers, libraries, reading rooms, have been often used as a meeting place for agents from associations with state intelligence officers (CIA 1958). For that reason, the exchange of cultural delegations served not only for understanding the culture and people of the Soviet Union but also for Soviet espionage and recruiting potential candidates. The task of the intelligence service when foreign delegations arrived in Moscow was to find out who could potentially be selected for recruitment into active espionage or as an informant and to find out whether a potential agent of foreign intelligence services was potentially in those delegations (CIA 1958).

An Australian delegation, after attending a conference in Vienna in 1952 on the ‘International Conference for the Protection of Children’, was invited to visit the Soviet Union at Soviet expense for the May Day holiday (CIA 1958). The delegation included Miss Marry Ellen C. Lewis, a member of the Australian-Soviet Friendly Society, and Mr. and Mrs. The Flood (CIA 1958). They were all members of the Australian Communist Party. Concerning that, members of the Soviet Security Service sent the following message to their legal resident in Canberra:

“As Enclosure No.1 we send you particulars concerning two members of the Australian delegation which was in Russia for the first of May festivities – Flood and Lewis. Both of them, in our opinion, could be used for the fulfillment of tasks that are provided for in the plan of work of the Australian M.V.D. section. Instruct Antonov to make the acquaintance of Flood and Lewis for the purpose of studying them and using them along our lines. Inform us concerning the results.” (CIA 1958)

Cultural activities in the political circumstances of the time were subject to abuse. In general, the Soviets, like the Americans, had very developed channels of cultural diplomacy that were of great importance during the Cold War.

US CULTURAL DIPLOMACY

Psychological Warfare

In addition to the massive arms race, the Cold War was psychological war in winning over and attracting foreign individuals, groups, and governments. Therefore, the American government, at the very beginning, following the saying ‘in the battle for people’s minds, ideas are weapons’, launched an operation to form a massive establishment for psychological warfare to influence the minds and attitudes of people abroad. Every aspect of American life and every activity of the American government could not be deprived of psychological significance to foreign audiences. For example, America’s high standard of living was a constant factor in the minds of people abroad, and because of its importance, it could not be concealed but highlighted in any way possible. Par excellent example of this is how the Soviet Union and the US turned their support for East Berlin vs. West Berlin into a type of cultural warfare. By 1961 some 2.7 million East Germans had fled through the open border to West Berlin and then on to West Germany, so the overall population of the German Democratic Republic had declined, since 1949, from 19 million to 17 million (Gaddis

2006). Addressing the problem of East Berliners fleeing to West Berlin, Soviet Vice-Premier Anastas Mikoyan warned the East Germans “Our Marxist-Leninist theory must prove itself in the GDR (the German Democratic Republic). It must be demonstrated ... that what the capitalists and the renegades say is wrong; After all, Marxism was born in Germany ... if socialism does not win in the GDR, if communism does not prove itself as superior and vital here, then we have not won. The issue is this fundamental to us” (Gaddis 2006: 117). However, thanks to the Marshall Plan and generous subsidies from the West German government as well as support for universities, cultural centers, libraries, and broadcasting facilities from the United States, some of which were secretly financed by the Central Intelligence Agency, the western-occupied parts of Berlin became a permanent advertisement for the virtues of capitalism and democracy in the middle of communist East Germany (Gaddis 2006).

The US government’s efforts to influence the hearts and minds of people abroad had become an established part of the State Department’s operations during the administration of President Franklin Delano Roosevelt. In 1934, President Roosevelt established the *United States Information Service (USIS)* within the National Security Council (Konta 2020). In a practical example, the very beginning took place in 1936 when the Roosevelt administration encouraged Washington’s first, modest exchange of scholars between the United States and the South American republics (Graham 2015). The exchange process was an integral part of the so-called cultural relations under Roosevelt’s ‘Good Neighbor Policy’, in which the United States sought to expand its influence. Hart noted that with these educational exchanges, the State Department intended to use Latin America as a laboratory for perfecting the approach that will eventually be deployed around the world (Hart 2020).

The US leading agency for cultural diplomacy during World War II and in the period after was the State Department’s ‘Office of Cultural Relations’ established in 1938 (Graham 2015). Due to geopolitical changes on the international level caused by the large-scale war atrocities, the concept of propaganda and culture gained more and more importance. After the Japanese attack on Pearl Harbor and the German declaration of war on the United States, the State Department inaugurated the *Voice of America (VOA)* broadcast in 1942 (Graham 2015). In the same year, the Office of War Information was established (Graham 2015) At the end of World War II, the State Department formally institutionalized propaganda and culture as foreign policy tools (Hart 2020). In 1945, President Truman transferred overseas propaganda operations that were an integral part of the Office of War Information to the State Department, emphasizing: the nature of present-day foreign relations makes it essential for the

United States to maintain informational activities abroad as an integral part of the conduct of our foreign affairs (Hart 2020). By combining the Office of War Information resources with the State Department's existing programs in cultural diplomacy, educational exchanges and public information, US officials formed the matrix of what is today known as public diplomacy (Hart 2020). In its efforts, the State Department attached a strong role to radio broadcasting, as well as to a wide spectrum of educational, scientific, and cultural projects. Cultural diplomacy included the exchange of persons in the cultural and educational fields, of which the Fulbright program was one of the most well-known. Although support for cultural diplomacy was more than obvious, Ellen noted the significant financial budget cuts introduced by Congress for the period 1946-1947, intended for this sector (Graham 2015). In this way, private initiatives led by the Rockefeller and Ford foundations were at the forefront of American cultural diplomacy in the years after World War II.

At the global level, the period of the 1950s was primarily marked by the invention of nuclear weapons, which led to increased tensions between the two powers. Since nuclear war would have catastrophic consequences, the United States and the Soviet Union never clashed directly but waged proxy wars to pursue their interests. On the other hand, in the late 1950s and early 1960s, the world met with positive economic and social changes; the growth of literacy and education spread, and new ways of communication were introduced. Access to radio, publications, and television in underdeveloped areas also meant new rules of the game in the Cold War. Access to information was made much easier for ordinary citizens, which ultimately led to wider political awareness. Considering changes at the global level, decision-makers in both fronts focused on a fundamental question: How to improve performance in reaching out and influencing opinion abroad, including officials, leadership groups, and the general public?

US INSTITUTIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR CULTURAL DIPLOMACY

The United States found itself in a very favorable position after World War II. Although a participant in the war, the US military had numerically fewer human and material losses than other forces. The battleground was also far away from American soil, which helped American cities remain intact. In economic terms, it was the world's leading power. These factors as well as cultural transformation in thinking

of the American elites during WWII have led to the American abandonment of the policy of isolationism and taking responsibility on the world stage (Wertheim 2020). In the first years after the war, the United States played a crucial role in founding various international organizations to maintain peace and prevent possible global crises. From the American perspective, the Soviet Union was a potentially disruptive element and a threat to the free world with its strengthened role after the war.

Learning lessons from its post-WWI role and renouncement of any claim to global leadership, the US chose to lead and pursue global dominance after WWII (Wertheim 2020). The hegemonic aspirations of the United States have led to the formation of numerous alliances starting with NATO, the development of foreign aid systems, and the launch of international educational and cultural activities. The focus on cultural diplomacy at the beginning of the Cold War was because a specific American political establishment believed that the set American goals in the conflict with the Soviet Union precluded the army's use as a means to achieve them (Barišić 2001). Even if maximalist military goals happened in direct conflict with the Soviets, it was difficult to expect a change in the attitudes of the communists (Barišić 2001).

With the onset of Cold War tensions, many doubted whether a democratic country such as the United States should continue a robust propaganda project after World War II (Konta 2020). Liberals feared that the US government could direct propaganda against American citizens, while others argued that the postwar status of the United States would automatically lead people to reject communism, without the need to spend tax money (Konta 2020). In January 1948, the US Congress approved the controversial US Information and Education Exchange Act, known as the *Smith-Mundt Act*, which legalized peacetime propaganda. The law was intended to promote a better understanding of the United States among the people of the world and to strengthen cooperative international relations (Konta 2020). In the years that followed, the State Department used available government and private resources to combat communism in the field of propaganda. By the decision of President Eisenhower, Reorganization Plan No. 8 and Executive Order 10477, The *United States Information Agency (USIA)* was established on August 1, 1953, to consolidate all foreign information activities of the US government into one program (National Archives 1953). All previous activities carried out by the Department of *State's International Information Administration (IIA)*, *Technical Cooperation Administration (TCA)*, and *Mutual Security Agency (MSA)* have become an integral part of the new agency (National Archives 1953). With this decision, existing *United States Information Service (USIS)* posts overseas became field operations offices of the new agency *USIA*.

FOREIGN AID AS A TOOL OF THE US FOREIGN POLICY

In his inaugural address in 1949, United States President Harry S. Truman proclaimed a new direction in foreign policy (Macekura 2013). Truman's *Point Four* program, which was also the fourth point of his speech, addressed the beginning of the United States organized technical assistance to the economic development of underdeveloped nations to address their economic backwardness and political instability (Macekura 2013). In the Soviet-American confrontation after World War II, foreign aid became a diplomatic card and a weapon (Paterson 1972). This was especially true of America, which, unscathed by the horrors of World War II, became the global leader of the economic world. With the help of British colleagues, US bureaucrats perfected the liberal trade regime during and after World War II (Zeiler 1998).

In their economic offensive, the US authorities launched various financial assistance processes including the Marshall Plan, huge contributions to the World Bank, the International Monetary Fund, the United Nations Relief and Rehabilitation Administration, a financial loan to the United Kingdom in 1946, and Export-Import Bank loans to various nations, as well as Truman's doctrine of assistance to Greece and Turkey (Zeiler 1998). Truman's *Point Four* program, labeled 'bold' and 'unique', was launched as America's human intention as a global power to share its knowledge and skills with developing nations to improve their well-being. The program united forces of government and private agencies that acted in a coordinated manner for the goals of America's grand strategy at the beginning of the Cold War. For that reason Truman's administration is designated as the government that transformed the role of foreign aid in American foreign policy (Geselbracht 2015). Strong, liberal, open economies, according to the *Point Four* theorists, could provide markets for recovering European producers while also persuading citizens of developing nations – especially those in newly independent nations – that market capitalism and liberal democracy could better protect their interests and create abundance than could the autarchic, centralized command-economy model offered by the Communist world (Geselbracht 2015).

Many NGOs and institutions were part of the *Point Four* program through a partnership with or coordination with the Federal Government. Nevertheless, the sharing of American technical knowledge and skills began years before the official *Point Four* program with the work of medical and educational missionaries around the world. One of the forerunners of these activities in the 20th century was the Rockefeller Foundation, with its activities around the world. That is why the American gov-

ernment tried to use the experience, capacities, and knowledge of the foundations in leading such a project. The main goal of the *Point Four* program was to allow private capital and private institutions to have the main responsibility in assisting other countries in the field of economic, social, and industrial progress (State Department Archive 1951). This program has systematically coordinated the activities of non-governmental agencies and groups with government policy to coherently act in the international field. In 1952, the Council of Voluntary Foreign Agencies, under a grant from the Ford Foundation, launched a study on the effective integration of government and private operations abroad (State Department Archive 1951). Although philanthropic foundations such as Rockefeller, Ford, and Carnegie were already involved in State Department operations internationally through the *External Research Staff* department, President Truman's Point 4 program brought all foundations, private institutions, and organizations together under one umbrella to strengthen the foreign policy.

Intellectuals and policymakers believed that foreign aid given in the right amount, led by good organization, and focused on important sectors of the economy and crucial infrastructure projects in strategically important countries, could trigger a revolution around the world. Truman's program sought to replace old imperialism, which focused on the exploitation of foreign profits, with constructive projects in local communities around the world that would contribute to economic growth and a higher standard of living. For this reason, Truman suggested that experts from the United States share their 'technical knowledge' with underdeveloped countries, which will eventually lead to a way out of hunger and misery (Macekura 2013)

One concrete example of the Point Four program was the *Tennessee Valley Authority's (TVA)* program of rural electrification, dam construction, and community development that provided a concrete example of how to improve living standards in impoverished areas (Macekura 2015). *TVA* officials taught farmers how to increase sowing, develop new types of fertilizers, build power lines, and build hydroelectric plants that used available water resources to provide electricity in the region (Macekura 2015). Also, one of the important projects known as 'Servicio' was implemented in Latin America under the auspices of the *Institute for Inter-American Affairs (IIAA)* (Macekura 2015). This program acted as an exchange program in which American agricultural, health, and other scientific experts traveled to Latin America to meet the basic needs of the local population. Experts in this program taught local farmers how to use new agricultural machinery and equipment, delivered new types of seeds, introduced new tillage techniques, built new roads, etc. In return, the United

States retained access to raw materials from potentially unstable areas, as was the case with the supply of rubber from Brazil (Macekura 2015).

The U.S. government has rarely directly led development projects around the world because the process has been left to private investors and academics who have used government funds. Although the *Point Four* program was part of America's grand strategy during the Cold War, it is important to emphasize that it was extremely successful because of its human dimension. As Henry Bennett, former president of Oklahoma State University, and one of the officials of the *Point Four* Program, with direct experience in contributing to community development in Chile pointed out:

“A community in Chile recently celebrated the completion of a sewage system, built with the help of a young American sanitary engineer... They (the American technical advisers) are helping to set up clinics among people deep in the jungle who have never known medical care. They are training nurses and midwives, who, in turn, are teaching women how to bear and raise healthy children... They are showing the advantages of improved seed, contour plugging, crop rotation, and growing legumes to enrich their soil. They are helping the people to organize farm extension services and 4-H Clubs” (Macekura: 2015 85).

With its enormous financial capacity, the American government wisely used economic aid grants for people and institutions in underdeveloped areas, which greatly influenced the ideological dimension of confrontation with the Soviet Union.

EXCHANGE PROGRAMS

Before World War II, the U.S. government was involved in international educational and cultural activities on a limited basis. Philanthropic organizations led by the Rockefeller Foundation and other religious organizations sponsored numerous educational projects in different parts of the world during the 1920s and 1930s. However, due to the circumstances and nature of relations in the post-war world, the U.S. Congress passed the *Fulbright Act* (1946) and the *Smith-Mundt Act* (1948), which indicated the reorientation of the U.S. government toward educational and cultural exchanges with the rest of the world. In a confrontation with Soviet propaganda, educational exchanges were an essential instrument in projecting a favored image of the United States based on political democracy, technological progress, material wealth, consumer culture, and individual freedom (Bu 1999).

After World War II, there was a coordinated approach to exporting American culture, values, and technology, so the public and private sectors worked together to

build American cultural power in the world (Bu 1999). Exchange projects between the United States and communist countries such as Yugoslavia had a propaganda component and an espionage component (Barghoorn 1967).

In the educational exchange project, international students in the United States were encouraged to learn about American values and democratic ideals. In contrast, Americans abroad were urged to spread American concepts and lifestyles among the societies they found themselves (Barghoorn 1967). Numerous government departments such as the State, Justice, Labor, Defense, Health, Agriculture, Education and Welfare, Justice, Commerce, Interior, the Mutual Security Agency, and the Technical Cooperation Administration have been involved in exchange programs. Private institutions such as foundations, universities, religious organizations, and civic groups were mobilized by the U.S. government for this purpose. The massive involvement of the government and its numerous departments in educational and cultural exchange projects has meant the broad integration of these programs into political goals and foreign policy intentions (Barghoorn 1967). Former U.S. administration official Philip Coombs, in his 1960s study, believed that educational exchange programs had become an integral part of U.S. foreign policy, calling them the ‘fourth dimension of foreign policy’ (Coombs 1964).

It was vital for the decision-makers in the American foreign policy establishment to understand the minds and thoughts of people in other societies. For this purpose, educational and cultural exchange programs were an ideal strategy because they provided close contact with foreigners for a certain period. On the other hand, these programs were a perfect opportunity for people from different societies to learn more about American aspirations, ways of working, and lifestyles. Educational and cultural exchange projects have had strong support from American presidents from Roosevelt and Truman to Dwight D. Eisenhower. Eisenhower was particularly interested in cultural exchange projects with other nations, believing that such processes contribute to building peace. In addition to his significant role in the emergence of the *United States Information Agency (USIA)*, President Eisenhower also launched the People-to-People program, which we mentioned earlier, which focused on building friendly relations with different nations worldwide.

The U.S. government looked warmly at exchange projects during the Cold War. Liping Bu, in her research on the Cold War-educated exchange project, cited a statement from the then-assistant secretary of state George Allen, which states: “Most of these students will return to positions of responsible leadership in their own countries and the impressions of the United States which they take back are considered more

significant than the technical knowledge and skills which they acquire” (Bu 1999). For this reason, the U.S. government has paid particular attention to the successful implementation of these programs, believing that the experiences of international students in America will influence future developments internationally.

Since 1948, the State Department has allocated funds for psychological warfare against Moscow, investing in short-range media such as radio and the press, investing in human exchanges, and viewing such programs as long-range instruments in the ideological struggle with the Soviet Union. Between 1948 and 1953, a total of 15,722 students, professors, and others were involved in the State Department-sponsored exchange program, with 11,866 coming to the United States and 3,856 going abroad. Many State Department officials were delighted with the effect of the exchange of people, including Dr. Robert L. Johnson’s reaction to continuing support of such programs: “The more I have learned about it, the more I feel that the exchange program is a really hard core of our entire information program and that the movies, our press, our publications, and our voice are supplementary” (Bu 1999).

The International Educational Exchange Program, run by the State Department and reputable private organizations such as foundations, represented a belief in the democratic system and the American way of life. From an American perspective, he expressed the belief that direct contact with people from different parts of the world and sharing ideas is the basis for understanding and respecting the people of the so-called free world. Due to its good reputation and receptive climate of public opinion abroad, the educational exchange program was an integral part of American foreign policy, as confirmed by a 1954 State Department report: “Through the conduct of this program the Department can carry out its leadership role, as desired by the Congress, in coordinating the exchange efforts of other U.S. government and private agencies to further foreign policy objectives” (CIA 1954).

The experiences of individuals who participated in educational programs have been very positive and have contributed greatly to the image of the United States. After the experience in America, the Japanese legislator stated: “I realized from this trip that the essential difference and disagreement between Communist Russia and the United States is that the former represents a way of life by compulsion and the latter a way of life which is based on and derives its strength from voluntary processes. The American way is just and proper for human society” (CIA 1954). One European specialist also stated: “I had always been afraid of Russian imperialism. Not however until I visited your country did I learn to believe in the United States as a supporter of all the good and culture-supporting ideas. If you invite people from

other countries to visit the United States of America, you can make your passive friend your active ally” (CIA 1954).

From the American perspective, foreign citizens who traveled to the United States under the auspices of such programs had the opportunity to break stereotypes about the American way of life, obtain more favorable positions on American foreign policy motives, and actively report to their compatriots on the American experience. On the other hand, Americans who have traveled to other countries under these programs have had the opportunity to broaden their views on the political, economic, and cultural life of other countries, learn more about the international problems facing their country, and gain extensive professional benefits for their careers. Between July 1953 and March 1954, the State Department organized the arrival of 3,783 Europeans in the United States and assisted private groups in bringing in an additional 466 people (CIA 1954).

CONCLUSION

During the Cold War, cultural diplomacy emerged as a key tool for both superpowers in exerting influence, changing perceptions, and advancing their national interests. Rooted in the theoretical framework of soft power, cultural diplomacy has become a means of projecting national attractiveness and legitimacy without the use of coercion and military power. Taking into account the catastrophic consequences of a possible direct military conflict between the two superpowers, cultural diplomacy and the concept of projecting soft power in order to achieve national interests was of crucial importance. Given that Europe was demolished after World War II and its intellectual elite was going through a hard period, many observers in the United States worried that communism and marxism might become a refuge for Europeans. The political ideology of communism was actually very popular in many European circles and various political parties and organizations. For this reason, cultural diplomacy that included cultural support, exchanges, and projects have gained importance for the government of the United States in the process of rapprochement with Europe. In this regard, the American government used all available capacities, including non-governmental organizations and foundations, in order to spread American literature in Europe and support projects that were focused on suppressing the spread of communism.

On the other hand, the cultural diplomacy utilized by the Soviet Union was under the full control of the state, which, due to the political arrangement itself, left no room

for the action of some other actors in this field. During the 1950s and 1960s, the Soviets significantly expanded their cultural offensive by promoting their attitudes, values, and ideas among intellectual, business, and industrial groups in the Western and Eastern blocs. In this context, a large number of friendly associations and cultural relations societies were established, and the number of exchanges of cultural delegations between the Soviet Union and other countries increased greatly, as well as the number of exchanges of students and intellectuals. Key aspects of Soviet propaganda included promoting political, military, and economic programs in non-Orbit areas that are beneficial to the bloc of communist countries, promoting the establishment or continuation of trade and diplomatic relations with the Soviet Union, promoting understanding and appreciation for Soviet culture, and to support any action that will limit the military strength or military expansion of the West.

BIBLIOGRAPHY

1. Barghoorn, Frederik C. (1967), "Cultural Exchanges between Communist Countries and the United States", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 372, 113–123.
2. Barišić, Ante (2001), "Vanjska politika Sjedinjenih Američkih Država u vrijeme Trumanove administracije", *Politička misao*, 38(2), 157–175.
3. Bu, Liping (1999), "Educational Exchange and Cultural Diplomacy in the Cold War", *Journal of American Studies*, 33(3), 393–415.
4. Konta, Carla (2020), *US public diplomacy in socialist Yugoslavia, 1950-70 Soft culture, cold partners*, Manchester University Press.
5. Chaubet, François, Laurent Martin (2011), *Histoire des relations culturelles dans le monde contemporain*, Armand Colin (ed.), Collection U
6. CIA (1954), *The International Educational Exchange Program, An approach to a peaceful world on a person-to-person basis*
7. CIA (1958), *Soviet-sponsored societies of friendship and cultural relations*
8. Cooper, Andrew Fenton, Jorge Heine, Ramesh Thakur (Eds.) (2013), *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, Oxford University Press
9. Gould-Davies, Nigel (2003), "The Logic of Soviet Cultural Diplomacy", *Diplomatic History*, 27(2), 193–214.
10. Grincheva, Natalia (2023), "The past and future of cultural diplomacy", *International Journal of Cultural Policy*, 0(0), 1–20.

11. Ang, Ien, Yudhishtir Raj Isar, Phillip Mar (2015), "Cultural diplomacy: beyond the national interest?", *International Journal of Cultural Policy*, 21(4), 365–381.
12. Lenczowski, John (2009), "Cultural Diplomacy, Political Influence, and Integrated Strategy", In: *Strategic Influence: Public Diplomacy, Counter propaganda and Political Warfare*, Crossbow Press, 74–99.
13. Gaddis, John Lewis (2006), *The Cold War: A New History*, Penguin Books
14. Hart, Justin (2020), *Empire of Ideas: The Origins of Public Diplomacy and the Transformation of U. S. Foreign Policy*, Oxford University Press
15. Lewkowicz, Nicolas (2018), *The United States, the Soviet Union and the geopolitical implications of the origins of the Cold War*, Anthem Press
16. Macekura, Stephen (2013), "The Point Four Program and U.S. International Development Policy", *Political Science Quarterly*, 128(1), 127–160.
17. Ryniejska-Kiełdanowicz, Marta (2009), "Cultural Diplomacy as a form of international communication", University of Wrocław, Institute for Public Relations
18. National Archives (1953), *Records of the United States Information Agency*
19. Paterson, Thomas G. (1972), "Foreign Aid under Wraps: The Point Four Program", *The Wisconsin Magazine of History*, 56(2), 119–126.
20. Babiracki, Patryk (2015), *Soviet Soft Power in Poland Culture and the Making of Stalin's New Empire, 1943-1957*, The University of North Carolina Press
21. Coombs, Philip H. (1964), *The Fourth Dimension of Foreign Policy: Educational and Cultural Affairs*, Cambridge University Press
22. Geselbracht, Raymond H. (2015), *Foreign Aid and the Legacy of Harry S. Truman*, Truman State University Press
23. Graham, Sarah Ellen (2015), *Culture and Propaganda The Progressive Origins of American Public Diplomacy, 1936-1953*, Routledge
24. State Department Archive (1951), *Technical cooperation administration, Voluntary groups and private organizations in the Point Four program*
25. Macekura, Stephen (2015), "Point Four and the Crisis of US Foreign Aid Policy in the 1970s", *Political Science Quarterly*, 128(1), 127-160.
26. Wertheim, Stephen (2020), *Tomorrow, the World: The Birth of U.S. Global Supremacy*, Belknap Press
27. Umińska-Woroniecka, Anna (2016), "Cultural diplomacy in international relations theory and studies on diplomacy", *Actual Problems of International Relations*, 127, 4–19.

28. Zeiler, Thomas W. (1998), "Managing Protectionism: American Trade Policy in the Early Cold War", *Diplomatic History*, 22(3), 337–360.

KULTURNA DIPLOMACIJA I RAZDOBLJE HLADNOG RATA

Sažetak:

Pored velike trke u naoružanju, Hladni rat je imao dimenziju psihološkog sukoba u cilju pridobijanja i privlačenja stranih pojedinaca, grupa i vlada. Ova studija analizira vrlo važnu ulogu kulturne diplomatije u Hladnom ratu, periodu obilježenom intenzivnim geopolitičkim tenzijama između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza. Uzimajući u obzir katastrofalne posljedice mogućeg direktnog vojnog sukoba dvije supersile, kulturna diplomatija i koncept projektovanja meke moći u cilju ostvarivanja nacionalnih interesa bili su od presudne važnosti. Fokusirajući se na uzajamna dejstva dvije supersile ova studija analizira mehanizme i uticaj kulturne diplomatije na međunarodne odnose tokom Hladnog rata. Također, studija analizira pristup Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza ovom konceptu te daje uvid u ključne strateške razlike u korištenju kulturne diplomatije u vanjskoj politici tog perioda.

Ključne riječi: kulturna diplomatija; Hladni rat; Sjedinjene države; Sovjetski savez

Author's address

Adresa autora

Hrustan Šišić

International Burch University (IBU), Sarajevo

hrustan.sisic@ibu.edu.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRAVNA MISAO

Larisa Velić, Aida Mulalić, Enis Omerović

INVESTICIONA ARBITRAŽA: MODEL RJEŠAVANJA IMOVINSKOPRAVNIH
SPOROVA NA PRIMJERU BOSNE I HERCEGOVINE I REPUBLIKE
HRVATSKE? / INVESTMENT ARBITRATION: A MODEL FOR RESOLVING
PROPERTY LAW DISPUTES ON THE EXAMPLE OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA AND THE REPUBLIC OF CROATIA?

645

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.645

UDK 341.6:341.218.3(497.6:497.5)

Primljeno: 07. 12. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Larisa Velić, Aida Mulalić, Enis Omerović

INVESTICIONA ARBITRAŽA: MODEL RJEŠAVANJA IMOVINSKOPRAVNIH SPOROVA NA PRIMJERU BOSNE I HERCEGOVINE I REPUBLIKE HRVATSKE?

Imovinskopravni sporovi između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske realitet su koji opterućuje sveukupnost diplomatskih odnosa između dvije susjedne države iste subregije. Nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) otvorila su se brojna pitanja od kojih su imovinskopravna među najznačajnijima. Republike bivše SFRJ, kao i fizička i pravna lica, imale su svoju imovinu na području cijele Jugoslavije, pa je stoga bilo neophodno da se postojeća prava zaštite na adekvatan način. S tim u vezi su države sljednice SFRJ 2001. zaključile Sporazum o pitanjima sukcesije, u kome su se sporazumjele o pokretnoj i nepokretnoj imovini kroz sedam aneksa. Bosna i Hercegovina (BiH) je pošla od stajališta da je sveobuhvatna provedba Sporazuma o sukcesiji osnov trajnih, stabilnih i prijateljskih odnosa između država ugovornica, te je poduzela sve što je bilo potrebno kako bi vratila imovinu na kojoj su države sljednice polagale pravo. Međutim, Republika Hrvatska nije izvršila povrat imovine na način kako je to uradila BiH, te je prva država krenula kršiti navedeni višestrani međunarodni ugovor. S obzirom na to da Sporazum o sukcesiji ne nudi adekvatna rješenja po pitanju mirnog rješavanja međunarodnih sporova između strana ugovornica, u radu se analizira mogućnost rješavanja navedenih sporova na osnovu investicione arbitraže, koja kao model rješavanja međunarodnih sporova nije instrument koji fizička i pravna lica iz BiH koriste u dovoljnom obimu. Jednako tako, u ovome svjetlu istražujemo pravne mogućnosti zaključenoga Sporazuma o unapređenju i zaštiti investicija između BiH i Republike Hrvatske (bilateralnog investicionog sporazuma) te donosimo prikaz budućnosti investicione arbitraže iz perspektive Europske unije.

Ključne riječi: imovinskopravni spor; imovina; vlasništvo; Sporazum o pitanjima sukcesije; bilateralni investicioni sporazum; investiciona arbitraža; nadležnost *ratione temporis*

1. UVODNA RAZMATRANJA

Imovina kao i zaštita prava na imovinu su teme o kojima se vrlo često piše pa nije moguće izbjeći ponavljanja o naučnim spoznajama i praktičnim iskustvima vezanim za djelovanje zakonodavne i sudske vlasti s ovim u vezi. Najprije valja poći od tvrdnje da iza međunarodnih normi i praksi nerijetko stoje međunarodne i nacionalne politike sa svojim partikularnim interesima, kao i da se određene političke zamisli vrlo često žele realizirati kroz domaće pravne propise, ali i državnu praksu kroz različita tumačenja pozitivnog prava.¹ Republika Hrvatska i Bosna i Hercegovina (BiH) su odlučile da kroz svoje ustave i ratificiranjem međunarodnih i evropskih konvencija koje tom pravu daju veliki značaj, prihvate najviše standarde vezane za zaštitu prava vlasništva tako da svakako čudi način primjene postojećih zakona i sporazuma, te njihovo tumačenje koje se temelji na ovlaštenjima iz ustava i zakona.

Očito je da u pogledu samog teksta pravnih akata i načina njihovog tumačenja mogu nastati razlike između političke volje i zamisli o primjeni zakona i njegove stvarne primjene. Te razlike su rezultat djelovanja zakonodavne i sudske vlasti u koje je svaka od njih ugradila ono što može u skladu sa ovlaštenjima. Utvrđene razlike između propisanih normi i datog tumačenja, koje se ogledaju u njihovoj primjeni u državnoj i sudskoj praksi, treba analizirati i o njima suditi na temelju općih pravila i normi prihvaćenih na najvišim nivoima. Pravna arhitektura vlasničkih odnosa je prilično jasna u odnosu na naučne debate koje se osvrću na vlasništvo iz različitih perspektiva ubacujući pri tome lične stavove često protkane različitim utjecajima. Nju povezujemo sa hijerarhijom normi, pri čemu pravna nauka govori o višim i nižim pravnim aktima kroz primjenu općeg načela *Lex superior derogat legi inferiori*, prema kojem viši pravni akt odnosno pravna norma, ukida niži pravni akt odnosno normu, a propisi više pravne snage „poništavaju“ propise niže pravne snage.

Na vrhu ove piramide u pravilu stoji ustav, međutim, razvojem općeg međunarodnog prava (ljudskih prava) s jedne, ali i regionalnih međunarodnih organizacija i njihovog prava, poput Evropske unije ili Vijeća Evrope s druge strane, možemo utvrditi da su opća načela međunarodnog prava prihvaćena i nalaze se na vrhu ove piramide pravnih normi. Tako su opća (međunarodnopravna) načela sa-

¹ Bez intencije da ulazimo u narav međunarodnog prava i poretka, ponekada ne možemo a da se ne prisjetimo učenja engleskog pravnika J. Austina iz XIX. Vijeka po kome je pravo upravljanje suverena podržano prinudnim sankcijama. Otuda države u međunarodnom sistemu ne priznaju nijedno drugo suvereno tijelo osim njih te moćne države ne mogu biti prisiljene da nešto učine ili da se uzdrže od činjenja protiv njihove volje (Austin 1995; Armstrong, Farrell i Lambert 2007: 9).

držana u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950.² dio pravnog poretka Bosne i Hercegovine, te joj se u čl. II (2) Ustava BiH (međunarodni standardi) daje prednost u odnosu na domaće pravo.³ I u Republici Hrvatskoj navedena Konvencija i njeni protokoli djeluju kao opći pravni okvir u kojem su definisana osnovna ljudska prava i slobode te način njihove zaštite. S obzirom na to da je Republika Hrvatska također ratificirala Konvenciju, ona shodno čl. 141. Ustava Republike Hrvatske predstavlja dio njezinog unutrašnjeg pravnog poretka.⁴

Protokol I navedene Konvencije u čl. 1. propisuje sljedeće: „Svako fizičko ili pravno lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine. Niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uvjetima predviđenim zakonom i općim načelima međunarodnog prava“.⁵ Naravno, svakoj državi je prepušteno da za svoj teritorij donosi zakone i, uvjetno rečeno, tumači prethodno preuzete međunarodne

² Stupila na snagu 3. septembra 1953.

³ Čl. II (2) Ustava BiH glasi: „Prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ovi akti imaju prioritet nad svakim drugim pravom“. Ova je država ratificirala odnosni regionalni međunarodni ugovor iz oblasti zaštite ljudskih prava 2002., mada ju je prethodno bez ratifikacije inkorporirala u unutrašnji pravni poredak Ustavom BiH, koji je dio višestranog međunarodnog ugovora iz 1995. (Šire u Vehabović 2006) O nadustavnom karakteru Evropske konvencije o ljudskim pravima u BiH vidjeti Sadiković (2012). Za razliku od svih drugih evropskih država koje su ljudska prava i osnovne slobode Konvencije inkorporirale u vlastiti ustavni i pravni sistem putem ratifikacije, BiH je prava i slobode iz ovog ugovora izravno prihvatila zaključenjem novog, i to Općim okvirnim sporazumom za mir u BiH (Daytonskim mirovnim sporazumom). Upravo zato BiH je država koja je karakteristična ne samo po tome što je Konvenciju prihvatila putem Daytonskog mirovnog sporazuma, nego i zato što je taj Konvenciji dala i nadustavni karakter unošenjem odredbe kojom se propisuje ne samo njena izravna primjena nego – što je još i važnije – njen prioritet nad svakim drugim pravom u toj državi (Sadiković 2012). Poređenja radi, u Republici Hrvatskoj Evropska konvencija o ljudskim pravima ima nadzakonsku snagu, ali je u pravnoj hijerarhiji ispod Ustava. „Naime, čl. 134. Ustava propisano je da međunarodni ugovori koji su sklopljeni i potvrđeni u skladu s Ustavom i objavljeni, a koji su na snazi, čine dio unutrašnjeg pravnog poretka Republike Hrvatske, a po pravnoj su snazi iznad zakona. Njihove odredbe mogu se mijenjati ili ukidati samo uz uslove i na način koji su u njima utvrđeni, ili saglasno općim pravilima međunarodnog prava. To konkretno znači da je Konvencija sastavni dio pravnog poretka Republike Hrvatske, bez obzira na to što se radi o međunarodnom pravnom aktu, te da je u hijerarhijskoj strukturi iznad svih zakona, dakle, odmah ispod Ustava. Naime, kao ratificirani i objavljeni međunarodni ugovor, Konvencija, zajedno s protokolima, dio je unutrašnjeg pravnog poretka te se u Republici Hrvatskoj neposredno primjenjuje, što znači da stranke svoje zahtjeve pred domaćim sudovima mogu temeljiti neposredno na Konvenciji i pozivati se na odredbe Konvencije. Pored navedenog, neposredna primjena Konvencije obavezuje sudove da domaće pravo tumače u skladu sa, prethodno navedenim, standardima Konvencije te kada stranka ističe povredu Konvencije, tvrdnje stranke ispitaju neposredno primjenjujući Konvenciju“ (Šarin 2014: 85).

⁴ Imovina je zagarantovana i Deklaracijom o pravima čovjeka iz 1789., gdje je proglašena kao „jedno sveto i nepovredivo pravo, kojeg niko ne može biti lišen, izuzev kada to nedvosmisleno zahtijevaju zakonom utvrđene javne potrebe i pod uslovom da se prethodno da pravična novčana naknada“; Univerzalnom deklaracijom o pravima čovjeka iz 1948. u kojoj se utvrđuje da „niko ne smije biti samovoljno lišen svoje imovine“ (čl. 17. st. 2).

⁵ O pravu na imovinu kao ljudskom pravu šire u Komnenić (2018).

norme te, s tim u vezi, i obaveze, što je u pogledu imovinskopravnih odnosa i zaštite vlasničkih prava dovelo do problema na koje ćemo se osvrnuti u nastavku rada.⁶

Navedene poteškoće se odnose kako na djelovanje zakonodavne vlasti, tako i na djelovanje sudske vlasti u pogledu tumačenja nacionalnih i međunarodnih odredaba. Proturječnosti koje su evidentno prisutne zahtijevaju analizu nacionalnog i međunarodnog pravnog okvira, a posebno zaključenih sporazuma. Sadržaj ustava, na koji ćemo se osvrnuti, kao sadržaj Konvencije koja garantuje vlasnička prava je isti bez obzira na to iz kojeg ugla se pravo posmatralo, osim ako polazimo od stajališta da je diskriminacija dozvoljena zavisno od nacije/države nosioca vlasničkih prava. Međutim, bez obzira na praksu koja je zabrinjavajuća, ovaj rad će se zasnivati na spoznaji da nacionalni sistemi postaju dio jedinstvenog normativnog sistema s objektivnim međunarodnim pravom i subordiniranim nacionalnim pravnim porecima.

2. HISTORIJSKI OSVRT NA IMOVINSKOPRAVNE ODNOSU U BIVŠOJ SOCIJALISTIČKOJ FEDERATIVNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI (SFRJ)

Imovinskopravne odnose u državama bivše SFRJ možemo u potpunosti razumjeti samo ukoliko poznajemo političke i pravne prilike na ovom podneblju koje su uspostavljene krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina prošlog vijeka. Naime, u tom periodu uvodi se sistem društvenih i ekonomskih odnosa po uzoru na sovjetski model, svakako sa svojim specifičnostima, čime se odstupilo od već ranije uspostavljenog kontinentalno-evropskog pravnog sistema koji svoj oslonac ima u rimskom pravu. Jugoslovenska koncepcija socijalizma predstavlja poseban društveno-ekonomski model koji uvodi radničko samoupravljanje i društvenu jednakost, te se naročito odrazio na građansko pravo. Jugoslavija je 31. januara 1946. usvojila novi Ustav kojim se redefinira pravo vlasništva. Sredstva za proizvodnju postaju ili općenarodna imovina tj. imovina u rukama države ili imovina narodnih zadružnih organizacija ili privatnih fizičkih i pravnih lica. Općenarodna imovina pri tome stoji pod naročitom zaštitom države, a čine je i sva rudna i druga blaga, vode, sredstva željezničkog i vazdušnog saobraćaja, pošta, telefon itd. Navedenim Ustavom se reguliše i da zemlja pripada onima koji je obrađuju, te da će se donijeti posebni zakoni kojima će se definisati koliko ko može imati zemlje, tj. maksimum privatnog zemljišnog posjeda. Slijedom navedenog donose se brojni zakoni imovinskopravnog karaktera kao što su Zakon o nacionalizaciji (podruštvljavanju), konfiskaciji i

⁶ O pravu na mirno uživanje imovine u praksi Evropskog suda za ljudska prava vidjeti Ibidem.

eksproprijaciji imovine, putem kojih se privatno vlasništvo transformiše u državno/društveno vlasništvo. Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta SFRJ iz 1958. (Službeni list FNRJ, br. 52/58) ide se korak dalje te se vrši nacionalizacija zemljišta u gradovima, naseljima gradskog karaktera i ostalim područjima predviđenim za stambenu i drugu kompleksnu izgradnju, na način koji propisuje da gradsko građevinsko zemljište u gradovima i naseljima gradskog karaktera ne može biti u privatnom, već samo u društvenom vlasništvu, prema čl. 1. navedenog Zakona.

Tako je izgrađeno i neizgrađeno zemljište u gradovima i naseljima gradskog karaktera *ex lege* pretvoreno u društveno vlasništvo, a osobe koje su na nacionaliziranim nekretninama polagale ili stekle određena prava dobijaju specifična prava koja su karakteristična za taj pravni sistem, ali sa kojima se susrećemo i danas. Društvena jednakost kao jedan od osnovnih principa socijalizma je prihvaćena dogma koja omogućava oduzimanje i ograničenje prava vlasništva, te se vrši „pravedna raspodjela dobara“. Zakonom se propisuje koliko stanova i koliko zemlje osoba može imati u svom vlasništvu, dok se sve preko dozvoljenog oduzima. Na nacionalizovanim nekretninama, uspostavlja se poseban vlasnički režim tj. društveno vlasništvo na zemljištu povezano sa pravom korištenja⁷, raspolaganja⁸ i/ili upravljanja⁹, pri čemu na objektu ili stanu može egzistirati pravo vlasništva. To je nužno imalo za posljedicu pravno razdvajanje zemljišta i zgrade i time odstupanje od tradicionalnog načela *superficies solo cedit*. Nekretnina više nije zemljišna čestica zajedno sa svim onim što je sa zemljištem trajno spojeno, kako je to ranije bilo definisano na teritoriju bivše SFRJ, već njeni dijelovi postaju samostalni objekti prava. U skladu sa tadašnjom državnom politikom nekretninama se smatraju zemljišta, zgrade, stanovi i poslovne prostorije, kao posebni dijelovi zgrade, kao i

⁷ Pravo korištenja se odnosi na sredstva preduzeća, određena prirodna bogatstva, te gradsko građevinsko zemljište. Ovo pravo je u naš pravni sistem uvedeno Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama (Službeni list FNRJ, broj 22/53), te se dalje razrađuje i potpunije uobličava ustavnim odredbama i brojnim propisima imovinskopravnog karaktera.

⁸ Pravo raspolaganja predstavlja osnovno imovinsko pravo na stvarima u društvenoj svojini uključujući pravo društveno-pravnog lica da u pravnom prometu stiče i otuđuje stvari (kupovinom, prodajom, zamjenom i slično), što je podrazumijevalo da društveno-pravna lica prenose predmete prava raspolaganja između sebe, pribavljaju ih od nosilaca prava vlasništva, otuđuju iz društvenog vlasništva, vrše zamjenu, te raspoložu sa istim kao društvenim sredstvima. Pravo raspolaganja kao osnovno imovinsko pravo na stvarima u društvenoj svojini je imalo mnoštvo ograničenja, počev od onih za organe preduzeća, pa do ograničenja utvrđenih prinudnim normama. Suština predmetnih ograničenja bila je u tendenciji zadržavanja ovog oblika vlasništva, čije otuđenje je u određenim slučajevima u potpunosti bilo isključeno.

⁹ Pravo upravljanja se odnosi na upravljanje državnim privrednim preduzećima koja su na osnovu Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (Službeni list SFRJ, broj 43/5) transformirana u društvenu svojinu.

drugi građevinski objekti. Pravno jedinstvo nekretnine je bilo moguće samo tamo gdje je zemljište moglo biti u privatnom vlasništvu.

Proces područstvljavanja se nastavio i Zakonom o građevinskom zemljištu iz 1974. i 1986. Nacionalizovano zemljište je ostajalo u posjedu prijašnjeg vlasnika, sve do konačnog izuzimanja od strane same općine ili lica (investitora) kome je ono dodijeljeno u cilju privođenja zemljišta krajnjoj namjeni u skladu sa regulacionim planom. Prava povezana sa zajedničkim vlasništvom razlikuju se zavisno od karakteristika nosioca prava kao i od svrhe u koju je pravo dodijeljeno: raniji vlasnik je mogao imati slijedeća prava: a) privremeno pravo korištenja neizgrađenog gradskog građevinskog zemljišta do njegovog izuzimanja, b) prvenstveno pravo korištenja neizgrađenog gradskog zemljišta radi građenja, c) trajno pravo korištenja izgrađenog gradskog zemljišta sve dok objekat izgrađen na njemu egzistira.

Privatno vlasništvo je, dakle, kroz nacionalizaciju, konfiskaciju, upitnu eksproprijaciju, doživjelo svoj sumrak u korist društvene svojine koja doživljava procvat (Lazić 2011: 217). Reperkusija navedenog danas je vezana za brojne zabrane raspolaganja određenim nekretninama povezane sa zahtjevima za restitucijom, zahtijevajući donošenje određenih zakona, što predstavlja i svojevrsnu poteškoću pri primjeni određenih međunarodnih ugovora.

Početak 1990-tih godina dolazi do raspada Jugoslavije i nastanka novih država koje su u pogledu imovinskopravnih odnosa dijelile istu historiju. Disolucija SFRJ otvara brojna pitanja vezana za podjelu imovine, obaveza, te zaštite i povrata imovine koja se nalazila na teritoriji novonastalih država. Nove države se, pri tome, u potpunosti priznaju i svojim ustavima i zakonima štite pravo vlasništva i druga stvarna prava, štite osnovna ljudska prava i slobode, priznaju princip jednakosti i zabrane diskriminacije, te nude pravnu sigurnost. Jednako tako, vlasništvo označava društveno regulisani i zaštićeni pravni odnos predviđen za prisvajanje, korištenje, raspolaganje i upravljanje dobrima. Socijalističko društveno vlasništvo je abrogirano, a pravo vlasništva je uvršteno u kategoriju osnovnih ljudskih prava. Na stvarima koje su bile u društvenom vlasništvu uspostavljeno je pravo vlasništva države ili drugih pravnih i fizičkih lica na osnovu zakona ili u postupcima privatizacije. Također se uspostavlja pravno jedinstvo nekretnine, a njena horizontalna podjela je moguća samo na osnovu novouvedenog instituta, prava građenja. Garantuju se ljudska prava kao prava svake osobe na temelju činjenice njenog postojanja bez obzira na rasu, boju kože, spol, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili društveno porijeklo, imovinu, rođenje ili drugi status, kao i bez obzira na politički, pravni ili međunarodni status zemlje ili područja kojem osoba pripada.

Međutim, postupci transformacije prava korištenja, raspolaganja i upravljanja u pravo vlasništva nisu išli jednostavno niti su do kraja završeni. Tako se u BiH transformacija vrši zakonima o građevniskom zemljištu i stvarnim pravima, a u Republici Hrvatskoj transformacija je započeta još 1991. godine, a nastavljena je Zakonom o osnovama vlasničkopravnih odnosa.¹⁰ Međutim, za razliku od BiH, koja silom zakona vrši transformaciju navedenih prava u korist nosioca prava korištenja, raspolaganja ili upravljanja, Republika Hrvatska pravi razliku između pojedinih nosilaca tih prava, te transformaciju vrši isključivo u korist fizičkih i pravnih lica koja svoje sjedište imaju u toj državi, te vrši direktnu diskriminaciju ostalih, pa time i fizičkih i pravnih lica iz BiH.

3. SPORAZUM O SUKCESIJI

3.1. Općenito

Iako u pravnoj nauci ne postoji saglasnost niti o definiciji niti o sadržini pojma sukcesije, nesporno je da se sukcesija država pojavljuje u vezi sa prenošenjem prava i obaveza jedne države na drugu (Softić 2020). Kao koncept međunarodnog prava sukcesija država „znači zamjenu jedne države drugom što se tiče odgovornosti za međunarodne odnose nekog područja“.¹¹ Dvije međunarodne konvencije uređuju materiju ovog dijela međunarodnog prava, to su Bečka konvencija o sukcesiji država u pogledu međunarodnih ugovora te Bečka konvencija o sukcesiji država u pogledu državne imovine, arhiva i dugova. Ova je posljednja zaključena 1983. i još nije stupila na pravnu snagu. Iako broji tek sedam država stranaka, mnoge odredbe ovog ugovora „reflektiraju običajno međunarodno pravo“ (Henriksen 2019: 73), budući da praksa država pokazuje i dokazuje opstojnost odredaba navedene Konvencije. Sukcesija država je „stanje (ili novo stanje), nastalo teritorijalnim promjenama na koje se primjenjuju sva postojeća pravila međunarodnog prava“ (Degan 2011: 240). Dakle, „pitanje sukcesije se pojavljuje kada postoji konačna zamjena jedne države drugom u odnosu na suverenost nad datim teritorijem u skladu s međunarodnim pravom“ (Brownlie 2003: 621). Sukcesija država je još uvijek područje prava velike ne-

¹⁰ U Republici Hrvatskoj je još prilikom preuzimanja ZOSPO kao republičkog zakona 1991. izmijenjena odredba čl. 12. (čl. 9. Zakona o preuzimanju ZOSPO) tako što je pravo korištenja zamijenjeno pravom vlasništva, jer je ograničenje vlasništva na vrijeme, dok postoji zgrada, smatrano protivno ustavnoj garanciji vlasništva (više o tome Simonetti 1999 i Odluka Ustavnog suda Republike Hrvatske od 30. novembra 1994., „Narodne novine“, broj 92/94).

¹¹ Čl. 2(1)(b) Bečke konvencije o sukcesiji država u pogledu međunarodnih ugovora, zaključene 1978., stupila na snagu 1996.

sigurnosti i kontroverzi (Ibidem). Nakon promjene suvereniteta nad određenim teritorijem različita se pitanja mogu otvoriti u kontekstu prava države nasljednice, poput sudbine imovine koja prelazi sa države prethodnice na državu nasljednicu, kontinuiteta pravnog sistema, statusa privatne imovine, uključujući i prava koja proizilaze iz ugovora i koncesija koji su zaključeni prema domaćem pravu prijašnje države, pitanje državljanstva, penzija, arhiva, alociranih i nealociranih dugova, sukcesije država u pogledu međunarodnih ugovora, njihovog članstva u međunarodnim organizacijama. (Brownlie 2003; Degan 2011; Shaw 2021).

Slijedom iznijetoga sasvim je bilo prirodno, ali i nužno, da su se nakon raspada SFRJ otvorila brojna pitanja od kojih su imovinskopravna među najznačajnijima. Republike bivše SFRJ, kao i fizičke i pravne osobe, imale su svoju imovinu na području cijele Jugoslavije, pa je stoga bilo neophodno da se postojeća prava zaštite na adekvatan način. Nakon višegodišnjih pregovora, sve bivše republike kao pet suverenih, ravnopravnih država nasljednica SFRJ [BiH, Savezna Republika Jugoslavija (danas republike Srbija i Crna Gora), Republika Makedonija (sadašnja Republika Sjeverna Makedonija), Republika Slovenija i Republika Hrvatska] su u Beču 29. juna 2001. zaključile Sporazum o pitanjima sukcesije¹², u kome su se sporazumjele i uredile mnoga (ali ne sva) pitanja sukcesije država, poput imovine, prava i interesa, kroz sedam priloga (aneksa): u Aneksu A se nalaze odredbe o pokretnoj i nepokretnoj imovini, u Aneksu B odredbe o diplomatskoj i konzularnoj imovini, u Aneksu C se definišu odredbe o finansijskoj aktivni i pasivi, a u Aneksu D je riječ o arhivama. Aneks E sadrži odredbe o penzijama, Aneks F o ostalim pravima, interesima i obavezama, dok Aneks G sadrži odredbe o privatnoj svojini i stečenim pravima.

Prema Sporazumu, prava na pokretnu i nepokretnu imovinu koja se nalazi u nekoj državi sljednici na koju su građani ili druge pravne osobe SFRJ imali pravo na dan 31. decembra 1990. priznat će se, te će biti zaštićena i vraćena od te države u skladu s utvrđenim standardima i normama međunarodnog prava bez obzira na nacionalnost, državljanstvo, mjesto boravka ili prebivalište tih osoba. Mada su odredbe Sporazuma vrlo jasne, čak se čl. 7. Sporazuma propisuje da ovaj Sporazum konačno rješava pitanje zajedničkih prava i obaveza država sukcesora u odnosu na pitanja sukcesije koja su obuhvaćena ovim Sporazumom, taj međunarodnopravni dokument ipak nije u svim državama doživio svoju primjenu. Primjetne su mnoge dvojbe u vezi sa

¹² Stupio na snagu 2. juna 2004. zbog odugovlačenja Sabora Republike Hrvatske da ga ratificira. Predsjedništvo BiH ratificiralo je Sporazum na sjednici od 28. novembra 2001. Objavljen je u Službenom glasniku BiH - Međunarodni ugovori, broj 10/2001. Šire u Softić (2020).

njegovom implementacijom, a osnovna je vezana za pitanje da li se Sporazum primjenjuje direktno ili države stranke na temelju istog moraju donijeti odgovarajući unutrašnji akt o priznavanju prava iz Sporazuma¹³ ili zaključiti posebne dvostrane (bilateralne) sporazume.¹⁴ S ovim u vezi možemo konstatovati da su u pojedinim državama stečena prava, dakle, zaštićena prava (Čolović 2015; Mihaj i Filen 2018), derogirana, ograničena i ostavljena bez pravne zaštite.

3.2. Primjena Sporazuma u BiH

Ova je država pošla od stajališta da je sveobuhvatna provedba Sporazuma o sukcesiji osnov trajnih, stabilnih i prijateljskih odnosa između država ugovornica, te je poduzela sve što je bilo potrebno kako bi vratila imovinu na koju su države sljednice bivše Jugoslavije polagale pravo. Polazeći od navedenog, entiteti i kantoni su donosili svoje propise u pogledu vraćanja imovine, a kasnije je i Vijeće ministara BiH donijelo Odluku o provođenju Sporazuma o sukcesiji (Službeni glasnik BiH, broj 2/04). Na osnovu odluka koje su u ovom kontekstu donesene, gotovo sva imovina je vraćena državama sukcesorima (Velić i Velić 2021). Praksa u drugim državama je različita, a činjenično stanje nije moguće u potpunosti prikazati iz razloga što BiH nema registar državne imovine niti ima pregled stanja u pogledu njene imovine. Međutim, s obzirom na to da Republika Hrvatska nije izvršila povrat imovine na način kako je to uradila BiH, Predsjedništvo BiH je 2018. zadužilo Ministarstvo vanjskih poslova BiH da uputi notu Generalnom sekretaru Organizacije Ujedinjenih nacija, kao depozitaru Sporazuma o pitanjima sukcesije bivše SFRJ, kojom ga obavještava o kršenju Sporazuma o pitanjima sukcesije bivše SFRJ od strane Republike Hrvatske. Do danas po tom pitanju nije ništa dogovoreno, a susjedna država od 2018. već uveliko raspolaže predmetnim nekretninama dajući ih u dugoročni zakup ili najam, na osnovu Zakona o upravljanju državnom imovinom.

¹³ <https://www.iusinfo.hr/aktualno/u-sredistu/ne-primjena-aneksa-g-ugovora-o-pitanjima-sukcesije-5734>.

¹⁴ To će jednim dijelom ovisiti i od toga da li je unutrašnji pravni sistem neke države u dijelu prihvatanja i izvršavanja međunarodnih obaveza iz međunarodnih ugovora uređen po monističkim ili dualističkim načelima, odnosno da li je u nekoj državi preovladavajući monistički ili dualistički pravni sistem. Kako u Bosni i Hercegovini „nema nijedne riječi o *pretvaranju* međunarodnih sporazuma u pravni poredak Bosne i Hercegovine”, može se zaključiti da je Ustav BiH tipični primjer radikalnog monističkog pristupa u primjeni međunarodnog prava (Vehabović 2006: 50-51). S druge strane, cijenimo da pravni sistem Republike Hrvatske sadrži elemente dualizma. Šire o konceptu međunarodnih ugovora i njihovoj primjeni vidjeti Mulalić i Omerović (2019).

3.3. Primjena Sporazuma u Republici Hrvatskoj

Zbog njenog atraktivnog položaja i mora u Republici Hrvatskoj se nalazi veliki broj odmarališta, luka, vila i drugih objekata na koje pravo polažu države sukcesori. Upravo iz tih razloga vođen je veliki broj postupaka protiv Republike Hrvatske u kojima su tužitelji, pozivajući se na Sporazum o sukcesiji i njegov Aneks G, pokušali realizovati njihovo vlasničko pravo. Prvostepeni sudovi u Republici Hrvatskoj su, pri tome, nakon određenih „lutanja“, zauzeli jedinstvenu praksu i odbili direktnu primjenu Sporazuma. Ta praksa je kasnije potvrđena od strane Vrhovnog suda Republike Hrvatske koji je odbio tužitelje s tužbenim zahtjevom i tako zauzeo stajalište da se prava iz Sporazuma o sukcesiji ne priznaju neposredno na temelju tog međunarodnog ugovora, te je za njegovu primjenu potrebno zaključivanje posebnog bilateralnog sporazuma.¹⁵ Sam Sporazum o sukcesiji ne predviđa djelotvoran sistem rješavanja sporova, već polazi od toga da razlike u tumačenju trebaju biti riješene sporazumno, te propisuju da se, ukoliko se takve razlike ne mogu prevazići ovim dokumentom, predmet može uputiti nezavisnom licu ili Stalnoj zajedničkoj komisiji ili se pak spor može rješavati u arbitražnom postupku.

Evropski sud za ljudska prava se u predmetu srbijanskog preduzeća *Mladost Turist A. D. protiv Republike Hrvatske*¹⁶ također bavio pitanjem primjene Aneksa G Sporazuma o sukcesiji bivše SFRJ. Predmet je vezan za povrat zemljišta koje se nalazi na teritoriji Republike Hrvatske, a na kojem je navedeno preduzeće imalo pravo korištenja. Hrvatski sudovi su odbili zahtjev sa obrazloženjem da se Sporazum o sukcesiji ne može direktno primjeniti, već da je za njegovu primjenu potrebno donošenje zakona ili zaključivanje bilateralnih ugovora, koji još uvijek nisu zaključeni. Evropski sud za ljudska prava je konstatovao da zahtjev navedenog preduzeća da se proglasi vlasnikom zemljišta ili da dobije odgovarajuću naknadu štete nema dovoljno osnova u domaćem pravu ili međunarodnom ugovoru koji čini dio domaćeg pravnog poretka, te da Republika Hrvatska još uvijek nije donijela zakon ili zaključila bilateralni sporazum sa Republikom Srbijom za provedbu čl. 2. Aneksa G Sporazuma o sukcesiji, pa je Evropski sud stoga zaključio da predmetni zahtjev nema dovoljno osnova u nacionalnom pravu ili međunarodnim sporazumima koji su dio unutarnjeg pravnog poretka.

¹⁵ Odluke Vrhovnog suda - Rev 900/07-2 od 5. marta 2008., Rev 306/08-2 od 17. decembra 2008. i Rev 224/07-2 od 10. oktobra 2007.

¹⁶ ESLJP, "*Mladost Turist*" a. d. v. *Republika Hrvatska*, Application no: 73035/14, Presuda, 30. januar 2018.

Zakonodavac u Republici Hrvatskoj čak ide tako daleko da čl. 71. Zakona o upravljanju državnom imovinom (Narodne novine, broj 52/2018) pravnim osobama koje nemaju sjedište u toj državi negira vlasnička prava regulišući sljedeće:

„Do sklapanja odgovarajućeg međunarodnog ugovora ili do donošenja odluke o izuzimanju od zabrane raspolaganja, Ministarstvo je ovlašteno dati u višegodišnji zakup ili u neki drugi oblik raspolaganja do najviše 30 godina nekretnine koje su u zemljišnim knjigama upisane kao vlasništvo Republike Hrvatske ili koje su upisane kao društveno vlasništvo ili općenarodna imovina s pravom korištenja subjekata koji u Republici Hrvatskoj nemaju sjedište i pravnu osobnost i na koje se primjenjuje zabrana temeljem Uredbe o zabrani raspolaganja i preuzimanju sredstava pravnih osoba na teritoriju Republike Hrvatske („Narodne novine“, br. 40/92) odnosno Zakona o zabrani raspolaganja i preuzimanju sredstava određenih pravnih osoba na teritoriju Republike Hrvatske („Narodne novine“, br. 35/94) i Uredbe o zabrani raspolaganja nekretninama na teritoriju Republike Hrvatske („Narodne novine“, br. 36/91)“.

Adekvatno i efektivno rješenje za ovu situaciju očito ne postoji, jer do sklapanja odgovarajućeg međunarodnog ugovora (bilateralnog sporazuma) očito neće doći, a sve i ako bi se zaključio takav sporazum, treća lica su već velikim dijelom uvedena u prava i pitanje je kako bi se novi ugovor odrazio na postojeće odnose. Sporazumom o sukcesiji je predviđena saradnja između stranaka u pogledu promocije i zaštite prava, ali se ne predviđa djelotvoran i detaljan sistem rješavanja sporova, osim što se uređuje da ukoliko spor oko tumačenja ne može biti riješen Sporazumom, predmet može biti upućen, kako smo i prethodno naveli, nezavisnom licu, Stalnoj zajedničkoj komisiji ili na arbitražu (Bungenberg, Bikić i Velić 2019).

4. INVESTICIONA ARBITRAŽA

4.1. Uvod

S obzirom na to da Sporazum o sukcesiji ne nudi adekvatno rješenje predmetnih pitanja, u ovom ćemo dijelu istraživanja analizirati mogućnost rješavanja navedenih sporova na osnovu investicione arbitraže. Investiciona arbitraža kao model rješavanja međunarodnih sporova nije instrument koji fizička i pravna lica iz BiH koriste u dovoljnoj mjeri. Većina primjera arbitraže iz BiH odnose se na trgovačke sporove. Investiciona arbitraža podrazumijeva spor između investitora i države (McLachlan, Shore i Weiniger 2017).

Strana direktna ulaganja su bitna komponenta svjetske ekonomije, a prekogranične investicije imaju vrijednost od preko 1,2 triliona dolara godišnje (Born 2015). Strana ulaganja se, pri tome, manifestiraju kroz različite oblike i to počev od infrastrukturnih i industrijskih projekata preko direktnih finansijskih investiranja do kupovine nekretnina i druge imovine. Međutim, svi oblici investicije su izloženi unikatnom riziku da od strane države u kojoj se investira dođe do miješanja javne vlasti na način da se prava investitora ograničavaju ili čak oduzimaju. Ove vrste državnog djelovanja često su motivirane domaćim političkim ciljevima što može biti u obliku zakonodavne politike ili domaćih ekonomskih interesa. Nivo zaštite stranih investitora je ranije bio dosta nizak, te su oni u nekim slučajevima bili upućeni na diplomatsku zaštitu svoje države koja bi tada „zastupala“ potraživanja svog državljanina protiv druge države. Ovaj oblik zaštite je bio podložan diskreciji države te je sam postupak bio nesiguran i komplikovan. Pokretanje postupaka je zavisilo od drugih interesa kao što su diplomatsko-trgovački odnosi, državna sigurnost i ostale veze i odnosi između država.

Kako bi se ponudio odgovor na ove probleme koji proizlaze iz međunarodnih investicija i kako bi se ponudio stabilan, neutralan i primjenjiv pravni režim za strane investicije, države su zaključile nekoliko specijaliziranih multilateralnih i bilateralnih sporazuma. Primarni sporazumi unutar ovog režima su ICSID (*International Centre for Settlement of Investment Disputes*)¹⁷, Međunarodni centar za rješavanje investicionih sporova) konvencija¹⁸, NAFTA¹⁹, multilateralni sporazumi za pojedine sektore (ekonomsko-industrijske), te ogroman sistem bilateralnih sporazuma (BITs)²⁰. Ovi sporazumi općenito pružaju i supstantivne zakonske standarde za zaštitu stranih investicija i specijalizirane mehanizme za rješavanje sporova, posebno odredbe za investicionu arbitražu. BIT-ovi igraju centralnu ulogu u režimu međunarodne investicije nasuprot ICSID konvenciji i drugim multilateralnim sporazumima. Zapravo, BIT-ovi su međunarodni ugovori između dvije države koji su prilagođeni okolnostima i odnosima između stranaka ugovora. Većina BIT-ova imaju sličnu

¹⁷ Vodeće je međunarodno tijelo unutar Grupe Svjetske banke kao specijalizirane međunarodne organizacije i međunarodne finansijske ustanove za rješavanje i administriranje u međunarodnim investicionim sporovima. Utemeljeno je 1966. ICSID konvencijom. Sjedište mu je u Washingtonu, D. C., Sjedinjene Američke Države.

¹⁸ BiH je 1997. preuzela međunarodne obaveze na temelju ovog međunarodnog ugovora (iste je godine ova država potpisala i ratificirala odnosnu konvenciju). Republika Hrvatska je zaključila ICSID konvenciju 1997., dok je 1998. stupila na snagu za tu državu.

¹⁹ *The North American Free Trade Agreement*. Ovaj je višestrani međunarodni ugovor ustanovio zonu slobodne trgovine na Sjevernoameričkom kontinentu. Zaključen je 1992., a počeo proizvoditi pravna dejstva 1. januara 1994. Sada je to *United States-Mexico-Canada Agreement (USMCA)*, međunarodni ugovor koji je stupio na snagu 1. jula 2020. [više na: <https://www.trade.gov/north-american-free-trade-agreement-nafta>; <https://www.trade.gov/usmca> (12. oktobar 2023)]. Usp. Gantz (2020) i Orme (1996).

²⁰ O fenomenu i praksi dvostranih investicionih ugovora u međunarodnom investicionom pravu vidjeti Vandeveld (2010) i McLachlan, Shore i Weiniger (2017).

strukturu i često sadrže slične ili iste odredbe (formularski sporazumi). Većina ovakvih ugovora nudi visok stepen zaštite za investicije od strane investitora jedne države stranke u drugoj državi ugovornici, što podrazumijeva zaštitu od eksproprijacije bez naknade, nepoštenog ili nepravednog tretmana i diskriminacije (Dolzer i Schreuer 2008²¹; Newcombe i Paradell 2009). BIT-ovi u pravilu sadrže odredbe za rješavanje spora koje dozvoljavaju investitorima da pokrenu investicionu arbitražu, osim u slučajevima posebno navedenih izuzetaka. Primjer takvog ugovora u ovoj oblasti predstavlja Sporazum o unapređenju i zaštiti investicija između BiH i Republike Hrvatske.

4.2. Uslovi za primjenu Sporazuma o unapređenju i zaštiti investicija

Da bismo mogli primjeniti navedeni Sporazum u cilju dobivanja naknade za bosanskohercegovačke nekretnine koje se nalaze u susjednoj državi, tj. na hrvatskom teritoriju, te nekretnine moraju biti zaštićene Sporazumom o zaštiti investicija, a to znači da mora postojati “investicija”, odgovarajuće državljanstvo stranaka, te povreda prava.

4.2.1. *Pojmovno određenje investicije*

Iz činjenice da pojam investicije nije pravni pojam, nego je investicija ekonomska kategorija, razvila se i potreba za iznalaženjem načina pravnog reguliranja efekata investicionih odnosa posredstvom posebnog sistema normi nadnacionalnog karaktera koje bi odgovarale ekonomskoj prirodi investicija. Direktne strane investicije se najčešće shvataju kao prenos sredstava ili materijala iz zemlje izvoznice kapitala u zemlju koja kapital uvozi s ciljem direktnog ili indirektnog učešća u dobiti (Sornarajah 2004; Usp. McLachlan, Shore i Weiniger 2017). Treba naglasiti da su direktne investicije predmet zaštite međunarodnog običajnog prava²² dok portfolio investicije nisu, jer ne postoji materijalna veza za utvrđivanje odgovornosti u slučaju nepoštivanja obaveza preuzetih od strane države u koju se investira (vidjeti Sornarajah 2021).

²¹ Za šire vidjeti recentniju građu istih autora u Kriebaum, Schreuer, Dolzer (2022).

²² Međutim, stvaranje jedinstvenih međunarodnih standarda, koje bi sve države svijeta primjenjivale na isti ili sličan način, predstavlja proces koji nije lako postići. Unifikacija domaćih zakona jednim međunarodnim ugovorom zahtijeva vrijeme. Karakteristike ugovora s ovim ciljem su sljedeće: poželjno je da se sklapaju na međunarodnim kodifikacijskim konferencijama na neodređeno vrijeme, da je većina država u međunarodnoj zajednici njima vezana na osnovu ugovora ili običajnog pravila, i, na kraju, da se takav ugovor sastoji od apstraktnih, općih i načelnih odredaba, gdje su komentari i druga pravila potrebni da bi se adekvatno implementirali kroz državnu praksu. (Meškić, Albakjaji, Omerović i Alhussein 2022; McLachlan, Shore i Weiniger 2017).

U investicionom pravu je vidljiv trend da se odgovornost po osnovu portfolio investicija proširi, bilo kroz bilateralne sporazume ili investicione ugovore.²³ Polazeći, na primjer, od odredbe čl. 25. st. 1. ICSID konvencije da će „... *nadležnost Centra obuhvatati sve pravne sporove koji direktno proizlaze iz investicije između države stranke Konvencije (ili niže političko-teritorijalne organizacije države ili državne agencije koja je kao takva predstavljena Centru) i državljanina druge države...*“ (ICSID, 2006) jasno je otuda da terminološko tumačenje naznačene odredbe ne daje odgovor na pitanje šta se smatra investicijom, nego je to predmet bilateralnih ili drugih sličnih ugovora koji u osnovi imaju investicione odnose.²⁴ Suprotno tumačenje pronalazi argument *a contrario* upravo u činjenici da ICSID konvencija ne sadrži pojam investicije, te prema tome izvor njenog određenja ne može biti Konvencija nego bilateralni investicioni sporazum (BIT) u kojem je sadržan pristanak stranaka na arbitražno rješavanje ovakvih sporova. Osim razlikovanja investicije i trgovačkih transakcija Konvencija ne postavlja ograničenja državama ugovornicama u pogledu kvalifikacije određenih aktivnosti i transakcija kao investicionih (Voss 2011).

Arbitražni se tribunali obično oslanjaju na tipične karakteristike investicije kako bi ispitali vlastitu nadležnost nad investicionim odnosom u konkretnom slučaju. To su: značajan doprinos (tehnički ili finansijski) investicije zemlji u koju se investira, trajanje investicionog odnosa, stepen rizika/očekivane dobiti, značajan doprinos ekonomskom razvoju. Postavljeni kriteriji, međutim, predmet su i ozbiljnih kritika i preispitivanja njihovog legitimiteta.

Ranije je naglašeno da je u svrhu određenja prirode investicija neophodno praviti razliku između direktnih stranih i portfolio investicija. Za razliku od direktnih stranih investicija gdje je učešće u vlasništvu jasno reprezentirano i aktivnim pravom upravljanja ili kontrole od strane investitora, kod portfolio investicija ono je samo pasivno. Ovo razlikovanje pravno je zasnovano na pretpostavci da je direktna upravljačka kontrola temeljna karakteristika investicije. Ona pokazuje stabilan stepen involviranja investitora u ekonomiju zemlje u koju se investira, dok portfolio investicije imaju kraći period trajanja i nužno ne doprinose ekonomskom razvoju.²⁵ Ovakav odmak konstatiran je i od strane nekih međunarodnih organizacija poput MMF-a i OECD-a prema kojima dosadašnji koncept investicija konvergira prema nedefiniranom konceptu trajnog interesa. Prema pomenutom konceptu „direktno

²³ U sporu *Fedax v Venezuela* zauzet je stav o potrebi slobodnijeg tumačenja pojma investicije u smislu čl. 25. ICSID konvencije, odnosno da je diskreciono pravo države da odredi koja vrsta investicionog spora se može smatrati arbitralnim u kontekstu pomenute konvencije. Vidjeti *Fedax N. V. v Republic of Venezuela*, tačka 22.

²⁴ Vidjeti tačka 24. *Fedax N. V. v Republic of Venezuela*.

²⁵ Praksa arbitražnih tribunala u nekim slučajevima ima drugačiji diskurs. Prema Dimopoulos (2011).

strane investicije odražavaju cilj ostvarivanja trajnog interesa investitora u objektu investiranja.“ (OECD 1996; De Vita i Lawler 2004: 14).

Teško da se može govoriti o uniformnosti u domenu definiranja pojma investicije s obzirom na različite pozicije država uvoznica i izvoznica kapitala, ne nužno i s obzirom na njihove interese ako se imaju u vidu bitno izmijenjene geopolitičke okolnosti u kojima ti interesi egzistiraju. Savremeni je međunarodni investicioni ambijent bitno promijenjen, tako da ni smisao razlikovanja „stranih“ i „domaćih“ investicija više nije isti. Rezidenstvo investitora, ako se radi o transnacionalnim kompanijama, nije pouzdan kriterij za pravni tretman ovih korporacija u međunarodnom pravu, a ovakav pristup zaštitu koju pružaju međunarodni investicioni sporazumi ne reflektira stvarni način na koji ove korporacije danas posluju (Lester 2015).

Razlog neujednačenom normativnom pristupu investicijama je nastojanje da se državi dā jedan supervizorski status za razliku od nekadašnjeg dominantno regulatornog i suverenog. Jednako tako možemo se osvrnuti i na određeni stepen ekskludiranja investicionih odnosa iz domena javnog prava u domen transnacionalnog prava, ili, kako se to u literaturi često naziva, danas raspravljamo o internacionalizaciji pojedinih segmenata investiciono-pravnih odnosa (Mulalić 2018).

4.3. Uslovi za iniciranje investicione arbitraže

Conditio sine qua non u ovom smislu jeste pristanak države domaćina koji može biti sadržan u međunarodnim, bilateralnim ili multilateralnim investicionim sporazumima. Nešto rjeđe ovaj uslov može biti sadržan u investicionim ugovorima zaključenim direktno između države domaćina i investitora ili u nacionalnom zakonodavstvu države domaćina.

UNCTAD (*United Nations Conference on Trade and Development*)²⁶ predviđa čitav spektar instrumenata kojima se olakšava tumačenje gornjeg uslova u smislu pristanka države na pokretanje arbitražnog postupka, koji su kao takvi korisni i trebaju biti konsultirani u slučaju eventualnog spora. Međutim, u ovom kontekstu prepoznata su i sporna pitanja u smislu određenja (tumačenja) aktivne legitimacije za iniciranje arbitražnog postupka u slučaju da ga ne inicira država. Jedno od tih pitanja je inkorporirano u strukturu definicije investitora. I dok je većinom određenje pojma investitora zasnovano na državljanstvu investitora, relevantno državljanstvo u smislu

²⁶ <https://unctad.org/> (23. oktobar 2023). Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju pomoćno je tijelo Opće skupštine Ujedinjenih nacija. Osnovana je odlukom ovog organa 30. decembra 1964. Jedan od zadataka joj je promovirati interese država u razvoju u svjetskoj trgovini.

legitimacije za iniciranje arbitražnog postupka jeste državljanstvo investitora fizičke osobe koji može pokrenuti postupak u ime kompanije osnovane u državi domaćinu ili u svoje ime. Koncept investitora kakav je najčešće sadržan u bilateralnim ili multilateralnim investicionim sporazumima ima širok dijapazon, tako da veličina udjela, broj dionica ili postotak učešća u kapitalu kompanije ne igraju bitnu ulogu sa aspekta aktivne legitimacije investitora. Ovo stoga što njihovi udjeli ili dionice ne reprezentiraju stepen kontrole nad kompanijom nego, naprotiv, konstituiraju investiciju (Weber, Muchlinski, Mann 2005).

Drugačija je situacija u slučaju da pokretanje postupka inicira poslovni subjekt koji je pod stranom kontrolom kada se postavlja pitanje njegove aktivne legitimacije kao stranog investitora. Ovo je od posebne važnosti npr. u situaciji kada zahtjev za pokretanje postupka podnosi lokalno inkorporirana podružnica poslovnog subjekta sa sjedištem u državi porijekla investicije. Prema tradicionalnim pravilima diplomatske zaštite takva podružnica ne bi mogla ostvariti zaštitu države porijekla investicije. No, prema pravilima međunarodnog investicionog prava takva potencijalna prepreka može biti prevaziđena. Tako, prema odredbi čl. 25(2)(b) ICSID konvencije, lokalno inkorporirana podružnica može imati status stranog investitora, ako su se strane u sporu sporazumjele da takva podružnica jeste pod stranom kontrolom, odnosno *de facto* stranom kontrolom.

U vezi s pomenutim i kada u pogledu aktivne legitimacije investitora ne postoji dvojba, problem se može javiti u slučaju da takva, uslovno napisano, proširena aktivna legitimacija izazove pokretanje više arbitražnih postupaka po istom činjeničnom i pravnom osnovu. Daljnje konsekvence se mogu ogledati u različitim arbitražnim odlukama i višestrukim troškovima za države domaćina (što je posebno izazovno za zemlje u razvoju). Stoga neka od rješenja koja predlaže UNCTAD jesu konsolidacija (spajanje) postupaka ili uključivanje u međunarodne investicione sporazume klauzule koje bi obavezivalo tribunal da stvar u pitanju pod navedenim okolnostima tretira kao presuđenu stvar (Ibidem).

Dijapazon manifestacije pristanka na arbitražno rješavanje sporova kreće se od jednostavnih preporuka subjektima investiciono-pravnog odnosa da koriste arbitražu kao način rješavanja sporova do nedvosmislenog davanja ovlaštenja investitoru da pokrene postupak pred ICSID tribunalima. U prvom slučaju radi se, utvrdili bismo, o vrsti fakultativne obaveze subjekata na izbor arbitraže. U drugom slučaju, investitoru se daje mogućnost da direktno sudjeluje u postupku protiv države domaćina posredstvom neutralnog foruma, čime se sam proces depolitizira, jer isključuje sudjelovanje države investitora (Sornarayah 2004).

Primjećujemo da se većina odredaba bilateralnih sporazuma koje se odnose na rješavanje investicionih sporova referira na mehanizme predviđene ICSID konvencijom i cilj im je uspostavljanje nadležnosti u ovoj vrsti sporova od strane tribunala u okviru ICSID Centra. Međutim, u tumačenju ovih odredaba potrebno je oprezno pristupiti dijapazonu namjere ugovornih strana da se takva nadležnost u konkretnom slučaju uspostavi.

4.4. Subjekti investiciono-pravnih odnosa

Bilateralne investicione sporazume za subjekte imaju suverene države i zaključuju se s ciljem da pruže stabilno pravno okruženje investicijama kao i s ciljem obezbjeđenja direktnih mehanizama pravne zaštite. Međutim, djelotvornost tih pravnih mehanizama zavisi i od procesnih pravila stavljenih na dispoziciju strankama. Ovo pokazuje da neposredna pravna veza između države u koju se investira i investitora, na nivou bilateralnih sporazuma, nije najjasnija, što može značiti da bilateralni sporazumi iz perspektive investitora imaju karakter adhezionih sporazuma. S druge strane, investicije su višefazni projekti, za koje faze se obično pretpostavlja neka od pravnih formi ugovora. U takvoj konstelaciji odnosa mogu se pojaviti tri dileme o prirodi investicionih prava. Jedna je da li investicioni sporazumi obezbjeđuju materijalna i procesna prava samo subjektima tih sporazuma, a investitori svoja materijalna prava izvode iz materijalnog prava domaće države. Druga je da li su materijalna prava rezervirana su isključivo za države stranke sporazuma, a investitori imaju procesna prava u svrhu implementacije materijalnih prava države. I na kraju, da li investicioni sporazumi neposredno obezbjeđuju investitorima i materijalna i procesna prava.

U pogledu obima i cilja investicionih prava stoga je potrebno investicionopravnom odnosu pristupiti kao tripartitnom odnosu između suverenih država koje su dužne obezbijediti provodiva prava za investitore kao beneficijare tih prava.

4.5. Procesni aspekti investicione arbitraže prema ICSID konvenciji

Nadležnost ICSID Centra određena je čl. 25. ICSID Konvencije prema kojem će se nadležnost Centra protezati na bilo koji pravni spor koji proizilazi direktno iz investicije između država ugovornica (ili neke političko-teritorijalne jedinice ili agencije u okviru države ugovornice koju je država odredila kao legitimnu stranu u sporu) i investitora, ukoliko postoji pismena saglasnost država ugovornica da se spor rješava pred Centrom.

Ono što je moglo izazvati izvjesne nedoumice bila je leksička konstrukcija odredbe st. 1. čl. 25. Konvencije. Naime, prema tumačenju ove odredbe proizlazi da se nadležnost Centra može zasnovati ukoliko se radi o isključivo pravnom sporu i ukoliko taj pravni spor proizlazi neposredno iz investicije. Način na koji su tribunali primjenjivali ovu odredbu postepeno je evoluirao i postao predmetom brojnih debata od kojih je svakako najznačajnija ona vezana za slučaj *Salini*. Prije pomenutog slučaja tribunali ili nisu uopće tumačili pojam investicije ili su ga tumačili shodno konkretnim bilateralnim sporazumima zaključenim između država. Tako su značenje pojma investicije tražili tribunali u dva slučaja: *Fedax N. V. v. The Republic of Venezuela*, (ICSID Case No. ARB/96/3) i *CSOB. v. Slovakia Ceskoslovenska Obchodni Banka, a.s. v. The Slovak Republic* (ICSID Case No. ARB/97/4), ali nedovoljno detaljno s obzirom na njihov stav kako pojmu investicije sadržanom u čl. 25. Konvencije treba dati široko poimanje.

Odluka u slučaju *Salini Costruttori S.P.A and ITALSTRADE S.P.A v. Kingdom of Morocco* (Decision on Jurisdiction, July 23, 2001) bila je značajna iz dva razloga. Prvi je taj što je tribunal u konkretnom slučaju zauzeo stav da postojanje investicije predstavlja objektivni uslov za uspostavljanje nadležnosti Centra.²⁷ Drugi je što su jasno razdvojeni uslovi za postojanje investicije prema bilateralnim sporazumima i prema čl. 25. Konvencije, pri čemu je ispitivanje postojanja uslova prema BIT-u moralo prethoditi ispitivanju uslova prema čl. 25. navedenog ugovora. U ovom kontekstu napominjemo da pristanak na arbitražni postupak pred Centrom isključuje korištenje drugih foruma i upravnih ili sudskih pravnih sredstava (osim ako država ugovornica zahtijeva iscrpljivanje nacionalnih pravnih mehanizama), na koji način se učvršćuje i naglašava aspekt uzajamnosti pristanka kod određivanja nadležnosti Centra (čl. 26. Konvencije).

Arbitražni proces pokreće se zahtjevom pri čemu stranačku legitimaciju imaju država ugovornica i investitor. Zahtjev registrira generalni sekretar osim u slučaju kada je evidentno da predmet postupka nije u nadležnosti Centra. Nakon provedene registracije konstituiraju se arbitražno vijeće ili tribunal u skladu sa sporazumom stranaka. U nedostatku sporazuma arbitražni tribunal čine tri arbitra – po jedan predložen od svake stranke i predsjednik tribunala kojeg sporazumno određuju obje stranke. U slučaju da se stranke ne mogu sporazumjeti oko imenovanja arbitara predsjedavajući administrativnog vijeća može odrediti arbitre nakon konsultovanja sa strankama (čl. 36-38. Konvencije).

Sam arbitražni postupak provodi se u skladu s odredbama Konvencije i Arbitražnim pravilima osim kada stranke isključe primjenu Pravila. Njima se uređuje

²⁷ Više na <https://www.acerislaw.com/the-salini-test-in-icsid-arbitration/>. (24. oktobar 2023).

unakrsno ispitivanje svjedoka, dokazivanje i jezik postupka [ICSID Rules 35(1) i 33-34]. Strankama je također ostavljena sloboda da biraju materijalno pravo koje će u konkretnom slučaju Tribunal biti obavezan da primjenjuje (čl. 42. st. 1. Konvencije). Prema Konvenciji dozvoljena je i primjena nacionalnog prava države domaćina ukoliko stranke nisu ugovorile primjenu materijalnog prava pod uslovom da je nacionalno pravo države domaćina u skladu sa primjenjivim međunarodnim pravom. Primjena pravila arbitražnog postupka sadržana u Konvenciji i primjena Arbitražnih pravila (pod navedenim uslovima) obavezna je sve do donošenja odluke od strane tribunala. Odluka je obavezujuća za stranke i priznata pred sudovima svih država ugovornica. Ima pravnu snagu konačne i pravosnažne presude (čl. 53. st. 1. i čl. 54. st. 1. Konvencije). Izvršenje se provodi prema pravu države na čijoj teritoriji se izvršenje traži (čl. 54. st. 3. Konvencije). Provođenje arbitražnih odluka u kontekstu investicionih sporova praćeno je izvjesnim problemima, što opet otvara prostor za jedno temeljitije istraživanje, pa ćemo za potrebe ovog rada ostati na onome što je formalno-pravno predviđeno ICSID konvencijom.

5. SPORAZUM O UNAPREĐENJU I ZAŠTITI INVESTICIJA IZMEĐU BIH I REPUBLIKE HRVATSKE (BILATERALNI INVESTICIONI SPORAZUM)

Dvostrani investicioni sporazum između BiH i Republike Hrvatske zaključen je 26. februara 1996. godine, a na snagu je stupio 4. avgusta 1997.²⁸ Sporazum reguliše zaštitu i unapređenje (privatnih) investicija u svakoj od država. Po svojoj sadržini ovaj bilateralni sporazum ne odstupa od drugih sporazuma ove vrste, što se može vidjeti iz odredaba kojima se određuje pojam investicije te status investitora (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – Međunarodni ugovori, br. 6/96).

Tako čl. 1. Sporazuma određuje da se investitorom smatra fizička ili pravna osoba (državljanin/rezident) jedne od država stranaka, pravni entiteti, uključujući kompanije, korporacije, poslovna udruženja i druge organizacije koje su osnovane ili su većim dijelom organizirane u skladu sa pravom države iz koje investitor dolazi, ili imaju sjedište sa stvarnom poslovnom aktivnošću na teritoriju te države. Investitorom se smatraju i pravni entiteti osnovani prema pravu bilo koje države, ali u kojima većinu vlasničkog udjela imaju državljani/rezidenti neke od država ugovornica Sporazuma. Investitorom se smatraju i pravni entiteti koji imaju sjedište sa stvarnom poslovnom aktivnošću na teritoriji neke od država stranaka Sporazuma.

²⁸ Ugovor između Republike Hrvatske i BiH o poticanju i uzajamnoj zaštiti ulaganja

Pod investicijom se, a prema odredbi čl. 1. tačka 2. Sporazuma, između ostalog, smatra: pokretna i nepokretna imovina, služnosti, hipoteka, založno pravo, dionice, obveznice i drugi oblici učešća u kapitalu kompanija, novčana i druga potraživanja koja imaju ekonomsku vrijednost. Dakle, radi se o tzv. *non-exhaustive* listi investicija koja omogućava dosta široku interpretaciju pojma investicije u svakom konkretnom slučaju koji bi se eventualno rješavao pred međunarodnim arbitražnim forumima predviđenim u samom Sporazumu.

Prema čl. 7. i 8. ovog Sporazuma otvorena je mogućnost da se spor između ugovornih strana rješava pred Međunarodnim centrom za rješavanje sporova oko ulaganja ili pred *ad hoc* arbitražnim tribunalom, ukoliko nesuglasice ne mogu biti riješene prijateljskim putem u roku od šest mjeseci. Dakle, nakon obaveze mirnog rješavanja spora diplomatskim putem, investitori su, shodno Sporazumu, aktivno legitimirani da po svom izboru traže investiciono-pravnu zaštitu pred nekim od ICSID tribunala ili pred *ad hoc* arbitražnim forumom osnovanim u skladu s UNCITRAL Arbitražnim procesnim pravilima.

Ono što je ostalo neusklađeno u ovom Sporazumu, nakon što su obje države postale stranke ICSID Konvencije predstavlja pitanje aktivne legitimacije fizičkih lica da pokrenu spor pred nekim od ICSID tribunala. Naime, iz rakursa međunarodnog prava ovo bi značilo da države stranke jedne međunarodne konvencije (kao u slučaju ICSID Konvencije koja aktivnu legitimaciju garantira i fizičkim i pravnim licima) ograničavaju prava na koja su se obavezale da će garantirati i provoditi. Time se onemogućava ostvarivanje *de facto* smisla same ICSID Konvencije, koja predstavlja presedan u međunarodnom pravu, budući da upravo pojedincu omogućava ulogu aktivno legitimiranog subjekta u eventualnom sporu protiv države.

Ovaj se Sporazum u praksi ne primjenjuje ili, pak, vrlo rijetko, bez obzira što svjedočimo faktičkoj eksproprijaciji nekretnina na koja pravo polažu fizička i pravna lica iz BiH. Razlozi mogu biti različiti. Naprimjer, troškovi ovakvih postupaka su vrlo visoki, no s obzirom da ta stavka za pojedine nosioce prava ne može biti ključna, postavlja se i pitanje da li subjekti iz BiH uopće znaju da ovaj Sporazum postoji. Arbitražni postupci garantuju donošenje odluka od strane politički neovisnih arbitara, dakle osoba koje bi garantovale nepristrasnost pri donošenju odluka. Arbitražnu presudu donose tri arbitra od kojih jednog bira investitor, jednog tužena država, a trećeg oba arbitra zajedno, što bi trebalo predstavljati jamstvo političke neutralnosti.

Ukoliko bi stoga, hipotetički posmatrano, arbitražni tribunal utvrdio povredu prava, Republika Hrvatska bi bila u obavezi da kompenzira povrijeđeno dobro, odnosno naknadi štetu, a takva odluka bi bila međunarodno izvršna. Međutim, zbog

visokih troškova, države članice Europske unije (EU) sklopile su međunarodni ugovor kojim ukidaju mogućnost pokretanja investicionih arbitraža EU investitora protiv država članica radi zaštite stranih ulaganja. Preslikano na naš primjer, ukoliko bi se raskinuo navedeni BIT između BiH i Republike Hrvatske, u tom bi slučaju bosanskohercegovački investitori ostali bez imovine koja se nalazi na teritoriju Republike Hrvatske.

Upravo zbog prethodno navedenoga potrebno je tražiti određene nove moduse u cilju zaštite stečenih prava na imovinu. Jedan od načina jeste ekstenzivnije pravno tumačenje (i u tom smislu postavljanje arbitražnog zahtjeva) primjene Sporazuma na pravne odnose nastale prije njegovog formalnog stupanja na snagu, s obzirom na činjenicu da arbitražni tribunali u međunarodnim investicionim sporovima nisu u obavezi da (u cilju uspostavljanja nadležnosti) ispituju postojanje strane investicije, nego postojanje investicije koja direktno proizilazi iz nekog pravnog odnosa. Uz naznačeno, te uvažavajući činjenicu da se radi o uobičajeno dugoročnim pravnim odnosima koji se uz to odvijaju fazno, osnovanim se čini da bi strana koja traži zaštitu mogla dokazati kako aktivnu legitimaciju, tako i kvalifikaciju imovinsko-pravnog objekta kao vrste pokrivena investicije.

U tom smislu potrebno je analizirati određena rješenja sadržana u teoriji međunarodnog običajnog i investicionog prava kao i praksi arbitražnih tribunala vezana za pitanje određenja nadležnosti *ratione temporis* i *ratione materiae*. U praksi međunarodnih tribunala najčešće se koristi princip zabrane retroaktivne primjene bilateralnih investicionih sporazuma (ukoliko sam bilateralni ugovor ne definira drugačije ili iz ugovora proizilazi drugačija namjera njegovih stranaka).²⁹ Pomenuti princip je u nekim sporazumima eksplicitno propisan.³⁰ Dakle, dan stupanja na snagu bilateralnog investicionog sporazuma je svojevrsna kritična tačka u određenju *ratione temporis* arbitražnog tribunala.³¹ Ovaj diskurs je prihvaćen i u odnosu na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koja ne poznaje posebna pravila o vremenskoj nadležnosti Evropskog suda za ljudska prava. Moment za utvrđivanje vremenske nadležnosti jeste moment nastupanja povrede. Stoga, ako je povreda konvencijskog prava ili slobode učinjena prije nego što je Konvencija počela

²⁹ Prema čl. 28. Bečke konvencije o pravu ugovora iz 1969. Šire o tumačenju ove odredbe vidjeti Dörr i Schmalenbach (2018) i Gallus (2016).

³⁰ Vid. CAFTA Sporazum o slobodnoj trgovini između Dominikanske Republike i Centralne Amerike (CAFTA-DR) od 1. marta 2006., <https://www.trade.gov/us-cafta-dr-free-trade-agreement> (20. januar 2024).

³¹ Upriličte arbitražnim tribunalima u ovom kontekstu su odredbe (posebno čl. 13) Pravila Komisije UN za međunarodno pravo o odgovornosti država za međunarodna protupravna djela iz 2001. (ARSIWA), kao i navedeni čl. 28. Bečke konvencije o pravu ugovora. Šire u Murphy (2022).

obavezivati tuženu državu prema pravilima općeg međunarodnog prava, to će takve zahtjeve Sud proglasiti nedopuštenim.

Međutim, postoje okolnosti kada odlučujuća činjenica nastupi prije stupanja na snagu Konvencije koja u kontinuitetu traje nakon početka važenja Konvencije za tuženu državu, gdje se radi o trajnim povredama³² koje pripadaju vremenskoj nadležnosti Suda, za razliku od trajnih posljedica povrede (Đajić 2012). Zapravo, da li je riječ o trajnoj ili trenutnoj povredi s trajnom posljedicom zavisice od činjenica, ali i prava na koje se tužilac poziva. Tako u predmetima *Papamichalopoulos et al. v. Grčka*³³ i *Loizidou v. Turska*.³⁴ Sud u Strasbourgu konstatuje da su slučajevi *de facto* lišenja imovine trajne povrede koje mogu premostiti *ratione temporis* prepreku (Ibidem)³⁵. Čini se da postoji osnov u općem međunarodnom pravu utvrditi da „što je više trajnih povreda, brana vremenske nenadležnosti će biti sve slabija“ (Ibidem 182).

U pogledu investicionih sporova u predmetima *Maffezini*³⁶ i *Middle East Cement Shipping*³⁷ čini se da su tribunali retroaktivno primijenili zaštitu BIT, a da se stranke ili tribunal nisu izjasnili da li je to dozvoljeno. U predmetu *Hrvatska*³⁸ većina je arbitara tribunala smatrala bilateralni sporazum između Hrvatske i Slovenije, koji se odnosi na složene finansijske aranžmane za proizvodnju energije u nuklearnoj elektrani (dakle, ne BIT kao takav), kao implicitno uspostavljanje prava za investitore još u 2002., koje je prethodilo stupanju samog sporazuma na snagu 2003 (Murphy 2022).

U kontekstu nadležnosti *ratione temporis* u pogledu materijalnih prava bilateralni investicioni sporazumi obično definiraju da investicije izvršene prije njihovog stupanja na snagu imaju materijalnu zaštitu koja je omogućena i samom investitoru.

³² Prema čl. 14. st. 2. ARSIWA: „Povreda međunarodne obaveze činom države koji ima kontinuirani karakter proteže se kroz cijeli period tokom kojeg se taj čin nastavlja i ostaje biti u nesuglasnosti s međunarodnom obavezom“. Čl. 15. ARSIWA odnosi se na povredu koja se sastoji od složenog čina ili akta države.

³³ ESLJP, Application no. 14556/89, Presuda, 31. oktobar 1995.

³⁴ ESLJP, Application no. 15318/89, Presuda, prethodni prigovori, 23. mart 1995; Presuda o meritumu u istom predmetu, 18. decembar 1996.

³⁵ Usporedbe radi vidjeti ESLJP, *Blečić v. Hrvatska*, Application no. 59532/00, Presuda, 8. mart 2006. Jednako tako, *Šilih v. Slovenija*, Application no. 71463/01, Presuda, 9. april 2009.

³⁶ *Emilio Agustín Maffezini v Kraljevina Španija*, ICSID Case No ARB/97/7, Decision of the Tribunal on Objections to Jurisdiction (25 January 2000) par. 90–98 (u ovoj je Odluci Tribunal odbio prigovor respondentata da je spor nastao prije stupanja na snagu sporazuma); *Emilio Agustín Maffezini v Kraljevina Španija*, ICSID Case No ARB/97/7, Award (13 November 2000) par. 75–83 (ovom je Odlukom Tribunal našao odgovornost prema BIT za čine koji su nastali ranije u 1992., prije nego je BIT stupio na snagu 28. septembra 1992.).

³⁷ *Middle East Cement Shipping and Handling CoSav Arab Republic of Egypt*, ICSID Case No ARB/99/6, Award (12 April 2002) par. 82, 106–107.

³⁸ *Hrvatska Elektroprivreda dd v Republika Slovenija*, ICSID Case No ARB/05/24, Decision on the Treaty Interpretation Issue (12 June 2009) par. 174–176.

U uslovima kada sporazum ne definira ovo pitanje uobičajeno se smatra da su sporazumom obuhvaćene investicije izvršene prije stupanja ugovora na snagu, posebno kada je investicija nastavila postojati i protezati se i nakon datuma stupanja na snagu sporazuma. Međutim, neki su sudovi odbili da slijede ovaj pristup tvrdeći da u nedostatku eksplicitne formulacije u važećem sporazumu investicije stečene ili izvršene prije stupanja na snagu sporazuma nisu zaštićene (Armand 2023), što je, čini se, isuviše restriktivno tumačenje odredaba ovakvih sporazuma, a posebno u slučajevima nepostojanja odredbe o *ratione temporis* primjeni sporazuma.

Dakle, bitno je napraviti distinkciju između ograničenja vremenske nadležnosti s obzirom na vrijeme nastanka spora i s obzirom na vrijeme kada je investicija učinjena. Stalni sud međunarodne pravde (PCIJ) dao je tumačenje u smislu da u slučaju sumnje nadležnost bazirana na međunarodnom sporazumu obuhvata sve sporove koji mogu proizaći iz odnosa definiranih sporazumom od momenta stupanja na snagu sporazuma.³⁹ No, radi se o starom predmetu, prije kodifikacije goleme materije međunarodnih ugovora. Sličan diskurs može se naći i u međunarodnim investicionim odnosima, s obzirom na široku formulaciju čl. 25. ICSID Konvencije koja sugerira da u odsustvu drugačijeg specificiranja u instrumentima pristanka na pokretanje arbitražnog postupka ICSID tribunalni imaju nadležnost *ratione temporis* u svim postojećim i budućim sporovima kao i za postojeća i nova ulaganja (Waibel 2014).

Bilateralni investicioni sporazum između Republike Hrvatske i BiH samo u dijelu koji definira otkazivanje Ugovora propisuje da se na investicije učinjene prije otkazivanja Ugovora primjenjuju njegove odredbe za razdoblje od 10 godina od dana prestanka Ugovora⁴⁰, dok u drugim dijelovima ne sadrži norme o *ratione temporis*. Slijedom konstatacija iz navedenih odluka Suda u Strasbourgu čini se da se može zaključiti u okolnostima kada odlučujuća činjenica nastupi prije stupanja na snagu bilateralnog investicionog sporazuma i koja traje, ne kao jednokratna povreda, već trajna, kontinuirana povreda i nakon što je dvostrani ugovor stupio na snagu i počeo proizvoditi pravna dejstva, da se ovakvo što može tumačiti kao povreda bilateralnog investicionog sporazuma, odnosno da će postojati vjerovatnoća za uspostavljanje nadležnosti *ratione temporis* prije zaključenja bilateralnog investicionog sporazuma u pitanju. Pod ovim okolnostima vjerovatno se radi o nastanku drugačijeg pravnog tretmana koji se shvata kao izuzetak od primjene principa neretroaktivnosti. Opet, opreza radi, tumačenje treba imati korelativnu vezu s čl. 8. bilateralnog sporazuma između Republike Hrvatske i BiH, s obzirom da su države stranke sporazumne bilo

³⁹ *Mavrommatis Palestine Concessions (Greece v. U.K.)*, 1924 P.C.I.J. (ser. B) No. 3 (Aug. 30). Heiskanen (2018).

⁴⁰ Čl. 11. Ugovora između Vlade Bosne i Hercegovine i Vlade Republike Hrvatske o poticanju i uzajamnoj zaštiti ulaganja („Službeni list RBiH“, posebno izdanje, Međunarodni ugovori, br. 6/1996).

koji spor o tumačenju i primjeni ovog ugovora podvrgnuti arbitraži (ne međunarodnoj arbitraži).⁴¹

U pogledu nadležnosti *ratione materiae* u radu je ranije dato pojmovno određenje investicije kao objekta zaštite međunarodnog investicionog prava kao i osvrt na postupanje arbitražnih tribunala u smislu uspostavljanja nadležnosti ove vrste. Dalje je potrebno ispitati korelativnu vezu između spora/transakcije koji proizilazi iz investicije prema čl. 25. ICSID Konvencije i spora/transakcije koji proizilazi iz investicije onako kako je ista definirana bilateralnim investicionim sporazumom. Naime, investicija ima inherentno značenje bazirano na objektu i svrsi bilateralnog investicionog sporazuma. Investicije karakterizira doprinos, određeno trajanje i stepen rizika.⁴² Za razliku od investicionih ugovora kojima se određena transakcija opisuje kao investicija, bilateralni investicioni sporazumi ne sadrže garanciju da će takve transakcije biti tretirane kao pokrivene investicije jer su pojmovi sadržani u tim sporazumima uglavnom općeniti, kao što su to i kategorije definirane tim sporazumima. Većina bilateralnih investicionih sporazuma sadrži odredbe koje samo ilustriraju formu u kojoj se investicija može pojaviti. Iz aspekta ICSID Konvencije postojanje investicije onda mora biti podržano i drugim kriterijima, jer se kategorije investicija prema bilateralnim sporazumima i prema cilju konvencije ne podudaraju uvijek (*United Nations Conference on Trade and Development* 2003). Osim toga, neki bilateralni investicioni sporazumi predviđaju nadležnost ICSID centra samo za određene kategorije investicionih sporova, što je opet uže definiranje u odnosu na ICSID Konvenciju (*Ibidem*).

Bilateralni investicioni sporazum između Republike Hrvatske i BiH sadrži, kako smo utvrdili, otvorenu listu investicija imanentnu većini bilateralnih sporazuma ove vrste, kao vid forme u kojoj se investicija može pojaviti, što znači da bi dodatni kriteriji mogli biti predmetom ispitivanja u svakom konkretnom slučaju.

6. KRATKI OSVRT NA BUDUĆNOST INVESTICIONE ARBITRAŽE IZ PERSPEKTIVE EU

Iako investiciona arbitraža ima izuzetno bitnu ulogu u kontekstu ekonomskog razvitka i međudržavnih ulaganja, javlja se trend odstupanja od prakse investicione arbitraže,

⁴¹ Stav Komisije UN za međunarodno pravo kroz komentar čl. 28. Bečke konvencije o pravu ugovora glasi: „Kada je klauzula o nadležnosti vezana za materijalne klauzule sporazuma kao sredstvo njihove pravilne primjene, princip zabrane retroaktivnosti može ograničiti *ratione temporis* primjenu klauzule o nadležnosti“ (Murphy 2022: 60).

⁴² *Romak S.A. v. Uzbekistan*, PCA Case No. AA280, Award, 26 November 2009, par. 180. i 207., u Waibel (2014).

konkretno u sferi EU. Dok su razlozi za raspravu o opravdanosti investicione arbitraže mnogobrojni, za njenu budućnost unutar EU presudan je slučaj *Slovačka Republika protiv Achmea B.V.* Unutar ovog slučaja Sud pravde EU je odlukom iz 2018. podržao stav Slovačke Republike da arbitražna klauzula, sadržana u oko 196 dvostranih ugovora o investicijama unutar EU, nije kompatibilna s pravom EU. Ova odluka odgovara dugogodišnjoj tendenciji ove *sui generis* regionalne međunarodne organizacije umanjivanja uloge arbitraže za rješavanje sporova unutar dvostranih i mnogostranih sporazuma. U predmetnoj presudi Sud je istakao da arbitraža nije kompatibilna s nekoliko osnovnih načela EU kao što su autonomija i primat prava EU, te nadležnost institucija država članica EU da pitanja koja izviru iz međudržavnih sporova upute Sudu EU. Stav Suda u ovoj odluci, kao i njena dalekosežnost su potvrđeni i u predmetu *Republic of Moldova v Komstroy LLC* gdje je Sud potvrdio da se nekompatibilnost prava EU i arbitraže proteže i na velike međunarodne sporazume kao što su *Energy Charter Treaty* (ECT), jedan od najvećih investicionih sporazuma u energetske sektoru, što je za rezultat imalo najave od strane mnogih država članica EU da imaju namjeru da se povuku iz sporazuma. Dok mnogi arbitražni tribunali nisu u potpunosti prihvatili odluku Suda, u smislu da samostalno odbiju vlastitu nadležnost u relevantnim slučajevima, odluka je svakako stvorila atmosferu suzdržanosti u državama EU po pitanju pribjegavanja arbitraži kao rješenju za investicione sporove.⁴³ Iako se odluke Suda odnose samo na sporove i arbitražu između država članica EU⁴⁴, vidljivo je iz zakonodavne politike EU i pravila za državnu pomoć da postoji nezanemariva mogućnost da se ova zabrana proširi i na svaku vrstu investicione arbitraže gdje se kao respondent pojavljuje država članica EU, odnosno u BIT zaključenih između država članica EU i „trećih država“, tj. onih koje nisu u članstvu u ovoj organizaciji (više u Burgstaller 2014). Ovakvo što može predstavljati jasno i nedvosmisleno udaljavanje od dosadašnje prakse investicione arbitraže.

⁴³ Imajući u vidu da je predmet odnosa između subjekata drugačije prirode valjalo bi istaći da je jedan od najefikasnijih foruma za rješavanje međunarodnih sporova u poređenju s drugim institucionalnim mehanizmima unutar drugih međunarodnih organizacija sistem za rješavanje međunarodnih sporova članica Svjetske trgovinske organizacije (WTO) u okviru Organa za rješavanje sporova (*Dispute Settlement Body*). Iako broji svoje nedostatke navedeni sistem može predstavljati primjere dobre prakse i drugim institucionalnim mehanizmima za rješavanje najrazličitijih sporova na međunarodnoj razini. Prema Mulalić i Omerović (2021) i Bilas i Videc (2011).

⁴⁴ O „intra EU“ investicionim ugovorima u Baltag i Stanić (2020).

7. ZAKLJUČAK

Investiciona arbitraža je svojevrsni presedan u vansudskom rješavanju međunarodnih sporova, dijelom zbog subjekata koji su involvirani i s tim povezanim otklonom i nerijetkim kontroverzama generiranim delegiranjem širokih ovlaštenja arbitražnim tribunalima u rješavanju investicionih sporova (Mulalić i Omerović 2019). S druge strane, pravne posljedice arbitražnih odluka u kontekstu javnog interesa uključene države u koju se investira nisu zanemarljive. Otuda i stalno nastojanje relevantnih međunarodnih organizacija i institucija da se iznađe prihvatljiv *modus operandi* kojim bi se izbalansirali po prirodi stvari međusobno isključivi interesi suverena i onih subjekata koji to nisu (Ibidem).

Cijenimo da se može zaključiti da investiciona arbitraža kao model rješavanja imovinsko-pravnih sporova predstavlja novi pristup problemu u pitanju koji proističe iz specifične pozicije Bosne i Hercegovine u historijskom, pravnom i geopolitičkom smislu. Složenost problema vidljiva je i u činjenici da međunarodni investicioni sporazumi nesporno pružaju zaštitu investitorima, ali samo od određenih unilateralnih mjera države u koju se investira (eksproprijacija bez adekvatne kompenzacije, diskriminatorni tretman investitora), te kroz arbitražu na relaciji investitor-država u koju se investira garantiraju izvršenje obaveza preuzetih od strane države. Ono što ostaje nejasno jeste domen zaštite investitora u kontekstu unilateralnih mjera države investitora i posebno, kolektivnih mjera subjekata međunarodnog investicionog sporazuma.

Vidljivo je da ovi sporazumi ne tretiraju opisane korelacije. Navedeno ne treba tumačiti u smislu da bilateralni ili neki drugi sporazumi, koji posredno tretiraju investiciono-pravne odnose, ne mogu biti svojevrsni osnov zaštite imovinskih prava stečenih i prije stupanja na snagu takvih sporazuma, a s obzirom na prirodu investicionih odnosa kao pretežno dugoročnih i višefaznih, tako i s obzirom na ekstenzivan pojam investicije, kakav je prihvaćen u većini bilateralnih investicionih sporazuma.

LITERATURA

1. Armstrong, David, Theo Farrell, Hélène Lambert (2007), *International Law and International Relations*, Cambridge University Press
2. Austin, John (1995), *The Province of Jurisprudence Determined*, W. E. Rumble (ed.), Cambridge University Press
3. Baltag, Crina, Ana Stanić (eds.) (2020), *The Future of Investment Treaty Arbitration in the EU: Intra-EU BITs, the Energy Charter Treaty, and the Multilateral Investment Court*, Wolters Kluwer
4. Bilas, Vlatka, Adela Videc (2001), "Učinkovitost sustava za rješavanje sporova Svjetske trgovinske organizacije", *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 9(2), 175-194.
5. Born, Gary B. (2015), *International Arbitration: Law and Practice*, 2. izd., Wolters Kluwer
6. Brownlie, Ian (2003), *Principles of Public International Law*, 6. izd., Oxford University Press
7. Bungenberg, Marc, Enes Bikić, Larisa Velić (2019), "Međunarodna zaštita nekretnina u vlasništvu BiH koje se nalaze u Republici Hrvatskoj", *ZIPS*, br. 1413.
8. Burgstaller, Markus (2014), "Dispute Settlement in EU International Investment Agreements with Third States: Three Salient Problems", *Journal of World Investment and Trade*, 15(3-4), 551-569.
9. Čolović, Vladimir (2015), "Sporazum o pitanjima sukcesije – zaštita privatne svojine", *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*, 5(5), 40-53.
10. De Vita, Glauc, Kevin Lawler (2004), "Foreign Direct Investment and its Determinants: A Look to the Past, A View to the Future", u: H. S. Kehal (ed.), *Foreign Investment in Developing Countries*, Palgrave Macmillan
11. Degan, Vladimir-Đuro (2011), *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb
12. Dimopoulos, Angelos (2011), *EU Foreign Investment Law*, Oxford University Press
13. Dolzer, Rudolf, Christoph Schreuer (2008), *Principles of International Investment Law*, Oxford University Press
14. Dörr, Oliver, Kirsten Schmalenbach (eds.) (2018), *Vienna Convention on the Law of Treaties. A Commentary*, Springer, Berlin
15. Đajić, Sanja (2012) *Međunarodno pravosuđe*, Službeni glasnik, Beograd
16. Gallus, Nick (2016), "Article 28 of the Vienna Convention on the Law of Treaties and Investment Treaty Decisions", *ICSID Review - Foreign*

- Investment Law Journal*, 31(2), 290- 313.
17. Gantz, David A. (2020), *An Introduction to the United States-Mexico-Canada Agreement: Understanding the New NAFTA*, Edward Elgar Publishing
 18. Heiskanen, Veijo A. (2018), "Entretiens: Is There a Distinction Between Jurisdiction *Ratione Temporis* and Substantive Protection *Ratione Temporis*", u: Y. Banifatemi (ed.), *Jurisdiction in Investment Treaty Arbitration*, IAI Series on International Arbitration No. 8, Juris Publishing, 297-320
 19. Henriksen, Anders (2011), *International Law*, 2. izd., Oxford University Press
 20. ICSID (2006), *ICSID Convention, Regulations and Rules*
 21. International Center for Settlement of Investment Disputes, United Nations Conference on Trade and Development (2003), *Dispute Settlement, Requirements Ratione Materiae*, United Nations
 22. Komnenić, Dušanka (2018), *Pravo na mirno uživanje imovine i Evropski sud za ljudska prava – pravo na mirno uživanje imovine u presudama i odlukama Evropskog suda za ljudska prava donetim u postupcima u kojima su bivše jugoslovenske republike bile odgovorne države*, Službeni glasnik, Beograd
 23. Kriebaum, Ursula, Christoph Schreuer, Rudolf Dolzer (2022), *Principles of International Investment Law*, 3. izd., Oxford University Press
 24. Lazić, Miroslav (2011), "Pretvorba (transformacija) prava na nekretninama u društvenom vlasništvu u Republici Srbiji", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 32(1), 215-233
 25. Lester, Simon (2015), "Reforming the International Investment Law System", *Maryland Journal of International Law* 30(1),70-81.
 26. McLachlan, Campbell, Laurence Shore, Matthew Weiniger (2017), *International Investment Arbitration: Substantive Principles*, 2. izd., Oxford University Press
 27. Meskic, Zlatan, Mohamad Albakjaji, Enis Omerovic, Hussein Alhusein (2022), "Transnational Consumer Protection in E-Commerce: Lessons Learned from the European Union and the United States", *International Journal of Service Science, Management, Engineering, and Technology (IJSSMET)*, 13(1), 1-15.
 28. Mihaj, Senka, Aleksandar Filen (2018), "Primena priloga G Sporazuma o pitanjima sukcesije", *Pravo i privreda*, 56(4-6), 396-410.
 29. Mulalić, Aida (2018), "Međunarodni kontekst i specifičnosti investiciono-pravnih odnosa", *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 11, 91-107.
 30. Mulalić, Aida, Enis Omerović (2019), "Comprehensive Trade Agreement (CETA) – institucionalizirani pristup EU rješavanju međunarodnih

- investicionih sporova”, *Revija za pravo i ekonomiju*, 20(1), 270-287.
31. Mulalić, Aida, Enis Omerović (2021), “Materijalno-pravni i procesno-pravni aspekti korelativnog djelovanja Svjetske trgovinske organizacije i Međunarodnog monetarnog fonda kao međunarodnih organizacija”, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 14(27), 13-35.
 32. Murphy Sean D. (2022), “Temporal Issues Relating to BIT Dispute Resolution”, *ICSID Review*, 37(1-2), 51-84.
 33. Newcombe, Andrew, Lluís Paradell (2009), *Law and Practice of Investment Treaties: Standards of Treatment*, Kluwer Law International
 34. OECD (1996), *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment*, 3. izd., Organisation for Economic Co-operation and Development
 35. Orme Jr, William A. (1996), *Understanding NAFTA: Mexico, Free Trade, and the New North America*, 2. izd., University of Texas Press
 36. Sadiković, Lada (2012), “Nadustavni karakter Evropske konvencije o ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini”, *Pregled: časopis za društvena pitanja*, 1(1), 57-72.
 37. Simonetti, Petar (1999), “Trajno pravo korištenja i njegova pretvorba u pravo vlasništva vlasnika zgrade”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 20(2), 487-528.
 38. Shaw, Malcolm N. (2021), *International Law*, 9. izd., Cambridge University Press
 39. Softić, Sakib (2020), *Sukcesija u međunarodnom pravu. Sukcesija SFRJ*, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
 40. Sornarajah, Muthucumaraswamy (2004), *The International Law on Foreign Investment*, 2. izd., Cambridge University Press
 41. Sornarajah, Muthucumaraswamy (2021), *The International Law on Foreign Investment*, 5. izd., Cambridge University Press
 42. Šarin, Duška (2014), “Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda kroz odnos Europskog suda za ljudska prava i Ustavnog suda Republike Hrvatske na primjeru zaštite ljudskog prava na pristup Sudu”, *Pravni vjesnik*, 30(3-4), 77-100.
 43. Terrien, Armand (2023), “Jurisdiction *Ratione Temporis*”; dostupno na: <https://jsumundi.com/en/document/publication/en-jurisdiction-ratione-temporis>
 44. Vandevelde, Kenneth J. (2010), *Bilateral Investment Treaties: History, Policy, and Interpretation*, Oxford University Press

45. Vehabović, Faris (2006), *Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, ACIPS, Sarajevo
46. Velić, Larisa i Ismet Velić (2021), "Odlaganje radioaktivnog otpada", *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 14(29), 13-34.
47. Voss, Jan Ole (2011), *The Impact of Investment Treaties on Contracts between Host States and Foreign Investors*, Studies on the Law on Treaties, vol. 4, Martinus Nijhoff Publishers
48. Waibel, Michael (2014), *Investment Arbitration: Jurisdiction and Admissibility*, Legal Studies Research. Paper Series, Paper No. 9/2014, University of Cambridge
49. Weber, Jörg, Peter Muchlinski, Howard Mann (2005), *Investor-State disputes arising from investment treaties: a review*, United Nations Conference on Trade and Development, UNCTAD Series on International Investment Policies for Development, UN

INVESTMENT ARBITRATION: A MODEL FOR RESOLVING PROPERTY LAW DISPUTES ON THE EXAMPLE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE REPUBLIC OF CROATIA?

Summary:

Property disputes between Bosnia and Herzegovina and the Republic of Croatia are a reality that burdens the entirety of international diplomatic relations between two neighboring countries of the same subregion. After the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), numerous issues arose, of which property rights are among the most important. The republics of the former SFRY, as well as natural and legal persons, had their property in the entire territory of Yugoslavia, so it was necessary to adequately protect the existing rights. In this regard, in 2001, the Successor States of the SFRY concluded the Agreement on Succession, in which they agreed on movable and immovable property through seven Annexes. Bosnia and Herzegovina (BiH) started from the view that the comprehensive implementation of the Succession Agreement is the basis of permanent, stable, and friendly relations between the Contracting States and took all that was necessary to return the property claimed by the Successor States. However, the Republic of Croatia did not return the property in the way that Bosnia and Herzegovina did, and the first country started to violate the aforementioned multilateral international agreement. Given that the Agreement on Succession does not offer adequate

solutions for the peaceful settlement of international disputes between the Contracting Parties, the paper analyzes the possibility of settlement of said disputes based on investment arbitration, which as a model for the settlement of international disputes is not an instrument used by individuals and legal entities from BiH into a sufficient extent. Equally, in this light, we explore the legal possibilities of the concluded Agreement on the Promotion and Protection of Investments between Bosnia and Herzegovina and the Republic of Croatia (bilateral investment treaty) and present the future of investment arbitration from the perspective of the European Union.

Keywords: property dispute; property; ownership; Succession Agreement; bilateral investment treaty; investment arbitration; jurisdiction *ratione temporis*

Adrese autora
Authors' address

Larisa Velić
Univerzitet u Zenici
Pravni fakultet
larisa.velic@unze.ba

Aida Mulalić
Univerziteta u Zenici
Pravni fakultet
aida.mulalic@unze.ba

Enis Omerović
Univerzitet u Zenici
Pravni fakultet
enis.omerovic@unze.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ISLAMSKÉ STUDIJE

Ibro Mulić, Rijad Šestan

POJAM DUŠE (NEFSA) U FILOZOFSKO-TESAVVUFSKOM
DISKURSU / THE CONCEPT OF THE SOUL (NAFS) IN THE
PHILOSOPHICAL-THE SAVVUF DISCOURSE

679

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.679

UDK 141.336:28-42

Primljeno: 10. 01. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Ibro Mulić, Rijad Šestan

POJAM DUŠE (NEFSA) U FILOZOFSKO- -TESAVVUFSKOM DISKURSU

Na početku rada ukazano je na povijesnost ljudske žudnje za Istinom, s posebnim osvrtom na pojam tesavvuf kao put traganja za Istinom unutar muslimanske religijske tradicije. Prezentirana je eksplikacija pojma tesavvufa, te njegov historijski razvoj i određena učenja koja se prakticiraju unutar dvanaest prisutnih tesavvufskih (derviških-sufijskih) redova. Tom prigodom istaknuto je da je u tesavvufskoj tradiciji put do spoznaje bitan koliko i sama spoznaja (*Istina*), te sukladno tome u radu smo posebno nastojali pojasniti organe spoznaje: *ruh* (duh), *akl* (um), *kalb* (osvijetljeno srce), *fu'ad* (duhovno srce), *hijal* (duhovna imaginacija) i *nefs* (duša). Naročita pozornost ukazana je pojmu *Nefs* (duše) kao organu spoznaje, gdje je istaknuta egzistencija sedam stupnjeva duševne spoznaje. Naime u tesavvufskoj tradiciji spominje se sedam stupnjeva duše, a to su: „duša koja je sklona zlu“ (*en-nefs el-Emmara*), iznad koje se nalazi „duša koja sama sebe kori“ (*en-nefs el-Levvama*), koja je ispod „nadahnute duše“ (*en-nefs el-Mulhimma*). Nakon trećega stupnja duhovno putovanje se kreće stazama od „smirene“ (*en-nefs el-Mutmeinna*), preko „zadovoljne“ (*en-nefs er-Radijja*) i „one kojom je Bog zadovoljan“ (*en-nefs el-Merdijja*) do „čiste duše“ (*en-nefs es-Safijja*, ili *en-nefs el-Kemalijja*). Na samome kraju rada istaknut je značaj duhovnoga putovanja (*sejres-suluk*) tijekom kojega se derviš, preko duhovne borbe (*mudžaheda*) sa sobom i svojim strastima, uzdiže k spoznajnim obzorjima na kojima ne egzistira ništa osim Uzvišenog Boga.

Ključne riječi: Tesavvuf; derviš; duhovni put; spoznaja; organi spoznaje; nefis

1. UVOD

Potruga za duhovnošću oduvijek je bila univerzalna potreba homo sapiensa, koju je nastojao artikulirati još od razdoblja rane kineske, indijske, egipatske, preko judeo-kršćanske i muslimanske religijske tradicije, sve do suvremenih europskih i američkih „multikulturalnih“ zajednica. Jedan od njenih temeljnih oblika unutar muslimanske zajednice je i tesavvuf, odnosno sufizam, koji svoje prve početke veže za rani period nastanka zajednice (*ummet*). Danas je moguće primijetiti da je ova višestoljetna tradicija iznjedrila moga imena koja su svoj doprinos dala baš na planu duhovnoga razvitka čovjeka, poput Hasana Basrija, Rabije Adevije, Ebu Jezid Bistamija, Dželaluddina Mevlane Rumija, Muhjiddina ibn Arebija, Junusa Emrea, Abdulkadira Gejljanija i mnogih drugih. Njihov pristup čovjeku kao Božijoj kreaciji značajno je utjecao ne samo na širenje tesavvufskoga nauka, nego i znanosti uopće, a njihova djela su danas na svim kontinentima rado čitano štivo.

Stoga smo se, sukladno značaju njihovoga pregalaštva, odlučili napisati uradak u kojemu nastojimo ponuditi pojašnjenje tesavvufa, te osnovnih pojmova koji se konkretiziraju unutar tesavvufske prakse. Struktura samoga rada nam ne dozvoljava detaljno prezentiranje tesavvufskoga nauka i prakse, ali se nadamo da ćemo kroz rad uspjeti ponuditi pojašnjenja osnovnoga pojmovlja koje se verbaliziralo unutar sufijskih zajednica. U radu će biti korištena relevantna tesavvufska i filozofska literatura u kojoj je specificirana filozofska refleksija sufijskih pravaca, te njihovoga nauka i prakse unutar sufijske zajednice. Tijekom izrade rada bit će korištena literatura na jezicima balkanskih naroda, kao i na engleskom i turskom jeziku.

2. POJAM TESAVVUF

Prisustvo različitih uvjerenja, te obilje religijskih i filozofskih naučavanja upućuje na činjenicu da se čovjek kao misleće biće, trudio iznova utemeljiti povezanost sa Istinom. Ta potraga iznjedrila je mnoge diskurse koji su bili, ili su još uvijek nazočni u različitim religijskim tradicijama, kako na Orijentu tako i na Okcidentu. Jedan takav organizirani izraz duhovnosti, odnjegovan u okrilju muslimanske religijske tradicije jeste *tesavvuf*, odnosno *tarikāt*.¹ To je konstitutivno-interpretativna nit koja u

¹ Duhovni put, koji unutar muslimanske religije predstavlja tok koji prepoznatljivom derviškom, nabožnom praksom materijalizira ideje sufizma, fundirajući ih u okvirima pozitivnih normi, pravila i propisa šeri'ata kao egzoterijske forme muslimanskoga religijskoga bivstvovanja (Hafizović 2005).

nepretrgnutoj vezi drži strukturu religijske tradicije islama (*šeri'at*²) i skrivenu duhovnu zbilju (*hakikat*³) istina religije islama (Hafizović 2005).

Tesavvuf je moguće protumačiti kao želju, težnju i čežnju ka približavanju Uzvišenom Bogu i nastojanje da se stekne Njegovo zadovoljstvo (*rida*), zbog čega su derviši⁴ često prolazili kroz različita duhovna stanja (*ahval*) i iskustva koja su im otvarala put ka njihovom cilju, što ih je, logikom toga pristupa na određeni način konstantno odvajalo od drugih religioznih ljudi, naročito onih koji su se zadovoljavali tek formalnim pridržavanjem religijskog zakona i obreda (Ruthven i Nani 2008).

U okcidentalnoj literaturi za pojam tesavvuf se najčešće koristi inačica ove riječi a to je sufizam. Inače, tesavvuf, odnosno sufizam, ima za cilj pomoći dervišu da lakše prijeđe put (*tarik*)⁵ kojim se kreće ka svome Gospodaru. Zbog toga se sva tesavvufska učenja koncentriraju na dvije temeljne doktrine:

- Jedinost Bitka (*vahdet el - vudžud*), i
- Univerzalnog ili Savršenoga čovjeka (*el – insan el - kamil*) (Nasr 2004).

Također, dva temeljna pristupa nauku religije islama, a za ovu tematiku esencijalna, koja ostaju nerijetko vještački razdvojeni jedno od drugoga, mada jedno od drugom ovise i međusobno se nadopunjuju, su:

- vanjsko (*zahir*) odnosno senzibilno i
- unutrašnje (*batin*) tj. inteligibilno (Stoddart 2014).

Ovaj odnos je najbolje deskribiran u tradicionalnim tumačenjima na sljedeći način: tzv. vanjsku dimenziju religije – „*zahir*“ (*šeri'at*) moguće je usporediti sa obodnicom kruga. Unutarnju istinu – „*batin*“, koja prebiva u srcu religije islama (*hakikat*), moguće je usporediti sa središtem kruga. Prečnik koji vodi i proteže se od obodnice

² Božiji zakon koji je, obraćajući pozornost na vjeru, razum, čast, život i imetak, objavljen cjelokupnom čovječanstvu. Predstavlja praktičnu primjenu propisa (upute, naredbe i zabrane) objedinjujući religijski, moralni, socijalni i pravni obzor muslimanskoga teološkoga djelovanja. Moguće ga je promatrati i kao vanjsku manifestaciju religije islama iskazanu kroz obrede (*ibadat*) i dužnosti (*mu'amelat*) (Čemo 2022, Thirringham 1971, Karčić 2011).

³ Zbiljnost koja predstavlja samu bit, skrivenu duhovnu zbilju istina muslimanskoga vjerovanja, koja se odnosi na unutarnje osvjedočenje božanske moći (*mušaheda er-rububijje*) (Thirringham 1971, Hafizović 2005, Hadžibajrić 2006).

⁴ Osoba koja čežnuvši za Božijom blizinom (*kurbet*) i Njegovim zadovoljstvom (*rida*), težeći ka moralnom savršenstvu (*el-insan el-kamil*), sva svoja htijenja usmjerava prema Bogu. Zbog svoje želje i jasnoga cilja pristupa nekom od derviških redova, gdje se trudi dosegnuti stupnjeve duhovnoga uzašašća (Čemo 2022).

⁵ Tarikat (ar.) je moguće prokomentirati kao put ili stazu koju slijedi učenik uz pomoć svoga učitelja. To je način života koji je fundiran na osnovama *šeri'ata* i nauka o islamskom vjerovanju (*akaid*), onako kako ga je obrazložio osnivač derviškoga reda (*Pir*). Tijekom putovanja učenik preko kontemplacije (*tefekkur*) i stalne svijesti o Bogu (*ihsan*) dolazi do transcendentnih iskustava (Cebecioğlu 2010, Hadžibajrić 2006, Nasr 2004).

do središta kruga predstavlja „duhovni“ put (*tarikāt*), koji vodi od vanjske privrženosti do unutarnjega uvjerenja (Stoddart 2014).

2.1. Osnovne crtice historije tesavvufa

U samome svome početku tesavvuf je bio jedan pravac, koji se kasnije razgranao na više ogranaka (Serin 1984), među kojima nije bilo suštinskih razlika, premda je svaki od tih ogranaka promovirao „svoje“ duhovno pregnuće na putu ka Božijem zadovoljstvu. Po mišljenju nekih mutesavvifa,⁶ moguće je izdvojiti dvanaest temeljnih derviških redova, koji se međusobno supstancijalno ne razlikuju. Svaki od njih zasnovan je na metodu (*usulu*), koji je fundirao osnivač derviškoga reda, a koji je često bio prilagođen prostoru na kojemu su se nalazili derviši. Pripadnici različitih derviških redova (*muridi*⁷) živjeli su u skladu sa pravilima reda u kojem su dali prisegu (*bej'at*⁸) svome učitelju (*muršid/šejh*⁹). Svaki od ovih redova se kasnije multiplicirao na više ogranaka i podogranaka, a koji su u manjoj ili većoj mjeri bili prilagođeni mjestu na kojem je djelovao određeni ogranak.

Neki autori pojedine ogranke smatraju zasebnim derviškim redovima, što je uočljivo prilikom iščitavanja tekstova u kojima se nude informacije o četrnaest i više derviških redova. Značajno je spomenuti *suhraverdijske*,¹⁰ *kadirijske*,¹¹ *rifaijske*,¹² *jesevijske*,¹³ *kubrevijske*,¹⁴ *čistijske*,¹⁵ *šazilijske*,¹⁶ *bedevijske*,¹⁷ *mevlevijske*,¹⁸ *hal-*

⁶ Pripadnik derviškoga reda koji nastoji ovladati primordijalnim znanjem. To je osoba koja se pored pristupanja nekom od derviških redova i znanstveno bavi tarikatom, odnosno tesavvufom. Nastoji uskladiti vanjštinu i nutrinu, te ovladati iskustvenim saznanjima i spoznajama (Čemo 2022).

⁷ Osoba na duhovnom putu (*sejris-suluk*), koja je svu svoju pozornost usmjerila ka postizanju cilja. Na tom putu, nastoji se osloboditi svojih osobnih želja i prohtjeva, jer njeno stremljenje ka duhovnim uspjesima ne dozvoljava postojanje osobnih prohtjeva. Murid se na svom putu povezuje sa svojim duhovnim učiteljem (*muršid*), postajući na taj način sljedbenikom tarikata. Tijekom duhovnoga putovanja, odriče se svoje volje (*iradet*), te se u potpunosti nastoji predati Božijoj volji (Ibidem).

⁸ Davanje prisega, čin zvaničnog pristupanja tarikatu na način preuzimanja obaveze i polaganja zakletve šejhu (učitelju) priznajući ga za svog duhovnog učitelja i obvezujući se na poslušnost. To je odgovornost i za murida i za šejha, koji svaki na svom stupnju, preuzima obveze pred Uzvišenim Bogom. Svaki tarikāt ima vlastitu i posebnu proceduru davanja i uzimanja prisega (Ibidem).

⁹ Osoba koja je savršenoga morala i poznaje vjerovjaku (*šeri'at*) i zbilju (*hakikat*), te je u stanju odgovoriti i provesti učenika kroz šeri'at i tarikāt i dovesti ga do duhovnoga savršenstva. Takav učitelj zna kako kontrolirati napredovanje učenika na duhovnom putu, pri čemu je upućen u odlike čovjekove duše (*nefsa*) i njene bolesti (Ibidem).

¹⁰ Osnivač je Ebu Nedžib es-Suhraverdi (umro 1268. godine). Ovaj derviški red je značajno razvio njegov nećak Šihabuddin Hafis (umro 1234.)

¹¹ Osnivač je Abdul-Kadir Gejlani (umro 1166.).

¹² Osnivač je Ahmed er-Rifai (umro 1182.).

¹³ Osnivač je Ahmed el-Jesevi (umro 1166.).

¹⁴ Osnivač je Nedžmudin Kubra (umro 1221.).

vetijske,¹⁹ nakšibendijske²⁰ i beктаšijske²¹ derviške redove (Čehajić 1986). Danas je na širem prostoru Balkana zabilježeno postojanje *kadirijjskih, rifajjskih, šazilijjskih, mevlevijjskih, nakšibendijskih, bedevijjskih, beктаšijjskih* i *halvetijjskih* derviških tradicija, koje egzistiraju kako u okvirima nacionalnih (albanske, bošnjačke, romske) zajednica, tako i kao višenacionalne zajednice.

Svih dvanaest temeljnih derviških redova su još od osnutka svakoga od njih promovirali pregnuća na putu osobnih duhovnih doživljaja i spoznaje Boga. Svaki od njih se na sebi svojstven način bavio načinima dostizanja do blaženstva, te „problemom“ spoznaje kao jednim od ciljeva na duhovnome putu. Stoga će se i ovaj rad u svom nastavku „baviti“ organima spoznaje, sa posebnim osvrtom na dušu (*nefs*) i njene spoznajne mogućnosti.

3. SPOZNAJE (*EL-DŽEVARIH*)

Tijekom historije filozofije, a svakako i historije filozofijske teologije, jedan od problema o kojima se diskutiralo bio je „problem“ *znanja (el-'ilm)* odnosno *spoznaje (el-dževarih)*. Problem spoznaje moguće je detektirati još u natpisu u Delfima, ali i u klasičnim filozofskim djelima još od rane grčke filozofije pa sve do danas. Tako npr. Platon (1979) zbori o biti znanja, dok Aristotel (2001) govori o senzibilnim (osjetilnim) i inteligibilnim (mišljenim) spoznajama, što će u kasnijoj historiji filozofije osobito potencirati Johanes Skot Eriugena.

No odnos prema znanju (*el-'ilm*) i spoznaji (*el-dževarih*) svakako je od neizmjernog značaja i u muslimanskoj tradiciji. Dapače, u religiji islama, odnosno tesavvufu, spoznaja²² je od krucijalnoga značaja. Kroz nju je moguće doći do ozbiljenja duhovnih iskustava, koja pomažu dervišu da ukloni „zastore“ između sebe i Uzvišenog Boga. Ponekad je moguće intenzivno osjećati i doživljavati Božije prisustvo, posebno u trenucima osobnoga iskustva otvaranja „duhovnoga“ srca

¹⁵ Osnivač je Muinuddin Čišti (umro 1236.).

¹⁶ Osnivač je Ebu Medjen Šuajb (umro 1297.), a razvoj reda pripisuje se Ebul-Hasan eš-Šaziliju (umro 1258.).

¹⁷ Osnivač je Ahmed el-Bedevi (umro 1276.).

¹⁸ Osnivač je Dželaluddin Rumi (umro 1273.).

¹⁹ Formalni osnivač ovoga reda je Omer el-Halveti (umro 1397.), a nastao je na učenju Ibrahima Zahidel-Gejlanija (umro između 1291. i 1300.) i Muhammeda Nur el-Halvetija.

²⁰ Osnivač je Muhammed Behaiddin Nakšibendi (umro 1389.). Ovaj derviški red nastao je na učenju Jusufa el-Hemedanija (umro 1140.) i Abdul-Halika el-Gudždevanija (umro 1179.).

²¹ Osnivač je Hadži Bektaš Veli (umro 1271.).

²² „Jedan od osnovnih oblika čovjekovog bivstvovanja, djelatnost kojom otkrivamo istinu; također, rezultat te djelatnosti, isto što i znanje. Spoznaja je za razliku od drugih duševnih doživljaja nošena unutrašnjom intencijom da otkrije nešto, što i neovisno od subjektivne doživljivosti objektivno važi“ (Filipović 1989: 312).

(Fadiman i Frager 2008), kada ono postaje medij preko kojega se pretaču Božije blagodati. Za samu spoznaju bitan je dualitet subjekta i objekta spoznaje, gdje spoznavalac (subjekt) biva determiniran objektom same spoznaje (spoznatim), a što dovodi do stvaranja slike (*species*) objekta u subjektu (Badrov 1997). To je spoznaja prigodom koje se događa projekcija objekta u subjektu, odnosno zbivaju se neobjašnjiva duhovna iskustva, kroz koja derviš kao subjekt spoznaje svoga Gospodara, koji mu se otkriva, uklanja zastore između spoznavatelja i spoznatoga. Tijekom ovoga procesa, doživljavajući stanja duhovnih privlačenja u kojima osoba biva privučena Objektu spoznaje, ona doživljava manifestacije božanske moći, što u konačnici dovodi do duhovnoga uzašašća, na kojemu duhovni putnik upustva dobiva nadahnućem (*ilham*) ili kroz intimne razgovore sa Uzvišenim Bogom (*el-munadžat*), što ga upućuje na mogućnost ispravnoga aktiviteta u konkretnim situacijama (Beglerović 2009).

Da bi mogao iskusiti duhovne ljepote spoznaje derviš treba očistiti svoje srce, kako bi prvo spoznao samoga sebe, jer samospoznaja²³ kao ključ uspjeha predstavlja prvi stupanj na putu ka spoznaji Uzvišenoga bića. Krećući od promišljanja samoga sebe (Jurić 2023), potom drugih bića, u konačnici dolazi do spoznaje Božanske zbilje (Beglerović, Jašić 2019) koja u predodžbenom liku govori: *Ne traži me izvan sebe* (Ibn Arebi 2022: 72). Povezane neraskidivim vezama, ove spoznajne niti predstavljaju ozbiljenje riječi mudroga izrijeka koji je zabilježen u bogatoj muslimanskoj tradiciji: *Ko spozna sebe, spoznao je svoga Gospodara*.

U tesavvufskoj literaturi govori se o nekoliko stupnjeva (*el-mekamat*) spoznaje, a koji su podjednako bitni tijekom stupanja derviša na duhovni put (*es-sejr es-suluk*). Svaki od njih je povezan sa čovjekovim tijelom, točnije sa nekim od organa, koje je moguće imenovati „transcedentnim organima spoznaje“, te niti jednoga od njih se ne može zaobići. Stoga je unutar tesavvufske tradicije religije islama moguće govoriti i o tzv. *iskustvenoj teologiji* (Beglerović 2014) koju je moguće promatrati unutar ovoga religijskoga izričaja, gdje je riječ o stupnjevima (*mekamat*) do kojih je dosegno duhovni putnik (*derviš*). Tijekom putovanja putevima (stupnjevima) spoznaje on se susreće s brojnim izazovima, te mu je potrebno mentoriranje duhovnog učitelja koji će ga voditi tim stazama. Nailazeći na poteškoće *derviš* ne bi trebao zbog prepreka uzmicati, niti odustajati od svoga cilja, naročito kada je u pitanju njegovo osobno iskustvo spoznaje uzvišenoga Boga, jer je isto nemoguće postići samo putem teoretskoga znanja (*en-nezar*) (Ibn Arebi 2010), tj. za istinsku spoznaju neophodno

²³ Prenosi se da je Uzvišeni Bog objavio svom poslaniku Davudu (David): *O Davude! Spoznaj Mene spoznat ćeš i sebe! Pa Davud razmisli i reče: O Gospodaru Moj! Tebe sam spoznao sa Tvojom jedinošću (jedincatošću), moći i vječnosti, a sebe sam spoznao sa (preko) nemoći i ništavnosti! On mu tada reče: Sada si Me spoznao.*

je uložiti i određeni trud: duhovne vježbe (*rijadat*²⁴), izgovaranje molitvi, zazivanje Božijih imena (*zikr*), post, promišljanje (*fikr*) i sl., zatim osamljivati se (*halvet*²⁵) tj., povremeno se duhovno izolirati; te svoje tijelo podvrgavati određenim duhovnim naporima (*mudžaheda*²⁶) kako bi čovjekov ego (*enanijet*) bio savladan i ukroćen.

Kao organe spoznaje moguće je na osnovu klasične filozofsko-tesavvufske literature imenovati: *Ruh*²⁷ (Duh), *Nefs*²⁸ (duša), *'Akl*²⁹ (intelekt, razum), *Kalb*³⁰ (osvijetljeno srce), *Fu'ad*³¹ (duhovno srce), *Hijal*³² (duhovna imaginacija). Iako su svi

²⁴ Duhovna dijeta, režim i ponašanje (Čemo 2022).

²⁵ Halvet (osama) je odvajanje od ljudi određeno vrijeme, napuštanje ovosvjetskih poslova na određeno vrijeme, kako bi se čovjekovo srce oslobodilo od ovosvjetskih briga i svakodnevnih aktivnosti, te se tako snagom svoga srca i njegove duhovnosti okrenuo ka Uzvišenom (Abdul-Kadir 1998).

²⁶ Konstantna borba sa tjelesnim prohtjevima i suprotstavljanje porocima „neodgojene“ duše (Beglerović 2009, Čemo 2022).

²⁷ Nekoliko stavaka časnoga Kur'ana posvećeno je ruhu, a za nas je osobito značajan stavak 85, poglavlje 17, koji počinje riječima: *I pitaju te o ruhu...*, iz kojega „izvlačimo“ saznanje o interesiranju ljudi u vremenu blagoslovljenoga poslanika Muhammeda, o toj prefinjenoj kvaliteti unutar samoga čovjeka. Kao organ spoznaje, ruh je životvorna svjetlost (*en-Nur*) koja omogućuje spajanje (*konvergenciju*) i pokretanje duše i tijela, otporan na svaku vrstu iskvarenosti, podmitljivosti i promjene, dominirajući kako tjelesnom tako i duhovnom stranom njegovoga bića. To snažno pokretanje uzrokovano htijenjem Nadbića moguće je iščitati i iz mudroga izriječka: *Bijah skrivena riznica, pa htjedoh da budem spoznat, te stvorih stvorenja (ljude)* (Chittic 2008, Gejlani 1997, Hafizović 2017, El-Gazali 2006, Hafizović 2005, *Kur'an, El-Isra'* 85).

²⁸ Duša u smislu psihološkog i moralnog karaktera obilježava jedinstvo ličnosti i savjest koja se bori sa strastima u stanju niskosti (*es-sefele*), teživši ka smirenju u stanju gospodskoga (*er-rububijeh*). Njena osobnost je spremnost prihvatanja savršenstva (*el-kemal*) i čistote (*el-fitreh*) (Beglerović 2009, Filipović 1989).

²⁹ Um (*'akl*) kao organ spoznaje podrazumijeva bogatu intelektualnu baštinu koja svoje pregnuce usmjerava ka svjesnosti o načinu kako stvari doista stoje. Razviđajući pojam spoznaje u tesavvufskoj literaturi moguće je zapaziti naučavanje da se do spoznaje unutarnjih svjetova dolazi putem srca, a do spoznaje izražajnih aspekata stvorenoga putem uma (Chittick 2018, Džilo 2010, Nasr 2004, Aristotel 2001, Badrov 1997).

³⁰ Okrenuti nešto naopako, okrenuti naglavačke, pretvoriti nešto u nešto drugo i promijeniti to. Svaka spoznaja je povezana sa ljudskim srcem, te je moguće kazati da je srce (*kalb*) fundamentalni organ spoznaje, jer razum (*ratio*) često traži dokaze za sve, pa i za ono što je spoznajnoga karaktera. Poput ruha i kalb je neprolazna, neumiruća supstanca koja nadživljuje tijelo, pripremajući se za uskrснуće (proživljenje) i Sudnji dan. Predstavlja prefinjenu božansku duhovnu kvalitetu (*latifa Rabbaniija ruhanijija*) koja se skrasila u nutrini ljudskoga tjelesnoga srca. Ta prefinjena kvaliteta odražava suštinu čovjeka. Stoga svi sufijski pravci veliku pozornost posvećuju srčanoj čistoći (*tasfijetul-kalb*), te preporučuju svakodnevno glačanje srca, jer je ono organ spoznaje Boga, i mjesto u koje On svakodnevno gleda (Uludağ 2001, Džilo 2010, El-Gazali 2004, El-Gazali 2006).

³¹ Fu'ad (ar.) srce, peći, pržiti na vatri. Predstavlja jednu od sedam razina srca, točnije mjesto kontemplacije božanskih manifestacija. To je „udubina“ u srcu u kojoj je smješteno osvjedočenje (*mušaheda*) putem kojega se derviš oslobađa svojih strasti, uživajući u blagodatima spoznaje. Iako se koriste kao sinonimi, moguće je iskazati značajnu diferencijaciju u terminološkome poimanju značenja riječi *kalb* i *fu'ad*. Fu'ad je imenica koja nastaje od glagola *fa'ade*, što znači pržiti se, biti u plamenu. Stoga se u tesavvufskoj literaturi govori o srcu (*fu'ad*) koje je u plamenu emocija, želje za spoznajom i sl. Moguće ga je razumjeti i kao izraz za mjesto na kojemu se promatraju Božije manifestacije (*tedžellijjat*). To je organ transcendentne spoznaje i predstavlja ključ kojim se otvaraju brojne najintimnije i sveprožimajuće spoznaje ne samo o Bogu, nego i o makrokozmosu i mikrokozmosu. Uranjajući u zbiljsku Prisutnost (*hudur*) srce u svojoj nutrini istovremeno objedinjava spoznajne osobnosti i svjedoka (*šahid*) i osvjedočenoga (*mešhud*), gdje nastojeći ovladati tjelesnom i duhovnom stranom čovjekovoga bića čini konvergenciju tijela i duše, da bi neživotno tijelo postalo živim bićem (Cebecioğlu 2010, Hafizović 2017, Šadić 2017, Hafizović 2015).

navedeni organi značajni na duhovnome putu (*es-sejres-suluk*), u mnogim tesavvufskim djelima posebna pozornost je posvećena nefsu kao spoznajnome organu, a znanost koja se bavi preobrazbom nefsa nazvana je, sukladno izrijeku blagoslovljenoga poslanika Muhammeda, *Ihsan* (nauk o duši, duhovno ozbiljenje). Stoga ćemo i u nastavku ovoga uratka načiniti osobiti osvrt na nefsa kao organ spoznaje.

3.1. Nefs

Za razliku od ruha, nefsa je moguće promatrati kao pokretačku dušu³³ koja se, predstavljajući bivstvo i djelatnost, bavi spoznajom duhovnoga puta (Gejlani 1997). Ta pokretačka duša ima počelo kretanja koje vodi ka spoznajnim aktivnostima, a što se u tesavvufskoj literaturi tumači kroz doktrinu o spoznajnim stupnjevima (*mekam*) duše. Njen *locus* je u srcu, a njen govor je govor „unutrašnjega svijeta“ (bez riječi i bez glasova) (Gejlani 1997). Ona vidi Božija svojstva (moći i ljutnje s jedne, te ljepote i milosti s druge strane) kao jedno, te razvija stalnu želju za utapanjem u Jednome, a do čega je moguće doći pomoću duhovnih vježbi, koje pomažu pri čišćenju duše od jastva (ar. *enaniyet*, lat. *ego*) i svih drugih osobina koje odvođe derviša od njegovoga cilja. Jastvo se prema učiteljima tesavvufa smatra štetnim na duhovnom putu (Buckley 1992), te ga je neophodno uskladiti sa potrebama putovanja. Ovim putovanjem nisu se bavili samo učitelji tesavvufa, nego i mnogi drugi prije njih. Ilustrativno je, čisto usporedbe radi, iščitati Plotinov stav u kojemu je vidljiva težnja za povratkom Prauzroku, tj. integraciji sa Jednim, gdje on govori o putovanju „od sebe ka samome Sebi“ (Buckley 1992: 147). S druge strane, prema učiteljima tesavvufa, derviš, ukoliko želi doći do stupnja (*mekam*) bliskosti sa Uzvišenim Gospodarom, mora poštovati određena pravila, propise i savjete duhovnoga učitelja (*muršida*) (Beglerović 2009). To putovanje odvija se kroz sedam mekama, gdje je

³² Iznimno važan organ duhovne spoznaje koji, prema Ibn Arebiju od ništavila, preko Svijeta protežnosti, osvjetljava spoznajne puteve ka duhovnim svjetovima, te u konačnici ka samome Bitku. Sam kozmos predstavlja Božiju imaginaciju, koja je ujedno i samoočitovanje (*zuhur*) i samoraskrivanje (*tedželli*). Njeno poimanje je strano razumu, te poprma duhovnu zbilju svijeta inteligibilnih stvari, bez izvanjske forme, pretvarajući je u osjetilnu predodžbu. Imaginacija (*hijal*) nije samo religijsko oruđe, nego je i istinska snaga koja ljudskome umu daruje svjetlost pronicanja u samu suštinu stvari, poput poučka iz izrijeka blagoslovljenog poslanika Muhammeda: *Bože moj! Bože moj! Pokaži mi stvari onakvim kakve one jesu*, te poučka iz Rumijevog kazivanja o slonu, gdje autor putem alegorijskih slika ukazuje na potrebu zatvaranja razumskih očiju, kako bi bilo moguće progledati (srčanim) očima duše (*besiret*) (Chittick 2021, Čolić, 2011, Yılmaz 2010, Kalın 2011, Hafizović 2019, Hafizović 2017).

³³ Zanimljivo je istaknuti da je i Aristotel promišljao o duši kao dinamičkoj snazi koja je bila uzrok i početak živoga tijela, tj. bez koje živo tijelo ne bi bilo živo. Smatrao ju je izvorom kretanja, svrhe i supstancije živih bića, a što je po njegovom naučavanju moguće smatrati prvom entelehijom prirodnoga tijela (Aristotel 1996, 2001).

početna razina uočljiva u „dominantnome ja“ (*en-nefs el-Emmara*), iznad kojega se nalazi „cenzorno ja“ (*en-nefs el-Levvama*), koje je ispod „inspirirajućeg ja“ (*en-nefs el-Mulhimma*). Nakon „inspirirajućeg ja“ duhovno putovanje se kreće stazama od „smirenoga jastva“ (*en-nefs el-Mutmeinna*), preko „zadovoljnoga jastva“ (*en-nefs er-Radijja*) i „ugodnoga jastva“ (*en-nefs el-Merdijja*) do „čistoga jastva“ (*en-nefs es-Safijja*, ili *en-nefs el-Kemalijja*) (Buckley 1992).

3.2. Duša sklona zlu (En-nefs el-Emmara)

Prvi stupanj duše ili Dominantna duša je duša koja je sklona zlu i nalazi se na prvom mekamu. Ta duša je sklona grijesima i pohotama, te se smatra nositeljicom zlih misli (Širazi 2015), navika i osobina (Beglerović 2009). To je sebstvo požuda i strasti koje navode čovjeka na „pobunu“ (Fadiman i Frager 2008) protiv Boga. Stoga duhovni put (*es-sejir es-suluk*) podrazumijeva stalnu borbu (*el-mudžaheda*) sa jastvom (Buckley 1992), kako bi se pokrenulo ka Cilju. Osoba koja posjeduje ovaj kvalitet duše okružena je osobinama nevjerništva, te u tom stanju tijekom sna³⁴ (*er-ru'ja*) može vidjeti razne oblike životinja poput zmije, psa, svinje, miša i sl., zatim može vidjeti u snu smetljište, vino, nečistu vodu (Beglerović 2009) i sl., zbog čega ju je moguće imenovati i animalnom (životinjskom) dušom (Hafizović 2017). Takvi snovi predstavljaju alegorijski govor koji upućuje na snažnu potrebu za intrinzičnom motivacijom na duhovnome putu. Za ovakvu dušu kaže se da je sklona zlu³⁵ jer stalno navodi na zlo i neposluh, iskazujući sklonost ka onome što je negativno (Al-Bursawi 1330) u ponašanju.

3.3. Duša koja sebe kori (En-nefs el-Levvama)

Sljedeći stupanj je Cenzorna duša, koja je postala svjesna svojih negativnosti, te sama sebe kori. Derviš koji nastoji doći do cilja, na ovom mekamu intenzivira svoje duhovne obveze, a tijekom snova susreće se sa likovima životinja poput krave, deve, ribe, goluba i sl., a što u duhovnim tumačenjima simbolizira samoprijekor (*el-levm*) (Beglerović 2009). Prema sufijskom učitelju Abdul-Kadir Gejlaniju, stoka, ribe i

³⁴ San je niz misli i događaja koji se tijekom spavanja zbivaju u ljudskome umu. Poznato je da su istiniti snovi blagoslovljenoga poslanika Muhammeda bili prethodnica njegove poslaničke misije. Stoga se u tesavvufu smatraju iznimno važnim izvorom informacija. Prema švicarskom psihologu Jungu, snovi su „božanski glasovi“, a Fromm govori o snovima kao religijskim fenomenima, koji izražavaju ljudsku potčinjenost Bitku, koji je iznad čovjeka (Baz 2004, Jung 1969, Fromm 2000).

³⁵ *Ja ne pravdam sebe, ta duša je sklona zlu, osim one kojoj se Gospodar moj smiluje. Gospodar moj zaista prašta i samilostan je* (Kur'an, Jusuf, 53).

golubovi simboliziraju ono što je dozvoljeno i korisno. Krava zorno oslikava ljudsku dušu koja živi u stalnom strahu za opskrbom (Rumi 2011), a deva simbolizira trpnju na duhovnome putu i sl. (Beglerović 2009). Derviš na ovom stupnju svoga putovanja ne bi trebao samostalno tumačiti svoje snove, nego ih predočiti svome šejhu, koji mu može ustanoviti stupanj njegovoga napretka, jer npr. golub iako simbolizira ljepotu, ako živi u prljavom prostoru, neophodno mu je čišćenje, a što je moguće protumačiti potrebom za duhovnim pročišćenjem (Beglerović 2009). Na ovom stupnju njegov napredak je uočljiv, ali je potrebno još puno napora učiniti kako bi derviš prošao kroz ovaj mekam na putu ka spoznaji istinskih vrijednosti.

3.4. Nadahnuta duša (En-Nefs el-Mulhimma)

Ovaj mekam je imenovan tragom kur'anskoga stavka *Pa ju nadahnu da shvati put dobra i put zla* (Kur'an, Jusuf 8). Na ovom stupnju duhovnoga putovanja nefis je već postao profinjena duša koja teži ka činjenju dobra. Neke od odlika duše na ovom stupnju su darežljivost (*es-seha'*), zadovoljstvo s onim što posjeduje (*el-gina*), znanje (*el-'ilm*), strpljenje (*es-sabr*), blagost (*el-hilm*), opraštanje ljudima, te svjesnost o Božijoj svemoći. Pored navedenih osobina, kod duhovnoga putnika na ovome stupnju nazočne su i osobine poput čežnje (*eš-ševk*), zaljubljenost (*'ašk*, odnosno *el-hajman*), uzbuđenost (*el-kalak*), svojstvo stezanja grudi (*kabd*) i rasprostranjenja grudi (*bast*) (Beglerović 2009). Njeno obilježje je zadovoljstvo učinjenim (Fadiman i Frager 2008), te odmornost (Beglerović 2009) koju osjeća tijekom vršenja svojih duhovnih obveza. Derviš prolazi kroz postaje mudrosti i ljubavi (*eros*), gdje promišljajući o svom *Prauzroku* osjeća čežnju zbog koje se češće izolira (osamljuje) od drugih ljudi (Buckley 1992). Od ovoga mekama, ukoliko je derviš do njega došao samostalnim duhovnim vježbama i odricanjem, je potreban duhovni vodič (Beglerović 2009) tijekom činjenja koraka na putu do narednoga stupnja. Obveza osobe na ovom mekamu je slijediti vjerezakon (*šeri'at*), te posebno paziti na ćudoređe/odgoj (*el-adab*) (Beglerović 2009).

3.5. Smirena duša (En-Nefs el-Mutmeinna)

Sa mekama nadahnuća duša prelazi na mekam na kojemu je u potpunosti lišena loših svojstava, te je ukrašena moralnim osobinama (Šimšek 2015). Nakon Božije naklonosti i velikog truda (*el-mudžaheda*), duhovni putnik dolazi do mekama na kojemu može predahnuti, jer je dospio do duhovnih položaja koji mu, ako ih uspije očuvati, garantiraju rajske perivoje, te prebivalište u Božijoj blizini (Beglerović 2009).

Posjednik smirene duše stvari i bića oko sebe promatra „duhovnim očima“, te o svemu promišlja na profinjen način, što ukazuje na čistotu srca. Njena svojstva teže ka savršenstvu (*kamila*), a njeni snovi ukazuju na stupanj smirene duše. U snovima i u mislima stalno vidi i čuje recitiranje ili slušanje časnoga Kur’ana, zatim časne poslanike (proroke), vladare, učenjake, učitelje, Ka’bu, svijetlu Medinu, Mesdžidul-Aksa u Jeruzalemu. Recitiranje i slušanje Kur’ana ukazuje na čistotu njegovoga srca, a koje poglavlje iz Kur’ana u tim trenucima vidi, takva svojstva i posjeduje. Uprizorenje nekog od blagoslovljenih poslanika ukazuje na snagu izvanjskoga (*senzibilnoga*) i unutarnjega (*inteligibilnoga*) religijskoga osjećaja, dok promatranje vladara simbolizira usklađenost životnih navika u suglasnosti s Božijim zadovoljstvom (Beglerović 2009). Posjet (sanjanje) svetim mjestima simbolizira čistotu srca i sačuvanost od đavolskih došaptavanja (*el-visvas*). Na ovom mekamu moguće je uočiti sljedeća svojstva: povjerenje u Boga, zahvalnost (*et-tehalum*), blagost (*el-hilm*), pojačana obredna praksa (*el-’ibadat*), zadovoljstvo Božijom odredbom (*er-rijadat*) i sl. (Beglerović 2009).

3.6. Zadovoljna duša (En-Nefs er-Radija)

Na ovom mekamu duša je daleko od zbuđenosti, depresivnih stanja i nevolja, mirna je s Bogom, ljudima i sa samom sobom. Nefs očišćen od poricanja, neznanja, loših osjećaja, uvjerenja i navika, dolazi do osvjedočenja kroz razne božanske manifestacije (*tedžellijat*) (Šimšek 2015). Stoga ovaj mekam simbolizira potpunu zrelost. U razgovoru s ljudima, duhovni putnik je oprezan, pazi i na sebe i na druge. Stalno se podsjeća na duhovne bolesti, posvećujući se Uzvišenom Bogu, te nastojeći pomoći ljudima oko sebe (Beglerović 2009). Uspinjući se nepreglednim prostranstvima spoznaje, duša je na ovom stupnju usmjerena svojom vanjštinom i nutrinom prema Praizvoru, oživljavajući izrazitu pobožnost (*el-vera’*) i iskrenost u pobožnim djelima utopljena je u Božije Svojstvo Apsolutne Ljepote (*el-džemal el-mutlak*) (Beglerović 2009). Od nje su, nakon stalne borbe (*el-mudžaheda*), odstranjeni egoizam, nemar i nesvjesnost, a osoba se sa zadovoljstvom predaje potpunom robovanju Uzvišenom Bogu (Buckley 1992). Zrcaleći izrazitom pobožnošću njegov osobni ugled među ljudima i melekima raste, te uživa u Prisustvu bliskosti (*hadra el-kurb*), gdje vrijeme staje (Beglerović 2009) i računa se drugim mjerilima.

3.7. Duša kojom je Uzvišeni Bog zadovoljan (En-Nefs el-Merdijja)

Ovo je mekam na kojemu se kod duhovnoga putnika očituje zadovoljstvo Uzvišenog Boga. Ranije neodlučnosti i neuspjesi koje je osoba činila, sada su nezamislivi, te lijepe osobine postaju neodvojivi dio njegove duše (Beglerović 2009). Derviš postaje svjestan da se sve pokreće isključivo Božanskom odredbom, isključujući mogućnost bilo kakvoga akta bez te odredbe. Stoga sufijski učitelj Ibn ‘Arebi govori o *svadbi ruha i nefsa* na ovom stupnju (Fadiman i Frager 2008). Na ovoj razini čovjek živi u potpunom nutarnjem miru, suosjećajan je prema drugim ljudima (Buckley 1992), te postaje nositelj hvaljenog odgoja (*el-ahlak el-hamide*) (Kukavica 2016), a što rezultira vrhuncem življenja s drugim ljudima, jer angažirajući se na putu ka približavanju Uzvišenom Bogu, on postaje altruistična osoba (koja rado pomaže drugim ljudima), te se na nju mogu odnositi Comteove riječi *Vivre pour autrui - živjeti za drugoga* (Filipović 1989). Na taj način oživljavajući praksu blagoslovljenoga poslanika Muhammeda spreman je pomoći svima (Beglerović 2009). Na ovom stupnju osoba u snu može vidjeti sedam nebesa, Sunce, Mjesec, zvijezde, grom, munju, svjetiljku, ognjište i sl., a što simbolizira svojstva duše kojom je Uzvišeni Bog zadovoljan. Zvijezda je simbol svjetla duše, a viđenje vatre znači da je osoba dospjela do stanja duhovnoga iščeznuća (*fena*). Sunce simbolizira svjetlost duha, a mjesec svjetlost srca (Beglerović 2009).

3.8. Savršena, čista duša (En-Nefs el-Kamila, ili En-Nefs Eş-Şafijja)

O ovom mekamu skoro da je nemoguće bilo što reći (Beglerović 2009), jer se o duhovnim blagodatima koje osoba doživljava ne može ništa riječima kazati. Ovo je mekam na kojemu je moguća samo iskustvena spoznaja, koja se manifestira kroz simbole Božije milosti i ljubavi, a duhovni putnik je nadahnut božanskim prisustvom (Kukavica 2016). Osoba je upućena u brojne božanske tajne, koje su skrivene drugim ljudima (Beglerović 2009). Na ovom stupnju derviš je doživio ozbiljenje izriječka blagoslovljenog poslanika Muhammeda zabilježenog u muslimanskoj tradiciji³⁶, u kojemu je u potpunosti izbrisano jastvo (egoizam), te je nemoguće locirati točku za koju bi se moglo reći „ovo sam ja“ (Buckley 1992). Ovaj stupanj je izbrisao dualitet „ja“ i „On“ (*ene* i *Huwe*), te zrcaleći iskonskim hujijetom, osoba uranja u

³⁶ „Od Ebu Hurejre se prenosi da je blagoslovljeni poslanik Muhammed rekao: Uzvišeni Allah je rekao: ‘Ko uznemiri nekog mog roba – Ja sam mu objavio rat. Najdraže čime mi se Moj rob može približiti jeste ono što sam mu propisao. Moj rob će Mi se ustrajno približavati dobrovoljnim djelima pa ću ga zavoljeti, a kada ga zavolim, Ja postajem njegov sluh kojim sluša, njegov vid kojim gleda, njegova ruka kojom radi, njegova noga kojom hoda...’” (Al-Buhari, 2011: 622-623, p. 6502)

najskrivnije (*el-ahva*) spoznajne dubine, gdje promatra svijet mnoštva u jednosti i jednosti u mnoštvu (Beglerović 2009).

4. ZAKLJUČAK

Duhovna izobrazba na putu spoznaje podrazumijeva uzašašće od najnižega stupnja nefsa, ka bezgraničnim prostranstvima blizine Veličanstvenoga Bića. Tijekom svoga duhovnoga putovanja derviš se, preko borbe (*mudžaheda*) sa sobom i svojim osobnim strastima, uspinje ka spoznajnim obzorjima na kojima ne egzistira ništa osim Uzvišenog Bića. Opažajući kozmička kretanja, te doživljavajući i osjećajući manifestaciju Božanskih arhetipova, duhovni putnik se utapa u moru Vječnosti. Nastoji postići potpunu koncentraciju uma i odvajanje od ljudi i drugih „slika“ habitusa, kako bi njegovi organi opažanja bili zatvoreni za spoljašnost, a okrenuti ka srcu i duši, gdje se, putevima duhovnoga savršenstva „prosvjetljenje“ manifestira. U želji da kroz pročišćenu osobnost (*en-Nefs es-Safijja*) promatra Prvo Biće, Onoga koji je Darovatelj egzistencije, on se konstantno bavi oživotvorenjem uništenja (*fena*) i opstanka (*beka*) u Božijoj biti, ozbiljujući na taj način glasoviti 26. i 27. kur’anski stavak iz poglavlja „Milostivi“ (*Er-Rahman*): *Sve što je na Zemlji prolazno je, ostaje samo Lice tvoga Gospodara, Veličanstvenog i Plemenitog* (Kur’an, Er-Rahman, 26-27).

LITERATURA

1. Abdul-Kadir, Isa (1998), *Istine o tesavvufu*, Odbor Islamske zajednice Tuzla, Tuzla
2. Al-Buhari, Muhammad ibn Ismail (2011), *Sahihu-l-Buhari: Buharijeva zbirka hadisa*, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo
3. Al-Bursawi, Isma’il Haqqi (1330 h. g.), *Ruhal-Bayan*, Bejrut
4. Aristotel (1996), *O duši*, Naprijed, Zagreb
5. Aristotel (2001), *Metafizika*, Medicinska naklada Signum, Zagreb
6. Badrov, Bonifac (1997), *Sabrana djela: predavanja iz filozofije*, Franjevački samostan Livno - Franjevačka teologija, Sarajevo
7. Baz, İbrahim (2004), *Abdülehad Nûrî-i Sivâsî: hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri*, Ankara Üniversitesi, Ankara
8. Beglerović, Samir (2009), *‘Abdal-Qadir al-Gaylani i derviški red Kaderija*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu - Hadži Sinanova tekija u Sarajevu, Sarajevo

9. Beglerović, Samir (2014), *Tesavvuf Bosne u vidicima Fejzulaha Hadžibajrića: vjerski i kulturni razvoj bosanskih muslimana u prvoj polovini XX stoljeća*, Bookline, Sarajevo
10. Beglerović, Samir, Orhan Jašić (2019), "Teološko-moralne i bioetičke teme u djelu „Razgovor sa svrakom“ Selima Samija Jašara", *Arhe*, XVI, 32, 275-294.
11. Buckley, Robert (1992), *The Halveti-Jerrahi: A Sufi order in modern Turkey*, University of Durham, Durham
12. Cebecioğlu, Ethem (2010), *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*, Anka, Ankara
13. Čehajić, Džemal (1986), *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
14. Čemo, Kenan (2022), *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, Dobra knjiga, Sarajevo
15. Chittick, William C. (2008), *Sufism A Beginner's Guide*, One world Publications, Oxford
16. Chittick, William (2021), *Sufijski put spoznaje*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo
17. Chittick, William C. (2018), "Ibn 'Arebi: Kapija intelektualne tradicije", *Živa baština*, 13, 70–77.
18. Čolić, Mustafa (n. d.), *Božanski govor i insanski jezik*, Tekija Šejh Husejn-baba Zukić, Živčići, Fojnica
19. Džilo, Hasan (2010), "Spoznaja i njeni slojevi u sufizmu", *Glasnik Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 9-10, 861–887.
20. El-Gazali, Ebu Hamid (2006), *Ihja ulumid-din: Oživljavanje vjerskih znanosti*, knjiga 5, Bookline, Sarajevo
21. El-Gazali, Ebu Hamid (2004), "Raspriava o transcendentnom znanju", *Novi Muallim*, 19, 48-61.
22. Fadiman, James, Robert Frager (2008), *Mudrost sufija*, Libris, Sarajevo
23. Filipović, Vladimir (1989), *Filozofski rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
24. Fromm, Erich (2000), *Psihoanaliza i religija*, VBZ, Zagreb
25. Gejlani, Abdul-Kadir (1997), *Tajna tajni*, Kadirijsko-bedevijska tekija Čeljigovići, Sarajevo
26. Hadžibajrić, Fejzulah (2006), *Mali rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, Sarajevo

27. Hafizović, Rešid (2005), *Ljudsko lice u ogledalu sufijске literature*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo
28. Hafizović, Rešid (2006), *Imanski šarti u svjetlu klasičnog muslimanskog mišljenja*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu – El-Kalem, Sarajevo.
29. Hafizović, Rešid (2015) *Znanje je svjetlo koje dohvaća i osvjetljuje sami smisao života*, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“ u Sarajevu, Sarajevo
30. Hafizović, Rešid (2017), *Spoznaja, prva vrijednost islama: prilog spoznajnoj teoriji u islamu*, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo
31. Hafizović, Rešid (2019), *Stvaralačka imaginacija - „nebeska zemlja simbola“*, *Živa baština*, 15, 6–13.
32. Ibn Arebi, Muhjiddin (2010), *Risala, pismo Šejhu 'l-Ekbera Fahrudin u Er-Raziju*, ITD Sedam, Sarajevo
33. Ibn Arebi, Muhjiddin, (2012), *Tumač čežnji, sa komentarom*, Bookline, Sarajevo
34. Jung, Carl Gustav (1969), *Psichology and Religion*, New Hawen and London Yale University, USA
35. Jurić, Hrvoje (2023), *Iskušnja humanizma*, drugo dopunjeno izdanje, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
36. Kalin, Ibrahim (2011), "Mevlana, razum i filozofija", u: *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini: zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija*, Orijentalni institut u Sarajevu - Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo, str 13-32.
37. Karčić, Fikret (2011), *Studije o šeriatskom pravu i institucijama*, El-Kalem - CNS, Sarajevo
38. Kukavica, Edin Urjan (2016), "Živa duhovnost", *Živa baština*, 5, 113-133.
39. *Kur'an s prijevodom Besima Korkuta* (2012), El-Kalem, Sarajevo
40. Mevlana, Dželaludin Rumi (2011), *Kazivanja iz Mesneviye*, preveo i prilagodio Muamer Kordić, Fondacija „Baština duhovnosti“, Mostar
41. Nasr, Seyyed Hossein (2004), *Živi sufizam: Ogledi o sufizmu*, Naučno-istraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo
42. Platon (1979), *Teetet*, Naprijed, Zagreb
43. Ruthven, Malise, Azim Nani (2008), *Historijski atlas islama*, Libris, Sarajevo
44. Šadić, Rusmir (2017), "Principi Mullā Šadrove epistemologije", *Filozofska istraživanja*, 148, 651-658.
45. Serin, Rahmi (1984), *Islam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, Şile Müftüsü, Istanbul

46. Şimşek, İsmail (2015), "Felsefeden tasavvuf aruhanlayışı", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı: 62, 529-566.
47. Şirazi, Sadi (2015), *Đulistan*, prijevod i komentari Ahmed Ananda, Dobra knjiga, Sarajevo
48. Stoddart, William (2014), *Sufizam - osnove islamske duhovnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
49. Thirringham, Spencer J. (1971), *The Sufiorders in Islam*, Oxford University Press, Oxford
50. Uludağ, Sülejman (2001), "Kalb", *TDV İslam ansiklopedisi*, cilt 24, 229–232.
51. Yılmaz, Mahmud (2010), *Priče iz Mesnevije*, Libris, Sarajevo

THE CONCEPT OF THE SOUL (NAFS) IN THE PHILOSOPHICAL-TESAVVUF DISCOURSE

Summary:

At the very beginning of the paper, the historicity of the human desire for the Truth was pointed out, with a special reference to the concept of tasawwuf as a way of searching for the Truth within the Muslim religious tradition. An explanation of the concept of Tasawwuf, as well as its historical development and certain teachings that are practiced within the twelve present Tasawwuf (Dervish-Sufi) orders, was presented. On that occasion, it was pointed out that in the Tasawwuf tradition, the path to knowledge is as important as the knowledge itself (Truth), and according to that, in this paper we especially tried to clarify the organs of cognition: ruh (spirit), aql (mind), qalb (illuminated heart), fu'ad (spiritual heart), hiyal (spiritual imagination) and nafs (soul). Special attention was paid to the concept of the soul (soul) as an organ of cognition, where the existence of seven levels of mental cognition was highlighted. Namely, in the Tasawwuf tradition, seven levels of the soul are mentioned, and those are: "the soul that is inclined to evil" (*an-nafs al-Ammara*), above which is the "soul that chastises itself" (*an-nafs al-Lawwama*), which is below the "inspired soul" (*an-nafs al-Mulhimma*). After the third stage, the spiritual journey moves along paths from "calm" (*an-nafs al-Mutmainna*), through "satisfied" (*an-nafsar-Radiyya*) and "one with whom God is pleased" (*an-nafs al-Mardiyya*) to "pure souls" (*an-nafs as-Safiyya*, or *an-nafs al-Kemaliyya*). At the very end of the work, the significance of the spiritual journey (*as-sayr as-suluq*) is emphasized, during which the dervish, through the spiritual struggle (*muyahed*) with himself and his personal passions, rises to the cognitive horizons where nothing exists but the Almighty God.

Key words: Tasawwuf; dervish; spiritual path; knowledge; organs of knowledge; soul (nafs)

Adrese autora

Authors' address

Ibro Mulić

samostalni istraživač,

ibromulic@gmail.com

Rijad Šestan

Behram-begova medresa, Tuzla

rijad_s@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

- Danijela Vasilijević, Hadži Živorad Milenović, Biljana Alavanja**
(INOVATIVNI) MODELI NASTAVE U DOKTORSKIM DISERTACIJAMA
FAKULTETA ZA OBRAZOVANJE UČITELJA U REPUBLICI SRBIJI /
(INNOVATIVE) TEACHING MODELS IN DOCTORAL DISSERTATIONS
AT THE FACULTY OF TEACHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF
SERBIA 699
- Tatjana Marić, Dragana Rakas**
UKLJUČENOST I ZAINTERESOVANOST UČENIKA U NASTAVI /
STUDENTS' INVOLVEMENT AND INTEREST IN TEACHING 723
- Aleksandar Z. Milenković, Aleksandra S. Maksimović,
Slađana B. Dimitrijević, Radojko V. Damjanović**
PROFESIONALNI IZAZOVI NASTAVNIKA – KVALITATIVNA STUDIJA /
PROFESSIONAL CHALLENGES OF TEACHERS – A QUALITATIVE
STUDY 737
- Zorica Stanisavljević Petrović, Marija Marković**
KREATIVNE PRAKSE U RAZVOJU KOMPETENCIJA BUDUĆIH
PEDAGOGA / CREATIVE PRACTICES IN DEVELOPING
COMPETENCIES OF FUTURE PEDAGOGUES 759

**Ruženka Šimonji Černak, Mila Beljanski, Mia Marić,
Dejan Đorđić, Irena Kočvarová, Joanna Wnęk-Gozdek**
SOCIO-DEMOGRAFSKE DETERMINANTE AKADEMSKE MOTIVACIJE
KOD ODRASLIH /SOCIO-DEMOGRAPHIC DIFFERENCES OF
ACADEMIC MOTIVATION IN STUDENTS 783

**Duška Pešić, Marta Dedaj, Dejan Savićević, Aleksandar Pešić,
Jasmina Damnjanović**
ENHANCING EARLY MATHEMATICAL LEARNING THROUGH
MULTIMEDIA TECHNOLOGIES: A GEOGEBRA-BASED APPROACH
IN PRESCHOOL EDUCATION / УНАПРЕЂИВАЊЕ РАНОГ
МАТЕМАТИЧКОГ УЧЕЊА ПОМОЋУ МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ
ТЕХНОЛОГИЈА У ПРЕДШКОЛСКОМ ОБРАЗОВАЊУ: ПРИСТУП
БАЗИРАН НА ГЕОГЕБРИ 803

Manuela Karlak
SPOLNE RAZLIKE U MOTIVIRANOM PONAŠANJU HRVATSKIH
STUDENATA ANGLISTIKE I GERMANISTIKE U
IZVAN-NASTAVNOM KONTEKSTU / GENDER DIFFERENCES IN
MOTIVATED BEHAVIOR BY CROATIAN STUDENTS OF
ENGLISH AND GERMAN IN THE OUT-OF-SCHOOL CONTEXT 825

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.699

UDK 37.026:371.314
371.3:37.015.3

Primljeno:

Pregledni rad
Review paper

Danijela Vasilijević, Biljana Alavanja, Hadži Živorad Milenović

(INOVATIVNI) MODELI NASTAVE U OBUHVATU DOKTORSKIH DISERTACIJA FAKULTETA ZA OBRAZOVANJE UČITELJA U REPUBLICI SRBIJI

Polazeći od pojmovnih razgraničenja i teorijske postavke problema istraživanja, u radu su prikazani rezultati empirijskog neeksperimentalnog istraživanja globalnog i fragmentarnog postupka: a) procene zastupljenosti (inovativnih) modela razredne nastave u univerzitetskom repozitorijumu odbranih doktorskih disertacija Republike Srbije i b) procene karaktera inovativnosti selektovanih doktorskih disertacija analizom izveštaja stručnih komisija o oceni urađenih doktorskih disertacija. Globalni uzorak predstavlja svih 109 doktorskih disertacija odbranih na 6 državnih fakulteta za obrazovanje učitelja u Srbiji u periodu od 2005. do 2022. godine, a fragmentarni ili stratifikovani namerni uzorak, specifikovan za drugi deo istraživanja, predstavlja 36 odbranih doktorskih disertacija i 36 izveštaja za ocenu i dobranu doktorskih disertacija koji imanentno obuhvataju modele inovativne nastave. Istraživanje je realizovano postupkom kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja. Jedinice analize su: naslov odbranjene doktorske disertacije, ključne reči prikazane u doktorskoj tezi (kvantitativna analiza) i sadržaj Izveštaja o oceni doktorske disertacije, segment naučni doprinos (kvalitativna analiza). Na osnovu analize naslova disertacija i ključnih reči ustanovljeno je da se jedna trećina doktorskih disertacija bavi istraživanjima u oblasti (inovativnih) modela nastave, da nisu svi modeli podjednako zastupljeni u različitim predmetnim metodikama razredne nastave, ali ni unutar pojedinačnih metodika, dok je sadržajna analiza pokazala da su selektovane teze posvećene naznačenom problemu, da afirmišu pitanje inovativnosti nastavnog procesa, te da ima prostora za inovativnost nastavnog procesa u stvaralačkom smislu. Buduće doktorske disertacije tematski orijentisane na inovativne modele nastave bi trebalo usmeriti u pravcu afirmacije istraživanja

različitih modela rada (celokupnog korpusa) u predmetnim metodikama, sinteze inovativnih modela nastave u okviru iste metodike razredne nastave te istraživanja nastavnih sadržaja najpogodnijih za implementaciju konkretnog inovativnog modela rada u okviru različitih metodika razredne nastave...

Ključne reči: inovacije; integracija; inovativni modeli nastave; doktorske disertacije; fakulteti za obrazovanje učitelja

UVOD

U uslovima dinamičnih progresivnih promena, podstaknutih naučno-tehnološkim razvojem, menjaju se svi aspekti ljudskog delovanja, uključujući i sferu obrazovanja. Međutim, obrazovni sistem je nešto inertniji u pogledu kontinuiranih, permanentnih, efikasnih transformacija i prilagođavanja novim uslovima života i rada. Razlozi za to su višestruki, ali uglavnom se tiču otpora nastavnika i učitelja da izađu iz zone komfora i ustaljenih praksi. Kada je reč o inoviranju nastavnog procesa do sada se pokazalo da su najefikasnije promene izazvane spoljnim faktorima. Tako na primer, pandemija virusa Covid 19 je doprinela brzom modernizaciji nastavnog procesa i implemetaciji onlajn nastave (Huber and Helm 2020; Milenović, Vasilijević i Botić 2023), što nije polazilo za rukom brojnim ekspertima u dužem prethodnom periodu, a što su potvrdili i rezultati sprovedenih istraživanja (Uramkar i Jamšek 2022). Dešavanja tokom pandemije učesnike čitavog sistema vaspitanja i obrazovanja stavila su preko noći pred novi izazov (onlajn nastavu). Međutim, ad hoc intervencija u sistem ima i svoje slabosti. Neplanski i nesistematizovani pristup nastavnom procesu, bez razumevanja njegove suštine, gde se IKT postavlja kao cilj, a ne kao sredstvo za postizanje ciljeva, iznio je na površinu slabosti i nedostatake „inovativnih“ modela nastave. I rezultati UNESCO-ovog istraživačkog projekta za inovativno podučavanje i učenje (ITL) još 2013. godine ukazali su da IKT potencijalno može pružiti nesumnjivu podršku inovacijama u nastavi, ali da ga ne treba shvatiti kao ključni činilac (UNESCO 2013). Dakle, inovacije ne moraju nužno i isključivo da podrazumevaju unapređivanje materijalno-tehničke osnove nastave. One se odnose na unapređivanje nastavne tehnologije u celini.

Za bolje razumevanje problema istraživanja, potrebno je definisati pojam inovacije, jer se neretko proglašava inovativnim i ono što nije. Šta je zbunjujuće? Raskorak između teorije i prakse stvara konfuziju u determinisanju inovacija. Taj

raskorak može bit prisutan u višedecenijskom periodu, što dodatno otežava razumevanje pojma inovacija. Sam termin inovacije označava „...nov izum koji unapređuje neki proizvod ili metod rada; novina, novotarija, promena” (Klajn i Šipka, 2008: 521), na osnovu čega proizlazi da inovativna nastava dovodi do promena i unapređuje nastavni proces. Ipak, zahvaljujući njegovoj višeslojnosti, višedimenzionalnosti, kompleksnosti i nejedinstvenosti, pojam inovacije u pedagoškoj teoriji i nastavnoj praksi nije u potpunosti razjašnjen. Tako na primer Rodžers (Rogers 1987) je još krajem prošlog veka ukazao na relativnost inovacija. Naime, subjektivni doživljaj pojedinca opredeljuje karakterizaciju neke promene. Ako je ideja, promena, individui strana, ukoliko je doživljava kao novinu, onda ona ima obeležje inovativnosti. Dakle, novina u inovaciji, po mišljenju Rodžersa, ne mora nužno da znači i primenu novog znanja. Međutim, ima i drugačijih mišljenja, poput Šona (Schon 1967), koji pod inovativnošću podrazumeva jedino novinu koja doprinosi fondu poznatih invencija. Sve ostalo je posuđivanje ili proširivanje već poznatog.

Da bi nastavne inovacije dobile svoj smisao potrebno ih je posmatrati u razvojnom kontekstu. Za razliku od tehnologija u drugim sferama ljudskog bivstvovanja, poput tehnologije u proizvodnji, obrazovna tehnologija nije zamenjiva. Tačnije, nova tehnologija ne negira staru, već se implementira na zdravim postojećim osnovama. Savremena obrazovna tehnologija bi trebalo da se bazira na kreativnoj sintezi tradicionalnog (onog što se dokazalo kao vrednost) i savremenog (novog, onog što doprinosi razvoju svestrane, humane demokratske ličnosti). Ovim se prvenstveno misli na nastavnu tehnologiju, staru i novu, uključujući izvore znanja, nastavne metode, didaktičke sisteme, oblike nastavnog rada, tehničke uređaje, nastavna pomagala (Vasilijević 2014). U tom kontekstu treba razumeti „inovativne modele nastave“ uz jasnu i preciznu determinaciju ključnih pojmova.

Većina promena u nastavnoj praksi podrazumeva prilagođavanje već poznatog, primenjenog. Prilagođavanje starog ili pedagoška renovacija podrazumeva mogućnost primene nečeg novog ili različitog u kontinuitetu sa onim što mu je prethodilo (Đorđević 1986), ali bez ozbiljnijih promena. Čak nije nužno da je novo, važno je da je različito i bolje od postojećeg (Bousquet 1984). Kada je reč o tipovima inovacija, one mogu biti dvojake: promene u funkcionalnosti vaspitno-obrazovnog sistema kao celine – reformske inovacije (sistemske, organizaciono-koncepcijske, programske i prostorno-tehničke), i promene u organizaciji vaspitno-obrazovnog rada u školi – nastavne inovacije (priprema vaspitno-obrazovnog rada, organizacijske inovacije, medijske i evaluacijsko-dokimološke), odnosno u didaktičko-metodičkoj aparaturi organizacije nastave (Vilotijević i Vilotijević 2008). Okonj (prema Đorđević 1986)

inovacije svrstava u nekoliko kategorija: strukturne, programske, methodske, organizacione i systemske. Sa satanovišta našeg istraživačkog problema posebno su interesantne methodske i organizacione inovacije. Methodske inovacije se odnose na različite mogućnosti primene nastavne tehnologije (nastavnih sistema, oblika rada, metoda, IKT-a, digitalnih tehnologija i sl.). Ovoj kategoriji inovacija pripada većina modela nastave. Organizacione inovacije se tiču izmena organizacione prirode nastalih uvođenjem methodskih inovacija (poput timske nastave, projektne nastave, onlajn nastave, koje zbog svoje specifičnosti zahtevaju novu organizaciju nastavnog procesa).

U didaktičkoj literaturi inovativni modeli nastave nazivaju se još i didaktičkim sistemima, strategijama obrazovanja, nastavnim strategijama, mikrostrategijama i globalnim strategijama, modelima nastave... Ima mišljenja da su neki od njih zastareli, prevaziđeni, a neki moderni, savremeni. Međutim, ovakve ocene su relativne, jer svaki od njih ima svoje prednosti i ograničenja. Prednosti se ogledaju u efikasnijoj realizaciji nastave, većem uključivanju i angažovanju učenika, što sve dovodi do ishoda nastave koji se odnose na sticanje temeljnih znanja koja imaju vrednosti i izvan učionice i služe im u rešavanju svakodnevnih životnih problema, ali i problema u daljem učenju (Milenović i Botić 2023). Moguća ograničenja implementacije različitih modela nastave ogledaju su u nedovoljnoj obučenosti učitelja za njihovu primenu, kao i nedostatku potrebnih materijalno-tehničkih sredstava i digitalne tehnologije za njenu realizaciju (Milenović, Vasilijević i Botić 2023). Osim toga dominacija jednog od modela nastave isključuje prednosti drugih modela i u prvi plan postavlja njegove slabosti. Zato ih je najbolje „... sagledavati celovito i u vezi sa razvojem učenika. Kroz jedinstvo, sklad i integraciju sistema se otklanjaju njihove slabosti i grade nove strategije nastavnog rada u kojima će svaki faktor imati konstruktivnu funkciju u ostvarivanju postavljenih zadataka“ (Laketa i Vasilijević 2006: ____). U prilog tome je i klasifikacija modela nastave koju daju Mladen i Nada Vilotijević (2008). Proučavajući literaturu koja se bavi (inovativnim) modelima nastave: istorijskim razvojem, načinom realizacije, prednostima i nedostacima, praktičnom primenom, uočeno je da većina njih ima dugu istoriju, poput problemske, individualizovane, diferencirane, egzemplarne, timske nastave. Uporište u ranijim periodima imaju i ostali modeli nastave: razvijajuća, nastava otkrivanjem i putem recepcije, iskustvena vitagena, modularna, programirana. Istraživanja u svetu (Fletcher, Everatt, Subramaniam i Ma 2023; Li i Chang 2023; Mård i Hilli 2022) ukazuju da je inovativna nastava odraz vremena i odraz stanja, a svaka nastava, model i sistem u vreme svog nastanka imali su status inovativnosti.

Budući da većina „inovativnih modela nastave“ imaju dugu istoriju, da je njihova implementacija iznedrila brojne prednosti i ograničenja, nemoguće je ne postaviti pitanja: Zašto se i danas proglašavaju inovativnim? Šta je inovativno kod „inovativnih“ modela? Zašto su i danas interesantni naučnoj i stručnoj javnosti? Pretpostavka je da odgovore na ova pitanja treba tražiti u sferi raskoraka teorije i prakse. Uvažavajući činjenicu da i pored naučnog, teorijsko-empirijskog sagledavanja mogućnosti naznačenih modela nastave ne postoji njihova odgovarajuća operacionalizacija u nastavnoj praksi, neretko se, čak i u domenu obrazovnih politika, proglašava inovativnim postojeći nastavni model po principu „otkrivanja tople vode“. U tom smislu velika je odgovornost fakulteta za obrazovanje učitelja, koji su u obavezi da daju odgovore na problematizovana pitanja u skladu sa dostignućima savremene pedagoške nauke.

METODOLOŠKI ASPEKT ISTRAŽIVANJA

Pristup problemu istraživanja baziran je na razlikovanju kategorija modela nastave. Sam pojmovni konstrukt modela nastave uslovljen je novim teorijskim i praktičnim saznanjima. Tako na primer Prodanović i Ničković (1980) govore o vrstama nastave, i to učenju putem rešavanja problema u nastavi, programiranoj nastavi, nastavi u školi s produženim i celodnevnom boravkom, individualizovanoj nastavi. Osam godina kasnije u *Didaktici* (1988) publikovanoj za treću i četvrtu godinu Pedagoške akademije nazvaće ih nastavnim sistemima, revidirajući listu i dodajući heurističku, egzemplarnu, mentorsku nastavu, autodidaksu i timsku nastavu, a izbacujući nastavu u školi s produženim i celodnevnom boravkom, dok je individualizovana nastava svrstana u posebno polje. Vladimir Poljak prvi uvodi termin didaktički sistemi nastave (1984) pod kojim podrazumeva heurističku, egzemplarnu, programiranu, problemsku i mentorsku nastavu, a Jukić, Lazarević i Vučković (1998) u savremene nastavne sisteme uključuju heurističku ili razvojnu nastavu, egzemplarnu, problemsku, programiranu i primenu savremenih kompjutera u nastavnom radu. Mladen Vilotijević dodaje i mikro-nastavu (1999). Gledano u celini najprihvaćeniji nastavni sistemi su: problemska, programirana, timska, individualizovana, diferencirana i egzemplarna nastava (Laketa i Vasilijević 2006).

Za problem našeg istraživanja od značaja je analiza inovativnih modela nastave temeljenih na opširnijoj aktualnoj klasifikaciji (Vilotijević i Vilotijević 2008) koja uključuje inovativnu, problemsku, individualizovanu, interaktivnu, razvijajuću, integrativnu, projektnu, modularnu, iskustveno-vitagenu, heurističku, programiranu,

egzemplarnu, igroliku, timsku, putem otkrivanja i putem recepcije, diferenciranu i IKT nastavu. Kako je već rečeno, svaki od predstavljenih modela, pored prednosti, ima i brojne nedostatke koje je moguće prevazići kroz njihovo integrisanje i usaglašavanje, a u cilju efikasnije operacionalizacije nastavnih intencija. U tom smislu zanimalo nas je u kojoj meri i na koji način fakulteti za obrazovanje učitelja u Srbiji¹ tretiraju pitanje inovativnosti. Pokazalo se da repozitorijumi doktorskih disertacija predstavljaju adekvatan istraživački resurs za detektovanje učestalosti istraživanja različitih modela nastave predmetnih metodika, kao i frekventnosti istraživačkih ideja o inovativnim pristupima nastavnom procesu.

Osnovni cilj istraživanja je ispitivanje zastupljenosti i karaktera doktorskih disertacija iz metodike nastave na fakultetima za obrazovanje učitelja u Republici Srbiji orijentisanih na (inovativne) modele nastave. Konkretizacija cilja istraživanja ostvarena je primenom sledećih naučno-istraživačkih zadataka:

- 1) utvrditi opštu zastupljenost (inovativnih) modela nastave u repozitorijumu doktorskih disertacija fakulteta za obrazovanje učitelja;
- 2) utvrditi vrstu i predmetnu zastupljenost (inovativnih) modela nastave;
- 3) sadržajnom analizom izveštaja o oceni i odbrani urađenih doktorskih disertacija ispitati karakter (inovativnih) modela nastave.

U istraživanju se pošlo od opšte pretpostavke da su se u periodu od 18 godina fakulteti za obrazovanje učitelja ciljno bavili pitanjem inoviranja nastavnog procesa u oblasti metodika razredne nastave, da ne postoji njihova pravilna disperzija u domenu svih predmetnih metodika, te da će sadržajna analiza aktualizovati problem opsega, dosega, zastupljenosti i inovativnosti različitih modela nastave, Pošlo se i od posebnih pretpostavki da će na osnovu globalnog pristupa koji podrazumeva ocenu naslova doktorske disertacije kao celine i vrednovanja manjih celina, segmenata, kao što su ključne reči i sadržaja izveštaja o oceni i odbrani urađenih doktorskih disertacija usvojenih na stručnim većima univerziteta biti utvrđeno da inovativnim modeli nastave nisu obuhvaćeni u svim odbranim doktorskim disertacijama (109) u periodu od 2005. do 2022. godine; da svi evidentirani nisu izrazito inovativnog karaktera, te da su nedovoljno i neujunačeno zastupljeni u različitim predmetnim metodikama razredne nastave.

¹ Učiteljski fakulteti u Srbiji su osnovani 1993. godine, a prva doktorska disertacija je odbranjena na Učiteljskom fakultetu u Beogradu 2005. godine i afirmisala je model fleksibilne individualizacije nastave. Prilikom osnivanja 1993. godine svi državni fakulteti za obrazovanje učitelja nosili su isti naziv (Učiteljski fakultet), a vremenom su skoro svi promenili naziv.

Metodološki pristup je baziran na primeni deskriptivne metode, metode teorijske analize i metoda analize sadržaja. Sa namerom da se kritički sagleda problem istraživanja orijentisan na zastupljenost i disperziju nastavnih modela i njihovu inovativnost kvantitativnom analizom su detektovani podaci koji ukazuju na opšti osnovni smisao istraživanog problema. Jedinice analize čine: a) naslovi doktorskih disertacija, b) ključne reči i c) sadržaj izveštaja za ocenu i odbranu urađenih doktorskih disertacija – segment naučni doprinos. U domenu kvantitativne analize jedinice analize svrstavane su u nekoliko kategorija i to: 1) nivo zastupljenosti doktorskih disertacija o (inovativnim) modelima / kriterijum naslova; 2) vrsta i predmetna zastupljenost (inovativnih) modela nastave prema naznačenim ključnim rečima doktorske disertacije. Kvalitativna analiza odnosi se na 3) sadržajnu analiza doktorskih disertacija u cilju detektovanja (inovativnog) modela nastave.

Uzorak istraživanja

Globalni uzorak predstavlja svih 109 odbranih doktorskih disertacija na šest državnih fakulteta za obrazovanje učitelja u Srbiji u periodu od 2005. do 2022. godine, a fragmentarni ili stratifikovani, namerni uzorak, specifikovan za drugi deo istraživanja predstavlja svih 36 odbranih doktorskih disertacija i 36 pripadajućih izveštaja za ocenu i odbranu doktorskih disertacija koje se imanentno odnose na inovativne modele nastave.

Globalni uzorak čine odbranjene disertacije i to: 47 ili 43,12% na Učiteljskom fakultetu Univerziteta u Beogradu; 29 ili 26,60% na Pedagoškom fakultetu u Vranju - Univerzitet u Nišu; 17 ili 15,59% na Pedagoškom fakultetu u Užicu i 8 ili 7,34% na Fakultetu pedagoških nauka u Jagodini - Univerzitet u Kragujevcu; 5 ili 4,59% na Pedagoškom fakultetu u Somboru - Univerzitet u Novom Sadu i 3 ili 2,75% na Učiteljskom fakultetu Univerziteta u Prištini – Kosovskoj Mitrovici.

Stratifikovani, namerni uzorak predstavlja 36 doktorskih disertacija i 36 izveštaja o njihovoj oceni. Prema fakultetima na kojima su odbranjene doktorske disertacije koje se odnose na (inovativne) modele nastave struktura uzorka je sledeća: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu i Pedagoški fakultet u Vranju - Univerzitet u Nišu – po 11 (30,55%); Pedagoški fakultet u Užicu - Univerzitet u Kragujevcu – 10 (27,78%); Fakultet pedagoških nauka u Jagodini - Univerzitet u Kragujevcu – 2 (5,56%); Pedagoški fakultet u Somboru - Univerzitet u Novom Sadu – 1 (2,78%); Učiteljski fakultet Univerziteta u Prištini – Kosovskoj Mitrovici – 1 (2,78%).

Obrada podataka

Podaci prikupljeni za istraživanje obrađeni su deskriptivnom statistikom izračunavanjem frekvencija i procenata. Rezultati istraživanja prikazani su u tabelama.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja prikazani su prema zastupljenosti i karakteru (inovativnih) modela nastave na osnovu opšte zastupljenosti (inovativnih) modela nastave u doktorskim disertacijama odbranjenim na fakultetima za obrazovanje učitelja, predmetnoj zastupljenosti (inovativnih) modela nastave i na osnovu sadržajne analize izveštaja o oceni i odbrani doktorskih disertacija.

Zastupljenost doktorskih disertacija o inovativnim modelima/kriterijum naslova

Interesovala nas je zastupljenost (inovativnih) modela nastave u naslovima doktorskih disertacija metodika nastave u periodu od 18 godina postojanja doktorskih studija za obrazovanje učitelja. Zanimalo nas je i da li su (inovativni) modeli nastave u naslovu doktorske disertacije izraženi jasno i konkretno. Tačnije, namera je bila da se ustanovi zastupljenost doktorskih disertacija čija je bazična naučno-istraživačka pažnja usmerena ka nekom modelu nastave. Polazeći od navedenog kriterijuma analize sve doktorske disertacije su kategorisane na sledeći način: potpun naziv (inovativnog) modela nastave, delimično potpun naziv (inovativnog) modela nastave, uopšten naziv i odsustvo (inovativnog) modela nastave.

Tabela 1. Zastupljenost (inovativnih) modela nastave u naslovu doktorskih disertacija

Kategorije				
Potpun naziv (inovativnog) modela nastave u naslovu	Delimično potpun naziv (inovativnog) modela nastave u naslovu	Uopšten naziv u naslovu	Odsustvo (inovativnog) modela nastave u naslovu	Ukupno:
f (%)	f (%)	f (%)	f (%)	f (%)
22 (20,18)	10 (9,17)	4 (3,67)	73 (66,97)	109 (100)

Zanimljivo je da skoro trećina, odnosno 33,02% ili 36 odbranih doktorskih disertacija, u svom naslovu sadrži naziv nekog modela nastave ili se na njega odnosi. Međutim, jedna petina ima jasno i precizno naveden naziv inovativnog modela nastave (20,18%), dok delimično potpun naziv ima devet disertacija ili 9,17%, a četiri ili 3,67% odnose se na informaciono-komunikacione tehnologije, koje takođe zadovoljavaju aktuelne kriterijume inovativnosti (Tabela 1). Dakle, skoro svaka treća odbranjena doktorska disertacija se bavila pitanjem unapređivanja nastavnog procesa primenom nekog od modela nastave.

Ostale doktorske disertacije (66,97%) bavile su se pitanjima formiranja pojmo-va, sadržajnim oblastima metodike nastave (ekološki, kartografski, narodna kniževnost ...), ciljevima i zadacima nastave, mišljenjem, razvojem sposobnosti učenika (perceptivnim, muzičkim, fizičkim i dr.), karakterom komunikacije (scenska, dramska ...) u nastavnom procesu, nastavnim metodama, medijima, bibliotečkim resursima, analizom udžbenika, ulogama učenika i nastavnika, profesionalnim razvojem nastavnika, vaspitnim uticajima na poželjna ponašanja u nastavi, estetskim i verskim obrazovanjem... Budući da ove doktorske disertacije nisu tema našeg rada, nećemo se baviti njihovom opsežnijom i dubljom analizom.

Vrsta i predmetna zastupljenost inovativnih modela nastave prema naznačenim ključnim rečima doktorske disertacije

Imajući u vidu da se metodika bavi zakonitostima nastave uglavnom u okvirima jednog nastavnog predmeta (izuzetak je metodika nastave prirode i društva), može se zaključiti da su metodička znanja nastavnika od presudnog značaja za osmišljavanje strategije nastave i učenja, tim pre što je sam proces transformacije sadržaja na nivo nastavnog predmeta veoma složen i težak, jer se odvija u specifičnim uslovima. Metodičko obrazovanje i usavršavanje nastavnika je izuzetno važno za realizaciju kvalitetnog i uzrasno prilagođenog nastavnog procesa. Izbor modela nastave i njihova integracija od suštinskog je značaja za primenu u domenu određenog nastavnog predmeta, nastavne oblasti, nastavne teme, nastavne jedinice. Polazeći od pretpostavke da je prisutna nepravilna predmetna disperzija doktorskih disertacija s obzirom na zastupljenost različitih modela nastave, primenjen je fragmentarni metodološki pristup u cilju provere ove hipoteze. Budući da se prvi zadatak odnosio na nominalnu klasifikaciju uzorka javila se potreba za detaljnijom identifikacijom i klasifikacijom modela nastave. U ovom delu istraživanja izvršena je kategorizacija doktorskih disertacija po dva osnova: 1) modeli nastave / forma i 2) predmetne metodike razredne nastave / pripadnost.

Tabela 2. Predmetna zastupljenost (inovativnih) modela nastave s obzirom na naznačene ključne reči doktorske disertacije

Inovativne vrste nastave	Predmetne metodike razredne nastave							
	Metodika nastave srpskog jezika i književnosti	Metodika nastave matematike	Metodika nastave prirode i društva	Metodika nastave likovne kulture	Metodika nastave muzičke kulture	Metodika nastave fizičkog vaspitanja	Opšte (odnosi se na razrednu nastavu)	Ukupno:
	f (%)	f (%)	f (%)	f (%)	f (%)	f (%)	f (%)	f (%)
Inovativna nastava	1 (2,78)	/	1 (2,78)	/	1(2,78)	/	/	3 (8,34)
Problemska nastava	3 (8,33)	3 (8,33)	/	/	/	/	/	6 (16,66)
Individualizovana nastava	3 (8,33)	/	1 (2,78)	/	/	/	1 (2,78)	5 (13,89)
Interaktivna nastava	/	1 (2,78)	1 (2,78)	/	/	/	1 (2,78)	3 (8,33)
Razvijajuća nastava	/	1 (2,78)	/	/	/	/	/	1 (2,78)
Integrativna nastava	/	1 (2,78)	/	/	3 (8,33)	/	/	4 (11,11)
Projektna nastava	/	/	1 (2,78)	/	/	/	/	1 (2,78)
Modularna nastava	/	/	/	/	/	/	/	/
Iskustveno-vitageni nastava	/	/	/	/	/	/	/	/
Heuristička nastava	/	/	1 (2,78)	/	/	/	1 (2,78)	2 (5,56)
Programirana nastava	/	/	/	/	/	/	/	/
Egzemplarna nastava	/	/	/	/	/	/	/	/
Igrolika nastava	/	/	/	/	1 (2,78)	/	/	1 (2,78)
Timska nastava	/	/	1 (2,78)	/	/	/	/	1 (2,78)
Nastava otkrivanjem i putem recepcije	2 (5,56)	1 (2,78)	/	/	1 (2,78)	/	/	4 (11,11)
Diferencirana nastava	/	1 (2,78)	/	/	/	/	/	1 (2,78)
Ostalo (IKT i alternativni programi)	/	1 (2,78)	1 (2,78)	1 (2,78)	/	1 (2,78)	/	4 (11,11)
Ukupno:	9 (25)	9 (25)	7 (19,44)	1 (2,78)	6 (16,67)	1 (2,78)	3 (8,33)	36 (100)

Na osnovu prikazane Tabele 2 može se zaključiti da su u odbranjenim doktorskim disertacijama najčešće istraživane problemska nastava (16,66%) i to u predmetnim oblastima metodike nastave srpskog jezika i književnosti te metodike nastave matematike, zatim individualizovana nastava (13,89%) u okviru metodike nastave srpskog jezika i književnosti, metodike nastave prirode i društva i metodike nastave fizičkog vaspitanja. Na drugom mestu (11,11%) su: integrativna nastava (metodika

nastave matematike i metodike nastave muzičke kulture), nastava otkrivanjem i putem recepcije (obuhvata radove metodike nastave srpskog jezika i književnosti, metodike nastave matematike i metodike nastave muzičke kulture), kao i kategorija ostalo u okviru koje su svrstane informaciono-komunikacione tehnologije i alternativni programi (metodika nastave matematike, metodike nastave prirode i društva, metodike nastave likovne kulture i metodike nastave fizičkog vaspitanja). Interaktivna nastava (8,33%) obuhvaćena je tezama metodike nastave matematike, metodike nastave prirode i društva i kategorijom opšte metodike (razredna nastava).

Inovativna nastava (8,34%) kao kategorija pojavljivanja opšteg naziva u naslovima i ključnim rečima odbranijenih doktorskih disertacija pojavljuje se u doktorskim disertacijama metodike nastave srpskog jezika i književnosti, metodike nastave prirode i društva i metodike nastave muzičke kulture. Pri dnu liste po stepenu zastupljenosti su heuristička nastava (5,56%) i to u metodici nastave prirode i društva i kategoriji opšte, zatim razvijajuća nastava u metodici nastave matematike, projektna nastava u metodici nastave prirode i društva, igrolika nastava u metodici nastave muzičke kulture, timska nastava u metodici nastave prirode i društva i diferencirana nastava u metodici nastave matematike (po 2,78%). Indikativno je da se modularna, iskustvena vitagena nastava, programirana i egzemplarna nastava kao inovativni modeli ne pojavljuju ni u jednom naslovu, niti ključnim rečima odbranijenih doktorskih disertacija metodika razredne nastave.

Evidentno je da je broj istraživanja (inovativnih) modela nastave prilično neujednačen, da je najveći broj kategorisanih radova iz domena metodike nastave srpskog jezika i književnosti (25%) i metodike nastave matematike (25%). Slede teze iz metodike nastave prirode i društva (19,44%), metodike nastave muzičke kulture (16,67%). Pokazalo se da su u oblasti metodike nastave srpskog jezika i književnosti najučestalija istraživanja problemske i individualizovane nastave (8,33%), iz metodike nastave matematike problemske nastave (8,33%), a u okviru metodike nastave muzičke kulture integrativne nastave (8,33%). Učestalost teza pojedinačnih metodika nastave objašnjava se i frekventnošću akreditovanih programa tih metodika na doktorskim studijama. U tom pogledu prednjače metodika nastave matematike, metodika srpskog jezika i književnosti i metodika nastave prirode i društva, što je u saglasju sa dobijenim nalazima. Intersantno je da su obe doktorske teze (po jedna disertacija) iz metodike nastave likovne kulture i metodike nastave fizičkog vaspitanja svrstane u kategoriju ostalo (2,78%). Nalazi ukazuju da nedostaju istraživanja usmerena na stvaralačku sintezu različitih modela rada, i to iz pozicije samog nastavnog modela i njegove koherentnosti sa ostalim modelima, kao i u okviru

modelarne korelacije različitih metodika razredne nastave. Procena inovativnosti selektovanih modela nastave nije bila moguća u ovoj fazi istraživanja, budući da se zasnivala na kategorizaciji po osnovu markiranih ključnih reči. Otuda je posebno dragocena sadržajna analiza izveštaja o oceni doktorske disertacije (naučni doprinos).

Sadržajna analiza izveštaja o oceni doktorskih disertacija u funkciji detektovanja inovativnog modela nastave

Sadržajna analiza izveštaja o oceni doktorskih disertacija omogućila je detektovanje tretiranih (inovativnih) modela nastave koji nužno nisu prepoznati u naslovu doktorske disertacije i prikazanim ključnim rečima. Na osnovu izveštaja o oceni i odbrani urađene doktorske disertacije usvojenih na sednicama naučnih veća univerziteta kvalitativnom analizom omogućeno je bolje sagledavanje problema istraživanja. Istraživačka pažnja je posebno usmerena na metodološki okvir istraživanja i ocenu naučnog doprinosa, što je uticalo na preciziranje trećeg istraživačkog zadatka – sadržajnom analizom izveštaja o oceni i odbrani doktorskih disertacija ispitati karakter (inovativnih) modela nastave.

Pređašnji rezultati kvantitativne analize pokazali su da je najveći broj doktorskih disertacija, odnosno dve trećine (66,97%), nije bavilo pitanjem implementacije i razvoja nastavnih modela, tako da one nisu obuhvaćene sadržajnom analizom. Sigurno je da bi se detaljnijom analizom sadržaja i ovih doktorskih disertacija dobili zanimljiviji rezultati koji bi korelirali sa naznačenom temom, iako eksplicitno nije navedena u naslovu doktorske disertacije, niti u ključnim rečima. Takođe, problem predstavlja i kategorizacija nekih doktorskih teza. Našli smo se pred dilemom u koju kategoriju svrstati dve doktorske disertacije o kooperativnoj nastavi i učenju. Prema aktuelnoj klasifikaciji inovativnih modela nastave (Vilotijević, Vilotijević 2008; Milenović i Botić 2023; Požar 2017) kooperativna nastava ne postoji kao poseban model. Kao najčešći razlog navodi se da kooperacija kao vid realizacije nastavnog procesa ne podrazumeva isključivo odnos učenik–učenik, već i učenik–nastavnik, sadržinsku kooperaciju unutar jednog ili više predmeta (Chen 2023; Uçak i Usta 2023; Seherrie i Mawela 2021; Mišćević Kadijević 2009). Može se zaključiti da kooperativno učenje može biti koherentno sa svim inovativnim medelima nastave, odnosno da se smatra njihovim neraskidivim delom.

Dakle, od jedne trećine (33,02%) analiziranih doktorskih disertacija, nešto manje od polovine (20,18%) posvećeno je pojašnjenju uloge i značaja nekog od modela nastave, te u tom smislu i doprinosa doktorske disertacije unapređivanju metodičke

teorije i prakse. Ovoj kategoriji pripadaju izveštaji koji su tretirali ovo pitanje. Tako, na primer, izdvojeni su izveštaji koji se tiču problemske nastave (Kivanović 2020; Udovičić 2018; Malićević 2015; Ivković 2012; Jocić 2008), individualizovane nastave (Tasić Mitić 2022; Stanković 2015; Vasiljević 2005), diferencirane nastave (Vulović 2011), integrativne nastave (Rakonjac 2018; Jovanović 2017; Zdravković 2016; Jović Miletić 2010), heurističke nastave (Starijaš 2019; Veselinov 2017), interaktivne nastave (Mrđa 2013), projektnog pristupa učenju (Ristanović 2015), timske nastave (Stepić 2016), nastava otkrivanjem i putem recepcije (Malešević 2013; Gavrilović Obradović 2013).

Može se tvrditi da su (inovativni) modeli nastave bili čest problem istraživanja, ali da ima prostora za unapređenje kvaliteta razredne nastave. Na osnovu analiziranih izveštaja o oceni urađenih doktorskih disertacija se ne može sa sigurnošću uvideti u kojoj meri se u doktorskim disertacijama uvodi novina u postojeće modele nastave koji se proučavaju. I u tom smislu naše istraživanje je ograničenih mogućnosti. Detaljniju analizu je moguće ostvariti jedino uvidom projekat pojedinačnih doktorskih disertacija, njihove nalaze i zaključke istraživanja. Da bi stekli epitet inovativnosti modeli nastave moraju imati obeležje trajnosti (Khanthap 2022). Sadržajna analiza izveštaja je pokazala da doktorske disertacije prethodno kategorisane u grupu teza koje imaju uglavnom potpun naziv inovativnog modela nastave u naslovu u sadržajnom smislu ispunjavaju kriterijume klasifikacije, s tom sugestijom da je naslov doktorskih disertacija, pored činjenice da je formulisano jasno, mogao da bude i precizniji obuhvatajući celovit naziv tretiranog (inovativnog) modela nastave.

Drugoj kategoriji pripadaju oni naslovi doktorskih disertacija koji u svom nazivu ne sadrže ime inovativnog modela nastave u okviru određene metodike razredne nastave, ali je analizom izveštaja ustanovljeno da ispunjavaju kriterijume inovativnosti. Ova kategorija obuhvata doktorske disertacije koje se odnose na informaciono-komunikacione tehnologije i alternativne programe. Reč je o uticaju informaciono-komunikacionih tehnologija na postignuća učenika u nastavi (Ilić 2015; Janković 2013), primeni elektronskog udžbenika u nastavi (Sekač 2022), doprinosu internet tehnologije nastavi (Perezanović 2013) i E-učionici kao inovativnom okruženju zasnovanom na učenju i učešću učenika u nastavi korišćenjem digitalnih tehnologija (Solaković 2018), ali i proceni efikasnosti alternativnih programa (Marković 2016).

Navedene analize pokazuju da su informaciono-komunikacione tehnologije, iako pominjane kao poseban inovativni model nastave (Vilotijević, Vilotijević i Mandić 2018), zastupljene i u ostalim inovativnim modelima. Naime, informaciono-

komunikacione tehnologije su ujedno potpora za realizaciju drugih modela nastave (Milenović i Botić 2023; Stepić 2016). Ovim se ukazuje na potrebu da učitelji stiču i stalno osnažuju svoje digitalne kompetencije za realizaciju nastave prema inovativnim modelima korišćenjem informaciono-komunikacionih tehnologija (Milenović, Vasilijević i Botić 2023), što je posebno dragoceno u situaciji upotrebe elektronskog udžbenika u svakodnevnoj nastavnoj praksi (Sakač 2022). Na značaj digitalne kompetentnosti učitelja ukazuje i neophodnost rada u okviru E-učionice koja se analizira u doktorskoj disertaciji Igora Solakovića (2018). Dakle, može se zaključiti da su informaciono-komunikacione tehnologije, iako pominjane kao poseban inovativni model nastave poznat kao inovativna kompjutersko-informativna nastava (Vilotijević, Vilotijević 2008), sastavnice i sredstvo svih ostalih inovativnih modela nastave. Zato se opravdano mogu nazvati „potporom“ nastave svih modela po kojima se realizuje inovativna nastava. Ovim se aktuelizuje i pitanje nove klasifikacije inovativnih modela nastave koja zahteva jasniju kategorizaciju, determinaciju i deskripciju. Tako na primer, IKT podrška, E-učionica, kooperativno učenje, učenje putem otkrića jesu sasatavni deo ostalih modela nastave. Naime, pokazalo se da postojeća klasifikacija sumativnog karaktera obuhvata istovremeno i modele učenja i tehničko-tehnološku podršku, kao i nastavne sisteme koji ih imanentno podrazumevaju. Osim toga IKT tehnologije u savremenoj nastavi ne mogu više egzistirati kao inovativni model, već mogu biti samo sredstvo podrške njenoj realizaciji. U tom smislu bi trebalo i tumačiti naučni doprinos doktorskih disertacija metodičkoj teoriji i praksi.

Analiza sadržaja je izdiferencirala i posebne grupe doktorskih disertacija koje su se sa stanovišta inovativnih modela prividno skrivene (Gajtanović 2022; Maričić 2011; Cvetković 2012), sumativno (Kostić 2013; Petreski 2012; Ilić 2012) ili tangentsno (Kovač 2021; Mišćević 2008) bavile pitanjima inovativnosti nastavne prakse.

Svi izveštaji pozitivno ocenjuju naučni doprinos doktorskih disertacija, što jeste i jedan od nužnih kriterijuma izrade doktorske disertacije. Sa stanovišta kreativne stvaralačke inovativnosti poželjno je i opsežnije sagledavanje distinktivnosti novoprimenjenog ili razvijenog modela nastave u odnosu na pređašnja slična istraživanja u istoj ili tangentsnim oblastima. Utvrđeno je da se samo u kreativnoj sintezi starog i novog, dostignutog i planiranog, postojećeg i inovativnog može ostvariti razvoj i unapređivanje kvaliteta nastave (Vasilijević 2014). U tom smislu istraživanja ovog tipa mogu biti orijentir budućim istraživačima. Činjenica je da su pomenuti modeli nastave nisu našli široku primenu u nastavi u mlađim razredima

osnovne škole, da su često i deo programa stručnih usavršavanja nastavnika, što implicira neophodnost obuhvatnijeg pristupa razvoju stručnih kompetencija učitelja za implementaciju i kreativnu sintezu inovativnih modela nastave. Obuhvatne, celovite studije i istraživanja zastupljenosti (inovativnih) modela nastave u Republici Srbiji bi bile od posebne koristi.

Neosporno je, a to potvrđuju i rezultati brojnih istraživanja, da inovativni modeli nastave značajno doprinose efikasnosti nastave na svim nivoima školovanja (Defever, Randall i Jones 2023), da insistiraju na drugačijoj ulozi učitelja i većem uključivanju učenika u učenje i učešće u nastavi (Dima, Kaiafa i Tsiaras 2020), kao i na karakteru stečenih znanja učenika tj. na tzv. „temeljnim znanjima“ koja za učenike imaju vrednosti i izvan učionice i pomažu im u daljem učenju i rešavanju svakodnevnih životnih problema (Kinoshita 2022). Dakle, inovativni modeli ne treba da predstavljaju prepreku za učitelja već šansu da nastavu efikasnije realizuje unapređujući je i istovremeno razvijajući vlastite stvaralačke potencijale i vrednosti, osnažujući sopstvene kompetencije. Sve to upućuje na potrebu da modeli nastave budu više zastupljeni u problemima istraživanja doktorskih disertacija na studijskim programima doktorskih studija razredne nastave u Srbiji, ne samo sa aspekta proučavanja i široke implementacije već postojećih inovativnih modela temeljenih na kategorisanim vrstama nastave koji već postoje u nastavnoj praksi, već i sa pozicije stvarne inovativnosti u mlađim razredima osnovne škole.

ZAKLJUČAK I PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

Ovim istraživanjem želeli smo aktuelizovati dilemu: Šta je inovativno u inovativnim modelima nastave? Budući da se pojam inovativnosti može tretirati sa dva aspekta – prvi je stanovište originalnosti i stvaralaštva, a drugi aspekt je inovativnost u odnosu na nosioca ili objekat promene, u našem istraživanju razmatrana su oba stanovišta: i doktorske disertacije koje nude nova originalna stvaralačka rešenja u teoriji i praksi, i one koje poznato iz oblasti didaktike donose kao inovativnost u polje konkretne metodike razredne nastave i njenih sadržajnih oblasti. I jedne i druge doktorske disertacije, ukoliko nose nova sistemska rešenja unapređenja nastavnog procesa, mogu se smatrati inovativnim, s tom ogradom da su prve razvojnog i kreativnog karaktera, a druge više aplikativnog.

Na osnovu rezultata istraživanja i kritičkih analiza prikazanih u radu mogu se izvesti najznačajniji zaključci koji su potvrdili sve posebne hipoteze istraživanja: 1) na osnovu analize naslova disertacija i prikazanih ključnih reči ustanovljeno je da se

jedna trećina od svih publikovanih i odbranijenih doktorskih disertacija na fakultetima za obrazovanje učitelja u Srbiji bavi istraživanjima u oblasti (inovativnih) modela nastave; 2) utvrđeno je da nisu svi pojedinačni modeli podjednako zastupljeni u svim predmetnim metodikama razredne nastave i 3) da nisu ni svi u doktorskim disertacijama afirmisani modeli strogo inovativnog karaktera u stvaralačkom smislu – dominira inovativnost implementacije modela nastave u različitim sadržajnim oblastima metodika razredne nastave. Na osnovu toga se može tvrditi da je potvrđena i opšta pretpostavka od koje se pošlo u istraživanju. Evidentno je da su se nastavnički fakulteti za obrazovanje učitelja u Republici Srbiji u periodu od 2005. do 2022. godine ciljno bavili pitanjem inoviranja nastavnog procesa u oblasti metodika razredne nastave, da su u tom smislu dali značajan naučno-stručni doprinos u različitim sadržajnim oblastima predmetnih metodika razredne nastave. Pri tome ima prostora za dodatno unapređivanje i to posebno u pogledu razvojnosti, opsega i dosega inovativnosti. Pokazalo se da inovativni modeli nastave nisu podjednako tretirani u pogledu obuhvata aktuelne kategorizacije (Vilotjević, Vilotjević 2008), kao i u pogledu njihove zastupljenosti u različitim predmetnim metodikama razredne nastave.

Ovim istraživanjem otvorena su brojna pitanja koja bi u budućnosti trebala biti predmet budućih doktorskih disertacija i naučnih istraživanja. Međutim, ono što je evidentno – ne možemo biti u potpunosti zadovoljni stanjem u oblasti istraživanja koja obuhvataju informaciono-komunikacione i digitalne tehnologije, jer je takvih tek jedna dvadesetina. Delimično opravdanje možemo naći u činjenici da su neke od analiziranih disertacija drugačije kategorisane jer predstavljaju stvaralačku sintezu (Stepić 2016), budući da su analizirane isključivo one koje u svom naslovu prioriteto sadrže IKT, te se nadamo da je taj broj znatno veći. Ipak, u eri digitalne i virtuelne stvarnosti, kada se uvodi nastava na daljinu, ima značajnog prostora za raznovrsna istraživanja implementacije nastavnih modela u digitalnom i virtuelnom okruženju.

Neophodan je adekvatniji tretman inovativnih modela nastave orijentisan na njihovu međusobnu integraciju u okviru konkretnih predmetnih metodika razredne nastave radi prevazilaženja njihovih ograničenja (npr. nemogućnost primene na svim nastavnim sadržajima, složena organizacija, pad motivacije...) ili integraciju modela nastave uz integraciju različitih metodika razredne nastave, stvaranjem i razvojem integrativnog modela inovativne nastave... Na taj način inovativnost bi bila uočljivija, jasnija i tačnija, egzaktnija.

Da bi se u potpunosti odgovorilo na pitanje: Šta je inovativno u inovativnim modelima nastave?, potrebno je da buduća istraživanja budu celovitija i obuhvatnija. U tom smislu trebalo bi:

- 1) sačiniti precizniju klasifikaciju inovativnih modela nastave;
- 2) kroz hronološku analizu determinisati modele nastave od njihove pojave do danas u okviru svake predmetne metodike razredne nastave;
- 3) istražiti primenu svih naznačenih modela nastave u različitim predmetnim metodikama;
- 4) istraživati njihovu međupredmetnu integraciju u okviru metodike razredne nastave;
- 5) razvijati modele zasnovane na stvaralačkoj sintezi različitih modela nastavnog rada iz pozicije konkretnih predmetnih metodika razredne nastave, ali i njihove korelacije;
- 6) istražiti mogućnost primene modela nastave u izmenjenim digitalnim uslovima;
- 7) istražiti mogućnost integracije različitih inovativnih modela nastave u cilju kvalitetne realizacije onlajn nastave;
- 8) projekte doktorskih disertacija graditi na osnovu jasnog kriterijuma inovativnosti – temeljnije sagledati distinktivnost novoprimenjenog ili razvijenog modela nastave u odnosu na pređašnja slična istraživanja u istoj ili tangentnim oblastima.

IZVORI

1. Vasiljević, Danijela (2005), *Uticao individualizovane nastave na kvalitet znanja o prirodi*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
2. Mišević, Gordana (2008), *Uticao kooperativne nastave prirode i društva na kvalitet znanja učenika*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
3. Jocić, Zorica (2008), *Problemska nastava gramatike*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
4. Jović Miletić, Aleksandra (2010), *Integracija tradicionalnog i klasičnog muzičkog obrazovanja u nastavi početnog muzičkog opismenjavanja*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
5. Ivković, Snežana (2011), *Realizacija sadržaja iz oblasti prirodnih brojeva putem problemske nastave*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Prištini - Učiteljski fakultet u Leposaviću

6. Maričić, Sanja (2011), *Početna nastava matematike i razvijanje kritičkog mišljenja učenika*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Učiteljski fakultet u Užicu
7. Vulović, Nenad (2011), *Primena metoda aktivnog učenja na diferenciranim sadržajima geometrije u početnoj nastavi matematike*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Fakultet pedagoških nauka u Jagodini
8. Petreski, Hristo (2012), *Inovativni pristup lektiri na primerima srpske i makedonske autorske bajke – komparativna analiza*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju
9. Ilić, Gordana (2012), *Metodički inovacioni postupci u procesu usvajanja osnova muzičke pismenosti od prvog do četvrtog razreda osnovne škole*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Fakultet pedagoških nauka u Jagodini
10. Mrđa, Mirela (2013), *Interaktivna nastava matematike u mlađim razredima osnovne škole*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
11. Gavrilović Obradović, Dragana (2013), *Metodički pristup recepciji književnog dela Miroslava Antića*, Doktorska disertacija Univerzitet u Kragujevcu - Učiteljski fakultet u Užicu
12. Cvetković, Jelena (2013), *Odnos savremene pedagogije prema podsticanju i razvijanju imanentnog sluha i recepcije*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju
13. Kostić, Zoran (2013), *Uloga pedagoške periodike u unapređivanju (inoviranju) nastave prirode i društva i usavršavanju nastavnika za razvojne promene u školi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju
14. Malešević, Dragana (2013), *Modelovanje sadržaja nastave matematike za učenje otkrivanjem u razrednoj nastavi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju
15. Janković, Aleksandar (2013), *Uticao informaciono-komunikacione tehnologije na postignuća učenika u nastavi prirode i društva*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Učiteljski fakultet u Užicu
16. Perezanović, Duško (2013), *Internet tehnologije u internet okruženju početne nastave matematike*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Učiteljski fakultetu u Užicu

17. Stanković, Zoran (2014), *Individualizacija metodičkih modela nastave primenom elektronskog udžbenika*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu, Pedagoški fakultet u Vranju
18. Ristanović, Dušan (2015), *Uloga projektnog modela rada u nastavi prirode i društva*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
19. Malićević, Amela (2015), *Problemski pristup nastavi gramatike u osnovnoj školi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju
20. Ilić, Vojislav (2015), *Informaciono-komunikaciona tehnologija kao faktor podizanja kvaliteta nastave likovne kulture*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
21. Zdravković, Vesna (2016), *Integrativni pristup početnoj muzičkoj nastavi u osnovnoj školi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultetu u Vranju
22. Stepić, Gordana (2016), *Efekti timske nastave prirode i društva u web okruženju*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Učiteljski fakultet u Užicu
23. Marković, Jovan (2016), *Efikasnost alternativnog programa nastave fizičkog vaspitanja u mlađim razredima osnovne škole*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Učiteljski fakultet u Užicu
24. Veselinov, Danica (2017), *Efekti heurističko-metodičkih strategija u podsticanju metakognitivnih sposobnosti učenika*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu, Pedagoški fakultet u Vranju
25. Jovanović, Miško (2017), *Uticao integrativne nastave na postignuća učenika u nastavi prirode i društva u dijaspori*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu, Pedagoški fakultet u Vranju
26. Solaković, Igor (2018), *E-učionica kao inovativni model interaktivnog učenja u razrednoj nastavi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu - Pedagoški fakultet u Somboru
27. Udovičić, Bojana (2018), *Roman za decu u nastavi srpskog jezika i književnosti – problemski pristup*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Pedagoški fakultet u Užicu
28. Rakonjac, Mika (2018), *Efekti horizontalne unutarpredmetne integracije u razrednoj nastavi matematike*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu

29. Starijaš, Gordana (2019), *Uloga nastavnika i učenika u heurističkoj nastavi prirode i društva*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
30. Kivanović, Julijana (2020), *Efekte problemske nastave u razvoju sposobnosti matematičkog modelovanja*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
31. Živanović, Vladimir (2021), *Uloga tematske nastave odbojke u razvoju morfološkog i motoričkog statusa učenika osnovne škole*, Doktorska disertacija, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
32. Kovač, Elvira (2021), *Kooperativno učenje i njegovi efekti u nastavi matematike u mlađim razredima osnovne škole*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Pedagoški fakultet u Užicu
33. Gajtanović, Zorica (2022), *Razvijanje elemenata matematičke pismenosti u mlađim razredima osnovne škole*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Pedagoški fakultet u Užicu
34. Kocevski, Danica (2022), *Recepcija književnog teksta u razrednoj nastavi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju
35. Sekač, Vuk (2022), *Mogućnosti primene elektronskog udžbenika u nastavi srpskog jezika u mlađim razredima osnovne škole*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu - Pedagoški fakultet u Užicu
36. Tasić Mitić, Ivana (2022), *Individualizovana nastava u obradi prozaičkih tekstova u osnovnoj školi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju

LITERATURA

1. Bousquet, Jean Francois (1984), *Support Mechanisms for the Promotion of Innovation in Education and in other fields of competence of UNESCO*, Unesco, Paris
2. Chen, Bixia (2023), "Influence of Cooperative Learning on Learners' Motivation: The Case of Shenzhen Primary School", *Education 3-13*, 51(4), 647-671.
3. Defever, Emmanuel, Vicky Randall, Michelle Jones (2023), "A Realist Case Study Inquiry of English Primary School Physical Activity Initiatives", *Sport, Education and Society*, 28(1), 30-43.

4. Dima, Aikaterini, Eleni Kaiafa, Asterios Tsiaras (2020), "Evaluation of the Educational Drama as an Innovative Method to Be Adopted by Teachers in Order to Enhance Critical Thinking Skills of Students in Primary School", *Open Journal for Educational Research*, 4(2), 103-116.
5. Đorđević, Jovan (1986), *Inovacije u nastavi*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
6. Fletcher, Jo, John Everatt, Yogeetha Devi Bala Subramaniam, Ting Ma (2023), "Perceptions about Innovative and Traditional Learning Spaces: Teachers and Students in New Zealand Primary Schools", *New Zealand Journal of Educational Studies*, 58(1), 133-151.
7. Huber, Stephan Gerhard, Christoph Helm (2020), "COVID-19 and Schooling: Evaluation, Assessment and Accountability in Times of Crises-reacting Quickly to Explore Key Issues for Policy, Practice and Research with the School Barometer", *Educational Assessment, Evaluation and Accountability*, 32(2), 237-270.
8. Jukić, Stipan, Živoljub Lazarević, Vesna Vučković (1998), *Didaktika*, Papirgraf, Jagodina
9. Khanthap, Juladis (2022), "Innovative Leadership Factors and Leader Characteristics That Affecting Professional Learning Community of Primary Schools in Bangkok and Its Vicinity", *World Journal of Education*, 12(4), 50-58.
10. Kinoshita, Hiroiocy (2022), "Teaching of Critical Thinking Skills by Science Teachers in Japanese Primary Schools", *Journal of Baltic Science Education*, 21(5), 801-816.
11. Klajn, Ivan, Milan Šipka (2008), *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad
12. Laketa, Novak, Danijela Vasiljević (2006), *Osnovi didaktike*, Univerzitet u Kragujevcu – Učiteljski fakultet u Užicu
13. Li, Le, Yuan-Cheng Chang (2023), "The Relationship between Innovative Self-Efficacy and Innovative Ability of Dance Majors' Students in Chinese Universities Research", *Educational Research and Reviews*, 18(5), 93-103.
14. Mård, Nina, Charlotta Hilli (2022), "Towards a Didactic Model for Multidisciplinary Teaching – A Didactic Analysis of Multidisciplinary Cases in Finnish Primary Schools", *Journal of Curriculum Studies*, 54(2), 243-258.

15. Milenović, Hadži Živorad, Danijela Vasilijević, Mladen Botić (2023), "Digitalne kompetencije učitelja za primenu e-udžbenika u nastavi o prirodi i društvu", *Research in Pedagogy*, 13(1), 53-66.
16. Milenović, Hadži Živorad, Mladen Botić (2023), "Inovativni nastavni sistemi u nastavi o prirodi i društvu na nivou inicijalnog obrazovanja", *Društvene i humanističke studije*, 8(1), 453-476.
17. Mišćević Kadijević, Gordana (2009), "Kooperativni pristup u nastavi i trajnost učeničkih znanja", *Nastava i vaspitanje*, 58(4), 499-508.
18. Požar, Hajnalka (2017), "Organizacija uspešnog obrazovanja – između tradicionalne i nove nastave", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 27(47/2), 337-353.
19. Poljak, Vladimir (1984), *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb
20. Prodanović, Tihomir, Radisav Ničković (1988), *Didaktika: za III i IV godinu pedagoške akademije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
21. Prodanović, Tihomir, Radisav Ničković (1980), *Didaktika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
22. Rogers, Everett (1987), *The diffusion of innovations perspective*, in: Neil Weinstein (Ed.), *Taking care: Understanding and encouraging self-protective behavior*, Cambridge University Press, 79–94.
23. Schon, Donald (1967), *The Indirect but Constant Process of Innovation: Technology and Change*, The New Heraclitus, Delacorte Press, New York
24. Seherrie, Aloysius Claudia, Ailwei Solomon Mawela (2021), "Incorporating a Cooperative Teaching and Learning Approach in Life Orientation Lesson Planning", *International Journal of Educational Methodology*, 7(3), 373-386.
25. Urankar, Bernarda, Janez Jamšek (2022), "Insights into Engineering Education Teaching Practice in Slovenian Primary Schools during the COVID-19 Pandemic: Distance Learning Model", *Center for Educational Policy Studies Journal*, 12(4), 233-264.
26. Uçak, Esra, Sibel Usta (2023), "Opinions of Students and Parents on the QR Code-Supported Cooperative Learning Method", *International Journal of Curriculum and Instruction*, 15(1), 662-692.
27. Vasilijević, Danijela (2014), "Formalizam u tretiranju metodičkih fenomena", u: Sunčica Denić (ur.), *Tematski zbornik radova: Mogućnosti modifikovanja metodike vaspitno-obrazovnog rada i metodike razredne nastave*, Univerzitet u Nišu - Pedagoški fakultet u Vranju, 22-32.

28. Vilotijević, Mladen, Nada Vilotijević, Danimir Mandić (2018), *Projektna nastava u IKT okruženju*, Univerzitet u Beogradu – Učiteljski fakultet, Beograd
29. Vilotijević, Mladen, Nada Vilotijević (2008), *Inovacije u nastavi*, Školska knjiga, Beograd
30. Vilotijević, Mladen (1999), *Didaktika 1*, Univerzitet u Beogradu - Učiteljski fakultet, Beograd
31. UNESCO (2013), *ITL – Innovative teaching and learning research: a global look at pedagogies for 21st century skills, ICT in Education*, UNESCO, Bangkok www.unescobkk.org/education/ict/online-resources/databases/ict-in-education-database/item/article/innovative-teaching-and-learning-itl-research-a-global-look-at-pedagogies-for-21st-century-skills/ April 13, 2023. in 15:10

(INNOVATIVE) TEACHING MODELS IN DOCTORAL DISSERTATIONS AT THE FACULTY OF TEACHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary:

Starting from conceptual definitions and theoretical framework of the research problem, this paper offers the findings of empirical non-experimental research on the global and fragmented approach: a) assessment of the representation of (innovative) models of class teaching within the university repository of defended doctoral dissertations in the Republic of Serbia, and b) assessment of the innovative characteristics of selected doctoral dissertations through the analysis of reports from professional committees evaluating completed doctoral dissertations. All 109 PhD dissertations defended at Serbia's six state faculties of teacher education between 2005 and 2022 are included in the overall sample. The second component of the research specifies a fragmented or deliberate/ stratified sample that consists of 36 defended PhD dissertations and 36 evaluation reports for the approval of PhD dissertations that inherently include novel teaching models. Both quantitative and qualitative content analysis were used in the research. The units of analysis include: the title of the defended doctoral dissertation, keywords presented in the doctoral thesis (quantitative analysis), and the content of the Evaluation Report of the doctoral dissertation, specifically the segment on scientific contribution (qualitative analysis). Based on the analysis of dissertation titles and keywords, it was found that one-third of doctoral dissertations focus on re-

search in the field of (innovative) teaching models. The analysis revealed that not all models are equally represented in different subject methodologies of class teaching, nor within individual methodologies. Content analysis showed that the selected theses are dedicated to the specified problem, they support the issue of the innovation of the teaching process and indicate that there is room for innovation in the teaching process in a creative sense. Future PhD dissertations with a thematic focus on innovative teaching models should be directed towards the affirmation of research on different work models (of the entire corpus) in subject methodologies, the synthesis of innovative teaching models within the same methodology of class teaching, exploration of learning material most suitable for implementing a specific innovative work model within various methodologies of class teaching...

Key words: innovation; integration; innovative teaching models; doctoral dissertations; teacher education faculties

Adrese autora
Authors' address

Danijela Vasilijević
Biljana Alavanja
Univerzitet u Kragujevcu,
Pedagoški fakultet u Užicu, Republika Srbija
d.vasiljevic123@gmail.com
biljanaalavanja@gmail.com

Hadži Živorad Milenović
Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici,
Učiteljski fakultet, Republika Srbija²
hadzi.zivorad.milenovic@pr.ac.rs

² Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa, i u skladu je s Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenja Međunarodnog suda pravde o nezavisnosti Kosova [This designation is without prejudice to status, and is in line with UNSCR 1244 and the ICJ Opinion on the Kosovo declaration of independence].

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.723

UDK 37.016:54

Primljeno: 07. 12. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Tatjana Marić

UKLJUČENOST I ZAINTERESOVANOST UČENIKA U NASTAVI

Slaba zainteresovanost i površna uključenost učenika u nastavu postaju sve veći problemi s kojima se susreću nastavnici ali i učenici. Ovim istraživanjem smo nastojali da ispitamo stavove učenika i pokušamo da otkrijemo da li današnja nastava pored ishoda predviđenih nastavnim planom i programom razvija kompetencije učenika, te koliko su učenici zainteresovani i uključeni u nastavu. Cilj istraživanja je bio identifikovati i utvrditi uključenost učenika u nastavu ispitujući njihove emocionalne, kognitivne i socijalne kompetencije, te provjeriti postoje li razlike s obzirom na zainteresovanost za nastavu hemije i sociopedagoška obilježja učenika (pol, uzrast i školski uspjeh). Uzorak istraživanja obuhvatio je učenike osnovnih škola sa teritorije Novog Grada. Rezultati provedenog istraživanja pokazali su postojanje značajne povezanosti između zainteresovanosti i uključenosti učenika u nastavi hemije, ali i uključenost učenika u nastavu uopšte, posebno na kognitivnom nivou. Učenici vole posmatrati ali i izvoditi hemijske eksperimente, postavljati pitanja i primjenjivati naučena znanja u svakodnevnom životu. Na taj način učvršćuju i usavršavaju znanje, unapređuju praktične vještine, pospješuju razvoj zainteresovanosti za nastavni predmet, hemiju. Razumijevanje međudjelovanja različitih dimenzija uključenosti može omogućiti oblikovanje kvalitetnijih programa za podsticanje uključenosti i zainteresovanosti učenika u nastavi hemije.

Ključne riječi: hemija, učenici, uključenost u nastavu, zainteresovanost

1. UVOD

Učenici u školi često razlikuju *lake i teške* predmete. Među teške predmete uglavnom se ubrajaju matematika, fizika i hemija. Upravo ti predmeti su osnova za područje tehnologije, inženjerstva i matematike (tzv. STEM područje – *Science, Technology, Engineering, and Mathematics*), koje je izuzetno važno za razvoj svih područja ljudske djelatnosti. Interesovanje učenika za obrazovanje u ovom području nije bilo veliko, pa se u mnogim zemljama radilo na njegovoj popularizaciji (Sinatra, Heddy, Lombardi 2015). Glavno pitanje koje se postavlja jeste zašto su neki učenici više uključeni i zainteresovani u nastavi od drugih, posebno kada uzmemo u obzir prirodne nauke?

Uključenost se definiše kao posvećenost školskim sadržajima ili kao aktivno sudjelovanje u procesu obrazovanja (Fredrics, Blumenfeld, Paris 2004). Većina istraživača se slaže sa tim da je uključenost multidimenzionalan koncept prema kojem se razlikuju tri dimenzije: emocionalna, kognitivna i socijalna uključenost (Fredrics, Blumenfeld, Paris 2004; Marić 2017; Skinner et al. 2009). Emocionalna uključenost koja se odnosi na sve emocionalne reakcije učenika bilo da su ugodne ili neugodne. Goleman (1996) ističe da emocionalne kompetencije čine sposobnosti pojedinca da se nosi sa vlastitim teškoćama (samosvijest i motivisanost) i sposobnost ovladavanja odnosima s drugim ljudima (empatija i društvena umijeća). Kognitivna uključenost se smatra drugom dimenzijom uključenosti, a definiše se kao psihološko ulaganje okarakterisano ulaganjem truda u učenje i razumijevanje kompleksnih ideja (Fredrics, Blumenfeld, Paris 2004). Kognitivne sposobnosti podrazumijevaju procese uključene u učenje, a to su sposobnost obrade informacija, određivanje odnosa i donošenje razumnih zaključaka i odluka. Pod socijalnom uključenošću podrazumijevaju se različita ponašanja: praćenje uputstava, učenje, postavljanje pitanja, poštovanje pravila u razredu, izvršavanje školskih zadataka, učestvovanje u diskusijama i slično. Pretpostavlja se da je uključenost povezana sa tri komponente vrijednosti: interes, korist, važnost sadržaja (Linnenbrink-Garcia, Pintrich 2003). Važnu ulogu imaju i uvjerenja o vlastitoj sposobnosti, koja su se u nizu istraživanja pokazala pozitivnim prediktorom kako akademskog postignuća tako i uključenosti (Schunk, Mullen 2012). Učenici koji u toku školovanja razviju motivaciju za učenje nastaviće učiti čitav život. Iz tog razloga je važno da nastavnici primjenjuju različite strategije podsticanja interesa učenika kao i njihovog aktivnog uključivanja u nastavu (Bezinović, Marušić, Ristić-Dedić 2012).

Zainteresovanost je ključni faktor u oblasti obrazovanja (Krapp, Prenzel 2011). Zainteresovanost je jedinstveno psihološko stanje koje se javlja tokom interakcije između osoba i njihovog predmeta interesovanja (Hidi 2006). Veća zainteresovanost učenika za nauku će se postići kada se eliminišu oni faktori koji su odgovorni za opadanje interesovanja učenika za predmete. Brojne studije su ukazale na različite faktore koji utiču na smanjenje interesovanja i stav učenika prema uključenosti u ovaj nastavni predmet, kao što su: pol, razred, vrsta škole, socioekonomski status, audio-vizuelna sredstva koja koriste nastavnici i mogućnosti za karijeru (Krapp, Prenzel 2011; Murphy, Whitelegg 2006; Rodrigues 2007; Semela 2010; Tracey 2002). Istraživači su tvrdili da bi jedan od razloga za neutralno interesovanje učenika za hemiju mogao biti rezultat metodike nastave hemije. Osborne i saradnici (2003) su predložili promjenu sadržaja i stila rada nastavnika koji bi značajno povećali zainteresovanost učenika za prirodne nauke. Na primjer, poznato je da su djevojčice manje zainteresovane za fiziku od dječaka, dok ih na primjer biologija više interesuje (posmatranje ptica, sadnja sjemenki) (Jones et al. 2000). U izradi nastavnog programa ne učestvuju učenici, pa je zbog toga važno znati kako se razvija zainteresovanost za pojedine nastavne predmete, te istu održavati određenim sredstvima i načinom učenja: korištenjem udžbenika, računara ili interneta (Mitchell 1993; Schraw, Lehman 2001).

Ovim istraživanjem smo nastojali da ispitamo stavove učenika i pokušamo otkriti da li današnja nastava, pored ishoda predviđenih nastavnim planom i programom, razvija kompetencije učenika, te koliko su učenici zainteresovani i uključeni u nastavu hemije. *Cilj istraživanja* je bio identifikovati i utvrditi emocionalnu, kognitivnu i socijalnu uključenost učenika u nastavu, odnosno ispitati stavove učenika osnovne škole o uključenosti učenika u nastavu ispitujući njihove emocionalne, kognitivne i socijalne kompetencije, uporediti ih, te provjeriti postoje li razlike s obzirom na zainteresovanost za nastavu hemije i sociopedagoška obilježja učenika (pol, razred i školski uspjeh). U istraživanju smo željeli odgovoriti na tri pitanja, iz kojih proizilaze tri istraživačka zadatka:

1. identifikovati stavove učenika o uključenosti u nastavu (emocionalna, kognitivna, socijalna);
2. ispitati kako različit nivo zainteresovanosti učenika za nastavu hemije determiniše uključenost (emocionalnu, kognitivnu, socijalnu) učenika u nastavu;
3. ispitati kako pol, školski uspjeh i uzrast determiniše uključenost učenika u nastavu.

2. METOD

2.1. Uzorak i postupak

U istraživanju su učestvovali učenici osmog i devetog razreda JU Osnovna škola „Sveti Sava“ iz Novog Grada. Istraživanjem je obuhvaćeno 100 učenika (64% djevojčica i 36% dječaka). Provedeno je krajem februara u drugom polugodištu školske 2019/2020. godine putem papir-olovka upitničke baterije. Svim učenicima je jasno naglašena svrha istraživanja i zagarantovana im je privatnost podataka. Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljnog karaktera. Prikupljanje podataka je bilo otežano zbog pojave pandemije Covid-19 i prekida izvođenja nastave, što je uticalo na provođenje istraživanja i veličinu uzorka.

2.2. Instrument istraživanja

Za potrebe ovog istraživanja korišten je upitnik EKSUN skala–*Emocionalna, kognitivna i socijalna uključenost učenika u nastavi* (Marić 2017). Skala se sastoji od tri kategorije (emocionalna, kognitivna i socijalna uključenost u nastavi) sa ukupno 21 stavkom na koje su učenici odgovarali zaokruživanjem jednog broja koji odgovara njihovom stavu vezanom za tvrdnje. Svakom broju pridruženo je određeno značenje i to: 1 – u potpunosti se ne slažem; 2 – djelimično se ne slažem; 3 – nisam siguran-a; 4 – djelimično se slažem; 5 – u potpunosti se slažem.

Emocionalna uključenost učenika u nastavu je podskala sastavljena od sedam tvrdnji na koje su ispitanici odgovarali zaokruživanjem jednog broja kao odgovor na datu tvrdnju na petostepenoj skali. Primjeri stavki su: *Kada sam bijesan ili tužan na času, nastavnik mi pomaže da ovladam svojim emocijama.* ili *U školi možemo da iskreno kažemo šta mislimo.* Kognitivna uključenost učenika u nastavu je podskala sastavljena od sedam tvrdnji na koje su ispitanici odgovarali zaokruživanjem jednog broja kao odgovor na datu tvrdnju na petostepenoj skali. Primjeri stavki su: *Najbolje je da nastavnik izdvoji činjenice koje mi treba da zapamtimo, tako da se mi ne mučimo sa tim.* ili *Kada mi treba neka informacija potrudim se da je nađem na internetu, biblioteci ili nekom drugom mjestu.* Socijalna uključenost učenika u nastavu je podskala sastavljena od sedam tvrdnji na koje su ispitanici odgovarali zaokruživanjem jednog broja kao odgovor na datu tvrdnju na petostepenoj skali. Primjeri stavki su: *Često osjećam da ne pripadam razredu i ne znam kako da se usaglasim sa nekim*

njihovim odlukama. ili Sve vršnjačke konflikte učimo da rješavamo nenasilnom komunikacijom ili mirnim putem. Pouzdanost za cijeli instrument je $\alpha = 0,78$.

Za potrebe ovog istraživanja skala Zainteresovanosti učenika za nastavu hemije je modifikovana i dodane su stavke (6 stavki) koje su se odnosile na zainteresovanost učenika u nastavi preuzete od autora Akram, Ijaz i Ikram (2017). Instrument je baždaren za potrebe ovog istraživanja, te njegov Kronbah Alfa iznosi 0,89. Učenici su odgovorali na pitanja zaokruživanjem jednog broja na petostepenoj skali, brojevi imaju sljedeća značenja: 1= nikad; 2= rijetko; 3= povremeno, 4= često, 5= uvijek.

3. REZULTATI

Uvidom u Tabelu 2 deskriptivne statistike, možemo zaključiti da kategorija kognitivna uključenost, sumirana za cijeli instrument, ima najveću vrijednost sa aritmetičkom sredinom $M=3.85$, $SD=0.46$. Emocionalna uključenost sa vrijednošću aritmetičke sredine $M=3.44$, $SD=0.56$ i socijalna uključenost kod koje vrijednost aritmetičke sredine iznosi $M=3.28$, $SD=0.57$ pokazuju nešto niže vrijednosti uključenosti učenika u nastavu, međutim te vrijednosti su opet iznad vrijednosti teorijske sredine od 3.0.

Tabela 2. Deskriptivni rezultati (emocionalna, kognitivna i socijalna uključenost učenika u nastavu)

Varijable	N	M	SD	Minimum Statistic	Maximum Statistic
Emocionalna uključenost	100	3.44	.56	1.57	5.00
Kognitivna uključenost	100	3.85	.46	2.43	5.00
Socijalna uključenost	100	3.28	.57	2.00	4.71

Napomena: N - broj ispitanika, M - aritmetička sredina, SD - standardna devijacija.

Rezultati istraživanja ukazuju na umjereno visok nivo zainteresovanosti učenika za nastavu hemije (Tabela 3). Prosječna vrijednost bila je $M=3.63$, $SD=1.24$, odnosno značajno iznad teorijske sredine od 3.0 ($d=0.84$, $p<.001$). Na nivou pojedinačnih stavki, učenici su najviše bili zainteresovani u nastavi hemije za hemijske eksperimente ($M=4.02$, $SD=1.15$), a najviše izazova su imali u tvrdnji da *Teorije se u nastavi hemije ne mogu mijenjati* ($M=3.24$, $SD=1.26$).

Tabela 3. Zainteresovanost učenika za nastavu hemije

Stavke	M	SD	Cohen's d
Sviđa mi se moj čas hemije.	3.58	1.32	.73
Hemija je korisna za rješavanje svakodnevnih problema	3.59	1.15	.65
Teorije u hemiji se ne mogu mijenjati niti dovoditi u pitanje.	3.24	1.26	.58
Uživam u hemijskim eksperimentima.	4.02	1.15	.78
Imam mnogo pitanja o hemiji u mislima.	3.76	1.23	.43
Što više učim hemiju, postaje mi zanimljivija	3.58	1.32	0.84
Ukupno	3.63	1.24	0.84

Napomena: M - aritmetička sredina, SD - standardna devijacija, d - značajnosti efekta ($d > 0.50$ - značajan; $0.20 < d < 0.50$ - srednji/tipičan; $d < 0.20$ - bez značaja).

Utvdili smo da postoji statistički značajna razlika između učenika različitog nivoa zainteresovanosti za nastavu hemije kada je u pitanju kognitivna uključenost (Tabela 4) ($F = 11.42$, $p < 0.01$). Različit nivo zainteresovanosti učenika za nastavu hemije determiniše kognitivnu uključenost učenika u nastavi. Višu kognitivnu uključenost imaju učenici koji su više zainteresovani za nastavu hemije. Ovaj nalaz ima poseban značaj jer veća zainteresovanost učenika, posebno kada se izvode hemijski eksperimenti, postavljaju pitanja i primjenjuju naučena znanja u svakodnevnom životu, povećava kognitivnu uključenost učenika u nastavi.

Tabela 4. Uključenost učenika u nastavi u odnosu na zainteresovanost

Varijabla	Nivo zainteresovanosti	N	M	SD	F	p
Emocionalna uključenost	IZ	8	3.19	0.58	0.77	0.465
	PZ	77	3.32	0.61		
	NZ	15	3.32	0.60		
Kognitivna uključenost	IZ	8	2.65	0.56	11.42	0.001
	PZ	77	2.96	0.57		
	NZ	15	3.25	0.63		
Socijalna uključenost	IZ	8	3.66	0.64	0.19	0.831
	PZ	77	3.68	0.58		
	NZ	15	3.73	0.69		

Napomena: IZ = ispodprosječno zainteresovani; PZ = prosječno zainteresovani; NS = natprosječno zainteresovani.

Poredeći uključenost učenika (emocionalnu, kognitivnu i socijalnu) sa socio-pedagoškim karakteristikama (razred, pol i školski uspjeh) dobili smo rezultate koji pokazuju statistički značajnu razliku između ispitanika s obzirom na razred (Tabela 5). T-testom nezavisnih uzoraka je utvrđeno da postoji statistički značajna razlika između učenika s obzirom na razred (uzrast) u pogledu kognitivne uključenosti učenika u nastavu ($t=3.21$, $p<0.01$) u korist učenika VIII razreda.

Tabela 5. Poređenje ispitanika s obzirom na razred (uzrast) u pogledu emocionalne, kognitivne, socijalne uključenosti učenika u nastavu

Varijable	Razred	N	M	SD	t	p
Kognitivna uključenost	8	27	3.61	.40	3.21	.001
	9	73	3.28	.51		
Emocionalna uključenost	8	27	3.86	.57	0.19	.855
	9	73	3.84	.41		
Socijalna uključenost	8	27	3.55	.58	2.87	.457
	9	73	3.48	.54		

Napomena: N – broj ispitanika, M - aritmetička sredina, SD - standardna devijacija, t - statistik, p - statistička značajnost.

4. DISKUSIJA

Uvidom u deskriptivne rezultate istraživanja posebno se izdvojila kognitivna uključenost učenika u nastavu u odnosu na emocionalnu i socijalnu uključenost učenika. Poredeći pojedinačne stavke *Nastavnik odgovara na sva pitanja koja mu učenik postavlja na času* ima najveću srednju vrijednost ($M=4,19$), dok stavka *Na času često radimo u grupama, te gledamo slike, video-filmove itd.* ima najmanju srednju vrijednost ($M=2,27$). Ovi rezultati pokazuju da nastavnici kognitivnu uključenost učenika ostvaruju najčešće odgovarajući na postavljena pitanja učenika. Pitanja koja učenici postavljaju su sastavni dio nastavnog procesa, stoga nastavnici imaju veliku odgovornost kako u formulisanju i osmišljavanju vlastitih pitanja, tako i u podsticanju učenika da postavljaju pitanja višeg novoa mišljenja koja pobuđuju kritičko razmišljanje. Pitanja koja učenici postavljaju čine nastavni proces kompleksnijim, zahtijevaju višestruke aktivnosti i sintezu različitih tipova informacija prije nego što se na njih odgovori.

Dilema koja se javila u vezi s kognitivnom uključenosti učenika u nastavu kroz postavljanje pitanja može biti kakva su to pitanja, da li zahtijevaju viši nivo razmišljanja ili se svode na najniži nivo (reprodukciju i pamćenje), uključuju li kritičko razmišljanje od strane učenika. Dobijena srednja vrijednost rada ($M=2,72$) na stavki rad u grupama, gledanje slika i video-filmova je nešto niža, što nam ukazuje da kognitivna uključenost učenika kroz grupni oblik nastave i primjene audio-vizuenih sredstava nije zastupljena. Rad u grupi kao oblik nastave ima prednosti u odnosu na takmičarsko ili individualno učenje kako u području usvajanja socijalnih vještina, tako i u području usvajanja znanja. Prednosti grupnog rada pored povećanja efikasnosti učenja, pripremanja učenika za svijet rada je i stvaranje većeg samopouzdanja kod učenika (Osborne et al. 2003).

Ovo istraživanje pokazuje da je zainteresovanost učenika za nastavu hemije umjerena. Najzainteresovaniji aspekt koji je učenike privukao na nastavu hemije su hemijski eksperimenti. Osborne i istraživači (2003) su tvrdili da su predmeti prirodnih nauka postali zanimljivi onda kada su ponudili praktične mogućnosti i primjenu. Jedan od razloga za veću popularnost eksperimentalnog rada je taj što učenici imaju veću samostalnost, te osjećaju zadovoljstvo dok rade u laboratorijama. Eksperimentisanje bi moglo biti značajno sredstvo za razvoj učeničkih interesovanja, koja kasnije utiču na njihov izbor srednje škole, studija i profesije. Srednja vrijednost ($M=3,76$) za izjavu *Imam mnogo pitanja o hemiji u mislima* pokazala je da su učenici zainteresovani za nastavni predmet hemija. Istraživači su takođe spomenuli da su učenici radoznali kada su u pitanju predmeti iz prirodno-matematičke grupe predmeta (Krapp, Prenzel 2011). Radoznalost pomaže u razvijanju zainteresovanosti učenika za naučne predmete (Tytler, Symington 2006), a nastavnici mogu iskoristiti radoznalost učenika kako bi bili zainteresovaniji, a samim tim i uključeni u nastavu hemije (Hofer 2010).

Ispitanici u našem istraživanju su pokazali da veći nivo zainteresovanosti učenika dovodi do veće kognitivne uključenosti učenika u nastavu, ako koriste hemijske eksperimente, postavljaju pitanja i primjenju znanja iz hemije u rješavanju problema u svakodnevnom životu. Lična volja i motivacija učenika važni su za učenje hemije (Tytler, Symington 2006).

Istraživanje je pokazalo da pol nije ključni faktor u proučavanju uključenosti i zainteresovanosti učenika u nastavu. Nasuprot tome, brojna ranija istraživanja su pokazala da su učenici bili više uključeni i zainteresovani za hemiju nego učenice (Krapp, Prenzel 2011; Cheung 2009; Jegede 2007; Cousins 2007). Rezultati takođe pokazuju da uključenost učenika u nastavu hemije opada postepeno kako se povećava

uzrast učenika. Razlozi mogu biti povezani sa samostalnim radom učenika i angažovanosti nastavnika. Ovo smanjenje uključenosti u nastavu hemije u odnosu na uzrast učenika je takođe važan faktor. Povjerenje učenika u vlastite sposobnosti opadalo je s vremenom i učenici su smatrali predmet hemije težim zbog same složenosti nastavnog gradiva, a prije svega zbog kritičkog promišljanja i izdvajanja informacija i postavljanja pitanja, a ne “serviranja” gotovih informacija od strane nastavnika.

Značajna povezanost između zainteresovanosti i uključenosti učenika u nastavu hemije, ali i uključenost učenika u nastavu hemije, posebno na kognitivnom nivou je utvrđena ovim istraživanjem. Učenici vole posmatrati ali i izvoditi hemijske eksperimente. Na taj način učvršćuju i usavršavaju znanje, unapređuju praktične vještine, pospješuju razvoj zainteresovanosti za predmet. Za razliku od drugih sredstava vizualizacije hemijski eksperiment ima određenu dinamiku, na kraju eksperimenta dobijaju se nove supstance sa kojim mogu izvesti neki novi eksperiment. Sa druge strane, učenici pokazuju najmanju zainteresovanost, a samim tim i uključenost u nastavu hemije, kada je u pitanju teorija. To možemo pripisati tradicionalnom načinu izvođenja nastave. Kada govorimo o tradicionalnoj nastavi, tada govorimo o nastavi u kojoj je nastavnik dominantan, a učenici su samo pasivni posmatrači. Za tradicionalno učenje veže se frontalni oblik rada, a obično je tu i jednosmjerna komunikacija koja ide od nastavnika prema učenicima. Učenici često nemaju mogućnost da samostalno istraže neku temu ili da sarađuju u nastavi. Učenici često nisu zainteresovani za rad, „odlutaju” sa časa, a ukoliko nedostaje zainteresovanost, utvrdili smo da je manja (kognitivna) uključenost u nastavu.

5. ZAKLJUČAK

Nastava prirodnih nauka ima značajnu poziciju u oblasti obrazovanja (Alavi, Hoseini 2009). Za uspješno savladavanje gradiva, neophodno je pobuditi zainteresovanost i uključenost učenika u nastavu hemije. Interes je presudan za odabir postupaka i istrajnost prilikom uključivanja učenika u nastavni proces. Usmeravanje pažnje i kognitivna uključenost zahtijevaju veliki napor, ali ako učenik ima interes, te aktivnosti uveliko su olakšane. Uključenost je dobar temelj za određivanje pristupa učenicima i daje jasne smjernice za rad sa njima, te je potrebno bolje istražiti međuodnos svih dimenzija uključenosti. Razumijevanje međudjelovanja različitih dimenzija uključenosti može omogućiti oblikovanje kvalitetnijih nastavnih programa za poticanje uključenosti učenika u nastavu hemije.

Kao glavno ograničenje ovog istraživanja treba istaći period faze prikupljanja podataka (Covid-19 pandemija) i samoprocjenu učenika, odnosno mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora na date tvrdnje. Takođe, period u kojem su ispitanici popunjavali anketu predstavlja potencijalni faktor javljanja razlika u samim procjenama.

U svjetlu zaključaka predložimo se da se utvrdi potreba u pogledu mjerenja uključenosti i zainteresovanosti učenika za različite oblasti prirodnog obrazovanja. Dalja istraživanja bi se mogla provesti kako bi se odgovorilo na pitanja: Da li i na koji način se može pobuditi veća, ne samo kognitivna, nego i emocionalna i socijalna dimenzija uključenosti učenika u nastavu, te kako zainteresovati učenike za nastavu hemije primjenom interaktivnih i grupnih oblika rada, koristeći audio-vizuelna pomagala u pripremanju nastave, ali i povezati naučne koncepte sa svakodnevnim životom.

LITERATURA

1. Akram Tayyaba M., Ayesha Ijaz, Hamid Ikram (2017), "Exploring the factors responsible for declining students' interest in chemistry", *International Journal of Information and Education Technology*, 7(2), 88-94.
2. Alavi, Hamid Reza, Azita Rooholamini Hoseini (2009), "The Effect of Educational Factors on the Academic Performance of the University Students in Chemistry", *Chemical Education Journal*, 13(2); <http://chem.sci.utsunomiya-u.ac.jp/cejrn1E.html>
3. Bezinović, Petar, Iris Marušić, Zrinka Ristić Dedić (2012), *Opažanje i unapređivanje školske nastave*. Agencija za odgoj i obrazovanje Institut za društvena istraživanja, Zagreb
4. Cheung, Derek (2009), "Students Attitudes Toward Chemistry Lessons: The Interaction Effect between Grade Level and Gender". *Research in Science Education*, 39(1), 75-91.
5. Cousins, Andrew (2007), "Gender Inclusivity in Secondary Chemistry: A study of male and female participation in secondary school science", *International Journal of Science Education*, 29(6), 711-730.
6. Fredricks, Jennifer A., Phyllis C. Blumenfeld, Alison H. Paris (2004), "School Engagement: Potential of the Concept, State of the Evidence", *Review of Educational Research*, 74(1), 59-109.
7. Goleman, Daniel (2001), *Emocionalna inteligencija*, Geopoetika, Beograd

8. Hidi, Suzanne (2006), "Interest: A unique motivational variable", *Educational Research Review*, 1(2), 69-82.
9. Hofer, Manfred (2010), "Adolescents' Development of Individual Interests: A Product of Multiple Goal Regulation?", *Educational Psychologist*, 45(3), 149-166.
10. Jegede, Samuel Akingbade (2007), "Students' anxiety towards the learning of chemistry in some Nigerian secondary schools", *Educational Research and Reviews*, 2(7), 193-197.
11. Jones, M. Gail, Ann Howe, Melissa J. Rua (2000), "Gender differences in students experiences, interest and attitudes toward science and scientist", *Science Educational*, 84(2), 180-192.
12. Krapp, Andreas, Manfred Prenzel (2011), "Research on Interest in Science: Theories, Methods, and Findings", *International Journal of Science Education*, 33, 27-50.
13. Linnenbrink, Elizabeth A., Paul R. Pintrich (2003), "The role of self-efficacy beliefs in student engagement and learning in the classroom", *Reading & Writing Quarterly: Overcoming Learning Difficulties*, 19(2), 119-137.
14. Marić, Tatjana (2017), *Roditeljski stilovi vaspitanja, stidljivost i uključenost učenika u nastavu*, Grafomark, Laktaši
15. Mitchell, Mathew (1993), "Situational Interest: Its Multifaceted Structure In the Secondary School Mathematics Classroom", *Journal of Educational Psychology*, 85, 426-436.
16. Murphy, Patricia, Elizabeth Whitelegg (2006), "Girls and physics: Continuing barriers to 'belonging'", *Curriculum Journal*, 17(3), 281-305.
17. Osborne, Jonathan, Shirley Simon, Sue Collins (2003), "Attitudes towards science: A review of the literature and its implications", *International Journal of Science Education*, 25(9), 1049-1079.
18. Rodrigues, Susan (2007), "Factors that influence pupil engagement with science simulations: The role of distraction, vividness, logic, instruction and prior knowledge", *Chemistry Education Research and Practice*, 8(1), 1-12.
19. Schraw, Gregory, Stephen Lehman (2001), "Situational Interest: A Review of the Literature and Directions for Future Research", *Educational Psychology Review*, 13(1), 23-52.
20. Schunk, Dale, Carol A. Mullen (2012), "Self-efficacy as an Engaged Learner", In: Christenson, S. L., Reschly, A. L., Wylie C. (Eds.), *Handbook of Research on Student Engagement*, Springer, New York/Dordrecht/Heidelberg/London,

- 219-237.
21. Semela, Tesfaye (2010), "Who is Joining Physics and Why? Factors Influencing the Choices of Physics among Ethiopian University Students", *International Journal of Environmental and Science Education*, 5(3), 319-340.
 22. Sinatra, Gale, Benjamin C. Heddy, Doug Lombardi (2015), "The Challenges of Defining and Measuring Student Engagement in Science", *Educational Psychologist*, 50, 1-13.
 23. Skinner, Ellen A., Thomas A. Kindermann, James P. Connell, James G. Wellborn (2009), "Engagement and disaffection as organizational constructs in the dynamics of motivational development". In: K. R. Wenzel & A. Wigfield (Eds.), *Handbook of motivation at school*, Routledge/Taylor & Francis Group, 223–245.
 24. Tracey, Terence J. G. (2002), "Development of interests and competency beliefs: A 1-year longitudinal study of fifth- to eighth-grade students using the ICA-R and structural equation modeling, *Journal of Counseling Psychology*, 49(2), 148-163.
 25. Tytler, Russell , David Symington (2006), "Science in school and society", *Teaching Science*, 52(3), 10-15.

STUDENTS' INVOLVEMENT AND INTEREST IN TEACHING

Summary:

Students' low interest and superficial involvement in teaching are becoming increasingly problematic for teachers and students. With this research, we examined students' attitudes. We determined whether today's teaching, in addition to the outcomes foreseen in the curriculum, develops students' competencies and how interested and involved students are in teaching. The research aimed to identify and determine students' involvement in teaching, examine their emotional, cognitive, and social competencies, and check whether there are differences concerning interest in teaching chemistry and socio-pedagogical characteristics of students (gender, age, and school performance). The research sample included elementary school students from the territory of the city of Novi Grad. The results of the conducted research showed a significant connection between the interest and involvement of students in chemistry classes and the involvement of students in teaching in general, especially at the cognitive level. Students like to observe but also perform chemical experiments, ask questions, and apply the knowledge they learned daily. In this way, they consolidate and improve their knowledge, improve practical skills, and promote the development of interest in chemistry classes. Understanding the interplay of different dimensions of involvement can enable the design of better programs to encourage the involvement and interest of students in chemistry classes.

Key words: chemistry; interest; involvement in teaching; students

Adrese autorica

Authors' address

Tatjana Marić

Univerzitet u Banjoj Luci

Prirodno-matematički fakultet

tatjana.maric@pmf.unibl.org

Dragana Rakas

Univerzitet u Banjoj Luci

Prirodno-matematički fakultet

dragana.rakas@student.pmf.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.737

UDK 371.213:371.13

Primljeno: 21. 02. 2024.

Pregledni rad

Review paper

**Aleksandar Z. Milenković, Aleksandra S. Maksimović,
Slađana B. Dimitrijević, Radojko V. Damjanović**

PROFESIONALNI IZAZOVI NASTAVNIKA – KVALITATIVNA STUDIJA¹

Ovom kvalitativnom studijom želeli smo da istražimo koje aspekte obrazovno-vaspitnog rada nastavnici percipiraju kao veoma izazovne i koje kompetencije procenjuju značajnim za prevazilaženje tih izazova. Putem *Gugl Forme* prikupljeni su esejski odgovori ispitanika obuhvaćenih istraživanjem (). Kao dominantne prepoznate su teme: regulativa i pedagoška dokumentacija; inkluzivno obrazovanje; stručno usavršavanje nastavnika. Ispitanici su opisivali svoje aktivnosti i procenjivali sopstvene kompetencije u odnosu na te teme. Utvrđeno je da blizu dve trećine ispitanika smatra da redovno pisanje operativnih planova i priprema za nastavni čas doprinosi efikasnosti nastave. Sa druge strane, deo anketiranih nastavnika akcentuje da to vreme mogu iskoristiti na svrsishodniji način u cilju unapređenja nastave. Ispitanici ukazuju na to da im je potrebna veća podrška kolega, roditelja učenika, stručnih saradnika i kreatora obrazovnih politika u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja. Dodatno, anketirani nastavnici nemaju jedinstven sud o adekvatnosti ponuđenih seminara stručnog usavršavanja za unapređenje njihove nastavne prakse. Realizovanim istraživanjem dobili smo dublji uvid u percepciju izazova sa kojima se nastavnici susreću, opaženu važnost kompetencija relevantnih za prevazilaženje navedenih izazova, kao i samoprocenu razvijenosti tih kompetencija kod učesnika istraživanja.

Ključne reči: izazovi; kompetencije; pedagoška dokumentacija; inkluzivno obrazovanje; stručno usavršavanje nastavnika

¹ Istraživanje je finansirano od strane Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (evidencioni broj: 451-03-65/2024-03/200122).

1. UVOD

Širom sveta u okviru institucionalizovanog obrazovanja posebna briga vodi se o uvođenju nastavnika u posao, podršci koju je potrebno pružiti nastavnicima početnicima kada se suoče sa „šokom školske realnosti“ (OECD 2009, 2010, 2019). U literaturi se mogu identifikovati različiti izazovi sa kojima se suočavaju nastavnici, a koji se tiču nalaženja posla, razvijanja profesionalnog identiteta i preispitivanja smisla nastavničkog poziva, kao i efikasnih nastavnih metoda, odnosa sa kolegama i klime u odeljenju (Simić 2015).

U nekim istraživanjima koja razmatraju problem pripreme i uvođenja u poslove nastavnika prepoznate su dve etape, u odnosu na periode kada se razvijaju određene kompetencije potrebne za rad u nastavi: 1) tokom inicijalnog obrazovanja i realizacije prakse pre sticanja formalnih kvalifikacija, univerzitetske diplome (*pre-service teacher*); 2) na početku obavljanja nastavnog rada u saradnji sa dodeljenim mentorom, do sticanja dozvole za rad (*licence*), kako je propisano važećom legislacijom (*in-service teacher u statusu trainee teacher*) (Službeni glasnik RS 22/2005; Službeni glasnik RS 51/2008; Službeni glasnik RS 88/2015; Službeni glasnik RS 105/2015; Službeni glasnik RS 48/2016; Službeni glasnik RS 9/2022).

Boulton i Hramiak (2012) ističu da nastavnici tokom školovanja uče da promišljaju sopstvenu praksu, te da veština refleksivnosti predstavlja važan aspekt u obavljanju obrazovno-vaspitnog rada. Osim toga, očekuje se da tokom inicijalnog obrazovanja studenti, budući nastavnici, razvijaju i unapređuju kompetencije komunikacije, kreativnosti, kritičkog mišljenja, saradnje, učešćem u adekvatno osmišljenim i realizovanim studijskim programima (Greenhill 2010; Ibrahim et al. 2019). Naglašava se da nastavnici, između brojnih drugih, treba da poseduju i tri vrste kompetencija: 1) kompetencije koje se odnose na sadržaje nastavnog predmeta; 2) pedagoško-didaktičke kompetencije, koje se odnose na oblast metodike nastavnog predmeta (posebne didaktike); 3) kompetencije koje su vezane za oblasti vezane za nastavni program i plan (kurikulum) konkretnog predmeta (programi, teme i materijali dizajnirani za nastavni predmet) (Shulman 1986; Morris 2001).

Fokus našeg istraživanja odnosi se na izazove nastavnika iz oblasti vođenja pedagoške dokumentacije, primene inkluzivnog obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika.

Pedagoška dokumentacija. Dokumentovanje nastavne prakse, od operativnog planiranja do izrade dizajna za konkretnu i neposrednu realizaciju nastavnog časa, omogućava nastavnicima da budu otvoreni za razmatranje različitih opcija nastave i

učenja, da budu fleksibilni u donošenju odluka u procesu planiranja i realizacije nastave, da procenjuju adekvatnost osmišljenih vaspitno-obrazovnih postupaka (Marsh 2004; Cameron 2007). Dokumentovanje nastavne prakse na taj način postaje transparentno i ostavlja mogućnost primene u različitim okolnostima. Sticanje i razvoj komepetencija koje se odnose na ovaj segment nastavnog rada može predstavljati izazov za nastavnika pripravnika – kreiranje globalnih i operativnih planova, izrada pisanih priprema za nastavni čas predstavljaju stvaralački proces u kojem interferiraju znanja nastavne discipline i konkretne okolnosti u kojima se obrazovno-vaspitni proces odvija.

Inkluzija u obrazovanju. Inkluzija uopšteno predstavlja pedagoško-humanistički reformski pokret usmeren ka obezbeđivanju uslova u obrazovno-vaspitnoj ustanovi koji bi omogućili optimalan razvoj učenika, uzimajući u obzir njihove individualne karakteristike i mogućnosti (Nikolić 2017). Ideja o inkluzivnom obrazovanju integrisana je u *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* (Službeni glasnik RS 88/2017), dok se kao osnovno sredstvo pružanja dodatne podrške deci, koja imaju razvojne smetnje ili neku vrstu invaliditeta, teškoće u učenju ili koja potiču iz socijalno nestimulativnih sredina, primenjuje individualni obrazovni plan (IOP) (Službeni glasnik RS 76/2010). Na stavove nastavnika o inkluzivnom obrazovanju utiču brojni činioci: informisanost nastavnika, heterogenost populacije dece sa smetnjama u razvoju, sposobnosti i karakteristike učenika, iskustvo rada sa učenicima sa smetnjama u razvoju, stepen sigurnosti nastavnika u sopstvenu sposobnost podučavanja učenika sa smetnjama u razvoju, veličina odeljenja i mnogi drugi (Vlah i sar. 2017). Matić i sar. (2023) zaključuju da nastavnici kao najveće teškoće i izazove u radu sa decom sa smetnjama u razvoju navode nedostatak specifičnih znanja i manjak kompetencija za implementaciju inkluzivnog obrazovanja. Jovanović Popadić (2016) ukazuje na to da je iskustvo nastavnika u radu sa učenicima sa teškoćama u razvoju važan element koji utiče na to da se nastavnici osećaju kompetentnijim za realizaciju inkluzivne nastave. U literaturi se navodi da je izuzetno značajno podržati nastavnike na početku njihovog profesionalnog razvoja u procesu jačanja kompetencija i sticanja samopouzdanja i poverenja u svoje sposobnosti, znanja i veštine u oblasti inkluzivnog obrazovanja (Anthony i Yasin 2019). Pri tome, naglašeno je kako se ne može očekivati da će implementacija inkluzivnog obrazovanja biti uspešna bez podrške kreatora obrazovne politike i njihovih predstavnika (Ibidem).

Stručno usavršavanje nastavnika. Profesionalni razvoj nastavnika značajan je činilac unapređenja kvaliteta obrazovanja i poboljšavanja procesa nastave i učenja

(Opfer i Pedder 2011). U ovom radu pojam profesionalnog razvoja razumemo na liniji autora koji ga shvataju kao nadređeni pojam koji uključuje iskustva nastavnika stečena u periodu školovanja, inicijalnog obrazovanja, perioda uvođenja u posao, stručnog usavršavanja, razvoja karijere i napredovanja u zvanju. Vujisić Živković i Vranješević (2019) naglašavaju da profesionalni razvoj nastavnika počinje još pre njihovog inicijalnog obrazovanja – iskustva iz osnovne i srednje škole i stavovi koje u tim fazama školovanja razvijaju budući nastavnici značajno utiču na procenu „značaja i korisnosti“ znanja o kojima uče na fakultetima i kasnije tokom kontinuiranog usavršavanja kao zaposleni nastavnici.

Stručno usavršavanje nastavnika, koje je jedna od tema našeg istraživanja, može se odrediti kao sastavni deo njihovog profesionalnog razvoja (Gajić i sar. 2023). Prema nalazima istraživanja faktora koji presudno utiču na profesionalni razvoj, a odnose se na domen stručnog usavršavanja nastavnika, mogu se izdvojiti: usmerenost na nastavne sadržaje i načine na koje ih učenici usvajaju; mogućnosti za nastavnike da aktivno uče i ostvaruju saradnju sa svojim kolegama (Desimone 2009; Harris et al. 2012; Koster et al. 2017). Naglasimo i da je kreiran skup preporuka koje treba uzeti u razmatranje prilikom osmišljavanja, osiguranja održivosti i vrednovanja sistema stručnog usavršavanja u nastavi matematike prvenstveno, a moguće ga je ekstrapolirati za druge nastavne predmete ili oblasti predmeta (Marrongelle et al. 2013). U skladu sa tim, istaknuto je da profesionalni razvoj nastavnika treba da bude: (a) intenzivan, stalan i povezan sa praksom; (b) fokusiran na učenje i nastavu specifičnih/posebnih sadržaja; (v) usklađen sa prioritetima i ciljevima unapređenja obrazovanja; (g) usmeren na izgradnju jake povezanosti među nastavnicima (Marrongelle et al. 2013).

Profesionalni razvoj nastavnika u Republici Srbiji definisan je aktima u oblasti obrazovanja i vaspitanja, a posebno *Pravilnikom o standardima kompetencija za profesiju nastavnika i njihovog profesionalnog razvoja* (Službeni glasnik RS 5/2021) i *Pravilnikom o stalnom stručnom usavršavanju i napredovanju u zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (Službeni glasnik RS 109/2021). U legislativi je navedeno da nastavnik ima pravo i dužnost da svake školske godine ostvari najmanje 44 sata stručnog usavršavanja; pohađa najmanje jedan program stručnog usavršavanja koji donosi ministar ili odobreni program iz *Kataloga programa stručnog usavršavanja*² i učestvuje na najmanje jednom odobrenom stručnom skupu.

2 Katalog programa stručnog usavršavanja odobrava Zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja na period od tri školske godine.

2. METOD

Cilj realizovanog istraživanja jeste analiza izazova u nastavničkom poslu i percepcija kompetencija značajnih za uspešan rad u školi. Ispitivanjem smo nastojali da prikazemo doživljaje aktualnih nastavnika koji se odnose na izazove sa kojima se susreću u svom radu kao i opaženu važnost pojedinih kompetencija i samoprocenu razvijenosti tih kompetencija³.

Kao instrument osmišljen je i korišćen elektronski anketni upitnik⁴. Primenjeni upitnik je u uvodnom delu uključio sociodemografske podatke o ispitanicima (pol, godine života i radnog staža, radno mesto, nivo obrazovanja, osnovne karakteristike škole u kojoj su ispitanici zaposleni). Osim toga, upitnik je sadržao i devet pitanja, podeljenih u tri celine, putem kojih su prikupljeni opisi iskustva koje su ispitanici stekli radeći u školi. Sve ovo je urađeno sa ciljem da odgovorimo na postavljene istraživačke zadatke⁵:

- 1) Kakva su iskustva nastavnika koja se odnose na pedagošku dokumentaciju?
- 2) Kako nastavnici procenjuju realizaciju inkluzije u obrazovno-vaspitnom procesu?
- 3) Kakve su percepcije nastavnika kada je u pitanju njihovo stručno usavršavanje?

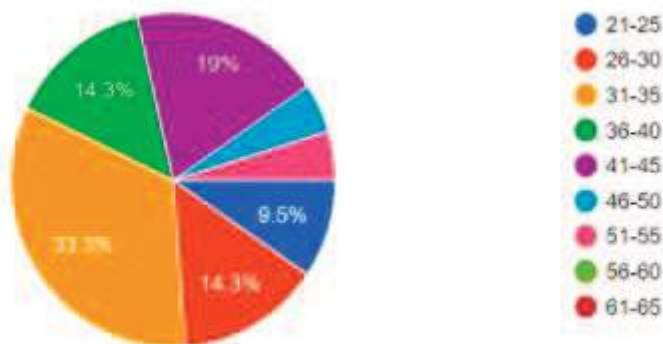
3 Realizovano istraživanje predstavljalo je deo projekta dizajniranog u saradnji ustanova visokog, srednjeg i osnovnog obrazovanja i Školske uprave Kragujevac. Opšti cilj projekta odnosio se na upoznavanje deset studenata treće godine OAS Matematike Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu sa izazovima i poteškoćama sa kojim se suočavaju nastavnici. Za realizaciju ovog cilja studenti su u okviru predmeta Školska pedagogija i Stručna praksa II tokom letnjeg semestra školske 2022/23. godine pratili različite aspekte vaspitno-obrazovne prakse i upoznavali se sa legislativom koja ih prati. Po završetku semestra, u junu 2023. godine organizovana je tribina na kojoj su učestvovali studenti i nastavnici zaposleni u školama u kojima su studenti realizovali praksu. Nakon toga anketirani su nastavnici koji su prisustvovali tribini koja je trajala 150 minuta. Tribinom su moderirali koautori istraživanja, a nastavnici su bili slobodni da govore o izazovima sa kojima se suočavaju u svom profesionalnom radu.

4 Razlozi odabira ovog pristupa proizlaze iz dosadašnjih dobrih iskustava istraživača prilikom primene ove metode (Milenković, Aleksić, Saković 2022; Ledić, Staničić, Turk 2013), niskih troškova sprovođenja istraživanja, mogućnosti automatskog generisanja podataka i poruka koje se šalju ispitanicima. Anketni upitnik kreiran je putem *Google Forms*-a. Nije postojalo vremensko ograničenje u okviru kojeg su učenici morali da popune upitnik.

5 Istraživački zadaci su konkretizovani po održanoj tribini. Prvo su putem diskusije na tribini ustanovljene tri teme, koje i drugi autori apostrofiraju, a onda smo upitnikom detaljnije ispitali pojedinačne odgovore učesnika istraživanja u vezi s tim temama. Istovremeno, tokom diskusije se moglo prepoznati da su to ujedno i teme kojima se nastavnici u najvećoj meri bave u svom radu. Pored tri najučestalije, na tribini je bilo reči i o disciplini učenika i sve slabijem predznanju učenika iz pojedinih školskih predmeta.

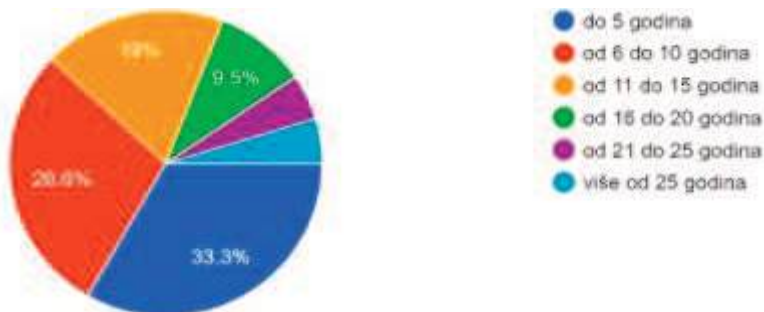
2.1. Uzorak

U istraživanju je učestvovao 21 ispitanik, 18 ispitanica i 3 ispitanika. Raspodela starosti ispitanika je prikazana na Grafikonu 1.

Grafikon 1. Starosna struktura ispitanika

Kada je reč o dužini radnog staža, najveći broj ispitanika, njih 13, ima manje od 10 godina iskustva u radu u školi (Grafikon 2).

Grafikon 2. Godine radnog staža ispitanika

Najbrojniji ispitanici, njih 13,⁶ su nastavnici matematike, zatim 3 nastavnika razredne nastave, 2 pedagoga i po 1 nastavnik stručnih predmeta mašinske struke, engleskog jezika i srpskog jezika.

U osnovnoj školi zaposleno je 15 ispitanika, a u srednjoj školi 6 (4 u gimnaziji i 2 u srednjoj stručnoj školi).

⁶ Razlog zašto najveći broj ispitanika čine nastavnici matematike leži upravo u tome što je opisani projekat realizovan sa studentima Modula profesor matematike Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu.

Kada je reč o nivou stručne spreme nastavnika, 10 je završilo master akademske studije, 6 je završilo diplomske akademske studije (studijski programi pre usvajanja Bolonjske deklaracije), dok je 5 završilo osnovne akademske studije.

U školama koje se nalaze u većem gradu zaposleno je 14 nastavnika iz uzorka, 4 rade u školama u manjem gradu, 2 u selu i 1 u varošici.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja grupisani su u skladu sa temama koje su nastavnici obuhvaćeni ispitivanjem istakli kao veoma izazovne: 1) vođenje pedagoške dokumentacije; 2) zahteve koji se stavljaju pred nastavnike iz sfere inkluzivnog vaspitanja i obrazovanja i 3) stručno usavršavanje nastavnika.

(Auto)biografska iskustva ispitanika iskazana u formi esejskih odgovora analizirana su u skladu sa zadatkom istraživanja primenjujući metod konstantnog poređenja (Merriam 1998). U skladu sa paradigmatiskim okvirom studije, rezultati su detaljnije opisani prikazima iskaza pojedinačnih ispitanika čime se stvaraju pretpostavke za „tzv. naturalističku generalizaciju koja je varijanta transferabilnosti ili prenosivosti kao epistemološkog kriterija kvalitativnih istraživanja“ (Pribišev Beleslin i sar. 2024: 123). Izabrani iskazi najčešće reflektuju mišljenje većine ispitanika obuhvaćenih istraživanjem, osim u slučajevima kada je bilo nužno da istaknemo ideje pojedinih učesnika koje nisu usaglašene sa ostalima.

3.1. Iskustva nastavnika sa pedagoškom dokumentacijom

Kao osnovu za adekvatno korišćenje i vođenje pedagoške dokumentacije, najveći broj ispitanika, njih 15, naveo je potrebu poznavanja Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakona o srednjem obrazovanju i vaspitanju, Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, kao i pravilnika kojima se reguliše ocenjivanje, stručno usavršavanje i vrednovanje kvaliteta rada ustanove. Osim toga, nastavnici obuhvaćeni uzorkom naveli su da se intenzivno bave nastavnim planovima i kreiranjem priprema za nastavni čas. Sledeći iskazi ilustruju stavove ispitanika o učestalosti ažuriranja lične pedagoške dokumentacije:

Često se bavim pedagoškom dokumentacijom, gotovo svakodnevno. Mislim da je to značajno radi sigurnosti nastavnika što se tiče objektivnosti prilikom ocenjivanja i opravdanosti date ocene. (Nastavnica matematike i računarstva i informatike, 36-40 godina, 11-15 godina radnog staža)

Na početku svakog meseca (operativni planovi), na početku školske godine (globalni plan, plan Stručnog veća i plan Tima) ili na početku nastavne oblasti (pedagoška dokumentacija). (Nastavnica matematike, 31-35 godina, manje od 5 godina radnog staža)

Ipak, naglasimo da su određeni odgovori sadržali i preispitivanja nastavnika o značaju i potrebi pisanja pripreme za svaki nastavni čas, smatrajući da se time može negativno uticati na tok časa. Po mišljenju tih ispitanika nastavni čas treba da se odvija mnogo spontanije nego što se očekuje prateći kategorije prisutne u pisanim pripremama. Naredna izjava oslikava takav pristup:

Mislim da je umesto trošenja vremena za pisanje pripreme za čas bolje da pročitam neko istraživanje ili neku knjigu koja ima veze sa nastavnom jedinicom. To će moj čas učiniti zabavnijim, učenici će više naučiti, znanje će biti dugotrajnije. (Nastavnica matematike, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža)

Svi ispitanici uključeni u ovo istraživanje naveli su da im je u početku rada u školi bila potrebna pomoć vezana za pedagošku dokumentaciju, informisanost, upoznavanje sa tom oblašću, kao i za proces kreiranja samostalne dokumentacije. Ipak, razlikuju se vidovi podrške koju su nastavnici dobili i koju procenjuju korisnom. Saradnja sa iskusnijim kolegama, direktorom kao predstavnikom i koordinatorom čitavog kolektiva, kao i sa pedagoško-psihološkom službom, prepoznate su kao izuzetno značajne. U tom kontekstu paradigmatički su naredni odgovori:

Na početku obavljanja posla nastavnika bila mi je potrebna pomoć od strane mentora oko vođenja pedagoške dokumentacije i rada u e-dnevniku. (Nastavnica matematike i računarstva i informatike, 36-40 godina, 11-15 godina radnog staža)

Da, bila mi je potrebna pomoć na početku. Konkretno za plan i program učenika koji nastavu prate po individualnom planu i programu. Podrška je potrebna najpre od kolektiva koja je i najznačajnija, zatim direktora. (Nastavnica matematike, 21-25 godina, manje od 5 godina radnog staža)

Pet nastavnika obuhvaćenih ispitivanjem iskazali su mišljenje o tome da su im pisane pripreme i dokumentacija koju određeni izdavači udžbenika obezbeđuju veoma pomogle na početku nastavnog rada. Sledeća izjava to ilustruje:

Bila mi je potrebna pomoć na početku rada u školi i još uvek mi je potrebna. U osnovnoj školi su me Klettove pripreme i planovi spašavali, a za srednju školu ih nemam za sve razrede, pa se onda snalazim. Najviše pomoći imam od kolega iz Stručnog veća. (Nastavnica matematike, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža)

Osim toga, nastavnici koji su učestvovali u istraživanju naveli su da smatraju da bi bilo korisno dobijati više podrške od predstavnika Ministarstva prosvete.

Očekivane vidove pomoći opisali su na sledeći način:

Na početku karijere je bilo veoma teško uspostaviti vezu sa svim detaljima dokumentacije. Svakodnevne stvari koje treba dokumentovati iziskuju mnogo vremena. Podrška od strane Ministarstva u tom smislu bi bila od velike koristi. (Nastavnik matematike, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža)

Uz to, devetoro ispitanika prepoznali su i mogućnost ličnog usavršavanja u oblasti vođenja pedagoške dokumentacije putem učešća na seminarima stručnog usavršavanja u toj oblasti:

Pomoć je uvek potrebna jer ima dosta nejasnih stvari i svako ih tumači na drugačiji način. Na početku karijere mi je bila potrebna, ali na žalost nisam je imala. Podrška koju želim odnosi se na rad timova, ali ne bi škodila podrška za sve vezano što za nastavu, što za regulativu i pedagošku dokumentaciju. (Nastavnica razredne nastave, 31-35 godina, manje od 5 godina radnog staža)

3.2. Inkluzivno obrazovanje iz perspektive nastavnika

Drugi deo istraživačkog zadatka odnosi se na perspektive nastavnika o inkluzivnom obrazovanju prateći učestalost rada sa decom sa dodatnim obrazovnim potrebama, teškoće sa kojima se suočavaju u tom procesu, načine i postupke kojima prevazilaze izazove koji se pri tome javljaju, kao i vrstu podrške koju procenjuju kao najadekvatniju i od koga očekuju takvu pomoć.

Više od dve trećine ispitanika, njih 15, naveli su da se u svom radu često ili svakodnevno susreću sa učenicima sa kojima realizuju nastavu na osnovu IOP-a. Sledeći citati to potvrđuju:

Svake godine radim sa po 2-3 učenika za koje treba uraditi IOP ili individualizaciju. (Školska pedagoškinja, 46-50 godina, 11-15 godina radnog staža)

Svakodnevno, na svakom času. Vremenom imamo sve više učenika koji pohađaju nastavu po IOPI i IOP2. (Nastavnica matematike, 41-45 godina, 21-25 godina radnog staža)

Sa druge strane, neki od anketiranih nastavnika naveli su da nisu upućeni u rad sa učenicima koji podrazumeva implementaciju individualnih obrazovnih planova:

U dosadašnjem radu susrela sam se sa detetom kome je dijagnostikovano poremećaj ADHD, gde mi je bilo potrebno dosta učenja o ovom poremećaju da bih mogla nesmetano da radim sa njim. Predavala sam i detetu sa autizmom. Nijedno od ta dva deteta nisu radila po IOP-u. (Nastavnica matematike, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža)

Analizirajući odgovore nastavnika o tome na koji način prevazilaze izazove koji se javljaju u radu sa učenicima koji imaju dodatne obrazovne potrebe uočili smo da najčešće ističu značaj saradnje sa kolegama, pedagoško-psihološkom službom, kao i roditeljima učenika. Sledeći iskazi ilustruju to zapažanje:

Saradnja sa roditeljima, kolegama i stručnom službom. Razgovorom mnogo sa tim učenicima, i dosta radim dodatno. (Nastavnik matematike, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža)

Prepoznata je i potreba nastavnika za uključivanjem saradnika zaposlenih van škole radi adekvatnih aktivnosti u radu sa učenicima koji se obrazuju po posebnom inkluzivnom modelu:

Dosta saradujem sa drugim institucijama (zdravstvo, defektolog iz specijalne škole, Centar za socijalni rad) i čitam literaturu o određenim zdravstvenim problemima dece. (Nastavnica matematike, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža)

Određeni odgovori ukazuju na značaj bavljenja temama iz oblasti inkluzivnog obrazovanja tokom inicijalnog obrazovanja budućih nastavnika, jer su neki od ispitanika upravo taj vid podrške identifikovali kao delotvoran. Navešćemo sledeći primer:

Na fakultetu je veliki akcenat iz predmeta poput Psihologija i Pedagogija bilo baš ovo pitanje, tako da se vrlo lako snalazim sa ovakvim izazovima. (Nastavnica razredne nastave, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža)

Kada je reč o izboru nastavnog materijala za učenike koji nastavu prate po IOP-u, nastavnici matematike neretko materijale samostalno kreiraju:

Sama kreiram materijal za takvu decu, prilagođavam njihovom znanju, često sama napravim od raznih materijala poseban radni materijal koji oni koriste na času. Iako mi takve aktivnosti oduzimaju dosta vremena i energije, zadovoljna sam rezultatom. (Nastavnica matematike, 31-35 godina, 6-10 godina radnog staža).

Kao najveću teškoću u ovom aspektu rada nastavnika ispitanici su navodili broj učenika u odeljenju, nemogućnost da posvete dovoljno pažnje učenicima sa dodatnim obrazovnim potrebama.

Najveća teškoća je kako se posvetiti detetu koje bi trebalo da radi po IOP-u, a pored vas čeka još 29 dece koje to ne zanima i koji imaju pravo na svoje vreme u toku časa za sticanje znanja, dakle nedostatak vremena i brojnost odeljenja je najveći problem. Pomoć u vidu razumevanja problema najviše bih očekivala od roditelja učenika i od ostalih učenika u odeljenju... (Nastavnica engleskog jezika i književnosti, 26-30 godina, manje od 5 godina radnog staža)

Anketirani nastavnici naveli su da im poteškoću predstavlja i saradnja sa ostalim učenicima, pronalaženje adekvatnog načina da im se predstavi situacija i slično.

Prvo kako uspostaviti kontakt sa detetom i objasniti ostaloj deci da prihvate takvo dete. Održati nastavu kvalitetno. Podrška roditelja, direktora, pedagoga, psihologa i stručnog lica. (Nastavnik matematike, 26-30 godina, manje od 5 godina radnog staža)

Iz perspektive stručnih saradnika takođe je naglašeno da postoji potreba za dodatnim osnaživanjem u procesu uspešne primene ideje inkluzivnog obrazovanja u školskoj praksi:

Stručni saradnici su ostavljeni sami sebi, ne dobijaju podršku ni od koga, a od njih se očekuje da budu pomagači. Podrška bi bila potrebna u oblasti asistenata u nastavi za te učenike. (Školska pedagoškinja, 41-45 godina, 21-25 godina radnog staža)

3.3. Stručno usavršavanje iz perspektive nastavnika

Poslednja tema kojom smo se bavili odnosi se na stručno usavršavanje nastavnika. Ispitivanje smo započeli pitanjima koja se odnose na to koliko su ispitanici obuhvaćeni uzorkom upoznati sa legislativom koja se odnosi na stručno usavršavanje nastavnika. Oko trećine anketiranih nastavnika, njih 8, naveli su da nisu upoznati ili da su veoma slabo upoznati sa obavezama i odgovornostima nastavnika i škole u domenu stručnog usavršavanja. Sa druge strane, ostali ispitanici su u najvećem broju odgovorili da su upoznati sa ovom oblašću, da detaljno poznaju *Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i napredovanju u zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (Službeni glasnik RS 109/2021), kao i da prate izmene i dopune u toj sferi.

Analizirajući u kojim oblicima stručnog usavršavanja su nastavnici obuhvaćeni ispitivanjem učestvovali i na koji način, dobili smo odgovore poput:

Posedujem oko 70 uverenja/potvrda/sertifikata sa različitih oblika stručnog usavršavanja: aktivnosti koje preduzima ustanova, odobrenih programa stručnog usavršavanja, stručnih skupova, aktivnosti koje preduzima ministarstvo, ZUOV, kao i centri za stručno usavršavanje, projekata mobilnosti ... Sve češće sam i realizator aktivnosti u okviru škole i organizaciji Centra za obrazovanje Kragujevac i Naučnog kluba. (Nastavnica tehničkog crtanja, 51-55 godina, više od 25 godina radnog staža)

Dalje nas je zanimalo kakvo je mišljenje i stav učesnika ispitivanja o postojećim zahtevima i praksi stručnog usavršavanja nastavnika. Interesovalo nas je da li su nastavnici zadovoljni načinom na koji se te aktivnosti odvijaju ili misle da bi trebalo

na drugačiji način pristupiti toj oblasti, kao i koje vidove i korake u oblasti stručnog usavršavanja procenjuju kao najdelotvornije. Od ukupno 21 nastavnika iz uzorka, 8 ispitanika navelo je da je zadovoljno postojećom praksom stručnog usavršavanja.

Zadovoljan sam. Najdelotvornije je izrada onlajn seminara sastavljenog iz delova i nivoa, a svaki nastavnik radi svojim tempom. (Nastavnik matematike, 26-30 godina, manje od 5 godina radnog staža)

Zadovoljna sam, najdelotvorniji su seminari koji su primenljivi u praksi. (Nastavnica razredne nastave, 41-45 godina, 11-15 godina radnog staža)

Moramo istaći da su se pojavili i određeni kritički odgovori kojima se dovodi u pitanje dobrovoljnost, odnosno obaveznost učešća nastavnika na seminarima, smisao sakupljanja poena i dokumentacije kojom se potvrđuje učešće u oblicima stručnog usavršavanja, kao i razumljivost samog *Pravilnika o stalnom stručnom usavršavanju i napredovanju u zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (Službeni glasnik RS 109/2021) iz perspektive nastavnika. Kao mogućnosti unapređenja postojeće prakse u ovoj oblasti ispitanici su naveli više mogućnosti da samostalno biraju seminare koje će pohađati, veći iznos materijalnih sredstava kojima mogu da raspolaze kada su u pitanju prijave na ponuđene seminare, kao i mogućnost učešća na seminarima čiju tematiku procenjuju adekvatno povezanom sa školskom praksom i njihovim radom u učionici. U tom kontekstu anketirani nastavnici su navodili:

U školi u kojoj radim informisanje nastavnika o raznim oblicima stručnog usavršavanja je u prethodne 4 godine bilo vrlo oskudno i selektivno, pa očekujem da se to promeni. Mislim da je ostvarivanje najmanje 44 sata stručnog usavršavanja koje preduzima ustanova preambiciozno, dok sa druge strane treba povećati broj sati na 24 godišnje za odobrene programe iz Kataloga programa stručnog usavršavanja (u Pravilniku neprecizno piše da treba pohađati najmanje jedan program). Iako su u obavezi da prikažu oblik stručnog usavršavanja koji su pohađali, kao i primenu naučenog sa stručnog usavršavanja, nastavnici to uglavnom ne rade. (Nastavnica tehničkog crtanja, 51-55 godina, više od 25 godina radnog staža)

4. DISKUSIJA

Pedagoška dokumentacija. Rezultate naše studije vezane za oblast pedagoške dokumentacije, izazove i odgovore nastavnika na zahteve koji se u tom kontekstu postavljaju pred njih možemo dovesti u vezu sa nalazima istraživanja domaćih i stranih autora (Cameron 2006; Cameron 2007; Cude i Haraway 2017; Greene 2016; Kang 2017; Krnjaja i Pavlović Breneselović 2012; Maksimović 2018; Marsh 2004).

Ulogu pedagoške dokumentacije u vaspitno-obrazovnom radu sagledanu u okviru pedagoškog pristupa Loris Malagucija (Malaguzzi 1998) neki autori shvataju kao jedan od najznačajnijih elemenata pedagoškog procesa (Fleet i Machado 2022). Dalje, Formosinjo i Pipers opisuju pedagošku dokumentaciju kao „verovatno najrevolucionarniju obrazovnu ideju prošlog veka budući da rekonceptualizuje odnos između dece i nastavnika, između učenja i podučavanja“ (Formosinho i Peeters 2019:3). Ipak, stanovišta drugih autora ne održavaju potpunu usaglašenost sa takvim viđenjem i mogu se, načelno, podeliti u dve grupe.

Sa jedne strane, prisutni su stavovi, koje prepoznajemo i u iskazima ispitanika obuhvaćenih našim istraživanjem, da dokumentovanje nastavne prakse, od operativnog planiranja do izrade dnevnih priprema za čas pruža nastavnicima mogućnost da budu otvoreni za razmatranje različitih opcija prilikom planiranja i kreiranja nastavnog časa, pomoć u proceni ostvarenosti ciljeva i ishoda učenja (Cameron 2006; Cameron 2007; Marsh 2004). Nalazi dobijeni našim ispitivanjem saglasni su sa nalazima srodnih studija u kojima se navodi da odgovarajuća refleksija, planiranje, dizajniranje (pripremanje za neposredno izvođenje nastave), dokumentovanje nastavne prakse, izveštavanje o uspešnosti, doprinosi efikasnosti u profesionalnom radu nastavnika, kao i povezivanje i izgradnju profesionalne zajednice učenja i njen razvoj (Cameron 2009).

Sa druge strane, deo dobijenih rezultata na našem uzorku korespondira sa idejama autora koji upozoravaju na to da nastavnici smatraju da su preopterećeni aktivnostima vezanim za pedagošku dokumentaciju i da misle da to vreme mogu da iskoriste za druge (korisnije) profesionalne delatnosti (Hargreaves 2000; Womack et al. 2015). Naglasimo i da neki autori ističu da se pitanje pedagoške dokumentacije može dovesti u vezu sa „diskursom moći“. O tome pišu Krnjaja i Pavlović Breneselović (2012) koje smatraju da je za diskurs moći karakteristično shvatanje pedagoške dokumentacije kao opterećenja i dodatne obaveze koja ima za cilj kontrolu rada nastavnika.

Inkuluzija u obrazovanju. Dobijeni rezultati našeg ispitivanja koji se odnose na iskustva i kompetencije nastavnika vezane za inkluzivno obrazovanje oslikavaju tendencije uočene u prethodno realizovanim istraživanjima (Vujačić i sar. 2018; Jablan i sar. 2011; Karić i sar. 2014), i dodatno ukazuju da nastavnici osećaju odgovornost za postignuća učenika sa teškoćama u razvoju. Istovremeno, osećaju izostanak kvalitetne i konutinuirane podrške od nadležnog ministarstva, defektologa i stručnih saradnika. Upravo sticanje iskustva i adekvatno informisanje i podrška, na čemu je insisitirao značajan broj nastavnika obuhvaćenih istraživanjem, mogao bi

predstavljati jedan od načina za prevazilaženje izazova i podsticanja otvorenosti nastavnika za planiranje i realizaciju inkluzivnog obrazovanja.

Većina anketiranih nastavnika i saradnika u našem istraživanju izjavili su da se osećaju (pre)opterećeno u pokušajima da obezbede dovoljno vremena i pažnje svakom detetu iz odeljenja. Ovi rezultati usaglašeni su sa rezultatima studije (Ahsan et al. 2012). U datom istraživanju kao razlog za postojanje takvog stava navodi se potencijalne neusklađenosti između zahteva koji se pred nastavnike postavljaju u okviru politike inkluzivnog obrazovanja i konkretnih nastavnih situacija i uslova u kojima se realizuje obrazovni proces.

Iskaze nastavnika iz uzorka o tome da bi trebalo da stiču i razvijaju kompetencije za rad s decom sa smetnjama i teškoćama u razvoju u većoj meri tokom studija u skladu su sa tvrdnjom Forlin (2013) koji ukazuje da date kompetencije imaju krucijalni značaj za razvoj inkluzivnog obrazovanja i da bi trebalo da se razvijaju kroz čitav sistem inicijalnog obrazovanja nastavnika i njihovog profesionalnog usavršavanja. Dodatno, Jablan i Maksimović (2020) predlažu da bi postojeća potreba za unapređenjem inicijalnog obrazovanja budućih nastavnika mogla biti razmatrana kroz analizu postojećih i kroz stvaranje novih studijskih programa od strane interdisciplinarnih timova nastavnika fakulteta kao i kroz posebno kreirane sadržaje i zahteve u okviru studentske stručne prakse.

Stručno usavršavanje nastavnika. Analiza odgovora ispitanika uključenih u naše istraživanje u skladu je sa zapažanjima istraživača da, kada je u pitanju profesionalni razvoj nastavnika postoje određene diskrepancije između postojećeg i poželjnog, standardima proklamovanog, stanja (Orlović Lovren i sar. 2020). Kontinuirani profesionalni razvoj, a time i stručno usavršavanje, smatraju se jednom od glavnih strategija za unapređivanje kvaliteta kadra u području celokupnog obrazovno-vaspitnog procesa i uočena je motivacija nastavnika da ulažu svoje vreme i energiju u tom polju (Ovesni et al. 2019). Na toj liniji nalaze se i istraživanja koja ukazuju da su kolegijalnost i saradnja važni preduslovi za postavljanje zajedničke vizije i ciljeva u školama koje uspešno ostvaruju svoju vaspitno-obrazovnu funkciju (Pešikan 2020).

Ipak, na nivou pojedinačne škole i uslova rada prilikom odgovora nastavnika na postavljene zahteve dolazi do brojnih izazova i problema (Orlović Lovren i sar. 2020). Jedno od pitanja koje se postavlja u tom kontekstu, a na koje ukazuju i iskazi ispitanika obuhvaćenih našim istraživanjem, odnosi se na usklađenost ponuđenih programa stručnog usavršavanja i realnih obrazovnih potreba nastavnika (Vidović Vizek i Velovski 2013).

Naglasimo da su nastavnici koji su učestvovali u našem istraživanju ukazali na

izazove u procesu stalnog stručnog usavršavanja, sa kojima se susreću i njihove kolege iz drugih zemalja, a koji se odnose na: dostupnost seminara, finansiranje oblika stručnog usavršavanja, vreme i mesto realizacije programa stručnog usavršavanja, pitanje investiranja (slobodnog) vremena u stručno usavršanje (OECD 2019).

Nalazi dobijeni u našem ispitivanju ukazuju na potrebu nastavnika da se stručno usavršavaju u okviru svog nastavnog predmeta delimično odstupaju od rezultata prethodno realizovanih istraživanja u našoj sredini, kada su nastavnici ukazivali na potrebu osnaživanja kompetencija vezanih za pitanja ocenjivanja, disciplinu učenika, saradnju sa roditeljima (Pantić i Wubbels 2010; Pantić i Čekić Marković 2012). Ovakva odstupanja možemo sa jedne strane dovesti u vezu sa manjim brojem ispitanika koji su učestvovali u našem ispitivanju, ili, sa druge strane, sa određenim promenama u procesu inicijalnog obrazovanja nastavnika koje su pozitivno uticale na razvoj kompetencija za koje su nastavnici u ranije realizovanim studijama procenjivali da im treba dodatna podrška.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Realizovanim istraživanjem ustanovljeno je da nastavnici kao veoma izazovne procenjuju profesionalne obaveze koje se odnose na regulativu i pedagošku dokumentaciju te pitanja iz oblasti inkluzivnog obrazovanja. Ispitanici procenjuju da im je za te aspekte rada potrebna pomoć donosioca odluka u obrazovanju, kolega i roditelja učenika. Osim toga, učesnici studije istakli su kao zahtevna i pitanja iz oblasti stručnog usavršavanja. Ispitanici su podelili spektar različitih ideja koja se odnose na potencijalno unapređenje procesa stručnog usavršavanja nastavnika. Preporuke se odnose na osnaživanje sistema podrške nastavnicima adekvatnim i dostupne programe stručnog usavršavanja, podsticanje projekata koji promovišu politike inkluzije i negovanje komplementarnog rada i saradnje svih institucija obrazovanja.

Sa stručnog aspekta, za nastavnike koji su učestvovali u istraživanju značajno je da su imali priliku sa svojim kolegama prodiskutovati različite situacije obrazovnog i vaspitnog rada, analiziraju poteškoće sa kojima se susreću u školi i različite pristupe prevazilaženju profesionalnih izazova.

Realizovano ispitivanje nužno prate određena ograničenja. Najveće ograničenje svakako se ogleda u veličini uzorka i iznošenju subjektivnih doživljaja ispitanika, što vodi veoma ograničenim mogućnostima generalizacije dobijenih nalaza na širu populaciju. Dalje istraživačke aktivnosti i analize mogle bi uključiti veći broj nastavnika koji predaju različite predmete i zaposleni su na različitim nivoima

obrazovanja. Pri tome bi bilo poželjno uporediti tako dobijene nalaze, u čemu se ogleda mogućnost za osmišljavanje i realizovanje srodnih istraživanja.

LITERATURA

1. Ahsan, Tariq M., Umesh Sharma, Joanne M. Deppeler (2012), "Exploring pre-service teachers' perceived teaching-efficacy, attitudes and concerns about inclusive education in Bangladesh", *International Journal of Whole Schooling*, 8(2), 1–20.
2. Anthony, Nancy, Mohd. H. M. Yasin (2019), "Trainee Teachers Level of Willingness for Inclusive Education", *Journal of ICSAR*, 3(1), 79-83.
3. Boulton, Helen, Alison Hramiak (2012), "E-flection: The development of reflective communities of learning for trainee teachers through the use of shared online web logs", *Reflective Practice*, 13(4), 503-515.
4. Cameron, Leanne (2006), "Picture this: My lesson. How LAMS is Being Used with Pre-service Teachers to Develop Effective Classroom Activities", *Proceedings of First International LAMS Conference: Designing the Future of Learning*, 25–34.
5. Cameron, Leanne (2007), "Documenting learning environments and experiences", *ASCILITE 2007 - The Australasian Society for Computers in Learning in Tertiary Education*, 108-117.
6. Cameron, Leanne (2009), "Planner tools-Sharing and reusing good practice", *Teaching English with Technology*, 9(2), 40-49.
7. Cude, Michelle D., Dana L. Haraway (2017), "Documenting Preservice Teacher Growth through Critical Assessment on Online Lesson Plans", *Teacher Educators' Journal*, 10, Spring, 43-61.
8. Desimone, Laura M. (2009), "Improving impact studies of teachers' professional development: Toward better conceptualizations and measures", *Educational researcher*, 38(3), 181-199.
9. Fleet, Alma, Ines Machado (2022), "Special Issue on Pedagogical Documentation – Researching a Powerful and Evolving Idea", *European Early Childhood Education Research Journal*, 30(2), 179-183.
10. Forlin, Chris (2013), "Changing Paradigms and Future Directions for Implementing Inclusive Education in Developing Countries", *Asian Journal of Inclusive Education*, 1(2), 19–31.

11. Formosinho, Joao, Jan Peeters (2019), "Introduction", In: J. Formosinho and J. Peeters (eds.), *Understanding Pedagogic Documentation in Early Childhood Education: Revealing and Reflecting on High Quality Learning and Teaching*, Routledge, Abingdon, 1–3.
12. Gajić, Olivera, Biljana Lungulov, Đurdina Jelić (2023), "Procena instrukcione intervencije u programima stručnog usavršavanja nastavnika kao motivacioni činilac njihovog profesionalnog razvoja", *Društvene i humanističke studije*, 1(22), 293-318.
13. Greene, Kim (2016), "For sale: Your lesson plans", *Educational Leadership*, 74(2), 28-33.
14. Greenhill, Valerie (2010), *21st Century Knowledge and Skills in Educator Preparation*, Partnership for 21st century skills.
15. Hargreaves, Andy (2000), "Four Ages of Professionalism and Professional Learning", *Teachers and Teaching*, 6 (2), 151-182.
16. Harris, Karen R., Kathleen Lynne Lane, Steve Graham, Steven A. Driscoll, Karin Sandmel, Mary Brindle, Christopher Schatschneider (2012), "Practice-based professional development for self-regulated strategies development in writing: A randomized controlled study", *Journal of Teacher Education*, 63(2), 103-119.
17. Ibrahim, Norezan, Azzlina Adzra'ai, Rosilawati Sueb, Siti F. Dalim (2019), "Trainee teachers' readiness towards 21st century teaching practices", *Asian Journal of University Education*, 15(1), 1-12.
18. Jablan, Branka Đ., Zorana Jolić-Marjanović, Aleksandra Grbović (2011), "Uticaj iskustva i obučenosti nastavnika na njihove stavove prema obrazovanju dece sa oštećenjem vida u srednjim školama", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 43(1), 122–138.
19. Jablan, Branka, Jasna M. Maksimović (2020), "Razvoj inkluzivnog obrazovanja iz ugla nastavničkih kompetencija – stanje, problemi i perspektive", *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Užicu*, 22, 85-100.
20. Jovanović-Popadić, Ana M. (2016), "Inkluzivno obrazovanje: Ideja i praksa", *Sinteze*, 5(10), 35-46.
21. Kang, Hosun (2017), "Preservice Teachers' Learning to Plan Intellectually Challenging Tasks", *Journal of Teacher Education*, 68(1), 55–68.
22. Karić, Tijana, Vladimir Mihić, Maja Korda (2014), "Stavovi profesora razredne nastave o inkluzivnom obrazovanju dece sa smetnjama u razvoju", *Primenjena psihologija*, 7(4), 531–548.

23. Koster, Monica, Renske Bouwer, Huub Van den Bergh (2017), "Professional development of teachers in the implementation of a strategy-focused writing intervention program for elementary students", *Contemporary Educational Psychology*, 49, 1-20.
24. Krnjaja, Živka, Dragana Pavlović Breneselović, (2012), "Pedagoška dokumentacija: nevidljiva i vidljiva praksa", u: Vujisić Živković, Nataša, Milica Mitrović, Kristinka Ovesni (ur.), *Posebna pitanja kvaliteta u obrazovanju* Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu - Institut za pedagogiju i andragogiju, 117-131.
25. Ledić, Jasminka, Stjepan Staničić, S, Marko Turk (2013), *Kompetencije školskih pedagoga*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
26. Maksimović, Aleksandra (2018), "Pisanje pripreme za nastavni čas iz perspektive učitelja i nastavnika", *Pedagogija*, LXXIII (1), 31-46.
27. Malaguzzi, Loris (1998). "History, Ideas and Philosophy: An Interview with Lella Gandini", In: Carolyn Edwards, Lella Gandini, and George Forman (eds.), *The Hundred Languages of Children: The Reggio Emilia Approach – Advanced Reflections*, Ablex Publishing Corporation, Greenwich, CT, 49–97.
28. Marrongelle, Karen, Paola Sztajn, Margaret Smith (2013), "Scaling up professional development in an era of common state standards", *Journal of teacher education*, 64(3), 202-211.
29. Marsh, Colin (2004), *Becoming a teacher: Understandings, skills and issues*, Frenchs Forest, Pearson Education Australia, NSW
30. Matić, Ivana, Renata Škrbić, Jelena Kerkez, Ljiljana Simić, Isidora Jankelin (2023), "Iskustva nastavnika u radu sa decom sa smetnjama u razvoju", *Norma*, 28(1), 55-65.
31. Merriam, Sharan B. (1998), *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*, Jossey-Bass, San Francisco
32. Milenković, Aleksandar, Suzana Aleksić, Anica A. Saković (2022), "Razlike u stavovima između nastavnika matematike i učenika o nastavi matematike na daljinu", *Nastava i vaspitanje*, 71(3), 363-383.
33. Morris, Heather (2001), "Issues raised by testing trainee primary teachers' mathematical knowledge", *Mathematics teacher education and development*, 3, 37-47.
34. Nikolić, Sanja (2017), "Implementacija inovativnih modela u inkluzivnoj nastavi", *Norma*, 22 (1), 53–61.

35. OECD (2010). *Politike obrazovanja i usavršavanja - nastavnici su bitni - kako privući, usavršavati i zadržati efikasne nastavnike*, Ministarstvo prosvete Republike Srbije - Zavod za udžbenike - Službeni glasnik, Beograd
36. OECD (2009). *Creating effective Teaching and Learning Environments - First results from TALIS*, OECD, Paris
37. OECD (2019), *TALIS 2018 Results (Volume I): Teachers and School Leaders as Lifelong Learners*, TALIS, OECD Publishing, Paris
38. Opfer, V. Darleen, David Pedder (2011), "Conceptualizing teacher professional learning", *Review of educational research*, 81(3), 376-407.
39. Orlović-Lovren, Violeta, Aleksandra Pejatovic, Neda Čairović (2020), "The quality of performance of educational institutions and the professional development of school staff: From institution standards to staff needs", *Nastava i vaspitanje*, 69, 133-150.
40. Ovesni, Kristinka, Emina Hebib, Vera Radović (2019), "Continuing professional development of teachers: Interplay of the school management, school climate, motivation and incentives", *Nastava i vaspitanje*, 68(2), 159–177.
41. Pantić, Nataša, Theo Wubbels (2010), "Teacher competencies as a basis for teacher education – Views of Serbian teachers and teacher educators", *Teaching and Teacher Education*, 26(3), 694– 703.
42. Pantić, Nataša, Jasminka Čekić-Marković (prir.) (2012), *Nastavnici u Srbiji: stavovi o profesiji i reformama u obrazovanju*, Centar za obrazovne politike, Beograd
43. Pešikan, Ana (2020), *Učenje u obrazovnom kontekstu (Osnove psihologije učenja/nastave)*, Službeni glasnik, Beograd
44. *Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i napredovanju u zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (2021), Službeni glasnik RS, br. 109/2021.
45. *Pravilnik o standardima kompetencija za profesiju nastavnika i njihovog profesionalnog razvoja* (2021), Službeni glasnik RS, br. 5/2021.
46. *Pravilnik o dozvoli za rad nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (2005), Službeni glasnik RS, br. 22/2005.
47. *Pravilnik o dozvoli za rad nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (2008), Službeni glasnik RS, br. 51/2008.
48. *Pravilnik o dozvoli za rad nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (2015), Službeni glasnik RS, br. 88/2015.

49. *Pravilnik o dozvoli za rad nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (2015), Službeni glasnik RS, br. 105/2015.
50. *Pravilnik o dozvoli za rad nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (2016), Službeni glasnik RS, br. 48/2016.
51. *Pravilnik o dozvoli za rad nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika* (2022), Službeni glasnik RS, br. 9/2022.
52. *Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualnim obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje* (2010), Službeni glasnik RS, br. 76/2010.
53. Pribiščev Beleslin, Tamara, Dragan Partalo, Marina Antonić (2024), "Društveni angažman u akademskoj i društvenoj zajednici iz ugla studenata: predstavljanje rezultata kvalitativne studije", u: Maja Bosanac i Tamara Pribišev Beleslin (ur.), *Vrednosne orijentacije i društveni angažman studenata u multietničkom okruženju*, Univerzitet u Novom Sadu - Filozofski fakultet i Univerzitet u Banjoj Luci - Filozofski fakultet, Novi Sad i Banja Luka, 121-155.
54. Shulman, Lee S. (1986), "Those who understand: Knowledge growth in teaching", *Educational Researcher*, 15(2), 4 -14.
55. Simić, Nataša (2015), "Profesionalne brige budućih i aktuelnih nastavnika", *Psihološka istraživanja*, 18(1), 47- 62.
56. Vidović Vizek, Vlasta, Zoran Velkovski (2013), *Nastavnička profesija za 21. vek: Unapređenje nastavničke profesije za inkluzivno, kvalitetno i relevantno obrazovanje – ATEPIE*, Centar za obrazovne politike, Beograd
57. Vlah, Nataša, Petra Medimorec Grgurić, Dana Baftiri (2017), "Demografske i profesionalne karakteristike srednjoškolskih učitelja u relaciji sa stavovima prema edukacijskom uključivanju", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53(1), 86–100.
58. Vujačić, Milja, Nikoleta Gutvajn, Jelena Stanišić (2018), "Inkluzivno obrazovanje u Srbiji iz perspektive nastavnika osnovnih škola", u: R. Đević i N. Gutvajn (ur.), *Uvažavanje različitosti u funkciji pozitivnog razvoja dece i mladih*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 43–59.
59. Vujisić Živković, Nataša A., Jelena D. Vranješević (2019), "Konceptualizacija i istraživanje profesionalnog razvoja nastavnika", *Inovacije u nastavi* 32, 3, 13-23.

60. Womack, Sid, Stephanie Pepper, Shellie Hanna, Columbus Bell (2015), “Most Effective Practices in Lesson Planning”, Retrieved from https://archive.org/details/ERIC_ED553616 on 28.08. 2023.
61. *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* (2017), Službeni glasnik RS, br. 88/2017.

PROFESSIONAL CHALLENGES OF TEACHERS – A QUALITATIVE STUDY

Summary:

Through this qualitative study, we aimed to explore which aspects of educational work teachers perceive as very challenging and which competencies they consider significant for overcoming these challenges. Essay responses from the participants () were collected through *Google Forms*. Dominant themes identified included: regulations and pedagogical documentation; inclusive education; professional development of teachers. Participants described their activities and assessed their competencies related to these themes. It was found that nearly two-thirds of the respondents believe that regularly writing operational plans and lesson plans contributes to the effectiveness of teaching. On the other hand, some interviewed teachers emphasize that this time could be used more purposefully to improve teaching. Participants point out that they need more support from colleagues, parents, educational collaborators, and policy-makers in implementing inclusive education. Additionally, surveyed teachers do not have a unanimous opinion on the adequacy of the offered professional development seminars to enhance their teaching practices. Through the conducted research, we gained a deeper insight into teachers' perception of the challenges they face, the perceived importance of competencies relevant to overcoming these challenges, and the self-assessment of the development of these competencies among the research participants.

Keywords: challenges; competencies; pedagogical documentation; inclusive education; professional development of teachers

Adrese autora
Authors' address

Aleksandar Z. Milenković
Aleksandra S. Maksimović
Sladana B. Dimitrijević
Univerzitet u Kragujevcu,
Prirodno-matematički fakultet
aleksandar.milenkovic@pmf.kg.ac.rs
aleksandra.maksimovic@pmf.kg.ac.rs
sladjana.dimitrijevic@pmf.kg.ac.rs

Radojko V. Damjanović
Ministarstvo prosvete Republike Srbije
Školska uprava Kragujevac
radojko.damjanovic@mpn.gov.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.759

UDK 371.12-051:37
37.015.3-057.875

Primljeno: 28. 02. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Zorica Stanisavljević Petrović, Marija Marković

KREATIVNE PRAKSE U RAZVOJU KOMPETENCIJA BUDUĆIH PEDAGOGA¹

Cilj savremenog obrazovanja jeste oblikovanje kompetentne ličnosti sposobne za rešavanje životnih problema na osnovu postojećih znanja, veština i sposobnosti, spremne da se snalazi u informacionom prostoru, da prima, koristi i kreira informacije. Postizanje ovog cilja zahteva posvećenost zaposlenih u obrazovanju, a pre svega pedagoga, psihologa i nastavnika koji moraju posedovati integralni kvalitet u svojoj profesiji, a to je kompetentnost. Osnovni cilj istraživanja je ispitivanje mišljenja studenata pedagogije o potencijalima seta radionica koje su jednim imenom nazvane Kreativne pedagoške prakse (KPP) za razvoj kompetencija školskih pedagoga. Radionice su realizovane u srednjim školama u okviru nastavnih predmeta iz oblasti školske pedagogije. U radu je primenjena deskriptivna istraživačka metoda, kao instrument istraživanja korišćen je pisani strukturisani intervju. Podaci istraživanja ukazuju da su očekivanja studenata u vezi sa kreiranjem i realizacijom KPP radionica ispunjena, da su prepoznali potencijal za razvoj profesionalnih kompetencija u domenu didaktičko-metodičkih znanja, razvoja socijalnih veština, kreativnosti i opštih kompetencija za rad u školi. U odnosu na razvoj ličnih kompetencija ispitanici su navodili da je realizacija radionica doprinela razvoju njihove odgovornosti, samopouzdanja i kreativnosti, koje smatraju važnim osobinama za budući rad u školi. Dobijeni rezultati istraživanja mogu biti relevantni prilikom kreiranja studijskih programa za obrazovanje pedagoga, posebno u svetlu veće zastupljenosti praktičnih aktivnosti tokom studiranja.

Ključne reči: kompetencije; studenti pedagogije; KPP; radionice; škola

¹ Pripremljeno u okviru projekta *Afirmacija pedagoške teorije i prakse u savremenom društvu*, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 336/1-6-01). Istraživanje je podržalo i Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-66/2024-03).

1. UVOD

Razvoj savremenog društva zahteva transformaciju obrazovnog sistema u smeru koji može pružiti adekvatne odgovore na novonastale okolnosti u 21. veku. U skladu sa tim, u vodećim evropskim dokumentima koji se odnose na obrazovanje nove generacije, velika pažnja se poklanja razvoju ključnih kompetencija koje će mladima omogućiti sticanje potrebnih veština i znanja (Resolution on the European Union Youth Strategy 2019-2027; Resolution CM/Res(2020)2 on the Council of Europe youth sector strategy 2030). Sistem obrazovanja, suštinski posmatrano, treba da mladima pruži priliku da se osećaju samopouzdana i uspešno kako u procesu učenja, tako i u daljem profesionalnom razvoju nakon diplomiranja. S tim u vezi danas postoji potražnja za visokokvalifikovanim profesionalcima koji mogu doprineti unapređivanju rada škole i lako je prilagođavaju različitim uslovima rada, kako bi bili konkurentni na tržištu rada u svetu koji se brzo menja.

Shodno tome, očigledno je da se obrazovni sistem više ne može zasnivati na razvoju sposobnosti pojedinca da čita, piše i broji, kako bi vodio uspešan život. Da bi mladi živeli uspešan život, potrebno im je duboko razumevanje informacionih tehnologija, sposobnost analize, fleksibilnost u prilagođavanju promenama i međuljudske veštine neophodne za uspeh u multikulturnim i međufunkcionalnim timovima. Formiranje ovih veština obezbeđuje pristup zasnovan na kompetencijama u kome se ukazuje da su zaposlenima u obrazovanju neophodne adekvatne predmetne, metodičke, komunikativne psihološke i pedagoške kompetencije. Saglasno tome od pedagoga u savremenoj školi se očekuje da ima razvijen čitav set kompetencija, kako profesionalnih, tako i ličnih, koje odgovaraju zahtevima savremenog života.

2. KOMPETENCIJE PEDAGOGA

Termin *kompetencije* je danas široko rasprostranjen i koristi se za označavanje integrisanih znanja, veština i sposobnosti pojedinca. Milica Andevski i Olivera Knežević Florić (2002) navode da kompetencije predstavljaju kvalifikacije pojedinaca koje omogućavaju transfer znanja i umenja u cilju primene u novim nepoznatim situacijama. Na slična određenja nailazimo i u dokumentima EU, gde se, na primer, kompetencije određuju kao transferabilni, multifunkcionalni paketi znanja, veština i stavova koji su potrebni svakoj osobi za lično ostvarivanje i razvoj, inkluziju i zapošljavanje (Rieckmann 2018).

Shodno tome, zaposlenima u školi, a posebno pedagogima, neophodne su razvijene kompetencije kako bi mogli da na adekvatan način obavljaju svoju profesionalnu delatnost i grade svoj profesionalni identitet (Spasenović i Hebib 2014; Slijepčević 2021; Spasenović i Kraguljac 2023). Emina Hebib (2014) navodi da profesionalno delovanje podrazumeva da uloga stručnog saradnika u školi, pedagoga, obuhvata razvoj kompetencija da se nosiocima školskog rada pruži stručna pomoć i podrška u realizaciji različitih zadataka u oblasti školskog rada, odnosno da se pruži doprinos u ostvarivanju planiranih zadataka i unapređivanja nivoa kvaliteta školskog obrazovanja. Pitanja u vezi sa kompetencijama pedagoga postaju sve aktuelnija, posebno ako se ima u vidu reformisanje školskih sistema i saglasno tome promene u školama kao vodećim ustanovama za vaspitanje i obrazovanje. Naime, reformski procesi i promene u školskom sistemu u značajnoj meri determinišu uloge svih zaposlenih u školama, što neminovno zahteva menjanje tradicionalnih i razvoj novih uloga koje su usaglašene sa potrebama društva, kao i novonastalim obrazovnim potrebama (Stanisavljević Petrović i Vidanović 2012; Hebib 2022).

U kontekstu školskih reformi ukazuju se na sve veću kompleksnost profesionalne delatnosti stručnih saradnika, pedagoga i psihologa, kao „pomagačkih“ profesija, koje su etablirane i imaju svoj naziv, identitet i definisane uloge u savremenoj školi (Zyromski et al. 2018; Rahman et al. 2022; Watson 2022; Flax 2023). Iskustva u svetu pokazuju da su uspešne one reforme obrazovanja u kojima se profesije pedagoga i psihologa, kao stručnih saradnika u školama, posmatraju kao profesije koje su jedinstveno pozicionirane, sa ciljem da podrže socijalno-emocionalni i akademski razvoj učenika (Savitz-Romer and Nicola 2022; Akdemir 2023). U isto vreme, istraživanja ukazuju na izuzetnu složenost i zahtevnost ovih profesija, koje, zbog visokog nivoa odgovornosti, sa sobom nose i visok nivo stresa (Mullen and Gutierrez 2016; Kim and Lambie 2018; Yöntem et al. 2023).

Istraživanja prakse ukazuju na povezanost uspešnosti škole i delovanja školskih pedagoga (Balabanić i Vuković 2020). Naime, pomenute autorke smatraju da je u toku reformskih promena uspešnost škole determinisana promenama u radu svih učesnika školskog života, uključujući i pedagoge. U kontekstu reformskih promena od pedagoga se očekuje da koordinira rad svih učesnika neposrednog nastavnog procesa, kako bi se permanentno unapređivao školski rad. Saglasno tome, pedagog u školi dobija nove uloge kao što su „mentorstvo, partnerstvo i preduzetništvo“, a uloga koordinatora postaje sve značajnija u domenu inoviranja nastavnog rada i primene novih tehnologija (Balabanić i Vuković 2020: 73).

Jedan od respektabilnih modela kompetencija pedagoga ustanovio je Staničić (2001), koji kompetencije školskih pedagoga deli u dve velike grupe – formalne i poželjene kompetencije. U prvu grupu kompetencija spadaju kvalifikacije koje su stečene tokom obrazovanja i radnog iskustva u školskoj praksi. Drugu grupu, grupu poželjnih kompetencija čine kompetencije koje su potrebne za razvojnu pedagošku delatnost u školi. Ovoj grupi pripadaju i lične kompetencije pedagoga koje se odnose na doživljavanje, ponašanja i reagovanja, kao i stručne, socijalne i akcione kompetencije. Struktura koja je sastavljena od pomenutih grupa kompetencija čini osnovu modela koji je nazvan *hipotetičkim modelom kompetencijskog profila idealnog pedagoga* (Staničić 2005) i koji se smatra jednim od najreferentnijih u pedagoškoj literaturi. U okviru ovog modela navode se sledeće kompetencije: (1) *lična kompetencija*, koju čine lične karakteristike koje mogu uticati na delovanje pedagoga u profesionalnoj praksi, kao što su inteligencija, odgovornost, komunikativnost, pristupačnost i dr.; (2) *razvojna kompetencija*, koja obuhvata unošenje inovacija i savremenih tehnologija, kao i obavljanje administrativnih i organizacionih poslova; (3) *stručna kompetencija*, koja se sastoji od znanja pedagoga koja su vezana za struku, na primer, planiranje i programiranje i vrednovanje vaspitno-obrazovnog rada, poznavanje pravne dokumentacije iz domena vaspitanja i obrazovanja i sl.; (4) *socijalna kompetencija*, koja se odnosi na međuljudske odnose, saradnju, rešavanje sukoba, motivaciju saradnika i dr.; (5) *akcione kompetencije*, koje obuhvataju praktično delovanje pedagoga, obezbeđivanje uslova za ostvarivanje ciljeva vaspitno-obrazovne ustanove, konstruktivno rešavanje prepreka, poštovanje saradnika i motivisanje za aktivnost.

U studijama novijeg datuma ukazuje se na potrebu za razvojem ekološkog modela kompetencija koji je usmeren na međusobne funkcije i odnose u kojima se naglašava povezanost, međusobne interakcije i uticaji (Hartini et al. 2020). Shodno tome, težnja je usmerena ka stvaranju integrativnog modela kompetencija, koji ukazuje na značaj različitih faktora iz okruženja koji se odnose na pripadnost socijalnim klasama, etničku pripadnost, rasu i pol (Lozada et al. 2024).

U skladu sa društvenim promenama i orijentacijom ka društvu znanja Senka Slijepčević i Slađana Zuković (2015) razmatraju kompetencije pedagoga u kontekstu „društva koje uči“. Prema navodima ovih autorki, pedagozima u savremenim školama je neophodan čitav set kompetencija koje se mogu podeliti u 3 grupe: (1) kompetencije za život i profesionalni razvoj; (2) kompetencije vezane za učenje i mišljenje (kritičko mišljenje, komunikacija, kolaboracija, kreativnost) i (3) kompetencije za informatičku i medijsku pismenost. Prema navodima pomenutih autorki, od pedagoga se očekuje obogaćivanje i razvoj kompetencija, što je značajno

posebno u domenu razvoja informacionih tehnologija i njihove primene u oblasti obrazovanja. Značajnu ulogu u tom procesu ima reflektivna praksa, koja se odnosi na konstantno preispitivanje sopstvenih aktivnosti, kao i spremnost pedagoga za promene u skladu sa aktuelnim zahtevima i potrebama.

Orijentacija obrazovnog sistema u Srbiji ka inkluzivnom pristupu, kao i praktična primena inkluzivnog obrazovanja u školama, otvorila je pitanje obogaćenja spektra kompetencija pedagoga u tom domenu. U skladu sa primenom inkluzivnog pristupa u vaspitno-obrazovnim ustanovama, jača potreba za razvojem kompetencija pedagoga u ovoj oblasti. Saglasno tome, sve je veći broj istraživanja koja se bave pitanjima kompetencija školskih pedagoga u domenu inkluzivne prakse (Kostović i sar. 2011a; Kostović i sar. 2011b; Habulin 2018; Šimek i sar. 2020). Rezultati novijih istraživanja na ovu temu pokazuju da pedagozi visoko procenjuju svoje kompetencije u domenu inkluzivnog obrazovanja, kao i da smatraju da su u najvećoj meri kompetentni za rad sa učenicima koji imaju teškoće u učenju (Šimek i sar. 2020).

U istraživačkim studijama prisutno je sve veće interesovanje za pojedine oblasti rada pedagoga među kojima se izdvaja oblast pedagoško-savetodavnog rada (Ružić 2019; Slijepčević i Zuković 2019; Šporčić Škrobolja 2019; Brnas 2021). U studiji Senke Slijepčević i Slađane Zuković (2019) ispitivane su procene pedagoga o sopstvenim kompetencijama za savetodavni rad. Rezultati istraživanja pokazuju da je ispitanicima potrebna podrška u domenu savetodavnog rada, koja bi se odvijala kontinuirano u cilju unapređivanja kako stručnih, tako i ličnih kompetencija.

Kovač i saradnici (2022) ukazuju na značaj ličnih osobina pedagoga, među kojima se izdvajaju odlučnost, doslednost, inicijativnost, odgovornost, profesionalnost, samopouzdanje i upornost, koje se smatraju potrebnim za uspešno izvršavanje poslova pedagoga.

Nalazi istraživanja Emine Hebib i Kristine Ovesni (2019) ukazuju na izuzetan značaj studija pedagogije u procesu formiranja kompetencija budućih pedagoga. U ovom istraživanju je utvrđeno da pedagozi smatraju kako su za profesionalno delovanje izuzetno važne kompetencije za interdisciplinarni pristup radu, pedagoško savetovanje, primena komunikacijskih veština, saradnju sa vaspitačima, učiteljima i nastavnicima, kao i saradnja sa učenicima.

Nema sumnje da se osnove za razvoj kompetencija pedagoga postavljaju još tokom osnovnih akademskih studija pedagogije. U tom kontekstu, razvoj kompetencija tokom studija pedagogije relevantan je kako u delu teorijskih znanja, tako i u delu praktičnih aktivnosti koje studenti obavljaju tokom studiranja. U nameri da se ispita doprinos praktičnih aktivnosti formiranju kompetencija budućih pedagoga,

u našem istraživanju su ispitivani studenti III godine osnovnih akademskih studija pedagogije koji su u okviru nastavnih predmeta Školska pedagogija 1 i Školska pedagogija 2 realizovali radionice. Radionice su realizovane u završnim razredima uglavnom sa učenicima III i IV godine u srednjim stručnim školama i gimnazijama na teritoriji južne Srbije. Studenti su sami birali škole u kojima će realizovati radionice, a najčešći izbor bile su škole koje su i sami pohađali ili škole u mestima iz kojih dolaze. Ostvarivanje kontakata sa školama se odvijalo uglavnom pisanim putem, studenti su dobijali upute koje su namenjene direktorima škola, a koje su izdati od strane Filozofskog fakulteta. Učešće učenika na radionicama je bilo dobrovoljno, oni su obavješteni od strane stručne službe o temi radionice i terminu realizacije. Shodno tome, svi učenici koji su bili zainteresovani mogli su da prisustvuju. Osim učenika, radionicama su prisustvovali i pedagozi i psiholozi i pojedini nastavnici. Studenti su se dobrovoljno prijavljivali za realizaciju radionica i slobodno birali teme, koje su realizovali u paru. Parovi studenata su formirani na dobrovoljnoj bazi. Spektar tema za radionice je bio veoma širok, a najčešći izbor studenata su bile teme iz oblasti profesionalne orijentacije, pedagoške komunikacije, teme u vezi sa razvojem tolerancije, empatije i sl. Primera radi, neke od tema su bile: Efikasna komunikacija, Autoportret, Reši moj problem, Moć predrasuda, Vršnjačko nasilje, Kako sa emocijama, Nenasilna pedagoška komunikacija i druge.

Rad studenata na dizajniranju radionica je bio samostalan, a uloga mentora sa fakulteta bila je najizraženija u delu davanja instrukcija za izbor teme, izradu strukture radionice, kao i u delu pregleda i dopune nacрта radionica koje su studenti dostavljali. Nakon odobrenja od strane mentora sa fakulteta, studenti su dobijali upute za škole i mogli su da dogovaraju termine realizacije.

Sve radionice objedinjene su jednim nazivom – Kreativne pedagoške prakse (KPP). Kreativni pristupi u visokom obrazovanju određuju konceptualni okvir koji se odnosi na podsticanje kreativnog razmišljanja među studentima, a povezan je sa učenjem, motivacijom, razumevanjem značaja učenja, orijentisanosti na probleme i primenu naučenog u praksi (Robinson et al. 2018). Konkretnije, kreativne pedagoške prakse su pojam koji autori koriste kako bi označili kreativne pedagogije, odnosno prakse koje sadrže sedam međusobno povezanih karakteristika: generisanje i istraživanje ideja, podsticanje autonomije, zabavni pristup, rešavanje problema, preuzimanje rizika, sukonstruktiju i saradnju te kreativnost (Cremin and Chappell 2021). U skladu sa pomenutim određenjima smatrali smo da je KPP adekvatan naziv za radionice koje su studenti realizovali, s obzirom da su kreiranje i realizacija radionica zahtevali kreativne pristupe, slobodu i samostalnost. S obzirom da je ovo

studentima bilo prvo iskustvo i prilika da provere, ali i razviju svoje kompetencije u praksi, smatrali smo važnim ispitivanje njihovih refleksija o KPP za razvoj profesionalnih i ličnih kompetencija.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Utemeljenje za koncept istraživanja čini pragmatističko kvalitativno istraživanje koje je usmereno ka primeni svrsihodnih metoda i tehnika koje doprinose razumevanju perspektiva ispitanika o sopstvenoj praksi putem samorefleksije (Foster 2024). Epistemološka osnova istraživanja zasnovana je na konstruktivističkoj paradigmi u kojoj se analiza dobijenih rezultata podrazumeva poštovanje elemenata sociokulturnog konteksta i strukturalnih uslova koji određuju lična iskustva (Braun and Clarke 2006).

Cilj istraživanja je ispitivanje mišljenja studenata pedagogije o potencijalima i doprinosu kreativnih pedagoških praksi (KPP) za razvoj profesionalnih i ličnih kompetencija. U skladu sa ciljem istraživanja definisani su sledeći istraživački zadaci:

1. ispitati očekivanja studenata u vezi realizacije KPP radionica;
2. ispitati mišljenje studenata o potencijalima KPP za razvoj profesionalnih kompetencija;
3. ispitati mišljenja studenata o doprinosu KPP njihovom ličnom razvoju.

U skladu sa postavljanim zadacima istraživanja definisana su sledeća istraživačka pitanja: (1) Kakva su očekivanja studenata u vezi sa realizacijom KPP? (2) Kakvo je mišljenje studenata o potencijalima KPP za razvoj profesionalnih kompetencija? (3) Kakvo je mišljenje studenata o doprinosu KPP njihovom ličnom razvoju?

U istraživanju je korišćena deskriptivna metoda, kao i tehnika polustrukturisanog pisanog intervjua (Schiek 2022). Shodno tome kao osnovni instrument istraživanja korišćen je namenski konstruisan Protokol pisanog intervjua koji se sastojao od unapred pripremljenih pitanja, ali u formi koja je otvorena i omogućava ispitanicima da slobodno izraze svoje mišljenje i opišu iskustvo u vezi sa radionicama u okviru KPP. Protokol pisanog intervjua je činio polaznu osnovu za prikupljanje podataka, s obzirom na to da su sva pitanja konstruisana na osnovu zadataka istraživanja. Instrument istraživanja se sastojao iz 13 pitanja u kojima su istraživani stavovi studenata o KPP aktivnostima. Pitanja su se odnosila na lični doživljaj realizacije kreativnih pedagoških praksi u školama, na očekivanja studenata, na opis samog iskustva kreiranja strukture radionica i njene realizacije, kao i na utvrđivanje pozitivnih i negativnih strana koje se odnose na uvođenje ovakvog načina angažo-

vanya studenata. Osim toga, jedan deo protokola je posvećen utvrđivanju percepcije studenata o pozitivnim i negativnim stranama KPP, problemima sa kojima su se susretali u realizaciji radionica, kao i navođenju predloga za poboljšanje prakse studenata koja se realizuje na ovakav način.

Uzorak istraživanja je nameran i čini ga ukupno 36 studenata III godine osnovnih akademskih studija pedagogije na Filozofskom fakultetu u Nišu, koji su bili uključeni u realizaciju radionica u okviru Kreativnih pedagoških praksi (KPP) tokom akademske 2022/23. i 2023/24. godine. Uzorak istraživanja karakteriše neujednačenost u odnosu na pol, jer je samo 4 ispitanika muškog pola, ali takva neujednačenost je razumljiva s obzirom na to da među studentima pedagogije na svim godinama studija dominiraju studentkinje.

Ispitanicima je elektronskim putem poslat instrument istraživanja, uz adekvatna uputstva o načinu popunjavanja, sa fokusom na to da je važno da slobodno izraze svoje mišljenje i da će podaci biti korišćeni isključivo u svrhe istraživanja. Prikupljanje podataka je obuhvatilo period od 12 meseci i odvijalo se u ciklusima. Naime, u prvom ciklusu koji je trajao od decembra 2022. do juna 2023. godine su prikupljeni podaci prve generacije studenata koja je bila uključena u realizaciju KPP, odnosno generacije studenata iz akademske 2022/2023. godine. Od ukupno 21 studenta koji su bili uključeni u KPP, njih 15 je poslalo popunjene instrumente. U drugom ciklusu koji je trajao od decembra 2023. do januara 2024. popunjene instrumente je prosledilo njih 15 od ukupno 18 koliko je učestvovalo u KPP. Nakon prikupljanja podataka pristupilo se postavljanju tematskog okvira, kodiranju i određivanju kategorija u skladu sa istraživačkim zadacima.

U okviru prvog istraživačkog zadatka, koji se odnosio na očekivanja studenata u vezi sa KPP svi odgovori ispitanika su podeljeni u tri kategorije: a) očekivanja u odnosu na sebe; b) očekivanja u odnosu na ponašanje učenika prilikom realizacije radionica; c) očekivanja od škole i stručnih saradnika. Podaci u odnosu na drugi istraživački zadatak u vezi sa potencijalom KPP za razvoj profesionalnih kompetencija razvrstani su u četiri kategorije: a) sticanje didaktičko-metodičkih znanja; b) razvoj socijalnih veština; c) razvoj kreativnosti; d) opšte kompetencije za rad u školi. Podaci povezani sa trećim istraživačkim zadatkom, o doprinosu KPP ličnom razvoju studenata razvrstani su u tri kategorije: a) razvoj odgovornosti; b) razvoj samopouzdanja, snalažljivosti, samostalnosti; c) oslobađanje od treme i straha od javnog nastupa. Podaci dobijeni istraživanjem su obrađeni primenom tematske kvalitativne analize, uz interpretaciju rezultata koja je potkrepljena izabranim izvornim odgovorima sa ciljem ilustracije i deskripcije određenih tema.

4. PRIKAZ REZULTATA ISTRAŽIVANJA

4.1. Očekivanja studenata u vezi sa KPP

Na osnovu analize odgovora studenata u odnosu na očekivanja koja su imali u vezi sa kreiranjem i realizacijom KPP može se konstatovati da veći broj studenata smatra da su njihova očekivanja ispunjena. U odgovorima studenata prisutna su različita očekivanja o kojima pišu, a sva ona se mogu svrstati u tri kategorije: (a) Očekivanja od sebe samih; (b) Očekivanja u odnosu na ponašanje učenika prilikom realizacije KPP u školi; (c) Očekivanja od škole i stručnih saradnika.

U odnosu na prvu kategoriju, očekivanja od sebe samih, ispitanici studenti najčešće navode da se zadovoljni realizovanim radionicama i da su njihova očekivanja ispunjena. Veći broj ispitanika navodi da su se plašili da će imati tremu, s obzirom da prvi put rade sa učenicima ili da su imali dileme kakve će biti povratne informacije, s obzirom da su radionicama prisustvovali pedagozi i zainteresovani nastavnici. U skladu sa tim, oni pišu sledeće: „Moja očekivanja su i više nego ispunjena. Očekivala sam da ću se zbuniti zbog treme, da će krenuti glas da mi drhti, da ću zaboraviti da pomenem neke bitne informacije i da ću se osećati veoma neprijatno. Međutim, ništa od toga se nije desilo“ (K. A.).

Najveći broj odgovora studenata pripada drugoj kategoriji koja se odnosi na očekivanja koja su imali u odnosu na ponašanje učenika tokom realizacije radionica. Odgovori ispitanika upućuju na konstataciju da su studenti imali uglavnom niska očekivanja, odnosno da nisu očekivali da ih učenici prihvate i saraduju sa njima. Iako niska očekivanja studenata možemo donekle smatrati realnim s obzirom na okolnosti da ne poznaju učenike, da prvi put rade ovakvu aktivnost praktičnog tipa, kao i da nisu upoznati u dovoljnoj meri sa praksom u školi, odgovori ispitanika ukazuju na drugačija iskustva: „Ono što moram da priznam je da su učenici nadmašili moja očekivanja. S obzirom na to da u školama nisu navikli na ovakav interaktivni način rada, mislila sam da će njihova aktivnost biti svedena na minimum, kao i da neće biti voljni za saradnju, ali oni su aktivno učestvovali u radu i to me je oduševilo“ (E. S.). „Što se tiče očekivanja, ona su ispunjena, učenici su bili mirni, slušali su nas, zahvaljujući njima smo uspešno odradile radionicu i uspele da sve realizujemo u predviđeno vreme“ (V. M.). „... U vezi realizacije aktivnosti u muzičkoj školi očekivanja su mi i više nego nadmašena. Interakcija je bila fantastična, svi učenici su bili otvoreni za diskusiju i interakciju“ (A. C.).

U odnosu na treću kategoriju koja se odnosi na očekivanja od škole i stručnih saradnika, analiza odgovora je takođe pokazala da su očekivanja studenata ispunjena. Dobijeni rezultati se mogu smatrati iznenađujućim, jer iskustvo pokazuje da su ova organizaciona pitanja uvek najteža za realizaciju, na šta ukazuju dosadašnja iskustva u organizaciji prakse studenata (Stanisavljević Petrović i sar. 2022). Međutim, najveći broj ispitanika navodi da su njihova očekivanja od škole i stručnih saradnika, a pre svega pedagoga, i više nego ispunjena: „Očekivala sam da nam škola koju odaberemo izađe u susret, da nemamo nekih problema pri organizaciji i dostupnosti škole, da učenici budu aktivni u realizaciji aktivnosti. Tako je i bilo. Stručni saradnici su spremni na saradnju, isticali su kako razumeju da nam je svaka aktivnost važna za iskustvo u radu“ (M. S.). U okviru ove kategorije, kako je analizom utvrđeno, bio je samo jedan odgovor koji ukazuje da je studentkinja imala visoka očekivanja, koja nisu bila ispunjena: „Očekivanja su možda bila isuviše visoka, s obzirom na to da su ciljnu grupu činili učenici srednje škole koji nisu toliko zainteresovani za aktivnosti ovakvog karaktera. Očekivala sam, pre svega, saradnju sa stručnim saradnicima, a sve vreme sam se osećala kao da smo im „namet“ i da nam pomažu jer moraju“ (M. B.).

4.2. Mišljenje studenata o potencijalima KPP za razvoj profesionalnih kompetencija

U odnosu na drugi istraživački zadatak podaci dobijeni istraživanjem su razvrstani u četiri kategorije: (a) Sticanje didaktičko-metodičkih znanja; (b) Razvoj socijalnih veština; (c) Razvoj kreativnosti; (d) Opšte kompetencije za rad u školi. Radi preglednosti dati rezultati prikazani su u vidu slike (Slika 1) koja prikazuje izdvojene kompetencije i aktivnosti putem kojih se razvijaju.

Najveći broj ispitanika smatra da su tokom realizacije KPP stekli profesionalne kompetencije koje se odnose na kreiranje strukture radionice, interaktivni pristup, pisanje scenarija i ponašanje voditelja radionice. U prilog tome govore sledeći iskazi: „Nakon realizovanih radionica sam naučila koliko je važan interaktivni i saradnički pristup sa učenicima. Naučila sam na koji način pristupiti učenicima i kako se ispravno realizuje tok radionice. Naučila sam kako se kreira scenario radionice, kao i kako treba da se ponaša voditelj radionice u radu sa učesnicima“ (Z. D.); „Naučila sam kako treba da izgleda jedna interaktivna aktivnost sa učenicima, koje elemente treba da sadrži i kako treba da teče da bi učenici bili motivisani da u njoj učestvuju“ (N. N.). Manji broj ispitanika ukazuje na značaj stečenih kompetencija koje se odnose

na organizaciju rada i pristup učenicima: „Smatram da smo proširile svoje vidike, kao i da sprovođenje radionice nije nešto strašno i teško, već itekako interesantno. Shvatila sam da je bitan dogovor, organizacija, ali i snalaženje u datoj situaciji“ (T. M.), „Bilo je veoma zanimljivo biti na drugoj strani, a ne u školskoj klupi i ovo iskustvo smatram veoma korisnim. Smatram da sam kroz ove radionice naučila kako da adekvatno pristupim učenicima, kako da ih podstaknem i da budem fleksibilna u različitim situacijama“ (E. S.).

Značajan deo ispitanika ukazuje da su tokom pripreme i realizacije KPP razvili svoje socijalne veštine i kompetencije za saradnju: „KPP smatram korisnim i zanimljivim iskustvom, jer doprinosi mojim profesionalnim kompetencijama i veoma mi je drago što sam uzela učešće u realizaciji ove radionice. Naučila sam da tokom osmišljavanja radionice mogu da saradujem sa kolegicom, da uvažim njeno mišljenje, iako mi se možda na prvi pogled činilo da se ne poklapa sa mojim. Uvek sam gledala da nađem kompromis i osmislim aktivnost zasnovanu na dogovoru, uvažavanju i razumevanju“ (A. D.). Odgovori ispitanika ukazuju na to da su kroz ove radionice u praksi uvideli koliko su socijalne veštine značajne za profesiju pedagoga: „U realizaciji ove radionice dobro je to što se radi na razvoju socijalnih veština. Za pedagoge jedna od neizbežnih i potrebnijih veština su socijalne, koje meni u nekim trenucima nedostaju. Ovo je bila idealna prilika da probam nešto novo, a da je to indirektno povezano i sa razvojem socijalnih kompetencija. Ova aktivnost mi je omogućila i da se isprobam u podsticanju učenika za učešće u radu, videla sam koje metode su efikasne u ovakvim aktivnostima, ali kako i da na najbolji način predstavim sebe...“ (J. K.).

U trećoj kategoriji koja se odnosi na razvoj kreativnosti (Slika 1), odgovori studenata upućuju na značaj slobode i samostalnosti koje su imali prilikom izbora teme i osmišljavanja radionica. Naime, u svojim odgovorima oni naglašavaju da se kreativni potencijal KPP ogleda u prilici da samostalno kreiraju radionice, biraju naslov aktivnosti, kao i sadržaje koje su osmišljavali za rad sa učenicima: „KPP su doprinele razvoju kreativnosti, što se ogleda kroz samostalnu izradu radionica“ (V. M.), „...Primetila sam da su se metode kreativnog uvođenja učenika u aktivnost stvarno pokazale efikasnim i da je moja igra asocijacija podsticajno delovala na njihovo angažovanje“ (J. K.).

Slika 1. Kategorije kompetencija za profesionalni razvoj

Veći broj ispitanika je dosta uopšteno pisao o profesionalnim kompetencijama stečenim tokom realizacije radionice, tako da su takvi odgovori svrstani u kategoriju pod nazivom Opšte kompetencije koje su korisne za rad u školi. U okviru ove kategorije ispitanici su najčešće opisivali korisnost KPP za njihov budući rad, priliku da se povežu teorijska znanja sa praksom: „Smatram da je KPP korisna aktivnost. Kroz nju sam imala priliku da izađem iz šablona klasičnih predispitnih obaveza, na neki način je osvežavajuće kada imamo priliku da promenimo način završavanja obaveza. Takođe, iskustvo koje sam stekla je veoma vredno i korisno, stekla sam bolji uvid u to kako je raditi u školi sa učenicima i na taj način sam povezala svoja teorijska znanja sa praksom. Ova aktivnost mi je takođe pružila priliku da iz neke druge perspektive vidim kakva je profesija pedagoga i čime bih zaista htela da se bavim u budućnosti“ (K. P.). Ispitani studenti su prepoznali doprinos KPP za profesionalni razvoj: „Smatram da su korisne, zato što stičemo iskustvo i to će nam puno pomoći kada se zaposlimo recimo u školi. Ove aktivnosti treba da se uvode češće na našim studijima jer su mnogo zanimljive i doprinose našem profesionalnom razvoju“ (A. V.)

4.3. Mišljenja studenata o doprinosu KPP njihovom ličnom razvoju

Podaci dobijeni istraživanjem u odnosu na treći istraživački zadatak ukazuju da su studenti prepoznali značaj KPP za razvoj njihovih ličnih kompetencija. Naime,

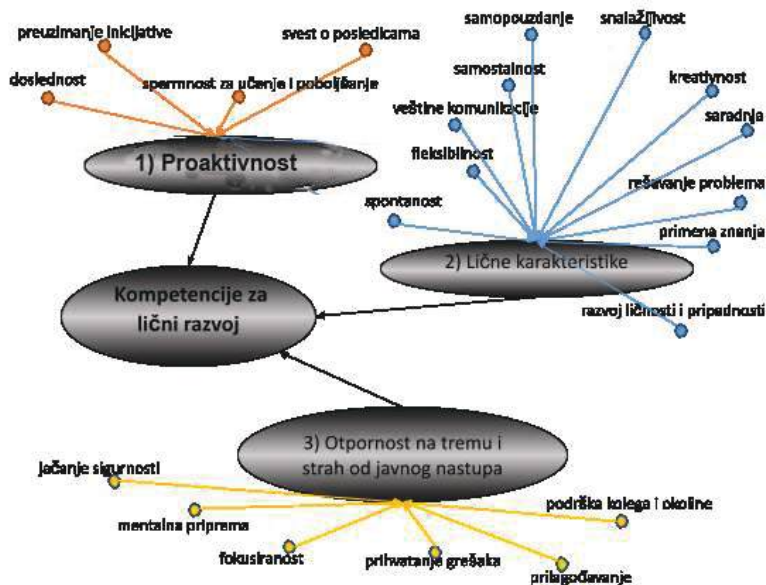
uvidom u odgovore studenata može se konstatovati da oni smatraju da su KPP doprinele nizu kompetencija, među kojima navode sledeće: „Smatram da su KPP doprinele mom ličnom razvoju, kao i da saradnja sa školskim institucijama, stručnim licima i učenicima doprinosi razvoju veština javnog nastupa, akademskog govora, izlaganja i interakcije. Takođe, ove aktivnosti pružaju mogućnost praktičnog angažovanja i prikaza kreativnosti, što svakako doprinosi celokupnom iskustvu studiranja“ (A. C.). U nekim odgovorima ispitanici su opisivali da su ih ove aktivnosti navele na razmišljanje i preispitivanje vezano za sopstveni razvoj i napredovanje: „KPP mi je pomogla da preispitam one delove sebe koji su me izgradili kao takvu... i da mi neki od tih obrazaca više neće služiti iako su nekada bili korisne „dečije“ strategije u odrastanju. Gde je neizvesnost i odstupanje od poznatog tu je zadatak svakog od nas da prevaziđe sopstvene nesigurnosti i tako postane ona verzija sebe... da nastavi sa samoaktualizacijom u smeru onoga što treba da postane“ (K. M.).

Osim navedenih generalnih odgovora, konkretnije odgovore vezane za treći istraživački zadatak možemo razvrstati u sledeće kategorije: (a) razvoj proaktivnog ponašanja; (b) razvoj ličnih karakteristika; (c) jačanje otpornosti na tremu i strah od javnog nastupa. Slika 2 prikazuje izdvojene kompetencije po datim kategorijama.

Najveći broj studenata smatra da su KPP doprinele razvoju odgovornosti, svesti o posledicama svog delovanja i doslednosti, odnosno sposobnosti i obaveze pojedinca da preuzima kontrolu nad svojim postupcima, odlukama i obavezama i da prihvata posledice svojih postupanja. Visoko vrednovanje osobine odgovornosti u obavljanju zadataka, kakav je bila KPP, označava da su studenti svesni da je odgovornost važna osobina budućih pedagoga, kao i da je značajno na ličnom planu da budu odgovorni prema sebi i drugima. U prilog tome studenti navode sledeće: „Osetila sam i određenu dozu odgovornosti u vezi sa ovom aktivnošću, jer je trebalo da razgovaram sa starijima, pre svega direktorom, pedagogom i drugim odgovornim licima, što mi je ranije izgledalo da ja to ne mogu i da će mi biti neprijatno da to učinim. Sada više takvu formalnost u vidu uspostavljanja kontakata vidim kao nešto što je prirodno, doživljavam bez stege“ (A. D.), „...Na ovaj način sam izašla iz „zone komfora“, isprobala nešto drugačije, gde je sva odgovornost bila na meni i kolegini. Bila sam svesna onoga što može da se desi, ali i spremna za nova iskustva. Sumnjala sam u sebe, da li će me uhvatiti trema, da li ću se snaći, ali zapravo sam se jako dobro snašla i stekla novo prijatno iskustvo“ (P. L.). U nekim odgovorima studenata ukazuje se i na to da studenti vide KPP kao priliku za učenje i poboljšanje i bolju komunikaciju sa školama: „Smatram da su KPP korisne zbog toga što nam pružaju mogućnost da učimo, da osetimo kako je odgovorno raditi sa decom, smatram da nas one pripremaju

za budući posao i, meni lično, KPP je itekako pomogao da se oslobodim i da potpuno slobodno uspostavljam komunikaciju sa učenicima i stručnim saradnicima. KPP je jedno vredno iskustvo“ (J. S.)

Iz Slike 2 se može videti da su za svoj lični razvoj studenti označili karakteristike koje se odnose na samopouzdanje, samostalnost, snalažljivost u rešavanju problema i kreativnost. Samopouzdanje, kao verovanje u sopstvene sposobnosti, predstavlja karakteristiku koju su studenti prepoznali kao dobru stranu KPP. U tom kontekstu oni navode da su KPP „uticale pozitivno na kreativnu stranu, na samopouzdanje i saradnju sa različitim ljudima... doprinose razvoju ličnosti, načinu razmišljanja, kreativnosti, osećaju kompetentnosti i pripadnosti, mogu jačati prijateljstva sa kolegama i slično“ (T. M.), „...Ovo iskustvo je doprinelo mojoj snalažljivosti i fleksibilnosti, u smislu problema, odnosno potencijalnih pitanja učenika koja bi prekinula moje izlaganje i kada ja moram da im dam adekvatan odgovor i da nastavim sa svojom pričom“ (V. M.). Pojedini studenti navode da KPP osim samopouzdanja razvijaju samostalnost, snalažljivost i spontanost: „Tokom realizacije KPP sam naučila kako pristupiti učenicima iz različitih uglova, kako ih zainteresovati i motivisati u situaciji kada nemamo njihovu pažnju. Bilo je više izazovnih trenutaka gde je jedini izlaz bila improvizacija i samim tim smatram da ovakve aktivnosti pospešuju snalažljivost i spontanost“ (A. C.); „Predivne utiske nosim sa ove aktivnosti, koja će mi ostati u pamćenju kao moja prva samostalna aktivnost, odnosno praktična. Rado bih ostalim studentima preporučila da realizuju ovakvu aktivnosti koja u velikoj meri može uticati na samostalnost, samopouzdanje, na odnos prema javnom nastupu i slično“ (I. S.); „Smatram da je KPP aktivnost bila izuzetno korisna za mene. Pre svega stekla sam novo iskustvo koje će mi dosta značiti u budućnosti. Takođe, omogućila mi je da primenim usvojena teorijska znanja u praktičnim situacijama, doprinela razvoju samopouzdanja, komunikacijskih veština i naučila kako da samostalno rešavam nepredvidive situacije“ (N. N.).

Slika 2. Kategorije kompetencija za lični razvoj

U gotovo svim odgovorima studenata mogu se naći opisi koji ukazuju da KPP imaju značajnog udela u jačanju njihove otpornosti na tremu i strah od javnog nastupa. U tom kontekstu su navodili kompetencije koje se odnose na jačanje sigurnosti, mentalne pripreme, fokusiranosti na cilj, kao i na veštine komunikacije. Ispitanici navode značajne dobiti od realizacije KPP u ovom domenu: „...oslobađanje od straha od javnog nastupa, komunikacija sa nepoznatim ljudima, jačanje sigurnosti, dobra priprema i usmerenost ka cilju. Dokazala sam sebi da mogu predstaviti većem broju ljudi neku temu bez drhtanja i uz upotrebu misli koje mi se stvaraju u tom trenutku. Veliki napredak!“ (M. S.), „...Oslobađanje straha od nepoznatog, javnog nastupa i uviđanje i prihvatanje grešaka, postavljanje cilja koji treba da se ostvari...“ (M. S.), „Ono što je bilo dobro jeste mogućnost da budemo fleksibilni i da se prilagodimo kako bismo usavršili naš javni nastup i stekli iskustvo u radioničarskom radu“ (Z. D.). Slično tome, ispitanici ukazuju da su KPP prilika da se vežba javni nastup i da se bude u ulozi voditelja: „Smatram KPP korisnim jer prvenstveno pomaže da se oslobodiš treme i da se bar na kratko nađeš sa one druge strane katedre i smatram da je to jako važno. Ovakvih aktivnosti treba da bude mnogo više, jer se učenjem suve teorije nikada neće moći postići isti efekat kao praktičnim aktivnostima, kojih nažalost, na našem fakultetu jako malo ima“ (A. S.), „Ovo je odlična prilika da

vežbamo javni nastup, da saradujemo, delimo iskustvo i pružamo podršku kolegama, što smatram kao još jednu od prednosti KPP. Meni je lično bila korisna ova aktivnost, jer sam se konačno udaljila od same teorije i imala prilike da sve to iskusim u praksi“ (M. I.).

5. DISKUSIJA REZULTATA

Imajući u vidu da se sa razvojem kompetencija školskih pedagoga započinje tokom osnovnih akademskih studija, centralna tema ovog rada je usmerena ka ispitivanju mišljenja studenata pedagogije o sticanju kompetencija tokom realizacije KPP u oblasti nastavnih predmeta iz oblasti školske pedagogije. Na osnovu dobijenih podataka utvrđeno je da su KPP, prema mišljenja studenata, ispunile očekivanja koja su studenti imali u svim određenim kategorijama: u domenu ličnih ciljeva, ponašanja učenika prilikom realizacije aktivnosti u školi, kao i očekivanja koja su imali u odnosu na stručne saradnike. Dobijeni rezultati pokazuju da su očekivanja studenata bila realna, u skladu sa uslovima i okolnostima, posebno ako se ima u vidu da se radi o njihovom prvom kontaktu sa školskom praksom, gde su bili u ulozi voditelja radionica, a ne samo kao posmatrači. Saglasno tome razumljivi su navodi ispitanika koji se odnose na činjenicu da su očekivali da će imati tremu tokom realizacije radionica ili da su strepeli od toga kakve će biti povratne informacije, posebno ako se ima u vidu da su aktivnosti pratili neki nastavnici i stručni saradnici. Međutim, interesantni su i podaci koji ukazuju na to da manji broj studenata nije imao takve strepnje, budući da su imali neka prethodna iskustva u radioničarskom radu koja su stekli kroz volontiranje i rad u nevladinom sektoru. Ovi podaci su kao i u srodnim istraživanjima (Kotlar et al. 2016; Bačić 2023) potvrdili da je volonterski rad veoma poželjan i da doprinosi razvoju kompetencija studenata.

Podaci istraživanja su potvrdili da ispitani studenti prepoznaju potencijal KPP za razvoj profesionalnih kompetencija pedagoga. U odgovorima studenata dominiraju oni koji obuhvataju kompetencije u oblasti didaktičko-metodičkih znanja, razvoja socijalnih veština, razvoja kreativnosti i jedne raznovrsne grupe kompetencija koja je imenovana kao opšte kompetencije za školski rad. Može se konstatovati da je očekivano da su ispitani studenti u najvećem broju naveli kompetencije koje se odnose na didaktičko-metodički rad, pre svega, saznanja vezana za kreiranje strukture radionice, interaktivni pristup, pisanje scenarija i ponašanje voditelja radionice, kao i adekvatan odnos prema učenicima. Osim toga, studenti su slično kao i u drugim istraživanjima (Staničić 2005; Rogić 2016) prepoznali značaj socijalnih veština u

obavljanju posla pedagoga. Socijalne veštine su prepoznate i u delu saradnje sa drugim studentima, kao i saradnje u školi u komunikaciji sa pedagozima i direktorima škola. Najveći broj ispitanika ukazuje na kreativni potencijal KPP aktivnosti koje su videli kao priliku da samostalno kreiraju radionice, biraju naslov radionica, kao i sadržaje koje su osmišljavali za rad sa učenicima. U kontekstu razvoja profesionalnih kompetencija ispitanici su navodili i druge kompetencije koje nisu obuhvaćene prethodnim kategorijama, a koje se odnose na znanja o interkulturalnosti, novim medijskim tehnologijama, inkluziji, što je identifikovano i u drugim istraživanjima (Kostović i sar. 2011b; Cabezas González, Casillas Martín 2018; Šimek i sar. 2020). U skladu sa tim može se konstatovati da su ispitani studenti prepoznali značaj kompetencija za profesionalno delovanje pedagoga, kao i složenost uloga koje pedagog ima u svom profesionalnom radu, na šta ukazuju i drugi autori (Hebib 2014; Slijepčević i Zuković 2015).

Najdetaljnije opise kompetencija koje se mogu razvijati primenom radionica kroz KPP studenti su navodili u delu koji se odnosi na lični razvoj. Naime, na osnovu podataka dobijenih u odgovorima studenata dominiraju lične osobine i sposobnosti, koje i prema navodima drugih autora u sličnim istraživanjima jesu od značaja za obavljanje profesionalne delatnosti pedagoga (Kovač i sar. 2022). Među njima se izdvajaju odgovornost, samopouzdanje i kreativnost, što su ključne osobine za budući rad. U našem istraživanju izdvaja se još jedna dominantna veština koju su opisali skoro svi studenti, a koja se odnosi na otpornost na tremu i strah od javnog nastupa, što se može protumačiti nedostatkom iskustva kod studenata koji nisu imali prilike za samostalni rad sa učenicima, odnosno da budu u ulozi voditelja radionica. Ovi nalazi su od značaja, jer potvrđuju iskrenost u odgovorima ispitanika o tome koliko su KPP doprinele prevazilaženju treme, što ide u prilog stavu da je ovakav način rada važan i koristan tokom obrazovanja pedagoga.

Rezultati dobijeni istraživanjem pružaju važne uvide, pre svega, u odnosu na značaj praktičnih aktivnosti tokom obrazovanja budućih pedagoga i potrebu za većim udelom prakse tokom studija pedagogije. Posmatrano sa tog stanovišta istraživanje ostavlja prostora za pedagoške implikacije u domenu kreiranja studijskih programa pedagogije u budućnosti u kojima bi u većoj meri mogle biti zastupljene aktivnosti u vezi sa stručnom praksom.

6. ZAKLJUČAK

Ispitivanje kompetencija studenata tokom osnovnih studija je od ključnog značaja za osiguravanje kvaliteta u obrazovanju, pripremanje studenata za izazove koji su pred njima, kao i razvoj njihovih profesionalnih sposobnosti. Polazeći od stava da se kompetencije studenata pedagogije formiraju tokom osnovnih akademskih studija, na šta ukazuju i druga istraživanja (Hebib i Ovesni 2019), od izuzetne je važnosti njihovo stalno preispitivanje, kako bi se studenti uspešno pripremili za obavljanje svoje profesionalne delatnosti u budućnosti.

Na osnovu dobijenih rezultata može se konstatovati da su studenti prepoznali da KPP pružaju mogućnost za razvoj kompetencija pedagoga, kako u delu profesionalnih tako i u delu ličnih kompetencija. Šire posmatrano, dobijeni rezultati navode na zaključak da razvoj kompetencija budućih pedagoga predstavlja kompleksan zadatak, koji zahteva promene kako na nivou teorijskih znanja, tako i na nivou praktičnih aktivnosti koje su studentima neophodne za razvoj adekvatnih kompetencija. U tom kontekstu, može se konstatovati da planiranje i realizacija praktičnih aktivnosti studenata pedagogije može doprineti razvoju kompetencija i ublažavanju jaza između teorije i prakse, te da se na taj način teorijska znanja učine smislenim i primenljivim.

Premda su u celini gledano dobijeni rezultati istraživanja zadovoljavajući i kao takvi mogu biti dobra polazna za obimnija istraživanja ove tematike, ipak ostaju otvorena pitanja koja se odnose na neka metodološka ograničenja. Naime, podaci dobijeni istraživanjem se ne mogu generalizovati zbog veličine uzorka i ograničenosti na specifično određenu aktivnost, odnosno obuhvataju samo mišljenja studenta o razvoju kompetencija tokom realizacije KPP. Ipak, dobijeni rezultati mogu biti od značaja prilikom kreiranja studijskih programa za pripremanje pedagoga, u smislu povećanja udela stručne prakse i praktičnih zadataka, koje na svojevrsan način doprinose razvoju kompetencija.

LITERATURA

1. Akdemir, Azam (2023), "School Guidance & Counseling in the 21st Century: A Focused Review", *ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities* 7(4), 994–1002.
2. Andevski, Milica, Olivera Knežević-Florić (2002), *Obrazovanje i održivi razvoj*, SPD Vojvodine, Novi Sad

3. Bačić, Jelena (2023), "Razlozi uključenja studenata u volonterski angažman", *Sineza*, 4(3), 41–51.
4. Balabanić, Ena. Nikola Vuković (2020), "Rad školskog pedagoga na stvaranju uspješne škole", *Bjelovarski učitelj: časopis za odgoj i obrazovanje*, 25(1-3), 69–81.
5. Braun, Virginia, Victoria Clarke (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
6. Brnas, Nikolina (2021), *Iskustva i potrebe školskih pedagoga u pedagoškom savjetovanju učenika*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet, Odjek za pedagogiju, Zagreb
7. Cabezas González, Marcos, Sonia Casillas Martín (2018), "Social Educators: A Study of Digital Competence from a Gender Differences Perspective", *Croatian Journal of Education*, 20(1), 11–42.
8. Council of Europe (2020), *Resolution CM/Res(2020)2 on the Council of Europe youth sector strategy 2030*, Adopted by the Committee of Ministers on 22 January 2020 at the 1365th meeting of the Ministers' Deputies
9. Council of the European Union (2018), *Resolution on the European Union Youth Strategy 2019-2027*
10. Cremin, Teresa, Kerry Chappell (2021), "Creative pedagogies: A systematic review", *Research Papers in Education*, 36(3), 299–331.
11. Flax, Willa Marissa (2023), *New School Counselor's Perception of Preparedness*, doctoral dissertation, University of Southern California, Faculty of the USC Rossier school of education, Los Angeles
12. Foster, Colin (2024), "Methodological pragmatism in educational research: from qualitative-quantitative to exploratory-confirmatory distinctions", *International Journal of Research & Method in Education*, 47(1), 4–19.
13. Habulin, Lucija (2018), *Stavovi i kompetencije školskih pedagoga za inkluzivnu praksu*, diplomski rad, Sveučilište u Rijeci - Filozofski Fakultet, Rijeka
14. Hartini, Sri, Caraka Putra Bhakti, Muhammad Alfarizqi, Nizamuddin Ghiffari, Bayu Selo Aji, Cucu Kurniasih (2020), "An ecological model of pedagogical competence school counseling", *International journal of scientific & technology research*, 9(4), 1792–1794.
15. Hebib, Emina (2014), "Dimenzije uloge školskog pedagoga", *Nastava i vaspitanje*, 63(2), 337–350.
16. Hebib, Emina (2022), *Škola i školski sistemi u vrtlogu reformi*, Univerzitet u Beogradu - Institut za pedagogiju i andragogiju, Beograd

17. Hebib, Emina, Kritinka Ovesni (2019), "Doprinos studija pedagogije razvoju profesionalnih kompetencija pedagoga - procene praktičara", *Andragoške studije*, 2, 47–67.
18. *Key competences for lifelong learning: European reference framework* (2006), European Commission and European Council, Brussels
19. Kim, Nayoung, Glenn W. Lambie (2018), "Burnout and implications for professional school counselors", *Professional Counselor*, 8(3), 277–294.
20. Kostović, Svetlana, Jovana Milutinović, Slađana Zuković, Tamara Borovica, Biljana Lungulov (2011a), "Razvoj inkluzivne obrazovne prakse u školskom kontekstu", u: Mara Đukić (ur.), *Inkluzivno obrazovanje: od pedagoške koncepcije do prakse*, Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju, Novi Sad, 1–17.
21. Kostović, Svetlana, Slađana Zuković, Tamara Borovica (2011b), "Inkluzivno obrazovanje i školski kontekst", *Nastava i vaspitanje*, 3, 406–418.
22. Kotlar, Vilma, Ivica Milanja, Krešimir Jakšić, Marija Bionda (2016), "Stavovi o volontiranju i vrednovanju volonterskog rada studenata Sveučilišta u Zadru", *Magistra Iadertina*, 11(1), 105–130.
23. Kovač, Vilma, Jasminka Ledić, Bojana Vignjević Korotaj (2022), "Kompetencije pedagoga", u: Dijana Vican, Jasminka Ledić i Igor Radeka (ur.), *Odgojno-obrazovni diskurs pedagogije*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 83–105.
24. Kraguljac, Nevenka, Vera Spasenović (2023), "Kako pedagozi vide svoju profesionalnu ulogu?", u: Zorica Šaljić, Saša Dubljanin i Aleksandra Pejatović (ur.), *U potrazi za kvalitetnim obrazovanjem i vaspitanjem: izazovi i moguća rešenja*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu - Pedagoško društvo Srbije, Beograd, 27–34.
25. Lozada, Fantasy T., Naomi J. Wheeler, McKenzie N. Green, Andrene J. Castro, Rafael F. Gómez, Daniel Gutierrez (2024), "An ecologically informed transdisciplinary prevention model for Black and Latine family wellbeing", *Journal of Counseling & Development*, 1-16.
26. Mullen, Patrick R., Daniel Gutierrez (2016), "Burnout, stress and direct student services among school counselors", *Professional Counselor*, 6(4), 344–359.
27. Rahman, Futhar, Yuli Nurmalarari, Siti Aminah, Agus Taufiq (2022), "Professional identity in guidance and counseling: The perspective of prospective counselors", *Jurnal Kajian Bimbingan dan Konseling*, 7(2), 71–80.
28. Ratts, Manivong J., Arie T. Greenleaf (2017), "Multicultural and social justice counseling competencies: A leadership framework for professional school counselors", *Professional School Counseling*, 21(1b), 1–9.

29. Rieckmann, Marco (2018), "Learning to transform the world: Key competencies in education for sustainable development", *Issues and trends in education for sustainable development*, 39, 39–59.
30. Robinson, Derrick, Ben M. Schaap, Mejai Avoseh (2018), "Emerging themes in creative higher education pedagogy", *Journal of Applied Research in Higher Education*, 10(3), 271–282.
31. Rogić, Kristina (2016), *Samoprocjena profesionalnih kompetencija studenata socijalne pedagogije za psihosocijalni rad*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu - Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb
32. Ružić, Marina (2019), *Samoprocjena i stjecanje kompetencija školskih pedagoga za savjetodavni rad s učenicima*, diplomski rad, Sveučilište u Rijeci - Filozofski fakultet, Rijeka
33. Savitz-Romer, Mandy, Tara P. Nicola (2022), "An ecological examination of school counseling equity", *The urban review*, 54(2), 207–232.
34. Schiek, Daniela (2022), "Written online interviews in qualitative social research: On the methodological grounding of a new research practice", *Forum qualitative social research*, 23(1), art 5.
35. Šimek, Lucija, Jasminka Ledić, Tamara Martinac Dorčić (2020), "Kompetencije pedagoga za inkluzivnu praksu", *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 161(3-4), 291–314.
36. Slijepčević, Senka (2021), *Determinante razvoja profesionalnog identiteta školskog pedagoga*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu - Filozofski fakultet, Novi Sad
37. Slijepčević, Senka, Slađana N. Zuković (2015), "Kompetencije pedagoga u kontekstu "društva koje uči"", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 45(4), 137–152.
38. Slijepčević, Senka, Slađana Zuković (2019), "Kompetencije za savjetodavni rad iz perspektive školskih pedagoga", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 51(1), 198–237.
39. Spasenović, Vera, Emina Hebib (2014), "Kako inicijalno obrazovanje i zahtevi prakse doprinose izgradnji profesionalnog identiteta pedagoga", u: Matović, Nataša, Vera Spasenović, Radovan Antonijević (ur.), *Identitet profesije pedagog u savremenom obrazovanju*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2–7.
40. Spasenović, Vera, Nevenka Kraguljac (2023), "Autoportret profesionalne uloge pedagoga", *Nastava i vaspitanje*, 72(2), 169–184.

41. Šporčić Škrobolja, Margareta (2019), *Uloga i kompetencije školskih pedagoga za profesionalno usmjeravanje učenika gimnazija*, diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku - Filozofski fakultet, Osijek
42. Staničić, Stjepan (2001), "Kompetencijski profil školskog pedagoga", *Napredak*, 142(3), 279–295.
43. Staničić, Stjepan (2005), "Uloga i kompetencije školskih pedagoga", *Pedagoški istraživanja*, 2(1), 35–47.
44. Stanisavljević Petrović, Zorica, Danijela Vidanović (2012), *Promene u školskom sistemu u Srbiji*, Univerzitet u Nišu - Filozofski fakultet, Niš
45. Stanisavljević Petrović, Zorica, Anastasija Mamutović, Marija Marković (2022), "Stručna praksa iz Školske pedagogije na osnovnim akademskom studijama pedagogije iz perspektive studenata", *Godišnjak za pedagogiju*, 7(2), 7–23.
46. Watson, LaTrenda R. (2022), *A Descriptive Study of Educator Differences about the Role of the Professional School Counselor*, doctoral dissertation, St. Thomas University, Minnesota
47. Yöntem, Mustafa Kemal, Mustafa Aydoğan, Yusuf Sarıkaya (2023), "Supervision practices in school counsellor education: A comparison across two countries", *Journal of psychologists and counsellors in schools*, 34(1), 1–21.
48. Zyromski, Brett, Tyler D. Hudson, Emily Baker, Haag D. Granello (2018), "Guidance counselors or school counselors: How the name of the profession influences perceptions of competence", *Professional School Counseling*, 22(1), 1–10.

CREATIVE PRACTICES IN DEVELOPING COMPETENCIES OF FUTURE PEDAGOGUES

Summary:

The aim of contemporary education is to shape a competent individual capable of solving life problems based on existing knowledge, skills, and abilities, ready to navigate the information space, receive, use, and create information. Achieving this goal requires dedication from education professionals, primarily pedagogues, psychologists, and teachers who must possess integral quality in their profession, which is competency. The main objective of the research is to examine the opinions of pedagogy students about the potentials of a set of workshops collectively named Creative Pedagogical Practices (CPP) for the development of competencies of school pedagogues. The workshops were implemented in secondary schools as part of courses in the field of school pedagogy. The study employed a descriptive research method, using written structured interviews as the research instrument. Research data indicate that students' expectations regarding the creation and implementation of CPP workshops are met, as they have recognized the potential for developing professional competencies in the domain of didactic-methodological knowledge, social skills, creativity and general competencies for working in school. Regarding the development of personal competencies, respondents mentioned that the implementation of workshops contributed to the development of their responsibility, self-confidence, and creativity, which they consider important qualities for future work in schools. The obtained research results can be relevant when creating study programs for educating educators, especially in light of a greater emphasis on practical activities during studies.

Keywords: competencies; pedagogy students; CPP; workshops; school

Adrese autorica
Author's address

Zorica Stanisavljević Petrović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
zorica.stanisavljevic.petrovic@filfak.ni.ac.rs

Marija Marković
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.783

UDK 316.34:159.947.5-057.875

Primljeno: 22. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

**Ruženka Šimonji Černak, Mila Beljanski, Mia Marić,
Dejan Đorđić, Ilona Kočvarová, Joanna Wnęk-Gozdek**

SOCIO-DEMOGRAFSKE RAZLIKE U AKADEMSKOJ MOTIVACIJI STUDENATA¹

U ovom radu je prikazano istraživanje učenja kod studenata kroz socio-demografske varijable akademske motivacije. Cilj istraživanja predstavljalo je utvrđivanje statistički značajnih razlika u nekim dimenzijama akademske motivacije (unutrašnja motivacija, spoljašnja motivacija i amotivacija) kod studenata u odnosu na varijable iz socio-demografskog domena (pol, starost ispitanika i obrazovni nivo). Uzorak je bio prigodan, 1711 ispitanika iz četiri države: Slovačke, Češke, Srbije i Poljske, koji su uključeni u neki od nivoa formalnog obrazovanja, od osnovnih studija, do doktorskih studija. Obuhvaćeni su ispitanici oba pola, muškog 20,7%, dok je ženskih ispitanika bilo zastupljeno 79,3%, starosti u rasponu od 18 do 61 godine (AS=25.4). Rezultati ove studije su pokazali da postoje značajne razlike u dimenzijama akademske motivacije u odnosu na dob ispitanika, pol i obrazovni nivo. Ovo istraživanje je pokazalo da je unutrašnja motivacija manje razvijena kod mlađih uzrasnih grupa i onih nižeg obrazovnog nivoa. Rezultati su pokazali relativno izbalansiran odnos unutrašnje i spoljašnje motivacije kod ženske populacije, za razliku od osoba muškog pola.

Ključne reči: socio-demografske determinante; unutrašnja motivacija; spoljašnja motivacija; amotivacija; učenje odraslih

1 Članak je nastao kao rezultat rada na projektu „Development of new andragogical diagnostic approaches and interventions of the adult docility phenomenon“ – DANUBE - 2020-1-SK01-KA204-078313.

1. UVOD

Savremena zapadna društva suočena su, sa jedne strane, sa ubrzanim tehnološkim promenama, a sa druge demografskom činjenicom starenja stanovništva. Određivanje mogućnosti i granica ljudskog razvoja je pitanje koje se iz te situacije nameće. U poslednje vreme ove i slične društvene promene uticale su na potrebu za razvojem društva znanja, kao i potrebu za podsticanjem celoživotnog učenja. U okviru ovakvog koncepta, učenje osoba koje se obrazuju i povećanje ulaganja u ljudski kapital, odnosno u obrazovanje jedan je od glavnih prioriteta politike razvijenih zemalja (Jukić & Ringel 2013).

Osobe koje se obrazuju okreću se znanju i učenju kako bi se uspešno nosili sa promenama i opstali u društvu. Istraživanja su dovela do oblikovanja nekoliko teorija učenja studenata i odraslih osoba, a posebno je proučavano učenje odraslih sa stanovišta karakteristika i motivacije učenika (Gorges & Kandler 2012; Kalenda & Kočvarová 2022; Merriam & Baumgartner 2020). U fokusu interesa bile su razlike koje postoje u učenju dece i odraslih (studenata), jer je odraslo doba kvalitativno različito od detinjstva. Stoga nas je zanimalo da istraživanjem utvrdimo razlike u akademskoj motivaciji studenata sa obzirom na sociodemografske karakteristike (pol, starost ispitanika i obrazovni nivo).

Motivacija za učenje je široko prepoznata kao značajna i kod odraslih ispitanika, ne samo kod dece i adolescenata, jer poboljšava napredovanje u karijeri, podstiče profesionalni razvoj (Kočvarová et al. 2024). Jedna od najdominantnijih teorija u oblasti motivacije danas je teorija samoodređenja (SDT). Daje veoma širok teorijski okvir i primenjuje se u različitim oblastima: obrazovanje, poslovanje, sport, politika, zdravlje, pa tako je našla svoju primenu i u oblasti visokoškolskog obrazovanja. Teorija samodeterminacije motivaciju posmatra kao složen i višestruk psihološki fenomen. Prema ovoj teoriji postoji više tipova motivacije: amotivacija, spoljašnja motivacija i unutrašnja motivacija. Mogu se predstaviti na kontinuumu samoodređenja i locirane su u zavisnosti od lokusa kontrole potkrepljenja (Ryan & Deci 2000a,b). Oblici motivacije nisu nepromenljivi već se pod povoljnim okolnostima mogu menjati u pozitivnom pravcu, prema unutrašnjoj motivaciji. Motivisano ponašanje se u okviru kontinuumu samodeterminacije kreće od potpunog odsustva autonomije i kontrole, na levom kraju, koje je karakteristično za stanje amotivisanosti, preko četiri prelazna vida regulacije ponašanja sa izraženom autonomijom i osećajem kontrole u manjoj ili većoj meri, u osnovi spoljašnje ili ekstrinzične motivacije, sve do uspostavljanja potpune autonomije i kontrole, na desnom kraju, što karakteriše

unutrašnju ili intrinzičnu motivaciju, u svom punom obimu. Intrinzična motivacija se nalazi u osnovi samodeterminišućih ponašanja.

U najpoznatiju i najčešće upotrebljavanu Skalu za merenje akademske motivacije AMS (Academic motivation scale – Vallerand et al. 1993; Vallerand et al. 1999), koja je korišćena i u ovom istraživanju, implementiran je tripartitni model unutrašnje motivacije. U ovom modelu izdvajaju se sledeće vrste unutrašnje motivacije: intrinzična motivacija za saznanjem, intrinzična motivacija za postignućem i intrinzična motivacija za stimulacijom. Intrinzična motivacija za saznanjem definiše se kao zadovoljstvo i priyatnost koje osoba doživljava tokom učenja, istraživanja, saznavanja i razumevanja novih stvari. Intrinzična motivacija za postignućem podrazumeva aktivnost individue u sopstvenom okruženju radi dostizanja određenih ciljeva. Intrinzična motivacija za stimulacijom prisutna je kod osoba koje se angažuju u nekoj aktivnosti samo da bi iskusile senzacije, poput zadovoljstva i zabave.

Motivacija za učenje je često ispitivana kod studenata i odraslih osoba u kontekstu socio-demografskih varijabli kao što su pol, životna dob, obrazovanje, pri čemu je najčešće korišćena Skala AMS (Novotný et al. 2019; van Rhijn 2012). Na uzorku odraslih osoba svrstanih u kategoriju ne-tradicionalnih učenika (NTS, non-traditional student) je potvrđen visok nivo intrinzične motivacije. Osim toga, uzrast je značajan faktor koji određuje tipove ekstrinzične motivacije (Fazey & Fazey 2001). Stariji ispitanici su imali viši nivo introjektovane samoregulacije, a mlađi viši nivo identifikovane samoregulacije. Istraživanje na NTS u Češkoj (Novotný et al. 2019) je pokazalo da NTS studenti imaju značajno više sve tipove intrinzične motivacije, u odnosu na tradicionalne studente na fakultetima. U istraživanju Gorgesa i Kandlera (2012) došlo se takođe do rezultata da su odrasli ispitanici više unutrašnje motivisani nego deca i adolescenti. Generalno, stariji adolescenti imaju nižu motivaciju za školske sadržaje i slabiji školski uspeh (Šakan 2023). Negativan trend pada unutrašnje motivacije se zaustavlja oko 16. godine i nakon toga raste. Spoljašnja motivacija blago opada sa uzrastom. Istraživanja su pokazala da postoje razlike u akademskoj motivaciji u odnosu na pol, i to u korist ženskog pola (Gardner et al. 2022; Trogrlić, Šarčević, Vasić 2013; Vaculíková, Kalenda, Kočvarová 2021). Na uzorku odraslih ispitanika u SAD se pokazalo da među odraslim ispitanicima postoje razlike u odnosu na pol, gde su žene više unutrašnje motivisane za učenje nego muškarci. Kod muškaraca je primetan viši nivo spoljašnje motivacije, dok su neka istraživanja pokazala da su žene više usmerene na porodicu, a manje na profesionalni život (Rubenson 2018; Vaculíková, Kalenda, Kočvarová 2021). Kada se motivacija posmatra kao generalna mera spremnosti za učenje ona je uobičajeno viša kod devojaka nego kod mladića i devojke imaju više skorove na autonomnoj motivaciji.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Cilj istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je bio da se utvrde razlike u akademskoj motivaciji studenata s obzirom na socio-demografske karakteristike. Od socio-demografskih faktora u obzir su uzeti pol, starost ispitanika i obrazovni nivo, a od dimenzija akademske motivacije – unutrašnja motivacija, operacionalizovana kroz tri dimenzije: motivacija za znanjem, motivacija za postignućem i motivacija za iskustvom stimulacije; zatim spoljašnja motivacija, takođe predstavljena kroz tri posebne dimenzije: ekstrinzična regulacija, introjektovana (usvojena) regulacija i identifikovana (poistovećena) regulacija, kao i amotivacija.

Zadaci istraživanja:

1. ispitati da li postoji statistički značajana razlika u dimenzijama akademske motivacije sa obzirom na pol ispitanika;
2. ispitati da li postoji statistički značajana razlika u dimenzijama akademske motivacije sa obzirom na starost ispitanika;
3. ispitati da li postoji statistički značajana razlika u dimenzijama akademske motivacije sa obzirom na obrazovni nivo ispitanika.

Hipoteze istraživanja:

1. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika u dimenzijama akademske motivacije sa obzirom na pol.
2. Očekuje se da postoji razlika u dimenzijama akademske motivacije između starijih (30-65 godina) i mlađih ispitanika (18-30 godina).
3. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika u dimenzijama akademske motivacije prema nivou obrazovanja ispitanika.

2.2. Uzorak

Uzorak prigodne vrste činilo je 1711 ispitanika iz četiri države: Slovačke, Češke, Srbije i Poljske. Obuhvaćeni su ispitanici muškog i ženskog pola, starosti u rasponu od 18 do 61 godine ($AS=25.4$; $SD=7.25$). Svi ispitanici su uključeni u neki od nivoa formalnog obrazovanja, od osnovnih studija, do doktorskih studija. Struktura uzorka u odnosu na pojedine socio-demografske varijable data je u Tabeli 1. Ispitanici su podeljeni u dve starosne grupe, jedna obuhvata ispitanike od 18 do 29 godina, a druga

ispitanike od 30 do 64 godine. Razlog za ovakvu podjelu ispitanika je to što su autori validacione studije prilikom utvrđivanja faktorske strukture i metrijske invarijantnosti koristili se ovakvom podjelom uzorka po kriterijumu starosti i utvrdili skalarnu invarijantnost i stabilnu faktorsku strukturu u ova dva poduzorka (Kočvarová et al. 2024).

Tabela 1 – Struktura uzorka

Varijabla	Grupa	n	%
Pol	Muški	355	20.7
	Ženski	1356	79.3
Uzrast	18-29	1414	82.6
	30-64	297	17.4
Obrazovni nivo	Srednja škola	479	28.0
	Osnovne studije	807	47.2
	Master ili magistarske studije	350	20.5
	Doktorske studije	75	4.4
Država	Češka	514	30.0
	Slovačka	511	29.9
	Srbija	410	24.0
	Poljska	276	16.1

2.3. Instrument

Za prikupljanje podataka o motivaciji ispitanika za fakultetsko obrazovanje primenjena je *Skala akademske motivacije* (Academic Motivation Scale, AMS-C-28; Vallerand et al. 1992). Skala se sastoji od 28 stavki, koje su ponuđeni odgovori na inicijalno pitanje: „Zašto idete na fakultet?“ Zadatak ispitanika je da izrazi stepen svog slaganja sa svakom od 28 stavki (odgovora na inicijalno pitanje) putem sedmostepene skale Likertovog tipa (od „uopšte se ne slažem“ do „slažem se u potpunosti“). Primeri stavki su: „Jer osećam ispunjenost i zadovoljstvo dok učim nove stvari“, „Da bih kasnije imao bolju platu“, „Da dokažem sebi da sam sposoban da dobijem fakultetsku diplomu“, „Iskreno, ne znam; zaista osećam da gubim vreme na fakultetu“ i drugi. Istraživanjem sprovedenim na uzorku kanadskih studenata potvrđena je sedmofaktorska struktura ove skale (Vallerand et al. 1992). Faktori od kojih se sastoji su:

- tri faktora ekstrinzične (spoljašnje) motivacije: ekstrinzična regulacija, introjektovana (usvojena) regulacija i identifikovana (poistovećena) regulacija;
- tri faktora intrinzične (unutrašnje) motivacije: motivacija za znanjem, motivacija za postignućem i motivacija za iskustvom stimulacije;
- amotivacija.

Za prevod instrumenta sa engleskog jezika korišćena je procedura povratnog prevoda (Brislin 1970, 1986).

Faktorska struktura instrumenta je potvrđena u validacionoj studiji koju su sproveli Kočvarová et al. (2024). Naime, sedmofaktorsko rešenje je potvrđeno kao rešenje sa najboljim indikatorima fita na celokupnom uzorku (CFI=0.933; TLI=0.923; RMSEA=0,059), kao i na uzorku u Srbiji (CFI=0.921; TLI=0.908; RMSEA=0,069), Češkoj (CFI=0.933; TLI=0.922; RMSEA=0,062), Slovačkoj (CFI=0.936; TLI=0.926; RMSEA=0,058) i Poljskoj (CFI=0.881; TLI=0.861; RMSEA=0,075). Rezultati metrijske invarijantnosti pokazuju da postoji ostvarena skalarna invarijantnost za pol (CFI=0.926; Δ CFI=-0,001; TLI=0.920; RMSEA=0,042) i starost u dve kategorije od 18-29 godina i od 30 do 64 godine (CFI=0.921; Δ CFI=-0,005; TLI=0.914; RMSEA=0,044) i time ukazuje da je moguće testiranje razlika u srednjim vrednostima između grupa u kojima je testirana metrijska invarijantnost (Kočvarová et al. 2024).

Za prikupljanje opštih informacija o ispitanicima korišćen je *Socio-demografski upitnik* kojim su se prikupili podaci o polu, godinama starosti, obrazovnom nivou i zemlji iz koje dolaze.

2.4. Procedura istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u prvom kvartalu 2022. godine. Ispitanici su elektronski popunjavali instrument putem linka na kome se nalazila Skala akademske motivacije, kao i opšta pitanja o polu, starosti, najvišem završenom nivou obrazovanja i državi u kojoj žive. Za popunjavanje skale bilo je potrebno između pet i deset minuta. Pre popunjavanja opšteg upitnika i skale ispitanicima su predočene informacije da je istraživanje anonimno i da će podaci biti korišćeni u istraživačke svrhe.

2.5. Statistička obrada podataka

Statistička obrada podataka urađena je u statističkom paketu IMB SPSS verzija 26.0, Za prikaz prikupljenih podataka korišćene su deskriptivne statističke mere (frekvencije, procenti, aritmetička sredina, standardna devijacija, minimalne i maksimalne vrednosti) dok su za obradu podataka korišćeni t test za nezavisne uzorke i jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) sa LSD naknadnim testom. T test je parametrijska tehnika za poređenje razlika u srednjim vrednostima između dve grupe, a za koji su prethodna istraživanja pokazala da je robustan na nebalansirane uzorke (Warner 2012) i nenormalnost distribucije podataka (Skovlund & Fenstad 2001).

3. REZULTATI

Tabela 2. Deskriptivni pokazatelji dimenzija akademske motivacije

	N	Min.	Max.	AS	SD	Sk.		Ku.
Intrinzična motivacija za znanjem	1711	1,00	7,00	5,15	1,37	-,659 (.06)	-,09 (.12)	
Intrinzična motivacija za postignućem	1711	1,00	7,00	4,62	1,42	-,36 (.06)	-,44 (.12)	
Intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije	1711	1,00	7,00	4,54	1,48	-,31 (.06)	-,59 (.12)	
Ekstrinzična motivacija - identifikovana	1711	1,00	7,00	5,40	1,19	-,85 (.06)	,52 (.12)	
Ekstrinzična motivacija - introjektovana	1711	1,00	7,00	4,40	1,57	-,37 (.06)	-,67 (.12)	
Ekstrinzična motivacija - spoljašnja regulacija	1711	1,00	7,00	4,98	1,38	-,65 (.06)	-,06 (.12)	
Amotivacija	1711	1,00	7,00	2,22	1,36	1,19 (.06)	,68 (.12)	

U Tabeli 2 su dati deskriptivni pokazatelji za ispitivane varijable za celokupan uzorak na kome će se raditi i dalje analize. Vrednosti spoljoštenosti i zakrivljenosti distribucije ukazuju da je distibucija podataka u dozvoljenom rasponu od ± 2 , te se može smatrati da ne odstupa od normalne distribucije i mogu se koristiti parametrijske analize.

Poređenjem poduzoraka muških i ženskih ispitanika utvrđeno je da se oni statistički značajno razlikuju na sledećim faktorima: intrinzična motivacija za postignućem, ekstrinzična motivacija – introjektovana, ekstrinzična motivacija – identifikovana i amotivacija (Tabela 3). Žene imaju više vrednosti intrinzične motivacije za postignućem, introjektovane ekstrinzične motivacije, identifikovane ekstrinzične motivacije, dok muškarci imaju viši nivo amotivacije.

Tabela 3. Razlike u akademskoj motivaciji u odnosu na pol

Skala	Pol	N	AS	SD	t	df	p
Intrinzična motivacija za znanjem	Muški	355	5.07	1.29	-1.400	586.466	.162
	Ženski	1356	5.18	1.39			
Intrinzična motivacija za postignućem	Muški	355	4.42	1.35	-2.982	1709	.003
	Ženski	1356	4.67	1.43			
Intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije	Muški	355	4.56	1.42	.349	1709	.727
	Ženski	1356	4.53	1.50			
Ekstrinzična motivacija – identifikovana	Muški	355	5.24	1.21	-2.811	1709	.005
	Ženski	1356	5.45	1.19			
Ekstrinzična motivacija – introjektovana	Muški	355	4.12	1.56	-3.825	1709	.000
	Ženski	1356	4.47	1.56			
Ekstrinzična motivacija - spoljašnja regulacija	Muški	355	4.95	1.41	-.435	1709	.664
	Ženski	1356	4.99	1.37			
Amotivacija	Muški	355	2.37	1.43	2.356	1709	.019
	Ženski	1356	2.18	1.34			

Za potrebe poređenja akademske motivacije kod ispitanika različite starosne dobi, celokupan uzorak je podeljen na dve grupe: ispitanike od 18 do 29 godina i ispitanike od 30 do 64 godine. Statistički značajne razlike utvrđene su u odnosu na starost ispitanika na sledećim faktorima: intrinzična motivacija za znanjem, intrinzična motivacija za postignućem, intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije, ekstrinzična motivacija – introjektovana, ekstrinzična motivacija – spoljašnja regulacija i amotivacija (Tabela 4). Na sva tri faktora intrinzične motivacije (za znanjem, za postignućem i za iskustvom stimulacije) stariji ispitanici su imali više prosečne vrednosti akademske motivacije od mlađih. Nasuprot tome, mlađi ispitanici su pokazali više nivoa ekstrinzične motivacije (introjektovane motivacije i spoljašnje regulacije), kao i viši nivo amotivacije od starijih ispitanika.

Tabela 4. Razlike u akademskoj motivaciji u odnosu na starost

Skala	Starosna grupa	N	AS	SD	t	df	p
Intrinzična motivacija za znanjem	Mlađa (18-29 god.)	1414	5.06	1.37	-6.601	1709	.000
	Starija (30-64 god.)	297	5.62	1.28			
Intrinzična motivacija za postignućem	Mlađa (18-29 god.)	1414	4.56	1.40	-4.062	1709	.000
	Starija (30-64 god.)	297	4.92	1.44			
Intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije	Mlađa (18-29 god.)	1414	4.45	1.48	-5.526	1709	.000
	Starija (30-64 god.)	297	4.97	1.44			
Ekstrinzična motivacija - identifikovana	Mlađa (18-29 god.)	1414	5.41	1.18	.562	1709	.574
	Starija (30-64 god.)	297	5.37	1.29			
Ekstrinzična motivacija – introjektovana	Mlađa (18-29 god.)	1414	4.45	1.55	2.732	1709	.006
	Starija (30-64 god.)	297	4.18	1.65			
Ekstrinzična motivacija - spoljašnja regulacija	Mlađa (18-29 god.)	1414	5.02	1.35	2.549	402.459	.011
	Starija (30-64 god.)	297	4.78	1.50			
Amotivacija	Mlađa (18-29 god.)	1414	2.27	1.37	3.190	1709	.001
	Starija (30-64 god.)	297	1.99	1.30			

Ispitivanju razlika u akademskoj motivaciji u odnosu na obrazovni nivo prethodila je podela uzorka u četiri podgrupe, formirane prema najvišem završenom obrazovnom nivou: završena srednja škola, osnovne studije, master ili magistarske studije i doktorske studije. Utvrđene su statistički značajne razlike u akademskoj motivaciji između poduzoraka ispitanika različitog obrazovnog nivoa na sledećim faktorima: intrinzična motivacija za znanjem, intrinzična motivacija za postignućem, intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije, introjektovana ekstrinzična motivacija i amotivacija (Tabela 5).

Tabela 5. Razlike u akademskoj motivaciji u odnosu na obrazovni nivo

Skala	Obrazovni nivo	N	AS	SD	F	df	p
Intrinzična motivacija za znanjem	Srednja škola	479	5,04	1,37	18,314*	3	.000
	Osnovne studije	807	5,04	1,39			
	Master ili magistarske studije	350	5,42	1,26			
	Doktorske studije	75	5,89	1,15			
Intrinzična motivacija za postignućem	Srednja škola	479	4,44	1,40	9,647	,000	.000
	Osnovne studije	807	4,59	1,44			
	Master ili magistarske studije	350	4,78	1,37			
	Doktorske studije	75	5,28	1,19			
Intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije	Srednja škola	479	4,19	1,50	26,416	3	.000
	Osnovne studije	807	4,52	1,47			
	Master ili magistarske studije	350	4,88	1,37			
	Doktorske studije	75	5,48	1,29			
Ekstrinzična motivacija - identifikovana	Srednja škola	479	5,37	1,21	2,505	3	,058
	Osnovne studije	807	5,40	1,22			
	Master ili magistarske studije	350	5,37	1,14			
	Doktorske studije	75	5,77	1,14			
Ekstrinzična motivacija – introjektovana	Srednja škola	479	4,56	1,56	5,065	3	.002
	Osnovne studije	807	4,43	1,54			
	Master ili magistarske studije	350	4,18	1,60			
	Doktorske studije	75	4,10	1,61			
Ekstrinzična motivacija - spoljašnja regulacija	Srednja škola	479	5,05	1,35	1,970	3	,116
	Osnovne studije	807	5,00	1,37			
	Master ili magistarske studije	350	4,83	1,40			
	Doktorske studije	75	4,92	1,56			
Amotivacija	Srednja škola	479	2,34	1,41	6,948*	3	.000
	Osnovne studije	807	2,25	1,35			
	Master ili magistarske studije	350	2,10	1,35			
	Doktorske studije	75	1,77	1,03			

* Korišćen je Welch test koji je robusan na nejednakost varijansi koja je utvrđena za sve varijable,
 a u odnosu na obrazovni nivo.

Naknadnim testom ispitano je koje podgrupe se međusobno statistički značajno razlikuju u nivou akademske motivacije na pomenutim faktorima. Intrinzična motivacija za znanjem najviša je kod ispitanika sa završenim doktorskim studijama. Njihova motivacija je statistički značajno viša od intrinzične motivacije za znanjem ispitanika sa nižim nivoima obrazovanja (master/magistarskim studijama $p=.007$; osnovnim studijama $p=.000$ i srednjom školom $p=.000$). Ispitanici sa master ili magistarskim studijama imaju viši nivo intrinzične motivacije za znanjem od ispitanika sa završenim osnovnim studijama ($p=.000$) i onih koji su završili srednju školu ($p=.000$).

Kada je reč o faktoru intrinzična motivacija za postignućem, utvrđen je isti obrazac razlika između podgrupa kao u slučaju intrinzične motivacije za znanjem. Intrinzična motivacija za postignućem ispitanika koji su završili doktorske studije je viša nego kod ispitanika koji imaju završene master/magistarske ($p=.005$), osnovne studije ($p=.000$) ili srednju školu ($p=.000$). Ispitanici čije je prethodno obrazovanje na nivou master ili magistarskih studija pokazali su viši nivo motivacije od ispitanika sa završenim nižim nivoima studija (osnovne studije $p=.045$ ili srednja škola $p=.001$).

Za faktor intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije utvrđene su statistički značajne razlike između svih obrazovnih kategorija ispitanika međusobno. Ispitanici sa završenim doktorskim studijama imaju viši nivo motivacije od ispitanika sa master/magistarskim ($p=.001$), osnovnim studijama ($p=.000$) i srednjom školom ($p=.000$). Nadalje, intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije izraženija je kod ispitanika koje su završile master ili magistarske studije nego kod onih čije je prethodno obrazovanje na nivou osnovnih studija ($p=.000$) ili srednje škole ($p=.000$). Ispitanici sa završenim osnovnim studijama pokazali su višu motivaciju za iskustvom stimulacije nego oni sa završenom srednjom školom ($p=.000$), čija je intrinzična motivacija za iskustvom stimulacije najniža u našem uzorku.

U domenu introjektovane ekstrinzične motivacije, naši rezultati su pokazali da ispitanici sa završenom srednjom školom imaju viši nivo motivacije od ispitanika sa završenim master/magistarskim studijama ($p=.000$) i doktorskim studijama ($p=.018$), dok ispitanici koji imaju završene osnovne studije imaju viši nivo motivacije od ispitanika sa završenim master ili magistarskim studijama ($p=.013$).

Kada je reč o amotivaciji, dobijeni rezultati ukazuju da ispitanici sa završenom srednjom školom imaju viši nivo amotivacije od ispitanika sa završenim master ili magistarskim studijama ($p=.010$) i doktorskim studijama ($p=.001$), dok ispitanici koji imaju završene osnovne studije imaju viši nivo amotivacije od ispitanika sa završenim doktorskim studijama ($p=.002$).

5. DISKUSIJA

Akademski motivacija predstavlja značajnu odrednicu spremnosti osobe za učenje (Kočvarová et al. 2024; Merriam & Baumgartner 2020; Šakan 2023). Realizovano istraživanje imalo je za cilj da ispita razlike u izraženosti dimenzija Skale akademske motivacije – AMS (Vallerand et al. 1992) kao instrumenta za merenje motivacije u akademskom kontekstu, s obzirom na socio-demografske varijable – pol, starost i obrazovni nivo ispitanika. Dobijeni rezultati ovog istraživanja su potvrdili polazne istraživačke pretpostavke prositekle iz teorije samoodređenja (Deci & Ryan 2002; Deci & Ryan 2012) i nalaza prethodnih studija koje su se bavile socio-demografskim faktorima povezanim s razlikama u nivoima akademske motivacije na različitim uzrastima, a posebno kod osoba iznad 18 godina starosti koje se obrazuju na različitim nivoima studija (Fazey & Fazey 2001; Gardner et al. 2022; Gorgesa & Kandler 2012; Merriam & Baumgartner 2020; Novotný et al. 2019; van Rhijn 2012). Rezultati ove studije su pokazali da postoje razlike u izraženosti ispitivanih dimenzija akademske motivacije – unutrašnje motivacije, spoljašnje motivacije i amotivacije, kod ispitanika koji učestvuju u procesu obrazovanja, a s obzirom na njihovu starost, pol, kao i trenutni obrazovni nivo.

Kada je reč o starosnoj dobi ispitanika, dimenzije intrinzične motivacije – za znanjem, postignućem i iskustvom stimulacije su se pokazale izraženijim kod starijih u odnosu na mlađu grupu ispitanika, dok su dimenzije ekstrinzične motivacije – introjektovana motivacija i spoljašnja regulacija, kao i amotivacija, više izražene kod mlađih ispitanika. Dobijeni nalazi govore da su stariji ispitanici dominantno podstaknuti unutrašnjom motivacijom, tj. željom za sticanjem znanja radi samog znanja, potrebom samoaktualizacije i razvojem svojih ličnih potencijala, te traganjem za novim stimulusima i neistraženim područjima interesovanja (Deci & Ryan 2012; Merriam & Baumgartner 2020; Šakan 2023; Vallerand et al. 1992). Za razliku od njih, mlađi ispitanici su pretežno ekstrinzično motivisani, pa kod njih prevladava motiv da kroz postizanje akademskih rezultata potvrde sopstvenu vrednost, kako sebi samima, tako i svojoj okolini, pri čemu ih primarno vodi motiv socijalnog napredovanja i priznanja, te odupiranje negativnoj slici o sebi i osećaju krivice zbog neuspeha. Izražena spoljašnja regulacija govori o tome da su mlađi ispitanici usmereni u velikoj meri premčva spoljašnjim materijalnim nagradama, kao što su pronalčbaženje bolje plaćenog posla nakon završenog fakulteta, a time i postizanje višeg materijalnog standarda i sl. (Kočvarová et al. 2024; Ryan & Deci 2020; Šakan 2023; Vallerand et al. 1992; Vizek-Vidović & Vlahović-Štetić 2007). Donekle

zabrinjava nalaz da je kod mladih ispitanika izraženija i amotivacija, koja govori o tome da neretko ne vide svrhu učenja, usavršavanja i razvoja svojih akademskih kompetencija.

Ovakvi nalazi su u skladu sa postavkama teorije samoodređenja (Deci & Ryan 2012; Ryan & Deci 2020; Vallerand et al. 1992), kao i nalazima prethodnih studija (Fazey & Fazey 2001; Gardner et al. 2022; Gorgesa & Kandler 2012; Merriam & Baumgartner 2020; Šakan 2023; van Rhijn 2012), i mogu se tumačiti u svetlu specifičnih karakteristika starosnog doba u kome se nalaze dve grupe ispitanika (mlađi 18-29 i stariji 30-64 god.). Naime, u starijem dobu se već očekuje da se osoba pozicionirala u domenu svog profesionalnog razvoja (Jukić & Ringel 2013; Merriam & Baumgartner 2020; Vizek-Vidović & Vlahović-Štetić 2007) i da je njena želja za daljim, kontinuiranim usavršavanjem podstaknuta upravo težnjom ka ličnom razvoju i ostvarivanjem individualnih potencijala, te željom za novim izazovima. Za razliku od starije populacije, mladi tek treba da donesu prave odluke oko izbora profesije. Neretko su upravo pod pritiskom i očekivanjima drugih osoba iz okoline (roditelji, vršnjaci), te napredovanje u akademskoj sferi ima ulogu zadovoljenja ovih očekivanja, ali značajno doprinosi i definisanju njihove slike o sebi (Gardner et al. 2022; Gorgesa & Kandler 2012; Kočvarová et al. 2024; Šakan 2023). Materijalni status ima za njih posebnu vrednost, jer tek treba da se izbore za njega, a akademsko napredovanje može tome da doprinese, naročito kada se uzme u obzir aktuelni sistem vrednosti, gde se neretko fokus stavlja na materijalnu stranu. Nedostatak motivacije kod mladih može biti posledica pogrešnih odluka u početnom odabiru buduće profesije, kojom će se baviti ukoliko uspešno završe svoj proces studiranja, kao i visokih i ponekad nedostižnih standarda u sticanju odgovarajućih kompetencija, neuspeha na studijama, frustrirajućih i neispunjenih očekivanja drugih i nedovoljnog poznavanja ličnih interesovanja i afiniteta u ovom razvojnom dobu (Fazey & Fazey 2001; Kalenda & Kočvarová 2022; Novotný et al. 2019; van Rhijn 2012).

Kada su u pitanju utvrđene polne razlike, ovde nalazi prethodnih studija nisu sasvim jednoznačni (Boeren 2011; Rubenson 2018; Vaculíková et al. 2021), iako određni pokazatelji govore da sam akademski konteskt u određenoj meri više odgovara ženskom polu, te da su devojčice još od ranih školskih dana usmerenije, savesnije i efikasnije u ostvarivanju školskog uspeha (Gardner et al. 2022; Trogrlić et al. 2013; Vaculíková et al. 2021), te je moguće da je otuda amotivacija nešto izraženija kod muškaraca. Svakako treba imati u vidu da je uzorak činilo više ispitanika ženskog pola, pa ove nalaze iz tog razloga treba uzimati sa određenim oprezom. Kod ženskih ispitanika se pokazalo da je izraženija unutrašnja motivacija

za postignućem, kao i spoljašnja introjektovana i identifikovana motivacija, što govori o tome da žene više teže ka ostvarenju ličnih potencijala, pri čemu su svesne njihove koristi u profesiji i izgradnji buduće karijere. Pored toga, istovremeno se vode težnjom da kroz sticanje akademskih kompetencija izgrade pozitivnu sliku o sebi i da dobiju društveno uvažavanje i priznanje (Deci & Ryan 2012; Gardner et al. 2022; Ryan & Deci 2020; Vaculíková et al. 2021).

U domenu razlika u izraženosti obuhvaćenih aspekata unutrašnje i spoljašnje akademske motivacije kod ispitanika različitog obrazovnog nivoa, ovde su nalazi takođe u skladu sa postavkama teorije samoodređenja (Deci & Ryan 2002; Ryan & Deci 2020; Vallerand et al. 1992) i prethodnim studijama (Merriam & Baumgartner 2020; Novotný et al. 2019; van Rhijn 2012). Naime, utvrđeno je da ispitanici višeg obrazovnog nivoa imaju razvijeniju unutrašnju motivaciju za znanjem, postignućem i iskustvom stimulacije. Prema tome može se pretpostaviti da osobe kojima je znanje samo po sebi svrha, koje teže za samoaktualizacijom i realizacijom sopstvenih kapaciteta, te su stalno vođene željom za učenjem i stimulirajućim sadržajima i aktivnostima u saznoj sferi, imaju tendenciju ka kontinuiranoj edukaciji, pa tako postižu i bolje akademske rezultate i efikasnije završavaju više nivoe obrazovanja (Kočvarová et al. 2024; Merriam & Baumgartner 2020). Ipak, s obzirom da je u okviru ove studije utvrđeno isključivo postojanje razlika u akademskoj motivaciji s obzirom na nivo obrazovanja, te da nisu ispitivane potencijalne uzročno-posledične relacije stepena obrazovanja i akademske motivacije, ovu pretpostavku je potrebno proveriti dodatnim istraživanjima. Kod osoba sa nižim nivoima obrazovanja akademska motivacija je ekstrinzične prirode i ogleda se prvenstveno u težnji za ličnim dokazivanjem sebi i svojoj okolini. Dakle, ovakve osobe svrhu učenja i obrazovanja vide pretežno u tome da sebe dožive u boljem svetlu i da ih okolina percipira vrednim uvažavanja i poštovanja. Očekivano, kod osoba nižeg akademskog nivoa, prisutnija je i amotivacija, odnosno, nisko vrednovanje svrhe učenja i usavršavanja, što je vrlo verovatno i doprinelo tome da ranije odustanu od postizanja akademskih ciljeva i samim tim ne završe više obrazovne nivoe (Kalenda & Kočvarová 2022; Merriam & Baumgartner 2020).

6. ZAKLJUČAK

Ova studija je u teorijskom smislu potvrdila postavke teorije samoodređenja (Deci & Ryan 2002). U istraživačkom domenu njen doprinos se ogleda u otkrivanju razlika u izraženosti unutrašnjih i spoljašnjih dimenzija Skale akademske motivacije (AMS),

s obzirom na ispitivane socio-demografske faktore, kao i potvrđivanju vrednosti ovog instrumenta u domenu merenja različitih aspekata akademske motivacije odraslih. U praktičnom smislu dobijeni rezultati daju smernice o tome na koje aspekte akademske motivacije odraslih treba delovati sa ciljem osnaživanja različitih grupa, posebno mladih i onih nižeg obrazovnog nivoa.

Kada je reč o ograničenjima realizovanog istraživanja, ona se odnose prvenstveno na strukturu prigodnog uzorka, u kojoj je značajno zastupljenija bila ženska populacija, kao i mlađa starosna grupa ispitanika koji se obrazuju, tako da bi kroz buduća istraživanja bilo svrsishodno proveriti postojanje dobijenih razlika u nivoima unutrašnje i spoljašnje akademske motivacije, na ujednačenom uzorku ispitanika, prvenstveno u pogledu polne i starosne strukture. Takođe, kada se radi o istraživačkom nacrtu i primenjenim metodama statističke analize, zaključke možemo izvoditi isključivo u domenu postojanja razlika u nivoima odgovarajućih aspekata unutrašnje i spoljašnje motivacije, a s obzirom na obučene socio-demografske varijable (pol, starosno doba i obrazovni nivo ispitanika). Sa svrhom prevazilaženja ovog vida ograničenja kroz buduća istraživanja bi bilo preporučljivo primeniti statističke metode ispitivanja korelacionih odnosa i predikcije varijabli, a po mogućnosti realizovati i odgovarajući eksperimentalni nacrt radi utvrđivanja potencijalnih uzročno-posledničnih relacija između socio-demografskih faktora koji se mogu proširiti tako da obuhvate i druge činioce iz tog domena, sa jedne strane, i unutrašnje i spoljašnje akademske motivacije osoba koje učestvuju u obrazovnom procesu, sa druge strane.

Rezultati su pokazali relativno izbalansiran odnos unutrašnje i spoljašnje motivacije kod ženske populacije, dok bi kroz buduća istraživanja bilo svrsishodno dodatno ispitati strukturu akademske motivacije kod osoba muškog pola. Kako je ovo istraživanje pokazalo da je unutrašnja motivacija manje razvijena kod mladih uzrasnih grupa i onih nižeg obrazovnog nivoa, pri čemu kod njih dominira spoljašnja motivacija, uz izraženiju amotivaciju, nameću se praktične implikacije istraživanja da je od najranijeg uzrasta kod dece i mladih različitim edukativnim programima i aktivnostima nužno razvijati unutrašnju motivaciju za učenje. Takođe, osobe nižeg obrazovnog nivoa potrebno je motivaciono osnaživati da se formalnim i neformalnim putem dalje edukuju i usavršavaju, u cilju kontinuiranog razvoja svojih kompetencija.

LITERATURA

1. Boeren, Ellen (2011), "Gender differences in formal, non-formal and informal adult learning", *Studies in Continuing Education*, 33(3), 333-346.
2. Brislin, Richard W. (1970), "Back-Translation for Cross-Cultural Research", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1(3), 185–216.
3. Brislin, Richard W. (1986), "The wording and translation of research instruments", In: W. J. Lonner & W. Berry (Eds.), *Field methods in cross-cultural research*, SAGE Publications, Inc., 137–164.
4. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (2002), *Handbook of self-determination research*, University of Rochester Press, Rochester, NY
5. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (2012), "Motivation, personality, and development within embedded social contexts: An overview of self-determination theory", *The Oxford Handbook of Human Motivation*, 85-107.
6. Fazey, Della M. A., John A. Fazey (2001), "The potential for autonomy in learning: Perceptions of competence, motivation and locus of control in first-year undergraduate students", *Studies in Higher Education*, 26(3), 345–361.
7. Gardner, Alexander C., Maietta Heather, Philip D. Gardner, Niki Perkins (2022), "Postsecondary Adult Learner Motivation: An Analysis of Credentialing Patterns and Decision Making Within Higher Education Programs", *Adult Learning*, 33(1), 15-31.
8. Gorges, Julia, Christian Kandler (2012), "Adult's learning motivation: Expectancy of success, value, and the role of affective memories", *Learning and Individual Differences*, 22(5), 610-617.
9. Jukić, Renata, Jagoda Ringel (2013), "Cjeloživotno učenje – put ka budućnosti", *Andragoški glasnik*, 17(1), 25-35.
10. Kalenda, Jan, Ilona Kočvarová (2022), "Why do not they participate? Reasons for non-participation in adult learning and education from the viewpoint of self-determination theory", *Journal of European Research of Learning and Education of Adults*. Pre-published, 1-16.
11. Kočvarová, Ilona, Jan Kalenda, Jitka Vaculíková, Zuzana Neupauer, Ruženka Černak Šimonji, Anna Š.Włoch, (2024), "Adaptation and validation of the academic motivation scale for higher education across four Eastern European countries", *Higher Education Quarterly*, 00, e12510. _
12. Merriam, Sharan B., Lisa M. Baumgartner (2020), *Learning in Adulthood. A Comprehensive Guide*, John Wiley & Sons

13. Novotný Petr, Karla Brücknerová, Libor Juhaňák, Katarína Rozvadská (2019), "Driven to be a non-traditional student: measurement of the Academic Motivation Scale with adult learners after their transition to University", *Studia paedagogica*, 24(2), 109-135.
14. Rubenson, Kjell (2018). *Conceptualizing Participation in Adult Learning and Education: Equity Issues*, In: Milana, Marcella, Sue Webb, John Holford, Richard Waller, Peter Jarvis (eds.), "The Palgrave International Handbook on Adult and Lifelong Education and Learning", Palgrave Macmillan, London
15. Ryan, Richard M., Edward L. Deci (2000a), "Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions", *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67.
16. Ryan, Richard M., Edward L. Deci (2000b), "Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being", *American Psychologist*, 55, 68-78.
17. Ryan, Richard M., Edward L. Deci (2002), "An overview of self-determination theory: an organismic dialectical perspective", In: E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), *Handbook of self-determination research*, University of Rochester Press, Rochester, NY, 3-36.
18. Ryan, Richard M., Deci, Edward L. (2020), "Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions", *Contemporary Educational Psychology*, 61, article 101860.
19. Skovlund, Eva, Grete U. Fenstad (2001), "Should we always choose a non-parametric test when comparing two apparently nonnormal distributions?", *Journal of Clinical Epidemiology*, 54, 86-92.
20. Šakan, Dušana (2023), *Motivacija za učenje: teorije, istraživanja i primena*, Fakultet za pravne i poslovne studije "Dr Lazar Vrkatić", Novi Sad
21. Trogrlić Aleksandra, Dušana Šarčević, Aleksandar Vasić (2013), "Pol, školski uspeh i motivacija za školsko učenje", *Pedagoška stvarnost*, 2, 332-350.
22. Vaculíková, Jitka, Jan Kalenda, Ilona Kočvarová (2021), "Hidden gender differences in formal and non-formal adult education", *Studies in Continuing Education*, 43(1), 33-47.
23. Vallerand, Robert J., Luc G. Pelletier, Marc R. Blais, Nathalie M. Briere, Caroline Senecal, Evelyne F. Vallieres (1992), "The Academic Motivation Scale: A measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education", *Educational and Psychological Measurement*, 52, 1003-1017.

24. Vallerand, Robert J., Luc G. Pelletier, Marc R. Blais, Nathalie M. Briere, Caroline Senecal, Evelyne F. Vallieres (1993), "On the assessment of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education: evidence on the concurrent and construct validity of the Academic Motivation Scale", *Educational and Psychological Measurement*, 53, 159-172.
25. Vallerand, Robert J., Luc G. Pelletier, Marc R. Blais, Caroline Senecal, Evelyne F. Vallieres (1999), "The academic motivation scale: a measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education", *Educational and Psychological Measurement*, 52, 1003-1017.
26. van Rhijn, Tricia (2012), *An investigation of mature students' motivation to attend university*, Proceedings of the Canadian Society for the Study of Higher Education (CSSHE). Annual Conference, 28 to 30 May 2012, Waterloo, Ontario, 346-353.
27. Vizek-Vidović, Vlasta, Vesna Vlahović-Štetić (2007), "Model učenja odraslih i profesionalni razvoj", *Ljetopis socijalnog rada*, 14(2), 283-310.
28. Warner, Rebecca (2012), *Applied statistics: From bivariate through multivariate techniques (2nd ed.)*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA

SOCIO-DEMOGRAPHIC DIFFERENCES OF ACADEMIC MOTIVATION IN STUDENTS

Summary:

This paper reviews the research of learning in students through socio-demographic determinants of academic motivation. The goal of this research was to determine statistically significant differences in some dimensions of academic motivation (internal motivation, external motivation and amotivation) in students in relation to variables from the socio-demographic domain (sex, age and education level of the respondents). The sample was apparent, 1711 respondents from four countries: Slovakia, Czechia, Serbia and Poland which are involved in some of the levels of formal education, from undergraduate, to doctorate. Respondents of both sexes were included, 20.7% were male, while 79.3% were female, ages ranging from 18 to 61 years ($AS=25.4$). The results of this study show that there are significant differences in the dimensions of academic motivation in relation to age, sex and education level of the respondents. This research has shown that internal motivation is less developed in younger age groups and those of lower educational levels. The results showed a relatively balanced relationship between internal and external motivation in women, which is not the case with men.

Key words: socio-demographic determinants; internal motivation; external motivation; amotivation; adult learning

Adrese autora

Authors' address

Ruženka Šimonji Černak
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru
Katedra za društvene nauke Republika Srbija
ruzenka.simonji@uns.ac.rs

Mila Beljanski
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru
milabelj@ums.ac.rs

Mia Marić
Univerzitet u Novom Sadu,
Pedagoški fakultet u Somboru
mia.maric@pef.uns.ac.rs

Dejan Đorđić
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru
dejan.djordjic@uns.ac.rs

Ilona Kočvarová
Tomas Bata University in Zlín
Faculty of Humanities
Research Centre of FHS
kocvarova@utb.cz

Joanna Wnęk-Gozdek
University of the National Education Commission, Krakow
joanna.wnek-gozdek@up.krakow.pl

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.803

UDK 371.3-053.4:004.42 GeoGebra
51:371.3-053.4

Primljeno: 13. 12. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

**Duska Pestic, Marta Dedaj, Dejan Savicevic,
Aleksandar Pestic, Jasmina Damnjanovic**

ENHANCING EARLY MATHEMATICAL LEARNING THROUGH MULTIMEDIA TECHNOLOGIES: A GEOGEBRA-BASED APPROACH IN PRESCHOOL EDUCATION

Multimedia technologies, encompassing images, animations, and sounds, offer innovative possibilities for preschool educators, particularly in the context of presenting mathematical content and fostering children's mathematical cognition. This study is driven by a dual objective: firstly, to formulate a GeoGebra-based model for the assimilation of fundamental mathematical concepts related to numbers and sets; secondly, to execute this model in practical educational settings. The research conducted for this paper spanned five years (2018-2023) as part of a comprehensive five-year project, comprising three distinct phases, each featuring specialized workshops. A cohort of 380 preschool teachers completed GeoGebra training, which was followed by the integration of the proposed model into the educational curriculum across preschool institutions in two districts within the Republic of Serbia. Preschool educators independently implemented two activities aligned with their project themes. The study's findings emphasize the effectiveness of implementing an interactive project-based learning approach in preschool settings, where well-integrated GeoGebra applets, particularly when harmonized with activities involving physical and tangible elements, can yield positive outcomes.

Keywords: Project-based learning; GeoGebra; preschool teachers; concepts of numbers and sets; workshops

1. INTRODUCTION

Given that the acceptance and proper understanding of mathematical concepts at preschool age builds a strong foundation for later success in mathematics and predicts school achievement in the last years (McCray, Chen 2012), there is a strong rationale for introducing preschool mathematical programs that exceed the mere practice of counting and adding. That means preschool teachers should not underestimate young children's competencies and should promote teaching concrete mathematical operations, including numerical reasoning and geometry lessons (Stipek 2013). More specifically, Brendefur et al. (2013) argue that an effective preschool curriculum demands a simultaneous focus on geometry and arithmetic processes and that geometry must be placed at an equal level of importance alongside number concepts.

Addressing the possibilities for improving geometry and arithmetic education among young children, Weiss et al. (2006) indicate that multimedia learning provides active engagement with multi presentations and enables that child to learn more deeply than from traditional modes of communication involving words and printed materials. Namely, since mobile technologies have become an integral part of their lives, preschool children already possess a certain level of digital literacy and prefer online learning materials and platforms (Reis, Ozdemir 2014). While computers offer new opportunities for learning and acquiring skills, there are concerns about potential adverse effects. These include the erosion of skills associated with traditional technologies, a negative impact on social life resulting in reduced attention, focus, learning, and memory, as well as an increased risk of gaming addiction (Tsitouridou, Vryzas 2003; Liu et al. 2021). Research conducted in Ankara, Turkey, on a sample of 111 preschool teachers has shown that educators recognized the advantages of incorporating computers into the learning experiences of young children but expressed apprehension about the potential negative impact of computers on children's well-being (Bayhan et al. 2002). Khasawneh and Al-Awidi (2008), stressed that their findings unveiled both positive and negative changes that have emerged from the utilization of computers. Concerning adverse impacts, their study demonstrated alterations in children's behavior due to computer use. More precisely, children exhibited reduced physical activity as they spent more time on the computer, leading to a decrease in time dedicated to exercise and play. Also, media outlets often feature negative reports about the detrimental impacts of digital technology on children. These reports can instill concern, anxiety, and fear in parents who worry that exposing their children to computers in preschool facilities may lead to engagement in aggres-

sive and violent computer games, rather than fostering learning, creative play, and social interaction with their peers (Mikelić Preradović et al. 2016).

Generally, there is a lack of attention and action when it comes to addressing inquiries about the organized integration of multimedia literacy into preschool education. This is because the role of Information and Communication Technology in early childhood education is still a controversial topic (Mikelić Preradović et al. 2014).

To maximize the benefits of technology for children, it is crucial for the software to be developmentally appropriate. Thoughtfully designed software should involve children in an exploratory process, sustain their interest over time, and promote active participation rather than passive observation (Judge et al. 2004).

Although various types of mathematics software have been developed to aid teaching and learning, including GeoGebra, Geometer's Sketchpad, Maple and Mathematica (Arbain, Shukor 2015; Takaci et al. 2006), for this research, we select GeoGebra. This free, open-source dynamic software is designed to combine features of a dynamic geometry software (e.g., Cabri Geometry, Geometer's Sketchpad) with the versatile possibilities of computer algebra systems (e.g., Derive, Maple) to create an integrated and easy-to-use package for teaching and learning mathematics (Saha et al. 2010). In that sense, Geogebra encourages users to approach mathematics in an experimental way (Hohenwarter, Fuchs 2005), meaning that at one level, it can be used as a dynamic geometry system while the algebra part of GeoGebra provides an insight into the relationship between the geometric aspects and their algebraic representations (Edwards, Jones 2006). When using GeoGebra, children intrigued by technology can explore geometric shapes and many mathematical ideas, thus enjoying and developing an appreciation for mathematics. At the same time, preschool teachers can create graphic representations of various mathematical concepts to engage children and facilitate their understanding of mathematical concepts (Furner, Marinas 2014). In addition to offering dynamically linked multiple representations for versatile mathematical objects through its graphic, algebraic, and spreadsheet views (Hohenwarter, Lavicza 2009), GeoGebra provides an excellent opportunity for creating an online learning environment through sharing customized interactive worksheets on GeoGebraWiki (Hohenwarter, Lavicza 2007).

The role of GeoGebra in mathematics education from the primary to university level has been investigated in numerous studies (Vernadakis et al. 2005; Carter, Ferrucci 2009; Bakara et al. 2010; Hall, Chamblee 2013; Arbain, Shukor 2015; Korenova 2017; Tay, Wonkyi 2018; Dockendorff, Solar 2018; Zulnaidi et al. 2020), however, this paper focuses on the preschool level and address the issue of adopting the con-

cepts of number and set in preschool institutions. Since the aim of this study involves designing a model for the use of mathematical software GeoGebra in educational work with preschool children and its implementation in teaching basic mathematical concepts of numbers and sets, the research task implied an investigation of the impact of GeoGebra activities on the acquisition of concepts of numbers and sets through an integrated learning approach. Hence, we initially postulated that applying the mathematical software GeoGebra in project-based educational work in preschool institutions in Serbia was possible.

In this light, it is noteworthy to acknowledge that volunteers from an extensive self-supporting user community have translated GeoGebra into numerous languages enabling usage in local languages and multicultural environments.

As multimedia technologies provide creative opportunities for teachers in preschool institutions by integrating images, animations, and sounds, we hypothesize that the interactive applet created in GeoGebra facilitates the acquisition of basic mathematical concepts of numbers and sets.

The second aspect that needed consideration was the problem of knowing and using communication technologies and math software by preschool teachers and the need for adequate training to increase their readiness and desire to use GeoGebra. This has led to the formulation of another hypothesis stating that adequate training increases the eagerness and desire of educators to use the GeoGebra software. Therefore, our research is also related to developing additional digital competencies of preschool teachers to integrate mathematics into everyday activities in preschool institutions.

This paper is structured as follows: after the introduction, the next section outlines the research methods employed in Serbian preschool institutions as part of a five-year project conducted from 2018 to 2023. This is followed by presenting the results and discussion in a single section. Finally, the paper concludes with a summary and implications of the research.

2. RESEARCH METHODOLOGY

Authors have devised a structured three-phase model for the effective implementation of GeoGebra mathematics software in Serbian preschool institutions.

2.1. Introduction Phase - Survey and Data Collection Phase

During the initial phase of the project, which was implemented in February 2018, a group of 97 preschool educators was selected to receive an introduction to the fundamentals of GeoGebra. These educators had varying years of work experience and were drawn from 22 different preschool institutions within three districts: South Bačka, Moravički District, and Srem District. The aim was to gather data on IT infrastructure, IT literacy, and to investigate their opinions on potential possibilities for implementing the GeoGebra application in working with preschool-aged children. Ensuring the quality of this foundational training was of paramount importance during this stage. Subsequently, a specialized open-ended questionnaire tailored explicitly for this research phase was employed to gather data. Following a favourable reception of the GeoGebra software's potential in preschool institutions, the research advanced to the subsequent phase. In this phase, introducing preschool teachers to the basics of GeoGebra software is crucial. It establishes a foundation by equipping educators with the necessary knowledge and skills to effectively utilize GeoGebra in their teaching. The quality of this initial training phase is paramount as it shapes their understanding of the software's potential for enhancing mathematics education in preschool institutions. Conducting surveys with the participating preschool teachers is vital for several reasons. It gathers valuable insights into their experience levels, which can influence their readiness to adopt GeoGebra. Additionally, it gauges their initial impressions and potential concerns, helping researchers tailor subsequent phases to address specific needs. The data collected in this phase serves as a baseline for evaluating the impact of later training and implementation.

2.2. Workshop and Training Phase

The second phase involves hands-on workshops and training sessions, where educators learn to create interactive GeoGebra applets. In this research phase, we selected two specific GeoGebra activities that align with the project-based pedagogical approach recently adopted in Serbian preschool institutions, based on the New Foundations of Preschool Education Program. Considering that Sirmium Higher School is located in the Srem District, and that our branch office is situated in Čačak (in the Moravički District), the second phase of education was completed by 380 educators from these two districts. Over a span of five years (2018-2023), we conducted workshops that provided comprehensive guidance to preschool teachers on the independent

creation of two distinct types of interactive GeoGebra applets. During the first two years, these workshops were conducted in person, while in response to the pandemic, they transitioned to freely accessible online events.

As part of their feedback, each workshop participant generated and submitted their interactive GeoGebra applet, either in the form of a GeoGebra (ggb) document or through a provided link, after establishing their account on the GeoGebra platform.

This phase is of great significance as it bridges the gap between theoretical knowledge and practical application. It empowers teachers with the skills needed to effectively integrate GeoGebra into their teaching methods. Furthermore, it fosters a community of practice among educators who can collaborate and share innovative teaching resources. During that period, and following each conducted workshop, educators working with children in the preschool preparatory group continued with the implementation of the project's third phase.

The first interactive GeoGebra applet aims to understand the concept of numbers adequately.

Preschool teachers can independently create activities in GeoGebra on a given topic while implementing any project within their educational work. Depending on the topic, an interactive GeoGebra applet with images is formed within that project, in which the number of visible images changes by clicking the mouse. This is achieved by typing two simple commands on the scripting tab (On Click) within each image:

```
SetValue[a,!a]
```

```
If[a,SetDynamicColour(image1,1,1,1,1),If[a==false,SetDynamicColour(image1,1,1,1,0.2)]]
```

In the settings, the image number and the name of the check box are changed for each image. The number of check boxes must be the same as the number of images. The visibility of all unnecessary elements is changed, i.e., they are removed from the image.

At the same time, the numerical record of the number changes as well. Figure 1 shows the appearance of an interactive GeoGebra applet within a project on the topic 'Means of Transport'. The applet contains drawings created by children aged 5 and 6.

As a result of this project phase, a comprehensive guide on creating GeoGebra applets related to the concept of numbers has been published in the electronic textbook (Pesic, Dedaj 2018).

6

Figure 1. Example of an interactive GeoGebra applet on the topic ‘Means of Transport’
<https://www.geogebra.org/m/wes4gqkr>

The second designed interactive GeoGebra applet deals with the concept of a set, i.e., the series and counting of set elements with common properties. A circular line represents the set, and the set elements depend on the project theme. The inserted elements can be moved with the mouse, and the numerical recordings of the number of elements inside and outside the set can also be seen. The number of elements inside and outside the set is counted by entering the following commands in the input line:

$\text{CountIf}((x(A))^2+(y(A))^2<64,A,\{A,B,C,D,E,F,G,H,I\})$
 $\text{CountIf}((x(A))^2+(y(A))^2>64,A,\{A,B,C,D,E,F,G,H,I\})$

Afterwards, the values of the obtained parameters a and b are placed on the Graphic view using the command: $\text{Text}(a)$. Figure 2 shows an example of an interactive GeoGebra applet with the ‘Geometric Shapes’ theme.

The creation of the second GeoGebra applet on the topic of the concept of sets is extensively described in a relevant scientific paper (Pestic, Dedaj, Pestic 2023).

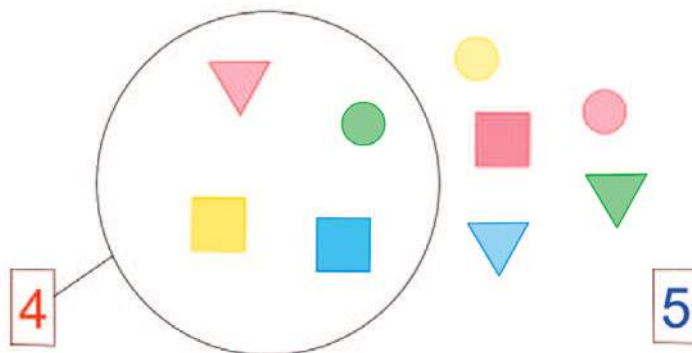

Figure 2. Example of an interactive GeoGebra applet on the topic ‘Geometric Shapes’
<https://www.geogebra.org/m/hbdtmgqck>

2.3. Monitoring and Implementation Phase

The third phase of our research involved monitoring the outcomes of activities implemented in preschool institutions. During this phase, preschool teachers integrated GeoGebra activities into various project themes. These activities often included scanned drawings created by children on the given topic before interacting with the GeoGebra applets. The third phase also encompassed the monitoring of children’s reactions and the collection of preschool teachers’ impressions.

This phase holds a pivotal role within the broader research project. It entails a close examination and evaluation of the impact of GeoGebra-based activities introduced in preschool settings. Its significance is multifaceted, encompassing the assessment of practical implementation, the observation of child engagement, the gathering of teacher impressions, and the extensive data collection from a diverse sample.

Ultimately, this phase contributes essential insights for the advancement and implementation of technology-enhanced mathematics education in preschool institutions, shaping the trajectory of future developments in this field.

3. RESULTS AND DISCUSSION

In the initial phase of our research, which involved a survey based on an open-ended questionnaire, we engaged 97 preschool teachers working across 22 preschool institutions across three districts in the Republic of Serbia: South Backa, Moravički, and Sremski. The significance of this sample lies in its representation of a diverse cross-

section of educators from various institutions within the districts. The following discussion presents key findings and insights drawn from this survey.

The surveyed preschool teachers exhibited varying levels of professional experience (Fig. 3), with 46% having 0 to 10 years, 36% having 11 to 20 years, and 18% having over 20 years of experience.

Figure 3. Professional experience

To address the first question in the questionnaire, “What IT equipment does the institution you work in have?” the responses revealed that 95% of the surveyed institutions possess a television, 85% have access to a laptop or computer, 55% are equipped with a video projector, and 15% possess a smart board (Fig. 4). It is noteworthy that one respondent reported their institution’s possession of a luminous table, while seven respondents emphasized the need for additional equipment to cater to all educational groups. These findings underscore the existing infrastructure for IT integration in preschool institutions, while also highlighting room for potential enhancement.

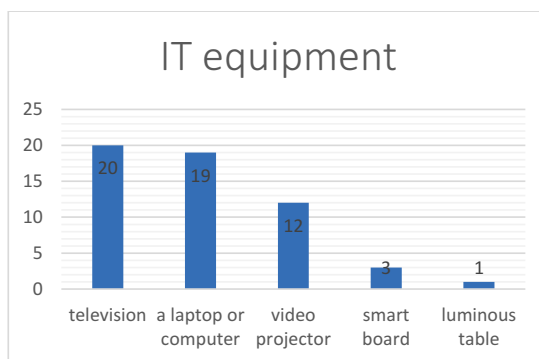

Figure 4. IT equipment

The subsequent question aimed to evaluate the IT literacy of respondents and solicit brief descriptions of their digital competencies. A significant portion of participants, 38%, self-evaluated their digital competencies as either excellent or advanced, while 48% assessed their technology skills as average, satisfactory, solid, or sufficient for their professional requirements. A mere 14% indicated a lack of proficiency in IT (Fig.5). Notably, when questioned about prior exposure to GeoGebra, a substantial 76% of respondents reported no prior encounters, indicating a potential knowledge gap that may be addressed through training and support initiatives.

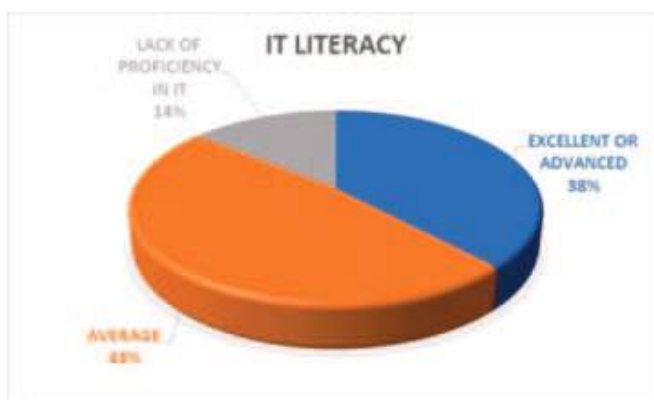

Figure 5. IT Literacy

Following this, participants were asked whether they believed there were opportunities to integrate GeoGebra into their educational practices with preschool children. Impressively, 97% of the respondents expressed a positive outlook on the feasibility of GeoGebra integration. A particularly illuminating response underscored the versatility of technology in contemporary education, with a participant highlighting the potential to scan children's drawings and incorporate them into GeoGebra to create engaging content that fosters children's explorative learning experiences.

This resoundingly positive response aligns with existing research findings, affirming the demand for incorporating digital tools in the teaching and learning of mathematics at the preschool level. Prior studies by Clements and Sarama (2007), Lieberman et al. (2009), Carlsen et al. (2016), and Oppermann et al. (2016) have consistently emphasized the need for such digital integration.

The final question of the survey solicited impressions of the introductory workshop. Impressively, 98% of respondents offered affirmative feedback, affirming their enthusiasm for implementing GeoGebra in their pedagogical practices. One respon-

dent succinctly stated, “The impressions are very positive, and I can say with pleasure that I would love to use this in my work with children.” These responses underscore the potential efficacy of GeoGebra training initiatives in nurturing educators’ enthusiasm and readiness for incorporating digital mathematics tools into their teaching methodologies.

In conclusion of this phase, the findings from this survey of preschool teachers in Serbia underscore the readiness and enthusiasm among educators to embrace GeoGebra and other digital tools in their pedagogical practices. The results reflect the growing recognition of the importance of digital tools in early mathematics education, aligning with prior research in this domain.

The second phase of the research involved training programs for 380 preschool teachers for two specific workshops. Over the years, a significant increase in digital competencies and interests of pre-school teachers in this type of training has been observed. Due to the pandemic period, preschool institutions have become better equipped, and implementing such activities has been facilitated. After the completion of the training and the observation that preschool teachers had no problems using GeoGebra, GeoGebra activities were implemented in preschool institutions. More creative preschool teachers have come up with new ideas themselves. Some of these ideas are part of the six master’s theses so far completed at the Vocational College of Education and Business Informatics - Sirmium, in which GeoGebra is used as a tool to facilitate the acquisition of some basic mathematical concepts such as measurement concepts, spatial orientation, basic financial concepts (difference between needs and desires), pattern recognition, as well as elements of mathematics in stories for children.

All preschool teachers who had the opportunity to implement the activities in their facilities, specifically those working with children in the preparatory preschool program, were provided with instructions on how to document everything. Each activity’s checklist was compiled, and anecdotal notes and photos were collected. These indicators are relevant for assessing the development of early mathematical concepts in preschool-aged children because they provide valuable insights into their cognitive and social skills during the activities.

The checklist for the first activity on the topic of ‘Number’ contained seven categories:

(1) Count objects carefully;

This indicator is important as it demonstrates a child’s ability to grasp the fundamental concept of numbers, fostering a strong foundation for future mathematical learning.

(2) Collaborate with another child;

That reflects their social interaction skills, showcasing their ability to work together and potentially learn from peers, enhancing their overall learning experience.

(3) Verbalize their actions;

This is crucial as it indicates their capacity to articulate their thought process, helping educators understand their reasoning and identify potential misconceptions or areas of confusion.

(4) Seek additional explanations from the educator during the game;

That is relevant because it signifies a child's curiosity and willingness to seek clarification, indicating their engagement with the learning process and the educator's role in providing necessary guidance.

(5) Solve the game silently;

That reflects the child's capacity to internalize and process mathematical concepts independently, showcasing their ability to think critically and apply their knowledge without external support, a crucial skill for mathematical problem-solving.

(6) Connect the numerical record of the number with the number of objects;

This is significant as it demonstrates the child's ability to bridge the gap between abstract numerical symbols and concrete objects, a fundamental step in understanding mathematical relationships.

(7) Show no interest in the game;

This indicator is relevant because it serves as a contrasting indicator, highlighting instances where a child may not be engaged or motivated, which can be valuable information for educators to identify potential challenges or adapt teaching strategies to foster interest and participation.

There was also a section for additional observations for each child. Including a section for additional observations enhances the depth of your study, allowing for a more nuanced understanding of each child's unique learning journey and any factors influencing their mathematical development.

The study included a total of 338 children who are enrolled in a preparatory preschool program. The summary results are given in Table 1.

Table 1. Summary results of the checklist during the activity on the topic of 'Number.'

	Yes	No
Pay attention when counting visible objects	320 (95%)	18 (5%)
Collaborates with other children	274 (81%)	64 (19%)
Verbalizes their actions	308 (91%)	30 (9%)
During the game, seeks additional explanations from educators	180 (53%)	158 (47%)
Solves the game silently	52 (15%)	286 (85%)
Connects the numerical notation of the number with the number of objects	294 (87%)	44 (13%)
Not interested in the game	6 (2%)	332 (98%)

The high percentage (95%) of children paying attention while counting visible objects is a positive sign. It indicates that children are actively engaged in the task, which is crucial for developing their counting skills and foundational mathematical concepts. Collaboration among children is essential for building social skills, teamwork, and effective communication. The fact that 81% of children collaborate with their peers during GeoGebra activities suggests that these activities not only promote math learning but also foster important social development. When children verbalize their actions (91%), it demonstrates their capacity to express their thought processes. This skill is vital for educators to understand their reasoning, identify misconceptions, and provide appropriate guidance. Silent problem-solving (15%) can suggest that these children are comfortable with internalizing mathematical concepts and independently applying them. The relatively high percentage (53%) of children seeking additional explanations from educators reflects their curiosity and willingness to learn. This interaction with educators can enhance the learning experience and ensure that children grasp mathematical concepts effectively. The fact that 87% of children can connect numerical notation with the number of objects is a significant achievement. It demonstrates their ability to bridge the gap between abstract mathematical symbols and concrete objects, a fundamental step in mathematical understanding. The low percentage (2%) of children showing no interest in the game is a positive outcome. It indicates that the GeoGebra activities are generally engaging and appealing to the children. However, identifying and addressing those few cases of disinterest can help ensure that all children are actively involved in the learning process.

In summary, these results emphasize the effectiveness of GeoGebra activities in promoting active engagement, collaboration, and mathematical understanding among children. They underscore the importance of early math education that combines interactive tools with social interaction to foster comprehensive learning experiences.

The checklist, designed to assess the development of early mathematical concepts related to sets in preschool-aged children, was used for the second activity centred around the topic 'Set' and included eight categories

(1) Count elements in and outside of the set with attention;

This indicator is relevant as it assesses a child's ability to focus on counting accurately, a fundamental skill in understanding sets and numbers.

(2) Collaborate with another child;

That is important because it highlights the social aspect of learning, demonstrating a child's capacity to work cooperatively, share ideas, and potentially learn from peers, which can enrich their mathematical development.

(3) Verbalize their actions;

This is crucial as it allows you to explore a child's thought processes and communication skills, providing insights into their understanding of mathematical concepts and their ability to articulate their reasoning.

(4) Ask for additional explanations from the educator during the game;

That indicates a child's willingness to seek guidance when needed, reflecting their engagement with the learning process and the educator's role in supporting their mathematical growth.

(5) Solve the game silently;

This indicator showcases a child's capacity to internalize and independently apply mathematical concepts, fostering critical thinking and problem-solving skills.

(6) Connect the numerical notation of the number with the number of set elements;

That is significant as it assesses a child's ability to link abstract numerical symbols with concrete objects, a fundamental step in grasping mathematical relationships and concepts.

(7) Select set elements based on their common characteristic;

This reflects a child's understanding of set theory by identifying and grouping elements based on shared attributes, indicating progress in more advanced mathematical thinking.

(8) Show no interest in the game;

That serves as a contrasting indicator, highlighting instances where a child may lack engagement, which can inform your research by identifying potential challenges

or areas where instructional methods may need adaptation. Including a section for extra observations for each child enhances the depth of the study, providing more detailed insights into each child's progress and behaviour during these activities, thereby contributing to a more comprehensive research study.

The research included a total of 290 children. The summarized results are given in Table 2.

The exceptionally high percentage (98%) of children who pay attention while counting elements within and outside of a set underscores their engagement in mathematical tasks. This attention to detail is fundamental for understanding set concepts and forms a solid foundation for more complex mathematical thinking.

Table 2. Summary results of the checklist during the activity on the topic of 'Set.'

	Yes	No
Pays attention while counting elements in and out of the set	278 (96%)	12 (4%)
Collaborates with other children	270 (93%)	20 (7%)
Verbalizes their actions	274 (94%)	16 (6%)
During the game, seeks additional explanations from educators	131 (45%)	159 (55%)
Solves the game silently	28 (10%)	262 (90%)
Connects the numerical notation of the number with the number of elements in the set	250 (86%)	40 (14%)
Chooses set elements based on their common characteristic	278 (96%)	12 (4%)
Not interested in the game	4 (1%)	286 (99%)

The majority (93%) of children collaborating with their peers during GeoGebra activities reflects the promotion of teamwork and cooperative learning. These social interactions enhance not only mathematical skills but also important social skills crucial for future learning and life. The significant percentage (94%) of children verbalizing their actions suggests that they can articulate their thought processes effectively. This skill is essential for educators to assess their understanding and provide targeted support or clarification when needed. The result showing 45% of children seeking additional explanations from educators demonstrates their curiosity and willingness to learn. It highlights the valuable role of educators in facilitating understanding and addressing questions that may arise during learning activities. While 10% of children solve the game silently, this is indicative of their ability to

think independently and work through mathematical problems internally. The fact that 86% of children can connect numerical notation with the number of elements in a set is significant. It shows their progress in understanding the abstract representation of numbers in the context of sets, a critical step in mathematical development. The high percentage (96%) of children selecting set elements based on common characteristics indicates their grasp of set concepts. This ability to identify and classify objects according to shared attributes is a key aspect of set theory. The low percentage (1%) of children showing no interest in the game suggests that the GeoGebra activities are generally engaging and stimulating. Identifying and addressing the small number of cases of disinterest can help ensure that all children remain actively engaged in the learning process.

In summary, these results highlight the effectiveness of GeoGebra activities in promoting active engagement, collaborative learning, and mathematical understanding among children, particularly in the context of set concepts. They emphasize the importance of early math education that combines interactive tools with social interaction to foster comprehensive learning experiences.

After completing the activities, one of the preschool teachers wrote:

This activity is entirely new for them, especially using computers in preschool institutions. Through visual representation and with the help and suggestions of their peers, children quickly mastered all the tasks. Children enjoyed this type of activity and work method. I plan to make a new dynamic applet on the topic 'Geometric Shapes' for them in the next period because they enthusiastically solved the offered tasks.

During the final phase of the research, the possibilities of using GeoGebra software in numerous projects were demonstrated, acquiring concepts of numbers and sets interesting for preschool children. This achieved the set task of investigating the impact of the presented activities in GeoGebra on the acquisition of basic mathematical concepts of number and set, documented in the checklist's results and anecdotal notes.

4. CONCLUSIONS

The paper presents a study to explore the possibility of using GeoGebra software in teaching and learning the concepts of numbers and sets in preschool institutions in Serbia. Preschool teachers who participated in the research recognized the importance of developing digital competencies and using multimedia tools that allow preschool children to explore and visualize basic mathematical concepts and objects, thereby

acquiring and fostering mathematical knowledge. All Preschool teachers who included GeoGebra activities in their daily practice expressed only positive impressions, confirming our general postulation that it is possible to apply GeoGebra mathematical software through a game within a project-based approach in preschool institutions.

Notably, children actively participated as partners in the proposed activities, creating the interactive GeoGebra applet and the game itself. The games were not organized to last long but always followed the themes of the project being implemented, combining computer work with physical manipulation of natural objects and inserting images of objects and drawings that children made or drew, which influenced the adoption of mathematical concepts of numbers and sets. That supported the first specific hypothesis that using an Interactive applet made in GeoGebra facilitates adopting basic mathematical concepts. Preschool teachers who completed the GeoGebra training and had the opportunity to implement GeoGebra activities in their preschool institutions practically stressed that the training enabled easy use of the GeoGebra program and enabled them to become more creative and independently realize their ideas. This is reflected in an increase in their intention to continuously use this mathematical software in educational work, confirming the second specific hypothesis of the research.

Considering that the project implementation period coincided with the initiation of the reform in preschool institutions in the Republic of Serbia based on the New Foundations of Preschool Education the primary idea was to change the existing practice of implementing mathematical activities. The project-based learning approach involves the integration of all aspects of preschool upbringing and education, and the proposed activities described in the paper can be easily aligned with any project theme. Activities exclusively focused on the development of strictly mathematical concepts, as practiced in previous models, are no longer in use. Consequently, comparing differences with the previous practice has become more challenging on one hand, while on the other hand, it was necessary to find innovative methods that could align with the new working approach and incorporate mathematical concepts.

Due to the extended duration of the implementation of the second and third phases of the project, subsequent monitoring and comparison of the obtained results were possible. The majority of children participated in both activities in GeoGebra, and the results do not show significant divergences. Additionally, during the project research, the implementation of other activities involving GeoGebra was monitored. Further research was conducted within six completed Master's theses, where GeoGebra was used in working with preschool-aged children. According to the information

received from educators, children's interest remains high when GeoGebra is integrated into activities. All obtained results support the claim that there is a positive impact of applying GeoGebra on the permanent and proper acquisition of mathematical concepts related to numbers and sets.

The research findings demonstrate that using GeoGebra motivated preschool teachers and children to make educational lessons exciting and enjoyable. Preschool children collaborated in activities based on the use of GeoGebra while preschool teachers investigated the various possibilities to reach the children better and explain mathematical concepts of numbers and sets in a relevant and meaningful way. Moreover, compared to traditional teaching practices, this mathematics software has provided an opportunity for establishing an interactive and more effective teaching and learning process.

REFERENCES

1. Arbain, Nazihatulhasanah, Nurbiha A. Shukor (2015), "The effects of GeoGebra on student's achievement", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 172, 208–214.
2. Abu Bakar, Kamariah, Ahmad Fauzi Mohd Ayub, Wong Su Luan, Rohani Ahmad Tarmizi (2010), "Exploring secondary school students' motivation using technologies in teaching and learning mathematics", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 4650–4654.
3. Bayhan, Pinar, Pinar Olgun, Nicola J. Yelland (2002), "A study of pre-school teachers' thoughts about computer-assisted instruction", *Contemporary Issues in Early Childhood*, 3(2), 298-303.
4. Brendefur, Jonathan; Sam Strother, Keith Thiede, Cristianne Lane, Mary Jo Surges-Prokop (2013), "A professional development program to improve math skills among preschool children in Head Start", *Early Childhood Education Journal*, 41(3), 187–195.
5. Carlsen, Martin, Ingvald Erfjord, Per Sigurd Hundeland, John Monaghan (2016), "Kindergarten teacher's orchestration of mathematical activities afforded by technology: agency and mediation", *Educational Studies in Mathematics*, 93, 1-17.
6. Carter, Jack, Beverly J. Ferrucci (2009), "Using GeoGebra to enhance prospective elementary school teachers' understanding of geometry", *Electronic Journal of Mathematics & Technology*, 3(2), 149-164.

7. Clements, Douglas H., Julie Sarama (2007), "Effects of a preschool mathematics curriculum: Summative research on the Building Blocks project", *Journal for research in Mathematics Education*, 38(2), 136-163.
8. Dockendorff, Monika, Horacio Solar (2018), "ICT integration in mathematics initial teacher training and its impact on visualization: The case of GeoGebra", *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 49(1), 66-84.
9. Edwards, Julie-Ann, Keith Jones (2006), "Linking geometry and algebra with GeoGebra", *Mathematics Teaching*, 194, 28-30.
10. Furner, Joseph M., Carol A. Marinas (2014), "Addressing math anxiety in teaching mathematics using photography and GeoGebra", In: *26th International Conference on Technology in Collegiate Mathematics*, San Antonio, 134-143.
11. Hall, Jeffrey S., Gregory Chamblee (2013), "Teaching algebra and geometry with GeoGebra: Preparing pre-service teachers for middle grades/secondary mathematics classrooms", *Computers in the Schools: Interdisciplinary Journal of Practice, Theory and Applied Research*, 30(1-2), 12-29.
12. Hohenwarter, Markus, Karl Josef Fuchs (2005), "Combination of dynamic geometry, algebra and calculus in the software system GeoGebra", In: *Computer Algebra Systems and Dynamic Geometry Systems in Mathematics Teaching Conference*, Pecs, Hungary, 128-133.
13. Hohenwarter, Markus, Zsolt Lavicza (2007), "Mathematics teacher development with ICT: towards an international GeoGebra institute", *Proceedings of the British Society for Research into Learning Mathematics*, 27(3), 49-54.
14. Hohenwarter, Markus, Zsolt Lavicza (2009), "The strength of the community: how GeoGebra can inspire technology integration in mathematics teaching", *MSOR Connections*, 9(2), 3-5.
15. Judge, Sharon, Kathleen Puckett, Burcu Cabuk (2004), "Digital equity: New findings from the early childhood longitudinal study", *Journal of Research on Technology in Education*, 36(4), 383-396.
16. Khasawneh, Omar M., Hamed Al-Awidi (2008), "The effect of home computer use on Jordanian children: A parental perspective", *Journal of Educational Computing Research*, 39(3), 267-284.
17. Korenova, Lilla (2017), "GeoGebra in Teaching of Primary School Mathematics", *International Journal for Technology in Mathematics Education*, 24(3), 155-160.

18. Lieberman, Debra A., Cynthia H. Bates, Jiyeon So (2009), "Young children's learning with digital media", *Computers in the Schools*, 26, 271–283.
19. Liu, Wen, Liting Tan, Dan Huang, Nan Chen, Fang Liu (2021), "When preschoolers use tablets: The effect of educational serious games on children's attention development", *International Journal of Human–Computer Interaction*, 37(3), 234-248.
20. Mikelić Preradović, Nives, Gordana Lešin, Mirjana Šagud (2016), "Investigating Parents' Attitudes towards Digital Technology Use in Early Childhood: A Case Study from Croatia", *Informatics in Education*, 15(1), 127-146.
21. McCray, Jennifer S., Jie-Qi Chen (2012), "Pedagogical Content Knowledge for Preschool Mathematics: Construct Validity of a New Teacher Interview", *Journal of Research in Childhood Education*, 26, 291-307.
22. Oppermann, Elisa, Yvonne Anders, Axinja Hachfeld (2016), "The influence of preschool teachers' content knowledge and mathematical ability beliefs on their sensitivity to mathematics in children's play", *Teaching and Teacher Education*, 58, 174-184.
23. Pesic, Duska, Marta Dedaj (2018), *Activities in GeoGebra - a manual for preschool teachers*, Vocational College of Education and Business Informatics Sirmium, Sremska Mitrovica
24. Pešić, Duška, Marta Dedaj, Aleksandar Pešić (2023), "Contribution to the development of digital competencies of educators – practical application of GeoGebra", *Društvene i humanističke studije*, 1(22), 435-452.
25. Reis, Zerrin Ayvaz, Sebnem Ozdemir (2014), "The Effect of DIMLE on Computer Literacy Level of Pre-Service Teachers", *Athens Journal of Technology Engineering*, 1(2), 95-102.
26. Saha, Royati Abdul, Ahmad Fauzi Mohd Ayub, Rohani Ahmad Tarmizi (2010), "The Effects of GeoGebra on Mathematics Achievement: Enlightening Coordinate Geometry Learning", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 8, 686–693.
27. Stipek, Deborah (2013), "Mathematics in Early Childhood Education: Revolution or Evolution?", *Early Education and Development*, 24(4), 431-435.
28. Takači, Đurđica, Dušica Pešić, Jasmina Tatar (2006), "On the continuity of functions", *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 37(7), 783-789.

29. Tay, Mawuli Kofi, Thomas Mensah Wonkyi (2018), "Effect of using Geogebra on senior high school students' performance in circle theorems", *African Journal of Educational Studies in Mathematics and Sciences*, 14, 1-18.
30. Tsitouridou, Melpomeni, Konstantinos Vryzas (2003), "Early childhood teachers' attitudes towards computer and information technology: The case of Greece", *Information Technology in Childhood Education Annual*, 1, 187-207.
31. Vernadakis, Nikolaos, Avgerinos Andreas, Efi Tsitskari, Evridiki Zachopoulou (2005), "The Use of Computer Assisted Instruction in Preschool Education: Making Teaching Meaningful", *Early Childhood Education Journal*, 33(2), 99-104.
32. Weiss, Itzhak, Bracha Kramarski, Shirit Talis (2006), "Effects of multimedia environments on kindergarten children's mathematical achievements and style of learning", *Educational Media International*, 43(1), 3-17.
33. Zulnaidi, Hutkermi, Enny Oktavika, Riyan Hidayat (2020), "Effect of use of GeoGebra on achievement of high school mathematics students", *Education and Information Technologies*, 25(1), 51-72.

УНАПРЕЂИВАЊЕ РАНОГ МАТЕМАТИЧКОГ УЧЕЊА ПОМОЋУ МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ПРЕДШКОЛСКОМ ОБРАЗОВАЊУ: ПРИСТУП БАЗИРАН НА ГЕОГЕБРИ

Сажетак:

Мултимедијалне технологије, које обухватају слике, анимације и звукове, пружају иновативне могућности за васпитаче, посебно у контексту представљања математичког садржаја и развоја математичке способности деце. Ово истраживање има двоструки циљ: прво, формулисање модела базираног на ГеоГебри за асимилацију основних математичких појмова који се односе на бројеве и скупове; друго, примена овог модела у практичним образовним оквирима. Истраживање је обухватило период од 2018. до 2023. године у оквиру петогодишњег пројекта који се реализовао у три фазе. Група од 380 васпитача успешно је завршила обуку за ГеоГебру, након чега је sledило интегрисање предложеног модела у предшколски припремни програм у предшколским институцијама из два управна округа у Републици Србији – Моравичког и Сремског. Васпитачи су самостално спровели две активности у складу са темама свог пројекта. Резултати истраживања истичу ефикасност примене интерактивног приступа учењу заснованог на пројектном приступу

у предшколским оквирима, где интегрисане ГеоГебра апликације, посебно када су повезане са активностима које укључују опипљиве и реалне елементе, дају позитивне резултате.

Кључне речи: пројектно учење; ГеоГебра; васпитачи; појам броја и скупа; радионице

Authors' address

Адресе аутора

Duska Pesic

Vocational College of Education and Business Informatics - Sirmium, Sremska
Mitrovica

vs.duska.pesic@gmail.com

Marta Dedaj

Vocational College of Education and Business Informatics - Sirmium, Sremska
Mitrovica

vs.marta.dedaj@gmail.com

Dejan Savicevic

Vocational College of Education and Business Informatics - Sirmium, Sremska
Mitrovica

vs.dejan.savicevic@gmail.com

Aleksandar Pesic

MB University, Belgrade

Faculty of Business and Law

aleksandar.pesic@ppf.edu.rs

Jasmina Damnjanovic

Vocational College of Education and Business Informatics - Sirmium, Sremska
Mitrovica

vs.jasmina.damnjanovic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.825

UDK 159.922.1-057.875:159.947.5

Primljeno: 29. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Manuela Karlak

SPOLNE RAZLIKE U MOTIVIRANOM PONAŠANJU HRVATSKIH STUDENATA ANGLISTIKE I GERMANISTIKE U IZVANNASTAVNOM KONTEKSTU

Motivacija je jedna od ključnih varijabla u ovladavanju inim jezikom. Motivacija je ujedno i iznimno složen fenomen koji se zbog svoje višedimenzionalnosti vrlo teško može precizno mjeriti. Dosadašnja istraživanja u hrvatskom obrazovnom kontekstu ukazuju da jačina motivacije može ovisiti o ciljnom jeziku koji se uči (npr. Karlak 2014; Karlak i Mayer 2021; Karlak i Šimić 2016; Karlak i Velki 2015; Mihaljević Djigunović i Bagarić 2007), no i da razlike u jačini motivacije postoje i u odnosu na spol, i to u korist viših vrijednosti kod učenica u odnosu na učenike u raznim dimenzijama motivacije (npr. Karlak i Bagarić Medve 2016; Martinović 2018; Martinović i Sorić 2018). Istraživanja pokazuju i da učenice engleskog kao stranog jezika u izvannastavnom kontekstu značajno češće posežu za raznim oblicima motiviranog ponašanja, pa tako značajno češće gledaju televiziju na tom jeziku, čitaju, slušaju glazbu i razgovaraju s raznim osobama uživo (npr. Karlak i Bagarić Medve 2016; Muñoz 2020). Cilj provedenog istraživanja bio je utvrditi i usporediti postoje li u hrvatskom kontekstu ovladavanja stranim jezikom spolne razlike u učestalosti bavljenja raznim oblicima motiviranog ponašanja u izvannastavnom kontekstu te u samoprocjeni komunikacijske jezične kompetencije kod studenata koji studiraju anglistiku odnosno germanistiku, budući da su takva istraživanja rijetka. Rezultati su pokazali da su utvrđene spolne razlike brojnije u uzorku za engleski jezik. Nalazi ukazuju da studentice u odnosu na studente statistički značajno češće posežu za raznim oblicima motiviranog ponašanja u izvannastavnom kontekstu, no i da studenti razinu svoje komunikacijske jezične kompetencije procjenjuju višom u odnosu na studentice, a ta je razlika kod studenata anglistike i statistički značajna za područje vokabulara.

Ključne riječi: motivacija; motivirano ponašanje; izvannastavni kontekst; anglistika; germanistika

1. UVOD

Poznato je da je motivacija jedan od ključnih čimbenika u ovladavanju inim jezikom. Kako je motivacija važna svima koji su uključeni u proces ovladavanja/poučavanja inog jezika, tj. učenicima i nastavnicima koji na nju mogu djelovati, interes za proučavanje ovog fenomena uvijek je iznimno velik.

Činjenica je da u posljednje vrijeme opada interes za brojne studije filoloških usmjerenja, što je vidljivo iz manjeg broja upisanih studenata (usp. Kapović 2022). Iako sveučilišni profesori polaze od toga da studenti koji upišu određeni studij stranog jezika studiraju taj jezik jer to zaista žele odnosno jer su za taj studij i (visoko) motivirani, nastavna praksa nerijetko pokazuje da tome nije uvijek tako i da se u zadnje vrijeme osobito kod studenata preddiplomskog studija germanistike, čak i bez znanstvenog istraživanja, uočava upravo nedostatak motivacije. Kako motivacija ima i društvenu dimenziju, objašnjenje za to mora se potražiti i u statusu koji pojedini strani jezik ima kako u formalnom obrazovnom sustavu, tako i u širem društvenom kontekstu, a poznato je da je status engleskoga u oba konteksta znatno povoljniji.

Uz to što je u gotovo svim hrvatskim osnovnim školama prvi strani jezik, u izvannastavnom kontekstu engleski je kao *lingua franca* i u svim vrstama medija gotovo sveprisutan. Tehnološki napredak, globalizacija i digitalizacija doveli su do dramatičnih promjena u pogledu prilika koje učenici stranog jezika imaju za kontakt sa ciljnim jezikom, osobito engleskim, što se u velikoj mjeri može pripisati internetu (Erk 2021). Nasuprot tomu, nesvjesna odnosno nenamjerna izloženost njemačkom jeziku znatno je manja. Njemački se, primjerice, vrlo rijetko može čuti slušajući glazbu na radiju ili gledajući redovni (državni) televizijski program. Unatoč tome, nalazimo se u dobu kada je putem interneta moguće lako i brzo pristupiti sadržajima koji nas zanimaju na bilo kojem stranom jeziku. Stoga činjenica da je izloženost njemačkom jeziku u izvannastavnom kontekstu manja, ne bi trebala biti toliko otežavajuća okolnost za studente koji ne samo da uče taj jezik, nego ga i studiraju.

U tom smislu ovo istraživanje ima za cilj produbiti spoznaje o motiviranom ponašanju studenata anglistike i germanistike u izvannastavnom kontekstu na jeziku koji studiraju s naglaskom na utvrđivanju spolnih razlika u njihovom motiviranom ponašanju. Pored toga, istraživanje ima za cilj provjeriti kako studenti i studentice

anglistike odnosno germanistike procjenjuju razinu svojih jezičnih znanja i vještina u stranom jeziku koji studiraju.

2. TEORIJSKA I EMPIRIJSKA POLAZIŠTA

Prema Dörnyeiju (2001) motivacija je jedan od najneopipljivijih koncepata jer je iznimno teško dokučiti zašto se ljudi ponašaju i razmišljaju na određeni način. Motivacija se, prema ovom autoru, po definiciji odnosi na smjer i razmjere ljudskog ponašanja, tj. odgovorna je za tri stvari: zašto ljudi odlučuju učiniti nešto, koliko su dugo spremni ustrajati u toj aktivnosti i s koliko će truda ili koliko snažno izvoditi određenu aktivnost (Dörnyei 2001; Dörnyei i Ushioda 2011). Motivacija se definira i kao „skup motiva [...], odnosno psiholoških stanja koji pokreću i usmjeravaju ljudsko ponašanje te određuju intenzitet toga ponašanja” (Medved Krajnović 2010: 77). Prema Gardneru (1985, 2010) motivacija ima kognitivnu, afektivnu i bihevioralnu komponentu, tj. kombinacija je truda, želje da se postigne cilj učenja jezika i pozitivnih stavova prema učenju jezika, a učenik je doista motiviran kada su njegova želja da postigne cilj i pozitivni stavovi prema cilju povezani s ulaganjem truda. Drugim riječima, prema Gardneru (2010), motivirano ponašanje učenika inog jezika obuhvaća sljedeća obilježja: ulaganje truda u svrhu ostvarivanja cilja učenja, ustrajnost, jaku želju za ostvarenjem cilja, uživanje u aktivnostima koje će učenika dovesti do cilja i očekivanja glede vlastitih uspjeha i neuspjeha. Kada postigne uspjeh, motivirani će učenik pokazati samopouzdanje kao rezultat svojih postignuća te će, naposljetku, imati jasne razloge, tj. motive za svoje ponašanje. Jasno je da je motivacija za ovladavanje inim jezikom iznimno složen fenomen, na što ukazuje i Dörnyei (1998), koji ističe da je motivacija višedimenzionalna jer pored kontekstualnih i kognitivnih čimbenika, koji se obično povezuju s učenjem u okviru psihologije obrazovanja, ona sadržava kako osobnu tako i društvenu dimenziju.

Brojna istraživanja motivacije na području ovladavanja inim jezikom ukazala su na značajnu vezu motivacije i uspjeha te se naglašava uloga motivacije kao ključnog prediktora uspjeha u inom jeziku (npr. Dörnyei 2001, 2005; Gardner 1985, 2010; Karlak 2014; Karlak i Velki 2015; Mihaljević Djigunović 1998, 2006; Oxford i Shearlin 1996; Semaan i Yamazaki 2015). Sukladno tomu uspješan se učenik smatra i motiviranim za učenje. Pored toga smatra se i da se motivacija i učenje nalaze u cikličkom odnosu koji može biti pozitivan i negativan (Dörnyei i Ushioda 2011). No, ciklički je odnos ujedno i neizravan jer motivacija prethodi djelovanju prije nego postignuću (Dörnyei i Ushioda 2011). U tom smislu Karlak (2014, 2018) ističe važnu

ulogu komunikacijsko-metakognitivnih strategija učenja kao pravih primjera motiviranog ponašanja, osobito na višem stupnju učenja, te naglašava važnost jačine motivacije koja će, ukoliko je visoka, dovesti do boljeg upravljanja procesom učenja na način da će potaknuti učenika da se prihvati raznih aktivnosti učenja, prije svega jezične uporabe u izvannastavnom kontekstu, a što će dovesti i do boljih ishoda.

Dosadašnja su istraživanja pokazala da se među najvažnije izvannastavne aktivnosti koje povoljno djeluju na razvoj vokabulara i jezičnih vještina u stranom jeziku ubrajaju gledanje televizije, korištenje računala odnosno interneta, čitanje knjiga i časopisa te slušanje glazbe (npr. De Wilde, Brysbaert i Eyckmans 2019; González-Fernández Schmitt 2015; Kuppens 2010; Lindgreni Muñoz 2013; Peters i sur. 2019; Sundqvist i Sylvén 2014). Osobito važnom smatra se izloženost stranom jeziku putem medija čiji izostanak dugoročno može negativno djelovati na razvoj komunikacijske jezične kompetencije (Verspoor i sur. 2011). Na važnu ulogu izloženosti putem medija ukazuju i komparativna istraživanja provedena u Hrvatskoj (npr. Karlak 2014; Karlak i Šimić 2016) koja pokazuju da se hrvatski učenici mlađe školske dobi, no i maturanti, u izvannastavnom kontekstu svakodnevno duže i značajno češće bave raznim aktivnostima slušanja, čitanja, govorenja i pisanja na engleskom jeziku u odnosu na nje-mački, što se dovodi u vezu s višom motivacijom i razinom komunikacijske jezične kompetencije u engleskom jeziku, no svakako i sa sveprisutnošću toga jezika u okruženju učenika.

Brojna su istraživanja utvrdila postojanje spolnih razlika u motivaciji za ovladavanje inim jezikom, i to u korist viših vrijednosti kod učenica u odnosu na učenike u raznim dimenzijama motivacije (npr. Csizér i Dörnyei 2005; Gonzales 2010; Kissau i sur. 2010; Mori i Gobel 2006; Öztürk i Gürbüz 2013; You, Dörnyei i Csizér 2016). I u hrvatskom kontekstu ovladavanja stranim jezikom istraživanja pokazuju slične rezultate (npr. Karlak i Bagarić Medve 2016; Martinović 2018; Martinović i Sorić 2018). Stoga ne iznenađuju nalazi istraživanja koji pokazuju da učenice prenose svoje motivirano ponašanje i na izvannastavni kontekstu odnosno u većoj se mjeri bave raznim aktivnostima koje uključuju strani jezik, osobito engleski. Istraživanje koje je provela Muñoz (2020), primjerice, pokazuje da učenice u izvannastavnom kontekstu značajno češće gledaju televiziju na tom jeziku, čitaju, slušaju glazbu i razgovaraju s raznim osobama uživo, dok je za muški spol karakteristično da u značajno većoj mjeri u odnosu na ženski spol igraju računalne igrice. U tom smislu Karlak i Bagarić Medve (2016) primjerice utvrđuju da se učenice engleskog kao stranog jezika značajno češće u odnosu na učenike u izvannastavnom kontekstu bave raznim aktivnostima koje uključuju slušanje, primjerice glazbe. Ovo istraživanje pored toga pokazuje

da su učenice u oba strana jezika, engleskom i njemačkom, značajno više motivirane u odnosu na učenike, no i da učenici na standardiziranom vrednovanju u okviru ispita državne mature postižu značajno viši uspjeh iz engleskog jezika. Potonji nalaz u pogledu uspjeha nije u skladu s nalazima sličnih istraživanja provedenih u hrvatskom obrazovnom kontekstu (npr. Martinović i Sorić 2018; Mihaljević Djigunović 1993; Zergollern-Miletić 2007) koje su utvrdile značajno veći uspjeh kod ženskog spola. Unatoč tome što nalazi istraživanja koja se bave spolnim razlikama u ovladavanju inim jezikom nisu konzistentni, oni su očekivani jer se spol ponajprije smatra društveno uvjetovanom kategorijom koja podliježe brojnim kontekstualnim i inim utjecajima (usp. Nyikos 2008).

3. CILJ ISTRAŽIVANJA

Budući da su se dosadašnje studije u hrvatskom obrazovnom kontekstu većinom koncentrirale na istraživanje motivacije učenika/studenata u okviru formalnog obrazovanja, cilj ovog istraživanja je produbiti spoznaje o spolnim razlikama u motivaciji u izvannastavnom kontekstu kod studenata koji studiraju anglistiku odnosno germanistiku. U istraživanju se polazi od sljedećih istraživačkih pitanja:

1. Postoje li spolne razlike u učestalosti bavljenja pojedinim oblicima motiviranog ponašanja na stranom jeziku u izvannastavnom kontekstu u uzorcima za engleski i njemački jezik?

2. Postoje li spolne razlike u samoprocjeni razina pojedinih jezičnih znanja i vještina u uzorcima za engleski i njemački jezik?

U skladu s nalazima dosadašnjih istraživanja (npr. Karlak i Bagarić Medve 2016; Martinović i Sorić 2018; Mihaljević Djigunović 1993; Muñoz 2020; Zergollern-Miletić 2007) postavljene su sljedeće hipoteze:

H1. Očekuje se češće bavljenje raznim oblicima motiviranog ponašanja na stranom jeziku u izvannastavnom kontekstu kod ženskog spola u oba uzorka studenata.

H2. Očekuje se viša samoprocjena razina pojedinih jezičnih znanja i vještina kod ženskog spola u oba uzorka studenata.

3.1. Metodologija

3.1.1. Provedba istraživanja i sudionici

Istraživanje je provedeno u okviru znanstvenog projekta „Koherencija pisanoga teksta u inome jeziku: hrvatski, njemački, engleski, francuski i mađarski jezik u usporedbi“ (HRZZ-IP-2016-06-5736). Sudionici istraživanja (N = 238) bili su studenti prve, druge i treće godine preddiplomskog studija anglistike odnosno germanistike na Filozofskom fakultetu u Osijeku, Zagrebu i Rijeci. Istraživanje je provedeno u okviru redovne nastave na fakultetu uz pomoć kolega s navedenih institucija, pri čemu su sudionici ispunjavali upitnik metodom papir-olovka. Iako upitnik nije anonimn jer su sudionici u okviru projekta pisali i raspravljajuće eseje koji su morali biti pridruženi upitniku koji su ispunjavali, objašnjeno im je da su podaci koje daju strogo povjerljivi te da će se s njima postupati u skladu s najvišim etičkim standardima u provedbi istraživanja sa sudionicima.

Tablica 1 prikazuje zastupljenost sudionika u uzorcima za njemački i engleski jezik u odnosu na spol, godinu studija i mjesto studiranja.

Tablica 1. Spol, godina studija i mjesto studiranja u uzorcima za engleski i njemački jezik

	SPOL	GODINA STUDIJA	MJESTO STUDIRANJA
ENGLESKI N = 128	Ž = 71,9 % M = 28,1 %	1. = 63,3 % 2. = 36,7 %	Osijek = 100 %
NJEMAČKI N = 110	Ž = 73,6 % M = 26,4 %	1. = 59,1 % 2. = 32,7 % 3. = 8,2 %	Osijek = 62,7 % Zagreb = 18,2 % Rijeka = 19,1 %

Iz tablice proizlazi da su uzorci brojačno gotovo jednaki s obzirom na jezik (E=128, Ž = 92, M = 36; NJ=110, Ž = 81, M = 29) te da je u oba uzorka znatno zastupljeniji ženski spol. K tome je uzorak za engleski jezik homogeniji s obzirom na godinu studija i mjesto studiranja. Deskriptivna analiza je pokazala da prosječna dob u uzorku za engleski jezik iznosi M = 19,66 (SD = 1,31) za ženski spol i M = 19,81 (SD = 1,26) za muški spol. Uz to je utvrđeno da studentice anglistike engleski jezik uče duže nego studenti (Ž-M = 13,19, SD = 1,47; M-M = 12,36, SD = 2,60), a ta je razlika i statistički značajna (F = 5,195, p < 0,05). Prosječna dob u uzorku za njemački jezik iznosi M = 19,95 (SD = 1,28) za ženski spol i M = 19,83 (SD = 1,23) za muški

spol. Uz to je utvrđeno da je dužina učenja njemačkog jezika podjednaka za ženski i muški spol (\bar{X} -M = 10,14, SD = 3,84; M-M = 10,22, SD = 4,25). Razmjerno visoke standardne devijacije ukazuju na velike razlike među sudionicima u pogledu dužine učenja njemačkog jezika.

3.1.2. Instrument

Kao mjerni instrument korišten je dio opsežnog upitnika iz navedenog KohPiTekst projekta. Pored osnovnih demografskih podataka upitnik korišten u ovom istraživanju obuhvaća dva dijela. Prvi se dio odnosi na procjenu studenata koliko se često u prosjeku u izvannastavnom kontekstu bave određenim aktivnostima na jeziku koji studiraju. Korištena je skala Likertova tipa od 1 do 4, pri čemu je 1 – nikada, a 4 – često. Ovaj se dio sastoji od ukupno 13 tvrdnji, npr. *Gledam filmove, serije i druge emisije na engleskom/njemačkom jeziku bez prijevoda; Slušam pjesme, radio-emisije ili video clipove na internetu na engleskom/njemačkom jeziku* i sl. U drugom dijelu upitnika sudionici su upisivanjem ocjene od 1 (vrlo niska razina) do 5 (vrlo visoka razina) procjenjivali razinu svojih jezičnih znanja i vještina u njemačkom jeziku, i to u području govorenja, pisanja, slušanja s razumijevanjem, čitanja s razumijevanjem, vokabulara, gramatike, izgovora i pravopisa.

4. REZULTATI

Podatci prikupljeni upitnikom su statistički obrađeni programom *SPSS 20*. Pritom su korišteni sljedeći statistički postupci: deskriptivna statistika, jednosmjerna analiza varijance (ANOVA) i korelacijska analiza.

Kako bi se utvrdile moguće spolne razlike u motiviranom ponašanju u izvannastavnom kontekstu u uzorcima za engleski i njemački jezik, provedena je jednosmjerna analiza varijance. Tablica 2 donosi rezultate za engleski jezik.

Tablica 2. Spolne razlike u motiviranom ponašanju u izvannastavnom kontekstu u uzorku za engleski jezik (N-ž = 92, N-m = 36) – ANOVA

AKTIVNOST	SPOL	M	SD	df.	F	Sig.
<i>MOTIVIRANO PONAŠANJE - UKUPNO</i> (13 čestica)	ž m	3,15 3,04	,38 ,35	1	2,251	,136
1. Gledam filmove, serije i druge emisije na engleskom jeziku bez prijevoda.	ž m	3,80 3,61	,43 ,64	1	3,923	,050*
2. Slušam pjesme, radio-emisije ili video <i>clipove</i> na internetu na engleskom jeziku.	ž m	3,97 4,00	,23 ,00	1	,707	,402
3. Čitam novine/časopise na engleskom jeziku.	ž m	2,75 2,58	,85 ,94	1	,943	,333
4. Čitam knjige na engleskom jeziku.	ž m	3,08 2,53	,73 ,99	1	11,747	,001**
5. Čitam obavijesti, reklame, rasporede i sl. na engleskom jeziku.	ž m	3,40 3,28	,74 ,88	1	,652	,421
6. Čitam Internet-stranice na engleskom jeziku.	ž m	3,79 3,89	,50 ,39	1	1,037	,311
7. Vježbam na internetskim portalima za učenje engleskog jezika.	ž m	2,07 1,75	,79 ,81	1	4,031	,047*
8. <i>Chatam</i> i komuniciram na društvenim mrežama na engleskom jeziku.	ž m	2,73 3,08	,89 ,91	1	4,071	,046*
9. Razgovaram s drugim osobama (stranci, prijatelji, obitelj, profesori itd.) koji govore engleski.	ž m	3,28 3,08	,82 ,94	1	1,416	,236
10. Pišem domaće zadaće na engleskom jeziku.	ž m	3,62 3,19	,64 ,86	1	9,305	,003**
11. Dopisujem se elektroničkom poštom na engleskom jeziku.	ž m	2,86 2,89	,87 1,01	1	,028	,866
12. Ispunjavam obrasce, upitnike i sl. na engleskom jeziku.	ž m	2,57 2,53	,80 ,88	1	,053	,818
13. Pišem poruke na engleskom jeziku.	ž m	3,03 3,11	,87 ,92	1	,204	,652

**p < 0,01

* p < 0,05

Rezultati pokazuju da unatoč tome što nisu utvrđene statistički značajne spolne razlike u uzorku za engleski jezik u ukupnom motiviranom ponašanju u izvannastavnom kontekstu studentice anglistike se u odnosu na studente ipak statistički značajno češće bave sljedećim aktivnostima: *gledaju filmove, serije i druge emisije na engleskom jeziku bez prijevoda* ($F = 3,923$, $p < 0,05$); *čitaju knjige na engleskom jeziku* ($F = 11,747$, $p < 0,01$); *vježbaju na internetskim portalima za učenje engleskog jezika* ($F = 4,031$, $p < 0,05$); *pišu domaće zadaće na engleskom jeziku* ($F = 9,305$, $p < 0,01$). Studenti anglistike u odnosu na studentice statistički značajno češće *chataju i komuniciraju na društvenim mrežama na engleskom jeziku* ($F = 4,071$, $p < 0,05$).

Tablica 3 donosi rezultate za njemački jezik.

Tablica 3. Spolne razlike u motiviranom ponašanju u izvannastavnom kontekstu u uzorku za njemački jezik (N-ž = 81, N-m = 29) – ANOVA

AKTIVNOST	SPOL	M	SD	df.	F	Sig.
<i>MOTIVIRANO PONAŠANJE - UKUPNO</i> (13 čestica)	ž m	2,51 2,45	,49 ,53	1	,240	,625
1. Gledam filmove, serije i druge emisije na njemačkom jeziku bez prijevoda.	ž m	2,88 3,00	,95 ,89	1	,371	,544
2. Slušam pjesme, radio-emisije ili video <i>clipove</i> na internetu na njemačkom jeziku.	ž m	2,94 3,07	,93 ,84	1	,445	,506
3. Čitam novine/časopise na njemačkom jeziku.	ž m	1,95 1,89	,76 ,72	1	,111	,739
4. Čitam knjige na njemačkom jeziku.	ž m	2,48 2,20	,89 1,01	1	1,870	,174
5. Čitam obavijesti, reklame, rasporede i sl. na njemačkom jeziku.	ž m	2,68 2,45	,99 ,99	1	1,149	,286
6. Čitam Internet-stranice na njemačkom jeziku.	ž m	2,81 2,79	,91 ,73	1	,013	,908
7. Vježbam na internetskim portalima za učenje njemačkog jezika.	ž m	2,04 1,83	,93 1,00	1	1,043	,309
8. <i>Chatam</i> i komuniciram na društvenim mrežama na njemačkom jeziku.	ž m	1,95 2,03	,96 ,87	1	,171	,680

9. Razgovaram s drugim osobama (stranci, prijatelji, obitelj, profesori itd.) koji govore njemački.	ž	2,89	,94	1	,094	,760
	m	2,83	,89			
10. Pišem domaće zadaće na njemačkom jeziku.	ž	3,67	,61	1	4,248	,042*
	m	3,38	,73			
11. Dopisujem se elektroničkom poštom na njemačkom jeziku.	ž	2,17	,99	1	,030	,864
	m	2,14	,74			
12. Ispunjavam obrasce, upitnike i sl. na njemačkom jeziku.	ž	1,86	,74	1	,041	,839
	m	1,89	,72			
13. Pišem poruke na njemačkom jeziku.	ž	2,27	,97	1	,255	,614
	m	2,38	,101			

**p < 0,01

* p < 0,05

Rezultati pokazuju da je u uzorku za njemački jezik jedina statistički značajna spolna razlika utvrđena u *pisanju domaćih zadaća na njemačkom jeziku* ($F = 4,248$, $p < 0,05$), što značajno češće čine studentice germanistike u odnosu na studente.

Jednosmjerna analiza varijance provedena je i kako bi se utvrdile moguće razlike u procjeni razina pojedinih jezičnih znanja i vještina u dva uzorka studenata. Izračunata je ukupna varijabla nazvana *komunikacijska jezična kompetencija*, koja obuhvaća osam navedenih komponenti jezičnih znanja i vještina. Tablica 4 prikazuje rezultate za engleski jezik.

Tablica 4. Spolne razlike u procjeni jezičnih znanja i vještina u uzorku za engleski jezik (N-ž = 92, N-m = 36) – ANOVA

JEZIČNA ZNANJA I VJEŠTINE	UZORAK	M	SD	df.	F	Sig.
KOMUNIKACIJSKA JEZIČNA KOMPETENCIJA	ž	4,05	,43	1	3,045	,083
	m	4,21	,51			
UKUPNO (8 komponenti)						
1. GOVORENJE	ž	4,04	,73	1	3,117	,080
	m	4,30	,73			
2. PISANJE	ž	4,13	,59	1	2,330	,129
	m	4,31	,63			
3. SLUŠANJE S RAZUMIJEVANJEM	ž	4,39	,61	1	,261	,610
	m	4,46	,74			
4. ČITANJE S RAZUMIJEVANJEM	ž	4,48	,60	1	,495	,483
	m	4,57	,70			
5. VOKABULAR	ž	3,69	,68	1	9,535	,002**
	m	4,11	,75			
6. GRAMATIKA	ž	3,57	,76	1	,012	,915
	m	3,58	1,07			
7. IZGOVOR	ž	4,15	,69	1	,531	,468
	m	4,25	,79			
8. PRAVOPIS	ž	3,93	,74	1	1,889	,172
	m	4,14	,79			

**p < 0,01

* p < 0,05

Rezultati uzorka za engleski jezik pokazuju da je jedina statistički značajna spolna razlika utvrđena za područje *vokabulara* čiju razinu studenti anglistike procjenjuju statistički značajno višom u odnosu na studentice (F = 9,535, p < 0,01). Međutim, zanimljiv nalaz predstavljaju i utvrđene srednje vrijednosti koje su u svim jezičnim znanjima i vještinama te u ukupnoj komunikacijskoj jezičnoj kompetenciji više kod studenata muškog spola.

Tablica 5 prikazuje rezultate uzorka za njemački jezik.

Tablica 5. Spolne razlike u procjeni jezičnih znanja i vještina u uzorku za njemački jezik (N-ž = 81, N-m = 29) – ANOVA

JEZIČNA ZNANJA I VJEŠTINE	UZORAK	M	SD	df.	F	Sig.
<i>KOMUNIKACIJSKA JEZIČNA KOMPETENCIJA - UKUPNO (8 komponenti)</i>	ž	3,67	,48	1	,073	,788
	m	3,70	,68			
1. GOVORENJE	ž	3,60	,81	1	,500	,481
	m	3,73	,89			
2. PISANJE	ž	3,39	,70	1	,002	,962
	m	3,38	1,01			
3. SLUŠANJE S RAZUMIJEVANJEM	ž	4,31	,85	1	,318	,574
	m	4,21	,90			
4. ČITANJE S RAZUMIJEVANJEM	ž	4,13	,74	1	,029	,866
	m	4,10	,82			
5. VOKABULAR	ž	3,34	,80	1	3,468	,065
	m	3,69	1,00			
6. GRAMATIKA	ž	3,19	,74	1	,208	,649
	m	3,28	1,13			
7. IZGOVOR	ž	3,95	,84	1	,211	,647
	m	4,03	,87			
8. PRAVOPIS	ž	3,40	,86	1	1,841	,178
	m	3,14	,92			

**p < 0,01

* p < 0,05

Rezultati pokazuju da u uzorku za njemački jezik nema statistički značajnih spolnih razlika u samoprocjeni pojedinih jezičnih znanja i vještina, no dobivene srednje vrijednosti pokazuju slične rezultate kao i u uzorku za engleski jezik jer većina samoprocijenjenih komponenti ide u smjeru nešto viših vrijednosti kod muškog spola (npr. ukupna KJK, govorenje, vokabular, gramatika i izgovor).

Provedena je i korelacijska analiza (Pearsonov koeficijent korelacije) kako bi se provjerilo u kakvom su odnosu varijable *motivirano ponašanje na stranom jeziku u izvannastavnom kontekstu* i *procjena komunikacijske jezične kompetencije*. Utvrđena je niska statistički značajna pozitivna korelacija u uzorku za engleski jezik ($r = 0,221^*$, $p < 0,05$) te srednje visoka statistički značajna pozitivna korelacija u uzorku za njemački jezik ($r = 0,429^{**}$, $p < 0,01$).

5. RASPRAVA

Cilj provedenog istraživanja bio je produbiti spoznaje o spolnim razlikama u motiviranom ponašanju na stranom jeziku u izvannastavnom kontekstu kod studenata koji studiraju anglistiku odnosno germanistiku. Rezultati su djelomično potvrdili naša očekivanja. Usporede li se nalaze dobiveni za dva strana jezika, uočljivo je da su spolne razlike u većoj mjeri izražene u uzorku za engleski jezik. Razlog za to mogao bi biti što izvannastavni kontekst pruža puno više prilika za jezičnu uporabu na engleskom jeziku i omogućuje lakšu dostupnost raznih sadržaja na tom jeziku, što se vrlo vjerojatno pozitivno odražava na razne oblike motiviranog ponašanja. Taj je kontekst dovoljno bogat i motivirajući da gotovo svakoga, neovisno o spolu, potakne na bavljenje raznim aktivnostima na tom jeziku, poput gledanja filmova, slušanja glazbe, pretraživanja internetskih stranica, čitanja (lako dostupnih) knjiga i sl. Na to ukazuju i prilično visoke srednje vrijednosti raznih oblika motiviranog ponašanja u uzorku za engleski jezik kod oba spola (Tablica 2). Nasuprot tomu, motivacijski utjecaj izvannastavnog konteksta njemačkog jezika znatno je slabiji (usp. srednje vrijednosti motiviranog ponašanja u Tablici 3) jer njemački nije toliko prisutan u raznim medijima za kojima studenti najčešće posežu. Stoga je potrebno uložiti znatno više truda za pronalazak određenih sadržaja na tom jeziku, što pak zahtijeva višu razinu motivacije, no i komunikacijske jezične kompetencije (usp. Karlak 2014).

Nalazi pokazuju da je prva hipoteza u pogledu spolnih razlika u motiviranom ponašanju na stranom jeziku u izvannastavnom kontekstu (djelomično) potvrđena. Unatoč tome što nisu utvrđene statistički značajne spolne razlike u uzorku za engleski jezik u ukupnom motiviranom ponašanju, studentice se anglistike u odnosu na studente ipak u izvannastavnom kontekstu statistički značajno češće bave sljedećim aktivnostima: gledaju filmove, serije i druge emisije na engleskom jeziku bez prijevoda, čitaju knjige na tom jeziku, vježbaju na internetskim portalima za učenje engleskog jezika i pišu domaće zadaće na engleskom jeziku, što potvrđuje nalaze sličnih istraživanja (npr. De Wilde, Brysbaert i Eyckmans 2019; González-Fernández i Schmitt 2015; Kuppens 2010; Lindgren i Muñoz 2013; Peters i sur. 2019; Sundqvist i Sylvén 2014). Studentice germanistike pak u odnosu na svoje muške kolege statistički značajno češće, također, pišu domaće zadaće na tom jeziku. Dobiveni su rezultati u skladu i s rezultatima sličnih istraživanja provedenih u hrvatskom obrazovnom kontekstu koji govore u prilog višoj motivaciji kod učenica/studentica koje se sukladno tomu i izvan nastave više bave aktivnostima na jeziku koji uče/studiraju (npr. Karlak i Bagarić Medve 2016; Martinović i Sorić 2018). Nalazi ukazuju na zaključak da su

studentice oba strana jezika doista motiviranije, savjesnije, više se trude jer su vjerojatno više ciljno usmjerene na postizanje uspjeha u ovladavanju stranim jezikom, na što upućuje i većina utvrđenih srednjih vrijednosti pojedinih oblika motiviranog ponašanja koje su više kod ženskog spola (Tablice 2 i 3).

Budući da je motivacija složen i višedimenzionalan konstrukt, tumačenje ovih nalaza besmisleno je bez uzimanja u obzir užeg (npr. obiteljskog) i šireg društvenog okruženja koje dakako utječe na motivaciju. Dosadašnja su istraživanja, naime, pokazala da se učenje i studiranje stranih jezika pretežito veže uz ženski spol (npr. Csizér i Dörnyei 2005; Karlak i Bagarić Medve 2016; Kissau 2007). Roditeljska očekivanja vezano za karijeru u području stranih jezika, a pogotovo i zaposlenja u školstvu, veća su u slučaju ženskog spola (Karlak i Bagarić Medve 2016). Od malena se brojnoj ženskoj djeci u našem okruženju na neki način *nameće* karijera u prosvjeti kao nešto što je za njih dobro i poželjno. S obzirom na važnost i sveprisutnost engleskog u našem društvu danas, društveni bi pritisak za ovladavanje i kasnije profesionalno bavljenje baš tim jezikom morao biti najveći. To potvrđuje i nalaz u uzorku za engleski jezik iz kojeg proizlazi da studentice anglistike engleski jezik uče gotovo godinu dana duže u odnosu na studente. Ta je razlika i statistički značajna. Budući da je engleski u gotovo svim hrvatskim školama obvezni prvi strani jezik koji se uči od prvog razreda osnovne škole, navedeni nalaz upućuje na zaključak da brojni roditelji, barem godinu dana prije ulaska u formalni obrazovni sustav, pretežito žensku djecu uključuju u razne predškolske programe ovladavanja engleskim jezikom. Međutim, nešto više utvrđene standardne devijacije vezano za dužinu učenja engleskog jezika ipak ukazuju i na činjenicu da među sudionicima postoje brojne individualne razlike u tom pogledu pa se tako raspon minimalne i maksimalne dužine učenja koju studenti engleskog navode kreće od 0,6 do 17 godina. Moguće je da su neki sudionici pitanje o dužini učenja vjerojatno krivo shvatili navodeći podatak samo za vrijeme učenja u okviru studija, te je potrebno dodatno ispitati ovaj nalaz.

Nadalje, činjenica je da većina nastavnika u školama i na fakultetima jezičnog usmjerenja doista jesu žene, pa je moguće da se učenice i studentice s njima lakše poistovjećuju te im se, i zbog visokih roditeljskih i društvenih očekivanja, na neki način više dive. Moguće je da i iz tog razloga, ne želeći razočarati važne osobe iz svog neposrednog okruženja, a ujedno nastojeći da izbjegnju negativne ishode u vezi sa svojom budućom karijerom (usp. Martinović i Sorić 2018) u izvannastavnom kontekstu u većoj mjeri ulažu trud u učenje pa, primjerice, češće pišu zadaće, čitaju knjige i vježbaju jezik na internetskim portalima u odnosu na muški spol, možda baš zato jer to od njih traže nastavnice i baš zato što u (bliskoj) budućnosti i sebe vide u toj

istoj ulozi. Istraživanja budućih mogućih slika o sebi, primjerice, pokazuju da je u stvaranju takvih samopoimanja adolescentima ženskog spola izrazito važan odnos s drugima, tj. više truda ulažu u međusobne odnose i interakciju s drugima nego što je to slučaj kod muškog spola (Henry i Cliffordson 2013). Osim toga, istraživanja pokazuju i da su učenice savjesnije u izvršavanju svojih obveza u odnosu na učenike, što je jedna od ključnih osobina ličnosti koja bitno utječe na uspjeh (npr. Martinović i Sorić 2018). Nasuprot tomu, nalazi istraživanja koje su proveli Kissau i sur. (2010: 714) pokazuje da dečki, adolescenti, ne žele da drugi primijete da se oni previše trude, i to ne samo u učenju španjolskog kao stranog jezika, nego u učenju bilo kojeg predmeta, iz razloga što „to nije cool”. Tomu u prilog potencijalno govore i nalazi našeg istraživanja koji se, primjerice, odnose na pisanje zadaća, što je aktivnost koju studenti muškog spola, neovisno o ciljnom jeziku, značajno rjeđe prakticiraju u izvannastavnom kontekstu u odnosu na studentice.

Nasuprot tomu, jedini oblik motiviranog ponašanja u izvannastavnom kontekstu koji statistički značajno češće prakticiraju studenti anglistike muškog spola je *chata-nje* i komuniciranje na društvenim mrežama na engleskom jeziku, što bi se pak moglo okarakterizirati kao aktivnost koja služi ponajprije za zabavu. S tim u svezi nalazi ukazuju i na to da muški spol općenito ima nešto veće samopouzdanje jer razine svojih jezičnih znanja i vještina procjenjuju višima u odnosu na ženski spol (Tablice 4 i 5), što opovrgava drugu hipotezu. Dobiveni je nalaz u skladu s Martinović i Sorić (2018) koje su utvrdile da studentice koje uče engleski kao strani jezik u odnosu na studente svoju komunikacijsku jezičnu kompetenciju u stranom jeziku percipiraju niskom, unatoč tome što su završne ocjene iz engleskog jezika kod tih istih učenica značajno više. Nalazi pokazuju i da je ta razlika još uočljivija upravo kod studenata anglistike koji k tome i razinu svoga vokabulara u tom jeziku procjenjuju statistički značajno višom u odnosu na studentice. Jedno od mogućih objašnjenja za dobiveni nalaz moglo bi se pronaći primjerice u već spomenutoj činjenici da studenti anglistike statistički značajno češće *chataju* i komuniciraju na društvenim mrežama na tom jeziku u odnosu na studentice. Moguće je, dakle, da zbog veće interakcije među korisnicima koju takve mreže omogućuju, osobito ako to čine više sati dnevno, a vrlo vjerojatno i putem računalnih igara, svoj vokabular, no i ostale komponente komunikacijske jezične kompetencije smatraju i procjenjuju razmjerno visokima. Nalazi istraživanja iz skandinavskih zemalja (npr. Hannibal Jensen 2017; Sylvén i Sundqvist 2012) primjerice potvrđuju da se igranje računalnih igrica, ili kolokvijalno *gejmanje*, koje uključuje komunikaciju na engleskom jeziku s igračima iz raznih dijelova svijeta, kod muške djece povezuje i s boljim rezultatima iz područja vokabulara.

S druge strane, nametnuta visoka očekivanja u pogledu ovladavanja stranim jezicima kod ženskog spola vjerojatno dovode i do veće samokritičnosti kada je riječ o procjeni vlastitih znanja i vještina. Ipak, treba imati na umu da je ovdje riječ tek o samoprocjeni odnosno percepciji komunikacijske jezične kompetencije, te da je daljnjim istraživanjima potrebno utvrditi jesu li više razine jezičnih znanja i vještina kod muškog spola i objektivno više u odnosu na ženski spol ili su prije odraz lažnog ili pretjeranog samopouzdanja odnosno percepcije o tome da su njihove vještine bolje nego što u stvarnosti zaista jesu, što je karakteristično za muški spol (usp. Pajares 2008). Stoga se s oprezom treba tumačiti, a osobito i dalje istražiti, utvrđena statistički značajna pozitivna korelacija u oba strana jezika među varijablama motivirano ponašanje na stranom jeziku u izvannastavnom kontekstu i samoprocjena komunikacijske jezične kompetencije. Nalazi istraživanja sugeriraju da je potrebno uzeti u obzir i neke druge oblike vrednovanja jezičnih znanja i vještina studenata. Bilo bi primjerice zanimljivo usporediti završnu ocjenu studenata iz temeljnih jezičnih kolegija (npr. *Jezičnih vježba iz engleskog/njemačkog jezika* ili *Suvremenog engleskog/njemačkog jezika*) sa samoprocjenom znanja studenata iz istog kolegija, no i određenim osobinama ličnosti kako bi se mogli donijeti jasniji zaključci o stvarnoj vezi motiviranog ponašanja na stranom jeziku u izvannastavnom kontekstu i procjene komunikacijske jezične kompetencije te ostalih čimbenika individualnih razlika koji na tu vezu utječu. No, svakako se preporuča i usporedba nalaza istraživanja s motivacijom za učenje u okviru formalne nastave na fakultetu kako bi se još više rasvijetlio fenomen motivacije za studij stranoga jezika, budući da takvih istraživanja manjka.

6. ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da u hrvatskom kontekstu ovladavanja stranim jezikom postoje određene spolne razlike u učestalosti bavljenja raznim oblicima motiviranog ponašanja u izvannastavnom kontekstu te u samoprocjeni komunikacijske jezične kompetencije kod studenata koji studiraju anglistiku odnosno germanistiku. Nalazi pokazuju da studentice u odnosu na studente statistički značajno češće posežu za raznim oblicima motiviranog ponašanja u izvannastavnom kontekstu, osobito studentice anglistike koje u velikoj mjeri iskorištavaju prednosti povoljnog izvannastavnog konteksta. Unatoč tome što nisu utvrđene statistički značajne spolne razlike u uzorku za engleski jezik u ukupnom motiviranom ponašanju, studentice se anglistike u odnosu na studente ipak statistički značajno češće bave sljedećim aktivnostima: gledaju filmove, serije i druge emisije na engleskom jeziku bez prijevoda, čitaju knjige na tom

jeziku, vježbaju na internetskim portalima za učenje engleskog jezika i pišu domaće zadaće na engleskom jeziku. Studentice germanistike pak u odnosu na svoje muške kolege statistički značajno češće tek pišu domaće zadaće na tom jeziku, dok ostale razlike nisu statistički značajne. Istraživanje je pokazalo i da studenti razinu svoje komunikacijske jezične kompetencije procjenjuju višom u odnosu na studentice, a ta je razlika kod studenata anglistike i statistički značajna za područje vokabulara. U skladu s Karlak i Bagarić Medve (2016) nalazi istraživanja pokazuju da utvrđene spolne razlike nisu rezultat spola kao biološke kategorije, budući da je spol kao društvena kategorija duboko isprepleten s očekivanjima, vjerovanjima, tradicijama i stereotipima koje u tom društvu prevladavaju. K tome, utvrđene spolne razlike treba promatrati kroz prizmu dva vrlo različita izvannastavna konteksta ovladavanja (stranim) jezicima u Hrvatskoj, pri čemu engleski sve više postaje drugi jezik, a njemački ostaje strani.

Nedostatak provedenog istraživanja zasigurno je znatno manji broj studenata muškog spola uključenih u istraživanje, no kao takav trenutno odražava stvarnu sliku omjera upisanih studenata muškog i ženskog spola na fakultetima jezičnih usmjerenja. Pored toga jedan od nedostataka je i ograničen broj tvrdnji koje se ispituju upitnikom. S jedne strane takav upitnik olakšava statističku obradu podataka, no s druge strane ne pruža detaljan uvid u sve druge potencijalne oblike motiviranog ponašanja u stranom jeziku kojima se studenti možda u izvannastavnom kontekstu (često) bave, ali ih ne navode jer ih u upitniku nema.

Iz istraživanja proizlaze i određene pedagoške implikacije koje se odnose na dva konteksta ovladavanja stranim jezikom, nastavni i izvannastavni, a u oba se konteksta ističe važna uloga nastavnika koji trebaju ohrabrivati studente da se i izvan učionice u pravom smislu riječi bave jezikom koji studiraju i maksimalno povećaju jezični unos na tom jeziku (usp. Peters i sur. 2019). Sukladno Muñoz i Cadierno (2021) važno je da nastavnici obuče studente kako iskoristiti prednosti stranojezičnog unosa u izvannastavnom kontekstu te im preporučite primjerene aktivnosti. Kako iz istraživanja proizlazi da su studenti muškog spola nešto više usmjereni na komunikaciju putem društvenih mreža i uporabu digitalnih medija općenito, nastavnici bi primjerice mogli varirati oblike domaćih zadaća koji bi povremeno uključivali i navedeni digitalni, interaktivni aspekt. Pored toga, potrebno je studente poticati na ciljano bavljenje jezikom koji studiraju u izvannastavnom kontekstu koji će odgovarati njihovim osobnim potrebama i željama u cilju razvoja bolje ovladanosti komunikacijskom jezičnom kompetencijom u stranom jeziku. To se čini osobito nužnim kod studenata germanistike, neovisno o spolu, koji trenutno u nedovoljnoj mjeri iskorištavaju potencijal in-

terneta u svrhu produblјivanja svojih jezičnih znanja i vještina u tome jeziku. Stoga bi nastavnici, primjerice, mogli istaknuti studentima pouzdane internetske izvore te aplikacije za uvježbavanje jezika, no svakako i poraditi na podizanju motivacije studenata u okviru nastavnog konteksta, a što će studente potaknuti da se i u izvannastavnom kontekstu još više bave i predano rade na raznim aktivnostima koje uključuju jezik koji studiraju, kako bi vremenom uz takvo motivirano ponašanje maksimalno iskoristili svoje potencijale i postigli visoku razinu ovladanosti komunikacijskom jezičnom kompetencijom u stranom jeziku.

LITERATURA

1. Csizér, Kata, Zoltán Dörnyei (2005), "The internal structure of language learning motivation and its relationship with language choice and learning effort", *Modern Language Journal*, 89(1), 19-36.
2. De Wilde, Vanessa, Marc Brysbaert, June Eyckmans (2019), "Learning English through out-of-school exposure. Which levels of language proficiency are attained and which types of input are important?", *Bilingualism: Language and Cognition*, 23(1), 171–185.
3. Dörnyei, Zoltán (1998), "Motivation in second and foreign language learning", *Language Teaching*, 31(3), 117-135.
4. Dörnyei, Zoltán (2001), *Teaching and Researching Motivation*, Longman, Harlow
5. Dörnyei, Zoltán (2005), *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition*, Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ
6. Dörnyei, Zoltán, Ema Ushioda (2011), *Teaching and Researching Motivation*, 2. izdanje, Longman, Harlow
7. Erk, Mirna (2021), "Diversity in EELL: Matters of Context and Contact", u: Joanna Rokita-Jaśkow, Agata Wolanin (ur.), *Facing Diversity in Child Foreign Language Education. Second Language Learning and Teaching*, 75-98, Springer, Cham
8. Gardner, Robert C. (1985), *Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation*, Edward Arnold, London
9. Gardner, Robert C. (2010), *Motivation and Second Language Acquisition*, Peter Lang, New York
10. Gonzales, Richard DLC (2010), "Motivational orientation in foreign language learning: The case of Filipino foreign language learners", *TESOL Journal*, 3, 3-28.

11. González-Fernández, Beatriz, Norbert Schmitt (2015), "How much collocation knowledge do L2 learners have? The effects of frequency and amount of exposure", *ITL - International Journal of Applied Linguistics*, 166(1), 94-126.
12. Hannibal Jensen, Signe (2017), "Gaming as an English Language Learning Resource among Young Children in Denmark", *CALICO Journal*, 34(1), 1-19.
13. Henry, Alastair, Christina Cliffordson (2013), "Motivation, Gender, and Possible Selves", *Language Learning*, 63/2, 1-25.
14. Kapović, Marko (2022), "Strani jezici u formalnom obrazovanju u Hrvatskoj", *Strani jezici*, 51/2, 283-309.
15. Karlak, Manuela (2014), *Odnos strategija učenja, motivacije i komunikacijske jezične kompetencije u stranom jeziku*, doktorski rad, Filozofski fakultet u Osijeku
16. Karlak, Manuela (2018), "Strategije učenja u engleskom i njemačkom kao stranim jezicima i njihova veza s motivacijom i komunikacijskom jezičnom kompetencijom", u: Diana Stolac, Anastazija Vlastelić (ur.), *Jezik i njegovi učinci*, Srednja Europa / HDPL, Zagreb, 151-163.
17. Karlak, Manuela, Vesna Bagarić Medve (2016), "Gender differences in the use of learning strategies, motivation and communicative competence in German and English as foreign languages", *Strani jezici*, 45(3/4), 163-183.
18. Karlak, Manuela, Dajana Šimić (2016), "Razlike u motivaciji za učenje engleskoga i njemačkoga kao stranih jezika u učenika mlađe školske dobi", *Strani jezici*, 45(2), 70-87.
19. Karlak, Manuela, Tena Velki (2015), "Motivacija i strategije učenja kao prediktori komunikacijske jezične kompetencije u stranom jeziku", *Croatian Journal of Education - Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 17(3), 635-658.
20. Kissau, Scott (2007), "Is What's Good for the Goose Good for the Gender? The Case of Male and Female Encouragement to Study French", *Foreign Language Annals*, 40(3), 419-432.
21. Kissau, Scott, Lan Quach Kolano, Chuang Wang (2010), "Perceptions of Gender Differences in High-School Students' Motivation to Learn Spanish", *Foreign Language Annals*, 43(4), 703-721.
22. Kuppens, Ann H. (2010), "Incidental foreign language acquisition from media exposure", *Learning, Media and Technology*, 35(1), 65-85.
23. Lindgren, Eva, Carmen Muñoz (2013), "The influence of exposure, parents, and linguistic distance on young European learners' foreign language com-

- prehension”, *International Journal of Multilingualism*, 10(1), 105–129.
24. Martinović, Anna (2018), “The L2 motivational self system: Differences among learners”, *Jezikoslovlje*, 19(1), 133-157.
 25. Martinović, Anna, Izabela Sorić (2018), “The L2 motivational self system, L2 interest, and L2 anxiety: A study of motivation and gender differences in the Croatian context”, *ExELL*, 6(1), 37-56.
 26. Medved Krajnović, Marta (2010), *Od jednojezičnosti do višejezičnosti. Uvod u istraživanja procesa ovladavanja inim jezikom*, Leykam International, Zagreb
 27. Mihaljević Djigunović, Jelena (1993), “Effects of gender on some learner-dependent variables in foreign language learning”, *Studia Romanica et Anglicae Zagrabiensia*, 38, 169-180.
 28. Mihaljević Djigunović, Jelena (1998), *Uloga afektivnih faktora u učenju stranoga jezika*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
 29. Mihaljević Djigunović, Jelena (2006), “Role of affective factors in the development of productive skills”, u: Marianne Nikolov, József Horváth (ur.), *University of Pécs Roundtable 2006: Empirical Studies in English Applied Linguistics*, Lingua Franca Csoport, Pécs, 9-23.
 30. Mori, Setsuko, Peter Gobel (2006), “Motivation and gender in the Japanese EFL classroom”, *System*, 34(2), 194-210.
 31. Muñoz, Carmen (2020), “Boys like games and girls like movies: Age and gender differences in out-of school contact with English”, *Revista Española de Lingüística Aplicada*, 33(1), 171-201.
 32. Muñoz, Carmen, Teresa Cadierno (2021), “How do differences in exposure affect English language learning? A comparison of teenagers in two learning environments”, *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 11(2), 185-212.
 33. Nyikos, Martha (2008), “Gender and good language learners”, u: Carol Griffiths (ur.), *Lessons from Good Language Learners*, Cambridge University Press, Cambridge. 9-23.
 34. Oxford, Rebecca L., Jill Shearin (1996), “Language learning motivation in a new key”, u: Rebecca L. Oxford (ur.), *Language Learning Motivation: Pathways to the New Century* (Technical Report No. 11), University of Hawai’i, Second Language Teaching and Curriculum Center, Honolulu, 121-144.
 35. Öztürk, Gökhan, Nurdan Gürbüz (2013), “The impact of gender on foreign language speaking anxiety and motivation”, *Procedia – Social and Behavioral*

- Sciences*, 70, 654-665.
36. Pajares, Frank (2008), "Motivational role of self-efficacy beliefs in self-regulated learning", u: Dale H. Schunk, Barry J. Zimmerman (ur.), *Motivation and Self-Regulated Learning: Theory, Research, and Applications*, Erlbaum, New York, NY, 111-139.
 37. Peters, Elke, Ann-Sophie Noreillie, Kris Heylen, Bram Bulté, Piet Desmet (2019), "The Impact of Instruction and Out-of-School Exposure to Foreign Language Input on Learners' Vocabulary Knowledge in Two Languages", *Language Learning*, 69(3), 747-782.
 38. Semaan, Gabi, Kasumi Yamazaki (2015), "The Relationship Between Global Competence and Language Learning Motivation: An Empirical Study in Critical Language Classrooms", *Foreign Language Annals*, 48(3), 511-520.
 39. Sundqvist, Pia, Liss Kerstin Sylven (2014), "Language-related computer use: Focus on young L2 English learners in Sweden", *ReCALL*, 26(1), 3-20.
 40. Sylvén, Liss Kerstin, Pia Sundqvist (2012), "Gaming as extramural English L2 learning and L2 proficiency among young learners", *ReCALL*, 24/3, 302-321.
 41. Verspoor, Marjolijn H., Kees de Bot, Eva van Rein (2011), "English as a foreign language: The role of out-of-school language input" u: Annick de Houwer, Antje Wilton, (ur.), *English in Europe today: Sociocultural and educational perspectives*, John Benjamins Publishers, Amsterdam, 147-166.
 42. You, Chenjing Julia, Zoltán Dörnyei, Kata Csizér (2016), "Motivation, Vision, and Gender: A Survey of Learners of English in China", *Language Learning*, 66(1), 94-123.
 43. Zergollern-Miletić, Lovorka (2007), "Ovladanost vještinom pisanja na engleskome jeziku na kraju osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja kod hrvatskih učenika", *Metodika*, 8(14), 190-204.

GENDER DIFFERENCES IN MOTIVATED BEHAVIOR BY CROATIAN STUDENTS OF ENGLISH AND GERMAN IN THE OUT-OF-SCHOOL CONTEXT

Summary:

Motivation is one of the key variables in second language acquisition. Motivation is also an extremely complex phenomenon that is very difficult to precisely measure due to its multidimensionality. Previous research in the Croatian educational context indicates that the intensity of motivation may depend on the target language being learned (e.g. Karlak 2014; Karlak and Mayer 2021; Karlak and Šimić 2016; Karlak and Mayer 2021; Mihaljević Djigunović and Bagarić 2007), but also that differences in the intensity of motivation exist about gender, favoring higher values among female students compared to male students in various dimensions of motivation (e.g. Karlak and Bagarić Medve 2016; Martinović 2018; Martinović and Sorić 2018). Research also shows that female students of English as a foreign language significantly more often engage in various forms of motivated behavior in the out-of-school context, such as watching television in that language, reading, listening to music, and conversing with various individuals in person (e.g. Karlak and Bagarić Medve 2016; Muñoz 2020). The conducted research aimed to determine and compare whether there are gender differences in the Croatian foreign language learning context regarding the frequency of engaging in various forms of motivated behavior in the out-of-school context, and self-assessment of communicative language competence among students studying English or German, since such research is scarce. The results show that gender differences are more numerous in the English language sample. Findings also indicate that female students, compared to male students, more frequently engage in various forms of motivated behavior in the out-of-school context. However, male students assess their level of communicative language competence higher than female students, and this difference is statistically significant among English students in the area of vocabulary.

Keywords: motivation; motivated behavior; out-of-school context; English studies; German studies

Adresa autorice
Author's address

Manuela Karlak
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
mkarлак@ffos.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Nada Lazarević

KONFIRMATIVNA FAKTORSKA ANALIZA STRUKTURE SKALE
SOCIJALNE PODRŠKE (MOSS – SSS) / CONFIRMATORY FACTOR
ANALYSIS OF THE STRUCTURE OF THE SOCIAL SUPPORT
SCALE (MOSS - SSS) 849

Bojana Perić-Prkosovački, Marijana Gajić

ZAVISNOST OD PAMETNIH TELEFONA I KVALITET SNA KOD
STUDENATA MEDICINE / SMARTPHONE ADDICTION AND
SLEEP QUALITY AMONG MEDICAL STUDENTS 863

Dijana Sulejmanović

NEKE DETERMINANTE VRIJEDNOSNOG IDENTITETA MLADIH /
SOME DETERMINANTS OF VALUE IDENTITY OF YOUNG PEOPLE 879

Anida Dudić-Sijamija

ONLINE SAVJETOVANJE U BOSNI I HERCEGOVINI: NEPOZNANICA
ILI POTREBA? / ONLINE COUNSELLING IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA: UNKNOWN OR NECESSARY? 897

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.849

UDK 159.9:364

Primljeno: 28. 01. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nada Lazarević

KONFIRMATIVNA FAKTORSKA ANALIZA STRUKTURE SKALE SOCIJALNE PODRŠKE (MOSS – SSS)

U ovom istraživanju ispitivana je faktorska struktura Skale socijalne podrške MOSS – SSS. Ova skala je konstruisana sa ciljem da bude kratak, multidimenzionalni instrument za samoprocenu socijalne podrške. Socijalna podrška definisana je kao interakcija između pojedinaca koja za cilj ima razmenu resursa koji joj omogućavaju doživljaj kontrole nad situacijom, kompetentnosti, samopoštovanja i pripadnosti. Takođe, socijalna podrška predstavlja resurs čiji je doprinos ključan za pozitivno suočavanje sa stresorima i psihofizičko blagostanje. Cilj istraživanja bio je ispitati da li pretpostavljeni četvorofaktorski model, potvrđen rezultatima prethodnih istraživanja koja su se bavila ispitivanjem faktorske strukture skale MOSS – SSS, odgovara modelu dobijenom na uzorku od 397 ispitanika iz opšte populacije Bosne i Hercegovine. Korištena je konfirmativna faktorska analiza kako bi se ispitala adekvatnost modela. Rezultati su pokazali da se svi parametri podudaranja ($X^2/df = 4$, RMSEA = 0.087, CFI = .925, NFI = .902, TLI = .912) nalaze u okviru preporučenih kriterijuma. Takođe, vrednost Cronbach α koeficijenta iznosila je .94, što ukazuje na izuzetno dobru pouzdanost skale. Na osnovu vrednosti parametara podudaranja moguće je zaključiti da četvorofaktorski model MOSS – SSS odgovara teorijski pretpostavljenoj četvorofaktorskoj strukturi.

Ključne reči: socijalna podrška; MOSS – SSS skala; konfirmativna faktorska analiza; faktorska struktura

1. UVOD

Intenzivna istraživanja socijalne podrške započela su tokom sedamdesetih godina XX veka i do danas je u okviru naučne zajednice ona postala opšteprihvaćena kao jedan od ključnih resursa za prevazilaženje stresnih situacija (Jovanović i Jerković 2015; Taylor 2011). Iako socijalna podrška predstavlja teorijski širok i multi-dimenzionalan konstrukt koji se može operacionalizovati i definisati na različite načine, njen pozitivan uticaj na psihofizičko zdravlje pojedinca potvrđen je rezultatima različitih istraživanja (Rodriguez & Cohen 1998). Sumirajući rezultate brojnih istraživanja Taylor (2011) ukazuje na povezanost socijalne podrške i ublažavanja simptoma depresije i anksioznosti, te u akutno stresnim situacijama i nakon traumatskih događaja. Takođe, isti autor ističe pozitivan efekat socijalne podrške prilikom adaptacije pacijenata na dijagnoze hroničnih oboljenja, poput koronarnih bolesti, dijabetesa, HIV-a, reumatskog artritisa. Jovanović i Jerković (2015) smatraju da oblast interpersonalnog funkcionisanja, koja obuhvata i proučavanje socijalne podrške, privlači pažnju istraživača godinama zbog značaja koji ima na emocionalno, socijalno i telesno blagostanje osobe.

Kao najširu definiciju socijalne podrške Langford i saradnici (1997) navode pomoć i zaštitu koju pojedinac dobija. Prema Rodriguez i Cohen (1998), socijalna podrška je sintagma koja se generalno odnosi na proces tokom kojeg pojedinac upravlja dostupnim psihološkim i materijalnim resursima zahvaljujući socijalnoj mreži kojoj pripada sa ciljem da izađe na kraj sa stresnim događajima, da zadovolji svoje potrebe ili da postigne svoje ciljeve. Nešto užu definiciju srećemo kod Gottlieb (2000), prema kojoj ona predstavlja oblik socijalne interakcije s ciljem razmene psihosocijalnih i fizičkih resursa koji osobi omogućavaju doživljaj kontrole nad situacijom, te osećaj kompetentnosti, samopoštovanja i pripadnosti. Ono što nije naglašeno u prethodnim definicijama, ali je bitno za operacionalizaciju pojma socijalne podrške, jeste da se ona ne mora nužno odnositi na ostvarenu podršku, već i na samu percepciju pojedinca da je voljen, cenjen i vrednovan, te da se drugi ljudi o njemu brinu (Willis 1991, prema Taylor 2011).

Rodriguez i Cohen (1998) dele socijalnu podršku na dve dimenzije – strukturalnu i funkcionalnu. Kada govore o strukturalnoj dimenziji, ovi autori podrazumevaju obim i međupovezanost kroz interpersonalne odnose koje je pojedinac ostvario (npr. bračni status, broj prijatelja, broj članova porodice sa kojima je pojedinac u kontaktu, članstvo u sportskim organizacijama ili religijskim grupama). Sa druge strane, pod funkcionalnom dimenzijom socijalne podrške podrazumeva se dostupnost psiholoških

ili materijalnih resursa koje pojedinac dobija iz interpersonalnih odnosa, a koji su najčešće u formi instrumentalnih, informacijskih ili emocionalnih resursa. Pod instrumentalnom podrškom u najvećoj meri podrazumevaju se materijalna sredstva, poput finansijske pomoći ali i sva ostala opipljiva sredstva i usluge koje pojedinac dobija, a što mu je neophodno da se izbori sa aktuelnim izazovima. Informacijska podrška odnosi se na dostupnost relevantnih informacija ili saveta koji pojedincu pomažu da se na što efikasniji način izbori sa stresnim okolnostima u kojima se našao, dok se emocionalna podrška odnosi na empatiju, brigu i razumevanje koje pojedinac dobija kroz interpersonalne odnose, odnosno dostupnost tople i negujuće figure, zahvaljujući kojoj pojedinac ima osećaj da je vredna osoba koja zaslužuje brigu drugih ljudi (Rodriguez & Cohen 1998; Taylor 2011).

Jedan od glavnih nedostataka prilikom navedenih konceptualizacija socijalne podrške leži u njenoj širini i multidimenzionalnosti. Iako ova karakteristika omogućava sveobuhvatno razmatranje fenomena, istovremeno komplikuje preciznu operacionalizaciju i merenje. Ova širina može dovesti do varijabilnosti u interpretacijama i metodološkim pristupima, što otežava upoređivanje rezultata istraživanja i generalizaciju zaključaka. Naime, opšteprihvaćene definicije, poput one koju nude Langford i sar. (1997), ističu pomoć i zaštitu koju pojedinac dobija, ali zanemaruju detaljnije aspekte socijalne podrške, kao što su kvalitet i percepcija podrške, što može dovesti do nejasnoća u tumačenju i primeni ovog koncepta u istraživanjima. Slično, definicija koju navode Rodriguez i Cohen (1998), fokusirajući se na procese i resurse dostupne pojedincu, ne uzima u obzir subjektivni doživljaj i emocionalnu dimenziju socijalne podrške, što je ključno za razumevanje njenog uticaja na pojedinca. Ovi nedostaci navedenih definicija ukazuju na potrebu za detaljnijom elaboracijom koncepta socijalne podrške, kako bi se omogućilo preciznije razumevanje i istraživanje njenog uticaja na psihofizičko zdravlje pojedinaca.

Uočivši značaj socijalne podrške za psihofizičko blagostanje, ali i nedostatak jasne koncepcije prilikom njenog istraživanja i merenja u tom trenutku, Sherbourne i Stewart (1991) konstruišu Skalu socijalne podrške Studije medicinskih ishoda (MOS-SSS: The Medical Outcomes Study Social Support Survey). Skala je nastala kao merni instrument u okviru dvogodišnje longitudinalne Studije medicinskih ishoda (engl. *The Medical Outcomes Study*) koja je istraživala kvalitet života osoba sa hroničnim oboljenjima na uzorku od 2987 pacijenata. Prilikom konstrukcije skale autorke akcenat stavljaju na percipiranu socijalnu podršku, sa ciljem da kreiraju kratak, multidimenzionalni instrument za samoprocenu socijalne podrške (Sherbourne i Stewart 1991). Odluku da se ajtemi u mernom instrumentu baziraju oko percipirane

socijalne podrške, autorke su bazirale na teorijskoj pretpostavci da je subjektivni doživljaj socijalne podrške ključni faktor za psihofizičko blagostanje, i da čak već sama percepcija dostupnosti socijalne podrške može imati pozitivan efekat na pojedinca bez obzira na prisustvo ostvarene socijalne podrške. Multidimenzionalnost socijalne podrške je takođe važna teorijska pretpostavka na kojoj su autorke koncipirale merni instrument, uzevši u obzir različite dimenzije konstrukta sa ciljem njegovog što obuhvatnijeg merenja (Sherbourne i Stewart 1991). MOS-SSS skala sadrži 19 stavki, koje su selektovane iz početnih 50, nakon što su autorke ispitale prvo pojavnu validnost, a zatim i psihometrijske karakteristike skale. Na osnovu teorijskih pretpostavki stavke su prvobitno bile svrstane u 5 subskala, koje su razlikovale različite dimenzije funkcionalne socijalne podrške – emocionalnu, informacijsku, instrumentalnu, afektivnu i pozitivne socijalne interakcije. Subskala afektivne podrške sastojala se od 3 stavke, dok su se sve ostale subskale sastojale od 4 stavke (Sherbourne & Stewart 1991). Međutim, prilikom provere psihometrijskih karakteristika skale autorke uočavaju visoku korelaciju između subskala emocionalne i informacijske podrške, te odlučuju da stavke iz te dve subskale posmatraju kao jednu subskalnu pod nazivom emocionalna informacijska podrška. Analizom glavnih komponenti autorke su zaključile da je moguće izdvojiti jedan opšti faktor na osnovu kog se da izračunati globalni indeks socijalne podrške. Konfirmativnom faktorskom analizom je takođe potvrđeno da četvorofaktorski model adekvatno opisuje strukturu skale (Sherbourne & Stewart 1991).

Kako se u originalnoj verziji MOSS – SSS skale pokazalo da ona poseduje zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike, prevedena je na različite jezike poput francuskog, španskog, portugalskog, kineskog, malajskog, srpskog, turskog, švedskog i arapskog jezika. U validacionim studijama sprovedenim u državama koje pripadaju govornim područjima navedenih jezika, potvrđeno je da i na različitim uzorcima, psihometrijske karakteristike skale ostaju zadovoljavajuće (Anderson, Bilodeau, Deshaies, Gilbert, Jobin 2005; Alonso Fachado, Montes Martinez, Menendez Villalva i Graça Pereira 2007; Dafaalla et al. 2016; Jerković i Jovanović 2015; Ljungvall, Ekselius & Åsenlöf 2023; Saddki et al. 2017; Yılmaz & Bozo 2019; Yu, Lee & Woo 2004). U nastavku će biti detaljnije razmotreni rezultati nekih od navedenih studija u kojima se, pored prevoda i validacije, ispitivala i faktorska struktura MOSS – SSS skale.

Prilikom prevoda i validacije MOSS – SSS skale na portugalski jezik Alonso Fachado i sar. (2007) sprovedli su istraživanje na uzorku od 101 pacijenta koji su patili od hroničnih oboljenja, u okviru ruralnog zdravstvenog centra u Portugalu.

Istraživanje je obuhvatalo, između ostalog, i eksplorativnu i konfirmativnu faktorsku analizu. Rezultati eksplanatorne faktorske analize potvrdili su postojanje četiri faktora koji zajedno objašnjavaju 72.71% ukupne varijanse. Ovi nalazi su potkrepljeni i rezultatima dobijenim konfirmativnom faktorskom analizom, gde su visoke vrednosti za indekse adekvatnosti modela (CFI = .999, TLI = .999, NFI = .998), potvrdile da je četvorofaktorsko rešenje odgovarajuće.

Na uzorku od 120 HIV pacijenata, Saddiki i sar. (2017) sproveli su istraživanje u kom su proveravane psihometrijske karakteristike MOSS – SSS skale prevedene na malajski jezik. Inicijalnom eksplorativnom faktorskom analizom izdvojena su tri faktora, koja su zajedno objašnjavala 73.8% ukupne varijanse. Faktorskom analizom sa prisilnim četvorofaktorskim rešenjem koeficijent varijabilnosti se povećao na 78.4%, a koeficijenti korelacije između faktora kretali su se u rasponu između 0.51 i 0.62, te autori u zaključku navode da je faktorska struktura malajskog prevoda MOSS – SSS skale konzistentna sa faktorskom strukturom dobijenom u originalnom istraživanju sprovedenom prilikom konstrukcije skale i da je ona odgovarajuća.

Prilikom validacije arapskog prevoda MOSS – SSS skale Dafaalla i sar. (2016) istraživanje sprovode na uzorku od 487 studenata medicinskog fakulteta u Hartumu. Analizom glavnih komponenata izdvojena su četiri faktora, koji objašnjavaju 72% ukupne varijanse. Rezultati su pokazali da pored četvorofaktorske strukture sve stavke iz izdvojenih dimenzija međusobno visoko pozitivno koreliraju, pri čemu su koeficijenti korelacije u vrednosti između 0.51 i 0.85.

Yılmaz i Bozo (2019) sprovode istraživanje u Turskoj na uzorku od 241 studenta sa ciljem validacije i provere metrijskih karakteristika turskog prevoda MOS – SSS. Faktorskom analizom izdvojena su tri faktora koji objašnjavaju 73.84% ukupne varijanse. Međutim, s obzirom na to da je prvi faktor obuhvatao više od polovine stavki koje čine skalu i da se to nije poklapalo sa originalnom faktorskom strukturom, autori su primenili faktorsku analizu sa prisilnim četvorofaktorskim rešenjem. Rezultati su pokazali da četvorofaktorska struktura skale objašnjava viši stepen varijanse (77.75%), kao i da postoji pozitivna korelacija između stavki iz izdvojenih dimenzija koja se kreće između 0.52 i 0.86.

U istraživanju koje su sproveli Jerković i Jovanović (2015) na uzorku od 604 studenta konfirmativnom faktorskom analizom testirani su različiti modeli, od jednofaktorskog u kojem svih 19 stavki zasićuje jedan faktor generalne socijalne podrške, preko dvofaktorskog (korelirani faktori praktična i emocionalna podrška), trofaktorskog (korelirani faktori afektivna podrška / pozitivne socijalne interakcije, emocionalna/informacijska podrška i praktična podrška), četvorofaktorskog i

petofaktorskog, do modela višeg reda u kojem postoji jedan generalni faktor socijalne podrške i četiri faktora nižeg reda. Rezultati su pokazali da svi modeli, osim jednofaktorskog, dvofaktorskog i trofaktorskog, imaju zadovoljavajuće indikatore fita, ali da ipak najbolje indikatore pokazuje bifaktorski model sa jednim generalnim faktorom i četiri specifična ($SB\chi^2(df) = 276.75(133)$, $SB\chi^2/df = 2.08$, $RMSEA (90\% CI) = .042 (.035-.049)$, $CFI = .948$, $NNFI = .933$). Takođe, rezultati su pokazali da u bifaktorskom modelu generalni faktor objašnjava 44.3% procenta ukupne varijanse, dok specifični faktori objašnjavaju 3.7% ukupne varijanse.

Cilj ovog istraživanja je ispitati faktorsku strukturu MOSS – SSS skale putem konfirmativne faktorske analize na bosanskohercegovačkom uzorku. Dalje, istraživanje teži utvrđivanju da li teorijski pretpostavljena četvorofaktorska struktura skale odgovara empirijskim podacima dobijenim iz lokalnog konteksta, što je ključno za razumijevanje dinamike percipirane socijalne podrške u Bosni i Hercegovini i njenog razlikovanja u odnosu na teorijske modele razvijene u drugim kulturama. Istraživanjem se nastoje popuniti praznine u literaturi vezane za primenu MOSS – SSS skale u specifičnim sociokulturnim kontekstima, te doprineti boljem razumevanju univerzalnosti i kulturne specifičnosti konstrukta socijalne podrške.

2. HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA

Hipoteza istraživanja glasi:

H1: MOSS - SSS skala ima četvorofaktorsku latentnu strukturu, što je u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja (Alonso Fachado et al. 2007; Dafaalla et al. 2016; Jerković i Jovanović 2015; Saddiki et al. 2017; Sherbourne & Stewart 1991; Yilmaz & Bozo 2019).

3. METOD

3.1. Uzorak

U ovom istraživanju mogućnost sudelovanja imali su punoletni ispitanici iz Bosne i Hercegovine. Ispitanici su pozvani u istraživanje preko studenata psihologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu, koji su upitnike distribuirali ljudima iz svog okruženja. Ovaj pristup regrutaciji učinio je uzorak prigodnim, budući da ispitanici nisu birani metodom slučajnog odabira. Ukupan broj ispitanika koji su sudjelovali u istraživanju iznosio je 397, od čega je 52.9% ispitanica ženskog pola

(N = 201), 47.1% ispitanika muškog pola (N = 186), dok se 0.3% ispitanika nije izjasnilo o svom polu (N = 1). Prosečna starost ispitanika u uzorku iznosila je 35 godina (M = 35.51, SD = 14.57, Min = 18, Max = 68).

3.2. Instrumenti

Podaci korišteni pri pisanju ovog rada prikupljeni su kao deo šireg istraživanja kojim se ispitivala psihološka otpornost. U istraživanju je korišten srpski prevod Skale socijalne podrške Studije medicinskih ishoda (MOS – SSS; The Medical Outcomes Study Social Support Survey: Sherbourne & Stewart 1991; Jovanović i Jerković 2015). Skala se sastoji od ukupno 19 stavki koje su podeljene u 4 subskale koje mere različite dimenzije socijalne podrške: 1) subskala emocionalna/informacijska podrška koju čini 8 stavki („Koliko često vam je dostupan neko ko će vam dati informacije koje će vam pomoći da razumete neku situaciju?“, „Koliko često vam je dostupan neko od koga ćete tražiti savet kako da rešite neki lični problem?“), 2) subskala instrumentalna podrška koju čine 4 stavke („Koliko često vam je dostupan neko da vam pomogne kada ste vezani za krevet zbog bolesti?“, „Koliko često vam je dostupan neko ko će vam pripremiti obrok ukoliko ne možete sami?“), 3) subskala afektivna podrška koju čine 3 stavke („Koliko često vam je dostupan neko ko vam pokazuje ljubav i nežnost?“, „Koliko često vam je dostupan neko da ga volite i da se osećate željeno?“) i 4) subskala pozitivne socijalne interakcije koju čine 4 stavke („Koliko često vam je dostupan neko sa kim ćete se dobro provesti?“, „Koliko često vam je dostupan neko sa kim ćete se naći da biste se opustili?“). Ispitanici su odgovarali koliko im je često tip podrške opisan u pojedinačnim stavkama dostupan korišćenjem petostepene skale (1 = nikada, 5 = uvijek). Viši skor na skali ukazuje na višu percipiranu socijalnu podršku. U originalnom istraživanju pokazalo se da skala ima visoku ukupnu pouzdanost (Cronbach α = .97), kao i visoke koeficijente unutrašnje konzistencije na svim subskalama. Cronbach α koeficijent za subskalnu emocionalna/informacijska podrška iznosio je 0.96, za subskalnu instrumentalna podrška iznosio je 0.92, za subskalnu pozitivna socijalna interakcija iznosio je 0.94, te za subskalnu afektivna podrška iznosio je 0.91) (Sherbourne & Stewart 1991). Do istog zaključka došli su i Jovanović i Jerković (2015) nakon istraživanja sprovedenog sa ciljem prevoda i validacije srpske verzije MOSS – SSS skale (Cronbach α = .94).

3.3. Postupak

Za osnovne statističke analize i obradu podataka korišten je softver za obradu podataka SPSS 25, dok je konfirmativna faktorska analiza rađena u softveru za analizu strukturalnih jednačina AMOS 20. Izračunati su deskriptivni statistički podaci (aritmetička sredina, standardna devijacija, skjunis i kurtosis) za datu distribuciju, a zatim su proverene i metrijske karakteristike MOSS – SSS skale (Crombach α koeficijent). U nastavku istraživanja sprovedena je konfirmativna faktorska analiza kako bi se utvrdilo da li skali odgovara pretpostavljeno četvorofaktorsko rešenje.

4. REZULTATI

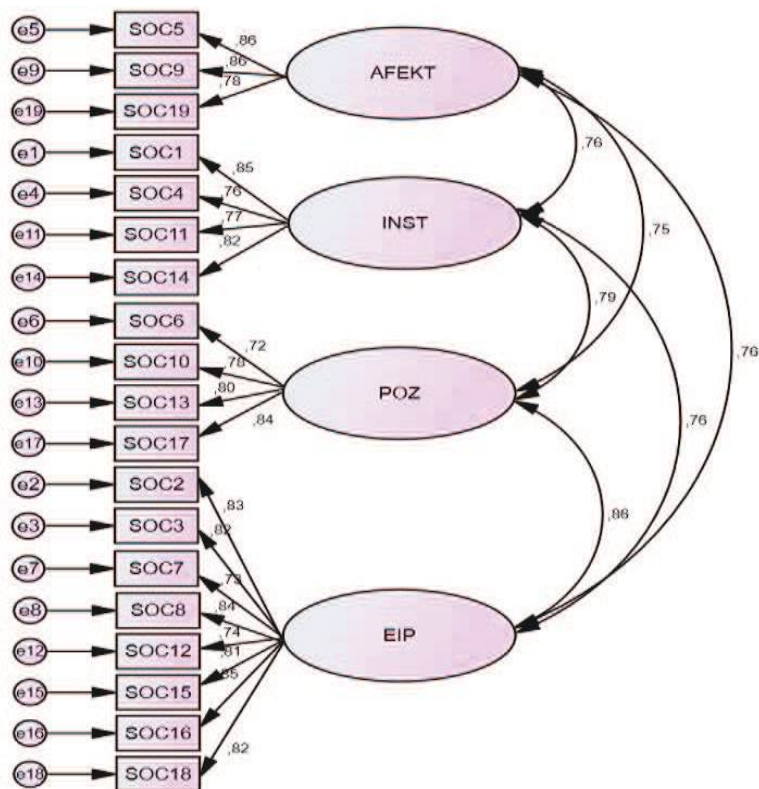
Analiza distribucije dobijenih rezultata ukazuje na to da su ispitanici ostvarili izuzetno visoke skorove na MOSS – SSS skali, gde je prosečni skor iznosio 82.87 (SD=12.76). Na osnovu vrednosti skjunisa i kurtosisa moguće je zaključiti da je distribucija rezultata izrazito asimetrična, što znači da rezultati teže ka višim vrednostima, te da je leptokurtična. Ovakva distribucija je očekivana na osnovu prethodnih istraživanja (Jovanović i Jerković 2015, Giangrasso & Casale 2013). U Tabeli 1. prikazane su deskriptivne vrednosti distribucije, kao i mere normalnosti raspodele. Pored ispitivanja normalnosti distribucije podataka proverena je i pouzdanost mernog instrumenta izračunavanjem Cronbah α koeficijenata koji je iznosio .96, što ukazuje na veoma dobru pouzdanost na nivou cele skale. Kada govorimo o pouzdanosti pojedinačnih dimenzija, statistički pokazatelji ukazuju na to da svaku od dimenzija karakteriše dobra pouzdanost. Cronbach α koeficijenti se kreću između .86 na subskali pozitivnih interakcija i .935 na subskali emocionalna/informacijska podrška.

Tabela 1. Deskriptivne statističke vrednosti distribucije i mere normalnosti raspodele

Skala	Min	Max	M	SD	Sk	Ku	K-S	df	p
MOSS – SSS	23	95	82.87	12.76	-1.449	2.369	.171	397	.000

Primenom konfirmativne faktorske analize testiran je četvorofaktorski model (figura1.) koji se sastoji od faktora afektivna podrška (AFEKT), instrumentalna podrška (INST), pozitivne socijalne interakcije (POZ) i emocionalna/informacijska podrška (EIP). Kako su prilikom kreiranja modela korištene sve stavke od kojih se MOS – SSS skala sastoji, prema stepenu apstrakcije, testirani model predstavlja potpuno nesumiranu soluciju (Baumgarten & Homburg 1996).

Figura 1. Četvorofaktorski model MOSS – SSS skale

Napomena: Streljce od ovala do pravougaonika označavaju faktorska zasićenja. Zakrivljene streljce između ovala označavaju kovarijansu. AFEKT - afektivna podrška; INST - instrumentalna podrška; POZ - pozitivne socijalne interakcije; EIP - emocionalna/informacijska podrška

Na osnovu Figure 1. može se videti da stavke SOC5, SOC9, i SOC19 pokazuju zasićenje faktorom AFEKT s koeficijentima od 0.86, 0.86, i 0.78. SOC1, SOC4, SOC11, i SOC14 pokazuju zasićenje faktorom INST s koeficijentima 0.85, 0.76, 0.82, i 0.77. Za faktor POZ, stavke SOC6, SOC10, SOC13, i SOC17 pokazuju koeficijente zasićenja od 0.72, 0.78, 0.80, i 0.84, dok je faktor EIP zasićen sa stavkama SOC2, SOC3, SOC7, SOC8, SOC12, SOC15, SOC16, i SOC18 s koeficijentima koji se kreću od 0.74 do 0.84. Koeficijenti zasićenja su u većini slučajeva iznad .70, što sugerše da stavke dobro pridonose određivanju faktora kojem su pridružene. Visina ovih koeficijenata ukazuje na to da stavke imaju dobru konvergentnu valjanost. Što se tiče kovarijansi među faktorima, one su pozitivne i kreću se od .75 do .86, što

ukazuje na to da su faktori umjereno do visoko povezani. Ovakva vrsta povezanosti sugerše da postoje određena preklapanja između konstrukata koje ovi faktori predstavljaju, ali da su i dalje dovoljno diskretni da bi se mogli smatrati zasebnim latentnim varijablama. Smer povezanosti je očekivan i u skladu sa prethodnim istraživanjima (Anderson, Bilodeau, Deshaies, Gilbert, Jobin 2005; Alonso Fachado, Montes Martinez, Menendez Villalva i Graça Pereira 2007; Dafaalla et al. 2016; Jerković i Jovanović 2015; Ljungvall, Ekselius & Åsenlöf 2023; Saddki et al. 2017; Yılmaz & Bozo 2019; Yu, Lee & Woo 2004).

Parametri podudaranja sa empirijskim podacima izračunati su za pretpostavljeni četvorofaktorski model (Tabela 2.). Rezultati analize pokazuju da je model zadovoljio preporučene kriterijume. Vrednost RMSEA nalazi se u okviru prihvatljivih kriterijuma (RMSEA<.10). Odnos hi-kvadrata i stepeni slobode iznosi 4, što je blizu prihvatljive vrednosti. Vrednosti komparativnog indeksa podudaranja i normativnog indeksa podudaranja nalaze se u okvirima dobre prilagođenosti (CFI>.90), kao i Taker-Luisov koeficijent (TLI>.90) (Hair, Black, Babin & Anderson 2019).

Tabela 2. Parametri podudaranja četvotofaktorskog modela MOSS - SSS

Df	χ^2	χ^2/df	RMSEA	CFI	NFI	TLI
146	584.2	4	.087	.925	.902	.912

Napomena: Df – stepeni slobode; χ^2 – Hi-kvadrat RMSEA – koren kvadrirane greške aproksimacije; CFI – komparativni indeks fita; NFI – Normirani indeks fita; TLI – Tucker-Lewisov indeks fita

5. DISKUSIJA

Rezultati konfirmativne faktorske analize nedvosmisleno potvrđuju početnu hipotezu o postojanju četiri faktora unutar MOSS – SSS skale na uzorku ispitanika iz Bosne i Hercegovine. Ovakvi rezultati su u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja realizovanih na različitim uzorcima (Alonso Fachado et al. 2007; Dafaalla et al. 2016; Jerković i Jovanović 2015; Saddiki et al. 2017; Yılmaz & Bozo 2019), kao i sa rezultatima dobijenim u originalnom istraživanju sprovedenom prilikom konstrukcije skale (Sherbourne & Stewart 1991). Dakle, rezultati ukazuju na to da je i u ovom istraživanju struktura skale MOSS – SSS četvorofaktorska, te da se sastoji iz četiri dimenzije koje mere emocionalnu/informacijsku podršku, instrumentalnu podršku, afektivnu podršku i pozitivne socijalne interakcije. Takođe, rezultati su pokazali da skala ima visoku pouzdanost ($\alpha = .96$), što je takođe u skladu sa rezultatima

prethodnih istraživanja (Anderson, Bilodeau, Deshaies, Gilbert, Jobin 2005; Alonso Fachado, Montes Martinez, Menendez Villalva i Graça Pereira 2007; Dafaalla et al. 2016; Jerković i Jovanović 2015; Ljungvall, Ekselius & Åsenlöf 2023; Saddki et al. 2017; Yilmaz & Bozo 2019; Yu, Lee & Woo 2004).

Vrednosti kofirmativne analize ukazuju na to da četvorofaktorski model generalno dobro odgovara empirijskim podacima. Iako vrednosti RMSEA i odnos hi-kvadrata i stepeni slobode ukazuju na zadovoljavajuće podudaranje, blizina granicama prihvatljivosti sugerise da bi dalje fino podešavanje modela moglo poboljšati njegovu prilagođenost. S obzirom na to da su CFI i TLI vrednosti unutar dobre prilagođenosti, model je solidan, ali postoji potencijal za unapređenje kako bi se postigla još bolja koherentnost sa empirijskim podacima, potencijalno kroz revidiranje postojećih faktora.

Implikacije ovog istraživanja su višestruke, kako u teorijskom, tako i u praktičnom smislu. Teorijski, rezultati doprinose validaciji MOSS-SSS skale kao pouzdanog instrumenta za merenje socijalne podrške, ističući njenu primjenjivost u različitim kulturološkim kontekstima, pogotovo uzevši u obzir da je uzorak ovog istraživanja, iako prigodan, pripada opštoj populaciji a ne kliničkoj, ili populaciji studenata što je u dosadašnjim istraživanjima bio čest slučaj. Praktično, razumevanje skale u Bosni i Hercegovini otvara mogućnosti za njenu primenu u razvoju programa socijalne podrške i intervencija, uzimajući u obzir specifične potrebe lokalne populacije pruža osnovu za razvoj ciljanih programa socijalne podrške koji uzimaju u obzir specifične potrebe i karakteristike lokalne populacije. To može doprinijeti efikasnijem adresiranju psihosocijalnih potreba i promociji blagostanja u zajednici.

Preporuka za buduća istraživanja uključuje detaljnu analizu odnosa između pretpostavljenog i alternativnog modela. Osim toga, istraživači bi trebali istražiti postojanje generalnog faktora socijalne podrške koji obuhvata sve četiri dimenzije nižeg reda u MOSS – SSS modelu. Takođe, u budućim istraživanjima bilo bi dobro testirati model na uzorcima različitih populacija, kako bi se utvrdila univerzalnost i prilagodljivost modela različitim kulturološkim i sociodemografskim kontekstima. Ovo bi omogućilo dublje razumevanje dinamike socijalne podrške i njenog uticaja na dobrobit pojedinaca u raznolikim populacijama. Jedna od preporuka za buduća istraživanja jeste sprovođenje eksplanatorne faktorske analize, kako bi se dodatno istražila struktura i dimenzionalnost modela socijalne podrške. Eksplanatorna faktorska analiza može pružiti dodatne uvide u to kako se pojedinačni faktori socijalne podrške međusobno povezuju i grupišu, čime bi se potvrdila ili preispitala postojanost prethodno identifikovanih dimenzija.

LITERATURA

1. Alonso Fachado, Alfonso, Augustin Montes Martinez, Carlos Menendez Villalva, M. Graça Pereira (2007), "Adaptação cultural e validação da versão Portuguesa Questionário Medical Outcomes Study Social Support Survey (MOS-SSS)", *Acta Medica Portuguesa*, 20(6), 525-534.
2. Anderson, Donna, Bernard Bilodeau, Gilles Deshaies, Marcel Gilbert, Jean Jobin (2005), "Validation canadienne-française du "MOS Social Support Survey"", *Can J Cardiol*, 21(10), 867-873.
3. Dafaalla, Mohamed, Abdulraheem Farah, Sheima Bashir, Ammar Khali, Rabab Abdulhamid, Mousab Mokhtar, Mohamed Mahadi, Zulfa Omer, Asgad Suliman, Mohammed Elkhalfa, Hanin Abdelgadir, Abdelmoneim E. M. Kheir, Ihab Abdalrahman (2016), "Validity and reliability of Arabic MOS social support survey", *SpringerPlus*, 5(1), 1-7.
4. Gottlieb, Benjamin H. (2000), "Selecting and Planning Support Interventions", In: S. Cohen, L. G. Underwood, & B. H. Gottlieb (Eds.), *Social Support Measurement and Intervention: A Guide for Health and Social Scientists*, Oxford University Press, 195-220.
5. Jovanović, Veljko, Vesna Gavrilov Jerković (2015), "Validacija srpskog prevoda skale socijalne podrške MOS-SSS", *Primenjena psihologija*, 8(3), 245-264.
6. Langford, Catherine, Penny Hinson, Juanita Bowsher, Joseph P. Maloney, Patricia P. Lillis (1997), "Social support: A conceptual analysis", *Journal of Advanced Nursing*, 25(1), 95-100.
7. Ljungvall, Hanna, Lisa Ekselius, Pernilla Åsenlöf (2023), "Reliability, construct validity, and factorial structure of a Swedish version of the medical outcomes study social support survey (MOS-SSS) in patients with chronic pain", *Scandinavian Journal of Pain*, 24(1), pp. 20230002.
8. Rodriguez, S. Mario, Sheldon Cohen (1998), "Social support", *Encyclopedia of Mental Health*, 3(2), 535-544.
9. Saddki, Norkhafizah, Zaharah Sulaiman, Sarimah Abdullah, Norzila Zakaria, Norsarwany Mohamad, Asrenee Ab Razak, Zarina Zainan Abidin (2017), "Psychometric properties of the Malay version of the Medical Outcomes Study Social Support Survey (MOS-SSS) in a sample of patients with HIV", *Journal of HIV/AIDS & Social Services*, 16(1), 60-74.

10. Sherbourne, Cathy Donald, Anita L. Stewart (1991), "The MOS social support survey", *Social science & medicine*, 32(6), 705–714.
11. Tabachnick, Barbara G., Linda S. Fidell (2007), *Using Multivariate Statistics* (5th ed.), Pearson Education
12. Taylor, Shelley E. (2011), "Social support: A review", In *The Oxford Handbook of Health Psychology*, 1, 189-214.
13. Yılmaz, Tuğba, Özlem Bozo (2019), "Psychometric qualities of medical outcomes study social support survey (mos-sss) in Turkish culture", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 899-915.
14. Yu, Doris S., Diana T. F. Lee, Jean Woo (2004), "Psychometric testing of the Chinese version of the medical outcomes study social support survey (MOS-SSS-C)", *Research in Nursing & Health*, 27(2), 135–143.
15. Giangrasso, Barbara, Silvia Casale (2014), "Psychometric properties of the medical outcome study social support survey with a general population sample of undergraduate students", *Social Indicators Research*, 116, 185-197.
16. Hair, Joseph, Barry Babin, William Black, Rolph Anderson (2019), *Multivariate Data Analysis*. Cengage

CONFIRMATORY FACTOR ANALYSIS OF THE STRUCTURE OF THE SOCIAL SUPPORT SCALE (MOSS - SSS)

Summary:

The research question was to examine the factor structure of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support (MOSS - SSS). This scale was constructed to provide a brief, multidimensional self-assessment instrument for social support. Social support is defined as the interaction between individuals that aims to exchange resources that enable feelings of control over a situation, competence, self-esteem, and a sense of belonging. Additionally, social support represents a resource whose contribution is crucial for positive coping with stressors and psychophysical well-being. The goal of this study was to investigate whether the assumed four-factor model, confirmed in previous studies, that explored the factor structure of the MOSS - SSS scale, fits the model obtained in a sample of 397 participants from the general population of Bosnia and Herzegovina. Confirmatory factor analysis was used to assess the model's adequacy. The results showed that all fit indices ($\chi^2/df = 4$, RMSEA = 0.087, CFI = .925, NFI = .902, TLI = .912) were within the recommended criteria. Additionally, the Cronbach's α coefficient was .94, indicating good scale reliability. Based on the fit index values, it is possible to conclude that the four-factor model of MOSS - SSS corresponds to the theoretically assumed four-factor structure.

Keywords: social support; MOSS - SSS scale; confirmatory factor analysis; factor structure

Adresa autorice
Author's address

Nada Lazarević
samostalna istraživačica, Sarajevo
nada.lazarevic998@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.863

UDK 613.8-057.875:004.738.5

Primljeno: 07. 03. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Bojana Perić Prkosovački, Marijana Gajić

ZAVISNOST OD PAMETNIH TELEFONA I KVALITET SNA KOD STUDENATA MEDICINE

Dostupnost pametnih telefona i njihova multifunkcionalnost čine ih neizostavnim uređajima u svakodnevnom životu ljudi, a posebno studenata. Kada upotreba pametnih telefona prevaziđe potrebe i pređe u zavisnost, posledice se mogu odraziti na razne aspekte života kao što su mentalno zdravlje, kvalitet sna i akademski uspeh. Cilj ovog istraživanja je bio procena prisustva zavisnosti od pametnih telefona i njene povezanosti sa kvalitetom sna kod studenata integrisanih studija medicine Univerziteta u Novom Sadu. U ovoj studiji preseka, služeći se Skalom procene zavisnosti od pametnih telefona (SAS-SV) i Pitsburgovim indeksom spavanja (PSQI), metodom onlajn anketiranja obuhvatili smo 119 studenata medicine, prosečne starosti 21,5 (SD±2,8), od kojih su 75,6% činile studentkinje. Dobijeni rezultati ukazuju na odsustvo zavisnosti od pametnih telefona (SAS-SV=25,6; SD ±9,1) i prisustvo lošijeg kvaliteta sna (PSQI=5,9; SD±3,3). Prevalencija zavisnosti od pametnih telefona iznosila je 21%, dok je prevalencija lošeg kvaliteta sna iznosila oko 46%. Utvrđena umerena pozitivna, statistički značajna korelacija između skorova upitnika govori nam da će se povećanjem prisustva zavisnosti od pametnih telefona pogoršavati kvalitet sna kod studenata medicine. Prepoznata je potreba za daljim, detaljnijim istraživanjem ove tematike, na širem, reprezentativnijem uzorku. Kako kompleksnost studentskog programa diktira karakterističan stil života studenata, blagovremena edukacija i podizanje svesti o potencijalnim rizicima nastanka bihevioralnih zavisnosti smatra se poželjnom, štaviše neophodnom.

Ključne reči: zavisnost od pametnih telefona; kvalitet sna; studenti medicine

1. UVOD

Rasprostranjenost mobilnih pametnih telefona (engl. *smartphone*), njihove vrline i mane, postali su tema modernog društva. Porast upotrebe pametnih telefona, globalno, doveo je do sve češće pojave zavisnosti od istih. Tehnologija pametnog telefona je inovativan pronalazak po tome što kombinuje funkcije konvencionalnog telefona i računara u jednom manjem uređaju (Ting & Chen 2020). Zbog njihove funkcionalnosti i praktičnosti mlađe generacije čak preferiraju pametne telefone u odnosu na laptop i personalne računare (Nikolić i sar. 2022; Sunday et al. 2021). Funkcije koju ovi uređaji pružaju su zabava, brz pristup informacijama, onlajn igre, onlajn bankarstvo i kupovina, održavanje i građenje društvenog identiteta (Aker et al. 2017; Panova & Carbonell 2018; Sunday et al. 2021; Ting & Chen 2020). Pružaju i mogućnost da se pomoću njih urade školski zadaci, čime praktičnost ove vrste doprinosi sve učestalijoj upotrebi pametnih telefona među mladima (Sunday et al. 2021).

Pametni telefon postao je suštinski deo svakodnevnog života i istraživanja su pokazala da se određeni ljudi toliko vežu za svoj uređaj da doživljavaju anksioznost odvajanja kada nije sa njima (Lane et al. 2021; Panova & Carbonell 2018). Odsustvo elektronskog uređaja i pristupa internetu, poznato pod nazivom nomofobija (eng. *nomophobia*), predstavlja pojavu nelagodnosti ili anksioznosti prouzrokovane nepristupačnošću pametnog telefona, računara ili drugih elektronskih uređaja (Bragazzi & Del Puente 2014; Young & de Abreu 2017). Ovakva ponašanja mogu dovesti do određenih oblika bihevioralnih zavisnosti. Problematično korišćenje interneta ili poremećaj zavisnosti od interneta karakterišu preterane ili loše kontrolisane preokupacije, porivi ili ponašanja u vezi sa korišćenjem interneta koji dovode do pogoršanja ponašanja ili uznemirenosti. Zbog povećane upotrebe interneta u poslednjih 15 godina zavisnost ove vrste je privukla pažnju istraživača i kliničara u ovoj oblasti. Prva opsežna istraživanja i definicije date su od strane Kimberli Jang i Marka Grifitsa (Kimberly Young & Mark Griffiths) koji su među prvima definisali poremećaj zavisnosti od interneta i obavili opsežna istraživanja (Griffiths et al. 2016; Rosenberg & Feder 2014; Vieria et al. 2023; Young 2004). Grifits (2005) je svojom analizom ukazao na niz komponenti karakterističnih za bihevioralne zavisnosti, olakšavajući prepoznavanje prisustva iste. Ove komponente su: iščekivanje, promena raspoloženja, tolerancija, simptomi povlačenja, relaps i recidiv. Ukratko, zavisnička ponašanja za svrhu imaju pružanje osećaja zadovoljstva, obezbeđujući beg od emocionalne ili fizičke nelagodnosti, a karakteriše ih nemoć (tj. nemogućnost da se

kontrolirane ponašanje) i neupravljivost (tj. značajne negativne posledice koje proizilaze iz ponašanja) (Rosenberg & Feder 2014, Ting & Chen 2020). Dajući osećaj sigurnosti i pristupačnosti povezanost osobe sa pametnim telefonom povećava potencijal nastanka zavisnosti (Panova & Carbonell 2018).

Učestala izloženost ovim uređajima utiče na svakodnevno funkcionisanje individue, promene ponašanja, promene raspoloženja i mentalnog zdravlja. Primećene su promene u koncentraciji, akademskom uspehu, pogoršanju ličnih odnosa, pa i promene u kvalitetu sna i spavanja kod studenata (Alonzo et al. 2021; Haripriya et al. 2019; Kokka et al. 2021; Nakshine et al. 2022; Rosenberg & Feder 2014; Sunday et al. 2021; Young & de Abreu 2011). Međusobna povezanost zavisnosti od pametnih telefona identifikovana je i kroz studije širom sveta, gde rezultati pokazuju prisustvo značajne povezanosti kvaliteta sna i upotrebe i zavisnosti od pametnih telefona (Christensen et al. 2016; Demirci et al. 2015; Ibrahim et al. 2018; Kaya et al. 2021; Leow et al. 2023; Ozcan et al. 2021; Rathakrishnan et al. 2021). Upotreba pametnih telefona i smetnje u spavanju privukle su pažnju brojnih istraživača. Izlaganje plavoj svetlosti noću podstiče budnost, što smanjuje trajanje i kvalitet sna. Plavo svetlo sprečava oslobađanje melatonina, prirodne hemikalije neophodne za spavanje, što može dovesti do promena u cirkadijalnom ritmu tela i prekida u obrazcima spavanja (Ting & Chen 2020). Kod studenata medicine neadekvatan san može izazvati emocionalnu iscrpljenost, što dalje rezultira smanjenim akademskim učinkom (Christensen et al. 2016; Leow et al. 2023; Matar Boumosleh et al. 2017; Nikolić et al. 2023; Seoane et al. 2020). S obzirom na to da je medicinska profesija jedna od najstresnijih profesija zbog svog snažnog profesionalizma i visokih akademskih zahteva, zdravlje studenata značajan je faktor akademskog uspeha (Jiang et al. 2022; Liu et al. 2022). Istraživanje ima za cilj proceniti prisustvo zavisnosti od pametnih telefona i kvalitet sna kod studenata medicine, kao i utvrditi postoji li međusobna povezanost zavisnosti od pametnih telefona i kvaliteta sna kod studenata.

2. METODOLOGIJA

2.1. Materijal i metode

Uzorak

Studija preseka obuhvatila je 119 studenata integrisanih akademskih studija medicine Medicinskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, odabranih prigodnim uzorkova-

njem. Uključeni su redovno upisani studenti svih godina studijskog programa. U momentu ispitivanja (oktobar, 2023) upisan broj studenata bio je 1131. Dakle naše ispitivanje obuhvatilo je 10,5% od ukupnog broja studenata integrisanih akademskih studija medicine Medicinskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu.

Postupak

Tehnika prikupljanja podataka je bilo onlajn anketiranje. Upitnik, kreiran na platformi Google Forms, prosleđen je studentima kroz zvanične privatne grupe smera na društvenim mrežama (Viber, Whatsapp, Facebook). Sprovođenje studije odobreno je od strane Komisije za etičnost ispitivanja Medicinskog fakulteta u Novom Sadu. Prikupljanje podataka trajalo je u periodu od dve nedelje, u mesecu oktobru 2023. godine.

Instrument

Kao instrumenti istraživanja korišteni su:

1. Sociodemografski upitnik

Upitnikom su prikupljeni podaci o polu, godini studija i mestu stanovanja.

2. Skala zavisnosti od pametnih telefona (Smartphone Addiction Scale – Short Version, SAS-SV)

Bazirana na originalnoj skali od 33 stavke SAS-SV predstavlja skalu samoprocene od 10 stavki koje se ocenjuju šestostepenom Likertovom skalom. Raspon bodova SAS-SV se kreće od minimalnih 10 do maksimalnih 60, gde veći skor ukazuje na viši nivo zavisnosti od pametnog telefona. Pripadnici muškog pola se smatraju zavisnicima sa skorom višim od 31, dok kod pripadnica ženskog pola na prisustvo zavisnosti ukazuje skor veći od 33 (Kwon et al. 2013a). Stavke upitnika odnose se na svakodnevne životne probleme, povlačenje, odnose unutar sajber prostora, prekomernu upotrebu i razvoj tolerancije ka upotrebi pametnih telefona. Uključeno je i pitanje o vremenu provedenom koristeći pametni telefon i društvene mreže (Kwon et al. 2013). U istraživanju korišće se srpska verzija SAS-SV skale, prevedena i validirana od strane Nikolić i sar. (2022). Skala pokazuje dobru internu konzistenost (Cronbach $\alpha = 0,9$) (Kwon, Kim et al. 2013; Kwon, Lee et al. 2013; Nikolić i sar. 2022).

3. Pitsburgov indeks spavanja (Pittsburgh Sleep Quality Index – PSQI)

Procenjuje kvalitet sna u proteklih mesec dana. Sastoji se od 19 stavki, grupisanih u sedam komponenti: subjektivna procena kvaliteta sna, period usnivanja, dužina spavanja, efikasnost sna, upotreba lekova za spavanje, smetnje tokom spavanja i

smetnje u svakodnevnim aktivnostima. Ocenjuje se četvorostepenom Likertovom skalom od 0 do 3, dok se raspon bodova kreće od 0 do 21. Skor iznad 5 ukazuje na lošiji kvalitet sna kod osobe (Buysse et al. 1989). U istraživanju korišćena je srpska verzija skale, prevedena i validirana od strane Popević i saradnika (2016). PSQI skala pokazala je dobru internu konzistentnost (Cronbach $\alpha = 0,8$) (Buysse et al. 1989; Popević i sar. 2016).

Prikupljeni kvantitativni podaci statistički su obrađeni u programu SPSS ver. 26, zatim prikazani tabelarno. Pored deskriptivne statistike (minimum, maksimum, aritmetičke sredina, standardna devijacija) Pirsonov koeficijent korelacije korišten je za dokazivanje međusobne povezanosti ispitivanih varijabli.

3. REZULTATI

Od ukupno 119 ispitanika, studenata integrisanih akademskih studija medicine, više od dve trećine činile su studentkinje. Prosečna starost iznosila je 21,5 (SD \pm 2,8). Oko trećinu uzorka činili su studenti prve godine (31,1%), zatim u nešto nižem procentu studenti druge (21,1%) i treće (15,1%) godine. Studenti četvrte godine odazvali su se u najmanjem procentu (7,6%). Tokom studiranja većina njih stanuje samostalno u iznajmljenom stanu, bez cimera. Studenti su izjavili da tokom dana provode oko pet sati koristeći svoje pametne telefone, te da na društvenim mrežama borave u proseku oko tri sata dnevno. Prosečan skor Skale zavisnosti od pametnih telefona iznosi 25,6 (SD \pm 9,1), čime ukazuje na odsustvo zavisnosti kod studenata. Nešto veći skor uočen je kod studenata muškog pola, zatim i kod studenata druge, treće i četvrte godine.

Pitsburgov indeks spavanja celokupnog uzorka iznosi 5,9 (SD \pm 3,3), što govori o lošijem kvalitetu sna kod studenata. Studentkinje su pokazale lošiji kvalitet sna u odnosu na kolege muškog pola. Dok su studenti druge i četvrte godine pokazali najlošiji kvalitet sna u poređenju sa studentima ostalih godina. U odnosu na način stanovanja najlošiji kvalitet sna primećen je kod studenata koji tokom studiranja stanuju sa svojim porodicama u stanu, odnosno kući. Detaljan prikaz rezultata dat je u Tabeli 1.

Tabela 1. Deskriptivna statistika sociodemografskih varijabli.

Karakteristike		SAS-SV					PSQI			
		<i>n (%)</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Pol	Muški	29 (24,4)	14	44	26,4	8,5	0	11	5,1	2,6
	Ženski	90 (75,6)	10	55	25,3	9,3	1	18	6,1	3,5
Godina studija	Prva	37 (31,1)	10	42	24,0	9,0	0	15	5,3	3,0
	Druga	25 (21,0)	13	55	27,4	9,7	2	18	7,2	3,5
	Treća	18 (15,1)	11	44	27,3	10,0	2	14	6,1	3,8
	Četvrta	9 (7,6)	14	48	27,7	10,9	3	12	7,0	3,5
	Peta	15 (12,6)	12	34	24,0	6,6	2	11	5,3	2,7
	Šesta	15 (12,6)	13	38	24,9	8,9	1	11	4,9	3,0
Način stanovanja	Sa porodicom	38 (31,9)	11	44	25,8	8,8	2	15	6,5	3,4
	Sa cimerom/kom	26 (21,8)	10	39	25,5	7,9	0	18	5,6	3,9
	Sam/a	45 (37,8)	11	55	25,5	9,9	1	13	5,7	3,0
	U studentskom domu	10 (8,4)	13	48	25,9	10,6	1	10	5,0	2,6
Ukupno		119 (100)	10	55	25,6	9,1	0	18	5,9	3,3

Manje od trećine studenata pokazalo je prisustvo zavisnosti od pametnih telefona, dok je nešto manje od polovine njih imalo loš kvalitet sna (Tabela 2).

Tabela 2. Zastupljenost zavisnosti od pametnih telefona i lošeg kvaliteta sna.

Instrument		<i>n</i>	<i>%</i>
SAS-SV	Prisustvo zavisnosti	25	21,0
	Odsustvo zavisnosti	94	79,0
PSQI	Loš kvalitet sna	55	46,2
	Dobar kvalitet sna	64	53,8

Kada je u pitanju zavisnost od pametnih telefona, dobijeni rezultati ukazuju na odsustvo zavisničkog ponašanja, međutim prisutan je lošiji kvalitet sna. Rezultati pokazuju da postoji i određena povezanost fenomena, tj. da će se povećanjem stepena zavisnosti od pametnih telefona pogoršavati i kvalitet sna kod studenata. Služeći se Pirsonovim koeficijentom korelacije utvrđena je umerena pozitivna, statistički značajna, korelacija između skorova dobijenih na skalama ($r(117)=.26$, $p<.01$). Povećanjem skora Skale zavisnosti od pametnih telefona, povećavaće se i Pitsburgov indeks spavanja, čime se postavljena hipoteza prihvata.

4. DISKUSIJA

Dostupnost pametnih telefona i interneta u spektru svojih vrлина, nosi sa sobom i manu problematične upotrebe koja se odlikuje potrebom za konstantnim prisustvom na društvenim mrežama, brzim pristupom informacijama na internetu i pristupačnošću u svako doba dana (Aker et al. 2017). Kvon i saradnici (2013) na osnovu dobijenih rezultata u procesu validacije originalne SAS-SV skale navode prisustvo zavisnosti tek nakon ostvarenih bodova iznad 31 za muškarce i 33 za žene. Studenti integrisanih studija medicine, učesnici našeg istraživanja, ostvarili su prosečan skor od 25,6. Studenti muškog pola ostvarili su skor od 26,4, dok su studentkinje ostvarile skor od 25,3. Vodeći se prethodno pomenutim sistemom bodovanja rezultati našeg istraživanja pokazuju odsustvo zavisnosti korištenja pametnih telefona kod studenata. Prevalenca zavisnosti od pametnih telefona iznosila je oko 21%. Studenti su izjavili da koriste svoje pametne telefone u proseku oko pet časova dnevno, te da im je upotreba društvenih mreža oduzimala im u proseku oko tri sata dnevno.

Prisustvo zavisnosti od pametnih telefona među studentima medicine Univerziteta u Beogradu, sa prevalencijom nastanka zavisnosti od oko 19% i upotrebom pametnih telefona u proseku oko 4 časa dnevno, navode i autori u studiji Nikolić i saradnika (2022).

Konzistentno skrolovanje i proveravanje aplikacija na pametnim telefonima od posebnog je interesa istraživačima. Problemi u vidu anksioznosti, stresa, poremećaja sna, smanjenja fizičke aktivnosti i akademskih performansi postaju sve prisutniji (Celikkalp et al. 2020). Između ostalog, lošije veštine komunikacije među studentima medicinskog fakulteta u određenom stepenu povezane su sa upotrebom pametnih telefona ističe studija Dželikar i saradnika (2020) sprovedena među studentima u Turskoj. Upotreba pametnih telefona kretala se, identično našim studentima, u proseku od 5 časova dnevno, sa nešto prisutnijim obrascima zavisnosti.

Pogledom na sociodemografske karakteristike i kliničke parametre zasnovane na polu, u studiji sprovedenoj među studentima medicine u Indiji istaknuto je da je, prema skali zavisnosti od pametnih telefona, prisustvo zavisnosti u većem procentu zastupljeno kod studenata muškog pola u odnosu na studentkinje (Chatterjee & Kumar Kar 2021). Iako bez prisustva zavisnosti postignut je nešto veći skor i kod studenata muškog pola našeg istraživanja. Autori pomenute indijske studije ističu da su studenti muškog pola izjavili da osećaju uznemirenost u okruženju koje nije umreženo, dok su studentkinje izjavile da osećaju krivicu zbog prekomerne upotrebe pametnih telefona, što bi daljom analizom moglo dovesti do objašnjenja prisutnih

razlika (Ibidem).

Analizom rezultata Pitsburgovog indeksa spavanja uočeno je prisustvo lošijeg kvaliteta sna kod studenata medicine učesnika našeg istraživanja. Prevalenca lošeg kvaliteta sna iznosila je oko 46%. Nešto većim indeksom spavanja, tj. lošijim kvalitetom sna, istakli su se studenti koji stanuju sa porodicom tokom studiranja. Ovaj podatak može se objasniti odnosom zahtevnog kurikuluma sa svakodnevnim ličnim i porodičnim obavezama kod kuće, u odnosu na kolege koji stanuju sami ili sa cimerom. Najveći indeks spavanja primećen je kod studenata druge godine, koji bi se mogao analizirati i potom objasniti dubljom, kvalitativnom analizom percepcije zahtevnosti studijskih godina.

Rezultati su pokazali povezanost upotrebe pametnih telefona sa kvalitetom sna, gde umerena, statistički značajna, pozitivna korelacija objašnjava da se rastom prisustva zavisnosti od pametnih telefona pogoršava i kvalitet sna studenata. Pregled prisustva zavisnosti od pametnih telefona i doprinosa iste raznim aspektima života na našim prostorima dali su Stanković i sar. (2021), kao i Randelović i sar. (2019), u svojim analitičkim studijama preseka sprovedenim među studentima medicine Univerziteta u Nišu. Osim indeksa spavanja od 5.6 koji govori u prilog našim rezultatima, Randelović i saradnici (2019) ističu i snažnu povezanost upotrebe pametnog telefona tokom dana i tokom noći sa smanjenim subjektivnim kvalitetom sna kod studenata medicine. Kao moguće objašnjenje uzimaju u obzir uticaj svetlosti koja se emituje sa ekrana pametnih telefona na cirkadijalni ritam i hormone spavanja.

Stanković i saradnici (2021) u svojoj studiji koja je ispitivala povezanost upotrebe pametnih telefona sa mentalnim zdravljem, kvalitetom sna i prisustvom internet zavisnosti kod studenata medicine ističu da je veća upotreba pametnih telefona redukovala nivoe stresa i anksioznosti kod studenata, ali je uočeno i smanjenje kvaliteta sna. Sugerišu da je učestalost korišćenja pametnih telefona negativno povezana sa kvalitetom sna, jer veći indeks kvaliteta sna ukazuje na poremećaje spavanja koji su prethodno uzrokovani većim nivoima stresa i anksioznosti, a ne upotrebom pametnih telefona. Takođe navode da njihovi rezultati govore u prilog teoriji kompenzacione upotrebe interneta predložene od strane Kardefelt-Vinther koja navodi da se povećava vreme provedeno onlajn kako bi se smanjile negativne emocije i disfориčno raspoloženje (Kardefelt-Winther et al. 2017; Stanković i sar. 2021).

Leov i saradnici (2023), ističu prevalenciju zavisnosti od pametnih telefona od 39%, dok je prevalencija rezultata koji ukazuju na loš kvalitet sna u ovoj meta-analizi bila 57%, što je značilo da je preko polovine studenata medicine imalo loš san.

Pitsburgov indeks iznosio je u proseku 5.9, identično indeksu dobijenom u našem istraživanju.

Na prisustvo povezanosti kvaliteta sna i zavisnosti od pametnih telefona nailazimo i u konsultovanim istraživanjima sprovedenim među studentima medicinskih i fakulteta zdravstvenih nauka u Turskoj, Saudijskoj Arabiji, Iranu, zatim Kini i Maleziji (Algarni & Aljohani 2021; Kawyannejad et al 2019; Kaya et al. 2021; Liu et al. 2022; Mohammadbeigi et al. 2016; Rathakrishnan et al. 2021), govoreći u prilog globalnom prisustvu interakcije ovih fenomena.

Čini se da je loš san sveprisutan među studentima medicine, što se, između ostalog, može pripisati stresu, velikoj zahtevnosti studijskog programa, dužem vremenu provedenom u učenju, učenju pre spavanja, neredovnom rasporedu rada/odmora i anksioznosti oko predstojećih ispita i rezultata istih (Al-Khani et al. 2019; Almojali et al. 2017; Leow et al. 2023; Perotta et al. 2021).

Ograničenje ove studije ogleda se pre svega u reprezentativnosti uzorka, gde dobijeni rezultati na ograničenom broju studenata medicine ne govore u ime svih. Dalje ograničenje je prisutan faktor socijalno poželjnih odgovora, gde je vreme provedeno onlajn procenjivao ispitanik lično. Za svrhe budućih istraživanja i preciznije procene, osim proširivanja uzorka, biće uzeta u razmatranje primena adekvatnih aplikacija i programa za ocenu vremena provedenog u upotrebi pametnih telefona.

5. ZAKLJUČAK

Dobijenim rezultatima potvrđeno je odsustvo zavisnosti od pametnih telefona, ali i prisustvo lošijeg kvaliteta sna na uzorku studenata medicine Medicinskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Govoreći u prilog istraživanjima sprovedenim među studentima medicine u regionu, ali i širom sveta, utvrđeno je prisustvo pozitivne umerene, statistički značajne, povezanosti zavisnosti od pametnih telefona i lošeg kvaliteta sna. Studenti medicine, pohađajući jedan od zahtevnijih studijskih programa, pod većim su rizikom od razvoja bihevioralnih zavisnosti kao što je i zavisnost od pametnih telefona, zatim od nastanka poremećaja spavanja, koji dalje mogu uticati, pre svega, na njihovo fizičko i mentalno zdravlje ali i akademski uspeh. Dobijeni rezultati i analiza literature ukazuju na potrebu za daljim, detaljnijim, istraživanjima, na reprezentativnijem uzorku, koja bi nam pružila širu sliku međusobne povezanosti ispitivanih varijabli u svrhu pružanja što boljeg razumevanja navika i potreba

studenata, kao i u svrhu pružanja podrške, prevencije i edukacije studenata o potencijalnim rizicima problematične upotrebe pametnih telefona i interneta.

Osim potrebe za daljim, širim i detaljnijim istraživanjima, prepoznali smo značajnu potrebu za prevencijom stanja anksioznosti, stresa, poremećaja sna i edukacijom u pravcu dobre upotrebe pametnih telefona. Od intenzivnog informisanja studenata medicine gde uviđamo mogućnost da kod sebe osveste koliko je značajno mentalno zdravlje, do konkretnih obuka razvoja kompetencija za celoživotno učenje, uz povećanje fizičke aktivnosti prepoznavamo mogućnost promene na dugoročnom planu. Konceptualni, strateški i funkcionalni okvir za organizaciju i implementaciju obrazovnih procesa na svim obrazovnim nivoima, s naglaskom na stvaranju optimalnih uslova i pružanju podrške za razvoj različitih kompetencija, postavljen je na zajedničkom temelju i usklađuje sve ključne elemente kako bi se ostvario zajednički cilj – očuvanje zdravlja.

LITERATURA

1. Aker, Servet, Mustafa Kürşat Şahin, Serap Sezgin, Gülay Oğuz (2017), "Psychosocial Factors Affecting Smartphone Addiction in University Students", *Journal of Addictions Nursing*, 28(4), 215–219.
2. Algarni, Sawsan Abdullah, Abdulaziz Saleh Aljohani (2021), "Effect of smartphone addiction on sleep quality among medical students at Taibah University, Medina, Saudi Arabia", *Medical Science*, 25(118), 3266-3278.
3. Al-Khani, Abdullah Murhaf, Muhammad Ishaque Sarhandi, Mohamed Saddik Zaghoul, Mohammed Ewid, Nazmus Saquib (2019), "A cross-sectional survey on sleep quality, mental health, and academic performance among medical students in Saudi Arabia", *BMC Research Notes*, 12(1), 665.
4. Almojali, Abdullah I., Sami A. Almalki, Ali S. Alothman, Emad M. Masuadi, Meshal K. Alaqeel (2017), "The prevalence and association of stress with sleep quality among medical students", *Journal of Epidemiology and Global Health*, 7(3), 169–174.
5. Alonzo, Rea, Junayd Hussain, Saverio Stranges, Kelly K. Anderson (2021), "Interplay between social media use, sleep quality, and mental health in youth: A systematic review", *Sleep Medicine Reviews*, 56, 101414.
6. Bragazzi, Nicola Luigi, Giovanni Del Puente (2014) "A proposal for including nomophobia in the new DSM-V", *Psychology Research and Behavior Management*, 7, 155–160.

7. Buysse, Daniel J., Charles F. Reynolds, Timothy H. Monk, Susan R. Berman, David J. Kupfer (1989), "The Pittsburgh sleep quality index: A new instrument for psychiatric practice and research", *Psychiatry Research*, 28(2), 193–213.
8. Celikkalp, Ulfiye, Sebnem Bilgic, Munire Temel, Gamze Varol (2020), "The Smartphone Addiction Levels and the Association With Communication Skills in Nursing and Medical School Students", *Journal of Nursing Research*, 28(3), e93.
9. Chatterjee, Surobhi, Sujita Kumar Kar (2021), "Smartphone Addiction and Quality of Sleep among Indian Medical Students", *Psychiatry*, 84(2), 182–191.
10. Christensen, Matthew A., Laura Bettencourt, Leanne Kaye, Sai T. Moturu, Kaylin T. Nguyen, Jeffrey E. Olgin, Mark J. Pletcher, Gregory M. Marcus (2016), "Direct Measurements of Smartphone Screen-Time: Relationships with Demographics and Sleep", *PLoS ONE*, 11(11), e0165331.
11. Demirci, Kadir, Mehmet Akgönül, Abdullah Akpınar (2015), "Relationship of smartphone use severity with sleep quality, depression, and anxiety in university students", *Journal of Behavioral Addictions*, 4(2), 85–92.
12. Griffiths, Mark (2005), "A 'components' model of addiction within a biopsychosocial framework", *Journal of Substance Use*, 10(4), 191–197.
13. Griffiths, Mark D., Daria J. Kuss, Joël Billieux, Halley M. Pontes (2016), "The evolution of Internet addiction: A global perspective", *Addictive Behaviors*, 53, 193–195.
14. Haripriya, Santhakumar, Sanjay Eapen Samuel, M. Megha (2019), "Correlation between Smartphone Addiction, Sleep Quality and Physical Activity among Young Adults", *Journal of Clinical and Diagnostic Research*, 13(10), 05-09.
15. Ibrahim, Nahla Khamis, Bashaer Saleh Baharoon, Waad Fouad Banjar, Anfal Abdulrahman Jar, Roba Mahmud Ashor, Alanoud Akram Aman, Jawaher Rabah Al-Ahmadi (2018), "Mobile Phone Addiction and Its Relationship to Sleep Quality and Academic Achievement of Medical Students at King Abdulaziz University, Jeddah, Saudi Arabia", *Journal of Research in Health Sciences*, 18(3), e00420.
16. Jiang, Qinxu, Hugo Horta, Mantak Yuen (2022), "International medical students' perspectives on factors affecting their academic success in China: a qualitative study", *BMC Medical Education*, 22(1), 574.
17. Kardefelt-Winther, Daniel, Alexandre Heeren, Adriano Schimmenti, Antonius van Rooij, Pierre Maurice, Michelle Carras, Johan Edman, Alexander

- Blaszczynski, Yasser Khazaal, Joël Billieux (2017), "How can we conceptualize behavioural addiction without pathologizing common behaviours?: How to conceptualize behavioral addiction, *Addiction*", 112(10), 1709–1715.
18. Kawyannejad, Rasool, Maryam Mirzaei, Ali Valinejadi, Behzad Hemmatpour, Hasan Ali Karimpour, Javad Amini Saman, Ebrahim Ezzati, Siavash Vaziri, Mojgan Safaeepour, Saeed Mohammadi (2019), "General health of students of medical sciences and its relation to sleep quality, cell phone overuse, social networks and internet addiction", *BioPsychoSocial Medicine*, 13(1), 12.
 19. Kaya, Fadime, Nihal Bostanci Daştan, Erkan Durar (2021), "Smart phone usage, sleep quality and depression in university students", *International Journal of Social Psychiatry*, 67(5), 407–414.
 20. Kokka, Ioulia, Iraklis Mourikis, Nicolas C. Nicolaidis, Christina Daviri, George P. Chrousos, Christina Kanaka-Gantenbein, Flora Bacopoulou (2021), "Exploring the Effects of Problematic Internet Use on Adolescent Sleep: A Systematic Review", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(2), 760.
 21. Kwon, Min, Dai-Jin Kim, Hyun Cho, Soo Yang (2013), "The Smartphone Addiction Scale: Development and Validation of a Short Version for Adolescents", *PLoS ONE*, 8(12), e83558.
 22. Kwon, Min, Joon-Yeop Lee, Wang-Youn Won, Jae-Woo Park, Jung-Ah Min, Changtae Hahn, Xinyu Gu, Ji-Hye Choi, Dai-Jin Kim (2013), "Development and Validation of a Smartphone Addiction Scale (SAS)", *PLoS ONE*, 8(2), e56936.
 23. Lane, Hsien-Yuan, Chin-Jui Chang, Chieh-Liang Huang, Yun-Hsuan Chang (2021), "An Investigation into Smartphone Addiction with Personality and Sleep Quality among University Students", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(14), 7588.
 24. Leow, Mabel Qi He, Joelle Chiang, Tiffany Jia Xuan Chua, Sean Wang, Ngiap Chuan Tan (2023), "The relationship between smartphone addiction and sleep among medical students: A systematic review and meta-analysis", *PLoS ONE*, 18(9), e0290724.
 25. Liu, Huan, Zhiqing Zhou, Long Huang, Ergang Zhu, Liang Yu, Ming Zhang (2022), "Prevalence of smartphone addiction and its effects on subhealth and insomnia: A cross-sectional study among medical students", *BMC Psychiatry*, 22(1), 305.

26. Matar Boumosleh, Jocelyne, Doris Jaalouk (2017), "Depression, anxiety, and smartphone addiction in university students- A cross sectional study", *PLoS ONE*, 12(8), e0182239.
27. Mohammadbeigi, Abolfazl, Rozita Absari, Farzaneh Valizadeh, Mohammadreza Saadati, Soroush Sharifimoghadam, Ali Ahmadi, Mohsen Mokhtari, Hossein Ansari (2016), "Sleep Quality in Medical Students; the Impact of Over-Use of Mobile Cell-Phone and Social Networks", *Journal of Research in Health Sciences*, 16(1), 46–50.
28. Nakshine, Vaishnavi S., Preeti Thute, Mahalaqua Nazli Khatib, Bratati Sarkar (2022), "Increased Screen Time as a Cause of Declining Physical, Psychological Health, and Sleep Patterns: A Literary Review", *Cureus*, 14(10), e30051.
29. Nikolic, Aleksandra, Bojana Bukurov, Ilija Kocic, Ivan Soldatovic, Sladjana Mihajlovic, Dejan Nesic, Milica Vukovic, Nikola Ladjevic, Sandra Sipetic Grujicic (2022), "The Validity and Reliability of the Serbian Version of the Smartphone Addiction Scale—Short Version", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(3), 1245.
30. Nikolic, Aleksandra, Bojana Bukurov, Ilija Kocic, Milica Vukovic, Nikola Ladjevic, Miljana Vrhovac, Zorana Pavlović, Jovan Grujicic, Darija Kisic, Sandra Sipetic (2023), "Smartphone addiction, sleep quality, depression, anxiety, and stress among medical students", *Frontiers in Public Health*, 11, 1252371.
31. Ozcan, Betul, Nurhan Meydan Acimis (2021), "Sleep Quality in Pamukkale University Students and its relationship with smartphone addiction", *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 37(1), 206–211.
32. Panova, Tayana, Xavier Carbonell (2018), "Is smartphone addiction really an addiction?", *Journal of Behavioral Addictions*, 7(2), 252–259.
33. Perotta, Bruno, Fernanda M. Arantes-Costa, Sylvia C. Enns, Ernesto A. Figueiro-Filho, Helena Paro, Itamar S. Santos, Geraldo Lorenzi-Filho, Milton A. Martins, Patricia Z. Tempiski (2021), "Sleepiness, sleep deprivation, quality of life, mental symptoms and perception of academic environment in medical students", *BMC Medical Education*, 21(1), 111.
34. Popević, Martin B., Anđela Milovanović, Ljudmila Nagorni-Obradović, Dejan Nešić, Jovica Milovanović, Aleksandar P.S. Milovanović (2016), Screening commercial drivers for obstructive sleep apnea: translation and validation of Serbian version of Berlin Questionnaire, *Quality of life research*, 25. 343-349.

35. Randelović, Pavle, Nenad Stojiljković, Niko Radulović, Ivan Ilić, Nikola M. Stojanović, Sonja Ilić (2019), "The association of smartphone usage with subjective sleep quality and daytime sleepiness among medical students", *Biological Rhythm Research*, 50(6), 857–865.
36. Rathakrishnan, Balan, Soon Singh Bikar Singh, Mohammad Rahim Kamaluddin, Azizi Yahaya, Mohd Azrin Mohd Nasir, Fauziah Ibrahim, Zaizul Ab Rahman (2021), "Smartphone Addiction and Sleep Quality on Academic Performance of University Students: An Exploratory Research", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(16), 8291.
37. Rosenberg, Kenneth Paul, Laura Curtiss Feder (Eds.) (2014), *Behavioral addictions: Criteria, evidence, and treatment*, Academic Press
38. Seoane, Hernan A., Leandra Moschetto, Francisco Orliacq, Josefina Orliacq, Ezequiel Serrano, María Inés Cazenave, Daniel E. Vigo, Santiago Perez-Lloret (2020), "Sleep disruption in medicine students and its relationship with impaired academic performance: A systematic review and meta-analysis", *Sleep Medicine Reviews*, 53, 101333.
39. Stanković, Miloš, Milkica Nešić, Svetlana Čičević, Zhuanghua Shi (2021), "Association of smartphone use with depression, anxiety, stress, sleep quality, and internet addiction. Empirical evidence from a smartphone application", *Personality and Individual Differences*, 168, 110342.
40. Sunday, Oluwafemi J., Olusola O. Adesope, Patricia L. Maarhuis (2021), "The effects of smartphone addiction on learning: A meta-analysis", *Computers in Human Behavior Reports*, 4, 100114.
41. Ting, Chuong Hock, Yoke Yong Chen (2020), "Smartphone addiction", In: C. A. Essau & P. H. Delfabbro (Eds.), *Adolescent addiction: Epidemiology, assessment, and treatment* (2nd ed.), Elsevier Academic Press, 215–240.
42. Vieira, Claudio, Daria J. Kuss, Mark D. Griffiths (2023), "Early maladaptive schemas and behavioural addictions: A systematic literature review", *Clinical Psychology Review*, 105, 102340.
43. Young, Kimberly S. (2004), "Internet Addiction: A New Clinical Phenomenon and Its Consequences", *American Behavioral Scientist*, 48(4), 402-415.
44. Young, Kimberly S., Cristiano Nabuco de Abreu (Ed) (2011), *Internet addiction: A handbook and guide to evaluation and treatment*, John Wiley & Sons
45. Young, Kimberly S., Cristiano Nabuco de Abreu (2017), *Internet addiction in children and adolescents: Risk factors, assessment, and treatment*, Springer Publishing Company

SMARTPHONE ADDICTION AND SLEEP QUALITY AMONG MEDICAL STUDENTS

Summary:

The availability of smartphones and their multi-functionality make them indispensable devices in day-to-day life, especially among students. When smartphone use goes beyond necessity and turns into addiction, the consequences can affect various aspects of life such as mental health, sleep quality, and academic performance. The focus of this research was assessing the presence of smartphone addiction and its association with sleep quality among medical students of the University of Novi Sad. In this cross-sectional study, using the Smartphone Addiction Assessment Scale (SAS-SV) and the Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI), an online survey method, we included 119 medical students, mean age 21.5 (SD±2.8), from of which 75.6% were female students. The obtained results indicate the absence of smartphone addiction (SAS-SV=25.6; SD ±9.1) and the presence of poorer sleep quality (PSQI=5.9; SD±3.3). The prevalence of smartphone addiction was 21%, while the prevalence of poor sleep quality was around 46%. The established moderate positive, statistically significant, correlation between the scores of the questionnaire indicates that increasing the presence of smartphone addiction can worsen the sleep quality in medical students. The need for further research on this subject, on a wider, more representative sample, was recognized. As the complexity of the study program dictates the characteristic lifestyle of students, timely education and raising awareness of the potential risks of behavioral addictions is considered desirable, even necessary.

Keywords: smartphone addiction; sleep quality; medical students

Adrese autorica
Authors' address

Bojana Perić Prkosovački
Univerzitet u Novom Sadu
Medicinski fakultet
bojana.peric-prkosovacki@mf.uns.ac.rs

Marijana Gajić
University of Maribor
Faculty of Health Sciences
marijana.gajic@student.um.si

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.879

UDK 316.75:316.346-053.6

Primljeno: 14. 11. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dijana Sulejmanović

NEKE DETERMINANTE VRIJEDNOSNOG IDENTITETA MLADIH

Problematika ovog rada pripada oblasti vrijednosti i vrijednosnih orijentacija. Ciljevi istraživanja odnosili su se na ispitivanje prisutnosti i preferencija dimenzija vrijednosnih orijentacija kod mladih te na utvrđivanje postojanja eventualnih razlika u izraženosti ovih dimenzija s obzirom na neke sociodemografske karakteristike ispitanika. Ispitivanje je obuhvatilo dobrovoljački uzorak (N=106) mladih uzrasta između 18 i 22 godine koji su putem online dostupnog upitnika odgovarali na niz skala i upitnika kojima su mjerene vrijednosne orijentacije: konformizam, religioznost, autoritarnost te neravnopravnost spolova. Rezultati ovog istraživanja pokazuju okrenutost ka religiji i porodici te očuvanju tradicionalnih vrijednosti. Prema analiziranim podacima ustanovljeno je kako su kao vrijednosti najviše odabrane religioznost i autoritarnost. Posebno zanimljivi i statistički značajni su dobijeni nalazi za interkorelacije ispitivanih varijabli gdje su nađene pozitivne veze između konformizma i ostalih ispitivanih vrijednosnih orijentacija.

Ključne riječi: vrijednosti; vrijednosne orijentacije; identitet; mladi

UVOD

Adolescencija je prijelazni period između djetinjstva i odraslog doba. Praćena je biološkim, fizičkim, kognitivnim i emocionalnim te promjenama u ponašanju i reagiranju na odnose sa socijalnom okolinom. Nastojanje mladog pojedinca da se osamostali od porodice, a istovremeno da postane ravnopravan član društva ili određene socijalne grupe, znači i pojavu konformističkih odgovora na taj socijalni utjecaj. Prelazak u odraslost, prema Eriksonu (1968), obilježen je psihološkom krizom, kada se pojedinac preispituje je li prihvaćen i voljen ili će ostati sam i izopćen od drugih.

Adolescencija je praćena približavanjem i usaglašavanjem stavova i ponašanja sa socijalnom, vršnjačkom grupom, ali ne treba potcijeniti ni težnje adolescenta da zadrži svoju samostalnost i nezavisnost. Ovaj jaz između *biti odan* i *biti slobodan* u osnovi je krize iz koje se stvara identitet i gradi slika o samom sebi.

U tom periodu s jedne strane govorimo o pokornosti kao socijalnom ponašanju koje se ispoljava kroz podložnost pojedincu kojeg opažamo kao autoritet i iskazujemo mu poslušnost ili kao pokornost pod pritiskom grupe, tj. konformizam odnosno podlijevanje utjecaju socijalne sredine. U povijesti socijalne psihologije u tom pogledu se izdvajaju tri posebno značajne studije: eksperimenti kojima je ispitivan informacijski (Sherif 1936) i normativni socijalni utjecaj (Asch 1956), te poslušnost autoritetu (Milgram 1961), a koji su potvrdili utjecaj socijalne sredine na pojedinca i njegovu pokornost kao odgovor na taj utjecaj. S druge strane, odbijanje pojedinca da se prilagodi kodu maseč može da rezultira socijalnim isključivanjem, gubitkom povlastica te marginaliziranjem pa i otvorenom hostilnošću od strane većine. Posebno negativne posljedice ovakvo isključivanje ima kod mladih jer je socijalizacija uvjetovana međuodnosima pojedinca sa socijalnom sredinom, vršnjacima i drugim socijalnim grupama čiji je član i unutar kojih djeluje u istom vremenu i prostoru.

Kulturološki slična društva dijele zajedničke vrijednosti pa se očekuje da se karakteristike jednog društva, poput učestale pojavnosti konformizma, javljaju i u drugim društvima te da će slične karakteristike kako zajedničke tako i lične, biti prediktori određenih vrijednosnih orijentacija (Bond i Smith 1996; Darwish i Huber 2003). U društvima su norme manje-više jasno određene, kao i kazne predviđene za njihovo kršenje, pa pojedinac zna šta može očekivati za ponašanja koja su odstupajuća u odnosu na grupu. Zato, kada grupa postavi zahtjev – pojedinac ga nastoji ispuniti (Darwish i Huber 2003), težeći da (p)ostane član socijalne grupe koja zahtjev postavlja.

1. TEORIJSKI OKVIR

Razvoj pojma o sebi – identiteta – jedan je od osnovnih zadataka tokom adolescentnog perioda. Razvojna istraživanja u različitim kulturama (Nezlek i Smith 2005; Jenkins 2008; Nesdale 2011; Krstić 2016; Maulyda i Erfan 2020) potvrđuju važnost vršnjačke interakcije za socijalni razvoj djeteta, a osnova za formiranje pojma o sebi jesu povratne informacije koje pojedinac dobija od njemu značajnih osoba (Krstić 2008). Osamostaljivanjem i odvajanjem od porodice adolescent se nađe u vakuumu identiteta – on još uvijek nema određenu ulogu u društvu te je nastoji ostvariti udružujući se sa sebi sličnima. Pojam o sebi nastaje kao kognitivna shema na temeljima ranijeg iskustva, kroz organiziranje i usmjeravanje ponašanja te obradu informacija o sebi (Krstić 2017). Ipak, pojam o sebi nije samo kognitivni nego i socijalni konstrukt. Doživljavanje samog sebe ne samo da se odvija u socijalnom kontekstu i pomoću socijalnih interakcija s drugima, već nam socijalna sredina daje materijal na osnovu kojeg gradimo sliku o sebi i, konačno, vlastiti identitet. Uspostavljanje sklada između slike o nama koju ima naša okolina i vlastitog odraza koji prepoznajemo u socijalnom ogledalu jeste težnja karakteristična za period adolescencije, ali traje i u godinama odraslosti.

Postajanje članom socijalne grupe nije samo jedan od primarnih razvojnih zadataka (Erikson 1968; Coleman i Hendry 1990) tokom adolescencije – ova potreba javlja se mnogo ranije, ali se i nastavlja u odraslom dobu, omogućavajući mladoj osobi da istražuje i upoznaje svoju socijalnu okolinu, pritom otkrivajući i vlastite interese i razvijajući bazična uvjerenja na osnovu kojih će dalje stupati u interakciju s drugima. Prikladan socijalni razvoj zahtijeva poznavanje i razumijevanje normi, pravila i vrijednosti zajednice u kojoj pojedinac živi te ovladavanje umijećima nužnim za djelotvornu interakciju unutar te zajednice (Brajša-Žganec 2003). Već samo postojanje grupe podrazumijeva i određeni stepen konformizma u vidu praćenja trendova i zajedničkih aktivnosti. Fenomen konformizma je istraživački zanimljiv obično u slučajevima kada podrazumijeva odstupanje pojedinca od vlastitih vrijednosti, stavova, mišljenja i procjena kako bi se priklonio većini, bilo zbog toga što sam nije siguran u ispravnost svoje procjene ili pak jer ne želi ugroziti svoj položaj u određenoj socijalnoj grupi.

Biti dio cjeline ili biti cjelina – dilema je koja predstavlja važan unutrašnji konflikt, jer pojedinac teži da bude nezavisan, ali istovremeno i da bude dio društvene zajednice, što podrazumijeva i usvajanje i praćenje pravila zajednice. Konformističko ponašanje, sklonost ka mijenjanju vlastitih uvjerenja i ponašanja pod utjecajem

autoriteta ili socijalne sredine (Čekrlija i sar. 2004) podrazumijeva promjene koje se dešavaju pod pritiskom koji može biti i stvaran, ali i imaginaran. Konformistički stavovi i konformističko ponašanje dosljedno su prisutniji u kolektivističkim kulturama (Baron i Byrne 1997), gdje se ponašanje pojedinca podređuje ciljevima kolektiva – porodice, plemena, saveza (Bond i Smith 1996) i gdje se registruje veća tendencija ka prosječnosti i uniformnosti (Kim i Markus 1999).

U kolektivističkim kulturama promovira se superiornost grupe u odnosu na pojedinca te je ponašanje određeno normama in-grupe, odnosno vlastite grupe (Konsky i sar. 1999). Utakvim zajednicama članovi su snažno povezani i emocionalno zavisni unutar kohezivne grupe koja im omogućava zaštitu u zamjenu za lojalnost (Dunfee i sar. 1999), uz tendencije članova da usvoje ideologije i identitete svojih autoriteta (Beltramini i sar. 1984), a pripadanje grupi, pritom, zahtijeva konformiranje s interesima i težnjama grupe, što ne mora nužno biti i izbor samog pojedinca (Santor i sar. 2000).

U bosanskohercegovačkom društvu nalazimo dominantno one vrijednosti koje karakterišu kolektivistički orijentirane kulture. Ovo je vidljivo kroz porodične vrijednosti, isticanje religijskog i etničkog identiteta, kao i kroz sklonost pojedinaca da interese grupe stavljaju ispred vlastitih te da prednost daju očuvanju tradicionalne, patrijarhalne sredine, a što je pokazano u brojnim ranijim istraživanjima (Kamberović 1998; Maršić 2011; Puhalo 2013; Čekrlija 2017).

Analiza socijalno-psihološke literature pokazuje da su vrijednosne orijentacije i preferencije bile u fokusu pažnje socijalnih psihologa na području bivše Jugoslavije i krajem prošlog stoljeća, a istraživački su zanimljive i danas, posebno zbog praćenja efekata tranzicije, demokratizacije društva, ekonomskih, društvenih i političkih promjena. Nakon II svjetskog rata istraživanja vrijednosnih orijentacija pokazivala su visok stepen autoritarnosti i nisku religioznost, nakon čega dolazi do rasta i autoritarnosti i religioznosti (Bešić 2014). Ispitivanje preferencije općih i društvenih ciljeva, promatranih kao vrijednosti, a koje su u čitavoj seriji istraživanja sproveli Petrović i Kuzmanović, rezultiralo je nalazima o utjecaju ovih faktora na procjenu drugih vrijednosti od strane studenata (Petrović, Čabarkapa i Kuzmanović 2015).

1.1. Vrijednosne orijentacije kod mladih

Vrijednosne orijentacije predstavljaju bazične stavove (Ferguson 1939), odnosno bipolarne dimenzije socijalnih stavova, kako ih određuje Guilford (1959), a u literaturi su opisane i kao opći stavovi. Sadrže kognitivnu, afektivnu i konativnu komponentu,

te se nerijetko, u socijalno-psihološkom značenju, i preklapaju (Šram 2003). Sam pojam vrijednosti vezuje se za uopćene ideje, odnosno shvaćanja o atraktivnosti nekih ciljeva, stanja, odnosa, obrazaca ponašanja i aktivnosti, a u kontekstu dimenzije poželjno-nepoželjno. Vrijednosti su konceptualizirane kao poželjni motivacijski ciljevi koji se aktiviraju u motivacijskim situacijama usmjeravajući stavove i ponašanja (Naikoo i Bhat 2016).

Proučavanje vrijednosti i vrijednosnih orijentacija u fokusu ima faktore koji motiviraju i usmjeravaju ponašanje pojedinaca i socijalnih grupa. Vrijednosne orijentacije pojedinca čine prijemčivim za određene ideje, stavove i uvjerenja, čak i onda kada te vrijednosti nemaju veliki utjecaj na njegovo svakodnevno ponašanje. Kuzmanović (1995) nalazi da vrijednosti determiniraju shvaćanja, odnosno uvjerenja, o lično ili društveno poželjnim načinima ponašanja, vrstama aktivnosti i relativno trajnim stanjima u prirodi, društvu i pojedincu.

Pojmovima vrijednosti i vrijednosnih orijentacija u psihologiji se pristupa s različitih stanovišta, tako da su definicije ovih pojmova brojne i prilično raznolike. U nastavku će biti ukratko predstavljene vrijednosne orijentacije kojima smo se bavili u ovom istraživanju: konformizam, religioznost, autoritarnost te neravnopravnost spolova.

Konformizam. Neki autori konformizam određuju kao svako usvajanje grupnih normi, dok drugi konformizmom nazivaju mijenjanje ponašanja ili uvjerenja usljed zamišljenog ili stvarnog pritiska grupe, zahtjeva i očekivanja drugih osoba (Keisler i Keisler 1969). Konformizam postaje vrijednosna orijentacija kada se pomenuta strategija ponašanja prihvati kao najpoželjnije društveno ponašanje. Konformistička orijentacija pojavljuje se kao unaprijed odabrana strategija i stil ponašanja koje odlikuje spremnost da se mišljenje drugih ljudi, odnosno većine, nekritički prihvata i da se pojedinac priklanja grupi i njenim zahtjevima, odustajući pritom od ispoljavanja vlastitog mišljenja, bez obzira koliko bio uvjeren da je njegovo mišljenje ispravno i tačno. Konformistička orijentacija je operacionalno definirana tvrdnjama koje iskazuju konformističke stavove te potom i konformističkim ponašanjem, dok se nekonformistička orijentacija ili nekonformizam ispoljava odbacivanjem tih tvrdnji i vidova ponašanja.

Odnos prema religioznosti. Dimenzija religioznost-nereligioznost obično se shvaća kao religiozno, odnosno nereligiozno, osjećanje i sistem uvjerenja o Bogu, zagrobnom životu, besmrtnosti duše (Kuzmanović 1995), a nekada se ovim uvjerenjima pridodaju i stavovi prema bogomolji. Operacionalno je definirana kao vrijednosni odnos prema religiji, pri čemu su religioznost, odnosno nereligioznost,

shvaćene kao sistem uvjerenja o različitim aspektima religije, kao što su bogomolja, Bog, vjerovanje, itd.

Autoritarnost. Obično se određuje kao složena crta ličnosti (Adorno i sar. 1950), a ovdje se tumači kao vrijednosna orijentacija koja je operacionalno definirana tvrdnjama koje govore o nekritičkom odnosu prema autoritetu, vlasti, rješavanju društvenih problema i slično.

Neravnopravnost spolova. Ravnopravnost spolova značajno se mijenjala proteklih decenija pa su žene u modernim društvima dobile veća prava i jednakost nego što su ranije imale. Međutim, tradicionalna društva su zadržala patrijarhalni koncept pa se žena dokazuje isključivo, ili makar najprije, kroz svoju ulogu majke, supruge i domaćice, dok su gradnja karijere i nezavisnost način života svojstven prije muškarcima, tek rjeđe i ženama. Ravnopravnost-neravnopravnost spolova odnosi se na stavove o odnosima muškarca i žene, mogućnostima uspješnosti žene, donošenju odluka u ovom kontekstu i slično.

2. METODOLOŠKI OKVIR

2.1. Problem istraživanja

Polazna ideja ovog istraživanja jeste ispitati koje su to vrijednosne orijentacije usvojene i sadržane u identitetu mladih, odnosno u kakvom međuodnosu su ove vrijednosti te da li se mogu izdvojiti značajne razlike u sociodemografskim karakteristikama kod izraženih vrijednosti. Problem istraživanja bio je ispitati koje vrijednosne orijentacije su razvijene kod mladih te u kakvoj su dominirajuće vrijednosti međusobnoj vezi.

2.2 Cilj istraživanja i istraživačke hipoteze

Cilj istraživanja, odnosno ispitivanje nekih determinanti razvijanja vrijednosnog identiteta mladih, bit će ostvaren testiranjem istraživačkih hipoteza:

Hipoteza H1: *Vrijednosni identitet mladih je u skladu s tradicionalnim vrijednosnim orijentacijama koje su karakteristične za kulturološku orijentaciju društva kojem pripadaju, odnosno karakterišu ga izražene visoke vrijednosti konformizma, religioznosti, autoritarnosti i spolne neravnopravnosti.*

Hipoteza H2: *Postoje značajne razlike u vrijednosnim orijentacijama mladih s obzirom na spol ispitanika.*

Hipoteza H3: *Postoje značajne razlike u vrijednosnim orijentacijama mladih s obzirom na stepen obrazovanja ispitanika.*

Hipoteza H4: *Postoje značajne razlike u vrijednosnim orijentacijama mladih s obzirom na starost ispitanika.*

Hipoteze se postavljaju na temelju nalaza ranijih sličnih istraživanja na našim prostorima i u svijetu (Kuzmanović 1995; Čekrlija i sar. 2004; Naikoo i Bhat 2016; Čekrlija 2017; Masuda i sar. 2019; Dušanić 2020; Helin Yaban i Sayıl 2020; Livazović i Matić 2020; Sulejmanović 2020).

2.3. Instrumenti istraživanja

Za ispitivanje konformizma, religioznosti, autoritarnosti te ravnopravnosti spolova kao vrijednosnih orijentacija korišteni instrumentarij sadržavao je skraćene skale vrijednosnih orijentacija od po 6 tvrdnji (Pantić 1981). Ponuđena skala odgovora bila je Likertovog tipa, s pet stepenovanih odgovora od 1- uopće se ne slažem pa do 5 - slažem se u potpunosti. Ukupni rezultat je određen kao suma odgovora podijeljena brojem tvrdnji, kako bi se dobijena mjera mogla porediti s drugim rezultatima, bez obzira na razlike u broju tvrdnji određenih instrumenata. Viši rezultat upućivao je na veće prihvaćanje prvog pola određene dimenzije.

2.4. Uzorak istraživanja

Istraživački uzorak je prigodni, neslučajni i dobrovoljački, sastavljen od starijih adolescenata oba spola uzrasta između 18 i 22 godine iz više gradova iz Bosne i Hercegovine (N=106).

Tabela 1. Sociodemografska obilježja uzorka (N=106)

Varijable	Kategorije	f	%
Spol	ženski	60	56.6
	muški	46	43.4
Obrazovanje	osnovna škola	22	20.8
	srednja škola	40	37.7
	fakultetsko obrazovanje	44	41.5

U Tabeli 1 prikazane su sociodemografske karakteristike uzorka, gdje vidimo da su ispitanici (N=106) prilično ujednačeni prema spolu te da su višeg stepena obrazovanja.

2.5. Prikupljanje i obrada podataka

Učešće u istraživanju bilo je dobrovoljno, a ispitivanje je sprovedeno online. Statistička obrada podataka obuhvata deskriptivnu analizu u okviru koje su kategorički podaci prikazani pomoću mjera frekvencija (f) i procenata (%), a varijable mjerene na intervalnom nivou pomoću vrijednosti aritmetičke sredine (M) i standardne devijacije (SD) te minimalnih i maksimalnih vrijednosti. Pouzdanost primijenjenih skala je iskazana vrijednostima Cronbachovog koeficijenta alpha (α). Za ispitivanje značajnosti sociodemografskih karakteristika kao determinanti vrijednosnog identiteta mladih je korišten t- test za spolne razlike te univarijatna analiza varijance za ispitivanje razlika u odnosu na stepen obrazovanja. Za ispitivanje povezanosti između numeričkih varijabli korištena je Pearsonova korelacija.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Istraživanjem je planirano ispitivanje koje vrijednosne orijentacije su usvojene i sadržane u identitetu mladih, odnosno u kakvom međuodnosu su ove vrijednosti te da li se mogu izdvojiti značajne sociodemografske karakteristike kod izraženih vrijednosti. Očekivano je da će, u skladu s nalazima ranijih sličnih studija, mladi pokazati sklonost ka usvajanju onih vrijednosti koje su socijalno poželjne u njihovoj socijalnoj okolini te da će ispitanici sličnih sociodemografskih karakteristika pokazivati i sličnost u usvojenim vrijednostima.

U nastavku će biti prikazani dobijeni rezultati, uz diskusiju svakog od njih u odnosu na postavljenu istraživačku hipotezu.

Analizu rezultata započinjemo deskripcijom mjera prihvaćenosti i preferencija ispitivanih vrijednosnih orijentacija. Kako bismo utvrdili frekventnost preferencija za ispitivane vrijednosne orijentacije, koristili smo standardne mjere deskriptivne statistike, a redoslijed prikazanih vrijednosnih orijentacija istovremeno predstavlja i rang listu, jer su prikazane prema visini aritmetičkih sredina. Teorijski raspon za sve varijable kretao se od 1 do 5. Dobijena je prihvatljiva pouzdanost za korišteni instrumentarij ($\alpha > .70$). Podaci za naš uzorak su prikazani u Tabeli 2.

Tabela 2. Rezultati deskriptivne statistike za varijablu vrijednosne orijentacije

Varijabla	N	M	SD	Min.	Max.	α
Religioznost kao vrijednost	106	4.14	.77	2.00	5.00	.698
Autoritarnost	106	3.78	.89	1.50	5.00	.804
Konformizam	106	2.71	1.01	1.00	4.83	.769
Neravnopravnost spolova	106	2.30	.94	1.00	5.00	.733

U našem uzorku je, očekivano, na vrhu liste po prosječnoj ocjeni važnosti izdvojena religioznost kao vrijednost. Ovaj rezultat ne iznenađuje, jer je poznato da se na prostorima bivše SFRJ nakon 1990-ih bilježi kontinuiran rast religioznosti (Dušanić 2020). Religioznost je u tradicionalnim društvima visoko vrednovana pa je i u našem uzorku doživljaj religioznosti kao vrijednosti visoko cijenjen i ocijenjen. U ovakvim sredinama pripadnost vjerskoj zajednici je uobičajena, posebno imajući na umu da su zajednička druženja često prvi izvor informacija ne samo o vjerskim aktuelnostima, već i o onim političke, društvene i kulturne prirode (Sulejmanović 2020). Pozorište, bioskop i umjetničke galerije su raritetne u slabije razvijenim sredinama pa su vjerska zajednica i bogomolja, kao mjesto sastanka, nezanemariv faktor u razvoju i oblikovanju društvene svijesti. Imajući u vidu sličnost naroda na ovim prostorima, očekujemo da je identičan kulturni život i kod pripadnika drugih naroda u sličnim sredinama i uvjetima.

Autoritarnost je također visoko cijenjena vrijednost u našem uzorku. Ispitanici su se izjasnili kao suglasni s tvrdnjama da se već djeca trebaju učiti poslušnosti i poštovanju autoriteta te vođu slušati bez pogovora. S druge strane, moral i čast moraju biti čuvani i branjeni pa ne iznenađuje što su se ispitanici većinom složili s tvrdnjama da se povređivanje časti mora strogo kazniti, a vođa koji se nametne svojom pravičnošću, energičnošću, ali i strogoćom, mora se podržavati i pratiti.

Neravnopravnost spolova je, kao vrijednost, u našem uzorku ocijenjena nisko. Ovo znači da većina ispitanika vjeruje da podjela na muške i ženske poslove nije prirodna, odnosno da nije uloga žene isključivo biti domaćica i odgajati djecu, niti je uloga muškarca da bude onaj koji se uvijek i prvi pita pri donošenju odluka koje se tiču porodice. Ispitanici su procijenili i da razlike između muškaraca i žena u uspješnosti, važnosti i moralnosti nisu postojane. Ovi nalazi ukazuju na nastojanja tradicionalnih zajednica da se prilagode savremenim tokovima života i da zaštite svoje vrijednosti, a da pritom niko ne bude ugrožen niti obezvrijeđen.

Uzevši u obzir specifičnost našeg uzorka, odnosno sredine i socijalne klime u društvu čiji članovi su obuhvaćeni ispitivanjem, generalna postavka je da će se kao dominantne pokazati one vrijednosne orijentacije koje su više karakteristične za kolektivistička društva. Zaključno, rezultati ovog istraživanja, u cjelini posmatrano, potvrdili su ono što smo u uvodnom dijelu detaljnije prikazali, odnosno da je održana tradicionalna vrijednosna struktura, gdje su religioznost i autoritarnost visoko vrednovane, ali i da postoje nastojanja da se u tradicionalno unesu novine koje vode društvo naprijed, posebno u smislu odsustva negativnog konformizma.

Dalje, na temelju dobijenih vrijednosti koeficijenata Pearsonove korelacije zaključuje se o značajnoj međupovezanosti vrijednosnih orijentacija (Tabela 3). S obzirom na to da su sve statistički značajne interkorelacije pozitivne, ovi nalazi idu u prilog postavljenoj hipotezi o jasnoj izraženosti tradicionalnih vrijednosnih orijentacija.

Tabela 3. Rezultati interkorelacije za varijablu vrijednosne orijentacije (r(p))

Varijabla		1	2	3	4
1.	Religioznost kao vrijednost	1	.217 (.085)	.265* (.034)	.037 (.774)
2.	Autoritarnost	.217 (.085)	1	.406** (.001)	.343** (.006)
3.	Konformizam	.265* (.034)	.406** (.001)	1	.396** (.001)
4.	Neravnopravnost spolova	.037 (.774)	.343** (.006)	.396** (.001)	1

**značajnost na nivou 0.01

*značajnost na nivou 0.05

Dobijeni koeficijenti Pearsonove korelacije ukazuju na pozitivnu i statistički značajnu povezanost vrijednosne orijentacije konformizam s vrijednostima autoritarnost i neravnopravnost spolova na nivou značajnosti .01 te s vrijednošću religioznost na nivou značajnosti .05. Autoritarnost, osim s konformizmom, pozitivno i značajno korelira i sa vrijednošću neravnopravnost spolova, dok ostale interkorelacije nisu statistički značajne.

Ovim se djelomično prihvata postavljena hipoteza H1.

U cilju testiranja opravdanosti postavljene hipoteze H2, urađen je t-test za nezavisne uzorke za skale vrijednosnih orijentacija, a kao kriterijska je izabrana varijabla spol.

Dobijeni podaci o aritmetičkim vrijednostima preferencija vrijednosnih orijentacija prema spolu su prikazani u Tabeli 4.

Tabela 4. Preferencije vrijednosnih orijentacija u odnosu na spol ispitanika (N=106)

Varijabla	M (SD) muškarci	M (SD) žene
Neravnopravnost spolova	2.87 (.88)	1.93 (.78)
Autoritarnost	3.78 (.97)	3.47 (.91)
Konformizam	2.47 (.88)	2.25 (.91)
Religioznost kao vrijednost	2.85 (.88)	2.91 (.34)

Statistički značajne razlike u preferencijama vrijednosnih orijentacija nisu pronađene za varijable autoritarnost, konformizam niti religioznost kao vrijednost. Međutim, ispitanici se statistički značajno razlikuju u svom odnosu prema neravnopravnosti spolova, gdje muški ispitanici više vrednuju neravnopravnost između spolova, odnosno razlike u ravnopravnosti između muškaraca i žena više vide kao vrijednost nego žene (Tabela 5).

Tabela 5. Rezultati t-testa za preferenciju vrijednosnih orijentacija u odnosu na spol

Varijabla	N	t	df	p
Neravnopravnost spolova	106	-4.466	62	.000**
Autoritarnost	106	-1.313	62	.194
Konformizam	106	-.930	62	.356
Religioznost kao vrijednost	106	.640	62	.524

**značajnost na nivou 0.01

*značajnost na nivou 0.05

Ovim se djelomično prihvata postavljena hipoteza H2.

Univarijatnu analizu varijance koristili smo u cilju provjere značajnosti razlika u preferenciji vrijednosnih orijentacija kod ispitanika različitog stepena obrazovanja (Tabela 6).

Tabela 6. Preferencije vrijednosnih orijentacija u odnosu na stepen obrazovanja ispitanika (N=106)

Varijabla	M (SD) osnovna škola	M (SD) srednja škola	M (SD) fakultetsko obrazovanje
Neravnopravnost spolova	2.40 (1.19)	2.20 (1.10)	2.23 (.77)
Autoritarnost	3.10 (.86)	3.66 (.86)	3.64 (.99)
Konformizam	2.57 (1.19)	2.25 (.96)	2.33 (.85)
Religioznost kao vrijednost	2.81 (.49)	2.92 (.36)	2.88 (.40)

Ispostavilo se da stepen obrazovanja ne predstavlja značajan faktor vrijednosnih orijentacija, odnosno da dobijene razlike u preferenciji vrijednosnih orijentacija među ispitanicima različitog stepena obrazovanja nisu statistički značajne (Tabela 7).

Tabela 7. Rezultati analize varijance za preferenciju vrijednosnih orijentacija u odnosu na stepen obrazovanja

Varijabla	N	F	df	p
Neravnopravnost spolova	106	1.873	3	.144
Autoritarnost	106	.714	3	.547
Konformizam	106	.199	3	.897
Religioznost kao vrijednost	106	.135	3	.939

**značajnost na nivou 0.01

*značajnost na nivou 0.05

U istraživanju nije utvrđeno postojanje statistički značajnih razlika u vrijednosnim orijentacijama u odnosu na stepen obrazovanja ispitanika. Ovim se odbacuje postavljena hipoteza H3.

U cilju ispitivanja postojanja razlika u vrijednosnim orijentacijama s obzirom na starost ispitanika, izračunat je Pearsonov koeficijent korelacije između ovih numeričkih varijabli (Tabela 8).

Tabela 8. Korelacija preferencije vrijednosnih orijentacija i starosti ispitanika

Varijabla	N	r	p
Religioznost kao vrijednost	106	.104	.414
Neravnopravnost spolova	106	.097	.445
Konformizam	106	.090	.481
Autoritarnost	106	.020	.874

r - Pearsonov koeficijent korelacije

**značajnost na nivou 0.01

*značajnost na nivou 0.05

Nisu nađene statistički značajne razlike za varijable starosti ispitanika i vrijednosnih orijentacija, što možemo objasniti nedovoljno diskriminativnom razlikom u godinama u ispitivanom uzorku jer je raspon starosti bio od 18 do 22 godine. Ovim se odbacuje postavljena hipoteza H4.

4. ZAKLJUČAK

Zaključno, postoje značajne razlike u vrijednosnim orijentacijama s obzirom na sociodemografske karakteristike ispitanika samo kada je u pitanju spol u vrednovanju neravnopravnosti spolova, dok druge razlike nisu nađene. Nisu utvrđene statistički značajne razlike u doživljavanju konformizma, autoritarnosti i religioznosti kao vrijednosti s obzirom na ispitivane sociodemografske razlike ispitanika – spol, starost i stepen obrazovanja.

Međutim ovo istraživanje rezultiralo je značajnim nalazima kada je riječ o međuodnosima ispitivanih vrijednosnih orijentacija. Ne samo da su potvrđene pozitivne korelacije konformizma sa autoritarnošću, religioznošću i neravnopravnošću spolova, nego su ovim istraživanjem utvrđene i značajne povezanosti između varijabli autoritarnost i neravnopravnost spolova. Istraživački zanimljiv je i podatak da nije potvrđena povezanost religioznosti i autoritarnosti ili neravnopravnosti spolova, a što može biti korisno polazište za naredna slična istraživanja.

Na osnovu dobijenih nalaza može se zaključiti da je vrijednosni identitet mladih danas sačinjen od visokog vrednovanja autoritarnosti i religioznosti te se ponašanja

mladih, njihovi stavovi, uvjerenja i reagiranja na različite stimuluse iz njihove socijalne okoline mogu, u određenoj mjeri, tumačiti polazeći upravo od navedenih nalaza. S druge strane, ukoliko dođe do promoviranja određenih vrijednosti koje su u skladu s vrijednostima autoritarnost i religioznost, očekivano je da one budu usvojene od strane mladih, dok vrijednosti koje bi bile u neskladu s pomenutim vrijednosnim orijentacijama, pretpostavlja se, ne bi bile prihvaćene. Ovi nalazi korisni su i praktično upotrebljivi u svrhu kreiranja politike prema mladima, kao i razvijanja programa prevencije određenih ponašanja i promoviranja određenih vrijednosti. Očuvane tradicionalne vrijednosti jesu pod utjecajem socijalnih promjena, ali su i dalje čvrsto ukorijenjene među mladima koji se nalaze u razdoblju kasne adolescencije, odnosno na početku odraslog doba.

LITERATURA

1. Adorno, Theodor, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, R. Nevitt Sanford (1950), *The authoritarian personality*, Harper, New York
2. Asch, Solomon E. (1956), "Studies of Independence and Conformity: A Minority of One Against a Unanimous Majority", *Psychological Monographs: General and Applied*, 70(9), 1-70.
3. Baron, Robert A., Donn Erwin Byrne (1997), *Social Psychology*, Allyn and Bacon, Boston
4. Beltramini, Richard F., Robert A. Peterson, George Kozmetsky (1984), "Concerns of college students regarding business ethics", *Journal of Business Ethics*, 3, 195-200.
5. Bešić, Miloš (2014), "Vrednosne orijentacije u bivšoj Jugoslaviji", *Sociološki pregled*, 48(1), 17-40.
6. Bond, Rod, Peter B. Smith (1996), "Culture and Conformity: A Meta-Analysis of Studies Using Asch's (1952b, 1956) Line Judgment Task", *Psychological Bulletin*, 119(1), 111-137.
7. Brajša-Žganec, Andreja (2003), *Dijete i obitelj*, Naklada Slap, Jastrebarsko
8. Coleman, John C., Leo B. Hendry (1990), *The Nature of Adolescence*, Routledge, London and New York
9. Čekrlija, Đorđe, Vladimir Turjačanin, Srđan Puhalo (2004), *Društvene orijentacije mladih*, Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije, Banja Luka

10. Čekrlija, Đorđe (2017), *Ličnost i društvo III*, Filozofski fakultet, Banja Luka
11. Darwish, Abdel Fattah E., Gunter L. Huber (2003), "Individualism vs Collectivism in Different Cultures: a cross-cultural study", *Intercultural Education*, 14(1), 47-56.
12. Dunfee, Thomas W., N. Craig Smith, William T. Ross, Jr. (1999), "Social contracts and marketing ethics", *Journal of Marketing*, 63, 14-32.
13. Dušanić, Srđan (2020), *Religioznost mladih u postkonfliktnom društvu - sinteza istraživanja u Bosni i Hercegovini*, Grafomark, Laktaši
14. Erikson, Erik H. (1968), *Identity, youth, and crisis*, Norton, New York
15. Ferguson, L. W. (1939), "The requirements of an adequate attitude scale", *Psychological Bulletin*, 36(8), 665-673.
16. Guilford, Joy Paul (1959), "Traits of Creativity", u: Anderson, H. H., (ed.), *Creativity and Its Cultivation*, Harper i Row, New York, 142-161.
17. Yaban, E. Helin, Melike Sayıl (2020), "The antecedents of social value orientation among Turkish adolescents and emerging adults", *The Journal of General Psychology*, 147(4), 335-360.
18. Jenkins, Richard (2008), *Social identity*, Routledge, New York
19. Kamberović, Husnija (1998), "Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 30 (2), 359-376.
20. Kiesler, Charles A., Sara B. Kiesler (1969), *Conformity*, Reading, Addison-Wesley, MA
21. Kim, Heejung, Hazel Rose Markus (1999), "Deviance or Uniqueness, Harmony or Conformity? A Cultural Analysis", *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(4), 785-800.
22. Kinsky, Catherine, Mariko Eguchi, Kanto Gakuin, Janet Blue, Suraj Kapoor (1999), "Individualist-Collectivist Values: American, Indian and Japanese Cross-Cultural Study", *Intercultural Communication Studies*, IX(1), 69-83.
23. Krstić, Ksenija (2008), "Povezanost pojma o sebi i predstave adolescenata kako ih vide „značajni drugi“". *Psihologija*, 41(4), 539-553.
24. Krstić, Ksenija (2016), "Attachment to parents and friends as a context for development of self-concept in adolescence: The personality traits as mediators", *Psihologija*, 49(4), 335-355.
25. Krstić, Ksenija (2017), *Doživljaj sebe u adolescenciji*, Institut za psihologiju, Beograd

26. Kuzmanović, Bora (1990), "Struktura aktivističke orijentacije", *Psihologija*, 23(1-2), 29-47.
27. Kuzmanović, Bora (1995), "Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji", *Psihološka istraživanja*, 7, 9-15.
28. Livazović, Goran, Marina Matic (2020), "Sociodemographic characteristics and value orientations in adolescence", *Curr Psychol*, 39, 1562–1568.
29. Maršić, Šimo (2011), "Bosansko-hercegovačko društvo i mladi. Izazovi i mogućnosti crkvenog djelovanja", *Vrhbosnensia*, 15(1), 7-30.
30. Masuda, Aline D., Florencia M. Sortheix, Barbara Beham, Loren J. Naidoo (2019), "Cultural value orientations and work–family conflict: The mediating role of work and family demands", *Journal of Vocational Behavior*, 112, 294–310.
31. Maulyda, Mohammad Archi, Muhammad Erfan (2020), "Do Social Interactions with Peers Affect Student Identity?", *Qalam: Jurnal Ilmu Kependidikan*, 9(2), 60-65.
32. Milgram, Stanley (1961), "Nationality and conformity", *Scientific American*, 205, 45-57.
33. Nesdale, Drew (2011), "Social groups and children's intergroup prejudice: Just how influential are social group norms?", *Anales de Psicología*, 27(3), 600–610.
34. Nezelek, John B., C. Veronica Smith (2005), "Social Identity in Daily Social Interaction", *Self and Identity*, 4(3), 243–261.
35. Pantić, Dragomir (1981), *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd
36. Petrović, Nebojša B., Milanko D. Čabarkapa, Bora R. Kuzmanović (2015), "Vrednosna očekivanja učenika gimnazija pri izboru fakulteta", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 45(4), 3-24.
37. Puhalo, Srđan (2013), *Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove?*, Friedrich □ Ebert □ Stiftung, Banja Luka
38. Santor, Darcy A., Deanna Messervey, Vivek Kusumakar (2000), "Measuring Peer Pressure, Popularity, and Conformity in Adolescent Boys and Girls: Predicting School Performance, Sexual Attitudes, and Substance Abuse", *Journal of Youth and Adolescence*, 29(2), 163-182.
39. Sherif, Muzafer (1936), *The Psychology of Social Norms*, Harper i Brothers publishers, New York and London

40. Sulejmanović, Dijana (2020), "Konformizam i političko ponašanje u tradicionalnoj sredini", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću*, 12(12), 225–246.
41. Šram, Zlatko (2003), "Vrijednosne orijentacije i struktura ličnosti – relacije na srednjoškolskom uzorku završnog razreda", *Pedagogija*, 41(3-4), 91-114.

SOME DETERMINANTS OF VALUE IDENTITY OF YOUNG PEOPLE

Summary:

The aim of this work belongs to the field of values and value orientations. The goals of the research were related to the examination of the presence and preferences of the dimensions of value orientation among young people and to the determination of the existence of possible differences in the expression of these dimensions about some sociodemographic characteristics of the respondents. The study included a volunteer sample (N=106) of young people aged between 18 and 22 years and used questionnaires that measured value orientations: conformity, religiosity, authoritarianism, and gender inequality. The results of this research show an orientation towards religion and family and the preservation of traditional values. According to the analyzed data, it was established that religiosity and authoritarianism were the most chosen values. Particularly interesting and statistically significant are the findings obtained for the intercorrelations of the examined variables, where positive connections were found between conformity and other examined value orientations.

Keywords: values; value orientations; identity; youth

Adresa autorice
Author's address

Dijana Sulejmanović
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
dijana.sulejmanovic@ipf.unbi.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.897

UDK 615.851:004.738.5

Primljeno: 13. 12. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Anida Dudić-Sijamija

ONLINE SAVJETOVANJE U BOSNI I HERCEGOVINI: NEPOZNANICA ILI POTREBA?

Online savjetovanje kao metoda pružanja pomoći danas je vrlo popularna i korištena širom svijeta. Iako razvoj savjetovanja i psihoterapije u online okruženju započinje samom pojavom interneta, tek se u novijem dobu sistematičnije i ozbiljnije počinje primjenjivati online pristup podrške i pomoći pojedincima u krizi. Popularnost i značaj online savjetovanja i psihoterapije u modernom društvu rezultat je društvenih promjena. S obzirom na navedeno, provedeno je istraživanje s ciljem ispitivanja stavova i iskustava bosanskohercegovačkih građana o online savjetovanju, te konsultovanju sa stručnjacima pri prevazilaženju životnih problema. U istraživanju je putem anketnog upitnika ispitano 100 građana, a rezultati ukazuju na njihovu nedovoljnu informisanost o mogućnostima online savjetovanja i predrasudama prema stručnjacima. Također, prezentovana je studija slučaja – prva online platforma za savjetovanje i psihoterapiju u Bosni i Hercegovini, kao primjer dobre prakse. Kroz polustrukturirani intervju dobijen je uvid u profesionalno iskustvo stručnjaka u savjetodavnom i psihoterapijskom radu. Rezultati istraživanja mogu pružiti uvid u dostupnost savjetodavnog rada u online okruženju, kao i otvoriti nova istraživačka pitanja koja bi potaknula stručnjake da se posvete ovakvom načinu psihosocijalnog rada.

Ključne riječi: internet; online savjetovanje; online psihoterapija; iskustva; stavovi; Bosna i Hercegovina

UVOD

Savjetovanje kao metoda pružanja pomoći danas je vrlo popularna i korištena širom svijeta. Začeci savjetovanja sežu daleko, međutim tek se u novijoj historiji sistematičnije i ozbiljnije počinju primjenjivati različiti pristupi i metode, stručnjaci se dodatno educiraju, a savjetnici postaju bitna karika socijalne podrške. Danas postoji oko 400 različitih savjetodavnih/ terapijskih pristupa (Ćirić 2009). Popularnost i značaj savjetodavnog rada u modernom društvu rezultat je društvenih promjena. Struktura, odnosi i brzina promjena u savremenom društvu postavljaju mnogobrojne izazove i zahtjeve s kojima se teško nositi. Pretjerani zahtjevi i očekivanja pred kojima se nalazi današnji čovjek, ukoliko nema podršku, izazivaju osjećaj bespomoćnosti i dovode do krize. Upravo iz tih razloga javila se potreba za pružanjem stručne podrške i pomoći koja podrazumijeva psihičke i socijalne aspekte. Tako danas postoji niz specijaliziranih ustanova koje uz pomoć različitih teorijskih pravaca, škola i terapija rješavaju individualne, porodične i partnerske probleme.

Online savjetovanje vrhunac doživljava u periodu pandemije COVID-19, kada su stručnjaci iz područja mentalnog zdravlja bili spriječeni komunicirati *face-to-face* sa svojim korisnicima. Globalna pandemija COVID-19 predstavljala je prekretnicu za novo razdoblje u radu psihoterapeuta i savjetnika. Iskustva terapeuta praćena su mnogobrojnim izazovima, poput nedovoljnih medijskih i informacijskih vještina i kompetencija za rad u virtuelnom prostoru, smanjenje grupne dinamike, virtualnog umora, nedostatka supervizije i mnogih drugih. S druge strane, terapeuti koji su imali iskustvo pružanja podrške u online prostoru, kao glavne prednosti navode fleksibilnost i brzinu (Švec 2021). Sve ovo nam govori da su online savjetovanje i psihoterapija u Bosni i Hercegovini začecima, pa je samim tim razumljivo da nema ni dovoljno istraživanja i podataka o učincima online savjetovanja i psihoterapije.

Važnosti promovisanja stručne pomoći u online prostoru kroz savjetovanje i psihoterapiju bila je glavni podsticaj sa nastanak ovoga rada. U teorijskom dijelu govori se o razvoju (online) savjetovanja, učincima savjetodavnog rada i benefitima savjetovanja u online prostoru. U empirijskom dijelu, koristeći kvantitativni pristup, propitivali smo stavove i iskustva bh. građana u traženju stručne podrške u online prostoru s ciljem prevazilaženja životnih problema. U studiji slučaja, kroz kvalitativni pristup, predstavljena je kao primjer dobre prakse prva online platforma u Bosni i Hercegovini koja nudi mogućnost online savjetovanja i psihoterapije.

OSVRT NA RAZVOJ SAVJETOVANJA U ONLINE OKRUŽENJU

Savjetovanje se može sagledati kao sveobuhvatna intervencija ili metoda koja ima široku primjenu u raznim područjima. Različitost u pristupima, teorijskom utemeljenju i širokoj problematici zbog koje klijenti traže savjetovanje stvara teškoće u sažetom definiranju. Janković (1997: 15) savjetovanje definiše kao „posebnu metodu pružanja pomoći trenutno neuspješnim osobama u njihovom osobnom rastu, razvoju, sazrijevanju i prilagođavanju životnim uvjetima radi njihova osposobljavanja za samostalno rješavanje aktualnih i budućih problema“. Zloković i Vrcelj (2006: 181) savjetovanje vide kao „komunikacijski proces (direktni ili indirektni) u kojem jedna osoba želi pomoći drugoj koja pomoć traži. Dakle, za savjetovanje, odnosno savjetodavni rad je karakteristična namjera traženja i pružanja pomoći“. Jedna od često korištenih definicija savjetovanja jeste ona Britanskog udruženja za savjetovanje i psihoterapiju (British Association for Counseling and Psychotherapy): „... savjetovanje je profesionalni odnos koji je namijenjen osnaživanju različitih pojedinaca kako bi živjeli smisleniji i zdraviji život“. Iz navedenog, možemo zaključiti da je svrha savjetovanja osposobljavanje pojedinca za samostalno suočavanje sa životnim problemima i unapređenje vlastitih potencijala kako bi se postigao napredak. Razvoj integrativne perspektive savjetovanja zahtijeva edukacije i savjetodavnu praksu koju provode stručnjaci pomažućih profesija. Iako je savjetodavni rad dugo vremena bio rezervisan za psihijatre i psihologe, u posljednjih nekoliko decenija mnogi stručnjaci pomagačkih profesija postaju savjetnici. Djelovanje stručnjaka zavisi od obrazovanja, tehnika koje koristi i završene edukacije. Iako su tradicionalno savjetovanje i psihoterapija razvijeno područje djelovanja stručnjaka, posebno u zapadnim društvima, danas su online savjetovanje i psihoterapija, zbog migriranja javnosti u online sferu, sve popularniji.

Internet kao značajna platforma za pružanje usluga savjetovanja prepoznata je 1990-tih godina, međutim mali broj stručnjaka u to vrijeme su bili zainteresovani za online praksu jer većina njih nisu imali dovoljno vještina i znanja da se odvaže na taj korak. Danas je online savjetovanje u razvijenim državama široko rasprostranjeno i predstavlja važnu kariku društvene pomoći pojedincima i grupama. Internet je uveliko promijenio načine funkcionisanja društva u cjelini i time doveo i do promjena u liječenju mentalnog zdravlja. Stvoren je cyber prostor koji je definiran kao „prostor stvoren ljudskom komunikacijom kojom upravlja tehnologija odsutnosti tijela“ (Stratton 1997, prema Švec 2021: 4).

Online savjetovanje je postalo značajan vid pomoći, što zbog popularnosti interneta i migriranja korisnika na društvene mreže, toliko i zbog niza prednosti koje se ogledaju u praktičnosti i prevladavanju geografskih i fizičkih ograničenja (Barak i sar. 2009). Pored navedenih prednosti, Rochlen, Zack i Speyer (2004) navode da asinhrona interakcija između stručnjaka i klijenta omogućava veći stepen samorefleksije. Mogućnost snimanja razgovora ili video poziva omogućava stručnjacima da pregledaju prethodne terapijske razgovore, razjasne nesporazume i protumače emocionalna stanja klijenata iz nove perspektive. Postoji mnoštvo digitalnih servisa koji omogućavaju kvalitetno provođenje savjetovanja u online prostoru. Najpopularnija platforma koju su stručnjaci koristili u začetku online savjetovanja bio je Skype, aplikacija koja omogućava video poziv. U međuvremenu su se do danas razvili brojni drugi servisi poput Zooma, Google, WhatsAppa, Vibera i slično. Sveprisutnijim savjetovanjem u online prostoru počeli su se koristiti i drugi termini za online savjetovanje, poput terapija na daljinu, cyber-terapija ili teleterapija. Svi navedeni termini imaju isto značenje, a to je da se „terapija odvija između dva subjekta koji su udaljeni u prostoru i nisu više zajedno u analitičkoj sobi“ (Matačić 2018: 200). Svakako, jedna od najvećih prednosti online savjetovanja naspram terapije uživo je i „dostupnost terapije članovima i u uvjetima kada to ne bi bilo moguće u redovitom settingu, što omogućuje kontinuitet i povećava prisutnost članova“ (Adamlje i Jendričko 2020: 311). Na tom tragu, pojavom pandemije COVID-19, zabranom kretanja, potpunom karantenom koja je dodatno urušila porodične, partnerske i druge odnose, javila se prijemna potreba za savjetovanjem sa stručnjacima. Koliko je pandemija urušila odnose i pojačala potrebu za stručnim djelovanjem pri rješavanju životnih problema, govore mnogobrojna istraživanja koja su ispitala razne aspekte života u pandemiji COVID-19.

Podaci UNICEF-ovog izvještaja iz 2020. godine su pokazali da je kriza izazvana pandemijom COVID-19 imala značajan utjecaj na mentalno zdravlje ljudi. Naime, čak 45,6% ispitanika bh. građana je primijetilo povećan nivo stresa u periodu pandemije COVID-19. Također, polovina mladih (50,2%) u dobi do 30 godina izjavila su da su nivoi stresa i straha bili „donekle“ do „iznimno“ povećani. Mentalno zdravlje je u pomenutoj studiji prepoznato kao jedna od ključnih oblasti u kojoj se bh. stanovništvo suočavalo sa izazovima: COVID-19 je bio jedan od glavnih pokretača traume, pri čemu je 45% ispitanika izražavalo zabrinutost u pogledu sve lošijeg mentalnog zdravlja koje se manifestira kao sagorijevanje, strah, anksioznost i nedostatak sna. Nadalje, podaci su pokazali da je na globalnoj razini u vrijeme pandemije COVID-19 stepen stabilnosti bračnog i partnerskog odnosa bio ozbiljno narušen.

Tražeci uzroke narušenih bračnih (posljedično i porodičnih) odnosa psihoterapeuti su „glavnog krivca“ vidjeli u pandemiji. Prema podacima American Family Survey (2020) na uzorku od 3000 bračnih partnera, 34% njih su izjavili da im je pandemija uzrokovala stres u bračnim odnosima. Oko 45% parova čija se finansijska situacija pogoršala zbog posljedica pandemije smatrali su da je COVID-19 direktno utjecao na smanjenje bračne stabilnosti. Anketa koju je provela britanska organizacija Relate (2020) pokazala je da skoro četvrtina ljudi smatra da je izolacija opteretila njihovu vezu. Posebno su značajni podaci koji su ukazali na povećanu stopu porodičnog i partnerskog nasilja za vrijeme izolacije (Ajduković i Ajduković 2020). Naime, neki podaci nevladinih organizacija govore da je porodično nasilje u BiH u vrijeme pandemije povećano za 20% (Grbić Pavlović 2020). Navedeni podaci su samo „vrh brijega“ koji pokazuje, s jedne strane, nagomilane probleme koje je pandemija pogoršala, i sa druge strane, potrebu za uključivanjem stručnjaka pri prevazilaženju životnih teškoća.

Kako su stručnjaci bili onemogućeni da realizuju savjetovanje i psihoterapiju *face-to-face*, brojni psihoterapeuti su odlučili potražiti alternativna rješenja kako bi počeli ili nastavili održavati svoje dogovorene terapije. Prelazak u virtualni prostor, uz korištenje raznih digitalnih alata, omogućio je osnaživanje i pružanje emocionalne podrške klijentima da se što lakše nose sa novonastalom situacijom. Online savjetovanje se pokazalo uspješno u liječenju mnogih poteškoća kao što su subkliničke poteškoće, veliki depresivni poremećaj, posttraumatski stresni poremećaj, socijalna fobija, poremećaji hranjenja i prestanak pušenja (Brown 2012). Nadalje, empirijska istraživanja koja su se bavila ispitivanjem učinkovitosti i zadovoljstva klijenata online savjetovanjem pokazala su da je učinak online savjetovanja kao novog modaliteta u poređenju sa učinkom tradicionalnog savjetovanja *face-to-face* gotovo jednak (Brown 2012).

Studija Hanley i Reynolds (2009) o komparaciji učinkovitosti tretmana koji su koristili asinhronu komunikaciju ili kombinaciju asinhronu i sinhronu komunikacije je pokazala da su se klijenti u online modalitetu osjećali dovoljno povezani sa stručnjacima da se omogući terapijska promjena. Štaviše, neka istraživanja (Klein i Cook 2010) su pokazala da je online savjetovanje bilo učinkovitije od *face-to-face* savjetovanja u rješavanju problema poput stresa na poslu, bračnih nesuglasica, anksioznosti, depresije i roditeljstva. Ovi nalazi sugeriraju da online savjetovanje postaje održiva sveobuhvatna intervencija pri rješavanju životnih poteškoća.

METODOLOŠKI OKVIR RADA

Problem i cilj

Predmet istraživanja u ovom radu jeste dostupnost i razvijenost stručne podrške u vidu savjetodavnog rada u online prostoru u Bosni i Hercegovini. U istraživanju je postavljeno nekoliko ključnih pitanja: Da li su bh. građani upoznati sa mogućnostima (online) savjetovanja/psihoterapije? Da li su u prošlosti sudjelovali u savjetovanju ili psihoterapiji? Zbog kojih problema su potražili pomoć stručnjaka u vidu (online) savjetovanja/ psihoterapije? Da li imaju povjerenja u savjetnike/ psihoterapeute? Da li bi prijateljima i bliskim osobama preporučili online savjetovanje pri rješavanju životnih poteškoća? Da li je u Bosni i Hercegovini online savjetovanje u dovoljnoj mjeri razvijeno? Kakva su iskustva stručnjaka u online savjetovanju?

Rad ima dva cilja: a) ispitati stepen informisanosti i spremnost bh. građana da traže stručnu podršku u vidu online savjetovanja pri prevazilaženju životnih problema, te b) predstaviti primjer dobre prakse organizovanja savjetovanja putem online platformi.

Hipoteza od koje smo krenuli u istraživanje glasila je: Građani u bosanskohercegovačkom društvu zbog nedovoljne informisanosti o mogućnostima savjetovanja i psihoterapije, uglavnom ne traže stručnu pomoć u online prostoru. Posljedično, online savjetovanje nije prepoznato kao važna društvena karika pomoći.

Metode

U radu su korištene kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja. Kvalitativna metoda – deskriptivna studija slučaja i kvantitativna metoda ispitivanja – tehnikom anketnog upitnika. Kvantitativni dio istraživanja je proveden u periodu april-juni 2023. godine uz pomoć alata Google forms. Anketni upitnik je kreiran za potrebe istraživanja, a po uzoru na istraživanje Brown (2012) i Rochlen i sar. (2004). Rochlen i sar. su razvili instrument „Online Counseling Attitudes Scale“ (OCAS) koji ispituje stavove o online savjetovanju. OCAS je upitnik od 10 stavki koji procjenjuje stavove o online savjetovanju kroz (1) vrijednost online savjetovanja i (2) nelagode kod online savjetovanja. Ogledne stavke uključuju tvrdnje poput *Online savjetovanje/ psihoterapija bi mi bili od koristi u prevazilaženju životnih teškoća* ili *Bilo bi mi nelagodno raspravljati o emocionalnim ili drugim problemima sa online savjetnikom/ psihoterapeutom*.

Učesnici su na Likertovoj skali iskazivali stepen slaganja sa ponuđenim tvrdnjama od 1-5 (1 - u potpunosti se ne slažem, 5 - u potpunosti se slažem). U konačnici, anketni upitnik se sastojao od 4 cjeline: (1) sociodemografske varijable (spol, dob, stepen obrazovanja, porodična struktura), (2) iskustvo u traženju stručne pomoći u vidu savjetovanja i psihoterapije, (3) stavovi o online savjetovanju i (4) namjera traženja stručne pomoći (savjetovanje, psihoterapija) u budućnosti.

Podaci prikupljeni anketnim upitnikom obrađeni su u programu za analizu i obradu statističkih podataka „IBM SPSS Statistics”. Pri obradi podataka korištene su statističke analize deskriptivnog tipa, odnosno vršena je univarijantna (distribucija odgovora) analiza prikupljenih podataka. Rezultati su prikazani posredstvom tabela sa procentualnim vrijednostima. Kvalitativni dio istraživanja proveden je u junu 2023. godine, a podaci dobijeni putem polustrukturiranog intervjua analizirani su shodno tematskoj analizi (Braun i Clarke 2006). Najznačajnija saznanja o prvoj platformi koja nudi savjetodavnu i psihoterapeutsku pomoć u online okruženju u Bosni i Hercegovini predstavljena su kroz studiju slučaja.

Uzorak

Putem anketnog upitnika ispitano je 100 ispitanika (82% žena i 18% muškaraca). Dobna struktura ispitanika se kretala od 18 do 60 godina. Najveći broj ispitanika je u starosnom razdoblju između 18 i 25 godina (62%), te u razdoblju 25-30 godina (17%), dok 7% ispitanika ima između 30 i 35 godina. Manji broj ispitanika (4%) ima između 35 i 40 godina, dok 3% njih je nalazi u starosnom razdoblju između 40 i 45 godina života. Ostalih 7% su se izjasnili da imaju više od 45 godina života. Najveći broj ispitanika (58%) ima završeno formalno obrazovanje srednju školu, dok 30% ispitanika ima fakultetsko obrazovanje / osnovni studij, a 10% ispitanika ima završen master ili doktorski studij. Ostali ispitanici se nisu željeli izjasniti na ovo pitanje. Kada je riječ o porodičnoj strukturi, najveći broj ispitanika (42%) živi sa roditeljima / braćom / sestrama, dok 21% njih živi sa partnerom/icom. Zanimljiv procenat (4%) ispitanika živi u proširenim porodicama, što govori da su višegeneracijske porodice u bosanskohercegovačkom društvu iščezle i dominiraju nuklearne porodice. Značajan procenat ispitanika (23%) živi sa prijateljima/cimerima ili u samačkim domaćinstvima (10%).

Tabela 1: Struktura ispitanika

Uzorak N= 100	Spol	Dob	Stepen obrazovanja	Porodična struktura
	M= 18%	18-25 62%	Srednja škola 58%	Živim sam 10%
	Ž = 82%	25-30 17%	Fakultet - prvi ciklus studija 30%	Živim sa partnerom/icom 21%
		30-35 7%	Fakultet - drugi ciklus studija 10%	Živim sa roditeljima i braćom/sestrama 42%
		35-40 4%	Nepoznato 2%	Živim sa roditeljima/ nanama/dedama/rođacima 4%
		40-45 3%		Sa prijateljem/cimerom 23%
		45+ 7%		

Etički principi

Anketni upitnik s objašnjenjima i molbom poslan je na email adrese učesnika. Na početku upitnika detaljno je objašnjen cilj istraživanja, naglašavajući dobrovoljni i anonimni karakter sudjelovanja. Na kraju upitnika učesnicima je dostavljena kontakt email adresa kako bi mogli dobiti dodatne informacije o istraživanju i rezultatima. Anketa je bila anonimna. S obzirom na dobrovoljni karakter istraživanja učesnici su se mogli povući iz istraživanja u bilo kojem trenutku bez navođenja razloga. Sve navedeno doprinijelo je visokom stepenu povjerenja između učesnika i istraživača, rezultirajući vrijednim povratnim informacijama i uvidima u istraživani fenomen. Prikupljeni podaci tretirani su kao povjerljivi i bili su dostupni isključivo istraživaču/autoru.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Studija slučaja: Savjetovanje u online okruženju u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini trenutno je aktivna samo jedna platforma koja nudi savjetodavnu i psihoterapeutsku pomoć u online okruženju. Na web stranici agencije za online savjetovanje *Psihotron.ba* nalazi se objašnjenje da je platforma nastala kao ideja da se olakša pristup psihoterapiji i omogući klijentima na jednom mjestu izbor terapeuta po ličnom izboru, jednostavna registracija, sigurnosni sistem plaćanja i pristup seansi video linkom. U polustrukturiranom intervju koji smo realizovali sa osnivačicom platforme, geštalt psihoterapeutkinjom, dobili smo informaciju da je agencija za online savjetovanje u Bosni i Hercegovini osnovana u periodu pandemije COVID-19, kada su se mnogi građani suočili sa različitim poteškoćama koje su zahtijevale stručnu pomoć i podršku.

Platforma okuplja oko 20 psihoterapeuta sa iskustvom i psihoterapeute u edukaciji koji nude pomoć u različitim životnim područjima poput emocionalnih problema, porodičnih problema, stresa, raznih životnih kriza i sl. Prema riječima psihoterapeutkinje, online savjetovanje je postalo prepoznatljiva društvena karika pomoći.

(I:1) COVID-19 ne samo da je bio okidač za razne probleme, nego je predstavljao i buđenje za mnoge građane u suočavanju s problemima, ali i unapređenju kvalitete života.

Najčešći problemi zbog kojih se građani obraćaju za online savjetovanje i psihoterapiju su anksioznost, koja je često praćena depresijom, paničnim napadima, ali u posljednje vrijeme ljekari sve češće pacijente koji boluju od hroničnih oboljenja upućuju na psihoterapiju kako bi potražili podršku u prevazilaženju bolesti.

Iako je do perioda COVID-19 savjetovanje sa stručnjakom predstavljalo posljednju kariku pomoći nakon što pojedinci iscrpe sve druge mehanizme, psihoterapeutkinja navodi da su vidljivi pomaci u bh. društvu na način da se destigmatizira stručna pomoć i ruše predrasude prema psiholozima, psihoterapeutima i ostalim stručnjacima.

(I:1)... građani su prepoznali da ne moraju imati problem da bi se javili psihoterapeutu za podršku.

Da je svjesnost o brizi za mentalno zdravlje porasla govori podatak da je na jedinoj bh. platformi za online savjetovanje i psihoterapiji potražnja usluga u mjesecu junu 2023. godine porasla za 120% u odnosu na isti period prošle godine (juni, 2022). Na

online savjetovanje i psihoterapiju se češće javljaju žene, ali spolne razlike su očekivane, jer je društveno prihvatljivije da žene otvoreno govore o problemima, češće ih dijele s drugima, stoga se lakše odlučuju na različite mehanizme kako bi prevazišle probleme. Međutim, kako se u javnosti sve češće otvoreno govori o problemima narušenog mentalnog zdravlja, na online terapije se sve više javljaju i muškarci. Pored spolnih razlika uočeno je da građani iz manjih gradova i udaljenih mjesta češće traže stručnu pomoć u online prostoru nego uživo, posebno tamo gdje ne postoji mogućnost za realizaciju psihoterapije. Stručnjakinja navodi da online savjetovanje i psihoterapiji sve češće pristupaju bh. građani koji žive u inostranstvu, jer o životnim problemima žele da pričaju na maternjem jeziku.

Na pitanje *Šta je doprinijelo većoj otvorenosti građana prema online savjetovanju i psihoterapiji?*, stručnjakinja odgovara da je na prvom mjestu zaslužna jednostavnost usluga u online prostoru, gdje klijenti mogu iz svog ličnog prostora, udobnosti doma i sl. pristupiti psihoterapiji, te na taj način izbjeći prevoz, gužvu, susrete sa drugima i sl. Ono što je dodatno motivisalo građane na traženje stručne pomoći u online prostoru jeste mogućnost da klijenti na platformi sami biraju psihoterapeute koji su licencirani ili pod supervizijom i imaju odobrenje za rad sa klijentima. Svi razgovori su povjerljivi, a klijenti ukoliko žele čak mogu sačuvati anonimnost pred psihoterapeutom, što u tradicionalnoj psihoterapiji nije moguće.

Klijenti u kalendaru sami biraju datume održavanja seansi i načine plaćanja. Pored jednostavnosti i pristupačnosti koje je omogućio online prostor, većoj motivaciji građana za traženje stručne pomoći u vidu online savjetovanja i psihoterapije su doprinijeli mediji. U posljednje vrijeme, a posebno tokom i nakon pandemije COVID-19, stručnjaci su kroz medijske nastupe skretali pažnju na potrebu unapređenja mentalnog zdravlja, te radili na destigmatizaciji traženja stručne pomoći u prevazilaženju životnih poteškoća. Tako je sagovornica, psihoterapeutkinja i osnivačica prve agencije za online savjetovanje i psihoterapiju, dobila priliku da kroz TV-emisiju govori o važnosti unapređenja mentalnog zdravlja, gdje su sagovornici emisije bili upravo stručnjaci iz prakse – psihoterapeuti sa bogatim profesionalnim iskustvom. Da je ideja razvoja online savjetovanja i psihoterapije u bosanskohercegovačkom društvu prepoznata govore nagrade koje je osnivačica platforme dobila od domaćih i međunarodnih agencija.

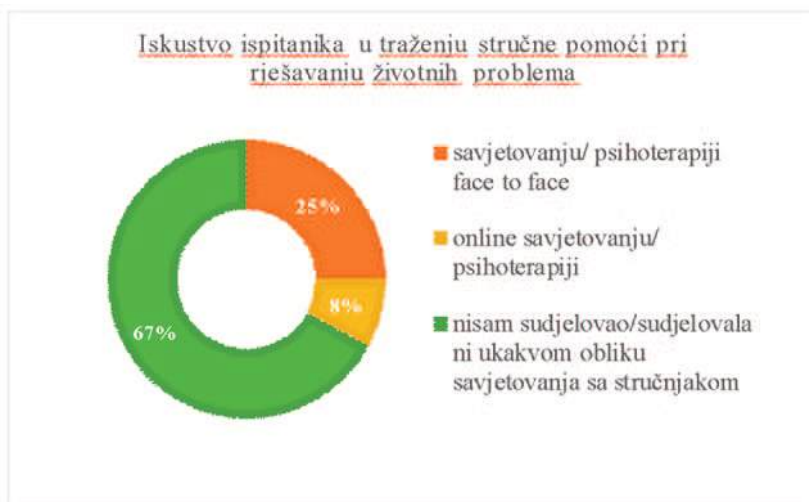
U unapređenju (online) savjetovanja i psihoterapije u Bosni i Hercegovini izostaje najvažniji korak, a to je zakon o psihoterapijskoj djelatnosti. Iako se u savremenom društvu psihoterapija sagledava kao profesija, problemi koji prate profesionalizaciju psihoterapije u Bosni i Hercegovini govore još nije u dovoljnoj mjeri priznata

profesija. S jedne strane, to je profesija koja zaokuplja pažnju mnogih teoretičara, praktičara, kliničara, nezaobilazna je tema na raznim konferencijama i edukacijama. Dalje, ova profesija ima razrađene programe edukacija, polaznike i svoje klijente. Ipak, to je profesija koja još nije dobila svoje zasluženno mjesto u našem društvu. Vukašinović-Pecotić je još 1990. godine govorila o ovom ozbiljnom problemu, navodeći paradoks same profesije – psihoterapija je mlada vrsta djelatnosti, zbog čega i društvena verifikacija kasni (Vidanović 2003). Iako je većina država priznala zanimanje psihoterapeuta či kroz zakonski okvir omogućila njihovo djelovanje (npr. Hrvatska), u našoj državi zakonski okvir koji bi riješio pitanje profesionalizacije godinama izostaje, a problemi se ispoljavaju u praksi. Nepostojanjem zakona izostaje uređenje sadržaja, uslova i načina obavljanja djelatnosti psihoterapije, kao i standarda obrazovanja, pitanja osnivanja komore psihoterapeuta, dužnosti i stručnog nadzora. Sva ova pitanja su prepuštena pojedinačnom, neujednačenom, a često i neadekvatnom tumačenju i djelovanju, što u konačnici utječe na kvalitet usluge. Cjelokupna problematika je odraz zrelosti društva prema razumijevanju potreba i problema pojedinca, čije rješavanje zahtijeva stručnu pomoć i podršku. Ipak, dio odgovornosti za postojeće stanje se pripisuje i samim terapeutima koji, čini se, nisu dovoljno glasni u borbi za profesionalizaciju, često se konfrotiraju i zauzimaju status quo.

Stavovi i iskustva građana o online savjetovanju i psihoterapiji

U provedenom istraživanju 74,7% ispitanika navelo je da su upoznati sa pojmom i sadržajem online savjetovanja, međutim nije zanemariv procenat (25,3%) ispitanika koji su se prvi put kroz ovo istraživanje susreli sa značenjem pojma. Podaci govore da su iskustva građana u traženju stručne pomoći u vidu savjetovanja i psihoterapije u online prostoru vrlo skromna – 67% ispitanika nikada nisu sudjelovali ni u kakvom obliku savjetovanja sa stručnjacima. S druge strane, oko 25% ispitanika navodi da su učestvovali u savjetovanju *face-to-face*, a samo 8% njih je učestvovalo u online savjetovanju ili psihoterapiji.

Grafikon 1: Iskustvo ispitanika u traženju stručne pomoći pri rješavanju životnih problema

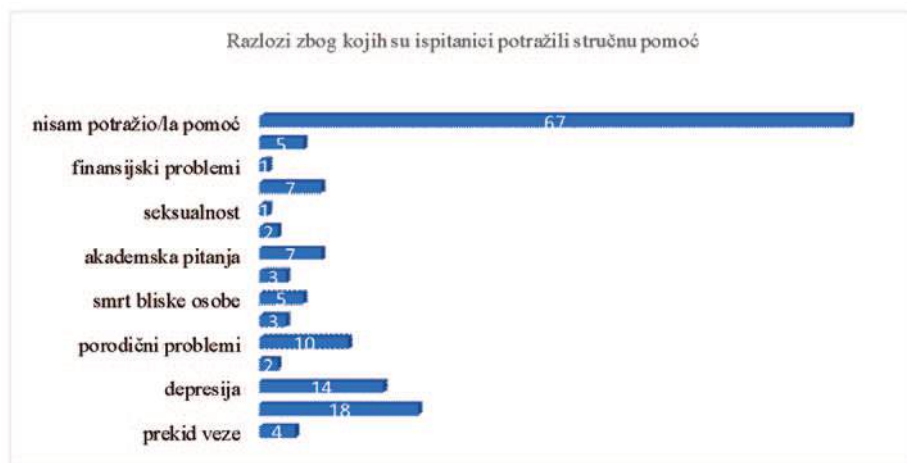
Istraživanja (Leibert i sar. 2006) su uočila pozitivnu korelaciju između općeg korištenja interneta i korištenja online savjetovanja, te došla do zaključka da pojedinci koji iz ličnih razloga koriste internet više od 10 sati sedmično su ujedno bili i spremniji i otvoreniji koristiti online savjetovanje kao podršku pri prevazilaženju životnih problema. Tako istraživanje koje je provedeno u Austriji 2010. godine na uzorku N= 218 građana pokazalo je obećavajući javni interes za online savjetovanje – 22,9% ispitanika su izjavili da u budućnosti žele koristiti online savjetovanje pri prevazilaženju životnih problema dok 77,1% ispitanika žele koristiti tradicionalni oblik savjetovanja (Klein i Cook 2010). Ipak, podaci za Bosnu i Hercegovinu govore suprotno. Naime, podaci Agencije za statistiku BIH (2022) govore da u Bosni i Hercegovini 75,9% domaćinstava ima pristup internetu i da više od 1.400.000 osoba koristi internet više puta u toku dana. Iako su građani svakodnevno konektovani, gotovo nikako ne koriste mogućnosti savjetovanja sa stručnjacima, što potvrđuju rezultati i našeg istraživanja. Naime, prema podacima Agencije za statistiku BIH (2022) građani najčešće koriste internet za telefoniranje i uspostavljanje video poziva (96,1%), slanje i primanje elektronske pošte (92,5%), slanje online poruka (92,3%), usluge internet bankarstva (41,4%).

Tražeci uzroke nedovoljnom odzivu na savjetovanje i psihoterapiju važno je spomenuti da su se kroz historiju, zbog tradicionalnih vrijednosti, porodični problemi najčešće rješavali u okrilju porodice, a stručnu pomoć su tražili najčešće pojedinci sa mentalnim poteškoćama i duševnim bolestima. Tako se odlazak psihologa ili

drugom stručnjaku često tumači da „nešto nije uredu sa tim pojedincem“. Iako su se vremena promijenila, predrasude i nepovjerenje prema stručnjacima su još prisutni. Također, razlog zbog kojeg građani ne traže stručnu pomoć u dovoljnoj mjeri jeste strah od društvene reakcije i osude. Naime, stigmatizacija i nerazumijevanje okolišne utječu na motivaciju i namjeru da pojedinci traže stručnu pomoć. Dakle, u razumijevanju uzroka slabog odziva na stručnu pomoć važno je naglasiti kulturološki aspekt. Uprkos transformacijskim procesima bosanskohercegovačko društvo „zapljuskuju“ tradicionalni pogledi gdje se životni, porodični i bračni problemi nastoje čuvati i riješiti unutar „četiri zida“, daleko od javnosti i uplitanja drugih. Iako je porodična podrška oduvijek bila značajna, bosanskohercegovačko društvo nije gajilo kulturu pomoći niti se oslanjalo na institucionalne izvore podrške, zbog čega se pojedinci, uprkos potrebi, teško odvažavaju podijeliti probleme sa drugima, a posebno sa stručnjacima.

Zbog malog broja ispitanika koji su tražili stručnu pomoć u vidu online savjetovanja i (ili) psihoterapije važno je bilo ispitati razloge koji su ih ponukali na traženje takve pomoći (Grafikon 2). Podaci govore da su ispitanici sudjelovali u savjetovanju ili psihoterapiji zbog raznih životnih problema (prekid veze, anksioznost, depresija, poremećaji ishrane, porodični problemi, pravni ili sudski problemi, akademska pitanja, pitanja seksualnosti, finansijski problemi i dr.). Međutim, ispitanici su najčešće tražili stručnu pomoć u vidu savjetovanja zbog psihičkih problema, ponajviše anksioznosti (18,4%) i depresije (14,3%). Na povećanu anksioznost i depresiju posebno su uticale posljedice pandemije COVID-19. Naime, teško socio-ekonomsko stanje i visoka stopa nezaposlenosti samo su neki od socijalnih problema koji, praćeni narušenim zdravstvenim stanjem, predstavljaju vodeće razloge raznih psihičkih problema s kojima se suočavaju građani (Grafikon 2). Koliko je samo pandemija pogoršala mentalno zdravlje bh. stanovnika govori podatak da je pandemija COVID-19 kod 40,2% ispitanika/ bh. građana vratila osjećaj koji su imali tokom ratnih dešavanja iz 1990-tih godina i da ih je podsjetila na ta iskustva (UNICEF 2022).

Grafikon 2: Razlozi zbog kojih su ispitanici potražili stručnu pomoć

Analizirajući stavove ispitanika o online savjetovanju i psihoterapiji u Tabeli 2 mogu se uočiti dva tipa ispitanika: (1) oni koji imaju podržavajuće stavove i pozitivna iskustva u traženju psihosocijalne podrške u online prostoru i (2) oni koji ispoljavaju nepodržavajuće stavove i smatraju da savjetovanje sa stručnjakom u online prostoru ne može pomoći pri rješavanju životnih problema. Ispitanici iz prve skupine – 42% smatra da bi im online savjetovanje bilo od koristi u prevazilaženju životnih teškoća, štaviše 45% njih bi preporučili online savjetovanje prijateljima i bliskim osobama. Više od polovine ispitanika (52%) bi u budućnosti podijelili svoje probleme sa online savjetnikom/psihoterapeutom. Smatraju da je online savjetovanje bitna društvena karika pomoći i ispoljavaju nizak stepen slaganja sa negativnim ponuđenim tvrdnjama o online savjetovanju i psihoterapiji. Naime, 38% ispitanika u potpunosti se ne slaže da bi traženje pomoći od online savjetnika/psihoterapeuta bila zadnja opcija koju bi razmotrili, 35% ispitanika u potpunosti se ne slaže sa ponuđenom tvrdnjom o nelagodnosti dijeljenja problema sa online savjetnikom/psihoterapeutom.

Tabela 1: Stavovi ispitanika o online savjetovanju i psihoterapiji

Stavovi o online savjetovanju i psihoterapiji	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)
Online savjetovanje/psihoterapija bi mi bili od koristi u prevazilaženju životnih teškoća.	12	2	25	19	42
Kada bi moji prijatelji imali životnih teškoća, savjetovao/savjetovala bih im online savjetovanje/psihoterapiju.	12	5	17	21	45
Podijelio/podijelila bih svoje probleme sa online savjetnikom/psihoterapeutom.	14	4	11	19	52
Kada bi online savjetovanje/psihoterapija bili besplatni, javio/javila bih se za pomoć online savjetniku/psihoterapeutu.	12	7	12	12	57
Bilo bi mi nelagodno raspravljati o emocionalnim ili drugim problemima sa online savjetnikom/psihoterapeutom.	35	23	21	5	16
Kad bih imao/imala lični problem, traženje pomoći od online savjetnika/psihoterapeuta bila bi zadnja opcija koju bih razmotrio/razmotrila.	38	22	19	9	12

Posebno je važno spomenuti kako 57% ispitanika smatra da kada bi imali besplatnu mogućnost prisustvovati online savjetovanju, tražili bi ovakvu vrstu pomoći. Naime, savjetodavnu pomoć građani u Bosni i Hercegovini mogu tražiti u javnim, nevladinim, privatnim ustanovama. U javnim ustanovama, savjetovanje je besplatno, ali mnogi centri za socijalni rad i centri za mentalno zdravlje nemaju educirane stručnjake za provedbu savjetodavnog rada. Stoga građani traže pomoć u privatnim savjetovalištim i nevladinim organizacijama koje naplaćuju usluge (online) savjetovanja. Iako sama ideja naplaćivanja terapije u krugovima psihoterapeuta i istraživača (Haley 1990) često nailazi na velike kritike, činjenica da pojedinci plaćaju usluge savjetovanja predstavlja motivaciju koja je izrazito važna u terapijskom procesu. Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti da stav i procjena isplativosti i potrebe za savjetodavnim tretmanom zavisi od prioriteta tog društva. U nerazvijenim društvima, kao što je bosanskohercegovačko, materijalna dobra imaju prednost i više im se posvećuje pažnje nego zaštiti psihičkog zdravlja. Tako savjetodavni tretman (p)ostaje luksuz i pitanje ekonomske moći. Drugi dio

ispitanika smatra da im savjetovanje sa stručnjakom u online prostoru ne može pomoći pri rješavanju problema.

U otvorenom pitanju su navodili razloge zbog čega ne žele sudjelovati u online savjetovanju i (ili) psihoterapiji: *Ne volim online razgovore...; Internet je za mene neprirodno okruženje; Online komunikacija ima samo "dvije dimenzije", visinu i širinu, ali nema dubinu, potrebnu za savjetovanje; Smatram da sam sposoban svoje probleme rješavati sam, kao što sam i do sada; Slažem se da je u redu potražiti pomoć od drugih ljudi, ali generalno ljudi se danas žale na svakakve gluposti i najčešće oko nebitnih stvari rade preveliku dramu!*

Sumirajući dobijene rezultate možemo zaključiti da nedostatak sistemskih rješenja, neinformisanost javnosti o mogućnostima savjetodavnog rada, te nedovoljna motivacija pojedinaca na traženje stručne pomoći pri rješavanju životnih problema usporavaju kvalitetniji razvoj online savjetovanja u Bosni i Hercegovini. Sve nam ovo govori da su potrebni ozbiljni sistemski napori i institucionalna promocija kako bi savjetovanje i psihoterapija dobili mjesto koje zaslužuju u društvu.

ZAKLJUČAK

Dobijeni podaci potvrđuju postavljenu hipotezu da građani u bosanskohercegovačkom društvu zbog nedovoljne informisanosti o mogućnostima savjetovanja i psihoterapije uglavnom ne traže stručnu pomoć u online prostoru. Posljedično, online savjetovanje nije prepoznato kao važna društvena karika pomoći. Pored kontradiktornih stavova i nedovoljnih iskustava u traženju online stručne pomoći pri prevazilaženju životnih teškoća, nedovoljna promocija savjetovanja predstavlja problem. Pretražujući online izvore u Bosni i Hercegovini uočava se deficit informacija o mogućnostima savjetovanja, kao i ustanovama koje pružaju usluge i stručnjacima kojima se građani mogu obratiti za pomoć. S tim u vezi još postoji veliki broj pojedinaca koji nisu upoznati sa idejom savjetovanja, načinima na koje se provodi i institucijama u kojima mogu tražiti pomoć. Stoga, ozbiljan izazov predstavlja osnaživanje i motivisanje pojedinaca na online savjetodavni tretman. Za kvalitetnu promociju je potrebno kontinuirano raditi na izgradnji kulture pomoći i motivisanju pojedinaca da svoje probleme dijele sa stručnjacima. Zbog prisutnih predrasuda, postoje građani koji ne vjeruju u tretman, a pomoć stručnjaka vide kao zadiranje u privatni prostor, te odbijaju pomoć. Zbog nedovoljne informisanosti, kao i nepovjerenja u stručnjake i institucije, životni, porodični, bračni i drugi problemi (p)ostaju tabu tema o kojoj ne žele pričati „van četiri zida“. Za destigmatizaciju

potrebne su ozbiljne kampanje kojima će se terapijska stigma umanjiti, a odlazak terapeutu normalizirati.

Promocija savjetovanja i online savjetovanja se treba vršiti na nekoliko nivoa: (1) nadležna ministarstva, (2) centri za socijalni rad, (3) centri za mentalno zdravlje, (4) obrazovni sistem, (5) nevladine organizacije, (5) mediji i (6) lične preporuke. Navedene institucije i akteri bi trebali koordinisano djelovati kako bi postigli bolje rezultate u lokalnim zajednicama. Nepostojanje sinergije između sektora, institucija i udruženja predstavlja veliku prepreku u razvoju kvalitetnog online savjetodavnog rada u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA:

1. Adamlje, Jelena, Tihana Jendričko (2020), "Iskustvo online terapije tijekom pandemije bolesti COVID-19 i utjecaj na zbivanja u grupi", *Psihoterapija*, 34(2), 292-326.
2. Agencija za statistiku (2022), *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Bosni i Hercegovini*
3. Ajduković, Marina, Dean Ajduković (2020), "Partnerski odnosi za vrijeme pandemije COVID-19 krize: kako sačuvati dobre odnose, spriječiti i/ili zaustaviti nasilje?", u: *Koronavirus i mentalno zdravlje - psihološki aspekti, savjeti i preporuke*, Hrvatska psihološka komora, Zagreb
4. Barak, Azzy, Britt Klein, Judith Proudfoot (2009), "Defining internet-supported therapeutic interventions, *Annals of Behavioral Medicine*, 38, 4-17.
5. Braun, Virginia, Victoria Clarke (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
6. Brown, Chole (2012), *Online counseling: attitudes and potential utilization by college students*, Doctoral dissertation, Humboldt State University
7. Ćirić, Josip (2009), "Komunikacijski kanali filozofskog i psihološkog savjetovanja", *Filozofska istraživanja*, 1(2), 97-121.
8. Grbić Pavlović, Nikolina (2020), *Nasilje u porodici u doba pandemije - uticaj preventivnih mjera za korona virus na nasilje u porodici u Bosni i Hercegovini*, FES, Sarajevo
9. Halley, Jay (2010), *Kako brak učiniti užasnim i drugi eseji o psihoterapiji*, Psihopolis Institut, Novi Sad
10. Hanley, Terry, D'Arcy J. Reynolds Jr. (2009), "Counseling psychology and the internet: A review of the qualitative research into online outcomes and

- alliances within text-based therapy", *Counseling Psychology Review*, 24(2), 4-13.
11. Janković, Josip (1997), *Savjetovanje - nedirektivni pristup*, Alinea, Zagreb
 12. Klein, Britt, Suellen Cook (2010), "Preferences for e-mental health services amongst an online Australian sample", *Electronic Journal of Applied Psychology*, 6(1), 27-38.
 13. Leibert, Todd, James Archer, Joe Munson, Grady York (2006), "An exploratory study of client perceptions of internet counseling and the therapeutic alliance", *Journal of Mental Health Counseling*, 28(1), 69-83.
 14. Matačić, Stanislav (2018), "Cyberterapija: o mogućnosti i nemogućnosti psihoanalitičkih terapija na daljinu", *Psihoterapija*, 32(2), 195-215.
 15. Rochlen, Aaron, Natasha Beretvas, Jason Zack (2004) "The online and face-to-face counseling attitudes scales: A validation study", *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 37, 95-111.
 16. Švec, Lucija (2021), *Online savjetovanje i psihoterapija u vrijeme pandemije COVID-19*, Sveučilište u Zagrebu - Pravni fakultet, Zagreb
 17. UNICEF (2020), *Procjena Posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini, drugo anketno istraživanje domaćinstva*
 18. UNICEF (2022), *Procjena Posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini, treće anketno istraživanje domaćinstva*
 19. Vidanović, Ivan (2003), *Terapijski modeli socijalnog rada*, autorsko izdanje, Beograd
 20. Zloković, Jasminka, Sofija Vrcelj (2006), "Savjeti u self literaturi – časopis za mlade", *Pedagogijska istraživanja*, 3(2), 171-180.

Internet izvori:

1. Anketni upitnik o online savjetovanju i psihoterapiji (google.com), pristupljeno 13. 06. 2023.
2. <https://www.relate.org.uk/relationship-help/help-relationships/relationship-counselling>, pristupljeno 24. 06. 2023.
3. <http://csed.byu.edu/american-family-survey/>, pristupljeno 24. 06. 2023
4. Početna - Psihotron, pristupljeno 26. 06. 2023.
5. <https://www.bacp.co.uk/>, pristupljeno 25. 07. 2023.

ONLINE COUNSELLING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: UNKNOWN OR NECESSARY?

Summary:

Online counseling as a method of assisting is currently very popular and widely used worldwide. Although the development of counseling and psychotherapy in an online environment began with the advent of the Internet, it is only in recent times that the online approach to supporting and helping individuals in crisis has been more systematically and seriously implemented. The popularity and significance of online counseling and psychotherapy in modern society are the result of social changes. In light of this, research was conducted to examine the attitudes and experiences of Bosnian citizens regarding online counseling and consulting with experts to overcome life problems. The study surveyed 100 citizens through a questionnaire, and the results indicate their insufficient awareness of the possibilities of online counseling and prejudices toward professionals. Also, a case study was presented – the first online platform for counseling and psychotherapy in Bosnia and Herzegovina, as an example of good practice. Through a semi-structured interview, insight was gained into the professional experience of experts in counseling and psychotherapeutic work. The research results can provide insight into the availability of counseling services in an online environment and open up new research questions that could encourage professionals to engage in this form of psychosocial work.

Keywords: internet; online counseling; online psychotherapy; experiences; attitudes; Bosnia and Herzegovina

Adresa autorice
Author's address

Anida Dudić-Sijamija
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
anida.dudic@fpn.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Viktorija Car, Leali Osmančević

DIGITALNE MEDIJSKE PUBLIKE I GENERACIJE – TEORIJE,
TRENDOVI I IZAZOVI / DIGITAL MEDIA AUDIENCES AND
GENERATIONS – THEORIES, TRENDS AND CHALLENGES 919

Amina Vatreš, Selma Alispahić

REKONCEPTUALIZACIJA DRUŠTVENE SOLIDARNOSTI:
UMREŽENA SEGMENTIRANOST KAO NOVI OBLIK DRUŠTVENOG
JAZA / RECONCEPTUALISATION OF SOCIAL SOLIDARITY:
NETWORKED SEGMENTATION AS A NEW DIGITAL DIVIDE 939

Zarfa Hrnjić Kuduzović, Amela Delić Aščić, Tahani Komarica

ULOGA VERBALNE I NEVERBALNE KOMUNIKACIJE U
ONLINE NASTAVI STUDENATA ŽURNALISTIKE/KOMUNIKOLOGIJE
U BOSNI I HERCEGOVINI / HERZEGOVINA 963

Antea Boko

PERCEPCIJA VAŽNOSTI PROFESIONALNE KOMUNIKACIJE
KOD STUDENATA GRAĐEVINARSTVA / PERCEPTION OF THE
IMPORTANCE OF PROFESSIONAL COMMUNICATION
AMONG CIVIL ENGINEERING STUDENTS 993

Petra Raškaj, Tanja Grmuša

HOW MEDIA FRAMING OF VIDEO GAMES AFFECTS THE PERCEPTION AND UNDERSTANDING OF THE VIDEO GAME INDUSTRY: THE OPINIONS OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY OF ZAGREB / KAKO MEDIJSKO UOKVIRIVANJE VIDEOIGARA UTJEČENA PERCEPCIJU I RAZUMIJEVANJE INDUSTRIJE VIDEOIGARA: MIŠLJENJA STUDENATA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU 1015

Ivana Šorgić, Miloš Milisavljević

DIFFERENT REALITIES SURROUNDING THE 2022 RUSSO-UKRAINIAN CONFLICT: THE CASES OF *RUSSIA TODAY* AND *CNN* / RAZLIČITE STVARNOSTI VEZANE ZA RUSKO-UKRAJINSKI KONFLIKT IZ 2022. NA PRIMERU PORTALA *RUSSIA TODAY* I *CNN* 1043

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.919

UDK 316.774.316.4
004.738.5:316.774

Primljeno: 22. 12. 2023

Pregledni rad
Review paper

Viktorija Car, Leali Osmančević

DIGITALNE MEDIJSKE PUBLIKE I GENERACIJE – TEORIJE, TRENDOWI I IZAZOWI

Digitalno doba unijelo je niz promjena u poimanje nekadašnjih masovnih medija i načina distribuiranja različitih medijskih sadržaja, ali i u načine uključenosti medijskih publika u procese masovnoga komuniciranja. Uslijed velike količine informacija i kanala putem kojih se šire te sve fragmentiranih medijskih publika, utjecaj medija na suvremena demokratska društva značajno se promijenio u usporedbi s utjecajem masovnih medija u 20. stoljeću. Različitosti u medijskim prikazima društvene stvarnosti, disperziranost njihovih autora, količina objava i njihov doseg, kao i uvjetovane interpretacije medijskih publika dovele su do tzv. post-činjenične (engl. *post-truth*) medijske konstrukcije stvarnosti, ujedno jednog od ključnih obilježja 21. stoljeća. U ovom radu autorice donose pregled teorija o medijskim publikama i generacijama koje su razvijene unutar komunikacijskih znanosti, posebnu pažnju posvećuju suvremenim trendovima koji su promjenom tehnologije utjecali na nestanak masovne publike zbog njezine intenzivne fragmentacije te na kraju rada ističu društvene promjene koje nastaju kao rezultat navedenih procesa.

Ključne riječi: digitalni mediji; medijske publike; medijske generacije; fragmentacija; digitalno doba.

UVOD

Suvremeni medijski okoliš, koji je dominantno digitalan, mobilan i platformiziran, suočava se s fundamentalnom promjenom čiji su nositelji generacije koje su odrastale uz različite digitalne medije i na njih se gotovo u potpunosti oslanjaju (Newman 2023). Neovisno o tome smatraju li tradicionalni mediji da su završili svoju inicijalnu transformaciju iz tiskanih i elektroničkih u digitalne medije koji se ponajprije odnose na internetske portale i aplikacije, njihova se transformacija nastavlja. Od njih se očekuje da se trebaju obraćati suvremenim publikama koje izbjegavaju većinu sadržaja osim onoga koji ih vrlo usko zanima. Riječ je o publikama koje su gotovo bez interesa za većinu konvencionalnih vijesti koje su uglavnom orijentirane navikama, interesima i vrijednostima starijih generacija (Newman 2023; Toff i dr. 2023). Rosenova (2012) tvrdnja da publike više nema odnosi se na nekadašnju publiku masovnih medija koja je bila krajnji recipijent, bez mogućnosti sudjelovanja u kreiranju sadržaja. Takva je bila masovna publika masovnih medija u drugoj polovini 20. stoljeća čiji su se efekti proučavali dosegom i utjecajem globalnih medija poput MTV-ja (Fiske 1986; Rosati 2007). Nove generacije imaju potpuno drugačija očekivanja. Njih zanimaju sadržaji u kojima i sami mogu participirati, kao i personalizirane, gotovo osobne, ponude na platformama (Deuze 2023). Zbog kontinuiranog pada povjerenja publike u medije, javno informiranje postalo je „privatna sfera u kojoj svatko za sebe bira biti uključen ili isključen“ (Car i Jurišić 2021: 11). Ova kriza pozornosti publike nastala je kao rezultat „atomizirajućeg“ utjecaja interneta (Judt 2010) koji je omogućio pojedincima izbor samo onih informacija i sadržaja koji ih zanimaju te potpuno izbjegavanje svega ostaloga čime nastaju male nišne zajednice uskih afiniteta koje nemaju niti svijest niti interes za afinitete susjednih zajednica. Naime, nestali su autoriteti (npr. urednici, kreatori javnog mijenja ili predstavnici različitih društvenih elita) koji su medije koristili kao sredstvo sugestije ili nametanja odabranih informacija i sadržaja i njihove interpretacije. Ulogu tih „selektora“ preuzeli su influenceri ili pojedinci iz privatnoga kruga korisnika koji se na takve pozicije uglavnom ne nametnu svojim znanjem ili kompetencijama, već isključivo osobnim iskustvom te vještinama prezentacije i to ponajprije samoprezentacije na društvenim medijima, a prepoznati su kao suvremeni marketinški promotori (Freberg i dr. 2011; Ooi i dr. 2023; Saini i Bansal 2023). Teme kojima se najpraćeniji influenceri bave su u kategoriji zabave, stila života, mode, ljepote i fitnesa o čemu svjedoče globalne i nacionalne top-ljestvice (Forbes 2023; Israel 2024; Vukelić 2023) dok političke ili neke specijalizirane teme iz područja tehnologije, znanosti ili umjetnosti ostaju zanimljive značajno manjim broju pratitelja (Su i dr. 2018; Suurnonen i dr. 2022).

Mediji su oduvijek bili odraz raspoloženja društva, ali neizravno kroz stajalište autora i novinara (Morris i Ogan 1996). U suvremenim medijima koji koriste internet i platforme za prijenos sadržaja, moguće je izravno intervenirati u sadržaj originalne poruke pa ponekad komentari na informaciju mogu izazvati veći interes od početne informacije. Takav medijski okoliš koji više nije jednosmjernan mnogo je teže moderirati. To ukazuje na potrebu proučavanja specifičnosti medijskog okoliša i načina uključenosti publika u procese dobivanja i dijeljenja informacija te unaprjeđivanje razumijevanja publike o važnosti kritičkog vrednovanja medijskih poruka u uvjetima masovne digitalizacije društvene komunikacije.

TEORIJE O STRUKTURAMA MEDIJSKIH PUBLIKA

Temeljne teorije o aktivnim i pasivnim medijskim publikama razvijene su prema načelu odgovornosti i ulozi medijskih publika u procesima recepcije, interpretacije i razumijevanja medijskih poruka i sadržaja kojima su izložene. Tako se u prvoj polovini 20. stoljeća razvila **kritička teorija** koja je bila povezana s Frankfurtskom školom i teoretičarima Theodorom Adornom i Maxom Horkheimerom koji su svoja istraživanja usmjerili na razumijevanje uloge medija u društvu. Prema ovoj teoriji, mediji se poimaju kao sastavni dio ideologije i daju doprinos u jačanju moći u društvu te oblikuju različite kulturno-društvene norme (Kellner 2005). U isto vrijeme razvila se i **teorija medijskih učinaka** (eng. *media effects theory*) koja je prvotno istraživala općenite utjecaje medijskih poruka na publike. S vremenom su se znanstvenici poput Paula Lazarsfelda i Harolda Laswella usmjerili i proučavali i dugoročne utjecaje izloženosti publike medijima te ih povezivali s oblikovanjem percepcije i formiranja stavova te usvajanja obrazaca ponašanja unutar društva (Seaman 1992; Valkenburg et al. 2016). Teorija kojom se proučavala pasivna medijska publika je **teorija hegemonije** (Hall 1993; Kellner 1995), a uporišta ima u konceptu hegemonije Antonija Gramscija (Hall 1982; Thompson 1990). Prema ovoj teoriji medijska je publika uvjetovana načinima na koje će razumjeti i interpretirati medijski sadržaj, a koji su usklađeni s unaprijed određenim i kreiranim obrascima pošiljatelja informacije (Silverblatt i dr. 2014). U tom procesu, publika nije osposobljena za samostalno kritičko vrednovanje medijskih sadržaja već reagira na njih pasivno, a u skladu sa željenim oblicima recepcije proizvođača odnosno pošiljatelja određenoga medijskoga sadržaja (Kellner 1995; Durham i Kellner 2012). **Teorija hipodermijske igle** (eng. *hypodermic needle model theory*), koja se pojavljuje početkom 20. stoljeća, pojašnjava izravan i snažan utjecaj medijskih poruka na različite publike kroz oblikovanje mišljenja i stavova te

usvajanjem obrazaca ponašanja, poput „čarobnoga metka“ (eng. *magic bullet*) ili „potkožne igle“ (Lazarsfeld et al. 1948; Defleur, Ball-Rockeach 1989; McQuail 2005). Prema Laswellu i Lazarsfeldu, medijima je pripisana sposobnost upravljanja i nadziranja javnoga mnijenja kroz izravne poruke upućene pasivnoj i homogenoj publici (Laswell 1927; Lazarsfeld et al. 1948). S vremenom i razvojem komunikacijskih i medijskih studija teorija „čarobnog metka“ naišla je na brojne kritike te se tijekom godina počela odbacivati ponajviše zbog pojednostavljivanja složenosti procesa recepcije i interpretacije medijskih poruka kod publike ne uzimajući u obzir različitosti tumačenja i načina reagiranja na određenu medijsku poruku (Kumar 2021: 147). Teorija hegemonije proučavala je i razinu otpora koju određene medijske publike pružaju te takvim djelovanjem narušavaju autonomiju aktivnih medijskih publika osobito u istraživanjima međuodnosa publika i ideoloških te institucionalnih obilježja medija i medijskih sadržaja (Fejes 1984 prema Livingstone 1998).

Nasuprot navedenim teorijama, Stuart Hall i David Morley dali su značajan doprinos u razvoju **teorije recepcije** prema kojoj aktivne medijske publike samostalno odlučuju o procesima i načinima razumijevanja medijskih sadržaja te je samim time i sposobnost kritičkoga vrednovanja sadržaja uvijek prisutna (Hall 1993; Morley 2003; Livingstone 2013a; Mathieu 2015). Aktivna uključenost medijskih publika te interakcija sa sadržajima masovnih medija ima tri razine: prva se odnosi na interpretaciju sadržaja kojoj je publika izložena i razumijevanje njegove krajnje poruke, druga uključuje različita tumačenja ovisno o osobnim obilježjima pojedinaca unutar neke publike te se treća razina odnosi na povezivanje osobnoga iskustva i stečenoga znanja s medijskim sadržajem (Livingstone 2000). Istraživanja aktivnih medijskih publika su prema ovoj teoriji značajna zbog spoznaja o obilježjima medijskih publika koje određuju različite načine recepcije medijskih sadržaja. Obilježja su najčešće vezana uz dob, spol, demografska obilježja, osobne preferencije pri odabiru medijskih sadržaja, dosadašnja iskustva i cjeloviti društveni kontekst unutar kojeg se primatelji nalaze (Silverblatt i dr. 2014). Zbog navedenih obilježja, ali i razvijene vještine kritičkoga vrednovanja medijskih sadržaja, aktivnim medijskim publikama je gotovo nemoguće prethodno odrediti način recepcije medijskih sadržaja neovisno o interesima onih koji kreiraju medijski sadržaj (Car i Osmančević 2021).

Aktivnost medijskih publika vidljiva je i kroz načine konstruiranja te tumačenja značenja medijskih sadržaja u najširem društvenom i kulturnom kontekstu. Stoga su i sama uporišta teorije recepcije u modelu kodiranja i dekodiranja medijskih poruka Stuarta Halla (1993). Uz kritičko vrednovanje, za cjelovito razumijevanje dominantnih značenja medijskih poruka nužna je i analiza strukture medijskih tekstova te nji-

hova interpretacija koja se može razlikovati sukladno različitostima pojedinaca unutar aktivnih medijskih publika (Briandana i Azmawati 2020). Načini na koje publike mogu čitati medijske tekstove ponajviše ovise o kontekstu koji podrazumijeva razumijevanje značenja kao i odnosa između sadržaja, njegovog pošiljatelja i primatelja kao krajnjega korisnika. Publike tako prema teoriji recepcije imaju ulogu aktivnih tumača medijskih sadržaja kojima su izloženi. Teorija recepcije se u najširem smislu koristi i u istraživanjima odnosa medija i publike u sociokulturnom kontekstu te razumijevanju medijskog sadržaja od procesa nastanka do distribuiranja prema krajnjim primateljima (Aminudin 2018).

Sukladno obilježjima i različitostima u načinu pristupa te procesima razumijevanja medijskih sadržaja, uz praćenje promjena medijskih publika, nužno je analizirati i utjecaj koji mediji imaju na aktivne medijske publike, a potom i čitava društva unutar kojih se nalaze (McQuail 1997; Napoli 2011; Perse i Lambe 2017). Cjelovitije razumijevanje recepcije medijskih sadržaja i proučavanje aktivnih medijskih publika pojašnjava i **socio-kognitivna teorija**, ponajviše zbog osobne uključenosti primatelja medijskih sadržaja temeljenih na iskustvima i interesima te mišljenjima i postojećim, već izgrađenim stavovima (Höijer 1992; Bandura 2001; Livingstone 2013a; Kruger i Kruger 2017). Ova teorija važna je i zbog dvosmjernosti komunikacijskih obrazaca koji se koriste za interpretaciju medijskih sadržaja, a u kontekstu znanstvenih istraživanja medijskih publika i za detaljnije i cjelovitije analize različitih oblika interpretacije (Kwak 2012; Livingstone 2013; Livingstone 2015).

Prema **teoriji o kultivaciji**, medijski sadržaji mogu imati utjecaj na oblikovanje stavova i doživljavanja svijeta opasniji nego što uistinu jest uslijed veće odnosno kontinuirane izloženosti medijskim sadržajima, osobito kada je riječ o vizualnim medijima (Kunczik i Zipfel 2007; Martins i Harrison 2012; Lee i Thien 2015). Medijski sadržaji u kontekstu ove teorije mogu imati kratkoročne učinke koji su podložni promjenama mišljenja, ali i dugoročnije učinke. Oni su podložni stvaranju ustaljenih mišljenja, ali i kreiranja stavova koji su teže promjenjivi te koji s vremenom postaju sastavni dio vrijednosti pojedinca odnosno primatelja medijskih sadržaja (Potter 1993; Calvert i Wilson 2009; Shrum 2017). Pri proučavanju aktivnih medijskih publika i odnosa publika i medijskih sadržaja, vrijedno je spomenuti i **teoriju socijalnog identiteta** prema kojoj se razvoj osobnoga identiteta u stvarnome svijetu može smanjiti nakon dugotrajnije izloženosti medijskim sadržajima. Zbog toga se ova teorija uz područje socijalne psihologije često koristi i u komunikacijskim istraživanjima medijskih publika (Harwood i Roy 2005; Hogg 2020). Prema teoriji socijalnog identiteta medijski sadržaji kojima su primatelji izloženi mogu imati i utjecaj na njihovu sa-

mopredodžbu koja je izravno povezana sa stupnjem poistovjećivanja primatelja s medijskim sadržajem (Calvert i Wilson 2009; Martins i Harrison 2012).

Usljed razvoja digitalnih tehnologija, a samim time i razvoja digitalnih medija, promijenile su se i strukture aktivnih medijskih publika. Uvjetovano njihovim interesima i promjenama navika u praćenju medijskih sadržaja, razvila su se i dva značajna fenomena. Specijalizirani teorijski okvir koji je usmjeren na proučavanje novih, digitalnih medijskih publika pojašnjen je kroz fragmentaciju publika odnosno poveznicu između medijskih sadržaja i publika 21. stoljeća. Teorija koja je prethodila razvoju fragmentacije medijskih publika je takozvana **teorija strukturiranja** koju je razvio sociolog Anthony Giddens osamdesetih godina prošloga stoljeća, a opisivala je djelovanje medija i medijskog okruženja na primatelje medijskih sadržaja (Giddens 1984). Budući da se medijski okoliš sastoji od skupina primatelja medijskih sadržaja i njihove međusobne interakcije, svaka promjena njihovih interesa rezultirala je dodatnom fragmentacijom medijskih publika (Webster 2008, 2011 prema Webster i Ksiazek 2012). Prema **teoriji fragmentacije** medijske publike podijeljene su unutar tri dimenzije koje obuhvaćaju njihove specifične interese i proizvodnju hiper-specijaliziranih medijskih sadržaja (intramedijska dimenzija), potom mogućnosti istovremenog praćenja medijskih sadržaja na odabranim medijskim platformama (intermedijska dimenzija) te simultano praćenje medijskih sadržaja uz sposobnost aktivne uključenosti i sudjelovanja u procesima proizvodnje medijskih sadržaja ovisno o razini razvijenosti vještine kritičkoga vrednovanja medijskih sadržaja (transmedijska dimenzija) (Picard 2000; Webster i Ksiazek 2012; Roncallo-Dow i ArangoForero 2017). Raširenost sve fragmentiranih medijskih publika unijela je promjene i u poimanje te terminološko određivanje pojma masovnih medija. Oni su u digitalnoj eri izravno vezani uz komunikacijske procese koji uvjetuju način izgradnje osobnosti i stavova kod primatelja medijskih sadržaja, osobito kada je riječ o digitalnoj kulturi s naglaskom na društvene mreže (Car i Jurišić 2021).

Uz fragmentaciju aktivnih medijskih publika, razvio se i fenomen „ja-pistemologije“ (engl. *I-pistemology*, van Zoonen 2012) prema kojem primatelji medijskih sadržaja preispituju istinu odnosno povjerenje u medije i medijske sadržaje te izvornost i točnost informacija. Unutar ovog fenomena i osobito zbog ekspanzije informacija plasiranih putem medija, sada već individualizirane medijske publike pozivaju se na aktivnu uključenost u proizvodnju, ali i interpretaciju medijskih sadržaja (van Zoonen 2012; Lewis i Westlund 2015; Harsin 2018). Pojednostavljeno rečeno „individualizirana publika se radije okreće ‘istini’ koja proizlazi iz osobnog iskustva“ i vrijednosnih stavova influencera i drugih pojedinaca u koje imaju povjerenje „negoli ‘istini”

koju im plasiraju mediji pa i onda kada je tumače stručnjaci, znanstvenici i drugi društveno-politički, kulturni ili religijski autoriteti“ (van Zoonen 2012 prema Car i Osmančević 2021: 39-40). Suvremeni fenomeni medijskih publika u digitalno doba pridonijeli su i značajnom medijskom utjecaju na konstruiranje društvene stvarnosti. Tako medijski uvjetovana konstrukcija postaje jednim od ključnih čimbenika za razumijevanje pojava i fenomena u društvu, ali i mogućih utjecaja medija na promjene javnosti, osobito kada je riječ o samostalnim percepcijama i interpretacijama.

MEDIJSKE GENERACIJE

Format ovog članka ne dozvoljava nam ekstenzivno elaboriranje pojma generacija počevši od Mannheimove (1952) teorije generacija kao alternative Marxovoj klasnoj teoriji. Prema Mannheimu koncept generacije odnosi se na vrstu ‘društvene lokacije’ koja se konstituira karakterističnim iskustvima i načinima uključenosti u procese sudjelovanja, stvaranja i konzumiranja. Preskočit ćemo generacije *baby boomera*, generacije X i milenijaca koje su obilježile 20. stoljeće (Strauss i Howe 1991), a koje Hepp i suradnici (2017) nazivaju masmedijskom generacijom (engl. *mass-media media generation*) koja je iskusila radio, kino, tisak, poštu i fiksni telefon u njihovoj formativnoj fazi, kasnije upoznala televiziju, a u starosti se suočila s digitalizacijom kao valom medijalizacije. U ovom članku ćemo se isključivo zadržati na popularno-znanstvenim konceptima o medijskim generacijama 21. stoljeća.

Pojam medijske generacije povezan je s odrastanjem u različitim trenucima medijaliziranog povijesnog procesa i razvijanjem različitih medijskih navika, ali i drugačijim shvaćanjem svijeta, što oblikuje njihov odnos prema starijim odnosno mlađim generacijama. Pristup medijskim generacijama uključuje fokus na iskustva vezana za medije i događaje. Pritom se medije shvaća dvojako: s jedne strane u odnosu na iskustva i događaje povezane s određenim medijskim sadržajima, a s druge strane u odnosu na iskustva i korištenje određenih medijskih tehnologija (Livingstone i Helsper 2007; Silverstone i dr. 1991; Hartmann 2006; Čuvalo i Peruško 2017).

Hepp i suradnici (2017) definiraju medijsku generaciju kao objedinjenost jedne ili više dobnih skupina ljudi koji u svom medijskom opredjeljenju dijele specifičan iskustveni prostor medijalizacije i slijedom toga, na temelju svojih osobnih medijskih biografija, razvijaju zajedničku sliku o sebi kao medijskoj generaciji. Na subjektivnoj razini, pripadnost medijskoj generaciji uvijek proizlazi iz osobne medijske biografije pojedinca. Medijsku generaciju tako karakterizira pripadnost određenoj medijskoj kulturi, određenom medijskom repertoaru (Hasebrink i Popp 2006), preferenciji odre-

đene tehnologije i specifičnim medijskim praksama – stilovima korištenja medija (npr. vremenske i prostorne navike korištenja medija, jezični i naracijski stilovi komunikacije, sustav vrijednosti i dr.) (Vittadini i dr. 2014).

Medijske generacije 21. stoljeća započinju s Google generacijom (Rowlands i dr. 2008) rođenih poslije 1993. i velikim dijelom se preklapa s generacijom Z (engl. *zoomers*) koja obuhvaća rođene od 1997. godine do početka 2010-ih (Seemiller i Grace 2018). Riječ je o prvoj društvenoj generaciji koja je od malih nogu odrastala s pristupom internetu i mobilnoj digitalnoj tehnologiji. Iako pripadnici generacije Z nisu svi nužno digitalno pismeni, prozvani su „digitalnim domorocima“ ili „digitalnim urođenicima“ (engl. *digital natives*) (Prensky 2001: 1). Za razliku od njih, tzv. digitalni useljenici (engl. *digital immigrants*) rođeni su u analogno vrijeme te su fascinirani novim tehnologijama i digitalnim medijima učenjem usvajali znanja i vještine korištenja, ali digitalnim medijima nikada nisu pristupali intuitivno kao što to čine „digitalni urođenci“ (Prensky 2001: 1-2).

U literaturi iz medijskih studija prisutni su različiti popularni koncepti medijskih generacija koji koriste različite termine za ovu istu generaciju. Hartmann (2003) je naziva web generacijom, a Tapscott (2008) mrežnom generacijom (engl. *Net Generation*). Oba se termina odnose na mlade koji odrastaju uz suvremene informacijske i komunikacijske tehnologije što snažno oblikuje njihove mentalne modele, odnosno poglede na svijet oko sebe. Istovremeno koristeći nekoliko tehnologija oni uče razvijati nove vještine i pokazuju nove obrasce ponašanja istovremeno gubeći neke vještine koje je imala generacija njihovih roditelja (npr. pamćenje brojeva telefona, adresa, uopće imena i naziva). Riječ je o tzv. „Google efektu“ koji je poznat i kao „digitalna amnezija“, a odnosi se na tendenciju zaboravljanja informacija koje su lako dostupne putem tražilica kao što je Google. Generacije odrasle uz internet veliku količinu informacija ne čuvaju u svojoj memoriji budući da imaju osjećaj sigurnosti da tim informacijama mogu brzo pristupiti putem interneta.

U knjizi *Digitalne generacije* Buckingham i Willett (2006) naglašavaju da iako je značenje digitalne generacije definirano njenim odnosom s određenom digitalnom tehnologijom i digitalnim medijem, jasno je da pritom svemoćnu ulogu ne preuzima isključivo tehnologija – društveni, politički i ekonomski odnosi zaslužni su za kontekst unutar kojeg se tehnologija razvija i kako se koristi. U svakom slučaju glavna je karakteristika ove generacije potreba za stalnom povezanošću, ovisni su o korištenju mobitela i komuniciraju s prijateljima i virtualnim poznanicima više od bilo koje prethodne generacije. Međutim, istovremeno im često nedostaju odgovarajuće interpersonalne vještine te se ne snalaze najbolje u društvenim interakcijama licem-u-lice

(Gabrielova i Buchko 2021). Generacija Z preferira tehnologijom posredovanu komunikaciju i ukoliko ne mogu izbjeći kontakte uživo često se susreću s pomanjkanjem samopoštovanja i uopće autonomije, a to onda pak utječe i na njihovu smanjenu otpornost na stres te povećanu frustraciju, tjeskobu, odnosno depresiju (APA 2018).

Posljednja, najnovija je generacija alfa (engl. *Gen Alpha*) i odnosi se narode poslije 2012. godine i u ovom trenutku još su premladi za sustavnije istraživanje.

IZAZOVI SUVREMENOG MEDIJSKOG OKOLIŠA I TRENDОВI

Aktivno građanstvo podrazumijeva aktivnost medijskih publika s osobitim naglaskom na njihovo razvijeno kritičko mišljenje i participativnu ulogu u društvu. Budući da su mediji dio javne sfere, medijske publike su njihov sastavni dio s ciljem postizanja dvosmjernosti komunikacije, ali i samog napredovanja medija i njihove društvene uloge (Vartanova 2014). Suvremena demokratska društva podrazumijevaju visoku razinu odgovornosti svojih građana koja se uz donošenje društveno relevantnih odluka ogleda i u aktivnosti vezanoj za medijske sadržaje i informacije kojima su kao publike izloženi. Mogućnosti sudjelovanja su u digitalno doba znatno povećane i izravno se odražavaju na društveni i kulturni napredak (Breemen 2017). Participativna uloga medijskih publika kao i cjeloviti koncept sudjelovanja i uključenosti daje šire značenje obilježju aktivnosti medijskih publika osobito u području odgovornosti koju imaju u demokratskim društvima.

Digitalna era je kroz digitalne sadržaje unijela i promjene u proces aktivnosti novih medijskih publika koje su danas uvjetovane i generiranjem informacija vezanih uz aktivnosti korisnika digitalnih medija. Zbog toga sami proizvođači medijskih sadržaja imaju tek sekundarnu ulogu neovisno o ciljevima i načinima željenih utjecaja na medijske publike. Digitalne medijske publike imaju aktivnu ulogu još od procesa odlučivanja pri odabiru željene medijske platforme, a potom i odabira medijskih sadržaja kojima će svjesno biti izloženi. Naposljetku, imaju i aktivnu ulogu uključivanja u interaktivne procese vezane uz sudjelovanje publike u proizvodnji, ali i načine razumijevanja te dijeljenja odabranih medijskih sadržaja ostalim korisnicima (Nwabueze i Okonkwo 2018: 7-8).

U doba digitalnih medija i umreženog društva mogućnosti interakcije su znatno povećane i naglašene te nadilaze okvire same uključenosti publika (kroz primjerice komentare) i pozivaju aktivno građanstvo na stalnu interakciju s pošiljateljem informacije (Peters i Witschge 2015). Takav oblik očekivane interakcije utječe na položaj

kreatora informacija u društvu (novinara, djelatnika službe za odnose s javnošću, stručnjaka, ali i građana kao onih koji objavljuju informacije) kao i načine razumijevanja društveno relevantnih pojmova poput demokracije, javnosti i građanstva. Koncepti uključenosti medijskih publika u digitalno doba su brojni, ali istovremeno ograničavajući ponajviše zbog sve individualiziranih primatelja medijskih sadržaja. Stoga oblici interakcije nisu masovni već vrlo raspršeni i konceptualno strukturirani u prilično sužene okvire djelovanja sukladno hiperspecijaliziranim interesima i novostvorenim medijskim navikama digitalnih publika (Peters i Witschge 2015: 20).

Razvoj digitalnih medija podrazumijeva i razvoj samih publika te pretpostavlja isključivanje pasivnih primatelja medijskih sadržaja. Tako se i istraživanja medijskih publika bave aktivnim načinima njihovoga sudjelovanja i uključenosti u medijske procese, čak i kada primatelji pružaju otpor prema medijskim sadržajima i informacijama kojima su izloženi (Dahlgren 2012; Carpentier 2012, sve prema Livingstone 2013b). Spomenuti razvoj digitalnih medija je digitalnim medijskim publikama, uz povećanu odgovornost, donio i određenu razinu kontrole vezane uz procese nastajanja kao i distribucije medijskih sadržaja i plasiranja informacija (Turow 2013). Potonje dodatno upućuje na izrazitu važnost proučavanja digitalnih medijskih publika u 21. stoljeću.

ZAKLJUČNA PROMIŠLJANJA

Suvremene, digitalne medijske publike imaju sve veću odgovornost u svojoj ulozi primatelja i djelatnika medijskih sadržaja u kontekstu odgovornih građana demokratskih društava. To je posebno postalo važno u drugom desetljeću 21. stoljeća koje je dominantno obilježeno krizom povjerenja u informacije (LSE 2018). Društvene mreže i društveni mediji, čiji sadržaji ne bi bili toliko globalno vidljivi da u njihovoj podlozi ne stoje internetski pretraživači kojima upravljaju algoritmi programirani u svrhu profitno orijentiranih ciljeva, omogućili su prekobrojno i nekontrolirano objavljivanje informacija čija vjerodostojnost nije uvjetovana. Štetnost i masovni doseg dezinformacija već godinama prepoznaju i nacionalni regulatori i direktive Europske komisije (EK 2018a, 2018b, 2023) pokušavajući suzbiti njihovo širenje. Iz navedenih razloga u suvremene medijske studije uveden je pojam post-činjenice (engl. *post-truth*), a odnosi se na postčinjenično doba u kojem „u oblikovanju javnog mnijenja emocionalni apeli i osobna uvjerenja postaju važniji od činjenica i znanja“ (Carlson 2018 prema Car 2023: 60). U vrlo složenim uvjetima tehnologijom posredovane i uvjetovane komunikacije, kada se slika realnosti konstruira na toliko različitim razina da ih je teško sve razložiti i prepoznati, medijski su profesionalci izgubili dominantnu

ulogu kao kreatori sadržaja odgovorni za njegovu vjerodostojnost, a umjetna inteligencija i klikovi korisnika odlučuju koji su sadržaji vrijedni čitanja. Kao masovni efekt događa se da „banalni, neprovjereni i tendenciozni sadržaji pronalaze put do lako osvojivih malih, fragmentiranih skupina i sugeriraju im za što se trebaju opredijeliti“ (Car 2023: 58). Društvene posljedice ovakvih procesa manifestiraju se kao polarizacijske i raslojavajuće građanske inicijative koje ponekad posredno dovode i do političkih odluka i promjena (Ibid.).

Ovakvo fragmentirano i polarizirano društvo postaje ranjivo i jedina obrana na individualnoj razini je kritičko mišljenje koje se oslanja i razvija na temeljima prethodnog znanja pojedinca. Sposobnost samostalnoga kritičkoga vrednovanja informacija nužan je preduvjet za cjelovitije razumijevanje i interpretaciju medijskih sadržaja, a to je pak uvjet odgovornog građanskog djelovanja uopće (Napoli 2018). Brojne mogućnosti sudjelovanja medijskih publika u aktivnostima suvremenog digitalnog društva izravno utječu i na društvene i na kulturne promjene. Na razini javnosti, utjecaj je najvidljiviji kroz oblikovanje mišljenja i stavova koji imaju značajnu ulogu u percepciji društva, ali i u procesima donošenja javnopolitičkih odluka. S jedne strane građani mogu izabrati da se izlože kvalitetnim informacijama i sadržajima koji im omogućuju najbrži proces usvajanja znanja u povijesti civilizacije, ali s druge strane svakodnevno su, ne nužno vlastitim izborom, izloženi mnoštvu dezinformacija i sadržaja zapakiranih u atraktivne teorije zavjere koje ih mogu dovesti do zabluda na temelju kojih donose odluke pogubne za vlastiti razvoj i razvoj zajednice.

Društvene su mreže dio realnosti i ostat će to zasigurno još neko vrijeme. Problem su njihovi moguće štetni efekti na odraslo stanovništvo, ali posebno na djecu i mlade. Tijekom adolescentnog razvoja, regije mozga povezane sa željom za pažnjom, povratnom informacijom i potvrdom i prihvaćanjem od strane vršnjaka postaju osjetljivije. U međuvremenu, regije mozga uključene u samokontrolu nisu još u potpunosti sazrele (APA 2023). Generacija Z značajno češće od prethodnih generacija razvija iskrivljenu sliku o vlastitom tijelu, suočava se s poremećajima prehrane, anksioznošću i depresijom (APA 2023). Buduće zrelo stanovništvo koje kao teret nosi ovakvo iskustvo iz adolescentskog vremena osjetljivije je na promjene i situacije nesigurnosti, njihova razina otpornosti na stres prilično je niska. Stoga je nužna intervencija na razini javnopolitičkih odluka koje se odnose na obrazovne i medijske politike. Sustavno digitalno, medijsko i informacijsko opismenjavanje ne samo djece i mladih, već i zrelog stanovništva kao i građana treće životne dobi, nužni su preduvjeti jačanja otpornosti građana na suvremene prijetnje uvjetovane negativnim trendovima u informacijskom i medijskom okolišu.

Literatura

1. Aminudin, Amin (2018), "Audience in reception analysis perspective", u: *The Asian Conference on Media, Communication & Film 2018. Official Conference Proceedings*; dostupno na: https://papers.iafor.org/wp-content/uploads/papers/mediasia2018/MediAsia2018_42733.pdf. (pristupljeno 01. 12. 2022.)
2. APA (American Psychological Association) (2023), *Health Advisory on Social Media Use in Adolescence*, APA, Washington, DC
3. APA (American Psychological Association) (2018), *Stress in America: Generation Z*, APA, Washington, DC
4. Bandura, Albert (2001), "Social cognitive theory of mass communication", *Media psychology*, 3(3), 265-299.
5. Bolin, Goran (2017), *Media Generations. Experience, identity and mediated social change*, Routledge, London
6. Breemen, Alice (2017), "Performance philosophy: Audience participation and responsibility", *Performance Philosophy*, 2(2), 299-309.
7. Briandana, Rizki, Azman Azwan Azmawati (2020), "New media audience and gender perspective: A reception analysis of millennials interpretation", *International Journal of Humanities and Social Sciences Research*, 6(1), 58-63.
8. Buckingham David, Rebekah Willett (ur.) (2006), *Digital Generations: Children, Young People, and New Media*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ
9. Calvert, Sandra L., Barbara J. Wilson (ur.) (2009), *The handbook of children, media and development*, John Wiley i Sons, Wiley Blackwell
10. Car, Viktorija (2023), "Mediji i polarizacija društva", u: Kulenović, E. (ur.), *Politike polarizacije i kulturni rat u Hrvatskoj*, Političke analize, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 57-73.
11. Car, Viktorija, Jelena Jurišić (2021), "Medijska agenda 2020.-2030.", u: Jurišić, J. i Hrnjić Kuduzović, Z. (ur.), *Vjerodostojnost medija: Medijska agenda 2020–2030.*, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Hans-Seidel-Stiftung, Zagreb, 5-29.
12. Car, Viktorija, Leali Osmančević (2021), "Redefinicija javnog medijskog servisa i njegova uloga u promicanju medijske pismenosti", u: Jurišić, J. i Hrnjić Kuduzović, Z. (ur.), *Medijska agenda 2020.-2030.*, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb, 33-45.

13. Čuvalo, Antonija, Zrinjka Peruško (2017), "Ritmovi medijskih generacija u Hrvatskoj: istraživanje repertoara medijskih generacija iz sociološke perspektive", *Revija za sociologiju*, 47(3), 271-302.
14. De Fleur, Melvin, Sandra Ball-Rokeach (1989), *Theories of mass communication* (5. izdanje), Longman, New York
15. Deuze, Mark (2023), *Life in Media: A Global Introduction to Media Studies*, MIT Press, Cambridge, MA and London
16. Durham, Meenakshi Gigi, Douglas M. Kellner (ur.) (2012), *Media and Cultural Studies: Keywords*, John Wiley & Sons, New York
17. Europska komisija (2018a), *Tackling online disinformation: a European approach Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, COM/2018/236.
18. Europska komisija (2018b), *Action Plan against Disinformation. Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*
19. Europska komisija (2021), *Guidance on Strengthening the Code of Practice on Disinformation*, COM (2021) 262 final. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/guidance-strengthening-code-practice-disinformation>
20. Fiske, John (1986), "MTV: Post-Structural Post-Modern", *Journal of Communication Inquiry*, 10(1), 74-79.
21. Forbes (2023), *The Social Media Stars Turning Followers into Fortunes*, <https://www.forbes.com/sites/stevenbertoni/2023/09/26/top-creators-2023/?sh=247bdd724c0c> (pristupljeno 24. 01. 2024.).
22. Freberg, Karen, Kristin Graham, Karen McGaughey, Laura A. Freberg (2011), "Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality", *Public Relations Review*, 37(1), 90-92.
23. Gabrielova, Kanari, Aaron A. Buchko (2021), "Here comes Generation Z: Millennials as managers", *Business Horizons*, 64(4), 489-499.
24. Giddens, Anthony (1984), *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*, Polity Press, Cambridge
25. Hall, Stuart (1982), "The rediscovery of 'ideology': return of the repressed in media studies", u: Tony Bennett, James Curran, Michael Gurevitch, Janet Wollacott (ur.), *Culture, society and the media*, Routledge, London, 56-90.

26. Hall, Stuart (1993), "Encoding/Decoding", u: During, S. (ur.), *The Cultural Studies Reader*, Routledge, London, 507-517.
27. Harsin, Jayson (2018), "Post-truth and critical communication studies", u: Nussbaum, J. (ur.), *Oxford research encyclopedias: Communication*, Oxford University Press, London; dostupno na: <https://oxfordre.com/communication/display/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-757?print=pdf> (pristupljeno 15. 12. 2023.)
28. Hartmann, Maren (2003), *The Web Generation? The (De)Construction of Users, Morals and Consumption*, Free University of Brussels, Brussels
29. Hartmann, Maren (2006), "The Triple Articulation of ICTs", u: Thomas Berker, Maren Hartmann, Yves Punie, Katie Ward (ur.), *Domestication of Media and Technology*, Open University Press, London, 80-102.
30. Harwood, Jake, Abhik Roy (2005), "Social Identity Theory and Mass Communication Research", u: Jake Harwood, Howard Giles (ur.), *Intergroup Communication: Multiple perspectives*, Peter Lang Publishing, Lausanne, 189-211.
31. Hasebrink, Uwe, Jutta Popp (2006), "Media repertoires as a result of selective media use: A conceptual approach to the analysis of patterns of exposure", *European Journal for Communication Research*, 31(3), 11–28.
32. Hepp, Andreas, Matthias Berg, Cindy Roitsch (2017), "A Processual Concept of Media Generation: The Media-Generational Positioning of Elderly People", *Nordicom Review*, 38(1), 109-122.
33. Hogg, Michael A. (2020), "Social Identity Theory", u: Burke, P. J. (ur.), *Contemporary Social Psychological Theories*, Stanford University Press, Redwood City, 112-138.
34. Höijer, Brigitta (1992), "Socio-cognitive structures and television reception", *Media, Culture & Society*, 14(4), 583-603.
35. Israel, Sarah (2024), "Top Influencers in 2024: How to Watch and Why They're Great", *Hootsuite*; <https://blog.hootsuite.com/top-influencers/> (pristupljeno 25. 01. 2024.)
36. Judt, Tony (2010), *Ill Fares the Land*, Penguin Press, London
37. Kellner, Douglas (1995), *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics between the Modern and the Postmodern*, Routledge, London i New York
38. Kellner, Douglas (2005), "Critical perspectives on television from the Frankfurt School to postmodernism", u: Wasko, J. (ur.), *A companion to television*, Blackwell Publishing, Oxford, 29-47.

39. Kruger, Haidee, Jan-Louis Kruger (2017), "Cognition and reception", u: John W. Schwieter, Aline Ferreira (ur.), *The handbook of translation and cognition*, John Wiley & Sons, New York, 71-89.
40. Kumar, Dibyanshu (2021), *Mass media and communications: Theory and practice*, KK Publications, New Delhi
41. Kunczik, Michael, Astrid Zipfel (2007), "Mediji i nasilje: aktualno stanje u znanosti", *Medianali*, 1(1), 1-26.
42. Kwak, Hyokjin (2012), "Self-disclosure in online media: An active audience perspective", *International Journal of Advertising*, 31(3), 485-510.
43. Lasswell, Harold D. (1927), *Propaganda technique in the world war*, MIT Press, Cambridge, MA
44. Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson, Hazel Gaudet (1948), *The People's Choice*, Columbia University Press, New York, NY
45. Lee, Seow Ting, Nguyen Phuoc Thien (2015), "Media, race and crime: Racial perceptions and criminal culpability in a multiracial national context", *International Communication Gazette*, 77(1), 24-50.
46. Lewis, Seth C., Oscar Westlund (2015), "Big Internet and journalism: Epistemology, expertise, economics and ethics", *Digital journalism*, 3(3), 447-466.
47. Livingstone, Sonia (1998), "Relationships between media and audiences: Prospects for future audience reception studies", u: Elihu Katz, James Curran, Tamar Liebes (ur.), *Media, Ritual and Identity: Essays in Honor of Elihu Katz*, Routledge, London, 237-255.
48. Livingstone, Sonia (2000), "Television and the active audience", u: Fleming, D., *Formations: a 21st century Media Studies Textbook*, Manchester University Press, Manchester, 175-193.
49. Livingstone, Sonia (2013a), *Making sense of television: The psychology of audience interpretation*, Routledge, London
50. Livingstone, Sonia (2013b), "The Participation Paradigm in Audience Research", *The communication review*, 16(1-2), 21-30.
51. Livingstone, Sonia (2015), "Active audiences? The debate progresses but is far from resolved", *Communication Theory*, 25(4), 439-446.
52. Livingstone, Sonia, Ellen Johanna Helsper (2007), "Gradations in Digital Inclusion: Children, Young People and the Digital Divide", *New Media & Society*, 9(4), 671-696.
53. LSE (2018), *Tackling the Information Crisis: A Policy Framework for Media System Resilience*, The Report of the LSE Commission on Trust and Techno

- logy, LSE, London
54. Mannheim, Karl (1952), "The Problem of Generations", u: Kecskemeti, P. (ur.), *Essays on the Sociology of Knowledge*, Routledge and Kegan Paul, London, 276-320.
 55. Martins, Nicole, Kristen Harrison (2012), "Racial and gender differences in the relationship between children's television use and self-esteem: A longitudinal panel study", *Communication Research*, 39(3), 338-357.
 56. Mathieu, David (2015), "The Continued Relevance of Reception Analysis in the Age of Social Media", *Tripodos*, 36, 13-34.
 57. McQuail, Denis (1997), *Audience analysis*, SAGE, London
 58. McQuail, Denis (2005), *McQuail's mass communication theory* (5. izdanje), SAGE, London
 59. Morley, David (2003), *Television, audiences and cultural studies*, Routledge, New York
 60. Morris, Merrill, Christine Ogan (1996), "The Internet as Mass Medium", *Journal of Communication*, 46 (1), 39-50.
 61. Napoli, Philip M. (ur.) (2018), *Mediated Communication*, De Gruyter Mouton, Boston
 62. Napoli, Philip M. (2011), *Audience evolution: New technologies and the transformation of media audiences*, Columbia University Press, New York
 63. Newman, Nic, Richard Fletcher, Kirsten Eddy, Craig T. Robertson, Rasmus Kleis Nielsen (ur.) (2023), *Reuters Institute Digital News Report 2023*, Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford
 64. Nwabueze, Chinenye, Ebere Okonkwo (2018), "Rethinking the bullet theory in the digital age", *International Journal of Media, Journalism and Mass Communications*, 4(2), 1-10.
 65. Ooi, Keng-Boon, Voon-Hsien Lee, Jun-Jie Hew, Lai-Ying Leong, Garry Wei-Han Tan, Ai-Fen Lim (2023), "Social media influencers: An effective marketing approach?", *Journal of Business Research*, 160(5), 113773.
 66. Perse, Elizabeth M., Jennifer Lambe (2017), *Media effects and Society*, Routledge, New York
 67. Peters, Chris, Tamara Witschge (2015), "From grand narratives of democracy to small expectations of participation: Audiences, citizenship, and interactive tools in digital journalism", *Journalism Practice*, 9(1), 19-34.
 68. Picard, Robert G. (2000), "Audience fragmentation and structural limits on media innovation and diversity", u: Jan van Cuilenburg, Richard van der Wurff

- (ur.), *Media and open societies: Cultural, Economic and Policy Foundations for Media Openness and Diversity in East and West*, Het Spinhuis, Amsterdam, 180-191.
69. Potter, W. James (1993), "Cultivation theory and research: A conceptual critique", *Human communication research*, 19(4), 564-601.
70. Prensky, Marc (2001), "Digital Natives, Digital Immigrants", *On the Horizon* 5(9), 1-6. Roncallo-Dow, Sergio, German Arango-Forero (2017), "Introducing three dimensions of audience fragmentation", *Signo y pensamiento*, 36(70), 74-90.
71. Rosati, Clayton (2007), "MTV: 360° of the industrial production of culture", *Transactions*, 32(4), 556-575.
72. Rosen, Jay (2012), "The People Formerly Known as the Audience", u: Michael Mandiberg (ur.), *The Social Media Reader*, New York University Press, New York, 13-16.
73. Ian Rowlands, David Nicholas, Peter Williams, Paul Huntington, Maggie Fieldhouse, Barrie Gunter, Richard Withey, Hamid R. Jamali, Tom Dobrowolski, Carol Tenopir (2008), "The Google generation: the information behaviour of the researcher of the future" *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, 60(4), 290-310.
74. Saini, Shweta, Rohit Bansal (2023), "Power of Social Media Influencer Credibility on the Influence of Brand Attitude", u: Rohit Bansal, Sikandar Ali Qalati, Aziza Chakir (ur.), *Influencer Marketing Applications Within the Metaverse*, IGI Global USA, Hershey, PA, 167-177.
75. Seaman, William R. (1992), "Active audience theory: pointless populism", *Media, Culture & Society*, 14(2), 301-311.
76. Seemiller, Corey, Meghan Grace (2018), *Generation Z: A Century in the Making*, Routledge, New York
77. Silverblatt, Art, Andrew Smith, Don Miller, Julie Smith, Nikole Brown (2014), *Media literacy: Keys to Interpreting Media Messages*, 4. Izdanje, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA
78. Silverstone, Roger, Eric Hirsch, David Morley (1991), "Listening to a Long Conversation. An Ethnographic Approach to the Study of Information and Communication Technologies", *Cultural Studies*, 5(2): 204-227.
79. Shrum, Lawrence J. (2017), "Cultivation theory: Effects and underlying processes", u: Patrick Rössler, Cynthia A. Hoffner, Liesbet van Zoonen (ur.), *The international encyclopedia of media effects*, John Wiley & Sons, New York, 1-12.

80. Strauss, William, Neil Howe (1991), *Generations: The History of America's Future, 1584 To 2069*, Morrow, New York
81. Su, Sen, Yakun Wang, Zhongbao Zhang, Cheng Chang, Muhammad Azam Zia (2017), "Identifying and tracking topic-level influencers in the microblog streams", *Mach Learn*, 107, 551–578.
82. Suuronen, Aleksii, Hanna Reinikainen, Nils S. Borchers, Kim Strandberg (2022), "When Social Media Influencers Go Political: An Exploratory Analysis on the Emergence of Political Topics Among Finnish Influencers", *Javnost – ThePublic*, 29(3), 301-317.
83. Tapscott, Don (2009). *Grown up digital – How the Net Generation is Changing Your World*, McGraw Hill
84. Thompson, John B. (1990), *Ideology and modern culture: Critical social theory in the era of mass communication*, Polity Press, Cambridge
85. Toff, Benjamin, Ruth Palmer, Rasmus Kleis Nielsen (2023), *Avoiding the News: Reluctant Audiences for Journalism*, Columbia University Press, New York
86. Turow, Joseph (2013), "How Should We Think About Audience Power in the Digital Age?", *The International Encyclopedia of Media Studies*; dostupno na: <https://www.cs.cornell.edu/~shmat/courses/cs5436/turow.pdf> (pristupljeno 01. 12. 2022.)
87. Valkenburg, Patti M., Jochen Peter, Joseph B. Walther (2016), "Media effects: Theory and research", *Annual review of psychology*, 67(1), 315-338.
88. Vartanova, Elena (2014), "Media in digital society: Challenges of active audience", *Global Media Journal*, 2(2), 16-28.
89. Vittadini, Nicoletta, Andra Siibak, Irena Carpentier Reifová, Helena Bilandzic (2014), "Generations and Media: The Social Construction of Generational Identity and Differences", u: Nico Carpentier, Kim Christian Schröder, Lawrie Hallett (ur.) *Audience Transformations: Shifting Audience Positions in Late Modernity*, Routledge, New York, 65–81.
90. Van Zoonen, Liesbet (2012), "I-Pistemology: Changing truth claims in popular and political culture", *European Journal of Communication*, 27(1), 56-67.
91. Vukelić, Ana (2023), "Top 10 influencerica u Hrvatskoj – TikTok, Instagram, YouTube i LinkedIn", <https://manjgura.hr/blog/top-10-influencerica-u-hrvatskoj-tiktok-instagram-youtube-i-linkedin> (pristupljeno 24. 01. 2024.)
92. Webster, James G., Thomas B. Ksiazek (2012), "The dynamics of audience fragmentation: Public attention in an age of digital media", *Journal of communication*, 62(1), 39-56.

DIGITAL MEDIA AUDIENCES AND GENERATIONS – THEORIES, TRENDS AND CHALLENGES

Summary:

The digital age has brought several changes in the understanding of the former mass media and the way of distributing different media contents, but also in the ways of media audience involvement in mass communication processes. Due to the large amount of information and the channels through which it is disseminated and the increasingly fragmented media audiences, the influence of the media on contemporary democratic societies has changed significantly compared to the influence of the mass media in the 20th century. Differences in media representations of social reality, the dispersion of their authors, the number of publications and their reach, as well as the conditioned interpretations of media audiences, have led to the so-called post-truth media constructions of reality, also one of the key features of the 21st century. In this paper, the authors provide an overview of theories about media audiences and generations that have been developed within the communication sciences. They specifically focus on the contemporary trends that have affected the disappearance of the mass audience due to its intense fragmentation as a result of the technology change, and at the end of the paper, they highlight the social changes that arise as a result of the aforementioned processes.

Keywords: digital media; media audiences; media generations; fragmentation; digital age

Adresa autorica

Authors' address

Viktorija Car

Sveučilište u Splitu

Komunikacija i mediji

vcar@unist.hr

Leali Osmančević

Hrvatsko katoličko sveučilište

Sveučilišni odjel za komunikologiju

leali.osmancevic@unicath.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.939

UDK 316.32:004

Primljeno: 21. 01. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amina Vatreš, Selma Alispahić

REKONCEPTUALIZACIJA DRUŠTVENE SOLIDARNOSTI: UMREŽENA SEGMENTIRANOST KAO NOVI OBLIK DIGITALNOG JAZA

Mnogi autori prepoznali su unificirajući potencijal digitalnih tehnologija. McLuhan uvodi sintagmu “globalno selo”, a Castells piše o novonastajućem društvu kao “umreženom”. Međutim, iskustvo življenja u “umreženom društvu” dovelo je u pitanje pretpostavke o jednodimenzionalnom karakteru učinka digitalnih tehnologija kako na globalnu društvenu solidarnost, tako i na solidarnost na mikro nivou, pri čemu i sam Castells pravi svojevrsan iskorak razmatrajući transformaciju društva od umreženog ka segmentiranom i najavljujući kraj tradicionalnog koncepta masovne publike. Posredstvom masovnih, a posebice novih društvenih medija, publika je kao interaktivan subjekt otvorena za daljnju segmentaciju i diferencijaciju. Ovi uvidi ukazuju na nužnost ponovnog promišljanja utjecaja novomedijskih tehnologija – s jedne strane na oblike konstrukcije društvenog identiteta i društvene povezanosti, a s druge na stvaranje digitalnog jaza, podržanog i algoritmima umjetne inteligencije. Pored toga, određene kategorije je potrebno revidirati/redefinirati misleći ih ponajprije u kontekstu društvenih i političkih podjela, koje upotreba društvenih mreža generira i produbljuje, poput koncepta “digitalnog jaza” čije je izvorno značenje povezano s problemom nejednakog pristupa digitalnim resursima. Glavni cilj rada tiče se doprinosa osavremenjenju istraživačkih kategorija korištenih u analizama u okviru studija medija i društva, s namjerom da se njihova teorijska i praktična primjena učini adekvatnijom i prilagođenijom savremenoj društvenoj stvarnosti. Rad će predložiti nove formulacije ključnih pojmova pri čemu se inherentna multidimenzionalnost razmatranih kategorija nastoji učiniti razvidnom i to u kontekstu utjecaja novih medija i

tehnologija. Krajnji rezultat rada sadržan je u svojevrsnom mapiranju načina na koji novomedijski ekosistem podržava procese izgradnje društvene solidarnosti, odnosno stvaranja digitalne otuđenosti.

Ključne riječi: društvene mreže; društvena solidarnost; digitalni jaz; segmentirano društvo; umreženo društvo

UVOD

Tehnoutopističke pretpostavke o jednodimenzionalnim efektima digitalnih tehnologija na globalnu društvenu solidarnost sve su ugroženije shodno dinamičnosti društvenih promjena kako u fizičkom, tako i u virtuelnom prostoru. Dovoljno se osvrnuti na online rasprave o recentnim temama poput pandemije COVID 19, prava na pobačaj, ženske solidarnosti ili pak rata u Ukrajini, izraelsko-palestinskog sukoba, za koje prije možemo reći da su podijelile nego ujedinile javno digitalno mnijenje. Svojedobno široko zastupljena pretpostavka da digitalne tehnologije vode ka stvaranju globalnog umreženog društva kao solidarnog društva temeljito je dovedena u pitanje, te se nužnom čini evaluacija potencijala društvenih mreža i digitalnih tehnologija u pogledu mogućnosti stvaranja zbiljske povezanosti nasuprot društvenoj fragmentaciji i segmentiranosti. Cilj ovoga rada ogleda se upravo u potrebi redefiniranja i osavremenjenja kategorija koje koristimo u promišljanju i analizi savremenog digitalnog društva i karaktera društvenosti koja u njemu postoji, posebno koncepta *digitalnog jaza* u horizontu odnosa digitalna tehnologija – društvo – solidarnost.

Značajno je na početku osvrnuti se na određenje samog koncepta solidarnosti iz sociološke perspektive, naglašavajući njenu kohezivnu funkciju i vrijednost, uz pregled različitih pristupa njenom razumijevanju, pri čemu se u obzir uzimaju i gledišta koja ističu da solidarnost jedne grupe često podrazumijeva i isključenje drugih grupa. Također, u prvom dijelu rada razmatra se teza o krizi savremene solidarnosti, ne gubeći iz vida postojanje gledišta koje nude oprečno shvatanje, te optimistično istrajavaju na uvjerenju o pozitivnim unificirajućim učincima informacijsko-komunikacijskih tehnologija u globaliziranom svijetu.

Nadalje će pažnja biti posvećena razmatranju koncepta *digitalne solidarnosti*, *tehnoutopizma* i *tehnoskepticizma*, te teorijskim pristupima koji zagovaraju tezu da solidarnost jača zahvaljujući korištenju digitalne tehnologije, kao i onima koji ta-

kav razvoj prokazuju kao iluziju i neutemeljeni, ideologizirani utopizam. K tome, razmatra se ideja o pomaku od *masovne* ka *fragmentiranoj publici* i umnožavanju personaliziranih i ka potrebama usmjerenih medijskih sadržaja, kao i fenomeni poput *informacijske čahure* ili *filterskog mjeħura* za koje se smatra da imaju izolirajućí učinak dok istovremeno jačaju homogenizaciju i unutarnju koheziju određenih društvenih grupa.

Teza da društvene mreže sužavaju naše vidno polje u političkom i ideološkom smislu te su usmjerene ka predimenzioniranju razlika i podjela među korisnicima naredni su segment ovog rada. U fokusu je i gledište prema kojem su društvene mreže, zapravo, *antidruštvene*, kao i fenomen *retribalizacije* i njen učinak na demokratiju, a u vezi sa tim sagledavaju se i prognoze prema kojima nastupa stanje *postdemokratije* i novih oblika društvenog otuđenja. Uz to, u ovom, centralnom dijelu rada, kategorija *digitalnog jaza* se reformulira u kontekstu odmaka od njenog tradicionalnog, ekonomsko-političkog značenja ka onom koje se usmjerava na transfer i repliciranje analognog i materijalno-postojećeg ideološkog jaza u domenu digitalnog i virtuelnog. Kategorije *anonimne javnosti* u virtuelnom prostoru i *kiberdemokratije*, te utjecaj *ekonomije pažnje*, algoritama društvenih mreža i sistema filtriranja na digitalne društvene identitete, solidarnosti, ponašanja i pripadnosti su ovdje također eksplicirani i razmotreni.¹

Najzad, analizira se i pojava tzv. *hashtag* aktivizma s obzirom na fenomen digitalne solidarnosti. Izlaže se značenje i određenje društvenih pokreta, te njihova veza sa društvenom solidarnošću. Ovaj dio naglašava važnost interneta i digitalnog povezivanja za društvene pokrete, kolektivno djelovanje i konstrukciju kolektivnih identiteta u savremenom svijetu. K tome, predstavlja se i koncept *konektivne akcije*, te se ustanovljuje nemogućnost da društveni pokreti u digitalnom prostoru u potpunosti zamijene materijalizirane pokrete ozbiljene u realnom socijalnom svijetu. Pokazuje se da je, u ovom kontekstu, značaj *hashtag* aktivizma prevashodno u vezi sa naporima za podizanje svijesti o određenim društvenim problemima, a zatim i sa poticanjem javne podrške i mobilizacije, te da, ipak, upravo zbog njegovog partikularnog, reaktivnog i performativnog karaktera on rijetko, kao *aktivizam iz fotelje*, dovodi do dubokih strukturalnih promjena.

Zaključak rada je društveni i politički potencijal korištenja digitalne tehnologije ne može biti shvaćen kao uniforman ili jednodimenzionalan, s obzirom da su po-

¹ O konceptu *ekonomije pažnje* u kontekstu digitalne proizvodnje informacija u kojima se pojam 'pažnje' mobilizira kao ekonomska kategorija vidjeti, primjerice, Terranova (2012).

sljedice upotrebe digitalnih tehnologija u odnosu na društvenu solidarnost mnogostruke i često radikalno suprotstavljene. Predlažemo termin *umrežena segmentiranost* kao adekvatnu deskriptivnu i analitičku kategoriju koja je sposobna da dohvati ambivalentni značaj digitalne tehnologije za društvenu solidarnost, označavajući i njenu tendenciju ka parcijalizaciji i segmentaciji društvenosti, te, u širem smislu, njenom podrivanju, kao i činjenicu da ipak postoje načini na koje smo u današnjem digitalnom dobu neosporivo povezani i formalno umreženi.

1. ODREĐENJE SOLIDARNOSTI: SOCIOLOŠKI PRISTUP

Kao jedan od fundamentalnih socioloških pojmova *solidarnost* (lat. *solidare* – učiniti čvrstim ili spojiti dijelove u snažnu cjelinu) označava osjećaj zajedništva, te se razumijeva i kao ljepilo koje ljude spaja i drži zajedno, odnosno, pojedince povezuje u cjelinu, „bilo kroz uzajamnu identifikaciju i dijeljenje određenih normi ili vrijednosti, ili kroz doprinosenje nekom zajedničkom dobru, ili oboje” (Komter 2005: 1-2) Prema Baumanu (2013), solidarnost postoji onda kada se „mišljenje i djelovanje zasnivaju na principu ‘jedan za sve i svi za jednoga’”. Pored osjećaja zajedništva i pripadanja grupi, autori koji su pisali o solidarnosti su isticali i njen emocionalni sadržaj i postojanje afektivnih veza koje spajaju pojedince sa grupom, kao i činjenicu da ona podrazumijeva i određene vrste djelovanja, najčešće zasnovanih na altruizmu, povjerenju i kooperativnosti, što ukazuje na njenu intrinzično multidimenzionalnu prirodu (Smith, Sorrel 2014).

Upravo zbog toga što predstavlja oblik uzajamnosti koji nije zasnovan na pukom interesu nego na osjećaju zajedništva i povjerenju, smatra se da je solidarnost, u društvenom i političkom smislu, pretpostavka demokratije (Król 2016). Solidarnost se također određuje kao alternativa interakciji zasnovanoj na upotrebi sile i instrumentalnoj razmjeni, i stoga je jedan od temeljnih i nužnih oblika suodnošenja ljudi bez kojega bi društveni život bio nemoguć (Smith, Sorrel 2014). Osnova solidarnosti može biti zajednički identitet ili interes, poput nacionalnog ili klasnog, kao i kulturna i religijska vjerovanja (ibid. 236). Iako se najčešće tumači kroz kategoriju društvene kohezije ili veza koje pojedince spajaju i ujedinjuju, neki smatraju da se priroda solidarnosti može razumjeti i na temelju onoga čemu je suprotstavljena – poput društvenih sukoba, podjela, otuđenja, te zamjene čvrstih temelja međuljudskih odnosa fluidnim (ibid. 238).

Prema Rortyju (1989: 189), uobičajeno se smatra da ona znači prepoznavanje *zajedničke ljudskosti* kao nečega što postoji u svakome od nas. Međutim, on tvrdi da

je „naš osjećaj solidarnosti najjači onda kada one sa kojima se solidarnost izražava mislimo kao ‘jedne od nas’, pri čemu ‘mi’ obično znači nešto manje i lokalnije od čovječanstva”. U tom smislu za solidarnosti je važno koje sličnosti i razlike sa drugima držimo važnima, a pomak ka većoj solidarnosti se ne dešava kada postanemo svjesni zajedničke ljudske suštine koju dijelimo i svih ljudi kao racionalnih bića, nego kada određene sličnosti postanu važnije od razlika, što dovodi do proširenja kategorije *nas* – pri čemu su takve odluke uvijek kontingentne (ibid. 192). Slijedeći ovu perspektivu i polazeći od premise da u osnovi solidarnosti nije identifikacija sa *čovječanstvom kao takvim*, jasno je da solidarnost, koja se često vidi kao jednoznačno pozitivna stvar, može rezultirati i nepoželjnim ishodima u odnosu na etičke ideale poput saradnje, mira, altruizma i zajedničkog djelovanja koji se obično povezuju sa njom. Solidarna grupa može biti i okrutna, diskriminatorna i eksploatatorska prema drugoj/Drugima, odnosno „društvena solidarnost se obično postiže djelimično i ponekad primarno kroz diferencijaciju jedne društvene grupe od neke druge grupe (ili grupa) sa kojom je u odnosima tenzije, isključivosti i sukoba” (Smith, Sorrell 2014: 239). U ovim slučajevima ono što za jednu grupu predstavlja nešto dobro, za druge je negativno, i čak potencijalno pogubno. Zapravo, u većini slučajeva solidarnost je parohijalna i postoji sa osobama koje prepoznajemo kao one koji su slični nama, dio *nas* i *naše grupe*, a stupanj odvojenosti neke grupe od drugih je u direktnoj korelaciji sa stupnjem i jačinom njene unutarnje povezanosti i solidarnosti (ibid. 240).

U sociologiji je pojam solidarnosti ključna kategorija u teoretiziranju različitih oblika društvenosti i razlikovanja tipova ili formi ljudskih društava. Tako Malešević u svojoj sociološkoj analizi fenomena nacionalizma upravo naglašava element solidarnosti, tj. specifičnu sposobnost nacionalizma da kao *ideološki surogat*, koristeći se slikom nacije kao *proširene porodice*, penetrira u domenu odnosa mikro-solidarnosti koji su inače rezervirani za male i snažno afektivno povezane društvene jedinice, poput porodice i grupa prijatelja (Malešević 2013). On tvrdi da se nacionalizam čak može odrediti kao ideologija koja „postavlja naciju kao glavnu jedinicu ljudske solidarnosti i političke legitimnosti” (ibid. 75), te nalaže da privrženost naciji bude ispred svih drugih oblika privrženosti.

Ipak, najznačajniju sociološku teoriju društvene solidarnosti je razvio Émile Durkheim, u čijem se djelu kao glavna tema javlja problem „izvora moralnog i, prema tome, društvenog poretka” (Marshall 1994: 494). U knjizi *O podjeli društvenog rada* (1893) Durkheim je razlikovao dva oblika solidarnosti – mehaničku i organsku. Prvi tip solidarnosti je karakterističan za tradicionalna društva u kojima je postojao nizak

stupanj podjele rada i međuovisnosti pojedinaca kao međusobno sličnih, snažna kolektivna svijest i identifikacija pojedinaca sa grupom, dok organski tip solidarnosti karakterizira društva razvijene podjele rada u kojima je kolektivna svijest oslabljena i postoji visoki stupanj društvene kohezije i ovisnosti pojedinaca jednih o drugima (Durkheim 1984).

Savremeno društvo, u kojem je sve dominantnija kultura individualizma zahvaljujući promjeni modusa društvenosti, društvenih vrijednosti i odnosa u kontekstu konzumerizma, neoliberalizma i mnogosturkih oblika društvene polarizacije, identitetskih podjela i sukoba, daje za pravo tvrdnji da je danas društvena solidarnost u krizi. S obzirom na to da podstiče kompetitivnost, međusobnu sumnju, usmjerenost na vlastite živote i ciljeve, kao i izolaciju, čini se tačnim da, unatoč epizodičnim i lokaliziranim *eksplozijama solidarnosti*, „svijet u kojem danas živimo i koji kroz naše djelovanje svakodnevno – svjesno ili ne – stvaramo, nije naročito impresivan kada je u pitanju gostoljubivost prema solidarnosti” (Bauman 2013). Međutim, danas govorimo o globalnoj povezanosti te o novim oblicima solidarnosti u digitalnom dobu na temelju postojanja zajednica koje dijele mišljenja, vrijednosti i interese, što je omogućeno zahvaljujući internetu i društvenim mrežama. U skladu sa tim često se tvrdi da globalizacija, internet i nove informacijsko-komunikacijske tehnologije (ICT) dovode do širenja političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih granica, povezujući organizacije i ljude širom svijeta i stvarajući nove mogućnosti za solidarnost.

2. DIGITALNA SOLIDARNOST IZMEĐU TEHNOUTOPIZMA I TEHNOSKEPTICIZMA

Neki autori smatraju da se danas javljaju novi oblici globalne solidarnosti i da su digitalno umrežavanje i savezništva koja se sklapaju putem interneta jedan od faktora koji dovode u pitanje ideju da smo danas samo organski solidarni, objašnjavajući da „doba globalizacije i nova sredstva komunikacije otvaraju nove prilike razvijanja zajedničkih interesa, oblika zajedništva i solidarnosti u transnacionalnim društvenim pokretima” (Komter 2005: 183). Komter tvrdi da se na prelasku iz 20. u 21. stoljeće desilo uobličavanje nove vrste solidarnosti koju on naziva *segmentiranom solidarnošću* u okviru koje se, za razliku od organske solidarnosti gdje su pojedinci povezani vlastitim potrebama i interesima, „odvojeni, autonomni segmenti spajaju (ako se uopće spajaju) sa drugim segmentima, ne više iz nužnosti ili uzajamne ovisnosti, nego na temelju dobrovoljnosti” (ibid. 212).

Slično, postoje gledišta da se digitalna tehnologija i društvene mreže mogu posmatrati kao sredstvo koje nas vraća u stanje mehaničke solidarnosti utoliko što omogućavaju da kolektivna svijest ojača i vrši utjecaj na ponašanje pojedinaca, kao u slučaju utjecaja na *panic hoarding* ponašanja za vrijeme COVID-19 pandemije (Anderson 2020). Drugi pak smatraju da savremene informacijsko-komunikacijske tehnologije mogu biti moćan instrument izgradnje društvene solidarnosti, osnaživanja i demokratizacije. Analizirajući digitalnu solidarnost na primjeru migrantske krize u Europi, Marino zaključuje da „korištenjem moći digitalnih inovacija kao kolaborativnog, umreženog i problemski orijentisanog resursa, na čovjeka usmjerenija upotreba tehnologija može učinkovito ohrabiti cirkuliranje društvene pravde, održivosti i inkluzivne demokratije” (2021: 176). Također, Stalder piše o *digitalnoj solidarnosti* kao novom, reformuliranom vidu solidarnosti kojem odgovara novi oblik subjektiviteta, za razliku od introspektivnog tipa subjektiviteta koji je dominirao u *Gutenbergovoj galaksiji* (2013: 10). Nasuprot liberalnom konceptu izoliranog, privatnog pojedinca, danas je *biti povezan* i interaktivan egzistencijalni zahtjev, primarno iskustvo subjektiviteta u kojem pojedinci grade svoju individualnost (ibid. 18-19). Prema Stalderu, u novoj, postajućoj galaksiji ljudski identitet se pomjera od *esencijalističkog in-individualiteta* ka *relacijskom singularitetu*, a „digitalne mreže predstavljaju suštinski element u savremenoj rekonstituciji autonomije i solidarnosti” (ibid. 52-53).

Ipak, uzimajući u obzir da su u savremenom svijetu fenomeni poput ksenofobije, nacionalizma, rasizma, seksizma, društvenih sukoba, krize povjerenja i krize demokratije sveprisutni, može se reći da se teza o digitalnoj solidarnosti ne potvrđuje u analognim društvenim i političkim konjunkturama. Iako društvene mreže obećavaju zajedništvo, demokratizaciju i uključenost, one često ne generiraju solidarnost nego podstiču frikciju, isključivost i polarizaciju. Štaviše, može se tvrditi da suprotno očekivanjima koja je u svojim počecima obećavala ideja nove, digitalnim tehnologijama posredovane, društvene solidarnosti, danas se, upravo zahvaljujući njima, paralelno sa procesom jačanja solidarnosti i pripadnosti grupi istomišljenika, dešavaju procesi produblivanja (digitalnog) jaza između neistomišljenika i distance između pojedinaca i grupa.

Prema Renduelesu, upotreba interneta nije povećala kritičko mišljenje i nerealno je smatrati da internet predstavlja „privilegovanu platformu za razvoj demokratije, participacije i kooperacije” (2017: 37). *Tehnoutopistička* ideologija posmatra informacijsku tehnologiju kao sredstvo koje će omogućiti regeneraciju i jačanje slabe društvene povezanosti, unatoč činjenici da je historija proteklih nekoliko stoljeća

pokazala da je, kao posljedica tehnološkog napretka, nastupilo slabljenje tradicionalnih čvrstih veza u svim sferama života (ibid. 69-70). Prema Renduelesu, društvenost na mrežama ili *cyber-društvenost*, koja se smatra vezivnim tkivom današnjeg društva, je površna, diskontinuirana, i ne odgovara autentičnoj društvenosti, solidarnosti i stvarnoj i opipljivoj povezanosti među ljudima, te ih je dodatno *osiromašila* (ibid. 72-73). Drugim riječima, on smatra da „informacijska i komunikacijska tehnologija stvaraju fikciju nove vrste zajednice”, (ibid. 96) a internet “iluziju intersubjektiviteta” (ibid. 157).

Sve umreženiji svijet u svakoj dimenziji ljudskog iskustva, kakvim ga vidi Castells, potvrdio je neprikosnovenost u svojoj tehnološko-komunikacijskoj dimenziji, dok se iskustvo življenja u umreženom dobu, globalnom selu i informacijskom društvu u savremenom kontekstu pokazuje znatno drukčijim od one slike kakvu su prognozirali *tehnoutopisti*. Sveopća umreženost istovremeno je rezultirala preciznijim usmjeravanjem interesa i selektivnih pristupa sadržaju na koji će korisnici reagirati. Interaktivnost, personalizacija i sudjelovanje u proizvodnji sadržaja postaju determinirajući činioci digitalnog diskursa, dok korisnici aktivno oblikuju svoje online prisustvo i s tim u vezi svoje digitalne identitete. U tom kontekstu promišljajući, kao reperkusiju rastuće segmentacije, diferencijacije i društvene stratifikacije i Castells (2000) najavljuje svojevrsni kraj *masovne publike* i pravi teorijski zaokret ka konceptu *segmentirane*, odnosno *fragmentirane publike*. Umjesto usmjeravanja na opću, hetegorenu publiku, obilježenu zajedničkim općim interesima, akcentat se prebacuje na publiku klasificiranu shodno specifičnim potrebama, što rezultira prilagodbom informacija prema relevantnosti određenom segmentu. Međutim, istodobno se postavljaju pitanja izloženosti raznovrsnim informacijama, filtriranju suprotnih perspektiva i dugoročnim učincima digitalnih tehnologija na formiranje stvarnih društvenih zajednica.

Načini na koje nove napredne tehnologije, posebno tehnologije umjetne inteligencije, podržavaju proces segmentacije publike i personalizacije sadržaja vode iznimno značajnom fenomenu u teorijama medijskog utjecaja označenom kao *informacijska čahura* ili *filterski mjehur*. Pod pojmom personalizacije podrazumijeva se proces prilagođavanja digitalnog sadržaja korisnicima posredstvom AI tehnologije i tehnika analize podataka.² Ona je bazirana na prethodno prepoznatim obrascima

² Potrebno je istaći kako predominiraju komercijalizirana, tržišno orijentirana apoglogiranja digitalne personalizacije. Komercijalno orijentirana digitalna personalizacija pritom podrazumijeva pristup u okviru digitalnog marketinga i e-trgovine s ciljem prilagođavanja iskustava korisnika na temelju njihovih osobnih preferencija, ponašanja i karakteristika kako bi se stvorila individualizirana interakcija između kompanije i potrošača. S druge strane, autori poput Parisera (2011), zagovaraju nužnost holističkog pristupa interpretiranju personalizacije.

ponašanja korisnika i usklađena sa individualnim preferencijama, poviješću ponašanja, demografskim i drugim relevantnim karakteristikama prepoznatljivim pri svakodnevnom korištenju digitalnih platformi i web-pretraživača.

Komparirajući iskustveno polje upotrebe društvenih mreža s tunelom Eli Pariser (2011) *filterski mjehur* vidi kao svojevrsni produkt procesa algoritamske klasifikacije ljudi i personalizacije sadržaja što konsekventno dovodi do sužavanja vidnog polja korisnika. Povezujući nas isključivo s individuama koje dijele iste ili slične ideološko-političke pozicije, te sortirajući sadržaj prema specifičnim obrascima koji odražavaju naše prethodne reakcije, pozadina funkcioniranja društvenih mreža zarobljava nas u uske okvire informacijskih čahura. Drugim riječima, digitalni otisci koje ostavljamo u virtuelnom prostoru koloniziraju nas unutar granica *metaverzuma* personaliziranog sadržaja čime se suštinski transformira način recepcije ideja i informacija. Uvodeći sintagmu *prijateljski svijet* Pariser naglašava kako online algoritmi stvaraju digitalno okruženje koje se korisnicima čini ugodnim i poznatim, istovremeno ih latentno izolirajući od raznorodnih gledišta redukcionističkim pristupom stvarnosti.

Nadalje se kao neposredna implikacija ističe ograničavanje kritičkog razmišljanja i izloženosti različitim perspektivama. No, valja istaći da je u potpunosti pogrešno zanemariti činjenicu da procesu filtriranja stvarnosti neposredno i, nerijetko nesvjesno, doprinosimo sami praveći određene izbore poput onih koga ćemo imati za prijatelje na društvenim mrežama, na čijim ćemo se objavama duže zadržavati te na šta ćemo pozitivno reagirati. Imperativ je na ovom mjestu uzeti u obzir činjenicu kako korisnici društvenih mreža nisu tek pasivni recipijenti ili konzumenti, već, suprotno tome, svoju aktivnost realiziraju kroz proizvodnju njihovog sadržaja. Ovaj fenomen dodatno je obilježen inherentnom angažiranošću korisnika koji djeluju kao esencijalna radna snaga u digitalnom okruženju. Riječju, sami bivamo kreatorima zidova vlastitog zatvora.

U tom kontekstu iznimno je značajno akcentirati kako je sasvim očito i eksplicitno ono što se u našem filterskom mjehuru nudi, dok istovremeno biva potisnuta složenost svega što je implicitno izostavljeno. S osloncem na navedenu tezu Bucher (2018) zaključuje kako algoritmi kontroliraju granice (ne)vidljivosti sadržaja i doprinose neutemeljenom simplificiranju kompleksnih narativa. Tu se nedvojbeno otvara prostor za duboke sociološke i politološke implikacije. Primjerice, društveni će

cije digitalnog sadržaja ističući kako bi krajnje redukcionistički bilo promišljati taj koncept isključivo unutar dimenzije ciljnog oglašavanja poput ponude proizvoda i usluga prilagođenih prethodnim pretragama korisnika. Svoju tezu argumentira na primjeru Facebooka čije personalizirane vijesti postaju primarnim izvorom informacija za sve veći broj njegovih korisnika. Zaključuje kako „... algoritmi koji upravljaju našim oglasima počeli upravljati i našim životima“ (Pariser 2011: 8).

aktivizam ili angažman na mrežama, često hvaljen s početka XXI stoljeća (kao što su *Occupy Wall Street* ili *Arapsko proljeće*), olako zapasti u takav redukcionizam, često bez svjesnosti aktera uključenih u proces. Na tom tragu i Pariser akcentira kako u virtuelnom prostoru ne samo da u potpunosti iščezavaju određena društveno relevantna pitanja, već su potisnuti i cijeli politički procesi. Zaključuje kako: "Filterski mjehur često blokira stvari u našem društvu koje su važne, ali su kompleksne ili neugodne. Čini ih nevidljivim. I nije riječ samo o pitanjima koja nestaju. Sve više, nestaje cijeli politički proces" (2011: 46).

3. SUPERPOVEZANI ILI IZOLIRANI?

Profesor medijskih studija Siva Vajdijanatan zastupa tezu da *Facebook* i druge društvene mreže sužavaju naše vidno polje ne proširujući naše znanje već držeći ga u istom političko-ideološkom kontekstualnom okviru. Prema njemu, „rasprave među korisnicima čija se mišljenja mimoilaze neretko se svode na sporenja o tome šta je istina, a šta laž. U okviru fejsbukovske platforme razgovor obično ostaje na nivou rafala protivrečnosti" (2018: 20).³ Indikativan primjer je situacija od prije nekoliko godina kada je bivša zaposlenica i zviždačica *Facebooka* Frances Haugen iznijela svoje spoznaje u vezi s poslovanjem *Facebooka* i potvrdila da se platforma prije oslanja na uređivačku politiku prevashodno usmjerenu ka polarizaciji i predimenzioniranju distinkcija među korisnicima, nego na konstruktivan razgovor i suštinsko povezivanje ogromne baze njegovih korisnika.

Apostrofirajući kako se u pozadini takve politike nalaze predominantno profitni motivi, a ne promicanje javnog dobra, Haugen je kao potkrijepu svojim tvrdnjama prezentirala internu dokumentaciju koja ilustrira navedene aspekte. S tim u vezi, navedeni se fenomen može razumjeti i kao *stanje* svojevrzne *intelektualne izolacije* koje nastaje usljed filtriranja i reduciranja stvarnosti. Označavajući društvene mreže zapravo *antidruštvenim* Vajdijanatan problematizira dalekosežnost utjecaja filterskog mjehura postavljajući pitanje da li je njegova posljedica tek ograničavanje vidnog polja korisnika ili nas on čak „plemenski određuje čak i više nego što to sami činimo" (ibid. 98). Tom stavu se pridružuje i Jamie Bartlett (2018) označavajući ovakvo društveno stanje terminom *retribalizacija*. Ona se javlja kao rezultat fragmentacije jednog stabilnog identiteta i njegove zamjene nizom parcijalnih identitetskih

³ Dokazi su uključivali i studije koje nedvosmisleno pokazuju da je *Facebook* imao podatke koji ukazuju na to da *Instagram* u značajnoj mjeri doprinosi mentalnim problemima tinejdžerki. Također, predstavljeni su i dokazi koji sugeriraju da je *Facebook* javnim izjavama, koje nisu korespondirale internim radnjama kompanije, intencionalno obmanjivao ulagače (Paul i Milmo 2021).

određenja potpomognutih tendencijom povezivanja sa sličnima i to ne na razini temeljitog kritičkog promišljanja, već afektivnog umrežavanja bez razrađene ideje i orijentacije društvenog djelovanja. Jasno je kako je na ovakav način onemogućena konstruktivna debata, a nerazumijevanje između pripadnika različitih grupa se produbljuje. „Tribalizam je razumljiv, ali u konačnici štetan za demokratiju, jer ima efekt pre naglašavanja malih razlika među nama i njihovog pretvaranja u ogromne, nepremostive provalije” (ibid. 49).

Na tom tragu tumačeći recentno doba kao doba *postdemokratije* Benasayag najvećim izazovom budućnosti vidi stanje u kojem „mašine eliminiraju Drugog” te postavlja pitanje „na koji način bismo se trebali boriti protiv potpunog poništavanja drugosti” (2019: 84). Nerijetko nesvjesno i uglavnom ne svojom voljom bivamo zarobljeni u algoritamske čahure istomišljenika, što neminovno rezultira stvaranjem otuđujućeg iskustva – iskustva društvene alijenacije. Turkle (prema McChesney 2015: 14) tako zaključuje da ljude „sve više privlače tehnologije koje stvaraju iluziju zajedništva bez zahteva stvarnog odnosa”⁴.

Upravo se u ovoj dimenziji ukazuje prostor za ponovno promišljanje, odnosno redefiniranje koncepta *digitalnog jaza* odmakavši se od njegovog promatranja isključivo s akcentom na ekonomsko-političku dimenziju i distinkcije koje proizlaze iz (ne)mogućnosti pristupa internetu i naprednim digitalnim tehnologijama. Digitalni se jaz više ne formira oko pitanja posjedovanje i pristupa tehnologiji, kako ga se u tradicionalnom smislu razumijeva (cf. Lessig 1999; Castells 2000; Van Dijk 2019), već se pozicionira u domenu antagonizama koji postoje u fizičkom prostoru te se kao takvi transferiraju u virtuelni. Drugim riječima, analogni jaz, shvaćen kao ideološko i vrijednosno proturječje, diseminira se u digitalno polje te biva dodatno podstaknut formiranjem algoritamskih informacijskih čahura. Kao svojevrsna posljedica iskustva življenja u umreženom društvu sugerira se da postojeće razumijevanje koncepta digitalnog jaza treba biti prošireno. U takvoj, novoj interpretaciji, digitalni jaz kao problemski motiv ima se razumjeti višeslojno. Naime, pored njegovog konvencionalno prihvaćenog, raširenog i specifičnog značenja, on nastaje i manifestira se kao višeslojni rezultat pripadnosti polariziranim društvenim grupama okupljenim oko fragmentiranih interesa i zajedničkih ideoloških i drugih pozicija koje su nerijetko izrazito fluidnog karaktera.

Ukoliko bismo pitanje subjektiviteta i identiteta razumjeli kao društveno konstruirane kategorije, u recentnom se kontekstu interakcija na društvenim mrežama

⁴ Više o navedenom fenomenu vidjeti u Terkl (2011).

javlja kao važan segment konstrukcije višeslojnih identiteta u komunikacijskoj praksi. Zgodić (2009) u tom kontekstu primjećuje kako je jedna od implikacija onoga što imenuje fenomenom *anonimne javnosti* upravo postojanje pluralnih, višedimenzionalnih, segmentiranih identiteta koji se, putem anonimnosti omogućene u virtuelnom prostoru, uspjevaju simultano manifestirati. Odbacujući teoriju o predeterminiranom, apriorno datom subjektivitetu, a referirajući se na Marka Postera i njegov teorijski koncept *kiberdemokracije*, Zgodić ističe kako pojedinac u digitalnom prostoru profilira vlastite fluidne i višestruke identitete u odnosu prema trenutnoj interakciji, što ne predstavlja uvijek u potpunosti svjestan čin. Moglo bi se zaključiti kako nije samo riječ o segmentiranim i pluralnim identitetima, već i o njihovoj međusobnoj isprepletenosti i koegzistenciji: „Internet omogućuje postmoderne konstrukcije identiteta. Tu se identiteti mogu izmisliti i mijenjati; odigravaju se razrađeni opisi sebe. (Poster prema Zgodić 2009: 478).⁵

I gore spomenuta personalizacija digitalnog sadržaja pretpostavlja identifikaciju neke vrste identiteta korisnika, na čijem se temelju zapravo i vrši individualno filtriranje i prilagodba velike baze internetski dostupnih informacija. U dubinskom intervjuu iz 2019. godine, objavljenom u knjizi *Tiranija algoritama: Sloboda, demokratija i izazovi umjetne inteligencije* Miguel Benasayag potcrtava kako „algoritmi funkcioniraju na osnovu mikroinformacija koje se *en masse* prikupljaju u digitalnom prostoru i koje, povezane i dovedene u korelaciju, određuju profile” (2019: 80). Identificirajući mikroponašanja pojedinaca u virtuelnom okruženju kao trenutne reakcije i tek „set fragmentiranih digitalnih otisaka”, Benasayag iznosi stajalište prema kojem ne postoje čvrste poveznice između algoritamski figuriranih identiteta i stvarnih motiva i suštinskih interpretacija korisničkih pretraga.

Analizirajući proces digitalne personalizacije na webu Pariser (2011) ističe posve divergentne pristupe različitih sudionika u identifikaciji korisničkog identiteta. Primjerice, korporacija *Google* se u velikoj mjeri oslanja na povijest pretraživanja i na korisničke interakcije putem “klikanja”, na temelju čega se izvode zaključci o korisnikovom području interesovanja. Pod pretpostavkom anonimnosti *Google* korisnici često pretražuju sadržaj bez straha da će njihove aktivnosti biti uočene ili

⁵ Teza o mogućnosti manifestacije pluralnih, segmentiranih i fluidnih identiteta unutar digitalne sfere, naročito u kontekstualnom okviru gore obrazloženog fenomena anonimnosti, može se prepoznati i u novom obavještenju korporacije *Meta* objavljenom krajem septembra 2023. godine. Naime, *Meta* je objavila da će korisnicima *Facebooka* omogućiti kreiranje višestrukih profila koji će služiti kao refleksija isključivo odabranih aspekata njihove ličnosti. To treba tumačiti kao svojevrsnu promjenu paradigme shvaćanja digitalnih identiteta čime se *implicitno* priznaju njihove odrednice poput višeslojnosti, fluidnosti i mogućnosti samoodređenja te se samim tim zvanično ohrabruje izrada lažnih korisničkih naloga (vidjeti više u Peters 2023).

evidentirane od drugih korisnika. Koncept anonimnosti pruža korisnicima slobodu da istraže različite teme ili izraze svoje interese bez straha jer vjeruju da su njihove pretrage privatne i izuzete iz općeg uvida drugim korisnicima.⁶ Sadržaj personaliziranih vijesti i *Google* oglasa umnogome je uvjetovan korisničkim ponašanjem u tom kontekstu.

Nasuprot tome, *Facebook* svoj sistem filtriranja temelji na potpuno različitom pristupu personalizaciji. Iako i *Facebook* nedvojbeno prati lajkove, ključni element za određivanje korisničkog identiteta na toj platformi ogleđa se u dijeljenju sadržaja i komunikaciji s drugim korisnicima. U tom kontekstu nastaje značajan disparitet čak i u algoritamskoj identifikaciji identiteta istog subjekta između *Facebooka* i *Googla*. Na *Facebooku* korisnici konstruiraju svoj identitet onakvim kakvim žele da ih drugi vide, dok *Google* pruža svojevrсни privid privatnosti shodno kojem se korisnici osjećaju slobodnima tražiti afirmaciju za specifičan aspekt svog identiteta koji nisu spremni podijeliti s drugima. Stoga se može zaključiti kako personalizacija, odnosno sadržaj dostupan u našem filterskom balonu, ne predstavlja nužno refleksiju korisničkog identiteta, već se prije može tumačiti kao partikularni odraz višedimenzionalnih, fragmentiranih identiteta situiranih u različitim kontekstima ili kao refleksija trenutnih odabira i preferencija. Značajno je u tom smislu istaći i kako se unutar predominantno profitno orijentiranog digitalnog diskursa komercijalni identiteti nerijetko nastoje uskladiti ili se čak u potpunosti poistovjetiti sa stvarnim, umnogome usložnjenijim, identitetima korisnika. Ovaj proces dovodi do promjene paradigme i prebacivanja fokusa s aktivnog korisnika prema pasivnom konzumentu digitalnih sadržaja pri čemu se algoritamski anticipira korisničko ponašanje koje odgovara njegovoj afektivnoj dimenziji i trenutnim promjenjivim potrebama u potrošačkom smislu. U skladu s navedenom tvrdnjom razvidno je kako se u savremenom digitalnom okruženju stvaraju parcijalne društvene solidarnosti, usmjerene prema konkretnim pitanjima i problemima te su kao takve često fokusirane na algoritme, odnosno *ekonomiju pažnje*. Ovo je posebno uočljivo na primjeru digitalnog oblika društvenog aktivizma.

Rekonceptualizacija digitalnog jaza kroz prizmu identiteta, a ne isključivo kroz materijalni aspekt posjedovanja tehnologije, naglašava značaj socijalnih dinamika i društvenih dimenzija u oblikovanju općeg pojma digitalnog jaza. Ovaj pristup nadilazi isključivo tehničke ili ekonomske dimenzije problema, stavljajući naglasak

⁶ Taj subjektivni osjećaj sigurnosti potiče otvorenost korisnika u istraživanju raznolikih tema, odražavajući se u njegovim pretragama koje, s obzirom na ovu pretpostavljenu privatnost, možda ne bi bile istražene u manje privatnom okruženju (kakav je, primjerice, prostor društvenih mreža). Svakako je nužno uzeti u obzir kako percepcija anonimnosti može imati duboke implikacije na ponašanje korisnika, pridonoseći dinamici individualne manifestacije identiteta unutar virtualnog okvira.

na šire društvene kontekste koji doprinose oblikovanju digitalnih segmentiranosti. Tako se ovim svojevrsnim zaokretom u poimanju digitalnog jaza omogućava njegovo prošireno, holističko razumijevanje kao sociološke kategorije koja ide dalje od puke tehničke umreženosti te se prevashodno tiče pitanja *digitalne pripadnosti* i načina na koji napredne digitalne tehnologije pogoduju produbljivanju međusobnog nerazumijevanja. Govori se o tome kako „umreženi svijet favorizira način razmišljanja krhkog fundamentalizma”, što čini tzv. sukob filtera (engl. *filter clash*) neizbježnim sukobom „paralelnih javnih sfera i samopotvrđujućih miljea” (Poerksen 2022).

Bez namjere ulaska u dublju analizu, kao jedan od vidova parcijalne društvene solidarnosti mogu se interpretirati različiti oblici solidarnosti koje se obrazuju spram ekspanzija različitih oblika *alternativnih činjenica*, *post-istine* i drugih fenomena koji pogoduju razvoju *teorija zavjere*. Pristalice ovih teorija, okupljene u digitalnom okruženju, pronalaze afirmaciju za svoje stavove i uvjerenja što dodatno podstiče njihovu aktivnost koja se također može promatrati kao izraz digitalne solidarnosti. Na taj se način digitalni jaz, shvaćen u gore obrazloženom smislu, formira i u međuprostoru *mainstream* nauke i teorija zavjere.

Dijalektično, bivajući *superpovezani* (cf. Chayko 2018) zapravo smo isključeni iz stvarnog i empirijskog povezivanja, a posebice od onog što je na izvjestan način suprotno od ranije formiranih gledišta, uvjerenja, kao i onoga što odstupa od usaglašenosti s našom ideološkom pozicijom. Slijepa uronjenost u vlastite *ehokomore* sprečava nas da saznamo ono što bi na određeni način moglo utjecati na promjenu naše predodžbe stvarnosti, kao i suočavanje s argumentima koji bi u pitanje doveli naše stavove i uvjerenja: „Izbor sadržaja koji vam se nudi s vremenom se sužava u perspektivi, zbog toga što su objave prijatelja i sajtova obično politički dosledne. Budući da je čitanje izbora vesti naših prijatelja sve češće način na koji saznamo šta se zbiva u svetu i kakvi ga problemi muče, sve su slabiji izgledi da pronađemo informacije potekle izvan svoje grupe i tako ostajemo gluvi i slepi za protivargumente i drugačije tvrdnje” (Vajdijanatan 2018: 20).

4. HASHTAG AKTIVIZAM – DRUŠTVENA SOLIDARNOST ILI NJEN PRIVID?

Doba digitalizacije je nesumnjivo utjecalo ne samo na način na koji živimo, subjektiviziramo, socijaliziramo i povezujemo se jedni s drugima, već i na naše društveno i političko djelovanje. Uprkos činjenici da su mediji, bilo da se radi o novinama, ili pak radiju ili televiziji, oduvijek bili iznimno značajan element za

društvene pokrete i njihovu mobilizaciju, digitalizacija i individualizacija transformirala je savremene forme aktivizma i društvenog djelovanja.

U nedostatku jedinstvenog određenja Pavlović daje sveobuhvatnu definiciju društvenog pokreta kao „kolektivne, javne, dobrovoljne, masovne, manje ili više spontane akcije ljudi koja izrasta iz nezadovoljenih potreba”, koja “pokreće rešavanje značajnih društvenih pitanja i stremi manjim ili većim društvenim promenama” (2009: 101). Shvaćen kao oblik društvene akcije, društveni pokret predstavlja jedan od središnjih fenomena savremenog demokratskog društva. Klasična sociološka i politološka literatura također pravi distinkciju između klasičnih ili tradicionalnih društvenih pokreta 19. i 20. vijeka kao što su radnički, feministički, etnički ili religijski pokreti i novih društvenih pokreta od sredine 20. stoljeća. Povezani sa turbulentnim i šarolikim društvenim protestima i pokretima tokom 60-ih godina prošlog stoljeća, inspirisani poststrukturalizmom i postmodernizmom u intelektualnom smislu, kao središnju odrednicu imaju pojavljivanje u kontekstu postindustrijskog društva pri čemu nisu fokusirani na obezbjeđivanje prava esencijalno shvaćenim kolektivnim identitetima, već su okrenuti ka pojedincu, individui čiji je identitet hibridnije, fluidno i društveno konstruiran. No, u oba slučaja, individualni osjećaj predanosti i odanosti kolektivu sa kojim se pojedinac identificira s obzirom na svoja iskustva i emocije, ili drugim riječima – solidarnost, jedan je od ključnih motivacijskih faktora mobilizacije i kolektivnog djelovanja.

Važnost interneta za društvene pokrete posebno je došla do izražaja sredinom 2000-ih i početkom 2010-ih godina sa pokretima poput *Occupy Wall Street* i *Arapskog proljeća*. Internet je, kako konstatira Castells, predstavljao važan javni prostor umrežen između digitalnog i urbanog, kao prostor autonomne komunikacije „jer upravo ona omogućava da se pokret formira i da bude u interakciji s društvom u celini, izvan kontrole nosilaca moći uspostavljene posredstvom komunikacijske moći” (2008: 29). Stoga se unutar takvog okruženja moglo potaknuti oblikovanje solidarnosti i rađanje pokreta u emocijama pojedinaca i njihovom umrežavanju na osnovu kognitivne empatije, zahtjeva i prepoznavanja sličnosti, novih kolektivnih sebstava koja se oblikuju u digitalno percipiranoj istosti članova i njihovoj koherentnosti (Stewart, Schultze 2019).

Masovni pristup internetu omogućio je ne samo umrežavanje različitih skupina s ciljem kolektivnog djelovanja, već je, kroz platforme društvenih mreža, postao prostorom slobodne i otvorene diskusije u čijim je obrisima fokus na slobodi izražavanja bez straha od cenzure, kao i na mogućnosti povezivanja u realnom vremenu i reduciranja ogromnih geografskih udaljenosti. No, s druge strane, ta je

istovremena, virtuelna prisutnost geografski heterogeno rasprostranjenih pojedinaca na Mreži otvorila ozbiljne rasprave o mogućnostima klasično pojmljenog društvenog i političkog angažmana. Time su u pitanje dovedena njegova ranija, klasično-shvaćena, središnja načela. Tako će, primjerice, Habermas konstatirati da aktivizam na društvenim mrežama otežava konstrukciju klasično shvaćenog kolektivnog identiteta koji bi omogućio članovima da dijele solidarnost u vidu zajedničkih iskustava ili da zajednički i aktivno učestvuju u, kako ga naziva, „intersubjektivno podijeljenom svijetu” (1992: 120 prema Stewart, Schultze 2019). Na tom tragu, promišljajući odsustvo kolektivnih fizičkih tijela, Bennett i Segerberg (2012) govore o *konektivnoj* umjesto kolektivnoj akciji.

Iskustva poput onih sa *Occupy Wall Streetom* ili *Arapskim proljećem* u globalnom, ili pak *bebolucijom* u bosanskohercegovačkom kontekstu, pokazuju da digitalni aktivizam kroz društvene mreže ne zamjenjuje fizičku agoru, već služi da mobilizira i koordinira prosvjednike i kolektivnu akciju uopće. Tako, primjerice, autori poput Sarah J. Jackson, Moyae Bailey i Brooke Foucault Welles potcrtavaju društvene mreže, konkretno nekadašnji Twitter, kao značajan mehanizam za aktiviste uz pomoć kojeg ne samo da komuniciraju, nego i mobiliziraju te zagovaraju promjene (Jackson et al. 2020)

Upravo se fokusiranošću na vidljivost i način algoritamskog funkcioniranja kao ekonomije pažnje aktivizam na društvenim mrežama u brojnim slučajevima reducirao tek na kampanje vidljivosti. U tom se smislu sveo na mehanizam kampanja za dizanje svijesti o specifičnim društvenim i političkim pitanjima, što često stvara iluziju društvenog angažmana u čemu i leži najveća opasnost.

Unutar ovako shvaćenih filterskih balona, povezanih i premreženih sa filterskim balonima istomišljenika, digitalni vid solidarnosti i mobilizacije često se povezuje sa novim oblikom društvenog i političkog aktivizma koji se zasniva, a nerijetko i ostaje u obrisima digitalnog prostora. Riječ je o fenomenu koji autori nazivaju *hashtag* aktivizmom, *clicktivizmom* ili *slacktivizmom*⁷, referirajući se na *hashtag* (#) kao znak ili oznaku, metaoznaku podatka koji se u prvom redu veže za *Twitter*, ali i druge društvene mreže, a piše se na početku određene riječi s ciljem da se njom kategorizira sadržaj. Shodno upotrebi za klasifikaciju onog sadržaja koji se htio učiniti vidljivim, on postaje neizostavna komponenta *online* aktivizma, koja u *mainstream* medijima

⁷ Dok se *kliktivizam* (eng. *clicktivism*) odnosi na oblik digitalnog aktivizma koji uključuje jednostavnu i brzu mehaničku radnju klikanja mišem ili pritiskanja tipke na tastaturi kako bi se podržala određena društvena ili politička inicijativa na internetu, *slektivizam* (eng. *slacktivism*) označava minimalne digitalne aktivnosti kao što su dijeljenje objava na društvenim mrežama, potpisivanje online peticija ili promjenu profilne fotografije kako bi se izrazila solidarnost s određenim društvenim problemom.

nije bila prisutna, ili ne tako brzo prisutna u realnom vremenu. Tako je online aktivizam prema pojedinim autorima (cf. Schlogl 2022; Frost 2020; Jackson et al. 2020) gotovo pa reduciran na *hashtag aktivizam*.⁸ Njegovu ulogu je potrebno promišljati dvojako. Kao prvo, on podrazumijeva objavu sadržaja na društvenim mrežama poput *Twittera*, *Facebooka* ili *Instagrama* s ciljem da se skrene pažnja ili ojača svijest o određenom fenomenu ili raznolikim fenomenima i slučajevima kao što su kršenja ljudskih prava, oponiranje vladajućim politikama preko opozicionih i političkih kampanja uopće, pa sve do komercijalnih interesa. S druge strane, klasifikacijom navedenih kategorija pod jasno određen i definiran *hashtag*, on postaje oznakom pod koju se sada nastoje podvesti različiti kontranarativi i kontrahegemonistički diskursi te izgraditi različite mreže kao platforme za poticanje javne podrške, angažmana i mobilizacije. Konsekventno, *hashtag* postaje svojevrsni mehanizam koji korisnike društvenih mreža ujedinjuje u *mrežu virtualne solidarnosti*. Tokom posljednjih nekoliko godina pokreti hashtagova su bili široko rasprostranjeni kako globalno poput #OccupyWallStreet, #MeToo ili #BlackLivesMatter, tako i lokalno #JMBG ili #NisamTrazila.

Iako nesumnjivo predstavljaju važnu platformu za angažman, ipak se ukazuje na njihove manjkavosti, ambivalencije i ograničenja. Ovaj se tip aktivizma, premda može privući pažnju šire publike i generirati kratkotrajnu aktivnost, često ne uspijeva suočiti sa kompleksnim društvenim problemima ili ostvariti dugoročnu promjenu. Ilustrativan primjer kako virtualni prostor transformira vidove društvene solidarnosti i provođenja aktivističkih kampanja može se iščitati iz nastojanja aktivista da svoje djelovanje podrede i usklade sa zahtjevima algoritamske klasifikacije sadržaja. Ovo uključuje strategije poput pravilnog i optimiziranog korištenja ključnih riječi, naslova i *hashtagova* kako bi se osiguralo bolje pozicioniranje i veća vidljivost ciljanoj publici. Umjesto sveobuhvatnih masovnih protesta protiv opresivnih odnosa u društvu, digitalni se aktivizam često svede na serije izolovanih akcija koje, iako značajne za podizanje svijesti, ne dovode do dubljih strukturalnih promjena. Tako se izrazi solidarnosti na mrežama mogu definirati kao performativni angažman, pri čemu koncepti poput *hashtaga* i *retweeta* utječu na to da se digitalna solidarnost neodvojivo povezuje s vidljivošću, identitetom, pa čak i aspektima samopromocije (v. Tolentino 2019).

Uzimajući u obzir navedene kritike da se društvena solidarnost u digitalnom prostoru nerijetko svodi tek na virtualnu reakciju ili privid stvarnog društvenog

⁸ Relevantnost fenomena hashtag aktivizma u bitnome se očituje i kroz činjenicu da se čak i same digitalne zajednice, okupljene oko specifičnih interesa u digitalnom diskursu, prepoznaju i opisuju terminom *hashtag publika*. Za temeljitiju analizu, uputno je konsultirati Rambukkana (2015).

angažmana u akademskim se krugovima o digitalnom aktivizmu sve češće govori kao o *aktivizmu iz fotelje*. Tako, primjerice, Mary Chayko (2018) traženje podrške putem društvenih mreža vidi tek kao svojevrsni *aktivizam iz fotelje* pri čemu zaključuje kako se dijeljenjem sadržaja ne ispunjavaju uslovi participatorne kulture, kao što ni svaka komunikacija ne potakne razgovor. Za razliku od ranijih pokreta koji su organizirani mjesecima ranije, sa jasnim programima i strategijama, zaključuje Chayko, društveni pokreti na internetu više su *ad hoc*, reaktivni, afektivni pokreti koji djeluju respozivno, a ne proaktivno. Ukazuje se stoga na njihovu kratkotrajnost i fluidnost.

Amber A'Lee Frost (2020) primjećuje kako brzina horizontalizma podstiče određenu vrstu društvene formacije: nediferenciranu masu čiji se pokreti šire u nestalne i nestabilne, dinamične gromade. Na taj način oni predstavljaju pokrete koji se ne mogu kretati, već su prije pokreti čiji će se revolucionarni potencijal rastvoriti, oslabiti i na koncu nestati. Na tom tragu sociologinja Zeynep Tüfekçi (2017) zaključuje kako su društvene mreže, sasvim paradoksalno, mobilizirale i osnažile brojne društvene pokrete istovremeno ih slabeći u smislu uspješnosti i dugoročnosti konačnih ishoda. Naime, uprkos brzom rastu i širenju ovih oblika online pokreta, brzina i fluidna priroda njihovog labavog organiziranja dugoročno gledano nerijetko predstavlja i njihovu najveću slabost. Kao savremeni oblici parcijalnih društvenih solidarnosti, oblikovani oko fragmentirano konstruiranih digitalnih identiteta te algoritamski potaknuti parcijalnim, a nerijetko i izrazito promjenjivim interesima, ne zasnivaju se na precizno definiranoj ideologiji niti imaju jasno razrađenu strategiju djelovanja u pravcu društvenih promjena.

Kao još jedan od problema *hashtag* aktivizma nameće se i prostor unutar kojeg je potaknut, a nerijetko i realiziran – prostor Interneta. Koristeći Internet i društvene mreže kao medij manje pažnje se poklanja materijalnosti samog Interneta, odnosno politikama koje su u pozadini njegovog funkcioniranja kao što su pristup sadržaju, imovinska prava, sigurnost ili privatnost. Upravo iz tog razloga Tüfekçi je skeptična spram transformativnog potencijala društvenih mreža, pri čemu naglašava materijalnost rada koji stoji iza digitalne proizvodnje sadržaja.⁹ Akcentira se pritom važnost postojanja svojevrsne umrežene javne sfere, koju oblikuju društvene platforme poput *Googlea*, *Facebooka* ili *Twittera*, zajedno s njihovim korisničkim

⁹ U knjizi *Marx u digitalnom dobu* (2016) Katarina Peović Vuković detaljno analizira dimenziju materijalne strane nematerijalnog rada i digitalnih medija. Ona primjećuje da su promjene u savremenom kapitalizmu, između ostalog, rezultat redefiniranja svakodnevnog života. Navedene se promjene manifestiraju u stapanju društvene dinamike s tehnološkom sferom, te se stoga tehnološka materijalnost ne može apstrahirati od materijalne stvarnosti. O odnosu digitalnog i materijalnog konsultirati i Hasanović (2021).

politikama koje u suštini nisu ništa drugo do poslovni modeli i algoritmi. U tom kontekstu Tufekçi iznosi zanimljivu tezu: „Kada su tehnologije nove, mnoge rane teorije o njima pretpostavljaju da će one stvoriti neke nove vrste ljudi” (Tufekçi 2017: 130).

Iz prethodno ekspliciranog, a posebice na primjeru disparitetnih društvenih pokreta, sasvim razvidnim postaje kako društvene mreže i napredne digitalne tehnologije u općem smislu predimenzioniraju već postojeće nejednakosti i distinkcije. Od krucijalnog je značaja u tom kontekstu uočiti da ove tehnologije ne samo reflektiraju i produbljuju već postojeće razlike, već kontinuirano doprinose generiranju njihovih novih oblika. Ukupno gledano, uprkos činjenici da digitalne tehnologije pružaju nove i višedimenzionalne mogućnosti za društveno djelovanje, važno je istražiti kako njihova implementacija može reproducirati ili čak produbiti socijalne nejednakosti primarno sadržane u onome što u okviru ovog rada definiramo konceptom *novog digitalnog jaza*.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Digitalne tehnologije u općem smislu, a ponajprije algoritmi umjetne inteligencije, proizvode nove monolitnosti, jednodimenzionalna reduciranja kompleksnosti društvenih pojava i fenomena, umreženih u usko tehnološkom, a izuzetno fragmentiranih i izoliranih u općedruštvenom, integrirajućem aspektu. Otuda proizlazi centralna teza rada sadržana u oksimoronski određenom fenomenu *umrežene segmentiranosti* i zaokretu sadržanom u rekonceptualizaciji kategorije *digitalnog jaza*.

Nasuprot pristupima koji optimistično prognoziraju postojanje novog, digitalnom tehnologijom približenog, povezanog i umreženog svijeta u kojem su sukobi, isključive pripadnosti i podjele prevladane, u radu smo izložili gledište koje, premda ne poriče činjenicu da mreže i *bivanje umreženim* konstituiraju i neizbježno predstavljaju sastavni dio iskustva egzistencije i svakodnevnog života danas, jasno demonstrira da je kritički pristup koji u obzir uzima stvarne društvene konsekvence neophodan za jasno viđenje i evaluiranje značaja digitalnih tehnologija i društvenih mreža za društvenu koheziju i autentičnu solidarnost u realnom društveno-političkom smislu. Ishodište ove perspektive je da tvrdnjama o navodnom demokratizirajućem i unificirajućem kapacitetu društvenih mreža i digitalne tehnologije treba pristupiti *cum grano salis*, i to prije svega na temelju uvida u empirijska svjedočanstva o postojanju značajnog pomaka u smjeru povećanja društvene solidarnosti preko granica partikularnih i homogenih grupa. Ono je u skladu sa postojećom teorijskom

dijagnozom postojanja krize društvenosti i erozije društvene solidarnosti u savremenom dobu usljed povijesnog zaokreta koji je povezan s imperativnom odanošću vrijednostima individualizma, konzumerizma i kompetitivnosti kao principima društvenosti.

No, sasvim bi redukcionistički i neutemeljeno bilo digitalnu tehnologiju stigmatizirati kao primarni ili jedini uzrok ovakvog stanja te upasti u zamku *tehnodeterminizma* propitujući je kao izolovanu kategoriju, uprkos činjenici da ona reflektira postojeću analognu stvarnost, kao manifestaciju naše inherentne različitosti i odvojenosti, i u značajnoj mjeri predimenzionira postojeće distinkcije nerijetko ih čineći prividno nepremostivima. Oblikovana po uzusima korporativnih interesa platformskog kapitalizma, ona nastaje i djeluje u društveno-političko-kulturalnom kontekstu i kao takva teško da može biti u funkciji svojevrsnog korektiva *statusa quo*. Prije, čini se kako na taj način ona samo učvršćuje postojeću nejednakost i nerazumijevanje. Stoga je pogrešno tehnologiji pridavati antropomorfne karakteristike, a ljudsko djelovanje koje stoji iza korporativne konstrukcije platformskih algoritama marginalizirati. Unatoč primjedbama koje ističu dehumanizirajuće aspekte digitalno posredovane komunikacije i međuljudske interakcije, recentni medijski ekosistem u značajnoj mjeri podržava i odgovara na ljudsku potrebu za afirmacijom, druženjem i komunikacijom s istomišljenicima. Utoliko se može reći da dok digitalna tehnologija i društvene mreže jačaju društvenu solidarnost i koheziju *unutar*, to nužno ne čine i *između* grupa.

Prema tome, pogrešno bi bilo smatrati da je i politički potencijal digitalne aktivnosti jednosmjernan. U tom smislu možemo govoriti o procesu umreženog segmentiranja unutar informacijskih čahura kroz, paradoksalno, jačanje društvene solidarnosti omogućeno razvojem i primjenom digitalnih tehnologija. Riječ je o parcijalnim solidarnostima koje zapravo stoje na putu oblikovanja realne, globalne i političke solidarnosti koju društvene mreže obećavaju. Segmentiranost, koja je zapravo uvijek i postojala u fizičkom ili realnom, na novi se način manifestira u digitalnom prostoru, dok napredne digitalne tehnologije predstavljaju pogodno tlo za njenu ekspanziju i to posredstvom znatno bržeg i jednostavnijeg načina umrežavanja istomišljenika. Parcijalne društvene solidarnosti nas na taj način svrstavaju u digitalno fragmentirane identitetske kolibe, a prvi korak ka makar djelimičnom otvaranju naših informacijskih čahura svakako pretpostavlja svijest o njihovom postojanju i potencijalnim učincima.

LITERATURA:

1. Anderson, Patricia (2020), "A Return to Mechanical Solidarity: Panic Hoarding and Social Media in the Time of Pandemic", *Crossing Borders*, 2(1), 1-4.
2. Bartlett, Jamie (2018), *The People Vs Tech: How the internet is killing democracy (and how we save it)*, Ebury Press, London
3. Bauman, Zygmunt (2013), *Solidarity: A word in search of flesh*; <https://neweasterneurope.eu/2013/04/02/solidarity-a-word-in-search-of-flesh/>, 20. 09. 2023.
4. Benasayag, Mihuel (2021), *The Tyranny of Algorithms*, Europa Editions, New York
5. Bennett, W. Lance, Alexandra Segerberg (2012), "The Logic of Connective action: Digital media and the Personalization of Contentious Politics", *Information, Communication & Society*, 15(5), 739-768.
6. Castells, Manuel (2000), *Uspon umreženog društva. Svezak I. Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura*, Golden marketing, Zagreb
7. Čejko, Meri (2018), *Superpovezani*, Clio, Beograd
8. Durkheim, Emile (1984), *The Division of Labour in Society*, Theoretical traditions in the social sciences, 1, The Macmillan Press, London
9. Frost, Amber A'Lee (2020), "The Problem with Hashtag Activism", *Jacobin*; <https://jacobin.com/2020/12/hashtag-activism-review-twitter-social-justice/>, 28. 09. 2023.
10. Hasanović, Jasmin (2021), "Izlazak političkog iz mraka: Pandemija pozitivizma i resocijalizacija znanja", Stanojević, Ivan (ur.), *Političke posledice pandemije*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 181-200.
11. Jackson, Sarah, Moya Bailey, Brooke Foucault Welles (2020), *#HashtagActivism: Networks of Race and Gender Justice*, The MIT Press, Cambridge
12. Kastels, Manuel (2018), *Mreže revolta i nade. Društveni pokreti u doba interneta*, JP Službeni glasnik, Beograd
13. Komter, Aafke E. (2005), *Social Solidarity and the Gift*, Cambridge University Press, Cambridge
14. Król, Marcin (2016), "Introductory Remarks", Kołtan Jacek (ur.), *Solidarity And The Crisis Of Trust*, Idea of Solidarity, 1, European Solidarity Centre, Gdańsk
15. Lessig, Lawrence (1999), *Code and Other Laws of Cyberspace*, Basic Books, New York

16. Malešević, Siniša (2013), *Nation-States and Nationalisms: Organization, Ideology and Solidarity*, Political Sociology series, Polity Press, Cambridge
17. Marino, Sara (2021), *Mediating the Refugee Crisis Digital Solidarity, Humanitarian Technologies and Border Regimes*, Palgrave Macmillan, Cham.
18. Marshall, Gordon (ur.) (1994), *The Concise Oxford Dictionary Of Sociology*, Oxford University Press, Oxford
19. Mekčejnski, Robert V. (2015), *Digitalna isključenost: Kako kapitalizam okreće internet protiv demokratije*, Univerzitet Singidunum - Fakultet za medije i komunikacije, Beograd
20. Pariser, Eli (2011), *The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You*, Penguin, New York
21. Paul, Kari, Dan Milmo (2021), "Facebook putting profit before public good, says whistleblower Frances Haugen", *The Guardian*;
<https://www.theguardian.com/technology/2021/oct/03/former-facebook-employee-frances-haugen-identifies-herself-as-whistleblower>, 23. 09. 2023.
22. Pavlović, Vukašin (2009), *Društveni pokreti i promene*, JP Službeni glasnik i JP Zavod za udžbenike, Beograd
23. Peović Vuković, Katarina (2016), *Marx u digitalnom dobu: Dijalektički materijalizam na vratima tehnologije*, Durieux, Zagreb
24. Peters, Jay (2023), "Facebook officially embraces fake profiles", *The Verge*;
<https://www.theverge.com/2023/9/21/23883843/facebook-fake-profiles-finsta-meta>, 03. 10. 2023.
25. Poerksen, Bernhard (2022), *Digital Fever: Taming the Big Business of Disinformation*, Palgrave Macmillan, London
26. Rambukkana, Nathan (ur.) (2015), *Hashtag Publics: The Power and Politics of Discursive Networks*, Peter Lang Publishing Inc., New York
27. Rendueles, César (2017), *Sociophobia: Political Change In The Digital Utopia*, Insurrections: critical studies in religion, politics, and culture, 2, Columbia University Press, New York
28. Rorty, Richard (1989), *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge University Press, Cambridge
29. Schlogl, Lucas (2022), *Digital Activism and the Global Middle Class*, Routledge, London i New York.
30. Smith, Christian, Katherine Sorrell (2014), "On Social Solidarity", Jeffries, V. (ur.), *The Palgrave Handbook of Altruism, Morality, and Social Solidarity: Formulating a Field of Study*, Palgrave Macmillan, New York

31. Stalder, Felix (2013), *Digital Solidarity*, The PML Books, Post-Media Lab i Mute Books, eBook 978-1-906496-93-7.
32. Stewart, Maya, Ulrike Schultze (2019), "Producing solidarity in social media activism: The case of My Stealthy Freedom", *Information and Organization*, 29(3), 100251.
33. Terkl, Šeri (2011), *Sami zajedno: Zašto očekujemo više od tehnologije nego jedni od drugih?*, Clio, Beograd
34. Terranova, Tiziana (2012), "Attention, Economy and the Brain", *Culture Machine*, 13, 1-19.
35. Tolentino, Jia (2019), *Trick Mirror: Reflections on Self-Delusion*, Penguin Random House, New York
36. Tufekci, Zeynep (2017), *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*, Yale University Press, New Haven i London
37. Vajdijanatan, Siva (2018), *Antidruštvene mreže*, Clio, Beograd
38. Van Dijk, Jan (2019), *The Digital Divide*, Polity Press, Cambridge
40. Zgodić, Esad (2009), *Multiverzum vlasti*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

RECONCEPTUALISATION OF SOCIAL SOLIDARITY: NETWORKED SEGMENTATION AS A NEW DIGITAL DIVIDE

Summary:

Many authors have recognized the unifying potential of digital technologies. McLuhan introduces the phrase "global village," while Castells writes about the emerging society as "networked." However, the experience of living in a "networked society" has questioned assumptions about the one-dimensional nature of the impact of digital technologies both on global social solidarity and solidarity at the micro level. Castells himself makes a sort of leap by considering the transformation of society from networked to segmented, heralding the end of the traditional concept of mass audience. Through mass and especially new social media, the audience as an interactive subject is open to further segmentation and differentiation. These insights indicate the necessity of reconsidering the impact of new media technologies – on the one hand, on forms of constructing social identity and social connectivity, and on the other hand, on the creation of a digital divide, supported by algorithms and artificial intelligence. Furthermore, certain categories need to be revised/redefined, primarily considering them in the context of social and political divisions that the use of social networks generates and deepens, such as the concept of the "digital divide," originally associated with the problem of unequal access to digital resources.

The main aim of the paper concerns contributing to the modernization of research categories used in media and society studies, to make their theoretical and practical application more adequate and tailored to contemporary social reality. The paper will propose new formulations of key concepts, aiming to make the inherent multidimensionality of the discussed categories evident, within the context of the impact of new media and technologies. The ultimate result of the paper is contained in a sort of mapping of how the new media ecosystem supports processes of building social solidarity and creating digital alienation.

Keywords: social media; digital solidarity; digital divide; segmented society; networked society

Adrese autorica
Author's address

Amina Vatreš
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
amina.vatres@fpn.unsa.ba

Selma Alispahić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
selma.alispahic@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.963

UDK 371.3:004.738

808.5:004.738

81'221:004.738

Primljeno: 15. 01. 2024.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Zarfa Hrnjić Kuduzović, Amela Delić Aščić, Tahani Komarica

PERCEPCIJA VERBALNE I NEVERBALNE KOMUNIKACIJE U *ONLINE* NASTAVI STUDENATA ŽURNALISTIKE/KOMUNIKOLOGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Interakcija između studenata i predavača u *online* nastavi značajno se promijenila u odnosu na interakciju u konvencionalnoj nastavi. Fizička distanciranost negativno se odrazila na kognitivno i društveno prisustvo na nastavi zbog smanjenih mogućnosti interakcije, imedijatnog *feedbacka* i upotrebe neverbalnih komunikacijskih sredstava za podsticanje studenata na učešće u nastavnom satu. Cilj studije je utvrditi kako studenti novinarstva/komunikologije u BiH percipiraju interakciju s predavačima u *online* nastavi koja je bitan element njihovog kognitivnog i društvenog prisustva. Ispitivanje anketnim upitnikom licem u lice pokazalo je da studenti preferiraju konvencionalnu nastavu, te da jednim od ključnih nedostataka *online* nastave smatraju nemogućnost komuniciranja licem u lice. Studenti nisu voljni značajnije se angažovati u *online* nastavi, a u virtualnim učionicama preferiraju pismenu u odnosu na usmenu komunikaciju. U *online* nastavi predavači im djeluju manje prirodno. Elementi koji poboljšavaju ostvarivanje kognitivnog i društvenog prisustva na *online* satu su: intenziviranje verbalnih i neverbalnih elemenata komunikacije, upotreba emotikona, primjerenog humora i ličnih iskustava koja doprinose boljoj interakciji, prijatnijoj nastavnoj atmosferi i većoj koncentraciji na rad.

Ključne riječi: *online* nastava; interakcija; društvena prisutnost; zadovoljstvo studenata

UVOD

Intenzivan razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija odrazio se u posljednjih 20-ak godina i na promjenu obrazovne ekologije. Značajno je izmijenjena komunikacijska situacija u kojoj se odvija nastavni proces, ustalili su se novi obrasci, platforme i oblici interakcije između predavača i studenata, a neki su univerziteti ponudili i određene oblike *online* nastave. Te promjene ubrzala je pandemija COVID-19 prinudivši visokoobrazovne ustanove širom svijeta, uključujući i one bez ikakvog iskustva u *online* nastavi, da konvencionalni model nastave licem u lice zamijene virtualnim. Iako su se do momenta pisanja ovog rada univerziteti vratili konvencionalnom izvođenju nastave, mnogi od njih nude određene oblike *online* ili hibridnog (kombinovanog *online* i konvencionalnog) obrazovanja.

Pod konvencionalnom nastavom ovdje podrazumjevamo „proces učenja koji se odvija pod nadzorom nastavnika u fizičkom okruženju za učenje kada se koriste fizička sredstva učenja i direktna sinhrona komunikacija” (Targamadžé i Petrauskienė 2010: 171). Proizlazi da su bitna obilježja ovakvog modela nastave istovremeno prisustvo studenata i predavača u određenom fizičkom prostoru, da fizička i društvena prisutnost omogućava dvosmjernu komunikaciju licem u lice bez posredovanja medija ili komunikacijskih tehnologija, a predavač kontroliše smjer i dinamiku nastavnog procesa. U konvencionalnoj nastavi se koriste digitalne tehnologije u funkciji nastavnog alata ili nastavnog sredstva, ali se ne koriste za medijaciju komunikacije za razliku od *online* nastave. *Online* model podrazumijeva „izvođenje kolegija djelimično ili potpuno putem interneta” (Ko i Rossen 2017: 28). Za razliku od drugih oblika nastave na daljinu koja se izvodi od druge polovine 19. vijeka i koja podrazumijeva dvosmjernu komunikaciju, *online* učenje je „temeljno grupni fenomen“ (Harasim 2000: 50), te je nužno obezbijediti interakciju svih aktera grupne komunikacije u *online* okruženju.

Bitna obilježja *online* modela učenja su korištenje *online* medija i platformi u procesu podučavanja i učenja, fizička distanciranost aktera lociranih na različitim geografskim područjima, te virtualnost komunikacije. Ta komunikacija može biti:

- a) **asinhrona** u smislu da nisu svi studenti i predavač prisutni u isto vrijeme na web lokaciji (npr. snimljena video/audio predavanja ili prezentacije objavljene na određenoj web lokaciji), ili
- b) **sinhrona** u smislu da se odvija u realnom vremenu, odnosno da su studenti i predavač prisutni u isto vrijeme na istoj web lokaciji uz mogućnost imedijatne komunikacije (npr. video/audio konferencije u dogovorenim terminima ili instant dopisivanje).

Neki oblici *online* i hibridne nastave primjenjivani su i prije pandemije (Checa-Morales i sar. 2021; Bates 2019), prvenstveno u SAD, Australiji i Zapadnoj Evropi, ali i manje razvijenim državama poput Indije. Među glavnim razlozima uvođenja *online* i hibridnih modela nastave su: prevazilaženje geografskih udaljenosti, komocija i fleksibilnost u učenju te izbor vremena i mjesta učenja od strane studenta (Janicki i Janicki 2001; Arbaugh 2000; Poluehktova i sar. 2020; Swan 2003). Elementi *online* nastave se *defacto* integriraju u univerzitetsko obrazovanje širom svijeta, a nastavak integracije ovih elemenata i bez kriznih situacija je izvjestan zbog prodora digitalnog kapitalizma u sferu visokog obrazovanja (Williamson 2020.) Manje razvijene države nastoje ublažiti tehnološko zaostajanje za razvijenim državama u segmentu visokog obrazovanja i uvođenjem određenih oblika *online* nastave bilo nuđenjem pojedinih kolegija u *online* formatu, bilo pojedinih nastavnih sadržaja u kraćem razdoblju tokom semestra, povremenim *online* predavanjima gostujućih predavača ili pak cijelih studijskih programa.

Takva transformacija u načinu odvijanja nastavnog procesa nameće i pitanja o kognitivnim, afektivim i društvenim učincima *online* nastave. Predavači i studenti su fizički distancirani, što znatno ograničava verbalnu i neverbalnu komunikaciju, pogotovo kada je nastava asinhrona. Smanjuje se mogućnost imedijatnog *feedbacka* licem u lice, obim i intenzitet mimike, gestikulacije, otežano je praćenje paralingvističkih aspekata govora (Wang i Woo 2007). Imajući u vidu da je komunikacija, a posebno interakcija, ključna za zadovoljstvo i uspješno učenje studenata (Burnett i sar. 2007; Chou i Liu 2005; Gallien i Oomen-Early 2008; Northrup, Lee i Burgess 2002; Thorpe i Godwin 2006), relevantno je propitati kako se tako značajna promjena komunikacijskog ambijenta u kojem se odvija nastava odražava na interpersonalne odnose predavača i studenata.

Fizička prisutnost predavača i komunikacija licem u lice s drugim studentima često nedostaju studentima u *online* nastavi, koji se zbog toga osjećaju društveno isključenim (Menchaca i Bekele 2008). Obim spontane interakcije između predavača i studenata znatno je niži u *online* nego u konvencionalnoj nastavi (Mehall 2020). Upravo je taj nedostatak neposredne komunikacije licem u lice jedna od glavnih zamjerki *online* nastavi (Bullen 1998; Borup i sar. 2012; Kruger 2000) zbog bojazni za njene kognitivne, afektivne i društvene učinke na studente. Većina ranijih studija više se bavila kvantitetom nego kvalitetom interakcije u *online* nastavi (Sher 2009), a takva istraživanja do sada nisu objasnila koje vrste interakcije su najučinkovitije (Mehall 2020). Implikacije izostanka direktne, imedijatne interakcije između

predavača i studenata na zadovoljstvo studenata *online* nastavom u Bosni i Hercegovini još uvijek nisu dovoljno istražene.

U ovom radu bavit ćemo se komunikacijskim aspektom *online* nastave u visokom obrazovanju i to iz perspektive studenata novinarstva/komunikologije u Bosni i Hercegovini (BiH). Do sada je u BiH objavljen mali broj naučnih radova o komunikaciji u *online* nastavi i njenim učincima. Većina visokoškolskih ustanova u BiH nije imala nikakvog iskustva u *online* nastavi prije pandemije COVID 19, što otvara pitanje kompetentnosti predavača koji su u roku od nekoliko dana morali nastavu licem u lice zamijeniti virtualnom. Nerijetko je nastava bila asinhrona. Zanima nas kako su studenti percipirali nastavu bez fizičkog prisustva predavača, te kakav je bio kvalitet i kvantitet interakcije između predavača i studenata. Važno je empirijski istražiti oblike, dinamiku i učinke verbalne i neverbalne komunikacije u *online* nastavi jer je komunikacija ključna u obrazovnom procesu, a virtualna komunikacijska situacija je drugačija u odnosu na komunikaciju u konvencionalnoj nastavi. Otkrivanje prednosti i nedostataka *online* u odnosu na konvencionalnu nastavu doprinijet će boljem korištenju interaktivnih resursa interneta, njenom svrsishodnijem prilagođavanju potrebama i očekivanjima studenata, te razvijanju učinkovitijih modela *online* nastave.

1. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Među sedam principa dobre nastavničke prakse (Chickering i Gamson 1987)¹ njih šest se odnose na ostvarivanje, ohrabrivanje i usmjeravanje komunikacije u nastavnom procesu u cilju postizanja saradnje među različitim akterima, aktivnog odnosa prema učenju, blagovremenog *feedbacka* i jasnih instrukcija za vremensko izvođenje zadatka i očekivanih rezultata. Prvi preduslov učinkovitog podučavanja su adekvatne komunikacijske kompetencije (Ndidi i Alike 2018) jer dobar predavač treba znati prezentovati sadržaj na način kojim će zainteresirati studente, olakšati im procesiranje informacija i podstaći ih na učenje. Poboljšanje komunikacije između predavača i studenata je ključno za unapređenje kvaliteta podučavanja i učenja (Gulec i Temel 2015; Manafa 2018). U brojnim istraživanjima prepoznata je važna uloga interakcije u nastavnom procesu (Garrison i Cleveland-Innes 2005; Burnett i sar. 2007; Fresen 2007; Kim, Liu i Bonk 2005; Thorpe i Godwin 2006; Woo i Reeves

1 Ovih sedam principa su: 1. podsticanje kontakata između studenata i osoblja; 2. ohrabrivanje saradnje između studenata; 3. podsticanje aktivnog učenja; 4. davanje blagovremenih povratnih informacija; 5. naglašavanje vremena za zadatak; 6. komuniciranje visokih očekivanja i 7. poštovanje raznolikosti talenata i načina učenja.

2007; Kang i Im 2013; Lasfeto 2020; Mehall 2020). U kontekstu nastave pod interakcijom prvenstveno podrazumijevamo verbalnu i neverbalnu razmjenu informacija i znanja između predavača i studenata. U *online* nastavi, od predavača se očekuju slične komunikacijske vještine kao i u konvencionalnoj (Easton 2003). Ali Sher (2009) je ustanovio da je interakcija između studenata i predavača, te između studenata krucijalna za učenje i zadovoljstvo studenata. U kontekstu kompjuterski posredovanog učenja Garry Moore (1983) je diferencirao tri vrste interakcije povezane s učinkovitosti učenja: interakciju sa sadržajem, interakciju s predavačem i interakciju među vršnjacima. U fokusu ovog rada je interakcija s predavačem koja se odnosi na načine njegovog podučavanja, vođenja, ispravljanja i podržavanja studenata. Insung Jung i sar. (2002) identifikovali su tri vrste interakcije u *online* učenju i to:

1. **akademsku** koja podrazumijeva interakciju između studenata i nastavnog sadržaja ili između studenata i predavača
2. **saradničku** koja podrazumijeva interakciju između studenata radi rješavanja problema u njihovoj grupi i
3. **interpersonalnu ili društvenu** koja podrazumijeva interakciju kojom predavač podstiče grupnu koheziju (Jung i sar. 2002: 154).

Nas prvenstveno zanima akademska interakcija, te dijelom društvena budući da granica između njih nije oštra.

U brojnim studijama pronađena je pozitivna povezanost između nivoa interakcije i zadovoljstva studenata *online* nastavom (Cole, Shelley i Swartz 2014; Fedynich, Bradley i Bradley 2015; Khalid i Quick 2016). Ispitivanje o učincima dinamike interakcije na akademski uspjeh studenata u *online* nastavi pokazalo je da lakoća interakcije, grupna dinamika i predavačevo podsticanje interakcije značajno utječu na pozitivnu percepciju učenja među studentima (Arbaugh 2000, Zawacki-Richter i sar. 2009). Najbolji predavači u *online* nastavi podstiču studente na komunikaciju, saradnju i angažovanost na nastavnom satu (Palloff i Pratt 2011). Studija o zadovoljstvu studenata *online* i konvencionalnom nastavom engleskog kao stranog jezika (Tratnik i sar. 2017) pokazala je da su studenti koji su pohađali konvencionalnu nastavu licem u lice bili zadovoljniji kolegijem nego kolege koji su kolegij pohađali *online*. Istraživanje o iskustvima studenata o *online* nastavi tokom pandemije COVID-19 (Peimani i Kamalipour 2021) pokazalo je da ni interakcija koja se ostvari u *online* nastavi u malim grupama uživo ne pruža benefite kakve omogućava komunikacija tokom nastave licem u lice poput razvijanja bliskih interpersonalnih kontakata, što

ograničava njihove kapacitete za izgradnju profesionalnih interpersonalnih kompetencija (Ibid). Northrup, Lee i Burgess (2002) ispitala su koje oblike interakcije studenti smatraju najvažnijim za *online* učenje uzimajući u obzir interakciju o nastavnom sadržaju, konverzaciju i kooperaciju, interpersonalne vještine i potrebu za podrškom i ustanovili da studenti vole različite oblike interaktivnosti u nastavi, ali i dalje preferiraju one koji doprinose da se osjećaju kao na konvencionalnom satu. Naglasili su i potrebu za blagovremenim *feedbackom* predavača i drugih studenata. Drugo istraživanje o zadovoljstvu studenata *online* instrukcijama pokazalo je da je glavni razlog njihovog nezadovoljstva nedostatak interakcije s univerzitetskim osobljem i drugim studentima istog kolegija (Cole, Shelley i Swartz 2014). Da bi postigli bolju povezanost sa studentima kada s njima ne dijele isti fizički prostor tokom nastave predavači, uz instruktivnu interakciju i razmjenu informacija o nastavnom sadržaju, dijele sa studentima i lična osjećanja i promišljanja (Simsek i Erdem 2020). Kvalitativna studija provedena u Švicarskoj (Nussli i sar. 2024) pokazuje da blagovremeno odgovaranje na studentske upite elektronskom poštom i redovan *feedback* predavača pozitivno utječu na motivaciju studenata i smanjuju osjećaj izolovanosti, dok nedostupnost predavača povećava frustraciju studenata. Ispitanici u ovoj studiji su izrazili zadovoljstvo sinhronom nastavom koja je prilika za ostvarivanje kontakata s kolegama, ali smatraju da prisustvo sinhronoj nastavi treba biti opciono, a sesije kraće s visoko interaktivnim zadacima i radom u malim grupama.

Druge studije pokazale su da studenti koji su iskusili intenzivniju komunikaciju s predavačima i drugim studentima smatraju da postižu bolje rezultate u učenju u poređenju sa studentima koji su ostvarili manje interakcije (Eom i Ashill 2016; Baber 2020). O tome koja vrsta interakcije predavača više utječe na zadovoljstvo studenata nisu dobijeni koherentni rezultati u studijama. Tako su Vanessa Dennen i sar. (2007) zaključili da zadovoljstvo studenata *online* nastavom više zavisi od toga jesu li zadovoljene njihove potrebe za interpersonalnom komunikacijom nego od toga koliko su zadovoljni instruktivnim informacijama predavača. Suprotno tome, studija Minseok Kang i Tami Im (2013) pokazala je da se na osnovu faktora povezanih s instruktivnom interakcijom mogu pouzdanije anticipirati zadovoljstvo i postignuća studenata u učenju nego na osnovu faktora povezanih sa društvenom interakcijom.

Na zadovoljstvo studenata *online* nastavom utječe i percepcija društvene prisutnosti (Richardson i Swan 2003). Pod društvenim prisustvom John Short i sar. (1976) podrazumijevaju „stepen važnosti druge osobe u (posredovanoj) interakciji i posljedičnu važnost međuljudskih odnosa” (1976: 65). To je mjera u kojoj određenog

aktera posredovane komunikacije drugi komunikanti doživljavaju kao stvarnu osobu. Prema teoriji društvene prisutnosti percepcija realnosti komunikanata, koja varira u različitim medijima, utječe na prirodu interakcije, na komunikacijsko ponašanje i očekivanja komunikanata. Društvena prisutnost se pokazala važnim elementom procesa učenja koji utječe na razvijanje interpersonalnih odnosa u *online* nastavi, te je pozitivno povezana sa zadovoljstvom i akademskim postignućima studenata (Richardson i Swan 2003; Paquette 2016; Weidlich i Bastiens 2017). Društvena prisutnost se može povećati razmjenom mišljenja, osjećaja i humora (Garrison i sar. 2000), facijalnom ekspresijom, kontaktom očima, odgovarajućom odjećom, intonacijom i ritmom govora (Biocca 1997). U studiji Eka Putra (2024) korelacijska analiza je pokazala pozitivan odnos između visokog društvenog prisustva i zadovoljstva studenata *online* nastavom. Konkretnije, predavači u *online* nastavi trebaju razviti prijatnu nastavnu atmosferu, osjećaj *online* zajednice i fasilitirati diskusije tokom *online* nastave. Studija koja se bavila ispitivanjem kognitivnog, društvenog i nastavnog prisustva u *online* nastavi u Indiji (Lasekan i sar. 2024) pokazala je da je prediktor kognitivnog prisustva studenata u *online* nastavi kvalitet sadržaja, dok su viši stepen društvenog prisustva pokazali studenti koji su imali određen privatni prostor što je smanjilo distrakcije, dok su zahtjevi predavača da studenti uključe kamere povećali društveno prisustvo i odgovornost studenata. Pozitivan učinak na nastavno prisustvo i grupnu koheziju ima podsticanje diskusije, grupnih aktivnosti i vršnjačkih interakcija od strane predavača.

Problem u *online* nastavi je njena impersonalnost zbog fizičke udaljenosti predavača i studenata, naročito kada je asihrona. U studiji u kojoj su mapirane različite vrste prepreka studentima u *online* nastavi najvažnijom se pokazao nedostatak društvene interakcije (Muilenburg i Berge 2005). *Online* nastava uskraćena je za mnoge oblike neverbalne komunikacije poput kontakta očima i facijalne ekspresije (Bullen 1998; Sutton 2001), što može značajno ograničiti interakciju student-predavač i oslabiti postignuća studenata (Borup i sar. 2012; Coman i sar. 2020). U ispitivanju provedenom u BiH (Koso-Drljević i sar. 2021) 2/3 anketiranih studenata izrazilo je stav da u *online* nastavi tokom pandemije propuštaju važan dio obrazovanja zbog manjka direktne interakcije s predavačima i kolegama. Kod studenata je otkriven i povišen nivo stresa i anksioznosti, što su autorice dovele u vezu i sa smanjenom društvenom interakcijom u *online* nastavi. Rezultati studije provedene u Hrvatskoj (Šijaković i Miljković-Krečar 2022) pokazuju pozitivne i negativne efekte *online* nastave. Studenti su pozitivno percipirali određene aspekte *online* nastave kao što su lakši kontakt s predavačima, te jednostavnije usklađivanje

privatnih, poslovnih i akademskih obaveza. Negativno su percipirali smanjen intenzitet neformalne komunikacije s kolegama, te asinhrono održavanje nastave zbog otežane dvosmjerne komunikacije i zahtjevnije samoorganizacije studenata, što negativno utječe na motivaciju.

Zato je jedan od najvećih izazova *online* nastave pronaći načine kako obezbijediti osjećaj zajedništva u *online* komunikaciji koja će biti funkcionalna i ohrabrujuća, te podstaći društvenu interakciju. Neka istraživanja pokazuju da se impersonalnost i značenjska nepotpunost *online* komunikacije dijelimično može ublažiti korištenjem emotikona (Bliss-Carroll 2016). Druge studije pokazale su da korištenje video kamera, odnosno mogućnost predavača i studenata da vide jedni druge, u sinhronoj *online* nastavi doprinosi osjećaju povezanosti, zajedništva i pripadanja, što podstiče dijalog i jača motivisanost studenata (Lin i Gao 2020; Sederevičiute-Pačiauskiene i sar. 2022). Indikativni su i nalazi ispitivanja (Peimani i Kamalipour 2021) koji su pokazali da se studenti slažu s utjecajem kontakta očima na njihovo virtualno iskustvo učenja, ali samo dok je to usklađeno s njihovim pravima da vide druge, uključujući svoje vršnjake i predavače, ali se ne slažu s recipročnim pravima da budu viđeni. Isto ispitivanje pokazalo je da većina ispitanika smatra *online* predavanja uživo korisnijim od unaprijed snimljenih predavanja.

Ipak, pojedinim studentima asinhrona *online* komunikacija u nastavi olakšava izražavanje u odnosu na konvencionalnu nastavu. Stidljiviji i introvertniji studenti koji se manje uključuju u diskusije licem u lice tokom konvencionalne nastave, u asinhronoj *online* nastavi imaju više vremena za artikulisanje odgovora (Summers, Waigandt i Whittaker 2005). Upoređujući interpersonalnu interakciju u konvencionalnoj i *online* nastavi Hongibao Yin i Lian Shi (2022) zaključili su da je sinhrona interakcija licem u lice rezultovala boljim ishodom u učenju, većim zadovoljstvom studenata i boljom percepcijom akademskog okruženja u većini aspekata. Zbog većih obrazovnih benefita nastave licem u lice, autori ne preporučuju visokoobrazovnim ustanovama da konvencionalnu nastavu u potpunosti zamijene *online* nastavom, nego da *online* nastava bude samo komplementarna konvencionalnoj.

Iz navedenih studija nesporno je da funkcionalna i interaktivna komunikacija predstavlja bitan element zadovoljstva studenata *online* nastavom, te da nastavnici trebaju blagovremeno slati studentima informacije kojima će pojačati kognitivnu i društvenu prisutnost, kao i podsticati studente na *feedback* i participaciju. Iako se istraživanja *online* nastave intenzivno provode u cijelom svijetu, naročito nakon pandemije COVID-19, te ukazuju na djelimične modele komunikacije u *online* nastavi koji povećavaju interaktivnost i angažiranost studenta, uključivanje ne-

verbalne komunikacije kako predavača tako i studenata još uvijek nije dovoljno ispitano. Nije dovoljno ispitano ni koji oblici interakcije su najučinkovitiji za studente u cilju pravazilaženja manjka verbalne i neverbalne komunikacije, što uzrokuje impersonalnost *online* nastave.

Cilj studije je utvrditi kako studenti novinarstva/komunikologije u BiH percipiraju interakciju s predavačima koja je bitan element njihovog zadovoljstva *online* nastavom. Iz njega su proizašla sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kako studenti percipiraju komunikaciju s predavačima u *online* nastavi u odnosu na konvencionalnu nastavu?
2. Koje oblike komunikacije u *online* nastavi studenti preferiraju?
3. Koje oblike komunikacije predavača studenti pozitivno percipiraju u smislu veće društvene i kognitivne uključenosti u *online* nastavu?

METODA ISTRAŽIVANJA

U empirijskom dijelu rada primijenjena je metoda ispitivanja tehnikom anketnog upitnika od 12. do 27. 10. 2022. na prigodnom uzorku od 173 studenata I ciklusa (dodiplomskog) i II ciklusa (diplomskog) studija novinarstva/komunikologije Univerziteta u Sarajevu, Istočnom Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci i Mostaru koji su pohađali *online* nastavu tokom svog univerzitetskog obrazovanja. Znatno je veći udio ispitanica (75 %) nego ispitanika (25 %), a riječ je uglavnom o studentima prvog ciklusa studija (86 %), dok je studenata drugog ciklusa mnogo manje (14 %). Prosječna dob ispitanika je 22 godine, što ih svrstava u Generaciju Z (1997-2010), odnosno osobe rođene u vrijeme široke upotrebe weba 2.0, konkretnije društvenih mreža.

Shodno komunikacijskim obilježjima *online* nastave detektovanim u dosadašnjim istraživanjima dizajniran je upitnik za potrebe ovog ispitivanja, a testno ispitivanje je provedeno na 20 studenata žurnalistike Univerziteta u Tuzli. Finalna verzija upitnika sadrži 31 pitanje, te relevantne opće podatke ispitanika (dob, spol, grad u kojem ispitanik studira i ciklus studija). Na većinu pitanja ponuđeni su modaliteti odgovora rangirani na Likertovoj skali od jedan do pet (1- nikako se ne slažem; 2- uglavnom se ne slažem; 3- niti se slažem niti ne slažem; 4- uglavnom se slažem i 5- potpuno se slažem). Ispitivanje je provelo ukupno šest anketara distribuisanjem upitnika studentima licem u lice, a upitnik su popunili tokom redovnih predavanja uz lično prisustvo anketara i njihove upute.

Podaci su obrađeni u SPSS-u (engl. Statistical Package for the Social Science). Za analizu je korištena deskriptivna statistika za opis uzorka i elementarne podatke o aritmetičkim sredinama i standardnim devijacijama dobijenih odgovora na Likertovoj skali. Za testiranje statističke značajnosti razlika korišten je Mann-Whitney U test, neparametrijski statistički test prikladan za upotrebu kod relativno malog uzorka (173 ispitanika), te zbog činjenice da su odgovori uglavnom rangirani prema Likertovoj skali koja najčešće ne zadovoljava uslove normalne distribucije nužne za primjenu parametrijskih statističkih testova. Mann-Whitney U test ne zahtijeva pretpostavku normalne distribucije podataka, te ga je preporučeno koristiti za ordinalne podatke.

2. REZULTATI ISPITIVANJA

Prvim setom pitanja u anketnom upitniku provjereno je prvo istraživačko pitanje, odnosno kako ispitanici percipiraju komunikaciju s predavačima u *online* nastavi u odnosu na konvencionalnu nastavu. Ispitivana je razlika u interakciji studenata s predavačem u *online* i konvencionalnoj nastavi, nedostaci u komunikaciji, komuniciranje znanja i mišljenja studenata tokom *online* nastave, *feedback* i percipirana količina komunikacije.

Rezultati ispitivanja pokazuju da studenti uglavnom preferiraju konvencionalnu nastavu licem u lice (oko 90 %), dok mali udio preferira *online* nastavu (oko 10%). Rezultati korespondiraju s nalazima prethodnih studija o važnosti fizičke prisutnosti predavača i komunikacije licem u lice (Menchaca i Bekele 2008; Mehall 2020; Bullen 1998; Borup i sar. 2012; Kruger 2000).

Tabela 1. Interakcija s predavačem *online* vs. konvencionalna nastava

Tvrđnja iz anketnog upitnika	N	M	SD
Na skali od 1-5 ocijenite interakciju s predavačima tokom <i>online</i> nastave	173	3,40	1,016
Na skali od 1-5 ocijenite interakciju s predavačima u konvencionalnoj nastavi	173	4,23	0,808
Nedostatak <i>online</i> nastave je što studenti ne mogu komunicirati s predavačima licem u lice kao što mogu u konvencionalnoj nastavi	173	3,73	1,167
<i>Online</i> nastava omogućava studentima da učinkovito iskomuniciraju svoje znanje i mišljenje	173	2,70	0,910
Lakše je komunicirati s predavačima tokom <i>online</i> sata nego konvencionalnog	173	1,99	1,011
Predavači u <i>online</i> nastavi redovno obavještavaju studente o njihovom napretku i rezultatima (ništa manje nego u konvencionalnoj nastavi)	173	3,23	1,196
Predavačima i studentima je lakše međusobno komunicirati tokom <i>online</i> sata nego konvencionalnog	173	1,97	1,059
U <i>online</i> nastavi studenti imaju mogućnost komunicirati s predavačem u istoj mjeri kao i u konvencionalnoj nastavi	173	2,42	1,267
U <i>online</i> nastavi studenti dobijaju blagovremen <i>feedback</i> predavača	173	3,29	0,951

(N - broj ispitanika; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija)

Iz Tabele 1 je evidentno da ispitanici procjenjuju boljom interakciju s predavačima u konvencionalnoj ($M=4,23$; $SD=0,808$) nego u *online* nastavi ($M=3,40$; $SD=1,016$). S tvrdnjom da je nedostatak *online* nastave u tome što s predavačima ne mogu komunicirati licem u lice složilo se potpuno ili uglavnom 67,10% ispitanika, što korespondira s prethodnim ispitivanjima (npr. Tratnik i sar. 2017). Dalje, manje od petine ispitanika (19,10%) smatra da im *online* nastava omogućava da iskomuniciraju svoje znanje i vještine, dok je veći udio onih koji misle suprotno (39,30%). Najviši je procenat neutralnih odgovora (41,6%). Većina ispitanika (72,80%) se ne slaže s tvrdnjom da je lakše komunicirati s predavačima tokom *online* sata nego konvencionalnog, kao ni s tvrdnjom da je predavačima i studentima lakše međusobno komunicirati tokom *online* nastave u odnosu na konvencionalnu (70,6%). Također, 57,80% ispitanika se ne slaže sa tvrdnjom da u *online* nastavi studenti mogu komunicirati s predavačem u istoj mjeri kao u konvencionalnoj nastavi. Prethodne studije (npr. Sher 2009) pokazale su da je interakcija između studenata i predavača ključna za učenje i zadovoljstvo studenata. Prema drugim studijama, intenzivnija komunikacija sa predavačima i drugim studentima doprinosi boljem akademskom uspjehu (Eom i Ashill 2016; Baber 2020). Također, pokazalo se da u *online* nastavi lakoća komunikacije utječe značajno na pozitivnu percepciju učenja (npr. Arbaugh

2000; Zawacki-Richter i sar. 2009). Rezultati ovog ispitivanja o zadovoljstvu komunikacijom u *online* nastavi korespondiraju sa sličnim ispitivanjem iz BiH (Koso-Drljević i sar. 2021). Ispitanici su uglavnom nezadovoljni učinkovitošću komuniciranja svoga znanja i mišljenja u *online* nastavi, međusobnom komunikacijom i količinom komunikacije koju ostvaruju u *online* nastavi. Stavovi ispitanika o redovnosti i blagovremenosti dobijanja povratnih informacija su relativno pozitivni. Konkretnije, gotovo polovina ispitanika (49,10%) smatra da ih predavači redovno obavještavaju o napretku i rezultatima, odnosno ništa manje nego u konvencionalnoj nastavi. Takođe, 48% ispitanika smatra da u *online* nastavi dobijaju blagovremen *feedback* predavača. Potreba za blagovremenim *feedbackom* je naglašena u mnogim studijama (npr. Northrup, Lee i Burgess 2002), te smanjuje osjećaj izolovanosti, dok nedostupnost predavača povećava frustraciju (Nussli i sar. 2024).

Tabela 2. Rezultati testiranja statističke značajnost razlika u odgovorima ispitanika različitog spola i ciklusa studija u percepciji interakcije s predavačem u *online* vs. konvencionalna nastava (p - nivo značajnosti)

Tvrđnja iz anketnog upitnika	Mann-Whitney Spol, p	Mann Whitney Ciklus studija, p
Na skali od 1-5 ocijenite interakciju s predavačima tokom <i>online</i> nastave	0,857	0,031
Na skali od 1-5 ocijenite interakciju s predavačima u konvencionalnoj nastavi	0,721	0,298
Nedostatak <i>online</i> nastave je što studenti ne mogu komunicirati s predavačima licem u lice kao što mogu u konvencionalnoj nastavi	0,217	0,030
<i>Online</i> nastava omogućava studentima da učinkovito iskomuniciraju svoje znanje i mišljenje	0,536	0,490
Lakše je komunicirati s predavačima tokom <i>online</i> sata nego konvencionalnog	0,381	0,192
Predavači u <i>online</i> nastavi redovno obavještavaju studente o njihovom napretku i rezultatima (ništa manje nego u konvencionalnoj)	0,164	0,206
Predavačima i studentima je lakše međusobno komunicirati tokom <i>online</i> sata nego konvencionalnog	0,538	0,900
U <i>online</i> nastavi studenti mogu komunicirati s predavačem u istoj mjeri kao i u konvencionalnoj	0,778	0,710
U <i>online</i> nastavi studenti dobijaju blagovremen <i>feedback</i> predavača	0,793	0,547

Nisu pronađene statistički značajne razlike u odgovorima muških i ženskih ispitanika na pitanja kako percipiraju predavače u *online* nastavi u odnosu na konvencionalnu nastavu (Tabela 2). U svim slučajevima p vrijednost je veća od 0,05. Statistički značajne razlike se pojavljuju među ispitanicima I i II ciklusa studija i to kod interakcije s predavačima u *online* nastavi ($p < 0,05$) i kod tvrdnje da je nedostatak *online* nastave to što studenti ne mogu komunicirati s predavačima licem u lice kao što mogu u konvencionalnoj nastavi ($p < 0,05$).

Tabela 3. Deskriptivni pokazatelji statistički značajnih razlika između studenata I i II ciklusa u percepciji interakcije s predavačem

Tvrdnja	M I ciklus	M II ciklus	SD I ciklus	SD II ciklus
Na skali od 1-5 ocijenite interakciju s predavačima tokom <i>online</i> nastave	3,33	3,79	1,003	1,103
Nedostatak <i>online</i> nastave je što studenti ne mogu komunicirati s predavačima licem u lice kao što mogu u konvencionalnoj nastavi	3,81	3,25	1,154	1,225

Uvidom u deskriptivne podatke konstatovano je da ispitanici II ciklusa studija interakciju s predavačima u *online* nastavi percipiraju bolje nego ispitanici I ciklusa studija. Vrlo dobrom ili odličnom ju je ocijenilo 66,7% diplomaca nasuprot 42,4% dodiplomaca. Također, studenti II ciklusa studija u nešto manjem postotku (54,2 %) smatraju da je nedostatak *online* nastave to što studenti ne mogu komunicirati s predavačima licem u lice nego studenti I ciklusa (69,4 %). Moguće objašnjenje je da su diplomci zreliji, sigurniji u sebe, te samostalniji u učenju, da poznaju predavače od ranije što može biti povezano s većim povjerenjem u njih, zatim manje grupe studenata II ciklusa studija, kao i iskustvo u akademskoj komunikaciji.

Drugim setom pitanja u upitniku provjereno je drugo istraživačko pitanje – koje oblike komunikacije u *online* nastavi ispitanici preferiraju.

Tabela 4. Preferirani oblici komunikacije u *online* nastavi

Tvrđnja iz anketnog upitnika	N	M	SD
Studenti više nauče ako je <i>online</i> predavanje uživo nego ako je unaprijed snimljeno	173	3,61	1,189
E-mail	161	3,43	1,303
<i>Online</i> predavanje uživo putem platforme za video konferencije (npr. Zoom, Skype, Google...)	172	3,94	1,195
Unaprijed snimljeno audio predavanje	173	2,44	1,357
Unaprijed snimljeno video predavanje	173	2,82	1,413
Objave u virtualnoj učionici	171	3,28	1,189
Grupe za dopisivanje putem neke aplikacije (npr. Vibera, Messangera...)	173	3,43	1,262
<i>Online</i> debate tokom predavanja	173	3,43	1,23
U <i>online</i> nastavi s predavačima više komuniciram pismeno nego usmeno	173	3,60	1,061
Praćenje komentara na " <i>chatu</i> " mi odgovara jer pomaže da razmijenim mišljenja s predavačem i kolegama	173	3,57	1,024
Praćenje komentara na " <i>chatu</i> " tokom <i>online</i> predavanja me ponekad zamara jer se osjećam pretrpan/a informacijama	173	2,86	1,086
Rjeđe se javljam da pitam ili komentiram tokom <i>online</i> nastave nego tokom nastave licem u lice	173	3,73	1,211

Evidentno je da ispitanici najviše preferiraju sinhronu nastavu putem platforme za video konferencije koja omogućava sinhronu i verbalnu i neverbalnu komunikaciju između sudionika *online* nastave, što korespondira s pozitivnim učincima facijalne ekspresije, kontakta očima, primjerene odjeće na zadovoljstvo *online* nastavom (Biocca 1997; Borup i sar. 2012; Coman i sar. 2020). Većina ispitanika (57,8 %) smatra da više nauče kada je *online* predavanje uživo nego unaprijed snimljeno, odnosno preferiraju sinhronu nastavu, što korespondira s rezultatima drugih studija (Peimani i Kamalipour 2021; Nussli i sar. 2024; Yin i Shi 2022). Naime, značajan je i udio ispitanika s neutralnim stavom (26 %), dok preostalih 16,2 % ne misli tako.

Većina ispitanika (61,90 %) preferira pisanu komunikaciju s predavačem. I sinhroni i asinhorni oblici pisane komunikacije su sporiji od usmenih i daju više vremena za artikulisanje odgovora, što korespondira s drugim studijama (npr. Summers, Waigandt i Whittaker 2005). Preferencija pisanih oblika komunikacije u *online* nastavi je potvrđena i odgovorima većine ispitanika (64,8%) koji se uglavnom ili potpuno slažu sa tvrdnjom da se rjeđe javljaju radi pitanja ili komentiranja tokom *online* sata nego tokom nastave licem u lice čime samoograničavaju svoju verbalnu komunikaciju. U prilog preferiranju pisane komunikacije ide i nalaz da 61,2%

ispitanika tvrdi da im praćenje komentara na *chatu* odgovara za razmjenu mišljenja s kolegama, dok 28,4% ispitanika to zamara. Većina ispitanika smatra predavanje interaktivnijim kada im predavači dozvoljavaju da tokom *online* sata koriste opciju „*chat*“. Grupna dinamika je i u drugim istraživanjima pozitivno povezana sa zadovoljstvom studenata (npr. Arbaugh 2000; Zawacki-Richter i sar. 2009; Eom i Ashill 2016; Baber 2020).

Mann-Whitney U testom je provjereno da li postoje statistički značajne razlike među ispitanicima različitog spola i različitog ciklusa studija u preferencijama oblika komunikacije u *online* nastavi.

Tabela 5. Rezultati testiranja značajnosti razlika u odgovorima ispitanika različitog spola i ciklusa studija prema preferiranim oblicima komunikacije u *online* nastavi

Tvrđnja iz anketnog upitnika	Mann-Whitney Spol, p vrijednost	Mann-Whitney Ciklus st, p vrijednost
Studenti više nauče ako je <i>online</i> predavanje uživo nego ako je unaprijed snimljeno	0,518	0,449
E-mail	0,642	0,332
<i>Online</i> predavanje uživo putem platforme za video konferencije (npr. Zoom, Skype, Google...)	0,261	0,006
Unaprijed snimljeno audio predavanje predavača	0,917	0,221
Unaprijed snimljeno video predavanje predavača	0,377	0,079
Objave u virtualnoj učionici	0,443	0,967
Grupe za dopisivanje putem neke aplikacije (npr. Vibera, Messagera...)	0,147	0,715
<i>Online</i> debate tokom predavanja	0,043	0,084
U <i>online</i> nastavi s predavačima više komuniciram pismeno nego usmeno	0,679	0,079
Praćenje komentara na " <i>chatu</i> " mi odgovara jer pomaže da razmijenim mišljenja s predavačem i kolegama	0,484	0,009
Praćenje komentara na " <i>chatu</i> " tokom <i>online</i> predavanja me ponekad zamara jer se osjećam pretrpan/a informacijama	0,521	0,105
Rjede se javljam da postavim pitanje ili kažem komentar tokom <i>online</i> nastave nego tokom nastave licem u lice	0,222	0,561

Iz Tabele 5 je vidljivo da nije pronađena statistički značajna razlika u odgovorima ženskih i muških ispitanika kod većine tvrdnji o preferiranim oblicima komunikacije u *online* nastavi. Značajna je ($p < 0,05$) samo kod preferiranja *online* debate tokom predavanja. Preferiraju ih muški ispitanici ($M=3,8$; $SD=1,123$ vs. ženski $M=3,3$; $SD=1,264$). Između ispitanika I i II ciklusa studija statistički značajne razlike ($p < 0,05$) identifikovane su samo kod dvije čestice: video konferencije i komentari na *chatu*.

Tabela 6. Deskriptivni pokazatelji statistički značajnih razlika između studenata I i II ciklusa prema preferiranim oblicima komunikacije u *online* nastavi

Tvrđnja	M I ciklus	M II ciklus	SD I ciklus	SD II ciklus
<i>Online</i> predavanje uživo putem platforme za video konferencije (npr. Zoom, Skype, Google...)	3,88	4,52	1,205	0,947
Praćenje komentara na "chatu" mi odgovara jer pomaže da razmijenim mišljenja s predavačem i kolegama	3,50	4,04	1,031	0,806

Ispitanici II ciklusa studija sinhrono interakcije percipiraju pozitivnije od ispitanika I ciklusa. Razlozi tome mogli bi biti višestruki: zrelost studenata, bolje poznavanje nastavnih sadržaja, poznavanje kolega i predavača od ranije, viši nivo povjerenja i samopouzdanja i sl.

Trećim setom pitanja u anketnom upitniku ispitivani su oblici komunikacije predavača koje studenti pozitivno percipiraju u smislu veće društvene i kognitivne uključenosti u *online* nastavu.

Tabela 7. Studentska percepcija oblika komunikacije koji podstiču društvenu i kognitivnu uključenost tokom *online* nastave

Tvrđnja iz anketnog upitnika	N	M	SD
U <i>online</i> nastavi predavači podstiču studente na interakciju tokom sata	173	3,29	0,951
U <i>online</i> nastavi predavači djeluju jednako stvarno kao i konvencionalnoj	173	2,65	1,328
Korisno je kada predavači tokom <i>online</i> nastave podijele sa studentima lična osjećanja i doživljaje jer to doprinosi opuštenijoj i bliskijoj atmosferi	173	4,14	0,887
Predavači tokom <i>online</i> predavanja djeluju realnije i prirodnije kada se našale	173	3,76	1,195
Predavači tokom <i>online</i> predavanja djeluju realnije kada studenti mogu vidjeti izraze njihovog lica dok govore	173	3,93	1,043
Ako studenti tokom <i>online</i> nastave ne mogu jasno vidjeti predavača, teže je skoncentrirati se na predavanje	173	3,79	1,123
Smeta mi (osjećam se neobično ili isključeno) ako tokom <i>online</i> sata predavač ne može vidjeti mene	173	2,1	1,108
Kada svi prisutni na <i>online</i> nastavi imaju uključene kamere, sat djeluje sličnije onom u sali	173	2,88	1,197
Kada i predavač i studenti imaju uključene kamere, više je interakcije	173	3,21	1,203
Predavači koji koriste emotikone u <i>online</i> komunikaciji studentima djeluju pristupačnije	173	3,86	1,112
<i>Online</i> nastava podstiče studente na zajednički rad i saradnju	173	2,9	1,055
U <i>online</i> nastavi kod studenata postoji osjećaj zajedništva - pripadnosti istoj studijskoj godini	164	2,93	0,998
Studentima je teže skoncentrirati se na slušanje <i>online</i> predavanja nego predavanja u sali licem u lice	164	3,89	1,213
Studenti manje nauče u <i>online</i> nego u nastavi licem u lice	164	3,79	1,265

Iz odgovora ispitanika je evidentno da predavače uglavnom pozitivno percipiraju u smislu da predavači podstiču interakciju ($M=3,29$; $SD=0,951$), što korespondira sa rezultatima drugih studija (npr. Arbaugh 2000; Zawacki-Richter i sar. 2009; Putra 2024). Podsticanje diskusije, grupne aktivnosti i vršnjačka interakcija imaju pozitivan učinak na nastavno prisustvo (Lasekan i dr. 2024).

Iako je predavač i vizuelno uglavnom najistaknutiji, percepcija stvarnosti osobe predavača je relativno niska ($M=2,65$; $SD=0,951$). Ispitanici doživljavaju predavača stvarnijim kada mogu pratiti njegovu neverbalnu komunikaciju. Nameće se pitanje da li su kamere predavača bile uključene tokom cijelog izlaganja i šta je bilo u prvom planu – predavač, prezentacija ili neki drugi sadržaj koji je mogao utjecati na to da predavač djeluje manje stvarno. Prema prethodnim istraživanjima kvalitet sadržaja u *online* nastavi je prediktor kognitivne uključenosti (Lasekan i sar. 2024). Rezultati ukazuju da je neverbalna komunikacija u *online* nastavi ograničena, te postoji rizik da predavač djeluje manje stvarno ako na ekranu dominira prezentacija sadržaja. Nedostatak neverbalne komunikacije predavača otežava studentima koncentraciju na

predavanja. Također, ispitanicima se teže skoncentrirati na slušanje *online* predavanja nego na predavanja licem u lice. Uključene kamere, prema percepciji ispitanika, podižu nivo interakcije na satu ($M=3,21$; $1,203$). Ispitanicima uglavnom ne smeta ako ih predavač ne može vidjeti (66,5%). Svako dodatno ograničavanje neverbalne komunikacije u *online* nastavi negativno utječe na nivo koncentracije koja je nužna za kognitivnu uključenost ispitanika u nastavni proces, što može biti jedan od razloga zašto većina ispitanika smatra da manje nauče u *online* nego u konvencionalnoj nastavi ($M=3,79$; $SD=1,265$). Uključene kamere studenata doprinose studentskoj odgovornosti (Lasekan i dr. 2024).

Ispitanici vrlo pozitivno percipiraju kada predavači podijele s njima lična osjećanja, doživljaje, šale i emotikone. Takvi predavači im djeluju pristupačnije i stvarnije, što korespondira s ranijim studijama (Simsek i Erdem 2020; Garrison i sar. 2000; Bliss-Carroll 2016; Putra 2024). Aritmetička sredina za tvrdnju *Kada svi prisutni imaju uključene kamere sat djeluje sličniji onom na Fakultetu* je 2,88 što je najniža vrijednost u postavljenom setu pitanja. Ovo korespondira s nalazima studije Yin i Shi (2022), odnosno da *online* nastava još uvijek ne može potpuno zamijeniti konvencionalnu nastavu. Također, rezultati za druge dvije tvrdnje *Online nastava podstiče studente na zajednički rad i saradnju* i *U online nastavi kod studenata postoji osjećaj zajedništva - pripadnosti istoj studentskoj godini* su s nižim aritmetičkim sredinama (2,93 i 2,9). Ovo ukazuju da se u *online* nastavi postiže nešto niža društvena uključenost. Razlozi bi mogli biti u neosviještenosti potrebe da kamere svih sudionika nastave budu uključene, jer to doprinosi osjećaju povezanosti, zajedništva i pripadanja, što podstiče dijalog i jača motivisanost studenata (Lin i Gao 2020; Sederevičiute-Pačiauskiene i sar. 2022; Šijaković i Miljković Krečar 2024). I u drugim studijama je *online* nastava pokazala manjak interpersonalnih kontakata (Peimani i Kamalipour 2021). Društvena uključenost se pokazala veoma značajnom za postizanje većeg zadovoljstva *online* nastavom, a time i boljeg akademskog uspjeha (Northrup, Lee i Burgess 2002; Nussli i sar. 2024; Eom i Ashill 2016; Baber 2020; Dennen, Darabi i Smith 2007; Richardson i Swan 2003; Paquette 2016; Weidlich i Bastiens 2017). Razlozi tome mogu biti manjak verbalne i neverbalne komunikacije sa kolegama studentima, a slično je pokazalo i drugo istraživanje iz BiH (Koso-Drljević i sar. 2021).

Mann-Whitney U testom je provjereno da li postoje statistički značajne razlike u percepciji ispitanika različitog spola i različitih ciklusa studija u odgovorima o oblicima komunikacije koji podstiču društvenu i kognitivnu uključenost.

Tabela 8. Rezultati testiranja statističke značajnosti razlika u odgovorima ispitanika različitog spola i ciklusa studija u percepciji oblika komunikacije koji podstiču društvenu i kognitivnu uključenost

Tvrđnja iz anketnog upitnika	Mann-Whitney Spol, p vrijednost	Mann-Whitney Ciklus st, p vrijednost
U <i>online</i> nastavi predavači podstiču studente na interakciju tokom sata	0,671	0,272
U <i>online</i> nastavi predavači djeluju jednako stvarno kao i konvencionalnoj	0,616	0,797
Korisno je kada predavači tokom <i>online</i> nastave podijele sa studentima lična osjećanja i doživljaje jer to doprinosi opuštenijoj i bliskijoj atmosferi	0,323	0,173
Predavači tokom <i>online</i> predavanja djeluju stvarnije i prirodnije kada se našale	0,186	0,186
Predavači tokom <i>online</i> predavanja djeluju prirodnije kada studenti mogu vidjeti izraze njihovog lica dok govore	0,798	0,029
Ako studenti tokom <i>online</i> nastave ne mogu jasno vidjeti predavača, teže je skoncentrirati se na predavanje	0,233	0,385
Smeta mi (osjećam se neobično ili isključeno) ako tokom <i>online</i> sata predavač ne može vidjeti mene	0,014	0,333
Kada svi prisutni na <i>online</i> nastavi imaju uključene kamere, sat djeluje sličnije onom konvencionalnom	0,180	0,464
Kada i predavač i studenti imaju uključene kamere, više je interakcije na <i>online</i> satu	0,230	0,651
Predavači koji koriste emotikone u <i>online</i> komunikaciji studentima djeluju pristupačnije	0,002	0,030
<i>Online</i> nastava podstiče studente na zajednički rad i saradnju	0,157	0,158
U <i>online</i> nastavi kod studenata postoji osjećaj zajedništva - pripadnosti istoj studijskoj godini	0,563	0,660
Studentima je teže skoncentrirati se na slušanje <i>online</i> nastave nego licem u lice	0,850	0,847
Studenti manje nauče u <i>online</i> nego u konvencionalnoj nastavi	0,591	0,824

Između muških i ženskih ispitanika identifikovane su statistički značajne razlike ($p < 0,05$) samo kod dvije čestice: osjećaju isključenosti ako ih predavač ne može vidjeti i odnosu prema emotikonima.

Tabela 9. Deskriptivni pokazatelji statistički značajnih razlika između studenata i studentica u percepciji oblika komunikacije koji podstiču društvenu i kognitivnu uključenost

Tvrđnja	M studenti	M studentice	SD studenti	SD studentice
Smeta mi (osjećam se neobično ili isključeno) ako tokom <i>online</i> sata predavač ne može vidjeti mene	2,37	1,99	0,968	1,149
Predavači koji koriste emotikone u <i>online</i> komunikaciji djeluju studentima pristupačnije	3,41	4,02	1,140	1,054

Studenticama manje smeta ako ih predavač tokom *online* sata ne može vidjeti i pozitivnije percipiraju upotrebu emotikona od strane predavača u smislu da im predavači koji ih koriste djeluju pristupačnije.

Između studenata I i II ciklusa studija razlike su statistički značajne ($p < 0,05$) samo kod dvije čestice: veće prirodnosti predavača s vidljivom facijalnom ekspresijom i odnosu prema emotikonima.

Tabela 10. Deskriptivni pokazatelji statistički značajnih razlika između studenata I i II ciklusa studija u percepciji oblika komunikacije koji podstiču društvenu i kognitivnu uključenost

Tvrđnja	M I ciklus	M II ciklus	SD I ciklus	SD II ciklus
Predavači tokom <i>online</i> predavanja djeluju prirodnije kada studenti mogu vidjeti izraze njihovog lica dok govore	3,87	4,38	1,073	0,770
Predavači koji koriste emotikone u <i>online</i> komunikaciji djeluju studentima pristupačnije	3,80	4,33	1,126	0,816

Studenti II ciklusa studija pozitivnije percipiraju predavače kada tokom *online* predavanja mogu vidjeti izraze njihovog lica, kao i predavače koji koriste emotikone u *online* nastavi (Tabela 10).

3. ZAKLJUČAK

Iako su nakon pandemije COVID-19 u svijetu provedene brojne studije o komunikaciji u *online* nastavi, nedostaje studija provedenih u Bosni i Hercegovini koje bi pokazale koji oblici interpersonalne komunikacije, te verbalni i neverbalni elementi mogu podstaći studente na aktivnije slušanje i angažman u nastavi. Rad je bio fokusiran na percepciju *online* nastave među studentima novinarstva/komunikologije u Bosni i Hercegovini. Analizirana je interakcija s predavačem odgoaranjem na tri istraživačka pitanja: kako studenti percipiraju komunikaciju s predavačima u *online* nastavi u odnosu na konvencionalnu nastavu, koje oblike komunikacije u *online* nastavi studenti preferiraju i koje oblike komunikacije predavača studenti pozitivno percipiraju u smislu veće društvene i kognitivne uključenosti u *online* nastavu.

Ispitivanje je provedeno anketnim upitnikom licem u lice na prigodnom uzorku od 173 studenta univerziteta u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Istočnom Sarajevu i Tuzli koji su tokom studija iskusili *online* nastavu. U uzorku dominiraju studentice, što objašnjavamo spolnom strukturom studenata novinarstva, odnosno komunikologije u BiH među kojima je znatno više osoba ženskog nego muškog spola.

Većina ispitanika preferira konvencionalnu nastavu, dok im kod *online* nastave smeta što s predavačima ne mogu komunicirati licem u lice. Općenito gledano, interakciju s predavačima smatraju funkcionalnijom u konvencionalnoj nego u *online* nastavi. Temeljni nedostaci komunikacije u *online* nastavi proizlaze iz ograničenosti verbalne i neverbalne komunikacije. Iako rezultati pokazuju da je veća interakcija, a time i zadovoljstvo studenata, kada su kod svih sudionika nastave uključene kamere, postoje naznake da studenti ograničavaju svoje verbalno i neverbalno samoizražavanje. Adekvatna upotreba *feedbacka* kao alata dinamiziranja komunikacije u *online* nastavi, alata sticanja znanja i povećane interakcije je značajan komunikacijski element. Rezultati pokazuju da je redovnost i blagovremenost *feedbacka* predavača na relativno zadovoljavajućem nivou. Budući da ovim radom nisu mogle biti obuhvaćene sve karakteristike funkcionalnog *feedbacka* preporučljivo je ovu dimenziju *online* nastave dodatno istražiti.

Rezultati pokazuju da je komunikacija u *online* nastavi otežana i manje intenzivna u odnosu na konvencionalnu. U *online* nastavi ispitanici preferiraju vidjeti predavača i ostale kolege više nego samo slušati predavača. Nedostaje komunikacije s kolegama, što bi moglo biti povezano sa samoograničavanjem verbalnog i neverbalnog izražavanja. Također, ispitanicima je prihvatljivija pisana od usmene komunikacije, što opet

upućuje na izostanak paralingvističkih elemenata verbalne komunikacije i neverbalne komunikacije. Ispitanici preferiraju sinhronu nastavu. Istovremeno, vrlo pozitivno percipiraju i komunikaciju elektronskom poštom, što ukazuju da postoje određene prednosti pisanih oblika asinhronne nastave, te je ovaj aspekt potrebno dodatno istražiti.

Postoje elementi koji mogu olakšati i unaprijediti interakciju koja rezultira većim kognitivnim i društvenim uključivanjem studenata tokom *online* nastave. Ispitanici prepoznaju fasilitatorsku ulogu predavača u *online* nastavi podsticanjem interakcije. Uključene kamere doprinose da predavač studentima djeluje prirodnije. U *online* nastavi postoje alati koji poboljšavaju nastavnu atmosferu kao što je upotreba primjerenog humora, dijeljenje ličnih osjećanja i/ili doživljaja predavača i korištenje emotikona.

Rezultati ove studije korespondiraju s nalazima ranijih istraživanja, čiji je opći zaključak da zbog komunikacijskih deficita *online* nastave studenti preferiraju konvencionalnu nastavu. Implikacija studije je da *online* nastava nije adekvatna zamjena konvencionalnoj, te da taj model treba primijenjivati samo u specifičnim okolnostima. U situacijama u kojima se on ipak praktikuje, preporučljivo je koristiti razna verbalna i neverbalna sredstva spomenuta u ovom radu koja doprinose interaktivnosti, interpersonalnosti i prirodnosti komunikacije čineći je sličnijom onoj licem u lice.

Ograničenje ispitivanja je relativno mali broj ispitanika i to što su uzorkom obuhvaćeni samo studenti novinarstva/komunikologije. Narednim ispitivanjima je preporučljivo obuhvatiti i studente drugih studijskih profila, te detaljno identifikovati elemente koje adekvatan *feedback* treba sadržavati, dodatne faktore koji limitiraju verbalnu i neverbalnu komunikaciju u *online* nastavi, standarde za funkcionalnu verbalnu i neverbalnu komunikaciju, te potencijale i prepreke za razvoj interakcije uključujući vršnjačku interakciju i interakciju sa sadržajem.

LITERATURA

1. Baber, Hasnan (2020), "Determinants of Students' Perceived Learning Outcome and Satisfaction in Online Learning during the Pandemic of COVID-19", *Journal of Education and e-Learning Research*, 7(3), 285-292.
2. Bates, Tony A. W. (2019), *Teaching in a Digital Age-Second Edition – Guide lines for designing teaching and learning*, Tony Bates Associates Ltd., Vancouver

3. Arbaugh, Ben J. (2000), "Virtual Classroom Characteristics and Student Satisfaction with Internet-Based MBA Courses", *Journal of Management Education*, 24(1), 32-54.
4. Biocca, Franc (1997), "The Cyborg's dilemma: Embodiment in virtual environments", *Proceedings of the Second International Conference on Cognitive Technology Humanizing the Information Age*, IEEE Comput. Soc, 12- 24.
5. Bliss-Carroll, Nicolas L. (2016), *The Nature, Function, and Value of Emojis as Contemporary Tools of Digital Interpersonal Communication*", Doctoral Dissertation, Gardner-Webb University.
6. Borup, Jered, Richard E. West, Charles R. Graham (2012), "Improving online social presence through asynchronous video", *The Internet and Higher Education*, 15(3), 195–203.
7. Bullen, Mark (1998), "Participation and critical thinking in online university distance education", *Journal of Distance Education*, 13(2), 1-32.
8. Burnett, Kathleen; Laurie Bonnici, Shawne D. Miksa, Lim Suyoung, Na Kyoungsik, Kim Joonmin (2007), "Frequency, Intensity and Topicality in Online Learning: An Exploration of the Interaction Dimensions that Contribute to Student Satisfaction in Online Learning", *Journal of Education for Library and Information Science*, 48(1), 21-35.
9. Checa-Morales, Cristina; Carmen De-Pablos-Heredero, Yenny Guiselli Torres, Barba Cecilio, Antón García (2021), "Quantitative Comparison between Traditional and Intensive Face-to-Face Education through an Organizational Model", *Educ. Sci.*, 11, 820.
10. Chickering, Arthur V., Zelda F. Gamson (1987), "Seven principles for good practice in undergraduate education", *AAHE Bulletin*, 39(7), 3–7.
11. Chou, Shih-Wei, Liu Chien-Hung (2005), "Learning effectiveness in a Web-based virtual learning environment: A learner control perspective", *Journal of Computer Assisted Learning*, 21(1), 65-76.
12. Cole, Michele T., Daniel J. Shelley, Louis B. Swartz (2014), "Online instruction, e-learning, and student satisfaction: A three-year study", *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 15(6), 111-131.
13. Coman, Claudiu; Gabriel Țîru Laurențiu, Luiza Meseșan-Schmitz, Carmen Stanciu, Maria Cristina Bularca (2020), "Online teaching and learning in higher education during the coronavirus pandemic: students' perspective", *Sustainability*, 12(24), 10367.

14. Dennen, Vanessa, Darabi Aubteen, Linda Smith (2007), "Instructor-Learner Interaction in Online Courses: The Relative Perceived Importance of Particular Instructor Actions on Performance and Satisfaction", *Distance Education*, 28(1), 65-79.
15. Easton, Susan (2003), "Clarifying the instructor's role in online distance learning", *Communication Education*, 52(2), 87-105.
16. Eom, Sean, Nicholas Ashill (2016), "The Determinants of Students' Perceived Learning Outcomes and Satisfaction in University Online Education: An Update", *Decision Sciences Journal of Innovative Education*, 14(3), 185-215.
17. Fedynich, La Vonne; Karen Sue Bradley, Jack Bradley (2015), "Graduate students' perceptions of online learning", *Research in Higher Education Journal*, 27, 1-13.
18. Fresen, Jill (2007), "A Taxonomy of factors to promote quality web-supported learning", *International Journal on E-Learning*, 6 (3), 351-362.
19. Gallien, Tara, Jody Oomen-Early (2005), "Personalized Versus Collective Instructor Feedback in the Online Courseroom: Does Type of Feedback Affect Student Satisfaction, Academic Performance and Perceived Connectedness With the Instructor?", *International Journal on E-Learning*, 7(3), 463-476.
20. Garrison, D. Randy, Martha Cleveland-Innes (2005), "Facilitating cognitive presence in online learning: Interaction is not enough", *American Journal of Distance Education*, 19, 133-148.
21. Gulec, Selma, Hasan Temel (2015), "Body Language Using Skills of Teacher Candidates from Departments of Mathematics Education and Social Studies Education", 186, 161-168.
22. Harasim, Linda (2000), "Shift happens- Online education as a new paradigm in learning", *The Internet and Higher Education*, 3, 41-61.
23. Ifeyinwa, Manafa (2018), "Communication skills needed by principals for effective management of secondary schools in Anambra State", *Online Journal of Arts, Management & Social Sciences*, 3(2), 17-25.
24. Janicki, Thomas, Jens Liegle (2001), "Development and Evaluation of a Framework for Creating web-based Learning Modules: A Pedagogical and System Perspective", *Journal of Asynchronous Learning Networks (JALN)*, 5(1), 58-84.
25. Jung, Insung, Choi Seonghee, Lim Cheolil, Leem Junghoon (2002), "Effects of different types of interaction on learning achievement, satisfaction and participation in Web-based instruction", *Innovations in Education and Teaching International*, 39(2), 153-162.

26. Kang, Minseok, Tami Im (2013), "Factors of Learner-Instructor Interaction Which Predict Perceived Learning Outcomes in Online Learning Environment", *Journal of Computer Assisted Learning*, 29(3), 292-301.
27. Nasir, M. Khalid M., Don Quick (2016), "Teaching Presence Influencing Online Students' Course Satisfaction at an Institution of Higher Education", *International Education Studies*, 9, 62-70.
28. Kim, Kyong-Jee, Liu Shjiuan, Curtis J. Bonk (2005), "Online MBA students' perceptions of online learning: Benefits, challenges, and suggestions", *Internet and Higher Education*, 8(4), 335-344.
29. Ko, Susan, Steve Rossen (2017), *Teaching Online: A Practical Guide* (IV Edition), Routledge, New York
30. Koso-Drljević, Maida, Esmā Čelenka, Nejlja Omerović-Ihtijarević (2022), "Povezanost anksioznosti, depresije i stresa sa rezilijencijom i kvalitetom spavanja kod studenata tokom pandemije COVID-19", *Društvene i humanističke studije*, 1(18), 535-550.
31. Kruger, Kevin (2000), "Using information technology to create communities of learners", u: Jacoby, B. (Ed.), *Involving commuter students in learning: New Directions for Higher Education*, Jossey-Bass San Francisco, 59-70.
32. Lasekan, Olusiji Adebola; Vengalarao Pachava, Pena Godoy, Teresa Margot; Siva Krishna Golla, Mariya Samreen Raje (2024), "Investigating Factors Influencing Students' Engagemnet in Sustainable Online Education", *Sustainability*, 16, 689.
33. Lasfeto, Daddy (2020), "The relationship between self-directed learning and students' social interaction in online learning environment", *Journal of E-Learning and Knowledge Society*, 16(2), 34-41.
34. Lin, Xi, Li Gao (2020), "Students' sense of community and perspectives of taking synchronous and asynchronous online courses", *Asian J. Distance Educ*, 15(1), 169–179.
35. Mehall, Scot (2020), "Purposeful Interpersonal Interaction in Online Learning: What Is It and How Is It Measured?", *Online Learning*, 24(1), 182-204.
36. Menchaca, Michael, Teklu Abate Bekele (2008), "Learner and instructor identified success factors in distance education", *Distance Education*, 29(3), 231-252.
37. Moore, Garry M. (1993), "Three types of interaction", u: Keith Harry, Magnus John, Desmond Keegan (Eds.), *Distance education: New perspectives*, Rout ledge, London, 12-24.

38. Muilenburg, Lin, Zane Berge (2005), "Student Barriers to Online Learning: A Factor analytical study", *Distance Education*, 26(1), 29-48.
39. Ndidi, Egboka, Patience Alike, Uche Grace (2018), "Principals' Application of Communication Skills as a Correlates of Teachers' Job Performance in Secondary Schools in Anambra State, Nigeria", *Online Submission*, 4(7), 229-236.
40. Northrup, Pam, Russel Lee, Vance Burgess (2002), "Learner perceptions of online interaction", u: Barker, Philip, Samuel Rebelsky (Eds.), *Proceedings of World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia, and Telecommunications*, AACE, Chesapeake, 1462- 1467.
41. Nussli, Natalie, Kevin Oh, P. John Davis (2024), "Capturing the successes and failures during pandemic teaching: An investigation of universitx students' perceptions of their faculty's emergency remote teaching approaches", *E-learning and Digital Media*, 21(1), 42-69.
42. Palloff, Rena M., Keith Pratt (2011), *The excellent online instructor: Strategies for professional development*, Jossy Bass, San Francisco
43. Paquette, Paige (2016), "Instructing the Instructors: Training Instructors to Use Social Presence Cues in Online Courses", *Journal of Educators Online*, 13(1), 80-108.
44. Peimani, Nastaran, Hesam Kamalipour (2021), "Online Education in the Post COVID-19 Era: Students' Perception and Learning Experience", *Educ. Sci.*, 11, 633.
45. Poluekhtova, Irina, Olga Vikhrova, Elena L. Vartanova (2020), "Effectiveness of Online Education for the Professional Training of Journalist: Students' distance Learning During the COVID-19 Pandemic", *Psychology in Russia: State of Art*, 13(4), 26-37.
46. Putra, Eka (2024), "Social Presence and Satisfaction in Online Learning between Indonesian and Malaysian Students", *Lectura: Jurnal Pendidikan*, 15(1), 133-147.
47. Richardson, Jennifer, Karen Swan (2003), "Examination Social Presence in Online Courses in Relation to Students' Perceived Learning and Satisfaction", *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 7(1), 68-88.
48. Sederevičiūtė-Pačiauskienė, Živilė, Ilona Valantinaitė, Vaida Asakavičiūtė (2022), "Should I Turn On My Video Camera?' The Students' Perception of the Use of Video Camera in Synchronous Distance Learning", u: *Electronic* 11(5), 813.

49. Sher, Ali (2009), "Assessing the relationship of student-instructor and student-student interaction to student learning and satisfaction in web-based online learning environment", *Journal of Interactive Online Learning* 8, 102-120.
50. Short, John, Ederyn Williams, Bruce Christie (1976), *The social psychology of telecommunications*, John Wiley and Sons, London
51. Simsek, Selcuk, Ali Riza Erdem (2020), "Corelation between Communication Skills and Motivation of Teachers, International Online Journal of Educational Science", *International Online Journal on Educational Sciences*, 12(3), 1-9.
52. Summers, Jessica, Alexander Waigandt, Tiffany Whittaker (2005), "A Comparison of Student Achievement and Satisfaction in an Online versus a Traditional Face-to-Face Statistics Class", *Innovative Higher Education*, 29(3), 233-250.
53. Sutton, Leah (2001), "The principle of vicarious interaction in computer-mediated communications", *International Journal of Educational Telecommunications*, 7, 223-242.
54. Swan, Karen (2003), "Learning effectiveness: what research tells us", u: Bourne, John, Janet Moore (eds), *Elements of Quality Online Education, Practice and Direction*, Sloan Center for Online Education, Needham, 13-45.
55. Šijaković, Josip, Irena Miljković-Krečar (2022), "Studentska percepcija nastave na daljinu na primjeru Sveučilišta Vern", *Napredak*, 163(1-2), 51-71.
56. Targamadze, Aleksandras, Ruta Petrauskiene, Dalius Rubliauskas (2010), "Influence of technologies on quality of distance learning", *Electronics and Electrical Engineering Informatics Engineering Sciences*, 6(2), 131-134.
57. Thorpe, Mary, Stewe Godwin (2006), "Interaction and e-learning: the student experience", *Studies in Continuing Education*, 28 (3), 203-221.
58. Tratnik, Alenka, Marko Urh, Eva Jereb (2017), "Student satisfaction with an online and a face-to-face Business English course in a higher education context", *Innovations in Education and Teaching International*, 56(1), 1-10.
59. Wang, Qiyun, Huay Lit Woo (2007), "Comparing asynchronous online discussions and face-to-face discussions in a classroom setting", *British Journal of Educational Technology*, 38(2), 272-286.
60. Weidlich, Joshua, Theo J. Bastiaens (2017), "Explaining social presence and the quality of online learning with the SIPS model", *Computers in Human Behavior*, 72, 479-487.

61. Williamson, Ben (2020), "Making markets through digital platforms: Pearson, edu-business, and the (e)valuation of higher education", *Critical Studies in Education*, 62(1), 50–66.
62. Woo, Younghee, Thomas C. Reeves (2007), "Meaningful interaction in web-based learning: A social constructivist interpretation", *Internet and Higher Education*, 10(1), 15-25.
63. Yin, Hongbiao, Lian Shi (2022), "Which Type of Interpersonal Interaction Better Facilitates College Student Learning and Development in China: Face-to-Face or Online?", *Review of Education*, 5(1), 9-36.
64. Zawacki-Richter, Olaf, Rhena Delpport, Tom H. Brown (2009), "Mobile learning – a new paradigm shift in distance education", u: Jacob, Seibu Mary, Biju Issac, *Mobile Learning: Across Cultures and Generations*, Athabasca University Press, Edmonton

PERCEPTION OF VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION IN ONLINE CLASSES OF JOURNALISM/COMMUNICOLOGY STUDENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The interaction between students and lecturers in online classes has changed significantly compared to the interaction in conventional classroom classes. Physical distancing harmed cognitive and social presence in classes due to reduced opportunities for interaction, immediate feedback, and the use of non-verbal communication tools to encourage students to participate in class. The study aims to determine how journalism/communication students in B&H perceive interaction with lecturers in online classes, which is an important element of their cognitive and social presence. A face-to-face survey questionnaire showed that students prefer classroom teaching and that they consider the impossibility of face-to-face communication to be one of the key disadvantages of online teaching. Students are not willing to engage more significantly in online classes, and virtual classrooms they prefer written to oral communication. In online classes, students perceive lecturers as less real. Elements that improve the realization of cognitive and social presence in online classes are an intensification of verbal and non-verbal elements of communication, the use of emoticons, appropriate humor, and personal experiences that contribute to better interaction, a more pleasant teaching atmosphere, and greater concentration on work.

Keywords: online class; interaction; social presence; student satisfaction

Adrese autorica
Authors' address

Zarfa Hrnjić Kuduzović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
zarfa.hrnjic@untz.ba

Amela Delić Aščić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amela.delic@untz.ba

Tahani Komarica
Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, Sarajevo
tahani.komarica@apik.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.993

UDK 159.923:316.77-057.875

Primljeno: 21. 11. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Antea Boko

PERCEPCIJA VAŽNOSTI PROFESIONALNE KOMUNIKACIJE KOD STUDENATA GRAĐEVINARSTVA

Cilj je ovog rada ispitati percepciju kod studenata građevinarstva o važnostima profesionalne komunikacije te njihovim sadašnjim i budućim kompetencijama. Osim toga, ovim se radom želi istražiti i njihova zainteresiranost za kolegije o komunikacijskim vještinama. Za potrebe ovog istraživanja korištena je kvantitativna istraživačka metoda – online anketa. Uzorak istraživanja čini 109 studenata svih godina preddiplomskog i diplomskog studija Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu. Rad polazi od tri hipoteze koje su po provedbi istraživanja testirane neparametrijskim statističkim testovima. Rezultatima istraživanja odbačena je prva hipoteza da studenti viših godina studija građevinarstva više smatraju profesionalne komunikacijske vještine važnima za rad u industriji u odnosu na studente nižih godina studija. Nadalje, ovim je istraživanjem utvrđeno da postoji statistički značajna povezanost između ocjena važnosti profesionalne komunikacije među studentima građevinarstva i ocjena njihovih komunikacijskih vještina te da postoji statistički značajna povezanost između studenata građevinarstva koji pokazuju sklonost komunikacijskim vještinama i zainteresiranosti za pohađanje kolegija u području komunikacije.

Ključne riječi: profesionalne komunikacijske vještine; komunikacija u građevinarstvu; komunikacija u inženjerstvu; studenti građevinarstva; komunikacijsko obrazovanje

1. UVOD

Premda je poznavanje tehničkih vještina ključno u akademskom i profesionalnom radu studenata i diplomiranih inženjera građevinarstva, prethodna istraživanja pokazuju da se profesionalne komunikacijske vještine u inženjerskim strukama ne smiju zanemarivati (Aleryani i Al Munifi 2019; Božić Lenard i Pintarić 2018; Fries i sur. 2017; Holik i Sanda 2020; Kakepoto i sur. 2022; Kovač i Sirković 2017; Mackay i sur. 2022; Masduki i Zakaria 2020; Munir 2021; Sharma i Mishra 2023; Suparman i sur. 2019; Willmot i Colman 2016). Štoviše, riječ je vještinama koje su nužne za konkuriranje na tržištu rada i profesionalni razvitak sadašnjih i budućih inženjera. Iako struka i znanost opisuju važnost posjedovanja mekih vještina kod studenata i inženjera te ističu komunikacijske vještine najvažnijim mekim vještinama u inženjerskim strukama (Willmot i Colman 2016), poslodavci često navode njihov manjak i nedostatak (Kovač i Sirković 2017).

Kada je riječ o profesionalnim komunikacijskim vještinama u inženjerskim strukama prethodna istraživanja pokazuju da studenti vlastite komunikacijske vještine označavaju lošijima u usporedbi s drugim profesionalnim vještinama (Božić Lenard i Pintarić 2018; Holik i Sanda 2020). Studenti viših godina studija pozitivnije vrednuju komunikacijske vještine, a komunikacijsko obrazovanje smatraju korisnijim u odnosu na studente nižih godina studija (Kovač i Sirković 2017). U usporedbi studenata i poslodavaca vidljivo je da poslodavci više prepoznaju važnost aktivnog slušanja, neverbalne i verbalne komunikacije, korištenja standardnog jezika i timskog rada (Božić Lenard i Pintarić 2018). Budući da poslodavci pozitivno ocjenjuju upravljanje profesionalnim komunikacijskim vještinama nužno je uvesti kolegije u području komunikacije i/ili implementirati takav sadržaj u postojeće (Holik i Sanda 2020; Munir 2021; Wu i sur. 2023).

Nakon što je napravljen pregled postojeće literature i prethodnih istraživanja uočen je nedostatak istraživanja koja ispituju stavove i percepciju studenata građevinarstva o važnosti komunikacije, ali i o njihovim komunikacijskim kompetencijama. Naime, prethodna istraživanja uglavnom su se bavila općenito studentima inženjerskih smjerova. Iako predstavnici industrije ističu da je važno studente građevinarstva educirati o komunikacijskim vještinama za vrijeme studiranja, rezultati sugeriraju da još uvijek nema dovoljno takvih kolegija. Na temelju dosadašnjih nalaza cilj je ovog istraživanja doznati stavove i percepciju studenata građevinarstva o važnostima profesionalne komunikacije te njihovim sadašnjim i budućim komunikacijskim kompetencijama. Osim toga, ovim se istraživanjem želi utvrditi i njihova zain-

teresiranost za kolegije koji se odnose na komunikacijske vještine. Za potrebe ovog istraživanja korištena je metoda online ankete na uzorku od 109 ispitanika svih godina studija Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu.

Osim uvodnog dijela, ovaj rad se sastoji i od teorijskog okvira koji prikazuje dosadašnje stanje u području istraživanja profesionalne komunikacije u građevinarstvu. Nadalje, u radu je detaljno prikazana metodologija i koncept istraživanja, a potom su opisani i analizirani rezultati istraživanja. Nakon dijela rasprave u zaključku se objedinjuju temeljni empirijski nalazi, objašnjava se značaj ovoga rada i nude se smjernice za buduća istraživanja u području.

2. PROFESIONALNA KOMUNIKACIJA U GRAĐEVINARSTVU

Reimer (2007) profesionalnu komunikaciju u inženjerskim strukama opisuje kao skup različitih vrsta komunikacijskih vještina – usmenih, pisanih, vizualnih, interdisciplinarnih, interpersonalnih i interkulturalnih. Usmene komunikacijske vještine nužne su za pravilno komuniciranje na inženjerskim studijima i radnom mjestu (Coffelt i sur. 2019; Costigan i Brink 2020; Martín-Raugh i sur. 2023; Rahman 2010; Riemer 2007). S obzirom na to da nedostatak usmene komunikacije predstavlja problem na gradilištima (Yusof i sur. 2018) studenti i inženjeri građevinarstva moraju je usavršiti kako bi adekvatno obavljali posao. Uspješna usmena komunikacija rezultat je uspješnog prezentiranja, pravilnog upravljanja sastancima, davanja i primanja uputa, telefonskih razgovora, kratkih izvještaja, rasprava i komuniciranja na engleskom jeziku (Masduki i Zakaria 2020). Svi navedeni oblici usmenih komunikacijskih vještina neophodni su za profesionalni razvoj studenata i inženjera građevinarstva.

Prethodna istraživanja označavaju pisane komunikacijske vještine kao izuzetno važne u profesionalnoj komunikaciji u inženjerskim strukama (Božić Lenard i Pintarić 2018; Reimer 2007) pa tako i građevinarstvu (Masduki i Zakaria 2020). Takve pisane komunikacijske vještine podrazumijevaju pisanje e-mailova, pripremu natječaja, dokumentacije, bilježaka, izvješća, ali i komunikaciju putem različitih platformi društvenih medija (Masduki i Zakaria 2020). Premda struka ističe nužnost razvoja spomenutih vještina, rezultati istraživanja pokazuju da studenti građevinarstva nisu učinkoviti u ovom polju (Conrad 2017a), a to prepoznaju i stručnjaci (Conrad 2017b). Upravo zbog nedostatka pisanih profesionalnih vještina kod studenata građevinarstva potrebno je uvesti kvalitetnu edukaciju koja će im pomoći u ovladavanju njima.

Štoviše, pohađanjem i savladavanjem kolegija u području pisanih komunikacijskih vještina, studenti su uspjeli savladati kategorije pisanih komunikacijskih vještina, ponajviše gramatiku, pravopis i organizaciju sadržaja (Fries i sur. 2017).

U području građevinarstva posebno su važne i vizualne komunikacijske vještine koje se odnose na sposobnosti tehničkog crtanja, kreiranja ilustracija, fotografija, slika, grafikona, tablica, specifikacija, brošura i slično. Poseban fokus stavljen je na izradu i razumijevanje inženjerskih prezentacija i crteža koji su neophodni u stvaranju i realizaciji projekata u građevinarstvu (Masduki i Zakaria 2020).

Interpersonalne komunikacijske vještine koje poslodavci u građevinarstvu vrednuju jesu društvene vještine, timski rad, suradnja, slušanje, samopoimanje, sposobnost rješavanja sukoba i tolerancija. Zahvaljujući posjedovanju i razvijanju ovih komunikacijskih vještina može se izbjeći pogrešno shvaćanje poruke i neželjeni sukobi (Masduki i Zakaria 2020), a to je posebno važno na gradilištima gdje prijete različite opasnosti.

Budući da poslovni zadaci u građevinarstvu često uključuju suradnju s različitim strukama, za studente i inženjere je važno njegovati interdisciplinarnu komunikaciju. Naime, potrebno je razvijati upravljačke i poduzetničke vještine kako bi uspješno mogli komunicirati i realizirati poslovne ideje (Reimer 2007). Danas studenti i inženjeri žive u vremenu ubrzanog razvoja tehnologije, a samim time se na svakodnevnoj razini mogu susreti s kolegama iz cijelog svijeta. Da bi profesionalna komunikacija bila učinkovita, potrebno je razvijati i interkulturalne kompetencije. Ipak, Handford i suradnici (2019) ističu da interkulturalne komunikacijske vještine nisu dovoljno zastupljene u obrazovnom programu inženjerskih studija te da ih je potrebno integrirati i razvijati kroz nove i postojeće kolegije.

3. METODOLOGIJA

Cilj je ovog istraživanja ispitati stavove i percepciju studenata građevinarstva o važnostima profesionalne komunikacije, ali i njihovim sadašnjim i budućim komunikacijskim kompetencijama. Također, ovim će se istraživanjem pokušati utvrditi i njihov stav i zainteresiranost za kolegije u području komunikacijskih vještina.

Za potrebe ovog istraživanja postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

IP1: Kako studenti Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu percipiraju važnost profesionalne komunikacije?

IP2: Kako studenti Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu ocjenjuju svoje komunikacijske vještine?

IP3: Koji su stavovi studenata Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu o kolegijima u području komunikacije?

Navedena pitanja rezultirala su sljedećim hipotezama:

H1: Studenti viših godina studija Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu smatraju profesionalne komunikacijske vještine važnijima za rad u industriji u odnosu na studente nižih godina studija.

H2: Postoji statistički značajna povezanost između ocjena važnosti profesionalne komunikacije među studentima Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu i ocjena njihovih komunikacijskih vještina.

H3: Postoji statistički značajna povezanost između studenata Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu koji pokazuju sklonost komunikacijskim vještinama i zainteresiranosti za pohađanje kolegija u području komunikacije.

Za provođenje ovog istraživanja, kao i prikupljanja podataka, korištena je metoda online ankete. Riječ je o kvantitativnoj metodi koja ima za cilj provjeriti definiranu teoriju i postavljene hipoteze (Tkalac Verčić i sur. 2010). Metodu online ankete karakterizira brzina, ekonomičnost, jednostavnost prikupljanja i analize podataka te lakše dopiranje do ispitanika (Ball 2019; Galešić 2005; Tkalac Verčić i sur. 2010).

3.1. Uzorak i mjerni instrument

Istraživanje je provedeno na uzorku od ukupno 109 studenata svih godina prijediplomskog i diplomskog studija Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu. Ukupan broj studenata Građevinarstva iznosi 494 od kojih je 377 studenata prijediplomskog, a 117 studenata diplomskog studija.

Mjerni instrument ovog istraživanja je anketni upitnik u obliku Google Forms obrasca. Anketiranje je provedeno u razdoblju od 25. listopada 2023. godine do 1. studenog 2023. godine. Studentima je distribuiran anketni upitnik na nastavi, a sudjelovanje je bilo dobrovoljno i anonimno. Anketni upitnik sadržavao je četiri kategorije pitanja, a ispitanici su odgovarali na ukupno 29 pitanja. U prvom dijelu anketnog upitnika postavljena su pitanja koja se odnose na demografske karakteristike ispitanika, u drugom dijelu ispitivana je percepcija važnosti profesionalnih komunikacijskih vještina u građevinarstvu, u trećem dijelu ocjena komunikacijskih vještina kod studenata građevinarstva te u četvrtom dijelu stavovi o kolegijima u području komunikacije.

Da bi se osigurala valjanost i pouzdanost upitnika korištena su standardizirana pitanja u području ispitivanja profesionalnih komunikacijskih vještina u inženjerskim strukama (Kovač i Sirković 2017; Wu i sur. 2023; Byrne i sur. 2018). Za pitanja percepcije i stavova koristila se Likertova skala od 1 do 5 (1 – u potpunosti se ne slažem, 2 – djelomično se ne slažem, 3 – niti se slažem niti se ne slažem, 4 – djelomično se slažem, 5 – u potpunosti se slažem). Za obradu podataka i provedbu statističkih testova korištene su metode deskriptivne i inferencijalne statistike pomoću statističkog programa *IBM SPSS Statistics* (v. 23).

4. PRIKAZ REZULTATA

Kao što je istaknuto u prethodnom dijelu rada, u istraživanju su sudjelovali studenti svih godina preddiplomskog i diplomskog studija Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu. Podaci su prikazani u Tablici 1.

Tablica 1. Godina studija ispitanika

Godina studija	Frekvencija	Postotak
1. godina preddiplomskog studija	22	20,2
2. godina preddiplomskog studija	30	27,5
3. godina preddiplomskog studija	21	19,3
1. godina diplomskog studija	25	22,9
2. godina diplomskog studija	11	10,1
Ukupno	109	100,0

Za potrebe ovog istraživanja i testiranja hipoteza napravljene su tri kompozitne varijable – Važnost profesionalnih komunikacijskih vještina (V1), Ocjena komunikacijskih vještina (V2) i Zainteresiranost za kolegij u području komunikacije (V3). Za zavisne varijable izračunate su središnje vrijednosti, standardna devijacija, minimum, maksimum, raspon, asimetričnost (skewness) i spljoštenost (kurtosis). Sve vrijednosti prikazane su u Tablici 2.

Kod kompozitne varijable V1 aritmetička sredina iznosi 4,21, što na skali od 1 do 5 ukazuje na relativno visoku važnost profesionalnih komunikacijskih vještina kod ispitanika. Medijan iznosi 4,33 što pokazuje da polovina ispitanika ocjenjuje važnost ovih vještina iznad te vrijednosti, a polovina ispod. Najčešća ocjena u uzorku iznosi 4 što znači da najviše ispitanika profesionalne komunikacijske vještina smatra djelomično važnima. Standardna devijacija od 0,607 sugerira nešto veću varijabilnost u ocjenama, ali i dalje relativno nisku s obzirom na to da je riječ o skali od 1 do 5. Najmanja ocjena u skupu je 1, maksimum iznosi 5, a raspon 4. Koeficijent asi-

metričnosti iznosi -2,418 što ukazuje na negativnu asimetriju odnosno da je distribucija nagnuta prema lijevoj strani. Koeficijent spljoštenosti iznosi 9,262, što znači da je riječ o leptokurtičnoj distribuciji. Podaci su koncentrirani oko srednje vrijednosti, a ocjene važnosti su vrlo slične kod ispitanika. Na temelju ovih rezultata vidljivo je da većina ispitanika ocjenjuje profesionalne komunikacijske vještine pozitivnom ocjenom, ali ipak postoje ispitanici koji su važnost ocijenili nisko. Drugim riječima, pozitivne ocjene ukazuju na to da većina ispitanika smatra da su profesionalne komunikacijske vještine važne i korisne, ali istovremeno pojedini ispitanici smatraju da su takve vještine nerelevantne.

Aritmetička sredina kompozitne varijable V2 iznosi 3,75 što znači da studenti svoje komunikacijske vještine ocjenjuju približno ocjenom 4. Medijan iznosi 3,75, a mod 4. Navedeni podaci upućuju da ispitanici najčešće svoje komunikacijske vještine ocjenjuju ocjenom 4. Standardna devijacija od 0,591 pokazuje da su ocjene relativno bliske središnjoj vrijednosti. Kao i u prethodnoj varijabli minimum iznosi 1, maksimum 5, a raspon 4. Što se tiče koeficijenta asimetričnosti, ona iznosi -1,623. Negativna vrijednost sugerira na negativnu asimetriju, kao i kod prethodne kompozitne varijable. Ova distribucija je leptokurtična s obzirom na to da koeficijent spljoštenosti iznosi 5,651. Rezultati ukazuju na to da studenti općenito visoko ocjenjuju svoje komunikacijske vještine, no postoje i neki studenti koji su ocijenili svoje komunikacijske vještine nižima od prosjeka.

Na primjeru kompozitne varijable V3 aritmetička sredina iznosi 3,18, što znači da je prosječna zainteresiranost za kolegije u području komunikacije blizu srednje vrijednosti. Medijan iznosi 3,20, a mod 3. Dakle, najčešća ocjena za zainteresiranost za kolegije u području komunikacije iznosi 3. Standardna devijacija iznosi 0,830 što ukazuje na umjerenu varijabilnost. Jednako kao i kod prethodnih varijabli, minimum iznosi 1, maksimum 5, a raspon 4. Koeficijent asimetričnosti iznosi -0,369, što znači negativnu asimetriju. S obzirom na to da koeficijent spljoštenosti iznosi -0,178, ovdje se radi o platikurtičnoj distribuciji. U cjelini, ovi rezultati pokazuju da većina ispitanika pokazuje umjerenu zainteresiranost za kolegije u području komunikacije premda ipak postoji određena varijabilnost u tim ocjenama, s tendencijom ka manjoj zainteresiranosti.

Tablica 2. Kompozitne varijable

	Važnost profesionalnih komunikacijskih vještina (V1)	Ocjena komunikacijskih vještina (V2)	Zainteresiranost za kolegij u području komunikacije (V3)
N	109	109	109
Aritmetička sredina	4,21	3,75	3,18
Medijan	4,33	3,75	3,20
Mod	4	4	3
Standardna devijacija	,607	,591	,830
Varijanca	,368	,349	,690
Koeficijent asimetričnosti	-2,418	-1,623	-,369
Koeficijent spljoštenosti	9,262	5,651	-,178
Raspon	4	4	4
Minimum	1	1	1
Maksimum	5	5	5

Prije provođenja statističkih testova za testiranje hipoteza, napravljen je K-S test kojim se testira normalnost distribucije. S obzirom na to da je kod sve tri varijable p-vrijednost manja od 0,05, zaključuje se da podaci nisu normalno distribuirani (Tablica 3).

Tablica 3. K-S test

One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test		Važnost profesionalnih komunikacijskih vještina (V1)	Ocjena komunikacijskih vještina (V2)	Zainteresiranost za kolegij u području komunikacije (V3)
N		109	109	109
Normalni parametri	Aritmetička sredina	4,21	3,75	3,18
	Standardna devijacija	,607	,591	,830
Najekstremnije razlike	Apsolutne	,152	,146	,104
	Pozitivne	,097	,074	,056
	Negativne	-,152	-,146	-,104
Testna statistika		,152	,146	,104
Asimpt. značajnost (2-tailed)		,000	,000	,005

Budući da podaci kompozitne varijable V1 nisu normalno distribuirani, za provjeru hipoteze H1 koristi se Kruskal-Wallis test (Tablica 4). Statistička značajnost postavljena je na $p < 0,05$. S obzirom na to da p-vrijednost iznosi 0,756 zaključuje se da nema statistički značajnih razlika u percepciji važnosti profesionalnih komunikacijskih vještina među različitim godinama studija. Dakle, hipoteza H1 koja

glasi da studenti viših godina studija građevinarstva više smatraju profesionalne komunikacijske vještine važnima za rad u industriji u odnosu na studente nižih godina studija se ovim putem odbacuje.

Tablica 4. Kruskal-Wallis test

Testna statistika	Važnost profesionalnih komunikacijskih vještina (V1)
Chi-kvadrat	1,888
df	4
Asimpt. značajnost	,756

Postojanje statistički značajne razlike za drugu i treću hipotezu testirat će se Spearmanovim rho testom korelacije. Statistička značajnost postavljena je na $p < 0,01$. Kod hipoteze H2 testirana je korelacija između kompozitnih varijabli V1 i V2. Koeficijent korelacije iznosi 0,482 što znači da su ove varijable pozitivno povezane. Budući da p-vrijednost iznosi manje od 0,01 zaključuje se da postoji statistički značajna pozitivna povezanost između varijabli (Tablica 5). Hipoteza H2 kojom se tvrdilo da postoji statistički značajna povezanost između ocjena važnosti profesionalne komunikacije među studentima građevinarstva i ocjena njihovih komunikacijskih vještina ovim je putem potvrđena. Dakle, sugerira se da studenti građevinarstva, koji više cijene profesionalne komunikacijske vještine, smatraju svoje profesionalne komunikacijske vještine boljima.

Tablica 5. Spearmanov rho test korelacije (1)

Korelacije			Važnost profesionalnih komunikacijskih vještina (V1)	Ocjena komunikacijskih vještina (V2)
Spearmanov rho test	Važnost profesionalnih komunikacijskih vještina (V1)	Koeficijent korelacije	1,000	,482**
		Značajnost (2-tailed)	.	,000
		N	109	109
	Ocjena komunikacijskih vještina (V2)	Koeficijent korelacije	,482**	1,000
		Značajnost (2-tailed)	,000	.
		N	109	109
** . Korelacija je značajna na 0.01 razini (2-tailed).				

Što se tiče hipoteze H3, bilo je važno utvrditi korelaciju između kompozitnih varijabli V2 i V3. Koeficijent korelacije iznosi 0,358, što ukazuje na to da su ove dvije varijable pozitivno povezane. S obzirom na to da je p-vrijednost manja od 0,01, može se zaključiti da postoji statistički značajna pozitivna povezanost između ovih varijabli (Tablica 6). Na ovaj se način hipoteza H3 da postoji statistički značajna povezanost između studenata građevinarstva koji pokazuju sklonost komunikacijskim vještinama i zainteresiranosti za pohađanje kolegija u području komunikacije potvrđuje. Studenti građevinarstva, koji pokazuju sklonost komunikacijskim vještinama, pokazuju i veće zanimanje za kolegije u području komunikacije.

Tablica 6. Spearmanov rho test korelacije (2)

Korelacije			Ocjena komunikacijskih vještina (V2)	Zainteresiranost za kolegij u području komunikacije (V3)
Spearmanov rho test	Ocjena komunikacijskih vještina (V2)	Koeficijent korelacije	1,000	,358**
		Značajnost (2-tailed)	.	,000
		N	109	109
	Zainteresiranost za kolegij u području komunikacije (V3)	Koeficijent korelacije	,358**	1,000
		Značajnost (2-tailed)	,000	.
		N	109	109
** Korelacija je značajna na 0.01 razini (2-tailed).				

Uzimajući u obzir pojedinačne varijable, aritmetička sredina tvrdnje *Moram imati dobre komunikacijske vještine ako namjeravam postati uspješan inženjer* iznosi 4,28 (M=4, SD=0,851). Nadalje, aritmetička sredina tvrdnje *Komunikacijske vještine (meke vještine) jednako su važne kao i tehničke vještine (tvrde vještine)* iznosi 3,73 (M=4, SD=1,024). Na temelju ovih rezultata može se zaključiti da studenti prepoznaju važnost i ulogu komunikacijskih vještina u građevinarstvu. Za tvrdnju *Uz široku upotrebu digitalnih komunikacijskih platformi, vrlo je važno ovladati vještinom stranog jezika* aritmetička sredina iznosi 4,14 (M=4, SD=0,918). Aritmetička sredina za tvrdnju *Vješto korištenje znanja engleskog jezika u učenju ili radu može pozitivno utjecati na komunikaciju i interakciju s međunarodnim studentima inženjerstva* iznosi 4,62 (M=5, SD=0,791). Dakle, sukladno dobivenim rezultatima vidljivo je da studenti prepoznaju važnost korištenja engleskog jezika i interkulturalne komunikacije u

građevinarstvu. Što se tiče tvrdnje *Važno je redovito komunicirati i razgovarati s drugima na poslu ili studiju*, aritmetička sredina iznosi 4,48 ($M=5$, $SD=0,867$) (Tablica 7).

Tablica 7. Deskriptivna statistika varijabli (1)

	Moram imati dobre komunikacijske vještine ako namjeravam postati uspješan inženjer.	Komunikacijske vještine (meke vještine) jednako su važne kao i tehničke vještine (tvrde vještine).	Uz široku upotrebu digitalnih komunikacijskih platformi, vrlo je važno ovladati vještinom stranog jezika.	Vješto korištenje znanja engleskog jezika u učenju ili radu može pozitivno utjecati na komunikaciju i interakciju s međunarodnim studentima inženjerstva.	Važno je redovito komunicirati i razgovarati s drugima na poslu ili studiju.
N	109	109	109	109	109
Aritmetička sredina	4,28	3,73	4,14	4,62	4,48
Medijan	4,00	4,00	4,00	5,00	5,00
Mod	5	4	5	5	5
Standardna devijacija	,851	1,024	,918	,791	,867

Za tvrdnju *Pisane komunikacijske vještine važne su za učenje ili za posao* aritmetička sredina iznosi 4,24 ($M=4$, $SD=0,922$), a za tvrdnju *Studenti građevinarstva moraju imati dobre vještine pisanja (uključujući pisanje laboratorijskih izvješća, eseja, tehničko pisanje itd.)* 3,77 ($M=4$, $SD=0,977$). Drugim riječima, studenti građevinarstva visoko označavaju važnost pisanih komunikacijskih vještina u akademskom i poslovnom okruženju. Govoreći o tvrdnji da *Vizualni izrazi kao što su slike i ikone mogu pojednostavniti i poboljšati komunikaciju* aritmetička sredina iznosi 4,32 ($M=5$, $SD=0,901$). Za tvrdnje o važnosti interdisciplinarne komunikacije aritmetička sredina iznosi 4,11 ($M=4$, $SD=0,875$) i 4,12 ($M=4$, $SD=0,868$), što znači da prepoznaju važnost interdisciplinarne komunikacije u građevinarstvu (Tablica 8).

Tablica 8. Deskriptivna statistika varijabli (2)

	Pisane komunikacijske vještine važne su za učenje ili posao.	Studenti građevinarstva moraju imati dobre vještine pisanja (uključujući pisanje laboratorijskih izvješća, eseja, tehničko pisanje itd.).	Vizualni izrazi kao što su slike i ikone mogu pojednostaviti i poboljšati komunikaciju.	Interdisciplinarna komunikacija unapređuje vještine timskog rada u učenju ili radu.	Savladavanjem interdisciplinarne komunikacije povećavaju se mogućnosti učenja i zapošljavanja.
N	109	109	109	109	109
Aritmetička sredina	4,24	3,77	4,32	4,11	4,12
Medijan	4,00	4,00	5,00	4,00	4,00
Mod	5	4	5	4	4
Standardna devijacija	,922	,997	,901	,875	,868

Aritmetička sredina za tvrdnju *Za razvoj karijere inženjera ključno je znati koristiti digitalnu komunikaciju i platforme za učenje i suradnju među zemljama i kulturama* iznosi 4,16 ($M=4$, $SD=0,945$). Za tvrdnju *Posjedovanje dobrih komunikacijskih vještina može doprinijeti zapošljavanju* aritmetička sredina iznosi 4,59 ($M=5$, $SD=0,760$), što znači da su ispitanici svjesni važnosti komunikacijskih vještina prilikom zapošljavanja.

Govoreći o vlastitim komunikacijskim vještinama za tvrdnju *Svjestan sam svojih komunikacijskih vještina* aritmetička sredina iznosi 4,13 ($M=4$, $SD=0,944$), a za tvrdnju *Teško mi je priznati vlastite probleme u komunikaciji* 2,60 ($M=2$, $SD=1,256$), što znači da ispitanici većinom nemaju problema u izražavanju problema u komunikaciji. Za tvrdnju *Vješto korištenje engleskog jezika rezultiralo je uspješnim čitanjem stručno relevantne literature na stranom jeziku i mogućnošću unaprjeđivanja mog znanja* aritmetička sredina iznosi 3,35 ($M=3$, $SD=1,117$) (Tablica 9).

Tablica 9. Deskriptivna statistika varijabli (3)

	Za razvoj karijere inženjera ključno je znati koristiti digitalnu komunikaciju i platforme za učenje i suradnju među zemljama i kulturama.	Posjedovanje dobrih komunikacijskih vještina može doprinijeti zapošljavanju.	Svjestan sam svojih komunikacijskih vještina.	Teško mi je priznati vlastite probleme u komunikaciji.	Vješto korištenje engleskog jezika rezultiralo je uspješnim čitanjem stručno relevantne literature na stranom jeziku i mogućnošću unaprjeđivanja mog znanja.
N	109	109	109	109	109
Aritmetička sredina	4,16	4,59	4,13	2,60	3,35
Medijan	4,00	5,00	4,00	2,00	3,00
Mod	5	5	4	2	3
Standardna devijacija	,945	,760	,944	1,256	1,117

Za tvrdnju *Aдекватne vještine usmene komunikacije dovele su me do mogućnosti jasnog izražavanja ideja* aritmetička sredina iznosi 3,61 ($M=4$, $SD=1,009$), a za tvrdnju *Važno mi je koristiti digitalne medije kako bih točno izrazio svoja stajališta i ideje* 3,62 ($M=4$, $SD=1,145$). Aritmetička sredina za tvrdnju *Aktivno slušanje pomaže mi da shvatim govornikove ideje, sažmem ono što je važno i primijenim stečena znanja* iznosi 4,20 ($M=4$, $SD=0,911$). Studenti prepoznaju vrijednost razvijanja svojih vještina slušanja kako bi bili bolji profesionalci jer aritmetička sredina za tu tvrdnju iznosi 4,28 ($M=4$, $SD=0,893$). Tvrdnja *Dobre komunikacijske vještine omogućuju mi da pokažem poštovanje prema drugima, što je bitno za uspjeh kao inženjera* ima aritmetičku sredinu 4,18 ($M=4$, $SD=0,894$). Na temelju ovih rezultata vidljivo je da studenti percipiraju važnost interpersonalne komunikacije u akademskom i profesionalnom razvoju (Tablica 10).

Tablica 10. Deskriptivna statistika varijabli (4)

	Aдекватne vještine usmene komunikacije dovele su me do mogućnosti jasnog izražavanja ideja.	Važno mi je koristiti digitalne medije (WhatsApp, e-mail itd.) kako bih točno izrazio svoja stajališta i ideje.	Aktivno slušanje pomaže mi da shvatim govornikove ideje, sažmem ono što je važno i primijenim stečena znanja.	Shvaćam vrijednost razvijanja svojih vještina slušanja kako bih bio bolji profesionalac.	Dobre komunikacijske vještine omogućuju mi da pokažem poštovanje prema drugima, što je bitno za uspjeh kao inženjera.
N	109	109	109	109	109
Aritmetička sredina	3,61	3,62	4,20	4,28	4,18
Medijan	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00
Mod	3	3	4	5	4
Standardna devijacija	1,009	1,145	,911	,893	,894

Posljednji dio prikaza rezultata odnosi se na zainteresiranost za kolegije u području komunikacije. Za tvrdnju *Vidim smisao učenja komunikacijskih vještina* aritmetička sredina iznosi 3,96 ($M=4$, $SD=1,154$). Ipak, za tvrdnju *Imam dovoljno vremena za proučavanje komunikacijskih vještina* aritmetička sredina iznosi 2,50 ($M=2$, $SD=1,144$). Aritmetička sredina za tvrdnju *PPT prezentacije i grupne rasprave poboljšale bi moje vještine usmene komunikacije* iznosi 3,18 ($M=3$, $SD=1,321$), što znači da ispitanici uglavnom ne percipiraju ulogu usmenih izlaganja i rasprava u poboljšanju usmenih komunikacijskih vještina. Za tvrdnju *Komunikacijske vještine mogu se savladati putem formalne nastave* aritmetička sredina iznosi 2,99 ($M=3$, $SD=1,151$), a za tvrdnju *Kolegij iz područja komunikacijskih vještina je potreban na studiju građevinarstva* 3,28 ($M=3$, $SD=1,320$) (Tablica 11). Dakle, kada je riječ o zainteresiranosti za kolegije u području komunikacije, studenti najčešće označavaju neutralnu vrijednost na Likertovoj skali.

Tablica 11. Deskriptivna statistika varijabli (5)

	Vidim smisao učenja komunikacijskih vještina.	Imam dovoljno vremena za proučavanje komunikacijskih vještina.	PPT prezentacije i grupne rasprave poboljšale bi moje vještine usmene komunikacije.	Komunikacijske vještine mogu se savladati putem formalne nastave.	Kolegij iz područja komunikacijskih vještina je potreban na studiju građevinarstva.
N	109	109	109	109	109
Aritmetička sredina	3,96	2,50	3,18	2,99	3,28
Medijan	4,00	2,00	3,00	3,00	3,00
Mod	5	2	4	3	3
Standardna devijacija	1,154	1,144	1,321	1,151	1,320

5. RASPRAVA

U teorijskom okviru prikazan je pregled čimbenika profesionalnih komunikacijskih vještina u građevinarstvu čime je utvrđeno da studenti građevinarstva moraju posjedovati usmene, pisane, vizualne, interpersonalne, interdisciplinarne i interkulturalne komunikacijske vještine. Iako je istraživanje Kovač i Sirković (2017) pokazalo da studenti viših godina inženjerskih studija pozitivnije vrednuju komunikacijske vještine, rezultatima ove studije opovrgnuta je hipoteza H1 da studenti viših godina studija Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu smatraju profesionalne komunikacijske vještine važnijima za rad u industriji u odnosu na studente nižih godina. S obzirom na to da se prvim istraživačkim pitanjem željelo doznati kako studenti građevinarstva percipiraju važnost profesionalne komunikacije, rezultati ukazuju da generalno visoko označavaju važnost posjedovanja dobrih komunikacijskih vještina. Odnosno, većinom se djelomično slažu da su komunikacijske vještine (meke vještine) jednako važne kao i tehničke vještine (tvrde vještine).

Shodno tome da autori ističu važnost interdisciplinarne i interkulturalne komunikacije (Handford i sur. 2019; Reimer 2007), rezultati ovog istraživanja pokazuju da studenti visoko vrednuju znanje stranog jezika i interakciju s međunarodnim studentima inženjerstva. Nadalje, studenti smatraju da je važno imati razvijenu interdisciplinarnu komunikaciju kako bi bili uspješniji u timskom radu, ali i povećali mogućnost zapošljavanja. Kada je riječ o pisanim komunikacijskim vještinama, prethodna istraživanja su ukazala na nužnost njihova posjedovanja i

razvijanja u inženjerskim strukama i građevinarstvu (Božić Lenard i Pintarić 2018; Reimer 2007; Masduki i Zakaria 2020). Ovim istraživanjem potvrđeno je da studenti Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu većinom smatraju da su pisane komunikacijske vještine važne za učenje ili posao te da studenti građevinarstva moraju imati dobre vještine pisanja kako bi apsolvirali pisanje laboratorijskih izvješća, eseja i slično. Govoreći o vizualnim komunikacijskim vještinama (Masduki i Zakaria 2020) studenti smatraju da vizualni izrazi kao što su slike i ikone doista mogu pojednostavniti i poboljšati komunikaciju. Usmene komunikacijske vještine neophodne su u inženjerskim profesijama (Coffelt i sur. 2019; Costigan i Brink 2020; Martín-Raugh i sur. 2023; Masduki i Zakaria 2020; Rahman 2010; Riemer 2007), a posebno na gradilištima (Yusof i sur. 2018). Ovim je istraživanjem pokazano da studenti prepoznaju važnost posjedovanja usmenih komunikacijskih vještina te da su ih te vještine dovele do mogućnosti jasnog izražavanja ideja. Na koncu, kada je riječ o interpersonalnim komunikacijskim vještinama (Riemer 2007), studenti građevinarstva prepoznaju ulogu aktivnog slušanja, razvijanja vještina slušanja i odnosa s kolegama. Na temelju rezultata ovog istraživanja pružen je odgovor i na istraživačko pitanje kako studenti Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu ocjenjuju svoje komunikacijske vještine. Načelno, označavaju ih vrlo pozitivno iako postoji umjerena varijabilnost u odgovorima.

Nadalje, ovim istraživanjem je potvrđena hipoteza H2 da postoji statistički značajna povezanost između ocjena važnosti profesionalne komunikacije među studentima Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu i ocjena njihovih komunikacijskih vještina. Studenti koji su dali veću ocjenu važnosti profesionalne komunikacije većim su ocjenama ocijenili svoje profesionalne komunikacijske vještine.

Ovim istraživanjem bilo je važno doznati stavove studenata Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu o kolegijima u području komunikacije, posebno zbog toga što poslodavci navode nedostatak komunikacijskih vještina u inženjerskim strukama (Kovač i Sirković 2017). Osim toga, istraživanja pokazuju da je nužno implementirati komunikacijske sadržaje u već postojeći nastavni sadržaj ili oformiti nove kolegije u području komunikacije na inženjerskim studijima (Holik i Sanda 2020; Munir 2021; Wu i sur. 2023). Studenti se većinom djelomično slažu s tvrdnjom da vide smisao učenja komunikacijskih vještina, ali ističu da nemaju dovoljno vremena za njihovo proučavanje. Kada je riječ o tome da se komunikacijske vještine mogu savladati putem formalne nastave te da je kolegij iz područja ko-

munikacije potreban na studiju građevinarstva, studenti uglavnom biraju neutralan odgovor, odnosno, niti se slažu niti se ne slažu s tvrdnjom. Vidljivo je, stoga, da studenti građevinarstva nisu dovoljno svjesni da im formalna nastava može pomoći u razvijanju komunikacijskih vještina, ali istraživanje koje su proveli Fries i suradnici (2017) pokazuje napredak kod studenata koji su pohađali kolegij namijenjen učenju pisanih komunikacijskih vještina.

Rezultatima ove studije potvrđena je i hipoteza H3 da postoji statistički značajna povezanost između studenata Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu koji pokazuju sklonost komunikacijskim vještinama i njihove zainteresiranosti za pohađanje kolegija u području komunikacije. Dakle, studenti koji svoje komunikacijske vještine označavaju višom ocjenom, više su zainteresirani i za pohađanje kolegija u području komunikacije.

6. ZAKLJUČAK

Nakon što su istraživanja ukazala na iznimnu važnost posjedovanja profesionalnih komunikacijskih vještina u građevinarstvu prepoznat je nedostatak istraživanja koja se bave percepcijom studenata građevinarstva o važnosti profesionalne komunikacije u struci, njihovim komunikacijskim vještinama i zainteresiranošću za kolegije u području komunikacije. Istraživanje provedeno na uzorku od 109 studenata Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva arhitekture i geodezije u Splitu pokazalo je da studenti prepoznaju važnost profesionalnih komunikacijskih vještina u građevinarstvu te da pozitivno ocjenjuju svoje komunikacijske vještine. Također, vidljivo je da su studenti svjesni da im profesionalne komunikacijske vještine mogu pomoći u daljnjem napretku i pronalasku posla. Iako hipoteza H1 nije potvrđena, utvrđeno je da postoji statistički značajna povezanost između ocjena važnosti profesionalne komunikacije među studentima i ocjena njihovih komunikacijskih vještina te da postoji statistički značajna povezanost između studenata koji pokazuju sklonost komunikacijskim vještinama i zainteresiranosti za pohađanje kolegija u području komunikacije. Ipak, rezultati ove studije pokazali su da studenti Građevinarstva na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu i dalje nisu dovoljno svjesni važnosti formalnog komunikacijskog obrazovanja te mogućnosti koje im takvo obrazovanje može donijeti.

Ograničenje ovog istraživanja očituje se u korištenju metode online ankete s obzirom na to da se može dogoditi da ispitanici ne odgovaraju u potpunosti iskreno

na postavljena pitanja. Također, upitnik je načinjen od pitanja samoprocjene, što znači da ponekad ispitanici nisu ni svjesni svojih komunikacijskih vještina. Ovim je radom obuhvaćen samo jedan fakultet građevinarstva u Hrvatskoj zbog lakše dostupnosti, povezanosti i interakcije sa studentima. Ipak, ovaj rad bi mogao predstavljati doprinos u području istraživanja važnosti profesionalne komunikacije u građevinarstvu. Rezultati istraživanja mogu usmjeriti industriju, znanost i obrazovanje u kojem pravcu da provode edukaciju studenata građevinarstva u području razvoja njihovih komunikacijskih vještina. Nadalje, nalazi ove studije mogu doprinijeti razvoju i definiranju novog teorijskog koncepta i modela o komunikacijskim kompetencijama studenata građevinarstva. Osim toga, znanstveni doprinos ovog rada očituje se i u razvoju metodološkog okvira za istraživanja komunikacijskih vještina kod studenata inženjerskih studija i diplomiranih inženjera.

Buduća istraživanja mogu se fokusirati i na korištenje kvalitativne metodologije prilikom ispitivanja profesionalnih komunikacijskih vještina u građevinarstvu kako bi se detaljnije obuhvatila tema i prepoznali novi obrasci. Uz to, smjernica za buduće studije jest i provođenje komparativnih istraživanja koje će osim studenata obuhvatiti i profesore, poslodavce i diplomirane inženjere u građevinarstvu kako bi se temeljito obradila tema, prepoznala aktualna situacija u struci te detektirali zahtjevi industrije. Na koncu, za dodatni razvoj ovog područja svakako bi bilo važno obuhvatiti i ostale studije građevinarstva na području Hrvatske, ali i šire.

LITERATURA

1. Aleryani, Arwa Y., Abdullatif A. Al Munifi (2019), "A Roadmap to the Development of Key Competencies of Engineering and Technology Graduates", *Int. J. Eng. Pedagog.*, 9(5), 75-88.
2. Ball, Helen L. (2019), "Conducting online surveys", *Journal of human lactation*, 35(3), 413-417.
3. Božić Lenard, Dragana, Liljana Pintarić (2018), "Comparison of Employers' and Students' perceptions Regarding Communication Skills", *Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, 6(1), 063-082.
4. Byrne, Zinta S., James W. Weston, Kelly Cave (2018), "Development of a scale for measuring students' attitudes towards learning professional (ie, soft) skills", *Research in Science Education*, 50, 1417-1433.
5. Coffelt, Tina A., Dale Grauman, Frances L. Smith (2019), "Employers' perspectives on workplace communication skills: The meaning of communica-

- tion skills", *Business and Professional Communication Quarterly*, 82(4), 418-439.
6. Conrad, Susan (2017a), "The use of passives and impersonal style in civil engineering writing", *Journal of Business and Technical Communication*, 32(1), 38-76.
 7. Conrad, Susan (2017b), "A comparison of practitioner and student writing in civil engineering", *Journal of Engineering Education*, 106(2), 191-217.
 8. Costigan, Robert D., Kyle E. Brink (2020), "Developing listening and oral expression skills: Pillars of influential oral communication", *Journal of Management Education*, 44(2), 129-164.
 9. Fries, Ryan, Brad Cross, Jianpeng Zhou, Chad Verbais (2017), "How Student Written Communication Skills Benefit During Participation in an Industry—Sponsored Civil Engineering Capstone Course", *Advances in Engineering Education*, 6(1), n1. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1138879>
 10. Galešić, Mirta (2005), "Anketna istraživanja putem interneta: Mogući izvori pogrešaka", *Društvena istraživanja*, 14(75+ 76), 297-320.
 11. Handford, Michael, Jan Van Maele, Petr Matous, Yu Maemura (2019), "Which "culture"? A critical analysis of intercultural communication in engineering education", *Journal of Engineering Education*, 108(2), 161-177.
 12. Holik, Ildikó, István Dániel Sanda (2020), "The Possibilities of Improving Communication Skills in the Training of Engineering Students", *Int. J. Eng. Pedagog.*, 10(5), 20-33.
 13. Kakepoto, Inayatullah, Abdullah Laghari, Tania Laghari (2022), "Communication Skills across Engineering Curriculum: A Case Study", *Global Language Review*, VII(I), 23-32.
 14. Kovač, Mirjana M., Nina Sirković (2017), "Attitudes towards Communication Skills among Engineering Students", *English Language Teaching*, 10(3), 111-117.
 15. Mackay, Isobel, Thomas Miller, Gertrude H. Benson (2022), "Enhancing student communication skills via debating Engineering Ethics", *SEFI 2022-50th Annual Conference of the European Society for Engineering Education, Proceedings*, SEFI, 1340-1348.
 16. Martín-Raugh, Michelle, Katrina C. Roohr, Chee Wee Leong, Hillary Molloy, Laura McCulla, Vikram Ramanarayan, Zydrune Mladineo (2023), "Better Understanding Oral Communication Skills: The Impact of Perceived Personality Traits", *American Journal of Distance Education*, 1-14.

17. Masduki, Masadliahani, Normah Zakaria (2020), "Fulfilling the demand for workplace communication skills in the civil engineering industry", *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, 28(4), 3069-3087.
18. Munir, Fouzia (2021), "More than technical experts: Engineering professionals' perspectives on the role of soft skills in their practice", *Industry and Higher Education*, 36(3), 294-305.
19. Rahman, Mojibur M. (2010), "Teaching oral communication skills: A task-based approach", *ESP world*, 9(1), 1-11.
20. Riemer, Marc J. (2007), "Communication skills for the 21st century engineer", *Global J. of Engng. Educ*, 11(1), 89-100.
21. Sharma, Sangeeta, Binod Mishra (2023), *Communication skills for engineers and scientists*, PHI Learning Pvt. Ltd.
22. Suparman, Slamet, GNIP Pratama (2019), "Basic communication skill drill in microteaching context to improve the teaching skills of civil engineering and planning education students, faculty of engineering, Yogyakarta State University", *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 535(1), p. 012014.
23. Tkalac Verčić, Ana, Dubravka Sinčić, Nina Pološki Vokić (2010), *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada: kako osmisliti, provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje*, MEP
24. Willmot, Peter, Benjamin Colman (2016), "Interpersonal skills in engineering education", Conference contribution, Loughborough University; <https://hdl.handle.net/2134/23540>
25. Wu, Ying, Lin Xu, Simon P. Philbin (2023), "Evaluating the Role of the Communication Skills of Engineering Students on Employability According to the Outcome-Based Education (OBE) Theory", *Sustainability*, 15(12), 9711.
26. Yusof, Noorhayatie, Mohd S. Misnan (2019), "Restriction factors to implement safety practices in small grade contractors", *International Journal of Built Environment and Sustainability*, 6(1-2), 15-21.

PERCEPTION OF THE IMPORTANCE OF PROFESSIONAL COMMUNICATION AMONG CIVIL ENGINEERING STUDENTS

Summary:

This paper aims to find out the attitudes and perceptions of civil engineering students about the importance of professional communication and their current and future competencies. In addition, this work aims to investigate their interest in courses on communication skills. For this research, a quantitative research method was used - an online survey. The research sample consists of 109 students of all years of undergraduate and graduate studies in Civil Engineering at the Faculty of Civil Engineering, Architecture, and Geodesy in Split. The work is based on three hypotheses that were tested with non-parametric statistical tests after the research was carried out. The results of the research rejected the first hypothesis that students of higher years of civil engineering studies consider professional communication skills more important for work in industry compared to students of lower years of studies. Furthermore, this research determined that there is a statistically significant correlation between the ratings of the importance of professional communication among civil engineering students and the ratings of their communication skills and that there is a statistically significant correlation between civil engineering students who show a preference for communication skills and interest in attending courses in the field of communication.

Keywords: professional communication skills; communication in civil engineering; communication in engineering; civil engineering students; communication education

Adresa autorice

Author's address

Antea Boko

Sveučilište Sjever, Koprivnica

antea.boko@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.115

UDK 794:004]:316.774

Primljeno: 15. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Petra Raškaj, Tanja Grmuša

HOW MEDIA FRAMING OF VIDEO GAMES AFFECTS THE PERCEPTION AND UNDERSTANDING OF THE VIDEO GAME INDUSTRY: THE OPINIONS OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY OF ZAGREB¹

Creating video games is a complex process that can be tracked in stages, requiring compliance with platform-specific requirements, content, visual elements, characters, and the existence of interaction among them. In this context, there is increasing talk about gamification to strengthen user engagement, motivation, and communication. The popularity of video games as a broader social phenomenon sparks divided public opinions, and media reporting has a significant impact on it. Framing a particular topic in a negative or positive tone contributes to the perception of events, individuals, or processes as threats or opportunities, potentially leading to calls for increased regulation. This paper aims to analyze media coverage of video games and to investigate how it affects public opinion and understanding of the game industry, using a combined methodology. Analysis of the content of media coverage on selected foreign and Croatian online portals that deal with technology, as well as Croatian newspaper portals that have special gaming sections, showed a difference in the approach to reporting. Foreign media portals have shown exceptional commitment to collecting information about upcoming games and monitoring economic, industry changes, and player opinions, while domestic ones are focused on innovations within the Croatian gaming scene. The emphasis is on promoting and showcasing local talent and progress in the country's gaming industry. At the same time, the results of the survey showed that the majority of participants are familiar with the gaming

¹ This paper is based on the research conducted by Petra Raškaj as a part of her final thesis at the graduate university study program in Communication Studies. The thesis titled „The Impact of Media Coverage of Video Games on Public Opinion and Understanding of the Gaming Industry“ was made under the mentorship of Tanja Grmuša, PhD, Assistant Professor, and defended at the Faculty of Croatian Studies in September 2023.

industry and actively participate in it. Furthermore, although they follow media reports and reviews about video games, it still does not significantly influence their decision to purchase a video game. Finally, most participants feel that politics and social agendas are not desirable in video games.

Keywords: gaming industry; video games; gaming; media coverage; framing; combined methodology; students

1. INTRODUCTION

This paper explores the impact of media coverage on the public perception of video games. Journalists play a crucial role in reporting on trends, reviewing games, and covering events. With the growing interest in the video game industry, the role of journalists becomes more significant. Their perspectives and assessments can shape the way people think about games, influencing purchasing decisions. Game coverage can impact the direction of the industry, affecting consumer demand and the creative choices of developers. The power of media reporting lies in shaping public opinion, guiding industry trends, and evolving the landscape of video games. Similar research has been conducted on this topic, such as C. J. Ferguson's (2015) study on the relationship between violent video games and aggressive behavior and Brian McKernan's (2013) research on media reporting trends, providing context necessary for understanding this relationship. Other studies, such as those conducted by Gentile and Anderson (2003) and Shaw (2013), have focused on investigating the relationship between media and violence in video games, investigating how such content can affect players. In addition, in the center of interest of the aforementioned authors is game culture in a broader sense, which includes media representation and perception of video games.

On the other hand, research analyzing the practices of using general and specialized media among video game users and members of so-called gamer communities is underrepresented. However, Törhönen et al. 2020 showed in their study how consuming content related to video games positively influences gaming activities. Consumption of video game content mainly occurs through streaming platforms such as Twitch, YouTube Gaming, and Mixer (Sjöblom & Hamari 2017; Cabeza Ramirez et al. 2022) compared to traditional media (Rudolf et al. 2022). The reasons for consumption vary depending on the motivations and needs of video

game players (Macey et al. 2022), but also on the cultural environment (Santos et al. 2021).

The practice of media usage among video game users in Croatia is also relatively unexplored; the topic of video games is generally viewed through a negative lens concerning its impact on children's cognitive development and personality type (Martinčević, Vranić 2019; Blažanović 2021), hence the large number of studies in the field of psychology that problematize the issue of aggression in video games (Ružić 2011; Mužić 2014) and violence in general (Valković 2008), as well as the impact of video games on academic success (Malek, Ninčević, Jurić Vukelić 2018). Regarding the student population, among whom video games are very popular, it is worth highlighting the study conducted by Haramija, Njavro, and Vranešić (2020) on the correlation between the frequency and manner of playing and self-perception of personal success and values. Furthermore, we would also like to mention two studies that have focused on socio-cultural characteristics of gamers in Croatia (Krolo, Zdravković, Puzek 2016), or on the examination of team communication and the formation of interpersonal relationships among video game players (Prevarek, Grmuša 2022), conducted within the gaming community.

By analyzing the influence of media reporting on video games, this paper explores the complex relationship between journalists, developers, and consumers. Understanding the role of media coverage can provide valuable insights into the rapidly growing and evolving video game industry. The aim of this paper was to investigate the impact of media reporting on video games on public opinion and the perception of the gaming industry. Additional objectives include examining the associations triggered by media reporting on the industry, analyzing the influence of journalists' political and social agendas on their reporting, and gathering survey participants' opinions on the portrayal of the gaming industry in the media.

The main hypothesis asserts that media reporting on video games affects public opinion and understanding of the gaming industry. Subsidiary hypotheses include exploring respondents' familiarity with the gaming industry, their active participation in it, preference for reading articles and reviews for gaming information, and the belief that the articles they read do not always influence their final decision to purchase a game. Additionally, respondents are less likely to believe that real-world agendas and politics are relevant in virtual worlds. The first part of the research involved a qualitative analysis of the content of journalistic articles on video games. Foreign portals such as Kotaku and IGN, as well as domestic media (HCL, BUG, Večernji List, Kultura – Igre, 24 sata, Sci/tech- Gaming), were reviewed during May

2023. The analysis covered the context, article sources, and differences in reporting, including possible political and social agendas. The second part of the research comprises a quantitative analysis conducted through an online survey among University of Zagreb students over three months (March – June 2023). The goal was to examine their impressions, familiarity with the gaming industry, purchasing decisions, and attitudes towards social and political agendas in the gaming industry.

2. THE PRODUCTION PROCESS OF CREATING VIDEO GAMES – FROM IDEA TO REALIZATION

In the last decade, the development of technology has enabled the popularity of video games to reach the level of a global phenomenon. With the advancement of technology, playing video games has become accessible to everyone, and the creation process has become an innovative and refined endeavor. To transform a game from a mere idea into a market-ready product, it takes several years of experience in game development. The process can be challenging, but every effort pays off. Every video game begins with an idea, but it's not as simple as it may seem. Generating ideas can involve brainstorming, sketching concepts, creating prototypes, testing, and discarding ideas that seem unfavorable or enhancing those with potential. For an idea to progress to the next stage, it must undergo team discussions among development programmers who shape and filter the idea until only the best concepts remain. The goal of every idea is to ultimately create a game that “flows” and provides a cohesive, streamlined experience for players without sacrificing the gaming experience. During the ideation process, development programmers need to address three crucial questions: How large will the game be? Will players be able to immerse themselves in the game? How complex will the game be? Answers to these questions set the parameters for the subsequent steps in the development process.

One of the key roles is played by conceptual artists in video games, who are designers responsible for creating visual representations of characters, vehicles, environments, and other elements of the game. Their art serves as the foundation for visualizing ideas for other teams, contributing to the game's dimension and personality. Each conceptual artist has their style, adapting to the specifics of different publishers such as Blizzard, EA (Electronic Arts), and Ubisoft. Their tasks include sketching the appearance of characters from various perspectives and creating movements such as walking or fighting. The creative director provides guidance, and once the design is accepted, it becomes a reference for other teams. Conceptual artists

use digital drawing and tools like Adobe Photoshop, SketchBook Pro, Zbrush, and Maya (Concept Art Empire 2023).

The article “What is concept art” explains the difference between illustrators and conceptual artists. An illustrator’s job belongs to “promotional art,” aiming to sell something by evoking emotions, while a conceptual artist expresses an idea in the form of a visual creation. The goal of conceptual drawing is not to be the final product but to serve as an example for other specialists. Each conceptual artist specializes, deciding whether to focus on drawing characters, locations, or objects. Furthermore, drawings are created in digital form using specific software and tools. Voice actors, responsible for giving voices to characters, play a crucial role in creating an immersive gaming experience. Synchronization, once overlooked due to storage limitations, now includes not only voices but also motion capture technology, where actors perform entire scenes. The process involves recording voices, integrating them into the game, and playing them during player interactions. Actors are not limited to one character, sounding or looking, and earnings depend on vocal characteristics, popularity, publisher demands, and the game’s market success (Wirtz 2023).

Furthermore, Rae Machado emphasizes the importance of motion capture technology in video games which records actors’ movements and uses them for character animation, often underestimated despite its crucial role in achieving realistic graphics. Motion capture allows recording performed movements without transferring actors’ physical traits to characters in the game. By placing markers and recording actor movements, animators create a skeleton that serves as the basis for character animation. This technology is used for various purposes, including creating ultra-realistic models and establishing foundations for characters with unique designs (Machado 2021). Werbach and Hunter in the book “For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business” (2012) highlight gamification as the application of game elements in a business context to increase engagement and motivation. Gamification does not create a complete game but uses the motivational power of games to enhance experiences and encourage desired behavior. Key gamification elements include points, badges, leaderboards, challenges, and rewards. The goal of gamification is to stimulate engagement in the workplace or the market (2012: 31-53).

According to Andre Marchand and Thorsten Hennig-Thurau (2013), in the last twenty years, the gaming industry has experienced annual growth ranging between 9% and 15%. On average, it generates five times more revenue than the music and book sales industry, with almost equal earnings to the film industry. Not only is the

gaming industry the largest and fastest-growing, but it also boasts the highest level of innovation from decade to decade. A single product or franchise can be a hybrid, starting as a video game and evolving into a film, which, in turn, leads to merchandise, books, and more. Additionally, there are players who can earn through e-sports, streamed on platforms, television, or in front of live audiences. Players also spend money “within” video games, purchasing game expansions or virtual goods depending on the type of video game.

In these virtual realities, players have the power to manipulate their surroundings. However, games are not just for entertainment; they provide innovative opportunities for educating children, youth, and adults, training employees, and addressing various social needs. The technology used in video games is applicable in other industries and sciences such as molecular biology, marketing, and more. Furthermore, the concept of gamification has emerged. Gamification involves applying elements and principles of video games in non-game contexts to increase engagement and motivation. It does not entail creating complete games but harnessing the inherent motivational force of games to enhance experiences and encourage desired behaviors, such as in the workplace.

Werbach and Hunter (2012) highlight key components of gamification, including points, badges, leaderboards, challenges, and rewards. These elements can be utilized in the gamification process. The intention behind gamification is to strategically leverage feelings of achievement, earned rewards, and constant progress typically experienced in video games to increase motivation in business. The primary goal of gamification is engagement – the same engagement that motivates individuals in games can be applied in the workplace or the marketplace (Werbach, Hunter 2012).

3. MEDIA COVERAGE OF VIDEO GAMES AND DOMINANT „FRAMES“

Framing messages has been a popular topic in the field of social sciences, particularly social psychology, aiming to answer the question of what shapes our perceptions of the events surrounding us. Stakeholders such as family, friends, and peers play a significant role in this process, but the most substantial influence comes from the media (Giles 2003). The concept of message framing was introduced by Tversky and Kahnemann (1981), emphasizing that each message can be framed positively or negatively, in terms of loss or gain, and it is these frames that stimulate the audience to think and act (Entman 2007). Looking at this at an individual level and in the

context of interpersonal communication, it involves relying on previous experiences that help us interpret later experiences (Goffman 1974; Reardon 1998). At the same time, media framing refers to drawing conclusions about events from media reports and connecting them to other themes (Giles). The construction and deconstruction of stories occur based on various forms of media communication, including headlines, subtitles, and photographs (Ibidem, 162, 163),

The concept of framing is one of the theoretical approaches (alongside gatekeeper theory, news value theory, and news-bias theory) that seeks to answer how journalists choose information that becomes news and what frames they use in the process. Scheufele (1999) warns about the multiple uses of the term “framing” in public and scientific discourse, which often leads to confusion about its usage today. “Frame” can be interpreted as an interpretative framework, as cognitive structures in the minds of journalists that facilitate the selection and processing of information. Previous experiences are memorized and used as a framework within which later experiences are interpreted (Kunczik, Zipfel 2006). This process occurs on both the sender’s side of the message and the receiver’s side – on the media side and the audience side – and can be at a (un)conscious level.

The concept of framing was initially focused on studying psychology and cognitive aspects (Anderson & Pichert 1978; Bransford & Johnson 1973) but faced criticism for its unfounded research methodology. Therefore, Giles & Shaw (2009) developed Media Framing Analysis (MFA), which, in several phases (identifying the story, characters, narrative form, language used, presence of generalizations, analysis), seeks to ensure the objectivity of the process. Later, the framing concept shifted focus to the field of political communication (Entman 2010; Aalberg et al. 2010; De Vresse 2012; Carter 2013), where it remains highly popular today.

Brian McKernan analyzes the media coverage of video games in The New York Times over three decades. During the 1980s, video games were portrayed in The New York Times with a narrative that suggested a threat to the intellectual development of players while also being described as a shallow form of cultural elevation. The examination of the impact of video games on children became a central theme in American media and scientific journals. In the early 1990s, the first congressional investigation was conducted, triggered by several school shootings. The causes of these unfortunate events were attributed to the violent content available in video games, specifically the then-popular but violent game Doom. Nevertheless, the popularity of video games continued to grow in the 1990s, thanks to significant technological advancements, affordable prices of personal computers, and the

availability of gaming consoles. The new technology facilitated the development of new games (such as Metal Gear Solid, Final Fantasy VII, and Resident Evil) with cinematic aesthetics and themes unsuitable for minors, resulting in the expansion of the gamer demographic. McKernan (2013) points out that the narrative of violence in the mid-2000s was replaced by a framework of concern for health, especially in the context of the obesity epidemic. In summary, it was observed that over a 30-year period, The New York Times' critiques of video games contained two main elements. The first element predominantly described video games as a social danger, and the second element rarely described the effect of video games on adults, with articles mainly focusing on children. Over the last two decades, newspapers rarely characterized video games as uniquely harmful media. Instead, articles mostly categorize video games as one of several entertainment formats popular among children. A significant change comes in the late 1990s and after 2000 when video games begin to be perceived as an artistic medium with emotional depth, raising their moral value (McKernan 2013).

Framing of video games in mass media has the power to change or guide public opinion. Discussions about gaming culture in mass media are mainly conducted in the context of violence, addiction, or deviant behavior. The authors believe that people's opinions about gamers and video games will change depending on whether specific media frames related to the game industry receive less or more emphasis in the media themselves. Furthermore, the authors conclude that constant emphasis on negative outcomes in the media can lead people to perceive video games as a threat and, therefore, may encourage the approval of even stricter restrictions on the game industry (Kumpel, Haas 2016).

Another example of media framing of the game industry comes from the research of Scott Parrott, Ryan Rogers, Nathan A. Towery, and Samuel D. Hakim (2020) when journalists reported on the World Health Organization's decision to define gaming disorder as a diagnosed mental illness. In interviews, journalists primarily spoke with healthcare professionals and conveyed information about symptoms, consequences, and possible treatments for recovery. Stories indicating controversy surrounding the mentioned decision did not receive the same media space, despite the fact that experts and researchers in them provided opposing opinions regarding gaming disorder. Furthermore, gamers themselves were largely unrepresented in the reporting, and the popularity of video games worldwide was overlooked. The authors emphasize that it is the media's task to convey accurate information related to mental health, but they should also pay attention to giving a voice to people affected by that information.

This prompted us to explore how the video game industry is portrayed in selected foreign and Croatian media, as discussed further in this paper.

4. RESEARCH METHODOLOGY

4.1. Qualitative Methodology

4.1.1. Objectives and Research Questions

The analysis of the content of the articles from selected foreign and Croatian media was conducted to gain an overview of prevailing topics related to gaming and how they depend on the type of media conveying them. The research aimed to determine which topics are predominant in selected domestic and foreign media and which of the 12 analyzed categories is most represented. Data analysis included manual entry into an Excel table and further processing. Using categories, patterns, and trends were identified in how the media influences public opinion and understanding of the gaming industry. In line with the above, the following research questions were formulated:

- What are the predominant topics in the articles of selected domestic and foreign media related to gaming?
- Among the 12 designated categories, which one is most represented in media articles covering the gaming industry?
- How different are the media representations of the gaming industry in domestic and foreign sources?

4.1.2. Method and Sample

For the purpose of the analysis, articles from foreign online portals Kotaku and IGN, articles from selected specialized Croatian gaming media (HCL, BUG), and articles from Croatian news portals with dedicated gaming sections (Večernji List, Kultura – Igre, 24 sata, Sci/tech- Gaming) were reviewed. A total of 511 articles were analyzed in May 2023, utilizing qualitative content analysis. The articles were examined and categorized based on their content into the 12 categories mentioned in the “Interpretation of Research Results” section. This included all articles published in that month. Subsequently, category calculations were performed to provide an overview of the most represented topics in the examined media.

4.1.3. Interpretation of Research Results

The research of selected media portals involved the examination of articles in each medium published in May 2023 according to the following 12 predefined categories:

1. Framing of the gaming industry / Coverage tone / Positive - a)
2. Expert opinions and scientific research - b)
3. Education and positive impact - c)
4. Innovation and creativity - d)
5. Economic impact - e)
6. Representation / portrayal of different roles in the industry - f)
7. Stereotypes and stigmatization - g)
8. Promotion - h)
9. Positive review - i)
10. Negative review - j)
11. General information, facts - k)
12. Framing of the gaming industry / Coverage tone / Negative - l)

Obtained Results:

Kotaku

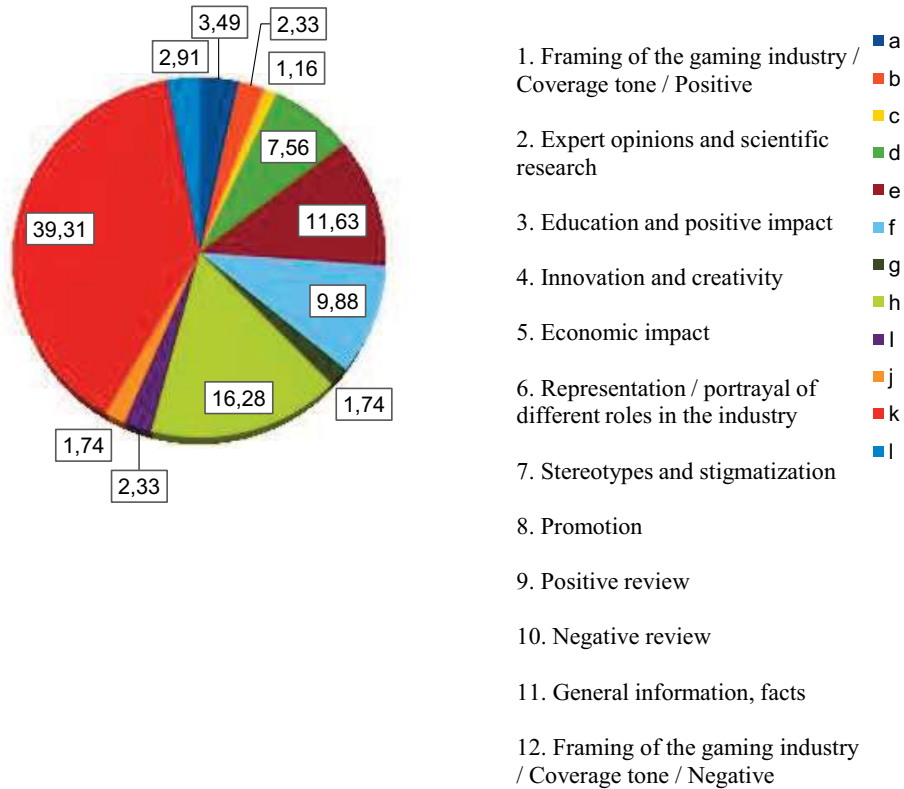

Figure 1. Data for the Kotaku Media

Source: Author's Work

For the foreign medium, the online gaming portal Kotaku, the largest media space is occupied by articles in category k) (39.31%), which encompasses general information and updates. Given that Kotaku specializes in gaming and gaming culture, this result is expected. Category k) includes articles related to general updates about games such as patch notes, DLC, new in-game characters, fixes, resolved bugs, and similar. The primary audience is predominantly gamers, and such information is given the highest priority. This category also includes information about announcements relevant to culture beyond gaming. The next share (16.18%) is held by articles in category h), which covers promotions of new video games, news about their release dates, when a new trailer is released, or announcements about them on social media, release date delays, issues, and more. Generally, all information about

a game that has not been released yet but has been announced. The third category is e) (11.56%), economic impact in the gaming industry. Here, there are posts about mergers, sales, or acquisitions of game development companies and changes in the prices of video games. The fourth category, f) (9.58%), representing different roles in the industry, includes all articles related to representing the opinions of fans of certain games, their new achievements, and player opinions. Additionally, statements from CEOs of gaming companies, actors, or other members of game production are represented to a lesser extent. The fifth represented category is d) (7.51%), innovations and creativity, meaning that these articles presented novelties in video games such as new game engines, new gameplay methods, etc.

IGN

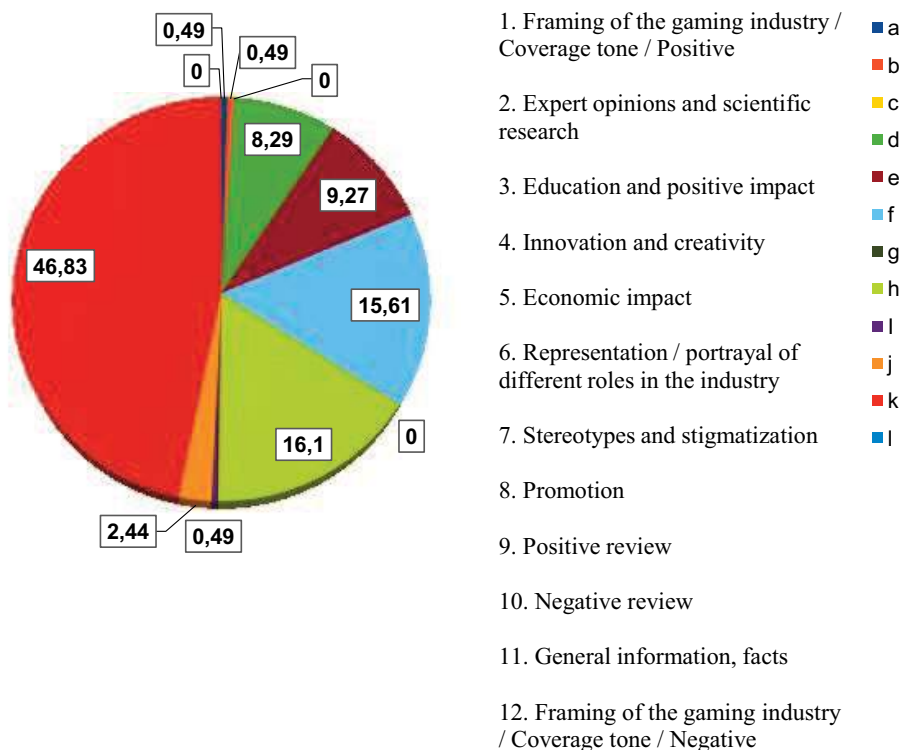

Figure 2. Data for the IGN Media
 Source: Author's Work

Similarity with the previous medium can be observed in the number of articles in category k), which stands at 46.83% for IGN. IGN is also a specialized online portal for gamers, with almost half of the articles dedicated to minor and major updates or additions to existing video games or game sequels. A similarity exists in articles of category h) (16.1%) as well, with a difference of less than one percent. A slightly larger difference can be noticed in category f) (15.61%), as the representation of people's roles in the gaming industry at IGN is about 6% higher. Data for categories e) (9.27%) and d) (8.29%) are almost identical to the previous chart, with differences ranging from one to two percent.

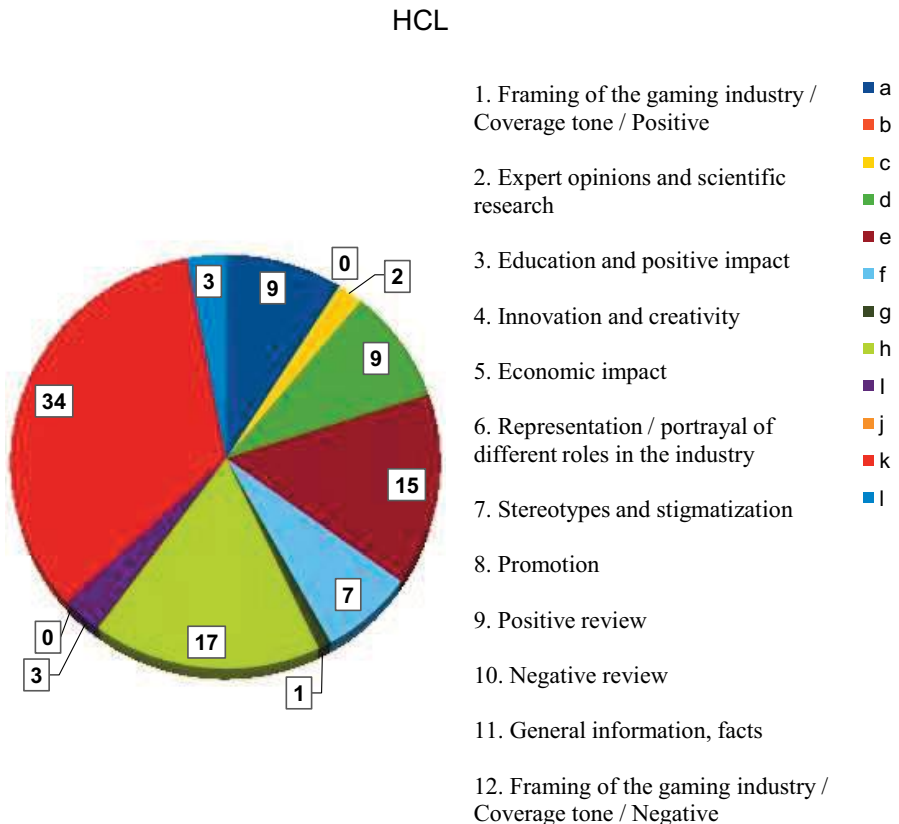

Figure 3. Data for the HCL Media
 Source: Author's Work

The Croatian gaming portal HCL, a domestic specialized portal for video games and the gaming industry, also shows similarity in category k), which here occupies about 20% less than in previous media but remains the highest. Regarding category h), it still ranks second with 17%. Unlike foreign media, category e), economic impact, occupies more media space for this domestic medium, at 15%. Categories d) and a) are significant, accounting for 9%. The ratio of category d) is similar to that of foreign media, but category a), positive framing of the gaming industry, whose percentage in the previous two media accounts for a maximum of 3%, is different here. HCL allocates more media space to positive impacts, articles about game anniversaries, impressive game performances, support to companies in the industry, launching locally produced games, and community events.

BUG

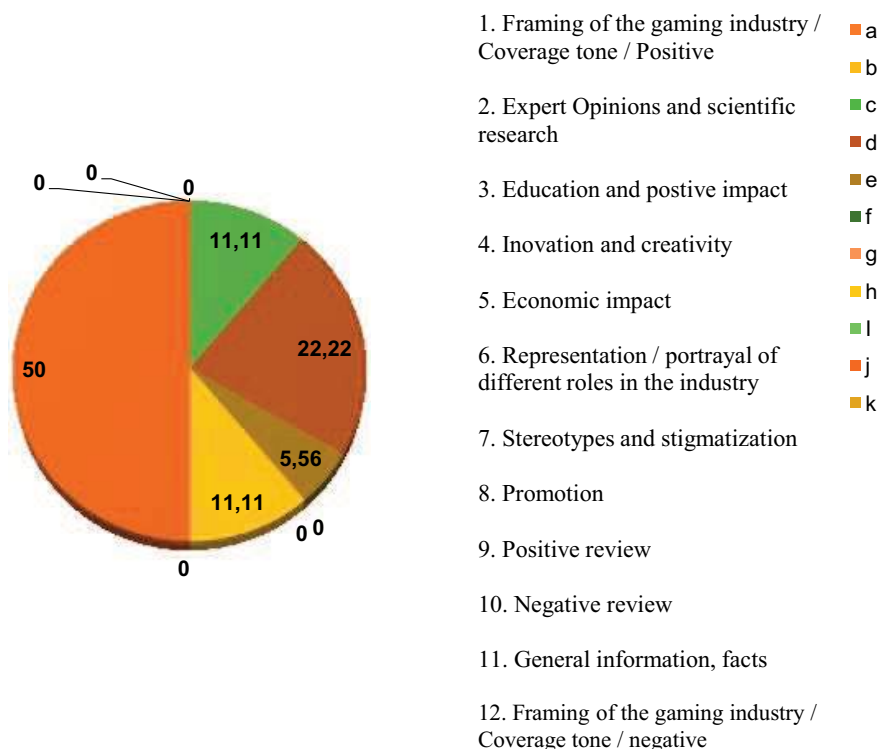

Figure 4. *Data for the BUG Media*
 Source: Author's Work

The online portal Bug has the highest number of articles related to category k) (general information and announcements), which here accounts for the largest share (50%). Interestingly, the next significant category here is e), economic impact, and not h), promotion, as was the case with other media - HCL (Croatian media), IGN, and Kotaku (foreign media).

4.2. Quantitative Methodology

4.2.1. Objectives, Research Questions, and Hypotheses

This survey aimed to explore the habits, impressions, and awareness of respondents regarding the current state of the gaming and video game industry in general, as well as opinions related to media coverage and the media's influence on the public. This research can guide the media in future reporting and topic selection related to gaming. The goal was to discover the participants' habits and general opinions, investigate their profile, find out how they come across media posts related to the gaming industry, what they notice in those posts, how they influence their perception, and how they form their impressions of video games with the help of such media. The main objective was to examine how media coverage of video games shapes public opinion and understanding of the gaming industry and to explore the associations that media coverage fosters regarding the gaming industry and whether it affects sales. The research sought to find out the participants' familiarity with the gaming industry, whether they actively participate in it by playing video games and following online gaming portals and sections, how participants inform themselves about video games, the impact of media posts on their decision to purchase a video game, and to what extent participants believe that video games should reflect real-world political and social issues.

The main hypothesis of this research section is:

- Media coverage of video games influences readers' public opinion and understanding of the gaming industry.

Auxiliary hypotheses:

- Respondents' familiarity with the gaming industry is good, and they actively participate in it.

- Research participants mostly inform themselves about video games by reading articles and reviews.
- Read articles and reviews do not entirely influence the final decision of participants to purchase a specific video game.
- Participants, to a lesser extent, believe that real-world agendas and politics have a place in virtual worlds.

4.2.2. Method and Sample

A total of 104 participants, students of students of different components of the University of Zagreb, took part in the study. This refers to a convenience sample collected through a random sampling method via online channels.

The research was conducted in the form of a Google Forms survey, in which participation was voluntary and anonymous. As stated, students from the University of Zagreb were selected, which has the widest range of different components (in the context of various scientific fields), according to data from the official website of the University where „more than 70,000 students study here, which is 48.5% of all students in the Republic of Croatia“ (<https://www.unizg.hr/studiji-i-studiranje/> March 12, 2024), who are well-connected, ensuring faster and easier distribution of the survey within student groups.

The survey was distributed through social networks and applications such as WhatsApp, Facebook, and Instagram. The questions were divided into two groups. The first group consisted of sociodemographic questions related to gender, age, year of study, and field of study. The second group consisted of substantive questions, starting with a question about the participants' general familiarity with the gaming industry. Furthermore, participants were questioned about their impressions, observations, and follow-up on the gaming industry, video games in general, personal opinions, following online portals, columns and articles, media coverage of video games, and its impact on public opinion, use of reviews, and the reflection of political and social issues in video games. The questions included yes/no answers, multiple-choice, and open-ended responses. Of the total 104 collected responses, all were valid. It should be emphasized that the collected sample is non-representative of the total number of students enrolled at the University of Zagreb. However, it still provides insights into certain trends that may be useful for future research on this topic.

4.2.3. Interpretation of Research Results

The survey questionnaire consisted of a total of 23 questions. The questionnaire's completion and sharing took place online and lasted for three months, from March to June 2023, to ensure a higher number of participants. The gender distribution of the participants indicates that there were 46 (44.2%) male participants and slightly more, 58 (55.8%), female participants in the study.

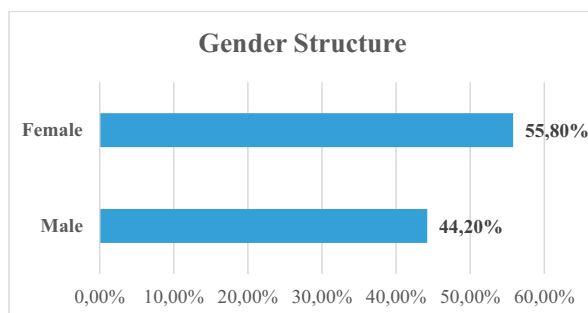

Figure 1. Participants' Gender Structure

Source: Author's Work

The age structure revealed the following: the majority of participants, 67 (64.4%), fall into the age group of 18 to 25 years, 35 (33.7%) participants belong to the age group of 26 to 30 years, one (1%) participant belongs to the age group of 31 to 35 years, and one (1%) falls into the age group of 41 to 45 years. None of the participants belong to the age groups of 36 to 40, 46 to 49, and 50 plus years.

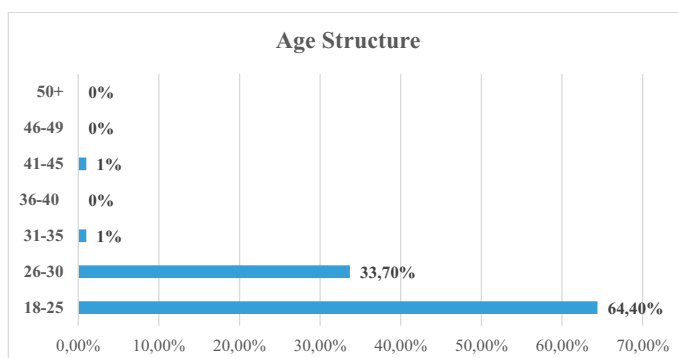

Figure 2. Participants' Age Structure

Source: Author's Work

The largest number of participants, 42 (40.4%), are in their fifth year of study, followed by 28 (26.9%) participants in the fourth year, 20 (19.2%) participants in the third year, nine (8.7%) in the first year, four (3.8%) participants in the sixth year, and one (1%) participant in the second year of study.

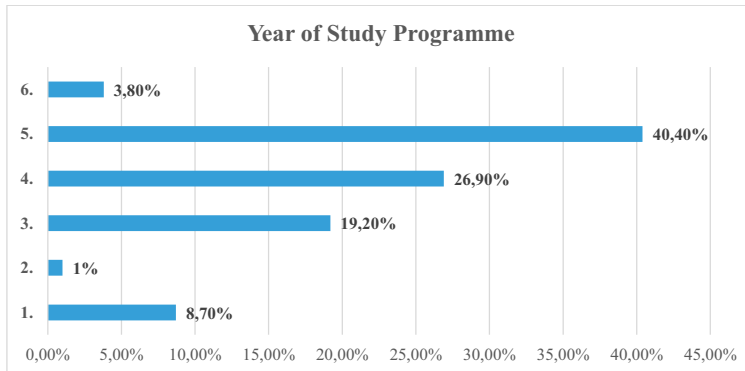

Figure 3. Participants' Year of Study Programme

Source: Author's Work

In response to the question about the field of study, we found that the majority of participants, 55 (52.9%), are studying in the field of social sciences. The second-largest group consists of 19 (18.3%) participants studying in the field of technical sciences, followed by 16 (15.4%) participants in the field of humanities, eight (7.7%) in the artistic field, four (3.8%) in the field of natural sciences, one (1%) in the field of biomedicine and health sciences, and one (1%) in interdisciplinary areas of study.

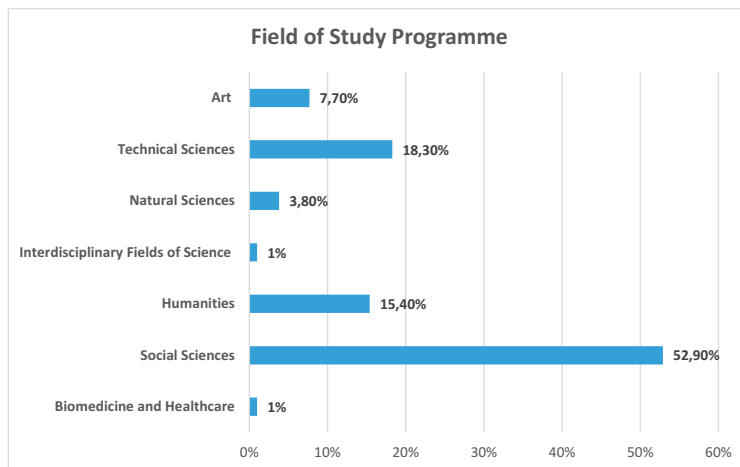

Figure 4. Participants' Field of Study Programme

Source: Author's Work

Due to limited space, we present an overview of the most important results below:

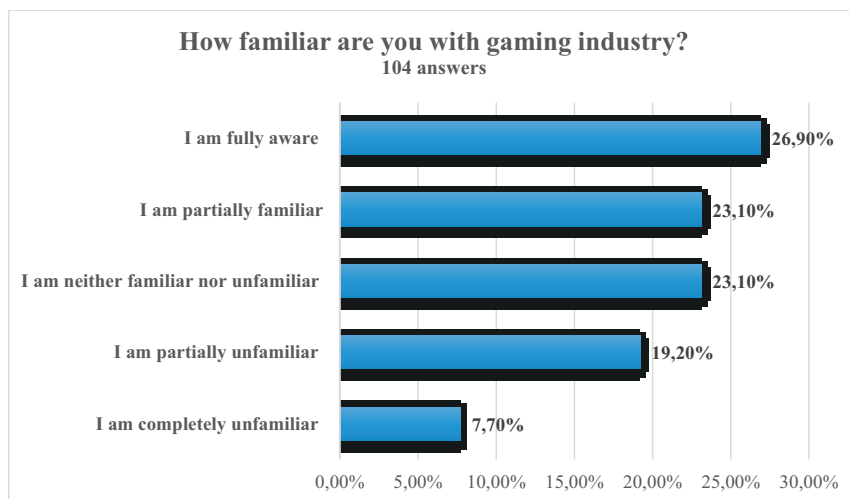

Figure 5. Participants' Familiarity with the Gaming Industry

Source: Author's Work

Out of a total of 104 participants, 28 (26.9%) declared that they are fully familiar with the gaming industry. Furthermore, 24 (23.1%) stated that they are partially

familiar with the industry, while the same number, 24 (23.1%), expressed a neutral stance, considering themselves neither familiar nor unfamiliar. Simultaneously, 20 (19.2%) participants believed that they are partially unfamiliar. Eight participants (7.7%) considered themselves fully familiar with the video game industry.

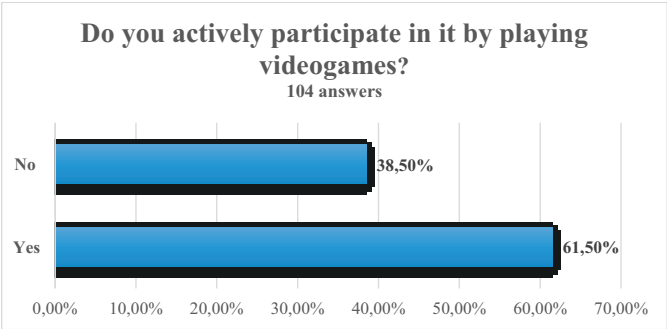

Figure 6. Participants’ Engagement in the Gaming Industry through Active Gameplay
Source: Author’s Work

Using a yes/no question, participants were asked whether they actively participate in the gaming industry by playing video games. 64 (61.5%) answered affirmatively, indicating active participation, while 40 (38.5%) responded negatively.

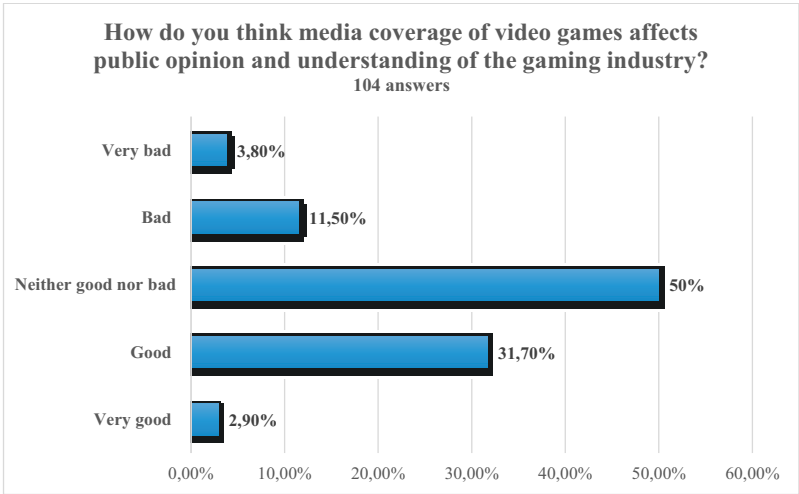

Figure 7. Participants’ Opinions on How Media Coverage of Video Games Affects Public Opinion and Understanding of the Gaming Industry
Source: Author’s Work

Regarding participants' opinions on how media coverage of video games affects public opinion and understanding of the gaming industry, half of the participants, 52 (50%), maintained a neutral stance, believing that media coverage has neither a positive nor negative effect. 33 (31.7%) thought that media coverage has a positive impact on public opinion, 12 (11.5%) believed it has a negative impact, 4 (3.8%) thought it has a very negative impact, and three (2.9%) believed it has a very positive impact.

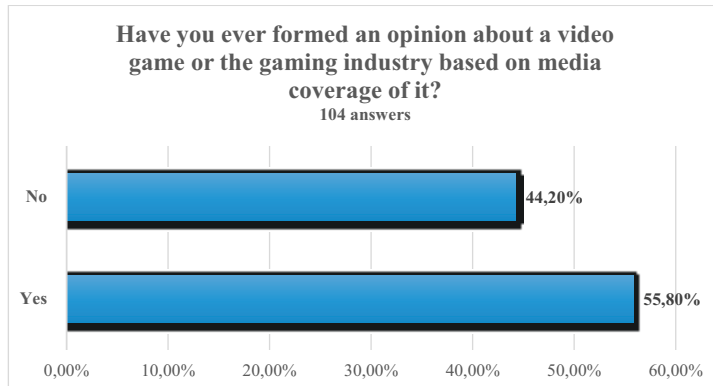

Figure 8. Formation of Opinions on Video Games or the Gaming Industry Based on Media Reporting

Source: Author's Work

Responding to the question of whether participants have ever formed an opinion about a video game or the gaming industry based on media reporting, 58 (55.8%) answered affirmatively, while 46 (44.2%) responded negatively.

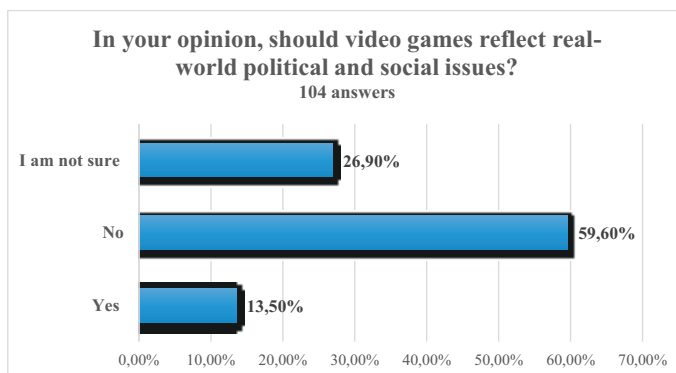

Figure 9. Participants' Opinions on the Reflection of Real Social and Political Issues in Video Games

Source: Author's Work.

This question aimed to find out whether participants think video games should reflect real-world political and social issues. More than half of the participants, 62 (59.6%), believe they should not, 14 (13.5%) believe they should, and 28 (26.9%) are undecided.

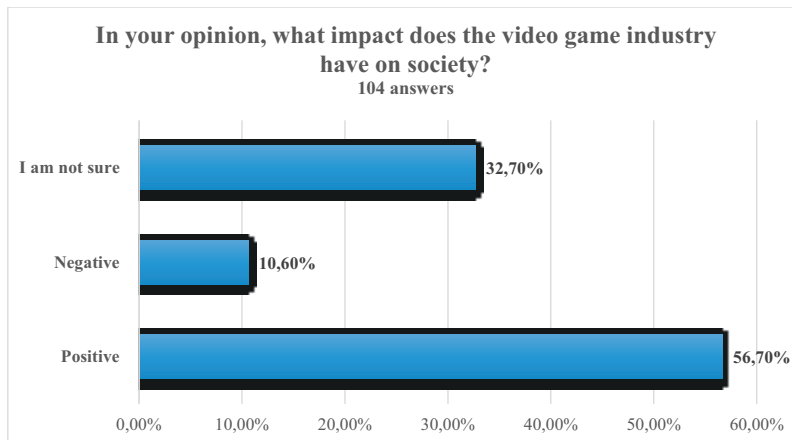

Figure 10. Participants' Opinions on the Impact of the Gaming Industry on Society
Source: Author's Work

Furthermore, participants were asked to express their views on the impact of the video game industry on society. More than half, 59 (56.7%) participants, believe the impact is positive. 34 (32.7%) are unsure, and 11 (10.6%) believe the impact is negative.

5. CONCLUSION

The main hypothesis of this research, that media coverage of video games influences readers' public opinion and understanding of the gaming industry, has been confirmed. Whether it is positive or negative reporting, the prevailing tone shapes the overall public opinion. The auxiliary hypothesis that participants are familiar with the gaming industry and actively engage in it has been confirmed. The hypothesis that participants primarily gather information by reading articles and reviews has been refuted, while the hypothesis that the articles and reviews do not significantly impact participants' final decision to purchase a video game has been confirmed. The

last auxiliary hypothesis, stating that participants consider real agendas and politics to have a lesser place in the virtual worlds of video games, has also been confirmed.

According to the data from the analysis of media articles in various outlets, it was observed that international specialized media publish articles multiple times a day, mostly covering updates or additions to existing games. Portals are also highly dedicated to gathering all available information about upcoming games and economic changes within the industry. A significant portion of the articles includes comments, impressions, and the impact of players themselves, as well as views and announcements from game publishers. Croatian specialized media share similarities with foreign ones but leave a special media space for innovations within Croatia. Croatian news portals publish a small number of articles, and gaming articles are found in different categories, such as culture and sci/tech. Although they give the impression of confusion, they predominantly focus on the educational aspect.

Furthermore, through the analysis of survey results and the research of media articles, several significant conclusions about the perception and impact of the gaming industry on the public can be drawn. The research shows a significant interest and active engagement of participants in the gaming industry. Participants' familiarity with the gaming industry is good, and the majority actively participate in it. Most participants do not follow online gaming portals, but they read reviews and form opinions about video games through the media; however, this has a limited impact on pre-purchase decisions. While media articles and reviews play a role in shaping opinions, they may not be the sole determining factor in purchasing decisions. Participants generally view video games as an escape from reality, believing that social and political agendas have no place in the world of games. Most have a positive attitude toward the impact of the gaming industry on society. The majority of participants believe that the gaming industry has a positive impact on society. However, when explaining their answers, they take a neutral stance, emphasizing that consuming video games is dangerous only when done excessively or irresponsibly. Participants have a neutral stance on the overall impact of media coverage of video games on society, with a slightly greater emphasis on positive aspects. However, detailed responses indicate a belief that the media primarily highlights the negative aspects of the industry, which may contribute to a negative public attitude. This suggests that media portrayal may have a mixed impact on public perception.

In conclusion, the limitations of this research could include the short research period and a limited sample of participants. Media coverage could be tracked over several years to provide a more detailed overview of the most prevalent categories.

This research could be deepened with in-depth interviews with players, media professionals, and industry experts, exploring more qualitative perspectives on the relationship between media coverage and public perception. These interviews could also offer potential reasons behind the neutral stance on media impact found in the survey. Further research on this topic could encompass alternative media sources such as blogs, forums, or social networks to gain a broader understanding of the perception of games among different communities. Simultaneously, monitoring the impact on public policy would provide an overview of how media coverage of video games can influence the formulation of public policies or regulations in the gaming industry.

REFERENCES

1. Aalberg, Toril, Jesper Strömbäck, Claes H. de Vreese (2012), "The framing of politics as strategy and game: A review of concepts, operationalizations and key findings", *Journalism*, 13(2), 162-178.
2. Anderson, Richard C., James W Pichert, (1978), "Recall of previously unrecalable information following a shift in perspective", *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, 17(1), 1-12.
3. Blažanović, Petar (2021), "Ličnost i videoigre", *Psychē: Časopis studenata psihologije*, 4(1), 90-102.
4. Bransford, John D., Marcia K. Johnson (1973), "Consideration of Some Problems of Comprehension", In: W. G. Chase (Ed.), *Visual Information Processing*, Academic Press, New York, 383-438.
5. Cabeza-Ramírez, L. Javier, Sandra M. Sánchez-Cañizares, Fernando J. Fuentes-García, Luna M. Santos-Roldán (2022), "Exploring the connection between playing video games and watching video game streaming: Relationships with potential problematic uses", *Computers in Human Behavior*, 128, 1-14.
6. Carter, Michael J. (2013), "The Hermeneutics of Frames and Framing: An Examination of the Media's Construction of Reality", *SAGE Open*, 3(2).
7. De Vreese, Claes H. (2012), "New Avenues for Framing Research", *American Behavioral Scientist*, 56(3), 365-375.
8. Entman, Robert M. (2010), "Media framing biases and political power: Explaining slant in news of Campaign 2008", *Journalism*, 11(4), 389-408.
9. Ferguson, Christopher J. (2015), "Do Angry Birds Make for Angry Children? A Meta-Analysis of Video Game Influences on Children's and Adolescents'

- Aggression, Mental Health“, Prosocial Behavior, and Academic Performance“, *Perspectives on Psychological Science*, 10(5), 646–666.
10. Gentile, Douglas A., Craig A. Anderson (2003), "Violent Video Games: The Newest Media Violence Hazard", In: D. A. Gentile (Ed.), *Media violence and children: A complete guide for parents and professionals*, Praeger Publishers / Greenwood Publishing Group, 131–152.
 11. Giles, David (2003), *Media Psychology*, 1st edition, LEA (Lawrence Erlbaum Associates, Publishers), Mahwah, New Jersey, London
 12. Giles, David, Rachel Shaw (2009), "The Psychology of News Influence and the Development of Media Framing Analysis", *Social and Personality Psychology Compass*, 3(4), 375-393.
 13. Goffmann, Erving (1974), *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*, New York.
 14. Gray, Peter (2012), "Video Game Addiction: Does It Occur? If So, Why?", *Psychology Today*; <https://www.psychologytoday.com/us/blog/freedom-learn/201202/video-game-addiction-does-it-occur-if-so-why> (accessed 29. 06.2023)
 15. Haramija, Predrag, Đuro Njavro, Philip Vranešić (2020), "Videigre i njihov utjecaj na uspjeh, sposobnosti i svjetonazor studenata", *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 75(1), 93-108.
 16. Krolo, Krešimir, Željka Zdravković, Ivan Puzek (2016), "Tipologija gamera i gamera u Hrvatskoj – neke sociokulturne karakteristike", *Medijske studije*, 7(13): 25-41.
 17. Kumpel, Anna Sophie, Alexander Haas (2015), "Framing Gaming: The Effects of Media Frames on Perceptions of Game(r)s", *Games and Culture* 11(7-8), 720-744.
 18. Kunczik, Michael, Astrid Zipfel (2006), *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb
 19. Macey, Joseph, Ville Tyrväinen, Henri Pirkkalainen, Juho Hamari (2022), "Does esports spectating influence game consumption?", *Behaviour & Information Technology*, 41 (1): 181-197.
 20. Machado, Rae (2021), "Motion Capture In Games: An Overview", Sooner Esports; available at: <https://www.sooneresports.org/2021/10/20/motion-capture-in-games-an-overview/>, accessed 20. 06. 2023.
 21. Malek, Andrej, Marjan Ninčević, Dunja Jurić Vukelić (2018), "The Role of Playing Video Games on School Achievement", *Communication Management Review*, 3(2): 54-71.

22. Marchand, André, Thorsten Hennig-Thurau (2013) "Value Creation in the Video Game Industry: Industry Economics, Consumer Benefits, and Research Opportunities", *Journal of Interactive Marketing*, 27(3), 141-157.
23. Martinčević, Marina, Andrea Vranić (2019), "Can Video-Games Enhance Cognitive Ability?", *Psihologijske teme*, 28(3), 507-528,
24. McKernan, Brian (2013), "The Morality of Play: Video Game Coverage in The New York Times From 1980 to 2010", *Games and Culture* 8(5) 307-329.
25. Mužić, Josip (2014), "Štetan utjecaj virtualnoga svijeta na djecu", *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 69(3): 395-404.
26. Prevarek, Valentina, Tanja Grmuša (2022), "Utjecaj timske komunikacije u videoigrama na rezultat i osjećaje igrača", *Mediji, kultura i odnosi s javnostima*, 13(1-2): 25-39.
27. Reardon, Kathleen K. (1998), *Interpersonalna komunikacija: gdje se misli susreću*, Alineja, Zagreb
28. Rudolf, Kevin, Markus Soffner, Peter Bickmann, Ingo Froböse, Chuck Tholl, Konstantin Wechsler, Christopher Grieben (2022), "Media Consumption, Stress and Wellbeing of Video Game and eSports Players in Germany: The eSports Study", *Front. Sports Act. Living* 4:665604.
29. Ružić, Nataša (2011), "Internet i videoigre: uzročnici povećane agresivnosti među mladima", *Medijske studije*, 2(3-4), 16-27.
30. Santos, Renan Leite dos, Martin de La Martinière Petroll, Ricardo Boeing, Fernanda Scussel (2021), "Let's play a new game: the drivers of eSports consumption", *Research, Society and Development*, [S. 1.], 10(5), p. e40710515188
31. Shaw, Adrienne (2016), "What Is Video Game Culture? Cultural Studies and Game Studies", *Games and Culture*, 5(4), 403-424.
32. Sjöblom, Max, Juho Hamari (2017), "Why do people watch others play video games? An empirical study on the motivations of Twitch users", *Computers in Human Behavior*, 75, 985-996.
33. Scheufele, Dietram A. (1999), "Framing as a Theory of Media Effects", *Journal of Communication*, 49(1), 103-122.
34. Sveučilište u Zagrebu (2024), *Studiji i studiranje*, <https://www.unizg.hr/studiji-i-studiranje/>; accessed 12. 03. 2024.
35. Törhönen, Maria, Max Sjöblom, Jukka Vahlo, Juho Hamari (2020), "View, play and pay? – The relationship between consumption of gaming video content and video game playing and buying", *Proceedings of the 53rd Hawaii*

International Conference on System Sciences

36. Tversky, Amos, Daniel Kahneman (1981), "The framing of decisions and the psychology of choice", *Science*, 211(4481), 453–458.
37. Valković, Jerko (2008), "Karakteristike i djelovanje nasilja u videoigrama", *Riječki teološki časopis*, 32(2), 483-502,
38. Werbach, Kevin, Dan Hunter (2012), *For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business*, Wharton Digital Press, Philadelphia, PA
39. Wirtz Bryan, (2020), "Video Game Voice Acting: Starter Guide"; available at: <https://www.gamedesigning.org/career/video-game-voice/>, accessed 20. 06. 2023.

KAKO MEDIJSKO UOKVIRIVANJE VIDEOIGARA UTJEČENA PERCEPCIJU I RAZUMIJEVANJE INDUSTRIJE VIDEOIGARA: MIŠLJENJA STUDENATA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Sažetak:

Kreiranje videoigara složen je proces koji se može pratiti u fazama, a traži ispunjavanje zahtjeva vezanih za platformu na kojoj će videoigra biti dostupna, sadržaj, vizualne elemente, likove, kao i postojanje interakcije među njima. U tom kontekstu sve se više govori o gamifikaciji s ciljem jačanja angažmana, motivacije i komunikacije korisnika. Popularnost videoigara kao šireg društvenog fenomena izaziva podijeljena mišljenja javnosti, a velik utjecaj na to ima i medijsko izvještavanje. Naime, uokvirivanje pojedine teme u negativnom ili pozitivnom tonu doprinosi i percepciji događaja, osobe ili procesa kao prijatnije ili prilike, a to može rezultirati i zahtjevima za jačanjem regulacije. Cilj ovog rada bio je analizirati medijsko izvještavanje o video igrama, te istražiti kako ono utječe na javno mnijenje i razumijevanje industrije igara, pri čemu je korištena kombinirana metodologija. Analiza sadržaja medijskog izvještavanja na uzorku od 511 članaka odabranih stranih i hrvatskih *online* portala koji se bave tehnologijom i koji imaju posebne gaming rubrike pokazala je razliku u pristupu izvještavanju. Strani medijski portali pokazali su izuzetnu predanost prikupljanju informacija o nadolazećim igrama i praćenju ekonomskih promjena unutar industrije, te mišljenjima igrača, dok su hrvatski portali uglavnom fokusirani na inovacije unutar hrvatske gaming scene. Naglasak je na promicanju i predstavljanju domaćeg talenta i napretka u industriji igara u zemlji. Istodobno, rezultati istraživanja metodom ankete na studentskoj populaciji pokazali su kako je većina sudionika upoznata s gaming industrijom te u njoj aktivno sudjeluju. Nadalje, iako prate medijske izvještaje i recenzije o videoigramima, to ipak ne utječe značajno na njihovu odluku o kupnji videoigre. Konačno, većina sudionika smatra kako politika i društvene agende nisu poželjne u videoigramima.

Ključne riječi: industrija igara; videoigre; *gaming*; medijsko izvještavanje; framing; kombinirana metodologija; studenti

Authors' address

Adrese autorica

Petra Raškaj, samostalna istraživačica

petra.raskaj@gmail.com

Tanja Grmuša

Zagreb School of Business

tanja.grmusa@pvzg.hr

DOI 10.51558/2490-647.2024.9.1.1043

UDK 16.774:355.012(477)

Primljeno: 19. 02. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Ivana Šorgić, Miloš Milisavljević

DIFFERENT REALITIES SURROUNDING THE 2022 RUSSO-UKRAINIAN CONFLICT: THE CASES OF *RUSSIA TODAY* AND *CNN*

The aim of this small-scale research is to provide a combined quantitative and qualitative analysis of the framing of news articles about the 2022 Russo-Ukrainian conflict, focusing on online news portals *Russia Today (RT)* and *CNN*. The 5 generic frames: Attribution of responsibility, Human interest, Conflict, Morality, and Economic consequences, developed by Semetko and Valkenburg (2000), were used to perform the analysis. The purpose of this study was to compare the dominant frames and the extent of their usage in the two outlets. Following the compilation of two separate corpora with an equal distribution of 100 articles from each outlet, the articles were classified according to the frames they exhibited by utilizing a set of yes/no questions. To ensure reliability, the classifications were performed independently by both authors. The results of the analysis showed on one hand significant differences in the framing of the war between the two outlets, and on the other similarities in the extent to which framing was utilized. *RT* mostly relied on the Attribution of responsibility frame to present the West as responsible for the outbreak of war, as well as the Economic consequences frame to portray the Russian economy as resilient despite the Western sanctions. On the other hand, the most frequent frames in *CNN's* articles were Conflict and Human interest, which focused on battlefield reports and the portrayal of the Ukrainian side as worthy of assistance, respectively.

Keywords: framing theory; *RT*; *CNN*; Russo-Ukrainian war

1. INTRODUCTION

On 24th February 2022, following years of tensions, Russia launched an attack on the neighboring Ukraine. The world stopped in its tracks and watched what was described as ‘the most significant conflict of the 21st century’ unfold. Apart from the physical conflict, an even more dangerous battle was fought in the media - the information warfare. As Pasitselska (2017: 592) aptly observed: “With new technological abilities...media became a central battlefield...where discourse has social consequences and ideological effects”. Navigating the media in times of crisis is not an easy task, as it requires that each individual interpret oftentimes contradicting information coming from various sources. This becomes evident if we consider the differences in the language used to describe the events in Ukraine – the phrases range from “special military operation”, to “armed conflict”, “full-scale invasion”, and “bloody war”. Needless to say, different perspectives correspond to distinct geopolitical outlooks, allowing for conflict to be interpreted as a necessary step to protect Russian interests and integrity, a tactical operation with concrete objectives, or alternatively, as unprovoked aggression against a sovereign state. In order to provide background for our study, the introduction of some political context seems necessary. Apart from Ukraine, the two main actors in the conflict are Russia and the West. Even though the latter term encompasses a wide range of actors, this paper will narrow its focus to the U.S.

From the Russian perspective, there are 3 main reasons behind the operation, evident from Putin’s speech in the wake of the conflict:

1. Ukraine’s inclinations towards NATO membership, a “red line” which resulted in demands for legally binding guarantees that the country will never join the alliance. According to Putin:

“In response to our proposals, we constantly faced either cynical deception and lies, or attempts to pressure and blackmail, while NATO, despite all our protests and concerns, continued to steadily expand. The war machine is moving and, I repeat, it is coming close to our borders.”
(Putin 2022)

2. The protection of the Russian population in Donbas and Crimea: “It is necessary to immediately stop this nightmare – the genocide against the millions of people living there ...” (Putin 2022)

3. The denazification of Ukraine:

“What I think is important to emphasize further is that the leading NATO countries, in order to achieve their own goals, support extreme nationalists and Neo-Nazis in Ukraine ... [who] will crawl into the Crimea, just like in the Donbas, in order to kill ...” (Putin 2022)

On the other hand, the U.S. official stance is that:

1. The attack on Ukraine was unprovoked and unnecessary. According to Biden, Putin: “rejected every good-faith effort the United States and [their] Allies and partners made to address [their] mutual security concerns through dialogue to avoid needless conflict and avert human suffering.” (Biden 2022)

2. The Donetsk and Luhansk Republics proclaimed independent by Russia are described as: “a flagrant violation of international law in attempting to unilaterally create two new so-called republics on sovereign Ukrainian territory” (Biden 2022).

3. Claims of genocide are false: “We saw a staged political theatre in Moscow — outlandish and baseless claims that ... Ukraine committed a genocide – without any evidence. (Biden 2022)”

Apart from the official stances, many analysts view the conflict as a proxy war the U.S. is waging against Russia, while one of the most prominent modern intellectual figures, Noam Chomsky, observes the many benefits for the U.S. in weakening Russia’s military at a relatively low cost, claiming also that “[the one responsible] for the immediate aggression [is] of course Putin ... On the other hand if you look back further ... it’s been understood for years ... that expanding NATO to Russia’s border ... is reckless and provocative (TV Rain Newsroom 2023).

With the political context in mind, the choice of online outlets to include in this small-scale study seemed obvious: *CNN* as one the most prominent media in the U.S, and *RT* – not only due to its prominence, but also the fact that it has been banned throughout the Western world since the onset of war and thus excluded from mainstream Western discourse. The examination of the two media giants in their attempt to sway public opinion was performed by observing their framing strategies. Frames are “conceptual tools the media and individuals rely on to convey, interpret and evaluate information” (Neuman et al. 1992: 60). Framing news stories and resorting to biased and subjective reporting under the influence of national interests and alliances has potentially far-reaching consequences for the (de)escalation of the conflict, marginalization of certain groups, legitimization of violence, and more generally, the public’s trust in the mass media, to name a few.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

This section presents the theoretical framework the authors drew upon in the analysis. The framing theory originated in the field of sociology and communication studies in the 1970s. Since then, it has established itself as a prominent framework for studying the role of media and communication in shaping public opinion and discourse. Even though numerous scholars from the field of communication studies have remarked on the inconsistencies in the application of the theory of framing, attempts at its systematization are part of an ongoing effort, testifying to the fact that it is a valuable tool for media studies. Literature defines the concept of framing in many different ways. Gitlin (1980: 7) emphasizes that framing is a “persistent selection, emphasis, and exclusion”. According to Entman (1993) frames have several locations, including the communicator, the text, the receiver, and the culture. De Vreese (2005: 51) lists these components as essential to the process of framing, which consists of “frame-building, frame-setting and individual and societal level consequences of framing”. Furthermore, he explains that frame-building involves the interaction between internal journalistic practices and external influences, including interactions with elites and social movements, while frame-setting refers to the way media frames interact with individuals’ pre-existing attitudes, aiming to uncover the extent to which audiences adopt the frames. As for the consequences, they can be conceived on the individual level, as altered attitudes about an issue, or the societal level, when they influence political socialization, decision-making, and collective actions (De Vreese 2005: 51). When it comes to the use of framing in the news, two approaches have been described in literature: inductive and deductive. The inductive approach does not predefine frames, but rather identifies them as specific to the corpus in question. According to Hertog & McLeod (2005) as cited in de Vreese (2005: 53), “studies taking an inductive approach have been criticized for relying on too small a sample and for being difficult to replicate”. On the other hand, the deductive approach relies on predefined frames and aims to study their frequency in the corpus. Semetko and Valkenburg (2000: 95) claim that “this approach can be replicated easily, can cope with large samples, and can easily detect differences in framing between media (e.g., television vs. press) and within media (e.g., highbrow news programs or newspapers vs. tabloid-style media)”. Deductive approach is what Semetko and Valkenburg (2000) applied in their work, which resulted in the 5 generic frames the present research utilizes:

1. Conflict frame. According to Bartholomé et al. (2018: 1690) “in political news, conflict frames are showcased through critique or attacks from and towards political actors, or the visibility of diverging political views in the media”.

2. Human interest frame. Most definitions of human interest framing state that a broader issue is explained by portraying one or more specific persons who are personally involved with that issue. (Boukes et al. 2014: 4)
3. Economic consequences frame. This frame reports an event, problem, or issue in terms of the consequences it will have economically on an individual, group, institution, region, or country. (Semetko and Valkenburg 2000: 96)
4. Morality frame. This frame puts the event, problem, or issue in the context of religious tenets or moral prescriptions. Because of the professional norm of objectivity, journalists often make reference to moral frames indirectly. (Neuman et al. 1992)
5. Responsibility frame. This frame presents an issue or problem in such a way as to attribute responsibility for its cause or solution to either the government or to an individual or group. (Semetko and Valkenburg 2000: 96)

Given that the lack of standard content analytic indicators is often cited as the main drawback of the framing theory, Semetko and Valkenburg (2000) devised a set of 20 yes/no questions to help them identify frames. If both coders agreed that the answer to three of the questions from a particular frame set was positive, the article was classified as being framed a certain way.

3. REVIEW OF PREVIOUS STUDIES

Literature offers a variety of articles on the framing techniques used in the context of international conflicts worldwide. This section presents an overview of the relevant studies that have examined how both the western and pro-Russian media frame conflicts to suit their agendas. To begin with, we present an interesting study conducted by Vira Diukanova (2018) titled “Framing of the Ukrainian Crisis in Russian Television Media.” The research focuses on the use of five generic frames (human interest, conflict, morality, responsibility, and economic consequences) and two issue-specific frames (violence and Great Patriotic War¹) to depict the information warfare surrounding the events in Ukraine in 2014. She concludes that: “Russia tries to legitimate its behavior“ by using “emotionally charged frames, such as: Conflict, Human Interest, and Morality” (Diukanova 2018: 25). Another important contribution is the work of Lichtenstein et al. (2019), who compared talk show debates on Russian and German television, concluding that the shows “fail to enable a deeper understanding of

¹ The term ‘Great Patriotic War’ is commonly used in Russia and other ex-Soviet nations to refer to the Eastern Front battles of World War II, especially those between the Soviet Union and Nazi Germany from June 22, 1941, to May 9, 1945. (Wikimedia Foundation 2023).

different national perspectives on the crisis” (Lichtenstein et al. 2019: 19). Destructive frames were found to be dominant in both countries’ talk shows on the topic, justifying confrontational rhetoric and actions, but also continuing the Cold War narrative. Yet another research, an in-depth study by W. A. Hanley et al. (2023) comparing media coverage of the conflict by the Russian, Chinese, and Western media, concluded that the Western press tends to focus on the military aspects of the Russo-Ukrainian conflict. The results of their research showed that the Western media habitually emphasize casualties, destruction, and acts of crimes and violence committed in Ukraine, as well as the harsh circumstances Ukrainian refugees find themselves in. A notable characteristic of the Western media is the insistence on the use of Ukrainian spellings for Ukrainian toponyms and the name of president Volodymyr Zelensky, which carries political significance. Based on a number of studies of the way foreign countries are represented in U.S. media Noshina (2021) focused on, several conclusions can be drawn. Firstly, the U.S. government has a huge influence on how the media frame foreign countries. This reliance on government sources portrays foreign countries in the context of national interests. For example, the government’s labeling of countries like Iran and North Korea as “Axis of Evil” shapes media coverage of these countries. Finally, countries where the U.S. are engaged in a war are without exception portrayed negatively, for the purpose of legitimizing U.S. military actions. U.S. military successes are praised, while enemy atrocities are highlighted and condemned. A recent study by Vrba (2022) focused on how *CNN* framed, among other things, Russia, Ukraine and their respective presidents before and after the war. Even in pre-war periods, the frames connected to the word “Russia” were predominantly negative, while frames related to President Putin remained neutral. After the 24th of February, however, the negative framing of Russia intensified, and at the same time negative frames about Putin being a war criminal and war machine appeared. These studies provide valuable insights into the framing techniques used by different pro-Russian and pro-Western outlets and their potential implications for shaping public understanding, perception, and memory of the conflict.

4. THE RESEARCH

4.1. Objectives and Hypotheses

The main objective of this research is to analyze the framing techniques used by *RT* and *CNN* in their reporting on the Russo-Ukrainian conflict. The research question

this study focuses on is: What are the differences between the way *RT* and *CNN* frame and present the news to their audiences in relation to the 2022 Russo-Ukrainian conflict? Since the two outlets come from countries with opposing political and ideological stances, our hypotheses are as follows:

1. The two outlets will significantly vary in the way they frame and present the news.
2. *CNN* will utilize framing considerably less, i.e. report in a more factual manner, given the U.S. press freedom index.

4.2. *CNN* and *RT*

RT is a Russian state-controlled international news television network funded by the Russian government and directed to audiences outside of Russia, providing Internet content in a number of languages (RT (TV network), 2024). *RT*'s news agenda is aimed at counterbalancing the 'information monopoly' of Western media (Simonyan 2013, as cited in Yabolkov 2015: 305), while its audience supposedly comprises 'people who understand that the whole truth cannot be told by Anglo-Saxon television channels' (Gabuev 2012, as cited in Yabolkov 2015: 305). It is often portrayed by the West as means of spreading propaganda and conspiracy theories. The World Press Freedom Index of 2022 ranked Russia at 155th place out of 180 countries, indicating a challenging environment for press freedom (Reporters without borders 2024).

CNN is a multinational news channel and website headquartered in Atlanta, Georgia, U.S. Founded in 1980 as a 24-hour cable news channel, it is presently owned by Warner Bros (CNN 2024). Its website, *CNN.com* was launched in 1995. Literature widely explores the so-called '*CNN* effect', i.e. the ability of this media to influence the policy agendas and outcomes of international events, which is particularly evident during the 'military interventions' of the U.S. As for The World Press Freedom Index of 2022, the U.S. was ranked 45th out of 180 countries, which is significantly better than Russia's ranking.

Despite their different origins and editorial perspectives, *RT* and *CNN* both have extensive global reach and audience. The choice to compare these two outlets was, therefore, an attempt to diverge from the dominant Western-centric views, which perpetuate the notion that "the Russian government 'still pressurizes the media', betraying the existence of a common though usually silent assumption that Western governments have ceased to do so" (Koltsova 2006: 4). Koltsova (2006) also writes that accounting for one way control is exercised in the media, while disregarding oth-

ers can be highly misleading. Moreover, since *RT* has not only been banned throughout the Western world since the onset of the conflict, but also limits access to its archive beyond several months, its inclusion in the analysis offers a wider audience a valuable insight into the alternative perspectives.

4.3. Methodology and corpus

A corpus of 200 newspaper articles was collected, with an equal distribution of 100 articles from each outlet: *RT* and *CNN*. The corpus consisted of a convenient sample formed by typing the keyword “Ukraine” into the search field. The first 100 articles which appeared on both outlets were used to form the sample, with the exclusion of those consisting of the title and video material without any text. The search yielded results spanning from the initial invasion in February 2022, to May 2022, ensuring that the first few months of the conflict are consistently covered. The articles were collected from *RT*’s English-language website, which has been banned in most of the Western countries since the onset of the conflict. The articles were read and coded so as to include the abbreviated name of the outlet and the number indicating the order in which the article was excerpted and added to the corpus. For example, article 81 from *Russia Today* was coded as:

[RT081] Ukraine considers depriving citizenship.

The articles were classified into five frames: Attribution of responsibility, Human interest, Conflict, Morality, and Economic consequences. Both authors were involved in the process of classification to improve reliability and reduce potential subjectivity. In line with the original procedure from the study by Semetko and Valkenburg (2000: 100), a set of 20 yes/no questions was applied to the articles in the corpus in order to establish which of the five frames were present (Table 1).

Table 1. A set of 20 yes/no questions used to classify article according to frames

News frames and measuring questions (Semetko & Valkenburg, 2000)				
1. Attribution of Responsibility	2. Human interest	3. Conflict	4. Morality	5. Economic consequences
Does the story suggest that some level of gov't has the ability to alleviate the problem?	Does the story provide a human example or "human face" on the issue?	Does the story reflect disagreement between parties-individuals-groups-countries?	Does the story contain any moral message?	Is there a mention of financial losses or gains now or in the future?
Does the story suggest that some level of the government is responsible for the issue/problem?	Does the story employ adjectives or personal vignettes that generate feelings of outrage, empathy-caring, sympathy, or compassion?	Does one party-individual-group-country reproach another?	Does the story make reference to morality, God, and other religious tenets?	Is there a mention of the costs/degree of expense involved?
Does the story suggest solution(s) to the problem/issue?	Does the story emphasize how individuals and groups are affected by the issue/problem?	Does the story refer to two sides or to more than two sides of the problem or issue?	Does the story offer specific social prescriptions about how to behave?	Is there a reference to economic consequences of pursuing or not pursuing a course of action?
Does the story suggest that an ind. (or group of people in society) is resp. for the issue-problem?	Does the story go into the private or personal lives of the actors?	Does the story refer to winners and losers?		
Does the story suggest the problem requires urgent action?	Does the story contain visual information that might generate feelings of outrage, empathycaring, sympathy, or compassion?			

To analyze the framing of the Russo-Ukrainian conflict in our corpus, we used a mixed-methods approach, integrating both quantitative (numeric) and qualitative (descriptive) research elements to gain a well-rounded study. Since one of the hypotheses pertains to the extent to which the outlets used framing, the quantitative aspect was necessary. On the other hand, the qualitative analysis offered deeper insights into standpoints and tendencies behind the frames. The following section presents the quantitative and qualitative analysis of the corpus.

5. RESULTS

This section presents the results of the qualitative and quantitative analysis of the corpus and will be divided into two parts. In the first part, the overall number of appearances of the five frames in the *CNN* and the *RT* sections of the corpus will be presented, whereas the second part will be dedicated to qualitative analysis of the corpus, and illustrative examples.

5.1. Quantitative analysis

Table 2. Results of the quantitative analysis

Frame	Russia Today	CNN
Attribution of responsibility	33	9
Human interest	6	21
Conflict	21	36
Morality	1	1
Economic consequences	25	11
None	14	22

The most prominent frame in the articles from *RT* was Attribution of responsibility, appearing in 33 articles, followed by Economic consequences and Conflict, which appeared 25 and 21 times respectively. Human interest was less frequent with only 6 articles, while Morality appeared once.

As for the *CNN* articles, Conflict was the most prominent frame, with 36 instances, followed by Human interest, appearing 21 times. Attribution of responsibility and Economic consequences were less prominent, occurring 9 and 11 times respectively, while the Morality frame appeared once.

Finally, it should be noted that articles displaying no particular frame were also detected. While 14 articles from *RT* had no frames, this number was slightly larger in *CNN*, which featured 22 articles with no noticeable frames.

Tables 3 and 4 present the topics appearing within the five frames in both outlets, which will be elaborated in the Qualitative analysis section.

Table 3. Frequency of appearance of the topics of the articles in the RT section

<i>RT</i>		
Frame	Topic	Percentage of appearances within the respective frames
Attribution of responsibility	Blaming the West for provoking Russia into attacking	27%
	International relations between other countries	42%
	Blaming Ukraine	15%
	Other	16%
Human interest	Russo-Ukrainian relations	50%
	Consequences of sanctions imposed on Russia for the rest of the world	33%
	Other	17%
Conflict	Altercations between other countries and individual condemnations of the war	33%
	Russo-Ukrainian war and relations	19%
	Other	48%
Morality	Ukraine – Russia relations	100%
Economic consequences	Economic consequences of sanctions imposed on Russia for the rest of the world	28%
	The strength of Russian economy and military	16%

Table 4. Frequency of appearance of the topics of the articles in the CNN section

CNN		
Frame	Topic	Percentage of appearances within the respective frames
Attribution of responsibility	Blaming Russia for the current state of the war	56%
	American external politics	33%
	Other	13%
Human interest	Building sympathy towards Ukrainians	80%
	Other	20%
Conflict	Reports on the state of the Russo-Ukrainian war	42%
	The Quad meeting in Asia	39%
	Other	19%
Morality	Inspiration into aiding Ukrainians	100%
Economic consequences	Providing aid to Ukraine	55%
	Discussions of the American recession	27%
	Other	18%

5.2. Qualitative analysis

The qualitative analysis considers in greater detail the frames from both *RT* and *CNN*. Even though the research analyzed complete articles, for the sake of brevity, the illustrative examples will feature only headlines which best summarize the contents of the given article.

5.3. Qualitative analysis - RT

As mentioned in the previous section, Attribution of responsibility was a frequent frame in *RT* articles, exhibiting dominant narratives about Russia being provoked by the West and left with no other option but to act or attack. This framing was evident in the following examples:

[RT007] (1) *London pushing Kiev ‘down warpath’ – Russia*, and
[RT047] (1a) *West used Ukraine as pretext for ‘undeclared war’ with Russia – Moscow*

Example [RT047] suggests the existence of hidden motives behind the actions of the West, rather than genuine concern for Ukraine. These claims echo not just the official stance of Russia and the Global south², but also claims made by a number of Western analysts and political figures, the principal ones being Noam Chomsky, Condoleezza Rice and former secretary of defense Robert Gates.

In order to understand the heavy emphasis Russia places on attributing responsibility to the West, we must consider the events which took place at the end of the Cold War, when Soviet president Mikhail Gorbachev insisted that Russia would “never agree to assign [NATO] a leading role in building a new Europe” and that America’s efforts to expand their influence would be considered as a threat (Schwarz & Layne 2023). Although the American secretary of state, James Baker, promised in February 1990 to the leader of the Soviet that NATO would advance “not one inch” east of a unified Germany (Sarotte 2021:1), the Alliance added three former Warsaw Pact nations in 1999, and three more in 2004, in addition to three former Soviet republics and Slovenia. Ever since, Russia has insisted that broken assurances and injustices be acknowledged, emphasizing its contention with the West.

Within the attribution of responsibility frames identified in the *Russia Today* (*RT*) articles, a notable proportion of the articles focus on international relations, specifically highlighting countries or individuals pointing fingers at each other amid the conflict. Two examples that illustrate this pattern are:

[RT064] (2) *“China denies snubbing Zelensky”* and
[RT013] (2a) *“Poland ‘very disappointed’ with Germany.”*

Examples [RT064] and [RT013] feature diplomatic disputes, betraying *RT*’s standpoint that Europe does not really stand united against Russia as much as the Western

² China, India, Indonesia, Brazil and Pakistan

media would like the public to believe. Along with its editorial policy, *RT* is providing an alternative version of the story, the one in which numerous European countries realize the detrimental aspect of aligning with the U.S. strategies.

Finally, several *RT* articles classified under the Attribution of responsibility frame allocate blame to Ukraine. Two articles which exemplify this trend are:

[RT082] (3) “Ukraine has ‘suspended’ peace talks – Putin” and
[RT083] (3a) “Ukraine targeted children with TB plot – Russia.”

Example [RT082] insists on Russia’s willingness to resolve the conflict, despite Ukraine’s hindrances, while [RT083] aims to reinforce a negative portrayal of Ukraine’s actions and intentions. This intentional juxtaposition of Russia and Ukraine serves the purpose of public diplomacy, which aims to “engage foreign individuals, communities and governments in support of national objectives and foreign policies of an international actor” (Snow 2009: 6).

Within the Conflict frame, frequent topics of the *RT* articles include the altercations between other countries and individuals’ condemnation surrounding the war in Ukraine. This can be seen in the following articles:

[RT027] (4) “EU seeks to criminalize sanctions evasion” and
[RT062] (4a) “Djokovic slams Wimbledon’s Russia ban.”

The first example draws attention to the tensions within the EU by focusing on the revolt several countries expressed against the proposed measures. Amongst them, Hungary seems to have been the loudest in voicing its concerns. Similarly, [RT062] proves that conflicts stretch beyond political and military domains. By reporting on prominent individuals’ condemnations of the Western countries’ actions regarding the war, *RT* adds credibility to the Russian side. It is interesting to note that Russia places heavier emphasis on relations amongst European countries than on the actual physical war in Ukraine. This could have two possible aims: to avert attention from the bloodshed and reduce it to a mere strategy in global power relations, and to make the global audiences aware of the numerous consequences which ensue when Russia’s interests are encroached upon.

The direct address of the Russo-Ukrainian relations pertaining to war was also found in the articles categorized under the conflict frame. The two representative examples are:

[RT022] (5) “Russia won’t just ‘grasp’ any proposal on Ukraine - Moscow” and
[RT017] (5a) “Ukraine pledges to enter Crimea ‘by the end of the year’”

In [RT022], *RT* takes a firm stance on Russia's interests, while [RT017] assigns Ukraine an active role, since this is the image that *RT* generally wants to project: Ukraine had consistently acted in ways which resulted in the "military operation". These two examples emphasize direct confrontation between Russia and Ukraine, which is overall not the style of writing *RT* habitually resorts to, choosing rather to focus on the ripple effects of the conflict.

The morality frame is the least frequent among the five frames in the *RT* corpus, appearing in only 1 of the articles analyzed. The example of this frame is:

[RT081] (6) "*Ukraine considers depriving citizenship*"

The Economic consequences frame was the second most frequent frame in *RT* articles. Within this frame, a noticeable fraction focuses on the economic consequences other countries must face as a result of the war in Ukraine or the sanctions the West imposed on Russia.

[RT011] (7) "*Bulgaria reconsidering ruble gas payments*", and
[RT066] (7a) "*EU explains absence of Russian oil embargo*"

stress the importance of Russian energy for Europe by explaining why the EU has still not reached the decision to impose a Russian oil embargo. *RT* will frequently focus on how other countries are faring and the economic implications they must face in the light of the ongoing conflict.

In addition, a relevant topic within the Economic consequences frame is the strength of Russia's economy and military. Articles like:

[RT035] (8) "*Ruble sets new record against dollar and euro*" and
[RT100] (8a) "*Russian crude is irreplaceable, former Lukoil boss warns EU*"

emphasize Russia's economic stability and boast about current as well as future economic successes. These examples add to the narrative of Russia's resilience and economic strength in the face of all the challenges imposed on Russia by the West. Overall, the economic consequences frame in the *RT* corpus serves a double purpose: to highlight the consequences other countries face and praise Russia's economic aptitude.

5.3 Qualitative analysis - CNN

In the *CNN* articles, the Attribution of responsibility frame was not too prominent and featured two main topics, one of which was presenting Putin and the Russian forces in general as responsible for the war and the subsequent complications. The second topic was American relations with Asia, with the war being mentioned only tangentially or not at all. An example of this frame can be seen below:

[CNN059] (9) "US intel skeptical Putin will be swayed by Russian public opinion over war in Ukraine"

This article discusses the U.S. perception of the state of affairs in Russia. It attributes the responsibility of the war actions being carried out and the misinformation in Russia regarding the state of the war exclusively to Putin.

Unlike in *RT*, Human interest was a prominent frame in the *CNN* articles. The articles which featured this frame mostly focused on the experiences of Ukrainian soldiers and civilians. These articles featured emotionally-laden language, images and videos to portray the hardships of the Ukrainians. This frame was used in *CNN* articles to arouse sympathy in the readers for the Ukrainian cause and portray Russians as cruel and destructive. As such, the articles with the Human interest frame can be said to support the general view of the war in American circles, which is "Vladimir Putin, an aging and bloodthirsty authoritarian, launched an unprovoked attack on a fragile democracy" (Schwarz & Layne 2023). This frame can be seen in the following example articles:

[CNN009] (10) "Two Ukrainian boxing champions killed in battle, sports officials say"

The presentation of prominent individuals is used to make Ukraine's fight for justice more poignant and provoke sympathy from the global audiences.

[CNN044] (10a) "Exclusive: Trevor Reed recounts his detention in Russia and the prisoner swap that brought him home"

This article discusses the experiences of Trevor Reed, an American veteran who had been arrested in Russia and sentenced in a Russian prison. The article features Trevor's starkly negative descriptions of life in a Russian prison and statements which present Russians as cruel and malicious. The inclusion of these statements by Trevor Reed has the effect of presenting the Russians as a ruthless enemy.

Conflict was the most prominent frame in the *CNN* articles. This frame was used to report from the battlefield, provide information regarding the current state of the

war and the hardships that were created as a result of the struggles between the opposing sides and that the soldiers and civilians suffered under. However, some of the articles reported on the U.S. President Biden's visit to Asia and the Quad meeting there. In these articles, North Korea and China were presented as displaying antagonism towards the U.S. efforts in Eastern Asia. Meanwhile, the Russo-Ukrainian war served as the backdrop for the negotiations described in these articles. Examples of this frame include:

[CNN091] (11) "Snake Island: The tiny speck of land playing an outsized role in Russia's war on Ukraine"

This article discusses the strategic importance and the skirmishes which occurred between the two warring sides. Notably, although the article reports on the war events, it can be perceived that the Ukrainians are depicted as the stronger side. The struggle is presented as a failed attempt on the part of Russians to occupy the island, with an entire section being dubbed "Russian losses at Snake Island". In addition, the article features a quote from president Zelensky, stating that the Ukrainians will defend the island with all their power. The mention of this quote additionally serves to present Zelensky as a heroic figure for Ukraine, which has, according to Noam Chomsky, become a favored representation of the Ukrainian president in Western media (The Intercept 2022).

[CNN055] (11a) "Japan turns away from post-WWII pacifism as China threat grows"

This example portrays Japan, the ally of the U.S. as opposition to China's influence, mirroring the U.S. – Russia dynamic. The article discusses the Russo-Ukrainian war as well, but states that the Prime Minister sees it as a parallel to the current situation in Eastern Asia. The U.S. focusing heavily on the relations in Asia, particularly tensions with China, seems reminiscent of Russia perceiving international events mostly through the prism of its relationship with the U.S.

The Morality frame was detected in only one article:

[CNN014] (12) "Bill Gates: We must remember this takeaway from the Great Recession"

Finally, the Economic consequences frame was the third most frequent frame in CNN articles. Two major themes found in the articles with this frame were the aid that the U.S. was providing to Ukraine and the inflation in the U.S. at the time. This frame is exemplified in the following article:

[CNN084] (13) “Senate votes to pass \$40 million Ukraine aid package”

According to the article, the aid package is meant to bolster Ukrainian defenses by replenishing U.S. equipment and to provide refugees with medical support. Such use of the funds is in line with the previous aid provided by the U.S., wherein military support is provided without the U.S. joining the Ukrainian forces outright (Schwarz & Layne 2023). In addition, the article contains a statement by Senate Minority Leader Mitch McConnell: “Anyone concerned about the cost of supporting a Ukrainian victory should consider the much larger cost should Ukraine lose” (Zaslav, Foran & Kaufman 2022). The inclusion of this statement serves to augment the relevance of the aid package, and the role of the U.S., by presenting the annihilation of Ukraine as the ultimate consequence of a potential failure to provide support.

6. CONCLUSION

To conclude, we could firstly state that the five generic frames identified by Semetko & Valkenburg (2000) more than two decades ago remain widely applicable to issues commonly covered in the news, including conflicts. The analysis of the frames found in the *CNN* and *RT* articles has confirmed the first hypothesis of this study pertaining to the differences in framing, and refuted the second one about the extent to which framing is utilized.

In relation to the first hypothesis, we can observe that all five frames are present in the corpus, with the Morality frame being least used across the outlets. Secondly, detecting the most prominent frames can point to the main focus the two outlets have. In the case of *RT*, this is definitely Attribution of responsibility, echoing three decades of Russia’s bitter cries over U.S.’s broken promises following the Cold War. The West, exemplified mainly by the U.S., is seen as the principal antagonist, blamed for pulling all the strings behind the scenes even when not directly involved in the conflict. However, *RT* also paints the picture of Russia as a proud and powerful country with resources indispensable to most European countries by means of the Economic consequences frame. Together with the particular way the Conflict frame is used, *RT* underscores the grave financial aspects Europe is faced with, revealing cracks in what the Western media portray as a unified Western front against Russia. *RT* exposes countries whose voices seem to be ever louder in expressing concerns or urging their governments to reconsider following agendas set by the U.S. As for the actual war, *RT* chooses to almost completely downplay this aspect which portrays it negatively, utilizing the Human interest frame to talk exclusively about the suffering of its minorities in the Donbas region.

On the other hand, *CNN* focuses heavily on the Conflict frame and battlefield reports, interestingly, often with an attempt to showcase Ukraine's supremacy over Russia. If we consider the fact that most military aid and strategic support comes to Ukraine from the West (Schwarz & Layne 2023), this might signal an attempt of the West to assert dominance over Russia. Furthermore, the Human interest frame utilized by *CNN* mostly covers the suffering and hardship faced by Ukrainians and aims to attract the sympathy of the global audiences. Additionally, it implicitly paints the picture of a merciless and cruel Russia inflicting pain on innocent people. Finally, *CNN* resorts to the Economic circumstances frame, but with a completely different focus compared to *RT*; namely, the emphasis is on the financial aid provided to Ukraine by the U.S., which portrays an extremely favorable picture of the latter, representing it as a generous ally, willing to provide support to a virtuous fragile democracy fighting for a just cause.

As for the second hypothesis, given the respective reputations of the two outlets coupled with the press freedom index of the U.S. compared to Russia, it would have been expected that *CNN* would utilize framing considerably less frequently. However, *CNN* had only eight more articles without frames compared to *RT*, which proves the two are actually very similar in using framing to suit their nations' different agendas. This also indicates that the press freedom index should be approached with caution, as it merely generalizes the overall environment for journalists, without necessarily applying to each and every medium. Furthermore, it points to the fact that stakeholders, regardless of whether they are represented by the state or other figures and agencies of power, resort to the same means in their attempts to influence global perceptions in their favor.

Future research should include news outlets from more parts of the world in order to deepen the understanding of framing practices and their connection to governmental policies. Furthermore, audience reception studies might also prove a valuable piece of the puzzle, since they would reveal the effectiveness of framing. Finally, examining potential changes in framing over the course of a conflict could reveal shifts in media strategies and their implications for public understanding.

Finally, certain limitations of this study must once again be acknowledged. Firstly, the sample size is limited to 200 articles, which may not fully capture the entirety of their coverage. Secondly, the analysis focuses exclusively on online news articles and does not include other media formats, such as televised broadcasts or social media content. Despite these limitations, this study contributes to a broader understanding of nuances in how conflicts are framed and aims to provide insights into the attempts made to influence the public in times of crisis.

BIBLIOGRAPHY

1. Bartholomé, Guus, Sophie Lecheler, Claes de Vreese (2018), "Towards a typology of conflict frames: Substantiveness and interventionism in political conflict news", *Journalism studies*, 19(12), 1689-1711.
2. Biden, John R. (2022, February 24), "Remarks by President Biden on Russia's unprovoked and unjustified attack on Ukraine", *The White House*. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/02/24/remarks-by-president-biden-on-russias-unprovoked-and-unjustified-attack-on-ukraine/>, accessed 17 March 2024.
3. Boukes, Mark, Hajo Boomgaarden, Marjolein Moorman, Claes de Vreese (2014), "Political News with a Personal Touch: How Human Interest Framing Indirectly Affects Policy Attitudes", *Journalism & Mass Communication Quarterly*, In press. 10.1177/1077699014558554, accessed 12 July 2022.
4. CNN. (2024, March 7), In *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/CNN>, accessed 19 March 2024.
5. de Vreese, Claes (2005), "News Framing: Theory and Typology", *Information Design Journal*, 13(1), 51-62.
6. Diukanova, Vira (2018), *Framing of the Ukrainian Crisis in Russian Television Media*, Thesis, University of Amsterdam Graduate School of Communication, <https://scripties.uba.uva.nl/download?fid=662597>; accessed 12 July 2022.
7. Entman, Robert B. (1993), "Framing: Toward clarification of a fractured paradigm", *Journal of Communication*, 43(4), 51-58.
8. Gitlin, Todd (1980), *The whole world is watching: Mass media in the making and unmaking of the New Left*, University of California Press, Berkeley
9. Koltsova, Olessia (2006), *News Media and Power in Russia* (1st ed.), Routledge
10. Lichtenstein, Dennis, Katharina Esau, Lena Pavlova, Dmitry Osipov, Nikita Argylov (2019), "Framing the Ukraine crisis: A comparison between talk show debates in Russian and German television", *International Communication Gazette*, 81(1), 66-88.
11. Neuman, Russell, Marion R. Just, Ann N. Crigler (1992), *Common knowledge*, University of Chicago Press, Chicago
12. Pasitselska, Olga (2017), "Ukrainian crisis through the lens of Russian media: Construction of ideological discourse", *Discourse & Communication*, 11(6), 591-609.

13. Putin, Vladimir (2022, February 24), "Address by the President of the Russian Federation", President of Russia. <http://www.en.kremlin.ru/events/president/transcripts/statements/67843>, accessed 19 March 2024.
14. Reporters without borders (n.d.), *Index | RSF*; <https://rsf.org/en/index>. Accessed 19 March 2024.
15. RT (TV network) (2024, March 16), In: Wikipedia; [https://en.wikipedia.org/wiki/RT_\(TV_network\)](https://en.wikipedia.org/wiki/RT_(TV_network)). Accessed 19 March 2024.
16. Sarotte, Mary Elise (2021), *Not One Inch: America, Russia, and the Making of Post-Cold War Stalemate*, Yale University Press
17. Schwarz, Benjamin, Christopher Layne (2023), *Why are we in Ukraine? On the dangers of American hubris*. Harper's Magazine. Accessed March 18, 2024, from <https://harpers.org/archive/2023/06/why-are-we-in-ukraine/>
18. Semetko, Holli A., Patti M. Valkenburg Valkenburg (2000), "Framing European politics: a content analysis of press and television news", *Journal of Communication*, 50(2), 93-109.
19. Snow, Nancy (2009), "Rethinking Public Diplomacy", in: Snow, Nancy and Philip M. Taylor (eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York, 3-11.
20. The Intercept, (2022, April 14). *Noam Chomsky and Jeremy Scahill on the Russia-Ukraine War; the Media, Propaganda, and Accountability* [Video], YouTube <https://www.youtube.com/watch?v=8Jr0PCU4m7M>
21. TV Rain Newsroom (2023, May 25). *Noam Chomsky on the Russia - Ukraine war* [Video], YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=4nj8X1uvM-A&t=2s>
22. Ukraine considers depriving citizenship (2022, May 20), *Russia Today*; Retrieved from <https://www.rt.com/news/555835-ukraine-deprive-conscrip-ts-citizenship/>
23. Vrba, Petr (2022), *The framing of the war in Ukraine in the US media*, Diplomová práce, Masarykova univerzita, Brno
24. Wikimedia Foundation (2023, June 18), *Great patriotic war (term)*, Wikipedia; [https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Patriotic_War_\(term\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Patriotic_War_(term))
25. Yablokov, Ilya (2015), "Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT)", *Politics*, 35(3-4), 301-315.
26. Zaslav, Ali, Clare Foran, Ellie Kaufman (2022, May 19), "Senate votes to pass \$40 billion Ukraine aid package", *CNN*; <https://edition.cnn.com/2022/05/19/politics/senate-vote-ukraine-aid-package/index.html>, accessed 12 July 2022.

RAZLIČITE STVARNOSTI VEZANE ZA RUSKO-UKRAJINSKI KONFLIKT IZ 2022. NA PRIMERU PORTALA *RUSSIA TODAY* I *CNN*

Ovo istraživanje manjeg obima bavi se kvantitativnom i kvalitativnom analizom uokviravanja novinskih članaka na temu rusko-ukrajinskog konflikta koji je počeo 24. februara 2022. i istražuje suprotstavljena stanovišta prisutna na ruskim i zapadnjačkim novinskim portalima za koje su kao egzemplari odabrani *Russia Today* i *CNN*. Koristeći teorijski okvir koji su osmislile Semetko i Valkenburg (2000), odnosno pet generičkih okvira u koje spadaju Pripisivanje odgovornosti, Ljudska priča, Konflikt, Moralnost i Ekonomske posledice izvršena je analiza novinskih članaka. Cilj ove analize bio je poređenje dominantnih okvira, kao i sveukupne upotrebe istih. Sastavljena su dva korpusa od po 100 članaka sa oba portala, a zatim su određeni dominantni okviri uz pomoć niza pitanja, na koja su oba autora morala da daju tri pozitivna odgovora kako bi se dati članak svrstao u određeni okvir. Rezultati analize pokazali su da su najčešći okviri na *Russia Today* bili Pripisivanje odgovornosti, koji je korišćen da bi se Zapad okrivio za izbijanje rata, i Ekonomske posledice, koji je korišćen da bi se ruska ekonomija prikazala kao rezilijentna uprkos sankcijama nametnutim od strane Zapada. S druge strane, najčešći okviri na *CNN*-u bili su Sukob i Ljudska priča, koji su korišćeni da bi se preneli detalji rata i koji su prikazali ukrajinsku stranu kao dostojnu međunarodne pomoći. S druge strane, rezultati analize ukazuju na to da se oba portala u podjednako meri oslanjaju na uokviravanje.

Ključne reči: teorija okvira; *RT*; *CNN*; rusko-ukrajinski rat

Authors' address

Adrese autora

Ivana Šorgić

University of Niš

Faculty of Philosophy

ivana.sorgic@filfak.ni.ac.rs

Miloš Milisavljević

University of Niš

Faculty of Philosophy

milos.milisavljevic@filfak.ni.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Nusreta Salić

KVALITET ŽIVOTA STARIJIH OSOBA U INSTITUCIONALNOM
SMJEŠTAJU / THE QUALITY OF LIFE OF ELDERLY PERSONS IN
THE INSTITUTIONAL FORM OF PROTECTION THROUGH THE
USER'S PERSPECTIVE 1067

Asim Pandžić

MENADŽMENT KVALITETA INSTITUCIJA SOCIJALNE ZAŠTITE
U ODNOSU NA CILJEVE I PROCESE / QUALITY MANAGEMENT
SYSTEM IN SOCIAL PROTECTION INSTITUTIONS IN RELATION
TO ESTABLISHED GOALS AND PROCESSES 1097

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.1.105

UDK 616-053.9:364
364-053.9:616

Primljeno: 10. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nusreta Salić

KVALITET ŽIVOTA STARIJIH OSOBA U INSTITUCIONALNOM OBLIKU ZAŠTITE KROZ KORISNIČKU PERSPEKTIVU

Proučavanje kvaliteta života starijih osoba predstavlja temu koja je među istraživačima u svijetu veoma aktuelna, ali Bosni i Hercegovini, prema dosadašnjim saznanjima, nije dovoljno zastupljena. Polazeći od toga namjera ovog istraživanja je bila ispitati kvalitet života starijih osoba koje žive u institucionalnom smještaju. Istraživanje je provedeno na populaciji osoba starijih od 65 godina smještenih u javnim ustanovama Gerontološki centar Sarajevo i Dom penzionera Tuzla, iz koje je izabran prigodan uzorak (N=58). Podaci su prikupljeni metodom ispitivanja, koristeći se upitnikom posebno konstruisanim za ovo istraživanje. Cilj istraživanja je bio upoznati kvalitet života starijih osoba smještenih u navedene dvije ustanove kroz korisničku perspektivu. Pored toga istražen je kvaliteta usluga u domu, kao i materijalni uslovi života. Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da ispitanici najčešće procjenjuje svoj život nekvalitetnim, dok je 2/3 ispitanika zadovoljno svojim životom u cjelini. Kada je u pitanju procjena faktora kvaliteta života, istraživanje je pokazalo da je za najveći broj ispitanika na prvom mjestu po značaju zdravlje. Prema procjeni nivoa zadovoljstva određenim područjima, većina ispitanika je najzadovoljnija uslugama u ustanovi i podrškom socijalnih radnika, a najmanje su zadovoljni podrškom rodbine, komšija i prijatelja. Usluge u domu su uglavnom procijenjene *dobrom* ocjenom, a *jako dobro* među njima su ocijenjene organizovane aktivnosti i druženje.

Ključne riječi: starije osobe; kvalitet života; institucionalni model zaštite, zadovoljstvo životom

UVOD

U Bosni i Hercegovini je kao i u cijelom svijetu broj starijih osoba u stalnom porastu.¹ Svjetska zdravstvena organizacija procjenjuje da će se ukupna svjetska populacija starijih od 60 godina uvećati sa 542 miliona koliko ih je bilo 1995. na otprilike 1,2 milijarde do 2025. godine (WHO 2011). Prema rezultatima Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini u 2013. godini² preko 500.000 stanovnika su osobe starije od 65 godina, što čini oko 14% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine.³ Starenje populacije donosi kompleksne izazove s kojima će se svijet suočiti u budućnosti, na demografskom, socijalno-političkom i ekonomskom planu. Posljedice će se reflektirati na institucije sistema, zajednicu, porodicu ali i pojedince (Salić, Lučić, Ramić 2021). Kako odgovoriti na njih pitanje je koje, prema saznanjima iz dostupne literature, u svijetu postaje sve aktuelnije s ciljem, između ostalog, iznalaženja načina za poboljšanje kvaliteta života starijih osoba. U zemljama u kojima je došlo do tranzicije političkih, ekonomskih i socijalnih sistema kakva je Bosna i Hercegovina, koja je specifična i po svom postratnom periodu sa ogromnim strukturalnim i funkcionalnim deformacijama društva, starije osobe našle su se u izuzetno teškim životnim uslovima. Migracije, urbanizacija, promjena porodičnih odnosa, prelazak iz proširenih u manje, mobilne i razjedinjene porodice, slabljenje tradicionalnih izvora podrške, nedostatak pristupa tehnologiji i druge društvene i ekonomske promjene su samo neki od procesa koji mogu marginalizirati starije osobe (UN 2002). Pri tome su nerijetko izložene siromaštvu,⁴ isključenosti, neadekvatnoj zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, ali i niskim penzijama koje su nedovoljne da zadovolje osnovne životne potrebe i pokriju troškove stanovanja i ishrane. Isprepletena mreža nepovoljnih općih socijalnih i ekonomskih, ali i kulturalnih uslova

¹ Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2013. udio starijih u populaciji Bosne i Hercegovine se udvostručio u odnosu na 1991. godinu (iz 6,5% u 14,2%). S druge strane udio djece mlađe od 15 godina je skoro izjednačen s udjelom populacije starijih od 65 i više godina u ukupnom stanovništvu – 15,4% djece i 14,2% starijih.

² Agencija za statistiku BiH. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini je proveden na temelju Zakona o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine (Službeni glasnik BiH, br.10/12 i 18/13)

³ Starijih osoba od 65 godina je, prema popisu iz 2013. godine, 501.996, dok je 1991. starijih od 65 godina bilo 284.365. Broj starijih osoba je porastao za oko 220.000. Porast se manifestuje kroz godine na sljedeći način: 1971. godine starije osobe čine 4,7%, 1981. – 6,1%, a 1991. – 6,5% ukupne populacije (Agencija za statistiku 2011a: 17).

⁴ Prema Anketi o potrošnji domaćinstava (2015) stopa siromaštva varira sa starosnom dobi članova domaćinstva. Među stanovništvom starijim od 65 godina je 18% aposlutno siromašnih, koji čine 12% učesća u ukupno siromašnim u FBiH, navodi se u Strategiji socijalnog uključivanja Federacije Bosne i Hercegovine za period 2021-2027.

jednog društva, čini ranjivim gotovo svakog pojedinca, pri čemu ranjivi postaju još ranjiviji (Šadić, Salić 2015). Starije osobe, posebno bolesne i iznemogle, trebaju i zavise od pomoći i podrške drugih, pa se neminovno postavlja pitanje koji je najbolji način da se odgovori na njihove potrebe i u konačnici poboljša kvalitet života. Često se o potrebama starijih osoba govori iz perspektive drugih, iz tuđih iskustava, tumačenja onih koji ih okružuju, s njima žive, stručnjaka koji rade sa njima, što može dovesti i do stvaranja određenih stereotipa i predrasuda (Salić, Lučić, Ramić 2021). Stoga je razumijevanje potreba iz vizure onih čiji život želimo poboljšati neophodnost, ali i vrijednost savremenog socijalnog rada kojoj trebamo težiti.

Ako se upitamo zašto je proučavanje kvaliteta života starijih osoba važno, odgovor može biti dvojak. S jedne strane je to jedan od preduslova u kreiranju adekvatnih politika prema starijima, koje bi omogućile ostvarivanje prava na dostojanstven život u skladu sa njihovim pravima i potrebama. Sa druge strane, proučavanje kvaliteta života kao pokazatelja se sve češće koristi kao krajnja tačka u evaluaciji javnih politika (npr. kod procjene ishoda zdravstvene i socijalne zaštite) (Bowling 2007: 15). S obzirom na navedene razloge, kao i trend rasta broja ustanova socijalne zaštite za starije osobe,⁵ te broja korisnika starijih od 65 godina u Federaciji Bosne i Hercegovine⁶ opravdanim se čini istraživati kvalitet života starijih osoba u ustanovama. Istraživanja na temu kvalitet života korisnika institucionalne zaštite prema dosadašnjim saznanjima nisu realizirana na području Bosne i Hercegovine. Prema rezultatima istraživanja provedenog u domovima penzionera na području grada Zagreba, ukupna kvaliteta života posmatrana kroz subjektivnu i objektivnu domenu kvalitete života pokazala se osrednjom. Istraživanjem je potvrđeno da postoji povezanost aspekata kvalitete života i zadovoljstva uslugama doma (Lovreković, Leutar 2010).

U kojem smjeru će ubuduće ići društvena briga o starima teško je sa sigurnošću tvrditi (Lovreković, Leutar 2010). Svjetski trendovi brige idu u pravcu brige u zajednici, u njihovim domovima uz razvoj različitih usluga koje bi bile dostupne starijim osobama, što je i fokus članica Evropske unije s ciljem smanjivanja institucionalizacije (Jedvaj, Štambuk, Rusac 2014). I Bosna i Hercegovina se kao

⁵ Prema Strategiji socijalnog uključivanja u Federaciji Bosne i Hercegovine u periodu od 2021-2027. Federacija BiH u 2019. godini imala je 63 ustanove socijalne zaštite za starije osobe, što je značajno povećanje u odnosu na broj ustanova u 2013. godini (35 ustanova).

⁶ Prema Agenciji za statistiku BiH u Biltenu za socijalnu zaštitu za 2021 godinu navodi se da je u 2019. godini u **domove za stare osobe** bilo smješteno 629 osoba, 2020. godine 703, a u 2021, 873 starije osobe.

potpisnica MIPAA⁷ i revidirane Europske socijalne povelje prihvatila da razvije politike, strategije i akcijske planove koji će omogućiti zdravo i aktivno starenje svog stanovništva. Shodno tome donijela je nekoliko značajnih strateških dokumenata⁸ po kojima se planira razvoj socijalnih usluga u lokalnim zajednicama, van institucija i uspostava partnerskih odnosa i međusektorska saradnja sa zdravstvenim, obrazovnim i drugim institucijama i nevladinim sektorom.⁹ Ipak, institucionalni smještaj je nekada neminovan. Sve je veći broj starijih osoba¹⁰ koje se nalaze u takvim životnim situacijama u kojima se odlučuju za smještaj u instituciju, bilo dobrovoljno ili odlukom članova porodice.

2. TEORIJSKI DIO

2.1. Razumijevanje kvaliteta života

Kvalitet života u savremenoj literaturi razumijeva se kao koncept koji se može posmatrati iz različitih aspekata, pristupa, dimenzija i faktora. Među istraživačima postoji konsenzus da je kvalitet života višedimenzionalni i amorfni koncept (Bowling 2007; Ferriss 2004; Walker 2005a, prema Zhang 2014: 16). Različita istraživanja polaze od različitih definicija i operacionalizacija kvaliteta života i to je „jedan od nejnekonzistentnije upotrebljivanih termina u humanističkim i društvenim naukama” (Lučev, Tadinac 2008: 67). Stoga se konstatuje da su prisutne suprostavljene disciplinske paradigme i ograničenosti u njegovom proučavanju a to su: očigledna otvorena priroda kvaliteta života, njegova individualistička orijentacija i nedostatak teorijskih osnova (Walker, van der Maesen 2004, prema Molenkopf, Walker 2007).

Iako postoje mnogobrojne definicije jedna od često korištenih je definicija Svjetske zdravstvene organizacije po kojoj je kvalitet života individualna percepcija vlastite pozicije u životu u kontekstu kulture i vrijednosnog sistema u kojem pojedinac

⁷ Madridski Međunarodni plan akcije o starenju i Politička deklaracija usvojeni su na Drugoj svjetskoj skupštini o starenju u aprilu 2002. u Madridu.

⁸ Strategija za unapređenje položaja starijih osoba u FBiH za razdoblje 2018-2027; Strategija socijalnog uključivanja u Federaciji Bosne i Hercegovine u periodu od 2021-2027, str. 53; Strategija deinstitucionalizacije i transformacije ustanova socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovina (2014-2020)

⁹ Strategija socijalnog uključivanja u Federaciji Bosne i Hercegovine u periodu od 2021-2027, str. 53.

¹⁰ Prema podacima iz Biltena za socijalnu zaštitu iz 2015. godine navodi se da je ukupan broj starijih osoba korisnika usluge smještaja u **ustanove socijalne zaštite za odrasle osobe** smješteno 3.089 osoba starijih od 65 godina, a u Biltenu za socijalnu zaštitu za 2021. godinu 6299 osoba starijih od 65 godina, što ukazuje na trend rasta smještaja starijih osoba u institucije.

živi u odnosu na vlastite ciljeve, očekivanja, standarde i brigu (SZO 2024).¹¹ Walker i Molenkopf (2007) definišu kvalitet života kao višedimenzionalni, holistički konstrukt koji se posmatra iz različitih perspektiva i s aspekta mnogih naučnih disciplina. Štaviše, koncept kvaliteta života se može primijeniti praktično na sve segmente života. Pored mnogobrojnih različitosti vezanih za kvalitet života postoje i različiti pristupi u proučavanju kvaliteta života, koji se generalno mogu podijeliti na subjektivne i objektivne. Objektivne mjere su normativni pokazatelji stvarnosti dok se subjektivnim mjerama ukazuje na razlike pojedinaca u opažanju i doživljavanju stvarnih uvjeta života (Vuletić, Misajon 2011) uvidom izravno u to kako se osoba osjeća (Campbell 1972; Fry 2000, prema Zhang 2014) odnosno nivoom zadovoljstva određenim segmentima u životu i životom u cjelini. Neki autori smatraju da kvalitet života predstavlja zbir interakcija između objektivnih i subjektivnih dimenzija (Bond, Corner 2004) navodeći kako su subjektivno iskustvo i širi kontekstualni faktori ključni za razumijevanje kvaliteta života, što uključuje: fizičko i društveno okruženje, socio-ekonomske i kulturne faktore, faktore ličnosti, faktore lične autonomije, subjektivno blagostanje, zdravstveni status i kliničke karakteristike (Bond, Corner 2004).

Posmatrajući kombinaciju faktora koji čine nečiji život može se konstatovati da je percepcija kvaliteta života individualno pitanje, jer svaki pojedinac određuje koji faktor može unaprijediti njen/njegov život. Stoga je za mjerenje i vrednovanje kvaliteta života obavezno utvrđivanje pojedinačnih potreba osobe. Ipak, mogu se izdvojiti određeni faktori za koje se većina autora na osnovu dosadašnjih istraživanja slaže da su značajni i zajednički za mnoge ispitanike u procjeni i vrednovanju kvaliteta. Empirijska istraživanja ukazuju da se sa kvalitetom života starijih osoba najčešće povezuju sljedeći faktori: zdravstvena i funkcionalna sposobnost, osjećaj korisnosti, društveno učešće, mreža prijatelja i socijalne podrške, nivo prihoda ili drugi elementi socijalno-ekonomskog statusa (Maddox 1963, Lowenthal i Haven 1968, Markides i Martin 1979, Kushman i Lane 1979, Usui i sar. 1985; Bowling i sar. 1996; Breeze i sar. 2001, prema Brown i sar. 2004).

S obzirom na složenost koncepta kvaliteta života nemoguće je jednim istraživanjem iscrpno proučiti ovu temu. Stoga se većina empirijskih studija odlučuje za fokus na jednom ili nekoliko glavnih aspekata, doprinoseći na taj način općem shvatanju kvaliteta života (Cummins 2005; Schalock 1996, prema Zhang 2014). Ovo istraživanje kvaliteta života starijih osoba u institucionalnom smještaju koncipirano

¹¹ <https://www.who.int/tools/whoqol/whoqol-100/docs/default-source/publishing-policies/whoqol/serbian-whoqol-100>, [24.12.2023]

je na način da se koncept kvaliteta života ispituje kao jednodimenzionalan i višedimenzionalan. Jednodimenzionalnost podrazumijeva upoznavanje sa percepcijom ispitanika o kvalitetu života u cjelini kao i zadovoljstvo njime, a multidimenzionalnost kvalitet života operacionaliziran preko 12 pojedinačnih indikatora kojima se ispituje nivo značaja i zadovoljstva ponuđenim faktorima kvaliteta života iz subjektivne perspektive. Pored toga istraživanjem je obuhvaćena i procjena kvaliteta usluga u ustanovi i materijalni uslovi života koji mogu dati širu sliku o kvalitetu života starijih osoba i prije dolaska u dom.

2.2. Institucionalni model zaštite starijih osoba – institucionalni smještaj

Pod institucionalnim smještajem starijih osoba podrazumijeva se usluga koja se starijim osobama pruža u ustanovama socijalne zaštite (u daljem tekstu: ustanova). Ustanove mogu biti vladine, nevladine i privatne. U Zakonu o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom FBiH¹² normirano je pravo na smještaj starijih osoba u institucije socijalne zaštite. Uslov za ostvarivanje ovog prava imaju starije osobe (muškarci 65 godina i žene 60 godina) koje su bez porodičnog smještaja. Smještaj u ustanovu socijalne zaštite, mogu ostvariti odrasla lica kojima je potrebna stalna briga i pomoć u zadovoljavanju njihovih životnih potreba, a ne mogu ih ostvariti u vlastitoj ili drugoj porodici ili na drugi način. O navedenoj kategoriji starijih osoba odluku o smještaju u ustanovu socijalne zaštite donosi centar za socijalni rad na čijem području osoba ima prebivalište, uz saglasnost nadležnog ministarstva. Starije osobe koje ne spadaju u kategoriju starijih osoba bez porodičnog smještaja odluku o smještaju u ustanovu donose individualno ili to čine članovi porodice. U ovakvim slučajevima troškove smještaja plaćaju korisnici lično (svojim prihodima ili stavljanjem svojih imetaka na raspolaganje) ili članovi porodice koji su ih prema odredbama Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine dužni izdržavati.¹³

Prema Zakonu o ustanovama socijalne zaštite Federacije Bosne i Hercegovine¹⁴ u kontekstu zaštite i formalne brige o starijim osobama upotrebljava se termin socijalno zbrinjavanje, koji obuhvata različite oblike usluga. Socijalno zbrinjavanje

¹² Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštita porodice sa djecom, Službene novine FBiH, br. 36/1999, 54/2004, 39/2006, 14/2009, 7/2014 - rješenje US BiH, 45/2016, 19/2017 - drugi zakon i 40/2018)

¹³ Porodični zakon FBiH, Službene novine Federacije BiH, broj 35/05. Prema Zakonu članovi porodice su dužni da se međusobno izdržavaju (član 213). U kontekstu izdržavanja starijih članova porodice to je punoljetno dijete koje je dužno je izdržavati svog roditelja koji je nesposoban za rad i ne može se zaposliti, a nema dovoljno sredstava za život ili ih ne može ostvariti iz svoje imovine (član 219, stav 1);

¹⁴ Zakon o ustanovama Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine FBiH, broj 64/22

u smislu ovoga zakona je institucionalno i organizovano zadovoljavanje osnovnih životnih potreba pojedinca u pogledu stanovanja, ishrane, održavanja lične higijene i slično, uz obezbjeđenje adekvatnih materijalno – tehničkih i prostornih uslova za optimalno izvršenje navedenih potreba. Usluga socijalnog zbrinjavanja pruža se kao: a) kontinuirani dugotrajni smještaj; b) cjelodnevni ili poludnevni boravak; c) povremeni smještaj i d) organizovano stanovanje u zajednici.¹⁵ Usluge socijalnog zbrinjavanja uključuju pružanje različitih oblika socijalne podrške koja se realizuje kroz stručni socijalni rad, psihosocijalnu podršku te organizovanje radnih aktivnosti i radno-okupacionih terapija uz obezbjeđenje adekvatnih stručnih kadrovskih kapaciteta, a sve u cilju rehabilitacije, reintegracije i resocijalizacije smještenih korisnika, kao i njihovog osposobljavanja za što samostalniji život.¹⁶

U ovom istraživanju pod institucionalnim smještajem se podrazumijeva socijalno zbrinjavanje kroz uslugu kontinuiranog dugoročnog boravka starijih osoba u ustanovama koje su obuhvaćene istraživanjem. Iskustva pokazuju da odluke o smještaju starijih članova porodice, najčešće bivaju donesene u situacijama kada članovi porodice nisu u mogućnosti da se brinu za svoje starije ukućane (preopterećenost obavezama, udaljenosti od roditelja, dugogodišnja iscrpljenost brigom...), kada dođe do pogoršanja zdravstvenog stanja starije osobe (Asurđžić 2020: 21), ali i kada je djeci briga o roditeljima preveliko opterećenje i izlazak iz komfort zone. Tradicionalna porodica, koja se najviše brinula o starijim članovima društva, danas se gotovo raspala. Dio te uloge preuzele su institucije i upravo je institucionalni smještaj, kao dominantan oblik brige za starije osobe, često jedina alternativa (Jedvaj, Štambuk, Rusac 2014: 135).

U Federaciji Bosne i Hercegovine ukupan broj korisnika iznad 65 godina starosti povećao se sa 1.963 u 2013. na 3.331 štićenika u 2019. godini (oko 70%). U Federaciji BiH u 2022. godini postoji 61 ustanova socijalne zaštite za starije osobe¹⁷, što je značajno povećanje u odnosu na broj ustanova iz 2013. godini (35 ustanova)¹⁸. Klasični dugoročni institucionalni smještaj se nastoji prevazići uvođenjem drugih oblika socijalnih usluga u zajednici. Zemlje Evropske unije su intenzivno fokusirane na povećanje usluga kod kuće, u lokalnoj zajednici i udaljavaju se od institucionalne

¹⁵ Isto, član 6. stav 2.

¹⁶ Isto, član 6. stav 3.

¹⁷ Prema dopisu Federalnog ministra rada i socijalne politike, br. 05-31 /1 3-361 I I 24-SD, dana 09. 02. 2024. dobijenog kao odgovor na lično podnesen zahtjev o potrebi za navednim podacima. U dopisu se navodi da su osnivači ustanova sljedeći: 1 – FBiH, 10 – Vlada kantona, 7 – NVO, a najvećem broj ustanova je osnivač je privatni sektor – 43 ustanove.

¹⁸ Strategija socijalnog uključivanja za period 2021-2027.

zaštite, ali i dalje se smatra da usluge institucionalne zaštite moraju postojati zbog osoba s najtežim oblicima nesposobnosti za koje kućna briga nije adekvatno rješenje (Jedvaj, Štambuk, Rusac 2014:145). Vlada Federacije Bosne i Hercegovine je 2013. godine donijela Strategiju deinstitucionalizacije i transformacije ustanova socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine (2014-2020), čiji su dugoročni ciljevi bili smanjiti ulazak u institucije i povećati izlazak iz institucija u nove oblike brige, posebno stimulirajući porodičnu reintegraciju (uz garanciju jedne ili više usluga podrške porodici u lokalnoj zajednici).¹⁹ Strategijom su obuhvaćene ustanove u koje se smještaju djeca i osobe sa invaliditetom, ali i starije osobe.²⁰ Razdoblje za realizaciju Strategije je isteklo, te se najavljuje donošenje nove.²¹

3. METODOLOŠKI OKVIR

3.1. Ciljevi istraživanja su:

1. ispitati faktore kvaliteta života s obzirom na značaj i nivo zadovoljstva ispitanika;
2. steći uvid u percepciju kvaliteta života i zadovoljstva životom u cjelini;
3. utvrditi korelaciju između određenih sociodemografskih obilježja i percepcije ukupnog kvaliteta života;
4. ispitati procjenu kvaliteta usluga u ustanovi;
5. ispitati materijalne uslove prije smještaja u ustanovu.

3.2. Uzorak ispitanika

U ovom istraživanju populaciju obuhvataju osobe starije od 65 godina koje žive u institucijama socijalne zaštite. Uzorak je prigodan i činilo ga je 58 ispitanika, od toga 42 ispitanika iz JU Gerontološki centar Sarajevo i 16 ispitanika iz JU Dom penzionera Tuzla. Ove dvije ustanove su izabrane iz razloga što su javne i najvećeg su

¹⁹ Strategija deinstitucionalizacije i transformacije ustanova socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine (2014 -2020), Vlada Federacije Bosne i Hercegovine

²⁰ 1. Osigurati poštivanje i provođenje najviših standarda o pravima djece, osoba s invaliditetom i starijih osoba kroz razvoj usluga u zajednici kao alternative institucionalnoj brizi. 2. Razviti jasnu viziju modela usluga podrške u zajednici za neovisan život i životne uvjete koji korisnicima omogućavaju izbor i veću kontrolu nad svojim životom, što uključuje sprečavanje institucionalizacije i mjere prevencije.

²¹ Aktuelni ministar Adnan Delić to je najavio na sastanku sa predstavnicima NVO. Više na <https://www.rtvslon.ba/ministar-delic-dogovorio-prve-korake-za-strategiju-deinstitucionalizacije-osoba-s-invaliditetom/>

smještajnog kapaciteta a nalaze se u dva najgušće naseljena kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine. Izboru ispitanika je pristupljeno nakon dobijenog odobrenja od rukovodioca ustanova, uz prethodne konsultacije sa socijalnim radnicama, koje su bile koordinatorice u odabiru i saradnji sa korisnicima.

3.3. Metode istraživanja

Od metoda korištene su metoda ispitivanja i analize sadržaja dokumenta. U empirijskom dijelu istraživanja korišten je kvantitativni metodološki pristup. Metoda ispitivanja primjenjivala se pomoću ankete sa posebno kreiranim upitnikom po uzoru na upitnike koji su se koristili u svrhe sličnih istraživanja.²² Provjera pouzdanosti upitnika je mjerena Cronbach's Alptom koji iznosi 0,831. Upitnik je sastavljen od pitanja zatvorenog i poluotvorenog tipa. Metoda analize sadržaja dokumenata je korištena u svrhu analiziranja dosadašnjih istraživanja, u kreiranju polaznih osnova istraživanja i konstruisanju anketnog upitnika. Analizirani su međunarodni dokumenti, zakoni, strategije i statistički izvještaji²³ neophodni za bolje razumijevanje predmeta istraživanja, ali i društvenog konteksta u kojem se istraživanje realizovalo.

3.4. Način istraživanja i obrade podataka

Konstruirani upitnik se sastojao od seta pitanja koja su bili raspoređena prema ciljevima istraživanja. Prvi dio upitnika sastavljen od pitanja koja su se odnosila na određena sociodemografska obilježja, potom pitanja kojima se ispituju materijalni i porodični uslovi i odnosi, obuhvatajući i pitanja koji se odnose na razloge smještaja u ustanovu i opće uslove života u domu. Treći dio upitnika se odnosi na više indikatora kojima se ispituje kvalitet života i zadovoljstvo određenim područjima života. Završna pitanja u upitniku su se odnosila na procjenu kvaliteta i zadovoljstva ukupnoga života. Shodno njihovoj prirodi u određenim pitanjima su bili ponuđeni odgovori, koje su ispitanici birali i koji su vrednovani prema njihovoj frekvenciji, srednjoj vrijednosti i standardnoj devijaciji. U pitanjima koja se odnose na faktore kvaliteta života stupanj slaganja sa svakom od tvrdnji ispitanici su izražavali na ljestvici Likertovog tipa od pet nivoa: 1 = u potpunosti se ne slažem do 5 = u

²² Pri konstrukciji upitnika korištena su dosadašnja međunarodna iskustva istraživanja kvaliteta života: The International Wellbeing Group (2013), Personal wellbeing Index 5. Editon; Pilarov barometar hrvatskoga društva (2015).

²³ Statistički izvještaji su korišteni sa zvaničnih stranica Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine (www.bhas.ba) i Federalnog zavoda za statistiku (www.fzs.ba).

potpunosti se ne slažem (skala od 1-5, manji broj veći značaj), a za zadovoljstvo životom: 1. veoma zadovoljan/a do 5 - veoma nezadovoljan/a (skala od 1 - 5, manji broj veće zadovoljstvo).

Nakon što je dobijena saglasnost od rukovodica ustanove istraživanje je realizovano u prostorijama institucija²⁴, od strane autorice i dvije anketarke – studentice socijalnog rada. Ispitivanje je obavljeno individualno sa svakim ispitanikom. Veći broj upitnika popunjavao je uz pomoć anketarki, uglavnom kada je procijenjeno da im treba pomoć (zbog slabog vida, sporijeg pisanja, slabijeg razumijevanja pitanja ili motoričkih smetnji) i kada su ispitanici iskazali želju da im se pomogne. Istraživanje je zahtijevalo pristanak ispitanika koji je dobijen usmeno prije nego što se pristupilo istraživanju. U ranije obavljenom razgovoru sa socijalnim radnicama, koje su koordinirale u procesu istraživanja, objašnjeni su kriteriji za izbor ispitanika, a to su: starost ispitanika iznad 65 godina i kognitivna spremnost razumijevanja upitnika. Socijalne radnice su shodno tome pomogle u izboru ispitanika i pripremile ih na ispitivanje. Nakon što su upitnici popunjeni, sortirani su i uneseni u statističku bazu u okviru koje su bili obrađeni statističkim operacijama: izračunavanjem distribucije frekvencije, mjere centralne vrijednosti, mjere varijabilnosti i određivanjem značajnosti (analizom varijanse – ANOVA).

²⁴ Popunjavanje upitnika se realizovalo u sobama ispitanika ili u prostorijama za dnevni boravak.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela 1. Osnovna sociodemografska obilježja ispitanika

Varijabla		Broj	Postotak
Mjesto stanovanja prije dolaska u instituciju	Grad	43	74,1%
	Selo	15	25,9%
Spol	Ženski	32	55,2%
	Muški	26	44,8%
Dob	72-77 godina	21	36,2%
	77-86 godina	18	31,0%
	65-72 godina	16	27,5%
	87+ godina	3	5,2%
Nivo obrazovanja	Školsko obrazovanje	39	67,2%
	Bez školskog obrazovanja	18	31,0%
Najviši nivo obrazovanja	Srednja škola	17	29,3%
Bračni status	Udovac/ica	51	89,7%
	Razveden/a	7	10,3%
S kim ste živjeli	Sam_a	42	72,4%
	Sa suprugom	18	13,8%
	Sa sinom	3	5,2%
	Sa snahom	1	1,7%
	Sa kćerkom	1	1,7%
	Sa unucima	1	1,7%

4.1. Faktori kvaliteta života prema značaju i nivou zadovoljstva ispitanika

4.1.1. Faktori kvaliteta života prema značaju za ispitanike

U istraživanju je deskriptivnom analizom razmatrano 12 indikatora – područja života koja predstavljaju faktore kvaliteta života. Značaj faktora su procjenjivali ispitanici iz svoje perspektive preko skale Likertova tipa od pet stepeni (1- potpuno se slažem/ 5- uopšte se ne slažem) pri čemu niža vrijednost znači veći značaj (Tabela br. 2).

Tabela br. 2. Faktori kvaliteta života prema značaju za ispitanike

Tvrđenje	Faktori kvaliteta života - institucionalni smještaj														
	N	M	SD	V	BO*	potpuno se slažem		uglavnom se slažem		djelimično se slažem		uglavnom se ne slažem		uopšte se ne slažem	
						Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Uslovi života značajni su za kvalitet mog života	58	1,38	,671	,450	1,7	39	67,2	13	22,4	5	8,6	-	-	-	-
Prihodi su značajni za kvalitet mog života	58	1,21	,614	,377	1,7	48	82,8	6	10,3	2	3,4	1	1,7	-	-
Zdravlje je značajno za kvalitet mog života	58	1,14	,511	,261	-	53	91,4	3	5,2	1	1,7	1	1,7	-	-
Bliski odnosi u porodici značajni su za kvalitet mog života	58	1,28	,696	,484	1,7	46	79,3	6	10,3	4	6,0	1	1,7	-	-
Praktična podrška značajna je za kvalitet mog života	58	1,45	1,095	1,199	5,2	41	70,7	6	10,3	3	5,2	3	5,2	2	3,4
Emocionalna podrška značajna je za kvalitet mog života	58	1,22	,750	,563	1,7	49	84,5	5	8,6	1	1,7	1	1,7	1	1,7
Materijalna podrška značajna je za kvalitet mog života	58	1,31	,821	,674	1,7	46	79,3	6	10,3	3	5,2	1	1,7	1	1,7
Podrška prijatelja/komsija je značajna za kvalitet mog života	58	1,40	,748	,559	-	42	72,4	11	19	3	5,2	2	3,4	-	-
Podrška šire rodbine značajna je za kvalitet života	58	1,60	,972	,945	-	37	63,8	12	20,7	5	8,6	3	5,2	1	1,7
Vjera je značajna za kvalitet mog života	58	1,33	,866	,750	1,7	45	77,6	8	13,8	2	3,4	2	3,4	-	-
Podrška osoblja u domu je značajna za kvalitet mog života	58	1,38	,557	,310	-	38	65,5	18	31	2	3,4	-	-	-	-
Zdravstvene usluge su značajne za kvalitet mog života	58	1,47	,706	,499	-	38	65,5	13	22,4	7	12,1	-	-	-	-

• BO - bez odgovora

Rezultati ispitivanja koji su navedeni u Tabeli br. 1. pokazuju da su ispitanici od svih navedenih 12 faktora na prvom mjestu po učestalosti izabrali zdravlje (N=53 ili 91,4%), zatim emocionalnu podršku (N=49 ili 84,5%), prihode (N=48 ili 82,8%), bliske odnose u porodici i materijalnu podršku (N=46 ili 79,3%), vjeru (N=45 ili 77,6%), podršku prijatelja/komsija (N=42 ili 72,4%), praktičnu podršku (N=41 ili 70,7%), uslove života (N=39 ili 67,2%), podršku osoblja u ustanovi i zdravstvene

usluge (N=38 ili 65,5%) te podršku šire rodbine (N=37 ili 63,8%). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je zdravlje najznačajniji faktor kvaliteta života ispitanika, što je pokazalo i ranije istraživanje provedeno od strane autorica Vuletić i Mujkić (2002) po kojem se u percepciji kvaliteta života ističe šest područja – faktora kvaliteta života, a na prvom mjestu po učestalosti nalazi se zdravlje (N=229), zatim porodica (N=215), finansije i materijalno stanje (N=168), posao (N=167), ljubav (N=157) i prijateljstvo (N=105).

4.1.2. Faktori kvaliteta života s obzirom na nivo zadovoljstva ispitanika

Zadovoljstvo područjima života prema iskazima ispitanika mjereni su deskriptivnom analizom preko 11 ponuđenih indikatora, a odgovorom na pitanje *Koliko ste zadovoljni sljedećim područjima u Vašem životu?* Nivo zadovoljstva je mjereno na skali Likertova tipa od pet stepena (1 - veoma zadovoljan-a \ 5 - veoma nezadovoljan-a pri čemu niža vrijednost znači veće zadovoljstvo (Tabela br. 3).

Tabela br. 3.

Koliko ste zadovoljni sljedećim područjima u svome životu?															
	N	M	SD	V	0	veoma zadovoljan/a		zadovoljan/a		ni zadovoljna ni nezadovoljna		nezadovoljan/a		Veoma nezadovoljan/a	
						Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Prihodima	58	2,50	1,232	1,518	3,4	3	5,2	37	63,8	3	5,2	6	10,3	7,0	12,1
Odnosima s porodicom	58	2,05	1,016	1,032	5,2	8	13,8	38	65,5	4	6,0	2	3,4	3	5,2
Emocionalnom podrškom porodice	58	2,48	1,112	1,237	5,2	9	15,5	10	17,2	32	55,2	1	1,7	3	5,2
Praktičnom podrškom porodice	58	2,28	1,335	1,782	20,7	2	3,4	7	12,1	34	58,6	1	1,7	2	3,4
Materijalnom podrškom porodice	58	2,50	1,143	1,307	10,3	3	5,2	12	20,7	32	55,2	3	5,2	2	3,4
Zdravstvenim uslugama	58	2,88	1,010	1,020	3,4	2	3,4	10	17,2	36	62,1	3	5,2	5	8,6
Podrškom komšija/susjeda/prijatelja	58	3,14	1,220	1,489	-	10	17,2	8	13,8	5	8,6	34	58,6	1	1,7
Podrskom sire rodbine	58	2,69	,940	,884	1,7	6	10,3	11	19	34	58,6	4	6,9	2	3,4
Podrškom osoblja u domu	58	1,78	,497	,247	1,7	12	20,7	44	75,9	1	1,7	-	-	-	-
Podrškom socijalnih radnika	58	1,83	,464	,215	-	12	20,7	44	75,9	2	3,4	-	-	-	-
Zdravljem	58	2,74	,690	,476	-	4	6,9	11	19	39	67,2	4	6,9	-	-

Rezultati ovog istraživanja prikazani u Tabeli br. 3. pokazuju da su ispitanici *veoma zadovoljni i zadovoljni* podrškom osoblja u ustanovi i podrškom socijalnog radnika, *ni nezadovoljni niti zadovoljni* zdravljem i *nezadovoljni* su podrškom prijatelja i komšija. Veoma su *nezadovoljni* *prihodima*. Nezadovoljstvo financijskom situacijom upućuje na preispitivanje i poboljšanje mjera socijalne politike prema starijim osobama, jer kao što je navedeno u Tabeli br. 2 o faktorima kvaliteta života prihodi su pored zdravlja i emocionalne podrške značajan faktor kvaliteta života. Ovaj rezultat upućuje na određeni disbalans između prihoda koji su im značajni i

realnog iskustva kroz nezadovoljstvo prihodima. Posebno visoko su procijenili zadovoljstvo osobljem doma i podrškom socijalne radnice, što ukazuje na dobar odnos osoblja prema korisnicima. U ranijim istraživanjima starije osobe navode kako im je važno da se osoblje prema njima odnosi kao prema kompetentnim odraslim osobama koje mogu učestvovati u donošenju odluka vezano za svoj život, a za neke je presudno da se osoblje odnosi ljubazno i prijateljski prema njima (Schenk i sur. 2013, prema Juričić 2022: 19). Za buduća istraživanja bi bilo poželjno razdvojiti osoblje prema vrsti posla koju obavljaju, čime bi se moglo ustanoviti koji još zaposlenici, pored socijalnih radnika, doprinose udobnijem boravku u instituciji. Nestručna radna snaga koja radi u domovima za starije i nemoćne često pridonosi nižem zadovoljstvu boravkom i životom u domovima (Schaie i Willis 1996, prema Lovreković i Leutar 2010).

Brojna istraživanja su pokušala dati odgovor šta to čini starije osobe zadovoljnim u životu. Jedno od ranijih istraživanja Abu-Bader, Rogers i Barusch (2002) ističe kako su „karakteristike okoline, socijalna podrška, crte ličnosti, samopoštovanje, fizičko zdravlje, finansije i lokus kontrole faktori koji utječu na zadovoljstvo životom starijih osoba“ (prema Vuletić, Stapić 2013: 47-48). Tako Cummins (1996) na osnovi analize brojnih studija i definicija kvaliteta života utvrđuje da se u većini istraživanja javlja sedam osnovnih područja kvaliteta života: 1. zdravlje, 2. emocionalna dobrobit (emotional well-being), 3. materijalno blagostanje, 4. bliski odnosi s drugim ljudima (obitelj, prijatelji, partner, značajne osobe), 5. produktivnost, 6. društvena zajednica i 7. sigurnost (prema Vuletić, Misajon 2011: 11). Navedena prva tri područja su se upravo istim redoslijedom pokazala značajnim i u ovom istraživanju.

4.2. Procjena kvaliteta života i zadovoljstvo životom u cjelini

U Tabeli br. 4 prikazani su rezultati istraživanja koji su dobijeni deskriptivnom analizom i odnose na pitanje *Kako procjenjujete svoj ukupan život?* Nivo kvaliteta je mjereno na skali Likertova tipa od pet stepena (1 - jako kvalitetan\ 5 - jako nekvalitetan) pri čemu niža vrijednost znači veći kvalitet.

Tabela br. 4 - Procjena kvaliteta života u cjelini

Kako biste procijenili ukupan kvalitet svoga života?												
jako kvalitetan		kvalitetan		ni kvalitetan ni nekvalitetan		nekvalitetan		jako nekvalitetan		N	M	SD
br.	%	br.	%	br.	%	br.	%	br.	%			
3	5,2	14	24,1	8	13,8	33	56,9	-		58	3,22	,992

U Tabeli br. 5 prikazani su rezultati subjektivne procjene zadovoljstva životom koji su dobijeni deskriptivnom analizom odgovora na pitanje *Kada sagledate sve u cjelini, koliko ste zadovoljni svojim životom?* Nivo zadovoljstva je mjereno na skali Likertova tipa od pet stepena (1 - veoma zadovoljan-a \ 5 - veoma nezadovoljan-a) pri čemu niža vrijednost aritmetičke sredine znači veće zadovoljstvo.

Tabela br. 5 - Procjena zadovoljstva životom u cjelini

Kada sagledate sve u cjelini, koliko ste zadovoljni svojim životom?												
u potpunosti sam zadovoljan/a		zadovoljan/a sam		ni zadovoljan/a ni nezadovoljan/a		nezadovoljan/a		u potpunosti sam nezadovoljan/a		N	M	SD
br.	%	br.	%	br.	%	br.	%	br.	%			
6	10,3	43	74,1	6	10,3	3	5,2	-		58	2,10	,640

Rezultati koji su prikazani u prezhodnim tabelama (4 i 5) pokazuju percepciju ispitanika o kvalitetu života i zadovoljstva životom u cjelini. Više od polovine ispitanika svoj život u cjelini procjenjuje nekvalitetnim (M 3,22, SD,992), dok je nivo zadovoljstva na višem stepenu budući da je 2/3 ispitanika izjavilo da je zadovoljno svojim životom (M 2,10, SD,640). Navedeni rezultat pokazuje disproporciju između

subjektivnog zadovoljstva ispitanika i kvaliteta života koji se često vezuje za objektivne uslove života. Ovo je kompatibilno sa radom autora koji su istraživali objektivne uslove i zadovoljstvo životom, u kojem tvrde da subjektivno blagostanje kroz procjenu zadovoljstva životom nije uvijek pozitivno povezano s njihovim objektivnim uslovima života (Myers 2000; Walker 2005a, prema Zhang 2014). I ranija istraživanja zadovoljstva života starijih osoba smještenih u domove penzionera u Zagrebu pokazuju da ispitanici svoje zadovoljstvo životom procjenjuju prilično dobro ($M=3,58$; $SD=,93$). Čak 60% starijih osoba ističe da je zadovoljno ili jako zadovoljno svojim životom, 12,8% ispitanih starijih osoba je jako nezadovoljno i nezadovoljno svojim životom, dok 27,2% svoje zadovoljstvo životom procjenjuje osrednjim (Lovreković, Leutar 2010). Rezultati još jednog u nizu istraživanja realizovanog sa zagrebačkim penzionerima pokazuju da osobe koje imaju djecu i osobe koje stanuju u domu pokazuju statistički značajno veći stepen zadovoljstva životom od ispitanika koji stanuju u vlastitim domovima (Brajković 2010). O ukupnoj ocjeni kvaliteta života neka ranija istraživanja ukazuju na drugačije rezultate po kojima starije osobe imaju dobru kvalitetu života (Stanić 2016). Prema Glavini (2019) starije osobe u domovima na području Istarske županije svoju su kvalitet života u domu ocijenile kao vrlo dobar (Jurčić 2022). Ovdje treba naglasiti da upotreba različitih instrumenata u istraživanjima predstavlja ograničenje u komparaciji rezultata vezanih za kvalitet života i zadovoljstvo životom, što se odnosi i na ovo istraživanje.

4.2.1. Percepcija kvaliteta života s obzirom na određena sociodemografska obilježja

Jedan od ciljeva istraživanja bio je ispitati da li postoji razlika u percepciji kvaliteta života s obzirom na određena sociodemografska obilježja ispitanika koja su prikazana u Tabeli br. 1. Provedene su 4 analize varijanse za nezavisne uzorke s ciljem utvrđivanja postoji li statistički značajna razlika u percepciji kvaliteta života u odnosu na spol, mjesto stanovanja, bračni status i nivo obrazovanja ispitanika. Rezultati su pokazali da percepcija kvaliteta života nije statistički značajno različita između ispitanika muškog i ženskog spola ($p<0.201$; $f=1.671$; $R=0.029$), s obzirom na mjesto stanovanja ($p<0.27$; $f=1.214$; $R=0.021$), kao i bračno stanje ($p<0.33$; $f=1.130$; $R=0.039$). Iz svega navedenog se može zaključiti da ne postoje razlike u percepciji kvaliteta života s obzirom na spol, mjesto stanovanja i bračni status ispitanika. Dakle, muškarci i žene svoj kvalitet života procjenjuju gotovo jednako, uključujući i one koji su razvedeni ili udovice, s tim da nezavisna varijabla bračni status ne obuhvata

sve vrste bračnog statusa jer niko od ispitanika/ica nije u braku zbog čega smatramo da ova korelacija ima svoje manjkavosti.

Značajnom se pokazala veza između percepcije kvaliteta života s obzirom na nivo obrazovanja ispitanika, koja je statistički značajna ($f = 3.087$; $p < 0.016$). Naime, ispitanici sa višim nivoom obrazovanja svoj kvalitet života procjenjuju kvalitetnijim od ispitanika sa nižim nivoom obrazovanja. I ranija istraživanja pokazuju da postoje razlike u kvaliteti života s obzirom na demografske varijable kao što su spol, dob, stupanj obrazovanja, bračni status, kultura i slično, nali rezultati tih istraživanja nisu uvijek konzistentni (Vuletić, Misajon 2011). U većini istraživanja nisu utvrđene spolne razlike u subjektivnoj kvaliteti života, dok je u nekima utvrđena negativna povezanost dobi i kvalitete života (Pastuović, Kolesarić i Krizmanić 1995; Vuletić 2004; Martinis 2005, Lučev 2008, prema Vuletić, Misajon 2011). Što se tiče bračnog statusa, istraživanja u pravilu pokazuju da osobe u braku ili vanbračnoj zajednici imaju veći kvalitet života od samaca. Isto tako, obrazovaniji su zadovoljniji svojim životom od onih slabijeg obrazovanja, što je pokazalo i ovo istraživanje (Cummins 2003, prema Vuletić, Misajon 2011: 11).

4.3. Uslovi života u instituciji

Jedan od ciljeva ovog istraživanja je bio ispitati i uslove života u instituciji. Rezultati istraživanja koji se odnose na uslove boravka u ustanovi dobijeni su odgovorima na pitanja o organizovanim aktivnostima u domu i načinima provođenja slobodnog vremena, procjenama usluga u ustanovi, onome što im nedostaje u ustanovi, kao i pitanjem kada bi iznova birali mjesto življenja da li bi to bio vlastiti dom ili institucija. Pored navedenih rezultata u ovom dijelu rada biće prezentirani i rezultati koji se ne odnose direktno na uslove života u instituciji, ali su važna s aspekta sagledavanja širih okolnosti života starijih osoba, a to su odgovori na pitanja o razlozima smještaja, dužini boravka u instituciji i finansiranju smještaja.

Organizirane aktivnosti u instituciji: U Tabeli br. 6 prikazani su rezultati istraživanja koji su dobijeni deskriptivnom analizom odgovora na pitanja *Koje aktivnosti su organizovane u instituciji i Šta Vam se od toga najviše sviđa?*

Tabela br. 6. - Prikaz aktivnosti u instituciji

Koje aktivnosti su za vas organizovane u instituciji?			Šta Vam se od toga najviše sviđa?		
Aktivnosti	Br.	%	Aktivnosti	Br.	%
Druženje	7	12,1	Druženje	16,0	27,6
Radna okupacija	24	41,4	Radna okupacija	19,0	32,8
Rekreacija i zabava	13	22,4	Rekreacija i zabava	14,0	24,1
Edukacija	14	24,1	Edukacija	1,0	1,7

Na pitanja o organizovanim aktivnostima i procjeni onih koje im se najviše sviđaju ispitanici su mišljenja da su najčešće organizovane radno okupacione aktivnosti (41,4%), koje im se ujedno i najviše sviđaju (32,8%). Druženja se organizuju različitim povodima, nerijetka su i draga ispitanicima, kao i rekreacija i zabava koja se dopada skoro trećini ispitanika. Uzrok ovome može biti i činjenica da je u ovom istraživanju emotivna podrška drugi po značaju procijenjen indikator kvaliteta života. Najmanje dopadljiva aktivnost je edukacija. Ranije istraživanje kvaliteta života starijih osoba smještenih u domovima za stare i nemoćne pokazuje sasvim suprotne rezultate prema kojima su ispitanici najmanje zadovoljni druženjem i aktivnostima u domu (Lovreković, Leutar 2010). Autorice navode da razlog tome može biti nedostatak različitih sadržaja ili pak nezainteresiranost i neaktivnost starijih osoba. Iz svega navedenog može se konstatovati da ispitanici u ovom istraživanju većinom učestvuju u aktivnostima i da im se iste sviđaju. Jedna od prednosti života u instituciji jeste širok spektar organizovanih aktivnosti na jednom mjestu, koje korisnicima pričinjavaju zadovoljstvo i ostavljaju mogućnost da aktivnosti biraju u skladu sa svojim afinitetima.

Struktura provođenja vremena: U Tabeli br. 7 prikazani su rezultati istraživanja dobijeni deskriptivnom analizom odgovora na pitanje *Kako biste voljeli provoditi svoje vrijeme?* Nivo učestalosti želje za određenim načinima provođenja vremena mjereno je na skali Likertova tipa od pet stepena (1 - jako često \ 5 - nikad) pri čemu niža vrijednost znači izraženiju želju za određenom aktivnošću.

Tabela br. 7 - Prikaz načina provođenja vremena

Kako biste voljeli provoditi svoje vrijeme?													
Aktivnosti	N	M	SD	jako često		često		povremeno		rijetko		nikad	
				Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
S porodicom	58	2,88	1,612	2	3,4	9	15,5	4	6,9	30,0	5,2	3	5,2
S prijateljima/komšijama	58	1,90	,583	9	15,5	44	75,9	3	5,2	1	1,7	-	-
Pomagao/la bih porodici i drugima	58	2,71	1,076	4	6,9	10	17,2	35	60,3	2	3,4	4	6,9
Radio/la bih (bavio/la se nekim poslom, u basti)	58	1,45	1,893	3	5,2	7	12,1	6	10,3	1	1,7	9	15,5
Bavio/la se hobijem	58	,72	1,436	1	1,7	5	8,6	4	6,9	1,0	1,7	3	5,2
Volontirao/a bih	58	1,29	1,938	2	3,4	4	6,9	4	6	2	3,4	9	15,5
Učestvovao/la bih u društvenim aktivnostima	58	1,22	1,612	8	13,8	5	8,6	5	8,6	7	12,1	2	3,4
Pohađao/la bih kurseve	58	1,72	2,270	4	6,9	-	-	1	1,7	1	1,7	17	29,3
Odmarao/la se	58	2,41	1,009	9	15,5	10	1,2	34	58,6	1	1,7	1	1,7

Dobijeni su veoma zanimljivi rezultati koji ukazuju na izraženu potrebu sa druženjem, što se može povezati sa usamljenošću zbog koje se većina ispitanika odlučila za institucionalni smještaj, kao i rezultatom da je emocionalna podrška važan faktor kvaliteta života. Često (75,9%) i jako često (15,5%) bi voljeli provoditi svoje vrijeme s prijateljima. Povremeno bi voljeli pomagati porodici i drugima (60,3%). Najmanji interes ispitanici pokazuju za educiranjem, volontiranjem i bilo kakvim

radom, što je u skladu sa rezultatima koji se odnose na birane aktivnostima u instituciji (Tabela br. 6).

Ocjena kvaliteta usluga u instituciji: U Tabeli br. 8 prikazani su rezultati istraživanja dobijeni deskriptivnom analizom odgovora na pitanje *Kako biste ocijenili sljedeće usluge u instituciji?* Nivo ocjene kvaliteta mjeren na skali Likertovog tipa od pet stepena (1 - jako dobro \ 5 - jako loše). Rezultati su prikazani izračunavanjem distribucije frekvencije kroz procentualni prikaz (Tabela br. 8).

Tabela br. 8 - Ocjena kvaliteta usluga u instituciji/domu

Procjena usluga u instituciji _domu					
Usluge u instituciji	jako dobro	dobro	ni dobro ni loše	loše	jako loše
Hrana	10,3	77,6	10,3	1,7	-
Smještaj	15,5	77,6	5,2	-	1,7
Čistoća	17,2	79,3	-	3,4	-
Pomoć osoblja	19,0	70,7	6,9	-	3,4
Pomoć socijalnog radnika	22,4	17,2	56,9	1,7	1,7
Zdravstvene usluge	17,2	72,4	5,2	3,4	1,7
Druženje i aktivnosti	24,1	70,7	1,7	1,7	1,7

Rezultati pokazuju da je prosječna ocjena svih usluga u domu *dobra*. Natprosječno (*jako dobro*) su procijenili usluge koje se odnose na organizaciju slobodnog vremena kroz druženja i aktivnosti (24,1%, M 1,86; SD 0,687), što se podudara sa rezultatima prezentiranim u Tabeli br. 6 kroz ocjenu aktivnosti u instituciji. Studija provedena u Zagrebu pokazuje suprotne rezultate da je zadovoljstvo druženjem i aktivnostima u domu, prema zbirnoj varijabli, najslabije ocijenjen aspekt zadovoljstva domskim uslugama (Lovreković, Leutar 2010). Nadalje, *jako dobro* su procijenjene usluge koje pruža socijalni radnik (17,2% M 2,43; SD 0,920), dok vrijednosti aritmetičke sredine i standardne devijacije pokazuje da je generalna ocjena za socijalne radnike prosječna, bez obzira na jedan značajan broj korisnika koji su iznadprosječno ocijenili usluge socijalnih radnika. Od usluga koje se odnose na praktičnu pomoć *dobro* je procijenjen kvalitet čistoće (79,3%; M1,90), smještaja (77,6%; M 1,95) pa hrane (77,6%; M 2,03). Procjena kvaliteta zdravstvenih usluga je *dobra* (72,4%; M 2.0; SD,725). Razlog za dobru procjenu može ležati u činjenici da su usluge zdravstvene zaštite u domovima dosta pristupačnije nego onima koji se moraju prebacivati do domova zdravlja,

najavljivati se i dugo čekati na termine u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, a posebno na specijalističke preglede. Ljekari primarne zdravstvene zaštite i medicinske sestre su im na raspolaganju, na specijalističke preglede bivaju prevezeni od strane osoblja doma, što značajno olakšava brigu o zdravlju kao bitnom faktoru kvaliteta života. Pored procjene usluga i organiziranih aktivnosti u instituciji koje direktno upućuju na dobar kvalitet usluga, sljedeći rezultat je subjektivni osjećaj iskazan u odgovorima ispitanika na pitanje *Šta Vam najviše nedostaje u instituciji?* Najvećem broju ispitanika nedostaje ljubav (39,7%), porodica (20,7%), okruženje u kom su živjeli (5,2%), materijalna sredstva i zdravstvene usluge (1,7%). Ljubav je potreba svih ljudi i ona se najintenzivnije zadovoljava unutar porodice, a život u ustanovi to ne omogućava na takav način. Bez obzira na pozitivnu ocjenu uslova boravka u ustanovi, ipak se kroz njihove odgovore prožima čežnja za vlastitim domom. Navedeno potvrđuju i odgovori na pitanje *Kada biste sada birali mjesto gdje ćete živjeti* 63,8% ispitanika bi se opredijelilo za vlastiti dom, 34,5 % za instituciju, a za život kod djece 1,7%, ispitanika.

Razlozi smještaja u instituciju: U Tabeli br. 9 prikazani su rezultati dobijeni deskriptivnom analizom odgovora na pitanje *Iz kojih razloga živite u instituciji?* Razlozi su ispitani preko 5 tvrdnji za koje se na osnovu teorijskih spoznaja i iskustava pretpostavilo da mogu biti razlozi smještaja u instituciju.

Tabela br. 9 - Prikaz razloga smještaja u instituciju

Iz kojeg razloga živite u instituciji/domu?				
Razlozi	N	BO*	Br.	%
Nisam se mogao/la sam/a brinuti o sebi	58	77,6	13	22,4
Nemam nikoga ko bi se mogao brinuti o meni	58	93,1	4	6,9
Djeca žive daleko	58	94,8	3	5,2
Djeca nemaju vremena da se brinu o meni	58	94,8	3	5,2
Bio/la sam usamljen/a	58	24,1	55	75,9
Djeca ne žele da se brinu o meni	58	100,0	-	-
Djeca nemaju prostora da živim s njima	58	96,6	2	3,4

BO*- bez odgovora

Rezultati pokazuju da je kod većine ispitanika – 44 (75,9%) razlog usamljenost, a nemogućnost da se brinu o sebi kod 13 (22,4%) ispitanika. Najmanje je slaganja sa tvrdnjom da se djeca ne žele brinuti o njima. Ranije istraživanje u jednoj od ustanova socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini pokazalo je da ispitanici kao glavni razlog smještaja u instituciju navode bolje uslove za život, održavanje socijalnih kontakata sa vršnjacima, te stalni zdravstveni nadzor (Mehović 2023). Prema Strategiji socijalnog uključivanja u Federaciji Bosne i Hercegovine za period 2021-2027. razlozi smještaja u ustanove socijalne zaštite za odrasle starije osobe su brojni (duševne smetnje, teže kronične bolesti, smanjene tjelesne sposobnosti, nesređene stambene prilike, poremećeni odnosi u porodici), a za oko 47% korisnika kao razlog smještaja navedena je samo starost. U Strategiji se ne navodi nijedan razlog subjektivne prirode, kao što su usamljenost i nemogućnost brige o sebi, a koji su dominantni razlozi smještaja prema ovom istraživanju. Pitanje je koliko se zaista u izradi različitih strateških dokumenata uzima u obzir korisnička perspektiva kao početna tačka u poboljšanju položaja ciljne skupine, što bi svakako trebao biti prihvaćeni standard.

Odluka o smještaju: Na pitanje *Ko je donio odluku o smještaju u ustanovu* 54 (93,2 %) ispitanika tvrdi da se samostalno odlučilo za smještaj. Za dva ispitanika odluku su donijela djeca, a za jednog centar za socijalni rad. Rezultati ranijih istraživanja pokazuju da bi starija osoba donekle ublažila stres zbog preseljenja u novu sredinu i bila zadovoljna nastavkom života u domu potreban je prvenstveno njen dobrovoljni pristanak (Štambuk 1999, prema Lovreković, Leutar 2010: 59).

Dužina boravka: Najveći broj ispitanika (65,5%) živi u ustanovi od 1 do 5 godina, 3 (ili 5,2%) ispitanika duže od 11 godina.

Troškove smještaja najčešće snose djeca (62,1%) i lično (39,7%), dok centar za socijalni rad finansira smještaj za 3 ispitanika. Ovdje treba istaći da je plaćanje smještaja od strane djece često dopuna do pune cijene smještaja, koju starije osobe svojim primanjima ne mogu platiti jer mjesečna cijena smještaja prevazilazi iznos penzije.²⁵ Navedeni rezultati daju širu sliku uslova života ispitanika, pokazavši da starije osobe najčešće dugoročno ostaju u institucijama, te da većina ispitanika ima finansijsku podršku od djece. U Strategiji²⁶ se navodi da korisnici usluga smještaja

²⁵ U Odluci JU Dom penzionera Tuzla o utvrđivanju cijena usluga korisnika navodi se da je za pokretne osobe koje samostalno obavljaju životne aktivnosti (održavanje lične higijene, kupanje, oblačenje, fiziološke potrebe, objedovanje u restoranu), svjesni su, orjentisani i samostalno uzimaju medicinsku terapiju, osim inzulina, mjesečna cijena usluga smještaja 980 KM u jednokrevetnoj sobi a u dvokrevetnoj 820 KM.
<https://dompenzionera.ba/cjenovnik/> [08. 01. 2024]

²⁶ Strategija socijalnog uključivanja u Federaciji Bosne i Hercegovine za period 2021- 2027.

u ustanove socijalne zaštite za starije osobe najvećim dijelom samostalno snose troškove smještaja, jedan dio centri za socijalni rad u cijelosti ili sufinansiranju, dok se doprinos djece uopće ne navodi.

4.4. Materijalni uslovi

Rezultati istraživanja koji se odnose na materijalne uslove ispitanici su pitanjima o vrsti i visini prihoda i procjeni životnih uslova prije smještaja u ustanovu. Pitanja koja su postavljena u upitniku su: *Koliko iznose Vaši prihodi, koju vrstu prihoda ostvarujete i kako procjenjujete uslove u kojima ste živjeli prije smještaja u instituciju?*

Visina prihoda: Rezultati pokazuju da najveći broj ispitanika (39 ili 67,25%) ima prihode u visini od 0 – 599 KM, 14 ili 24,1% u visini od 600-799 KM, s tim da 7 ili 8,7% ispitanika nema nikakve prihode. Ovako niski prihodi objašnjavaju nezadovoljstvo prihodima koje su iskazali ispitanici u ovom istraživanju (Tabela br. 3), a prema procjeni ispitanika prihodi su treći po značaju među faktorima koji utječu na kvaliteta njihova života (Tabela br. 2).

Tabela br. 10. Prikaz vrste prihoda

Vrsta ličnih prihoda	N	BO*	Br.	%
Porodična penzija	58	39,7	35	60,3
Invalidska penzija	58	87,9	7	12,1
Starosna penzija	58	79,3	12	20,7
Lična invalidnina	58	94,8	3	5,2
Socijalna pomoć	58	100,0	-	-
Naknada za tuđu njegu i p.	58	98,3	1	1,7
Pomoć od djece	58	94,8	3	5,2
Nemam prihode	58	98,3	1	1,7
Pomoć od drugih	58	98,3	1	1,7

BO* - bez odgovora

Vrsta prihoda: U Tabeli br. 10. prikazani su rezultati vezani za vrstu prihoda ispitanika. Najveći broj ispitanika (35 ili 60,3%) od ličnih prihoda ostvaruje porodičnu penziju čiji je prosječni iznos 516 KM²⁷, najčešće su to udovice koje su ostvarile pravo na porodičnu penziju nakon smrti supruga. Prema vrsti prihoda koje ostvaruju ispitanici može se zaključiti da najčešće vrste prihoda proističu kao pravo iz sistema socijalnog osiguranja. Korisnika socijalne zaštite je veoma mali broj, što ne iznenađuje jer su materijalna prava iz socijalne zaštite nedovoljna za pokrivanje troškova smještaja u instituciji.

Procjena uslova života: I pored niskih primanja, procjena uslova života prije smještaja u ustanovu je ocijenjena prosječnom, te se u gradaciji od 1 (loših uslova) do 4 (jako dobrih uslova) najviše ispitanika izjasnilo da je živjelo *ni dobro ni loše* (60,3 %), *dobro* (12,1%), *jako dobro* 13%, a *loše* (5,2%) ispitanika. Ocjena uslova života *jako loše* je izostala. Navedeni rezultati pokazuju da procjena uslova nije u skladu sa objektivnim finansijskim stanjem, jer većina ispitanika ostvaruje niska primanja²⁸. Percepcija uslova života je subjektivno viđenje sopstvenog života koje predstavlja odraz vlastitih vrijednosti svakog ispitanika. Ovo su generacije koje pamte teška vremena i životnu borbu. U mladosti su odgajali djecu, živjeli od jedne plate i borili se za opstanak porodice. U toku ispitivanja se veoma jasno mogla primijetiti skromnost u izražavanju potreba, očekivanja, procjene tuđih ponašanja, a posebno onih koja se odnose na djecu. Do sličnih rezultata došli su i britanski gerontolozi po kojima starije osobe, koje prema objektivnim kriterijima žive u siromaštvu i deprivaciji, izražavaju subjektivno zadovoljstvo svojim životnim standardom (prema Podgorelac, Klempić 2007).

5. ZAKLJUČCI

Istraživanje percepcije kvaliteta života korisnika institucionalnog modela zaštite starijih osoba pokazalo je da više od polovine ispitanika svoj život u cjelini procjenjuje nekvalitetnim (M 3,22, SD, 992), dok je nivo zadovoljstva na višem stepenu budući da je 2/3 ispitanika izjavilo da je zadovoljno svojim životom (M 2,10, SD, 640). Ispitanicima je za kvalitet života najznačajnije zdravlje, potom emocionalna

²⁷ Prema statsitici Zavoda penzijskog i invalidskog osiguranja prosječna isplata porodičnih penzija za vrijeme istraživanja je iznosila 323,03 KM, a za mjesec novembar 2023. je iznosila 516,46 KM. <https://www.fzmiopio.ba/wp-content/uploads/2023/12/Kopija-Mirovine-11-23.pdf>, [11.12.2023]

²⁸ Procjenjujemo da su niska primanja ukoliko ih uporedimo sa porošačkom korpom za koju je Savez samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine izračunao za mjesec oktobar 2023. godine da iznosi 2.955,10 KM. Prosječna plata isplaćena u Federaciji BiH za mjesec august 2023. godine iznosila je 1.281,00 KM.

podrška pa prihodi i porodični odnosi. Prema procjeni nivoa zadovoljstva određenim područjima u životu većina ispitanika je najzadovoljnija uslugama u ustanovi i podrškom socijalnih radnika, a najmanje su zadovoljni podrškom rodbine, komšija i prijatelja. Veoma niska primanja su osnovni pokazatelj njihovoga materijalnog stanja i objektivnog aspekta kvaliteta života. S primanjima su ispitanici najnezadovoljniji, iako su prihodi jedan od ključnih pokazatelja kvaliteta života. I pored svih objektivnih poteškoća, ispitanici su svoje uslove života prije dolaska u dom ocijenili dobrim. Prije dolaska u ustanovu najveći dio ispitanika je živio sam i to je, pored nemogućnosti da se brinu o sebi, glavni razlog zašto su donijeli odluku da žive u ustanovi, najčešće samostalno. Troškove smještaja najčešće snose lično, uz doplatu od strane djece do punog iznosa cijene smještaja. U instituciji im nedostaje ljubav i porodica. Kada bi ponovo birali gdje bi voljeli živjeti bio bi to vlastiti dom. Od aktivnosti koje su organizovane u ustanovi najviše prisustvuju na radno-okupacionim aktivnostima koja im se najviše i sviđaju. Od usluga najbolje ocijenjene su podrška osoblja i socijalnih radnika. Svoje vrijeme bi najradije provodili sa prijateljima, pomažući drugima i odmarajući se, a najmanje interesa pokazuju za edukaciju i volontiranje.

Doprinos ovog istraživanja ogleđa se u činjenici da bi ovakva istraživanja trebala biti osnova za kreiranje politika prema starijim osobama u kojima bi se uvažavali stavovi i potrebe populacije koja živi u institucionalnom smještaju. Njihov glas treba da se čuje, a istraživanja su jedan od načina. Izrazito nezadovoljstvo prihodima upućuje na nužnost preispitivanja i poboljšanja mjera socijalne politike prema starijim osobama. Rezultati pokazuju da institucionalni smještaj za njih ima svoje prednosti kroz mogućnost da se druže sa vršnjacima, imaju ispunjeno vrijeme, potrebnu podršku od osoblja i socijalnih radnika, te adekvatnu zdravstvenu zaštitu. Imajući u vidu da su najčešći razlozi smještaja u instituciju, prema ovom istraživanju, samoća i nemogućnost da se brinu o sebi, razvojem adekvatnih usluga i aktivnosti u zajednici i pristupačnijom zdravstvenom zaštitom mogli bi se kreirati preduslovi za zadovoljavanje potreba i u vlastitim domovima ili drugim vaninstitucionalnim oblicima brige.

Ograničenja ovog istraživanja se ogledaju u malom uzorku koji ne može poslužiti generalizaciji za cijelu populaciju starijih osoba smještenih u institucije, kao i činjenica da je istraživanje obuhvatilo samo javne ustanove, čime je izostala procjena kvaliteta života korisnika smještenih u privatne ustanove.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2022), *Socijalna zaštita 2016-2021, Tematski bilten*; dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2022/SOC_00_2021_TB_1_BS.pdf
2. Asurdžić, Olivera (2020), *Institucionalna podrška provođenju slobodnog vremena kod starih osoba*, Završni rad, Filozofski fakultet u Nišu
3. Bond, John, Lynne Corner (2004), *Quality of life and older people*, Open University Press
4. Bowling, Ann (2007), "Quality of life in older age: What older people say", In: Mollenkopf, Heidrun, Alan Walker (2007), *Quality of life in Old Age: International and Multi-Disciplinary Perspectives*, Springer, Dordrecht
5. Brown, Jackie, Ann Bowling, Terry Flynn (2004), *Quality of Life: A Taxonomy, Overview and Systematic Review of the Literature*, European Forum on Population Ageing Research
6. Caritas, Biskupska konferencija BiH (2012), *Caritasova analiza stanja starih osoba u potrebi - pričali smo sa siromašnima*, Sarajevo
7. Jedvaj, Suzana, Ana Štambuk, Silvia Rusac (2014), "Demografsko starenje stanovništva i skrb za starije osobe u Hrvatskoj", *Socijalne teme*, 1(1), 135-154.
8. Juričić, Marija (2022), *Kvaliteta života starijih osoba u domovima za stare i nemoćne*, Završni rad, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet
9. Kepeš, Nusreta, Vahida Huzejrović, Hamdija Kujundžić (2019), *Socijalna uključenost starijih osoba u Bosni i Hercegovini*, Društvo za psihosocijalnu pomoć i razvijanje dobrovoljnog rada Osmijeh, Gračanica
10. Lovreković, Marija, Zdravka Leutar (2010), "Kvaliteta života osoba u domovima za starije i nemoćne u Zagrebu", *Socijalna ekologija*, 19(1), 55-79.
11. Lučev, Ivana, Meri Tadinac (2008), "Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtnom na manjinski status", *Migracijske i etničke teme*, 24(1-2), 67-89.
12. Mollenkopf, Heidrun, Alan Walker (2007), *Quality of life in Old Age: International and Multi-Disciplinary Perspectives*, Springer, Dordrecht
13. Pilarov barometar hrvatskoga društva (2015), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Zagreb: dostupno na <http://barometar.pilar.hr>
14. Podgorelac, Sonja (2008), *Ostarjeti na otoku: Kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

15. Podgorelec, Sonja, Sanja Klempić (2007), "Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj", *Migracijske i etničke teme*, 23(1-2), 111-134.
16. Porodični zakon FBiH (2005) „Službene novine Federacije BiH“, broj 35/05 /20.06.2005.
17. Salić, Nusreta, Erna Lučić, Samila Ramić (2021), "Socijalna podrška kroz percepciju starijih osoba u Bosni i Hercegovini", *Gerontologija*, 49(1), 37-57.
18. Sušac, Marina (2023), *Razlozi smještaja u dugotrajnu institucijsku skrb domova za starije osobe*, Magistraski rad, Sveučilište u Splitu – Sveučilišni odjel zdravstvenih studija
19. Strategija socijalnog uključivanja Federacije Bosne i Hercegovine za period 2021-2027.; dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/media/6491/file/Strategija%20socijalnog%20uklju%C4%8Divanja%20Federacije%20Bosne%20i%20Hercegovine%20za%20period%202021-2027..pdf>
20. Strategija za unapređenje položaja starijih osoba u FBiH za razdoblje 2018-2027, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine
21. Strategija deinstitucionalizacije i transformacije ustanova socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovina (2014-2020), Vlada Federacije Bosne i Hercegovine
22. Stojak, Rudi i ost. (1990), *Socio-ekonomski položaj starih ljudi u Bosni i Hercegovini. Sarajevo*, Zavod za unapređenje socijalnih djelatnosti, Sarajevo
23. Šadić, Sanela, Nusreta Salić (2015), "Social and economic causes of elderly violence in Bosnian society", In: Katarzyna Jagielska, Joanna Małgorzata Łukasik, Norbert Gerard Pikuła (eds.), *Violence against the elderly: Challenges – Research – Action*, European Association of Schools of Social Work, Toronto, 143-153.
24. Šišak, Anđela (2020), *Zadovoljstvo kvalitetom života u domu za starije i nemoćne "Cvijetni dom" Šibenik*, Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci – Fakultet zdravstvenih studija, Rijeka
25. Štambuk, Ana (1999), *Povezanost sociodemografskih i psihičkih obilježja kod prilagodbe na život u domu umirovljenika*, Magistraski rad, Sveučilište u Zagrebu - Medicinski fakultet
26. The International Wellbeing Group (2013), *Personal Wellbeing Index – Adult (PWI-A)*, 5th Edition; dostupno na: <https://www.acqol.com.au/uploads/pwi-a/pwi-a-english.pdf>, [24. 12. 2023.]
27. United Nations Population Fund (UNFPA) and HelpAge International (2012), *Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and A Challenge*, UNFPA:

Help Age International, New York and London

28. Vuletić, Gorka (ur.) (2011), *Kvaliteta života i zdravlje*, Hrvatska zaklada za znanost - Filozoski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek
29. Vuletić, Gorka, Aida Mujkić (2002), "Što čini osobnu kvalitetu života: Studija na uzorku hrvatske gradske populacije", *Liječnički vjesnik*, 124(2), 64-70.
30. Walker, Alan (ed.) (2005), *Understanding quality of life in old age*, Open University Press
31. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštita porodice sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH", br. 36/1999, 54/2004, 39/2006, 14/2009, 7/2014 - rješenje US BiH, 45/2016, 19/2017 - drugi zakon i 40/2018)
32. Zakon o ustanovama Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH", broj 64/22.
33. Zavod za statistiku FBiH, *Statistički Bilten za socijalnu zaštitu za 2015. godinu*
34. Zavod za statistiku FBiH, *Statistički Bilten za socijalnu zaštitu za 2021. godinu*

THE QUALITY OF LIFE OF ELDERLY PERSONS IN THE INSTITUTIONAL FORM OF PROTECTION THROUGH THE USER'S PERSPECTIVE

Summary:

The quality of life of older adults is a highly relevant topic for researchers worldwide. Studies suggest that in Bosnia and Herzegovina, this topic is under-researched. Based on this knowledge gap, this study aimed to investigate the quality of life of elderly people living in institutional care facilities. The research focused on a sample (N=58) of individuals over 65 years old residing in public institutions: the Gerontological Center Sarajevo and the Pensioner's Home Tuzla. Data was collected through a survey using a questionnaire specifically designed for this study. The research aimed to understand the quality of life of elderly people in these facilities from their perspective. Additionally, the quality of services provided within the institutions and the material living conditions were investigated. The results showed that while most participants rated their overall life quality as poor, two-thirds reported being satisfied with their life within the institutions. When evaluating factors influencing quality of life, health emerged as the most important aspect for the majority of participants. In terms of satisfaction with specific areas, most participants expressed the highest satisfaction with services provided by the institutions and support from social workers. Conversely, reported satisfaction with support from family, neighbors, and friends was the lowest. Services within the institutions were generally rated well, with organized activities and social interaction receiving particularly high marks.

Keywords: older adults; quality of life; institutional care; life satisfaction

Adresa autorice
Author's address

Nusreta Salić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
nusretas@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.1097

UDK 005:364.4

Primljeno: 20. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Asim Pandžić

SISTEM MENADŽMENTA KVALITETA U INSTITUCIJAMA SOCIJALNE ZAŠTITE U ODNOSU NA USPOSTAVLJENE CILJEVE I PROCESSE

Rad ima za cilj utvrditi odnos institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini prema kvalitetu u segmentu uspostavljanja ciljeva i procesa u instituciji. Upravljanje kvalitetom u institucijama socijalne zaštite na sistemski način, što podrazumijeva uspostavljanje sistema menadžmenta kvaliteta, doprinijelo bi ispunjenju njihove funkcije koja se ogleda u kvalitetnijem zadovoljavanju ukupnih potreba korisnika, većeg zadovoljstva korisnika ali i društva u cjelini. U radu smo koristili metode analize sadržaja dokumenata i ispitivanje. U svrhu prikupljanja podataka konstruiran je poseban instrument u formi anketnog upitnika sastavljenog od indikatora ciljeva i procesa sa tri nivoa skala. Tehniku skaliranja primjenjivali smo u prikupljanju podataka od ispitanika uposlenika centara za socijalni rad i nevladinih organizacija relevantnih za istraživanje. Za testiranje hipoteze korištena je tehnika sređivanja i statistička obrada podataka. Rezultati istraživanja su pokazali da je menadžment institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini u dovoljnoj mjeri orijentiran prema upravljanju kvalitetom u segmentu uspostavljanja ciljeva i procesa u instituciji sa evidentnim razlikama u percepciji menadžmenta kvaliteta prema ciljevima i procesima u odnosu na obrazovni status uposlenika.

Ključne riječi: menadžment; kvalitet; institucije socijalne zaštite; Bosna i Hercegovina

UVOD

Savremeni koncept upravljanja kvalitetom predstavlja izgradnju i implementaciju unutrašnjeg sistema organizacije, odnosno, sistema upravljanja kvalitetom. To podrazumijeva uređenje poslovnog sistema koji kvalitet tretira kroz sve aspekte poslovanja i kojim se organizacija usmjerava ka zahtjevima svojih korisnika. Ovo proizlazi i iz samog određenja kvaliteta kao skupa svih svojstava i karakteristika proizvoda i usluga koje na najbolji način zadovoljavaju potrebe korisnika.

Kvalitet mora biti u funkciji korisnika, odnosno u funkciji njihovog zadovoljstva. Permanentni cilj svake organizacije jeste zadovoljstvo korisnika, ispunjenje njihovih zahtjeva i zadovoljenje potreba. Da bi organizacija mogla pratiti, ocjenjivati i analizirati zadovoljstvo korisnika ona mora da formira sistem koji omogućava mjerenje zadovoljstva korisnika. Upravo na takav način organizacija dobija pravovremene povratne informacije od korisnika. „Povratna informacija je od vitalnog značaja za poslovanje organizacija” (Filipović i Đurić 2009: 236).

Evolutivni put razvoja svijesti o kvalitetu i njegovom značaju možemo podijeliti u pet faza. Prva faza obuhvata pregled ili kontrolu (QI - Quality Inspection); druga faza obuhvata upravljanje kvalitetom i orijentirana je na prevenciju (QC); treća faza je usmjerena na korisnika kroz upravljačke aktivnosti neophodne za obezbjeđenje planiranih zahtjeva za kvalitet (QA); u četvrtoj fazi dolazi do transformacije organizacije, koja podrazumijeva promjene u svim segmentima kako bi se ostvarilo liderstvo u kvalitetu (QM); peta faza se odnosi na naučni pristup kvalitetu (Total menadžment kvalitete TQM) (Šofranac, Janković 2019).

Danas je u skoro svakoj privrednoj ili društvenoj oblasti prisutan rastući trend da korisnik postavlja zahtjeve u pogledu kvaliteta usluga i proizvoda. Ta činjenica rad na unapređenju kvaliteta čini imperativom ukoliko se želi ostvariti dobre performanse organizacije, pri čemu je kvalitet organizacije temeljni faktor koji određuje kvalitet proizvoda ili usluga. Uspostavljanje sistema menadžmenta kvalitetom upravo podstiče organizaciju da analizira očekivanja korisnika, da definiše procese koji dovode do zadovoljstva korisnika pruženim uslugama, te da se ti procesi drže pod kontrolom.

Od ovih savremenih trendova nisu izuzete ni institucije socijalne zaštite. Sistemsko upravljanje kvalitetom rada u institucijama socijalne zaštite i pružanja socijalnih usluga bilo bi u funkciji većeg zadovoljstva korisnika i društva u cjelini. Postojeći sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini, bez obzira na određene promjene, u velikoj je mjeri tradicionalan i temelji se na javnim ustanovama i finansijskim

pomoćima zasnovanim na pravima (Pandžić, Karić 2013). Osnovni koncept postojećeg sistema zasniva se na pružanju finansijske pomoći i institucionalnoj zaštiti socijalno ugroženih osoba. Tradicionalno je pokrivala državnu brigu o najugroženijim socijalnim grupama, kojima je, osim socijalne pomoći, trebao specifičan, individualiziran pristup (osoba sa umanjenom životnom sposobnošću, nemoćni, stari i slično), te je tretirana kao uži dio socijalne sigurnosti (Pandžić 2021).

Institucionalni okvir socijalne zaštite uređen je Ustavom Bosne i Hercegovine. Prema ustavnom uređenju socijalna zaštita je decentralizirana i spada u nadležnost entiteta, tj. Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, te Brčko Distrikta BiH kao zasebne administrativne jedinice. Djelatnost socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini obavljaju socijalne institucije kao što su: centri za socijalni rad / službe socijalne zaštite, ustanove socijalne zaštite, udruženja, vjerske zajednice, te druga pravna i fizička lica koja obavljaju djelatnost socijalne zaštite. U okviru svojih nadležnosti institucije socijalne zaštite pružaju socijalne usluge svojim korisnicima i na taj način ostvaruju svoju funkciju.

Menadžment ima ključnu ulogu u funkcioniranju i razvoju svake organizacije pa tako i institucija socijalne zaštite. Da bi se institucije socijalne zaštite održale u stanju pune efikasnosti i funkcije, potrebno je istima uspješno upravljati. Iz tog razloga menadžment koji je usmjeren na kvalitet je uslov opstanka, rasta i razvoja svake institucije socijalne zaštite i postizanja njene svrhe, tj. zadovoljavanju potrebe korisnika pružanjem standardnih i specifičnih socijalnih usluga.

TEORIJSKA ELABORACIJA

Menadžment kvaliteta

Isticanje značaja kvaliteta posljednjih decenija ima dinamičan trend u svijetu. U vrijeme naglog napretka tehnologije, perfekcija i izvrsnost postaju standardi, a ne puki izuzeci. Susrećući se sa savremenim izazovima menadžeri na čelu organizacija moraju biti sve proaktivniji, inovativniji, fleksibilniji i u svim poslovima usmjereni na kvalitet (Pandžić i sar. 2009). Upravljanje organizacijom u smislu kvaliteta po pravilu obuhvata uspostavljanje politike i ciljeva kvaliteta, planiranja kvaliteta, upravljanja kvalitetom, njegovog obezbjeđenja kao i kontinuiranog poboljšanja.

Za upravljanje kvalitetom vežu se različiti termini poput kontrole kvaliteta, garancije kvaliteta, menadžmenta kvaliteta. Tako termin „kontrola kvaliteta“ podrazumijeva kontroliranje i monitoring procesa sa ciljem stvaranja kvalitetnih

proizvoda i usluga. Prema ISO 9000 kontrola kvaliteta se definira kao „upravljanje usredotočeno na ostvarivanje potrebnog nivoa kvalitete“. Termin „garancija kvaliteta“ se odnosi na prevenciju problema kvaliteta kroz planirane i sistematske aktivnosti, uključujući dokumentaciju, trening i reviziju procesa. Također se može odnositi i na Service Level Agreement (SLA) ili garanciju nivoa kvaliteta usluge, što predstavlja svojevrsni ugovor između pružaoca usluge i korisnika usluge gdje pružalac usluge garantuje određeni kvalitet usluge pod određenim uslovima. Termin „menadžment kvaliteta“ ide još dalje i podrazumijeva pitanja menadžmenta i osoblja neophodnog za postizanje stvarnog i dugoročnog poboljšanja kvaliteta. Prema standardu ISO 9000:2001 menadžment kvaliteta predstavljaju „koordinirane aktivnosti za vođenje organizacije u odnosu na kvalitet i upravljanje njime“ (ISO 9000:2001). Termin „totalni menadžment kvaliteta“, odnosno Total Quality Management (TQM), predstavlja upravljačku filozofiju koja se primjenjuje u svakom dijelu organizacije, a što se odnosi na upravljanje svim funkcijama i aktivnostima u cilju postizanja kvaliteta.

Menadžment organizacije ima ključnu ulogu u usmjeravanju uposlenika s ciljem ostvarivanja ciljeva sistema upravljanja kvalitetom. Zaposlenici koji razumiju što se od njih traži u kontekstu kvaliteta će omogućiti organizaciji lakše prilagođavanje strategija, politika kvaliteta i procesa s ciljem kontinuiranog unapređenja. Od menadžmenta se očekuje da na svim nivoima prenese misiju, viziju i strategiju organizacije uposlenicima što će u konačnici dovesti do stvaranja jedinstvene organizacijske kulture čija bi ključna vrijednost trebala biti posvećenost kvalitetu (Buntak i sar. 2021)

Današnji koncept obezbjeđenja kvaliteta usluga u organizacijama jeste koncept TQM-a (totalni menadžment kvaliteta) koji predstavlja „aktivnosti racionalne proizvodnje i distribucije proizvoda ili usluga u kvalitetu ‘po mjeri Kupca’, odnosno TQM je skup principa i ideja za menadžersku praksu, koja vodi napretku i koja čini kritičku strategiju opstanka“ (Petrović i Krivokapić 2007: 301).

Modelom totalnog upravljanja kvalitetom promovira se kvalitet kao strateški imperativ za uspješno poslovanje svake organizacije. On predstavlja filozofiju poslovanja koja određuje način razmišljanja o ciljevima, organizaciji, procesima i ljudima (Institute of Quality Assurance). Ova poslovna filozofija orijentirana je ka korisniku i pretpostavlja neposrednu komunikaciju. Dakle, organizacija je upotpunosti orijentirana prema svojim korisnicima i prema kvalitetu. Totalno upravljanje kvalitetom također zahtijeva organizacijsku klimu ili kulturu koja podržava kvalitet (Sahkin i Kiser 1993).

Cilj totalnog upravljanja kvalitetom jeste upravo uključivanje svih uposlenih u organizaciji u sistem unapređenja kvaliteta. U naučnoj i stručnoj literaturi se pojam totalnog upravljanja kvalitetom vezuje za proces, organizaciju, upravljanje, uposlenike, korisnike i unapređenje. Prihvatanje i uspostavljanje TQM filozofije učinit će organizaciju efikasnijom i konkurentnijom, uspostaviti će novu kulturu koja će omogućiti rast i dugovječnost, obezbjediti će radno okruženje u kome svako može da ostvari uspjeh, reducirat će stres, gubitke i neslaganja, te će izgraditi timove, partnerstvo i saradnju. Još se 90-tih godina proučavalo uvođenja TQM-a u socijalnim organizacijama (Hodge-Williams 1995). Istraživanja su pokazala kako se pozitivni efekti uvođenja TQM u praksi ogledaju na unapređenju performansi operacija unutar organizacija koje su imale uspostavljen sistem kvaliteta (Kaynak 2003).

Pristup totalnog upravljanja kvalitetom zahtijeva da se cijeli sistem organizira na način da je kvalitet u svakom njenom dijelu (odjeljenju), svakoj osobi, svakoj aktivnosti i na svakom nivou. Na taj način poboljšava se efektivnost, produktivnost, efikasnost i konkurentnost organizacija. To istodobno znači da je potpuno upravljanje kvalitetom metod kojim se uklanja moguća šteta. Karakteristika totalnog upravljanja kvalitetom je da on utiče na sistemsku ili procesnu stranu organizacije koja se često zanemaruje. Neki menadžeri smatraju da su pravila napravljena uglavnom za nekog drugog i najčešće ih posmatraju kao neželjenu birokratizaciju. Međutim, ključ uspjeha leži upravo u sistematiziranju znanja o obavljanju određenih aktivnosti.

Sistem menadžmenta kvaliteta u institucijama socijalne zaštite

Sistem menadžmenta kvaliteta predstavlja jednu etapu ka totalnom upravljanju kvalitetom (TQM-om). Njegovi zahtjevi opisani su u okviru pet modula ISO standarda, pri čemu standard predstavlja uopćene zahtjeve (šta treba raditi), a organizacija mora dati konkretan i dokumentovan odgovor (kako je to urađeno). Ti zahtjevi su definirani u modulima i to kao: sistem menadžmenta kvalitete; odgovornost rukovodstva; menadžment resursima; realizacija proizvoda/usluga; mjerenje, analiza i poboljšanje (Uzunović 2001). Sistem menadžmenta kvalitetom može se ostvariti u organizaciji ako postoji kompatibilnost između procesa, planiranja i osoblja koje je posvećeno kvalitetu i koje je razvilo procese komunikacije i intenzivno sprovodi promjene u postojećem načinu rada.

Prema ISO standardu sistem menadžmenta kvalitetom baziran je na procesnom pristupu koji podrazumijeva sistemsku identifikaciju procesa kao uslov za uspješno upravljanje procesima, a u cilju obezbjeđenja kvalitete usluge i zadovoljstva ko-

risnika. Vrlo često izlazni elementi jednog procesa predstavljaju ulazne elemente sljedećeg procesa. Procesni model sistema menadžmenta kvaliteta određen je sa tri grupe procesa (ISO 9004/2000): grupa procesa koji direktno utiču na zadovoljenje zahtjeva i potreba korisnika, grupa procesa koji su podrška prvoj grupi procesa da izvrše svoju funkciju i grupa procesa upravljanja.

Sistemom menadžmenta kvaliteta definira se misija, vizija, strategija, politika kvaliteta i ciljevi kvaliteta. Ovi elementi utvrđuju se s ciljem usmjeravanja vođenja organizacije i utvrđivanja željenih rezultata, pomažući da organizacija iskoristi resurse za postizanje tih rezultata. U skladu sa modelom ISO 9001:2000 misija, vizija, strategija, politika kvaliteta i menadžerski ciljevi, odnosno ciljevi kvaliteta, navode se u priručniku kvaliteta, te se stoga nalaze na vrhu piramide hijerarhije dokumentacije kvaliteta u organizaciji. Dokumentacija kao neizbježni dio sistema menadžmenta kvaliteta omogućava komunikaciju pri planiranju i usklađenost akcija, a može sadržavati poslovnik o kvalitetu, planove kvaliteta, specifikacije, uputstva, dokumentovane procedure, radna uputstva i crteže, te razne druge zapise.

Razvoj i primjena sistema menadžmenta kvaliteta zasnovan na procesu koji se sastoji iz nekoliko koraka (Uzunović 2001): definiranje potreba i očekivanja korisnika i drugih zainteresiranih strana; utvrđivanje politike kvaliteta i ciljeva kvaliteta; definiranje procesa i odgovornosti neophodnih za dostizanje ciljeva kvaliteta; utvrđivanje i obezbjeđenje resursa neophodnih za dostizanje ciljeva kvaliteta; utvrđivanje metoda za mjerenje efikasnosti i efektivnosti svakog procesa; primjena metoda za odlučivanje o efikasnosti i efektivnosti; utvrđivanje načina za sprečavanje neusaglašenosti i eliminaciju posljedica; utvrđivanje i primjena procesa kontinuiranog unapređenja sistema menadžmenta kvaliteta.

U određivanju menadžmenta kvaliteta u socijalnoj zaštiti moramo najprije krenuti od definicije kvaliteta koji se određuje kao „... potpuno zadovoljavanje potreba onih kojima je usluga najpotrebnija uz najniže troškove za organizaciju unutar ograničenja i direktiva koje su definirali viši nivoi vlasti“ (Ovretvreit 1990). Dakle, kvalitet u socijalnoj zaštiti predstavljao bi, s jedne strane, stepen podudarnosti sa prihvaćenim principima i praksom (zakonima i standardima), a sa druge strane, stepen spremnosti za zadovoljavanje ukupnih korisnikovih potreba i stepen dostizanja željenih ishoda (rezultata) uz usaglašenost sa sredstvima (resursima). S tim u vezi obezbjeđenje kvaliteta u institucijama socijalne zaštite zahtijeva uređen sistem kvaliteta. Bez obzira na opredjeljenost institucije socijalne zaštite za kvalitet usluge, ukoliko ne postoji sistem koji će regulirati sve procese i postupke unutar institucije, institucija ne može garantovati da će korisnik dobiti kvalitetnu uslugu. Upravljanje kvalitetom, također,

podrazumijeva pridobijanje angažmana partnera izvan organizacijskih granica. Ono što je značajno za socijalnu zaštitu i pružanje usluga korisnicima jeste saradnja vladinog, nevladinog i privatnog sektora. S tim u vezi, menadžment kvalitetom u institucijama socijalne zaštite obezbjeđuje i saradnički odnos u zadovoljavanju potreba korisnika (Pandžić i sar. 2009).

Upravljanje kvalitetom u socijalnoj zaštiti se odnosi na primjenu standarda kvaliteta i mjera za osiguranje, unapređenje, promociju i praćenje kvaliteta socijalnih usluga (Narodne novine br. 143/2014), te je integralni dio upravljanja svakom institucijom socijalne zaštite i upravljanja sistemom socijalne zaštite u cjelini (Pandžić 2016). S tim u vezi potpuno upravljanje kvalitetom u institucijama socijalne zaštite bi podrazumijevalo uspostavljanje menadžmenta koji je u cjelini orijentiran na kvalitet u zadovoljavanju ukupnih potreba korisnika, a u skladu sa općeprihvaćenim principima i standardima određenog sistema.

Uvođenje i razvoj totalnog menadžmenta kvaliteta u institucijama socijalne zaštite zahtijeva promjene, a svaka promjena počinje utvrđivanjem cilja. Cilj može biti različit: unapređenje procesa, uvođenje sistema upravljanja kvalitetom, promjena organizacione strukture u institucijama socijalne zaštite, veće zadovoljavanje potreba i prava korisnika socijalne zaštite, veće zadovoljstvo uposlenika, veće zadovoljstvo finansijera procesa i zajednice itd. Sve ove promjene zahtijevaju angažman i odluke najprije na najvišim nivoima institucije, a zatim i na operativnom nivou organizacione strukture. Tako je za uvođenje sistema totalnog upravljanja kvalitetom u institucijama socijalne zaštite potrebno najprije izvršiti promjene u socijalnoj politici i politici institucija socijalne zaštite u kojima bi se promjene neposredno i dogodile. Aktivnosti koje bi bilo potrebno implementirati u institucijama ogledaju se u zvaničnom opredjeljenju najviših struktura za uvođenje menadžmenta kvaliteta kroz definiranje politike kvaliteta, podršku rukovodstvu kroz edukaciju o menadžmentu kvaliteta, procjenu postojećeg stanja i resursa, imenovanje radnih timova za kvalitet, edukaciju i osposobljavanje operativnog/stručnog dijela organizacija, definiranje i izradu standarda, procesa i usluga, redizajniranje institucija socijalne zaštite, definiranje uloge i odgovornosti, afirmiranje timskog rada i obezbjeđenje resursa.

Procesni pristup totalnog menadžmenta kvaliteta u institucijama socijalne zaštite uz odgovarajuće resurse i realizaciju aktivnosti omogućavao bi postizanje efikasnijih rezultata. Primjena ovog pristupa podrazumijeva: sistemsko definiranje procesa u cilju ostvarivanja ciljeva; identificiranje i mjerenje ulaza i izlaza; utvrđivanje jasne odgovornosti za upravljanje ključnim aktivnostima i cijelim procesom; analiziranje i mjerenje ključnih aktivnosti; identificiranje veza procesa sa ostalim procesima u

organizaciji; identifikaciju koraka, aktivnosti, kontrole, mjerenja, obuke, opreme, metoda, informacija, materijala i ostalih resursa neophodnih za proces. Korist od primjene ovog metoda može se ogledati u postizanju boljih, dosljednih i predvidivih rezultata, prevenciji grešaka, te mogućnostima fokusiranog unapređenja i definiranja rezultata.

Sam proces uvođenja TQM-a u institucijama socijalne zaštite moguće je implementirati na osnovu više pristupa (Crosbayov pristup, Demingov pristup, Juranov pristup). Međutim, najbolji pristup je onaj koji je prilagođen određenoj instituciji. Ono što je značajno za institucije socijalne zaštite prilikom uvođenja totalnog menadžmenta kvaliteta je potreba njihove orijentacije na korisnika i razvoj modela upravljanja organizacijom uz participaciju korisnika. Model menadžmenta kvaliteta u institucijama socijalne zaštite zasnovan na upravljanju organizacijom uz participaciju korisnika treba da uključi korisnike u dizajniranje pripreme usluge, definiranje usluge, ispitivanje potreba primaoca usluge, pružanje usluge, kao i evaluaciju kvaliteta usluge. Na taj način se omogućava institucijama da na najefikasniji način zadovolje potrebe korisnika. Ovakav model podrazumijeva mijenjanje same strukture i sadržaja upravljanja institucijom i dovođenje korisnika u centar organizacionih procesa. Pri tome odgovornost menadžmenta institucija socijalne zaštite na uspostavljanju sistema menadžmenta kvaliteta zasniva se na obavezama da:

- definira i održava misiju, viziju strategiju, politiku i ciljeve kvaliteta institucije;
- svojim djelovanjem promovira vrijednosti institucije;
- obezbjeđuje primjenu svih procesa u cilju ispunjenja potreba i zadovoljstva korisnika;
- dokazuje da je uspostavljen efektivan i efikasan sistem menadžmenta kvaliteta;
- periodično preispituje uspostavljeni sistem menadžmenta kvaliteta;
- odlučuje o mjerama po pitanju politike i ciljeva kvaliteta;
- odlučuje o mjerama u pogledu unapređenja kvaliteta (Šofranac 2007).

Najviše rukovodstvo institucije treba da kreira okruženje u kome će svi zaposleni biti potpuno uključeni u cilju funkcioniranja sistema menadžmenta kvaliteta. Kako bi osigurali da sistem menadžmenta kvaliteta ostvaruje svoju svrhu neophodno je vršiti njegovo procjenjivanje. Prilikom procjenjivanja postavljaju se četiri osnovna pitanja za svaki procjenjivani proces, i to: da li je proces identificiran i pogodno opisan; da li su određene odgovornosti; da li su procedure primijenjene i održavane i da li je proces efektivan u postizanju zahtjevnih rezultata. Odgovor na ova pitanja odredit će rezultat procjenjivanja. Pored procjenjivanja sistema menadžment kvaliteta

zahtijeva i njegovo kontinuirano unapređenje. Cilj kontinuiranog unapređenja sistema menadžmenta kvaliteta je postizanje veće vjerovatnoće zadovoljenja potreba i očekivanja korisnika i drugih zainteresiranih strana.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je *utvrditi odnos institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini prema kvalitetu u segmentu uspostavljanja ciljeva i procesa u instituciji* na osnovu stavova uposlenika i menadžera institucija.

Opća hipoteza (H_0): Menadžment institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini je u dovoljnoj mjeri orijentiran prema upravljanju kvalitetom u segmentu uspostavljanja ciljeva i procesa u instituciji. Iz opće hipoteze izvedene su i posebne hipoteze:

H_1 : Institucije socijalne zaštite definiraju svoje ciljeve, strateške orijentacije i vrijednosti institucije u skladu sa postignutim efektima.

H_2 : U institucijama socijalne zaštite postoje uređeni i egzaktno definirani interni procesi djelovanja.

Populacija i uzorak: Populaciju su činili uposlenici institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini zaposleni u centrima za socijalni rad i nevladinim organizacijama koje se bave socijalnom zaštitom. U okviru empirijskog istraživanja uzeli smo stratifikovani uzorak vodeći računa o proporcionalnoj teritorijalnoj zastupljenosti institucija i ispitanika. Uzorak čini 25 centara za socijalni rad i 7 nevladinih organizacija koje se bave socijalnom zaštitom, a u okviru njih 136 ispitanika.

Metode rada: Primijenjene su metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja. U svrhu prikupljanja podataka konstruiran je poseban instrument u formi anketnog upitnika. Tehnika skaliranja primijenjena je u prikupljanju podataka od ispitanika (uposlenici u centrima za socijalni rad i nevladinim organizacijama) relevantnih za istraživanje. Za testiranje hipoteze korištena je tehnika sređivanja i statistička obrada podataka. Tehnike istraživanja koje smo primjenjivali u radu su: *t*-testiranje, survey, skaliranje te sređivanje i statistička obrada podataka. Na rezultatima mjerenja izvođene su sljedeće statističke operacije: *sažimanje podataka*, izvođena je izračunavanjem distribucije frekvencije, mjera centralne vrijednosti, mjere varijabilnosti; *određivanje značajnosti*, izvođena je na dva načina: *t*-testom značajnosti razlika inicijalnog i finalnog stanja, te univarijantnom analizom varijanse (ANOVA) ili jednofaktorskom analizom varijanse; *određivanje relacija* između skupa nezavisnih

varijabli na jednu zavisnu varijablu ili međusobne relacije između sistema varijabli dva različita prostora u okviru jedne grupe ispitanika, izvođena je serijom klasičnih *regresionih analiza* (metodom – Enter i Stepwise); *utvrđivanje strukture*, izvođeno je izračunavanjem matrica interkorelacija karakterističnih korjenova matrica interkorelacija. Rezultati dobijeni testiranjem i skaliranjem za obradu prikupljenih podataka transformirani su u oblik koji je predstavljen opisom testova-instrumenata i prenijeti na kompjuterski čitljiv medij. S tim u vezi sve analize izvođene su uz pomoć statističkog paketa za analizu podataka (SPSS).

REZULTATI EMPIRIJSKOG DIJELA ISTRAŽIVANJA

Osnovni parametri ispitanika

U istraživanju su učestvovala 33 institucije socijalne zaštite, od toga 26 centara za socijalni rad i 7 nevladinih organizacija socijalnog rada sa područja cijele Bosne i Hercegovine. Ukupan broj ispitanika u svim anketiranim institucijama iznosi 136 ispitanika, od čega zaposlenih u centrima za socijalni rad 114 (83,8%), a u nevladinim organizacijama 22 (16,2%). Ispitanika *ženskog spola* je 99 (72,8%), a muškog spola 37 (27,2%).

Na osnovu univarijantne obrade podataka utvrđeno je da najviše uposlenika ima visoko *obrazovanje*, sedmi stepen stručne spreme, njih 85 (ili 62,5%), više obrazovanje, šesti stepen stručne spreme 37 (27,2%) i srednje obrazovanje, četvrti stepen stručne spreme 14 (10,3%). Najveći broj ispitanika je po *zanimanju* (profesiji) socijalni radnik, njih 70 (51,5%), pravnik je 13 (9,6%), defektologa 2 (1,5%), pedagoga ili psihologa 13 (9,6%) te ostalih zanimanja 38 (27,9%). U cjelini, najveći broj uposlenika, njih 85 (62,5%) po zanimanju su najbliže sektoru socijalnih usluga i pomagačkih profesija. Najviše uposlenika su po položaju u radnoj organizaciji *stručni radnici*, njih 101 (74,3%), direktori ili rukovodioci 26 (19,1%) i ostali, drugi radni statusi 9 (6,6%). Od ukupnog broja direktora ili rukovodilaca 22 su direktori u centrima za socijalni rad i 4 rukovodioca u nevladinim organizacijama.

Za testiranje značajnosti razlika između srednjih vrijednosti korišten je t-test kao jedan od najčešće primjenjivanih statističkih postupaka, koji ustvari predstavlja odnos između razlike aritmetičkih sredina i standardne greške njihovih rezultata i pokazuje koliko puta je razlika između aritmetičkih sredina veća od njene greške. Utvrđivanje

t-testom značajnosti razlika aritmetičkih sredina između položaja u radnoj organizaciji u kojoj su ispitanici (N) uposleni, njihovog ukupnog radnog staža i zanimanja s obzirom na *stručnu spremu uposlenika* pokazalo je da samo u jednom parametru (Tabela 1.) postoje statistički značajne razlike aritmetičkih sredina (M), i to u odnosu na ukupni radni staž zaposlenika u instituciji (na nivou $p < 0,01$) u korist zaposlenika sa višim obrazovanjem. Dobijeni rezultati pokazuju da su statistički značajne razlike s obzirom na stručnu spremu zaposlenika samo u odnosu na duži *radni staž uposlenika* u korist zaposlenika sa šestim stepenom stručne spreme. To ukazuje na činjenicu da uposlenici sa dužim stažom imaju višu stručnu spremu stečenu u prethodnom sistemu i da se veliki broj njih u međuvremenu nije dokvalificirao kako bi stekao zvanje sa visokom stručnom spremom.

Tabela 1: Značajnosti razlike između položaja zaposlenika u instituciji, godina radnog staža i zanimanja u odnosu na stručnu spremu uposlenika

PARAMETRI	SS	N	M	SD	Razl. M	F	Znač.	t-vrijed.	Znač.
Položaj	VI VII	37 85	1,89 1,84	0,52 0,43	0,05	0,130	0,720	0,626	0,532
Radni staž	VI VII	37 85	4,59 3,33	0,80 1,46	1,26	39,847	0,000	4,955	0,000**
Zanimanje	VI VII	37 85	1,95 2,25	1,65 1,56	-0,30	0,015	0,903	-0,964	0,337

Objasnenje: POLOŽAJ - položaj u radnoj instituciji
RADNI STAŽ - ukupni radni staž zaposlenika (** - nivo značajnosti od 0,01)
ZANIMANJE - profesija zaposlenika

Ciljevi institucija socijalne zaštite

Ciljeve institucija utvrđivali smo pomoću skale vrijednosti koja uključuje strategije, vrijednosti i principe djelovanja u radnoj instituciji te ostvarene rezultate. Uvid u srednje vrijednosti ciljeva institucije (Tabela 2.) ima za svrhu da sa 10 pokazatelja procijeni kako se u instituciji ostvaruje strategija, vrijednosti i principi djelovanja, te rezultati.

Ispitanici se većinom u potpunosti slažu da institucija ima jasno definirane *strateške ciljeve i planove djelovanja*, ali se u potpunosti ne slažu da je provođenje i praćenje tih planova pod stalnim vrednovanjem. Najveći broj ispitanika, njih 75,7%, se slažu da njihova institucija ima definirane planove djelovanja. Da institucija ima

definirane ciljeve, tako i misiju i viziju potvrdilo je 75,0% ispitanika. Najmanji broj ispitanika, njih 46,3%, smatra da institucija provodi praćenje planova i vrši evaluaciju, dok se njih 40,4% izjasnilo da te aktivnosti institucija vrši djelimično.

O strategiji, vrijednostima i principima djelovanja radne institucije pozitivan stav ima 63% ispitanika, neodređen 30%, a potpuno negativan stav 7% ispitanika. Srednja vrijednost (M) od 2,52 ukazuje na visok pozitivan stav, a standardna devijacija (SD) od 0,60 i koeficijent varijabilnosti, koji pokazuje koliki procenat vrijednosti aritmetičke sredine iznosi vrijednost standardnog odstupanja, od 23,8% ukazuje na relativno manje rasipanje i variranje ovih parametara. Ovi pokazatelji nas upućuju na konstataciju da institucije socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini posvećuju u značajnoj mjeri pažnju ciljevima institucije.

Tabela 2: Deskriptivni pokazatelji mjere srednjih vrijednosti ciljeva institucije

Indikatori	M	SD	NE		Nisam siguran/a		DA	
			n	%	n	%	n	%
1. Institucija ima jasno definirane ciljeve (misiju i viziju)	2,7	0,4	0	0,0%	34	25,0%	102	75,0%
2. Strateško planiranje institucije je osnova cjelokupnog djelovanja	2,4	0,7	13	9,6%	47	34,6%	76	55,9%
3. Strategija institucije je definirana zajedničkom participacijom svih uposlenih	2,5	0,7	13	9,6%	40	29,4%	83	61,0%
4. U instituciji postoje definirani planovi djelovanja	2,7	0,5	4	2,9%	29	21,3%	103	75,7%
5. Provođenje i praćenje planova institucije je pod konstantnom evaluacijom	2,3	0,7	18	13,2%	55	40,4%	63	46,3%
6. Zastupljene su mogućnosti mjerenja rezultata efikasnosti u instituciji	2,5	0,6	7	5,1%	54	39,7%	75	55,1%
7. U instituciji se mjere ostvareni efekti (rezultati)	2,3	0,7	20	14,7%	52	38,2%	64	47,1%
8. Stanje efikasnosti institucije je poznato svima u instituciji	2,3	0,7	21	15,4%	50	36,8%	65	47,8%
9. Postignuti efekti institucije su vezi sa planiranim aktivnostima	2,6	0,6	7	5,1%	43	31,6%	86	63,2%
10. Institucija postiže unaprijed definirane ciljeve	2,2	0,6	14	10,3%	74	54,4%	48	35,3%

Ispitanici su veoma zadovoljni mogućnošću mjerenja rezultata i postignutim efektima u instituciji, ali nisu baš sigurni da institucija postiže unaprijed definirane ciljeve. O *rezultatima* institucije pozitivan stav ima 50% ispitanika, neodređen 40%, a potpuno negativan stav 10%. Srednja vrijednost (M) od 2,38 ukazuje na nešto niži pozitivan stav, a standardna devijacija (SD) od 0,58 i koeficijent varijabilnosti od 24,4% ukazuju na relativno manje rasipanje i variranje ovih parametara. Najmanji broj ispitanika, njih 35,3%, smatra da institucija postiže unaprijed definirane ciljeve, dok je njih 54,4% neodređeno. O *ciljevima institucije* u cjelini pozitivan stav ima 56% ispitanika, neodređen stav 35%, a potpuno negativan stav ima 9% ispitanika. Srednja vrijednost (M) od 2,45 ukazuje na visok pozitivan stav uposlenika, a standardna devijacija (SD) od 0,62 i koeficijent varijabilnosti od 25,3% ukazuje na relativno manje rasipanje i variranje ovih parametara.

Ovim se u cjelini prihvata *1. pojedinačna hipoteza* da *institucije socijalne zaštite definiraju svoje ciljeve, strateške orijentacije i vrijednosti institucije u skladu sa postignutim efektima.*

Za analizu uticaja i relacija korištena je *regresiona analiza* koja spada u multivarijantne metode obrade podataka. Na osnovu provjere rezultata regresione analize metodom Stepwise (Tabela 3.), došlo se do pokazatelja koji upućuje da najveću povezanost ciljeva institucije sa *obrazovanjem* uposlenika ima parametar da je „efikasnost institucije poznata svima u instituciji“ sa negativnim predznakom. Koeficijent determinacije (R^2) i multiple korelacije (R) pokazuju da je varijansu *ciljeva institucije* moguće samo sa 4% pojasniti obrazovnim statusom zaposlenika, jer njihova korelacija iznosi 0,21.

Tabela 3: Regresiona analiza povezanosti ciljeva institucije sa obrazovnim statusom zaposlenika

$R_1=0,21 - R_2=0,....$		$R^2_1=0,04 - R^2_2=0,....$		F-odnos =6,15/0,...		Znač. F =0,014/0,...	
Br.	Parametri	Beta	B	t-vred.	Znač. t		
1.	Efikasnost institucije poznata svima u instituciji	-0,21	-0,19	-2,481	0,014*		
2.		0,....	0,....	0,.....	0,.....		

Napomena: ** - nivo značajnosti od 0,01

* - nivo značajnosti od 0,05

Negativna vrijednost ciljeva institucije nam ukazuje na činjenicu da se radi o pojavama čije su promjene suprotnog smjera, što znači, da kada jedna pojava opada (obrazovanje uposlenika) druga raste (da je efikasnost institucije poznata svima u instituciji) i obratno. Ovo nas upućuje na to da stručni radnici u institucijama sa visokom stručnom spremom imaju potrebu za većom transparentnosti u odnosu na definiranje ciljeva institucije i postizanja efekata/rezultata, te da imaju potrebu za većom participacijom u odnosu na definiranje ciljeva i mjerenje efekata uspješnosti.

Procesi u institucijama socijalne zaštite

Interne procese u institucijama socijalne zaštite utvrdili smo na osnovu 10 pokazatelja koji uključuju unutarnju organizaciju rada, smjernice djelovanja, inoviranje, ekonomsko upravljanje institucijom, informiranje i resurse institucije.

Uvid u srednje vrijednosti *procesa u instituciji* (Tabela 4.) ukazuje da se ispitanici većinom u potpunosti slažu da su procesi u instituciji jasno opisani i da se djeluje u skladu sa smjernicama, ali se u potpunosti ne slažu da je upravljanje informacijama u instituciji besprijekorno i da se vodi računa o raznim informacijskim tehnologijama i resursima institucije. To potvrđuje naš prethodni stav o potrebi veće transparentnosti odnosno informiranosti uposlenika u institucijama socijalne zaštite. Na osnovu dobijenih podataka može se konstatirati da sistemi ekonomskog upravljanja u instituciji kao i servisi podrške ili osoblje podrške te inoviranje usluga u instituciji ne funkcioniraju na adekvatan način u cilju postizanja zadataka i ciljeva institucije.

O internim *procesima u instituciji* pozitivan stav ima 56% ispitanika, neodređen 34%, a potpuno negativan stav ima 10% ispitanika. Srednja vrijednost (M) od 2,47 ukazuje na visok pozitivan stav, a standardna devijacija (SD) od 0,64 i koeficijent varijabilnosti (pokazuje koliki procenat vrijednosti aritmetičke sredine iznosi standardno odstupanje) od 25,9% ukazuje na relativno manje rasipanje i variranje ovih parametara. Na osnovu dobijenih rezultata prihvata se *2. pojedinačna hipoteza* da u *institucijama socijalne zaštite postoje uređeni i egzaktno definirani interni procesi djelovanja*.

Tabela 4: Deskriptivni pokazatelji mjere srednjih vrijednosti internog procesa u instituciji

Indikatori	M	SD	NE		Nisam siguran/na		DA	
			n	%	N	%	n	%
1. Radni procesi u instituciji opisani – unutarnja organizacija rada	2,9	0,4	1	0,7%	17	12,5%	118	86,8%
2. Smjernice djelovanja svakog uposlenika jasne u instituciji	2,7	0,5	4	2,9%	36	26,5%	96	70,6%
3. U instituciji se postupa po smjernicama djelovanja radne institucije	2,7	0,5	2	1,5%	37	27,2%	97	71,3%
4. Usluge institucije se inoviraju u skladu sa potrebama	2,4	0,6	10	7,4%	56	41,2%	70	51,5%
5. Sistemi ekonomskog upravljanja u instituciji besprijeckorno rade	2,2	0,7	24	17,6%	58	42,6%	54	39,7%
6. Servisi za podršku rada institucije besprijeckorno rade	2,2	0,6	15	11,0%	74	54,4%	47	34,6%
7. Servisi kontrole/upravljanja informacija u instituciji besprijeckorno rade	2,3	0,7	17	12,5%	57	41,9%	62	45,6%
8. Informiranje unutar institucije je dobro	2,4	0,7	16	11,8%	47	34,6%	73	53,7%
9. Dobro se vodi računa o zgradama i opremi institucije	2,5	0,8	24	17,6%	27	19,9%	85	62,5%
10. Vodi se računa o raznim informacionim tehnologijama i resursima institucije	2,4	0,7	15	11,0%	56	41,2%	65	47,8%

Obrada rezultata regresione analize metodom Stepwise (Tabela 5.) ukazuje da najveću povezanost procesa u instituciji sa *obrazovnim statusom* zaposlenika ima parametar da se „u instituciji postupa po smjernicama djelovanja radne institucije“ sa negativnim predznakom. Koeficijent determinacije (R^2) i multiple korelacije (R) pokazuju da je varijansu *procesa u instituciji* moguće samo sa 6% pojasniti sa obrazovnim statusom zaposlenika, jer njihova korelacija iznosi 0,24.

Tabela 5: Regresiona analiza povezanost procesa u instituciji sa obrazovnim statusom zaposlenika

R ₁ =0,24 - R ₂ =0,....		R ² ₁ =0,06 - R ² ₂ =0,....		F-odnos =6,15/0,....		Znač. F =0,014/0,....	
Br.	Parametri	Beta	B	t-vred.	Znač. t		
1.	U instituciji se postupa po smjernicama djelovanja radne institucije	-0,24	-0,32	-10,714	0,000**		
2.		0,....	0,....	0,.....	0,.....		

Napomena: ** - nivo značajnosti od 0,01

* - nivo značajnosti od 0,05

Prema tome, može se tvrditi da se procesi u instituciji ipak mogu predvidjeti na osnovu *obrazovnog statusa* zaposlenika. Negativna vrijednost procesa u instituciji nam ukazuje na činjenicu da se radi o pojavama čije su promjene suprotnog smjera, što znači da kada jedna pojava opada (obrazovanje uposlenika) druga raste (da institucija postupa po smjernicama djelovanja radne institucije) i obratno. Dobijeni podaci nas upućuju na to da uposlenici sa visokom stručnom spremom su manje zadovoljni upravljanjem internim procesima unutar institucije u odnosu na uposlenike sa nižom stručnom spremom.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Danas je općeprihvaćen stav da kvalitet predstavlja stepen zadovoljavanja zahtjeva, potreba i očekivanja korisnika. Ovi savremeni trendovi svojstveni su i za institucije socijalne zaštite, čija je funkcija zadovoljavanje potreba korisnika socijalne zaštite. Osnovna prednost savremenog koncepta kvaliteta ogleda se u istovremenom ostvarivanju ciljeva kvaliteta i povećanja produktivnosti, putem planiranja i kontinuiranih poboljšanja kojima se sprečavaju uzroci raznih propusta u svim poslovnim procesima organizacije, što u krajnjoj liniji dovodi do poboljšanja performansi same organizacije. Orijeantiranost menadžmenta u institucijama socijalne zaštite prema sistemskom uspostavljanju i upravljanju kvalitetom doprinosi kvalitetnijem zadovoljavanju ukupnih potreba korisnika, većem zadovoljstvu korisnika ali i dobiti društva u cjelini.

Pristup totalnom upravljanju kvalitetom u institucijama socijalne zaštite zahtijeva uređen sistem kvaliteta koji će regulirati sve procese i postupke unutar institucije, te ih kontinuirano procjenjivati i vrednovati. Posebno je značajno vrednovanje napredovanja institucije prema ciljevima (koji su mjerljivi), kao bitnim kriterijima menadžmenta kvaliteta. Na taj način se preispituju procesi i njihova djelotvornost, ali se istovremeno preispituje aktuelnost ciljeva i njihovo eventualno korigiranje.

Kada je u pitanju odnos institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini prema kvalitetu u segmentu definiranja ciljeva i procesa u institucijama, može se zaključiti da je menadžment institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini u dovoljnoj mjeri orijentiran prema upravljanju kvalitetom u segmentu uspostavljanja ciljeva i procesa u instituciji uzimajući u obzir da 56% ispitanika ima pozitivan stav i o internim procesima u instituciji i o definiranim ciljevima institucije.

Istraživanjem je utvrđeno da institucije socijalne zaštite definiraju svoje strateške orijentacije, planove institucije i vrijednosti u skladu sa postignutim efektima. U značajnoj mjeri institucije posvećuju pažnju ciljevima institucije, mogućnosti mjerenja rezultata i postignutih efekta, dok se manje pažnje posvećuje postizanju unaprijed postavljenih ciljeva, ali i samom mjerenju rezultata institucija. Utvrđeno je da obrazovni status zaposlenika utiče na percepciju kvaliteta institucija, pa tako stručni radnici sa visokom stručnom spremom imaju potrebu za većom transparentnosti u odnosu na definiranje ciljeva institucije i postizanje rezultata, te da imaju potrebu za većom participacijom u odnosu na definiranje ciljeva i mjerenje efekata uspješnosti. Pored toga u institucijama socijalne zaštite postoje uređeni, egzaktno opisani i definirani interni procesi djelovanja, dok upravljanje informacijama i informacijskim tehnologijama nije na najadekvatniji način zastupljeno. Utvrđeno je da sistemi ekonomskog upravljanja u instituciji ne funkcioniraju na adekvatan način kada je riječ o postizanju zadataka i ciljeva institucije niti se dovoljno pažnje posvećuje servisima podrške i inoviranju usluga koje institucija pruža. Evidentna je razlika u pogledu percepcije procesa u institucijama u odnosu na obrazovni nivo. Uposlenici sa visokom stručnom spremom manje su zadovoljni upravljanjem internim procesima unutar institucije u odnosu na uposlenike sa nižom stručnom spremom.

LITERATURA

1. Buntak, Krešimir, Tomislav Baković, Petar Mišević, Mate Damić, Luka Buntić (2021), *Kvaliteta i sustavi upravljanja kvalitetom, Vodič za uspješnu implementaciju i održavanje sustava kvalitetnog upravljanja u poduzećima*, Sveučilišni priručnik, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb
2. Filipović, Jovan, Mladen Đurić (2009), *Osnove kvaliteta*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd
3. Gutošić, Halil, Bjørn Reite (2001), *Upravljanje kvalitetom prema ISO 9000 seriji i okolinsko upravljanje prema ISO 14000 seriji*, Jež, Sarajevo
4. Hodge-Williams, John (1995), "Total Quality Management (TQM) in the Non-Profit Setting", *Residential Treatment for Children & Youth*, 12(3), 19-30.
5. HRN EN ISO 9004:2003, Sustavi upravljanja kvalitetom – Upute za poboljšavanje sposobnosti (ISO 9004:2000; EN ISO 9004:2000) – Quality management systems – Guidelines for performance improvements (ISO 9004:2000; EN ISO 9004:2000); dostupno na: <https://repositorij.hzn.hr/norm/HRN+EN+ISO+9004%3A2003>
6. Kaynak, Hale (2003), "The relationship between total quality management practices and their effects on firm performance", *Journal of Operations Management*, 21, 405–435.
7. Narodne novine br. 143/2014, *Pravilnik o standardima kvalitete socijalnih usluga*, Ministarstvo socijalne politike i mladih.
8. Ovretveit, John (1990), *Quality Health Services*, Brunei Institute of Organisation and Social Studies, London
9. Pandžić, Asim, Behija Čišić, Erna Lučić, Suada Selimović (2009), "Mjerenje kvalitete u socijalnom radu", *Socijalna misao*, 64(4), 123-149.
10. Pandžić, Asim (2016), "Orijentacija institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini prema kvaliteti", *Društvene i humanističke studije*, 1(1) 353-382.
11. Pandžić, Asim (2020), "Mjerenje kvaliteta socijalnih usluga i beneficija u institucijama socijalne zaštite", XI Međunarodna naučno-stručna konferencija „Unapređenje kvalitete života djece i mladih“ 26-28. 07. 2020., Sunčev brijeg (Sunny Beach), Bugarska, Tematski zbornik, Tuzla, 741-751.
12. Pandžić, Asim (2021), "Prepreke u ostvarivanju socijalnih prava iz sistema socijalne zaštite u odnosu na oblik pružanja usluga", *Društvene i humanističke studije*, 2(15), 467-489.

13. Pandžić, Asim, Nijaz Karić (2013), Orijentiranost sistema socijalne zaštite prema korisnicima socijalnih prava i usluga socijalnog rada, *Socijalna politika*, 48(1), 101-127.
14. Perović, Milan, Zdravko Krivokapić (2007), *Menadžment kvalitetom usluga*, Pobjeda Podgorica
15. Sahkin, Marshall, Kenneth Kiser (1993), *Putting Total Quality Management to Work*, Berrett-Koehler, San Francisco
16. Šofranac, Rajko (2008), *Razvoj TQM sistema*, Pobjeda, Podgorica
17. Šofranac, Rajko, Marija Janković (2019), "Razvoj TQM sistema", 11. Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "QUALITY 2019", Neum, B&H, 14-16. juni 2019, 21-28.
18. Uzunović, Ratko (2001), *Menadžment kvalitetom i životnom sredinom*, Jugoslovensko udruženje za standardizaciju i kvalitet, Beograd.

QUALITY MANAGEMENT SYSTEM IN SOCIAL PROTECTION INSTITUTIONS IN RELATION TO ESTABLISHED GOALS AND PROCESSES

Summary:

This paper aims to determine the relationship of social protection institutions in Bosnia and Herzegovina about quality in the segment of establishing goals and processes within the institution. Quality management in social protection institutions systematically, which implies establishing a quality management system, would contribute to fulfilling their function, reflected in better satisfaction of overall user needs, increased user satisfaction, and societal satisfaction as a whole. In this study, we employed methods such as document content analysis and examination. For data collection, a specialized instrument in the form of a survey questionnaire comprising indicators of goals and processes with three new scales was devised. We applied scaling techniques in collecting data from respondents, employees of social work centers, and relevant non-governmental organizations. Hypothesis testing employed sorting techniques and statistical data processing. The research results showed that the management of social protection institutions in Bosnia and Herzegovina is sufficiently oriented towards quality management in the segment of establishing goals and processes within the institution, with evident differences in the perception of quality management according to goals and processes relative to the educational status of employees.

Keywords: management; quality; social protection institutions; Bosnia and Herzegovina

Adresa autora
Author's address

Asim Pandžić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
asim.pandzic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KRIMINOLOGIJA

Mirjana Kondor-Langer

POJEDINA OBILJEŽJA POČINITELJA NASILNIH KAZNENIH
DJELA S OBZIROM NA SPOL POČINITELJA / INDIVIDUAL
FEATURES OF VIOLENT CRIME OFFENDERS REGARDING
OFFENDER'S SEX

1119

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.1119

UDK 343.6

Primljeno: 27. 02. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirjana Kondor-Langer

POJEDINA OBILJEŽJA POČINITELJA NASILNIH KAZNENIH DJELA S OBZIROM NA SPOL POČINITELJA¹

S obzirom na činjenicu da je u današnjem svijetu sve više različitih oblika nasilja ovaj rad se bavi pojedinim obilježjima počinitelja nasilnih kaznenih djela. Rezultati prikazani u radu dio su znanstveno-istraživačkog projekta Hrvatski monitor nasilja: Istraživanje pojavnih oblika, uzroka i procesuiranja delinkventnog nasilja s fokusom na zaštiti posebno ranjivih skupina žrtava. Za uzorak istraživanja korišteni su sekundarni izvori podataka, odnosno prikupljeni pravomoćni sudski spisi nasilnih kaznenih djela počinjenih na području Republike Hrvatske. Cilj provedenog istraživanja je stjecanje uvida u pojedina obilježja počinitelja nasilnih delikata odnosno stjecanje uvida u odnos počinitelja i žrtve, počiniteljev bračni status u vrijeme počinjenja djela, počiniteljevo roditeljstvo, invaliditet počinitelja, rizičnost zbog pripadnosti pojedinoj skupini, počiniteljeva mjesečna primanja, počiniteljev stupanj obrazovanja i počiniteljevo zaposlenje u vrijeme počinjenja djela. Specifični cilj istraživanja je utvrđivanje postojanja razlika u navedenim obilježjima s obzirom na spol počinitelja. S praktičnog aspekta ovaj rad daje povratnu informaciju stručnjacima raznih struka koji se bave problematikom nasilja, a s obzirom na činjenicu da su analizirani podaci pokazali kako je kod počinitelja oba spola relativno najviše počinitelja koji su završili neku strukovnu srednju školu u trajanju do tri godine (muški spol – 65%; ženski spol – 54,4%) ovi podaci su izuzetno važni za stručnjake u obrazovnom sustavu u smislu prevencije budućih nasilnih djela kroz dodatne edukacije učenika o štetnosti i posljedicama nasilja.

Ključne riječi: nasilje; obilježja počinitelja; spol počinitelja

¹ Istraživanje je provedeno u okviru Uspostavnog-istraživačkog projekta „Hrvatski monitor nasilja: Istraživanje pojavnih oblika”, uzroka i procesuiranja delinkventnog nasilja s fokusom na zaštiti posebno ranjivih skupina žrtava (CroViMo), koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost (UIP-2017-05-8876). Službena stranica projekta: www.violence-lab.eu.

1. UVOD

Medu mnogobrojnim definicijama nasilničkoga kriminaliteta i nasilničkog ponašanja kao oblika kažnjivog ponašanja treba izdvojiti kao najpotpunije one koje ističu sljedeće karakteristike takvog ponašanja: fizičku agresivnost prema određenoj osobi, tj. primjenu fizičke sile prema fizičkom integritetu drugoga, napad koji stvara tjelesnu ozljedu ili ugrožava život ili tijelo, teža zlostavljanja fizičke prirode. Nasilje može biti i psihička prinuda, teže psihičko maltretiranje, izazivanje trajnijeg, jačeg osjećaja osobne nesigurnosti, uznemirenosti (Skorupan 2001: 111).

Bačić (1979, prema Skorupan 2001) ističe kako ono može biti i nasilje prema stvarima izvedeno tako da te postupke pojedinac osjeća osobno kao prinudu, kao zlo. Nasilje prema stvarima se ispoljava kao agresija na njihovu fizičku supstancu, kao vandalizam, uništavanje radi uništavanja, kao nasilje iz bijesa ili želje za nasiljem. Nasilje u pravilu obuhvaća više postupaka, više djelatnosti, a može se sastojati i samo u jednom činu. Brutalnost i okrutnost nisu nužno sastavni dio nasilja, kao što nasilje ne mora obavezno obuhvatiti i tjelesno ozljeđivanje.

Proučavanjem literature može se uočiti da se u pojmovnim određenjima barata s dva termina: agresija i nasilje. Iako u svakodnevnom govoru ne postoji stroga razlika između tih pojmova, za kriminologe je ona vrlo bitna (Gerarrd, Gregoire, prema Cajner 1995). Uspoređujući i objašnjavajući agresivnost i nasilje (Buy-Tendijk, Holfnagels i Van Bengen 1972, prema Cajner 1995) tvrde da je bolje govoriti o agresivnom nego li o nasilničkom kriminalitetu jer je agresivnost potencijalna snaga ponašanja, a nasilje samo oblik ponašanja. Naime, ističu da iako su nasilje i agresija dva povezana pojma, oni se uvijek ne poklapaju potpuno. Merle i Vitu (1982, prema Cajner 1995) valjano i argumentirano naglašavaju da se agresivnost ne uključuje automatski u red zabranjenih ponašanja, sve dok se ona ne pretvori u agresiju, a to znači prijelaz od potencijala na njegovo oživotvorenje.

Mnogobrojni autori su se bavili pojedinim obilježjima nasilnih kaznenih djela, obilježjima žrtava i počinitelja (Belfarge & Rying 2004; Diem & Pizarro 2010; Archer 2000; Gillespie, Hearn & Silverman 1998; Fox & Zawitz 2006; Roberts 2009; Belfarge & Rying 2004; Paulozzi, Saltzman, Thompson & Holmgreen 2001; Kovčo 1996; Dundović 2005; Singer 2005). U tom kontekstu neka istraživanja fokusirala su se na kompleksne odnose među članovima obitelji i intimnih partnera, njihova obilježja, karakteristike okoline te socio-ekonomske uvjete. Tako su Diem i Pizarro (2010) utvrdili da je socio-ekonomski status počinitelja, ali i žrtava kaznenih djela, jedan je od važnih čimbenika koji utječe na broj ubojstava u obitelji. Roberts (2009)

navodi da su ubojstva najčešće zločini muškaraca, a Pavliček, Milivojević Antoliš i Matijević (2012) su u svojem istraživanju pronašli da su muškarci počinili 81,7% ubojstava i pokušaja ubojstava članova obitelji, a žene 18,3% takvih kaznenih djela. Nadalje autori su u analiziranom uzorku pronašli da je nezaposlenost izraženija među počiniteljicama (51,2%), dok i među muškarcima počiniteljima zauzima visokih 40,6%. U vrijeme počinjenja kaznenog djela 42,7% muškaraca počinitelja i 48,8% počiniteljica bilo je u braku. Tako je pronađeno da su kaznena djela na štetu srodnika u 49,4% slučajeva činili neoženjeni muškarci, a u 26,5% slučajeva muškarci koji su u braku. Karakteristično je također da je 93% počiniteljica imalo u trenutku počinjenja kaznenog djela djecu, dok je djecu imalo 64,6% muških počinitelja. Najveći broj počinitelja oba roda ima srednjoškolsko obrazovanje (52,8% počinitelja). Autori Kovačić, Petrović, Peraica, Barić i Kozarić-Kovačić (2023) pronašli su da su bračni partneri, bivši bračni partneri ili izvanbračni partneri značajno češće bili počinitelji obiteljskog nasilja u mlađoj dobnoj skupini. Rusac (2009) je u svojem istraživanju pronašla da od 253 ispitanika koji su iskazali srodstvo s počiniteljem nasilja, njih najviše iskazalo da je počinitelj bio suprug (30) i sin (23,7%). Autori Bulat i Ajduković (2012) bavili su se vršnjačkim nasiljem te su pronašli da svaki tjedan 37,8% učenika doživljava barem jedan oblik vršnjačkog nasilja i da se počinitelji nasilja ističu najrjeđim prosocijalnim ponašanjem. Seksualno nasilje istraživali su Mužinić i suradnici (2010), a u istraživanju provedenom na 99 muškaraca počinitelja kaznenih djela na štetu maloljetnih (61%) i punoljetnih žrtava (39%) pronašli su da u odnosu na stav prema kaznenom djelu njih 63% negira djelo u potpunosti, 16% umanjuje krivnju, a 5% racionalizira. Većina počinitelja bila je u dobi od 30 do 49 godina, sa završenom osnovnom (61%) i srednjom školom (32%), u braku (51%), a 52% je već ranije bilo osuđivano, od čega 39% za seksualne delikte.

Rezultati prikazani u ovom članku dio su znanstveno-istraživačkog projekta Hrvatski monitor nasilja: Istraživanje pojavnih oblika, uzroka i procesuiranja delinkventnog nasilja s fokusom na zaštiti posebno ranjivih skupina žrtava (DOK-2018-01-6494), koji je započeo 1. studenog 2018. godine, a financiran je od strane Hrvatske zaklade za znanost. Glavni cilj projekta je empirijski i normativno snimiti te analizirati fenomenologiju, etiologiju i procesuiranje delinkventnog nasilja u Hrvatskoj, pri čemu je naglasak na posebno ranjivim skupinama žrtava sa svojim vrlo specifičnim i različitim potrebama zaštite od nasilja.

Za potrebe istraživanja nasilje je podijeljeno u nekoliko kategorija i to: ostalo nasilje u privatnom okruženju, ostalo nasilje u javnom okruženju, „Bar“ nasilje, nasilje u sklopu krađe, nasilje u sklopu raskida ljubavne veze, nasilje u susjedstvu,

nasilje u sklopu posla, čedomorstvo, nasilje unutar institucije, nasilje povezano s diskriminacijom, nasilje povezano s nasljedstvom, huliganizam, nasilje povezano s iznudom, krvni delikti, nasilje povezano s podstanarstvom, nasilje protiv policije/zaštitara, nasilje počinjeno od strane policije/zaštitara, nasilje povezano s prostitucijom, nasilje povezano s preprodajom droge, profesionalna ubojstva i obiteljsko nasilje. Kaznena djela koja su za potrebe projekta obuhvaćena definicijom nasilnih kaznenih djela taksativno su navedena u priručniku *Criminological Violence Research* (Getoš Kalac, Bezić 2019).

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Cilj istraživanja

Cilj provedenog istraživanja je stjecanje uvida u pojedina obilježja počinitelja nasilnih delikata odnosno stjecanje uvida u odnos počinitelja i žrtve, počiniteljev bračni status u vrijeme počinjenja djela, počiniteljevo roditeljstvo, invaliditet počinitelja, rizičnost zbog pripadnosti pojedinoj skupini, počiniteljeva mjesečna primanja, počiniteljev stupanj obrazovanja i počiniteljevo zaposlenje u vrijeme počinjenja djela. Specifični cilj istraživanja je utvrđivanje postojanja razlika u navedenim obilježjima s obzirom na spol počinitelja.

2.2. Uzorak istraživanja

Za uzorak istraživanja korišteni su sekundarni izvori podataka i to pravomoćno okončani kazneni predmeti s elementima nasilja u kojima je pravomoćnost nastupila u periodu od 2017. do 2021. godine. Kazneni predmeti prikupljeni su na 4 županijska i 4 općinska suda u Hrvatskoj (Županijski sud i Općinski sud u Zagrebu, Županijski i Općinski sud u Splitu, Županijski i Općinski sud u Osijeku te Županijski i Općinski sud u Rijeci) ovisno o stvarnoj sudskoj nadležnosti za pojedina kaznena djela. Tijekom istraživanja ukupno je analizirano 1117 kaznenih predmeta, a uzorak istraživanja obuhvatio je 909 počinitelja.

2.3. Instrument

Podaci potrebni za realizaciju ovog istraživanja prikupljeni su pomoću u tu svrhu posebno sastavljenoga anketnog upitnika. Anketni upitnik je sadržavao varijable koje

su podijeljene u tri cjeline i to varijable koje se odnose na događaj, počinitelja i žrtvu. Za potrebe istraživanja korištena je skupina varijabli vezana za počinitelja kaznenih djela s elementima nasilja i to varijable koje definiraju odnos počinitelja i žrtve, počiniteljev bračni status u vrijeme počinjenja djela, počiniteljevo roditeljstvo, invaliditet počinitelja, rizičnost zbog pripadnosti pojedinoj skupini, počiniteljeva mjesečna primanja, počiniteljev stupanj obrazovanja i počiniteljevo zaposlenje u vrijeme počinjenja djela. Uz ovih osam varijabli korištena je i varijabla spola počinitelja. Specifični cilj istraživanja je utvrđivanje postojanja razlika u navedenim obilježjima s obzirom na spol počinitelja. Ove varijable su izabrane u svrhu stjecanja uvida u pojedina obilježja počinitelja kaznenih djela nasilja te utvrđivanja postojanja razlika u navedenim obilježjima s obzirom na počiniteljev spol.

2.4. Način provođenja istraživanja

Za provođenje istraživanja dobivena je suglasnost Etičkog povjerenstva formalnog nositelja projekta Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a u smislu generalnih etičkih principa u znanstvenim istraživanjima poštovana je anonimnost počinitelja i žrtava tako da identifikacijski podaci nisu unošeni u anketne upitnike. U Zagrebu je istraživanje provedeno 2021./2022. godinu, a u Splitu, Rijeci i Osijeku 2022./2023. godinu.

2.5. Način obrade podataka

Nakon dovršenog prikupljanja podataka podaci iz anketnih upitnika uneseni su u bazu podataka u statističkom računalnom programu SPSS, a nakon dovršenog unosa podataka obavljena je logička kontrola. Za potrebe definiranih ciljeva istraživanja korištena je deskriptivna statistika, a za utvrđivanje statistički značajnih razlika u analiziranim obilježjima korišten je Hi-kvadrat test (razina značajnosti - $p < 0,05$).

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Ako se analiziraju podaci vezani za odnos žrtve i počinitelja vidljivo je kako od ukupnog broja počinitelja nasilnih kaznenih djela ($N=901$) daleko najveći broj njih je bio muškog spola s relativnim udjelom u ukupnom broju počinitelja od 93,7%. Ako se detaljnije analiziraju podaci po spolu počinitelja vidljivo je da je najveći broj počinitelja muškog spola koji su počinili nasilni delikt sa žrtvom bio u nekom obliku

romantične veze (35,7%). Potom po relativnom udjelu u ukupnom broju počinitelja muškog spola slijede počinitelji koji se sa svojom žrtvom nisu poznavali (17,3%), te počinitelji muškog spola koje je sa žrtvom vezalo poznanstvo (9,4%). Nakon njih po relativnom udjelu slijede počinitelji muškog spola koji su kaznena djela nasilja činili na štetu svoje djece (7,9%), zatim počinitelji koji su sa žrtvom ranije bili u romantičnim odnosima (7,7%) te muška djeca koja su činila kaznena djela nasilja na štetu roditelja (7,0 %). Kod počiniteljica kaznenih djela nasilja, kojih je izuzetno malo u odnosu na muški spol, vidljivo je kako su najveći broj kaznena djela nasilja činile na štetu djece (36,8%), poznanika (21,1%) i romantičnih partnera (15,8%). Varijabla koja definira žrtvin i počiniteljev odnosu u odnosu na spol počinitelja pokazuje statističku značajnost.

Tablica 1. Odnos počinitelja i žrtve u odnosu na spol počinitelja

Počinitelj je žrtvi		Spol počinitelja		ukupno	X ²	značajnost
		Muško	Žensko			
Stranac	aps.	146	5	151	102,85	,000
	%	17,3%	8,8%	16,8%		
Poznanik	aps.	79	12	91		
	%	9,4%	21,1%	10,1%		
Prijatelj	aps.	25	1	26		
	%	3,0%	1,8%	2,9%		
Susjed	aps.	16	0	16		
	%	1,9%	0,0%	1,8%		
Šef	aps.	5	0	5		
	%	,6%	0,0%	,6%		
Zaposlenik	aps.	1	0	1		
	%	,1%	0,0%	,1%		
Mušterija	aps.	2	0	2		
	%	,2%	0,0%	,2%		
Pružatelj usluge	aps.	6	0	6		
	%	,7%	0,0%	,7%		
Daljnja rodbina (bračne veze, treće koljeno rodbine)	aps.	17	0	17		
	%	2,0%	0,0%	1,9%		
Bliža rodbina (baka/djed, tetak/tetka)	aps.	13	0	13		
	%	1,5%	0,0%	1,4%		
Brat/sestra	aps.	27	2	29		
	%	3,2%	3,5%	3,2%		
Roditelj	aps.	67	21	88		
	%	7,9%	36,8%	9,8%		
Dijete	aps.	59	4	63		
	%	7,0%	7,0%	7,0%		
Romantični partner	aps.	301	9	310		
	%	35,7%	15,8%	34,4%		
Bivši romantični partner	aps.	65	0	65		
	%	7,7%	0,0%	7,2%		
Romantični partner u procesu prekida/rastave	aps.	14	0	14		
	%	1,7%	0,0%	1,6%		
Vlasnik	aps.	1	3	4		
	%	,1%	5,3%	,4%		
Ukupno	aps.	844	57	901		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

U ukupnom broju počinitelja varijabla koja definira bračni status počinitelja u vrijeme počinjenja kaznenog djela u odnosu na spol (N=894) pokazala je kako je relativno najveći broj počinitelja bio u bračnoj zajednici (33,7%). Nakon njih slijede počinitelji koji su u vrijeme počinjenja djela bili samci (29,9%) te oni koji su bili u izvanbračnoj zajednici (15,9%) odnosno oni koji su bili rastavljeni (10,5%). Najmanji broj počinitelja je u vrijeme počinjenja djela bio udovac/ica. Slični rezultati pronalaze se i u podacima kod pojedinog spola. Tako je i kod počinitelja muškog spola i kod počiniteljica relativno najviše njih u vrijeme počinjenja djela bilo u bračnoj zajednici (muški spol – 33,8%; ženski spol – 30,9%). Nakon njih, kod počinitelja muškog spola slijede počinitelji koji su u vrijeme počinjenja djela bili samci (30,9%), a potom počinitelji koji su bili u izvanbračnoj zajednici (15,6%). Za razliku od počinitelja muškog spola kod počiniteljica rezultati istraživanja su pokazali kako poslije počiniteljica koje su bile u bračnoj zajednici relativno najviše i jednako ima onih koje su bile u izvanbračnoj zajednici odnosno rastavljene s relativnim udjelima od po 20%. Nakon njih slijedi relativni udio počiniteljica koje su u vrijeme počinjenja djela bile samci (14,5%). Za razliku od počinitelja muškog spola niti jedna počiniteljica u vrijeme počinjenja djela nije bila u procesu rastave. Varijabla koja definira bračni status počinitelja u vrijeme počinjenja djela u odnosu na spol počinitelja pokazuje statističku značajnost.

Tablica 2. Bračni status počinitelja u vrijeme počinjenja kaznenog djela u odnosu na spol počinitelja

Bračni status počinitelja za vrijeme počinjenja kaznenog djela		Spol počinitelja		ukupno	X ²	značajnost
		Muško	Žensko			
Samac	aps.	259	8	267	26,232	,000
	%	30,9%	14,5%	29,9%		
U vezi	aps.	34	3	37		
	%	4,1%	5,5%	4,1%		
Bračna zajednica	aps.	284	17	301		
	%	33,8%	30,9%	33,7%		
Izvanbračna zajednica	aps.	131	11	142		
	%	15,6%	20,0%	15,9%		
Rastavljen	aps.	83	11	94		
	%	9,9%	20,0%	10,5%		
U procesu rastave	aps.	34	0	34		
	%	4,1%	0,0%	3,8%		
Udovac/ica	aps.	14	5	19		
	%	1,7%	9,1%	2,1%		
Ukupno	aps.	839	55	894		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

U Tablici 3. počiniteljevo roditeljstvo stavljeno je u odnos sa spolom počinitelja. Iz dobivenih podataka vidljivo je kako od ukupnog broja počinitelja (N=895) relativno najveći broj njih nije bio roditelj (37%). Nakon počinitelja kaznenih djela nasilja koji nisu imali djece slijede oni koju su imali dvoje djece s relativnim udjelom od 26,6% te oni koji su imali jedno dijete (21,7%). Ako se dobiveni podaci sagledaju u odnosu na spol počinitelja kaznenih djela nasilja kod počinitelja muškog spola vidljivi su vrlo slični podaci. Naime, najveći broj počinitelja muškog spola nije imao djece (37,8%) odnosno imao je dvoje (26,6%) i jedno dijete (21,5%). Dobiveni rezultati kod počiniteljica u odnosu na rezultate kod počinitelja se nešto razlikuju. Naime, kod počiniteljica vidljivo je kako je relativno najviše njih imalo dvoje djece (26,8%), a potom slijede počiniteljice koje nisu imale djece ili su imale jedno dijete s relativno jednakim udjelima od po 25%. Varijabla koja definira počiniteljevo roditeljstvu u odnosu na spol počinitelja pokazuje statističku značajnost.

Tablica 3. Roditeljstvo počinitelja u odnosu na spol počinitelja

Broj djece počinitelja		Spol počinitelja		ukupno	X ²	Značajnost
		Muško	Žensko			
0	aps.	317	14	331	75,045	,000
	%	37,8%	25,0%	37,0%		
1	aps.	180	14	194		
	%	21,5%	25,0%	21,7%		
2	aps.	223	15	238		
	%	26,6%	26,8%	26,6%		
3	aps.	79	2	81		
	%	9,4%	3,6%	9,1%		
4	aps.	27	1	28		
	%	3,2%	1,8%	3,1%		
5	aps.	4	7	11		
	%	,5%	12,5%	1,2%		
6	aps.	8	3	11		
	%	1,0%	5,4%	1,2%		
7	aps.	1	0	1		
	%	,1%	0,0%	,1%		
Ukupno	aps.	839	56	895		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

U Tablici 4. prikazan je invaliditet počinitelja u odnosu na spol počinitelja kaznenih djela nasilja. U odnosu na ukupan broj počinitelja (N=872) relativno najveći broj počinitelja nije imao mentalne poteškoće niti bilo koji oblik fizičkog invaliditeta (92,3%). Ako se pogledaju dobiveni podaci po spolu vidljivo je kako je relativno najmanji broj počinitelja muškog spola imao mentalne poteškoće i fizički invaliditet (0,2%). Kod počiniteljica za razliku od počinitelja muškog spola vidljivo je kako niti jedna od njih nije imala mentalne poteškoće i fizički invaliditet odnosno samo fizički invaliditet dok je njih 5,3% imalo neki od oblika mentalnih poteškoća.

Tablica 4. Invaliditet počinitelja u odnosu na spol počinitelja

Invaliditet počinitelja		Spol počinitelja		Ukupno	X ²	značajnost
		Muško	Žensko			
Nema ga	aps.	751	54	805	,889	,828
	%	92,1%	94,7%	92,3%		
Mentalne poteškoće	aps.	54	3	57		
	%	6,6%	5,3%	6,5%		
Fizički invaliditet	aps.	8	0	8		
	%	1,0%	0,0%	,9%		
Mentalne poteškoće i fizički invaliditet	aps.	2	0	2		
	%	,2%	0,0%	,2%		
Ukupno	aps.	815	57	872		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

U istraživanju analizirani su i rezultati vezani za pripadnost počinitelja nekoj rizičnoj skupini. Pod rizičnim skupinama podrazumijevali su se migranti, manjine i branitelji. Počiniteljeva pripadnost rizičnoj skupini u odnosu s počiniteljevim spolom pokazala je kako u ukupnom broju počinitelja (N=895) i po pojedinom spolu relativno najveći broj počinitelja ne pripada niti jednoj rizičnoj skupini (ukupno – 94,6%; muški spol – 94,6%; ženski spol – 94,7%). Kod počinitelja kod kojih je utvrđena pripadnost rizičnoj skupini relativno najčešće se radilo o pripadnosti nekoj manjinskoj skupini kako u ukupnom broju počinitelja (4,7%), tako i kod pojedinog spola (muški spol – 4,7%; ženski spol – 5,3%).

Tablica 5. Počiniteljeva pripadnost rizičnoj skupini u odnosu na spol počinitelja

Rizična skupina kojoj počinitelj pripada		Spol počinitelja		Ukupno	X ²	značajnost
		Muško	Žensko			
Niti jednoj	aps.	793	54	847	,450	,930
	%	94,6%	94,7%	94,6%		
Migrant	aps.	2	0	2		
	%	,2%	0,0%	,2%		
Manjina	aps.	39	3	42		
	%	4,7%	5,3%	4,7%		
Branitelj	aps.	4	0	4		
	%	,5%	0,0%	,4%		
Ukupno	aps.	838	57	895		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

Podaci vezani za počiniteljeva mjesečna primanja u odnosu na spol počinitelja kod ukupnog broja počinitelja (N=862) pokazali su kako je relativno najveći broj počinitelja s ispodprosječnim primanjima (55,6%). Nakon počinitelja s ispodprosječnim primanjima slijede počinitelji koji nisu imali nikakva primanja (27,6%). Očekivano, u ukupnom broju počinitelja najmanji je relativni udio počinitelja s iznadprosječnim primanjima (4,5%). Slični rezultati dobiveni su i po spolu počinitelja. I kod jednog i kod drugog spola najveći je relativni udio počinitelja s ispodprosječnim primanjima (muški spol – 55,1%; ženski spol – 63,3%), a potom slijede i počinitelji i počiniteljice bez primanja (muški spol – 27,9%; ženski spol – 22,4%). Za razliku od počinitelja muškog spola niti jedna počiniteljica iz analiziranog uzorka nije imala primanja iznad prosjeka.

Tablica 6. Mjesečna primanja počinitelja u vrijeme počinjenja djela u odnosu na spol počinitelja

Mjesečna primanja počinitelja za vrijeme počinjenja djela		Spol počinitelja		Ukupno	X ²	značajnost
		Muško	Žensko			
Nema	aps.	227	11	238	3,573	,311
	%	27,9%	22,4%	27,6%		
Ispod prosjeka	aps.	448	31	479		
	%	55,1%	63,3%	55,6%		
Prosjek	aps.	99	7	106		
	%	12,2%	14,3%	12,3%		
Iznad prosjeka	aps.	39	0	39		
	%	4,8%	0,0%	4,5%		
Ukupno	aps.	813	49	862		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

Počiniteljev stupanj obrazovanja u odnosu na spol počinitelja u ukupnom broju (N=892) pokazao je kako je u ukupnom broju počinitelja relativno najviše onih koji su završili neku strukovnu školu u trajanju do 3 godine (64,3%). Potom u ukupnom broju počinitelja slijede oni koji su završili osnovnu školu (23,8%). Zanimljiv je podatak kako je u ukupnom broju počinitelja relativno više počinitelja koju su stekli titulu magistra (4,3%) odnosno onih koji su završili četverogodišnju školu ili gimnaziju (3,4%) nego počinitelja koji nisu završili ni osnovnu školu (3,1%). I kod dobivenih rezultata unutar pojedinog spola pokazatelji su vrlo slični. Tako je relativno

najviše počinitelja oba spola završilo srednju strukovnu školu do tri godine (muški spol – 65%; ženski spol – 54,4%). Nakon njih slijede počinitelji, oba spola, koji su završili osnovnu školu (muški spol – 23,8%; ženski spol – 22,8%). I kod pojedinog spola vidljivo je da je relativno više počinitelja koji su stekli titulu magistra (muški spol – 3,8%; ženski spol – 10,5%) nego počinitelja bez škole (muški spol – 2,8%; ženski spol – 8,8%) odnosno počinitelja sa završenom četverogodišnjim školom ili gimnazijom (muški spol – 3,4%; ženski spol – 3,5%). Zanimljiv je podatak kako niti jedna počiniteljica nasilnih kaznenih djela nije bila prvostupnica odnosno nije završila stručni studij za razliku od počinitelja muškog spola kojih je s tim stupnjem obrazovanja bilo 1,2%. Varijabla koja definira stupanj obrazovanja počinitelja u odnosu na spol počinitelja pokazuje statističku značajnost.

Tablica 7. Stupanj obrazovanja počinitelja u odnosu na spol počinitelja

Stupanj obrazovanja počinitelja		Spol počinitelja		ukupno	X ²	značajnost
		Muško	Žensko			
Nezavršena osnovna škola	aps.	23	5	28	13,417	,020
	%	2,8%	8,8%	3,1%		
Završena osnovna škola	aps.	199	13	212		
	%	23,8%	22,8%	23,8%		
Završena strukovna srednja škola (do 3 godine)	aps.	543	31	574		
	%	65,0%	54,4%	64,3%		
Završena gimnazija (4 godine ili više)	aps.	28	2	30		
	%	3,4%	3,5%	3,4%		
Prvostupnik ili stručni studij	aps.	10	0	10		
	%	1,2%	0,0%	1,1%		
Magistar	aps.	32	6	38		
	%	3,8%	10,5%	4,3%		
Ukupno	aps.	835	57	892		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

Mjesečna primanja i stupanj obrazovanja vrlo često su povezani sa zaposlenjem. U provedenom istraživanju počiniteljevo zaposlenje za vrijeme počinjenja djela u odnosu sa spolom počinitelja pokazalo je kako u ukupnom uzorku počinitelja (N=892) relativno najveći broj njih je zaposleno (45,7%). Potom slijede počinitelji koji su nezaposleni (36,7%) odnosno oni koji su u vrijeme počinjenja djela bili u

mirovini (16,6%). Kod muškog spola pronalaze se slični rezultati kao i u ukupnom uzorku. Naime, najveći broj počinitelja muškog spola bilo je zaposleno (46,2%), a potom slijede nezaposleni počinitelji muškog spola s relativnim od 35,9% te umirovljenici s relativnim udjelom od 16,8%. Kod počiniteljica vidljivi su nešto drugačiji rezultati. Relativno najveći udio počiniteljica nije bilo zaposleno (48,1%), a nakon njih slijede zaposlene počiniteljice (38,9%) te one koje su u vrijeme počinjenja djela bile u mirovini (13,0%). Za razliku od počinitelja muškog spola niti jedna počiniteljica u vrijeme počinjenja djela nije bila učenica odnosno studentica.

Tablica 8. Zaposlenje počinitelja u vrijeme počinjenja djela u odnosu na spol počinitelja

Zaposlenje počinitelja za vrijeme počinjenja djela		Spol počinitelja		ukupno	X ²	značajnost
		Muško	Žensko			
Nezaposlen	aps.	301	26	327	3,696	,296
	%	35,9%	48,1%	36,7%		
Zaposlen	aps.	387	21	408		
	%	46,2%	38,9%	45,7%		
Učenik/student	aps.	9	0	9		
	%	1,1%	0,0%	1,0%		
Umirovljenik	aps.	141	7	148		
	%	16,8%	13,0%	16,6%		
Ukupno	aps.	838	54	892		
	%	100,0%	100,0%	100,0%		

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Cilj provedenog istraživanja bio je stjecanje uvida u pojedina obilježja počinitelja nasilnih delikata odnosno stjecanje uvida u odnos počinitelja i žrtve, počiniteljev bračni status u vrijeme počinjenja djela, počiniteljevo roditeljstvo, invaliditet počinitelja, rizičnost zbog pripadnosti pojedinoj skupini, počiniteljeva mjesečna primanja, počiniteljev stupanj obrazovanja i počiniteljevo zaposlenje u vrijeme počinjenja djela. Specifični cilj istraživanja je utvrđivanje postojanja razlika u navedenim obilježjima s obzirom na spol počinitelja.

Od ograničenja ovog istraživanja potrebno je spomenuti kako kod svih varijabli nisu bili dostupni potpuni podaci vezani za pojedine počinitelje. Iz tog razloga broj

počinitelja u analiziranim podacima oscilira odnosno nije identičan. Također je potrebno spomenuti da je ukupno analizirano 1117 kaznenih predmeta u kojima je pravomoćnost nastupila u periodu od 2017. do 2021. godine te da istraživanjem nisu obuhvaćeni svi predmeti jer nisu bili dostupni na sudovima na kojima se provodilo istraživanje (npr. iz razloga pokretanja izvanrednih pravnih lijekova).

Iz provedenog istraživanja zaključno se može reći da svega relativno nešto malo više od 6% žena čini nasilna kaznena djela te da je očito taj vidi kriminaliteta „rezerviran“ za muški spol. Varijabla koja definira odnos žrtve i počinitelja u odnosu na spol počinitelja pokazuje statističku značajnost.

Tako je istraživanje pokazalo da je najveći broj počinitelja muškog spola koji su počinili nasilni delikt sa žrtvom bio u nekom obliku romantične veze (35,7%). Za razliku od počinitelja muškog spola najveći broj počiniteljica kaznena djela nasilja činilo je na štetu djece (36,8%) i poznanika (21,1%). Nadalje i varijabla koja definira bračni status počinitelja u vrijeme počinjena djela u odnosu na spol počinitelja pokazuje statističku značajnost. I jedan i drugi spol relativno je najviše u vrijeme počinjenja djela bio u bračnoj zajednici (muški spol – 33,8%; ženski spol – 30,9%). Razlika između počinitelja muškog spola i počiniteljica vidljiva je u daljnjem bračnom statusu. Naime, nakon počinitelja koji su u vrijeme djela bili u bračnoj zajednici slijede počinitelji muškog spola koji su bili samci dok kod počiniteljica slijede one koje su bile u izvanbračnoj zajednici odnosno rastavljene. Varijabla koja definira počiniteljevo roditeljstvo u odnosu na spol počinitelja također pokazuje statističku značajnost. Istraživanje roditeljstva je pokazalo kako relativno najviše počinitelja muškog spola nije imalo djece dok je relativno najviše počiniteljica imalo dvoje djece. Nadalje, relativno najveći broj počinitelja oba spola nisu bili invalidi niti su imali bilo kakve mentalne poteškoće te nisu bili dio neke od rizičnih skupina (migranti, branitelji, pripadnici manjine). Podaci vezani za mjesečna primanja počinitelja u vrijeme počinjenja djela pokazali su da oba spola imaju ispodprosječna mjesečna primanja. Uz mjesečna primanja svakako se nadovezuje stupanj počiniteljevog obrazovanja i njegovo zaposlenje. Istraživanje je pokazalo da varijabla koja definira stupanj obrazovanja počinitelja u odnosu na spol počinitelja pokazuje statističku značajnost. Relativno najveći broj počinitelja oba spola završio je neku strukovnu školu u trajanju do tri godine (64,3%), a zanimljivo je da je kod počinitelja oba spola relativno više onih koji su stekli titulu magistra (muški spol – 3,8%; ženski spol – 10,5%) nego počinitelja bez škole (muški spol – 2,8%; ženski spol – 8,8%) odnosno počinitelja sa završenom četverogodišnjim školom ili gimnazijom (muški spol – 3,4%; ženski spol – 3,5%). Zanimljiv je podatak i kako niti jedna počiniteljica

nasilnih kaznenih djela nije bila prvostupnica odnosno nije završila stručni studiji. Kod podataka koji se vežu uz počiniteljevo zaposlenje u vrijeme djela zanimljivo je kako je relativno najveći broj počinitelja muškog spola, ipak, bio zaposlen za razliku od počiniteljica koje su relativno najviše u vrijeme počinjenja djela bile nezaposlene.

S praktičnog aspekta ovaj rad daje povratnu informaciju stručnjacima raznih struka koji se bave problematikom nasilja, a s obzirom na činjenicu da su analizirani podaci pokazali kako je kod počinitelja oba spola relativno najviše počinitelja koji su završili neku strukovnu srednju školu u trajanju do tri godine (muški spol – 65%; ženski spol – 54,4%) pa su u smislu prevencije ovi podaci izuzetno važni za stručnjake u obrazovnom sustavu te ukazuju na potrebu dodatnog osmišljavanja i educiranja učenika o štetnosti i posljedicama nasilja.

LITERATURA

1. Archer, John (2000), "Sex Differences in Aggression Between Heterosexual Partners: A Meta Analytic Review", *Psychological Bulletin*, 126(5), 651-680.
2. Bačić, Franjo (1979), "Opći pregled na krivično pravnu problematiku delikata nasilja", u: *Krivično pravni i kriminološki aspekti delikata nasilja: nasilničko ponašanje*, Zbornik radova za savjetovanje održano u Medulinu 16., 17. i 18. svibnja 1979, Udruženje za krivično pravo i kriminologiju, Zagreb
3. Belfarge, Henrik, Mikael Rying (2004), "Characteristic of spousal homicide: a study of all cases of spousal homicide in Sweden 1990-1999", *Criminal Behaviour and Mental Health*, 14(2), 121-133.
4. Cajner, Irena (1995), *Poremećaji u ponašanju i obiteljske prilike maloljetnih počinitelja nasilničkih i nenasilničkih krivičnih djela*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu - Fakultet za defektologiju, Zagreb
5. Diem, Chelsea, Jesenia M. Pizarro (2010), "Social Structure and Family Homicides", *Journal for Family Violence*, 25(5), 521-532.
6. Dundović, Darko (2005), *Ubojstva intimnih partnera*, Kaznenopravna-kriminalistička biblioteka Vladimir Bayer, Zagreb
7. Fox, James Alan, Marianne W. Zawitz, (2006), *Homicide trends in United States*, Government Printing Office, Washington
8. Getoš Kalac, Anna-Maria, Reana Bezić (2019), *Criminological Violence Research. Ideas – Challenges – Concepts – Solutions*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

9. Gillespie, Michael, Valerie Hearn, Robert A. Silverman (1998). "Suicide following homicide in Canada", *Homicide*, 2(1), 46-63.
10. Kovačić Petrović, Zrnka, Tina Peraica, Željka Barić, Dragica Kozarić-Kovačić (2023), "Starije žrtve obiteljskog nasilja u Hrvatskoj: presječno istraživanje jednog savjetovišta", *Socijalna psihijatrija*, 51(1), 51-70.
11. Kovčo, Irma (1996), "Neke karakteristike ubojstava intimnih partnera u Hrvatskoj", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 3(1), 111-126.
12. Mužinić, Lana, Damir Rošić, Saša Morić, Marina Šuperba (2010), "Penološko-psihijatrijske karakteristike seksualnih delinkvenata", u: Mužinić, Lana, Ljiljana Vukota (ur.), *Tretman seksualnih delinkvenata i zaštita zajednice*, Medicinska naklada i Psihijatrijska bolnica Vrapče, Zagreb, 227-247.
13. Paulozzi, Leonard J., Linda E. Saltzman, Martie P Thompson, Patricia Holmgreen (2001), "Surveillance for homicide among intimate partners: United States, 1981-1998", *Mortality & Morbidity Weekly Reports*, 50(3), 1-15.
14. Pavliček, Josip, Lana Milivojević Antoliš, Anita Matijević (2012), "Neke rodne karakteristike počinitelja ubojstava", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 19(2), 917-934.
15. Rajhvajn Bulat, Linda, Marina Ajduković (2012), "Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkoga nasilja među mladima", *Psihologijske teme*, 21(1), 167-194.
16. Roberts, Darryl W. (2009), "Intimate Partner Homicide, Relationship to Alcohol and Firearms", *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 25(1), 67-88.
17. Rusac, Silvia (2009), "Počinitelji nasilja nad starijim osobama u obitelji", *Socijalna psihijatrija*, 37, 129-136.
18. Singer, Mladen (2005), *Kriminologija delikata nasilja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb
19. Skorupan, Vesna (2001), "Razlike u modalitetima izvršenja kaznenih djela s elementima nasilja između agresivnih i neagresivnih maloljetnih počinitelja", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 37(2), 111-126.

INDIVIDUAL FEATURES OF VIOLENT CRIME OFFENDERS REGARDING OFFENDER'S SEX

Summary:

Given the fact that in today's world are more and more different types of violence, this paper deals with individual features of violent crime offenders. The results presented in this paper are part of the scientific research project entitled Croatian Violence Monitor – A Study of the Phenomenology, Etiology, and Prosecution of Delinquent Violence with a Focus on Protecting Particularly Vulnerable Groups of Victims. Secondary data sources were used for the research sample, namely collected court cases of violent crimes committed on the territory of the Republic of Croatia. The objective of the paper was to obtain better insight into certain individual features of violent crime offenders regarding the relationship between the offender and the victim, the offender's marital status at the time of the crime, the offender's parenthood, the offender's disability, the risk of belonging to a particular group, the offender's monthly income, the offender's level of education and the offender's employment at the time of the crime. The specific objective of the paper was to establish the differences in analyzed features considering the offender's sex. From the point of view of practice, this paper provides certain feedback to experts from various professions who deal with the issue of violence. The analyzed data showed that most offenders of both sexes completed secondary school lasting up to three years (male sex - 65%; female sex - 54.4%), so these data are extremely important for experts in the educational system in terms of prevention of future acts of violence through additional education of students on the harmfulness and consequences of violence.

Keywords: violence; characteristics of the offender; offender's sex

Adresa autorice
Author's address

Mirjana Kondor-Langer
Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske
Veleučilište kriminalistike i javne sigurnosti
mkondor13@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Džejla Idrizović

VRIJEDAN DOPRINOS RAZVOJU DIGITALNIH KOMPETENCIJA
NASTAVNIKA U RADU SA DJECOM I MLADIMA (EMINA DEDIĆ
BUKVIĆ, MIRELA ŠUMAN, *NASTAVNICI KAO DIGITALNI MENTORI:
PODRŠKA U RADU S DJECOM I MLADIMA U DIGITALNOM
OKRUŽENJU*, UNIVERZITET U SARAJEVU, SARAJEVO, 2021) 1141

Tanja Grmuša

KAKO POVRATITI POVJERENJE U MEDIJE? (DRAŽEN HOFFMANN,
ĐURĐICA KLANCIR, IRENA RADEJ, MIRJANA TONKOVIĆ, ANDREA
VRANIĆ, MILICA VUČKOVIĆ, *DEZINFORMACIJE: ZAŠTO USPIJEVAJU
I ŠTO MOŽEMO UČINITI?*, GONG – PRO FACT, ZAGREB, 2022) 1147

Sead Šemsović

ŠTA JE NOVO U NOVIM ČITANJIMA SRPSKE USMENE EPIKE?
(DRAGOLJUB PERIĆ: *PRAMEN MAGLE POLJE PRITISNUO.
NEOBIČNI JUNACI SRPSKE USMENE EPIKE*, AKADEMSKA
KNJIGA, NOVI SAD 2022) 1151

Dženita Sarač Rujanac

KNJIGA O KNJIZI – JUGOSLAVENSKA POLEMKA O
JUGOSLAVENSKOJ IDEJI I DRŽAVI 1970-IH GODINA
[*ISTORIJA JUGOSLAVIJE U SVJETLU KRITIKE: POLEMKE
U JUGOSLAVENSKIM ČASOPISIMA 1973-1976. POVODOM
IZDANJA KNJIGE ISTORIJA JUGOSLAVIJE, I. BOŽIĆ,
S. ĆIRKOVIĆ, M. EKMEČIĆ V. DEDIJER, PROSVETA,
BEOGRAD 1972, (BOŽIDAR JAKŠIĆ, PRIR.), BUYBOOK -
MOST ART JUGOSLAVIJA - SREDNJA EUROPA,
SARAJEVO - BEOGRAD - ZAGREB, 2022]* 1157

Enes Pašalić

ZA ČAST UMA SAMOGA (NOVICA MILIĆ, *KRITIKA SRPSKOG
UMA, MOST ART JUGOSLAVIJA, ZEMUN, 2023*) 1165

Šefko Sulejmanović

ULEMA U VRTLOGU DRUŠTVENIH PRILIKA NA BALKANU U
PRVOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA [SUMEJA LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
(UR.), *ULEMA NA BALKANU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA,
INSTITUT ZA ISLAMSKU TRADICIJU BOŠNJAKA - UDRUŽENJE
ILMIJE ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I
HERCEGOVINI, SARAJEVO, 2023]* 1173

Omer Hamzić

BITI OBJEKAT HISTORIJE: PUTEVI I STRANPUTICE
BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA (BOŠNJAKA) U
DRUGOM SVJETSKOM RATU (ADNAN JAHIĆ, *IZMEĐU
ČEKIĆA I NAKOVNJA – BOSANSKOHERCEGOVAČKI
MUSLIMANI (BOŠNJACI) U DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941 – 1945),
BOŠNJAČKA NACIONALNA ZAJEDNICA ZA GRAD ZAGREB I
ZAGREBAČKU ŽUPANIJU, ZAGREB, 2023*) 1179

Ana Lalić

ELEKTRONSKI KORPUS SMS PORUKA NA BOSANSKOM JEZIKU
(HALID BULIĆ, ELMA DURMIŠEVIĆ, AZRA HODŽIĆ-ČAVKIĆ,
ENISA BAJRAKTAREVIĆ, AZRA AHMETSPAHIĆ-PELJTO,
BELMIN ŠABIĆ, *SARAJEVSKI KORPUS SMS PORUKA NA
BOSANSKOM JEZIKU, UNIVERZITET U SARAJEVU – FILOZOFSKI
FAKULTET, SARAJEVO, 2023*) 1187

Uroš Dakić

DEVŠIRMA – REGRUTACIJA JANIČARA [ALADIN HUSIĆ,
DEVŠIRMA U BOSNI (REGRUTACIJA BOSANACA U JANJIČARE),
UNIVERZITET U SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT,
SARAJEVO, 2023] 1191

Lamija Milišić

ZAGLEDANOST U JEZIK [TIN LEMAC, *SLIKA, REFLEKSIJA, ZNAK*
(*UVOD U STILISTIČKO RAZMATRANJE NEKIH ASPEKATA POETSKE*
MORFOLOGIJE), NAKLADA JESENSKI I TURK, ZAGREB, 2023] 1197

Muhidin Džanko

(KAKO) NADŽIVJETI NACIONALIZME (SENADIN MUSABEGOVIĆ,
ODSUTNO TIJELO MOĆI, BUYBOOK, SARAJEVO - ZAGREB, 2023) 1203

Ljubinka Škodrić

NOVI PRISTUPI U ANALIZI ARHIVA I ARHIVSKE GRAĐE (AMILA
KASUMOVIĆ I SANDRA BILETIĆ, *DEKODIRANJE ARHIVA.*
STRATEGIJE ČITANJA ARHIVSKE GRAĐE NA PRIMJERU KOMISIJE
ZA POSLOVE BOSNE I HERCEGOVINE (1878. – 1879.),
UNIVERZITET U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET,
SARAJEVO, 2024] 1209

Šeharzada Džafić

INTERKULTURANI I INTERMEDIJALNI IDENTITET
JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI (NADIJA REBRONJA:
TAČKE ISPOD TEKSTA, ISTOČNO OD ZAPADA. PRILOZI
JUŽNOSLAVENSKOJ KOMPARATIVISTIČKI I INTERKULTURALNOM
ČITANJU, AKADEMSKA KNJIGA, NOVI SAD, 2023) 1213

Matea Tunjić

ZAIGRANO LICE RANONOVOVJEKOVNE EUROPE (ŠIME
DEMO, *UVOD U LATINSKU MAKARONSKU KNJIŽEVNOST*,
HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA, ZAGREB, 2023) 1217

Azra Hodžić-Čavkić

ETNOKULTURNI STEREOTIPI OD NARCIZMA MALIH RAZLIKA
DO POTRESA U JEZIČKOM CENTRU [AMELA ŠEHOVIĆ (UR.),
ETNOKULTURNI STEREOTIPI U SLAVENSKIM, GERMANSKIM,
ROMANSKIM I ORIJENTALNIM JEZICIMA: SLIČNOSTI I RAZLIKE
U PERCEPCIJI DRUGOGA, SLAVISTIČKI KOMITET, SARAJEVO] 1223

Amela Delić Aščić

ZAROBLJENI MEDIJI (POST)TRANZICIJSKIH ZEMALJA
(IRINA MILUTINOVIĆ, *HIBRIDNI MEDIJI I HIBRIDNI REŽIMI*,
ARHIPELAG, BEOGRAD, 2023) 1233

Benjamin Nurkić

AKRIBIČNO SUMIRANJE DISKUSIJA O ISLAMU I
LJUDSKIM PRAVIMA (AJLA ČUSTOVIĆ, *ISLAM I*
LJUDSKA PRAVA, NAKLADA LJEVAK, ZAGREB, 2022) 1239

Fatima Mahmutović

ZLOUPOTREBA KONCEPTA EUROPEIZACIJE KAO
PLATFORME ZA BUDUĆE POLITIČKE OBRAČUNE
I PRODUBLJIVANJE DIJALEKTIKE „JA-DRUGI“ U
BH. ENTITETU REPUBLIKA SRPSKA (FARIS KOČAN,
IDENTITY, ONTOLOGICAL SECURITY AND EUROPEANISATION
IN REPUBLIKA SRPSKA, PALGRAVE MACMILLAN, 2023) 1243

Mirela Karahasanović

S OVE STRANE ŽIVOTA (SENAD ARNAUT, *NIETZSCHE I*
GRCI, GRADSKA BIBLIOTEKA ZENICA, ZENICA, 2023) 1249

Nermin Ormanović

ZAŠTO IZNOVA PISATI O KNJIŽEVNOM DJELU IVE
ANDRIĆA I MEŠE SELIMOVIĆA? (ALMA SKOPLJAK,
NOVOPOVIJESNI I POLITIČKI ROMAN IVE ANDRIĆA I
MEŠE SELIMOVIĆA, CENTAR ZA KULTURU I OBRAZOVANJE,
TEŠANJ, 2022) 1255

UDK 373.16:003(049.3)

Primljeno: 15. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Džejlja Idrizović

VRIJEDAN DOPRINOS RAZVOJU DIGITALNIH KOMPETENCIJA NASTAVNIKA U RADU SA DJECOM I MLADIMA

(Emina Dedić Bukvić, Mirela Šuman, *Nastavnici kao digitalni mentori: podrška u radu s djecom i mladima u digitalnom okruženju*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2021)

Knjiga pod nazivom *Nastavnici kao digitalni mentori: podrška u radu s djecom i mladima u digitalnom okruženju*, čije su autorice Emina Dedić Bukvić i Mirela Šuman, prvi je udžbenik u Bosni i Hercegovini koji ukazuje na potrebu etabliranja i afirmiranja digitalnih kompetencija u nastavničkoj profesiji. U knjizi se po prvi put na našim prostorima pojavljuje i objašnjava pojam i uloga nastavnika kao *digitalnog mentora*. Nastavnik je oduvijek imao jednu od najvažnijih uloga u unapređenju rasta i razvoja djece i mladih. Ovim udžbenikom autorice nastoje ponovno ukazati na njegov značaj, naročito kao voditelja i facilitatora u borbi sa izazovima digitalnog doba. Stoga svoju knjigu započinju *Svečanom izjavom nastavnika i nastavnica prilikom pristupa pozivu* autora Roberta Dottrensa, kojom daju obećanje da će svoj poziv obavljati svjesno i ponosno, da će čuvati čast nastavničkog poziva i da će stalno usavršavati puteve kojima ide škola. Današnje škole, kako kazuju autorice, trebaju biti *digitalni most* odgoja i obrazovanja, s namjerom poticanja i jačanja samopouzdanja djece i mladih, njihovog samopoštovanja, razvoja pozitivne slike o sebi, nenasilne komunikacije, empatijskog slušanja, kao i sigurnog digitalnog okruženja.

Na samom početku, u *Predgovoru*, autorice ukratko ukazuju na svrhovitost i potrebu stvaranja ovog udžbenika, naglašavajući pri tome da su pred nastavnicima

danas novi izazovi koji zahtijevaju učenje i po(d)učavanje djece i mladih sigurnom boravku u digitalnom okruženju, kao i razvoj digitalnih kompetencija neophodnih za budući lični i profesionalni životni put.

Koncepcija udžbenika zasniva se na dvije ključne ideje. Prva je ponuditi svim nastavnicima u odgojno-obrazovnoj praksi, studentima – budućim nastavnicima, kao i drugim stručnjacima za odgoj i obrazovanje, saznanja o digitalnim kompetencijama, multimedijalnom okruženju u kojem djeca i mladi odrastaju, o važnosti informacijske i medijske pismenosti, odgovornoj i sigurnoj zajednici, te saznanja o nasilju nad djecom, s posebnim osvrtom na digitalno nasilje i njegove oblike. Druga ideja jeste ponuditi smjernice za odgojno-obrazovni rad u digitalnom okruženju kroz aspekte sigurne škole i ohrabrujućeg nastavnika, odgoj za mir i nenasilnu komunikaciju, razvoj etike i empatije, dramski i medijski odgoj, te bonton u digitalnom okruženju. Shodno tome, udžbenik se i sastoji iz dva dijela u kojem su elaborirani svi segmenti odgojno-obrazovnog rada jednog digitalnog mentora. Konkretno, osim glavnih dijelova udžbenik čini uvod, rječnik ključnih pojmova, literatura, registar pojmova, popis slika i grafikona, recenzije, te biografije autorica udžbenika.

U uvodnom dijelu autorice skreću pažnju na potrebu unapređenja visokoškolskog obrazovanja nastavnika i ističu da su za savremeni odgojno-obrazovni proces ključne dvije usko povezane pojave: jedna je digitalizacija i virtualizacija djetinjstva, a druga podrazumijeva uključivanje kriterija akademske uspješnosti, proklamovanih okvirima evropskog prostora visokog obrazovanja, koji pred visokoškolske ustanove za obrazovanje nastavnika postavlja zahjeve za uvođenje sadržaja koji razvijaju digitalnu pismenost i digitalne kompetencije nastavnika. Autorice ukazuju da izobrazba budućih nastavnika treba biti usaglašena sa digitalizacijom i virtualizacijom odgojno-obrazovnog procesa te sa obrazovnim potrebama budućih naraštaja, pri čemu uloga nastavnika kao digitalnog mentora postaje imperativ obrazovnih politika.

Prvi dio udžbenika započinje predstavljanjem nastavnika kao digitalnog mentora opisujući ga kao stručnjaka za odgoj i obrazovanje u digitalnom okruženju, kojeg odlikuje ljubaznost, strpljenje, empatija, velikodušnost i fleksibilnost. Digitalni mentor je nastavnik koji aktivno sluša i prepoznaje obrazovne potrebe djece i mladih, podržava ih da koriste informaciono-komunikacijske tehnologije i da se sigurno kreću kroz digitalno okruženje. On ih ohrabruje i po(d)učava digitalnim znanjima, vještinama i stavovima, te na tom putu usavršava i svoje vlastite kompetencije. Kako bi približile čitaocima pojam kompetencija i digitalnog okruženja, autorice daju pregled različitih međunarodnih dokumenata i okvira ključnih kompetencija koji ukazuju na potrebu razvoja onih znanja, vještina i sposobnosti koje će omogućiti adekvatno korištenje i

služenje novim tehnologijama i digitalnim resursima. Ubrzan tehnološki razvoj društva, globalizacija i razmjena informacija traže nove vrste pismenosti, te se u ovom dijelu pojašnjavaju pojmovi informacijske, informatičke, digitalne i medijske pismenosti, a kako bi se rastumačio pojam digitalnih kompetencija i digitalno kompetentnog nastavnika. Ključni elementi digitalne kompetencije su osnovne informacijsko-komunikacijske vještine i sposobnosti, a digitalno kompetentan nastavnik je, kako opisuju autorice, više od nastavnika koji samo prenosi znanje. On je mentor koji svoje učenike uči “kako da uče” u multimedijalnom okruženju.

U današnje vrijeme sve više je prisutna pojava netačnih, neprimjerenih i nasilnih sadržaja u medijima, te je vrijednost medijskog opismenjavanja djece i mladih sve izraženija. Djeca i mladi su u digitalnom okruženju svakodnevno izloženi različitim neprihvatljivim oblicima ponašanja. U ovom poglavlju autorice navode neke oblike ponašanja koji mogu poslužiti kao naznaka da su djeca i mladi izloženi nasilnim aktivnostima, te naglašavaju da je veoma važno blagovremeno reagovati i potražiti podršku kada se prepoznaju neuobičajena ponašanja. Škola treba biti odgovorna i sigurna odgojno-obrazovna zajednica koja, bez obzira da li je riječ o realnom ili digitalnom okruženju, njeguje kulturu zajedništva, optimizma, kolektivne vitalnosti i vrijednosti kao što su poštovanje ljudskih prava, pravednost i pravičnost, empatijsko slušanje i komuniciranje, etičnost, vrijednosti mira, suživota i nenasilja među djecom i mladima. No, nasilje je nažalost oduvijek bilo dijelom društvenih dešavanja.

Ukazujući na osnovna polazišta u tumačenju pojma nasilja i njemu srodnih pojmova, tumačenjem određenih oblika nasilnog ponašanja u digitalnom i realnom okruženju, karakteristika vršnjačkog i digitalnog nasilja, autorice žele skrenuti pažnju na važnost prevencije neprihvatljivih i neprimjerenih oblika ponašanja, koji su sve prisutniji u savremenom društvu i koji su česti uzročnici asocijalnih odnosa među djecom i mladima. Kao jedan od modela u definiranju i tumačenju nasilja izdvajaju savremeni koncept vršnjačkog nasilja poznat kao “4P”, na temelju kojeg se može definirati i digitalno nasilje. Za razliku od vršnjačkog nasilja koje se dešava u direktnoj komunikaciji “licem u lice”, nasilje koje se dešava u virtualnom okruženju posredovano je digitalnim uređajima, putem različitih aplikacija, Interneta i društvenih mreža. Neki od oblika digitalnog nasilja koje autorice navode su uznemiravanje porukama, isključivanje i namjerno izbacivanje vršnjaka iz grupa na digitalnim platformama, izdaja i prevara, doxing ili sramoćenje, phishing, snimanje mobilnim uređajima i kamerom, grooming, sexting, sextortion, live stream. Svaki od navedenih pojmova je svrhovito pojašnjen, s ciljem da se ovi oblici ponašanja prepoznaju i tretiraju kao nasilje koje se odvija u školskoj zajednici.

U drugom dijelu udžbenika, autorice nude ideje za odgojno-obrazovni rad s djecom i mladima u digitalnom okruženju, s namjerom da potaknu nastavnike, digitalne mentore, na kreiranje aktivnosti s djecom i mladima koje će biti podržavajuće i ohrabrujuće na njihovom digitalnom putovanju, koje će oblikovati identitete djece i mladih, te rezultirati poželjnim i vrijednim obrascima ponašanja. Ovo poglavlje ne nudi gotova rješenja i modele za rad s djecom u digitalnom okruženju, ali ističe važnost nastavnika i njegovih strategija u kreiranju sigurnog školskog okruženja i važnost odgoja za mir i nenasilnu komunikaciju koja se temelji na iskrenosti, etici i empatiji. Etiku i empatiju autorice doživljavaju kao *moralni kompas* za uspješno kretanje kroz digitalni i virtualni svijet. Kao posebne prilike za kreiranje okruženja u kojem će djeca i mladi zadovoljiti svoje obrazovne potrebe i koje će djelovati na njihovo opće ljudsko dobro, autorice vide dramski i medijski odgoj. Oni pružaju prilike za međusobno učenje, za drugačiji pogled na svijet, uvažavanje različitosti i osobnosti pojedinaca, individualnost i kreativnost, te izgradnju poželjnog sistema vrijednosti kako bi djeca i mladi mogli da se uključe u savremeni digitalni svijet. Digitalno okruženje traži prihvatljivo ponašanje njegovih sudionika, te se u ovom dijelu udžbenika ukazuje na pravila pristojnog i prikladnog ponašanja u komunikaciji putem digitalnih platformi i medija. Bonton je iznimno važan u digitalnom okruženju. Nizom smjernica autorice pozivaju nastavnike da regulišu ponašanja i komunikaciju u online nastavi, te za radoznale digitalne mentore nude i dodatne izvore podrške u kreiranju aktivnosti koje će doprinijeti prihvatljivom ponašanju u online okruženju.

Na samom kraju spisateljice iznose svoje želje i očekivanja da ovaj udžbenik bude inspiracija i poticaj za dalji profesionalni razvoj svih koji ga budu čitali. A vrijednost udžbenika je višestruka: ogleda se ponajprije u širokoj obuhvatnosti i temeljitom prikazu pojmova koji karakterišu odgojno-obrazovni rad u savremenom digitalnom dobu, zbog čega ga možemo u našim bosanskohercegovačkim okvirima smatrati jedinstvenim znanstvenim doprinosom; sadržaji su pažljivo birani i utemeljeni na bogatoj i relevantnoj literaturi; autorice kritički sagledavaju stanje obrazovanja u digitalnom okruženju i svojim vrijednim idejama i smjernicama, vrlo čitljivim i razumljivim jezikom, upućuju nastavnike na promišljanja o stvarnim vrijednostima kojima treba odgajati i obrazovati djecu i mlade; a naročito je značajan i vrijedan doprinos visokoškolskom obrazovanju budućih nastavnika u izgradnji i osnaživanju njihovih digitalnih kompetencija. Iako je prevashodno namijenjen nastavnicima u odgojno-obrazovnoj praksi, studentima – budućim nastavnicima, kao i drugim stručnjacima za odgoj i obrazovanje, odnosno budućim digitalnim mentorima, ovaj

udžbenik nalazi svoje mjesto i kod drugih interesanata u širokom auditorijumu. U vremenu kada se svakodnevno suočavamo sa brojnim izazovima u realnom i digitalnom okruženju ovo djelo je naročito vrijedno štivo za roditelje, ali i za djecu i mlade koji žele prigriliti *zdravo* učenje unutar sigurnog digitalnog okruženja.

Adresa autorice
Author's address

Džejla Idrizović
Univerzitet u Sarajevu
Prirodno-matematički fakultet
dz_idrizovic@hotmail.com

UDK 316.774(049.3)

Primljeno: 19. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Tanja Grmuša

KAKO POVRATITI POVJERENJE U MEDIJE?

(Dražen Hoffmann, Đurđica Klancir, Irena Radej, Mirjana Tonković, Andrea Vranić, Milica Vučković, *Dezinformacije: zašto uspijevaju i što možemo učiniti?*, GONG – Pro Fact, Zagreb, 2022)

Priručnik *Dezinformacije: zašto uspijevaju i što možemo učiniti?* skupine autora nastao je u izdanju GONG-a u sklopu projekta *Pro-fact: Istraživanje, edukacija, provjera činjenica i razotkrivanje dezinformacijskih narativa vezanih uz COVID-19 u Hrvatskoj*. Riječ je o projektu koji je sufinancirala Europska unija, a provodio se u suradnji sa sljedećim dionicima: Fakultetom političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Fakultetom elektrotehnike i računarstva Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilištem u Dubrovniku i Faktograf.hr-om.

U *Uvodu* autori analiziraju problem dezinformacija s kojima se građani i društvo suočavaju već neko vrijeme. Autori smatraju kako je riječ o dugotrajnoj krizi zbog slabe ili gotovo nikakve političke, medijske i digitalne pismenosti, ali i nedostatnog znanstvenoga obrazovanja (str. 5, 6). Svrha priručnika je opisati *karakteristike dezinformacija i nas samih kao primatelja informacija i dezinformacija* (str. 8), a sve kako bi se osnažila informiranost i pismenost građana izvan obrazovnog okvira. Problem dezinformacija nije samo problem pojedinca, već i države, medijskih sustava, kao i društava u cjelini (str. 9).

Priručnik je tematski podijeljen na pet dijelova. „Fenomen dezinformacija“ prvi je dio u kojemu se čitateljima objašnjava razlika između pojmova dezinformacija i misinformacija, pri čemu je fokus na ulozi namjere u distribuciji informacija. Širenje dezinformacija višestruko je motiviran fenomen, a posebno plodno područje djelo-

vanja pronalazi se u političkim temama, ali i izvanrednim okolnostima kao što su epidemije i prirodne katastrofe. Upravo je i nedavna pandemija virusa Covid-19 rezultirala prijelomnom točkom koja je pokazala snagu mobilizacije svih dionika, ali i otvorila pitanje povjerenja u medije zbog posredovanja dezinformacija.

Autori u drugome dijelu „Uvjeti rada medijskih redakcija“ zaključuju kako su razlozi tome politički i ekonomski pritisci. Nadalje, analizira se zakonodavni okvir koji još uvijek ne osigurava nužnu razinu zaštite, a donosi se i pregled primjera omalovažavanja rada hrvatskih novinara putem verbalnih iskaza visokih dužnosnika. Riječ je o retorici koja izaziva sve veću netrpeljivost građana prema novinarskoj profesiji, upozoravaju autori. Utjecaj političkih aktera i oglašivača na kreiranje medijskog sadržaja postao je sveprisutan, stoga autori koriste sintagmu *dogovorno novinarstvo* (str. 22) za opis okolnosti stvaranja medijskih sadržaja koji su praćeni cenzurom i odmakom od kritičkog promišljanja. Snižavanje profesionalnih standarda i slabljenje ekonomskog položaja novinara, posebice onih koji rade na portalima, rezultira masovnim odlaskom iz profesije. S druge strane, autori navode sve više pozitivnih inicijativa na europskoj razini koje nastoje očuvati profesionalne novinarske standarde kroz djelovanje brojnih zaklada, a tu su i doprinosi vodećih europskih medija kao što su „Deutsche Welle, DR, Axios ili Politico“ (str. 28). Iako je medijski okoliš prilično zagađen teorijama zavjera, ali i poluprovjerenim informacijama zbog moći algoritama, autori za njegovo osnaživanje navode tri društvena uporišta „**zakonodavno, akademsko/obrazovno i profesionalno** (novinarska udruženja i *grassroots* novinarske inicijative)“ (str. 29).

Digitalne platforme sve su prisutnije u našim životima, a time i nezaobilazni akter u proizvodnji medijskog sadržaja, ističe se u trećem dijelu „Digitalni kontekst“. Oslanjanje na algoritme kao važne kolekcionarne korisničkih preferencija odražava se na razumijevanje procesa selekcije vijesti. Nadalje, autori upozoravaju kako korisnički odabiri pomažu u profiliranju publike i serviranju tema, što može imati dalekosežne posljedice, o čemu svjedoče referendum o Brexitu i američki predsjednički izbori 2016. godine.

Informacije postaju važna valuta u poslovanju medijskih organizacija, ali i ostalih povezanih dionika. Posredovanje informacija zahtjevna je aktivnost koja se oslanja na kognitivne procese kako pošiljatelja, tako i primatelja poruke. Navedeno je posebno važno razumjeti u kontekstu distribucije lažnih vijesti koje se često pokušavaju opravdati znanstvenim idejama ili staviti u znanstveni kontekst, ističu autori u četvrtom dijelu „Mediji i kognitivni procesi“. Nadalje, autori razgraničavaju pojam znanosti od pseudoznanosti uzimajući u obzir sljedeće indikatore: dokazivanje, oslanjanje

na činjenice, sveobuhvatnost u prikazu nalaza, korištenje svima razumljivih znanstvenih termina, oslanjanje na prethodna znanja, otvorenost ka promjenama ovisno o novim informacijama i spoznajama, smanjivanje nesigurnosti, odmak od logičkih pogrešaka i vrijeđanja znanstvenika, oslanjanje na recenzije kao doprinos kvaliteti znanstvenih spoznaja i mogućnosti ponavljanja istraživanja, otvorenost za kritiku te propitivanje (ne)točnosti (str. 39-43). Autori zaključuju kako upravo nedovoljna razina znanstvene i medijske pismenosti hrani pseudoznanost i brojne teorije zavjere (str. 44). Nadalje, autori opisuju karakteristike loše znanosti, ali i oblike kognitivne pristranosti koja utječe na razumijevanje informacija. Značajnu ulogu pritom imaju i mediji kroz kreiranje naslova, redoslijed objava, ali i odabir grafičkih elemenata kao podupiratelja sadržaja.

„Što možemo učiniti drugačije?“ naslov je petoga, ujedno i posljednjega dijela koji donosi niz preporuka za osnaživanje novinarske profesije i vraćanje povjerenja građana u novinare i medije. Autori preporučuju korištenje tehnoloških alata za digitalnu provjeru sadržaja, isključivanje učinaka algoritama, kao i korištenje Google Lens aplikacije za provjeru vjerodostojnosti video materijala (str. 63). Ipak, jedini izlaz iz ove situacije prema autorima je konstruktivno novinarstvo o čemu svjedoči danski primjer (Constructive Institute). Javna podrška i javno financiranje ključ su postizanja novinarske izvrsnosti, uz nužno medijsko opismenjavanje publike, zaključuju autori (str. 67).

Priručnik *Dezinformacije: zašto uspijevaju i što možemo učiniti?* vrijedno je djelo koje analizira dezinformacije kao sveprisutni fenomen koji snažno utječe na medijsku industriju, ionako oslabljenu pritiscima različitih interesnih skupina, ali utječe i na društvo u cjelini u kontekstu povjerenja u institucije i u medije. Uzimajući u obzir činjenicu kako se naša komunikacija sve više odvija na digitalnim platformama kojima upravljaju algoritmi, osobito je važno razumjeti da naš digitalni otisak i preferencije predstavljaju vrijednu imovinu koja osigurava personaliziranu isporuku sadržaja. Stoga je važno informirati i educirati korisnike o manipulativnoj snazi platformi, te tehnikama plasiranja manipulativnog sadržaja, kao i alatima koji će im pomoći u prepoznavanju istoga, a dostupnost ovoga Priručnika u otvorenom pristupu tomu će zasigurno pomoći. Priručnik je namijenjen studentima komunikologije, novinarstva, medija i odnosa s javnošću, ali i svekolikoj zainteresiranoj javnosti koja želi bolje razumjeti odnos između medija, digitalnih platformi, interesnih skupina i korisnika.

Adresa autorice
Author's address

Tanja Grmuša
Poslovno veleučilište Zagreb
tanja.grmusa@pvzg.hr

UDK 821.163.41.09:398(049.3)

Primljeno: 13. 04. 2024

Stručni rad
Professional paper

Sead Šemsović

ŠTA JE NOVO U NOVIM ČITANJIMA SRPSKE USMENE EPIKE?

(Dragoljub Perić, *Pramen magle polje pritisnuo. Neobični junaci srpske usmene epike*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2022)

Usmena epika je od početaka bilježenja privlačila veću pažnju nego lirska, lirskonarativna pjesma ili proza, ponajviše zbog romantičarskih ideja u drugoj polovini 19. stoljeća, potom zbog njezine izuzetne upotrebljivosti za kreiranje slike o sebi i drugome, te zbog žive komunikacije epike i historije. Stoga je naučno bavljenje usmenom epikom tokom 20. i 21. stoljeća često bilo na rubu književnog bavljenja, posebno kada se radi o istraživačima srpske epske pjesme. Sasvim se jasno dâ raspoznati kada istraživač piše o lirskoj ili lirskonarativnoj pjesmi, a kada o usmenoj epici. Prve dvije istraživač posmatra kao književni tekst, kao fikciju, kao izraz davnih kolektivnih vrijednosti, prepoznaje tragove starijih vjerovanja i ostaje u svom vremenu i prostoru iz koga kritički posmatra i čita usmenoknjiževni tekst. Istraživač epike, nekada je to isti čovjek, uranja u epski svijet i postaje dijelom njega, dijeli stavove, brige, hrabrost i slavu svog junaka – divi se epskom neprijatelju i od njega strahuje, nema distancu. Ja – Tekst, sve se potpuno stopilo u jedno. Istraživač epike navija i opravdava. Kao i svaka generalizacija, tako i ova, ima svoje izuzetke, koji samo jasnije ističu detektirani fenomen.

Knjiga Dragoljuba Perića *Pramen magle polje pritisnuo – Neobični junaci srpske usmene epike* objavljena je u izdanju novosadske Akademske knjige 2022. godine i dobila je nagradu „Vukove zadužbine“ za naučni doprinos, što nas je ponukalo da kroz knjigu provjerimo prethodno izneseni stav. Da li je Perić ponudio neko novo

čitanje i šta je tu konkretno novo, kao i pitanje kako se autor odnosi prema samom epskom tekstu. Postoji li naučna distanca i kakva je?

Knjiga se sastoji iz šest poglavlja s većim brojem podcjelina: „Mrtvi junak (na ishodištu epskog pevanja)“, „Fitomorfni likovi (junak na razmeđi žanrova)“, „Zoomorfni likovi (mitološka epika i klasična epika)“, „Od animalizovanog junaka do metafore“, „Junak kao pripovedač“ i „(Re)konstrukcija tradicije – idealizacija i ideologizacija istorijskih ličnosti Prvog srpskog ustanka (Za krst časni krvcu proljevati. I za slavu imena srpskoga)“.

Knjiga je izuzetno zanimljivo koncipirana. Autor traga za „neobičnim junacima“ i prepoznaje ih u vidu mrtvog junaka, junaka koji se pretvara u biljku, odnosno životinju, animalizovanog junaka, junaka koji pripovijeda te odnos historijske ličnosti i epskog junaka. U smislu naučnog doprinosa knjige, poglavlja su raspoređena naizmjenično, tako da do kraja knjige dobijamo nekoliko uspjela i nekoliko neuspjela pokušaja naučnog ispitivanja, pri čemu i ona najuspjelija poglavlja imaju niz problematičnih mjesta. Pa da krenemo redom.

Prvo poglavlje je jedno od uspjelijih. Autor se referira na važnu literaturu o mitu, o epskoj pjesmi, o obredu naricanja i slično, metodološki je jasan, jezički uglavnom precizan. Nepreciznost ili zbrka javit će se kada Perić asimetrični deseterac veže za prvu polovinu 19. vijeka, odnosno vrijeme Vukovog bilježenja, što sasvim stoji, dok će već na narednoj strani (31) kazati, nakon dva retorička pitanja, kako postoji zajedničko porijeklo epske pjesme i tužbalice budući da se obje javljaju u simetričnom osmercu i nesimetričnom desetercu, a stih je „mnogo stariji od same pesme“. Nakon toga slijedi pitanje „Da li je moguće pretpostaviti da je, odvajanjem od kulta pokojnika, tuženje prirodno prešlo u „heroizovanu formu“ i asimetrični (epski) deseterac? Ili je ono oduvek egzistiralo u epskim desetercima – kao alternativnom stihu, sačuvanom kod Srba od praindoevropske zajednice?!“ Autor će, kao što vidimo, postaviti niz naučno neutemeljenih pitanja kako bi otkrio iz kog razloga se u pjesmi *Slepe Živane Smrt Vojvode Krajice* nalaze stihovi muškog naricanja za umrlim, a da ni za trenutak neće pomisliti da je to možda iz razloga što pjesmu kreira žena. Senzibilitet klasične epske (muške) pjesme ne bi podnio razvijenu scenu ni ženskog, a kamoli muškog naricanja, dok će je biti u ženskom izvođenju, na što ukazuje i činjenica da je ovo jedina pjesma s takvom slikom. Zaključak ovako nategnute analize bit će: „Živana je, izuzetnom intuicijom i prvorazrednim pesničkim talentom, poetski rekonstruirala i oživela razvojni luk sveukupne (srpske) epike, u granicama jedne pesme“ (36). Perić sasvim previđa da slika herojskog i slika tuženja ne postoje zajedno, već jedna pored druge, ta dva emotivna stanja se ne prepliću već kreiraju

odvojene žanrove – epsku pjesmu i baladu. Budući da se balada *Smrt majke Jugovića* često u srpskoj nauci o usmenoj književnosti tretira kao dio Kosovskog ciklusa epskih pjesama, onda i ne čudi ovakva zabuna i nerazumijevanje poetike nekog epskog žanra u radu Dragoljuba Perića.

Poglavlje o fitomorfnim likovima je potpuni promašaj. Već od naslova prvog potpoglavlja „Biljni likovi srpskih epskih pripovednih pesama i balada“ prepoznajemo nepreciznost sada već ustaljene terminologije, jer u pripovjednim pjesmama dominira lirski, a ne epski senzibilitet, te ih je besmisleno imenovati kao „epske pripovjedne pjesme“. Autor prati motiv biljaka koje same izrastaju ili bivaju posađene na grob dvoje zaljubljenih, koji su iz različitih razloga umrli. Iako autor najavljuje: „Predstojeća analiza pokazaće da ovaj motiv nosi kompleksnije značenje od dekorativnog okvira pesme (...) i da vodi poreklo iz drevnih slojeva, baštinjenih iz balkanskog i indoevropskog nasleđa“ (40), do kraja se poglavlja zapravo ne dešava ništa. Dobili smo popis pjesama u kojima se javlja dati motiv klasificiran prema vrstama biljaka koje se javljaju na njihovim grobovima, u fusnotama dobijamo citate Džemsa Frejzera, bez ozbiljnije potrage za odgovorima koji su bili najavljeni. Nerazumijevanje žanrovskih osobenosti i terminologije prepoznajemo i u jednoj konfuznoj rečenici, a u kontekstu narednog primjera: „Data epska formula, inkorporirana u lirski narativ, postaje vid simboličke utehe (...)“ (54). Dakle, niti se tu radi o epskoj formuli niti o lirskom narativu, jer navedeni stihovi pripadaju lirskoj pjesmi. Autor nije ponudio primjer epske pjesme s ovim motivom, iako to stoji u podnaslovu knjige. Ako je već želio afirmirati ideju da određena usmena formula ima raznolike oblike u epskoj, lirskoj i lirskonarativnoj pjesmi, to je trebao učiniti na naučno utemeljen način. Nije najjasnije šta je autor zapravo i htio, jer će zaključni pasus ovog potpoglavlja započeti riječima: „U epskim pesmama, pripovednim pesmama i baladama, smrt biljnog junaka (...)“ (55), iako epiku nigdje nije obrađivao.

Kada govori o baladama, govori samo o baladama sa motivom smrću rastavljenih dragih, locira ih pored srpske u bugarsku i rumunsku tradiciju, navodi varijante sa hrišćanskim imenima i sasvim preskače brojne varijante ove balade kod Bošnjaka, kao i sve druge tematske krugove balade. Perić ciljano previda i postojanje brojnih radova Hatidže Dizdarević Krnjević i Muniba Maglajlića na ovu temu, jer činjenica da postoje brojni primjeri balada različitih tematskih krugova na prostoru Bosne i unutar korpusa bošnjačke usmene tradicije, autoru ne odgovara za kreiranje slike koju u konačnici želi ostvariti. Tematski krug koji Perić ovdje obrađuje je tek jedan u nizu. Po sebi nije nimalo sporno da su muslimanska imena ušla nakon primanja islama na staru slavensku tradiciju. Autor, međutim, želi apstrahirati ukupno postojanje balade

kao žanra u bošnjačkoj tradiciji, kao i činjenicu da je ovaj tematski krug i motiv biljaka u njemu tek dio poetičke cjeline balade. Ovakvom se parcijalizacijom kreira sasvim nenaučna slika.

Znatno je kvalitetnije naredno poglavlje, o zoomornim junacima, jer autor uspjeva pronaći i predstaviti odgovarajući korpus, s ponekim primjerom nategnute interpretacije o metamorfozi. Autor uspješno povezuje Zmaj Ognjenog Vuka sa Volhom Vseslavjevičem. Iako u početku drugog podpoglavlja najavljuje precizno razdvajanje „mitološke epike“ od epike sa mitološkim tragovima, to zapravo do kraja rada nismo dobili.

Noseće poglavlje knjige zasigurno je „Od animalizovanog junaka do metafore“, kako svojim obimom tako i sadržajem. Prepoznamo cijeli niz propusta, ali je uprkos njima poglavlje najozbiljniji doprinos ove knjige nauci o usmenoj epskoj tradiciji. Posebno se korisnima čine fusnote u kojima autor slobodnije iznosi svoje stavove nego li je to slučaj s glavnim tekstom. Nailazimo na identičan problem kao i ranije, autor najavljuje nešto što do kraja ne ostvaruje. U ovom slučaju radi se o pregledu različitih teorija formule, koji je izostao. Zadržava se na sasvim šturim osvrtima na Perryja, Lorda, Šmausa, Maljceva i Deteličku, bez udubljanja u samu teoriju formule, na njezin nastanak, povod i građu. Traga za formulom *krvave ga pjene popanule*. Pronalazi odgovarajući broj primjera, interpretira ih, ali mu se gubi zaključivanje da će bitku izgubiti „onaj koga prvog *popadnu* krvave pene“ (91), jer će već za koju stranicu kasnije u funosti kazati „U većini slučajeva junak prvi zapeni krvavim penama (...)“, navodeći potom primjere iz kršćanske i muslimanske epike. U drugom dijelu poglavlja, koje nosi naslov „Dvojnici Starca Milije“, autor detaljno analizira epsku pjesmu *Banović Strahinja*, jednu od četiri pjesme koje je Karadžić zabilježio od ovoga epskog pjevača. Perić uspostavlja paralelu između Starca Milije, Strahinje Banovića i Starca Derviša, kao potencijalnih dvojnika, donoseći slike podudaranja u njihovim psihološkim profilima. U ovoj će se analizi dobro nasloniti na svoje prethodnike (Medenica, Deretić, Ljubinković i Suvajdžić) koji su govorili o dvojništvu likova književnog djela, dok će Perić tu paralelu proširiti i na samog epskoga pjevača. U trećem potpoglavlju „No sam ljubi mojoj poklonio“, autor nastavlja da se bavi pjesmom o Strahinji Banoviću, konkretno stihom koji stoji u naslovu ove dionice. Autor na samom početku ulazi u oštru debatu sa stavom Bogdana Popovića i Jovana Deretića da pojam *poklonio* u ovome stihu znači *oprostio*, što na kraju elaboracije, nakon brojnih primjera u kojima Milija upotrebljava pojmove „poklonio“ ili „oprostio“, Perić slavodobitno konstatuje da se trebamo osloboditi „ovog interpretativnog balasta“ (131), ali se zapravo unutar same interpretacije ništa

nije dogodilo, nismo dobili novo čitanje ove izvanredne epske pjesme. Autor konstatuje da Milija Banovim oprostom ženi iznevjerava „sveukupnu epsku tradiciju“ (126), ali ne zalazi u pitanje zašto se ova pjesma s takvim iznevjeravanjem uopće pojavljuje u srpskoj usmenoj epici, šta ona predstavlja u kontinuitetu razvoja ovoga žanra i tome slično.

Peto poglavlje „Junak kao pripovedač“ sasvim je slabo zamišljeno. Autor je tragao za stihovima u kojima govori Marko Kraljević, te prepoznavao formularne iskaze, ali bez određenog cilja ili razloga. Pojedina će mjesta izuzetno dobro prepoznati i isto tako ih interpretirati, ali će to ostati na nivou rijetkog proplamsaja. Takav je slučaj s fusnotom 205, u kojoj analizira dijalog između cara i Marka, prepoznaje da pjevač Tešan Podrugović između njihovih kratkih replika ne ubacuje stih svog komentara ili najave, što bi „poremetilo napetost situacije“ (140). Tu je i odlična tabela s pronađenim formulama, ali nakon toga ništa. Slijedi cijeli niz prepričavanja pjesama, bez temeljnog pitanja da li one po svojoj poetici uopće pripadaju epskom senzibilitetu, bez obzira što im je tema epski junak Marko Kraljević. Posebno je upečatljivo autorovo nerazumijevanje pojmova pripovjedač i autor, jer će u fusnoti 207, navodeći citat iz *Teorije književnosti* Zdenka Lešića u kome ovaj govori o prisustvu pripovjedača čak i u pripovijedanju u trećem licu, jer „vodi priču i oblikuje njenu strukturu“, konstatovati „u ovom slučaju: prvorazredni epski pesnik – Tešan Podrugović.“ (145) Perić ne razumije da je pripovjedač „književna tvorevina“, a ne stvarni čovjek.

Šesto se poglavlje odnosi na epske pjesme o Prvom srpskom ustanku, gdje Perić u nekoliko navrata spominje razliku između historijskih ličnosti i epskih junaka, posebno u ovoj temi, jer pjesme ne govore o „nedoličnom ponašanju Karadorđevih ljudi, pljačkama, otimačini i gramzivosti“ (173), ali će nekada samostalno, a nekada citiranjem drugih često napuštati znanstvenu objektivnost. Neki su navodi sasvim paradoksalni: „... vidovdanski kult u Višnjićevim ustaničkim pesmama mimeza je ustaničke stvarnosti“ što su po Periću riječi Boška Suvajdžića (175), kojem je očigledno pojam „kult“ skoro pa istoznačan pojmu „stvarnost“, jer kako drugačije razumjeti ovu lepršavu rečenicu bez smisla. Ista je situacija i sa riječima Snežane Samardžije: „Lazar je izabran da svete ratnike vaznese u nebesko carstvo, Karadorđe da sa svojim ustanicima vrati carstvo zemaljsko“ (182). Još neki od samostalnih Perićevih izleta izvan naučne objektivnosti su: „slavnih srpskih junaka epske pesme“ (175) „veličanstvena i slavna smrt uramljena formulama večnoga spomena“ (179), „odabrani ustanički prvaci ravni (su) po hrabrosti, nesebičnosti i spremnosti na samožrtvovanje zarad vere, slobode, srpstva, a napose – i slave.“ (188), „u mračnim

danima srpskog ropstva pod Osmanlijama zbirale su se različite nepravde, nizalo se mnogostruko nasilje nad rajom i umnožavao broj žrtava“ (190). Tek na jednom će mjestu Perić, onako stidljivo, u fusnoti, možda i sa žalom prokomentirati: „Pomenuta neslaganja usmene anegdote i epske pesme otkrivaju Višnjićeve intencije, ujedno ukazuju na prirodu epske stilizacije, kojoj bivaju podvrgnute samo za to pogodne istorijske činjenice“ (179). Svi ovi navodi, kako Perićevi tako i drugih, ukazuju da je naučno sagledavanje srpske usmene epike još uvijek osuđeno na romantičarska čitanja, i da moramo iščekivati neka nova, kulturološka, ili kakva god, samo zaista naučna bavljenja.

U *Zaključku* će se autor ove knjige, Dragoljub Perić, ležerno vratiti okvirima naučnog diskursa kao da se ništa u prethodnom poglavlju i nije posebno desilo. Sve one patetike više nema, nema ni izmaštanih slika epskih junaka i epskih neprijatelja, nema imaginarnog zlotvora niti imaginarnog spasioca. Jezik opet postaje naučan, discipliniran, a iskaz utemeljen i relevantan.

Na temelju svega iznesenog možemo konstatirati: na ovom našem, najbližem, balkanskom Istoku ništa novo. Pristup epskoj pjesmi i dalje je izvan naučne relevantnosti. Još uvijek čekamo radove koji se trebaju približiti naučnoj ozbiljnosti sarajevske škole izučavanja usmene epike.

Adresa autora

Author's address

Sead Šemsović

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

sead.semsovic@ff.unsa.ba

UDK 94(497.1)(049.3)

Primljeno: 03. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Dženita Sarač Rujanac

KNJIGA O KNJIZI – JUGOSLAVENSKA POLEMIKA O JUGOSLAVENSKOJ IDEJI I DRŽAVI 1970-IH GODINA

[Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike: polemike u jugoslavenskim časopisima 1973-1976. povodom izdanja knjige Istorija Jugoslavije, I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, Prosveta, Beograd 1972, Božidar Jakšić (prir.), Buybook / Most Art Jugoslavija / Srednja Europa, Sarajevo / Beograd / Zagreb, 2022]

Sinteza (grč. synthesis: sastavljanje, ujedinjenje, spajanje, povezivanje) jeste metod spoznaje koji nastaje povezivanjem i spajanjem jednostavnih misli u složene. Njome se udružuju različite pojedinosti u cjelinu, sistematizira dosadašnje saznanje i formira teorijsko znanje prateći orijentaciju od posebnog kao općem. Sinteza u historijskoj nauci jeste sveobuhvatna forma obrade prošlosti, najdublji i najpovezaniji način *pripovijedanja o prošlim vremenima*. To je sistematična, hronološki i problemski povezana cjelina o političkoj, ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj prošlosti od najstarijih vremena do savremenosti, najčešće određenog naroda ili države. Cilj naučne sinteze jeste da se ona, koliko god je moguće, približi složenom historijskom zbivanju. Njome se teži sagledavanju šire slike, vješto proniče u srž složenih historijskih procesa i zbivanja i suštinski razumijevaju ključni historijski fenomeni u dužem vremenskom kontinuitetu. Od nje se ne očekuje da rekonstruiše same događaje i hronološki reda podatke nego da tumači i objašnjava tokove historijskog razvitka i istovremeno bude odraz recentne historiografije. Zbog toga je preduslov kvalitetnog sintetičkog djela dobro poznavanje faktografije i dotadašnjih saznanja nauke kao i

oslanjanje na provjereni činjenični materijal. Tačnost činjenica kojima se operiše omogućava vjerodostojnu rekonstrukciju i redosljed zbivanja, a na koncu i vjerodostojnu interpretaciju i argumentiranu ocjenu historijskih procesa. Sinteza, prema mišljenju Hrvoja Matkovića, treba da „postavi i objasni problematiku, da istakne bitne odrednice razvoja, da utvrdi društvene pojave i odnose, protivvrječnosti, pokretne sile i ključne, prijelomne točke u povijesnom razvoju. Sinteza bi nam morala dati dinamičnu sliku kompletnog povijesnog kretanja u određenom vremenskom razdoblju“. Prema tome, sinteza ima zadatak da jasno sagleda ključne historijske procese u svojoj njihovoj složenosti.

Ovakva *skromna* ambicija naučnih sinteza za koju je potrebno veliko znanje, umijeće i iskustvo, ključni zašto umjesto dase historičari, pojedinačno, ali i kao odabrani tim, rijetko upuštaju u njihovu izradu. U izazovu pisanja sintetičke historije Jugoslavije, kao državne zajednice koju je karakteriziralo bogatstvo razlika, izrazita heterogenost u geografskom, političkom, nacionalnim, vjerskom, ekonomskom i kulturološkom smislu, kao i bremenite historijske sudbine njenih *naroda i narodnosti*, prisutan je kontinuitet diskontinuiteta.

Nakon *Istorije Jugoslavije* Vladimira Ćorovića (1933), izdanje vrijedno pažnje bila je *Istorija naroda Jugoslavije*. Kao rezultat timskog rada eminentnih jugoslavenskih naučnih radnika koji je započeo 1949, 1953. godine objavljen je prvi tom knjige koji je obuhvatao historijski razvoj od najstarijih vremena do XVI stoljeća. Drugi tom je objavljen 1959/60. godine i odnosio se na period od XVI do konca XVIII stoljeća. Planirani treći i četvrti tomovi o XIX i XX stoljeću nisu nikada objavljeni *izgubivši* se u kakofoniji dugih sastanka i dinamičnih rasprava.

Nezavisno od ovog projekta koji je pokrenuo Savjet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, u izdanju beogradske Prosvete 1972. godine objavljena je knjiga *Istorija Jugoslavije*. Bila je zamišljena kao naučno i popularno djelo, sinteza namijenjena domaćoj, jugoslavenskoj, a i zainteresiranoj, svjetskoj javnosti. Knjiga je podijeljena na četiri dijela, a autori priloga bili su Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. Ona je, kako to ističe Slavoljub Ćetković 1973. godine, „razbila monotoniju naše istoriografije koja se još bavi specijalističkim radovima, parcijalnim istraživanjima i kreće u domenu analitičkih rasprava“. Odmah po objavljivanju izazvala je veliki interes javnosti. Imala je kontraverzan prijem pokrenuvši veoma žustru polemiku u naučnim i širim društvenim krugovima koja će se voditi tokom nekoliko narednih godina.

Istorija Jugoslavije bila je razlog nastanka nove knjige koja je čekala više decenija na svoje objavljivanje. Knjiga *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike. Polemike u*

jugoslavenskim časopisima 1973-1976. povodom izdanja knjige Istorija Jugoslavije objavljena je 2022. godine. Pomenuta intenzivna polemika o *Istoriji Jugoslavije* rezultirala je vrlo poticajnim tekstovima, i autora i kritičara, koji su trudom Božidara Jakšića početkom 1980-ih godina bili skupljeni na jedno mjesto pa su, čineći cjelinu koja u svojoj punoći otkriva suštinu, trebali biti objavljeni kao posebno izdanje beogradske izdavačke kuće Narodna knjiga. Međutim, usprkos upornom Jakšićevom agitiranju do njenog objavljivanja došlo je tek znatno kasnije. U značajno izmijenjenim društveno-političkim okolnostima ovog zadatka prihvatili su se tri izdavača, sarajevski Buybook, beogradski Most Art Jugoslavija i zagrebačka Srednja Europa.

Ova knjiga jeste zbirka polemičkih tekstova nastalih u toku rasprave koja se od 1973. do 1976. godine vodila na stranicama nekoliko časopisa u Jugoslaviji. U prvom dijelu knjige (3-78. str) predstavljeni su prvi i pojedinačni osvrti iz 1973. godine na *Istoriju Jugoslavije*, oni Fuada Slipičevića, Jaroslava Šidaka, Petra Strčića i Ali Hadrija. Početkom te godine *Gledišta*, časopis za društvenu kritiku i teoriju Univerziteta u Beogradu, inicirala su poseban razgovor autoriteta historijske nauke o *metodološkom i naučnom pristupu Istorije Jugoslavije*. Izlaganja pozvanih historičara na ovu temu časopis je objavio u broju 3. iz 1973. godine i tu su se našli tekstovi Avde Sućeske, Branka Petranovića, Branislava Gregorijevića, Vojimira Kljakovića, Slavoljuba Cvetkovića, Đure Stanisavljevića, Momčila Zečevića, Veselina Đuretića, Alije Bojića, Tadora Stojkova, Petra Kačavende i Mustafe Imamovića i oni čine drugi dio knjige (81-139. str). Treći dio knjige (143-211. str) predstavljaju tekstovi objavljeni u zagrebačkom *Časopisu za suvremenu povijest* koji je u svojoj stalnoj rubrici aktuelne teme pažnju posvetio upravo nedavno objavljenoj *Istoriji Jugoslavije*. Pozvani historičari detaljno su se osvrnuli na *cjelovitu interpretaciju povijesti* u ovoj knjizi i ČSP je objavio priloge Mirjane Gross, Vere Cilige, Bogdana Krizmana, Hrvoja Matkovića, Stanislave Koprivice-Oštrić, Zorice Stipetić, Ivana Jelića i Slobodana Žarića. Polemika se nastavila i tokom nerednih godina na stranicama *Jugoslovenskog istorijskog časopisa* (Milorad Ekmečić, Petar Strčić, Mirjana Gross, Vera Ciliga) i *Gledišta* (Avdo Sućeska i Mustafa Imamović) i ovi tekstovi čine četvrto poglavlje (215-350. str). Knjiga je na kraju obogaćena i posebnim napomenama, tj. pojašnjenjima priređivača određenih dijelova predočenih autoriziranih tekstova (351-363. str).

Konstatirajući neujednačenost priloga *Istorije Jugoslavije* (S. Cvetković), pomanjkanje zajedničke koncepcije i spornu faktografiju, nerijetko problematizirajući i sam naziv knjige, kolege historičari su se nešto manje osvrnuli na prve dvije

tematske cjeline. Te cjeline koje su napisali Božović i Ćirković su tretirale historiju od najstarijih vremena do konca XVIII stoljeća i bila im je spočitana, između ostalog, neopravdana sažetost, svjesno izostavljanje važnih povijesnih činjenica (F. Slipičević), nedostatna nužna faktografija i očigledno prešućivanje određenih pojava i činjenica u prošlosti (Z. Stipetić).

Međutim, oštrica kritike bila je usmjerena na tekstove Milorada Ekmečića o XIX stoljeću i Vladimira Dedijera o XX stoljeću pri čemu se posebno problematiziralo pitanje historije jugoslavenske ideje, dinamike njenog razvoja i doprinosa određenih elemenata koji su participirali u isprepletenom i protivrječnom procesu stvaranja jugoslavenske države.

Dedijeru, kojem se priznavalo da je imao izrazito težak zadatak i pri tome bez ikakvog urneka i na ograničenom broju stranica, spočitao se nenaučan pristup u radu i faktografska netočnost, tendencija kao senzacionalizmu pri čemu je tekst, tvrdili su pojedini autori, na granici publicističkog uratka. Kritika je smatrala da je njegov prilog neopravdano zasnovan na osobnom, ratnom iskustvu, a ne na provjerenim podacima (J. Šidak), pri čemu dominira lični momenat i pribjegava se iznošenju nebitnih i neodlučujućih detalja (F. Slipičević). U tekstu su uočeni brojni nedostaci, greške i propusti, te neosnovani i nelogični zaključci (A. Bojić). I dok je Petranović smatrao da se Dedijer „povija pod masom činjenica“, Gligorijević je isticao da je dio o međuratnom razdoblju „prazan, siromašan činjenicama“. Dedijer je „na veoma simplificiran način razrješavao suštinska pitanja“, pri čemu su ključni problem ovog teksta bile faktografske greške iza kojih je slijedio čitav sistem krivih zaključaka (V. Kljaković). U svom tekstu primijenio je slobodni metod sopstvenog saopštavanja (Đ. Stanisavljević), subjektivizirani pristup i insistirao na ličnom viđenju i shvatanju (M. Zečević). Upotrebljavao je neadekvatnu terminologiju (P. Kačavenda) i iznio zanimljive, ali očigledno nevažne pojedinosti (B. Krizman) što je samo doprinijelo hronološkoj zbrci (H. Matković).

Na drugoj strani, zamjerke Ekmečiću bile su potpuno druge prirode pri čemu čitalac u nastalom *mutežu*, kako ga naziva V. Ciliga, saznaje pojedinosti o Jugoslaviji kao srpsko-hrvatskoj zajednici i jugoslovenstvu kao spoju hrvatska i srpstva, tj. historijskom usklađivanju ova dva nacionalizma koji prerastaju u jedinstven jugoslavenski nacionalizam. Takva polemika navodi na pomisao da je pitanje jugoslavenske ideje i države u svojoj suštini isključivo pitanje srpsko-hrvatskih odnosa, volje srpskog i hrvatskog naroda, a da su svi ostali bili na margini historijskih tokova.

Posebno je indikativna diskusija između M. Ekmečića i M. Gross u kojoj se drugoj strani spočitava manipulacija činjenicama, ratovanje istrgnutim citatima,

deinterpretacija, primjena različitog aršina, isključivost i slično. U toj intenzivnoj raspravi koja je vremenom postala sve osobnija obje strane nastoje argumentirati svoje viđenje socijalnog progressa u XIX stoljeću, odnosa države i nacije, procesa stvaranja nacija, kao i stav o jezičkom tj. religijskom konceptu nacije. Obje raspravljaju o značaju seljaštva kao tvorca modernog društva, ulozi hrvatskog aristokratskog društva, mentalitetu pokornosti i mentalitetu progresije, tj. historijskoj ulozi konstruktivnih i manje konstruktivnih naroda. Ukazuju na značaj i težnje nacionalnih preporoda, nejednak ritam nacionalne integracije, utjecaj različitih ideologija na rađanje, učvršćivanje i egzaltaciju nacionalne svijesti, karakteristike literarnog jugoslavenstva, političkog hrvatstva, ilirstva i pravaštva.

Ekmečić i Gross su diskutirali o različitim shvaćanjima jugoslavenstva i manifestacijama jugoslavenske ideje, borbi srpske i hrvatske jugoslavenske ideje, razlici između uskog srpskog nacionalizma i jugoslavenske unitarističke ideologije, navodnoj maglovitosti jugoslavenske ideje kod Hrvata kao i jugoslavenstvu kao sredstvu učvršćivanja premoći srpske dinastije i buržoazije, svesrpskoj tj. velikosrpskoj predaji, pravaštvu i njegovoj vezi s ustaštvom, idejama i značaju društvenog angažmana Vuka Karđžića i Ante Stračevića i brojnim drugim pitanjima.

U suštini, u ovoj diskusiji prepoznajemo različite poglede na Jugoslaviju, dva značajno različita stanovišta u ocjeni jugoslavenstva, o tradiciji srpskog i hrvatskog društva i njihovom progresivnom potencijalu i očiglednoj oprečnosti u vrednovanja uloge jugoslavenskih naroda u prošlosti i njihove zasluge u stvaranju Jugoslavije. Gross posebno potcrtava da se u knjizi *Istorija Jugoslavije* „ne vidi svo bogatstvo povijesnih procesa koji se slijevaju u Jugoslaviju, nego se dobiva dojam da je njen izvor u srpskoj tradiciji, a sve ostalo su marginalije“.

Ekmečić je u svojim tekstovima dodatno objašnjavao i opravdavao iznesene teze i stavove smatrajući da je reakcija na knjigu ustvari organizovan i orkestriran napad kao rezultat aktuelne političke i društvene atmosfere. Bila je po srijedi, smatrao je Ekmečić, ideološki obojena kolektivna kritika, „pomama malih imama“ koji su pribjegli „čerečenju“ teksta na „nacionalne i ostrvske dijelove“. U tom cjepidlačenju, smatrao je, gubila se granica između naučnog i političkog posla, pokazao izrazit nizak nivo netolerancije na tuđe mišljenje i uporno nametalo isključivo svoje.

Bosanskohercegovački historičari uzeli su aktivno učešće u diskusiji, posebno Imamović i Sućeska. I oni su, poput J. Šidaka i V. Kljakovića, autorima spočitavali metodološke propuste i forsiranje teze o „istorijskim i neistorijskim narodima“, te nedosljednu upotrebu nacionalne oznake. Konstatirali su da se u knjizi historija bosanskih Muslimana jedva primjećuje i da se u njoj „ne ističu pozitivne težnje

muslimanskih slovenskih masa ka stvaranju jugoslavenske zajednice i njihov otpor izrabljivačkim klasama i stranim osvajačima“ (A. Bojić).

Sućeska je u svojim osvrtima skrenuo pažnju na brojne nepreciznosti i zastarjele ocjene historije Bosne osmanskog perioda i primjenu različite doze kritičnosti prema historiji jugoslavenskih naroda. Postavio je jasno pitanje „zašto se u *Istoriji Jugoslavije* prećutkuje istorija jednog i to trećeg po veličini naroda Jugoslavije (bosanskohercegovačkih Muslimana) i zašto se u toj knjizi preuveličavaju negativne pojave u istoriji nekih naroda Jugoslavije?“ „Da li zato što“, nastavlja Sućeska, „autori knjige negiraju postojanje bosanskohercegovačkih Muslimana, kao posebnog naroda u Jugoslaviji, ili zato što zbog eventualne nerazvijenosti historiografije oni ne poznaju njihovu istoriju?“. Činjenica da u Bosni i Hercegovini postoji muslimanski narod koji čine, pored begova i gradske muslimanske fukare, i radni narod u vidu raje, slobodnih seljaka i zanatlija, očito je historijska istina koja se teško može uklopiti u određene postojeće konstrukcije historije Bosne i Hercegovine, zaključio je ovaj autor.

Istorija Jugoslavije, primjetio je Imamović, svedena je na historiju njene tri velike nacije (Srba, Hrvata i Slovenaca), iako se u osnovi „pojave koje nose epohu“ najčešće pripisuju najbrojnijoj, srpskoj naciji. Mnoštvo je toga što su autori ove knjige „pogrešno, jednostrano ili površno“ rekli o Muslimanima, istakao je Imamović. Očigledan je krug turske magije kao njihov povijesni balast, a i dalje su etiketirani historijskom, turskom krivicom. Njihovo pominjanje se očigledno izbjegavalo, posebno tamo gdje su oni istupali kao samostalni subjekt i ono se svelo na slučajnost, gotovu incidentalnost u tekstu. Imamović je posebno naglasio prešućivanje strukture bosanskog stanovništva u XVII i XVIII stoljeću kao i muslimanskih seljačkih buna u XVIII stoljeću dok je svega nekoliko rečenica posvećeno kretanju među Muslimanima tokom prve polovine XIX stoljeća. Skrenuo je pažnju na oskudan prikaz, istina nešto kasnijeg, ali po suštini i elementima vrlo sličnog drugima, nacionalnog i kulturnog preporoda Muslimana na prijelomu dva stoljeća pri čemu je potcrtao da se u knjizi, na primjer, ne navodi ime ni jednog muslimanskog književnika.

U svom odgovoru na Ekmečiće tekst u JIČ-u br. 1-2/1974 Imamović je ponovno naglasio da se u ovoj knjizi „u pogledu nekih povijesnih tumačenja često ne osjeća nužna distanca prema popularnoj mitologiji nastaloj u toku višestoljetne hrišćansko-islamske konfrontacije, čiji je jedan front bio i na ovim našim prostorima. Ta zakašnjela epska svijest, koja se u literaturi ispoljava u mnogim *protuturskim filipikama* osjeća se i u *Istoriji Jugoslavije*“. Imamović je također istakao da se u potpunosti zanemarila historijska činjenica da su jugoslavenski narodi dugo živjeli u

okviru velikih i različitih klasnih sistema (Vizantija, Osmansko carstvo, Austro-Ugarska monarhija, Mletačka republika) i da su nastojali pronaći svoje mjesto u tim državama, a vremenom, „kako su znali i umjeli“, pronaći i svoje mjesto izvan njih i to, po mogućnosti, formiranjem vlastite države.

Knjiga koja je pred nama u potpunosti zaokuplja pažnju čitaoca, otkriva nam jednu vrlo otvorenu i oštru polemiku koja se mora promatrati u širem kontekstu. Ona je odraz svog vremena, aktuelnih vrijednosti i principa, a istovremeno ukazuje na, pa makar i epizodan, visok nivo tolerancije i prema ovakvom vidu komuniciranja. Govori o historiji jugoslavenske historiografije, *savremenom trenutku jugoslavenske historiografije, odnosa unutar nje, njenog tretmana i položaja* početkom 1970-ih godina, oprečnostima (nacionalnih) historiografija unutar Jugoslavije i različitim ocjenama ključnih historijskih pojava i procesa dugog trajanja. Na diskusiju je svakako utjecala aktuelna napeta društveno-politička atmosfera obilježena zaoštrenošću međunacionalnih i međurepubličkih odnosa, gušenjem Maspok-a, re-konstrukcijom skoro svih republičkih rukovodstava kao i zahuktalom ustavnim re-formom koja je nagovještavala ozbiljnu prekompoziciju jugoslavenske federalne zajednice.

Ova polemika iz 1970-ih godina imala je poseban naučni značaj jer su u njoj iznesena nova saznanja, određene nepoznate ili potisnute historijske činjenice, a pribjeglo se i iscrpnoj argumentaciji stavova i drugačijoj interpretaciji, posebno dugog XIX stoljeća. Sličan iskorak je, u uslovima skoro nepostojanja argumentiranog dijaloga i utemeljene kritike, prijeko potreban i savremenoj bosanskohercegovačkoj historijskoj nauci.

Adresa autorice
Author's address

Dženita Sarač Rujanac
Univerzitet u Sarajevu
Institut za historiju
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

UDK 821.163.41-96(049.3)

Primljeno: 10. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Enes Pašalić

ZA ČAST UMA SAMOGA

**(Novica Milić, *Kritika srpskog uma*,
Most art Jugoslavija, Zemun, 2023)**

Knjiga Novice Milića *Kritika srpskog uma* (2023) kako svojom tematikom, tako i intelektualnom elaboracijom teme i njenom osebujnom jezičkom artikulacijom zaslužuje posebnu pažnju. Na podlozi Kantovog učenja o prosvjetiteljstvu i Kantovih kritika uma kojima želi da odredi šta možemo znati – kritika čistog uma, šta treba da činim – kritika praktičnog um, čemu možemo da se nadamo – kritika moći suđenja, Milić pokušava sagledati arhitektoniku srpskog uma, njegov odnos spram prosvjetiteljstva i ulogu u povijesnim zbivanjima na ovim prostorima.

Um je vodič svih ljudskih aktivnosti i osnova historijskog dešavanja, kaže Hegel. „Apsolutna svrha uma je da sloboda bude zbiljska (aktualna) ... Država je ozbiljenje (aktualizacija) te njene slobode“ (Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost Sarajevo, 1989: 371). Stoga Milićevo kritičko preispitivanje historije prosvjećivanja srpskog uma i stvaranja moderne srpske države, koje je bilo, kako je govorila Latinka Perović, jedan od glavnih uzroka strašnih ratova, etničkog čišćenja i masovnih zločina na ovim prostorima, može biti izuzetno interesantno i podsticajno i bosanskohercegovačkim intelektualnim krugovima.

Novica Milić, profesor teorije književnosti i semiologije medija, pripada tipu renesansnog intelektualca koji je ne samo obrazovan u oblasti opće književnosti i teorije književnosti, što mu je primarna vokacija, nego suvereno vlada širokim oblastima humanističkih i društvenih nauka, koristi više svjetskih jezika, te je izvrstan

poznavalac Kanta čije kategorije stvaralački koristi u sopstvenim istraživanjima, što ova knjiga potvrđuje.

Knjiga je strukturirana u sedam poglavlja od kojih se prva dva bave promišljanjem i isticanjem Kantovog prosvjetiteljskog učenja zasnovanog na kritici uma, dok u sljedećih pet poglavlja kritiku čistog uma svodi na kategoriju zakona i zakonitosti, kritiku praktičnog uma na kategoriju pravila, kritiku moći suđenja na kategoriju uobrazilje. Kantovo političko učenje tretira kao četvrtu kritiku koju svodi na kategoriju države, a Kantov opus postumom na kategoriju vjere, kako bi na temelju ovih kategorija, često modeliranih za sopstvene potrebe, kritički opservirao povijesni razvoj srpskog uma predstavljen kroz srpsku književnost i djela istaknutih srpskih intelektualaca.

Kategorijalni aparat

Milić u prva dva poglavlja (*Kritika: Kant i rasuđivanje* i *Predkritika: Prosvjetiteljstvo*) selektira osnovne postavke i kategorijalni aparat Kantovih kritika, koristeći ih kao metodičko sredstvo kako bi predstavio evropsko prosvjetiteljstvo, te ga komparirao sa srpskom modernom historijom, prije svega onom koja se prosvjetiteljstvu opirala. Pri tome izdvaja dva para Kantovih kategorija, transcendentno/transcendentno¹ i IUS/LEX² između kojih je srpski um gotovo isključivo optirao za transcendentno, čije je ishodište s onu stranu razuma i iskustva, i ius, kao pravo i pravdu zasnovanu na neograničenoj slobodi, što ga je vodilo u ratove, masovne i gotovo sumanute pogibije, stranačke i dinastičke sukobe, uobraženja o sopstvenoj veličini, tako da je, nepodvrgavan provjerama i ograničenjima transcendentalnog i lexa, često ostavljao utisak bezumlja. Srpski um je zanemario svoje

1 Od najveće važnosti za Kantovu filozofiju je razlikovanje pojmova transcendentno/transcendentno. Transcendentno-transcendencija upućuju na nešto što je van ljudskog iskustva i znanja, kao „stvar po sebi“ ili nepoznatlivi objekti kao što su ideje čistog uma (duša, sloboda, Bog), dok transcendentno upućuje na granice ili uslove mogućnosti iskustva i znanja, kao što su prostor i vrijeme i čisti pojmovi razumijevanja ili kategorije.

2 Fundamentalno značenje „ius“ i „lex“ u latinskom jeziku je zakon, s tim da su pravnici pod „ius“ podrazumijevali generalni zakon ili sistem zakona. Toma Akvinski je bio prvi koji je napravio modernu distinkciju između „ius“ i „lex“ (u engleskom „right“ i „law“), koju je kasnije jasno formulisao Hobbes u *Levijatanu*. Akvinski smatra da se „ius“ odnosi na pravo, pravdu, moral, na stvar pravednosti, što implicira neke subjekte koji stoje u odnosu jednakosti koja ih dovodi u vezu sa božanstvom, dok „lex“ podrazumijeva zakonsku obavezu donesenu od nekog legitimnog autoriteta, koja obavezuje one na koje se odnosi. Hobbes je to jezgrovito izrazio tako da je „ius“ odredio kao slobodu da se nešto uradi ili ne uradi, a „lex“ kao obavezu da se nešto uradi. Razlika između „ius“ i „lex“ je razlika između SLOBODE i OBAVEZE (Hobbes, *Levijatan*, Jesenski i Turk, Zagreb 2004). Ta dva pojma, analogno pojmovima transcendentnog i transcendentalnog, stoje u specifičnom odnosu koji razmatra Milić na primjeru kritike srpskog uma.

transcendentalne umne granice (uslove mogućnosti apriornog znanja) i zakonska ograničenja slobode, svodeći svoje ishodište gotovo isključivo na transcendentne logičke iluzije, igru istine i privida i neograničenu slobodu. Spoljni svijet za srpski um je postao tuđ i neprijateljski svijet u kojem je on stalna žrtva, što je kao obrazac ugrađeno u srpsku historiju.

Transcendentno ishodište srpskog uma Milić ilustrira srpskom himnom „Bože pravde“ u kojoj je ideja Boga svedena na sublimiranu službu jednom narodu, te je tako transcendentni Bog spušten u imanenciju života i historije ne podliježući transcendentalnim ograničenjima upotrebe uma. Pri tome se srpski um poziva na svoje ius, kao moć sopstvenog prava i pravde koja ima transcendentno božansko ishodište, ignorišući pri tome lex, kao zakon koji treba da tu transcendentnu moć uma ograničava, što ga je vodilo u eshatologiju koja nadilazi život, jer se život uvijek iznova morao žrtvovati za to svoje transcendentno pravo i pravdu (ius).

Osnova evropskog prosvjetiteljstva je primjena ljudskog uma oslobođenog od predrasuda koji vodi progresu i emancipaciji, navodi Milić. Srpski um je prosvjetiteljstvo samo taknuo svojim surogatnim supstitucijama. Umjesto sekularizacije on je jednu vjeru zamijenio drugom, vjeru u Boga vjerom u Čovjeka, uz deifikaciju sopstvenih legendarnih i historijskih ličnosti što je vodilo u paganizam i idolatriju. Na prvom mjestu prosvjetiteljskog uma je zakon zarad prosvjetiteljskog osnovnog cilja koji se zove sloboda. Na tom temeljnom prosvjetiteljskom zadatku srpski um se već u začetku formiranja moderne srpske države spotakao.

Zakon

Stvaranje moderne srpske države započelo je srpskim ustancima protiv Osmanlija. Božo Grujović, rođ. 1778. godine, vrstan intelektualac i sekretar prve ustaničke srpske vlade, pripremio je i izložio prvi dokument nove vlade u kojem je zakon istaknut kao najviša moć pred kojim su svi potčinjeni, pa i srpski vladari. Srpske vođe, koje su se kroz srpske ustanke borile za srpski transcendentni ius, srpsko transcendentno pravo i pravdu trebali su tako, po Grujoviću, biti podvrgnuti zakonima (lex) koji bi ograničavali njihovu moć i pred kojim bi svi bili jednaki i slobodni. Grujovićev prijedlog bio je odbačen i zaboravljen jer srpski vladari nisu pristajali da se njihova transcendentna moć ograničava. Tako je transcendentno ishodište srpskog uma, pozivajući se na svoje neograničeno pravo (ius), odbacilo svoja transcendentalna ograničenja (granice uma) i vladavinu zakona (lex), te su Srbi dobili državu koja se zasnivala na sili upisanoj u logiku srpskih ustanaka i koja se ponavljala kroz historiju

nove Srbije kao ekstenzija srpskih ustanaka za oslobađanje Srbije (Načertanije) i priključenje BiH, Crne Gore i Sjeverne Albanije.

Pravila praktičnog uma

Dositej Obradović je za Milića autentični predstavnik srpskog evropskog prosvjetiteljstva, koji je Kantove praktične maksime i imperitive ponašanja pretočio u izreke, basne i poslovice kao „sovjete zdravog razuma“ sa radnom devizom „knjige braćo, a ne zvona i praporci“. On je insistirao na razumu kao prvom čovjekovom dobru, jer je vjera u razum izvor morala. Ali srpska crkva već se bila proglasila čuvarom srpskog naroda. Pravoslavlje se preobrazilo u lokalni kult, a vjera u svetosavlje. Sveti Sava i srpski vladari postali su, ne samo sveci, već uzori vjere. Time se srpski praktični um otvoreno suprotstavio evropskom prosvjetiteljstvu prigrlivši kulturu bez etike kojoj je nasilje u samoj prirodi, odbacujući Dositejeve „sovjete zdravog razuma“ (str. 94). Time je srpsko transcendentno božansko, kao čuvar nacije, do kraja antropologiziralo, instrumentaliziralo i empiriziralo srpski praktični um, a crkvu i bogomolje pretvorilo u mjesta praznih obreda.

Uobrazilja moći suđenja

Kantova kritika moći suđenja je kritika ukusa vezana za čulna iskustva umjetničkog stvaranja kroz kategorije lijepog i uzvišenog kojima Kant želi uspostaviti apriorne, a ne iskustvene, regule suđenja. Imaginacija je sposobnost transcendentalne sinteze produkata čula i mišljenja, koja prevodi čulna iskustva u pojam. Ukoliko imaginacija putem sublimacije samo zahvata (aprihenzija) određeni sadržaj, ali ga ne obuhvata (koprehenzija), sadržaj ostaje bez obima (bezgraničan), bez suštine na koju smjera pojam. Na taj način se više zamišlja nego što se misli. Mitski konstrukt postaje jači od razumnog. Narativ, kao tvorevina imaginacije, sebi potčinjava realnost koja svojom uobraziljom ne dovodi do čulne predstave kao građe za mišljenje i tako podriva konstrukt racionalnog mišljenja.

U srpskoj kulturi Vuk S. Karadžić slovi kao reformator srpske pismenosti i kulture. Vukova narodna pjesma je senzibilizirana, ona ojačava čulni pristup, osnažuje strasti hajdučke ratničke estetike sublimnog, zamjenjujući historiju izmišljenim povijestima junaštva koje treba da se utisnu u sadašnjost kao putokaz za budućnost. Ono što je pogubno u Vukovom konceptu kulture, smatra Milić, a što će ovladati srpskom rasudnom moći, jeste upravo transfer imaginacije u historiju i historiografiju. U takvoj

kulturi se više ne rasuđuje razumom nego strastima. Vukova imaginacija je fantazija kojom treba poraz na Kosovu zamijeniti junaštvom, izokrenuti ga iz tragedije u niz uzvišenih zavjeta i zakletvi te projektovati u budućnost osvetu za Kosovo. Ta imaginacija ne dotura čulne predstave razumu nego transcendiranjem iz fantazije u historijska svjedočenja blokira razum, a onda i um pretvara iz zakonodavca mišljenja u slugu nacionalnih aspiracija. To je zapravo estetika žrtveničke sublimacije nacionalne teleologije kroz politiku nasilja i ratova s ciljem „svi Srbi u jednoj državi“ (str. 153).

Država

Milić Kantove političke radove tretira kao njegovu četvrtu kritiku, kritiku političkog uma. Politički um je metafizički um, spoj transcendencije i empirije, jer iskustvo podliježe onostranim transcendentnim uslovima. Iza leđa ljudi djeluje moć koja ih usmjerava prema nekim ciljevima, a ta moć je vrijednosna. Te svrhe, te ciljeve, u krajnjoj instanci, otkriva narativni um, navodi Milić, koji prati povijest od njenih početaka kako bi oblikovao njene krajeve, koji nisu kraj svih stvari, nego krajevi kao ciljevi.

Srpski politički um je narativni um koji sebi uvijek iznova priča priču sjećanja, naraciju o nekadašnjem carstvu u čijem središtu je mit o Kosovskom boju i osveta za Kosovo kao oslobađanje svih Srba na Balkanu i njihovo ujedinjenje u jednu državu. No, ako srpski um nije prošao fazu čistog uma, kao zakonodavni um, ako nije prošao fazu etike, kao praktični um, nego je ostao rasuđivanje koje sublimiše vrijednosti transcendentne svrhovitosti, onda je taj um, smatra Milić, lišen zakonitosti, etike, refleksije i prepušten traumi jednog poraza, pretočen u narativ o osveti za poraz, ostajući van prosvjetiteljskog konstrukta uma.

Temeljno pitanje koje postavlja Milić pred srpski politički um jeste da li se država može osnovati na zločinima, posebno bratoubilačkim zločinima? (str. 173-174)

Vjera

Opus postumum je posljednje Kantovo djelo u kojem su sadržane rasprave o religijskom umu. Kada se prođe čisti i praktični um, te rasudna moć i politički um, pojavljuje se „ogoljeli um“ kao numenalni um, „ensrealissimum“ koji iza leđa ljudi usmjerava i daje smisao postojanju. Njegova metafizička predstava je Bog, a njegova transcendentalna ideja je princip transcendentne apriorne bezuslovne svrhovitosti,

kao providenje, kao skriveni bitak razvoja svijeta (str. 195). Kant smatra da se vjera može i mora uskladiti sa umom kao pokretač i regulator historijskog progressa i emancipacije. U hrišćanstvu taj pokretač i regulator je ljubav. Srpski religiozni um, međutim, nije vjera u granicama golog uma već je okrenuta misterijama i svetim tajnama što od Boga prave pojavu koja je na usluzi zemaljskim potrebama. On je sličniji starozavjetnom naredbodavnom i autoritarnom božanstvu koje u jezgri ima pravoslavlje kao svetosavlje utemeljeno na religioznom autoritetu, a ne na ljubavi, smatra Milić.

Zaključak

Knjiga Novice Milića *Kritika srpskog uma* je impresivno intelektualno oblikovana i spoznajno inspirativna kritika srpskog uma koja je na bazi stvaralački korištenog Kantovog kategorijalnog aparata utemeljeno razotkrila da srpski um nije imao spoznajni prosvjetiteljski potencijal za kreaciju moderne demokratske države u kojoj vladaju zakoni, jer je svoje etičko-praktične principe izvodio iz eshatoloških transcendentnih principa koji su u osnovi imali mit o srpskom žrtvovanju na Kosovu na kojem se gradila svetosavska legitimacija za nove ratove, etnička čišćenja i genocide (osveta za Kosovo) i na kojima će se stvoriti srpska država u kojoj će živjeti svi Srbi.

Svojom kritikom Milić je ukazao da je srpski um ostao van glavnih tokova modernog zapadnog prosvjetiteljstva i da je kao takav sa svojom autoritarnom predmodernom arhitektonikom predstavljao i još uvijek predstavlja glavni generator ratova, nasilja i zločina na ovim prostorima. No, postavlja se pitanje: gdje Milićeva knjiga *Kritika srpskog uma* pripada? Kant smatra da je um jedinstven, sa jedinstvenom arhitektonikom. Shodno tome i ova, kao i mnoge druge slične knjige srpskih autora, su naracije jedinstvenog srpskog uma. Milićeva knjiga nema snagu Hegelove „negacije“ kojom se prevladava ono što se kritikuje, niti Derridine dekonstrukcije, iz koje se ipak naziru nove osnove za nove konstrukcije lišene metafizičkog označitelja, nego je samo jedno od Janusovih lica srpskog uma. Milić, kao ni Kant, ne dovode u pitanje sam um, niti prosvjetiteljstvo zasnovano na gospodstvu uma. To nije razmatranje prosvjetiteljstva u granicama uma. I Milić, kao i Kant, samo kritički utvrđuje pod kojim uslovima je legitimna upotreba uma, a da sam um ne dovodi u pitanje.

Adorno i Horkheimer, kao i mnogi drugi autori, smatraju da je u samom pojmu prosvjetiteljstva zasnovanom na gospodarenju uma, sadržana klica zla i destrukcije. Oni smatraju da su mitologija i iracionalizam sadržani u samom prosvjetiteljstvu

jer je iracionalna i mitska sama struktura prosvjetiteljstva zasnovana na umu (Horkheimer, Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1989). No, i kritika uma, pa i ova Adornova i Horkheimerova, mora biti umna, odnosno zasnovana na umu (Derrida, *Rogues Two Essays on Reason*, Stanford University Press, 2005). Derrida smatra da treba imati u vidu pluralnost racionalnosti i da svaki um ima sopstvenu ontološku regiju. Ova pluralnost se opire svakoj univerzalnoj arhitektonici uma koja mundijalizira jedinstvo uma (ibid. 120-121). U svakom umu postoji lupeški um koji poziva na zlo, teror i strah. Tako je otkad je svijeta, smatra Derrida. Stoga „prosvjetiteljstvo koje dolazi“³, koje tek treba da dođe, obavezuje nas da se obračunamo sa lupeškim umom i tako sačuvamo čast samoga uma (ibid. 156-157).

Nakon čitanja “knjige” *Kritika srpskog uma* Novice Milića ne možemo se, međutim, oteti utisku o magičnoj privlačnosti uma sadržanog u ovoj knjizi, kojom se Milić, zasigurno, obračunava sa „lupeškim umom“ i čuva čast samoga uma.

Adresa autora
Author's address

Enes Pašalić
samostalni istraživač, Brčko
pasalices@gmail.com

3 Foucault, kao i Derrida, smatra da nikada nismo dosegli stadij zrelog punoljetstva, odnosno da nismo dosegli stadij istinskog prosvjetiteljstva, te stoga prosvjetiteljstvo tek treba da dođe (Foucault, “What is Enlightenment”, u: *Ethics*, The New Press, New York, 1997, 303-319.).

UDK 28-725(497)“1918-1941“(049.3)

Primljeno: 09. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Šefko Sulejmanović

ULEMA U VRTLOGU DRUŠTVENIH PRILIKA NA BALKANU U PRVOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA

[Sumeja Ljevaković-Subašić (ur.), *Ulema na Balkanu između dva
svjetska rata*, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka – Udruženje
ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2023]

Regionalna naučna konferencija pod nazivom “Ulema na Balkanu između dva svjetska rata“ (dalje: Konferencija) održana je 8. novembra 2022. godine u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Konferenciju su organizirali Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka i Udruženje ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, s primarnom intencijom prezentovanja naučnoj i kulturnoj javnosti pored društveno afirmiranih i manje poznate âlime koji su djelovali na južnoslavenskim i balkanskim prostorima između dva svjetska rata. Bilo je to vrijeme velikih izazova i hektičkih napetosti za sve narode Balkana pa tako i za muslimane, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, pri čemu su vjerski službenici, *de facto* ili *de jure*, bili neizbježno involvirani u aktuelna društvena dešavanja. „Ma kako okrenuta čovjeku, vrijednostima mira i pravde, na Balkanu je religija imala neprijeporno dezintegracijsku funkciju, koja je posebno došla do izražaja u slučaju bivše jugoslavenske države“ (A. Jahić). U spomenutom vremenu, preplavljenom neizvjesnošću i antagonizmima, ulema je imala važnu ulogu u očuvanju vjerskog i kulturnog identiteta muslimana, ali i u suzbijanju poticanih političkih tenzija, o čemu decidirano svjedoče podaci na stranicama ovoga *Zbornika radova* (dalje: *Zbornik*). S obzirom da naziv *Zbornika* počinje riječju “ulema“, neophodno je pojasniti da se ovaj pojam u klasičnoj islamskoj literaturi upotrebljava „uglavnom, ili u najvećoj

mjeri, [kada] mislimo na one koji posjeduju religijsko znanje (ilum) i mudrost (hikmet) da to znanje dostave i primijene“ (H. Kavazović).

Do sada je o većini uleme tretirane u ovome *Zborniku* pisano šturo i sporadično, bez ambicioznije naučne valorizacije. Uglavnom su se pisale studije i osvrta na značajnije alime čije su vjerske funkcije i društvene uloge bile ključne u rješavanju i razumijevanju tadašnjih društvenih pa i državnih prilika, kao što su kod Bošnjaka bili reisul-uleme Teufik-ef. Azabagić, Džemaludin-ef. Čaušević, Ibrahim-ef. Maglajlić, Fehim-ef. Spaho, zatim ulemanska porodica Čokić, Mehmed-ef. Handžić i drugi. „Uvjeran sam da takvih radova ima i na makedonskom, albanskom i na turskom jeziku, kada je u pitanju ulema sa šireg prostora ovog podneblja“ (H. Kavazović). Malo je pisano o ulemi koja je na mikroplanu, u lokalnim sredinama i u teškim uvjetima, angažirano djelovala ispunjavajući svoju osnovnu vjersku misiju kako u Bosni i Hercegovini, tako i u drugim dijelovima jugoistočne Evrope odnosno Balkana.

Na Konferenciji koja je okupila istraživače iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i Makedonije podnesena su 22 referata. Od navedenog broja referata, u zborniku pod nazivom *Ulema na Balkanu između dva svjetska rata* uvršteno je 20 radova. Nakon preglednog sadržaja na početku i *Predgovora* koji potpisuje urednica publikacije dr. Sumeja Ljevaković-Subašić, publikaciju otvara uvodno obraćanje predsjednika Udruženja ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini Nesib-ef. Hadžića, a zatim obraćanje reisul-uleme Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini dr. Husein-ef. Kavazovića.

U strukturalnom pogledu *Zbornik* je podijeljen u četiri tematska poglavlja. Prvo poglavlje *Životopisi istaknutih alima između dva svjetska rata* obuhvata sedam radova u kojima je iscrpno predstavljen život, naučni rad i društveni angažman *istaknutih alima*. Na ovome mjestu, uz imena njihovih autora, navodimo radove redoslijedom kako su u sadržaju i navedeni:

- Ferid Dautović, “Abdulah ef. Fočak“;
- Mevludin Dizdarević, “Reformski i prosvjetiteljski zanos Abdulaha ef. Serdarevića“;
- Šefko Sulejmanović, “Kurra hafiz Ahmed ef. Redžebašić (1887-1974): istaknuti alim i društveni aktivista“;
- Enver Ujkanović, “Novopazarski muftija Teufik ef. Imamović u spisima arhiva “RAS““;
- Meho Manjgo, “Život i djelo Ibrahima efendije Ajanovića (1884-1941)“;
- Mustafa Muharemović, “Džemal ef. Hulusić, džematski imam iz Zvornika“;

- Emir Šečić, "Hafiz Hasan ef. Smajlović: muderis, upravitelj, muftija (1879-1957)";
- Jusuf Džafić, "Biografija i porodična biblioteka Omera ef. Okanovića";

Kroz životopise navedenih âlima moguće je sagledati teške ekonomske i političke prilike u kojima se našla Islamska zajednica u ovom periodu te kako je ulema, unatoč neprestanom nastojanju državnih vlasti da patroniziraju i opstruiraju njihove aktivnosti, ostajala dosljedna svojoj primarnoj vjersko-altruističkoj misiji.

Drugo poglavlje *Ulema okosnica vjerskog i društvenog života u različitim regijama Bosne i Hercegovine i okoline između dva svjetska rata* sadrži sedam radova koji govore o ulemi koja je ostavila dubok trag u sredinama svoga djelovanja, o čemu se više zna u narodu nego u znanstvenim krugovima. Među njima su bile znamenite muftije, šerijatske sudije, hafizi, imami, imami-matičari, mualimi i drugi vjerski autoriteti. U *Zborniku* su navedeni po sljedećem redoslijedu:

- Elvir Duranović, "Alimi Gornjevrbaske regije između dva svjetska rata";
- Zehra Alispahić, "Ulemanske porodice s rogatičkog kraja između dva svjetska rata";
- Nusret Kujraković, "Imami-matičari u srezu Gradačac između dva svjetska rata";
- Admir Blitović, "Doprinos banjalučke uleme u rješavanju vjerskih, ekonomskih i političkih pitanja između dva svjetska rata";
- Vedad Mustedanagić, "Život muslimana i njihovih vjerskih autoriteta (uleme) u Velikoj Kladuši između dva svjetska rata";
- Sait Š. Šabotić, "Uloga i značaj imama hadži Ismailove džamije u očuvanju islamskog duha i tradicije Bošnjaka Nikšića".

U ovim radovima vidno je revnosno i odvažno nastojanje spomenute uleme da prenese *emanet* (povjerenje) vjere i njene vrijednosti na nova pokoljenja kroz predan vjerski, prosvjetni i odgojni rad u medresama, džamijama, mektebima i sl.

Trećim poglavljem *Muderisi i šejhovi na Balkanu između dva svjetska rata* obuhvaćena su tri rada, prilično koherentna po tematskoj fokusiranosti i srodnosti:

- Sumeja Ljevaković-Subašić, "Muderisi Gazi Ferhad-begove medrese u Tešnju između dva svjetska rata";
- Vedad Hurić, "Predavači arapskog jezika u šerijatskoj gimnaziji u Sarajevu (1918-1945) i njihov doprinos arabistici";

- Azra Medara, "Melamijski šejhovi Makedonije, Kosova i Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata";

Među navedenim radovima vrijedi skrenuti pažnju na rad Azre Medare u kome govori o melamijskim šejhovima koji su djelovali na području *Makedonije, Kosova i Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata* i koji su *u duhu sufijske etike* doprinijeli razvoju književnosti muslimana na Balkanu, o čemu se u našoj kulturnoj i naučnoj javnosti malo zna.

U četvrtom poglavlju *Istaknuti svršenicima medrese i drugih vjerskih škola* svrstana su dva rada koja odslikavaju društveno-politički i kulturno-prosvjetni aktivizam svršenika medrese i drugih vjerskih škola Bošnjaka:

- Edin Veladžić, "Prilog za proučavanje društveno-političkog i kulturno-prosvjetnog aktivizma svršenika vjerskih škola Bošnjaka na osnovu tekstova lista Gajret (1921-1929)";
- Azem Feriz, "Posljednje generacije polaznika Koski Mehmed-pašine medrese – primjer učenika iz Podveležja".

U spomenutim radovima predočeni su inspirativni uvidi u to kako su svršenicima ovih škola ličnim primjerom i nesebičnim zalaganjem dokazali da svaki pojedinac može značajno doprinijeti ekonomskom, kulturnom i prosvjetnom uzdizanju naroda u svojoj sredini.

Pojava ovakvih publikacija važna je iz više razloga. Posebnost ovog zbornika je u činjenici što donosi pregled i analizu aktivnosti uleme na Balkanu u jednom historijsko iznimno trusnom i neizvjesnom vremenu. Prvi svjetski rat bio je najstrašniji rat u dotadašnjoj povijesti, sa približno deset miliona ljudskih žrtava. Kako bi se ubuduće izbjegli ovakvi i slični sukobi, između vodećih svjetskih sila i Njemačke postignut je sporazum u Versaillesu (28. 06. 2019.) o novom svjetskom poretku poznatom kao *Versajski poredak*, koji se vrlo brzo našao na meti kritike Njemačke i sovjetske Rusije, koje su težile njegovoj reviziji i promjeni novouspostavljenih granica. Ove tendencije Njemačke i sovjetske Rusije u historiji su poznate kao *revizionizam*. Zanimljivo je da se u takvoj depresivnoj ambijentalnosti u Evropi javljaju mnogobrojni kulturni i umjetnički pokreti *s okusom gorčine umjetničkog kazivanja*.

Takve prilike između dva svjetska rata nisu mogle mimoći ni Balkan, koji se neizbježno našao u rascjepu između *Versajskog poretka* i *revizionizma*. Uz to, na Balkanu je rođena i nova država pod nazivom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

(1918). Bosna i Hercegovina, opustošena u Prvom svjetskom ratu, involvirana je u sastav nove Kraljevine, zajedno s Makedonijom, Crnom Gorom i Kosovom. Uz teško podnošljive društveno-političke i ekonomske prilike za muslimane Balkana najveću psihološku deprimiranost proizvelo je ukidanje hilafeta 1924. godine, *koji je na stvarnoj i simboličkoj ravni za ovdašnje učene ljude bio reprezent jedinstva ummeta*. U ovakvim okolnostima nova ulema sa balkanskih prostora, umjesto prema Istanbulu, sve više se okretala ka Al-Azharu u Egiptu, ili nekim drugim muslimanskim centrima. U Sarajevu je još u vrijeme austrougarske uprave (1887) osnovana “Šerijatsko-sudačka škola“, *visoka islamska obrazovna ustanova*, koja je 1937. godine prerasla u “Višu islamsku šerijatsko-teološku školu“ *u rangu fakulteta*, u narodu poznata kao VIŠT, a njeni svršeni kao “vištovci“. Svršeni ove škole, obrazovani na matrici zapadnih metodologija, aktuelnim pitanjima prilaze s daleko više kritičke akribije *praveći komparaciju između naučnih rezultata do kojih su došli učenjaci Istoka i učenjaci Zapada*. Pored teoloških pitanja, kojima se uglavnom bavila ulema školovana na Istoku, svršeni domaćih visokoškolskih ustanova (“Šerijatsko-sudačke škole“ i “Velike medrese kralja Aleksandra I“, osnovane 1924. u Skoplju) svoju pažnju sve više usmjeravaju ka pitanjima *iz domena obrazovanja, politike, historije i prava*.

Ovaj *Zbornik* predstavlja dragocjeno štivo za razumijevanje bosanskohercegovačke kulturno-vjerske stvarnosti u prvoj polovini 20. stoljeća i kao takav predstavlja vrijedan prilog nacionalnoj historiografskoj literaturi. U širem regionalnom kontekstu publikacija donosi obilje zanimljivih sadržaja iz kulturne prošlosti muslimana južnoslavenskih prostora i Balkana, kako je u naslovu Konferencije i naznačeno. Kao takva, višestruko je interesantna za širu kulturnu, stručnu i naučnu javnost. Ipak, kao i svaka knjiga, tako i ova nije mogla proći bez svojih nedostataka. Vrijedno bi bilo da su na kraju radova priloženi naslov, apstarkt i ključne riječi prevedeni na engleski ili neki drugi strani/svjetski jezik. Također, ni jedan od radova ne sadrži na kraju popis korištenih izvora i literature u kompatibilnosti s navedenim podnožnim napomenama/fusnotama, što znatno umanjuje ekspoziciju njihove znanstvene aparature. Iako su u impresumu navedena imena recenzenata, bilo bi korisnije da su recenzije u *Zborniku* publikovane u integralnoj formi.

Na kraju, možemo zaključiti da zbornik *Ulema na Balkanu između dva svjetska rata* predstavlja iznimno važan doprinos regionalnoj historiografiji i kulturnoj historiji, donoseći širok spektar tema i važnih podataka. Vjerujemo da će sadašnjim i budućim istraživačima biti nezaobilazan sadržaj u tretiranju navedenog perio-

da balkanske prošlosti, a posebno kulturno-vjerskih prilika muslimana na južnoslavenskim prostorima. Upućujemo čestitke autorima radova, urednicima, recenzentima, lektoru, dizajnerima, izdavačima kao i svima koji su uzeli učešća u sadržajnom i vizuelnom oblikovanju ove publikacije. Riječ je o obimnom sadržaju, na 364 stranice štampanog teksta, s dobrim tematskim poretkom, unutar kojega su tretirana brojna pitanja kulturnog, vjerskog i političkog karaktera. Zbog toga ovaj *Zbornik* toplo preporučujemo pažnji čitalaca.

Adresa autora
Author's address

Šefko Sulejmanović
Institut za društvena i religijska istraživanja u Tuzli
shevkos@yahoo.com

UDK 94(497.6=163.43)“1941/1945“(049.3)

Primljeno: 11. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Omer Hamzić

BITI OBJEKAT HISTORIJE: PUTEVI I STRANPUTICE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA (BOŠNJAKA) U DRUGOM SVJETSKOM RATU

[Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja – bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945), Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2023*]

Nakon knjige *Vrijeme izazova – Bošnjaci u prvoj polovini 20. vijeka* koja je u obliku odabrane kolekcije ranije objavljenih radova izašla 2014. godine, Adnan Jahić se odlučio da zaokruži odgovor na pitanje ko su, ustvari, bosanski muslimani bili i kako su prošli u Drugom svjetskom ratu. Kao rezultat skoro osam godina intenzivnog rada, krajem 2023. godine Jahić je objavio obimnu (707 str.) i na bogatim, do sada i nekim manje poznatim, izvorima zasnovanu historijsku sintezu u kojoj je, po mome mišljenju, uspio ponajbolje i do kraja proniknuti u srž tzv. muslimanskog pitanja u Drugom svjetskom ratu. U ovoj knjizi, znakovitog naslova, pokazao je svoje već zrelo istraživačko iskustvo i svu raskoš originalnog stilskog postupka pri uobličavanju historijskog narativa – upotrebi, interpretaciji i kritici dokumenata, njihovim citiranjima, komparacijama itd. Koliko je po obimu široka znanstvena podloga na kojoj se temelji ova knjiga govori i podatak da osnovni tekst prati 2427 fus nota, koje vrlo često nisu samo obične arhivske signature, već u mnogim slučajevima i dodatna opširnija argumentacija već izloženih činjenica i stavova. Te dopune „posložene“ su tako da ne opterećuju osnovni tekst, već naprotiv, upotpunjuju ga i doprinose boljem razumijevanju.

Strukturu knjige, osim uvoda i zaključka, te popisa izvora i literature, kao i indeksa osoba i autora, čini 20 poglavlja u kojima autor daje odgovore na dvadeset najkrupnijih (čvorišnih) pitanja koja zasijecaju u historijat opstanka i sudbine bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu. Uspio je razgrnuti maglu koja se nad ovim pitanjem dugo navlačila u prošlosti. Pisalo se o tome najviše s pobjedničke tačke gledišta, s koje su bosanski muslimani, definitivno bili nevidljivi ili su pogrešno viđeni i predstavljani. Na pobjedničkoj strani, gledano u cjelini nisu bili, kao što nisu bili ni na gubitničkoj. Slijedom toga, otvara se pitanje kojoj su strani pripadali i šta su zapravo bili? Primjenom crno-bijele tehnike na takva pitanja uvijek su se dobijali pogrešni odgovori.

U svom pristupu ovim složenim (i teškim) temama Adnan Jahić je uvijek slijedio principe i načela objektivnosti historijske nauke. Na tim principima u potpunosti se zasniva i ova njegova knjiga. U ovom slučaju poduhvatio se jedne izrazito sadržajno slojevite i neistražene teme, za koju je ocijenio da bi je vrijedilo cjelovito istražiti i temeljito historiografski obraditi. Kako u uvodu navodi, neposredan poticaj za to bio mu je ostvaren uvid u bogatu arhivsku građu o radu Odbora narodnog spasa – krovne organizacije bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu, koja je godinama poslije rata, kako piše, „skupljala prašinu u depoima Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu“.

Knjigu otvara podsjećanje da u vrijeme poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, 17. 04. 1941. godine, kad je Njemačka sa svojim saveznicima dijelila plijen i sfere uticaja na okupiranom prostoru, bosanske muslimane niko nije pitao hoće li biti Hrvati muslimanske vjere i hoće li se Bosna i Hercegovina „utopiti“ u sastav te nove – hrvatske i „nezavisne“ države. Naravno, niko nije pitao ni Hrvate, ali im, ipak, niko nije nametao neko novo narodno ime, niti je mijenjao ime njihove zemlje. Makar i formalno, sve to je „odrađivala“ neka hrvatska politika, stvarala se hrvatska, a ne nečija druga, pa makar i satelitska država, centar svih zbivanja bio je hrvatski glavni grad Zagreb itd... Bosanski muslimani u većini nisu žalili za propalom Kraljevinom Jugoslavijom isto onoliko koliko se nisu radovali dolasku nove države, koja im se samo jednog jutra, sa dolaskom njemačke vojske, „ukazala“ u Zagrebu. Ipak, u svijesti običnih ljudi postojala je neka nada da će i njemački „Švabo biti babo“ bar onoliko koliko je bio babo onaj austrijski koji je nekada Bosnom vladao. Bio je to, doduše, samo jedan od razloga što su i bosanski muslimani prema novoj državi u početku iskazivali svoju građansku lojalnost i očekivali bolje dane. Ali već za nekoliko mjeseci uvjerali su se da tu za njih neće biti nekog selameta. Nastupilo je vrijeme razočarenja, zatim gorčine i konačno otpora. Upravo tu parabolu, od početnog

prihvatanja i lojalnosti, pa do odbacivanja i otpora Bošnjaka toj i takvoj državi možemo pratiti od prve do zadnje stranice ove knjige.

Sintagma „Između čekića i nakovnja“ u udarnom dijelu njenog naslova, izašla nekada iz narodnog genija, najkraći je i najprecizniji odgovor na pitanje u kakvom su se položaju nalazili Bošnjaci muslimani u Drugom svjetskom ratu. Koristi se, inače, u situacijama, to je već poznato, kada se čitav jedan narod nađe u teškoj situaciji, između dvije neprijateljske strane koje se bore za prevlast na određenom prostoru. U simboličnom značenju tom sintagmom želi se pokazati da se jedan narod, sticajem historijskih okolnosti, našao u položaju sličnom metalu koji se obrađuje između čekića i nakovnja. U ovom slučaju, dakle, narod je taj koji je pod pritiskom i trpi posljedice sukoba između dvije strane.

Kad se u takvom položaju nađe samo jedan čovjek, to je već nesreća, kad se u takvom položaju nađe čitav jedan narod – to je već tragedija epskih razmjera. U slučaju Bosne i Hercegovine i bosanskih muslimana (Bošnjaka), koji su se našli između čekića i nakovnja dva nacionalizma – srpskog i hrvatskog, još od početka 19. stoljeća, pa do danas, to je, u historijskom smislu „proces dugog trajanja“ i jedna tragična povijest stradanja, ubijanja, pokolja, muhadžirluka, mržnje i osvete, odbrane i napada, kukavičluka, izdajstva, ali i patriotizma, herojstva, obraza i poštenja, te neprekidne borbe za opstanak...

Autor je hrabro uronio u sve kontroverzne i zamršene procese, koji su se odigrali na prostoru Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata. Vodio se svojom profesionalnom znatiželjom i zapitanošću nad sudbinom vlastitog naroda, ali i sa ljudskom radoznalošću i željom da otkrije kako i zašto se sve to događalo, otkuda toliko mržnje, ljudskog pesinluka i zla? Jer općenito, na Balkanu, u BiH posebno, vođeno je istovremeno više ratova u jednom velikom ratu, sklapala su se i pucala savezništva, ustvari, mali i veliki frontovi, vođeni privatni ratovi... vojske, milicije (Hadžiefendićeva, Huskina, Zeleni kadar Nešeta Topčića...). Bosanski muslimani su se bukvalno našli na čistini, između čekića i nakovnja, kod države bez države, kod vođstva bez vođstva, kod vojske bez vojske, svačiji i ničiji: žrtve i osvetnici, heroji i pravednici, ali definitivno i najveći stradalnici, što ne reći, velikodržavnih aspiracija sa srpske i hrvatske strane. Ne treba zanemariti ni nečasnu ulogu Nijemaca i Italijana kao okupatora koji su stvorili ili stvarali povoljan ambijent za ostvarenje takvih velikodržavnih aspiracija na račun Bosne i bosanskih muslimana, koji su, inače, tretirani kao „objekat historije“ i topovsko meso za ostvarenje njihovih interesa i ciljeva.

Držeći se principa objektivnosti i mjere u prikazivanju pozicije bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu, pa i njihovih stradanja, Jahić je i u ovoj knjizi ponudio realnu i dokumentovanu historijsku priču bez ikakvih sjenki i retuširanja. U svojim ranijim radovima identifikovao je i upozorio na taj manihejski diskurs kod bosanskih muslimana (Bošnjaka) u kojem se sva nacionalna i političko-društvena kretanja u Bosni i Hercegovini promatraju u okviru unaprijed određenih odnosa s muslimanima (Bošnjacima) kao stalnim i isključivim žrtvama „velikodržavnih aspiracija iz bosanskohercegovačkog susjedstva“ (*Vrijeme izazova*, str. 11), pa i kada je u pitanju njihova sudbina u Drugom svjetskom ratu. Činjenica jeste da su bili najveće žrtve i da o tome treba govoriti i pisati, ali ne treba zanemariti ni žrtve drugih koje su pale od bošnjačke ruke.

Polazeći od tog objektivnog, u krajnjem, moralnog stava, Jahić je u ovoj knjizi kritički do kraja rasvijetlio i ulogu muslimanske (bošnjačke) elite tokom rata, koja i pored poštene i principijelne kritike ustaškog režima zbog represije i udara na Srbe i Jevreje (muslimanske rezolucije) s početka rata, nije bila u stanju izboriti se za bolji status i efikasnu zaštitu vlastitog naroda. Dubinski se upustio u analizu ponašanja i težnji ondašnje bošnjačke elite, prije svega vjerskih i političkih lidera u većim centrima, kao i onih na lokalnom nivou, čije je djelovanje bilo autonomno i različito od mjesta do mjesta, od vremena do vremena, prilagođeno datoj situaciji i prilikama. Pokazao je koliko su te elite nespremno dočekale rat i u ratu pokazale nesnalaženje, lutanja, predrasude, zablude...

Nastanak i djelovanje raznih muslimanskih vojnih formacija (nepovezanih i fragmentiranih) bilo je više stvar inicijative i odlučnosti pojedinaca, nego rezultat neke organizovane političke akcije. Trebalo je braniti narod kad to nije bila u stanju uraditi režimska struktura policije i vojske. Nažalost, u mnogim slučajevima to nije uspjelo, što je imalo katastrofalne posljedice (pokolji i genocid nad muslimanima istočne Bosne, Bosanske krajine, istočne Hercegovine...). Novim i produbljenijim uvidima u okolnosti nastanka i stvarne učinke tih „muslimanskih vojski“ Jahić je upotpunio sliku i stradanja i otpora (ili pokušaja otpora) bosanskih muslimana svakom onom koji ih je pokušao ugroziti.

U objašnjenjima i argumentaciji koju podastire nema revizionizma niti traženja opravdanja zato što su se bosanski muslimani dobar dio rata nalazili, uslovno rečeno, na pogrešnoj strani. Naprotiv, njegov kritički otklon nudi istinu o tome kako je stvarno nešto bilo, a ne ono kako bi neko danas volio da je bilo, gradeći od toga lažne mitove za dnevnu upotrebu. Na primjer, njegove interpretacije poznatih muslimanskih rezolucija iz druge polovine 1941. godine bacaju novo svjetlo na njihovu pojavu, kao

hrabar i pošten, u svakom slučaju pozitivan čin muslimanske elite, koji nikako ne treba potcjenjivati, ali ni glorifikovati.

Ovdje vrijedi spomenuti da se negdje u uvodnom poglavlju Jahić samokritički osvrnuo i na svoju prvu historijsku knjižicu o muslimanskim formacijama, koja se pojavila 1995. godine, takoreći u ratnim uslovima. Pri tome je s razlogom citirao jednog autora koji piše „da bi dometi historijske literature mogli biti kudikamo veći kad bi se historičari, općenito govoreći, mogli povinovati imperativu „da zaborave koliko god mogu svoju nacionalnu pripadnost“ i da im jedini cilj bude otkrivanje istine „makar to bio nedostižni ideal“ (str. 10). Nažalost, u mnogim historijskim knjigama i člancima autori se pojavljuju kao „nacionalni borci“, čiji tekstovi nerijetko izgledaju kao „obračun sa mrtvacima“, konstatuje Jahić. Zato se kao iskusan istraživač, uz to do kraja „upućen u materiju“, i u ovoj knjizi trudio da se, koliko god je to bilo moguće, približi gore spomenutom idealu i da izbjegne taj „obračun sa mrtvacima“ i pritisak nacionalne pripadnosti, koja počesto kod autora (općenito) nameće manji ili veći stepen samocenzure i to baš radi nekih viših interesa. Objektivno govoreći, tome pritisku nije se lahko oduprijeti. Tvrdim to i na osnovu vlastitog iskustva. Taj „navijački refleks“ u korist „svojih“, manje više dio je svačijeg identiteta. Samo profesionalci od kredibiliteta mogu se tome uspješno oduprijeti. Pažljivo čitajući ovu knjigu nisam primijetio da je Adnan Jahić na bilo kojem pitanju, pa i onim najosjetljivijim, podlegao tom pritisku. Naprotiv, prikazujući i pokazujući epske dimenzije stradanja muslimanskog naroda, najviše od četničkog noža i kame, izložio je i dokumente o zločinima bosanskih muslimana koje su počinili kao pripadnici hrvatskih vojnih postrojbi, divljih ustaša, legije i zelenog kadra, najviše nad srpskim civilima. Isključujući svaki subjektivizam u interpretaciji pojedinih događaja, koristio je dostupnu građu u skladu sa strogim profesionalnim standardima. Uloga historičara i naučnika općenito jeste da daje odgovore na pitanja pomoću kredibilnih izvora, to jest onih koji se mogu provjeriti, uporediti, ispitati...

Emily Greble, autorica knjige *Sarajevo – 1941–1945*, u svojoj recenziji, potpuno ispravno, zaključuje da je Adnan Jahić u ovoj „izvrstnoj studiji“ postavio „novi standard historičarima koji pišu o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji.“ Uspio je do kraja rasvijetliti poziciju Bosne i bosanskih muslimana (Bošnjaka) u Drugom svjetskom ratu (u okvirima NDH), ali i stvarnu ulogu i odnos Njemačke i Italije, kao dvije okupacione fašističke sile koje su čitavo vrijeme rata Bošnjake tretirale kao objekat, pogodan za ostvarenje svojih interesa, tolerišući, a u nekim situacijama i potičući četničke zločine nad golorukim muslimanskim civilima u Podrinju, Hercegovini, istočnoj Bosni...

Nakon prezentiranih dokaza o četničkim (srpskim) zločinima nad Bošnjacima i stradanjima Srba od hrvatske i bošnjačke ruke, te brutalnim obračunima pobjednika, predvođenih komunistima sa ostacima poraženih snaga, pada u vodu svaka priča o „dobrim i lošim momcima“ u Drugom svjetskom ratu na prostoru Bosne i Hercegovine, a rehabilitacija četnika i ustaša te opravdavanje zločina pobjednika predstavlja gaženje ne samo principa historijske nauke već i svih moralnih i etičkih principa na štetu naroda u čije ime se to navodno činilo i čini. Nacionalne institucije i akademije koje su četnike priznale za antifašiste, a Ravnogorski pokret izjednačile sa partizanskim, dugoročno će teško odbraniti takvu jednu nacionalnu historijsku laž. Slično se može reći i za pokušaje rehabilitacije ustaških ideja i relativiziranja ustaških zločina (Jasenovac), afirmacije pozdrava „Za dom spremni“, relativizacije svega onog što pokriva pojam Blajburg itd.

Adnan Jahić je, možda bolje nego iko do sada, istražio i pokazao razmjere genocida i stradanja bosanskih muslimana u Podrinju, Bosanskoj krajini, Hercegovini, koji su se našli između čekića i nakovnja (srpskog i hrvatskog nacionalizma, to jest ustaša i četnika), ali se nije nimalo libio da otvoreno progovori i o zločinima muslimana u ustaškim i legijskim postrojbama nad civilima srpske nacionalnosti. Iz dokumenata na koje se oslanjao i koje podastire izbija osuda zločina bez obzira ko ih je počinio. Nije zaobišao Jeginov lug kod Kalesije, zločine nad Srbima u okolini Cazina, Kladuše itd. Pri tome, on nikada ne zaboravlja sve te događaje kontekstualizirati, s naglaskom da su se odigrali pod kišobranom ili na posredan ili neposredan poticaj okupatora – Nijemaca i Italijana. Formiranje 13. SS divizije, od koje su određene muslimanske elite očekivale podršku za ostvarenje svojih autonomističkih (manje više utopijskih) ciljeva, pokazalo se isuviše naivno (ne prvi i jedini put) i u krajnjem kao još jedno razočarenje muslimana u Njemačku. Epizodu sa 13. SS divizijom Jahić je objasnio kao nevolju (poglavlje: „Nevolje sa Handžar divizijom“) s kojom se je besmisleno ponositi – što se i danas može čuti u pojedinim krugovima. Isti pristup imao je dotičući se ili otvarajući još mnoga druga osjetljiva pitanja.

U metodološkom pogledu Jahić je i u ovoj knjizi primijenio rastresit, mozaičan, jednom riječju kombinovani tematsko-hronološki princip i posložio „gradivo“ u 20 poglavlja (tema), ne računajući uvodni tekst i zaključak („Nešto kao zaključak. Na razmeđu straha i nade“). Iako se mogu čitati i odvojeno kao tematski potpuno zaokružene cjeline, ta poglavlja su jako dobro „posložena“ i uklopljena u arhitekturu knjige tako da svojim preplitanjem daju posebnu dinamiku izloženom štivu. Tim postupkom, govoreći pozorišnom terminologijom, ostvaruje se jedinstvo mjesta,

radnje i vremena na ratnoj „pozornici“ koja se zove Bosna i Hercegovina, sa bosanskim muslimanima kao glavnim akterima. Za svako poglavlje autor je majstorski odabrao naslov koji na precizan i jezgrovit način, u jednoj ili u samo nekoliko riječi, prepoznatljivim literarnim manirom, skoro poetski, iscertava suštinu priče koja slijedi iza tog naslova. Tako čitaocu tema postaje lakše razumljiva i bolje pamtljiva. To je, inače, karakteristična stilski odlika historijskog rukopisa Adnana Jahića, koja se teško može kopirati ili ponoviti. Za ilustraciju, navodimo samo nekoliko naslova poglavlja iz knjige *Između čekića i nakovnja*: „Hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo“, „Malj iznad glave“, „Nož ispod vrata“, „U partizanskim redovima“, „Ahilova peta“, „Huskina vojska“, „Godišnji odmor Muhameda Pandže“, „Zeleni kadar“, „Epilog: krah nacionalizma i trijumf boljševika“ itd.

Iako se oslanjao na najreferentnije autore za period Drugog svjetskog rata (Jozo Tomašević, Xavijer Bugarel, Emily Grebl, Zlatko Hasanbegović, Nada Kisić Kolanović, Rasim Hurem i dr.), kako sam autor navodi u uvodu, „ova knjiga ne bi bila napisana bez poticaja i nadahnuća koje su donosile provokativne, upečatljive i uznemirujuće obavijesti izvora, većim dijelom nekorištenih, a i u slučaju korištenja, držim nerijetko, bez prodiranja u njihovo sadržajno bogatstvo i dovođenje u vezu sa smislom drugih relevantnih dokumenata.“ (14)

Koristeći se izvorima, Jahić nije obraćao pažnju samo na njihovu sadržinu (u smislu korišćenja podataka o događajima), već se znalački upuštao i analizirao poziciju samih tvoraca tih dokumenata, koji su najčešće bili sudionici ili akteri zbivanja, stradalnici koji su preživjeli užasne nevolje, pa se u tim dokumentima nerijetko pojavljuju i kao autentični svjedoci. Kredibilitnost izvora autor najčešće ispituje usporedbom obavijesti različitog porijekla o istim događajima i pojavama (komparativna metoda). Uspješno je predstavio ili propratio glavne procese iz života Bošnjaka u periodu Drugog svjetskog rata – od njihovog početnog lojalnog odnosa prema okupaciji i NDH, pa do razočarenja i odbacivanja tog režima, te njihovog učešća u otvorenim sukobima sa tim režimom, sudjelovanju u konačnom oslobođenju zemlje („S partizanima“) i, napokon, osvjetljavanja njihove pozicije u neposrednom poraću. Ukratko uspio je „sagledati i objasniti *perspektivu* Bošnjaka u ratnim izrazima hrvatske i srpske nacionalne ideologije, njemačkih i italijanskih ratnih strategija, kao i teoriji i praksi partizanskog antifašističkog pokreta“ (str. 15).

Zaključak je da su bosanski muslimani u tim sudbonosnim danima bili marginalna strana od koje ništa nije ni zavisilo, niti se za šta pitala. Bili su takoreći objekat historije. I platili visoku cijenu, boreći se za goli opstanak i spas – što je u konačnici i bila sva njihova ratna filozofija.

Knjiga *Između čekića i nakovnja*, bez sumnje, do sada je najbolje napisana povjesnica bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu. Za one koji hoće ozbiljno da se upute u ovakva i slična istraživanja, rukopisi Adnana Jahića mogu im biti uzor, a ova knjiga i dobar izvor podataka, od kojih se mnogi po prvi puta objavljuju. „Ova hrabra studija će“, kako napisa Emily Grebl, „inspirisati novu generaciju naučnika“. Dobili smo vrijednu historijsku studiju koja se neće moći zaobići u svakom ozbiljnijem pristupanju obradi tematike iz Drugog svjetskog rata na ovim prostorima.

Adresa autora
Author's address

Omer Hamzić
Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica
hamzicomer@gmail.com

UDK 808.5(049.3)

Primljeno: 13. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Ana Lalić

ELEKTRONSKI KORPUS SMS PORUKA NA BOSANSKOM JEZIKU

**(Halid Bulić, Elma Durmišević, Azra Hodžić-Čavkić, Enisa Bajraktarević, Azra Ahmetpahić-Peljto, Belmin Šabić,
Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku,
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, 2023)**

Krajem 2023. godine Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu je objavio prvi bosanskohercegovački korpus SMS poruka. Radi se o *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku* autora Halida Bulića, Elme Durmišević, Azre Hodžić-Čavkić, Enise Bajraktarević, Azre Ahmetpahić-Peljto i Belmina Šabića. Ovaj tim istraživača sa Filozofskog fakulteta je sebi u januaru 2021. godine dao zadatak da sakupi 10.000 SMS poruka na bosanskom jeziku, a proizvod njihovog rada se sada nalazi ispred nas – 2.500 stranica na kojima je sadržano 10.000 SMS poruka koje su napisali govornici bosanskog jezika. Korpus je predstavljen kao elektronska knjiga u kojoj je sadržan *Predgovor*, kao i sâm korpus koji zauzima centralni dio knjige. Trenutno se korpusu može pristupiti kao elektronskoj knjizi dok su autori kao budući cilj sebi dali zadatak da ga u potpunosti digitaliziraju kako bi se mogao pretraživati i savremenim alatima koji su na raspolaganju korpusnoj lingvistici.

Važnost istraživanja jezika SMS poruka leži u činjenici da se ne radi o standardnom jeziku i da se na tom korpusu mogu istražiti tendencije nestandardnog i nedovoljno proučenog jezika. Odnosno, kako navode autori: „Istraživanje jezika SMS poruka zahtjevnije je nego istraživanje, naprimjer, književnosti i jezika medija, jer sakupljanje uzorka SMS poruka dovoljno velikog i raznovrsnog da pokaže tendencije

u jeziku ili potvrdi neke hipoteze o razvoju i strukturi jezika zaista je mukotrpno i zahtijeva mnogo vremena, energije i volje“ (str. ix). Autori ističu činjenicu da SMS komunikacija nestaje kao jedan od osnovnih motiva za sastavljanje ove vrste korpusa. Na ovaj način će SMS komunikacija i posebna vrsta jezika koja se razvila za ovaj kanal, vječno ostati dostupna istraživačima – čak i kada SMS kao sredstvo komunikacije u potpunosti nestane.

Ipak, autori ukazuju na to da su javno dostupni korpusi SMS poruka relativno rijetka pojava. Dakle, bosanski jezik se s ovim korpusom približio velikim jezicima kao što su engleski i francuski. Ovaj rad je još značajniji ako uzmemo u obzir da su elektronski korpusi na bosanskom jeziku rijetki, nedovršeni, napravljeni u inostranstvu ili usko specijalizirani, kao i činjenicu da su istraživanja jezika SMS poruka i kod nas i u regionu rijetka. Samim time, korpus tekstova koji imamo pred sobom nam može omogućiti da popunimo tu istraživačku prazninu.

Autorski tim je na korpusu radio od januara 2021. godine sve do kraja 2023. godine kada je objavljen u obliku elektronske knjige. Istraživači su korpus sakupili tako što su informantima slali formular za sakupljanje podataka u koji je trebalo unijeti tekst SMS poruke kao i podatke o dobi i zanimanju i primaoca i pošiljaoca poruke, mjesto prebivališta, stepen obrazovanja, spol, broj riječi u poruci i broj znakova. Informanti su također mogli unijeti i dodatne informacije ako su smatrali da je potrebno, kao što je npr. srodstvo učesnika komunikacije i slično. Autori korpusa nisu intervenisali u tekst poruke, osim po potrebi anonimiziranja teksta. Najveći broj informanata je iz Bosne i Hercegovine, ali određen broj dolazi i iz Hrvatske, Crne Gore, Srbije, Slovenije, Švedske, Austrije, Njemačke i Sjedinjenih Američkih Država. Korpus je statičan, što znači da nije planirano njegovo proširenje i smatra se gotovim. Što se tiče samih informanata, smatramo da se radi o reprezentativnom uzorku ispitanika, budući da su svoje poruke ustupili pojedinci koji potiču iz različitih socio-ekonomskih slojeva kao i različitih obrazovnih profila. Naime, na pitanja su odgovarali učenici, nastavnici, profesori, doktori, farmaceuti, trgovci, studenti, tehničari, veterinari, geodeti, kozmetičari i razni drugi. Nadalje, korpus je i sinhronijski i dijahronijski budući da obuhvata period od 2002. do 2022. godine i može nam pokazati tendencije pisanja SMS poruka i promjene u njima. Autori također daju upute kako pretraživati tekst: prema ključnim riječima, datumima, odgovorima, napomenama ili sagovornicima. Ipak, autori su svjesni i nedostataka korpusa predstavljenog u vidu elektronske knjige i sami sebi daju zadatak za budućnost da ga digitaliziraju kako bi bio dostupan za savremenu, računarsku analizu.

Sljedeća slika prikazuje primjer jedne od 10.000 SMS poruka kojom želimo ilustrirati vrstu jezika i način na koji autori jesu ili nisu intervenisali u tekst (npr. štamparska greška nije ispravljena, dok ime primaoca jeste zamijenjeno znakom x, a *emoji* nije izbrisan):

00037	Tekst poruke	Metapodaci			
Izvini Xxxx sto sam te tako rano zvala jutros. Nije mi se mobitel bio orebacio na bh vrijeme. A u TR sat unaprijed... sad ja tek skontala... fino se provedi u Konjicu ☺		Pošiljalac	Primalac		
		Maternji jezik	bosanski	bosanski	
		*Spol	Ž	Ž	
		*Dob	50	27	
		Države dugotrajnog boravka	Njemačka BiH	BiH	
		Obrazovanje	visoko		
*Broj riječi	33	Zanimanje	profesorica		
*Broj znakova (s razmacima)	170	*Mjesec i godina slanja poruke	09/2020		
Napomene informanta: ↓					

Slika1 - Primjer SMS poruke u korpusu (Bulić et al. 2023: 10)

Zahvaljujući *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku* bosanski jezik se pridružio velikim svjetskim jezicima koji imaju svoje javno dostupne korpusne SMS poruke. Samim time, autori su dali doprinos izučavanju ne samo jezika ove specifične vrste komunikacije već i SMS poruke kao sociološkog fenomena kao i bosanske korpusne lingvistike. Sigurni smo da će korpus biti od interesa i za istraživanja u domenama sociolingvistike i pragmatike, rodni studija i korpusne lingvistike. A nama ostaje da čestitamo autorima na velikom i pionirskom obavljenom poslu te da se radujemo njihovim budućim postignućima kao i dosezima njihovog korpusa kao i da im poželimo sreću u nastavku rada na projektu korpusa SMS poruka i njegovoj digitalizaciji.

Adresa autorice
Author's address

Ana Lalić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ana.lalic@gmail.com

UDK 94(497.6)“14/16“(049.3)

Primljeno: 16. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Uroš Dakić

DEVŠIRMA – REGRUTACIJA JANIČARA

**[Aladin Husić, *Devširma u Bosni (regrutacija Bosanaca u janičare)*,
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2023]**

Pitanje devširme, ili regrutacije, kako je autor ove studije Aladin Husić još naziva, usled nedostatka ili još neotkrivenih izvora, nije rasvetljeno u dovoljnoj meri. Kao osmanska osobenost kojoj se u istoriografiji pridaje velika važnost, devširma u Bosni takođe zahteva još neke odgovore, naročito stoga što ostaje osetljivo političko-etničko pitanje. Husićeva knjiga *Devširma u Bosni (O regrutaciji Bosanaca u janičare)* je veliki doprinos naporu da se što bolje shvati devširma ne samo u Bosni već i na široj okolnoj geografiji, samim tim i u Osmanskom carstvu kao celini. Ona je to stoga što nam pre svega donosi nove uvide u masovnost i periodičnost sprovođenja devširme, njenu rasprostranjenost po sandžacima i kadilucima, kao i razvojne specifičnosti njenog sprovođenja u Bosni od kojih su neke u suprotnosti sa *Zakonom o janičarima*, setom propisa koji je regulišu.¹

Zarad bližeg upoznavanja sa uvidima koje studiju Aladina Husića čine novinom neophodno je najpre ukratko izneti neka osnovna znanja o devširmi kojima istorijska nauka za sada raspolaže. Osmansko društvo je od ranijih državnih tvorevina u kojima je islam bio dominantna religija vladajućeg sloja preuzelo praksu uvođenja konvertita

¹ *Zakon o janičarima* je sastavljen 1606. godine i predstavlja više narativni nego dokumentarni izvor. Stoga se mora koristiti sa dosta opreza, što Aladin Husić u svojoj studiji i čini. Pretpostavlja se da je ovaj zakon, koji ujedno daje istorijske podatke o devširmi, projekcija na prošlost prakse sprovođenja regrutacije iz vremena kada je napisan. Sprovođenje devširme na terenu često je pokazivalo odstupanja od zakonskih propisa. *Zakon* zabranjuje regrutaciju muslimana i dece stočara i pastira, a poznato je da su ove kategorije bile podložne devširmi.

u državnu upravu i službu, nezavisno od njihove religijske i etničke pozadine. Osmansko carstvo je dodatni izvor ljudstva za popunjavanje državne administracije i vojničkih redova našlo u osobenom vidu regrutacije – devširmi, tj. prikupljanju dece i mladića među podanicima Carstva. Potom je sledilo njihovo razvrstavanje za obuku kako bi postali vojnici (janičari) i članovi državne administracije. Devširma se sprovodila u vremenskim ciklusima od otprilike pet godina, s tim što su ovi ciklusi po potrebi bivali skraćivani ili produžavani. U prvoj polovini XV veka se može govoriti o regrutaciji dece od najmanje osam godina, dok su kasnije, a naročito u XVI veku, to bili mladići između četrnaest i dvadeset godina starosti. Do početka XVI veka regrutovani su samo nemuslimani, kao što to *Zakon o janičarima* iz 1606. godine propisuje. Na primeru Bosne Aladin Husić pokazuje da je, kako je odmicao XVI vek, sve više bosanskih muslimana regrutovano devširmom i da su oni od jednog trenutka činili gro regrutovanih mladića (Bosne). Neki od segmenata pitanja devširme koji su nedovoljno poznati su njena periodičnost, masovnost i prihvaćenost u narodu, naročito među hrišćanima. Ako se oslonimo na putopise i kolektivno sećanje, dobijamo sliku u kojoj dominiraju opustošena sela i sakaćenje dece od strane roditelja kako ne bi bili regrutovani. (Devširmom su birani samo zdravi.) Ako pogledamo različite registre i državna akta, vidimo da je devširma jedno pravno definisano sprovođenje regrutacije koje je bilo oprezno izvođeno kako bi namirilo državne potrebe za ljudstvom bez izazivanja pobuna i bega stanovništva. Ostaje upitno koliko je taj balans održavan prilikom sprovođenja devširme na terenu.

U historiografiji preovladava mišljenje da je devširma nastala od uobičajene prakse porobljavanja za borbu sposobnih nemuslimana na novoosvojenim teritorijama ili teritorijama na koje su vršeni upadi, pri čemu je petina plena (ar. *hums*, pers. *penčik*) dodeljivana vladaru. Usled nedovoljnog priliva robova, za vreme Mehmeda II (1451-1481) regrutacija se proširila i na nemuslimane Carstva. U doba Bajazita II (1481-1512) donesena je kanunama koja definiše prikupljanje janičara i u kojoj stoji da su regrutaciji podložni samo „nevernici“, tj. nemuslimani. Početak regrutovanja muslimana u redove janičara se vezuje za početak XVI veka. Muslimani su se počeli prikupljati devširmom nakon poodmaklog procesa islamizacije kada u nekim oblastima više nije bilo dovoljno nemuslimana da bi samo oni bili podložni ovom obliku regrutacije. Početak ove prakse u Bosni autor smešta u 1515. godinu. Ova pretpostavka je u skladu sa stanovištem da *Zakon o janičarima* prenosi netačan istorijski podatak da je Mehmed II odmah po osvajanju Bosne 1463. godine bosanske muslimane povlastio, dozvoljavajući im, na njihovu molbu, da budu obuhvaćeni devširmom. *Zakon* praksu primanja bosanskih muslimana u janičare legalizuje

tvrdnjom da su oni takav tretman imali još „iz doba *fetha*“, što je referenca na Mehmedovo osvajanje Konstantinopolja 1453. godine. Smeštanje porekla neke prakse u „doba *fetha*“ i u drugim slučajevima, ne samo u *Zakonu o janičarima*, služi svrsi legalizacije njene primene u kasnijim razdobljima, iako ona nije začeta u datom periodu.

Studija Aladina Husića osvetljava fenomen devširme iz ugla njene masovnosti i učestalosti. Ova pitanja istovremeno nameću i neka druga, kojima se autor takođe bavi, a to su dobrovoljnost u devširmi, devširma u gradovima i dr. Većina putopisa svedoči da je devširma sprovedena u periodima od 4 do 5 godina, kao što to stoji i u aktima koji je propisuju. Podaci koje autor analizira pokazuju da je u Bosni devširma sprovedena u četiri navrata u godini regrutacije i to u različitim godišnjim dobima i u različitim krajevima Bosne. Uglavnom je poštovano pravilo da se mladići dovode u Istanbul sukcesivno, u grupama od 100 do 150. Devširma, dakle, nije sprovedena u istim nahijama u svakom, otprilike petogodišnjem, ciklusu. Razlozi za to su, kako autor ističe, trenutno populaciono stanje određenih krajeva i izbegavanje lišavanja istih radne snage. U tesnoj vezi sa periodičnošću je i masovnost devširme. Autor sugerše da su za slike opustošenih sela koje su ostajale iza devširme odgovorni putopisi i kao jedan od validnih dokumenata koristi rashode za plate janičarima u različitim periodima. Prema njima je janičarski korpus početkom XVI veka brojao 3.000 vojnika, da bi dostigao broj od 9.000 krajem istog veka. Njihov broj bi, zaključuje Aladin Husić, do kraja veka porastao znatno više da je regrutovano svake godine po hiljadu mladića samo iz Bosne, kako tvrde neki putopisci. Tačno je da su regruti iz Bosne, Hercegovine, Zvornika i Novog Pazara početkom vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca do 1526. godine činili 27% (1.217) ukupnog broja janičara prikupljenih iz Rumelije. Ovaj broj se, međutim, uklapa u hipotezu autora po kojoj devširma nije vršena tako često, naročito ne svake godine i da njome nije odvođeno po hiljadu mladića u godini.

U tom smislu se možda zaista mogu primetiti neke specifičnosti u pogledu devširme u Bosni. To, zapravo, nije privilegija bosanskih muslimana da budu podvrgnuti devširmi. *Zakon o janičarima* posebno poglavlje posvećuje regrutaciji dečaka iz Bosne (i Trabzona) u kome stoji da se bosanska deca „skupljaju bila ona sunećena ili ne“. Izvori, međutim, pokazuju da su regrutovani i albanski muslimani. Posebnost Bosne leži u tome što je Bosance njihova konstitucija preporučivala kao „poželjan“ ljudski materijal, što se i reflektuje u činjenici da su u periodu uspona i širenja Carstva u XVI veku najviše položaje u najvećem broju držali upravo Bosanci.

Analizirajući podložnost i muslimana i nemuslimana devširmi, Aladin Husić se dotiče i pitanja dobrovoljnosti, tj. nedobrovoljnosti ili prisile pri regrutaciji u Bosni. Autor jasno iznosi stav da je devširma među muslimanima uglavnom bila prihvaćena, dok je za hrišćane ona uglavnom bila nužnost, tj. prisila. Pri tom ostavlja prostor nemogućnosti uspostavljanja preciznog pravila po ovom pitanju jer je ovakve detalje sprovođenja devširme na terenu nemoguće sveobuhvatno utvrditi. *Zakon o janičarima* propisuje proceduru u slučajevima izbegavanja devširme: „Ne uzimaju se ni deca stočara i pastira. Ona su nevaspitana, jer su odrasla u planinama. Međutim, ako se utvrdi da je neko želeo da izbegne devširmu prerušavanjem u takve, evidentira se nakon istrage i pretraživanja kuće“. Ferman iz 1601. godine propisuje kaznu vešanjem pred vlastitom kućom zbog skrivanja mladića. Fermanom iz 1622. dvojica aga su optužena na smrt vešanjem zbog zloupotrebe položaja i primanja mita. Putopisi o devširmi daju jednu uopštenu i preuveličanu sliku. Zapadni putopisci su ostavljali ovakve zabeleške jer takav oblik regrutacije na Zapadu nije postojao. Devširma je isključivo osmanska osobenost. Nije začuđujuće da su putopisci sa Zapada ovakvu vrstu regrutacije mlađe populacije doživljavali kao veliku kulturološku razliku. Ako se tome pridoda da im je cilj bio pisati uglavnom sve najgore o Osmanskom carstvu, proizvod njihovog pisanja je, logično, loša slika.

Iako postoje primeri da su hrišćanski mladići uz svoju ili saglasnost roditelja pristupali devširmi i dobrovoljno primali islam, ne postoji dovoljan broj dokaza koji bi ovakvu praksu mogli potvrditi kao pravilo. Prilikom sprovođenja devširme, ovlašćeno lice je putem javnog poziva (*telâla*) obaveštavalo stanovništvo o zadatku s kojim je došlo. Mladići uzrasta propisanog fermanom bi se sa očevima i duhovnim licima (popovima i imamima) okupljali u središtu kadiluka, nemuslimani sa krštenicom, muslimani sa hudžetom. Za nemuslimane je procedura regrutacije bila drugačija nego za muslimane. Oni su već pri odabiru primali islam i menjali imena pred predstavnicima suda i meštana. Čin prihvatanja islama podrazumevao je i izjavu dobrovoljnosti bez koje bi ceo postupak sa šerijatskog aspekta bio nelegalan, jer šerijat zabranjuje prisilu u islamizaciji. U *Zakonu o janičarima* 1606. stoji da su hrišćani dobrovoljno prihvatili islam nakon odabira, što bi značilo i da su dobrovoljno stupali u devširmu. Već pomenuti fermanni, međutim, propisuju sankcije za oni koje se sakriju ili pobegnu pred devširmom. Negativan i preuveličan narativ koji dominira kolektivnim sećanjem određenih grupa na prostoru, kako bismo ga danas nazvali, Zapadnog Balkana, je potrebno nadalje istraživati i nastojati utvrditi da li ga dobijeni rezultati poriču ili svode na manje dimenzije. Studija Aladina Husića ga definitivno predstavlja kao preuveličan odraz realne i nužne prakse regrutacije, pri tom ne

zanemarujući njegovo realno postojanje, a samim tim ni njegovu ulogu kao indikatora realnosti makar jednog njegovog déla. Dimenzija prisile koja je prisutna u regrutaciji hrišćana je učinila da devširma i dalje ostane jedno od atraktivnih pitanja istoriografije. Utoliko više što je regrutacija po pravilu obavezna, drugim rečima, prisilna. Devširma je, dakle bila obavezna kako za muslimane tako i za hrišćane, kao stanovnike jedne države. Iz obe denominacije bilo je onih koji to jesu ili nisu želeli, manje ili više.

Sledeći značajan uvid na koji nas Husić upućuje u svojoj studiji jeste da su gradovi takođe bili obuhvaćeni devširmom. U istorijskoj nauci je devširma dugo definisana kao prikupljanje hrišćanskih mladica iz ruralnih sredina. Iz podataka koje autor nalazi u defterima, vidimo da su Sarajevo i ostale gradske sredine u osmanskoj Bosni davale značajan broj regruta.

Aladin Husić je pri izradi svoje studije *Devširma u Bosni (o regrutaciji Bosanaca u janičare)* koristio svu relevantnu literaturu. Najviše pažnje je posvetio onim najpouzdanijim izvorima, kao što su npr. nekoliko popisa regrutovanih mladića od kraja XV do početka XVII veka (*eşkal defteri*) i defteri rashoda za janičarske plate. Ova dokumenta nam daju mnogo pouzdaniju sliku o sprovođenju devširme na terenu. Putopisima i zakonskim aktima je autor pristupio sa dosta rezerve, što je u ovom slučaju razuman pristup, te je rezultat studija koja kroz primer donosi realniju sliku o devširmi uopšte.

Adresa autora
Author's address

Uroš Dakić
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
urosdakic12@gmail.com

UDK 82.0-1:81'37(049.3)

Primljeno: 27. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Lamija Milišić

ZAGLEDANOST U JEZIK

[Tin Lemac, *Slika, refleksija, znak (Uvod u stilističko razmatranje nekih aspekata poetske morfologije)*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2023]

Posvećenost Tina Lemca stilistici poetskog teksta kroz dugogodišnji naučni rad ovog teoretičara i kritičara književnosti, pisca i urednika, krunisana je u 2023. godini dvjema publikacijama iz oblasti poetske morfologije. Jedna od njih nosi naslov *Slika, refleksija, znak* i analizira tri navedene značajke književnog jezika, uz posebnu brigu o definiciji ovih pojmova u različitim naučnim pristupima. Podnaslov knjige, koji je određuje kao „uvod u stilističko razmatranje nekih aspekata poetske morfologije“ – dostatno ukazuje na to da se dati pojmovi objedinjuju predznakom „pjesnički“ naznačujući modus Lemčevog analitičkog pristupa poetskom diskursu.

Sadržaj ove naučne studije uobličen je metodologijom koja se kreće od naslovnih pojmova „slika“, „refleksija“ i „znak“, preko usporedbe i isticanja sjecišta definicija datih pojmova kod niza književnih teoretičara/ki kao i stručnjaka/inja iz srodnih oblasti, ka konkretnim primjerima pjesama i stilističkoj analizi istih. Upravo skiciranim pristupom promišljanju i upotrebi jezika, ovaj uvod u određene aspekte poetske morfologije pokazuje kako se pomoću teorijskog aparata nauke o književnosti u književnim uradcima, nastalim u specifičnom vremenu i prostoru može apstrahirati vrijednost lišena tog specifičnog vanjezičkog konteksta, dakle vrijednost sasvim jezička i jezičkom kombinatorikom „opsjednuta“. Riječju, studija *Slika, refleksija, znak* cjelovito je i predano zagledana u pjesnički jezik.

SLIKA: OSJETILNO PREDOČAVANJE SVIJETA U PJESMI

Krenuvši od povijesnog pregleda istraživanja pjesničke slike, Lemac posebno ističe knjigu *Poetic Image* C. D. Lewisa i njegovo zapaženje o *nejednoznačnosti* koja se javlja u procesu tumačenja pjesničke slike, otkrivajući, s jedna strane, psihološka ili pak filozofska promišljanja koja su je polučila, dok s druge strane omogućava analizu slike kao elementa pjesničkog jezika/stila. Lemac se na početku svoje studije odlučuje za potonji pristup, što će i pokazati analizom pojedinih pjesama nakon ovog teorijskog uvoda. Nadalje, autor se bavi pojmom slikovnosti kao odlikom jezika uopće. Ističe da, mada se slikovnost može pripisati različitim diskursima, ona za poeziju predstavlja jedan od temeljnih elemenata. Iz ove tvrdnje se nazire sumnja da bi se slikovno i poetsko imenovanje mogli izjednačiti, ali Lemac ističe da bi se time reducirala semantičko-stilska raznorodnost iskaznih tipova u pjesničkom jeziku (str. 17).

Osim promišljanja o značenju i potencijalima slikovnosti Lemac iznosi i zanimljivu tezu o *prejezičnosti i nadjezičnosti slike* (jezik kao materijal za izgradnju slike) naspram postavke o *slici koja izgrađuje jezik* i postoji kao jezički efekat imaginacije i apstrakcije. Dakle, iako je na početku objelodanio vlastitu perspektivu analize, autor ne preza od reflektiranja mnoštva pristupa pojmu pjesničke slike (unutar nauke o književnosti ali i drugih disciplina), čime se ova knjiga promiče u jedan sasvim dostatan stručni uvod u predmetnu problematiku.

Stići do stilističkog određenja pjesničke slike za Lemca znači osvijetliti teorijske preduvjete potrebne za takvu definiciju. Oni se tiču pjesme i pjesničkog jezika, pjesničkog stila, te referencijalnih okvira razmatranja slike. U tom kontekstu, stil dijeli na tradicionalni, moderni, avangardni i postmoderni, te pribjegava kratkoj analizi svakog od njih. Da bi obrazložio referencijalni okvir u kom slika nastaje, definira *pjesnički opis* kao makrostrukturu čija je pripadna jedinica slika – kao mikrostruktura. Nadalje, referencijalni okvir slike, prema Lemcu, uključuje i Charles Morrisov koncept semiosisa, koji objedinjuje i pragmatičku, semantičku i sintaksičku dimenziju pjesničke slike.

Analiza pojma pjesničke slike tako se razvija ka pregledu i opisu slikovnih jedinica, koje se grupišu od makrostruktura ka mikrostrukturama. Lemac se posebno zadržava kod makrostruktura opisnog i slikovitog stila, te njihove usporedbe. Pjesničku sliku određuje kao temeljnu jedinicu slikovnog stila, a njene mikrostrukture su: pjesnička slikovitost, slika-poemem, slikovita poetska rečenica, slikovita začudna sintagma i slikovito konotirani leksem. Tako dolazi i do, uslovne, definicije pjesničke slike „kao osjetilnog predočavanja predmetne građe izvanknjiževne stvarnosti u

pjesmi“ (str. 35). Također, autor značajnu pažnju pridaje usporedbi pojmova pjesničke slike i metafore, te propitujući granicu iscrtanu između ova dva termina u književnoj teoriji testira mogućnost tumačenja slike putem slikovite metafore. Svoje zaključke iz ovog dijela knjige Lemac obrazlaže i primjenjuje na konkretnim primjerima pjesama opisnog i slikovitog stila.

Nakon što je pojasnio pojam pjesničke slike i napravio shemu slikovnih jedinica, objedinjuje ih u stilistički model *slikovitosti*. Područja slikovitosti locira na relaciji „subjekt – svijet“. „Subjekt“ obuhvata podaspekte lirskog objekta i lirskog „ti“, dok „svijet“ obuhvata podaspekte prostora (može biti fizički, kozmički, prirodni, ktonski, telurni i celestijalni) i vremena (može biti sadašnje, buduće, društveno, povijesno i mitološko). Kako bi se slikovitost stilski realizirala, pribjegava se postupku sinestezije, kontrasta, hipertrofije, groteske, apoteoze, simbolizacije i karnevalizacije. Sva ovako definirana područja slikovitosti Lemac na koncu odjeljka o pjesničkoj slici predstavlja na konkretnim primjerima lirike Vesne Parun, Josip Pupačića, Antuna Gustava Matoša, Nikole Šopa itd. Odnosa subjekt – svijet obznanjuje se kroz analizu forme/stilizacije jezika konkretnih pjesama. Takovrsna analiza je radikalno zagledana u jezik, u načine na koji on izgrađuje svijet, ali i obratno.

REFLEKSIJA: POJMOVNO PREDOČAVANJE SVIJETA U PJESMI

Odjeljak o refleksiji započinje opaskom o manjku tog pojma unutar književne teorije i kritike. Stoga Lemac pribjegava posrednim primjenama pojma refleksije (inicijalno filozofskog i fizikalnog pojma) u književnoteorijskom aparatu. Navodi odrednicu Milivoja Solara o misaonoj (refleksivnoj) i osjećajnoj (emotivnoj) lirici, razliku slike kao ingerencije osjetilnog mišljenja i pojma kao apstraktnog mišljenja Olge Freidenberg, te uvid Ante Stamaća pri razlikovanju slike i pojma/refleksije, po kome se u potonjoj stvarnost osamostaljuje od zbilje i postaje predmetom umjetničke obrade. Ova određenja Lemac objedinjuje u definiciju refleksije kao pojmovnog predočavanja predmetnog svijeta u pjesmi. „Ona se postavlja kao izvjesni antipod, ali i sukreator pjesničkog diskurza i u ovoj je raspravi promatramo kao tip poetskog iskaza koji, zajedno sa pjesničkom slikom, čini temelj poetske građe“ (str. 81).

Izloženu metodologiju gradnje stilističkog modela slikovitosti na bazi odnosa subjekt – svijet Lemac primjenjuje i na područje refleksije. Razlikuje subjektnu refleksiju (samorefleksiju) i refleksiju svijeta. Podaspekt samorefleksije je intimistička samorefleksija, dok refleksija svijeta uključuje univerzalijsku i društveno-političku refleksiju. Autor navodi još posebnu kategoriju metapoetskih refleksija

koje za temu imaju samu književnost, odnosno „koje se tiču književnosti u najširem smislu do specifičnih o poetici, nekoj stilskoj formaciji, nekom metajezičnom pojmu književne znanosti, određenom tekstu ili autoru“ (83). Osvrće se i na tipove iskaza koji se primjenjuju u samorefleksiji – jastveni iskaz / 1. lice jednine; refleksiji svijeta – lirski subjekt u bilo kom drugom licu, te impersonalni poetski govor.

Sve navedene kategorije i potkategorije refleksije u stilističkom smislu Lemac analizira kroz konkretne primjere pjesama Sonje Manojlović, Nikole Šopa, Danijela Dragojevića itd.

ZNAK: OZNAČITELJSKA IZVEDBA PJESNIČKOG DISKURSA

Došavši do trećeg, ujedno i posljednjeg naslovnog pojma studije, Lemac određuje znak kao „izvedbe pjesničkog diskurza koje počivaju na označiteljskoj odnosno znakovnoj izvedbi“ (str. 93), te pri pregledu povijesti istraživanja pjesničkog znaka usmjerava pažnju na postmodernu liriku i označiteljsku poeziju. Pritom autor podsjeća da je u hrvatskoj nauci o književnosti kao prva postmoderna pojava prepoznat tzv. *semantički konkretizam*, koji uzima jezik kao vlastito referencijalno polje i aktivira označiteljsku razinu jezika, povećavajući jezičku entropiju (str. 93). U, kako sam navodi, *pionirske* pothvate sređivanja diskurzivnog polja pjesničkog znaka Lemac kreće od njegove pripadajuće odrednice – *signifikativa* – znakovnog iskaza definiranog promišljanjem jezika pjesme (str. 95). Tipovi signifikativa su metajezični, metaliterarni, asemantički i asintaktički, a predstavljaju jedinice kojima se ostvaruje *označiteljski lanac pjesme*. Lemac nadalje objašnjava da se odnosi između signifikativa ostvaruju na temelju fonoloških (rima, poetska etimologija i fonosemantičke figure), leksičkih (neologija i resemantizacija leksema različitih slojeva), sintaksičkih (asintaktičnost) i diskursivnih (intertekstualni, citatni i interdiskursni inputi) procedura. Ove postupake semantizacije Lemac određuje terminom *manirizacija*, „koju tumačimo kao postmodernu okrenutost označiteljskoj kombinatorici, tj. utvrđenju formalizacijskih silnica označiteljske igre“ (str. 96). Manirizaciju dijeli na fonološku, leksičku, sintaktičku i diskursnu, a njima pripadajuća četiri postupka analizira u poeziji Branka Maleša, Ivana Slamniga, Anke Žagar i Milka Valente – ukazujući na sveukupne učinke i potencijale *značenjske entropije*.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Iziskujući od svog čitateljstva izvjesno prethodno znanje iz oblasti nauke o književnosti (posebno stilistike) i već elementarno vladanje svojim naslovnim terminima – naučna studija *Slika, refleksija, znak* Tina Lemca nudi kako sistematičan pregled aspekata poetske morfologije, tako i poticaj za diskusiju o određenim kanoniziranim ili pak većinski prihvaćenim definicijama koje se primjenjuju u stilističkom pristupu poetskom jeziku. Pored studioznih uvida u teorijsko određenje pjesničke slike, refleksije i znaka, ova knjiga baštini vrednote akribične analize poetske upotrebe jezika, pristupajući raznolikoj lirici naučnom metodičnošću, bremenitom argumentima i činjenicama, ali i s jednim očitim *uvjerenjem* benefite pronicanja u neistražene potencijale / horizonte poetskog jezika.

Adresa autorice
Author's address

Lamija Milišić
samostalna istraživačica, Sarajevo
lamija.milusic@outlook.com

UDK 821.163.4(497.6)-92(049.3)

Primljeno: 03. 03. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Muhidin Džanko

(KAKO) NADŽIVJETI NACIONALIZME

**(Senadin Musabegović, *Odsutno tijelo moći*,
Buybook, Sarajevo - Zagreb, 2023)**

U suvremenom svijetu zahvaćenom tzv. multipolarnom prekompozicijom sve je izraženiji kulturalni fenomen i sve brojnija naučna literatura (filozofsku, sociopolitološku, politopsihološku, književnoteorijsku) koja se kritički postavlja spram (neo)liberalne agende i invazivnih politika Velikih Imperija, kako u sadašnjosti, tako i u prošlosti, kao i u projekcijama budućnosti globalnog poretka. Ta ideologijska imperijalistička matrica nazvana je Agendom 5D (digitalizacija, dehumanizacija, destrukcija, depopulacija, distopija) i, što je posebno znakovito, literatura koja se bavi ovim fenomenima dolazi i sa desnog i sa lijevog dijela političkog spektra nudeći cijelu lepezu argumenata i kritičkih pogleda na implementaciju neoliberalnih vrijednosti. U našoj sredini, unutar ovog kulturalnoliterarnog korpusa vrhuni trilogija Senadina Musabegovića *Rat – konstitucija totalitarnog tijela*, *Umiruće tijelo politike* i *Odsutno tijelo moći*. Posljednja od ovih knjiga objavljena je 2023. godine i, kako sam autor navodi, „fokusira se na raspad jednog sistema, što ga je predstavljala SFRJ, s ciljem da se taj raspad prikaže prvenstveno na kulturnom, političkom i umjetničkom planu“ (str. 8). Na tom tragu autor je i komponirao svoju knjigu u šest konzistentnih poglavlja, koja se mogu iščitavati dvojako: kao zasebne kulturalne studije i kao dijelovi jedne zaokružene i cjelovite knjige u kojoj su lucidno i akribički analizirani uzroci i posljedice raspada (ili „razaranja“) SFRJ, sa posebnim akcentom na pogubne efekte tog raspada/razaranja po građane, narode i državu (SR) BiH.

Već u prvome poglavlju, samim naslovom „Raspad zajednica – stvaranje nacionalizma“, Musabegović dokazuje jednu od ključnih teza svoje knjige – raspad SFRJ generiran je „stvaranjem nacionalizma“ kojemu se pripisuju izrazito negativna značenja. Svojim tumačenjem nacionalizma Senadin Musabegović se priključio onim sociopolitološkim i kulturološkim teoretičarima lijeve orijentacije koji u nacionalizmu uvijek prepoznaju destruktivni potencijal „iz kojeg dolaze ubilačke mahitosti, nekrofilijaska destrukcija, čudovišni zločini i druga mnogolika zla“ (Esad Zgodić, *Politička proizvodnja patnje: O strahu, laganju i osvetti*, Sarajevo, 2022, str. 100).

(Post)moderni fenomen nacionalizma Musabegović ne posmatra iz metateorijske perspektive, već ga sondažno analizira u konkretnom vremenu i prostoru, bazirajući se na Brodelovom poimanju historijskih procesa „dugog trajanja“ i zato se najprije osvrće na historiju formiranja nacionalnih država na Balkanu počevši od doba Osmanske Imperije kada, po Musabegovićevom mišljenju, nije bilo izraženije politizacije svakodnevnog života niti etničkih sukoba, barem ne onakvih kakvi su se dešavali nakon „implementacije novih ideoloških vrijednosti kroz nacionalizam“, te zaključuje: „Naprotiv, etnički konflikt nastaje kada se prema evropskom modelu počinju formirati nacionalne države i kada se počinje razvijati nacionalistička politika teritorijalnog ekspanzionizma“ (str. 19).

Iako se u nekim političkim teorijama pokušavaju iznijansirati manifestni vidovi nacionalizma, kao primjerice u shvatanju Bernharda Valdenfelsa gdje se nacionalizam tretira kao posebna forma etnocentrizma i dijeli ga se na tzv. defanzivni i ofanzivni¹, Musabegović se beskompromisno priklanja onoj školi političkog i kritičkog mišljenja koja izvore suvremenog nacionalizma vidi u djelovanju religijskih elita i prepoznaje kleronacionalizam kao generator različitih oblika političke, kulturne i medijske manipulacije. U tome smislu Musabegović razrađuje vrlo zanimljivu tezu po kojoj su vjerske elite u Jugoslaviji istovremeno kritizirale komunističku vlast i preuzimale komunistički mit o nadi u bolju budućnost, ali ovaj put je kleronacionalizam izgrađivao mit o budućnosti kroz povratak u “zlatnu prošlost” koristeći religijsku amblematiku zarad ujedinjenja i mobilizacije širokih narodnih masa. Taj proces Musabegović analizira na uzorcima raspada triju imperija: Osmanske, Austro-Ugarske i državnih tvorevina triju Jugoslavija. Pozivajući se na najširu referentnu literaturu, politološku, sociološku, filozofsku, historiografsku², autor gradi sopst-

1 V. više u: Valdenfels, Bernhard, *Topografija stranog. Studije o fenomenologiji stranog*, Stylos, Beograd, 2005. I Valdenfels, kao i drugi brojni teoretičari nacionalizma, taj fenomen tretira prvenstveno kao ideologiju koja promiče interese politokratije i plutokratije.

2 Uistinu fascinira Musabegovićevo akribičko prolaženje kroz referentnu literaturu koja se iz različitih uglova bavi i proučavanjem nacionalizma, kao i učešćem vjerskih elita u izgradnji nacionalističke mitologije (spome-

veni stav o nacionalizmima na slavenskome Jugu i provlači taj stav kroz rešetku marksističke kritike po kojoj je „etnonacionalizam bio sredstvo za sticanje ekonomske, kapitalističke moći određene društvene elite, i u tome je zdušno učestvovala i religijska elita“ (str 87.).

Stvarajući vlastiti bedeker za prohod kroz tokove nacionalizama u jugoslavenskim državnim tvorevinama Musabegović pomno prati i procese homogenizacije „nacionalnog političkog tijela“ koje je kao sredstva koristilo „religiju, nacionalni jezik i lokalnu folklornu mitologiju“. U drugom poglavlju knjige interpretira se fenomen „palanke i palanačke svijesti“ predstavljen kroz figuru zatvorenog kruga, kako je to na vispren način svojedobno elaborirao srpski filozof Radomir Konstantinović u znamenitoj knjizi *Filosofija palanke*. Analizirajući Konstantinovićevu knjigu Musabegović eksplicira „proces nacionalističkog zatvaranja palanke u vlastiti identitet“ unutar kojega se kroz forme epske kulture i mita o nacionalnom herojstvu mimetizira mitski obrazac svijeta. Posebno zanimljiv dio ovoga poglavlja jeste Musabegovićev polemički stav spram teza B. Mihailovića Mihiza o Konstantinovićevoj knjizi. Musabegović smatra da ispoljavanje palanačkog nacionalizma nije bilo prisutno u doba socijalističke vlasti, već tek nakon propasti socijalizma i Jugoslavije, sa pojavom nacionalističkih lidera među kojima je prednjačio Slobodan Milošević.

Srbijanskom nacionalističkom lideru Musabegović posvećuje pozornost u trećem poglavlju pod nazivom „Raspolučena granica između etnonacionalizma i kapitalizma u zvucima turbo-folka“. Pozivajući se na određene teze Ivana Čolovića, Musabegović zapaža da se Slobodan Milošević politički instalirao na „upražnjeno mjesto moći“ koje je ostalo nakon smrti Josipa Broza Tita. Inače, Musabegović sistem Miloševićeve nacionalističko-totalitarne vlasti promatra u kontekstu Fukoove strategije moći gdje ne postoji subjekt, već ciljana politika rasula i haosa. U takvoj etnonacionalističkoj optici razvio se, prema Musabegovićevom mišljenju, snažan kult žrtve gdje se kroz pjesmu i estradnu buku „veliča napaćenost nacionalne duše“ i uspostavlja „šizoidna granica između kapitalizma i etnonacionalizma“. Tu pogubnu delimitaciju Musabegović vrlo pronicljivo prepoznaje u fenomenu turbo-folka, osobito kroz portret najslavnije turbo-folk zvijezde Cece Ražnatvić i njezinog muža Arkana. Turbo-folk kultura, kako to izvanredno primjećuje Musabegović, iznjedrila je dva modela – estradna diva kao žena koja „postaje krilo za odmor ratnika“, i snažni, patrijarhalni ratnik, vođa mafijaškog klana i zločinac bez premca. Međutim,

nimo samo u ovoj kratkoj fus-noti neke od autora na čija se djela i stavove poziva i pomno ih analizira: M. Gleni, Č. Miloš, M. Ekmečić, E. Gentile, B. Buden, M. Filipović, U. Vlasisavljević i dr.)

Musabegović ne promatra turbo-folk i njegove proponente kroz dnevno-političku perspektivu, već ih analizira u kulturološkom kontekstu. Tako u post scriptumu trećeg poglavlja ističe: „Za svaku kulturu bi se moglo reći da predstavlja hibrid i po tome bi turbo-folk mogao posjedovati i svoje pozitivne vrijednosti. Problem je u tome što turbo-folk hoće da pobjegne od hibrida, od drugog u samom sebi. Zasnovan na političkoj svijesti u kojoj je kroz relativizaciju kulturoloških vrijednosti sve moguće, u kojoj je veoma krhka granica između zločinca i sveca...” (str. 157)

U četvrtom poglavlju „Antifašistička tradicija kao čuvar jedinstva naroda u BiH“ Musabegović zastupa tezu da socijalistički sistem u SFRJ nije bio velika iluzija mada se raspao krvavim jugoslovenskim ratovima tokom 1990-tih godina. Razmatrajući različite aspekte kritike ideje bratstva i jedinstva Musabegović zaključuje da ta ideja nije bila samo prazna ljuštura već su ljudi vjerovali u nju i u ulogu Tita u stvaranju koegzistencije među jugoslovenskim narodima. Za Musabegovića Tito je bio ne samo figura ispoljavanja političke moći, već i faktor mirnog suživota u SFRJ pa je tek nakon Titove smrti došlo do nepovratne destrukcije SFRJ, kada je prazninu u jugoslovenskom socijalističkom društvu popunio nacionalistički dvojac Milošević-Tuđman. Odumiranjem države došlo je do neminovnog rađanja nacionalizma i totalne negacije Titove vlasti, kao i penetracije u vlast komunističkih konvertita te neumjerenog rasta nacionalističkog populizma. Kao žrtvu tih destruktivnih političkih procesa Musabegović prvenstveno vidi Bosnu i Hercegovinu, ali pri tome iskazuje i optimističku viziju da će na zasadaama antifašističkih tekovina Bosna i Hercegovina opstati unatoč svim blokadama i destruktivnim djelovanjima nacionalističkih krugova.

Magistralnom dionicom cijele knjige *Odsutno tijelo moći* smatramo poglavlje „Krlježa i stećci“. Ovdje do punoga izražaja došlazi Musabegovićev analitički dar, kao i izvrsno poznavanje raznovrsne literature o dvjema paralelnim temama: Krlježino djelo i srednjovjekovna Crkva bosanska, odnosno fenomen bosanskoga bogumilstva. Ovim fenomenima Musabegović prilazi i kao politolog i kao historičar umjetnosti tumačeći srednjovjekovnu ikonografiju na stećcima. Imponirajuća je Musabegovićeva akribičnost koju ispoljava u ovoj studiji kroz multiperspektivnu kritičku misao – svaku svoju tezu ogleda spram teza drugih autora, i to iz različitih interpretacijskih uglova: politološkog, književnokritičkog, estetičkog, likovnokritičkog, historio-grafskog. Ponekada ta filigranska sklonost ka različitim vidovima referentne literature, koju treba pomno prostudirati, može izgledati kao da vodi nekoj vrsti eklekticizma, ali autor nikada ne ostaje samo na razini navođenja određene literature, već fenomene koje deskribira uvijek argumentira i postulira vlastitim preis-

pitivanjima. Primjerice, kada govori i Krležinom shvatanju Bosne kao raskršća svjetova, Musabegović tu inače općepoznatu i upotrebljavanu tezu suštinski proširuje i nadograđuje: „Zapravo, ona nije samo raskrsnica, tranzitna stranica za susret kultura, ona ih povezuje, stvara od njih nešto novo i autentično, i zbog toga je ona centar, okosnica, kako kaže Krleža, koja se opire svakom klasificiranju“ (str. 214).

Za Musabegovića je Krležina naracija o stećcima važna jer se „opirala ideji srpskog vidovdanskog nacionalizma, ujedno i ideji hrvatskog separatizma“. U tom smislu autor iznosi tezu da je Krleža težio „alternativnoj naraciji“ o bogumilima kao ideji novog jugoslovenskog integralizma koju je mogla ostvariti Titova Jugoslavija. Ali, Musabegović se nikada ne zadovoljava iznošenjem političkih teza, naprotiv, on minucioznim kritičkim analizama sagledava sve fenomene u samjeravanju sa stavovima drugih autora. Tako će spomenuti gotovo sve autore koji su se bavili fenomenom estetike bosanskih stećaka, njihove ikonografije i pismeničke lapidarnosti (O. Bihalji-Merin, Š. Bešlagić, A. Solovjev, S. Džaja, M. Vego, M. Wenzel, D. Lovrenović, A. Benac, M. Dizdar i dr.), kao što će ukazivati i na neke svjetske autore referentne u području srednjovjekovne umjetnosti i kulture općenito (E. Panofski, L. Venturi, J. Huizinga, J. J. Winckelmann i dr.)

Kako je to lijepo izrazila Aida A. Hozić, Senadin Musabegović pokušava misliti o svijetu iz bosanske perspektive, bez ikakvih ograničenja, kroz dekonstrukciju različitih društvenih fenomena, gradeći sopstveni antiimperijalistički stav i prepoznajući religiozni radikalizam kao negaciju antiimperijalne politike, o čemu piše u završnom poglavlju svoje knjige. Nad ruševinama svijeta koji se raspada pred našim očima Musabegović ne želi isprazno lamentirati, već u maniri sartrovski angažiranog intelektualca taj urušeni svijet želi ponovo izgrađivati, ali ne na temeljima liberalne kapitalističke eksploatacije, već na univezalnim humanističkim idejama i etičkoj obnovi čovječanstva.

Na kraju ovoga kratkog prikaza treba kazati da je čitanje Musabegovićeve knjige *Odsutno tijelo moći* zbog njezine eruditske slojevitosti izuzetno zahtjevno i iziskuje multiperspektivno obrazovanog čitatelja, shvaćenog u ekoovskoj optici kao čitatelja koji se uz knjigu duhovno oplemenjuje i kritički obogaćuje. U tom duhovnom bogaćenju i jeste veličina ove knjige.

Adresa autora
Author's address

Muhidin Džanko
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
muhidindzanko@gmail.com

UDK 930.25(497.6)“1878/1879“(049.3)

Primljeno: 29. 2. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Ljubinka Škodrić

NOVI PRISTUPI U ANALIZI ARHIVA I ARHIVSKE GRAĐE

[Amila Kasumović i Sandra Biletić, *Dekodiranje arhiva. Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, 2024]

Knjige posvećene teoriji arhiva, arhivistici i pristupu arhivskoj građi ne objavljuju se često čak ni u zemljama sa bogatom i razvijenom arhivskom delatnošću i tradicijom. Zato svaka pojava ovakvog dela donosi znatiželju i budi interesovanje svih koji se saosećaju sa utiskom Ive Andrića da arhivima duguje „suviše lepih časova i skromnih, ali radosnih otkrića“. Ta znatiželja je u ovom slučaju mnogostruko veća s obzirom da Amila Kasumović i Sandra Biletić kao autorke monografije *Dekodiranje arhiva. Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)* donose jedan sasvim inovativan, moderan, racionalan i neuobičajen pristup arhivima. U njihovom delu arhivi i dalje ostaju kapije znanja, ali se oni sagledavaju sa kritičkim stavom i u skladu sa istoriografskim, filozofskim i arhivističkim teorijskim znanjima i promišljanjima. One teže dekonstrukciji tradicionalnog shvatanja arhiva i istupaju protiv jednoznačnosti, konačnih i nametnutih značenja i primarnih istina, i snažno plediraju za otvorenost i nove kontekstualizacije. Originalnost i inventivnost njihovog pristupa ogleda se u tome što njihova dekonstrukcija arhiva nije destrukcija već, rekontekstualizacija – dekodiranje, pronalaženje i istraživanje skrivenih struktura i razgradnja utvrđenih hijerarhija značenja i poredaka tumačenja.

Knjiga *Dekodiranje arhiva* je, pored uvodnog i zaključnog dela, koncipirana u sedam poglavlja koja problematizuju različite aspekte proučavane teme. U prvom poglavlju su razmotrena teoretska pitanja arhivskog obrata, kao i postmodernistički pogledi na arhive, njihovi uticaji na istoriografiju i arhivistiku, mogućnosti novog proučavanja kolonijalnog arhiva i drugačijeg čitanja i percepcije arhiva i arhivske građe. Drugo poglavlje je zasnovano na istoriografskoj analizi spoljnopolitičkih dešavanja koja su vezana za politiku velikih sila, imperijalističke ciljeve i politiku Austro-Ugarske na Balkanu, pre svega s obzirom na Bosnu i Hercegovinu i okolnosti Velike istočne krize, kao i poziciju Bosne i Hercegovine u ekspanzionističkim planovima Austro-Ugarske monarhije.

Slede zatim poglavlja posvećena analizi osnivanja i rada Komisije za poslove Bosne i Hercegovine tokom 1878. i 1879. godine, kao i proučavanju stanja i očuvanosti arhivske građe nastale radom ove ustanove. Ovaj izbor zasnovan je na stavu da upravo rad ovog tela verno oslikava suštinu odnosa zemlje matice prema svojoj koloniji i njenu strategiju. U skladu sa tim državni interesi koji stvaraju i oblikuju arhive mogu se sagledati u kontekstu nastanka ustanove koju izučavaju, vrstama sačuvane arhivske građe, načinu rada, ali i preko rezultata koji su u prošlosti ostvareni njenim izučavanjem. Naročiti značaj pri tome ima činjenica da su ovi delovi knjige ilustrovani i dokumentovani objavljivanjem regesta 35 zapisnika sa sednica Komisije i digitalizovanim snimcima arhivskih dokumenata, čime se čitalac dublje uvodi u tematiku i konkretnu problematiku proučavanja. Ovim putem autorke u praksi primenjuju princip arhivskog obrata u analizi arhivske građe nastale radom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, ovu arhivu tretiraju kao kolonijalni arhiv i usredsređuju se na detaljnu analizu arhivske građe Komisije za poslove Bosne i Hercegovine u periodu tokom 1878. i 1879. godine.

Ključni, praktični deo knjige sadržan je u završnim poglavljima koja sadrže analizu sadržaja i onoga što se može naći u dokumentima, ali i traganje za onim što nedostaje, što je prećutano i skriveno u arhivskoj građi, a čemu su tvorci dokumenata težili. Na kraju, autorke posvećuju pažnju i temama koje su na prvi pogled skrajnute i nevidljive, ali ipak prisutne, a koje svojom sadržinom oslikavaju duh vremena i težnje koje nisu eksplicitno bile prisutne kod tvorca građe, već su nastale spontano, reakcijom javnosti. Vođene idejom da su arhivi ne samo ono što čuvaju, već i ono što ne čuvaju ili svesno isključuju, zanemaruju, potiskuju ili uništavaju i na taj način upravljaju informacijama, autorke nastoje da proniknu šta se krije iza prividne površinske objektivnosti i neutralnosti arhiva i naizgled samo tehničkog posla arhiviste.

Na ovaj način od teoretskih pogleda na arhive i njihov smisao i značaj, preko historiografskog pregleda okolnosti nastanka arhivske građe, a zatim predstavljanja i opisa same arhivske građe i njenom analizom i raščlanjenjem, autorke ne samo da dekodiraju, već i dekonstruišu arhiv. One otvaraju nove perspektive sagledavanja i postavljaju nove standarde u arhivistici i metodologiji naučnog istraživanja. Njihovo dekodiranje arhiva usmereno je protiv ustaljenih narativa i službenih verzija i traga za skrivenim smislom i značenjima kako glavnih tokova, tako i marginalizovanih diskursa prisutnih u arhivskoj građi.

Na svakoj stranici knjige prepoznatljiva je i uočljiva stručna i teoretska upućenost autorki, koje su po struci istoričarke, što im u velikoj meri olakšava razumevanje problematike, dok uža specijalizacija jedne kao arhivistkinje, a druge kao naučnice, predstavlja koristan spoj koji otvara mogućnost šireg pristupa, ali i sučeljavanja različitih pogleda i praksi. To im omogućava da postave i uspešno odgovore na pitanje: Šta arhiv danas znači i kako se sve može čitati? Takođe, i da na osnovu toga sagledaju i uvažavaju mogućnosti različitih interpretacija i pristupa, kao i utvrđivanja okolnosti nastanka, sadržaja, skrivenog značenja i potisnutog znanja u arhivima.

Uviđajući, na žalost, nedovoljnu pažnju koju arhivistička struka, ali i historiografska profesija, na našem podneblju posvećuju pitanjima teorije i značaja arhiva, pitanjima metodologije istraživačkog rada, autorke daju značajne smernice za dalje pravce rada i razmišljanja. To posebno dobija na značaju kada je potrebno odoleti zavodljivosti i privlačnosti arhivske građe tokom istraživanja i kritički je sagledati i analizirati. Pošto istraživači danas raspolazu sa sve više dostupnih istorijskih izvora, postaje sve komplikovanije pronicati u njihov smisao i značaj i proceniti njihovu vrednost. U tom smislu ova knjiga može im približiti teoretska razmatranja o arhivima Žaka Deride (Jacques Derrida) i Mišela Fukoa (Michel Foucault), učiniti ih jasnim i razumljivim, a istovremeno olakšati im orijentaciju u sve složenijem digitalnom dobu „arhivskog izobilja“, kako je to definisao Roj Rozencvajg (Roy Rosenzweig) postavljajući osnove digitalne istorije. Kompleksnost razumevanja prošlosti i postavljanje adekvatnih istraživačkih pitanja mogu utrti put za nova i inventivna sagledavanja, širu upotrebu digitalnih metoda i digitalne istorije, ali i opštu informisanost i uključенost u savremene tokove i zbivanja u društvenim i humanističkim naukama.

Monografija *Dekodiranje arhiva* je višeslojna i istovremeno ostvaruje nekoliko značajnih ciljeva. Osim pružanja aktuelnih informacija arhivistima i istoričarima, ona je inspirativna, budi strast za istraživanjem i može podstaći različite aspekte istraživanja arhivske građe i arhiva svih zainteresovanih za šire razumevanje i razmatranje ove tematike. Takođe, ona može poslužiti kao podsticaj, uzor, sredstvo

za edukaciju i alatka za otvaranje novih perspektiva u istraživačkom radu. Ona nije isključivo namenjena arhivistima, već bi njene pouke i primeri više mogli da posluže istraživačima kao uzor u kritičkom pristupu arhivskoj građi. Pri tome se može sagledati nekoliko neophodnih koraka koje savremeni istraživač mora da preduzme – prvi je teoretsko i filozofsko shvatanje i razumevanje arhiva, zatim poznavanje istorijskog konteksta nastanka arhivske građe i njenog konteksta u današnjem vremenu, a zatim sledi analiza spoljašnjih i unutrašnjih osobina arhivske građe i detaljna semantička i strukturalana analiza.

Iako autorke i same priznaju da zavodljivost i bogatstvo arhiva opčinjuje istraživača, monografija pokazuje u kojoj meri su one, i pored neodoljive privlačnosti, ipak svesne zamki i opasnosti koje arhiv nosi sa sobom. U tome čak pronalaze dodatnu lepotu i izazove koji im otvaraju nove perspektive sagledavanja arhiva i na taj način je njihovo delo u skladu sa Andrićevom opaskom da su arhivi živi „onoliko koliko mi imamo duha i stvaralačke snage da im udahnemo, sa koliko pronicljivosti umemo da ih „pročitamo” i da shvatimo njihovu važnost za život našeg društva“. Autorke su nesumnjivo dokazale da imaju znanja i želje da „pročitaju i dekodiraju“ arhiv, ali i duha i stvaralačke snage za jedno inovativno i u velikoj meri pionirsko delo. Nadamo da će ono podsticajno delovati ne samo na arhiviste i istoričare, već i širu naučnu i kulturnu javnost koja želi da se bliže upozna sa višeslojnom i zavodljivom tematikom arhiva i arhivske građe, kao i različitim, kritičkim i novim mogućnostima odnosa i pristupa prema njima.

Adresa autorice
Author's address

Ljubinka Škodrić
Institut za savremenu istoriju, Beograd
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

UDK 821.163.09(049.3)

Primljeno: 02. 04. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Šeherzada Džafić

INTERKULTURANI I INTERMEDIJALNI IDENTITET JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI

**(Nadija Rebronja: *Tačke ispod teksta, istočno od zapada.*
Prilozi južnoslavenskoj komparatistici i interkulturalnom
*čitanju, Akademska knjiga, Novi Sad, 2023)***

Knjigom *Tačke ispod teksta, istočno od zapada* Nadija Rebronja je obuhvatila opsežan izbor motiva iz djela različitih žanrova južnoslavenskih književnosti preko kojih je studiozno komparativnim interpretacijama uspjela ukazati na interkulturalne veze između Istoka i Zapada te na njihove sličnosti, bliskosti, ali i razlike. Fascinantna je dijahronijska i žanrovska polivalentnost Rebronjina analitičkog obuhvata, od usmene narodne, preko savremene poezije, romana i putopisa do književnosti za djecu. Pomno prepoznati motivi ukazuju na jedinstvenost ali i kosmopolitizam južnoslavenskih književnosti (s akcentom na srpsku, bošnjačku i crnogorsku književnost). Naime, kako i sama autorica na početku naglašava, knjiga nastoji komparatističkim i interkulturalnim čitanjem savremene književnosti južnoslavenskih naroda preispitati kosmopolitski doživljaj svijeta te ukazati na diferentne kulturne i intertekstualne relacije južnoslavenskih autora sa kulturama i književnostima „od Istoka do Zapada“. Knjiga se sastoji od četrnaest tema raspoređenih u pet poglavlja, uz uvodni i zaključni dio. Kao teorijsku podlogu za svoje interpretacije autorica uzima intertekstualnost, citatnost, intermedijalnost i imagologiju. Prvi dio knjige predstavlja komparativni pogled na usmenu i srednjovjekovnu književnost, dok su ostali dijelovi posvećeni književnostima južnoslavenskih naroda 20. i 21. vijeka, uključujući i književnost za djecu.

Prvo poglavlje „Tačke ispod teksta: komparatistika južnoslavenskih književnosti“ bavi se analizom mita o Edipu u *Žitiju* Pavla Kesarijskog i narodnom pjesmom „Nahod Simeun“, nalazeći ih jednim od značajnijih djela srednjovjekovne književnosti nastalih u ozračju antičkog duha koji se osjeća u bizantijskoj kao i književnostima zapadnoevropskih naroda. Na osnovu komparativne analize autorica zaključuje kako je „Edipova, Pavlova ili Simeunova potraga za svojim poreklom zapravo praiskonska potraga za identitetom. Pronaći sebe znači potvrdu svoga postojanja, svest o poreklu svest je o sopstvenoj vrednosti“ (str. 19). Međutim, u ovome slučaju opsjednutost sobom vodi u incest sa majkom, a takav susret sa identitetom otkriva najdublje i najmračnije tajne ljudske prirode. Autorica zapravo pokazuje kako se preko srednjovjekovnog *Žitja o Pavlu Kesarijskom* u pjesmu „Nahod Simeun“ infiltrirao neznatno izmijenjen grčki mit o Edipu.

Komparativnom analizom poeme „Serbia“ Miloša Crnjanskog i pjesme „Rusija“ Aleksandra Bloka, Rebronja je ukazala na poveznicu djelā ovih pjesnika i historijskih previranja, a njihov značaj ogleda se u tome što domoljublje nadilazi konkretne povere, svjedočeći kako je ljubav prema rodnoj zemlji nadideologijska.

Komparacijom poezije Jasmine Ahmetagić s Andrićevom prozom, Rebronja uspijeva prodrijeti u istančane motive žene pronasavši u zbirci „Zlostavljanje i druge ljubavne pesme“ motive iz Andrićeve pripovijetke „Zlostavljanje“. Aludira pri tome na nemire i misli što prate supružnike koji nisu u dosluhu, i u čijem odnosu se trpi „onaj drugi“. Autorica potencira i razlike u odnosu na Andrića. Naime, dok Andrić govori prije svega o prefinjenoj ženi, koju patrijarhalnost stavlja u naizgled bezizlaznu situaciju, Ahmetagić „postavlja opšteljudska pitanja o hrabrosti, samopouzdanju, odluci, mogućnosti izbora“ (str. 41) poentirajući sve to jednim posebnim stihom, ključnim za ovu knjigu: „Ako si istinit, ti biraš“. Upravo su po Rebronji samopouzdanje, hrabrost i strast osnovne odlike ove poezije.

I drugo poglavlje „Tačke ispod teksta: intertekstualni slojevi savremene književnosti“ bavi se poezijom, konkretno mitološkim i religijskim relacijama u južnoslavenskoj poeziji 21. vijeka. S hipotezom da pjesnici južnoslavenskih prostora često preispituju (pred)apokaliptično, autorica propituje pjesmu „Die Liebe“ Asmira Kujovića, u kojoj je doživljaj (pred)apokaliptičkog vezan za unutrašnje i lično, te pjesmu „Vodimo bitku s golubovima“ Darka Cvijetića u kojoj je (pred)apokaliptičko vezano za (pred)ratno; potom pjesmu „Vrisak“ Ismeta Rebronje, čiji je fokus na toposu groblja, i pjesmu „Lovni dan“ Huseina Bašića u kojoj se centralni motiv borbe protiv nepravde proniče u arhetipskim obrascima. Ovaj dio autorica zaokružuje analizom pjesme „Uže od peska“ Ane Ristović koja se bavi temama izolovanosti, otuđenja i

opredmećenja kao najavama apokaliptičnog. U istome dijelu autorica se bavi i kompleksnom intertekstualnošću romana *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića, čitajući ga kao nastojanje da se obgrle vječnost i besmrtnost, te u tom smislu, posebno zahvaljujući ingenioznoj upotrebi određenih simbola (pero, čaša, pehar): „glavni junak romana *Vječnik* u bošnjačkoj, a i u svjetskoj književnosti, postao je sam za sebe simbol magijske, metafizičke, pokretačke, univerzumske večite snage pisanja i zapisivanja, simbol koji govori da rukopisi na gore, ne umiru, da ono što je zapisano ne nestaje, da je besmrtno“ (str. 66). K tome, Ibrišimovićev roman uspostavljaajući intertekstualne i interkulture veze s egipatskim mitom, Gilgamešom, islamskim vjerovanjima, Danteom, Borhesom... ovjerava polazišnu tezu ove studije „da su južnoslavenski autori literaturu gradili objedinjujuće, obuhvatajući svu lepotu poetike svetske književnosti od Istoka do Zapada“ (str. 148).

Treće poglavlje „Tačke na mapi: slike Mediterana i Orijenta u južnoslavenskim putopisima“ čine imagološka čitanja predstava o Španiji, Italiji, Francuskoj i Turskoj u putopisima savremenih južnoslavenskih autora, kao i u putopisima za djecu i mlade. Kao korpus poslužili su putopisi Ljubomira Nenadovića, Antuna Gustava Matoša, Tihomira Đorđevića i Zuke Džumhura, koji su predstavili Rim i Istanbul kao gradove uspona i padova. Za razliku od Rima i Istanbula, koji predstavljaju stare imperije, autorica posebno analizira putopise i ilustracije Zuke Džuhura o Španiji kroz heteropredodžbe i autopredodžbe o (inter)kulturnim toposima jedne autohtone civilizacije.

Četvrto poglavlje „Tačka koja kuca muziku: intermedijalnost savremene književnosti“ bavi se uticajem muzike na književni opus Asmira Kujovića te značajem rock ‘n’ rolla za ukupnu poetiku ovog autora čije je djelo u temelju inspirirano sufijskim i orijentalnim pjesnicima. Posebnu pažnju autorica posvećuje Kujovićevom romanu *Ko je zgazio gospođu Mjesec* u kojem muziku koristi „kao povezicu između ljudskog sklada i onog sklada u kosmosu“ (str. 103).

Peto poglavlje „Književnost za djecu istočno od Zapada: književnost za djecu u komparativnom i interkulturnom kontekstu“ bavi se interkulturalnošću književnosti i pozorišta za djecu komparirajući savremenu srpsku i tursku poeziju, utjecaj orijentalnih književnosti na književnost za djecu te postjugoslavenski kontekst književnosti za djecu uz pregledni prikaz antologija poezije za djecu u Bosni i Hercegovini. Iz inače oskudnog antologijskog izbora, autorica posebno izdvaja *Antologiju bošnjačke poezije za djecu 20. vijeka* Rize Džafića, koja „iako u prvi plan stavlja nacionalnu tematiku, što bi za jednu antologiju za decu moglo biti ograničavajuće“ (str. 134), ipak uspijeva predstaviti različitost poetika, kao i motivsku slojevitost i kompleksnost bošnjačke poezije za djecu 20. vijeka, što uspjelo ilustrira poezija Bisere Alikadić. Au-

torica pažnju posvećuje i antologiji bosanskohercegovačke poezije za djecu *Vrelo ljepote* Šime Ešića, u kojoj se izbjeglo uključiti pisce koji primarno ne pišu poeziju za djecu, kao i pjesme nacionalnih i rodoljubivih predznaka, smatrajući da one sputavaju širenje čitalačke publike. Da je Šimo Ešić prvak i u izdavačkom i spisateljskom kontekstu autorica pokazuje u poglavlju o bitnosti ilustracije i ilustratora (kojemu Ešić daje status koautora). Ešić, naime, predano radi na prezentaciji književnosti za djecu u svakom mogućem kontekstu. U ovome dijelu knjige autorica ukazuje i na važnost ilustracije kao estetskog i kulturnog fenomena naročito u kontekstu činjenice da se ilustracijama izražava tendencija približavanja književnosti novim tehnologijama.

Zaključno, knjiga *Tačke ispod teksta, istočno od Zapada* uspijeva pokazati kako se zapadni i istočni kontekst južnoslavenskih književnosti, pored mitološkog i praiskanskog, pronalaze u intermedijalnim vezama sa rok muzikom i kulturnim filmovima, kao i u ilustracijama, čime svjedoči svoju polivalentnost i kulturološku raznovrsnost. U tom kontekstu razmatrana je i religija kroz islamski, hrišćanski i mitološki podtekst. Autorica je pokazala kako su južnoslavenski autori stvarali literaturu integrativno u kontekstu svjetske kulture, gradeći svoje poetike u prostorima estetike i kompleksnosti različitih kultura. Knjiga je ovo koja daje značajan doprinos kontinuitetu komparativnog i interkulturnog proučavanja južnoslavenskih književnosti, u vrijeme kada su takvi pristupi i pogledi znatno reducirani, a Nadija Rebronja poručuje kako su u suštini neizbježni i nužni.

Adresa autorice
Author's address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

UDK 82.09:821.124.09(049.3)

Primljeno: 09. 01. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Matea Tunjić

ZAIGRANO LICE RANONOVOVJEKOVNE EUROPE

(Šime Demo, *Uvod u latinsku makaronsku književnost*,
Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2023)

*Ova me je bezvrijedna književna forma davno počela zaokupljati.
‘Tričarije!’, poviknut ćete. Svakako. Ali onome tko ne protrati
barem malo svojega vremena život je dosadan i bezličan.*

Mitchell

Do neobičnog rukavca višestoljetne latinske književnosti, kakvim opisuje makaronsku književnost, istraživački put znanstvenicima rasvjetljuje Šime Demo, redoviti profesor na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Premda veći dio njegove obimne knjige obuhvaća povijesni prikaz latinske makaronske književnosti u Europi, autor za naziv svog djela bira *Uvod u latinsku makaronsku književnost*, dajući time do znanja, kako u predgovoru navodi, da smatra kako je on tek započeo istraživanje ove neobične pjesničke tradicije pružajući čitateljima nedovršen prikaz i sam se uvjerivši da „u tako slabo istraženom polju i najpovršnija aleatorna potraga može relativno brzo uroditi nekim novim pronalaskom” (str. 12). Unatoč skromnosti hrvatskog klasičnog filologa, *Uvod* je zaista, riječima recenzenta prof. dr. sc. Vlade Rezara, „bez presedana ne samo u hrvatskoj, nego i u međunarodnoj književnopovijesnoj znanstvenoj literaturi”.

Trinaest se poglavlja *Uvoda* može promatrati kroz dvije veće cjeline, od kojih jedna raspravlja o problemima definiranja latinske makaronske književnosti, njezinim značajkama i počecima, etimološkom porijeklu naziva i proučavanju, dok druga

obuhvaća prikaz povijesnog razvoja makaronštine u Europi. Nakon kratka opisa povijesti proučavanja makaronstva, navodeći da ono od skromnih početaka u 15. i 16. stoljeću svoj procvat započinje u 19., a doživljava u 20. i 21. stoljeću, autor pokušava odgovoriti na često postavljano pitanje onih koji se slučajno ili namjerno susretnu s ovakvom vrstom književnosti – što je makaronstvo? U istoimenom poglavlju Demo iznosi različite definicije i brojna neslaganja oko toga što bi bilo makaronstvo, navodeći kako se većina znanstvenika slaže da je termin nastao u renesansnoj Italiji i da se makaronski stil sastoji od mješavine više jezika, pri čemu veći dio njih zahtijeva prisutnost latinskog. Međutim, problem nastaje oko leksičke hibridizacije, odnosno tvorbe riječi iz elemenata dvaju jezika pa se onda makaronski stil, navodi klasični filolog, može podijeliti na: maksimalistički ili strogi, srednji ili leksički i minimalistički ili blagi stil. Neslaganja pak ne staju samo na formalnom, nego su prisutna i u sadržajnom aspektu književnosti pa tako mnogi, ne svi, burlesknost, komičnost, satiričnost, parodičnost i grotesknost smatraju značajkama makaronštine. Naime, „pojam makaronstva bio je kroz povijest toliko nejasan da ni kod samih književnika ne postoji slaganje oko njegova značenja” (str. 30).

Na osnovu izrečenih stajališta autor zaključuje da makaronska književnost zahtijeva veoma fleksibilnu definiciju. Stoga on navodi da makaronsko „djelo konzistentno, u više-manje pravilnim razmacima, miješa latinski i nestandardni dijalekt nekog modernog jezika; miješanje je idioma u djelu takvo da u mnogim leksičkim riječima latinski daje sve gramatičke, a oba jezika leksičke morfeme, dok su ostale leksičke i sve gramatičke riječi latinske; djelo ne sadrži veoma duge jednojezične odlomke; djelo ima humorni burleskni i satirični sadržaj; napisano je u stihovima i to u daktilskim heksametrima, a povremeno se pojavljuju sintaksna i semantička iskrivljenja uključenih jezika” (str. 40). S druge strane, kad se o makaronštini promišlja iz etimološke perspektive, dolazi se do zaključka kako je naziv te neobične književnosti tematski obilježen, vezujući se za gastronomsku komponentu djela. Tomu u prilog ide i promišljanje Teofila Folenga, dugo smatranog začetnika makaronske književnosti, koji navodi da je naziv izveden „iz riječi *macarones* a to je ‘neka vrsta jela smiješanog od brašna, sira i maslaca, masnog, priprostog i seljačkog’, i da ‘zato makaronske pjesme ne treba da u sebi sadrže ništa do nedotjeranih, grubih i nepristojnih riječi’” (str. 41-42).

Kad se radi o njezinim počecima, valja spomenuti da makaronska književnost nije nastala preko noći tako što je neki genijalan pojedinac odlučio, ne znajući kakve će sve izazvati reakcije, pisati makaronsku poeziju koja je, autorovim riječima uvijek bila gost i u latinskoj i u vernakularnim književnostima. Makaronski se stil, imajući

već dobre temelje u tradiciji latinskog koji je prihvaćao riječi drugih, stranih jezika, u srednjovjekovnim propovijedima koje su nastojale raznolikim izričajem pristupiti različitim slojevima društva, u takozvanim kuharskim razgovorima i sveučilišnim *vesperae*, pojavivši se u Italiji, kolijevci humanizma, prirodno uklopio u postojeću tradiciju kao „umjetnički odraz posebne sociolingvističke situacije” (str. 75).

Raspravom o vremenskom okviru pojavljivanja makaronštine Demo započinje povijesni prikaz ove književnosti. Značaj njegova *Uvoda*, pored toga što i njime potvrđuje tezu o postupnom razvoju ovog neobičnog rukavca, očituje se i u tome što na početak povijesnog prikaza ne stavlja začetnika Teofila Folenga, nego ide korak dalje u prošlost posvećujući cijelo poglavlje *predfolengovcima* u kojem ističe da su već neki od njih, Corado iz Padove i Michele Tifi degli Odasi, uveli u svoja djela tipske karakteristike makaronskih likova – proždrljivost, pohotu, groteskni izgled i spremnost na šalu, dok je Bassano iz Mantove pisao prvu makaronsku političku polemiku. No, neosporna je činjenica da je upravo spomenuti Mantovac, Teofilo Folengo, proslavio makaronsku poeziju. Makaronski je Vergilije, kako ga autor zaslužen naziva, „uspostavio makaronski stil u njegovoj punini, izdvojio se iz tradicije i udario svom djelu jasan ideološki biljeg. On je ozbiljio makaronstvo sa svim njegovim implikacijama, a njegovo djelo predstavlja vrhunac do kojega se nikada ni prije ni nakon njega nijedan makaronski pjesnik nije uspio izdići” (str. 140-141). O prašini koju je njegova *Macaronea*, potpisana umjetničkim imenom Merlin Cocai, podigla svjedoči i to da se našla na *Index librorum prohibitorum*, a tim je djelom „otvorio vrata stvaralačke slobode kasnijim autorima” (str. 145). Stoga mantovski čarobnjak, pjesnik-prorok Merlin, s punim pravom zaslužuje titulu začetnika latinske makaronske književnosti.

Daljnji povijesni prikaz Demo nastavlja u Italiji, ističući važne Folengove talijanske nasljedovatelje i raspravljajući, uz isječke pjesama, o tematikama koje se pronalaze u njihovim djelima. U tim raspravama jasnije se prikazuju raznolike teme koje su se nazirale u pokušaju definiranja makaronske poezije, a koje će se, manje ili više, pojavljivati i među predstavnicima drugih europskih zemalja. Tako su se među makaronskim pjesmama našla i *Makaronija o suđenju* lokalnog sudskog dužnosnika, Bernardino Stefonio proslavio se djelom *Snaga makarona* u kojemu likovi, Njok, Vafl i Kaša žele ugledati duh Merlina Cocaija, a među talijanskim predstavnicima ističe se i Cesare Orsini sa svojom *Pohvalom neznanju* kao parodijom na Erazmovu *Pohvalu ludosti*. U makaronijama se našla i *Pohvala brašnu*, kao i anonimna parodija filozofske rasprave *Obraz(ov)ni zaključci (Conclusiones buccolicae)*, a valja napomenuti da i danas udruga *Amici di Merlin Cocai* djeluje uz nekoliko predstavnika.

Iz Italije autor svoj pregled seli preko Alpa pa u poglavljima koja slijede govori o povijesti makaronštine u Francuskoj, posebice u Provansi, Španjolskoj, Portugalu, Engleskoj, Njemačkoj i Nizozemskoj, a europski prikaz završava poglavljem *Slavenski doprinos: Poljski, češki i hrvatski*. Autor pritom uvijek pristupa na sličan način, govoreći o uvjetima koji su prethodili razvoju makaronske književnosti na tim područjima, mogućim utjecajima i doticajima s izvorom makaronštine, Italijom, a potom ističe nekoliko važnih predstavnika, dajući zanimljive isječke njihovih djela i raspravljajući o karakterističnim, a opet raznovrsnim temama makaronštine toga područja. Usto napominje i prednosti romanskih jezika, posebice talijanskog, jer, zahvaljujući svom latinskom korijenu, lakše dolaze do leksičke hibridizacije. No, isto tako navodi da manje ili više udaljeni od latinskog, slavenski i germanski jezici također gaje važnu i bogatu makaronsku tradiciju.

Tako provansalsko makaronstvo daje poseban karakter francuskoj latinskoj književnosti, posebice zato što autor navodi i postojanje mogućnosti razvitka ovog ogranka nezavisno od Italije, a kao najznačajnije predstavnike ističe Anoina Arenu, rodonačelnika makaronskog pjesništva sjeverno od Alpi, Francoisa Rabelaisa i druge. Španjolce Demo naziva uglednicima i odmetnicima, a njihove su makaronije „od sasvim osobnih ispovijesti preko slavljeničkih sastavaka do moralističkih pouka i ogorčenih satira (...) zahvatile širok raspon mnogih tema inače prisutnih u tradicionalnim pjesničkim žanrovima” (str. 304). U Portugalu su gotovo sve poznate makaronije „nastale tijekom 18. i 19. stoljeća među studentima najstarijeg i najuglednijeg (...) sveučilišta u zemlji” (str. 314). A zahvaljujući njima, razvio se cijeli podžanr pjesama o duhanu. Njemačka i Nizozemska kolijevke su *Buhijade*, a u njihovim će se pjesmama pronaći i akademska parodija *Teze i rasprava iz opće vinozofije (Theses nec non disputatio ex universa vinosophia)*. Makaronština je uvjete za razvitak imala i na britanskom otočju koje je, riječima autora, „od 6. stoljeća (...) bilo funkcionalno višejezično, a latinskom se, engleskom i tamošnjim keltskim jezicima u kasnijim stoljećima pridružio i francuski (preciznije: anglonormanski)” (str. 369). Kad se radi o slavenskim predstavnicima, svoje su mjesto u makaronskoj književnosti pronašli Jan Kochanowski, značajan za cjelokupnu poljsku književnost, a među bogatom baštinom hrvatske novolatinske književnosti u makaronijama uspješno su se okušali Đuro Ferić, Martin Sabolović i ‘hrvatski Juvenal’ Franjo Milašinović.

Naposljetku, uz dvije spomenute istaknute cjeline i popis rukopisa i izdanja makaronskih djela, autor daje i kratki osvrt na svoj istraživački put i osobni uvid u još neistraženo područje novolatinske književnosti. Riječi kojim završava ovo djelo značajno, kako za hrvatsku, tako i za europsku književnu historiografiju, najbolje opisuju

bit europske makaronske poezije: „Knjigom je prošetala galerija raznovrsnih pisaca kojima je zajedničko najmanje to da su se u nekom trenutku života odlučili poigrati jezicima miješajući ih u makaronsku. Ona pokazuju jedno posebno, zaigrano lice ranonovovjekovne Europe, lice koje je najbanalnije događaje, najumnije rasprave i najkrvavije sukobe uspijevalo svesti na ono što oni i jesu: prolazni, jednako važni – naime, kozmički beznačajni – ostvaraji ljudske komedije” (str. 458).

Adresa autorice
Author's adress

Matea Tunjić
samostalna istraživačica, Zagreb
mateatunjic90@gmail.com

UDK 811:316.66(049.3)

Primljeno: 10. 01. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Azra Hodžić-Čavkić

ETNOKULTURNI STEREOTIPI: OD NARCIZMA MALIH RAZLIKA DO POTRESA U JEZIČKOM CENTRU

[Amela Šehović (ur.), *Etnokulturni stereotipi u slavenskim, germanskim, romanskim i orijentalnim jezicima: sličnosti i razlike u percepciji Drugoga*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2023]

U organizaciji Slavističkog komiteta BiH i Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta 23. i 24. marta 2023. održana je Međunarodna lingvistička konferencija *Etnokulturni stereotipi u slavenskim, germanskim, romanskim i orijentalnim jezicima: sličnosti i razlike u percepciji Drugoga*. Do kraja kalendarske godine Slavistički je komitet pod uredništvom prof. dr. Amele Šehović izdao i zbornik s radovima izloženim na konferenciji koji su prošli proces recenzije. Prilozi su prirodno grupirani prema porodicama jezika radi relevantnosti zaključaka te tako formiraju dobru i raznoliku lingvosliku svijeta, što zbornik čini reprezentativnom lingvističkom metonimijom. Zbornik se sastoji od 305 strana, radovima prethodi urednička napomena, a nakon njih slijede bio-bibliografski podaci o autorima.

Budući da je konferenciju otvorilo plenarno izlaganje Vesne Požgaj Hadži, i njen rad u *Zborniku* ima otvaračku ulogu i čini cjelinu za sebe. Prvi dio rada *U zrcalu stereotipa* pregledno se bavi pojmom *stereotipa* kao izuzetno rasprostranjenim, ukalupljenim uvjerenjima o određenoj društvenoj skupini te se u tom teorijskom okviru najprije s psihološkog stajališta pravi razlika između stereotipa, predrasude, predodžbe, stava i uvjerenja. Nadalje, autorica na primjeru kolokacijskih supostavljanja riječi *stereotip* u različitim hrvatskim korpusima nastoji pokazati u kojim se društvenim pojavama stereotip najčešće registrira i proučava. Drugi dio rada

su autoricina vlastita istraživanja stereotipa započeta u monografiji *Bez predrasuda i stereotipa* (2005). Tri cjeline kojima se u ovom dijelu autorica bavi su: 1. jezička dominacija na primjeru odnosa kolonizatora prema arapskom jeziku u Maroku, gdje se zaključuje da se arapski smatra jezikom osjećaja, formalizma, zbrke, nejasnosti i nepromišljenosti te da potiče na pasivnost, a da je evropski jezik kolonizatora sredstvo reda, plana i proaktivnosti; 2. stereotipi u udžbenicima hrvatskoga jezika kao stranoga/drugoga; 3. istraživanje stereotipa o govornicima petnaest stranih jezika koje imaju izvorni govornici slovenskog jezika. Prirodno i očekivano, uvriježene strukture jake društvene dominacije odgovorne su za kreiranje slike Drugih i za ocjenu kriterija po kojima se Drugi percipiraju kao manje vrijedni bez obzira na to što antropolozi i lingvisti stalno upućuju na to da jezik bilo koje skupine ljudi ima puni potencijal izraziti njihove potrebe, koje ne moraju imati univerzalnu vrijednost. Etnički stereotipi ili Drugi u Sloveniji (*južnjaci* i *čefuri*) prikazani su na primjeru filma *Kajmak i marmelada* (2003) i romana Gorana Vojnovića *Smokva* (2016). Rad u završnom dijelu na sebe preuzima i odgovornost u kreiranju strategija za rušenje stereotipa te se, npr., ukazuje na potrebu pažljivijeg formiranja sadržaja u udžbenicima, a u nizu društvenih akcija autorica izdvaja naročit doprinos aktivizma kulturom na primjeru projekta "Plaktivat", koji potiče na razmišljanje o društvu u kojem živimo po principu frustracije i njenog izražavanja na artistski način. Pomjeranja u ocjeni stereotipa važan su dio akcija usmjerenih na njihovo otklanjanje te budući da je stereotipe kao "najotporniji mentalni korov" moguće mijenjati, taj dio kulture treba pažljivo graditi.

Druga cjelina zbornika okupljena oko slavenskih jezika počinje radom Lidije Arizankovske „Етнокултурни стереотипи во македонскиот јазик низ перцепцијата на другиот“, koji na osnovu frazeološke građe makedonskog jezika s etnonimskom sastavnicom istražuje potencijal makedonskog jezika. U prvom dijelu rada ističe se tijesna veza između frazeologije, lingvokulturologije i etnolingvistike te se pronađeni materijal analizira s obzirom na okruženje, tradiciju i vjerovanja. Fokus rada je na imenskim frazeološkim izrazima u sintagmatskoj strukturi (npr. пусто турско), ali i na rečenicama s entonimskom sastavnicom (npr. *со Турчин не се садат краставицу*, dosl. *kod Turčina se ne sade krastavce*). Istraživanje je pokazalo da su vrlo plodne frazeološke konstrukcije s etnonimom *Cigan* i njegovim odgovarajućim leksičkim varijantama (Гуптин i Манго) koje se koriste u ocjeni nekoga kao lažova, hvalisavca, prosjaka, onoga ko se uspješno cjenka, pohlepan je i bestidan. Slično se pokazuje u slučaju etnonima *Turčin* (i njemu odgovarajući deminutiv *Турче*) koji u frazeološkim izrazima doprinosi značenju „strasni pušači,

neljubazni, loši, nepovjerljivi i sujetni ljudi”. Korpus istraživanja obuhvata i etnonime *Англичанец* (*Глуми Англичанец* i *се прави Англичанец*, *Германец* (*Како изгубен Германец*), *Грк* (*Се буни како Грк во апс*), *Евреин*, *Егеец*/*Влав*/*Цинџар*/*Словенец*, *Мохиканец*, *Холанѓанец*, *Швајцарец*, *Шунтар*. Rad pokazuje da se, kao i u bosanskom, u makedonskom jeziku književnost javlja kao izvor za motivaciju frazeoloških izraza (kao u slučaju *posljednji Mohikanac* i *Lutajući Jevrejin*). U zaključku rada ističe se da je u proučavanoj građi akcent na negativnim osobinama etnije koja je motivirala strukturu određenog frazeološkog izraza i to u obliku komparativa, prema kriterijima makedonistike. Treba reći da je kriterij bliskog historijskog iskustva s određenim narodom uglavnom motiv za negativno konotiranu upotrebu etnonima u frazeološkim izrazima, a da se, s obzirom na izostanak kontakta s određenom nacijom, ostavlja mogućnost da se ona percipira ili neutralno ili pozitivno. Ta se pojava jezičkih univerzalija može razumjeti u kontekstu globalizacijskih procesa u jezicima svijeta.

Tatjana Balažić Bulc piše o leksikografskim izvorima kao mogućoj građi za proučavanje stereotipa u radu „Rječnik kao odraz etnokulturnih stereotipa: primjer slovenskog jezika“. Na osnovu izbora leksema, njihovog opisa i primjera u rječnicima leksikografi predstavljaju kulturu. Autorica smatra tu sliku iz rječnika statičnom slikom društva u određenom vremenu te stoga ih i razumije kao pouzdan izvor informacija o prezentaciji Drugoga. Na korpusu rječnika slovenskoga književnog jezika (SSKJ) rad prikazuje rječničku sliku različitih etničkih zajednica s područja bivše Jugoslavije u izboru lema, frazema i kolokacija pronađenih preko ključnih riječi (*Bosna*, *Črna Gora*, *Hrvaška*, *Srbija*; *Bosanec*/*Bosanka*, *Bosenc*/*Bosenska*, *Črnogorec*/*Črnogorka*, *Hrvat*/*Hrvatica*, *Srb*/*Srbkinja*; *bosanski*, *bosenski*, *črnogorski*, *hrvaški/hrvatski*, *srpski*; *hrvaštvo/hrvatstvo*, *hrvatar*, *hrvatiti*, *pohrvatiti*, *hrvatizem*; *posrbiti*, *srbizem*, *srbofil*, *srbstvo*; *balkanec*, *čefur*, *čapec*, *jugovič*, *južnjak*, *južnjakinja*; *balkanski*, *čefurski*). Na osnovu njih autorica dolazi do zaključka da se u SSKJ2-u izbjegava uvredljiv govor i stereotipizacija na razini lema te smatra da se na taj način aktualizira kulturološka neinformativnost rječnika, da u njemu informacije o prenesenim značenjima etnonima nisu konzistentne jer su određene leme označene stilističkim odrednicama pejorativnosti, ali da taj podatak često izostane u lemmama *Bosanec*, *Črnogorec*, *južnjak*, *južnjakinja*, *balkan*, *hrvatiti*, *hrvatar*, *hrvatizem*, *posrbiti* itd. Autorica bilježi i nekoliko propusta i na razini definicija jer nisu dovoljno precizne, a neke među njima su i netačne (npr. *in/pa mirna Bosna*) ili međusobno neusklađene (npr. svi pridjevi izvedeni iz etnonima u definiciji se objašnjavaju stanovnicima i zemljom, osim pridjeva *bosenski*, koji se ‘odnosi na

Bosnu'). Istraživanje pokazuje da se u pripremi građe za rječnik i u njoj obradi treba naći mjera, ali treba biti svjestan nemogućnosti da se konzervira i kontrolira značenje.

Prvi dio rada Martina Henzelmana „Geopolitički motivirane perspektive o drugima i njihova medijska konstrukcija u Bugarskoj“ pregledno prezentuje teorijska dostignuća u vezi sa stereotipima. U istraživačkom dijelu rada autor pokazuje na korpusu, koji je formiran na asocijativnu pretragu dostupnih bugarskih informativnih portala (“24 časa” i “Novinite.bg”), da je slika proučavanog Drugog – ambivalentna. Pretraživanje je uzelo u obzir ključne riječi u stvaranju slike stranaca u medijima s naročitim osvrtom na historijsko i geografsko iskustvo Bugarske, tj. ticale su se slike “Turaka” u vijestima u svjetlu nacionalne i međunarodne sigurnosti nakon izbjegličkih kretanja 2015. godine. Na osnovu dviju hipoteza [da su pojedinačni izvještaji već pogodni za reprodukciju zajedničkih (ili čak dominantnih) ideja o Drugima i za njihovo daljnje razvijanje u određenom smjeru te da postoje privremeni fenomeni koji evociraju ideju o Drugima u određenom trenutku] Henzelmann utvrđuje da je slika Turaka u vezi s unutrašnjopolitičkim temama predstavljena kao ambivalentno pitanje te da se čitateljima šalje poruka kako Turci moraju biti ambivalentni diplomatski učesnici koje treba promatrati s posebnim skepticizmom kada je riječ o unutrašnjim poslovima Bugarske. S jedne strane, čitateljima je dostupna informacija da je Turska već prihvatila preko 20.000 ukrajinskih ratnih izbjeglica te da se u Turskoj promovira Bugarska kao turistička destinacija, a, s druge strane, uplitanje turskih političara nesumnjivo se osuđuje kao nepoželjno, a česte upotrebe bugarske teritorije za različita krijumčarenja pokazatelj su da je povijesna slika Turčina s razlogom prisutna i u savremenom bugarskom jeziku. Amalgamom neutralnog predstavljanja i izražavanja mišljenja jezik istraživanih portala daje no-ve obrise davno uvriježenim predrasudama, pri čemu se latentno vodi računa o promoviranju geopolitičke snage Turske. Autor postavlja pitanje da li će u (jezičkoj) budućnosti geopolitička komponenta na taj način uspjeti impresionirati bugarsko stanovništvo.

Amela Ljevo-Ovčina u radu „O nekim etnokulturnim stereotipima u ruskim frazeološkim i paremiološkim rječnicima“ analizira materijal ekscerpiran na osnovu etnonimske sastavnice. Rječnici koje Ljevo-Ovčina analizira su rječnik ustaljenih poređenja, rječnik s frazeološkom građom u širem smislu, historijski paremiološki rječnici – zbornici poslovice i izreka. Drugi i treći dio rada služi kao svojevrsni uvod u analizu prikupljene građe jer u njima autorica atrikulira antonimnost kao osnovni motiv za stereotipiziranje opozicije *svoje – tuđe* i utvrđuje da su frazeološki i

paremiološki sloj, budući nosiocem vrijednosnih sudova jedne kulture, dobar izvor za analizu stereotipa. U centralnom dijelu rada autorica se bavi heterostereotipima i autostereotipima u građi koja sadrži sastavnice: Rom, Jevrej, Tatarin, Nijemac, Francuz, Šveđanin, Poljak, Italijan, Englez. Ona pokazuje da postoje različite vrste ocjena među frazeološkom i paremiološkom građom, ali percepcija Drugog (*tuđeg*) dominantno je podložna negativnoj kritici. Negativni heterostereotipi o drugoj etničkoj zajednici znatno su brojniji u odnosu na pozitivne, a u autostereotipima dominiraju pozitivne konotacije. Također, i ovaj rad pokazuje da se rječnici pojavljuju kao sredstva kontrole, što znači da nisu uvijek najpouzdaniji u ocjeni, ali da leksikografski kontinuitet može ukazati na poželjnost i nepoželjnost određenih jezičkih obrazaca. Međutim, budući da novija leksikografska praksa potiče na bilježenje primjera realne upotrebe, odgovarajućih kvalifikatora, mogu se smatrati pouzdanim izvorima jezičkih informacija.

Sonja Nenezić radom „Etnostereotipi i stereotipi o Romima u jezičkoj slici crnogorske stvarnosti“ još jednom utvđuje da je stereotipizacija, naročito negativna, prisutna ukoliko je jedan narod ostvarivao i ostvaruje kontakte s određenom etnijom. Različiti iskazi, frazeologizmi, poslovice, tvorbeni i semantički derivati te drugi jezički markeri stereotipizacije Roma pokazuju da je ovaj etnostereotip jedan od najrazuđenijih u crnogorskom jeziku. Građa je prikupljena iz različitih rječnika crnogorskih narodnih govora preko riječi: *Ciganin, Rom, Romka i Romče, Ciganka, Ciganulja, Ciganštura i Ciganče*, te zbirno *Ciganija, Cigančić, Cigančica, Gabeljka, Gabeljica, Gabeljuša, Gabeljača, Gurbetka, Gurbetkinja, Gurbetnica, Gabeljče, Gurbeče, Gabeljčad, Gurbečad, Gurbetanija, Mađup, Mađupka, Mađupče, Jeđup* (Boričić Tivranski 2002), te *Firaun, Čergarka, Gundër, Cigo*; građi su priključeni i ktetici zabilježeni u rječnicima: *romski, ciganski, gabeljski, gurbetski i čergarski*. Ona pokazuje da se stereotipi formiraju na osnovu fizičkog izgleda, tj. tamnoputosti, a na njega se nadovezuje i podstereotip o Romima kao neurednim, loše odjevenim osobama, te onima koje ne održavaju ličnu higijenu, zatim stereotip koji se tiče njihovog moralnog i profesionalnog profila s naročito posvećenom pažnjom u vezi s odnosom profesije i spola; stereotip o njihovom nomadskom načinu života itd. I ovaj rad na osnovu analiziranih jezičkih sredstava zaključuje da je potvrđena hipoteza o izrazitoj negativnoj obojenosti etnokulturnog stereotipa o Romima i u crnogorskoj slici svijeta.

U prvom koautorskom radu u ovom zborniku Amela Šehović i Elma Durmišević pišu o stereotipima u etnopsihološkim vicevima na bosanskom jeziku. U prvom dijelu rada teorijski se osvrću na vic kao tekstnu vrstu; drugi dio rada bavi se određenjem

stereotipa te se objašnjava zašto se autorice, na osnovu prikupljene građe, ne odlučuju za tematsku podjelu viceva. Korpus je podijeljen na viceve u kojima su njihovi akteri pripadnici jednog naroda i viceve u kojima su objekt viceva pripadnici dvaju ili više naroda, a prikupljen je uglavnom s internetskih izvora (dominantno s izvora www.vicevi.ba), te iz usmenih izvora, što dodatno osigurava kvalitetu i raznolikost prikupljene građe. Očekivano, najveći dio viceva ima komponentu koja uključuje stereotipizaciju Crnogoraca i Roma, ali su prisutni pripadnici i ostalih sudržavljana u bivšoj Jugoslaviji, što se objašnjava narcizmom sitnih razlika. Građa ipak nudi i nekoliko viceva o geografski udaljenim narodima (Arapci, Etiopljani, Rusi, Ukrajinci, Škoti) te pokazuje da su, uz etnonime, i lična imena i nadimci u vicevima markeri nacionalnog identiteta i česta metonimija za stereotipne prikaze u vicevima.

Drugi koautorski rad u zborniku, „Verbalne asocijacije kao jezički pokazatelji etnokulturnih stereotipa“ autora Gordane Štrbac i Milana Ajnadžovića ukazuje na značaj verbalnih asocijacija kao jezičkog resursa za ispitivanja jezičkog materijala iz različitih perspektiva. Oslanjajući se na istraživanje koje problematizira Grke i Ruse kao predstavnike istočnih naroda, rad se fokusira na stereotipe usmjerene prema zapadnim narodima. Asocijati prema Amerikancima, Englezima i Nijemcima ekscerpirani su iz *Asocijativnog rečnika srpskog jezika* i *Obratnog asocijativnog rečnika srpskog jezika*, klasificirani prema kognitivnim obilježjima te su cijeneći frekventnost odgovora izdvojeni modeli stereotipizacije. Iz građe je načelno moguće konstatirati da u srpskom jeziku prema navedenim narodima postoji negativan stav s naročito emocionalno obojenom ocjenom kad je riječ o Amerikancima. U radu se napominje da je istraživanje o istočnim narodima pokazalo da su asocijati pozitivni, ali treba imati na umu da je formiranje zaključaka uvjetovano odabirom naroda te da se uključivanjem drugih nacija u asocijate mogu dobiti i drukčiji rezultati. Isto vrijedi i za odabir „predstavnika“ zapadnih naroda.

Treća cjelina zbornika počinje radom „Jezički mitovi i zloupotreba jezika kao obeležja identiteta“ Marija Liguorija koji otkriva kako jezički mitovi u Švedskoj služe potvrđivanju nacionalnog identiteta te postaju sredstvom isključivanja Drugih. Kao i u slučaju drugih naroda, Šveđanima je njihov jezik mjera stvarnosti te je ideja nacionalnog direktno vezana za jezik, što je reakcija povezana s velikim imigracijama. Autor uzima tri izvora jezičkih mitova, što se čini kao odličan balans za datu temu, istražujući primjere izlaska iz jezičkih granica s posebnim pitanjem nacionalnog identiteta. Prvo je iskustvo boravka autora u različitim periodima u Švedskoj od 2007. godine do danas, a druga dva izvora jesu knjige *Språket: svenska folkets frågor till radioprogrammet Språket* (Andersson i Ringarp 2007) i *Lagom finns bara i Sverige*

och andra myter om språk (Parkvall 2009). Navedene knjige prikupile su 400 pitanja o jeziku koja su iz svih krajeva Švedske, i iz inostranstva, poslali slušaoci radio-programa *Jezik (Språket)*. Autor je podijelio utisak da među običnim govornicima švedskog jezika ima dovoljno purista i branilaca norme, protivnika bilo koje nove jezičke pojave, te je težnja da se jezik sačuva od “kvarljivosti” stvar nacionalnog ponosa pa, u krajnjoj liniji, i sredstvo isključivanja drugih naroda kojima su izvorni Švedani okruženi usljed migracijskih pomjeranja. Autor naročitu pažnju poklanja Štokholmu kao dobrom izvoru za sociolingvistička istraživanja budući da se u njemu jasno iscrtavaju granice bogatih i siromašnih ali i jezičke granice. Jezički mitovi jesu simptomi društvene stvarnosti te je pitanju potrebno prići interdisciplinarno.

Evropa se dalje, u jezičkom smislu, u ovom zborniku proučava iz perspektive njemačkog jezika u radu Sanele Mešić „Etnokulturni stereotipi u frazemima njemačkoga jezika“ i to na osnovu frazeološkog korpusa formiranog prema upotrebi etnonima, naziva zemalja i pridjeva izvedenih iz etnonima kao sastavnice frazema iz rječnika i zbirki frazema nastalih u periodu od 2018. do 2021. godine. Autorici je jedan stariji rječnik poslužio kao kontrolni kako bi se rezultati u vezi sa stereotipima izrečenim u frazemima smatrali validnijim. Tri su postavljene hipoteze s početka rada potvrđene budući da je odabrani jezički sloj nosilac vrijednosnih stavova koji sporo i slabo podliježu promjenama. Autorica posebnu pažnju poklanja varijantnosti na polju sastava frazema te utvrđuje da određeno područje ima jaku dominantu u učestalosti korištenja lokalnih inačica frazema. Iz njemačkih etnonimskih frazema očekivano proizlaze uglavnom negativni stereotipi (npr. *polnische Wirtschaft*, *russisches Roulette spielen*), ali treba reći da postoje i pozitivni kritički sudovi o nekim narodima (npr. *noch ist Polen nicht verloren*, *alter Schwede*). Važan zaključak u vezi s većinom etnonimskih frazema jeste da uglavnom pripadaju razgovornom registru.

Autorice Amira Sadiković i Selma Đuliman u radu „Anglosaksonski etnokulturni stereotip i južnoslavenski prevodi (na primjeru riječi *nigger*)“ istražuju kako se predstavljaju određeni elementi kulture u prijevodima na druge jezike s posebnim osvrtom na potrebu da se u novijoj jezičkoj zbilji vodi računa o političkoj korektnosti te predstavljaju slučaj promjene naslovljavanja kao strategije uklanjanja stereotipa. Pošavši od etimološkog određenja riječi *nigger* autorice konstatiraju da navedena riječ u engleski jezik nije ušla kao uvredljiva te utvrđuju da literatura sugerira kako je do te semantičke promjene došlo djelovanjem društvenokulturnih faktora. Analizom likovnih prikaza pjesme *Ten Little Niggers* autorice ovoj temi prilaze multimodalno te zaključuju da je u jednom broju slika vidljivo anesteziiranje publike

ne prikazivanjem detalja strašnih scena iz pjesme (npr. izbjegavanje prikazivanja krvi), ali da ipak u najvećem broju primjera ilustracije dosljedno slijede tekst prikazujući nasilje prihvatljivim budući da je usmjereno prema nebjelačkoj populaciji. Drugi primjer za analizu upotrebe riječi *nigger* autorice uzimaju iz prijevoda popularnog štiva Agathe Christie te pokazuju da se mora postaviti pitanje relevantnosti prijevoda naslova, jer samo takav prijevod smatraju dobrim budući da uzimaju kriterij ispunjavanja očekivanja kao najvažniji u odabiru prevodilaca. Stoga, zamjenu riječi *crnac*, koju smatraju prihvatljivom ali i bez prepoznavanja stereotipa iz izvornika, riječju *Indijanac* ne smatraju motiviranom i u, krajnjoj liniji, uopće prihvatljivom. Pozivajući se na pozitivne prakse prepoznate u praćenju izdavačke politike izvornika, autorice smatraju da je prevodilački aktivizam neizostavna komponenta dobre prevodilačke prakse.

Četvrta cjelina zbornika bavi se romanskim jezicima. Nermina Čengić u radu „Frazeme u italijanskom jeziku motivirane etnokulturnim stereotipima“ bavi se etnonimima: *arabo* (arapski jezik), *cinese* (kineski jezik), *turco* (Turčin; turski jezik), *ebreo* (Jevrej/Židov), *scozzese* (Škot), *zingaro* (Rom/Cigan), *portoghese* (Portugalac) i *inglese* (Englez) u italijanskom jeziku te zaključuje da navedeni etnonimi figuriraju kao onimijski elementi italijanskih frazeoloških konstrukcija neminovno motiviranih etnokulturnim stereotipima. Analiza korpusa pokazuje da se na temelju semantičke i aplikativne vrijednosti pronađenih frazema ovaj jezički sloj najčešće negativno i nedobronamjerno usmjerava na pripadnike ciljne etničke grupe.

Edina Spahić u radu „Španci i oni drugi“ analizira frazeme španskog jezika koje tematski pripadaju etničkim stereotipima. Prvi dio rada problematizira pojam nacionalnog karaktera koji je osnovno sredstvo ocjenjivanja tuđih identiteta. Glavni dio rada analizira način na koji se u frazemima autostereotipiziraju Španci te se pokazuje da su izrazito samokritični budući da sebe doživljavaju kao sklone fatalizmu, zlovolji, oprezu, zavisti, konformizmu, ali da i druge narode doživljavaju u negativnom svjetlu, što je prirodno centraliziranom položaju onoga ko kreira stereotip.

Koautorski rad Sabine Bakšić i Alene Čatović „Etnokulturni stereotipi u turskim poslovicama i izrekama“ okreću nas orijentalnim jezicima kao petoj cjelini zbornika. Uvažavajući ulogu stereotipa u olakšavanju donošenja odluke o vanjezičnoj stvarnosti, autorice ispituju rezultate tog kognitivnog mehanizma s obzirom na njegovu redukcionističku tendenciju. Za potrebe ovog istraživanja korišten je rječnički korpus turskog jezika i naučni radovi koji se bave navedenom tematikom. Pokazuje se da su stereotipi koji se odnose na religijsku pripadnost Arapa pozitivni, dok se oni koji upućuju na njihov izgled (boju kože) mogu tumačiti negativnim. Neke

poslovice o Armenima uključuju usporedbu s nekom drugom etničkom grupom. Kurdi i Romi često su predstavljeni kao manje vrijedni, neuki, pohlepni i skorojevići, te nerijetko kao društvena zajednica a ne narod. S obzirom na zamjenjivost etnonima kao sastavnica frazema i poslovice, autorice napominju da bi se to moglo tumačiti kao jezički materijal kojim se može upravljati.

Posljednji rad u petoj cjelini bavi se etnokulturnim stereotipima u vicevima na perzijskom jeziku. Đenita Haverić na korpusu rada od najpopularnijih viceva u Iranu koji se odnose na određene etnike i dostupni su na različitim internetskim portalima i na društvenim mrežama pokazuje uobičajene negativne stereotipe o etničkim grupama prvenstveno zbog njihovih različitih jezičkih, kulturnih i društvenih normi i vrijednosti, što znači da se posmatraju iz centra perzijskog jezika i kulture kao prve vrijednosti. Vicevi su podijeljeni u dvije grupe. Prva je o etničkim manjinama u Iranu (Arapci, koji naseljavaju teritoriju Huzestana, i Turci Azeri, koji većinom žive u iranskom Azerbejdžanu i čine značajan dio iranskog stanovništva, te Luri i Kurdi, koje su manje zastupljene u perzijskim vicevima). Tako su Arapci predstavljeni kao osobe izrazito niske inteligencije, glupi, nepristojni i neuki. Turci Azeri također su predstavljeni kao glupi, ali i kao osobe sklone častohleplju i mačizmu, Luri kao slaboumni i seoski prostaci itd. Druga grupa viceva je o stanovnicima nekih provincija i gradova u Iranu poput Rašta, Kazvina, Isfahana, Širaza, Abadana i Kašana. U njima se također negativno stereotipiziraju stanovnici provincije: upravo ova grupa viceva potvrđuje specifičnost humora u perzijskom jeziku u odnosu na druge kulture. Naime, radi se o potpunoj okrenutosti prema raznolikosti vlastitog svijeta koja je rijetko sukobljena sa svjetskim razlikama tako da se, kao i u slučaju bosanskog jezika, narcisoidno slave male razlike.

Zbornik s međunarodne lingvističke konferencije *Etnokulturni stereotipi u slavenskim, germanskim, romanskim i orijentalnim jezicima: sličnosti i razlike u percepciji Drugoga* preporučujemo antropolozima, etnolingvistima, sociolozima, istraživačima koji se bave jezikom općenito, a naročito verbalnim humorom i stereotipom, ali i svim korisnicima jezika koji bi htjeli zatresti svoj jezički centar te se i sami osjetiti *Drugima*. .

Adresa autorice
Author's address

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
azra.e.hodzic@gmail.com

UDK 316.77“20“(049.3)

Primljeno: 16. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Amela Delić Aščić

ZAROBLJENI MEDIJI (POST)TRANZICIJSKIH ZEMALJA

(Irina Milutinović, *Hibridni mediji i hibridni režimi*, Arhipelag, Beograd, 2023)

U 2021. 70% svetske populacije živi u nekom obliku autoritarnog režima – sumorni je početak knjige Irine Milutinović. U uvodnom tekstu čitatelj će dobiti važne informacije o tzv. hibridnim režimima koji iz statusa djelimično konsolidovanih demokratija prelaze u grupu hibridnih ili tranzicijskih režima, a među kojima su i režimi Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Albanije, Kosova, Sjeverne Makedonije. Poglavlje nudi opširan prikaz ključnih karakteristika hibridnih režima i objašnjava kako i zašto je došlo do pogoršanja u slobodi izražavanja tokom 2021. godine. Među ključnim uzrocima su, dakako, polarizacija i dezinformacije kojima se sve vlade češće služe. Države koje prednjače u procesu autokratizacije su Brazil, Mađarska, Poljska, Srbija i Turska (V-Dem prema Milutinović, str. 17). S tim u vezi ova studija bavila se analizom stanja medijskog pluralizma i političke nezavisnosti u državama sa komunističkom prošlošću – Mađarskoj, Srbiji, Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji, Albaniji te Turskoj čija je demokratija u 20. vijeku također bila pod pritiskom autoritarizama i diktatura.

Režimi ovih država danas spadaju u grupu kompetitivnih autoritarizama koji „predstavljaju ‘mekši’ oblik izbornog autoritarnog režima, koji dopušta političku konkurenciju, ali, čvrsto kontroliše poluge vlasti, ostavlja suviše mali prostor za djelovanje opozicije i za regularno političko nadmetanje“ (Levitsky i Way, prema Milutinović, str. 19). Pod medijskim pluralizmom studija podrazumijeva „institucionalnu i programsku otvorenost masovnih medija za širok raspon raznolikih,

konkurentnih i suprotstavljenih društvenih vrednosti, ideja i stavova“ (str. 20). Studija se odnosi na period 2017-2021, a u istraživanju se kombinuju kvalitativna diskursna analiza studije slučaja sa numeričkim pokazateljima. Glavna hipoteza istraživanja glasila je: „Pad medijskog pluralizma u posmatranim zemljama od 2014. do 2020. nije posljedica nekakvih samobitnih unutrašnjih fenomena i relacija imanentnih medijskom polju, već je direktno determinisan političkom i institucionalnom logikom izbornih autoritarnih režima“ (str. 20).

Drugo poglavlje knjige donosi detaljan pregled teorija o medijskoj tranziciji i o odnosu medija i društva, koje su dominantno sociocentrične ili medijacentrične. Čitalelj dobija vrijedan uvid u promišljanja teoretičara obje paradigme, od McLuhana, preko McQuaila, Schudsona, Hallinija i Mancinija. Začetnik medijacentrične teorije Marshall McLuhan na medije gleda kao faktor koji utječe na sami sadržaj poruke koja se putem njih upućuje. „Medijacentristi društvo u kojem živimo nazivaju ‘platformskim društvom’ i naglašavaju suštinsku vezu između onlajn platformi i društvenih struktura“ (str. 26). S druge strane, zastupnik sociocentričnog pravca Denis McQuail medije razumijeva kao „društveni proizvod’ i kao ‘proizvođača društvenih promjena““ (str. 27). U skladu sa navedenim teorijama razvijeni su i modeli klasifikacije medijskih sistema. Milutinović spominje Schudsonov model koji razlikuje sljedeće modele medija: tržišni, povjerenički i zastupnički. Navodi Hallinija i Mancinija prema kojima postoje tri medijska modela: liberalni, demokratsko-korporativni i polarizovano-pluralistički model.

Odnos politike i medija predstavljen je kroz prizmu Habermasove teorije komunikativnog djelovanja. „Habermas podvlači da značajan dio kompetencija koje opredeljuju kvalitet demokratskog odlučivanja ili deliberacije, proizlazi iz odgovarajućeg – objektivnog, nepristranog i pravovremenog informisanja“ (str. 31). Studija se referira i na relevantne teorije agende i framinga Entmana, Goffmana i Van Dijcka. Objašnjava „novi“ koncept medija, odnosno proširenu definiciju medija koju je ponudio Savjet Evrope, kao i povezanost medijskog pluralizma i vladavine prava. Autorica nam jasno predstavlja razlike između unutrašnjeg i vanjskog medijskog pluralizma, ali i podvlači da „ni ostvaren solidan nivo medijskog pluralizma ne garantuje da će publika biti dobro informisana“ (str. 40). U daljem tekstu je predstavljen i evropski regulatorni okvir za medije, a uočene su i razlike između evropskog koncepta medija koji promovise „koegzistenciju tržišnog i netržišnog medijskog sektora“, i američkog „čiji je odnos prema medijima komercijalan“ (str. 50). S posebnom pažnjom i naglašavajući kvalitativne promjene koje su donijeli, autorica obrađuje novi Evropski zakon o slobodi medija iz 2022 godine, Paket zakona

o digitalnim uslugama i samoregulatorni akt – Kodeks dobre prakse o suzbijanju dezinformacija.

U poglavlju o odnosu novinarskog profesionalizma, političkog paralelizma i instrumentalizacije medija analizirane su teorije autora kao što su Hallini i Mancini, McQuail, Radojković i Stojković, Buordieu i dr. Posebno se istražuju nove okolnosti novinarstva u vezi sa digitalizacijom i takozvanim „građanskim novinarstvom“. Opširno je elaboriran „politički paralelizam kao čvrsta usklađenost između medija i političkih partija“. Političke partije „zarobljavaju“ medije u svoje agende, tako im gušeći slobode, i u konačnici, ugrožavajući demokratske procese. „Istraživanja svedoče da u toku poslednje decenije u čitavoj Evropi rastu rizici od politizacije medija, te da se i u demokratskim zemljama identifikuje negativna korelacija između političkog paralelizma i novinarskog profesionalizma, koja je u evropskim tranzicionim zemljama poslovična“ (Bruggermann et al. prema Milutinović, str. 76).

Teorijski pristup u izučavanju kompetitivnog autoritarizma poglavlje je u kojem su politički režimi klasifikovani u pet ključnih grupa: 1. liberalne ili konsolidovane demokratije; 2. izborne demokratije; 3. izborne (polukonsolidovane) autokratije; 4. zatvorene (konsolidovane) autokratije; 5. hibridni (tranzicioni) režimi. S posebnom pažnjom obrađeni su krajnji polovi političkog okvira – liberalna demokratija i autoritarizam. Za razlikovanje izborne autokratije od izborne demokratije autorica koristi dva ključna indikatora – kvalitet izborne arene i kvalitet komunikativne participacije. „Premda je represija univerzalno svojstvo svih autokratija, izborni autoritarni režimi se češće oslanjaju na široki repertoar suptilnih manipulacija, pre nego na otvoreno ukidanje demokratskih institucija“ (str. 90).

Režime koji su u „sivoj zoni“ između demokratije i diktature, studija označava „hibridnim“. Ovi režimi „ne kontrolišu izbornu nadmetanje otvorenom represijom na normativan i institucionalan način kao hegemonistički, već pre manipulišu izbornom igrom kombinujući demokratske institucije i procedure sa autokratskim metodama upravljanja“ (str. 94). Populizam se pozicionira kao važan modus političkog djelovanja u kompetitivnim autokratijama. Detaljno je obrazložena ideološka i komunikacijska dimenzija fenomena populizma. A s obzirom na insistiranje autorā na tranzicijskom političkom i medijskom modelu postkomunističkih društava, autorica je objasnila i sam koncept tranzicije kao složen i kompleksan, uz zaključak da „uzroci tranzicije ne garantuju uspešan krajnji rezultat“ (str. 108).

U teorijskom dijelu knjige analizira se i tzv. treći talas autokratizacije, pri čemu se iznose zaključci o tendenciji autokratizacije u cijelome svijetu. „Analizirani

indikatori ukazuju na zaključak da je na globalnom nivou, u toku jedne decenije (2011-2021), devastirano tri decenije demokratskog rasta“ (str. 113). Geneza kompetitivnog autoritarizma ispraćena je detaljno od perioda Hladnog rata do danas. Uočavaju se brojni uzroci krize liberalne demokratije kao što su neoliberalni kapitalizam, neuspjeh institucija da upravljaju pandemijom Covid 19, koncentracija medijskog vlasništva, migracije, strah od gubitka identiteta, terorizam... „Udruženi ekonomski neoliberalizam i politički autoritarizam – to je formula postdemokratije“ (Castells, prema Milutinović, str. 124). Nepovjerenje građana u političke institucije otvara prostor za populiste i doprinosi procesima karakterističnim za „postdemokratiju“. „Dokazan je uzročni odnos između polarizacije i autokratizacije: građani u visokopolarizovanom okruženju pokazuju više spremnosti i odlučnosti da izostave demokratske principe u ime višeg opravdavajućeg cilja“ (V-Dem, prema Milutinović str. 135).

Drugi dio knjige donosi prikaz studija slučaja šest zemalja: Mađarske, Srbije, Crne Gore, Sjeverne Makedonije, Albanije i Turske. Uspon stranke Fides i premijera Viktora Orbana u Mađarskoj obilježili su uspostavljanje nove vrste kompetitivnog autoritarizma. Mađarska je tako „zarobila medije“ kroz razne vrste pritisaka i ograničavanja medijskih sloboda. Formiranjem medijskog konglomerata KESMA, Mađarska je preuzela „vlasništvo prava približno 500 različitih mađarskih medija“ (Brogi et al. prema Milutinović, str. 153). Jasno je da nema ni govora o medijskom pluralizmu. U Srbiji je povratak kompetitivnog autoritarizma objašnjen u kontekstu pobjedne Srpske napredne stranke, dok je u Crnoj Gori „kompetitivni autoritarizam prisutan decenijama, a glavni nosilac kontinuiteta ovog režima oličen je u dominantnoj političkoj figuri bivšeg premijera“ (str. 164). I Sjevernu Makedoniju „karakteriše politički sistem koji teži zarobljavanju države, klijentelizmu i etnopolitici“ (str. 166). Ništa bolja situacija nije ni u Albaniji. Što se Turske tiče, u ovoj je zemlji proces autokratizacije „počeo 2006., da bi 2013. zemlja bila zvanično klasifikovana kao izborna autokratija“ (str. 174). U konačnici, zajedničke karakteristike autoritarizma u analiziranim zemljama su „zarobljavanje države, stabilokratija, visokopersonalizovano lidersko vođstvo, populistički nacionalizam i stranački klijentelizam“ (str. 179).

Poglavlje *Medijski pluralizam u hibridnom okruženju kompetitivnih autoritarizama* donosi pregled četiri faze koje države prolaze u procesu demokratizacije, ali i ulogu medija u ovim procesima. Iako komunistička prošlost jeste imala ulogu u tranziciji medijskih sistema, ona je zavisila i od drugih faktora kao što su: „tip tranzicije, različite predtranzicione (pa i pretkomunističke) institucionalne tradicije,

uloga društvenog konflikta (ili rata), dinamika procesa evrointegracija, kao i aktuelne glavne tendencije opadanja demokratije i pluralizma“ (str. 183). Prvi korak u liberalizaciji postkomunističkih režima bilo je oslobađanje medija od državne kontrole, do čega se suštinski do danas nije došlo. Zato su režimi država koje su analizirane u studiji nazvani „hibridnim“, a ovdje se pojam hibridnosti odnosi na miješanje medijske logike klasičnih i digitalnih medija, i političko stanje sistema koji nisu završili proces demokratske transformacije.

Sve ove zemlje su istraživanjem *Media Pluralism Monitor* ocijenjene kao zemlje sa visokim rizikom za medijski pluralizam. Indikatori medijskog pluralizma posebno su predstavljeni za svaku od zemalja iz uzorka. Tako Mađarska bilježi pad slobode izražavanja, u vrijeme pandemije usvojene su zakonske izmjene na štetu slobode izražavanja, kleveta je još uvijek kriminalizovana, namenuta su nova ograničenja pristupu informacijama, a verbalni napadi na novinare su učestali. Ugled profesije u ovoj državi je na niskom nivou, a regulatorna tijela su izložena političkim pritiscima. „Ono što Mađarskoj daje prednost u poređenju sa svim ostalim zemljama iz uzorka svakako je regulativa koja propisuje koncept neutralnosti interneta u skladu sa zakonodavstvom EU“ (str. 210). Srbija se u pogledu normativne zaštite nalazi u zoni srednjeg rizika, indeks slobode medija pokazuje da ova zemlja nazaduje, česte su tužbe protiv novinara zbog navodne „povrede ugleda i časti“, krše se medijska digitalna prava, dezinformacije se nesmetano šire, značajno su pogoršani uslovi za profesionalni rad novinara, a ni fizički napadi na novinare nisu nepoznanica. Ipak, „Regulatorna agencija za medije (REM) predstavlja jedan od najvećih problema srpske medijske scene“ (str. 223). U Crnoj Gori rizik je na niskom nivou kada je u pitanju pravni okvir koji reguliše slobodu izražavanja, kleveta je dekriminalizovana, zaštita slobode izražavanja na internetu u zoni je srednjeg rizika, ne postoje adekvatne mjere za borbu protiv dezinformacija, a pristup informacijama otežan je šutnjom administracije. Najlošija situacija u ovoj državi jeste u oblasti uslova za obavljanje novinarske profesije. „Indikatori profesionalnih standarda i zaštite novinara su ocijenjeni visokim rizikom od 67%“, a česti su i fizički napadi na novinare (str. 240). Medijsko regulatorno tijelo ove države najbolje je ocijenjen indikator u oblasti osnovne normativne zaštite medijskih sloboda i pluralizma. Sloboda izražavanja je prema podacima autorice najmanje ugrožena u Sjevernoj Makedoniji (od posmatranih zemalja), premda su uslovi za obavljanje profesije i ovoj državi daleko od dobrih. Albanija je u zoni srednjeg rizika po pitanju medijskog pluralizma. U ovoj državi je kleveta još uvijek krivično djelo, a stupanje u profesiju podliježe procesu licenciranja. Stanje medijskih sloboda najlošije je u Turskoj, sa tendencijom pogoršanja u 2014.

Tužbe za klevetu su najrasprostanjeniji oblik pritiska na medije. Turska se nalazi u samom vrhu zemalja po broju uhapšenih novinara. U Vrhovnom savjetu radija i televizije, regulatornoj agenciji, „nema nezavisnih predstavnika medijskih udruženja, sindikata, akademske zajednice ili publike“ (str. 267).

U kontekstu brojnih rizika po medijski pluralizam, ni politička nezavisnost medija u državama iz studije nije zadovoljavajuća. Mađarska, Srbija, Crna Gora, Albanija i Turska visoko su rizične zemlje za političku nezavisnost medija koja se ogleda u pritiscima na uredništvo medija, ekonomskim pritiscima, osnivanjem centralizovanih tijela za kontrolu informisanja (npr. u Albaniji). Jedino Sjeverna Makedonija spada u kategoriju zemalja srednjeg rizika po medijski pluralizam iako su mediji u ovoj državi podijeljeni po etničkim linijama.

Zaključak studije sumira ključne prepreke medijskom pluralizmu: „a) nedostatak transparentnosti na medijskom tržištu i visoka koncentracija medijskog vlasništva i b) pritisak političkih i komercijalnih interesa na medijsku djelatnost“ (str. 333).

Adresa autorice
Author's address

Amela Delić Aščić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amela.delic@untz.ba

UDK 28:342.7(049.3)

Primljeno: 21. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Benjamin Nurkić

AKRIBIČNO SUMIRANJE DISKUSIJA O ISLAMU I LJUDSKIM PRAVIMA

(Ajla Čustović, *Islam i ljudska prava*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2022)

Ako biste tražili najlakši put da istovremeno pretrpate kritike kako tradicionalističkih učenjaka islama s jedne strane, i „liberalnih“ eurocentrista s druge, onda je to van svake sumnje pisanje knjige o islamu i ljudskim pravima kao kompatibilnim kategorijama, na šta se autorica Ajla Čustović ne samo odlučila, nego i vješto izvela. Rijetko koji autor, na način na koji je to učinila Čustović, uspije doktorsku disertaciju prirediti da bude čitljiva i čitatelju koji nije dublje involviran u temu o kojoj se piše. Riječ je, naime, o knjizi koju mogu čitati svi koje zanimaju teme islama i ljudskih prava, bez da o tome imaju posebna znanja. S druge strane, sam naslov *Islam i ljudska prava* na prvu može zvučati pretenciozno, ali čitanjem shvatamo da je posrijedi istinsko multidisciplinarno djelo. Nerijetko takva djela, s obzirom na to da imaju za cilj obuhvatiti, u naučnom smislu, širok dijapazon različitih često i suprotstavljenih gledišta, problema i saznanja, nešto zapostave ili slabije obrade. Na prvu, tu pretpostavku provocira i ova knjiga, u smislu da je autorica ili u manjoj mjeri obradila islam i tumačenja osnovnih normi islama, ili pak da je zanemarila segment ljudskih prava, jer obje kategorije predstavljaju široko polje znanja. Na iskreno iznenađenje, autorica je na naučno kvalifikovan način elaborirala oba segmenta, ne ostavljajući prostora za sumnju u svoju kompetentnost i dosegnuvši do postavljenog cilja – sveobuhvatno prikazati diskusiju o tome da li su islam i ljudska prava kompatibilni. U skladu s tim autorica je i strukturirala poglavlja knjige.

U *Uvodu* se pojašnjava način na koji je odlučila voditi diskusiju o kompatibilnosti islama i ljudskih prava. Ovdje autorica naglašava, ali ne samo ovdje, nego i kroz cijelu knjigu, da u islamu ne postoji centralni autoritet koji posjeduje monopol na tumačenje *Kur'ana* i sune. Stoga je, kako naglašava, teško provesti analizu kompatibilnosti islama, koji nije monolitan, i ljudskih prava koja su koliko-toliko kodifikovana međunarodnim ugovorima kao što je UN-ova Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. U tom smislu autorica ističe kako će testiranje da li je islam kompatibilan s ljudskim pravima provesti suočavajući različite verzije tumačenja islamskih izvora sa Univerzalnom deklaracijom. U drugom poglavlju *Nekompatibilistički diskurs* autorica navodi autore poput Samuela Huntingtona, koji zagovaraju da islam i ljudska prava, kao zapadni izum, nisu kompatibilni. Glavni problem nekompatibilističkog pristupa, kako autorica navodi, je u tome što zapadni autori pogrešno posmatraju islam kao monolit, unutar kojeg ne postoje različite interpretacije, što nužno vodi i nepotpunim ili pogrešnim zaključcima. U trećem poglavlju *Kompatibilistički diskurs* navodi autore koji smatraju da postoji mogućnost reforme islamskog učenja, koja bi tumačenje islama učinila kompatibilnim sa ljudskim pravima. Također, autorica u ovom dijelu otkriva načine na koje muslimanske države stavljaju rezerve na međunarodne ugovore o ljudskim pravima. Poglavlje *Kritika nekompatibilističkog i kompatibilističkog diskursa* priprema nas za sljedeća dva – *Revivalistički diskurs* i *Progresivna islamska misao*. U poglavlju *Revivalistički diskurs* fokus je na tradicionalnoj ulemi i njenom razumijevanju odnosa između islama i ljudskih prava. Iako je tradicionalna ulema stava da je islam prvi uspostavio ljudska prava za sve ljude, autorica otkriva kako rigidna i zastarjela tumačenja islamskih izvora danas krše ljudska prava. Nadalje, dobar primjer u tom smislu je kazna za otpadništvo, gdje autorica objašnjava da u *Kur'anu* ne postoji kazna za isto, ali da je na osnovu vrlo suspektnih tumačenja *hadisa* tradicionalna ulema normirala smrtnu kaznu za otpadnika od islama. U poglavlju *Progresivna islamska misao* autorica, između ostalog, ističe da u moderno doba po prvi put i žene postaju dio interpretacijskog procesa, dok su kroz historiju bile odmaknute od tumačenja islamskih izvora. U tom smislu je znakovito nastojanje autorice da ospori argumente nekompatibilista po kojima *Kur'an* promovise nasilje nad ženama. Ajet 4:34 se suštinski drugačije tumači kod savremenih autorica nego što je bio slučaj s dosadašnjim patrijahalnim tumačenjima. U tradicionalnom čitanju ajet glasi: „A one čijih se neposlušnosti pribojavate, vi posavjetujte, a onda se od njih u postelji rastavite, pa ih i udarite“. S druge strane, „žensko“ čitanje ovog ajeta je: „A one žene čijih se neposlušnosti pribojavate, upozorite ih, zatim ih napustite u postelji, a onda se udaljite od njih“ (str. 292). Ovdje nećemo obrazlagati na osnovu kojeg jezičkog tumačenja su progresivne autorice došle do

ovakvog prijevoda ajeta jer bi nam to uzelo previše prostora. U *Zaključku* autorica ukratko i pregledno prikazuje suštinu cijele debate i izvedene spoznaje, sa apelom za dijalogom između protagonista suprotstavljenih stavova.

Na kraju, po našem mišljenju, najpozitivnija strana ove knjige je što autorica argumentirano osporava mit o „zlom šerijatu“ jer kako ističe, šerijat nije Božiji zakon, već samo ljudska interpretacija Božije Objave i sune, tako da danas ne postoje države u kojima vlada Božiji zakon, niti će ikad postojati. Ljudi su ti koji tumačenjima Božije objave, ustvari, kreiraju zakone. Prostor koji je autorica u ovoj knjizi ostavila (možda za sljedeću) jeste hrabrija argumentacija stavova u pogledu tumačenja izvora islama. Riječ je, naravno, o škakljivoj materiji, ali ako progresivni autori ne budu predlagali rješenja za probleme muslimana danas, onda će taj svijet ostati u začaranom krugu tumačenja tradicionalne uleme i praksi u kojima neće biti prostora za istinsku slobodu. Evidentno je da autorica raspolaže širokim znanjima ne samo o islamu, nego i o međunarodnom pravu i ljudskim pravima općenito, ali i političkoj filozofiji, te je stoga treba ohrabriti da odlučnije iznosi svoje stavove.

Adresa autora

Author's address

Benjamin Nurkić

Univerzitet u Tuzli

Pravni fakultet

bnurkic@bih.net.ba

UDK 323.1(497.6):061.1EU(049.3)

Primljeno: 26. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Fatima Mahmutović

ZLOUPOTREBA KONCEPTA EUROPEIZACIJE KAO PLATFORME ZA BUDUĆE POLITIČKE OBRAČUNE I PRODUBLJIVANJE DIJALEKTIKE „JA-DRUGI” U BH. ENTITETU REPUBLIKA SRPSKA

(Faris Kočan, *Identity, Ontological Security and Europeanisation in Republika Srpska*, Palgrave Macmillan, 2023)

Knjigu autora Farisa Kočana *Identity, Ontological Security and Europeanisation in Republika Srpska* je 2023. godine objavila prominentna izdavačka kuća Palgrave Macmillan u sklopu CEEPIR (Central and Eastern European Perspectives on International Relations) serije knjiga. Autor je profesor na Fakultetu društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani.

Polazište ove studije predstavlja analiza termina *sekuritizacije* koji izvorno vežemo za sigurnosne studije, termina *europeizacije* i njegovog raznolikog tumačenja, kao i termina *ontološke (ne)sigurnosti*. Prije nego što navedemo poglavlja knjige bitno je sublimirati nekoliko ključnih stavki na koje autor ukazuje:

- Nakon rata u BiH stvaranje vlastitog „Ja“ u odnosu na „Drugog“ od strane (etno)političkih elita dogodilo se kroz proces sekuritizacije – uokvirivanja „Drugoga” kao sigurnosnog problema, do te mjere da su istraživači počeli govoriti o sekuritizaciji etničkih identiteta kao osovini političkog diskursa i djelovanja u BiH.
- Sekuritizacija etničkih identiteta na ovaj način je ključna jer se veza između identiteta i sigurnosti ne može razumjeti bez razlikovanja ontološke od fizičke sigurnosti.

- Uvažavajući da je BiH postkonfliktna država u kojoj trenutno nema većeg međuetničkog fizičkog nasilja, ovaj fenomen autor razmatra kroz koncept ontološke sigurnosti.
- Povezati proces europeizacije i ontološke (ne)sigurnosti znači razumjeti kako se europeizacija, često nekritički posmatrana kao nositelj značajnog transformacijskog potencijala za relativiziranje (etničkih) nacionalizama putem desekuritizacije i izgradnje moderne liberalne političke kulture po uzoru na EU, može shvatiti upravo suprotno – kao platforma za daljnje političke obračune i produbljivanje dijalektike „Ja-Drugi“ koja doprinosi etničkoj isključenosti ili čak mržnji.
- U središtu istraživanja autor ispituje kako je moguće da očekivani učinak europeizacije – transformacija antagonističke dijalektike „prijatelj-neprijatelj” kroz proces izgradnje institucija i praksi (poticaji za reforme) – nije viđen u slučaju RS-a.

Upravo propitujući navedene ključne stavke knjiga je podijeljena na: *Uvod*, poglavlje II *Europeizacija, sekuritizacija i ontološka nesigurnost*, poglavlje III *Zamišljajući etnički identitet bosanskih Srba: Historijska analiza*, poglavlje IV *Analiza diskursa akata sekuritizacije od strane političkih elita u Republici Srpskoj*, poglavlje V *Zaključak* i poglavlje VI *Dodatak*.

U nastavku ćemo izložiti ključne stavke za navedena poglavlja, osim uvoda koji smo već obradili. U poglavlju II fokus je na nekoliko ključnih tema: europeizacija kao kontekst za transformaciju etničkih identiteta; od institucionalne do ideacijske difuzije – idealna socijalizacija koja omogućava transformaciju etničkih identiteta; europeizacija unutarnjeg „Drugog” u zajedničkom političkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom okviru EU; proširivanje polja istraživanja sekuritizacije – od filozofskog do sociološkog pristupa; konceptualiziranje desekuritizacije u polju transformacije identiteta; ontološka sigurnost i izazov identiteta; slabosti teorije sekuritizacije za analizu ontološke (ne)sigurnosti; uvođenje tačaka ruptura i društvenog i materijalnog okruženja političkog subjekta u okviru ontološke (ne)sigurnosti i razumijevanje europeizacije kao konteksta koji omogućava transformaciju etničkih identiteta. Bitno je istaći da je autor predstavio različite definicije europeizacije, sekuritizacije i ontološke sigurnosti.

Predstaviti ćemo njih nekoliko, radi boljeg razumijevanje centralne teme knjige. Istraživači u području međunarodnih odnosa i europskih studija većinom razumiju i definiraju europeizaciju ili kao učinak EU-a na nacionalne političke strukture i

politike i obrnuto, ili kao kombinirani utjecaj oba pristupa, poznat kao „uploading”, „downloading” ili „crossloading” (str. 15). Autor također ukazuje na razliku između eu-izacije i europeizacije, eu-izacija se odnosi na političku dimenziju, dok europeizacija povlači za sobom i kulturnu dimenziju. Posebno je bitno istaći kontekst regije Jugoistočne Europe (JIE) kao europskog „Drugog” gdje autor ukazuje na sljedeće:

„Ovo širenje na „Istok” karakterizira se kao integracija „unutarnjeg Drugog” u EU, kao prostor koji mora biti izložen i materijalnim i simboličkim naporima (liberalnog) Zapada putem socijalizacije (idejne difuzije), ta „unutarnja Drugost” Europe je između ostalog JIE koju „treba stabilizirati i integrirati” kako bi postala dio zajedničkog političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog (referentnog) okvira na kojem počiva EU.” (str. 21-22)

Da bi čitatelji i čitateljice, bolje razumjeli kontekst sekuritizacije na području RS, predstaviti ćemo tri ključna elementa sekuritizacije: govorni čin, aktere sekuritizacije i publiku. Sekuritizacija bi se najkraće mogla objasniti kao sljedeći proces: akter sekuritizacije identificira određenu prijetnju, koja se predstavlja kao egzistencijalna prijetnja referentnom objektu sigurnosti (država, etnička grupa, društvo). Ontološka sigurnost podrazumijeva, za razliku od sigurnosti kao pitanja opstanka, osjećaj sigurnosti u spoznaji ko smo bili, ko smo i ko bismo željeli biti. Kad neko osjeti ontološku nesigurnost, osjeća barem na jednoj razini odsutnost sigurnosti vlastitog identiteta (str. 42). U kontekstu političke elite RS i ontološke sigurnosti, autor ističe sljedeće: „Politička elita u RS-u svjesno teži jačanju veze s „etničkim Ja”, time bi se trebala osigurati sigurnost identiteta i legitimizirati ne samo „(ponovno) stvorena prijetnja”, već i vlastita posebnost i posljedična potreba za postojanjem RS, čime se jača njena ontološka sigurnost” (str. 58).

U poglavlju III autor pruža zaista detaljan historijski okvir i analizu identiteta bosanskih Srba, kroz tri potpoglavlja. Najprije kontekstualizira historiju Bosne i Hercegovine iz perspektive izgradnje etničkog identiteta (bosanskih) Srba prije rata u BiH (1992–1995.) i uspostave Republike Srpske. Drugo potpoglavlje analizira etnički identitet (bosanskih) Srba u razdoblju nakon raspada SFRJ i prije referenduma o danu Republike Srpske. Treće potpoglavlje nudi razumijevanje društvenog i materijalnog okruženja Republike Srpske u kontekstu europskih integracija BiH, posebice s obzirom na to kako ga politička elita bosanskih Srba u Republici Srpskoj nastoji oblikovati.

Sublimirajući ovo zaista detaljno obrađeno poglavlje izdvajamo sljedeće zaključke: Historija BiH je historija međusobnog suživota, ali i prilika za selektivno pamćenje i (re)kreiranje (najmanje tri) metanarativa političke elite triju etničkih skupina. Dok je u nekoj fazi prije Prvog svjetskog rata materijalno i društveno

okruženje BiH bilo utemeljeno na relativno visokoj razini tolerancije, to se radikalno i nepovratno promijenilo, posebno tokom Drugog svjetskog rata kada su masovna ubijanja, pokrštavanja, protjerivanja i etničko čišćenje doveli do porasta destruktivne logike etničke isključivosti. Identiteti bosanskih Srba, bosanskih Hrvata i Bošnjaka koji su „zamišljeni” ponajviše na religijsko-kulturalnoj osnovi, počeli su se nacionalizirati tek u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata. Posljednji rat u BiH, obilježen etničkim inženjeringom, etničkim čišćenjem i genocidom u Srebrenici, u velikoj mjeri oblikovan je Drugim svjetskim ratom. Zamišljanje i pronalaženje paralela između fašističkih pokreta kao što su ustaštvo, četništvo i handžar divizija imalo je toliki ideološki potencijal da je huškanje od strane etnopolitičkih elita prošlo praktički bez ozbiljnog otpora.

Poglavlje IV koncentrira se na centralno pitanje istraživanja i razrađeno je kroz tri potpoglavlja. U prvom potpoglavlju autor nudi kvalitativnu i kvantitativnu analizu diskursa u razdoblju pregovora o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) 2005–2007, drugo potpoglavlje bavi se analizom prudskog i butmirskog procesa (2009–2010), dok treće predstavlja analizu sadržaja za razdoblje od 2015. do 2016. godine kada je politička elita u RS raspisala i provela (neustavni) referendum o danu RS-a. Kroz ovo poglavlje autor nastoji razumjeti kako se proces europeizacije odvijao na kritičnim tačkama i je li ga domaća politička elita postavila kao izvor ontološke nesigurnosti. U kontekstu diskursa u razdoblju pregovora o SSP autor je identificirao aktere i objekte sekuritizacije. Analiza pokazuje da prednjače predstavnici SNSD-a (244), a slijede ih predstavnici SDS-a (46). Detektovano je prisustvo značajnog broja predstavnika (216) međunarodne zajednice (uglavnom OHR-a i visokog predstavnika EU) u diskursu političke elite RS. Detaljnijom analizom istaknutih varijabli (polarizacija govora, pozivanje na prošlost / oživljavanje prošlosti, spominjanje društvenog i materijalnog okruženja RS-a) pokazalo se da su Milorad Dodik (SNSD), Milan Jelić (SNSD), Igor Radojčić (SNSD) i Dragan Čavić (SDS) bili akteri koji su se najviše bavili sekuritizacijom (str. 160).

Sublimirajući navedeno poglavlje iznosimo sljedeće autorove zaključke:

- Sve sugerira da europeizaciju ne treba shvatiti kao izvor ontološke nesigurnosti RS, već kao kontekst (prudski i butmirski proces kao najbolji primjer) koji političke elite koriste za antagoniziranje i sekuritizaciju unutarnjeg „Drugog” (uglavnom Bošnjaka i bošnjačke političke elite).
- Upravo prisutnost FBiH i bošnjačke političke elite u diskursu političke elite u RS-u u svim razdobljima analize ukazuje da je unutarnje „Drugog” shvaćeno kao izvor ontološke nesigurnosti RS-a.

- Politička elita u RS-u ga je tako postavila kao sigurnosni problem i time pokušala osnažiti vlastiti metanarativ o etničkom identitetu bosanskih Srba, političkom identitetu RS-a kao takvom i njegovom društvenom i materijalnom okruženju.
- Time je proces europeizacije, koji se mora shvatiti šire, a ne više samo kao pokušaj transformacije etničkih identiteta, postao poluga jačanja ontološke sigurnosti RS-a.

Na osnovu svega navedenog zaključujemo da je autor dao odgovore na postavljena istraživačka pitanja, odnosno ciljeve koji se odnose na: (1) ispitivanje mogućnosti da europeizacija može ojačati osjećaj ontološke nesigurnosti u RS; (2) osmišljavanje značaja europeizacije za materijalno i društveno okruženje, što zauzvrat pojačava osjećaj ontološke nesigurnosti u RS; (3) utvrđivanje na koji način europeizacija desekuritizacijom etničkih identiteta omogućuje integraciju etničkih i političkih identiteta na mikro (bosanski Srbi u RS), mezo (RS u BiH) i makrorazinama (BiH u EU). Pored toga potrebno je istaći da se Bosna i Hercegovina kao postkonfliktno društvo ne razlikuje bitno od bilo kojeg drugog postkonfliktnog okruženja u Europi (npr. Kipar) ili šire (npr. Šri Lanka ili Južnoafrička Republika) budući da se uglavnom radi o jačanju ili očuvanju političkih sposobnosti ili moći. Kočanova knjiga je također pokazala da je međugra europeizacije, sekuritizacije i ontološke sigurnosti moguća ako se društveno-politička i sigurnosna situacija u RS-u i FBiH posmatra kroz konstruktivističke naočale. Iz perspektive ove međugre, tj. konstruirane stvarnosti, jedan od glavnih rezultata jeste da EU ne posjeduje istinski potencijal za uspješno promicanje građanskog modela identifikacije u BiH, pod pretpostavkom njegovog suživota s etničkim. Nadalje proces sekuritizacije koji provodi politička elita, a koji se u slučaju RS mora shvatiti kao tehnika upravljanja, nastoji unificirati identitete izravno suzbijajući njihovu fleksibilnost. I na kraju, iako možda proučavani aspekt europeizacije u slučaju Bosne i Hercegovine nije pokazao potencijal koji je imao u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata i u transformaciji odnosa između Francuske i Njemačke, ipak je riječ o nezamjenjivom i iznimno korisnom konceptu.

Adresa autorice
Author's address

Fatima Mahmutović
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
fatima.mahmutovic@fpn.unsa.ba

UDK 111.852:14 Nietzsche(049.3)

Primljeno: 04. 03. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Mirela Karahasanović

S OVE STRANE ŽIVOTA

(Senad Arnaut, *Nietzsche i Grci*, Gradska biblioteka Zenica, 2023)

Grci kao otkrivaoci, putnici i kolonizatori. Oni razumevaju učeći: ogromna snaga usvajanja. Naše doba ne treba da veruje da stoji na tako visokom stupnju na kojem je bio njihov nagon znanja: samo je kod Grka sve postajalo život! Kod nas to ostaje na saznanju!

F. Nietzsche (*Knjiga o filozofu*)

Opće stanje zapadnog čovjeka, njegov vrijednosni i estetski pogled na svijet i život predstavljali su odlučujući podsticaj Nietzscheovoj kritici zapadne kulture utemeljene na autoritetu filozofije i kršćanstva. U racionalizaciji, formalizaciji i metafizičkom zasnivanju vrijednosti života Nietzsche prepoznaje antitezu životu, sputavanje volje i istine koje nema izvan života, a za čiji je autentičan prikaz sposobna jedino umjetnost. Grci su, za razliku od čovjeka njegova doba, kako navodi Nietzsche, zadržavaju ideju života u svakom činu stvaranja i saznanja. U prevazilaženju racionalistički i metafizički zasnovane tradicije Grci bi trebalo da predstavljaju uzor zapadnoevropskom čovjeku koji se u traganju za smislom i suštinom ustvari usprotivio zemaljskom životu.

O tome na koji način Nietzsche nastoji etabilirati koncepte mišljenja i življenja starih Grka govori knjiga *Nietzsche i Grci* Senada Arnauta. Pisati o Nietzscheovoj filozofiji predstavlja izazov, kako zbog samog načina na koji je Nietzsche iznosi, tako

i zbog mnoštva suprotstavljenih interpretativnih pristupa. Autor nastoji, kako sam navodi, prikazati vrijednost Nietzscheove filozofije izvan uvriježenih pristupa u kojima je Nietzsche ili bezuslovno obožavan ili izložen preziru. To je ujedno i razlog izostanka biografskih referenci u knjizi, dajući više prostora filozofskoj elaboraciji nekih od najznačajnijih tema njegove filozofije. Iako se Nietzsche u više svojih djela dotiče antičkih filozofa, umjetnosti, kulture, autor se fokusira na djelo *Rađanje rođenje tragedije iz duha muzike* kako bi prikazao, a što je i cilj knjige, odnos istine i umjetnosti.

Knjiga sadrži dvanaest međunaslova unutar kojih autor sažeto i jezgrovito prikazuje učenja grčkih filozofa (Anaksimandar, Heraklit, Sokrat) koji su bitno utjecali na Nietzschea, a potom razjašnjava značenja nekih od ključnih termina koji su obilježili antičku kulturu, filozofiju i umjetnost poput tragedije, mita, agona... pri tome naglašavajući njihov značaj za Nietzscheovu filozofiju. U drugom dijelu knjige akcenat je na prikazu nekih od najznačajnijih tema Nietzscheove filozofije: volja za moć, smrt Boga, istina i umjetnost.

Povratak Nietzschea predsokratskoj filozofiji, kako autor konstatuje, povezan je s nastojanjem predsokratovaca da objasne svijet i život neovisno o svijetu bogova, odvajanjem mita od racionalnosti i raskidom s mitološkom tradicijom i njenim tumačenjem kosmosa. Takav iskorak je ključan za rađanje filozofije primarno orijentisane na traženje odgovora o čovjeku, životu, iz pozicije Zemlje. Posebnu pažnju autor pridaje Anaksimandrovoj i Heraklitovoj filozofiji, imajući u vidu Nietzscheovo pozivanje na iste. Nietzsche u Anaksimandrovoj filozofiji prepoznaje iskorak u odnosu na Talesovo objašnjenje prvobitnog uzroka svih stvari. Anaksimandrovo određenje apeirona kao nepropadljivog i neuništivog uzroka svih stvari, lišenog bilo kakvih određenih svojstava za Nietzschea predstavlja smislenije objašnjenje u odnosu na Talesovo. Lišavajući prvobitno načelo bilo kakvih određenih svojstava, Anaksimandar, kako autor zaključuje, pravi razliku između materijalnog i nadosjetilnog svijeta čime zaslužuje kvalifikaciju prvog metafizičara, koji je napravio iskorak od konkretnog ka apstraktnom, objašnjavajući osjetilnost pojmom.

Heraklit je filozof koji je možda i najsnažnije utjecao na Nietzscheovu misao, o čemu su napisani brojni radovi i studije. Razdvajajući mitski od svijeta racionalnosti, svijet bića od svijeta bogova, Heraklit čini zaokret prema stvarima koje su u bitnoj vezi sa zemaljskim životom. U Heraklitovom odvajanju svijeta bića i svijeta bogova Nietzsche pronalazi motiv za povratak svijetu života. To čini Heraklita, prema autoru, izvorištem Nietzscheove filozofije. U djelu *Knjiga o filozofu* Nietzsche kaže: „Heraklit nikada neće ostariti. To je pesništvo izvan granica iskustva, nastavak

mitskog nagona; i bitno u slikama“. Sa Sokratom nastupa period dekadencije ne samo grčke kulture, već i onog što dolazi u filozofiji poslije. Autor izdvaja dvije Nietzscheove zamjerke Sokratu. Prva se odnosi na optužbu za destruiranje ideala tragičnog razdoblja Grka koje je karakterisala skladnost dionizijskih i apolonijskih principa. Druga se tiče štetnog utjecaja Sokratovog spoznajnog intelektualizma na etiku što je u suprotnosti sa instinktima života. Pobjeda umnosti nad instinktom je ujedno i pobjeda nad životom. U borbi između dioniskog i sokratskog, pobijedio je Sokrat, a time je helenska tragedija izgubila glavnog junaka Dionisa. Slabljenje grčkog duha je nastupilo uvođenjem umnosti u filozofiju i umjetnost, protiv instinkta, poriva i volje za životom, za što je primarno odgovoran Sokrat, a potom i Euripid kao njegov instrument. Dionisko u tragediji je afirmacija i prihvatanje života sa svim njegovim stanjima, kao radosti življenja ali i radosti u uništavanju, isključujući moralnu odgovornost. To je suprotno Aristotelovom shvatanju tragedije kao moralne pouke, kao načina pročišćenja od patnji i strahova. Slaveći život tragedija budi u čovjeku, kako autor naglašava, radost života i postojanja, prihvatanje dionizijske patnje i smrti. Potpunu afirmaciju života čini sklad dva nagona, apolonskog i dionizijskog, iz kojeg posredstvom volje nastaje umjetničko djelo. Umjetnost, a ne znanost, odgovara na pitanje istine o životu. Život, u svojoj jednostavnosti, ogođenosti od strogog logiciziranja, pojmovnog obuhvatanja i „fiksiranja“ onoga što čovjek jeste i kako djeluje, je paradigma i mjera istinitog i onoga što nije istina. Odbijanje koncepta istine na kome se bazirala filozofska tradicija od Platona pa nadalje, i smještanje istine u domen perspektivizma povlači, kako autor navodi, pitanje da li je uopće moguće kod Nietzschea govoriti o istini. Odgovor je potvrđan. Čovjek oslobođen mreže pojmova, konvencija, unaprijed zadatih vrijednosti je sposoban stvarati snagom volje nove vrijednosti. Kod Grka, Nietzsche pronalazi uzor takvom življenju i djelovanju, u liku tragičkog junaka boga Dionisa, potom u oslobađanju onog agonalnog u čovjeku, prevladavanju samoga sebe, spremnosti na djelovanje, promjenu, pomjerenje granica. Djelovanje, stvaranje, borba suprotnosti, a ne trpljenje i potiskivanje čine život. Stoga autor navodi da pojam agon uključuje dvije odrednice: a to su *djelovanje* i *stvaranje*. Stvaraoci novih vrijednosti su umjetnici, a ne naučnici i filozofi. Umjetnici prodiru do istine kao paradigme vrednovanja života. Sa zaključkom da agon, zajedno sa voljom kao podlogom djelovanja, jeste ključan za razumijevanje grčke filozofije i tragičke umjetnosti, autor završava prikaz bitnih odrednica filozofije predsokratskog perioda kao i grčke tragedije i agonalnog načina života, osvjetljavajući njihov sveukupni značaj za Nietzscheovu filozofiju.

Sa raspravom o pojmu volje za moć autor započinje drugi dio knjige. Volja za moć je temeljni pojam Nietzscheove filozofije posredstvom kojeg objašnjava i na kojem temelji viziju čovjeka i života koji bi trebalo da nastupi nakon kraha ustaljenih vrijednosnih, epistemoloških i estetskih obrazaca življenja i djelovanja. Iz autorovog prikaza pojma volje za moć moguće je izdvojiti nekoliko određenja: 1. Volja za moć je princip ljudskog htijenja i djelovanja; 2. Volja za moć je htijenje života i prisutna je gdje god se život pojavljuje; 3. Osnov je svega budućeg i vrijednosti koje će biti; 4; Težnjom da mijenja zbilju ujedno je nosilac slobode. Snaga volje očituje se u zemaljskom životu, a slabost u stremljenju za smislom življenja u metafizički, racionalistički oblikovanom svijetu, u ustaljenom i nepromjenjivom redu stvari. Odsustvo volje za moć je znak propadanja. Određujući volju za moć kao težnju za životom, Nietzsche daje odgovor na pitanje šta znači živjeti uopće.

Uzimanje života kao mjerila smisla i istine dovodi Nietzschea i do „razračunavanja“ sa kršćanskom idejom Boga. Kršćansku viziju života Nietzsche je ocijenio neprijateljskom prema onome što život u biti jeste. Smrt Boga je, kako autor navodi, uslov prevrednovanja metafizičkih zabluda koje su predstavljale prepreku afirmaciji života kao mjerila sveg smisla i istine. U slaboj volji koja se u strahu od zemaljskog života okreće nadosjetilnom svijetu Nietzsche pronalazi krivca za afirmaciju kršćanske ideje Boga i života, i svega što suspreže razigranost života. U Dionisu, bogu veselja, Nietzsche prepoznaje podsticaj na život čak i u vlastitoj smrti. Autor navodi da u smrti Boga Nietzscheova filozofija dobija svoje ostvarenje, vraćajući čovjeka Zemlji gdje pronalazi potrebnu istinu „skrivenu u stalnoj borbi za više volje“.

Posljednji dio knjige autor posvećuje pitanju istine i umjetnosti, značaju sadržajnog u umjetničkom djelu kao nosiocu istine, kao i vrijednosti umjetnosti za život uopće. Prema Nietzscheu umjetnost daje odgovor na pitanje istine života i podstiče volju za moć, a ne nauka i filozofija koje su lišene života. Umjetnički izričaj istine svijeta ne korespondira sa stvarnim stanjem stvari. Umjetnost je nerijetko u sukobu sa stvarnošću, dajući životu dimenzije kakve u zbiljnosti ne nalazimo. Postavlja se pitanje kako uopće razumjeti umjetničko djelo. Prema autoru, filozofska interpretacija umjetničkog kao i interpretacija obrazovanih kritičara ne daju zadovoljavajući odgovor. Postavljanje umjetnosti kao paradigme života i mjerila istine, po kojem čovjek estetski živi i razumjeva sebe i svijet oko sebe, kako dalje tvrdi autor, „pruža uvid u koloritet i raznobojnost samog života, gdje se njeni motivi isprepliću kroz sam život“. Umjetnost može ukazati na vrijednosti i način življenja koji je u suprotnosti sa svijetom u kojem su vrijednosti poremećene. Autor za primjer

navedenom uzima glavnog junaka romana *Limeni doboš* njemačkog pisca Güntera Grassa, koji u vrijeme rastućeg nacizma svjesno bira usamljenost umjesto da bude dio pogona nacizma.

Iako autor kroz cijelu knjigu naglašava značaj helenskog načina života, kulture i filozofije za Nietzscheovu filozofiju, posljednje stranice izravno posvećuje toj temi. Pod naslovom *Nietzsche i helenizam* zaključno je naglašeno da Nietzsche zadatak vlastite filozofije pronalazi u reafirmaciji helenističkih principa neobuzdanog zemaljskog života. Heleni stoga predstavljaju uzor i mjerilo vrijednosti po kojima treba živjeti. Filozofija nije ništa drugo do suočavanje sa životom, shvaćenim u grčkom duhu kao neponovljivost i višeznačnost. Da bi se u tome uspjelo neophodno je osloboditi se metafizičkih stega filozofije i kršćanstva, na čije mjesto stupa umjetnost koja vraća čovjeka zemaljskom životu. Samo je umjetnost sposobna probuditi volju za moć i ukazati na zablude koje sputavaju volju i život.

Problematika koju autor otvara u knjizi zaslužuje i šire elaboriranje, za što podstrek može biti i ovo djelo. Knjiga može biti korisna kako za dalja istraživanja, kritičke elaboracije, tako i za početno upoznavanje premisa Nietzscheove filozofije.

Adresa autorice
Author's address

Mirela Karahasanović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
mirela.2205@hotmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09(049.3)

Primljeno: 15. 03. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Nermin Ormanović

ZAŠTO IZNOVA PISATI O KNJIŽEVNOM DJELU IVE ANDRIĆA I MEŠE SELIMOVIĆA?

(Alma Skopljak, *Novopovijesni i politički roman Ive Andrića i Meše Selimovića*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2022)

Romaneska ostvarenja, kulturna i politička angažiranost Ive Andrića i Meše Selimovića predmet su mnogih analiza, kako domaćih (Lovrenović, Lujanović, Rizvić, Nemeć itd.) tako i stranih autora (Hodel, Martens, McNeill...), ali su još uvijek u prvom planu – iako postoje različiti pristupi književnom djelu ovih pisaca poput strukturalističkih, psihoanalitičkih i socioloških – one analize u kojima se istražuje na koje načine su Andrić i Selimović navodno koristili svoje romane kao platforme za izražavanje ideoloških i političkih uvjerenja. U većini ovih analiza ističe se naklonjenost, ili barem simpatija, ove dvojice pisaca antiislamskim i velikosrpskim idejama, što opet izaziva kontrareakcije u kolopletu oprečnih mišljenja širom bivših jugoslovenskih država. Odgovore na ova pitanja, pa i pitanje iz naslova ovoga prikaza, u književnoj studiji *Novopovijesni i politički roman Ive Andrića i Meše Selimovića* pokušala je dati Alma Skopljak, bazirajući se, kako i sam naslov njene knjige kaže, na ono što se naziva novopovijesnim romanom, i to u smislu njegovog žanrovskog prepoznavanja kakvo nalazimo kod Julijane Matanović i Envera Kazaza, te u još užem smislu kod Zvonka Kovača.

U priču o interpretacijama književnih tekstova (ali i izvantekstovnih sadržaja) autorica nas uvodi prostirući pred čitaoca sve one interpretacije koje su na određen način smatrane negativnim, iza kojih stoje prepoznatljiviji ideološki obrasci, gdje

se romaneskna ostvarenja ovih autora ne razlikuju od historijskih tekstova, kao naprimjer interpretacije u knjizi Muhsina Rizvića *Bosanski muslimani u Andrićevoj svijetu*, ali i interpretacije koje su, po mišljenju autorice, proizišle iz ove knjige a objavljene su u zborniku *Andrić i Bošnjaci*. Nasuprot takvoj recepciji Andrića, Skopljak nas upućuje i na recepcije zasnovane na tzv. *liberalnohumanističkim ideologijama evropskog modernizma* gdje ubraja tekstove Ivana Lovrenovića, Envera Kazaza, Ive Žanića i Tarika Haverića, ali će uputiti i na oprečne tekstove Radovana Vučkovića, Krešimira Nemeca, Rusmira Mahmutćehajića i drugih. Književnoteorijsko *otvaranje* knjige, dakle oni dijelovi gdje se predstavlja povijesni, novopovijesni i politički roman, zasnovano je na teorijskim postavkama teoretičara južnoslavenskog govornog područja (Nemec, Žmegač, Matanović, Kovač) dok se zanemaruju klasični autori poput Georga Lukacsa, Haydena Whitea, Franca Morettija i Alberta Camusa čiji doprinosi u analizi historijskog i političkog romana donose perspektive i kritičke uvide ključne za dublje razumijevanje njegovih struktura, obrazaca i značenja. Integracija njihovih teorijskih postavki unutar konteksta književne teorije i kritike u ovu studiju omogućila bi osnaživanje interpretativnog procesa i produbljivanje analize, pružajući bogatiju i sveobuhvatniju perspektivu u istraživanju intersekcije historije, politike i književnosti, što je centralna tema ove knjige. Međutim, ono što je osvježeno u savremenim književnokritičkim prikazivanjima Andrićevog i Selimovićevog djela jeste centralni dio knjige, odnosno interpretativni dio koji zadržava odlike akademskog metodološkog pristupa i stila koji istina, povremeno, prelazi u esejistički.

Uvod u iduće poglavlje čitaoca upoznaje sa recepcijom romana *Na drini ćuprija* Ive Andrića čija hronika historijskih i društvenih zbivanja postaje hronika represivnih postupaka, političkih i sudskih rituala, koje provode ljudi na vlasti s namjerom da se ostvare kontrola, nadzor i disciplina onako kako ih shvata Michael Foucault u svojoj slavnoj knjizi *Nadzirati i kažnjavati*. Intepretativno se ovdje obrađuju glavni dijelovi knjige i posebno pojedine scene, kao što je opis danka u krvi, Abidagin govor na početku gradnje mosta u kome se očituje i sam karakter vlasti zasnovane na prijatnji i nasilju, odsustvo glasa podanika, zatim vjerovatno najpoznatija scena – čin nabijanja na kolac koji se ovdje shvata kao kažnjavanje ne samo oduzimanjem života nego i kao neka vrsta političkog rituala kojim se iskazuje moć, potom slučaj Gregora Feduna koji nam pokazuje kako mjere za održanje vlasti djeluju i na instrumente same vlasti, prizori vezanih ljudi pred Konakom, itd. Poglavlje o romanu na *Drini ćuprija* završava konstatacijom da ovaj roman svjedoči o čovjekovoj egzistencijalnoj ograničenosti i ugroženosti u različitim historijskim i političkim okolnostima. U

idućem poglavlju, koje razmatra jednako čuven Andrićev roman u čijem je naslovu riječ hronika, govori se o toposu grada kao političke pozornice tj. političkim odnosima u gradu Travniku, te relacijama između osmanskih, francuskih i austrijskih predstavnika; zatim o institucionalnoj represiji koja je složenija nego u romanu *Na Drini Čuprija*, da bi poglavlje o *Travničkoj hronici* autorica završila prenoseći riječi Midhata Šamića o ovom romanu kao pomnoj rekonstrukciji prošlosti, gdje je mnoštvo autentičnih činjenica i podataka omogućilo piscu da uskrsne epohu. Roman *Prokleta avlija*, koji je u fokusu razmatranja sljedećeg poglavlja, već je od strane kritičara, prije svih Envera Kazaza i Zvonka Kovača, prepoznat kao politički roman, ali autorica ide korak dalje pa ovaj roman vidi kao natpovijesnu političku metaforu, ali ga, i pored toga, tumači i u kontekstu problematike kojom se bavi njena knjiga kao novopovijesni roman, dakle u njegovom odnosu prema povijesti, povijesnim činjenicama i rekonstrukciji povijesnog ambijenta. U poglavlju o romanu *Gospođica* autorica jednu dionicu posvećuje kolektivnim opsesijama i opresijama koje su drugačije nego u prethodno analiziranim romanima. Roman *Omer-paša Latas* zauzima manje prostora pri analizi i interpretaciji, ali se i ovdje prepoznaju činjenice (iako je roman interpretiran samo kao hronika ili roman portret) koje romanu daju politički i novopovijesni karakter, prije svega jer „od samog svog početka za predmet svog interesovanja ima teror ideologije i politike nad golim životom čovjeka, dakle, u kontekstu diskursa političkog romana“ (str. 149).

Dio knjige posvećen djelima Meše Selimovića otvaraju dva poglavlja o romanima koji se često zaobilaze (jedan od njih se nerijetko uopće i ne uvrštava u romane) i koji su uvijek u sjeni monumentalnih ostvarenja *Derviš i smrt* i *Tvrđava. Tišine*, prvi roman Meše Selimovića analiziran je najčešće na način da se pažnja usmjerava na glavnog junaka, civila u vojničkoj uniformi, kako ga naziva Alma Skopljak, i njegov odnos prema djelovanjima totalitarnog uma, dok je roman *Magla i mjesečina* prikazan kao pozornica na kojoj se odigrava difuzija totalitarističkih ideja, gdje se neprestano propituje tema ideološkog jednonumlja i pozicija političkih i ideoloških neistomišljenika. Za razliku od ova dva prethodnika, roman *Derviš i smrt* je dosta složeniji u naratološkoj konstrukciji, ali je ovdje sudbina čovjeka kao *zoon politikona* istaknuta u prvi plan. Glavni lik postepeno, kako vrijeme prolazi, otkriva identitet žrtve političkog uma, dok će, uporedo s tim, njegova ispovijest, obračun sa samim sobom, predstavljati svojevrsnu unutarnju hroniku političke represije. Autorica dobro zapaža da, za razliku od Andrića, čiji hronotop obuhvata godine i nizove raznolikih žrtava političke torture, kod Selimovića je riječ o biografiji ili možda čak i autobiografiji, zlostavljanju jedne žrtve, suženom prostoru i skraćenom vremenu. U

drugom dijelu ovog poglavlja prikazana je *strašna slika svemoćnog zla*, prodiranje korumpirane vlasti u sve pore društva, do svih jedinki, pa samim tim i do glavnog lika. U kafkijanskom ambijentu obračuna sa neistomišljenicima vlast je nevidljiva, nematerijalna i neuhvatljiva. Posljednji roman o kojem piše Alma Skopljak u ovoj knjizi jeste *Tvrđava*, roman koji je često prepoznat kao izrazito politički roman, za razliku od recimo *Derviša i smrti*, koji svojim dodatnim značenjskim slojevima – filozofskim, teološkim, sociološkim – svjedoči političko i ideološko nasilje u atmosferi koja „uništava svaku individualnu inicijativu i ukida svaku mogućnost akcije“ (str. 190). Autorica pažnju posvećuje otporu indoktrinaciji, videći glavnog lika kao osobu paraliziranu strahom od praznine u sebi i praznine svijeta, ali sa izraženim diferencijalnim identitetom, koji ga razlikuje od drugih ljudi u susretu sa terorom vlasti. Ipak, na kraju glavni lik prepoznaje u sebi preobrazbu prvobitnog disidenta u čovjeka koji misli i kojeg se tiče ono što ga se, iz ugla vlasti, ne bi trebalo ticati. Ovo poglavlje završava pogledom na historiju vlasti, čime se razotkriva novopovijesni karakter Selimovićeve *Tvrđave* i vlast kao višemilenijski stara ljudska strast za moći.

Knjiga Alme Skopljak *Novopovijesni i politički roman Ive Andrića i Meše Selimovića* usmjerena na romaneskne poetike naša dva klasika predstavlja značajan doprinos interpretaciji njihovih djela u novom mileniju i opovrgava floskulu da konačno trebamo završiti sa interpretacijama i analizama književnih djela nastalih u prošlom vijeku.

Adresa autora
Author's address

Nermin Ormanović
Gradska biblioteka Zenica
nerminormanovich@gmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

